

Війна і мир

Лев Толстой

ТОМ ПЕРШИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

Ah bien, mon prince. Gênes et Lucques ne sont plus ue des apanages, des маєтки, de la famille Buo-aparte. Non, Je vous préviens, que si vous ne me ites pas, que nous avons la guerre, si vous vous ermettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois)—je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus мій вірний раб, comme vous dites¹. Ну, здрастуйте,

1 — Ну, князю, Генуя і Лукка — маєтки фамілії Бона парте. Ні, я вас попереджаю, якщо ви мені не скажете, що в нас війна, я кию ви ще дозволите собі захишатв всю гидоту, всі страхіття цього антихриста (справді, я вірю, що вій антихрист),— я вас більше не знаю, ви вже ае друг мені, ви вже не мій вірний раб, як ва кажете.

здрастуйте. Je vois que je vous fais peur¹, сідайте і розкажуйте.

Так говорила в липні 1805 року відома Анна Павлівна Шерер, фрейліна і близька до імператриці Марії Федорівни особа, зустрічаючи важного й чиновного князя Василя, який першим приїхав на її вечір. Анна Павлівна кашляла кілька днів у неї був грип, як вона казала (грип — було тоді нове слово, вживане лише зрідка). В записочках, розісланих вранці з парадним лакеєм, було написано однаково в усіх:

"Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (або mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraye pas trop, je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer"².

—Dieu, quelle virulente sortie!³—відповів, увійшовши і нітрохи не збентежившись від такої зустрічі, князь у придворному гаптованому мундирі, в панчохах, черевиках і в зірках, із світлим виразом плоского обличчя.

Він говорив тією вишуканою французькою мовою, якою не тільки говорили, але й думали наші діди, і з тими тихими, поблажливими інтонаціями, які властиві значній людині, що зі-старіл'ась у вищому світі та при дворі. Він підійшов до Анни Павлівни, поцілував її в руку, підставивши їй свою напахчену осяйну лисину, і спокійно вмовстився на дивані.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chère amie?⁴ Заспокойте мене,— сказав він, не змінюючи голосу і тоном, у якому з-за пристойності та співчуття просвічувала байдужість і навіть іронія.

— Як можна бути здоровою... коли морально страждаєш? Хіба можна, маючи почуття, бути спокійною в наш час? — сказала Анна Павлівна.— Ви цілий вечір у мене, сподіваюся?

— А свято в англійського посланника? Сьогодні середа. Мені треба показатися там,— сказав князь.— Дочка заїде за мною і повезе мене.

— Я думала, що нинішнє свято відмінено. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous

ces feux d'artifice commencent à devenir insipides⁵.

— Якби знали, що ви цього хочете, свято б відмінили,— сказав князь за звичкою, як накручений годинник, говорячи речі, яким він і не хотів, щоб вірили.

1 Я бачу, що я вас лякаю,

2 "Якщо у вас, графе (або князю), нема на оці нічого кращого і якщо перспектива вечора у бідолашної хворої не надто вас лякає, то я буду дуже рада бачити вас сьогодні в себе між сьомою і десятою годинами. Анна Шерер".

3 — Господи, який гарячий напад!

—4 Передусім скажіть, як ваше здоров'я, любий друже? 6 Признаюсь, усі ці свята і фейерверки стають нестерпними.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la dépêche de Novosllzoff? Vous savez tout¹.

— Як вам сказати?—сказав князь холодним, скучливим тоном. — Qu'a-rt-on décidé? On a décidé que Buonaparte a brûlé ses vaisseaux, et Je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres².

Князь Василь говорив завжди ліниво, як актор говорить роль старої п'єси. Анна Павлівна Шерер, навпаки, незважаючи на свої сорок років, була сповнена піднесення та поривань.

Бути ентузіасткою стало її громадським становищем, і іноді, коли їй навіть того не хотілося, вона, щоб справдити сподівання людей, які знали її, ставала ентузіасткою. Стримана усмішка, граючи повсякчас на обличчі в Анни Павлівни, хоч і не пасувала до її віджилих рис, виявляла, як у розбещених дітей, постійну свідомість своєї мрлої вади, якої вона не хоче, не може і не вважає за потрібне виправити.

У середині розмови про політичні дії Анна Павлівна розга-рячилась.

— Ой, не кажіть мені про Австрію! Я нічого не розумію, можливо, але Австрія ніколи не хотіла й не хоче війни. Вона зраджує нас. Росія сама повинна бути рятівницею Європи. Наш благодійник знає своє високе покликання і буде вірний йому. Ось одно, у що я вірю. Нашого доброго і чудового государя чекає найвеличніша роль у світі, і він такий добродішній і хороший, що бог не покине його, і він справдить своє покликання задушити гідру революції, яка тепер ще страхітливіша в особі цього вбивця й лиходія. Ми самі повинні спокутувати кров праведника. На кого нам сподіватися, я вас питаю?.. Англія із своїм комерційним духом не зрозуміє і не може зрозуміти всієї високості душі імператора Олександра. Вона відмовилась вийти з Мальти. Вона хоче бачити, шукає прихованої думки наших дій. Що вони сказали Новосильцову?.. Нічого. Вони не зрозуміли, вони не можуть зрозуміти самозречення нашого імператора, який нічого не хоче для себе і все хоче для блага світу. І що вони обіцяли? Нічого. А що обіцяли, й того не буде! Пруссія вже оголосила, що Бонапарте непереможний і що вся Європа нічого не може проти нього... 1 я не вірю жодному слову ні Гарденберга, ні Гаугвіца. Cette fameuse neutralité prussienne, ce n'est qu'un piège³. Я вірю t лише в бога і в високу долю нашого милого імператора. Він врятує Європу!..— Вона раптом зупинилася, глузливо усміхнувшись зі свого запалу.

— Я думаю,— сказав князь, усміхаючись,— що якби вас послали замість нашого милого Вінценгероде, ви б узяли присту-

1 — Не мучте мене. Ну, що ж вирішили з приводу депеші Новосильцова? Ви все знаєте.

2 — Що вирішили? Вирішили, що Бонапарте спалив свої кораблі, і ми теж, здається, ладні спалити свої.

8 Цей горезвісний нейтралітет Пруссії — лише пастка.

пом згоду пруського короля. Ви такі красномовні. Ви дасте мені чаю?

— Зараз. А propos,— додала вона, знову заспокоюючись,— сьогодні в мене двоє дуже інтересних людей, le vicomte de Mor-temart, il est allié aux Montmorency par les Rohans одна з кращих фамілій Франції. Це один з гарних емігрантів, із справжніх. І потім l'abbé Morio², ви знаєте цей глибокий розум? Його приймав государ. Ви знаєте?

— А! Я дуже радий буду,— сказав князь.— Скажіть,— додав він так, наче щойно згадавши щось, ¹ особливо недбало, тимча-сом ,як те, про що він питав, було головною метою його відвідин,— правда, що Timpératrice-mère³ бажає призначення барона Функе першим секретарем до Відня? C'est un pauvre sire, ce baron, à ce qu'il paraît⁴.— Князь Василь бажав улаштувати сина на те місце, яке через імператрицю Марію Федорівну намагалися дати баронові.

Анна Павлівна майже заплющила очі на знак того, ідо ні вона, ні хто інший не можуть судити про те, що бажане чи подобається імператриці.

— Monsieur le baron de FunKe a été recommandé à Timpé-ratrice-mère par sa soeur⁵,— тільки сказала вона сумним, сухим тоном. У той час, як Анна Павлівна назвала імператрицю, обличчя її раптом показало глибокий і щирий вираз відданості й пошани, поєднаний із смутком, що з нею бувало кожного разу, коли вона в розмові згадувала про свою високу покровительку. Вона сказала, що її величність зволила виявити до барона Функе beaucoup d'estime⁶, і знову погляд її поїнявся смутком.

Князь байдуже замовк. Анна Павлівна, з властивою їй придворною і жіночою спритністю і швидкістю такту, захотіла і дати щигля князеві за те, що він насмілювався так висловитися про особу, рекомендовану імператриці, і разом з тим утішити його.

— Mais à propos de votre famille⁷, — сказала вона,— чи знаєте ви, що вашою дочкою відтоді, як вона виїжджає, fait les délices de tout le monde. On la trouve belle, comme le jour⁸.

Князь нахилився на знак пошани і вдячності.

— Я часто думаю,— говорила далі Анна Павлівна по хвилиній мовчанці, подаючись до князя і приязно усміхаючись до нього, неначе даючи зрозуміти цим, що політичні і світські розмови кінчилися і тепер починається задушевна,— я часто думаю, як іноді несправедливо розподіляється щастя життя. За що вам

1 До речі,— віконт Мортемар, він родич Монморансі через Роганів,

2 абат Моріо,

8 імператриця-вдова

4 Барон ией нікчемна істота, як зіється.

8 — Барона Функе рекомендувала імператриці-матері її сестра,

6 велику пошану,

7 До речі, про вашу родину,

8 милується все громадянство. її вважають прекрасною, як день.

доля дала двох таких гарних дітей (за винятком Анатолія, вашого молодшого, я його не люблю,— вставила вона безапеляційно, звівши брови) —таких чудових дітей? А ви, далебі, менше за всіх ціните їх, і тому їх не варті.

І вона усміхнулася своєю екзальтованою усмішкою.

— *Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité*¹,—сказав князь.

— Облиште жарти. Я хотіла серйозно поговорити з вами. Знаєте, я незадоволена вашим меншим сином. Між нами кажучи (обличчя її прибрало журного виразу), про нього говорили в її величності*і жаліють вас...

Князь не відповідав, але вона мовчки, значущо дивлячись на нього, чекала відповіді. Князь Василь скривився.

— Що ж мені робити? — сказав він нарешті.— Ви знаєте, я зробив для їх виховання все, що може батько, і обидва вийшли *des imbéciles*². Іполит принаймні безтурботний дурень, а Ана-толь — турботний. Ось одна різниця,— сказав він, усміхаючись більш неприродно й жвавіше, ніж звичайно, і при цьому особливо різко виказуючи в усталених біля його рота зморшках щось несподівано-грубе й неприємне.

— І нащо народжуються діти в таких людей, як ви? Якби ви не були батьком, я б нічого не могла закинути вам,— сказала Анна Павлівна, задумливо зводячи очі.

— *Je suis votre*³ вірний раб, *et à vous seule je puis l'avouer*. Мої діти—*ce sont les entraves de mon existence*⁴. Це мій хрест. Я так собі пояснюю. *Que voulez-vous?*..⁵—Він помовчав, виявляючи жестом свою покірність жорстокій долі.

Анна Павлівна замислилась.

— Ви ніколи не думали про те, щоб одружити вашого блудного сина Анатолія. Кажуть,— сказала вона,— що старі дівиці *ont la manie des mariages*. Я ще не почуваю за собою цього уподобання, але в мене є одна *petite personne*⁷, дуясе нещаслива з батьком, *une parente à nous, une princesse*⁸ Волконська.— Князь Василь не відповів, хоча з властивою світським людям кмітливістю й пам'яттю показав рухом голови, що він узяв до уваги ці відомості.

— Ні, чи знаєте ви, що цей Анатоль коштує мені сорок тисяч на рік.— сказав він, видно, неспроможний стримувати сумний хід своїх думок. Він помовчав.

5 — Що ж робити? Лафатер сказав, би, що в мене нема шишки батьківської любові,
2 лурні.

3 Я ваш

4 і вам лише можу признатися. Мої діти—тягар мого існування.

5 Що ж робити?..

8 мають манію одружувати,

дівчина, * наша родичка, княжна

— Що буде через п'ять років, коли це так триватиме? Voilà l'avantage d'être père l. Вона багата, ваша княжна?

— Батько дуже багатий і скупий. Він живе в селі. Знаєте, отой відомий князь Волконський, відставлений ще за покійного імператора і прозваний "прусським королем". Він дуже розумна людина, але чудний і важкий. La pauvre petite est malheureuse, comme les pierres². У неї брат, от що недавно одружився з Lise Мейнен, ад'ютант Кутузова. Він буде сьогодні в мене.

— Ecoutez, chère Annette ³,— сказав князь, раптом узявши свою співрозмовницю за руку і пригинаючи її чомусь донизу.— Arrangez-moi cette affaire et je suis votre⁴ вірний раб à tout jamais (pan—comme mon староста m'écrit des 5 донесення: по-кой-ер-п). Вона хорошої фамілії й багата. Усе, чого мені треба.

І він з тими вільними й фамільярними граціозними рухами, якими він вирізнявся, взяв за руку фрейліну, поцілував її і, поцілувавши, помахав фрейлінською рукою, розсівшись у кріслі і дивлячись убік.

— Attendez⁶,— сказала Анна Павлівна, міркуючи.— Я сьогодні ж поговорю з Lise (la femme du jeune Волконський) ⁷. І, можливо, це владнається. Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille⁸.

II

Вітальня Анни Павлівни почала потрохи наповнюватись. Приїхала вища знать Петербурга, люди найрізноманітніші віком і характерами, але однакові по громадянству, в якому всі жили; приїхала дочка князя Василя, красуня Елен; вона заїхала за батьком, щоб із ним разом їхати на свято посланника. Вона була в шифрі і в бальній сукні. Приїхала й відома як la femme la plus séduisante de Pétersbourg⁹, молода, маленька княгиня Волконська, яка минулої зими вийшла заміж і тепер не виїжджала у великий світ через свою вагітність^ але їздила ще на невеликі вечори. Приїхав князь Іполит, син князя Василя, з Мортемаром, якого він відрекомендував; приїхав і абат Моріо та багато інших.

— Ви не бачили ще,— або: — ви не знайомі з ma tante? ¹⁰ —

1 Ось вигода бути батьком. ^

2 Сердешна нещаслива, як камінь.

3 — Слухайте, люба Анет,

4 Влаштуйте мені цю справу, і я назавжди ваш ⁶ як мій староста мені пише

6 — Стривайте,

7 Лізою, дружиною молодого Волконського.

8 Я в вашій родині почну навчатися ремесла старої дівиці.

9 найчарівніша жінка в Петербурзі,

10 тіточкою?

казала Анна Павлівна до прибулих гостей і вельми серйозно підводила їх до маленької бабусі у високих бантах, яка виплила з другої кімнати, як скоро стали приїжджати гості, називала їх на ім'я, повільно переводячи очі з гостя на ma tante¹, і потім відходила.

Всі гості учиняли обряд вітання нікому не відомої, нікому не цікавої і не потрібної тіточки. Анна Павлівна з сумовитою, урочистою турботою стежила за їх вітанням, мовчазно схвалюючи їх. Ma tante кожному казала в одних і тих самих висловах про його здоров'я, про своє здоров'я і про здоров'я її величності, яке нині було, хвалити бога, краще. Усі, що підходили, з пристойності не виявляючи поспіху, з почуттям полегшення, виконавши важкий обов'язок, відходили від бабусі, щоб уже цілий вечір ні разу не підійти до неї.

Молода княгиня Волконська приїхала з роботою в гаптованій золотом оксамитовій торбинці. Її гарненька, з ледь помітними чорненькими вусиками верхня губка була коротка по зубах, але тим миліше вона відкривалася і тим ще миліше витягалася іноді й опускалася на нижню. Як це завжди буває у цілком* привабливих жінок, вада її — короткість губи і напіввідкритий рот — здавалася її особливою, власне її красою. Всім було весело дивитися на цю, сповнену здоров'я і життя, гарненьку майбутню матір, що так легко переносила свій стан. Старикам і нудьгуючим, похмурим молодим людям по якомусь часі перебування й розмови з нею здавалося, що й самі вони стають схожими на неї. Хто розмовляв з нею й бачив при кожному слові її світлу усмішечку та блискучі білі зуби, які видно було безперестанно, той думав, що він сьогодні особливо любий. І це думав кожен.

Маленька княгиня перевальцем, дрібненькими швидкими кроками обійшла стіл з робочою сумочкою на руці і, весело опраправляючи сукню, сіла на диван, біля срібного самовара, неначе все, що вона робила, було *partie de plaisir*² для неї і для всіх навколо неї.

— *J'ai apporté mon ouvrage*³,— сказала вона, розгортаючи свій ридикюль і звертаючись до всіх разом.

— Дивіться, *Annette, ne me jouez pas un mauvais tour*,— вернулася вона до господині,—*Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attifée*⁴.

І вона розвела руками, щоб показати своє, в мереживах, сіреньке елегантне плаття, трохи нижче грудей оперезане широкою стрічкою.

1 тіточку,

2 розвагою

3 — Я захопила роботу,

4 не зіграйте зі мною лихого жарту; ви мені писали, що у вас зовсім маленький вечір. Бачите, як я закутана.

— *Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus Jolie* — відповіла Анна Павлівна.

— *Vous savez, mon mari m'abandonne*,— продовжувала вона тим самим тоном, звертаючись до генерала,—*il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre*²,—сказала вона до князя Василя і, не дожидаючись відповіді, звернулася до дочки князя Василя, до вродливої Елен.

— *Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!*³— сказав князь Василь тихо до Анни Павлівни.

Незабаром після маленької княгині увійшов масивний, товстий молодик з обстриженою головою, в окулярах, у світлих штанах за тодішньою модою, з високим жабо і в коричневому фракку. Цей товстий молодик був незаконний син знаменитого катерининського вельможі, графа Безухова, який помирає тепер у Москві. Він ніде ще не служив, щойно приїхав з-за кордону, де він виховувався, і вперше був у вищому світі. Анна Павлівна привітала його поклоном, що призначався для найнижчих людей за ієрархією її салону. Проте, незважаючи на це нижче своїм сортом вітання, на обличчі в Анни Павлівни, коли вона побачила в дверях ГГера, виявився неспокій і страх, подібний до того, який виявляється, коли бачиш що-небудь занадто велике й невідповідне до місця. Хоча, справді, П'єр був трохи більший за інших чоловіків у кімнаті, але цей страх міг стосуватися лише того розумного й разом боязкого, спостережливого і природного погляду, що відрізняв його від усіх у цій вітальні.

— *C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir, une pauvre malade* 4,— сказала до нього Анна Павлівна, злякано переглядаючись із тіточкою, до якої вона підводила його. П'єр пробурмотів щось незрозуміле, не перестаючи розшукувати щось очима. Він радісно, весело усміхнувся, вклоняючись маленькій княгині, як близькій знайомій, і підійшов до тіточки. Анна Павлівна боялась дарма, бо П'єр, не дослухавши тіточчиної мови про здоров'я її величності, відійшов від неї. Анна Павлівна злякано зупинила його словами:

— Ви не знаєте абата Моріо? Він дуже цікава людина...— сказала вона.

— Так, я чув про його план вічного миру, і це дуже цікаво, але навряд чи можливо...

— Ви думаєте?...— сказала Анна Павлівна, щоб сказати що-небудь і знову повернутися до своїх занять господині дому, але П'єр вчинив протилежну нечемність. Раніше він, не дослухавши слів співрозмовниці, пішов; тепер він зупинив своїми словами

1 Будьте спокійні, Лізо, ви все ж будете кращою за всіх,

2 — Ви знаєте, мій чоловік покидає мене. Іде на смерть. Скажіть, нащо ця гидка війна,

3 — Що за мила особа, ця маленька княгиня!

4 — Дуже ласкаво з вашого боку, мосьє П'єр, що ви приїхали одвідати бідолашну хвору.

співрозмовницю, якій треба було від нього йти. Він, нагнувши голову й розставивши великі ноги, почав доводити Анні Павлівні, чому він гадав, що план абата був химерою.

— Ми згодом поговоримо,— сказала Анна Павлівна, усміхаючись.

І позбувшись молодика, який не вмів жити/ вона повернулася до своїх занять господині дому і далі прислухалася і приглядалася, готова дати допомогу на той пункт, де слабшала розмова. Як господар прядильні, посадивши робітників по місцях, походить по підприємству, помічаючи нерухомість чи незвичний, скрипучий, занадто голосний звук веретена, квапливо йде, стримує або пускає його в належний хід,— так і Анна Павлівна, походяючи по своїй вітальні, підходила до замовклого чи до занадто гомінливого гуртка і одним словом або переміщенням знову заводила рівномірну,

пристойну розмовну машину. Але серед цих турбот весь час видно було в ній особливий страх за П'єра. Вона заклопотано поглядала на нього тоді, як він підійшов послухати, що говорилося коло Мортемара, і відійшов до другого гуртка, де говорив абат. Для П'єра, вихованого за кордоном, цей вечір Анни Павлівни був першим, який він бачив у Росії. Він знав, що тут зібрано всю інтелігенцію Петербурга, і в нього, як у дитини в крамниці іграшок, розбігалися очі. Він усе боявся пропустити розумні розмови, які він може почути. Спостерігаючи впевнені й витончені вирази облич зібраних тут людей, він усе чекав чогось особливо розумного. Нарешті, він підійшов до Моріо. Розмова здалася йому цікавою, і він зупинився, чекаючи нагоди висловити свої думки, як це люблять молоді люди.

III

Вечір Анни Павлівни було пущено. Веретена з різних боків рівномірно і не змовкаючи фурчали. Крім *ma tante*, біля якої сиділа лише одна літня дама зі спланим, худим обличчям, трохи чужа у цьому блискучому товаристві, товариство розбилося на три гуртки. В одному, здебільшого чоловічому, центром був абат; у другому, молодому — красуня-княжна Елен, дочка князя Василя, і гарненька рум'яна, занадто повна як на свою молодість, маленька княгиня Волконська. У третьому — Мортє-мар і Анна Павлівна.

Віконт був миловидий, з м'якими рисами і прийомами, молодик, який, видно, вважав себе знаменитістю, але, буди добре вихованим, скромно дозволяв користатися собою тому товариству, в якому він перебував. Анна Павлівна, очевидно, вгощала ним своїх гостей. Як добрий метр-д'отель подає як щось надприродно-чудове той шматок яловичини, що його їсти не захочеться, коли побачити його на брудній кухні, так нинішнього вечора Анна Павлівна сервірувала своїм гостям спочатку віконта, потім абата, як щось надприродно-витончене. В гуртку Мортемара заговорили відразу про вбивство герцога Енґієн-ського. Віконт сказав, що герцог Енґієнський загинув через свою великодушність і що були особливі причини Бонапартової злості.

— Ah! voyons. Conte¹-nous cela, vicomte1,— сказала Анна Павлівна, з радістю почувуючи, як чимсь *à la Louis XV*² віяло від цієї фрази,— contez-nous cela, vicomte.

Віконт уклонився на знак покірності і чемно усміхнувся. Анна Павлівна зробила біля віконта коло й запросила всіх слухати його оповідання.

— Le vicomte a été personnellement connu de monseigneur³,— шепнула Анна Павлівна одному.— Le vicomte est un parfait conteur⁴,— промовила вона до другого.— Comme on voit l'homme de la bonne compagnie⁵, — сказала вона до третього; і віконта було подано товариству в найкращому і найвигіднішому для нього світлі, як ростбіф на гарячому блюді, посиляний зеленню.

Віконт хотів уже почати своє оповідання і тонко усміхнувся.

— Переходьте сюди, chère Héléne⁶,— сказала Анна Павлівна до красуні-княжни, яка сиділа віддалік, становлячи центр іншого гуртка.

Княжна Елен усміхалася; вона встала з тією ж незмінною усмішкою цілком вродливої жінки, з якою вона ввійшла до вітальні. З легким шелестом своєї білої

бальної роби, оздобленої плющем та мохом, виблискуючи білістю плечей, глянсом волосся та брильянтів, вона пройшла поміж чоловіками, які розступилися, і прямо, не дивлячись ні на кого, але всім усміхаючись і ніби люб'язно даючи кожному право любитися красою свого стану, повних плечей, дуже відкритих за тодішньою модою грудей і спини, неначе вносячи з собою пишноту балу, підійшла до Анни Павлівни. Елен була така гарна, що не тільки не було помітно в ній і тіні кокетства, а, навпаки, їй неначе совісно було за свою безсумнівну і занадто сильно й переможно діючу красу. Вона неначе бажала й не могла послабити вплив своєї краси.

— *Quelle belle personnel*⁷— казав кожен, хто бачив її. Неначе вражений чимсь незвичайним, віконт знизав плечима і опустив очі в той час, як вона сідала перед ним і осявала і його все тією ж незмінною усмішкою.

— *Madame, je grains pour mes moyens devant un pareil auditoire*⁸,—сказав він, нахилиючи з усмішкою голову.

1 — Ах, до речі! Розкажіть нам це, віконте,

2 що нагадує Людовіка XV

3 — Віконт був особисто знайомий з герцогом,

4 — Віконт чудово вміє розповідати,

5 — Як відразу видно людину хорошого товариства,

6 любя Елен,

7 — Яка красуня!

8 — Я, далебі, побоююсь за своє вміння перед такою аудиторією,

Княжна сперла ліктем свою відкриту повну руку на столик не визнала за потрібне що-небудь сказати. Вона усміхаючись чекала. Під час усієї розповіді вона сиділа рівно, поглядаючи зрідка то на свою повну гарну руку, що легко лежала на столі, то на ще кращі груди, на яких вона поправляла брильянтове кільце; оправляла кілька разів складки своєї сукні і, коли оповідання справляло враження, оглядалася на Анну Павлівну і зараз же прибирала того самого виразу, що був на обличчі у фрейліни, а потім знову заспокоювалася в осяйній усмішці. Слідом за Елен перейшла й маленька княгиня від чайного столу.

— *Attendez-moi, je vais prendre mon ouvrage*¹,— промовила вона.—*Voyons, à quoi pensez-vous?*—звернулася вона до князя Іполита,— *Apportez-moi mon ridicule*².

Княгиня, усміхаючись і розмовляючи з усіма, раптом зробила перестановку і, вмостившись, весело причепурилася.

— Тепер мені добре,— примовляла вона, і, попросивши починати, взялася до роботи.

Князь Іполит переніс її ридикюль, перейшов за нею і, близько присунувши до неї крісло, сів біля неї.

*Le charmant Hippolyte*³ вражав своєю незвичайною схожістю з сестрою-красунею і ще більш тим, що, незважаючи на схожість, він був напрочуд поганий з себе. Риси ного обличчя були такі ж, як у сестри, але в неї все осявала життєрадісна, само-вдоволена, молода, незмінна усмішка і незвичайна, антична краса тіла; у брата, навпаки, те саме

обличчя було затуманене ідіотизмом і незмінно виявляло самовпевнене невдоволення, а тіло було худорляве і кволе. Очі, ніс, рот — усе-збиралося неначе в одну невиразну й нудну гримасу, а руки й ноги завжди набирали неприродного положення.

— *Ce n'est pas une histoire de revenants?* 4 — сказав він, сівши біля княгині і покvapно приладнавши до очей свого лорнета, наче без цього* інструмента він не міг почати говорити.

— *Mais non, mon cher*5,— знизуючи плечима, сказав здивований оповідач.

— *C'est que je déteste les histoires de revenants*6,— сказав князь Іполит таким тоном, що видно було — він сказав ці слова, а потім уже зрозумів, що вони означали.

Через самовпевненість, з якою він говорив, ніхто не міг добрати, чи дуже розумне, чи дуже дурне те, що він сказав. Він був у темнозеленому фракку, в штанах кольору *cuisse de nymphe effrayée*7, як він сам казав, у панчохах і черевиках.

1 — Почекайте, я візьму свою роботу,

2 — Що ж ви? Про що ви думаєте? — Принесіть мій ридикюль.

3 Милий Іполит

4 — Це не історія з привидами?

5 — Зовсім ні,

6 — Річ у тому, що я терпіти не можу історій з привидами,

7 тіла зляканої німфи,

2 Війна I мир

17

Viscomte 1 дуже гарно розказав про те, як герцог Енгієнський, як розповідалось у поширеному в ті часи анекдоті, таємно їздив до Парижа для побачення з m-lle George2 і що там він зустрівся з Бонапарте, який теж користався з ласки славетної актриси, і що там Наполеон, зустрівшись з герцогом, випадково знепритомнів, як це з ним траплялося, і опинився полишеним на волю герцога, з чого герцог не скористався, але що Бонапарте згодом за оцю великодушність і відомстив герцогові смерть.

Оповідання було дуже гарне й цікаве, особливо в тому місці, де суперники раптом впізнають один одного, і дами, здавалось, були схвильовані.

— *Charmant*3,— сказала Анна Павлівна, оглядаючись питально на маленьку княгиню.

— *Charmant*3,— прошептала маленька княгиня, втикаючи голку в шитво, ніби на знак того, що цікавість і чарівність оповідання заважають їй продовжувати роботу.

Віконт оцінив цю мовчазну похвалу і, вдячно усміхнувшись, став розповідати далі; але в цей час Анна Павлівна, яка все позирала на страшного для неї молодика, помітила, що він щось занадто палко й голосно доводить абатові, і поспішила на допомогу до небезпечного місця. Справді, П'єру вдалося зав'язати з абатом розмову про політичну рівновагу, і абат, видно, зацікавившись гарячою безпосередністю молодика, розвивав перед ним свою улюблену ідею. Обидва занадто жваво і природно слухали й говорили, і саме це не сподобалось Анні Павлівні.

— Засіб — європейська рівновага і *droit des gens*4,— казав абат.— Досить одній

могутній державі, як Росія, прославленій за варварство, безкорисливо стати на чолі союзу, що має за мету рівновагу Європи,— і вона врятує мирі

— Як же ви знайдете таку рівновагу? — почав був П'єр; але в цей час підійшла Анна Павлівна і, суворо глянувши на П'єра, спитала італійця про те, як він переносить тутейний клімат. Обличчя в італійця враз змінилося і прибрало образливо вдаваного, солодкого виразу, який, видно, був звичний йому в розмові з жінками.

— Мене так заповонила чарівність розуму й освіченості товариства, особливо жіночого, в яке я мав щастя бути прийнятим, що я не встиг ще подумати про клімат,— сказав він.

Не випускаючи вже абата і П'єра, Анна Павлівна для зручності спостереження приєднала їх до загального гуртка.

У цей час до вітальні увійшла нова особа. Цією новою особою був молодий князь Андрій Волконський, чоловік маленької княгині. Князь Волконський був невеликий на зріст, дуже вродливий молодик з виразними й сухими рисами. Усе в його

1 Віконт

2 актрисою Жорж

3 Чудово,

4 народне право,

постаті, починаючи від втомленого, нудьгуючого погляду до повільного розміреного кроку, являло собою дуже різку протилежність з його маленькою жвавою дружиною. Всі присутні у вітальні йому, видно, не тільки були знайомі, але й уже так набридли, що й дивитись на них і слухати їх йому було дуже нудно. А з усіх облич, які йому надокучили, обличчя його гарненької дружини, здавалося, найбільше обридло йому. З гримасою, що псувала його гарне обличчя, він одвернувся від неї. Він поцілував у руку Анну Павлівну і примружено оглянув усе товариство.

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹— сказала Анна Павлівна.

— Le général Koutouzoﬀ,— сказав Волконський, наголошуючи останній склад zoff, як француз,— a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Вона поїде в село.

— Як вам не гріх забирати від нас вашу чарівну дружину?

— André⁴,— сказала його дружина, звертаючись до чоловіка тим самим кокетливим тоном, яким вона зверталася й до сторонніх,— яку історію нам розповів віконт про m-lle Жорж та Бонапарте!

Князь Андрій зажмурився і відвернувся. П'єр, не зводячи з князя Андрія, відколи той увійшов до вітальні, радісних, дружельюбних очей, підійшов до нього і взяв його за руку. Князь Андрій, не оглядаючись, скривив обличчя у гримасу, виявляючи нею досаду на того, хто торкається до його руки, але, побачивши усміхнене П'єрове обличчя, посміхнувся несподівано-доброю і приємною посмішкою.

— Он як!.. І ти в великому світі! — сказав він до П'єра.

— Я знав, що ви будете,— відповів П'єр.— Я приїду до вас вечеряти,— додав він

тихо, щоб не перешкоджати віконтові, який вів далі свою розповідь.— Можна?

— Ні, не можна,— сказав князь Андрій, сміючись, і потиском руки даючи знати П'єру, що про Це не треба питати. Він щось хотів сказати ще, але в цей час підвівся князь Василь з дочкою, і чоловіки встали, щоб дати їм дорогу.

— Ви мені даруйте, мій дорогий віконте,— сказав князь Василь до француза, привітно притягаючи його за рукав униз до стільця, щоб він не вставав.— Це нещасне свято в посланника позбавляє мене задоволення й перебиває вам. Дуже мені сумно покидати ваш чарівний вечір,— сказав він до Анни Павлівни.

Дочка його, княжна Елен, злегка підтримуючи складки сукні, пішла поміж стільці, і усмішка сяяла ще ясніше на її прекрас-

1 — Ви збираєтесь на війну, князю?

2 — Генерал Кутузов хоче мене до себе ад'ютантом...

3 — А Ліза, ваша дружина?

4 — Андрію,

ному обличчі. ГГер дивився майже зляканими, захопленими очима на цю красуню, коли вона проходила повз нього.

— Дуже гарна,— сказав князь Андрій.

— Дуже,— ска°-в ГГер. *

Проходячи мимо, князь Василь схопив П'єра за руку й повернувся до Анни Павлівни.

— Просвітїть мені цього ведмедя,— сказав він.— Ось він місяць живе у мене, і вперше я його бачу у світі. Ніщо так не потрібне молодикові, як товариство розумних жінок.

IV

Анна Павлівна усміхнулася й обіцяла взятися за П'єра, який, вона знала, доводився родичем по батькові князеві Василю. Літня дама, яка сиділа раніше з *ma tante*, квапливо встала й наздогнала князя Василя в передпокої. З обличчя її зникла вся недавня вдаваність зацікавлення. Добре, сплакane, воно виявляло лише неспокій і страх.

— Що ж ви мені скажете, князю, про мого Бориса? — спитала вона, наздоганяючи його в передпокої. (Вона вимовляла ім'я Борис з особливим наголосом на о).— Я не можу довше залишатися в Петербурзі. Скажіть, які вісті я можу привезти моему бідному хлопчикoві?

Незважаючи на те, що князь Василь неохоче і майже нечемно слухав літню даму і навіть виявляв нетерплячку, вона приязно і зворушливо усміхалась до нього і, щоб він не пішов від неї, взяла його за руку.

— Вам не важко сказати слово государеві, і його просто переведуть до гвардії,— просила вона.

— Повірте, я зроблю все, що зможу, княгине,— відповів князь Василь,— але мені трудно просити государя; я б радив вам звернутися до Румянцева, через князя Голіцина: це було б розумніше.

Літня дама мала ім'я княгині Друбецької, однієї з кращих фамілій Росії, але вона була бідна, давно вийшла з вищого світу і втратила колишні зв'язки. Вона приїхала тепер, щоб виклопотати призначення до гвардії своєму єдиному синові. Лише для того, щоб побачити князя Василя, вона напросилася і приїхала на вечір до Анни Савлівни, лише для того вона слухала вікон-тову історію. Її злякали слова князя Василя; колись гарне обличчя її виявило злість, але це тривало лише хвилину. Вона знову усміхнулася і міцніше схопилася за руку князя Василя.

— Слухайте, князю,— сказала вона,— я ніколи не просила вас, ніколи не проситиму, ніколи не нагадувала вам про дружбу мого батька до вас. Але тепер я богом закликаю вас, зробіть це для мого сина, і я вважатиму вас за благодійника,— квапливо додала вона.— Ні, ви не сердьтеся, а обіцяйте мені. Я просила Голіцина, він відмовив. *Soyez le bon enfant que vous avez été* — казала вона, намагаючись усміхатися, тимчасом як в очах її були сльози.

— Папа, ми спізнаємося,— сказала, повернувши свою красиву голову на античних плечах, княжна Елен, чекаючи біля дверей.

Але вплив у вищому світі є капітал, який треба берегти, щоб він не зник. Князь Василь знав це, і, раз зміркувавши, що якби він став просити за всіх, хто його просить, то незабаром йому не можна було б просити за себе, він рідко застосовував свій вплив. У справі княгині Друбецької він відчув, проте, після її нового заклик, щось схоже на докір совісті. Вона нагадала йому правду: першими кроками своїми на службі він завдячував її батькові. Крім того, він бачив по її прийомах, що вона одна з тих жінок, особливо матерів, які, раз узявши собі що-небудь у голову, не відчепляться доти, поки не виконаєш їх бажання, а в противному разі ладні на щоденне, щохвилинне приставання і навіть на сцени. Це останнє міркування похитнуло його.

— *Chère Анно Михайлівно*,— сказав він, як завжди, фамільярно і з нудьгою в голосі,— для мене майже неможливо зробити те, що ви хочете; але щоб довести вам, як я люблю вас і шаную пам'ять небіжчика батька вашого, я зроблю неможливе: сина вашого буде переведено до гвардії, ось вам моя рука. Задоволені ви? •

— Дорогий мій, ви благодійник! Я іншого й не чекала од вас; я знала, які ви добрі. Він хотів піти від неї.

— Стривайте, два слова. *Une fois passé aux gardes...2*—Вона запнулася.— Ви в гарних взаєминах з Михайлом Іларіоновичем Кутузовим, рекомендуйте йому Бориса в ад'ютанти. Тоді б я була спокійна, і тоді б уже...

Князь Василь усміхнувся.

— Цього не обіцяю. Ви не знаєте, як обсідають Кутузова відтоді, як його призначено головнокомандуючим. Він мені сам казав, що всі московські панії змовилися віддати йому всіх своїх дітей в ад'ютанти.

— Ні, обіцяйте, я не пущу вас, любий благодійнику мій.

— Папа,— знову тим самим тоном повторила красуня,— ми спізнаємося.

— Ну, *au revoir*3, прощайте. Бачите?

— То завтра ви доповісте государеві?

— Неодмінно, а Кутузову — не обіцяю.

— Ні, обіцяйте, обіцяйте, Basile⁴,— сказала вслід йому Анна Михайлівна з усмішкою молодой кокетки, яка колись, мабуть,

1 Будьте тим добрим, яким ви бували раніш,

2 Але коли його переведуть до гвардії... 8 до побачення,

4 Базіль,

була їй властива, а тепер так не пасувала до її виснаженого обличчя.

Вона, видно, забула свої роки і вживала, за звичкою, всіх старовинних жіночих засобів. Але тільки-но він вийшов, обличчя її знову прибрало того самого холодного, вдаваного виразу, що був на ньому раніш. Вона повернулася до гуртка, в якому віконт усе ще розповідав, і знову зробила вигляд, що слухає, чекаючи, коли можна буде їхати, бо справа її була зроблена.

— Але як ви дивитесь на всю цю останню комедію du sacre de Milan?¹— сказала Анна Павлівна,—Et la nouvelle comédie des peuples de Gênes et de Lucques, qui viennent présenter leurs vœux à M. Buonaparte. M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les vœux des nations! Adorable! Non, mais c'est à en devenir folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête².

Князь Андрій усміхнувся, дивлячись просто в обличчя Анні Павлівні.

— "Dieu me la donne, gare à qui la touche",—промовив він (слова Бонапарте, сказані при накладанні корони).—On dit qu'il a été très beau en prononçant ces paroles³,—додав він 1 ще раз повторив ці слова по-італійськи: "Dio mi la dona, guai a chl la tocca".

— J'espère enfin,—провадила далі Анна Павлівна,—que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le verre. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme, qui menace tout⁴.

— Les souverains? Je ne parle pas de la Russie,—сказав віконт чемно 1 безнадійно.— Les souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour la reine, pour madame Elisabeth? Rien,—продовжував він, запалюючись.— Et croyez-moi, ils subissent la punition pour leur trahison dis la cause des Bourbons. Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs complimenter l'usurpateur⁵.

І він, презирливо зітхнувши, знову змінив положення. Князь Іполит, який довго дивився в лорнет на віконта, раптом при цих словах повернувся всім тілом до маленької княгині і, попросивши в неї голку, став показувати їй, малюючи голкою ца столі,

1 коронації в Мілані?

2 — І нова комедія: народи Генуї і Лукки висловлюють свої бажання добродієві Бонапарте. А добродій Бонапарте сидить на троні і здійснює бажання народів. О! цеї чудово! Ні, від цього можна збожеволіти.* Здається, що цілий світ втратив розум.

8 — "Бог дав мені корону. Горе тому, хто її зачепить".— Кажуть, він був дуже гарний, вимовляючи ці слова.

4 — Сподіваюсь, це була, нарешті, та крапля, що переповнить склянку. Государі не можуть більш терпіти цієї людини, яка загрожує всьому.

5 — Государі? Я не кажу про Росію. Государі! Але що вони зробили для Людовіка

XVII, для королеви, для Єлизавети? Нічого. І, повірте мені, вони зазнають кари за свою зраду справи Бурбонів. Государі? Вони шлють послів вітати крадія престолу.

герб Конде. Він витлумачував їй цей герб з таким значущим виглядом, наче княгиня просила його про це.

— *Bâton de gueules, engrêlé de gueules d'azur—maison Condé **,— казав він.

Княгиня, усміхаючись, слухала.

— Якщо Бонапарте ще рік пробуде на престолі Франції,— продовжував віконт почату розмову з виглядом людини, яка не слухає інших, а в справі, найкраще їй відомій, стежить лише за розвитком своїх думок,— то справи підуть занадто далеко. Інтригою, насильством, вигнаннями, стратами громадянство,— я маю на увазі хороше громадянство, французьке,— назавжди буде знищене, і тоді...

Він знизав плечима й розвів руками. П'єр хотів був сказати щось: розмова цікавила його, але Анна Павлівна, вартувавши його, перебила.

— Імператор Олександр,— сказала вона із смутком, з яким завжди говорила про імператорську родину,— заявив, що він полишить на самих французів обирати спосіб правління. І я думаю, нема сумніву, що вся нація, звільнившись від узурпатора, кине́ться в руки законного короля,— сказала Анна Павлівна, намагаючись бути люб'язною з емігрантом і роялістом.

— Це сумнівно,— сказав князь Андрій.— *Monsieur le vicomte*² цілком правильно гадає, що справи зайшли вже занадто далеко. Я думаю, що трудно буде повернутись до минулого.

— Як я чув,— червоніючи, знову втрутився в розмову П'єр,— майже все дворянство перейшло вже на бік Бонапарта.

— Це кажуть бонапартисти,— сказав віконт, не дивлячись на П'єра.— Тепер трудно взнати громадську думку Франції.

— *Buonaparte* Га dit³,— сказав князь Андрій з усмішкою. (Видно було, що віконт йому не подобався і що він, хоч і не дивився на нього, проти нього спрямовував свої слова).

— *"Je leur ai montré le chemin de la gloire,—* сказав він по недовгому мовчанні, знову повторюючи Наполеонові слова,— *ils n'en ont pas voulu; je leur ai ouvert mes antichambres, ils se sont précipités en foule..... Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire*⁴.

— *Aucun* Б,—відповів віконт.— Після вбивства герцога навіть найупередженіші люди перестали вбачати в ньому героя. *Si même ça été un héros pour certaines gens,—* сказав віконт, звертаючись до Анни Павлівни,— *depuis l'assassinat du duc il*

1 — Палиця з паш, обплетена лазуровими пашами — дім Конде,

2 — Пан віконт

3 — Це казав Бонапарт,

4 — "Я показав їм шлях слави: вони не хотіли; я відчинив їм мої передпокої — вони кинулися натовпом..." Не знаю, в якій мірі мав він право так казати.

6 — Ні в якій,

y a un martyr de plus dans le ciel, un héros de moins sur la terre l.

Не встигли ще Анна Павлівна й інші усмішкою оцінити цих віконтових слів, як П'єр знову вдерся в розмову, і Анна Павлівна, хоч і передчувала, що він скаже що-небудь непристойне" вже не могла зупинити його.

— Страта герцога Енгієнського,— сказав П'єр,— була державною необхідністю; і я бачу велич душі саме в тому, що Наполеон не побоявся взяти на себе одного відповідальність за цей вчинок.

— Dieu! mon dieu!2 — страшним шепотом промовила Анна Павлівна.

— Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat est grandeur d'âme?3 — сказала маленька княгиня, усміхаючись і присуваючи до себе роботу.

— Ah! Oh! — сказали різні голоси.

— Capital!4 — по-англійському сказав князь Іполіт і заходився бити себе долонею по коліну. Віконт лише знизав плечима.

П'єр урочисто подивився поверх окулярів на слухачів.

— Я тому так кажу,— говорив він далі одчайдушно,— що Бурбони втекли від революції, полишивши народ на анархію; а лише Наполеон умів зрозуміти революцію, перемогти її, і тому для загального добра він не міг зупинитися перед життям однієї людини.

— Чи не хочете перейти до того столу?— сказала Анна Павлівна. Та П'єр, не відповідаючи, продовжував свою промову.

— Ні,— казав він, дедалі більш запалюючись.— Наполеон великий, тому що він став над революцію, поборов її зловживання, зберігши все хороше — і рівність громадян, і свободу слова та друку — і лише тому здобув владу.

— Так, якби він, узявши владу, не користуючись нею для вбивства, віддав її законному королю,— сказав віконт,— тоді б я назвав його великою людиною.

— Він би не міг цього зробити. Народ віддав йому владу лише для того, щоб він звільнив його від— Бурбонів, і тому, що народ вбачав у ньому велику людину. Революція була великою справою,— продовжував мсьє П'єр, виказуючи цим одчайдушним і задириливим вставним реченням свою велику молодість та бажання все якнайскоріше висловити.

— Революція і царевбивство велика справа?... Після цього... та чи не хочете перейти до того столу? — повторила Анна Павлівна.

1 Коли він і був героєм для деяких людей, то після вбивства герцога на одного мученика побільшало на небесах і на одного героя поменшало на землі.

2 — Боже мій!

3 — Як, мсьє П'єр, ви вбачаєте у вбивстві велич душі? * — Чудово!

— Contrat social1,—з лагідною усмішкою сказав віконт.

— Я не кажу про царевбивство. Я кажу про ідеї.

— Так, ідеї грабунку, вбивства і царевбивства,— знову перебив іронічний голос.

— Це були крайності, звичайно, але не в них усе значення" а значення в правах людини, в емансипації від забобонів, у рівності громадян: і всі ці ідеї Наполеон зберіг у

всій їх силі.

— Свобода і рівність,— презирливо сказав віконт, наче наважившись, нарешті, серйозно довести цьому юнакові всю дурість його промов,— усе гучні слова, які давно вже скомпрометувалися. Хто ж не любить свободи і рівності? Ще спаситель наш проповідував свободу і рівність. Хіба після революції люди стали щасливішими? Навпаки. Ми хотіли свободи, а Бонапарте знищив її.

Князь Андрій, усміхаючись, поглядав то на П'єра, то на віконта, то на господиню. В першу хвилину П'єрової— вихватки Анна Павлівна жахнулася, хоч була звичгіа до вищого світу; але коли вона побачила, що, незважаючи на блюзнірські промови, які виголосив П'єр, віконт не втрачав самовладання, і коли вона переконалася, що зам'яти цих промов уже не можна, вона набралася сили і, приєднавшись до віконта, напала на промовця.

— Mais, mon cher m-g Pierre²,— сказала Анна Павлівна,— як же ви пояснюєте велику людину, яка могла стратити герцога,, нарешті, просто людину, без суду й без провини?

— Я б спитав,— сказав віконт,— як monsieur пояснює вісімнадцяте брюмера? Хіба це не ошуканство? C'est un escamotage" qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme³.

— А полонені в Африці, яких він повбивав? — сказала маленька княгиня.— Це жах! — І вона пересмикнула плечима.

— C'est un roturier, vous aurez beau dire⁴,— сказав князь Іполит.

Мсьє П'єр не знав, кому відповідати, оглянув усіх і усміхнувся. Усмішка в нього була не така, що зливається з неусмішкою, як у інших людей. У нього, навпаки, коли приходила усмішка, то раптом, миттю зникало серйозне і навіть трохи понуре обличчя і з'являлося інше — дитяче, добре, навіть дурнувате і нібито перепрошуюче.

Віконтові, який бачив його вперше, стало ясно, що цей якобінець зовсім не такий страшний, як його слова. Всі замовкли.

— Як ви хочете, щоб він усім відповідав разом? — сказав князь Андрій.— До того ж у вчинках державної людини треба

1 — "Суспільний договір" Руссо.

2 — Але, дорогий мій мсьє Г'єр,

3 Це шахрайство, зовсім не схоже на характер діяння великої людини-

4 — Вискочка, що не кажіть,

розрізняти вчинки приватної особи* полководця чи імператора. Мені так здається.

— Авжеж, певна річ,— підхопив П'єр, зрадівши, що йому виступає підмога.

— Не можна не визнати,— говорив далі князь Андрій,— Наполеон як людина великий на Аркольському мості, в госпіталі в Яффі, Де він чумним подає руку, але... але є. інші вчинки, які трудно виправдати.

Князь Андрій, явно бажаючи пом'якшити незграбність П'єро-вих слів, підвівся, збираючись їхати і даючи знак дружині.

Раптом Іполит встав і, знаками рук зупиняючи всіх і просячи присісти, заговорив:

— Ah! aujourd'hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régle. Vous m'excusez, vicomte, il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire¹.

І князь Іполит почав говорити по-російському з такою вимовою, з якою говорять французи, пробувши з рік у Росії. Всі припинилися: так піднесено, наполегливо вимагав князь Іполит уваги до своєї історії.

— В Moscou є одна пані, une dame. І вона дуже скупа. їй треба було мати два valets de pied² за карета. І дуже великий на зріст. Це було її смак. І вона мала une femme de chambre³, ще великий зросту. Вона сказала...

Тут й князь Іполит задумався, видно, насилу добираючи тями:

— Вона сказала... ага, вона сказала: "Дівчино (à la femme de chambre), одягни livrée⁴ і поїдемо зі мною, за карета, faire des visites"⁶.

Тут князь Іполит пирхнув і зареготав значно раніш за своїх слухачів, що справило невідгідне для оповідача враження. Проте багато хто, і в тому числі літня дама і Анна Павлівна, усміхнулися.

— Вона поїхала. Ненацька зробилась великий вітер. Дівчина загубила капелюш, і довге волосся розчесалося...

Тут він не міг уже більш триматися і став уривчасто сміятись і крізь цей сміх промовив:

— І весь світ дізнався...

Тим анекдот і закінчився. Хоч і незрозуміло було, для чого він його розповідав і для чого його треба було розповісти не

1 — Ах, сьогодні мені розповіли чудовий московський анекдот: треба вас почастувати ним. Пробачте, віконте, я буду розповідати по-російському; інакше пропаде вся сіль анекдота.

2 лакея

3 покоївка,

4 ліврею

6 робити візити. '

одмінно по-російському, проте Анна Павлівна й інші оцінили світську люб'язність князя Іполита, який так приємно закінчив неприємну і нелюб'язну вихватку мсьє П'єра. Розмова після анекдота розсипалася на дрібні, незначні балачки про наступний та про минулий бал, про спектакль, про те, коли і де хто побачиться.

V

Подякувавши Анні Павлівні за її charmante soirée!, гості стали розходитись.

П'єр був незграбний. Товстий, вищий, ніж звичайного зросту, широкий, з величезними червоними руками, він, як кажуть, не вмів увійти до салону і ще менше умів з нього вийти, тобто перед виходом сказати що-небудь особливо приємне. Крім того, він був неухажливий. Встаючи, він замість свого капелюха захопив трикутного капелюха з генеральським плюмажем і тримав його, смикаючи за султан, доти, поки генерал не попросив повернути його. Але вся його неухажливість і невміння ввійти до

салону й говорити в ньому викупались виразом добродушності, простоти і скромності. Анна Павлівна повернулася до нього і, з християнською покірливістю виявляючи прощення за його вихватку, кивнула йому і сказала:

— Сподіваюсь побачити вас ще, але сподіваюсь також, що ви зміните свої погляди, мій дорогий мсьє П'єр,— сказала вона.

Коли вона сказала йому це, він нічого не відповів, тільки нахилився і показав усім ще раз свою усмішку, яка нічого не говорила, хіба лише ось що: "Погляди поглядами, а ви бачите, який я добрий і славний хлопець". І всі, й Анна Павлівна, мимоволі відчували це.

Князь Андрій вийшов до передпокою, і, підставивши плечі лакеєві, що накидав на нього плащ, байдуже прислухався до балачки своєї дружини з князем Іполитом, який теж вийшов до передпокою. Князь Іполит стояв біля гарненької вагітної княгині і невпинно дивився просто на неї в лорнет.

— Ідіть, Annette, ви застудитесь,— казала маленька княгиня, прощаючись з Анною Павлівною.— *C'est arrêté*!—додала вона тихо.

Анна Павлівна уже встигла переговорити з Лізою про сватання, яке вона затівала між Анатолем та зовицею маленької княгині.

— Я сподіваюсь на вас, любий друже,— сказала Анна Павлівна теж тихо,— ви напишете їй і скажете мені, *comment le père envisagera la chose*. Au revoir 3,— і вона пішла з передпокою.

1 чарівний вечір,

2 Отже, вирішено,

3 як батько подивиться на цю справу. До побачення.

Князь Іполит підійшов до маленької княгині і, нахилиючи близько до неї своє обличчя, став напівпошепки щось говорити їй.

Два лакеї, один княгинин, другий його, дожидаючись, коли вони кінчать розмову, стояли з шаллю і рединготом і слухали їх, незрозумілу їм, французьку розмову з такими обличчями, неначе вони розуміли, що говориться, але не хотіли показувати цього. Княгиня, як завжди, говорила усміхаючись і слухала сміючись.

— Я дуже радий, що не поїхав до посланника,— казав князь Іполит: — нудьга... Чудовий вечір, правда ж, чудовий?

— Кажуть, що бал буде дуже гарний,— відповіла княгиня, піднімаючи з вусиками губку.— Усі вродливі жінки вищого світу будуть там.

— Не всі, бо вас там не буде; не всі,— сказав князь Іполит, радісно сміючись, і, схопивши шаль у лакея, навіть штовхнув його і став надівати її на княгиню. Від незграбності чи навмисно (ніхто б не міг розібрати цього) він довго не опускав рук, коли шаль уже була надіта, і наче обіймав молоду жінку.

Вона граціозно, але все усміхаючись, відхилилася, повернулася і глянула на чоловіка. У князя Андрія очі були заплющені, таким він здавався втомленим і сонним.

— Ви готові? — спитав він дружину, обминаючи її поглядом. Князь Іполит квапливо одягнув свій редингот, що був у

нього, по-новому, довший як до п'ят, і, плутаючись у ньому, побіг на ґанок за княгинєю, яку лакей підсаджував у карету.

— *Princesse, au revoir* — кричав він, плутаючись язиком так само, як і ногами.

Княгиня, підбираючи сукню, сідала в темряві карети; чоловік її поправляв шаблю; князь Іполит, під приводом прислужування, заважав усім.

— До-звольте, добродію, — сухо-неприємно звернувся князь Андрій по-російському до князя Іполита, який заважав йому, пройти.

— Я тебе чекаю, П'єр, — привітно й ніжно промовив той самий голос князя Андрія.

Фореїтор рушив, і карета загуркотіла колесами. Князь Іполит сміявся уривчасто, стоячи на ґанку й чекаючи віконта, якого він обіцяв одвезти додому.

— *Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien,* — сказав віонт, сівши в карету з Іполитом. — *Mais très bien.* — Він поцілував кінчики своїх пальців. — *Et tout-à-fait française*².

1 — Княгине, до побачення,

2 — Ну, дорогий мій, ваша маленька княгиня дуже мила! Дуже мила. І зовсім, зовсім французенка.

Іполит, пирхнувши, засміявся.

— *Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent,* — говорив далі віонт. — *Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince régnant!*

Іполит знову пирхнув і крізь сміх промовив:

— *Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre*².

П'єр, приїхавши раніш, пройшов, як своя людина, до кабінету князя Андрія і зараз же, за звичкою, ліг на диван, узяв з полички першу-ліпшу книгу (це були Записки Цезаря) і почав, спершись на лікті, читати її з середини.

— Що ти зробив з m-lle Шерер? Вона тепер зовсім занедужає, — сказав князь Андрій, входячи до кабінету і потираючи маленькі, білі ручки.

П'єр повернувся всім тілом, так що диван заскрипів, обернув жваве обличчя до князя Андрія, усміхнувся й махнув рукою.

— Ні, цей абат дуже цікавий, та тільки не так розуміє справу... На мою думку, вічний мир можливий, але я не вмію цього висловити... Та тільки не політичною рівновагою...

Князь Андрій не цікавився, видно, цими абстрактними розмовами.

— Не можна, *mon cher*³, скрізь говорити все, що тільки думаєш. Ну, що ж, ти зважився, нарешті, на що-небудь? Кавалергардом ти будеш чи дипломатом? — спитав князь Андрій по хвилинній мовчанці.

П'єр сів на диван, підібравши під себе ноги.

— Можете собі уявити, я все ще не знаю. Ні те, ні це мені не подобається.

— Але ж треба на що-небудь зважитися? Батько твій чекає. П'єра десятирічним хлопчиком було послано з гувернером-

абатом за кордон, де він пробув до двадцяти років. Коли він повернувся в Москву,

батько відпустив абата і сказав молодикові: "Тепер ти їдь до Петербурга, роздивись і вибирай. Я на все згоден. Ось тобі лист до князя Василя і ось тобі гроші. Пиши про все, я тобі в усьому поміч". П'єр уже три місяці вибирав кар'єру і нічого не робив. Про це вибирання і казав йому князь Андрій. П'єр потер собі лоба.

— Але він масоном повинен бути,— сказав він, маючи на увазі абата, якого бачив на вечорі.

— Все це дурниці,— зупинив його знову князь Андр'їй,— поговоримо краще про діло. Був ти у кінній гвардії?..

— Ні, не був, але ось що мені спало на думку, і я хотів вам

1 — А чи знаєте, ви страшні з вашим невинним виглядом. Я жалію бідного чоловіка, цього офіцера, який корчить з себе можновладну особу.

2 — А ви казали, що російські дами не варті французьких. Треба вміти взятися.

3 друже мій,

сказати. Тепер війна проти Наполеона. Якби це була війна за свободу, я б зрозумів, я б перший вступив на військову службу; але допомагати Англії та Австрії проти найвеличнішої людини в світі... це негоже...

Князь Андрій тільки знизав плечима на дитячі П'єрові слова. Він зробив вигляд, що на такі дурниці не можна відповідати; але й справді на це наївне запитання трудно було відповісти що-небудь інше, ніж те, що відповів князь Андрій.

— Якби всі воювали тільки за своїми переконаннями, війни не було б,— сказав він.

— Оце й було б чудово,— промовив П'єр. Князь Андрій усміхнувся.

— Дуже можливо, що це було б чудово, але цього ніколи не буде...

— Ну, чого ви йдете на війну? — спитав П'єр.

— Чого? я не знаю. Так треба. Крім того, я йду...— Він зупинився.— Я йду тому, що це життя, яке я проваджу тут, це життя — не для мене!

VI

В сусідній кімнаті зашелестіла жіноча сукня. Наче прокинувшись, князь Андрій струснувся, і його обличчя прибрало того самого виразу, що мало у вітальні Анни Павлівни. П'єр спустив ноги з дивана. Увійшла княгиня. Вона була вже в іншому, домашньому, але такому ж елегантному і свіжому платті. Князь Андрій встав, чомпо підсуваючи їй крісло.

— Чому, я часто думаю,— заговорила вона, як завжди, по-французькому, поспішно й метушливо сідаючи в крісло,— чому Анет не вийшла заміж? Які ви всі дурні, messieurs, що з нею не одружилися. Ви мені пробачте, але ви зовсім не добираєте в жінках толку. Який ви суперечник, мсьє П'єр!

— Я і з чоловіком вашим усе сперечаюся; не розумію, чого він хоче йти на війну,— сказав П'єр, без усякої ніяковості (такої звичайної у взаєминах молодого чоловіка з молодою жінкою) звертаючись до княгині.

Княгиня стрепенулася. Видно, П'єрові слова дійняли їй до живого..

— Ах, я ось те саме кажу! — промовила вона.— Я не розумію, зовсім не розумію, чому чоловіки не можуть жити без війни? Чому ми, жінки, нічого не хочемо, нічого нам

не треба? Ну, ось ви будьте за суддю. Я йому весь час кажу: тут він ад'ютант у дядя, найблискупіше становище. Усі його так знають, так цінять. Цими днями я чула в Апраксіних, як одна дама питає: "C'est ça le fameux prince André?" Ma parole d'honneur!
1 —

1 "Це відомий князь Андрій?" Слово честі!

30

Вона засміялася.— його так скрізь приймають! Він дуже легка може бути і флігель-ад'ютантом. Ви знаєте, государ дуже ласкаво розмовляв* з ним. Ми з Анет говорили, це дуже легко було ► влаштувати. Як ви гадаєте?

П'єр подивився на князя Андрія і, помітивши, що розмова ця не подобалась його другові, нічого не відповів.

— Коли ви їдете? — спитав він.

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler¹,— заговорила княгиня таким капризно-грайливим тоном, яким вона розмовляла з Іполитом у вітальні і який так, очевидно, не пасував до сімейного гуртка, де П'єр був ніби членом.— Сьогодні, коли я подумала, що треба перервати всі ці дорогі стосунки... І потім, ти знаєш, André? — Вона значливо кліпнула чоловікові.— J'ai peur, j'ai peur!² — прошептала вона, здригаючись спиною.

Чоловік дивився на неї з таким виглядом, неначе він був вражений, помітивши, що хтось ще, крім його та П'єра, був у кімнаті; проте з холодною чемністю запитально звернувся до дружини:

— Чого ти боїшся, Лізо? Я не можу зрозуміти,— сказав він.

— Ось які всі мужчини егоїсти; всі, всі егоїсти! Сам зі своїх примх, бозна-нащо, кидає мене, запроторює в село саму одну.

— З батьком і сестрою, не забудь,— тихо сказав князь Андрій.

— Однаково сама одна, без моїх друзів... І хоче, щоб я не боялася.

Тон її був уже буркотливий, губка піднялася, надаючи обличчю не радісного, а звірячого, білячого виразу. Вона замовкла, певне вважаючи, що непристойно говорити при П'єрі про свою вагітність, тимчасом, як у цьому й полягала суть справи.

— Усе ж я не зрозумів, de quoi vous avez peur³,— повільно промовив князь Андрій, не зводячи очей з дружини.

Княгиня почервоніла й розпачливо махнула руками.

— Non, André, je dis que vous avez tellement, tellement changé...⁴.

— Твій лікар велить тобі раніш лягати,— сказав князь Андрій.— Ти б ішла спати.

Княгиня нічого не сказала, і раптом коротка з вусиками губка затремтіла; князь Андрій, вставши і знизавши плечима, пройшовся по кімнаті.

П'єр здивовано й наївно дивився крізь окуляри то на нього, то на княгиню й заворушився, неначе він теж хотів встати, та передумав.

1 — Ой, не кажіть мені про цей від'їзд, не кажіть! Я не хочу про це чути,

2 — Мені страшно, страшно! 8 чого ти боїшся,

4 — Ні, Андрію, ти так змінився, так змінився...

— Що мені до того, що тут мсьє П'єр,— раптом сказала маленька княгиня, і гарненьке обличчя її враз розпустилось у слізливу гримасу.— Я тобі давно хотіла сказати, André: за що ти до мене так змінився? Що я тобі зробила? Ти їдеш до армії, ти мене не жалієш. За що?

— Lise!—тільки сказав князь Андрій; але в цьому слові були і просьба, і погроза, і, головне, запевнення в тому, що вона сама покається в своїх словах; але вона квапливо говорила далі:

— Ти обходишся зі мною, як із хворою або з дитиною. Я все бачу. Хіба ти такий був півроку тому?

— Lise, я вас прошу перестати,— сказав князь Андрій ще значливіше.

П'єр, який під час цієї розмови дедалі більш хвилювався, встав і підійшов до княгині. Він, здавалося, не міг бачити сліз і сам ладен був заплакати.

— Заспокойтеся, княгине. Вам це так здається, бо, я вас запевняю, я сам спізнав... чому... бо... Ні, пробачте, чужий тут зайвий... Ні, заспокойтеся... Прощавайте...

Князь Андрій зупинив його за руку.

— Ні, стривай, П'єр. Княгиня така добра, що не захоче позбавити мене приємності провести з тобою вечір.

— Ні, він лише про себе думає,—промовила княгиня, не стримуючи сердитих сліз.

— Lise,— сказав сухо князь Андрій, підіймаючи тон на той ступінь, який показує, що терггєць увірвався.

Раптом сердитий білячий вираз вродливого княгининого личка змінився на вираз страху, що приваблює і викликає жалість; вона спідлоба глянула своїми чудовими оченятами на чоловіка, і на обличчі в неї з'явився той боязкий і провинний вираз, що буває в собаки, який швидко, але мляво помахує опущеним хвостом.

— Mon dieu, mon dieu! 1 — промовила княгиня і, підібравши однією рукою складку сукні, підійшла до чоловіка і поцілувала його в лоб.

— Bonsoir, Lise2,— сказав князь Андрій, встаючи і чемно, як сторонній, цілуючи руку.

Друзі мовчали. Ні той, ні цей не починав говорити. П'єр поглядав на князя Андрія, князь Андрій потирив собі лоба своєю маленькою ручкою.

— Ходім вечеряти,— сказав він, зітхнувши, встав і попрямував до дверей.

Вони ввійшли до їдальні, вишукано, заново, розкішно опорядженої. Все, від серветок до срібла, фаянсу і кришталю, мало

1 — Боже мій, боже мій!

2 — Надобраніч, Лізо,

на собі відбиток тієї особливої новизни, що буває в господарстві молодого подружжя. В середині вечері князь Андрій сперся ліктями, і, як людина, що давно має щось на серці і раптом наважується висловитись, з нервовим роздратованням, в якому П'єр ніколи ще не бачив свого приятеля, почав говорити:

— Ніколи, ніколи не женись, мій друже; ось тобі моя порада, не одружуйся доти, поки ти не скажеш собі, що ти зробив усе, що міг, і доти, поки ти не перестанеш

любити ту жінку, яку ти вибрав, поки ти не побачиш її ясно, а то ти помилишся тяжко й непоправно. Одружуйся старим, ні на що не здатним... А то пропаде все, що в тобі є хорошого й високого. Усе витратиться на дрібниці. Так, так, так! Не дивись на мене з таким подивом. Якщо ти чекаєш від себе чого-небудь у майбутньому, то на кожному кроці ти почуватимеш, що для тебе все скінчено, все закрито, крім вітальні, де ти будеш стояти на одній дошці з придворним лакеєм і ідіотом... Та що!..

Він енергійно махнув рукою.

П'єр скинув окуляри, від чого обличчя його змінилося, ще більш виявляючи добрість, і здивовано глянув на друга.

— Моя дружина,— говорив далі князь Андрій,— прекрасна жінка. Це одна з тих небагатьох жінок, з якою можна бути спокійним за свою честь; але, боже мій, чого б я не дав тепер, щоб не бути жонатим! Це я тобі одному і першому кажу, бо я люблю тебе!

Князь Андрій, кажучи це, був ще менш схожий, ніж перше, на того Волконського, який, розкинувшись, сидів у кріслі в Анни Павлівни і крізь зуби, примружившись, говорив французькі фрази. Його сухе обличчя все тремтіло нервовим збудженням кожного мускула; очі, в яких раніш здавався погашеним вогонь життя, тепер блищали променистим, яскравим блиском. Видно було, що чим млявішим здавався він у звичайний час, тим енергійнішим був він у хвилини роздратовання.

— Ти не розумієш, чому я це кажу,— продовжував він.— Адже це ціла історія життя. Ти кажеш, Бонапарте і його кар'єра,— сказав він, хоч П'єр і не говорив про Бонапарте.— Ти кажеш Бонапарте; але ж Бонапарте, коли він працював, крок по кроку йшов до своєї мети, він був вільний, у нього нічого не було, крім його мети,— і він досягнув її. А зв'яжи себе з жінкою — і, як скований колодник, втрачаєш усяку свободу. І всі, які є в тобі, надії і сили лише обтяжують і каяттям мучать тебе. Вітальні, плітки, бали, пиха, нікчемність — ось зачароване коло, з якого я не можу вийти. Я тепер іду на війну, на найбільшу війну, яка тільки бувала, а я нічого не знаю і ні на що не здатний. Je suis très aimable et très caustique l,— говорив далі князь Андрій,— і в Анни Павлівни мене слухають. І це дурне товариство, без якого не може жити моя дружина, і ці жінки... Якби

1 Я добрий балакун,

3 Війна і мир

33

ти тільки міг знати, що це take toutes les femmes distinguées 1 і взагалі жінки! Батько мій має рацію. Егоїзм, гонор, тупоумство, нікчемність у всьому — ось жінки, коли вони показують себе так, як вони є. Подивишся на них у вищому світі, здається, що є щось, а нічого, нічого, нічого! Так, не одружуйся ж, голубе мій, не одружуйся,— закінчив князь Андрій.

— Мені смішно,— сказав П'єр,— що то ви себе, себе вважаєте нездатним, своє життя — зіпсованим життям. У вас усе, все попереду. І ви....

Він не сказав, що ви, але вже тон його показував, як високо цінить він друга і як багато чекає від нього в майбутньому.

"Як він може це говорити?" — думав П'єр. П'єр вважав князя Андрія зразком усіх довершеностей саме тому, що князь Андрій найвищою мірою поєднував у собі всі ті якості, яких не⁴ було у П'єра і які найближче можна висловити поняттям — сила волі. П'єра завжди дивувало вміння князя Андрія спокійно обходитися з усякими людьми, його незвичайна пам'ять, начитаність (він усе читав, усе знав, про все мав уявлення) і найбільше — його здатність до праці й навчання. Коли часто П'єра вражало те, що Андрій не вміє мрійливо філософствувати (а до цього особливо був схильний П'єр), то і в цьому він вбачав не ваду, а силу.

В найкращих, дружніх і простих взаєминах лестощі чи похвала конче потрібні, як мастило потрібне для коліс, щоб вони котилися.

— Je suis un homme fini²,— сказав князь Андрій.— Що про мене говорити? Давай говорити про тебе,— сказав він, помовчавши й усміхнувшись на свої втішні думки.

Усмішка ця в ту ж мить відбилася на обличчі у П'єра.

— А про мене що говорити? — сказав П'єр; розпускаючи свій рот у безтурботну, веселу усмішку.— Що я таке? Je suis un bâtard! ³ — І він раптом багрово почервонів. Видно було, що він зробив велике зусилля, щоб сказати це.— Sans nom, sans fortune...⁴— І що ж, справді...— Але він не сказав, що справді.— Я вільний поки, і мені добре. Я лише зовсім не знаю, що мені почати. Я хотів серйозно порадитися з вами.

Князь Андрій добрими очима дивився на нього. Але в погляді його, дружньому, лагідному, все ж виявлялася свідомість своєї вищості.

— Ти мені дорогий, особливо тому, що ти одна жива людина серед усього нашого вищого світу. Тобі добре. Вибери, що хочеш; це однаково. Ти скрізь будеш хорошим, але одно: перестань ти їздити до цих Курагіних, провадити це життя. Так це не пасує тобі: вся ця гульня, і гусарство, і все...

1 ці порядні жінки,

2 — Я кінчена людина,

3 Незаконний син!

4 Без імені, без маєтності...

— Que voulez-vous, mon cher,— сказав П'єр, низуючи плечима,— les femmes, mon cher, les femmes!¹

— Не розумію,— відповів Андрій — Les femmes comme il faut-, це інша річ; але les femmes Курагіна, les femmes et le vin не розумію!

П'єр жив у князя Василя Курагіна і брав участь у гультяйському житті його сина Анатолія, того самого, якого для виправлення збиралися оженити з сестрою князя Андрія.

— Знаєте що? — сказав П'єр, неначе в нього зненацька майнула рятівна думка,— серйозно, я давно це думав. З цим життям я нічого не можу ні вирішити, ні обдумати. Голова болить, грошей нема. Сьогодні він мене кликав, я не поїду.

— Дай мені слово честі, що ти не їздитимеш.

— Слово честі!

Уже була друга година ночі, коли П'єр вийшов від свого друга. Ніч була червнева

петербурзька, безсутінна ніч, П'єр сів у візницьку коляску з наміром їхати додому. Але що ближче він під'їжджав, то більше почував, що не зможе заснути цієї ночі, схожої більш на вечір або на ранок. Далеко було видно по порожніх вулицях. Дорогою П'єр згадав, що в Анатолія Курагіна сьогодні ввечері мало зібратися постійне картярське товариство, яке після гри звичайно починало пиятику, що кінчалась однією з улюблених П'єрових розваг.

"Добре було б поїхати до Курагіна",— подумав він. Але зараз же згадав дане князеві Андрію слово честі не бувати в Курагіна.

Але зараз же, як це буває з людьми, яких звуть безхарактерними, йому так жагуче захотілося ще раз зазнати цього, такого знайомого йому безпутного життя, що він вирішив їхати. І зараз же йому спало на думку, що дане слово не має ніякого значення, бо ще раніш, ніж князеві Андрію, він дав також князеві Анатолію слово бути в нього; нарешті, він подумав, що всі ці слова честі — такі умовні речі, вони не мають ніякого певного смислу, особливо коли зміркувати, що, можливо, завтра ж або він помре, або з ним трапиться що-небудь таке незвичайне, що не буде вже ні чесного, ні безчесного. Такі міркування, знищуючи всі його рішення і передбачення, часто спадали на думку П'єру. Він поїхав до Курагіна.

Під'їхавши до ґанку великого будинку біля кінно-гвардійських казарм, в якому жив Анатоль, він зійшов на освітлений ґанок, на сходи, і ввійшов у відчинені двері. В передпокої нікого не було; валялися порожні пляшки, плащі, калоші; пахло вином, чути було далекий гомін і крик.

1 — Що ж робити, жінки, мій друже, ЖІНКИ!

2 — Порядні ЖІНКИ,

8 жінки Курагіна, жінки й вино,

3*

35

Гра й вечеря вже закінчились, але гості ще не роз'їжджа-лися. П'єр скинув плаща і ввійшов до першої кімнати, де стояли залишки вечері і один лакей, думаючи, що його ніхто не бачить, потай допивав недопиті склянки. З третьої кімнати чути було возню, регіт, вигуки знайомих голосів і рев ведмедя. Чоловік із вісім молодиків заклопотано' юрмилися біля відчиненого вікна. Троє возилися з молодим ведмедем, якого один водив на цепу, лякаючи ним другого.

— Ставлю за Стівенса стої — кричав один.

— Гляди не підтримувати! — кричав другий.

— Я за Долохова! — кричав третій.— Розніми, Курагін.

— Ну, киньте Мишку, тут парі.

— За одним духом, інакше програно,— кричав четвертий.

— Якове! Давай пляшку, Якове! — кричав сам господар, високий красень, стоячи посеред юрми в самій тонкій сорочці, розхристаній на середині грудей.— Стривайте, панове. Ось він Пет-руша, любий друг,— обернувся він до П'єра.

Другий голос невисокої людини, з ясними блакитними очима, який особливо

вразав серед усіх цих п'яних голосів своїм тверезим виразом, закричав од вікна: — йди сюди — розніми парі! — Це був Долохов, семеновський офіцер, відомий картяр і бретер, який жив разом з Анатолем. П'єр усміхався, весело дивлячись круг себе.

— Нічого не розумію. В чому річ? — спитав він.

— Стривайте, він не п'яний. Дай пляшку,— сказав Анатоль і, взявши зі столу склянку, підійшов до П'єра.

— Найперше пий.

П'єр став пити склянку за склянкою, спідлоба оглядаючи п'яних гостей, що знову з'юрилися біля вікна, і прислухаючись до їх гомону. Анатоль наливав йому вино і розповідав, що Долохов іде в парі з присутнім тут англійцем-моряком Стівенсом, у тому, що він, Долохов, вип'є пляшку рому, сидючи на вікні третього поверху з опущеними назовні ногами.

— Ну, пий же всю! — сказав Анатоль, подаючи останню склянку ГГєру,— а то не пущу!

— Ні, не хочу,— сказав П'єр, відштовхуючи Анатоля, і підійшов до вікна.

Долохов тримав за руку англійця і ясно, виразно проказував умови парі, звертаючись переважно до Анатоля і П'єра.

Долохов був чоловік середній на зріст, кучерявий і з світлими блакитними очима. Йому було років з двадцять п'ять. Він не запускав вусів, як і всі піхотні офіцери, і рот його, найбільш разюча риса його обличчя, було весь видно. Лінії цього рота були напрочуд тонко вигнуті. Посередині верхня губа енергійно опускалася на міцну нижню гострим клином, і в кутках раз у раз утворювалося щось схоже на дві усмішки, по одній з кожного боку; і все разом, а особливо в поєднанні з твердим, зухвалим, розумним поглядом, справляло враження таке, що не можна було не помітити цього обличчя. Долохов був небагатий чоловік, без усяких зв'язків. І хоч Анатоль проживав десятки тисяч, Долохов жив з ним і зумів поставити себе так, що Анатоль поважав його і всі, хто знав їх обох, поважали ДоЛохова більше, ніж Анатоля. Долохов грав у всі гри і майже завжди, вигравав. Хоч би скільки він пив, ніколи він не втрачав ясності розуму. І Курагін, і Долохов тоді були знаменитостями у світі джигунів і гультьїв Петербурга.

Пляшку рому було принесено; раму, яка перешкоджала сісти на зовнішній укїс вікна, виламували два лакеї, видимо хапаючись і торопіючи від порад та вигуків присутніх панів.

Анатоль із своїм переможним виглядом підійшов до вікна. Йому хотілося зламати що-небудь. Він відштовхнув лакеїв і потягнув раму, та рама не піддавалася. Він розбив скло.

— Ну-бо ти, силач,— звернувся він до П'єра.

П'єр узявся за перекладки, потягнув і з тріском де зламав, де вивернув дубову раму.

— Всю геть, а то подумают, що я тримаюся,— сказав Долохов.

— Англїєць хвалиться... га?... добре?...— казав Анатоль.

— Добре,— промовив П'єр, дивлячись на Долохова, що, узявши в руки пляшку рому,

підходив до вікна, з якого видно було сяйво неба і вранішньої та вечірньої зорі, що зливались на ньому.

Долохов з пляшкою рому в руці вискочив на вікно.

— Слухати! — вигукнув він, стоячи на підвіконні і звертаючись у кімнату. Всі замовкли.

— Я йду в парі (він говорив по-французькому, щоб його зрозумів англієць, і говорив не вельми добре цією мовою).— Іду в парі на п'ятдесят імперіалів, хочете на сто? — додав він, звертаючись до англійця.

— Ні, п'ятдесят,— сказав англієць.

— Добре, на п'ятдесят імперіалів,— що я вип'ю пляшку рому, всю, не віднімаючи від рота, в'яп'ю, сидячи за вікном, ось на цьому місці (він нагнувся й показав спади́стий виступ стіни за вікном) і не тримаючись ні за що... Так?

— Дуже добре,— сказав англієць.

Анатоль повернувся до англійця і, взявши його за гудзик фрака і згори дивлячись на нього (англієць був малий на зріст), почав по-англійському повторювати йому умови парі.

— Стривай! — крикнув Долохов, стукаючи пляшкою по вікну, щоб привернути до себе увагу.— Стривай, Курагін; слухайте. Якщо хто зробить те саме, то я плачу сто імперіалів. Розумієте?

Англієць кивнув головою, і з цього не можна було розібрати, має він намір прийняти це нове парі, чи не має. Анатоль не відпускав англійця і, незважаючи на те, що той кивками давав знати, що він усе зрозумів, перекладав йому слова Долохова на англійську мову. Молодий худорлявий хлопець, лейб-гусар, який цього вечора програвся, виліз на вікно, виставився й подивився вниз.

— У!., у!., у!..— промовив він, дивлячись за вікно на каміння тротуару.

— Тихо! — крикнув Долохов і стягнув з вікна офіцера, який, заплутавшись острогами, незграбно зіскочив у кімнату.

Поставивши пляшку на підвіконня, щоб зручно було дістати її, Долохов обережно й поволі поліз у вікно. Спустивши ноги і впершись обома руками в краї вікна, він примірявся, вмоніювався, відняв руки, посунувся праворуч, ліворуч і дістав пляшку. Анатоль приніс дві свічки й поставив їх на підвіконня, хоч було вже зовсім видно. Спина Долохова в білій сорочці й кучерява голова його були освітлені з обох боків. Усі з'юрилися біля вікна. Англієць стояв спереду. П'єр усміхався й нічого не казав. Один з присутніх, трохи старший за інших, із зляканим і сердитим обличчям, раптом виступив вперед і хотів схопити Долохова за сорочку.

— Панове, це дурачі; він уб'ється на смерть,— сказав цей розсудливіший за інших чоловік.

Анатоль зупинив його.

— Не займай, ти його злякаєш, він уб'ється. Га?.. Що тоді?.. Га?..

Долохов обернувся, поправляючись і знову впершись руками.

— Якщо хто до мене ще піткнеться,— сказав він, рідко пропускаючи слова крізь

міцно стулені тонкі губи,— я того зараз спущу ось сюди. Ну!..

Сказавши "ну!", він повернувся знову, відняв руки, взяв пляшку і підніс до рота, закинув назад голову і підняв угору вільну руку для рівноваги. Один з лакеїв, почавши збирати скло, зупинився в зігнутому положенні, не зводячи очей з вікна й зі спини Долохова. Анатоль стояв рівно, витріщивши очі. Англієць, випнувши вперед губи, дивився збоку. Той, що зупиняв, утік у куток кімнати і ліг на диван обличчям до стіни. П'єр затулив лице, і тиха усмішка забуто залилася на його обличчі, хоч воно тепер виявляло жах і сторопіння. Усі мовчали. П'єр відняв від очей руки. Долохов сидів усе в тому самому положенні, тільки голова закинулась назад, так що кучеряве волосся на потилиці торкалось коміра сорочки, і рука з пляшкою підіймалася дедалі вище, здригаючись, роблячи зусилля. Пляшка помітно спорожнявалась і разом з тим піднімалася, відхиляючи йому голову. "Чого ж це так довго?" — подумав П'єр. Йому здавалося, що минуло понад півгодини. Раптом Долохов зробив порух назад спиною, і рука його нервово здригнула; цього здригання було досить, щоб, сидячи на спадистому укосі, зрушилося все тіло. Він зрушився весь, і ще дужче задрижали, роблячи зусилля, рука й голова його. Одна рука піднялася, щоб схопитися за підвіконня, але знову опустилася. П'єр знову затулив очі і сказав собі, що ніколи вже не відтулить їх. Раптом він відчув, що все навколо заворушилося. Він глянув: Долохов стояв на підвіконні, обличчя в нього було бліде й веселе.

— Порожня!

Він кинув пляшку англійцеві, який спритно впіймав її. Долохов зіскочив з вікна. Від нього дуже пахло ромом.

— Чудово! Молодець! От так парі! Хай вас чорт візьме з усім! — вигукували з різних боків.

Англієць, вийнявши гаманця, відлічував гроші. Долохов хмурился й мовчав. П'єр вискочив на вікно.

— Панове! Хто хоче зі "мною в парі? Я те саме зроблю,— раптом вигукнув він.— І парі не треба, ось що. Скажи дати пляшку. Я зроблю... скажи дати.

' — Нехай, нехай! — сказав Долохов, усміхаючись.

— Ти що, збожеволів? Хто тебе пустить? У тебе й на сходах голова паморочиться,— заговорили з різних боків.

— Я вип'ю, давай пляшку рому! — крикнув П'єр, рішучим і п'яним жестом ударяючи по стільцю, і поліз у вікно.

Його схопили за руки; та він був такий дужий, що далеко відштовхнув того, хто до нього наблизився.

— Ні, його так не вмовиш нізащо,— сказав Анатоль,— стривайте, я його обману. Слухай, я з тобою йду в парі, але завтра, а тепер ми всі їдемо до ***.

— Їдемо,— вигукнув П'єр,— їдемо!.. І Мишку з собою беремо...

І він схопив ведмедя і, обійнявши й піднявши його, став крутитися з ним по кімнаті.

VII

Князь Василь виконав обіцянку, дану на вечорі в Анни Павлівни княгині

Друбецькій, яка просила його про свого єдиного сина Бориса. Про нього доповіли государеві, і, на відміну від інших, він був переведений до гвардії Семеновського полку прапорщиком. Але ад'ютантом, чи перебуваючим при Кутузові, Бориса так і не призначили, незважаючи на всі клопотання та підступи Анни Михайлівни. Незабаром після вечора Анни Павлівни Анна Михайлівна повернулася в Москву, просто до своїх багатих родичів Робтових, у яких вона зупинялася в Москві і в яких змалку виховувався й не раз роками жив її коханий Боренька, щойно підвищений в армійські і зараз же переведений у гвардійські прапорщики. Гвардія вже вийшла з Петербурга 10 серпня, і син, залишившись для обмундирування в Москві, повинен був наздогнати її по дорозі до Радзівілова.

У Ростових були іменинниці Наталії, мати й менша дочка. З ранку, не перестаючи, під'їжджали й від'їжджали цуги, під-возячи поздоровників до великого, цілій Москві відомого будинку графині Ростової на Поварській. Графиня сиділа у вітальні з вродливою старшою дочкою та гостями, які безперестанку змінювали одні одних.

Графиня була жінка з худим обличчям східного типу, років сорока п'яти, видимо виснажена дітьми, яких у неї було дванадцять душ. Повільність її рухів і мови, походячи від кволості, надавала їй значливого вигляду, що вселяв повагу. Княгиня Анна Михайлівна Друбецька, як людина своя в домі, сиділа тут-таки, допомагаючи приймати й розважати гостей розмовами. Молодь була в задніх кімнатах, не вважаючи за потрібне брати участь у прийманні візитів. Граф зустрічав і проводив гостей, запрошуючи всіх до обіду.

— Дуже, дуже вам вдячний, *ma chère* або *mon cher* 1 (та *chère* або *mon cher* він казав чисто всім людям, без найменших відтінків, як тим, що вище, так і тим, що нижче стояли від нього),— за себе й за дорогих іменинниць. Дивіться ж, приїжджайте обідати. Ви мене образите, *mon cher*. Сердечно прошу вас від усієї родини, *ma chère*.— Ці слова з однаковим виразом на повному, веселому і чисто виголеному обличчі і з однаково міцним потиском руки та повторюваними короткими поклонами казав він усім без винятку і зміни. Провівши одною гостя, граф повертався до того або до тієї, які ще були у вітальні; підсунувши крісло і з виглядом людини, яка любить і вміє пожити, брав розставивши ногц й поклавши на коліна руки, він значуще похитувався, висловлював здогади про погоду, радився про здоров'я, іноді російською, іноді дуже поганою, але самовпевненою французькою мовою, і знову з виглядом втомленої, проте твердої у виконанні обов'язку людини йшов проводити, поправляючи рідке сиве волосся на лисині, і знову запрошував обідати. Іноді, повертаючись з передпокою, він заходив через квіткову й офіціантську до великої мармурової зали, де накривали стіл на вісімдесят кувертів, і, дивлячись на офіціантів, які носили срібло і фарфор, розставляли столи й розгортали заткані скатерки, підкликав до себе Дмитра Васильовича, дворянина, що провадив усі його справи, і казав:

— Ну, ну, Митенька, дивись, щоб усе було гаразд. Так, так,— примовляв він, з задоволенням оглядаючи величезний розсунутий стіл.— Головне — сервіровка. То ж то...— І він ішов, само-вдоволено зітхаючи, знову до вітальні.

— Марія Львівна Карагіна з дочкою — басом повідомив величезний графинин виїзний лакей, входячи у двері вітальні. Графиня подумала й понюхала з золотої табакерки з чоловіковим портретом.

— Замучили мене ці візити,— сказала вона.— Ну, вже її останню прийму. Бундючна дуже. Запрошуй,— промовила вона до лакея сумним голосом, ніби кажучи цим: "добивайте вже І"

1 мила або милий

Висока, огрядна, з гордим виглядом дама і її кругловида усміхнена донька у шумливих сукнях ввійшли до вітальні.

— *Chère comtesse, il y a si longtemps... elle a été alitée la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Aprak-sine... j'ai été si heureuse...*¹—почулися жвавi жіночі голоси, перебиваючи один одного і зливаючись із шелестом сук(нь та пересуванням стільців. Почалася та розмова, яку заводять якраз настільки, щоб при першій паузі встати, зашелестіти сукнями, промовити: "*Je suis bien charmée; la santé de maman... et la comtesse Apraksine*"² і, знову зашелестівши* сукнями, пройти до передпокою, одягнути шубу чи плаща й поїхати. Розмова зайшла про головну міську новину того часу — про хворість відомого багача і красеня катерининських часів старого графа Безухова та про його незаконного сина П'єра, який так непристойно поведився на вечорі в Анни Павлівни Шерер.

— Мені дуже жаль сердешного графа,— промовила гостя,— здоров'я в нього й так погане, а тепер ще ця прикрість від сина, це його вб'є!

— Що таке? — спитала графиня, наче не знаючи, про що говорить гостя, хоча вона разів п'ятнадцять уже чула причину досади графа Безухова.

— Ось нинішнє виховання! Ще* за кордоном,— промовила гостя,— цей молодик був полишений на самого себе, і тепер у Петербурзі, кажуть, він таких страхіть накоїв, що його з поліцією вислали звідти.

— Подумати тільки! — промовила графиня.

— Він погано вибирав свої знайомства,— втрутилася княгиня Анна Михайлівна.— Син князя Василя, він і один там Долохов, вони, кажуть, бозна-що робили. І обидва постраждали. Долохова розжалувано в солдати, а сина Безухова вислано в Москву. Анатоля Курагіна — того батько якось зам'яв. Але ви-слали-таки з Петербурга.

— Та що, пак, вони зробили? — спитала графиня.

— Це викінчені розбишаки, особливо Долохов,— казала гостя.— Він син Марії Іванівни Долохової, такої поважної дами. І що ж? Можете собі уявити: вони втрюх роздобули десь ведмедя, посадили з собою в карету й повезли до актрис. Прибігла поліція вгамовувати їх. Вони спіймали квартального і прив'язали його спина із спиною до ведмедя й пустили ведмедя в Мойку; ведмідь плаває, а квартальний на ньому.

— Гарна, та *chère*, фігура квартального,— вигукнув граф, помираючи зо сміху.

— Ой, жах який! З чого тут сміятися, графе? Та' дами й самі мимохіть сміялися.

1 — Вже так давно... Графиня... Хвора була, бідолашна... на балу в Ра-зумовських... графиня Апраксина... я була така рада...

2 Дуже, дуже рада... здоров'я мама... графиня Апраксіна...

— Ледве врятували цього нещасного,— говорила далі гостя.— І це син графа Кирила Володимировича Безухова так розумно розважається! — додала вона.— А казали, що так добре вихований і розумний. Ось до чого все виховання закордонне довело. Сподіваюся, тут його ніхто не прийме, незважаючи на його багатство. Мені хотіли його представити. Я категорично відмовилась; у мене дочки.

— Чому ви кажете, що цей молодик такий багатий? — спитала графиня, нагинаючись від дівчиць, які зараз же зробили вигляд, що не слухають.— Адже в нього тільки незаконні діти. Здається... і П'єр незаконний.

Гостя махнула рукою.

— В нього їх двадцять незаконних, я думаю.

Княгиня Анна Михайлівна втрутилася в розмову, видно, бажаючи показати свої зв'язки і своє знання всіх світських обставин.

— Ось у чім річ,— сказала вона значущо і теж напівпошепки.— Репутація графа Кирила Володимировича відома... Дітям своїм він і лік загубив, але цей П'єр любимцем був.

— Який гарний був старий,— сказала графиня,— ще торікі Вродливішого мужчини я не бачила.

— Тепер дуже змінився,— сказала Анна Михайлівна.— То я хотіла сказати,— говорила вона далі,— по дружині прямий спадкоємець всієї маєтності князь Василь, але П'єра батько дуже любив, виховував його й писав государеві... отже ніхто не знає, якщо він помре (він такий слабкий, що цього чекають кожної хвилини, і Lorrain 1 приїхав з Петербурга), кому дістанеться це величезне багатство, П'єру чи князю Василеві. Сорок тисяч душ і мільйони. Я де дуже добре знаю, бо мені сам князь Василь казав. Та й Кирило Володимирович доводиться мені троюрідним дядьком по матері. Він і хрестив Боря,— додала вона, наче не надаючи цій обставині ніякого значення.

— Князь Василь приїхав у Москву вчора. Він їде на ревізію, мені казали,— промовила гостя.

— Так, але *entre nous*2,— сказала княгиня,— це привід, він приїхав власне до Кирила Володимировича, дізнавшись, що він такий слабкий.

— Однак, *ma chère*, це гарна штука,— сказав граф і, помітивши, що старша гостя не слухала його, звернувся вже до панночок.— Гарна фігура була у квартального, я уявляю.

І він, уявивши, як махав руками квартальний, знову зареготав звучним і басовитим сміхом, гойдаючись усім своїм тілом, як сміються люди, які завжди добре їли й особливо пили.— То будь ласка ж, обідати до нас,— сказав він.

1 Лоррен

2 між нами,

Настала мовчанка. Графиня дивилась на гостю, приємно усміхаючись, проте не приховуючи того, що не засмутиться тепер анітрохи, якщо гостя встане й поїде. Гостина дочка вже поправляла плаття, питально дивлячись на матір, коли раптом з

сусідньої кімнати почулось тупотіння декількох чоловічих і жіночих ніг, що бігли до дверей, гуркіт зачепленого й перекинутого стільця, і до кімнати вбігла тринадцятилітня дівчинка, загорнувши щось короткою серпанковою спідницею, і зупинилася посеред кімнати. Очевидно було, вона ненароком, не розрахувавши, з бігу, заскочила так далеко. У дверях тієї ж хвилини з'явилися студент з малиновим коміром, гвардійський офіцер, п'ятнадцятилітня дівчинка і товстий рум'яний хлопчик у дитячій курточці.

Граф схопився і, розгойдуючись, широко розставив руки навкруг меншої дівчинки.

. — А, ось вона! — сміючись вигукнув він. — Іменинниця! Ma chère іменинниця!

— Ma chère, il y a un temps pour tout — сказала графиня, прикидаючись строгою. — Ти її все балуєш, ЕПе, — звернулася вона до чоловіка.

— Bonjour, ma chère, je vous félicite², — сказала гостя. — Quelle délicieuse enfant!³ — додала вона, обертаючись до матері.

Чорноока, з великим ротом, негарна, але жвава дівчинка, із своїми дитячими відкритими плеченятами, що вискочили з корсажа від швидкого бігу, із своїми збитими назад чорними кучерями, з тоненькими оголеними руками й маленькими ніжками в мереживних панталончиках і відкритих черевичках, була в тому милому віці, коли дівчинка вже не дитина, а дитина ще не дівчина. Викрунувшись від батька, вона підбігла до матері і, зовсім не зважаючи на її строгі слова, сховала своє зашаріле обличчя в мереживах матеріної мантильї і засміялася. Вона сміялася з чогось, уривчасто говорячи про ляльку, яку вийняла з-під спіднички.

— Бачите?.. Лялька... Мімі... Бачите.

І Наташа не могла більш говорити (їй усе смішним здавалося). Вона впала на матір і розреготалася так голосно і дзвінко, що всі, навіть бундючна гостя, проти волі засміялися.

— Ну йди. йди із своєю потворою! — сказала мати, вдавано сердито відштовхуючи дочку. — Це моя менша, — звернулася вона до гості.

1 — Люба, на все є час,

2 — Здрастуйте, моя люба, поздоровляю вас,

3 — Яке чарівне дитя!

Наташа, одірвавши на хвилину обличчя від матеріної мереживної косинки, глянула на неї знизу крізь сльози сміху і знову сховала обличчя.

Гостя, змушена милуватися з сімейної сцени, визнала за потрібне взяти у ній яку-небудь участь.

— Скажіть, моя люба, — звернулася вона до Наташі, — чим же ця Мімі вам доводиться? Дочка, певне?

Наташі не сподобався поблажливий тон дитячої мови, з якою гостя звернулася до неї. Вона нічого не відповіла і серйозно подивилася на гостю.

Тимчасом усе це молоде покоління: Борис — офіцер, син княгині Анни Михайлівни, Микола — студент, старший син графа, Соня — п'ятнадцятилітня графова небога і маленький Петруша — менший син, усі розташувались у вітальні і, видимо, намагалися

втримати в межах пристойності жвавість і веселість, якими ще віяло від кожної їх риси. Видно було, що там, у задніх кімнатах, звідки вони всі так бурхливо прибігли, в них були розмови веселіші, ніж тут — про міські плітки, про погоду і comtesse Apraksine 1. Зрідка вони поглядали одне на одного і ледве стримувалися від сміху.

Два юнаки, студент і офіцер, друзі змалку, були одних років і обидва гарні, але не схожі один на одного. Борис був високий білявий юнак з правильними тонкими рисами спокійного і вродливого обличчя. Микола був невисокий кучерявий молодик з одвертим виразом обличчя. На верхній губі в нього вже засіявся чорний пушок, і в усьому обличчі виявлялися поривчастість і захват. Микола почервонів, як тільки увійшов до вітальні. Видно було, що він шукав і не знаходив, що сказати; Борис, навпаки, зараз же зметикував і розповів спокійно, жартівливо, як цю Мімі, ляльку, він знав ще молодою дівцею з незіпсованим ще носом, як вона за п'ять років на його пам'яті зістарілась і як у неї через увесь череп тріснула голова. Сказавши це, він глянув на Наташу. Наташа одвернулася від нього, глянула на молодшого брата, який, зажмурившись, трусився від беззвучного сміху, і, неспроможна стримуватись далі, стрибнула й побігла з кімнати так швидко, як тільки могли нести її прудкі ніжки. Борис не розсміявся.

— Ви, здається, теж хотіли їхати, татан? Карета потрібна? — сказав він, з усмішкою звертаючись до матері.

— Так, піди, піди, скажи приготувати,— промовила вона, усміхаючись.

Борис поволі вийшов у двері й пішов за Наташею, товстий хлопчик сердито побіг за ними, неначе досадуючи на розлад, що стався в його заняттях.

1 графиню Апраксину.

З молоді, крім старшої графининої дочки (що була на чотири роки старша за сестру і поводитись уже, як велика) та гості-пан-ночки, у вітальні залишились Микола і Соня-небога. Соня була тоненька, мініатюрненька брюнетка з м'яким, відтіненим довгими віями поглядом, з густою чорною косою, що двічі обвивала її голову, і жовтявим відтінком шкіри на обличчі й особливо на оголених худорлявих, але граціозних мускулистих руках та шиї. Плавністю рухів, м'якістю і гнучкістю маленьких членів та трошки хитрою і стриманою манерою вона нагадувала красиве кошеня, яке ще не сформулося і яке буде чарівною кішечкою. Вона, видно, вважала за пристойне виявляти усмішкою цікавість до загальної розмови; але проти волі її очі з-під довгих густих вій дивилися на cousin який мав їхати в армію, з такою дівочою пристрасною любов'ю, що усмішка її не могла ні на мить обманути нікого, і видно було, що кішечка присіла лише для того, щоб іще енергійніше стрибнути й почати гратися із своїм cousin тільки-но вони так само, як Бордо із Наташею, виберуться з цієї вітальні.

— Так, ma chère,— сказав старий граф, звертаючись до гості й показуючи на свого Миколу.— Ось його друга Бориса підвищено в офіцери, і він з дружби не хоче відставати від нього; кидає і університет, і мене, старого: йде на військову службу, ma chère. А вже йому місце в архіві було готове, і все. От же дружба? — сказав іраф запитально.

— Так, адже війну, кажуть, оголошено,— промовила гостя.

— Давно говорять,— сказав граф.— Знову поговорять, поговорять, та так і залишать. Ma chère, от же дружба І — повторив він.— Він іде в гусари.

Гостя, не знаючи, що сказати, похитала головою.

— Зовсім не з дружки,— відповів Микола, спалахнувши і вимовляючись, неначе від ганебного наклепу на нього.— Зовсім не дружба, а просто почуваю покликання до військової служби.

Він оглянувся на кухню й на гостю-панночку: обидві дивилися на нього із схвальною усмішкою.

— Сьогодні обідає в нас Шуберт, полковник Павлоградського гусарського полку. Він був у відпустці тут, і бере його з собою. Що ж робити?—сказав граф, знизуючи плечима й говорячи жартівливо про справу, яка, видно, завдала йому багато горя.

— Я вже казав вам, татку,— промовив син,— що коли вам не хочеться мене відпустити, я залишусь. Але я знаю, що ні до чого не здатний, крім військової служби; я не дипломат, не чиновник, не вмію приховувати того, що почуваю,— казав він, усе поглядаючи з кокетством красивої молодості на Соню та на гостю-панночку.

1 двоюрідного брата.

Кішечка, впиваючись у нього очима, здавалася готовою кожної секунди почати гру і виявити всю свою кішачу натуру.

— Ну, ну, добре! — сказав старий граф,— усе гарячиться... Все Бонапарте всім голови запаморочив; усі думають, як це він з поручиків потрапив у імператори. Що ж, дай боже,— додав він, не помічаючи глузливої усмішки гості.

Дорослі заговорили про Бонапарте. Жюлі, дочка Карагіної, звернулася до молодого Ростова:

— Який жаль, що вас не було в четвер у Архарових. Мені нудно було без вас,— сказала вона, ніжно усміхаючись до нього.

Потішений молодик з кокетливою усмішкою молодості ближче присів до неї і зайшов з усміхненою Жюлі в окрему розмову, зовсім не помічаючи того, що ця його мимовільна усмішка ножем ревностів різала серце Соні, яка червоніла і вдавано усміхалася. В середині розмови він оглянувся на неї. Соня з пристрасною злістю глянула на нього і, ледве стримуючи на очах сльози, а на губах вдавану усмішку, встала і вийшла з кімнати. Вся Мико-лова жвавість зникла. Він дочекався першої паузи в розмові і з розстроєним обличчям вийшов з кімнати розшукувати Соню.

— Як вони білими нитками шиті, секрети всієї цієї молоді! — сказала Анна Михайлівна, показуючи на Миколу, який виходив.— *Cousinage dangereux voisinage*¹,— додала вона.

— Отак-то,— сказала графиня, коли зник той промінь сонця, що пробився у вітальню разом з цим молодим поколінням, і неначе відповідаючи на запитання, якого ніхто їй не ставив, але яке повсякчас непокоїло її.— Скільки страждань, скільки турбот перенесено за те, щоб тепер ними тішитися! А й тепер, далєбі, більше страху, ніж радості. Все боїшся, все боїшся! Саме той вік, у якому так багато небезпек і для

дівчаток і для хлопчиків.

— Усе від виховання залежить,— сказала гостя.

— Так, ваша правда,— говорила далі графиня.— Досі я була, хвалити бога, другом своїх дітей, і користуюся цілковитою їх довірою,—казала графиня, повторюючи помилку багатьох батьків, які гадають, що в дітей їхніх нема таємниць від них.— Я знаю, що я завжди буду першою *confidente*² моїх дочок і що Миколенька, зі своєю палкою вдачею, коли й буде пустувати (хлопцеві не можна без цього), то все ж не так, як ці петербурзькі панове.

— Егеж, славні, славні діти,— потвердив граф, який завжди розв'язував заплутані для нього питання тим, що все вважав славним.— Ось бачите! Захотів у гусари! Та от, чого йам більше, *ma chère*!

— Яка мила істота ваша менша!—сказала гостя.— Порохі

1 — Біда — двоюрідні братіки й сестриці,

2 порадицею

— Так, порох,— сказав граф.— У мене вдалася! І який голос: хоч і моя дочка, а я правду кажу, співачка буде, Саломоні друга. Ми взяли італійця вчити її.

— Чи не рано? Кажуть, шкідливо для голосу вчити в цю пору.

— О, ні, де там рано! — сказав граф.— Як же наші матері виходили в дванадцять-тринадцять років заміж?

— Вона вже й тепер закохана в Бориса! Ач яка! — сказала графиня, тихо усміхаючись, дивлячись на Борисову матір і, видно, відповідаючи на думку, що завжди її цікавила, говорила далі: — Ну, от бачите, якби я тримала її суворо, якби забороняла їй... бог знає, що вони робили б нишком (графиня розуміла— вони цілувалися б), а тепер я знаю кожне її слово. Вона сама увечері прибіжить і все мені розкаже. Можливо, я балую її, але, далебі, це, здається, краще. Я старшу тримала суворо.

— Так, мене зовсім інакше виховували,— сказала старша, вродлива графиня Віра, усміхаючись.

Та усмішка не прикрасила Віриного обличчя, як це звичайно буває; навпаки, обличчя її стало неприродним і тому неприємним. Старша, Віра, була гарна, була не дурна, вчилася прекрасно, була добре вихована, голос у неї був приємний, те, що вона сказала, було справедливим і доречним; але, дивна річ, усі, і гостя і графиня, оглянувшись на неї, неначе здивувалися, нащо вона це сказала, й відчували ніяковість.

— Завжди із старшими дітьми мудрують, хочуть зробити щось незвичайне,— сказала гостя.

— Ніде правди діти, *ma chère*! Графинечка мудрувала з Вірою,— сказав граф.— Ну, та що ж! проте хороша вийшла,— додав він, приязно підморгуючи Вірі.

Гості встали й поїхали, обіцяючи приїхати на обід.

— Що за манера! Сидять та й сидять! — сказала графиня, провівши гостей.

Х

Коли Наташа вийшла з вітальні й побігла, вона добігла лише до квіткової. У цій кімнаті вона зупинилася, прислухаючись до гомону у вітальні й чекаючи, коли вийде

Борис. Її вже брала нетерплячка, і, тупнувши ніжною, Наташа збиралась була заплакати від того, що він не відразу йшов, коли стало чутно не повільні, не швидкі, пристойні кроки молодика. Наташа швидко кинулась між кадки з квітами і сховалася.

Борис зупинився серед кімнати, оглянувся, змахнув рукою смітинки з рукава мундира і підійшов до дзеркала, розглядаючи своє гарне обличчя. Наташа припинила, виглядаючи з своєї засідки й чекаючи, що він буде робити. Борис постояв якийсь час перед дзеркалом, усміхнувся й пішов до вихідних дверей. Наташа хотіла його гукнути, але передумала/

— Хай шукає,— сказала вона собі. Тільки-но Борис вийшов, як з других дверей вийшла розшаріла Соня, крізь сльози щось сердито шепчучи. Наташа стримала свій перший порух — вибігти назустріч їй і залишилась у своїй засідці, як під шапкою-невидимкою, розглядаючи, що робиться на світі. Вона почувала особливу нову насолоду. Соня шепотіла щось і оглядалася на двері вітальні. З дверей вийшов Микола.

— Соню! що з тобою? хіба це можна? — сказав Микола, підбігаючи до неї.

— Нічого, нічого, облиште мене! — Соня заридала.

— Ні, я знаю що.

— Ну знаєте, і чудово, і йдіть до неї.

— Соооню! одно слово! Хіба можна" так мучити себе й мене через фантазію? — казав Микола, взявши її за руку.

Соня не випручувала в нього руки й перестала плакати. Наташа, не ворущачись і не дихаючи, блискучими очима дивилася з своєї засідки. "Що тепер буде?" — думала вона.

— Соню! мені цілий світ не потрібен! Ти одна для мене все,— казав Микола.— Я доведу тобі.

— Я не люблю, коли ти так говориш.

— Ну, не буду, ну, пробач, Соню! — Він притягнув її до себе й поцілував.

"Ой, як гарно!"—подумала Наташа і, коли Соня з Миколою вийшли з кімнати, вона пішла за ними й викликала до себе Бориса.

— Борисе, йдіть сюди,— сказала вона із значущим і хитрим виглядом.— Мені треба сказати вам одну річ. Сюди, сюди,— сказала вона і провела його в квіткову на те місце між кадками, де вона сховалася. Борис, усміхаючись, ішов за нею.

— Яка ж це одна річ? — спитав він.

Вона збентежилася, озирнулася круг себе і, побачивши кинути на кадці свою ляльку, взяла її в руки.

— Поцілуйте ляльку,— сказала вона.

Борис уважним, приязним поглядом дивився на її збуджене обличчя і нічого не відповідав.

— Не хочете? Ну, то йдіть сюди,— сказала вона і глибше зайшла в квітки й кинула ляльку.— Ближче, ближче! — шептала вона. Вона піймала руками офіцера за обшлаг, і в зашарілому обличчі її видно було урочистість і страх.

— А мене хочете поцілувати? — прошепотіла вона ледве чутно, спідлоба дивлячись

на нього, усміхаючись і мало не плачучи від хвилювання.

Борис почервонів.

— Яка ви смішна! — промовив він і нагнувся до неї, ще більш червоніючи, але нічого не розпочинав, вичікував.

Вона раптом вискочила на кадку, від цього стала вищою за нього, обійняла його обома руками, так що тонкі голі ручки зігнулися вище його шиї, і, відкинувши порухом голови волосся назад, поцілувала його в самі губи.

Вона прошмигнула між вазонами на другий бік квітів і, опустивши голову, зупинилася.

— Наташо,— сказав він,— ви знаєте, що я вас люблю, але...

— Ви закохані в мене? — перебила його Наташа.

— Так, закоханий, але, будь ласка, надалі не робімо того, що зараз... Ще чотири роки... Тоді я буду просити вашої руки.

Наташа подумала.

— Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять...— сказала вона, лічачи по тоненьких пальчиках.— Добре! Отже, кінець?

І усмішка радості й заспокоєння осяяла її жваве обличчя.

— Кінець! — сказав Борис.

— Назавжди? — сказала дівчинка.— До самої смерті?

І взявши його під руку, вона зі щасливим обличчям повільно пішла з ним поруч до диванної.

XI

Графиня так втомилась од візитів, що звеліла не приймати більш нікого, і швейцарові наказано було лише неодмінно запрошувати на обід усіх, хто буде ще приїжджати з поздоровленням. Графині хотілося віч-на-віч поговорити з другом свого дитинства, княгинею Анною Михайлівною, якої вона не бачила як слід, відколи та приїхала з Петербурга. Анна Михайлівна із своїм спланим і приємним обличчям підсунулась ближче до графининого крісла.

— З тобою я буду цілком одверта,— сказала Анна Михайлівна.— Вже мало залишилось нас, старих друзів! Тим-то я так і дорожу твоєю дружбою.

Анна Михайлівна подивилася на Віру і зупинилася. Графиня потиснула руку своєму другові.

— Віро,— сказала графиня, обертаючись до старшої дочки, очевидно нелюбої.— Як ви ні в чому не тямите! Хіба ти не відчуваєш, що ти тут зайва? Піди до сестер, чи...

Вродлива Віра презирливо усміхнулася, видно, не відчуваючи ні найменшої образи.

— Якби ви сказали мені давно, матусю, я б відразу пішла,— промовила вона й подалася до своєї кімнати.

Але, проходячи повз диванну, вона помітила, що в ній біля двох віконців симетрично сиділи дві пари. Вона зупинилась і презирливо усміхнулася. Соня сиділа близько біля Миколи, а він переписував їй вірша, якого він сам вперше склав. Борис із Наташею сиділи біля другого вікна і замовкли, коли увійшла Віра. Соня й Наташа з

винуватими і щасливими обличчями глянули на Віру.

4 Війна I мир

49

Весело і зворушливо було дивитися на цих закоханих дівчаток, але JЗіра, побачивши їх, очевидно, не пройнялася приємним почуттям.

— Скільки разів я вас просила,— сказала вона,— не брати моїх речей, у вас є своя кімната.— Вона взяла від Миколи чорнильницю.

— Зараз, зараз,— сказав він, вмочуючи перо.

— Ви все вмієте робити невчасно,— сказала Віра.— То прибігли до вітальні, так що всім совісно стало за вас.

Незважаючи на те, чи саме тому, що слова її були цілком справедливі, ніхто їй не відповів, і всі четверо лише переглядалися між собою. Вона затримувалася в кімнаті з чорнильницею в руці.

— І які можуть бути в ваші роки секрети між Наташею та Борисом і між вами,— все самі дурниці!

— Ну, що тобі до того, Віро,— тихеньким голосом, по-за-ступницькому промовила Наташа.

Вона, видно, була до всіх ще біЛьш, ніж'завжди, цього дня добра і щира.

— Дуже безглуздо,— сказала Віра,— мені совісно за вас. Що са секрети?..

— У кожного свої секрети. Ми тебе з Бергом не займаємо,— сказала Наташа, спалахнувши.

— Я думаю, не займаєте,— сказала Віра,— бо в моїх вчинках ніколи нічого не може бути поганого. А ось я матусі скажу, як ти з Борисом обходишся.

— Наталія Іллівна дуже гарно зі мною обходиться,— сказав Борис.— Я не можу скаржитися,— додав він.

— Облиште, Борисе, ви такий дипломат (слово дипломат було в широкому вжитку в дітей у тому особливому значенні, якого вони надавали цьому слову), навіть скучно,— сказала Наташа ображеним, тремтячим голосом.— За що вона до мене чіпляється? Ти цього ніколи не зрозумієш,— сказала вона, звертаючись до Віри,— бо ти ніколи нікого не любила; в тебе серця нема, ти лише madame de Genlis 1 (це прізвисько, яке вважали дуже образливим, дав Вірі Микола), і твоя перша приємність — завдавати прикростей іншим. Ти кокетуй з Бергом, скільки хочеш,— промовила вона швидко.

— Та вже я, певне, не буду перед гостями бігати за молодиком...

— Ну, добилася свого,— втрутився Микола,— наговорила всім прикрого, розстроїла всіх. Ході́мте в дитячу.

Усі четверо, як сполохана зграя пташок, встали й пішли з кімнати.

— Мені наговорили прикрого, а я нікому нічого,— сказала Віра.

і мадам де Жанліо

— Madame de Genlis! Madame de Genlis! — промовили, сміючись, голоси з-за дверей.

Вродлива Віра, яка справляла на всіх такий дратуючий, неприємний вплив,

усміхнулась і, видно, не зачеплена тим, що їй сказали, підійшла до дзеркала й поправила шарф та зачіску: дивлячись на своє гарне обличчя, вона стала, як видно, ще холоднішою і спокійнішою.

У вітальні тривала розмова.

— Ah! chère,— сказала графиня,— і в моєму житті tout n'est pas rose. Хіба я не бачу, що du train, que nous allons наших достатків нам не надовго! І все це клуб, і його доброта. В селі ми живемо, хіба ми відпочиваємо? Театри, полювання і бог знає що. Та що про мене говорити! Ну, як же ти все це влаштувала? Я часто дивуюся з тебе, Annette, як це ти, в твої роки, мчиш у повозці сама, в Москву, в Петербург, до всіх міністрів, до всієї знаті, з усіма вмієш обійтись, дивуюсь! Ну, як же це влаштувалося? От я нічого цього не вмію.

— Ах, серце моє! — відповіла княгиня Анна Михайлівна.— Не дай боже тобі спізнати, як тяжко zostатися вдовою без опори і з сином, якого любиш без міри. Всього навчишся,— говорила вона далі, трохи пишаючись.— Процес мій мене навчив. Коли мені треба бачити кого-небудь з цих тузів, я пишу записку: "princesse une telle² бажає бачити такого-то" і їду. Сама, візником, хоч два, хоч три рази, хоч чотири, доти, поки не доб'юсь того, чого мені треба. Мені однаково, хоч би що про мене думали.

— Ну, як же, кого ти просила про Бореньку? — спитала графиня.— Адже твій ось уже офіцер гвардії, а Миколенька йде юнкером. Нема кому поклопотатися. Ти кого просила?

— Князя Василя. Він був дуже привітний. Відразу на все погодився, доповів государеві,— говорила княгиня Анна Михайлівна захоплено, зовсім забувши все приниження, через яке вона пройшла, щоб досягнути своєї мети.

— Що, він постарів, князь Василь? — спитала графиня.— Я його не бачила з наших театрів у Румянцевих. І думаю, забув про мене... Il me faisait la cour³,— згадала графиня з усмішкою.

— Все такий самий,— відповіла Анна Михайлівна,— люб'язний, розсипається. Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout⁴. "Я жалкую, що надто мало можу для вас зробити, ласкава княгине,— він мені мовить,— наказуйте". Ні, він гарна людина і родич прекрасний. Але ти знаєш, Nathalie, мою любов до сина. Я не знаю, чого я не зробила б для його щастя. А обставини

1 не все троянди.— як ми живемо,

2 княгиня така-то

8 Він до мене залицявся, 4 Почесті не змінили його.

4"

61

мої такі погані,— говорила далі Анна Михайлівна сумно й понижуючи голос,— такі погані, що я тепер у жахливому становищі. Мій нещасний процес з'їдає все, що' я маю, і не посувається. У мене нема, можеш собі уявити, à la lettre¹ нема гривеника грошей, і я не знаю, за що обмундирувати Бориса.— Вона вийняла хусточку й заплакала.— Мені треба п'ятсот карбованців, а в мене один двадцятип'ятирублевий папірець. Я в такому

становищі... Одна моя надія тепер на графа Кирила Володимировича Безухова. Якщо він не захоче підтримати свого хрещеника,— він же хрестив Борю,— і призначити йому що-небудь на утримання, то всі мої клопотання пропадуть: мені не буде за що обмундирувати його.

Графиня пустила сльозу і мовчки обмірковувала щось.

— Часто думаю, може, це й гріх,— сказала княгиня,— а часто думаю: от граф Кирило Володимирович Безухов живе сам один... це величезне багатство... і для чого живе? йому життя тягарем стало, а Борис лише починає жити.

— Він, певне, залишить щось Борисові,— сказала графиня.

— Бог знає, *chère amie*!² Ці багатчі й вельможі такі егоїсти. Та я все ж поїду зараз до нього з Борисом і прямо скажу, в чому річ. Хай про мене думають,, що хочуть, мені, далебі, однаково, коли синова доля залежить від цього.— Княгиня підвелася.— Тепер друга година, а о четвертій ви обідаєте. Я встигну з'їздити.

І з прийомами петербурзької ділової пані, яка вміє використовувати час, Анна Михайлівна послала за сином і разом з ним вийшла до передпокою.

— Прощай, серце моє,— сказала вона графині, яка провела її до дверей,— побажай мені успіху,— додала вона пошепки, щоб не чув син.

— Ви до графа Кирила Володимировича, та *chère*? — сказав граф з їдальні, виходячи теж до передпокою.— Коли йому краще, кличте П'єра до мене обідати. Адже він у мене бував, з дітьми танцював. Кличте неодмінно, та *chère*. Ну, подивимось, як то сьогодні відзначиться Тарас. Каже, що у графа Орлова такого обіду не бувало, як у нас буде.

XII

— *Mon cher Boris* 3,— сказала княгиня Анна Михайлівна до сина, коли карета графині Ростової, в якій вони сиділи, проїхала по встеленій соломою вулиці і в'їхала на широке подвір'я графа Кирила Володимировича Безухова.—*Mon cher Boris*3,—сказала

1 іноді

2 друже мій!

3 — Боренька,-

мати, виймаючи руку з-під старого салопа і несміливим, лагідним рухом кладучи її на синову руку,— будь привітний, будь уважний. Граф Кирило Володимирович усе ж тобі хрещений батько, і від нього залежить твоя майбутня доля. Пам'ятай це, *mon cher* 19 будь милим, як ти вмієш бути...

— Якби я знав, що з цього вийде що-небудь, крім приниження...— відповів син холодно.—Але я обіцяв вам і роблю це для вас.

Незважаючи на те, що чиясь карета стояла біля під'їзду, швейцар, оглянувши матір з сином (які, не кажучи повідомляти про себе, просто ввійшли у скляні сіни між двома рядами статуй у нішах), значливо подивившись на старенький салоп, спитав, кого вони хочуть бачити, княжен чи графа, і, дізнавшись, що графа, сказав, що їх сіятельству сьогодні гірше і їх сіятель-ство нікого не приймають.

— Ми можемо поїхати звідси,— сказав син по-французькому.

— Mon ami!² — промовила мати благальним голосом, знову торкаючись синові руки, наче цей дотик міг заспокоювати чи збуджувати його.

Борис замовк і, не скидаючи шинелі, запитально дивився на матір.

— Голубчику,— ніжним голоском сказала Анна Михайлівна, звертаючись до швейцара,— я знаю, що граф Кирило Володимирович дуже хворий... я тому й приїхала... я родичка... Я не турбуватиму, голубчику... А мені б лише побачити князя Василя Сергійовича: адже він тут зупинився. Повідом, будь ласка.

Швейцар понуро смикнув за шнурок нагору й одвернувся.

— Княгиня Друбецька до князя Василя Сергійовича,— крикнув він офіціантові у фраку, в панчохах і черевиках, який збіг згори і виглядав з-під виступу сходів.

Мати розправила складки свого фарбованого шовкового плаття, подивилася в цільне венеціанське дзеркало в стіні й бадьоро, у своїх стоптаних черевиках, пішла вгору по килиму сходів.

— Mon cher, vous m'avez promis³,— звернулась вона знову до сина, дотиком руки підбадьорюючи його.

Син, опустивши очі, спокійно йшов за нею.

Вони увійшли до зали, з якої одні двері вели в покої, одведені князеві Василю.

У той час, як мати з сином, вийшовши на середину кімнати, збиралися спитати, куди пройти, старого офіціанта, що схопився, коли вони увійшли, в одних дверях повернулася бронзова ручка,

1 любий друже,

2 — Друже мій!

8 — Любий мій, ти мені обіцяв,

і князь Василь в оксамитовій шубці, з однією зіркою, по-домашньому, вийшов, проводячи гарного чорноволосого чоловіка. Чоловік цей був славнозвісний петербурзький лікар Lorrain.

— C'est donc positif? — казав князь.

— Mon prince, "errare humanum est", mais...— відповів лікар, грасируючи й вимовляючи латинські слова на французький лад.

— C'est bien, c'est bien...¹

Побачивши Анну Михайлівну з сином, князь Василь поклоном відпустив лікаря і мовчки, але з запитальним виглядом підійшов до них. Син помітив, як раптом глибокий жаль виявився в очах його матері, і злегка усміхнувся.

— От, князю, за яких сумних обставин довелось нам бачитися... Ну, як наш дорогий хворий? — сказала вона, наче не помічаючи холодного, образливого, спрямованого на неї погляду.

Князь Василь запитально, до подиву, глянув на неї, потім на Бориса. Борис чемно вклонився. Князь Василь, не відповідаючи на поклін, одвернувся до Анни Михайлівни і на її запитання відповів порухом голови й губ, що означав найгіршу надію для хворого.

— Невже? — вигукнула Анна Михайлівна.— Ой, це жах! Страшно подумати... Це мій син,— додала вона, показуючи на Бориса.— Він сам хотів дякувати вам.

Борис ще раз чемно вклонився.

— Вірте, князю, що материне серце ніколи не забуде того, що ви зробили для нас.

— Я радий, що міг зробити приємне вам, дорога моя Анно Михайлівно,— сказав князь Василь, поправляючи жабо і в жесті та в голосі виявляючи тут, у Москві, перед протегованою Анною Михайлівною ще значно більшу пихатість, ніж у Петербурзі, на вечорі в Annette Шерер.

— Намагайтеся служити добре та бути гідним,— додав він, строго звертаючись до Бориса.— Я радий... Ви тут у відпустці?— продиктував він своїм безпристрасним тоном.

— Чекаю наказу, ваше сіятельство, щоб поїхати з новим призначенням,— відповів Борис, не виявляючи ні досади за різкий тон князя, ні бажання зайти в розмову, але так спокійно й шанобливо, що князь уважно подивився на нього.

— Ви живете з матусею?

— Я живу у графині Ростової,— сказав Борис і знову додав: — ваше сіятельство.

— Це той Ілля Ростов, що одружився з Nathalie Шинши-ною,— сказала Анна Михайлівна.

— Знаю, знаю,— сказав князь Василь своїм монотонним голосом.— Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée

1 — І це правда? — Князю, людині властиво помилятися...— Добре, добре...

à épouser cet ours mal-léché! . Un personnage complètement stupide et ridicule. Et joueur à ce qu'on dit¹.

— Mais très brave homme, mon prince²,— зауважила Анна Михайлівна, зворушливо усміхаючись, наче й вона знала, що граф Ростов заслуговував на таку думку, але просила пожаліти сердешного старого.

— Що кажуть лікарі? — спитала княгиня, помовчавши трохи і знову виявляючи велику печаль на своєму сплаканому обличчі.

— Мало надії,— сказав князь.

— А мені так хотілося ще раз подякувати дядькові за всі його благодіяння мені й Борі. C'est son filleuil³,— додала вона таким тоном, наче ця звістка мала дуже порадувати князя Василя.

Князь Василь задумався і скривився. Анна Михайлівна зрозуміла, що він боявся набути в ній суперницю по духівниці графа Безухова. Вона поспішила заспокоїти його.

— Якби не моя справжня любов і відданість дядькові,— сказала вона з особливою впевненістю й недбалістю вимовляючи це слово,— я знаю його характер, благородний, прямий, але ж самі княжни біля нього... Вони ще молоді...— Вона нахилила голову й додала пошепки: — чи виконав він останній обов'язок, князю? Які дорогі ці останні хвилини! Адже гірше не може бути; його конче треба підготувати, коли йому так погано. Ми, жінки, князю,— вона ніжно усміхнулася,— завжди знаємо, як говорити ці речі. Конче треба бачити його. Хоч як це важко буде для мене, але я вже звикла страждати.

Князь, видно, зрозумів, і зрозумів, як і на вечорі в Annette Шерер, що від Анни Михайлівни трудно відкараскатися.

— Щоб не було тяжким йому це побачення, chère Анно Михайлівно,— сказав він.— Почекаємо до вечора, лікарі обіцяли кризу.

— Але ж не можна чекати, князю, в ці хвилини. Pensez, il y va du salut de son âme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un chrétien...4.

З внутрішніх кімнат відчинилися двері, і вийшла одна з кня-жен, графових небог, з понурим і холодним обличчям і разючо-невідповідною до ніг довгою талією.

Князь Василь обернувся до неї.

— Ну, як він?

— Все так само. І як ви хочете, цей галас...—сказала княжна, оглядаючи Анну Михайлівну, як незнайому.

1 — Я ніколи не міг зрозуміти, як Наталі наважилася вийти заміж за цього брудного ведмеда. Вкрай дурний і СМІШНИЙ чоловік. До того ж картяр, кажуть.

2 — Але добра людина, князю,

3 Це його хрещеник,

4 — Подумайте, йдеться про спасіння його душі... Ой, це жах, обов'язок християнина...

— Ah, chère, je ne vous reconnaissais pas1,— щаслива усміхаючись, сказала Анна Михайлівна, легкою інохіддю підходячи до графової небоги.— Je viens d'arriver et je suis à vous pour vous aider à soigner mon oncle. J'imagine, combien vous avez souffert1,— додала вона, співчутливо пускаючи очі під лоб.

Княжна нічого не відповіла, навіть не усміхнулася й зараз же вийшла. Анна Михайлівна зняла рукавички і в завойованій позиції вместилися в кріслі, запросивши князя Василя сісти біля неї.

— Борисе! — сказала вона до сина й усміхнулася,— я пройду до графа, до дядя, а ти піди до П'єра, mon ami, поки що, та не забудь передати йому запрошення від Ростових. Вони кличуть його обідати. Я думаю, він не поїде? — звернулася вона до князя.

— Навпаки,— сказав князь, настрій якого явно зіпсувався.— Je serais très content si vous me débarrassiez de ce jeune homme...3. Сидить тут. Граф ні разу не спитав про нього.

Він знизав плечима. Офіціант повів молодика вниз і вгору другими сходами до Петра Кириловича.

XIII

— П'єр так і не встиг вибрати собі кар'єри в Петербурзі і, справді, був висланий у Москву за бешкетування. Історія, яку розповідали у графа Ростова, була правдива. П'єр брав участь у зв'язуванні квартального з ведмедем. Він приїхав кілька днів тому і зупинився, як завжди, в домі свого батька. Хоч він і передбачав, що історія його вже відома в Москві і що дами, які оточують його батька, завжди недобррозичливі до нього, скористаються з цієї нагоди, щоб роздратувати графа,— він, проте, в день приїзду пішов на батькову половину. Ввійшовши до вітальні, де звичайно перебували княжни, він привітався з дамами, що сиділи за п'яльцями і за книгою, яку вголос читала одна з них. Їх було три. Старша, охайна, з довгою талією, строга дівиця, та сама, що виходила до

Анни Михайлівни, читала; молодші, обидві рум'яні й гарненькі, неоднакові лише тим, що в однієї була родимка над губою, яка дуже красила її, вишивали в п'яльцях. П'єра зустріли, як мерця або зачумленого. Старша княжна перестала читати й мовчки подивилася на нього зляканими очима; молодша, без родимки, прибрала точно такого ж виразу; найменша, з родимкою, веселої і смішливої вдачі, нагнулася до п'ялець, щоб приховати усмішку, викликану, певне,

1 — Ой, люба, я. вас і не впізнала,

2 — Я приїхала допомагати вам доглядати дядечка. Уявляю, як ви намучилися,

3 — Я був би дуже радий, якби ви звільнили мене від цього молодика...

сценою, яка мала відбутися і кумедність якої вона передбачала. Вона притягнула вниз шерстинку й нагнулася, ніби розбираючи узори і ледве стримуючись від сміху.

— Bonjour, ma cousine,— сказав П'єр.— Vous ne me reconnai-sez pas? 1

— Я занадто добре впізнаю вас, занадто добре.

— Як здоров'я графа? Можу я бачити його? — спитав П'єр ніяково, як завжди, але не бентежачись.

— Граф страждає і фізично й морально, і, здається, ви подбали про те, щоб завдати йому якнайбільше моральних страждань.

— Можу я бачити графа? — повторив П'єр.

— Гм!.. Якщо ви хочете вбити його, зовсім убити, то можете бачити. Ольго, піді подивись, чи готовий бульйон для дядечка, скоро час,— додала вона, показуючи цим П'єру, що вони заклопотані й заклопотані заспокоюванням його батька, тимчасом як він, очевидно, заклопотаний лише розстроюванням.

Ольга вийшла. П'єр постояв, подивився на сестер і, вклонившись, сказав:

— То я піду до себе. Коли можна буде, ви мені скажіть. Він вийшов, і дзвінкий, але неголосний сміх сестри з родимкою пролунав за ним.

Другого дня приїхав князь Василь і зупинився у графовому домі. Він покликав до себе П'єра і сказав йому:

— Mon cher, si vous vous conduisez ici, comme à Pétersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis². Граф дуже, дуже хворий: тобі зовсім не треба його бачити.

Відтоді П'єра не турбували, і він цілий день проводив сам один нагорі, в своїй кімнаті.

У той час, як Борис увійшов до нього, П'єр ходив по своїй кімнаті, зрідка зупиняючись у кутках, роблячи погрозові жести до стіни, наче простромлюючи невидимого ворога шпагою, і строго поглядаючи поверх окулярів; потім знову починав свою прогулянку, вимовляючи неясні слова, знизуючи плечима й розводячи руками.

— L'Angleterre a vécu³,— промовив він, насуплюючись і показуючи на когось пальцем.— M. Pitt comme traître à la nation et au droit des gens est condamné à ...⁴. — Він не встиг договорити вироку Пітту, уявляючи себе в цю хвилину самим Наполеоном і разом із своїм героєм уже здійснивши небезпечний переїзд через Па-де-Кале і завоювавши Лондон,— як побачив у дверях молодого, стрункого і вродливого офіцера. Він зупинився.

1 — Здрастуйте, кузино. Ви мене не впізнаєте?

2 — Голубе, якщо ви будете поводитися тут, як у Петербурзі, ви закінчите дуже погано; це так.

3 — Англії кінець,

4 — Пітт, як зрадник нації і народного права, засуджується до...

П'єр залишив Бориса чотирнадцятилітнім хлопчиком і зовсім не пам'ятав його; але, незважаючи на те, з властивою йому манерою швидко і привітно взяв його за руку і дружелюбно усміхнувся.

— Ви мене пам'ятаєте? — спокійно, з приємною усмішкою спитав Борис.— Я з матусею приїхав до графа, та він, здається, не зовсім здоровий.

— Так, здається, нездоровий, його всі турбують,— відповів П'єр, намагаючись згадати, хто цей хлопець.

Борис почував, що П'єр не впізнає його, але не вважав за потрібне називати себе і, нітрошечки не ніяковіючи, дивився йому просто в очі.

— Граф Ростов просив вас приїхати сьогодні до нього обідати,— сказав він після досить довгого й ніякового для П'єра мовчання.

— А! Граф Ростові — радісно заговорив П'єр.— То ви його син Ілля? Я, можете собі уявити, в першу хвилину не впізнав вас. Пам'ятаєте, як ми на Воробйові гори їздили з т-те іасяшгі...1 давно.

— Ви помиляєтесь,— неквапливо, із сміливою і трохи глузливою усмішкою промовив Борис.— Я Борис, син княгині Анни Михайлівни Друбецької. Ростова батька звуть Іллею, а сина— Миколою. І я т-те Ласяиоі ніякої не знав.

П'єр замахав руками й головою, неначе комарі чи бджоли напали на нього.

— Ой, ну що це! я все переплутав. У Москві стільки родичів! Ви Борис... ага. Ну, от ми з вами домовилися. Ну, що ви думаєте про Булонську експедицію? Адже англійцям погано буде, якщо Наполеон переправиться через канал? Я думаю, що експедиція дуже можлива. Вілльнев би не сплонував!

Борис нічого не знав про Булонську експедицію, він не читав газет і про Вілльнева вперше чув.

— Ми тут у Москві більше цікавимось обідами та плітками, ніж політикою,— сказав він своїм спокійним, глузливым тоном.— Я нічого про це не знаю і не думаю. Москва найбільше заклопотана плітками,— казав він далі.— Тепер говорять про вас і про графа.

П'єр усміхнувся своєю доброю усмішкою, наче боячись за свого співрозмовника, щоб часом він не сказав чого-небудь такого, в чому потім каявся б. Але Борис говорив чітко, ясно і сухо, дивлячись П'єру просто в очі.

— Москві більш нічого робити, як плітки плести,— провадив він.— Усі заклопотані тільки тим, кому залишить граф своє багатство, хоч, можливо, він переживе всіх нас, чого я від душі бажаю...

— Так, усе це дуже тяжко,— підхопив П'єр,— дуже тяжко.—

1 мадам Жако.

П'єр усе боявся, що цей офіцер ненароком зайде у незручну для самого себе розмову.

— А вам повинно здаватися,— казав Борис, трохи червоніючи, але не змінюючи голосу й пози,— вам повинно здаватися, що всі заклопотані лише тим, щоб одержати що-небудь від багача.

"Так і є" — подумав П'єр.

— А я саме хочу сказати вам, щоб уникнути непорозумінь, що ви дуже помилитеся, якщо залічите мене й мою матір до числа цих людей. Ми дуже бідні, але, я принаймні за себе кажу: саме тому, що батько ваш багатий, я не вважаю себе його родичем, і ні я, ні мати ніколи нічого не будемо просити і не приймемо від нього.

П'єр довго не міг зрозуміти, а коли зрозумів, зірвався з дивана, схопив Бориса за руку знизу з властивою йому швидкістю й незграбністю і, ашарівшись значно дужче, ніж Борис, почав говорити із змішаним почуттям сорому й досади:

— Оце чудно! Я хіба... та й хто ж міг думати... Я добре знаю...

Але Борис знову перебив його:

— Я радий, що висловив усе. Може, вам неприємно, ви мені пробачте,— сказав він, заспокоюючи П'єра, замість того, щоб П'єр заспокоював його,— але я сподіваюся, що не образив вас. Я маю правило говорити все прямо... Як же мені переказати? Ви приїдете обідати до Ростових?

І Борис, видимо скинувши з себе важкий обов'язок, сам вийшовши з незручного становища й поставивши в нього іншого, зробився знову дуже приємним.

— Ні, слухайте,— сказав П'єр, заспокоюючись.— Ви дивна людина. Те, що ви щойно сказали, дуже добре, дуже добре. Певна річ, ви мене не знаєте. Ми так давно не бачилися... дітьми ще... Ви можете вбачати в мені... Я вас розумію, дуже розумію. Я б цього не зробив, у мене не вистачило б духу, але це чудово. Я дуже радий, що познайомився з вами. Чудно,— додав він, помовчавши і усміхаючись,— що ви в мені вбачали! — Він засміявся.— Ну, та що ж? Ми познайомимось з вами краще. Будь ласка.— Він потиснув руку Борисові.— А знаєте ви, я ні разу не був у графа. Він мене не кликав... Мені його жаль, як людину... Та що ж робити?

— І ви гадаєте, що Наполеон встигне переправити армію?— спитав Борис, усміхаючись.

П'єр зрозумів, що Борис хотів змінити розмову, і, погоджуючись із ним, почав викладати вигоди й невигоди Булонської справи.

Лакей прийшов викликати Бориса до княгині. Княгиня збиралася їхати. П'єр обіцяв приїхати на обід, щоб ближче зійтися з Борисом, міцно стискав його руку, привітно дивлячись йому в очі крізь окуляри... Після того, як він пішов, П'єр довго ще ходив по кімнаті, уже не простромлюючи невидимого ворога шпагою, а усміхаючись на згадку про цього милого, розумного і твердого молодика.

Як це буває в першій молодості, особливо на самоті, він відчув безпричинну ніжність до цього хлопця і поставив собі неодмінно подружитися з ним.

Князь Василь проводив княгиню. Княгиня тримала хусточку біля очей, і її обличчя

було в сльозах.

— Це жахі жах! — казала вона, — але хоч би як мені було це важко, я виконаю свій обов'язок. Я приїду ночувати. Його не можна так покинути. Кожна хвилина дорога. Я не розумію, чого баряться княжни. Може, бог допоможе мені знайти спосіб приготувати його... *Adieu, mon prince, que le bon dieu vous soutienne...* К

— *Adieu, ma bonne*², — відповів князь Василь, одвертаючись від неї.

— Ах, він у Жахливому стані, — сказала мати синові, коли вони знову сідали в карету. — Він майже нікого не впізнає.

— Я не розумію, матусю, які його взаємини з П'єром? — спитав син.

— Усе скаже духівниця, мій друже; від неї й наша доля залежить...

— Але чому ви думаєте, що він залишить що-небудь нам?

— Ах, друже мій! Він такий багатий, а ми такі бідні!

— Ну, це ще не достатня причина, матусю.

— Ах, боже мій! боже мій! який він слабкий! — вигукнула мати.

XIV

Коли Анна Михайлівна поїхала з сином до графа Кирила Володимировича Безухова, графиня Ростова довго сиділа сама, прикладаючи хусточку до очей. Нарешті, вона подзвонила.

— Що це ви, дорога моя, — сказала вона сердито до дівчини, яка примусила чекати себе кілька хвилин. — Не хочете служити, чи що? То я вам знайду місце.

Графиня була розстроєна горем і принизливою бідністю своєї подруги, і тому була в поганому настрої, а це завжди виявлялося в неї найменуванням покоївки "дорога моя" і "ви".

— Пробачте, — сказала покоївка.

— Попросіть до мене графа.

Граф, перевалюючись, підійшов до дружини з трохи винуватим виглядом, як і завжди.

— Ну, графинечко! Яке *sauté au madère*³ з рябчиків буде,

1 — Прощавайте, князю, хай підтримає вас бог...

2 — Прощавайте, дорога моя,

3 соте з мадерою

ma chère. Я 'покуштував; недарма я за Тараску тисячу карбованців дав. Вартий!

Він сів біля дружини, браво спершись ліктями в коліна і кошлаючи сиве волосся.

— Що накажете, графинечко?

— Ось що, мій друже, — чого це в тебе забруднено тут? — сказала вона, показуючи на жилет. — Це соте, мабуть, — додала вона, усміхаючись. — Ось що, графе, мені грошей треба.

Обличчя її посмутніло.

— Ой, графинечко!.. — і граф заметушився, витягаючи бумажника.

— Мені багато треба, графе, мені п'ятсот карбованців треба. — І вона, вийнявши батистову хусточку, витирала нею чоловіків жилет.

— Зараз, зараз. Гей, хто там? — вигукнув він таким голосом, яким вигукують лише люди, впевнені, що ті, кого вони кличуть, прожогом кисуться на їх поклик.— Послати до мене Митеньку!

Митенька, той дворянський син, вихований у графа, який тепер відав усіма його справами, тихими кроками увійшов до кімнати.

— Ось що, дорогий мій,— звернувся граф до цього поважливого молодого чоловіка.—Принеси ти мені...—він задумався.— Так, сімсот карбованців, так. Та дивись, таких драних і брудних, як того разу, не принось, а хороших, для графині.

— Справді, Митенька, будь ласка, щоб чистенькі,— сказала графиня, сумно зітхаючи.

— Ваіне сіятельство, коли накажете доставити? — спитав Митенька.— Зволите знати, що... А втім, будь ласка, не турбуйтеся,— додав він, помітивши, як граф— уже почав важко й прискорено дихати, а це завжди було ознакою того, що починається гнів.— Я забув... Цю ж хвилину накажете доставити?

— Так, так, то ж то, принеси. Ось графині віддай.

— Яке золото в мене цей Митенька,— додав граф, усміхаючись, коли молодий чоловік вийшов.— Нема того, щоб не можна. А я цього терпіти не можу. Усе можна.

— Ах, гроші, графе, гроші, скільки від них горя на світі! — сказала графиня.— А ці гроші мені дуже потрібні.

— Ви, графинечко, марнотратка відома,— промовив граф і, поцілувавши дружину в руку, пішов знову до кабінету.

Коли Анна Михайлівна повернулася від Безухова, у графині лежали вже гроші, все новенькими папірцями, під хустиною на столику, і Анна Михайлівна помітила, що графиня чимсь стурбована.

— Ну, що, мій друже? — спитала графиня.

— Ах, у якому він жахливому стані! Його впізнати неможна, він такий слабкий, такий слабкий; я хвилинку побула і двох слів не сказала.

— Annette, ради бога, не відмов мені,— сказала раптом графиня, червоніючи, що так дивно було при її немолодому, худому й поважному обличчі, беручи з-під хустини гроші.

Анна Михайлівна вмить зрозуміла, в чому річ, і вже нагнулася, щоб у належну хвилину спритно обняти графиню.

— Ось від мене Борисові, на пошиття мундира...

Анна Михайлівна вже обнімала її і плакала. Графиня плакала теж. Плакали вони того, що вони дружні; і того, що вони добрі; і того, що подруги молодості заклопотані такою низькою річчю — грішми; і того, що молодість їх минула... Але сльози обох були приємні...

XV

Графиня Ростова з дочками і вже з багатьма гостями сиділа у вітальні. Граф провів гостей-чоловіків до кабінету, пропонуючи їм свою мисливську колекцію турецьких люльок. Зрідка він виходив і питав: чи не приїхала? Чекали Марію Дмитрівну Ахро-

симову, прозвану в громадянстві *le terrible dragon* 1, даму славнозвісну не багатством, не почестями, а прямою розуму й од-вертою простотою обходження. Марію Дмитрівну знала царська родина, знала вся Москва і весь Петербург, і обидва міста, дивуючись із неї, нишком посміювалися з її грубості, розповідали про неї анекдоти; проте всі без винятку поважали й боялись її.

В кабінеті, повному диму, точилася розмова про війну, яку було оголошено маніфестом про набір. Маніфесту ще ніхто не читав, але всі знали, що він з'явився. Граф сидів на отоманці між двома сусідами, які курили й розмовляли. Граф сам не кував і не говорив, а, нахилиючи голову то на один бік, то на другий, з явним задоволенням дивився на курців і слухав розмову двох сусідів своїх, яких він нацькував одного на одного.

Один із співрозмовників був цивільний, з жовчним, зморшкуватим і голеним обличчям, чоловік уже підстаркуватий, хоч і одягнений, як наймодніший молодик; він сидів з ногами на отоманці з виглядом своєї людини і, збоку увіткнувши собі далеко в рот янтар, поривчасто втягав дим і мружився. Це був старий холостяк Шиншин, двоюрідний графинин брат, злий язик, як про нього казали в московських вітальнях. Він, здавалося, примушував себе говорити із співбесідником. Другий, свіжий, рожевий гвардійський офіцер, бездоганно вимитий, позастібований і причесаний, тримав янтар посередині рота і рожевими губами злегка витягав димок, випускаючи його кільцями з красивого рота. Це був той поручик Берг, офіцер Семеновського полку, з яким Борис їхав разом у полк і яким Наташа дражнила Віру,

і драгуном,

старшу графиню, називаючи Берга її нареченим. Граф сидів між ними й уважно слухав. Найприємніше для графа заняття, за винятком гри в бостон, яку він дуже любив, було становище слухача, особливо коли йому вдавалося нацькувати одного на одного двох балакучих співрозмовників.

— Ну, як же, батечку, *mon très honorable* 1 Альфонс Кар-лич,— казав Шиншин, посміюючись і з'єднуючи (в цьому й полягала особливість його мови) найпростіші народні російські вислови з вишуканими французькими фразами.— *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état* 2, з роти прибуточок одержати хочете?

— Ні, Петре Миколайовичу, я лише бажаю показати, що в кавалерії вигід значно менше проти піхоти. Ось тепер зрозумійте, Петре Миколайовичу, моє становище.

Берг говорив завжди дуже точно, спокійно і чемно. Мова його завжди стосувалася лише його самого; він завжди спокійно мовчав, поки розмовляли про що-небудь, що не мало до нього прямого відношення. І мовчати таким чином він міг кілька годин, не відчуючи й не викликаючи в інших ні найменшої ніяковості. Але тільки-но розмова зачіпала його особисто, він починав говорити дуже докладно і з явним задоволенням.

— Зрозумійте моє становище, Петре Миколайовичу: якби я був у кавалерії, я одержував би не більше як двісті карбованців на третину, навіть і в чині поручика; а тепер я одержую двісті тридцять,— казав він з радісною, приємною усмішкою, оглядаючи Шиншина і графа, наче для нього було очевидно, що його успіх завжди

становитиме головну мету бажань усієї решти людей.

— Крім того, Петре Миколайовичу, перейшовши до гвардії, я на видноті,— говорив далі Берг,— і вакансії у гвардійській піхоті значно частіші. Потім, самі зміркуйте, як я міг влаштуватися на двісті тридцять карбованців. А я відкладаю і ще батькові надсилаю,— провадив він, пускаючи кільце.

— La balance y est...³. Німець на обусі молотить хлібець, comme dit le proverbe⁴,— перекладаючи янтар на другий бік рота, сказав Шиншин і підморгнув графові.

Граф розреготався. Інші гості, побачивши, що Шиншин веде розмову, підійшли послухати. Берг, не помічаючи ні глузування, ні байдужості, вів далі про те, як переводом до гвардії він уже виграв чин перед своїми товаришами по корпусу, як під час війни ротного командира можуть убити, і він, залишившись старшим у роті, дуже легко може стати ротним, і як у полку всі люблять його, і як його татусь задоволений з нього. Берг, видно, з насо

1 вельмишановний

* з уряду прибуточок хочете одержати, а — Правильно... ⁴ за приказкою,

лодою розповідав усе це і, здавалося, не підозрював того, що в інших людей теж могли бути свої інтереси. Але все, що він розповідав, було таке миле, серйозне, наївність молодого егоїзму його була така очевидна, що він обеззброював своїх слухачі©.

— Ну, батечку, ви і в піхоті, і в кавалерії, скрізь підете вгору, і це я вам пророчу,— сказав Шиншин, поплескуючи його по плечу і спускаючи ноги з отоманки.

Берг радісно усміхнувся. Граф, а за ним і гості вийшли у вітальню.

Був той час перед званим обідом, коли гості, зібравшись, не починають довгої розмови в чеканні запрошення до закуски, а разом з тим вважають за необхідне ворухитися й не мовчати, щоб показати, що вони анітрохи не квапляться сісти за стіл. Господарі поглядають на двері і зрідка переглядаються між собою. Гості по цих поглядах намагаються догадатись, кого чи чого ще чекають: важного запізнілого ^родича чи страви, яка ще не готова.

П'єр приїхав перед самим обідом і незручно сидів посеред вітальні в першому кріслі, що трапилось під руку, загородивши всім дорогу. Графиня хотіла викликати його на розмову, але він наївно дивився крізь окуляри круг себе, ніби розшукуючи когось, і уривчасто відповідав на всі княгинині запитання. Він був соромливий і лише сам не помічав цього. Більша частина гостей, знаючи його історію з ведмедем, з цікавістю дивилася на цю велику, товсту й сумирну людину, дивуючись, як міг такий телепень і скромник втяти таку штуку з квартальним.

— Ви нещодавно приїхали? — спитала його графиня.

— Oui, madame — відповів він, оглядаючись.

— Ви не бачили мого чоловіка?

— Non, madame².— Він усміхнувся зовсім не до речі.

— Ви, здається, недавно були в Парижі? Я гадаю, дуже цікаво.

— Дуже цікаво.

Графиня переглянулася з Анною Михайлівною. Анна Михайлівна зрозуміла, що її просять зацікавити розмовою цього молодика і, підсівши до нього, почала говорити про батька; але так само, як і графині, він відповідав їй лише односкладовими словами. Гості були всі зайняті одне з одним.

— Les Razoumovsky... Ça a été charmant... Vous êtes bien bonne... La comtesse Apraksine...³—чути було з усіх боків. Графиня встала й пішла до зали.

— Марія Дмитрівна? — почувся її голос з зали.

1 — Так, так, так,

2 Ні, ще ні.

3 — Розумовські... Це було дуже гарно... Графиня Апраксіна...

— Вона сама,— пролунав у відповідь грубий жіночий голос, і відразу по тому ввійшла до кімнати Марія Дмитрівна.

Усі панночки і навіть дами, за винятком найстаріших, встали. Марія Дмитрівна зупинилася в дверях і з висоти свого огрядного тіла, високо тримаючи свою з сивими буклями п'ятдесятилітню голову, оглянула гостей і, ніби закачуючи, нетерпляче поправила широкі рукави свого плаття. Марія Дмитрівна завжди говорила по-російському.

— Іменинниці дорогій з діточками,— сказала вона своїм гучним, густим голосом, заглушуючи ним усі інші звуки.— Ти що, старий гріховеде,— звернулася вона до графа, який цілував її в руку,— деś певно скучаєш у Москві?'собак ганяти нема де? Та що, батечку, вдієш, ось як ці пташки підростуть...— вона показувала на дівчат,— хочеш не хочеш, треба женихів шукати.

— Ну, що, козаче мій? (Марія Дмитрівна козаком називала Наташу) — казала вона, голублячи рукою Наташу, яка без страху й весело підходила, щоб поцілувати її в руку.— Знаю, що зілля-дівка, а люблю.

Вона вийняла з величезного ридикюля яхонтові сережки грушками і, віддавши їх іменинно-сяючій і зашарілій Наташі, зараз же одвернулася від неї і звернулася до П'єра.

— Е, е! голубе! ходи-но сюди,— сказала вона вдавано тихим і тонким голосом.— Ходи-но, голубе.

І вона грізно закачала рукави ще вище.

П'єр підійшов, наївно дивлячись на неї крізь окуляри.

— Підійди, підійди, голубе! І твоєму батькові тільки я правду говорила, коли він дуже високо стояв, а тобі й бог велить.

Вона помовчала. Всі мовчали, чекаючи, що буде, і відчуваючи, що була лише передмова.

— Гарний, нема чого казати! гарний хлопчик!.. Батько на одрі лежить, а він забавляється, квартального на ведмедя верхи садовить. Соромно, батечку, соромно! Краще б на війну йшов.

Вона одвернулася й подала руку графові, який ледве стримувався від сміху...

— Ну, що ж, до столу, я гадаю, пора? — сказала Марія Дмитрівна.

Попереду йшов граф з Марією Дмитрівною; потім графиня, яку вів гусарський полковник, потрібний чоловік, що з ним Микола мав наздоганяти полк. Анна Михайлівна — з Шиншиним. Берг подав руку Вірі. Усміхнена Жюлі Карагіна йшла з Миколою до столу. За ними йшли інші пари, розтягнувшись по цілій залі, і позад усіх поодиночі діти, гувернери та гувернантки. Офіціанти заворушилися, стільці заторохтіли, на хорах заграла музика, і гості порозсідалися. Звуки графової домашньої музики замінилися звуками ножів і виделок, гомону гостей, тихих кроків офіціантів. На одному кінці столу на чолі сиділа графиня. Праворуч Марія Дмитрівна, ліворуч Анна Михайлівна та інші гості. На другому кінці сидів граф, ліворуч гусарський полковник, праворуч Шиншин та інші гості-чоловіки. З одного боку довгого стола молодь трохи старша: Віра поруч з Бергом; П'єр поруч з Борисом; з другого боку — діти, гувернери й гувернантки. Граф з-зг кришталю, пляшок та ваз із фруктами поглядав на дружину і її високий чепець з блакитними стрічками і старанно підливав вина своїм сусідам, не забуваючи й себе. Графиня так само, з-за ананасів, не забуваючи обов'язків господині, кидала значущі погляди на чоловіка, лисина та обличчя якого, здавалося їй, різкіше відрізнялися, червоніючи, від сивого волосся. На жіночому кінці столу точилося рівномірне щебетання, на чоловічому все дужче й дужче лунали голоси, особливо гусарського полковника, який так багато їв і пив, дедалі більше червоніючи, що граф уже ставив його за приклад іншим гостям. Берг з ніжною усмішкою розмовляв з Вірою про те, що кохання є почуття не земне, а небесне. Борис називав новому своєму приятелю П'єру гостей, що були за столом, і переглядався з Наташею, яка сиділа навпроти нього. П'єр мало говорив, оглядав нові обличчя й багато їв. Починаючи від двох супів, з яких він вибрав *à la tortue* та кулеб'яки і до рибчиків, він не пропускав жодної страви і жодного вина, яке дворецький у загорнутій серветкою пляшці таємничо виставляв з-за плеча сусіди, примовляючи: "дрей-мандера", або "угорське", або "рейнвейн". Він підставляв першу-ліпшу з чотирьох кришталевих, з графовим вензелем, чарок, що стояли перед кожним прибором, і пив залюбки, дедалі привітніше поглядаючи на гостей. Наташа, сидячи навпроти нього, дивилась на Бориса, як дивляться дівчатка тринадцяти років на хлопчика, з якими вони вперше щойно поцілувались і в якого вони закохані. Цей самий погляд її іноді звертався на ГГера, і йому під поглядом цієї смішної, жвавої дівчинки хотілося сміятись самому, не знаючи чого.

Микола сидів далеко від Соні, біля Жюлі Карагіної, і знову з тією ж мимовільною усмішкою про щось розмовляв з нею. Соня усміхалася парадно, але, видно, мучилась ревностями: то блідла, то червоніла і з усієї сили прислухалася до того, що говорили між собою Микола і Жюлі. Гувернантка стурбовано оглядалася, ніби готуючись до відсічі, якби хто надумав скривдити дітей. Гувернер-німець намагався запам'ятати всі види страв, десертів та вин, щоб описати все докладно в листі до домашніх у Німеччину, і вельми ображався з того, що дворецький з загорнутою в серветку пляшкою минав його. Німець хмурився, намагався, вдати, що він і не бажав одержати цього вина" але ображався з того, що ніхто не хотів зрозуміти, що вино потрібне було

йому не для того, щоб заспокоїти спрагу, не з жадоби, а з добросовісної знаттєлюбності.

1 черепащачий,

На чоловічому кінці столу розмова дедалі жвавішала. Полковник розповів, що маніфест про оголошення війни уже вийшов у Петербурзі і що примірник, якого він сам бачив, кур'єр доставив нині головнокомандуючому.

— І чого нас нечиста сила несе воювати з Бонапартом? — сказав Шиншин. — Il a déjà rabattu le caquet à l'Autriche. Je crains que cette fois ce ne soit notre tour l.

Полковник був повний, високий і сангвінічний німець, очевидно, служака й патріот, його образили слова Шиншина.

— А того, ласкавий добродію, — сказав він, вимовляючи, без пом'якшень, и замість і, й е замість є. — Того, що імператор це знає. Вии у манифеста сказав, що не може дивитис байдуже на небезпеки, які загрожуют Росш, і що небезпека імперш, гід-нист її і святаст союзів, — промовив він, чомусь особливо налягаючи на слово "союзів", наче в цьому була вся суть справи.

І з властивою йому непогрішною, офіційною пам'яттю він повторив вступні слова манифесту... "і бажання, що єдину й неодмінну мету государя являє собою: встановити в Європі на тривких підвалинах мир — спонукали його рушити нині частину війська за кордон і зробити на досягнення наміру цього нові зусилля".

— Ос чого, ласкавий добродію, — закінчив він повчально, випиваючи склянку вина й оглядаючись на графа за підтримкою.

— Connaissez vous le proverbe²: "Сиди, куме, з лихом вдома та й не рипайся", — сказав Шиншин, скривляючись і усміхаючись. — Cela nous convient à merveille³. На що вже Суворова — й того розбили, à plate couture⁴, а де в нас Суворови тепер? Je vous demande un peu Б, — безперестанку перескакуючи з російської на французьку мову, говорив він.

— Ми повинні битис до останньої каплі кров, — сказав полковник, ударяючи по столу, — і помер-р-рти за свого імператор, і тоди всей буде хорош. А розводитис як мо-о-ожна (він особливо протягнув голос на слові "можна"), як мо-о-ожна менше, — закінчив він, знову повертаючись до графа. — Так стари гусари миркуємо, та й годи. А ви як миркуєте, молодче і молодий гусаре? — додав він, звертаючись до Миколи, який, почувши, що йдеться про" війну, покинув свою співрозмовницю і пильно дивився й пильно слухав полковника.

— Цілком з вами згоден, — відповів Микола, весь спалахнувши, вертячи тарілку й переставляючи склянки з таким рішу

1 — Він уже збив пиху з Австрії. Боюсь, щоб не підійшла тепер наша черга.

2 — Знаєте приказку:

3 Це напрочуд до нас підходить, ,4 вщент,

5 Я вас питаю,

чим ї відчайдушним виглядом, неначе в цю хвилину над ним нависла велика небезпека, — я переконаний, що росіяни повинні вмирати або перемагати, — сказав він,

сам почуваючи так само, як і інші, після того, як слово вже було сказане, що воно було занадто палке й пишномовне як на цей випадок і тому ніякове.

— *C'est bien beau ce que vous venez de dire* 1,— промовила, зітхаючи, Жюлі, яка сиділа біля нього. Соня затремтіла вся й почервоніла до вух, за вухами і до шиї та плечей, у той час як Микола говорив. П'єр прислухався до полковникової мови і схвально закивав головою.

— Оце гарно,— сказав він.

— Справжний гусар, молодче,— вигукнув полковник, ударивши знову по столу.

— Про що ви там галасуєте? — раптом пролунав через стіл басовитий голос Марії Дмитрівни.— Чого ти по столу стукаєш?— звернулась вона до гусара,— на кого ти гарячишся? Мабуть, думаєш, що тут французи перед тобою?

— Я правду кажу,— усміхаючись промовив гусар.

— Усе про війну,— через стіл прокричав граф.— У мене ж син іде, Маріє Дмитрівно, син іде.

— А в мене чотири сини —в армії, а я в тугу не вдаюся. На все воля божа: і на печі лежачи помреш, і в бою бог помилує,— прозвучав без усякого зусилля з того кінця столу густий голос Марії Дмитрівни.

— Це правда.

І розмова знову зосередилася — жіноча на своєму кінці столу, чоловіча на своєму.

— А от не питаєш,— казав маленький брат до Наташі,— а от не питаєш!

— Спитаю,— відповіла Наташа.

Обличчя її раптом зашарілось, виявляючи відчайдушну і веселу рішучість. Вона підвелася, запрошуючи поглядом П'єра, що сидів навпроти неї, прислухатися, і звернулась до матері:

— Мамо! — прозвучав по всьому столу її по-дитячому грудний голос.

— Чого тобі? — спитала графиня злякано, але, по обличчю дочки побачивши, що це були пустощі, суворо замахала до неї рукою, погрозово й заперечно хитаючи головою.

Розмова притихла.

— Мамо! яке тістечко буде? — ще рішучіше, не зриваючись, прозвучав Наташин голосок.

Графиня хотіла хмуритися, та не могла. Марія Дмитрівна погрозила товстим пальцем.

— Козаче! — промовила вона погрозово.

Більшість гостей дивилися на старших, не знаючи, як поставитись до цієї вихватки.

1 — Яудово! Чудово ви оце сказали!

— Ось я тобі! — сказала графиня.

— Мамо! що тістечко буде? — вигукнула Наташа вже сміливо і капризно-весело, заздалегідь певна, що витівку її буде прийнято добре.

Соня і товстий Петя сміялися, ховаючись.

— От і спитала,— пошепки сказала Наташа до маленького брата й до П'єра, на якого вона глянула знову.

— Морозиво, тільки тобі не дадуть,— сказала Марія Дмитрівна.

Наташа бачила, що боятись нема чого, і тому не побоялася й Марії Дмитрівни.

— Маріє Дмитрівно! яке морозиво? Я вершкового не люблю.

— Морквяне.

— Ні, яке? Маріє Дмитрівно, яке? — майже кричала вона.— Я хочу знати!

Марія Дмитрівна і графиня засміялись, і за ними всі гості. Сміх викликала не відповідь Марії Дмитрівни, а незбагненна сміливість та меткість цієї дівчинки, яка вмila і сміла так обходитися з Марією Дмитрівною.

Наташа відчепилася лише тоді, коли їй сказали, що буде ананасне. Перед морозивом подали шампанське. Знову заграла музика, граф поцілувався з графинечкою, і гості, встаючи, поздоровляли графиню, через стіл цокались з графом, з дітьми й одне з одним. Знову заметушились офіціанти, заторохтіли стільці, і в тому ж порядку, але з червонішими обличчями, гості повернулися до вітальні й до графового кабінету.

XVII

Розсунули бостонні столи, склалися партії, і графові гості розташувались у двох вітальнях, диванній та бібліотеці.

Граф, розпустивши карти віялом, насилу стримувався від звички пообіднього сну, і все його смішило. Графиня підохотила молодь зібратися біля клавикордів та арфи. Жюлі перша, на просьбу всіх, зіграла на арфі п'єску з варіаціями і разом з іншими дівицями стала просити Наташу й Миколу, відомих своєю музикальністю, заспівати що-небудь. Наташа, до якої звернулися як до великої, видно, дуже пишалася з цього, але разом з тим і ніяковіла.

— Що співатимем? — спитала вона.

— "Ключ",— відповів Микола.

— Ну, давайте скоріш. Борисе, йдіть сюди,— сказала Наташа.— А де ж Соня?

Вона оглянулася й, побачивши, що її друга нема в кімнаті, побігла за нею.

Вбігши до Сониної кімнати й не знайшовши там своєї подруги, Наташа пробігла в дитячу — й там не було Соні. Наташа зрозуміла, що Соня була в коридорі на скрині. Скриня в коридорі була місцем печалі жіночого молодого покоління в домі Ростових. Справді, Соня в своєму ефірному рожевому платтячку, приминаючи його, лежала ниць на брудній смугастій няниній перині, на скрині, і, закривши обличчя пальчиками, ревно плакала, здригаючись своїми оголеними плеченятками. Наташине обличчя, збуджене, цілий день іменинне, раптом змінилося: очі її зупинилися, потім здригнулася її широка шия, куточки губ опустилися.

— Соню! чого ти?.. Що, що з тобою? У-у-уК.

І Наташа, розпустивши свій великий рот і зробившись зовсім поганою, заревіла, як дитина, не знаючи причини, лише тому, що Соня плакала. Соня хотіла підвести голову, хотіла відповісти, та не могла і ще більш сховалася. Наташа плакала, сівши на синій перині і обіймаючи друга. Зібравши силу, Соня трошки підвелася, почала обтирати сльози й розповідати.

— Миколенька їде через тиждень, його... папір... вийшов... він сам мені сказав... Та я б усе ж не плакала... (вона показала папірця, що тримала в руці: то був вірш, якого написав Микола) я б усе ж не плакала, але ти не можеш... ніхто не може зрозуміти... яка в нього душа.

І вона знову заходилася плакати про те, що душа в нього була така гарна.

— Тобі добре... я не заздрю... я тебе люблю, і Бориса теж,— казала вона, трохи зібравши силу,— він милий... для вас нема перепон. А Микола мені cousin... треба... сам митрополит... і то не можна. І потім, коли матусі... (Соня графиню і вважала й називала матір'ю)... вона скаже, що я псую кар'єру Миколі, що в мене нема серця, що я невдячна, а далєбі... ось їй-богу... (вона перехрестилася) я так люблю і її, і всіх вас, лише Віра одна... За що? Що я їй зробила? Я така вдячна вам, що рада б усім пожертвувати, та мені нема чим...

Соня не могла більш говорити і знову сховала голову в руках та в перині. Наташа починала заспокоюватись, але по обличчю її видно було, що вона розуміла всю значність горя свого Друга.

— Соню! — сказала вона раптом, неначе догадавшись про справжню причину засмучення кухні,— мабуть, Віра з тобою говорила по обіді? Так?

— Так, цього вірша сам Микола написав, а я переписала ще другого, а вона знайшла їх у мене на столі і сказала, що покаже їх матусі, і ще казала, що я невдячна, що матуся ніколи не дозволить йому одружитись зі мною, а він одружиться з Жюлі. Ти бачиш, як він з нею цілий день... Наташо! За що?..

І знову вона заплакала ще дужче. Наташа підвела її, обняла і, усміхаючись крізь сльози, стала її заспокоювати.

— Соню, ти не вір їй, серденько, не вір. Пам'ятаєш, як ми всі втрьох говорили з Миколенькою в диванній; пам'ятаєш, по4 вечері? Ми ж усе вирішили, як буде. Я вже яє пам'ятаю, як, але, пам'ятаю, як було все добре і все можна. Адже дядечка Шин-шина брат одружений з двоюрідною сестрою, а ми ж троюрідні. І Борис казав, що це дуже можна. Ти знаєш, я йому все сказала. А він такий розумний і такий хороший,—* говорила Наташа...—Ти, Соню, не плач, голубчику любий, серденько, Соню.— І вона цілувала її, сміючись.— Віра зла. Бог з нею! А все буде гаразд, і матусі вона не скаже; Миколенька сам скаже, а про Жюлі він і гадки не мав.

І вона цілувала її в голову. Соня підвелася, і кошенятко пожвавішало, заблищало оченятами і ладне було, здавалося, ось-ось махнути хвостом, стрибнути на м'які лапки і знову почати гратися з клубком, як йому й личило.

— Ти гадаєш? Справді? Йй-бо? — сказала вона швидко, по-правляючи плаття й зачіску.

— Далєбі, йй-бо! — відповіла Наташа, поправляючи своєму другові під косою пасмо шорсткого волосся.

І вони обидві засміялися.

— Ну, ходімо співати "Ключ".

— Ходім.

— А знаєш, цей товстий П'єр, що навпроти мене сидів, такий смішний! — сказала раитом Наташа, зупиняючись.— Мені дуже весело!

І Наташа побігла по коридору.

Соня, обтріпнувши пух і сховавши вірші за пазуху, до шийки з виступаючими грудними кістками, легкими, веселими кроками, з зашарілим обличчям, побігла слідом за Наташею коридором до диванної. На просьбу гостей молодь проспівала квартет "Ключ", який усім дуже сподобався; потім Микола заспівав недавно вивчену пісню:

В саду при місяці, як віття
Обіллі сяйво голубе,
Утішно знати, що на світі
Хтось пам'ятає і тебе!
Що, може, в ці хвилини щасні
Вона на арфі струни рве
І в пристрасті своїй прекрасній
Тебе акордами зове!
Ще день, ще два, і рай настане...
Та, ох! твій друг не доживе!

І він не доспівав ще останніх слів, коли в залі молодь приготувалась до танців, а на хорах загупали ногами й закашляли музиканти.

П'єр сидів у вітальні, де Шиншин, як з приїжджим з-за кордону, розпочав з ним нудну, для П'єра політичну розмову, до якої приєдналися й інші. Коли заграла музика, Наташа ввійшла у вітальню і, підійшовши просто до П'єра, сміючись і червоніючи, сказала:

— Мама веліла просити вас до танцю.

— Я боюсь, щоб не переплутати фігур,— сказав П'єр,— але якщо ви хочете бути моїм учителем...

І він подав свою товсту руку, низько опускаючи її, тоненькій дівчинці.

Поки розстановлювались пари і підстроювали музиканти, П'єр сів із своєю маленькою дамою. Наташа була цілковито щаслива; вона танцювала з великим, який приїхав з-за кордону. Вона сиділа в усіх перед очима і розмовляла з ним, як велика. У неї в руці було віяло, яке їй дала потримати одна панночка. І, прибравши цілком світську позу (бог знає, де й коли вона цього навчилася), вона, обмахуючись віялом і усміхаючись через віяло, розмовляла із своїм кавалером.

— Яка? яка? Дивіться, дивіться,— сказала стара графиня, проходячи через залу й показуючи на Наташу.

Наташа почервоніла й засміялася.

— Ну, що ви, мамо? Ну, що вам за охота? Що ж тут дивного?

В середині третього екосезу у вітальні, де грали граф і Марія Дмитрівна, заворушилися стільці, й більша частина почесних гостей і дідусів, потягаючись після довгого сидіння і ховаючи до кишень бумажники та гаманці, виходили в двері зали. Попереду йшла Марія Дмитрівна з графом — обоє з веселими обличчями. Граф з

жартівливою чемністю, якось по-балетному подав округлену руку Марії Дмитрівні. Він вирівнявся, і його обличчя засяяло особливою браво-хитрою усмішкою, і тільки-но дотанцювали останню фігуру екосезу, він плеснув у долоні музикантам і крикнув на хори, звертаючись до першц скрипки:

— Семене! Данила Купора знаєш?

Це був улюблений графів танець, якого він танцював ще замолоду. (Данило Купор — це була, власне, одна фігура англезу.)

— Дивіться на папа! — вигукнула на цілу залу Наташа (зовсім, забувши, що вона танцює з великим), пригинаючи до колін 'свою кучеряву голізку і заливаючись своїм дзвінким сміхом на 'Цілу залу.

Справді, все, що тільки було в залі, з усмішкою радості дивилося на веселого старенького, який поруч із своєю сановитою дамою, Марією Дмитрівною, вищою за нього на зріст, округляв руки, в такт потрушуючи ними, розпростував плечі, вивертав ноги, злегка притупуючи, і усмішкою, що дедалі більше розпускала на його круглому обличчі, підготовляв глядачів до того, що буде; тільки-но залунали веселі, задьористі звуки Данила Купора, схожі на превеселого тропака, всі двері раптом заступилися з одного боку чоловічими, з другого — жіночими усміхненими обличчями двірських, що ввійшли подивитись, як пан веселиться.

— Батечко ж то наші Орелі — голосно промовила няня з одних дверей.

Граф танцював добре і знав це, але його дама зовсім не вміла й не хотіла добре танцювати. Її величезне тіло стояло рівно, з опущеними донизу могутими руками (вона передала ридикюля графині); тільки саме суворе, але гарне обличчя її танцювало. Те, що граф виявляв усією своєю круглою постаттю, Марія Дмитрівна виявляла обличчям, що чимраз більше розпливалося в усмішці, і задержувато піднімаючи носа. А зате, коли граф, дедалі більш розходячись, полонив глядачів несподіваністю спритних вивертів та легких стрибків своїх м'яких ніг, Марія Дмитрівна щонайменшою старанністю при порухові пліч чи округлюванні рук у поворотах та притупуваннях справляла не менше враження по заслугі, яку цинив кожен, при її огрядності і повсякчасній суворості. Танець жвавішав усе більше й більше. Візаві не могли ні на хвилину привернути до себе увагу і навіть не дбали про те. Все було захоплене графом та Марією Дмитрівною. Наташа смикала за рукави й за вбрання всіх присутніх, які й так не зводили очей з танцюристів, і вимагала, щоб дивилися на татуса. Граф у паузах танцю важко переводив дух, махав і кричав до музикантів, щоб вони грали швидше. Швидше, швидше і швидше, бравіше, бравіше і бравіше розходився граф, то навшпиньках, то на підборах літаючи круг Марії Дмитрівни, і, нарешті, підвівши свою даму до її місця, зробив останнє па, піднявши ззаду вгору свою м'яку ногу, схиливши спітнілу голову з усміхненим обличчям і округло розмахнувши правою рукою серед грому оплесків та сміху, в якому виділявся фегіт На-таші. Обоє танцюристи зупинилися, важко дихаючи і втираючись батистовими хусточками.

— Ось як за наших часів танцювали, та chère! — сказав граф.

— От так Данило Купор! — важко і тривало переводячи дух і закачуючи рукави,

сказала Марія Дмитрівна.

XVIII

В той час, як у Ростових танцювали в залі шостий англез під фальшиву музику втомленого оркестру і втомлені офіціанти й куховари готували вечерю, з графом Безуховим стався шостий удар. Лікарі заявили, що надії на одужання нема; хворому дано було глуху сповідь і причастя; підготовляли маслосвяття, і в домі була метушня та тривога чекання, звичайні в такі хвилини. Поза будинком, за ворітьми юрилися, ховаючись від екіпажів,

1 матінко,

що під'їжджали, трунарі, чекаючи багатого замовлення на похорон графа. Головнокомандуючий Москви, який раз у раз прислав ад'ютантів довідуватись про графів стан, цього вечора сам приїжджав попрощатися із знаменитом катерининським вельможею, графом Безуховим.

Розкішна приймальня була мовна. Усі шанобливо встали, коли головнокомандуючий, пробувши з півгодини сам-на-сам із хворим, вийшов звідти, злегка відповідаючи на поклони і намагаючись якомога швидше пройти повз спрямовані на нього погляди лікарів, духовних осіб та родичів. Князь Василь, змарнілий і зблідлий за ці дні, проводив головнокомандуючого і щось кілька разів тихо повторив йому.

Провівши головнокомандуючого, князь Василь сів сам один у залі на стілець, закинув високо ногу на ногу, на коліно спер лікоть і рукою закрив очі. Посидівши так якийсь час, він встав і незвично-квапливими кроками, озираючись навколо зляканими очима, пішов довгим коридором на задню половину дому, до старшої княжни.

В малоосвітленій кімнаті люди нерівним шепотом розмовляли між собою і щоразу замовкали й запитливими, повними чекання очима оглядалися на двері, що вели до покоїв умираючого і тихо рипіли, коли хто-небудь виходив з них чи входив у них.

— Межа людська,— казав старенький, духовна особа, дамі, йка підсіла до нього й наївно слухала його,— межу покладено, її же не преїдеші.

— Я думаю, чи не пізно робити маслосвяття? — додаючи духовний титул, питала дама, мовби не маючи щодо цього ніякої своєї думки.

— Таїнство, матінко, велике,— відповідала духовна особа, проводячи рукою по лисині, по якій пролягало кілька пасом зачесаного напівсивого волосся.

— Це ж хто такий? сам головнокомандуючий був? — питали в другому кінці кімнати.— Який моложавий!..

— А сьомий десяток! Що, граф не впізнає вже, кажуть? Хотіли робити маслосвяття?

— Я одного знав: йому сім разів маслосвяття робили. Друга княжна вийшла з кімнати хворого з заплаканими

очима й сіла біля лікаря Лоррена, який у граціозній позі сидів під портретом Катерини, спершись ліктями на стіл.

— Très beau,— казав лікар, відповідаючи на запитання про погоду,— très beau, princesse, et puis, à Moscou on se croit à la campagne¹.

— N'est-ce-pas? 2 — сказала княжна, зітхаючи.— То можна йому пити?

і — Чудова, чудова погода, княжно, і потім Москва така схожа на село, * — Справді?

Лоррен замислився.

— Він прийняв ліки? Так.

Лікар подивився на брегет.

— Візьміть склянку— перевареної води і покладіть une pincée (він своїми тонкими пальцями показав, що означає une pincée) de cremortartari...1.

— Не пуло випаток,— казав німець-лікар до ад'ютанта,— щоп з третій удар шивий салишався.

— А який бадьорий був мужчина! — казав ад'ютант.— І кому піде це, багатство? — додав він пошепки.

— Окочий знайдуться,— усміхаючись, відповів німець.

Усі знову оглянулися на двері: вони скрипнули, і друга княжна, зробивши питво, за приписом Лоррена, понесла його хворому. Німець-лікар підійшов до Лоррена.

— Ще, може, дотягне до завтрашнього ранку? — спитав німець, погано вимовляючи по-французькому.

Лоррен, підібравши губи, строго й заперечливо помахав пальцем перед своїм носом.

— Сьогодні вночі, не пізніш,— сказав він тихо, з пристойною усмішкою задоволення своїм умінням розуміти й передавати стан хворого, і відійшов.

Тимчасом князь Василь відчинив двері до кімнати княжни.

В кімнаті було напівтемно; лише дві лампадки горіли перед образами і приємно пахло кадінням і квітами. Вся кімната була заставлена дрібними меблями — шифоньєрками, шафками, столиками. З-за ширм виднілися білі покривала високого пухового ліжка. Песик загавкав. — Ах, це ви, mon cousin?

Вона встала й поправила волосся, яке в неї завжди, навіть і тепер, було таке незвичайно гладеньке, наче воно було зроблене з одного шматка з головою і вкрите лаком.

— Що, сталося що-небудь? — спитала вона.— Я вже так налякалася.

— Нічого, все те ж саме; я тільки прийшов поговорити з тобою, Катіш, у справі,— промовив князь, втомлено сідаючи в крісло, з якого вона встала.— Як ти нагріла, одначе,— сказав він,— ну, сідай сюди, cautions2.

— Я думала, чи не сталося що? — сказала княжна і зі своїм незмінним, кам'яно-суворим виразом обличчя сіла, навпроти князя, готуючись слухати.

— Хотіла заснути, mon cousin, і не можу.

1 пучку кремортартара...

2 договоримо.

— Ну, що, моя любя? — сказав князь, Василь, взявши за руку княжну і пригинаючи її за своєю звичкою донизу.

Видно було, що це "ну, що" стосувалось багато чого такого, що, не називаючи, вони

розуміли обоє.

Княжна, із своєю невідповідно довгою, як на її ноги, сухою і рівною талією, просто й безстрасно дивилася на князя опуклими сірими очима. Вона похитала головою і, зітхнувши, подивилась на образи. Жест її можна було зрозуміти і як вираз суму та відданості, і як вираз утоми та надії на скорий відпочинок. Князь Василь зрозумів цей жест як вираз утоми. > — А мені ж то,— сказав він,— ти думаєш, легше? Je suis éreinté, comme un cheval de poste а все ж мені треба поговорити з тобою, Катіш, і дуже серйозно.

Князь Василь замовк, і щоки його почали нервово сіпатися то на один, то на другий бік, надаючи його обличчю неприємного виразу, якого ніколи не бувало на обличчі князя Василя, коли він бував у вітальнях. Очі в нього теж були не такі, як завжди: то вони дивилися нахабно-жартівливо, то злякано озиралися.

Княжна, своїми сухими, худими руками притримуючи на колінах песика, уважно дивилася в очі князеві Василю; але видно було, що вона не порушить мовчанки запитанням, хоча б їй довелось мовчати до ранку.

— От бачите, люба моя княжно й кузино, Катерино Семе-нівнo,— говорив далі князь Василь, видно, не без внутрішньої боротьби продовжуючи свою промову,— в такі хвилини, як тепер, про все треба подумати. Треба подумати про майбутнє, про вас... Я вас усіх люблю, як своїх дітей, ти це знаєш.

Княжна так само тьмяно дивилась на нього застиглим поглядом.

— Нарешті, треба подумати і про мою родину,— сердито відштовхуючи від себе столика і не дивлячись на неї, продовжував князь Василь,— ти знаєш, Катіш, що ви, три сестри Мамон-тови, та ще моя дружина, лише ми прямі спадкоємці графа. Знаю, знаю, як тобі тяжко говорити й думати про такі речі. І мені не легше; але, друже мій, мені шостий десяток, треба бути до всього готовим. Чи знаєш ти, що я послав за П'єром, і що граф, прямо показуючи на його портрет, вимагав, щоб його покликали?

Князь Василь запитливо подивився на княжну, та не міг зрозуміти, чи сприймала вона те, що він їй казав, чи просто дивилась на нього...

— Я про одне не перестаю благати бога, mon cousin,— відповіла вона,— щоб він помилував його і дав його прекрасній душі спокійно покинути цю...

— Авжеж, це так,— нетерпляче говорив далі князь Василь,

1 Я охляв, як поштова коняка,

потираючи лисину і знову сердито присуваючи до себе відсунутого столика,— але, нарешті... нарешті, річ у* тому, ти сама знаєш, що минулої зими граф написав духівницю, за якою він увесь маєток, обминаючи прямих спадкоємців і нас, віддавав ГГеру.

— Чи ж мало він написав духівницю! — спокійно сказала княжна,— але ГГеру він не міг відписати. П'єр незаконний.

— Ma chère,— сказав раптом князь Василь, притиснувши до себе столика, пожвавившись і почавши говорити швидше,— а що, як листа написано государеві, і граф просить усиновити П'єра? Розумієш, по графових заслугах на його просьбу

зважать...

Княжна усміхнулася, як усміхаються люди, які думають, що знають справу краще за тих, з ким розмовляють.

— Я тобі скажу більше,— говорив далі князь Василь, хапаючи її за руку,— листа було написано, хоч і не надіслано, і государ знав про нього. Питання лише в тому, знищено його чи ні. Якщо ні, то тільки-но все кінчиться,— князь Василь зітхнув, даючи цим зрозуміти, що він розумів під словами все кінчиться,— і розпечатають графові папери, духівницю з листом буде передано государеві, і на графову просьбу напевно буде зважено. П'єр, як законний син, одержить усе.

— А наша частина? — спитала княжна, іронічно усміхаючись так, наче все, але тільки не це, могло статися.

— Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour К Лише він тоді законний спадкоємець усього, а ви не одержите ані-стілечки. Ти повинна знати, моя люба, чи було написано духівницю й листа і чи знищено їх. І якщо чомусь їх забуто, то ти повинна знати, де вони і знайти їх, бо...

— Цього лише бракувало! — перебила його княжна, сардонічно усміхаючись і не змінюючи виразу очей.— Я жінщина; по-вашому, ми всі дурні; але я настільки знаю, що незаконний син не може діставати у спадщину... Un bâtard 2,— додала вона, гадаючи цим перекладом остаточно показати князеві його безпідставність.

— Як ти не розумієш, нарешті, Катіш! Ти така кмітлива, як ти не розумієш,— якщо граф написав государеві листа, в якому просить його визнати сина законним, то П'єр уже буде не П'єр, а граф Безухов, і тоді він за духівницею одержить усе... І якщо духівниці з листом не знищено, то тобі, крім утіхи, що ти була доброчесною et "tout se qui s'en suit"3, нічого не залишиться. Це так.

— Я знаю, що духівницю написано; але знаю також, що вона недійсна, і ви мене, здається, вважаєте за цілковиту дурепу, mon

Ь— Але, люба Катіш, це ясно, як день.

2 Незаконний,

3 і всього, що звідси випливає,

cousin,— сказала княжна з тим виразом, з яким говорять жінки, гадаючи, що вони сказали щось дотепне і зневажливе.

— Люба ти моя княжно Катерино Семенівно! — нетерпляче заговорив князь Василь.— Я прийшов до тебе не для того, щоб пікіруватися з тобою, а для того, щоб як з родичкою, хорошою, доброю, справжньою родичкою, поговорити про твої ж такі інтереси. Я тобі кажу вдесьте, що коли лист до государя й духівниця на користь П'єра є у графових паперах, то ти, моя голубонько, (з сестрами, не спадкоємниця. Якщо ти мені не віриш, то повір людям, які знають: я щойно розмовляв з Дмитром Онуфрійовичем (це був адвокат дому), він те саме сказав.

Видно, щось раптом змінилося в думках княжни; тонкі губи зблідли (очі zostались ті самі), і голос у той час, як вона заговорила, прохоплювався такими перекотами, яких вона, певне, сама не чекала.

— Це було б добре,— сказала вона.— Я нічого не хотіла й не хочу.

Вона скинула свого песика з колін і оправила складки плаття.

— Ось вона, вдячність людям, ось як він цінить тих, що всім пожертвували для нього,— сказала вона.— Чудово! Дуже добре! Мені нічого не треба, князю.

— Так, але ти не сама одна, в тебе сестри,— відповів князь Василь.

Та княжна не слухала його.

— Так, я це давно знала, але забула, що, крім підлості, обману, заздрощів, інтриг, крім невдячності, найчорнішої невдячності, я ні на що не могла сподіватися в цьому домі...

— Знаєш ти, чи не знаєш, де ця духівниця? — питав князь Василь ще з більшим, ніж досі, посіпуванням щік.

— Так, я була дурна, я ще вірила в людей і любила їх і жертвувала собою. А добиваються успіху лише ті, хто підлий і гидкий. Я знаю, чиї це інтриги.

Княжна хотіла встати, але князь притримав її за руку. Княжна мала вигляд людини, яка раптом зневірилася в усьому людському роді; вона злісно дивилася на свого співрозмовника.

— Ще є ч&s, мій друже. Ти пам'ятай, Катіш, що все це зробилося ненароком, в хвилину гніву, недуги, і потім забуто. Наш обов'язок, люба моя, виправити його помилку, полегшити його останні хвилини тим, щоб не допустити його зробити цю несправедливість, не дати йому померти з думками, *що він. зробив нещасними тих людей...

— Тих людей, які всім пожертвували для нього,— підхопила княжна, знову пориваючись встати, та князь не пустив її,— а цього він ніколи не вмів цінувати. Ні, mon cousin,— додала вона, зітхнувши,— я пам'ятатиму, що на цьому світі не можна чекати нагороди, що на цьому світі нема ні честі, ні справедливості. На цьому світі треба бути хитрою і злою.

— Ну, voyons !, заспокойся; я знаю твоє щире серце.

— Ні, в мене зле серце.

— Я знаю твоє серце,— повторив князь,— ціную твою дружбу й бажав би, щоб ти була про мене тієї ж думки. Заспокойся і parlons raison 2, поки є час — може, доба, може, година; розкажи мені все, що ти знаєш про духівницю і, головне, де вона: ти повинна знати. Ми зараз же візьмемо її і покажемо графові. Він, певне, забув уже про неї і захоче знищити її. Ти розумієш, що одно моє бажання — свято виконати його волю; я для цього лише приїхав сюди. Я тут лише для того, щоб допомагати йому 1 вам.

— Тепер я все зрозуміла. Я знаю, чиї це інтриги. Я знаю,— казала княжна.

— Не в тому річ, серце моє.

— Це ваша protégée, ваша люба Анна Михайлівна, якої я не бажала б мати за покоївку, цієї мерзенної, гидкої жінки.

— Ne perdons point de temps3.

— Ой, не говоріть! Минулої зими вона втерлась сюди і такої гидоти, такого паскудства наговорила графові на всіх нас, особливо на Sophie,— я повторити не

можу,— що граф занедужав і два тижні не хотів нас бачити. Я знаю, що тоді він написав цей гидкий, мерзенний папір; але я думала, що цей папір не має ніякого значення.

— Nous y voilà⁴, чому ж ти раніш нічого не сказала мені?

— У мозаїковому портфелі, якого він тримає під подушкою. Тепер я знаю,— сказала княжна, не відповідаючи.— Так, коли є за мною гріх, великий гріх, то це зненависть до цієї мерзотниці,— майже прокричала княжна, зовсім змінившись.— І чого вона втирається сюди? Та я їй скажу все, все. Прийде часі

XIX

Під той час, як такі розмови точились у приймальні і в княж-ниній кімнаті, карета з П'єром (за яким було послано) і з Анною Михайлівною (яка вирішила, що треба їхати з ним) в'їжджала в подвір'я графа Безухова. Коли колеса карети м'яко зазвучали по соломі, настеленій під вікнами, Анна Михайлівна, звернувшись до свого супутника з утішливими словами, побачила, що він спить у кутку карети, й розбудила його. Прокинувшись, П'єр за Анною Михайлівною вийшов з карети, і тут лише подумав про те побачення з умираючим батьком, що чекало його. Він помітив, що вони під'їхали не до парадного, а до заднього

1 — Ну, ну,

2 поговоримо толком, 8 — Не гаймо часу,

4 — У тім-то й річ,

під'їзду. В той час, як він сходив з підніжки, два чоловіки в міщанському одязі квапливо відбігли від під'їзду в тінь стіни. Припинившись, П'єр*розібрав у тіні будинку з обох боків ще кілька постатей таких самих людей. Але ні Анна Михайлівна, ні лакей, ні кучер, які не могли не бачити цих людей, не звернули на них уваги. Отже, це тай треба, вирішив сам з собою П'єр і пройшов за Анною Михайлівною. Анна Михайлівна квапливими кроками йшла вгору по тьмяно освітлених вузьких кам'яних сходах, підкликаючи П'єра, який відставав від неї; він хоч і не розумів, чого йому треба було взагалі йти до графа, і ще менше — чого йому треба було йти чорними сходами, але, судячи по впевненості і квапливості Анни Михайлівни, вирішив сам собі, що це було конче потрібно. На половині сходів їх мало не позбивали з ніг якісь люди з відрами, що, гупаючи чобітьми, збігали їм назустріч. Люди ці притулилися до стіни, щоб пропустити П'єра з Анною Михайлівною, і не виявили ні найменшого подиву, побачивши їх.

— Сюди на половину княжен? — спитала Анна Михайлівна одного з них.

— Сюди,— відповів лакей сміливо, на повний голос, неначе тепер усе вже було можна,— двері ліворуч, матінко.

— Може, граф не кликав мене,— сказав П'єр, вийшовши на площадку,— я пішов би до себе.

Анна Михайлівна зупинилася, щоб порівнятися з П'єром.

— Ah, mon ami! — сказала вона з тим самим жестом, як вранці з сином, доторкуючись до його руки: — croyez, que je souffre, autant que vous, mais soyez homme l.

— Справді, я піду? — спитав П'єр, лагідно крізь окуляри дивлячись на Анну Михайлівну.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir envers vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie.— Вона зітхнула.— Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre. Je n'oublierai pas vos intérêts².

П'єр нічого не розумів; знову йому ще певніше здалося, що все це так повинно бути, і він слухняно пішов за Анною Михайлівною, яка вже відчиняла двері.

Двері виходили в передпокій чорного ходу. В кутку сидів старий слуга княжен і плів панчошу. П'єр ніколи не був на цій половині, навіть не передбачав існування таких покоїв. Анна Михайлівна спитала дівчину, яка з графином на підносі випередила їх (назвавши її любою і голубонькою), про здоров'я княжен і потягла П'єра далі кам'яним коридором. З коридора перші двері ліворуч вели в жилі кімнати княжен. Покоївка, з графи

1 — Ах, голубчику мій, повірте, я страждаю не менш за вас, але будьте мужчиною.

2 — Забудьте, друже мій, у чому були проти вас несправедливі, подумайте, що це ваш батько... можливо, при смерті. Я відразу полюбила вас, як сина... Довіртеся мені, П'єр. Я не забуду ваших інтересів.

ном, поспішаючи (як і все робилося поспіхом у цю хвилину в цьому домі) не зачинила дверей, і П'єр з Анною Михайлівною, проходячи мимо, заглянули ненароком у ту кімнату, де, розмовляючи, сиділи близько одне від одного старша княжна з князем Василем. Побачивши Анну Михайлівну і П'єра, князь Василь зробив нетерплячий рух і відкинувся назад; княжна схопилася і відчайдушним жестом з усієї сили грюкнула дверима, зачиняючи їх.

Жест цей так не пасував до повсякчасного спокою княжни, вираз страху на обличчі в князя Василя був такий невластивий його поважності, що П'єр, зупинившись, запитливо крізь окуляри подивився на свою керівницю. Анна Михайлівна не виявила подиву, вона тільки ледь усміхнулася і зітхнула, наче показуючи, що всього цього вона чекала.

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts],— сказала вона у відповідь на його погляд і ще швидше пішла коридором.

П'єр не розумів, у чому річ, і ще менше — що означало veiller à vos intérêts², але він розумів, що все це так повинно бути. Коридором вони вийшли в напівосвітлену залу, що прилягала до приймальні графа. Це була одна з тих холодних і розкішних кімнат, які знав П'єр з парадного ґанку. Але й у цій кімнаті посередині стояла порожня ванна й було розлита вода ло килиму. Назустріч їм вийшли навшпиньки, не звертаючи на них. уваги, слуга й паламар з кадилом. Вони ввійшли до знайомої П'єру приймальні з двома італійськими вікнами, з виходом у зимовий сад, з великим бюстом і з портретом Катерини на весь зріст. Усі ті самі люди, майже в тих самих позах, сиділи, перешіптуючись, у приймальні. Усі, змовкнувши, оглянулись на Анну Михайлівну з її спланим, блідим обличчям і на товстого, великого П'єра, який, опустивши голову, слухняно йшов за нею.

На обличчі в Анни Михайлівни виявилась свідомість того, що вирішальна хвилина настала; вона, з прийомами ділової петербурзької дами, увійшла до кімнати, не відпускаючи від себе П'єра, ще сміливіше, ніж уранці. Вона почувала, що приймуть її неодмінно, бо вона веде за собою того, кого бажав бачити вмираючий. Бистрим поглядом оглянувши всіх присутніх у кімнаті і помітивши графового сповідача, вона, не то що зігнувшись, а зробившись раптом меншою на зріст, дрібною інохіддю підпливла до сповідача й шанобливо прийняла благословення однієї, потім другої духовної особи.

— Хвалити бога, що встигли,— сказала вона духовній особі,— ми всі, рідні, так боялися. Ось цей молодик— графів син,— додала вона тихіше.— Жахлива хвилина!

1 — Будьте мужчиною, друже мій, а я вже буду пильнувати ваших інтересів,

2 пильнувати його інтересів,

Промовивши ці слова, вона підійшла до лікаря.

— Cher docteur,— сказала вона до нього,— ce jeune homme est le fils du comte... y a-t-il de l'espoir? 1.

Лікар мовчки, швидким порухом звів угору очі і плечі. Анна Михайлівна точнісінько таким самим рухом звела плечі й очі, майже заплющивши їх, зітхнула і відійшла від лікаря до П'єра. Вона особливо шанобливо й ніжно-сумовито звернулася до П'єра.

— Ayez confiance en sa miséricorde! 2 — сказала вона до нього і, показавши йому диванчика, щоб сісти почекати її, сама нечутно попростувала до дверей, на які всі дивилися, і слідом за ледве чутним звуком цих дверей зникла за ними.

П'єр, поставивши собі в усьому слухати своєї керівниці, рушив до диванчика, якого вона йому показала. Тільки-но Анна Михайлівна зникла, він помітив, що погляди всіх присутніх у кімнаті більше ніж із цікавістю і співчуттям спрямувалися на нього. Він помітив, що всі перешіптувались, показуючи на нього очима ніби зі страхом і навіть із догідливістю. До нього виявляли пошану, якої раніш ніколи не виявляли: невідома йому дама, яка розмовляла з духовними особами, лідвелася з свого місця й запропонувала йому сісти, ад'ютант підняв рукавичку, яку упустив П'єр, і подав йому; лікарі шанобливо замовкли, коли він проходив повз них, і зійшли набік, щоб дати йому місце. П'єр хотів спочатку сісти на інше місце, щоб не турбувати дам, хотів сам підняти рукавичку і обійти лікарів, які й зовсім не стояли на дорозі; але він раптом відчув, що це було б непристойно, він відчув, що він нинішньої ночі є особа, яка зобов'язана вчинити якийсь страшний і всіма очікуваний обряд, і що тому він повинен був приймати від усіх послуги. Він прийняв мовчки рукавичку від ад'ютанта, сів на місце дами, поклав свої великі руки на симетрично виставлені коліна, в наївній позі єгипетської статуї, і вирішив сам собі, що все це саме так повинно бути і що йому нинішнього вечора, для того, щоб не розгубитися й не наробити дурниць, не слід діяти на свій розсуд, а треба цілком віддати себе на волю тих, що керують ним.

Не минуло і двох хвилин, як князь Василь, в своєму каптані з трьома зірками, велично, високо несучи голову, увійшов до кімнати. Він здавався схудлим з ранку; очі його були більші, ніж звичайно, коли він оглянув кімнату й побачив П'єра. Він підійшов до нього, взяв за руку (цього він раніш ніколи не робив) і потягнув її донизу, неначе

хотів спробувати, чи міцно вона тримається.

— *Courage, courage, mon ami. Il a demandé à vous voir. C'est bien...*3 — і він хотів іти.

1 — Дорогий доктор, цей молодик — графів син... чи є надія?

2 — Звіртеся на його милосердя!

3 — Не тужіть, не тужіть, мій друже. Він казав покликати вас. Це добре-

Але П'єр вважав за потрібне спитати:

— Як здоров'я...— Він зам'явся, не знаючи, чи пристойно назвати вмираючого графом; а назвати батьком йому було совісно.

— *Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure.* Знову був удар. *Courage, mon ami...*1

П'єр був у такому стані неясності думки, що при слові "удар" йому уявився удар якої-небудь речі. Він, не розуміючи, подивився на князя Василя і вже потім змрікував, що ударом зветься хвороба. Князь Василь на ходу сказав кілька слів Лор-рену і пройшов у двері навшпиньки. Він не вмів ходити навшпиньки і незграбно підстрибував усім тілом. Слідом за ним пройшла старша княжна, потім пройшли духовні особи й паламарі, слуги теж пройшли в двері. З-за цих дверей почулося пересування, і нарешті, все з тим-таки блідим, але твердим у виконанні обов'язку обличчям, вибігла Анна Михайлівна і, доторкнувшись до П'єрової руки, сказала:

— *La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez*2.

П'єр пройшов у двері, ступаючи по м'якому килиму, і помітив, що й ад'ютант, і незнайома дама, і ще хтось із слуг — усі пройшли за ним, наче тепер уже не треба було питати дозволу входити до цієї кімнати.

XX

П'єр добре знав цю велику, розділену колонами й аркою кімнату, всю обиту персидськими килимами. Частина кімнати за колонами, де з одного боку стояло високе червоного дерева ліжко, під шовковими завісами, а з другого — величезний кіот з образами, була червоно і яскраво освітлена, як бувають освітлені церкви під час вечірньої служби. Під освітленими ризами кіота стояло довге вольєрське крісло, і на кріслі, обкладеному вгорі сніжнобілими, не прим'ятими, видно, щойно переміненими подушками, вкрита до пояса яскравозеленою ковдрою, лежала знайома П'єру велична постать його батька, графа Безухова, з тією ж сивою гривною волосся над широким лобом, з якою-він нагадував лева, і з тими ж характерно-благородними великими зморшками на гарному червоножовтому обличчі. Він лежав просто під образами; обидві товсті, великі руки його були вийняті з-під ковдри й лежали на ній. У праву руку, покладену долонею вниз, між великий і вказівний палець вставлено було воскову свічку, яку притримував, нагинаючись з-за крісла, старий слуга. Над кріслом стояли духовні особи в своїх величних блискучих шатах, з вийнятим на них довгим волоссям, з засвіченими

1 — Був знову удар півгодини тому. Не тужіть, мій друже...

* — Милосердя боже невичерпне. Маслосвяття зараз почнеться. Ходімо.

свічками в руках, і повільно-урочисто правили. Трохи позад них стояли дві молодші княжни з хусточками в руках та біля очей, і перед ними старша, Катіш, із злим і рішучим виглядом, ні на мить не спускаючи очей з образів, неначе казала всім, що не відповідає за себе, якщо оглянеться. Анна Михайлівна, з покірливим смутком і всепрощенням на обличчі, і невідома дама стояли біля дверей. Князь Василь стояв по другий бік дверей, близько до крісла, за різьбленим оксамитовим стільцем, якого він повернув до себе спинкою, і, спершись на неї ліктем лівої руки зі свічкою, хрестився правою, щоразу зводячи очі вгору, коли приставляв персти до лоба. Обличчя його виявляло спокійну побожність і відданість волі божій. "Якщо ви не розумієте цих почуттів, то тим гірше для вас", здавалось, говорило його обличчя.

Позад нього стояв ад'ютант, лікарі й чоловіча челядь; мовби в церкві, чоловіки й жінки розділилися. Все мовчало, хрестилося, лише чути було церковне читання, стриманий, густий басовий спів і в хвилини пауз переставляння ніг та зітхання. Анна Михайлівна, з тим значущим виглядом, який показував, що вона знає, що робить, перейшла через цілу кімнату до П'єра й дала йому свічку. Він засвітив її і, захоплений спостереженням за присутніми, став хреститися тією самою рукою, в якій була свічка.

Молодша, рум'яна і смішлива княжна Софі, з родимкою, дивилась на нього. Вона усміхнулася, сховала своє обличчя в хусточку і довго не відкривала його; але, подивившись на П'єра, знову засміялася. Вона, видно, почувала себе неспроможною дивитися на нього без сміху, але не могла стриматися, щоб не дивитися на нього, і, уникаючи спокуси, тихо перейшла за колону. В середині відправи голоси духівництва раптом замовкли; духовні особи пошепки сказали щось одна одній; старий слуга, тримаючи графову руку, випростався і повернувся до дам. Анна Михайлівна виступила вперед і, нагнувшись над хворим, з-за спини пальцем поманила до себе Лоррена. Француз-лікар, який стояв без засвіченої свічки, спершись на колону в тій шанобливій позі інозелухя, яка показує, що, незважаючи на відмінність вір, він розуміє усю важливість чиненого обряду і навіть схвалює його,— нечутними кроками людини в усій силі дозрілих літ підійшов до хворого, взяв своїми білими тонкими пальцями його вільну руку з зеленої ковдри і, одвернувшись, став щупати пульс і замислився. Хворому дали чогось випити, заворушилися біля нього, потім знову розступилися по місцях, і служба божа поновилася. Під час цієї перерви П'єр помітив, що князь Василь вийшов з-за своєї спинки стільця і з тим самим виглядом, який показував, що він знає, що робить, і що тим гірше для інших, якщо вони не розуміють його, не підійшов до хворого, а, пройшовши повз нього, приєднався до старшої княжни і з нею разом попростував у глибину спальні до високого ліжка під шовковими завісами. Від ліжка і князь і княжна обоє зникли в задніх дверях, але перед кінцем відправи одне за одним повернулися на свої місця.

П'єр звернув на цю обставину не більше уваги, ніж на всі інші, раз назавжди вирішивши в своїй голові, що все, що чинилося перед ним нинішнього вечора, було

конче потрібне.

Звуки церковного співу припинилися, почувся голос духовної особи, яка поважливо поздоровляла хворого з прийняттям таїнства. Хворий лежав так само мертво й нерухомо. Круг нього все заворушилося, почулися кроки й шепоти, з яких шепіт Анни Михайлівни вирізнявся з усіх.

П'єр чув, як вона сказала:

— Неодмінно треба перенести на ліжко, тут ніяк не можна буде...

Хворого так обступили лікарі, княжни та слуги, що П'єр уже не бачив тієї червоножовтої голови з сивою гривною, яка, незважаючи на те, що він бачив і інші обличчя, ні на мить не виходила в нього з-перед очей за весь час відправи. П'єр догадався по обережному рухові між людьми, які обступили крісло, що вмираючого піднімали й переносили.

— За мою руку тримайся, упустиш так,— почув він зляканий шепіт одного з слуг,— знизу... ще один,— гомоніли голоси, і важкі віддихи й переступання ногами стали хапливішими, наче тягар, який вони несли, був над силу їхню.

Ті, що несли, між якими була й Анна Михайлівна, порівнялися з молодиком, і він на мить з-за спин та потилиць людей побачив високі, гладкі відкриті груди, оїіасисті плечі хворого, які люди підняли вгору, тримаючи його попід пахви, і сиву, кучеряву лев'ячу голову. Голова ця, з незвичайно широким лобом і вилицями, з гарним хтивим ротом і величним холодним поглядом, не була спотворена близькістю смерті. Вона була така сама, якою знас її П'єр три місяці тому, коли граф відпускав його до Петербурга. Але голова ця безпорадно похитувалась від нерівних кроків тих, що несли, і холодний байдужий погляд не знав, на чому зупинитися.

Минуло кілька хвилин метушні біля високого ліжка; люди, які переносили хворого, розійшлися. Анна Михайлівна торкнула П'єра в руку і сказала до нього: "Venez" х. П'єр разом з нею підійшов до ліжка, на якому в святочній позі, що, очевидно, пов'язувалася з тільки-ось учиненням таїнством, було покладено хворого. Він лежав, високо спираючись головою на подушки. Руки його були симетрично викладені на зеленій шовковій ковдрі долонями вниз. Коли П'єр підійшов, граф дивився просто на нього, але дивився тим поглядом, смисл і значення якого не можна зрозуміти людині. Або цей погляд зовсім нічого не говорив, крім того, що поки є очі, треба ж дивитися будь-куди, або він говорив занадто багато. П'єр зупинився, не знаючи, що йому робити, і запитливо оглянувся на свою керівницю Анну Михайлівну. Анна Михайлівна, зробила йому квапливий знак очима, показуючи на руку

1 "Ходімо".

хворого і губами посилаючи їй поцілунок. П'єр, старанно витягаючи шию, щоб не зачепити за ковдру, виконав її пораду, поцілувавши ширококосту і тілисту руку. Ні рука, ні жоден мускул графового обличчя не здригнулися... П'єр знову запитливо подивився на Анну Михайлівну, питаючи, що йому тепер робити. Анна Михайлівна очима показала йому на крісло, що стояло біля ліжка. П'єр слухняно почав сідати в крісло, питаючи очима, чи те він. зробив, що треба. Анна Михайлівна схвально кивнула

головою. П'єр знову прибрав симетрично-наївну позу єгипетської статуї, жалкуючи про те, що незграбне і товсте тіло його займало так багато місця, і напружуючи всі душевні сили, щоб здаватися якомога меншим. Він дивився на графа. Граф дивився на те місце, де було П'єрове обличчя в той час, коли він стояв. Анна Михайлівна являла в своєму виразі свідомість зворушливої важливості цієї останньої хвилини побачення батька з сином. Це тривало дві хвилини, які здалися П'єру годиною. Раптом крупні мускули і зморшки графового обличчя почали сіпатися. Сіпання посилювалось, гарний рот скривився (П'єр лише в цю мить зрозумів, якою мірою батько його був близький до смерті), з перекривленого рота почувся невиразний хрипкий звук. Анна Михайлівна старанно дивилася в очі хворому і, намагаючись вгадати, чого йому треба, показувала то на П'єра, то на питво, то пошепки питально називала князя Василя, то показувала на ковдру. Очі й обличчя хворого виявляли нетерплячку. Він зробив зусилля, щоб глянути на слугу, який безвідхідно стояв біля узголів'я ліжка.

— На другий бочок повернутись хочуть,— прошепотів слуга й підвівся, щоб повернути обличчям до стіни важке графове тіло.

П'єр встав, щоб^ допомогти слугі.

У той час, як графа перевертали, одна рука його безпорадно запала назад, і він зробив даремне зусилля, щоб перетягти її. Чи помітив граф той вражено-зляканий погляд, яким П'єр дивився на цю безживну руку, чи яка інша думка майнула в його вмираючій голові у цю хвилину, але він дивився на неслухняну руку, на вираз жаху в П'єровому обличчі, знову на руку, і на лиці його з'явилася квола, страдницька усмішка, яка так не пасувала до його рис обличчя і в якій відчувалася ніби іронія над його власним безсиллям. Несподівано побачивши цю усмішку, П'єр відчув, як щось здригнулося в грудях, зашипало в носі, і сльози затуманили його зір. Хворого повернули на бік до стіни. Він зітхнув.

— Il est assoupi — сказала Анна Михайлівна, побачивши княжну, що йшла на зміну.— Allons2.

П'єр вийшов.

1 — Він у забутті,

2 Ходімо.

У приймальні нікого вже не було, крім князя Василя та старшої княжни, які, сидячи під портретом Катерини, про щось жваво розмовляли. Побачивши П'єра з його керівницею, вони відразу замовкли. Княжна щось сховала, як здалося П'єру, і прошептала:

— Не можу бачити цієї жінки.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon,—сказав князь Василь до Анни Михайлівни.— Allez, ma pauvre Анно Михайлівно, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas K

П'єру він нічого не сказав, лише з почуттям потиснув його руку нижче плеча. П'єр з Анною Михайлівною пройшли до petit salon 2.

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit

blanche3,— казав Лоррен з виразом стриманої бадьорості, сьорбаючи з тонкої, без ручки, китайської чашки, стоячи в маленькій круглій вітальні перед столом, на якому стояв чайний прибор і холодна вечеря. Біля стола зібралися, щоб підкріпити свої сили, всі ті, що були цієї ночі в домі графа Безухова. П'єр добре пам'ятав цю маленьку круглу вітальню, з дзеркалами й маленькими столиками. Під час балів у графовому домі П'єр, не вмючи танцювати, любив сидіти в цій маленькій дзеркальній і спостерігати, як дами в бальних туалетах, у брильянтах та перлах на голих плечах, проходячи через цю кімнату, оглядали себе в яскраво освітлені дзеркала, що кілька разів повторювали їх відображення. Тепер та сама кімната була ледве освітлена двома свічками, і серед ночі на одному маленькому столику безладно стояли чайний прибор та блюда, і різноманітні, несвяточні люди, пошепки перемовляючись, сиділи в ній, кожним рухом, кожним словом показуючи, що ніхто не забуває того, що робиться тепер і має ще статися у спальні. П'єр не брався до їжі, хоч їсти йому дуже хотілося. Він оглянувся запитливо на свою керівницю і побачив, що вона навшпиньки виходила знову в приймальню, де залишився князь Василь зі старшою княжною. П'єр гадав, що й це було так треба, і, поварившись трохи, пішов за нею. Анна Михайлівна стояла біля княжни, і обидві вони одночасно говорили схвильованим шепотом:

— Дозвольте мені, княгине, знати, що треба і чого не треба,— казала княжна, видно, перебуваючи у тому ж схвильованому стані, в якому вона була в той час, коли грюкнула дверима своєї кімнати.

1 — Катіш сказала подати чай у маленьку вітальню. Ви б пішли, сердешна Анно Михайлівно, підкріпили себе, а то вас не вистачить.

2 маленької вітальні.

3 — Нішо так не відновлює після безсонної ночі, як чашка цього чудового російського чаю,

— Але, любя княжно,— лагідно й переконливо казала Анна Михайлівна, заступаючи дорогу від спальні й не пускаючи княжну,— чи не буде це занадто важко для бідного дядечка в такі хвилини, коли йому потрібен відпочинок? У такі хвилини розмова про земне, коли його душа вже приготована...

Князь Василь сидів на кріслі в своїй фамільярній позі, високо заклавши ногу на ногу. Щоби його дуже пересмикувало і вони, опустившись, здавалися товщими внизу; але він мав вигляд людини, мало зацікавленої розмовою двох дам.

— *Voyons, ma bonne* Анно Михайлівно, *laissez faire* Catiche Ви знаєте, як граф її любить.

— Я й не знаю, що в цьому папері,— казала княжна, звертаючись до князя Василя й показуючи на мозаїковий портфель, якого вона тримала в руках.— Я знаю лише, що справжня духівниця в нього в бюро, а це забутий папір...

Вона хотіла обійти Анну Михайлівну, але Анна Михайлівна, підстрибнувши, знову загородила їй дорогу.

— Я знаю, любя, добра княжно,— сказала Анна Михайлівна, хапаючи рукою за портфель і так міцно, що видно було — вона не скоро його пустить.— Люба княжно, я

вас прошу, я вас благаю, пожалуйте його. Je vous en conjure...2.

Княжна мовчала. Чутно було лише звуки зусиль боротьби за портфель. Видно було, що коли вона заговорить, то заговорить не втішно для Анни Михайлівни. Анна Михайлівна тримала міцно, але, незважаючи на те, голос її зберігав усю свою солодку тягучість і лагідність.

— ГГер, підійдіть сюди, мій друже. Я гадаю, що він не зайвий у раді родичів: хіба не правда, князю?

— Чого ж ви мовчите, mon cousin? — раптом крикнула княжна так голосно, що у вітальні почули і злякалися її голосу.— Чого ви мовчите, коли тут бозна-хто дозволяє собі втручатися й робити сцени на порозі кімнати вмираючого? Інтриганка 1 — прошепотіла вона люто і шарпнула за портфель з усієї сили, але Анна Михайлівна зробила кілька кроків, щоб не відстати від портфеля, й перехопила руку.

— Oh! — сказав князь Василь докірливо і здивовано. Він встав.— C'est ridicule. Voyons3, пустіть. Я вам кажу.

Княжна пустила.

— І ви!

Анна Михайлівна не послухалась його.

— Пустіть, я вам кажу. Я беру все на себе. Я піду і спитаю його. Я— досить вам цього.

— Mais, mon prince4,— казала Анна Михайлівна,— після та

1 — Та ні ж бо, дорога Анно Михайлівно, дайте Катіш робити, що вона знає.

2 Я вас благаю...

3 — Це смішно. Ну-бо,

4 — Але ж, князю,

кого великого таїнства дайте йому хвилину спокою. От, П'єр, скажіть вашу думку,— звернулася вона до молодика, який, підійшовши до них зовсім близько, вражено дивився на люте обличчя княжни, що втратило всяку пристойність, і на перестрибуючі щоки князя Василя.

— Пам'ятайте, що ви будете відповідати за всі наслідки,— суворо сказав князь Василь,— ви не знаєте, що робите.

— Мерзенна жінка! — крикнула княжна, зненацька кидаючись на Анну Михайлівну й видаючи портфеля.

Князь Василь опустив голову й розвів руками.

В цю хвилину двері, ті страшні двері, на які так довго дивився П'єр і які так тихо відчинялися, рвучко й шумно відкинулись, грюкнувши об стіну, і середуща княжна, вибігши звідти, сплеснула руками.

— Що ви робите! — в розпачі промовила вона.— Il s'en va et vous me laissez seule1.

Старша княжна впустила портфеля. Анна Михайлівна швидко нагнулася і, підхопивши спірну річ, побігла до спальні. Старша княжна і князь Василь, опам'ятавшись, пішли за нею. Через кілька хвилин першою вийшла звідти старша княжна з блідим і сухим обличчям і прикушеною нижньою губою. Коли вона побачила

П'єра, на її обличчі виявилася нестримна злоба.

— Так, радійте тепер,— сказала вона,— ви цього чекали.

І заридавши, вона закрила обличчя хусточкою і вибігла з кімнати.

За княжною вийшов князь Василь, хитаючись, дійшов до дивана, на якому сидів П'єр, і впав на нього, закривши очі рукою. П'єр помітив, що він був блідий і що нижня щелепа його сіпалась і трусилася, як у гарячковому дрозді.

— Ох, друже мій! — сказав князь, узявши П'єра за лікоть; і в голосі його були щирість і кволість, яких П'єр ніколи раніш не помічав у ньому.— Скільки ми грішимо, скільки ми обманюємо, і все для чого? Мені шостий десяток, мій друже... Адже мені... Все закінчиться смертю, все. Смерть жахлива.— Він заплакав.

Анна Михайлівна вийшла останньою. Вона підійшла до П'єра тихими, повільними кроками.

— П'єр!..— сказала вона.

П'єр запитально дивився на неї. Вона поцілувала молодика в лоб, зволожуючи його слізьми. Вона помовчала.

— Il n'est plus...²

П'єр дивився на неї крізь окуляри.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes³.

— •

1 Він помирає, а ви мене залишаєте саму одну. 8 — Його нема більш...

3 — Ходімо, я вас проведу. Намагайтеся плакати. Ніщо так не полегшує, як сльози.

Вона провела його до темної вітальні, і П'єр радий був, ідо ніхто там не бачив його обличчя. Анна Михайлівна пішла від нього і коли повернулася, він, поклавши під голову руку, міцно спав.

Другого ранку Анна Михайлівна казала П'єру:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voilà à la tête d'une immense fortune, je l'espère. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme¹.

П'єр мовчав.

— Peut-être plus tard Je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que vous remplirez le désir de votre père².

П'єр нічого не розумів і мовчки, соромливо червоніючи, дивився на княгиню Анну Михайлівну. Переговоривши з П'єром, Анна Михайлівна поїхала до Ростових і лягла спати. Прокинувшись уранці, вона розповідала Ростовим і всім знайомим подробиці смерті графа Безухова. Вона казала, що граф помер так, як і вона бажала б померти, що кінець його був не тільки зворушливий, але й повчальний; а останнє побачення батька з сином було таке зворушливе, що вона не могла згадати його без сліз, і що вона не знає— хто краще поведився в ці страшні хвилини: чи батько, який так усе й усіх

згадав у останні хвилини і такі зворушливі слова сказав синові, чи П'єр, на якого жаль було дивитися, який він був пригнічений і як, незважаючи на це, намагався приховати свою печаль, щоб не завдати жалю вмираючому батькові. "C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils"³,— казала вона: Про вчинки княжни та князя Василя вона, не схвалюючи їх, теж розповідала, але під великим секретом і пошепки.

1 — Так, друже мій, це велика втрата для всіх нас, не кажучи вже про вас. Та бог вас підтримає, ви молоді, і ось ви тепер, сподіваюся, володар величезного багатства. Духівницю ще не розпечатано. Я добре вас знаю і певна, що це не запаморочить вам голови; але це накладає на вас обов'язки, і треба бути мужчиною.

2 — Згодом я, можливо, розкажу вам, що якби мене не було там, то бог знає, що сталося б Ви знаєте, що дядечко позавчора обіцяв мені не забути Бориса, але не встиг. Сподіваюсь, мій друже, ви здійсніте батькове бажання.

3 Це тяжко, але це повчально; душа підноситься, коли бачиш таких людей, як старий граф і його достойний син.

У Лисих Горах, маєтку князя Миколи Андрійовича Волконського, чекали з дня на день приїзду молодого князя Андрія з княгинею; але чекання не порушило налагодженого порядку, за яким точилося життя в домі старого князя. Генерал-аншеф князь Микола Андрійович, на прізвисько у громадянстві *le roi de Prusse* *, відтоді, як за Павла був засланий у село, жив безвиїзно в своїх Лисих Горах з дочкою, княжною Марією, і при ній компаньйонкою, *m-lle Bourienne*². І за нового царювання, хоч йому й дозволено було в'їзд до столиць, він так само й далі безвиїзно жив у селі, кажучи, що коли його кому треба, то той і від Москви півтораєста верст доїде до Лисих Гір, а йому, мовляв, нікого й нічого не треба. Він казав, що є лише два джерела людських пороків: неробство і марновірство, і що є лише дві чесноти: діяльність і розум. Він сам виховував свою дочку і, щоб розвинути в ній обидві головні чесноти, давав їй уроки алгебри та геометрії і розподіляв усе її життя на безперервні заняття. Сам він завжди був зайнятий то писанням своїх мемуарів, то викладками з вищої математики, то точінням табакерок на верстаті, то роботою в саду і спостереженням за будівництвом, яке не припинялося в його маєтку. Головною умовою для діяльності є порядок, тому в його житті порядок було доведено до найбільшої точності, його виходи до столу відбувалися за одних і тих же незмінних умов і не тільки в одну і ту ж годину, а й хвилину. З людьми, які оточували його, від дочки до слуг, князь був різкий— і незмінно вимогливий, і тому, не будучи жорстоким, він викликав до себе страх і шану, яких не легко могла б добитися найжорстокіша людина. Хоч він був у відставці і не мав тепер ніякої ваги в державних справах, кожен начальник тієї губернії, де був князів маєток, вважав за свій обов'язок завітати до нього і цілком так само, як архітектор, садівник чи княжна Марія, дожидався призначеної години виходу князя у високій офіціантській. І кожний у цій офіціантській зазнавав однакового почуття шаноби і навіть страху в той час, як відчинялись величезно-високі двері кабінету, і з'являлася в напудреному парикку невисока постать старенького, з маленькими сухими ручками й сірими навислими

бровами, що іноді, коли він насуплювався, закривали блиск розумних і молодих блискучих очей.

В день приїзду молодих, уранці, за звичаєм, княжна Марія у визначений час входила для ранкового вітання до офіціантської і від страху хрестилася й читала внутрішню молитву. Кожного дня вона входила і кожного дня молилася про те, щоб це щоденне побачення минуло щасливо.

1 пруський король, 3 мамзель Бур'єн.

Напудрений старий слуга, який сидів у офіціантській, тихим рухом підвівся і пошепки сказав: "Будь ласка".

З-за дверей чутно було рівномірні звуки верстата. Княжна боязко потягнула за двері, які відчинялися легко і плавно, і зупинилася біля входу. Князь працював за верстатом і, оглянувшись, продовжував своє діло.

Величезний кабінет був наповнений речами, очевидно, безперестанку вживаними. Великий стіл, на якому лежали книжки та плани* високі скляні шафи бібліотеки з ключами в дверцятах, високий стіл для писання навстоячки, на якому лежав розгорнутий зошит, токарний верстат з розкладеними інструментами і з розсипаними навколо стружками — усе свідчило про постійну, різноманітну і впорядковану діяльність. По рухах невеликої ноги, взутої в татарський, гаптований сріблом, чобіток, по твердому наляганню жилавої, худорлявої руки видно було в князеві ще міцну й витривалу силу свіжої старості. Зробивши кілька обертів, він зняв ногу з педалі верстата, обтер стамеску, кинув її в ремінну кишеню, прироблену до верстата, і, підійшовши до стола, покликав дочку. Він ніколи не благословляв своїх дітей і лише, підставивши їй щетинисту, ще не голену сьогодні щоку, сказав, суворо і разом з тим уважно-ніжно оглянувши її:

— Здорова?.. Ну, то сідай!

Він узяв зошит геометрії, писаний його рукою, і підсунув погою своє крісло.

— На завтра! — сказав він, швидко відшукуючи сторінку і від одного параграфа до другого позначаючи твердим нігтем.

• Княжна пригнулася до стола над зошитом.

— Стривай, лист тобі,— раптом сказав старий, виймаючи з кишені, приробленої над столом, конверта, надписаного жіночою рукою, і кидаючи його на стіл.

Обличчя княжни вкрилося червоними плямами, коли вона побачила листа. Вона хапливо взяла його і пригнулась до нього.

— Від Елоїзи? — спитав князь, холодною усмішкою виказуючи ще міцні й жовтуваті зуби.

— Так, від Жюлі,— сказала княжна, кинувши боязкий погляд і боязко усміхаючись.

— Ще два листи пропущу, а третього прочитаю,— суворо сказав князь,— боюсь, багато нісенітниць пишете. Третього прочитаю.

— Прочитайте хоч цього, *mon père**,— відповіла княжна, червоніючи ще дужче і подаючи йому листа.

— Третього, я сказав, третього,— коротко вигукнув князь, відштовхуючи листа, і,

спершись ліктями на стіл, підсунув зошита з геометричними рисунками.

і таточку,

— Ну, добродійко,— почав старий, пригнувшись ' близько до дочки над зошитом і поклавши одну руку на спинку крісла, в якому сиділа княжна, так що княжна почувала себе оточеною з усіх боків тим тютюновим і старечо-їдким запахом батька, який вона так давно знала.— Ну, добродійко, трикутники ці подібні: сама бачиш, кут abc ...

Княжна злякано поглядала на близькі від неї блискучі батькові очі; червоні плями переливалися по її обличчю, і видно було, що вона нічого не розуміє і так боїться, що страх перешкодить їй зрозуміти всі дальші батькові тлумачення, хоч би які вони були ясні. Учитель був винен, чи винна була учениця, але щодня повторювалось те ж саме: у княжни мутніло в очах, вона нічого не бачила, не чула, тільки відчувала близько біля себе сухе обличчя суворого батька, відчувала його дихання й запах і думала лише про те, як би їй швидше піти з кабінету і в себе на просторі зрозуміти задачу. Старий втрачав самовладання: з гуркотом відсував і присував крісло, в якому сам сидів, робив зусилля над собою, щоб не спалахнути, і майже щоразу спалахував, лаявся і інколи шпурляв зошитом.

Княжна помилилась у відповіді.

— Ну, хіба ж не дурна! — крикнув князь, відштовхнув зошита і рвучко одвернувся, але зараз же встав, пройшовся, доторкнувся руками до волосся княжни і знову сів.

Він присунувся й почав розтлумачувати далі.

— Не можна, княжно, не можна,— сказав він, коли княжна, взявши і згорнувши зошита з заданими уроками, готувалася вже йти,— математика велика річ, добродійко моя. А щоб ти була схожа на наших дурних паній, я не хочу. Звикнеш, то й полюбиш.— Він поплескав її рукою по щоці.— Дурість з голови вискочить.

Вона хотіла вийти, він зупинив її жестом і взяв з високого стола нову нерозрізану книжку.

— Ось ще якийсь Ключ таїнства тобі твоя Елоїза надсилає. Релігійна. А я ні в чий віру не втручаюся... Проглянув. На. Ну, йди, йди!

Він поплескав її по плечу і сам зачинив за нею двері.

Княжна Марія повернулась до своєї кімнати з сумним, зляканим виразом, який рідко покидав її і робив її негарне, хворобливе обличчя ще поганішим, і сіла за свій письмовий стіл, заставлений мініатюрними портретами й закиданий зошитами та книжками. Княжна була щодо порядку така ж недбайлива, як батько її дбайливий. Вона поклала зошит геометрії і нетерпляче розпечатала листа. Лист був від найближчого змалку друга княжни; другом цим була та сама Жюлі Карагіна, що була на іменинах у Ростових.

Жюлі писала:

"Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon existence et de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se révolte contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent,

vaincre une certaine tristesse cachée que je ressens au fond du coeur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur, le canapé bleu, le canapé à confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois mois, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi, quand je vous écris?"¹

; Прочитавши до цього місця, княжна Марія зітхнула й оглянулася в трюмо, що стояло праворуч від неї. Дзеркало відобразило негарне кволе тіло й худе обличчя. Очі, завжди смутні, тепер особливо безнадійно дивились на себе в дзеркало. "Вона мені лестить",— подумала княжна, одвернулася і стала читати далі. Жюлі, проте, не лестила своєму другові: справді, очі в княжни, великі, глибокі і променисті (наче промені теплого сяйва іноді снопами виходили з них), були такі гарні, що дуже часто, незважаючи на її некрасивість, очі ці робилися привабливішими за красу обличчя. Але княжна ніколи не бачила хорошого виразу своїх очей, того виразу, якого вони прибирали в ті хвилини, коли вона не думала про себе. Як і у всіх людей, обличчя її набувало вимушено-неприродного, поганого виразу, тільки-но вона починала дивитись на себе в дзеркало. Вона читала далі:

"Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde, qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon coeur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff, qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien,

1 "Любий і безцінний друже, яка страшна і жахлива річ розлука! Хоч як запевняю себе, що половина мого існування і мого щастя в вас, що, незважаючи на відстань, яка нас розділяє, серця наші з'єднані нерозривними узами, моє серце обурюється проти долі, і, незважаючи на вгїху та розваги, які мене оточують, я не можу затамувати якогось прихованого смутку, що його почуваю в глибині свого серця, відколи ми розлучилися. Чому ми не разом,— як минулого літа, у вашому великому кабінеті на блакитному дивані, на дивані "признань"? Чому я не можу, як три місяці тому, черпати нові моральні сили у вашому погляді, лагідному, спокійному і проникливому, який я так любила і який бачу перед собою цієї хвилини, як пишу вам?"

chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été, un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle ou nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans. Il a surtout tant de franchise et de coeur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissances de mon pauvre coeur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces

peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières— sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien, que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon coeur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Безухов et son héritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, et que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Безухов et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est repart! tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue, que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissions tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Безухов et possesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie, je m'amuse fort à observer les changements de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles-mêmes à l'égard de cet individu, qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Безуховой. Mais vous sentez bien que je ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez-vous que tout dernièrement la tante en général Анна Михайлівна m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins, que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner chez les Apraksines. Lisez le livre mystique que Je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m-elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

Julie

P. S.v Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme"1.

Княжна подумала, замислено усміхнулася (при цьому обличчя її, освітлене променистими очима, зовсім змінилося) і, раптом підвівшись, важко ступаючи, перейшла до стола. Вона вийняла папір, і рука її швидко почала ходити по ньому. Так писала вона у відповідь:

"Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimez donc toujours, ma poétique Julie. L'absence, dont vous dites tant de mal, n'a donc pas eu son influencé habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai-je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la

religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez-vous un regard sévère, quand vous me parlez de votre affection pour le

1 "Вся Москва тільки й говорить, що про війну. Один з моїх двох братів уже за кордоном, другий з гвардією, яка виступає в похід до кордону. Наш любий государ покидає Петербург і, як гадають, має намір сам ризикувати своїм дорогоцінним існуванням у випадковостях війни. Дай боже, щоб корсіканське страховисько, яке порушує спокій Європи, скинув у безодню той ангел, якого всемогутній із своєї доброти поставив над нами повелителем. Не кажіть вже про моїх братів, ця війна відібрала в мене одного з найближчих моєму серцю. Я кажу про молодого Миколу Ростова, який при своєму ентузіазмі не міг стерпіти бездіяльності і залишив університет, щоб вступити до армії. Признаюсь вам, люба Марі, що, незважаючи на всю його молодість, від'їзд його в армію був для мене великим горем. В молодикові, про якого я казала вам минулого літа, стільки благородства, справжньої молодості, яку зустрічаєш так рідко в наші часи між нашими двадцятилітніми стариками! В нього особливо багато одвертості і серця. Він такий чистий і сповнений поезії, що мої взаємини з ним, при всій скоро-роминучості своїй, були однією з найсолодших утіх мого бідного серця, яке вже так багато страждало. Я вам розкажу коли-небудь про наше прощання і все, що говорилося під час прощання. Все це ще надто свіже... Ох! любий друже, ви щасливі, що не знаєте цих палючих утіх, цих пекучих жалів. Ви щасливі, бо жалі звичайно сильніші за утіхи. Я дуже добре знаю, що граф Микола занадто молодий для того, щоб стати для мене чим-небудь іншим, ніж другом. Але ця солодка дружба, ці такі поетичні й такі чисті взаємини були потребою мого серця. Та годі про це. Головна новина, якою заклопотана вся Москва,— смерть старого графа Безухова і його спадщина. Уявіть собі, три княжни одержали якусь дрібницю, князь Василь — нічого, а П'єр — спадкоємець усього і, крім того, визнаний законним сином і тому графом Безуховим і власником найбільшого багатства в Росії. Кажуть, що князь Василь відігравав дуже гидку роль у всій цій історії і що він поїхав

Jeune homme? Sous ce rapport Je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si Je ne puis approuver ne les ayant Jamais ressentis, Je ne les condamne pas. Il me paraît seulement que l'amour chrétien, l'amour du prochain, l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une Jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte Be3yxoB nous est parvenue avant votre lettre, et mon' père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant-dernier représentant du grand siècle, et qu'à présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoir un coeur excellent, et c'est la qualité que J'estime le plus dans les gens. Quant à son héritage et au rôle qu'y a joué le prince Basile, c'est bien triste pour tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aisé à un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est à

un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et Je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas à subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde,

до Петербурга дуже збентежений. Признаюсь вам, я дуже погано розумію всі ці справи з духівницями; знаю лише, що відколи молодик, якого всі ми знали під іменем просто П'ера, зробився графом Безуховим і власником однієї з кращих маєтностей Росії,— я забавляюся спостереженнями над зміною тону матусь, у яких є дочки-відданиці, і самих панночок у ставленні до цього добродія, який (у дужках хай буде сказано) завжди здавався мені дуже нікчемним. Через те, що вже два роки всі забавляються тим, що підшукують женихів для мене, яких я здебільшого не знаю, шлюбна хроніка Москви робить мене графинею Безуховою. Але ви розумієте, що я анітрохи цього не бажаю. До речі про шлюби. Чи знаєте ви, що недавно громадська тіточка Анна Михайлівна довірила мені під непорушним секретом задум влаштувати ваш шлюб. Це не більше й не менше, як син князя Василя, Анатоль, якого хочуть влаштувати, одруживши його з багатою і знатною дівцею, і на вас припав вибір батьків. Я не знаю, як ви подивитесь на цю справу, але я вважаю за свій обов'язок заздалегідь повідомити вас. Він, кажуть, дуже гарний і великий пультяй. От і все, що я могла дізнатися про нього.

Та годі балакати. Кінчаю мій другий аркушик, а матуся прислала по мене, щоб їхати обідати до Апраксіних.

Прочитайте містичну книжку, яку я вам посилаю, вона має в нас величезний успіх. Хоч у ній є речі, які трудно збагнути кволому розумові людському, але це чудова книжка; читання її заспокоює і підносить душу. Прощайте. Моє шанування вашому батечкові і мої вітання мамзель Бур'ен. Обіймаю вас від щирого серця.

Жюлі.

Р. Б. Напишіть мені про вашого брата і про його чарівну дружину".

ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai Jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes dans leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à-fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'évangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, tant que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons-nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissé pour notre conduite ici-bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre,

persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à dieu, qui rejette toute science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du prétendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile. Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout-puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, Je tâcherai de les remplir aussi fidèlement que Je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux. J'ai reçu une lettre de mon frère, qui m'annonce son arrivée à Лиси Гори avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ici, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se font entendre et sentir péniblement. Mon père ne parle que marche et contregiarche, choses auxquelles je ne comprends rien; et avant-hier en faisant ma promenade habituelle dans la rue du village, Je fus témoin d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enrôlés chejç

nous et expédiés pour l'armée... Il fallait voir l'état dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de son divin sauveur,, qui prêchait l'amour et le pardon des offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante garde.

Marie"¹,.

1 "Любий, безцінний друже. Ваш лист від 13-го приніс мені велику радість. Ви все ще любите мене, моя поетична Жюлі. Розлука, про яку ви говорите так багато поганого, видно, не мала на вас свого звичайного впливу Ви скажіться на розлуку, що ж я мала б сказати, якби сміла,— я, залишившись без усіх тих, хто мені дорогий? Ах, якби не було в нас утіхи релігії, життя було б дуже сумним. Чому приписуєте ви мені строгий погляд, коли говорите про вашу прихильність до молодика. У цьому відношенні я сувора лише до себе. Я розумію ці почуття в інших, і коли не можу схвалювати їх, ніколи не зазнавши, то я й не засуджую їх. Мені здається тільки, що християнська любов до ближнього, любов до ворогів достойніша, радісніша і краща, ніж ті почуття, що їх можуть навіяти прекрасні очі молодика молодій дівчині, поетичній і сповненій любові, як ви.

Звістка про смерть графа Безухова дійшла до нас раніше за ваш лист, і мого батька вона дуже схвилювала. Він каже, що це був передостанній представник великої епохи і

що тепер черга за ним, але що він зробить усе, залежне від нього, щоб ця черга прийшла якомога пізніше. Хай бог нас милує від цього нещастя!

Я не можу поділяти вашої думки про П'єра, якого знала ще дитиною. Мені завжди здавалося, що в нього прекрасне серце, а це та якість, яку я найбільше ціную в людях. Щодо спадщини і щодо ролі, яку відігравав у цьому князь Василь, то це дуже сумно для обох Ох, милий друже, слова нашого божественного спасителя, що легше верблюдові пройти у вушко голки, ніж багатому увійти в царство божє,— ці слова страшенно справедливі! Мені жаль князя Василя і ще більше — П'єра. Такому молодому бути обтяженим таким величезним багатством,— через скільки спокус треба буде пройти йому! Якби мене спитали, чого я бажаю найбільше в світі,— я сказала б: бажаю бути біднішою за найбіднішого жебрака. Дякую вам тисячу разів, любий друже, за книжку, яку ви мені посилаєте і яка робить стільки галасу у вас. А втім, як ви мені кажете, що в ній між багатьма хорошими речами є такі, яких не може збагнути кволий розум людський, то мені здається зайвим читати незрозуміле, що саме тому не могло б дати ніякої користі. Я ніколи не могла зрозуміти пристрасті, яку мають деякі особи, заплутувати собі думки, прилюбляючись до містичних книг, що викликають лише сумніви в їхніх головах, збуджують їхню уяву і надають їм схильності до перебільшень, цілком протилежної простоті християнській. Читаймо краще апостолів та євангеліє. Не намагаймося збагнути те, що є в цих книжках таємничого, бо як можемо ми, жалюгідні грішники, пізнати страшні і священні таємниці провидіння доти, поки носимо на собі тілесну оболонку, що ставить між нами і вічним непрозірну завісу? Обмежимося краще вивченням великих правил, які наш божественний спаситель залишив нам для нашого керівництва тут, на землі; намагаймося додержувати їх і постараймося переконатися в тому, що чим менше ми даватимемо розгулу своєму розумові, тим ми будемо приємніші богам, який відкидає всяке знання, що виходить не від нього, і що чим менше ми заглиблюємось у те, що йому бажано було сховати від нас, тим швидше дасть він нам це відкриття своїм божественним розумом.

7*

99

— Ah, vous expédiez le courrier, princesse, moi J'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère¹,— заговорила, усміхаючись, приємно-швидким, соковитим голоском m-lle Bourienne, гаркавлячи на р і вносячи з собою в зосереджену, сумну й похмуру атмосферу княжни Марії зовсім інший, легковажно-веселий і самовдоволений світ.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,—додала вона, понижуючи голос,—le prince a eu une altercation,—altercation,— сказала вона, особливо грасируючи і з задоволенням слухаючи себе,— une altercation avec Michel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose. Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,—відповіла княжна Марія,— je vous ai priée de ne jamais me prévenir de l'humeur dans laquelle se trouve mon père. Je ne me permets pas de le juger, et Je ne voudrais pas que les autres le fassent³.

Княжна глянула на годинник і, побачивши, що вона вже пропустила п'ять хвилин

того часу, який повинна була віддавати грі на клавікордах, із зляканим виглядом пішла в диванну. Між 12 і 2 годинами, відповідно до заведеного порядку дня, князь відпочивав, а княжна грала на клавікордах.

Батько нічого не казав мені про жениха, він сказав лише, що одержав листа і чекає одвідин князя Василя; відносно плану подружнього життя щодо мене, я вам скажу, любий, безцінний друже, що шлюб, на мою думку, є божественне встановлення, якому треба підкорятися. Хоч би як важко було для мене, але якщо всемогутньому бажано буде накласти на мене обов'язки дружини і матері, я намагатимуся виконувати їх так вірно, як можу, не дбаючи про вивчення своїх почуттів у відношенні того, кого він дасть мені за чоловіка.

Я одержала листа від брата, який мене повідомляє про свій приїзд з дружиною у Лисі Гори. Радість ця буде нетривала, бо він покидає нас для того, щоб узяти участь у цій війні, в яку нас втягнуто бог знає як і нащо. Не тільки у вас, у центрі справ і вищого світу, а й тут, серед цих польових робіт і цієї тиші, яку городяни звичайно уявляють собі в селі, відгомін війни чутно і він дуже дається взнаки. Батько мій тільки й говорить, що про походи й переходи, в чому я нічого не розумію, і позапчора, роблячи свою звичну прогулянку по сільській вулиці, я бачила дуже тяжку сцену. Це була партія рекрутів, яких набрали в нас і посилають в армію. Треба було бачити, в якому стані були матері, дружини й діти тих, кого виряджали, і чути ридання одних і других! Можна подумати, що людство забуло закони свого божественного спасителя, який учив нас любити і прощати кривду, і що воно вбачає головну гідність свою в умінні вбивати один одного.

Прощайте, любий і добрий друже.. Хай береже вас наш божественний спаситель і його пресвята матір під своїм святим і могутчим захистом.

Мар і".

1 — А, ви посилаєте листа, я вже послала свого. Я писала моїй бідній матері.

2 — Княжно, я повинна вас наперед повідомити — князь вилаяв Михайла Івановича. Він у дуже поганому настрої, такий похмурий. Застерігаю вас, знаєте...

3 — Ах, милий друже мій! Я просилаг вас ніколи не говорити мені про те, в якому настрої таточко. Я не дозволю собі судити його і не бажала б, щоб це робили й інші.

XXIII

Сивий камердинер сидів, дрімаючи і прислухаючись до хропіння князя у величезному кабінеті. З далекої сторони будинку, з-за зачинених дверей, чутно було по двадцять разів повторювані трудні пасажі Дюссекової сонати.

У цей час до ґанку під'їхала карета та бричка, і з карети вийшов князь Андрій, поміг вийти своїй маленькій дружині і пропустив її вперед. Сивий Тихон, у паріку, виставившись з дверей офіціантської, пошепки повідомив, що князь сплять, і квапливо зачинив двері. Тихон знав, що ні приїзд сина, ні будь-які незвичайні події не повинні були порушити порядку дня. Князь Андрій, видно, знав це так само добре, як і Тихон; він подивився на годинник, наче для того, щоб перевірити, чи не змінилися батькові звички за той час, поки він не бачив його, і, переконавшись, що вони не змінилися, звернувся до дружини.

— Через двадцять хвилин він встане. Ходімо до княжни Марії,— сказав він.

Маленька княгиня потовщала за цей час, але очі й коротка губка з вусиками і усмішкою піднімалися так само весело й мило, коли вона заговорила.

— Mais c'est un palais,— сказала вона до чоловіка, оглядаючись навколо з тим виразом, з яким висловлюють похвали господареві балу.— Allons, vite, vite!..1—Вона, оглядаючись, усміхалася і Тихонові, і чоловікові, й офіціантові, який проводив їх.

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre2.

Князь Андрій ішов за нею з чемним і смутним виразом.

— Ти постарів, Тихоне,— сказав він, проходячи, старому, який цілував його в руку.

Перед кімнатою, з якої чутно було клавікорди, з бічних дверей вискочила гарненька білява французенка. M-lle Bourienne здавалася ошаленілою від захвату.

— Ah! quel bonheur pour la princesse,—заговорила вона.— Enfin! Il faut que je la prévienne3.

— Non, non, de grâce... Vous êtes m-lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-soeur,— говорила княгиня, цілуючись з нею.— Elle ne nous attend pas!4

Вони підійшли до дверей диванної, з якої чутно було ще раз і ще раз повторюваний пасаж. Князь Андрій, зупинившись, скривився, ніби чекав чогось неприємного.

Княгиня увійшла. Пасаж урвався на середині; почувся вигук, важкі кроки княжни Марії і звуки поцілунків. Коли князь

• — Та це палац! Ну, швидше, швидше!..

2 — Це Марі вправляється? Ходімо тихенько, щоб вона не бачила нас. 8 — Ах, яка радість для княжни! Нарешті! Треба її попередити. 4 — Ні, ні, будь ласка... Ви мамзель Бур'єн; я вже знайома з вами через ту дружбу, яку має до вас моя зовиця. Вона не чекає нас!

Андрій увійшов, княжна і княгиня, які лише раз недовго бачилися під час весілля князя Андрія, обхопившись руками, міцно притискалися губами до тих місць, на які потрапили в першу мить. M-lle Bourienne стояла біля них, притиснувши руки до серця і побожно усміхаючись, очевидно, так само ладна заплакати, як і засміятись. Князь Андрій знизав плечима і скривився, як скривлюються аматори музики, почувши фальшиву ноту. Обидві жінки пустили одна одну, потім знову, неначе боячись спізнитися, схопили одна одну за руки, стали цілувати й відривати руки і потім знову почали цілувати одна одну в обличчя, і цілком несподівано для князя Андрія обидві заплакали і знову стали цілуватися. M-lle Bourienne теж заплакала. Князеві Андрію було, очевидно, ніяково; але для двох жінок здавалося таким природним, що вони плакали; здавалося, вони й не припускали, щоб могло інакше відбутися це побачення.

— Ah! chère!.. Ah, Marie!., — разом заговорили обидві жінки й засміялися.—J'ai rêvé cette nuit... — Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah! Marie, vous avez maigri... — Et vous avez repris...1

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse*2,—вставила m-lle. Бур'єн.

— Et moi qui ne me doutais pas!.. — вигукнула княжна Марія.—Ah! André, je ne vous

voyais pas³.

Князь Андрій поцілувався з сестрою рука в руку і сказав їй, що вона така ж *pleurnicheuse* ⁴, як завжди була. Княжна Марія повернулася до брата, і крізь сльози любовний, теплий і лагідний погляд її чудових у ту хвилину, великих променистих очей зупинився на обличчі князя Андрія.

Княгиня говорила невгаваючи. Коротка верхня губка з вусиками раз у раз на мить злітала вниз, приторкувалася, де треба було, до рум'яної нижньої губки, і знову, з блиском зубів і очей, відкривалася усмішка. Княгиня розповідала пригоду, що була з ними на Спаській горі і загрожувала їй небезпекою в її становищі, і зараз же по цьому сповістила, що вона всі свої сукні залишила в Петербурзі, і тут буде ходити бозна в чому, і що Андрій зовсім змінився, і що Кітті Одинцова вийшла заміж за старого, і що є жених для княжни Марії *pour tout de bon*⁵, але що про це поговоримо згодом. Княжна Марія все ще мовчки дивилася на брата, і в чудесних очах її були і любов і смуток. Видно було, що в неї встановився тепер свій хід думок, незалежний від мови невістки. Вона посеред її розповіді про останнє свято в Петербурзі звернулася до брата:

1 — Ах, люба!.. Ах, Марі!..— А я бачила вві сні!..— То ви нас не чекали?.. Ах, Марі, ви так схудли.— А ви так поповніли...

2 — Я відразу впізнала княгиню,

3 — А я й гадки не мала!.. Ах, Андрію, я й не бачила тебе.

4 плаксійка, 6 справжній,

— І ти остаточно їдеш на війну, André? — сказала вона, зітхнувши.

Lise зітхнула теж.

— Навіть завтра,— відповів брат.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquoi, quand il aurait pu avoir de l'avancement..

Княжна Марія не дослухала і, продовжуючи нитку своїх думок, звернулася до невістки, привітними очима показуючи на її живіт:

— Напевне? — сказала вона.

Княгиня змінилася на виду. Вона зітхнула.

— Так, напевне,— сказала вона.— Ох, це дуже страшно... Губка в Лізи опустилася. Вона наблизилася своє обличчя до

обличчя зовиці і знову несподівано заплакала.

— їй треба відпочити,— сказав князь Андрій, скривлюючись.— Правда ж, Лізо? Поведи її до себе, а я піду до татка. Як він, усе те ж?

— Те ж, те ж саме; не знаю, як на твій погляд,— відповіла радісно княжна.

— І ті ж години й по алеях прогулянки? Верстат? — питав князь Андрій з ледве помітною усмішкою, яка свідчила, що, незважаючи на свою любов і пошану до батька, він знав його дошкульні місця.

— Ті ж години і верстат, ще математика і мої уроки з геометрії,— радісно відповіла княжна Марія, наче її уроки з геометрії були одним з найутішніших вражень її життя.

Коли минули ті двадцять хвилин, яких треба було для строку вставання старого князя, Тихон прийшов кликати молодого князя до батька. Старий зробив відхилення від

встановленого порядку на честь синового приїзду: він сказав пустити його в свою половину під час одягання перед обідом. Князь ходив по-старовинному, в каптані і в пудрі. І в той час, як князь Андрій (не з тим невдоволеним виразом обличчя і вдаваними манерами, яких він прибирав у вітальнях, а з тим бадьорим обличчям, що було в нього, коли він розмовляв з П'єром) входив до батька, старий сидів у вбиральні на широкому, сап'яном оббитому кріслі, в пудроманті, віддаючи свою голову Тихоновим рукам.

— А! Воїн! Бонапарта завоювати хочеш? — сказав старий і труснув напудреною головою, наскільки дозволяла це коса, яку тримав, заплітаючи, в своїх руках Тихон. — Візьмись хоч ти за нього як слід, а то він отак незабаром і нас своїми підданими запише. Здорові — І він наставив свою щоку.

Старий був у гарному настрої після дообіднього сну. (Він казав, що по обіді срібний сон, а до обіду золотий.) Він радісно з-під своїх густих навислих брів косив поглядом на сина. Князь

1 — Він покидає мене тут, і бог знає нащо, тимчасом як він міг би одержати підвищення...

Андрій підійшов і поцілував батька у те місце, що він показав. Він не відповів на батькову улюблену тему розмови — глузування з теперішніх військових людей, а особливо з Бонапарта.

— Так, приїхав до вас, тату, і з вагітною дружиною, — сказав князь Андрій, слідкуючи жвавим і шанобливим поглядом за порухом кожної риси батькового обличчя. — Як здоров'я ваше?

— Нездорові, брат, бувають лише дурні та розпусники, а мене ти знаєш: з ранку до вечора зайнятий, здержливий, ну і здоровий.

— Хвалити бога, — сказав син, усміхаючись.

— Бог тут ні до чого. Ну, розповідай, — продовжував він, повертаючись до своєї улюбленої теми, — як вас німці з Бонапартом за вашою новою наукою, що зветься стратегією, битися навчили.

Князь Андрій усміхнувся.

— Дайте опам'ятатися, тату, — сказав він з усмішкою, яка показувала, що батькові дошкульні місця не перешкоджають йому поважати й любити старого. — Я ж іще й не розташувався.

— Брешеш, брешеш, — вигукнув старий, стріпуючи косичкою, щоб спробувати, чи міцно вона заплетена, й хапаючи сина за руку. — Дім для твоєї дружини готовий. Княжна Марія поведе її і покаже і цілий міх набалакає. Це їхнє баб'яче діло. Я радий, що приїхала. Сиди, розкажуй. Міхельсона армію я розумію, Толстого теж... висадка одночасна... Південна армія що робитиме? Пруссія, нейтралітет... це я знаю.. Австрія як? — говорив він, вставши з крісла і ходячи по кімнаті з Тихоном, який бігав, подаючи частини одягу. — Швеція як? Як Померанію перейдуть?

Князь Андрій, бачачи наполегливість батькової вимоги, спочатку неохоче, а далі все більше й більше пожвавлюючись і мимохіть посеред розповіді за звичкою

перейшовши з російської мови на французьку, почав викладати операційний план гаданої кампанії. Він розповів, як дев'яностотисячна армія повинна була загрожувати Пруссії, щоб ВІЄЄСТИ ІІІ з нейтралітету і втягти у війну, як частина цих військ повинна була у Штральзунді з'єднатися з шведськими військами, як двісті двадцять тисяч австрійців, з'єднавшись із ста тисячами росіян, повинні були діяти в Італії та на Рейні, і як п'ятдесят тисяч росіян і п'ятдесят тисяч англійців висадяться в Неаполі, і як разом п'ятсоттисячна армія повинна була з різних боків здійснити напад на французів. Старий князь не виявив ні найменшого інтересу при розповіді, неначе не слухав і, не перестаючи на ходу одягатись, тричі зненацька перебивав його. Один раз він перепинив його і вигукнув:

— Білий! білий!

Це означало, що Тихон подавав йому не той жилет, що він хотів. Другого разу він зупинився, спитав:

— І скоро вона народить? — і, докірливо похитавши головою, сказав: — Негаразд! Розкажуй, розкажуй далі.

Третього разу, коли князь Андрій закінчував опис, старий заспівав старечим і фальшивим голосом: "Malbroug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra" К

Син тільки усміхнувся.

— Я не кажу, що це план, який я схвалюю,— сказав син,— я вам лише розповів, що є. Наполеон уже склав свій план, не згірш від цього.

— Ну, новенького ти мені нічого не сказав.— І старий промовив у задумі сам до себе скоромовкою: — "Dieu sait quand reviendra".—Иди до їдальні.

XXIV

У призначений час, напудрений і виголений, князь увійшов до їдальні, де чекала його невістка, княжна Марія, m-He Bourienne і князів архітектор, який з дивної примхи старого допускався до столу, хоч ця, незначна своїм становищем, людина аж ніяк не могла сподіватися на таку честь. Князь, твердо пам'ятаючи різницю станів і рідко допускаючи до столу навіть важних губернських чиновників, раптом на' архітекторові Ми-хайлі Івановичі, який сякався в кутку у клітчасту хусточку, доводив, що всі люди рівні, і не раз навчав свою дочку, що Михайло Іванович нічим не гірший за нас із тобою. За столом князь найчастіше звертався до безсловесного Михайла Івановича.

В їдальні, величезно-високій, як і всі кімнати в домі, чекали на вихід князя домашні й офіціанти, які стояли за кожним стільцем; дворецький з серветкою в руці оглядав сервіровку, значливо кліпаючи очима до лакеїв і раз у раз перебігаючи стурбованим поглядом від стінного годинника до дверей, у яких мав з'явитися князь. Князь Андрій дивився на величезну, нову для нього, золоту раму з зображенням генеалогічного дерева князів Волконських, що висіла навпроти такої ж величезної рами з погано зробленим (видно, рукою домашнього живописця) зображенням можновладного князя в короні, який мав походити від Рюрика й бути родоначальником роду Волконських. Князь Андрій дивився на це генеалогічне дерево, похитуючи головою, і посміювався з тим виглядом, з яким дивляться на схожий до смішного портрет.

— Як я впізнаю його всього тут! — сказав він до княжни¹ Марії, яка підійшла до нього.

Княжна Марія здивовано подивилась на брата. Вона не розуміла, чого він усміхався. Все, що зробив батько, викликало в неї благоговіння, яке не підлягало обговоренню.

— У кожного своя ахіллесова п'ята,— казав далі князь Андрій.— З його величезним розумом *donner dans ce ridicule!*²

1 "Мальбрук зібрався в похід. Чи вернеться ж додому".

2 піддаватися цій дріб'язковості!

Княжна Марія не могла зрозуміти сміливості братових міркувань і готувалась відповідати йому, коли з кабінету стало чутно очікувані кроки: князь входив швидко, весело, як він і завжди ходив, наче навмисно своїми квапливими манерами становлячи протилежність суворому порядкові дому. У ту ж мить великий годинник продзвонив двічі, і тонким голоском озвався у вітальні другий. Князь зупинився; з-під навислих густих брів жваві, блискучі, строгі очі оглянули всіх і зупинилися на молодій княгині. Молода княгиня під цю хвилину зазнавала того почуття, що його зазнають придворні на царському виході,— почуття страху та пошани, яке вселяв цей старий в усіх близьких до нього осіб. Він погладив княгиню по голові і потім незграбним рухом поплескав її по потилиці.

— Я радий, я радий,— промовив він і, знову пильно глянувши їй в очі, швидко відійшов і сів на своє місце.— Сідайте, сідайте! Михайле Івановичу, сідайте.

Він показав невістці місце біля себе. Офіціант відсунув для неї стільця.

— Го, го! — сказав старий, оглядаючи її округлу талію.— Поквапилась, негаразд!

Він засміявся сухо, холодно, неприємно, як він завжди сміявся, самим лише ротом, а не очима.

— Ходити треба, ходити, якнайбільше, якнайбільше,— сказав він.

Маленька княгиня не чула чи не хотіла чути його слів. Вона мовчала і, здавалось, була збентежена. Князь спитав її про батька, і княгиня заговорила й усміхнулася. Він спитав її про спільних знайомих: княгиня ще більш пожвавилася і стала розповідати, передаючи князеві поклони та міські плітки.

— *La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux*-1,—казала вона, дедалі більш пожвавлюючись.

У міру того, як вона жвавішала, князь все суворіше й суворіше дивився на неї, і раптом, наче достатньо вивчивши її і склавши собі про неї ясне уявлення, одвернувся від неї і звернувся до Михайла Івановича:

— Ну, що, Михайле Івановичу, Буонапарте он нашому кепсько приходитьсь. Як мені князь Андрій (вій завжди так називав сина, в третій особі) розповів, які на нього сили збираються! А ми з вами все його за пусту людину мали.

Михайло Іванович, зовсім не знаючи, коли це ми з вами казали такі слова про Бонапарте, але розуміючи, що він був потрібний для вступу в улюблену розмову, здивовано-глянув на молодого князя, сам не знаючи, що з того виіде.

1 — Бідолашна княгиня Апраксіна втратила чоловіка. Очі виплакала, сердешна.'

— Він у мене тактик великий! — сказав князь синові, показуючи на архітектора.

1 розмова зайшла знову про війну, про Бонапарте і про нинішніх генералів та державних людей. Старий князь, здавалося, був не тільки переконаний у тому, що всі теперішні діячі були хлопчиськами, які не тямали й азбуки воєнної та державної справи, і що Бонапарте був нікчемний французик, який мав успіх лише тому, що вже не було Потьомкіних і Суворових, щоб протипоставити йому; але він був певний навіть, що ніяких політичних утруднень не було в Європі, не було і війни, а була якась лялькова комедія, в яку гралися нинішні люди, вдаючи, що роблять діло. Князь Андрій весело витримував батькове глузування з нових людей і з явною радістю викликав батька на розмову і слухав його.

— Усе здається хорошим, що було раніш,— сказав він,— а хіба той же Суворов не піймався у пастку, яку йому поставив Моро і з якої він не вмів виплутатись?

— Це хто тобі сказав? Хто сказав? — крикнув князь.— Суворов! — І він відкинув тарілку, яку спритно підхопив Тихон.— Суворов!.. Подумавши, князю Андрію. Два: Фрідріх і Суворов... Моро! Моро був би в полоні, якби в Суворова руки вільні були; а в нього на руках сиділи хофс-крігс-вурст-шнапс-рат. Чорт ним не рад. Ось підете, цих хофс-крігс-вурст-ратів знатимете! Суворов з ними ради не дав, то де ж уже Михайлові Кутузову дати раду! Ні, друже,— продовжував він,— вам із своїми генералами проти Бонапарте не обійтись; треба французів узяти, щоб своя своїх не познаша і своя своїх побиваша. Німця Палена до Нового-Йорку, до Америки, за французом Моро послали,— сказав він, натякаючи на запрошення, стати на російську службу, яке цього року було зроблено Моро.— Чудеса!! Що, Потьомкіни, Суворови, Орлови хіба німці були? Ні, брат, або ви там усі збожеволіли, або я з глузду з'їхав. Дай вам боже, а ми подивимось. Бонапарте в них став полководцем великим! Гм...

— Я зовсім не кажу, що всі розпорядження добрі,— сказав князь Андрій,— тільки я не можу зрозуміти, як ви можете так говорити про Бонапарте. Смійтеся, як хочете, а Бонапарте все-таки великий полководець!

— Михаїле Івановичу! — вигукнув старий князь до архітектора, який, заходившись коло печені, сподівався, що про нього забули.— Я казав вам, що Бонапарте великий тактик? Ось і він каже.

— Аякже, ваше сіятельство,— відповів архітектор. Князь знову засміявся своїм холодним сміхом.

— Бонапарте в сорочці народився. Солдати в нього прекрасні. Та й на перших він на німців напав. А німців тільки ледачий не бив. Відколи світ стоїть, німців усі били. А вони нікого. Тільки одні одних. Він на них свою славу зробив.

І князь почав розбирати всі помилки, які, на його розуміння, робив Бонапарте в усіх своїх війнах і навіть у державних справах. Син не заперечував, але видно було, що хоч би які докази йому ставили, він так само мало здатний був змінити свою думку, як і старий князь. Князь Андрій слухав, стримуючись од заперечень і мимоволі дивуючись, як може ця стара людина, сидячи стільки років безвиїзно й самотньо в селі, так

детально і з такими тонкощами знати і трактувати всі воєнні й політичні обставини Європи останніх років.

— Ти думаєш, я, старий, не розумію теперішнього стану справ? — закінчив він. — А мені воно ось де! Я ночей не сплю. Ну, де ж цей великий полководець твій, де він показав себе?

— Це довго було б, — відповів син.

— Іди ж ти до Буонапарте свого. M-lle Bourienne, voilà encore un admirateur de votre goujat d'empereur! 1 — вигукнув він чудовою французькою мовою.

— Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince! 2.

— "Dieu sait quand reviendra"... 3 — проспівав князь фальшиво, ще фальшивіше засміявся і вийшов з-за стола.

Маленька княгиня, під час усієї суперечки й решти обіду мовчала і злякано поглядала то на княжну Марію, то на свекра. Коли вони вийшли з-за стола, вона взяла за руку зовицю і відкликала її до другої кімнати.

— Comme c'est un homme d'esprit votre père, — сказала вона, — c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur! 4.

— Ой, він такий добрий! — сказала княжна.

XXV

Князь Андрій виїжджав другого дня увечері. Старий князь, не відступаючи від свого порядку, по обіді пішов до себе. Маленька княгиня була в зовиці. Князь Андрій, одягнувшись *у дорожній сюртук без еполетів, у приділених йому покоях складав речі із своїм камердинером. Він сам оглянув коляску і, подивившись, як складено чемодани, сказав запрягати. В кімнаті залишалися тільки ті речі, що князь Андрій завжди брав з собою: шкатулка, великий срібний погрібець, два турецьких пістолети й шабля, батьків подарунок, привезений з-під Очакова. Усі ці дорожні речі були в князя Андрія у великому порядку: все було нове, чисте, в сукняних чохлах, старанно позав'язуване торочками.

В хвилини від'їзду і зміни життя на людей, здатних обдумувати свої вчинки, звичайно знаходить серйозний стрій думок. У такі хвилини звичайно перевіряється минуле і складаються

1 — Мамзель Бур'єн, ось іще поклонник вашого холопського імператора

2 — Ви знаєте, князю, що я не бонапартистка.

3 — "Чи вернеться ж додому"... *

4 — Яка розумна людина ваш татусь. Може, саме тому я й боюся його.

плани майбутнього. Обличчя в князя Андрія було дуже задумливе й ніжне. Він, заклавши руки назад, швидко ходив по кімнаті з кутка в куток, дивлячись перед себе, і в задумі похитував головою. Чи страшно йому було йти на війну, чи сумно покидати дружину, — можливо, і те і це, тільки, видно, не бажаючи, щоб його бачили в такому стані, почувши кроки в снігах, він квапливо звільнив руки, зупинився біля стола, наче зав'язував чохла шкатулки, і прибрав свого постійного спокійного і непрозрілого виразу. То були важкі кроки княжни Марії.

— Мені сказали, що ти велів запрягати,— промовила вона, задихавшись (вона, видно, бігла),— а мені так хотілося ще поговорити з тобою сам-на-сам. Бог знає, на який час знову розстаємося. Ти не сердися, що я прийшла? Ти дуже змінився, Андрюша,— додала вона ніби на пояснення такого запитання.

Вона усміхнулася, вимовляючи слово "Андрюша". Видно, їй самій чудно було подумати, що цей суворий, вродливий мужчина був той самий Андрюша, худий, пустотливий хлопчик, товариш дитинства.

— А де Lise? — спитав він, лише усмішкою відповідаючи на її запитання.

— Вона так втомилася, що заснула в моїй кімнаті на дивані. Ах, Andrei Quel trésor de femme vous avez*,— сказала вона, сідаючи на диван навпроти брата.— Вона зовсім дитя, таке миле, веселе дитя. Я так її полюбила.

Князь Андрій мовчав, та княжна помітила іронічний і презирливий вираз його обличчя.

— Але треба бути поблажливим до маленьких вад; у кого їх нема, André! Ти не забудь, що вона вихована й виросла у вищому світі. І потім її становище тепер не рожеве. Треба входити у становище кожного. Tout comprendre, e'est tout pardonner². Ти подумай, як їй, сердешній, після життя, до якого вона звикла, розлучитися з чоловіком і зостатися самій у селі і в її становищі? Це дуже тяжко.

Князь Андрій усміхався, дивлячись на сестру, як ми усміхаємося, слухаючи людей, яких, нам здається, ми наскрізь бачимо.

— Ти живеш у селі і не вважаєш це життя жахливим,— сказав він.

— Я інша річ. Що про мене говорити! Я не бажаю іншого життя, та й не можу бажати, бо не знаю ніякого іншого життя. А ти подумай, André, для молодої і світської жінки поховати себе в кращі роки життя в селі, самій одній, бо таточко завжди зайнятий, а я... ти мене знаєш... яка я убога en ressources³, для жінки, звиклої до кращого товариства. M-lle Bourienne лише...

1 Андрію! Яке золото твоя дружина,

2 Хто все зрозуміє, той усе простить.

3 не весела,

— Вона мені дуже не подобається, ваша Bourienne,— сказав князь Андрій.

— О, ні! Вона дуже мила й добра, а головне — безпорадна дівчина. В неї нікого, нікого нема. Правду кажучи, мені вона не тільки не потрібна, а навіть обтяжлива. Я, ти знаєш, і завжди була відлюдною, а тепер ще більш. Я люблю бути на самоті... Mon père 1 її дуже любить. Вона і Михайло Іванович — дві особи, до яких він завжди привітний і добрий, бо обом їм він зробив велику ласку; як каже Стерн: "ми не так любимо людей за те добро, яке вони нам зробили, як за те добро, яке ми зробили їм". Mon père узяв її сиротою, sur le pavé², і вона дуже добра. І mon père любить її манеру читання. Вона вечорами читає йому вголос. Вона чудово читає.

— Ну, а по правді, Marie, тобі, я гадаю, іноді важко буває від батькового характеру? — раптом спитав князь Андрій.

Княжна Марія спочатку здивувалася, потім злякалася цього запитання.

— Мені?.. Мені?.. Мені важко?! — сказала вона.

— Він і завжди був суворий, а тепер важким стає, я думаю,— сказав князь Андрій, видно, навмисно, щоб спантеличити чи випробувати сестру, так вільно говорячи про батька.

— Ти всім хороший, André, але в тебе є якась гордість мислі,— сказала княжна, більше йдучи за ниткою своїх думок, ніж за ниткою розмови,— і це великий гріх. Хіба можна осуджувати батька? Та якби й можна було, яке інше почуття, крім *vénération* 3, може викликати така людина, як *mon père*? І я така задоволена і щаслива з ним. Я тільки бажала б, щоб ви всі були щасливі, як я.

Брат недовіжливо похитав головою.

— Одно, від * чого мені важко,— я тобі правду скажу, André,— це напрям батькових думок щодо релігії. Я не розумію, як людина з таким величезним розумом не може бачити того, що ясне, як день, і може так помилятися? Ось у цьому лише моє нещастя. Але й тут останнім часом я бачу тінь покращання. Останнім часом його глузи не такі уїдливі, і є один чернець, якого він приймав і довго розмовляв з ним.

— Ну, мій друже, я боюсь, що ви з ченцем марно витрачаєте свій порошок,— глузливо, але лагідно сказав князь Андрій.

— Ah, *mon ami* 4, я тільки молюся богу і сподіваюсь, що він почує мене. André,— сказала вона боязко по хвилині мовчання,— в мене є до тебе велика просьба.

— Що, мій друже?

— Ні, обіцяй мені, що ти не відмовиш. Це тобі буде зовсім не важко і нічого негідного тебе в цьому не буде. А мене ти

1 Татко

2 на вулиці,

3 обожування,

* — Ах, мій друже,

утішиш. Обіцяй, Андрюша,— сказала вона, встромивши руку в ридикюль і в ньому тримаючи щось, але ще не показуючи, неначе те, що вона тримала, і становило об'єкт просьби і наче до того, як почує обіцянку, що просьбу буде виконано, вона не могла вийняти з ридикюля те щось.

Вона боязко, благальним поглядом дивилася на брата.

— Якби це й дуже важко мені було...— неначе догадуючись, у чім річ, відповів князь Андрій.

— Ти, що хочеш, думай! Я знаю, ти такий самий, як і *mon père*. Що хочеш думай, але для мене це зроби. Зроби, будь ласка! Його ще батько мого батька, наш дідусь, носив у всіх війнах...— Вона все ще не виймала того, що тримала, з ридикюля.— То ти обіцяєш мені?

— Звичайно, в чому річ?

— André, я тебе благословлю образом, і ти обіцяй мені, що ніколи не зніматимеш його... Обіцяєш?

— Якщо він не в два пуди і шиї не відтягне... Щоб тобі зробити приємність...—

сказав князь Андрій, але в ту ж мить, побачивши засмучений вираз, якого прибрало сестрині обличчя при цьому жарті, він розкався.— Дуже радий, справді, дуже радий, мій друже,— додав він.

— Проти твоєї волі він врятує і помилує тебе і приверне тебе до себе, бо тільки в ньому й істина і заспокоєння,— сказала вона тремтячим від хвилювання голосом, з урочистим жестом, тримаючи в обох руках перед братом овальний старовинний образок спасителя з чорним ликом у срібній ризі на срібному ланцюжку дрібної роботи.

Вона перехрестилася, поцілувала образка й дала його Андрієві.

— Будь ласка, André, для мене...

У великих очах її світилось проміння доброго й боязкого саява. Очі ці освітлювали все хворобливе, худе обличчя і робили його прекрасним. Брат хотів узяти образка, але вона зупинила його. Андрій зрозумів, перехрестився й поцілував образка. Обличчя його одночасно було ніжне (він був зворушений) і глузливе.

— Мерсі, mon ami.

Вона поцілувала його в лоб і знову сіла на диван. Вони мовчали.

— То я тобі казала, André, будь добрим і великодушним, яким ти був завжди. Не осуджуй суворо Lise,— почала княжна.— Вона така мила, така добра, і становище її дуже важке тепер.

— Здається, я нічого не казав тобі, Машо, щоб я докоряв за що-небудь своїй дружині, чи був незадоволений з неї. До чого ти все це говориш мені?

1 — Дякую тобі, мій друже.

Княжна Марія почервоніла плямами й замовкла, наче вона почувала себе винною.

— Я нічого не казав тобі, а тобі вже казали. І це мене смутить.

Червоні плями ще дужче виступили на лобі, на шиї та щоках у княжни Марії. Вона хотіла сказати щось і не могла вимовити. Брат угадав: маленька княгиня по обіді плакала, казала, що передчуває нещасливі роди, боїться їх, і скаржилася на свою долю, на свекра й на чоловіка. Поплакавши, вона заснула. Князеві Андрію стало жаль сестру.

— Знай одно, Машо, я не маю за що докоряти, не докоряв і ніколи не докорятиму моїй дружині, і сам собі нічого не можу закинути щодо неї; і це завжди так буде, хоч би в яких я був обставинах. Але, якщо ти хочеш знати правду... хочеш знати, чи щасливий я? Ні. Чи щаслива вона? Ні. Чому це? Не знаю...

Кажучи це, він встав, підійшов до сестри і, нагнувшись, поцілував її в лоб. Чудові очі його сяяли розумним і добрим, незвичним блиском, але він дивився не на сестру, а в темряву відчинених дверей, через її голову.

— Ходім до неї, треба попроситися. Або йди сама, збуди її, а я зараз прийду. Петрушка! — гукнув він камердинера.— Іди сюди, забирай. Це в сидіння, це на правий бік.

Княжна Марія встала й рушила до дверей. Вона зупинилася.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour, que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée...¹

— Ага— хіба що це! — сказав князь Андрій.— Іди, Машо, я зараз прийду.

По дорозі до кімнати сестри, в галереї, що з'єднувала один будинок з другим, князь Андрій зустрів мило усміхнену m-lle Bourienne, яка вже втретє цього дня з захопленою і наївною усмішкою зустрічалася йому у відлюдних переходах.

— Ah! je vous croyais chez vous 2,— сказала вона, чомусь червоніючи й опускаючи очі.

* Князь Андрій суворо подивився на неї. На обличчі в князя Андрія раптом виявилася злість. Він нічого не сказав їй, але подивився на її лоб і волосся, не дивлячись у вічі, так презирливо, що французенка почервоніла й пішла, нічого не сказавши. Коли він підійшов до сестриної кімнати, княгиня вже прокинулася, і її веселий голосок, кваплячи одне слово за одним, линув з відчинених дверей. Вона говорила так, наче по довгому стримуванні їй хотілося надолужити проганий час.

1 — Андрію, якби ти мав віру, то звернувся б до бога з молитвою, щоб він дав тобі любов, якої ти не відчуваєш, і молитву твою бог почув би.

2 — Ах, я думала, ви в себе,

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...1 Ха, ха, ха, Mariel

Ту саму фразу про графиню Зубову і той самий сміх уже разів із п'ять чув при сторонніх князь Андрій від своєї дружини. Він тихо увійшов до кімнати. Княгиня, товстенька, рум'янецька, з роботою в руках, сиділа в кріслі і безугавно говорила, перебираючи петербурзькі спогади і навіть фрази. Князь Андрій підійшов, погладив її по голові і спитав, чи відпочила вона з дороги. Вона відповіла й повела далі ту ж розмову.

Коляска шестериком стояла біля під'їзду. Надворі була темна осіння ніч. Кучер не бачив дишла коляски. На ґанку метушилися люди з ліхтарями. Величезний будинок горів вогнями крізь свої великі вікна. У передпокої юрмилися двірські, бажаючи попрощатися з молодим князем; у залі стояли всі домашні: Михайло Іванович, m-lle Bourienne, княжна Марія і княгиня. Князя Андрія покликали в кабінет до батька, який віч-на-віч хотів попрощатися з ним. Усі чекали на їх вихід.

Коли князь Андрій увійшов до кабінету, старий князь у старечих окулярах і в своєму білому халаті, в якому він нікого не приймав, крім сина, сидів за столом і писав. Він оглянувся.

— їдеш? — І він знову став писати.

— Прийшов попрощатися.

— Цілуй сюди,— він показав щоку,— спасибі, спасибі!

— За що ви мені дякуєте?

— За те, що не прострочуєш, за жінчину спідницю не держишся. Служба передусім. Спасибі, спасибі! — І він усе писав, так що бризки летіли з тріскучого пера.— Коли треба сказати що, кажи. Ці дві справи можу робити разом,— додав він.

— Про дружину... Мені й так совісно, що я вам її на руки залишаю...

— Що ти плетеш? Кажи, що треба.

— Коли жінці настане час народжувати, пошліть у Москву за акушером... Щоб він

тут був.

Старий князь зупинився і, ніби не розуміючи, втупив строгі очі в сина.

— Я знаю, що ніхто зарадити не може, коли природа не допоможе,— сказав князь Андрій, очевидно збентежений.— Я згоден, що з мільйону випадків один буває нещасний, але це її і моя фантазія. Їй наговорили, вона уві сні бачила, і вона боїться.

— Гм... гм...— промовив сам до себе старий князь, дописуючи.— Зроблю.

Він розчеркнув підпис, раптом швидко повернувся до сина й засміявся.

— Погана справа, га?

1 — Ні, уявіть собі, стара графиня Зубцова, з фальшивими кучерями, з фальшивими зубами, неначе знущаючись з років...

— Що погано, тату?

— Дружина! — коротко і значущо сказав старий князь.

— Я не розумію,— сказав князь Андрій.

— Та нічого не вдієш, друже мій,— сказав князь,— вони всі такі, не розженишся. Ти не бійся: нікому не скажу; а ти сам знаєш.

Він схопив сина за руку своєю кощавою маленькою кистю, струснув її, глянув просто йому в лице своїми бистрими очима, що, здавалося, наскрізь бачили людину, і знову засміявся своїм холодним сміхом.

Син зітхнув, признаючись цим зітханням у тому, що батько зрозумів його. Старий, не перестаючи складати й печатати листи, із своєю звичною швидкістю хапав і кидав сургуч, печатку та папір.

— Що вдієш? Вродлива! Я все зроблю. Ти не турбуйся,— говорив він уривчасто під час печатання.

Андрій мовчав: йому і приємно було й неприємно, що батько зрозумів його. Старий встав і дав листа синові.

— Слухай,— сказав він,— про дружину не турбуйся: що можливо зробити, те буде зроблено. Тепер слухай: листа Михайлові Іларіоновичу віддай. Я пишу, щоб він тебе в хороших місцях використовував і довго ад'ютантом не держав: погана посада! Скажи ти йому, що я його пам'ятаю і люблю. Та напиши, як він тебе прийме. Коли гарно ставитиметься, служи. Миколи Андрійовича Волконського син з ласки ні в кого не служитиме. Ну, тепер іди сюди.

Він говорив такою скоромовкою, що не закінчував половини слів, але син звик розуміти його. Він підвів сина до бюро, відкинув віко, витягнув шухляду і вийняв списаного його крупним, довгим і стислим почерком зошита.

— Мабуть, мені раніш за тебе померти. Знай, тут мої записки, їх государеві передати по моїй смерті. Тепер тут ось ломбардний білет і лист: це премія тому, хто напише історію суво-ровських воєн, Надіслати до академії. Тут мої ремарки, після мене читай для себе, матимеш користь.

Андрій не сказав батькові, що, мабуть, він проживе ще довго. Він розумів, що цього казати не треба.

— Усе виконаю, тату,— сказав він.

— Ну, тепер прощай! — Він дав поцілувати синові свою руку і обійняв його.— Пам'ятай одно, князю Андрію: коли тебе вб'ють, мені, старому, боляче буде...— Він несподівано замовк і раптом крикливим голосом заговорив далі: — а коли дізнаюся, що ти повівся не як син Миколи Волконського, мені буде... соромно! — звереснув він.

— Цього ви могли б не казати мені, тату,— усміхаючись, сказав син.

Старий замовк.

— Ще я хотів просити вас,— продовжував князь Андрій,— якщо мене вб'ють і якщо в мене буде син, не відпускайте його від себе, як я вам вчора казав, щоб він виріс у вас... будь ласка.

— Дружині не віддавати? — сказав старий і засміявся. Вони мовчки стояли один проти одного. Бистрі очі старого

просто були спрямовані в очі сина. Щось здригнулося в нижній частині обличчя старого князя.

— Попрощалися... іди! — раптом сказав він.— Іди! — крикнув він сердито й голосно, відчиняючи двері кабінету.

— Що таке, що? — питали княгиня і княжна, побачивши князя Андрія і постать старого в білому халаті, без парика і в старечих окулярах, який на хвилину виставився і кричав сердитим голосом.

Кнп Андрій зітхнув і нічого не відповів.

— Ну,— сказав він, звернувшись до дружини, і це "ну" звучало холодною насмішкою, неначе він казав: "тепер проробляйте ви свої штуки".

— André, déjà? 1 — сказала маленька княгиня, бліднучи і з острахом дивлячись на чоловіка.

Він обняв її. Вона зойкнула і впала непритомною на його плече.

Він обережно одвів плече, на якому вона лежала, заглянув у її обличчя і лагідно посадив її в крісло.

— Adieu, Marie2,— сказав він тихо до сестри, поцілувався з нею рука в руку і швидкими кроками вийшов з кімнати.

Княгиня лежала в кріслі, m-lle Бур'ен терла їй скроні. Княжна Марія, підтримуючи невістку, з заплаканими чудовими очима, все ще дивилася в двері, в які вийшов князь Андрій, і хрестила його. З кабінету лунали, як постріли, часто повторювані сердиті звуки старечого сякання. Тільки-но князь Андрій вийшов, двері кабінету швидко відчинилися і виглянула сувора постать старого в білому халаті.

— Поїхав? Ну й добре,— сказав він, сердито подивившись на непритомну маленьку княгиню, докірливо похитав головою і грюкнув дверима.

1 — Андрію, що, вже?

2 — Прощай, Машо,

jjj ЧАСТИНА ДРУГА lj

т

жовтні 1805 року російські війська займали села та міста ерцгерцогства Австрійського, і ще нові полки приходили з Росії і, обтяжуючи постоем населення,

розташовувались біля фортеці Браунау. В Браунау була головна квартира головнокомандуючого Кутузова.

Одинадцятого жовтня 1805 року один із щойно прибулих під Браунау піхотних полків, чекаючи огляду головнокомандуючого, стояв за півмилі від міста. Незважаючи на неросійську місцевість і обстановку (фруктові сади, кам'яні огорожі, черепичні дахи, видні вдалині гори, на неросійський народ, який з цікавістю дивився на солдатів), полк мав такий самий вигляд, який мав усякий російський полк, готуючись до огляду де-небудь в середині Росії.

З вечора, на останньому переході, було одержано наказ, що головнокомандуючий оглядатиме полк на поході. Хоч слова наказу і здалися неясними полковому командирові і виникло питання, як розуміти слова наказу: в похідній формі чи ні? ~ в раді батальйонних командирів було вирішено представити полк у парадній формі на тій підставі, що завжди краще перекланя-тися, ніж недокланятися. І солдати, після тридцятиверстного переходу, не склепляли очей, цілу ніч лагодилися, чистились; ад'ютанти й ротні розраховували, відчисляли; і на ранок полк, замість розтягнутої, безладної юрми, якою він був напередодні на останньому переході, являв собою струнку масу в дві тисячі людей, з яких кожен знав своє місце, свою справу, з яких на кожному кожен гудзичок і поясок були на своєму місці і блищали чистотою. Не тільки зовнішнє було справне, а якби забажалось головнокомандуючому заглянути під мундири, то на кожному він побачив би чисту сорочку і в кожному ранці знайшов би узаконену кількість речей, "шильце і мильце", як кажуть солдати. Була лише одна річ, щодо якої ніхто не міг бути спокійним. Це було взуття. Більше як у половини людей чоботи були подрані. Але це сталося не з вини полкового командира, бо, незважаючи на неодноразові вимоги, йому не було видано товару від австрійського відомства, а полк пройшов тисячу верст.

Полковий командир був літній, сангвінічний, з сивуватими вже бровами й бакенбардами генерал, опасистий і широкий більше від грудей до спини, ніж від одного плеча до другого. На ньому був новісінький, із злежаними складками мундир і густі золоті еполети, які ніби не донизу опускали, а піднімали вгору його гладкі плечі. Полковий командир мав вигляд людини, яка щасливо здійснює одну з найурочистіших справ життя. Він походжав перед строєм і, походжаючи, подригував за кожним кроком, трошки згинаючись у спині. Видно було, що полковий командир милується своїм полком, тішиться ним, і що всі його сили душевні заповнені тільки полком; але, незважаючи на те, його подригуюча хода неначе говорила, що, крім воєнних інтересів, у душі його чимале місце посідають інтереси громадського побуту і жіноцтво.

— Ну, батечку Михайле Митровичу,— звернувся він до одного батальйонного командира (батальйонний командир, усміхаючись, подався вперед; видно було, що вони були щасливі),— дізнались сьогодні вночі почім фунт лиха. Проте, здається, нічого, полк не з поганих... Га?

Батальйонний командир зрозумів веселу іронію і засміявся.

— І на Царициному Лузі з поля не прогнали б.

— Що? — сказав командир.

У цей час на дорозі з міста, по якій розставлено було махальних, з'явилися два вершники. Це були ад'ютант і козак, який їхав ззаду.

Ад'ютанта було прислано з головного штабу потвердити полковому командирові те, що було сказано невиразно в учорашньому наказі, а саме — що головнокомандуючий хотів бачити полк цілком у тому самому стані, в якому він ішов — у шинелях, у чохлах, без усякого підготування.

До Кутузова напередодні прибув член гофкрігсрата з Відня з пропозиціями й вимогами іти якнайшвидше на з'єднання з армією ерцгерцога Фердинанда та Мака, і Кутузов, не вважаючи вигідним це з'єднання, в числі інших доказів на користь своєї думки мав намір показати австрійському генералові той сумний стан, в якому приходили війська з Росії. З цією метою він і хотів виїхати назустріч полкові, так що, чим гірше було б становище полку, тим приємніше було б це головнокомандуючому. Хоч ад'ютант і не знав цих подробиць, проте він передав полковому командирові неодмінні вимоги головнокомандуючого, щоб люди були в шинелях і в чохлах і що в противному разі головнокомандуючий буде незадоволений.

Вислухавши ці слова, полковий командир опустив голову, мовчки ривком підняв плечі і сіангвінічним жестом розвів руками.

— Наробили діла! — промовив він. — От я вам казав, Михайле Митровичу, що на поході, то в шинелях, — докірливо звернувся він до батальйонного командира. — Ах, боже мій! — додав він і рішуче виступив уперед. — Панове ротні командири! — крикнув він голосом, звичним до команди. — Фельдфебелів!.. Чи скоро завітають? — звернувся він до приїжджого ад'ютанта з виразом шанобливої чемності, що очевидно стосувалася особи, про яку йшлося.

— Через годину, я гадаю.

— Встигнемо переодягти?

— Не знаю, генерале...

Полковий командир сам підійшов до рядів і розпорядився переодягатися знову в шинелі. Ротні командири розбіглися по ротах, фельдфебелі заметушилися (шинелі були не зовсім справні), і в ту ж мить заколивалися, розтяглися і гомоном загуділи досі правильні, мовчазні чотирикутники. З усіх боків відбігали й підбігали солдати, підкидали ззаду плечем, через голову перетягали ранці, знімали шинелі і, високо піднімаючи руки, втягали їх у рукави.

За щогодини все знову стало на своє місце, тільки чотирикутники зробилися сірими з чорних. Полковий командир знову подригуючою ходою вийшов перед полк і здалеку оглянув його.

— А це що? що це? — вигукнув він, зупиняючись. — Командира третьої роти!..

— Командир третьої роти до генерала! командира до генерала, третьої роти до командира!.. — залунали голоси по рядах, і ад'ютант побіг розшукувати офіцера, який забарився.

Коли звуки старанних голосів, що перебріхували, вигукуючи вже "генерала до

третьої роти", дійшли за призначенням, викликаний офіцер з'явився з-за роти і, хоч був він людиною вже літньою і не мав звички бігати, риссю попростував, незграбно зашпортуючись носками, до генерала. Капітанове обличчя виявляло неспокій школяра, якому кажуть відповісти невивчений урок. На червоному (очевидно від нездержливості) обличчі виступали плями, і рот не знаходив положення. Полковий командир з ніг до голови оглядав капітана, поки він, захекавшись, підходив, у міру наближення стримуючи крок.

— Ви скоро людей у сарафани повбираєте! Це що? — крикнув полковий командир, виставляючи нижню щелепу й показуючи в рядах третьої роти на солдата в шинелі кольору фабричного сукна, що відрізнялась від інших шинелей.— Самі де були? Очікується головнокомандуючий, а ви відходите від свого місця? Га?.. Я вас навчу, як на огляд солдатів у козакини одягати!.. Га?

Ротний командир, не зводячи рчей з начальника, все дужче й дужче притискав свої два пальці до козирка, наче тільки в цьому притисканні він вбачав свій порятунок.

— Ну, чого ж ви мовчите? Хто в вас там за вецгерця вбраний? — суворо жартував полковий командир.

— Ваше превосходительство...

— Ну, що "ваше превосходительство"? Ваше превосходительство! Ваше превосходительство! А що ваше превосходительство — нікому не відомо.

— Ваше превосходительство, це Долохов, розжалуваний...— сказав тихо капітан.

— Що, він у фельдмаршали, чи що, розжалуваний, чи в солдати? А солдат, то повинен бути одягнений, як усі, за формою.

— Ваше превосходительство, ви самі дозволили йому в поході.

— Дозволив? Дозволив? Ось ви завжди так, молоді люди,— сказав полковий командир, заспокоюючись трохи.— Дозволив? Вам що-небудь скажеш, а ви й...— Полковий командир помовчав.— Вам що-небудь скажеш, а ви й...— Що? — сказав він, знову спалахнувши.— Одягніть людей пристойно...

І полковий командир, оглядаючись на ад'ютанта, своєю по-дригуючою ходою рушив до полку. Видно було, що його роздратовання йому самому сподобалось і що він, пройшовши по полку, хотів ще знайти привід для свого гніву. Обірвавши одного офіцера за невичищений знак, другого за неправильність ряду, він підійшов до третьої роти.

— Я-а-ак стоїш? Де нога? Нога де? — закричав полковий командир з виразом страждання в голосі, ще чоловік за п'ять не доходячи до Долохова, одягненого в синювату шинель.

Долохов повільно вирівняв зігнуту ногу і просто, своїм ясним і зухвалим поглядом, подивився в обличчя генералові.

— Чому синя шинель? Геть!.. Фельдфебель! Переодягти його... паску...— Він не встиг доказати.

— Генерале, я зобов'язаний виконати накази, але не зобов'язаний терпіти...— квапливо сказав Долохов.

— В строю без балачок! Без балачок, без балачок!..

— Не зобов'язаний терпіти образи,— голосно, звучно доказав Долохов.

Очі генерала і солдата зустрілися. Генерал замовк, сердито відтягаючи донизу тугого шарфа.

— Звольте. переодягнутись, прошу вас,— сказав він, відходячи.

II

— Іде! — вигукнув у цей час махальний.

Полковий командир, почервонівши, підбіг до коня, тремтячими руками взявся за стремено, перекинув тіло, вмостився, вийняв шпагу і з щасливим, рішучим обличчям, набік розкривши рота, приготувався крикнути. Полк стрепенувся, як стріпується птах, опправляючи пір'я, і завмер.

— Стру-у-унко! — закричав полковий командир голосом, що приголомшує душу, радісним для себе, суворим щодо полку і привітним щодо начальника, який під'їжджав.

Широким, обсадженим деревами, великим небрукованим шляхом, стиха погуркуючи ресорами, швидкою риссю їхала висока блакитна віденська коляска цугом. За коляскою їхали почет і конвой кроатів. Біля Кутузова сидів австрійський генерал у чудному, серед чорних російських, білому мундирі. Коляска зупинилася перед полком. Кутузов і австрійський генерал про щось тихо розмовляли, і Кутузов злегка усміхнувся, важко опускаючи ногу з підніжки, наче й не було цих двох тисяч людей, що не дихаючи дивились на нього й на полкового командира.

Пролунав вигук команди, знову полк, брязкаючи, здригнувся, роблячи на караул. У мертвій тиші почувся кволий голос головнокомандуючого. Полк гаркнув: "Здравія бажаємо, ваше го-го-го-ство!" І знову все завмерло. Спочатку Кутузов стояв на одному місці, поки полк просувався; потім Кутузов поруч з білим генералом, пішки, у супроводі почту, став ходити по рядах.

З того, як полковий командир салютував головнокомандуючому, впиваючись у нього очима, витягаючись і підбираючись, як нахилений уперед ходив за генералами по рядах, ледве стримуючи подригування, як підскакував за кожним словом і порухом головнокомандуючого,— видно було, що він виконував свої обов'язки підлеглого ще з більшою насолодою, ніж обов'язки начальника. Полк, внаслідок строгості та дбайливості полкового командира, був у чудовому стані порівняно до інших, які приходили в той час до Браунау. Відсталих та хворих було лише двісті сімнадцять чоловік. І все було справне, крім взуття.

Кутузов пройшов по рядах, зрідка зупиняючись і кажучи по кілька привітних слів офіцерам, яких він знав по турецькій війні, а іноді й солдатам. Поглядаючи на взуття, він кілька разів сумно похитував головою і показував на нього австрійському генералові з таким виразом, начебто нікому не докоряв за це, але не міг не бачити, як це погано. Полковий командир щоразу при цьому забігав уперед, боячись пропустити слово головнокомандуючого щодо полку. Позад Кутузова, на такій відстані, що всяке стиха промовлене слово могло бути почутим, йшло чоловік двадцять почту. Пани з почту розмовляли між собою й інколи сміялися. Найближче за головнокомандуючим ішов

вродливий ад'ютант. Це був князь Волконський. Поруч з ним ішов його товариш Несвицький, високий штаб-офіцер, надзвичайно товстий, з добрим, усміхненим гарним обличчям і вологими очима. Несвицький ледве стримувався від сміху, що його збуджував чорнуватий гусарський офіцер, ідучи поруч з ним. Гусарський офіцер, не усміхаючись, не змінюючи виразу застиглих очей, з серйозним обличчям дивився на спину полкового командира і передражнявав кожен його рух. Щоразу, як полковий командир здригався й нахилився вперед, цілком так само, точнісінько так само здригався й нахилився вперед гусарський офіцер. Несвицький сміявся і штовхав інших, щоб вони дивилися на витівника.

Кутузов ішов повільно і мляво повз тисячі очей, які викочувались із своїх орбіт, стежачи за начальником. Порівнявшись із третьою ротою, він раптом зупинився. Почет, не передбачаючи цієї зупинки, мимоволі наштовхнувся на нього.

— А, Тимохін! — сказав головнокомандуючий, впізнаючи капітана з червоним носом, який постраждав за синю шинель.

Здавалося, не можна було витягтися більше того, як витягався Тимохін тоді, коли полковий командир робив йому зауваження. Але в цю хвилину звертання до нього головнокомандуючого капітан витягся так, що, здавалося, якби подивився 'на нього головнокомандуючий ще якийсь час, капітан не витримав би; і тому Кутузов, видно, зрозумівши його становище й бажаючи, навпаки, всякого добра капітанові, квапливо одвернувся. По пухлому, спотвореному раною обличчю Кутузова майнула ледве помітна усмішка.

— Ще ізмайловський товариш,— сказав він.—Хоробрий офіцер! Ти задоволений з нього? — спитав Кутузов полкового командира.

І полковий командир, відбиваючись, як у дзеркалі, невидимо для себе, в гусарському офіцерові, здригнувся, підійшов вперед і відповів:

— Дуже задоволений, ваше високопревосходительство.

— Ми всі не без дошкульних місць,— сказав Кутузов, усміхаючись і відходячи від нього.— В нього була прихильність до Бахуса.

Полковий командир злякався, чи не винен він у цьому, і нічого не відповів. Офіцер у цю хвилину помітив обличчя капітана з червоним носом і підтягненим животом, і так вдало передражнив його обличчя й позу, що Несвицький не міг стримати сміху. Кутузов обернувся. Видно було, що офіцер міг надавати своєму обличчю виразу, якого хотів: в ту хвилину, як Кутузов обернувся, офіцер встиг зробити гримасу, а слідом за т\$ш прибрати найсерйознішого, шанобливого й невинного виразу.

Третя рота була останньою, і Кутузов замислився, видно, пригадуючи щось. Князь Андрій виступив із почту і по-французькому тихо сказав:

— Ви наказали нагадати про розжалуваного Долохова в цьому полку.

— Де тут Долохов? — спитав Кутузов.

Долохов, уже переодягнений у солдатську сіру шинель, не дождався, щоб його викликали. Струнка постать білявого з ясними блакитними очима солдата вийшла з строю. Він підійшов до головнокомандуючого і зробив на караул.

— Претензія? — трохи насупившись, спитав Кутузов.

— Це Долохов,— сказав князь Андрій.

— А! — сказав Кутузов.— Сподіваюся, ця наука тебе виправить, служи добре. Государ ласкавий. І я не забуду тебе, якщо ти заслужиш.

Блакитні ясні очі дивилися на головнокомандуючого так само зухвало, як і на полкового командира, неначе своїм виразом розриваючи завісу умовності, що відділяла так далеко головнокомандуючого від солдата.

— Про одно прошу, ваше високопревосходительство,— сказав він своїм звучним, твердим, неквапливим голосом.— Прошу дати мені нагоду загладити мою провину і довести мою відданість государеві імператору і Росії.

Кутузов одвернувся. На обличчі в нього промайнула така сама усмішка очей, як і тоді, коли він одвернувся від капітана Тимохіна. Він одвернувся і скривився, неначе хотів показати цим, що все, що йому сказав Долохов, і все, що він міг сказати йому, він давно, давно знає, що все це вже надокучило йому і що все це зовсім не те, що треба. Він одвернувся й попрямував до коляски.

Полк розібрався ротами й вирушив до призначених квартир недалеко від Браунау, де сподівався взутися, одягтися й відпочити після важких переходів.

— Ви на мене не в претензій, Прохоре Гнатовичу? — спитав полковий командир, об'їжджаючи третю роту, що просувалася до місця, і під'їжджаючи до капітана Тимохіна, який ішов попереду роти. Обличчя полкового командира виявляло після щасливо відбутого огляду невгамовну радість.— Служба царська... не можна... іноді в строю обірвеш... Сам попрошу пробачення перший, ви мене знаєте... Дуже дякував! — І він простягнув руку ротному.

— Годі-бо, генерале, та чи смію ж я! — відповів капітан, червоніючи носом, усміхаючись і відкриваючи усмішкою недостачу двох передніх зубів, вибитих прикладом під Ізмаїлом.

— Та панові Долохову перекажіть, що я його не забуду, щоб він був спокійний. Та скажіть, будь ласка, я все хотів спитати, що він, як тримає себе? І все...

— По службі дуже справний, ваше превосходительство... але характер...— сказав Тимохін.

— А що, що характер? — спитав полковий командир.

— Находить, ваше превосходительство, днями,— розповідав капітан,— то і розумний, і вчений, і добрий. А то звір. У Польщі вбив жида, ви знаєте...

— Авжеж, авжеж,— сказав полковий командир,— усе ж треба пожаліти молодика в нещасті. Адже великі зв'язки... То ви тее...

— Слухаю, ваше превосходительство,— сказав Тимохін, усмішкою даючи відчуття, що він розуміє начальникові бажання.

— Авжеж, авжеж.

Полковий командир розшукав у рядах Долохова і притримав коня.

— До першого бою — еполети,— сказав він йому. Долохов оглянувся, нічого не сказав і не змінив виразу свого

глузливо-усміхненого рота.

— Ну, от і гаразд,— вів далі полковий командир.— Людям по чарці горілки від мене,— додав він так, щоб солдати чули.— Дякую всім! Хвалити бога! — І він, випередивши роту, під'їхав до іншої.

— Що ж, він, далебі, хороша людина, з ним служити можна,— сказав Тимохін до субалтерн-офіцера, який ішов біля нього.

— Одно слово, чирвовий!., (полкового командира називали чирвовим королем),— сміючись, сказав субалтерн-офіцер.

Втішний настрій начальства після огляду перейшов і до солдатів. Рота йшла весело. З усіх боків перемовлялися солдатські голоси.

— Чому ж казали — Кутузов сліпий на око?

— Авжеж! Таки не бачить...

— Не... брат, зіркіший за тебе. Чоботи й онучі — все оглянув...

— Як він, братіку ти мій, гляне мені на ноги... ну! думаю...

— А той другий, австріяк, що з ним був, наче крейдою вимазаний. Як борошно, білий. От, десь, певне, амуніцію чистять!

— Що, Федешоу!.. казав він, чи ні, коли страження почнуться? ти ближче стояв? Говорили все, у Брунові сам Бунапарте стоїть.

— Бунапарте стоїть! ач, бреше, дурень! Чого не знає! Тепер пруссак бунтує. Австріяк його, значить, втихомирює. Як він замириться, тоді і з Бунапартом війна почнеться. А то, каже, у Брунові Бунапарте стоїть! Відразу й видно, що дурень. Ти слухай більше.

— Ач чорти квартир'єри! П'ята рота, дивись, уже в село звертає, вони кашу зварять, а ми ще до місця не дійдемо.

— Дай сухарика, чорт.

— А тютюну он учора дав? То ж то, брат. Ну, на, бог з тобою.

— Хоч би привал зробили, а то ще верст із п'ять пропремо не ївши.

— Ото любо було, як німці нам коляски подавали. їдеш собі: здорово!

— А тут, братіку, народ зовсім знавіснілий почався. Там усе неначе поляк був, все-таки російської корони; а нині, брат, поспіль німець почався.

— Співаки, вперед! — пролунав вигук капітана.

І перед роту з різних рядів вибігло чоловік з двадцять. Ба-рабанщик-заспівувач обернувся лицем до співаків і, махнувши рукою, затягнув протяглу солдатську пісню, що починалася: "Не заря ли, солнышко занималося..." і закінчувалася словами: "То-то, братцы, будет слава нам с Каменским отцом..." Пісню цю було складено в Туреччині і співано тепер в Австрії, з тією лише зміною, що на місце "Каменским отцом" вставляли слова "Кутузовым отцом".

Відірвавши по-солдатському ці останні слова і махнувши руками, наче він кидав щось на землю, барабанщик, сухий і гарний солдат літ сорока, строго оглянув солдатів-співаків і зажмурився. Потім, переконавшись, що всі очі спрямовані на нього, він неначе обережно підняв обома руками якусь невидиму коштовну річ над головою,

потримав її так кілька секунд і раптом одчайдушно кинув її:

Ах, вы, сени мои, сени!

"Сени новые мои..."— підхопили двадцять голосів, і ложечник, незважаючи на тягар амуніції, жваво вискочив уперед і пішов задки перед ротою, поводячи плечима і погрожуючи комусь ложками. Солдати, в такт пісні розмахуючи руками, йшли просторим кроком, мимоволі потрапляючи в ногу. З-позад роти почулось торохтіння коліс, похрускування ресор і кінський тупіт. Кутузов із почтом повертався до міста. Головнокомандуючий дав знак, щоб люди продовжували йти вільно, і він і весь його почет виявили на своїх обличчях задоволення, почувши спів і побачивши танцюючого солдата і всіх солдатів роти у веселому і жвавому марші. У другому ряду, з правого флангу, з якого коляска обганяла роти, мимоволі впадав у око голубоокий солдат, Долохов, який особливо моторно і граціозно йшов у такт пісні й дивився на обличчя проїжджих з таким виглядом, наче він жалів усіх, хто не йшов у цей час із ротою. Гусарський корнет з почту Кутузова, який передражнявав полкового командира, відстав від коляски й під'їхав до Долохова.

Гусарський корнет Жерков один час у Петербурзі належав до того буйного товариства, в якому верховодив Долохов. За кордоном Жерков зустрів Долохова солдатом, але не вважав за потрібне впізнати його. Тепер, після розмови Кутузова з розжалуваним, він з радістю старого друга звернувся до нього:

— Друже любий, ти як? — сказав він під звуки пісні, рівняючи крок свого коня з кроком роти.

— Як я? — відповів холодно Долохов,— як бачиш.

Бадьора пісня надавала особливого значення тону невимушеної веселості, з якою говорив Жерков, і нарочитої холодності відповідей Долохова.

— Ну, як ладнаєш з начальством? — спитав Жерков.

— Нічого, гарні люди. Ти як у штаб проліз?

— Прикомандированим, чергую. Вони помовчали.

"Выпускала сокола да из правова рукава",— говорила пісня, мимоволі викликаючи бадьоре, веселе почуття. Розмова їхня, певне, була б іншою, якби вони розмовляли не під звуки пісні.

— Чи правда, що австрійців побили? — спитав Долохов.

— А дідько їх знає, кажуть.

— Я радий,— відповів Долохов коротко й ясно, як того вимагала пісня.

— Що ж, приходить до нас коли ввечері, у фараона зіграєш,— сказав Жерков.

— Чи у вас грошей багато завелось?

— Приходить.

— Не можна. Зарікся. Не п'ю і не граю, поки не підвищать.

— Та що ж, до першого бою...

— Там видно буде. Знову вони помовчали.

— Ти заходь, коли чого треба, все ж у штабі допоможуть...— сказав Жерков.

Долохов усміхнувся.

Ти краще не турбуйся. Мені чого треба, я не проситиму, сам візьму.

— Та чого ж, я так...

— Ну, і я так.

— Протавай.

— Бувай здоровий...

...І високо, и далеко, На рідиму сторону...

Жерков торкнув острогами-коня, який гарячився і разів зо три перебрав ногами, не знаючи, з якої почати, приладнався й помчав, випереджаючи роту й наздоганяючи коляску, теж у такт пісні.

Повернувшись з огляду, Кутузов у супроводі австрійського генерала пройшов до свого кабінету і, гукнувши ад'ютанта, сказав подати собі деякі папери, що стосувалися стану прибуваючих військ, та листи, одержані від ерцгерцога Фердинанда, який начальствував над передовою армією. Князь Андрій Волконський з цими паперами увійшов до кабінету головнокомандуючого. Перед розкладеним на столі планом сидів Кутузов і австрійський член гофкрігсрату.

— А!..— сказав Кутузов, оглядаючись на Волконського, неначе цим словом запрошуючи ад'ютанта почекати, і продовжував по-французькому почату розмову.

— Я кажу лише одно, генерале,— казав Кутузов з приємною добірністю висловів та інтонацій, що заставляли вслухатися в кожне неквапливо сказане слово. Видно було, що Кутузов і сам з задоволенням слухав себе.— Я лише одно кажу, генерале, що якби справа залежала від мого особистого бажання, то волю його величності імператора Франца давно було б виконано. Я давно вже приєднався б до ерцгерцога. І вірте моїй честі, що для мене особисто передати вище начальство над армією більш за мене обізнаному і вправному генералові, на яких така багата Австрія, і скласти з себе всю цю тяжку відповідальність, для мене особисто було б утіхою. Та обставини бувають сильніші за нас, генерале.

І Кутузов усміхнувся з таким виразом, неначе він казав: "Ви маєте повне право не вірити мені, і навіть мені цілком однаково, вірите ви чи ні, але ви не маєте приводу сказати мені це. І в цьому ось уся справа".

Австрійський генерал мав незадоволений вигляд, але не міг не в тому ж тоні відповісти Кутузову.

— Навпаки,— сказав він буркотливим і сердитим тоном, що так суперечив приємному значенню вимовлюваних слів,— навпаки, його величність високо цінує участь вашого превосходительства в загальній справі; але ми гадаємо, що теперішня затримка позбавляє славні російські війська та їх головнокомандуючих тих лаврів, які вони звикли пожинати в битвах,— закінчив він явно приготовану фразу.

Кутузов уклонився, не змінюючи усмішки.

— А я ось переконаний і, маючи підставу в останньому листі, яким мене вшанував його високість ерцгерцог Фердинанд, гадаю, що австрійські війська під начальством такого вправного помічника, яким є генерал Мак, тепер уже здобули справжню перемогу і не потребують більш нашої допомоги,— сказав Кутузов.

Генерал насупився. Хоч і не було певних вістей про поразку австрійців, але було надто багато обставин, що потверджували загальні невігідні чутки; і тому припущення Кутузова про перемогу австрійців було вельми схоже на глузування. Але Кутузов лагідно усміхався все з тим же виразом, який говорив, що він має право думати так. Справді, останній лист, якого він одержав з армії Мака, сповіщав його про перемогу і про найвигідніше стратегічне положення армії.

— Дай-но сюди цього листа,— сказав Кутузов, звертаючись до князя Андрія.— Ось, будь ласка, подивіться,— і Кутузов з глузливою усмішкою на кінцях губ прочитав по-німецьки австрійському генералові ось таке місце з листа ерцгерцога Фердинанда: "Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorthail, auch von beiden Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau tibersetzen, uns auf seine Communications-Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren und dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treue Alliirte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise den Zeitpunkt, wo die Kaiserlich-Russische Armee ausgerüstet sein wird, muthig entgegenharren, und sodann leicht gemeinschaftlich die Möglichkeit finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient"¹.

Кутузов тяжко зітхнув, закінчивши цей період і уважно й привітно подивився на члена гофкрісрату.

— Але ви знаєте, ваше превосходительство, мудре правило, яке наказує припускати гірше,— сказав австрійський генерал, видно, бажаючи закінчити з жартами і приступити до справи.

Він незадоволено оглянувся на ад'ютанта.

— Пробачте, генерале,— перебив його Кутузов і теж повернувся до князя Андрія.— Ось що, голубе мій, візьми ти всі донесення від наших лазутчиків у Козловського. Ось два листи від графа Ностица, ось лист від його високості ерцгерцога Фердинанда, ось іше,— сказав він, подаючи йому кілька паперів.— І з усього цього чистенько, французьке^ мовою, склади мемо-randum ², записочку для видимості всіх тих вістей, які ми про дії австрійської армії мали. Ну, так ось, і подай його превосходительству.

Князь Андрій нахилив голову на знак того, що зрозумів з

¹ "Ми маємо цілком зосереджені сили, близько 70 000 чоловік, так що ми можемо атакувати й розбити ворога в разі переправи його через Лех. Тому що ми вже володіємо Ульмом, ми можемо вдержувати за собою вигоду командування обома берегами Дунаю, отже, першої-ліпшої хвилини, в разі якщо ворог не перейде через Лех, переправитися черз Дунай, кинутись на його комунікаційну лінію, нижче перейти назад через Дунай і ворогові, якщо він надумає повернути всю свою силу на наших вірних союзників, не дати здійснити його наміру. Таким чином ми бадьоро чекатимемо на час, коли імператорська російська армія цілком приготується, і потім разом легко внайдемо можливість уготувати ворогові долю, на яку він заслуговує".

2 промеморійку,

перших слів не тільки те, що було сказано, а й те, що бажав би сказати йому Кутузов. Він зібрав папери і, вклонившись загальним поклоном, тихо ступаючи по килиму, вийшов у приймальню.

Незважаючи на те, що ще не багато часу минуло відтоді, як князь Андрій залишив Росію, він дуже змінився за цей час. У виразі його обличчя, в рухах, у ході майже не було помітно колишньої вдаваності, втоми та лінощів; він мав вигляд людини, що не має часу думати про враження, яке вона справляє на інших, і заклопотаної справою приємною і цікавою. Обличчя його виявляло більше задоволення з себе і з навколишніх; усмішка і погляд його були веселіші і привабливіші.

Кутузов, якого він наздогнав ще в Польщі, зустрів його дуже привітно, обіцяв йому не забувати його, вирізняв з-між інших ад'ютантів, брав з собою до Відня й давав серйозніші доручення. З Відня Кутузов писав своєму старому товаришеві, батькові князя Андрія:

"Ваш син,— писав він,— надію подає бути офіцером визначним своєю роботою, твердістю і старанністю. Я вважаю себе щасливим, маючи під рукою такого підлеглого".

У штабі Кутузова, між товаришами по службі і взагалі в армії, князь Андрій, так само як і в петербурзькому вищому світі, мав дві цілком протилежні репутації. Одні, менша частина, визнавали князя Андрія чимсь відмінним від себе і від усіх інших людей, чекали від нього великих успіхів, слухали його, захоплювались ним і наслідували його; і з цими, людьми князь Андрій був простим і приємним. Другі, більшість, не любили князя Андрія, вважали його за бундючну, холодну і неприємну людину. Але з цими людьми князь Андрій умів поставити себе так, що його поважали і навіть боялися.

Вийшовши до приймальні з кабінету Кутузова, князь Андрій з паперами підійшов до товариша, чергового ад'ютанта Козловського, який з книгою сидів біля вікна.

— Ну, що, князю? — спитав Козловський.

— Наказано скласти записку, чому не йдемо вперед.

— А чому?

Князь Андрій знизав плечима.

— Нема звістки від Мака? — спитав Козловський.

— Нема.

— Якби правда, що він розбитий, то прийшла б звістка.

— Можливо,— сказав князь Андрій і рушив до вихідних дверей; але в ту ж хвилину назустріч йому, грюкнувши дверима, швидко ввійшов до приймальні високий, очевидно приїжджий, австрійський генерал у сюртуку і з орденом Марії-Терезії на шії; голова в нього була зав'язана чорною хустиною. Князь Андрій зупинився.

— Генерал-аншеф Кутузов? — швидко промовив приїжджий генерал з різкою німецькою вимовою, оглядаючись на обидва боки і без зупинки проходячи до дверей кабінету.

— Генерал-аншеф занятий,— сказав Козловський, квапливо підходячи до невідомого генерала й загороджуючи йому дорогу до дверей.— Як накажете доповісти?

Невідомий генерал презирливо оглянувся згори вниз на невисокого на зріст Козловського, неначе дивуючись, що його можуть не знати.

— Генерал-аншеф занятий,— спокійно повторив Козловський.

Генералове обличчя нахмурилось, губи його сіпнулися й затремтіли. Він вийняв записну книжку, швидко начеркав щось олівцем, вирвав аркушика, віддав, швидкими кроками підійшов до вікна, кинув своє тіло на стілець і оглянув присутніх у кімнаті, наче питаючи: чого вони на нього дивляться? Потім генерал підвів голову, витягнувши ший, мовби збираючись щось сказати, але зараз же, ніби починаючи недбало мугикати, зробив чудний звук, який ту ж мить урвався. Двері кабінету відчинились, і на порозі з'явився Кутузов. Генерал із зав'язаною головою, немов тікаючи від небезпеки, нагнувшись, великими швидкими кроками худих ніг підійшов до Кутузова.

— Vous voyez le malheureux Mack1,— промовив він зривистим голосом.

Кутузов стояв у дверях кабінету, і його обличчя якусь часинку зоставалося зовсім нерухомим. Потім по ньому, як хвиля, пробігла зморшка, лоб розгладився; він поважливо нахилив голову, заплющив очі, мовчки пропустив повз себе Мака і сам за собою зачинив двері.

Чутка, яка вже поширилася раніш, про те, що розбито австрійців і що здалася вся армія під Ульмом, виявлялось, була правдива. Через півгодини уже в різних напрямках було розіслано ад'ютантів з наказами, які свідчили, що незабаром і російські війська, досі не діявши, повинні будуть зустрітися з ворогом.

Князь Андрій був одним з тих небагатьох офіцерів у штабі, які вбачали свій головний інтерес у загальному перебігу воєнної справи. Побачивши Мака і почувши подробиці його поразки, він зрозумів, що половину кампанії програно, зрозумів усю трудність становища російських військ і виразно уявив собі те, що чекає армію, і ту роль, яку він повинен буде відігравати в ній. Думка про осоромлення самовпевненої Австрії і про те, що через тиждень, можливо, доведеться йому побачити і взяти участь у зіткненні, вперше після Суворова, росіян з французами, мимо його волі викликала в нього ХЕИЛЮЮЧЕ радісне почуття. Але він боявся генія Бонапарта, який міг виявитися сильнішим за всю хоробрість російських військ, і разом з тим не міг припустити ганьби для свого героя.

Схвилюваний і роздратований цими думками, князь Андрій пішов до своєї кімнати, щоб написати батькові, якому він писав щодня. Він зустрівся в коридорі із своїм сусідом по кімнаті

1 — Ви бачите нещасного Мака,

Несвицьким і жартівником Жерковим; вони, як завжди, з чогось сміялися.

— Чого ти такий похмурий? — спитав Несвицький, помітивши бліде з блискучими очима обличчя князя Андрія.

— Веселитись нема чого,— відповів Волконський.

У той час, як князь Андрій зійшовся з Несвицьким і Жерковим, з другого боку

коридора назустріч їм ішли Штраух, австрійський генерал, що був при штабі Кутузова для нагляду за продовольством російської армії, і член гофкрігсрату, які приїхали напередодні. В широкому коридорі було доволі місця, щоб генерали могли вільно розминутися з трьома офіцерами; але Жерков, відштовхуючи рукою Несвицького, задиханим голосом промовив:

— Ідуть!., ідуть!., відійдіть набік, дорогу! будь ласка, дорогу!

Генерали проходили з виглядом людей, які бажають уникнути обтяжливих почестей. На обличчі в жартівника Жеркова з'явилася раптом дурна усмішка радості, якої він ніби не міг стримати.

— Ваше превосходительство,— сказав він по-німецькому, виступивши вперед і звертаючись до австрійського генерала.— Маю честь поздоровити.

Він нахилив голову і незграбно, як діти, що вчаться танцювати, став розшаркуватись то однією, то другою ногою.

Генерал, член гофкрігсрату, суворо оглянувся на нього; але помітивши серйозність дурної усмішки, не міг відмовити у хвилинній увазі. Він прищурився, показуючи, що слухає.

— Маю честь поздоровити, генерал Мак приїхав, зовсім здоровий, тільки трохи тут забився,— додав він, сяючи усмішкою і показуючи на свою голову.'

Генерал насупився, одвернувся й пішов далі.

— Gott, wie naiv!1 — сказав він сердито, відійшовши кілька кроків.

Несвицький з реготом обійняв князя Андрія, але Волконський, ще більш збліднувши, із злим виразом на обличчі, відштовхнув його і звернувся до Жеркова. Те нервово роздратовання, яке в нього викликали Маків вигляд, звістка про його поразку і думки про те, що чекає російську армію, знайшло собі вихід в озлобленні на недоречний жарт Жеркова.

— Коли ви, шановний добродію,—заговорив він гостро, з легким тремтінням нижньої щелепи,— хочете бути блазнем, то я вам не можу цього заборонити; але заявляю вам, що коли ви насмілитесь вдруге скомороха з себе Строїти в моїй присутності, то я вас навчу, як поводитись.

Несвицький і Жерков були такі здивовані з цього спалаху, що мовчки, витріщивши очі, дивились на Волконського.

і — Боже, який наївний!

— Що ж, я поздоровив тільки,— сказав Жерков.

— Я не жартую з вами, звольте мовчати! — крикнув Волконський і, взявши за руку Несвицького, пішов від Жеркова, який не знав, що відповісти.

— Ну, що ти, братіку,— заспокоюючи, сказав Несвицький.

— Як що? — заговорив князь Андрій, зупиняючись од хвилювання.— Та ти зрозумій, що ми — або офіцери, які служать своєму цареві й батьківщині і радіють із спільного успіху і печаляться спільною невдачею, або ми лакеї, яким нема діла до панської справи. Quarante milles hommes massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour rire,— сказав він, наче цією французькою фразою закріплюючи

свою думку.— C'est bien pour un garçon de rien, comme cet individu, dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous l. Хлопчиськам лише можна так забавлятися,— додав князь Андрій по-російському, вимовляючи це слово з французьким акцентом, помітивши, що Жерков міг ще чути його.

Він зачекав, чи не відповість чого корнет. Але корнет повернувся і вийшов з коридору.

IV

Гусарський Павлоградський полк стояв за дві милі від Браунау. Ескадрон, у якому служив юнкером Микола Ростов, розташований був у німецькому селі Зальценек. Ескадронному командирові, ротмістру Денисову, відомому цілій кавалерійській дивізії під іменем Васьки Денисова, було приділено найкращу квартиру в селі. Юнкер Ростов*з того самого часу, як він наздогнав полк у Польщі, жив разом з ескадронним командиром.

11 жовтня, того самого дня, коли в головній квартирі все було піднято на ноги звісткою про поразку Мака, в штабі ескадрону похідне життя точилося спокійно, як і раніш. Денисов, програвши цілу ніч у карти, діє не приходив додому, коли Ростов, рановранці, верхи, повернувся з фуражировки. Ростов у юнкерському мундирі під'їхав до ґанку, штовхнув коня, гнучким молодим жестом скинув ногу, постояв на стремені, ніби не бажаючи розстатися з конем, нарешті, зіскочив і гукнув вістового.

— А, Бондаренко, друже милий,— промовив він до гусара, який кинувся прожогом до його коня.— Виводи, голубе,— сказав він з тією братськ*ю веселою ніжністю, з якою обходяться з усіма хороші молоді люди, коли вони щасливі.

— Слухаю, ваше сіятельство,— відповів хохол, весело струшуючи головою.

1 Сорок тисяч чоловік загинуло, і союзну нам армію знищено, а ви можете при цьому жартувати. Це прощенто нікчемному хлопчиськові, як ось цей добродій, якого ви зробили своїм другом, але не вам, не вам.

9*

m

— Гляди ж, виводи добреї

Другий гусар кинувся теж до коня, але Бондаренко вже перекинув поводи трензеля. Видно було, що юнкер добре давав на горілку і що прислужитись йому було вигідно. Ростов погладив коня по шиї, потім по крупу й зупинився на ґанку.

"Хороше! Такий буде кінь!" — сказав він сам до себе і, усміхаючись і притримуючи шаблю, збіг на ґанок, подзенькуючи острогами. Господар-німець, у фуфайці і в ковпаку, з вилами, якими він вичищав гній, виглянув з коровні. Обличчя в німця раптом просвітліло, як тільки він побачив Ростова. Він весело усміхнувся й підморгнув: "Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!" 1 — повторював він, видно, маючи задоволення у вітанні молодика.

— Schon fleissig!2 — сказав Ростов усе з тією ж радісною братською усмішкою, що не сходила з його збудженого обличчя.— Hoch Oestreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!3 — звернувся він до німця, повторюючи слова, які часто казав німець-

господар.

Німець засміявся, вийшов зовсім з дверей коровні, зірвав ковпак і, махнувши ним над головою, вигукнув:

— Und die ganze Welt hoch!4

Ростов сам махнув кашкетом над головою так само, як німець і, сміючись, крикнув: "Und Vivat die ganze Welt!4. Хоч не було ніякої причини для особливої радості ні в німця, що вичищав свою коровню, ні в Ростова, який їздив із взводом по сіно,— ці двоє людей з щасливим захватом і братською любов'ю подивилися один на одного, потрясли головами на знак взаємної приязні і усміхаючись розійшлися — німець до коровні, а Ростов до хати, яку займав з Денисовим.

— Як там пан? — спитав він Лаврушку, відомого цілому полкові крутія-лакея Денисова.

— З вечора не були. Певно, програлися,— відповів Лаврушка.— Вже я знаю, коли виграють, рано прийдуть хвалитися, а коли до ранку нема, значить, продулися,— сердиті прийдуть. Кави накажете?

— Давай, давай.

Через десять хвилин Лаврушка приніс каву.

— Ідуть! — сказав він,— тепер біда.

Ростов заглянув у вікно і побачив Денисова, який повертався додому. Денисов був маленький чоловічина з червоним обличчям, з блискучими чорними очима, з чорними скуйовдженими вусами й волоссям. На ньому був розстебнутий ментик, спущені у зборках широкі чикчири, і на потилицю була надіта зім'ята

1 Доброго ранку, доброго ранку!

2 — Вже за роботою!

8 — Хай живуть австрійці! Хай живуть росіяни! Ура імператор Олен ксандр!

* — І хай живе увесь світі

гусарська шапочка. Він понуро, опустивши голову, наближався до гадку.

— Лаврушка,— закричав він, гаркавлячи на р, голосно й сердито.— Ну, знімай, бовдуре!

— Таж я й так знімаю,— відповів Лаврушків голос.

— АІ ти вже встав,— сказав Денисов, входячи до кімнати.

— Давно,— сказав Ростов,— я вже за сіном сходив і фрейлен Матільду бачив.

— Он як! А я, брат, продувся вчора, як сучий син! — вигукнув Денисов.— Такого нещастя! такого нещастя!.. Як ти поїхав, так і почалось. Гей, чаю!

Денисов, скривившись, немов усміхаючись і вишкіряючи свої короткі міцні зуби, почав обома руками з короткими пальцями куйовдити, як ліс, розкошлане чорне, густе волосся.

— Надало ж мені піти до цього пацюка (прізвисько офіцера),— розтираючи собі обома руками лоба та обличчя, казав він.— Можеш собі уявити, жодної карти, жодної, жодної карти не дав.

Денисов узяв подану йому закурену люльку, стиснув у кулаку і, розсипаючи вогонь,

ударив нею по підлозі, продовжуючи вигукувати:

— Семпель дасть, пароль б'є; семпель дасть, пароль б'є.

Він розсипав вогонь, розбив люльку й кинув її. Потім помовчав і раптом своїми блискучими чорними очима весело глянув на Ростова.

<. — Хоч би жінки були. А то тут, крім пити, робити нічого. Хоч би скоріше бої...

— Гей, хто там? — обернувся він до дверей, почувши, як зупинилися кроки товстих чобіт з бряжчанням острог і хтось шанобливо покашляв.

— Вахмістр! — сказав Лаврушка. Денисов скривився ще дужче.

— Кепсько,— промовив він, кидаючи гаманця з декількома золотими.— Ростов, полічи, голубчику, скільки там залишилось, та ткни під подушку,— сказав він і вийшов до вахмістра.

Ростов узяв гроші і, машинально, відкладаючи й рівняючи купками старі й нові золоті, почав лічити їх.

— А! Телянін! Здоров! Обчухрали мене вчора,— почувся голос Денисова з другої кімнати.

— У кого? В Викова, у пацюка?.. Я знав,— сказав другий, /тоненький голос, і відразу по цьому до кімнати ввійшов поручик Телянін, маленький офіцер того ж ескадрону.

Ростов кинув під подушку гаманця й потиснув простягнуту йому маленьку вогку руку. Телянін перед походом був за щось переведений з гвардії. Він тримав себе в полку дуже добре; але його не любили, і особливо Ростов — він не міг ні перебороти, йї приховувати своєї безпричинної відрази до цього офіцера.

— Ну, що, молодий кавалеристе, як вам мій Грачик слу-* жить? — спитав він. (Грачик був верховий кінь, під'їздок, якого Телянін продав Ростову).

Поручик ніколи не дивився в очі людині, з якою розмовляв; очі його увесь час перебігали з однієї речі на другу.

— Я бачив, ви ось недавно проїхали...

— Та нічого, кінь добрий,— віддовів Ростов, незважаючи на те, що ця коняка, куплена за сімсот карбованців, не варта була й половини цієї ціни:— Припадати почав на ліву передню,— додав він.

— Тріснув копит! Це нічого. Я вас навчу, покажу, яку заклепку накласти.

— Справді, покажіть, будь ласка,— сказав Ростов.

— Покажу, покажу, це не секрет. А за коня будете дякувати.

— То я звелю привести коня,— сказав Ростов, бажаючи позбутися Теляніна, і вийшов, щоб наказати привести коня.

У сінях Денисов, з люлькою, скорчившись на порозі, сидів перед вахмістром, який щось доповідав. Побачивши Ростова, Денисов скривився і, показуючи через плече великим пальцем у кімнату, де сидів Телянін, здригнувся від огиди.

— Ох, не люблю молодця,— сказав він, незважаючи на присутність вахмістра.

Ростов знизав плечима, неначе кажучи: "І я теж, та що ж будеш робити!" і, розпорядившись, повернувся до Теляніна.

4 Телянін сидів усе в тій самій лінійній позі, в якій залишив його Ростов, потираючи

маленькі білі руки.

"Бувають же такі огидні обличчя",— подумав Ростов, входячи до кімнати.

— Ну що, сказали привести коня? — спитав Телянін, встаючи й недбало оглядаючись.

— Сказав.

— Та ходімте самі. Я ж зайшов лише спитати Денисова про вчорашній наказ. Одержали, Денисов?

— Ні ще. А ви куди?

— Ось хочу молодика навчити, як кувати коня,— сказав Телянін.

Вони вийшли на ґанок і до конюшні. Поручик показав, як робити заклепку, і пішов до себе.

Коли Ростов повернувся, на столі стояла пляшка з горілкою і лежала ковбаса. Денисов сидів перед столом і тріскотів пером по паперу. Він похмуро подивився в обличчя Ростову.

— їй пишу,— сказав він.

Він сперся ліктями на стіл з пером у руці і, очевидно зрадивши з нагоди швидше сказати словом усе, що він хотів написати,— висловлював свого листа Ростову.

— Бач, друже мій,— сказав він,— ми спимо, поки не любимо. Ми діти праху... а полюбимо — і ти бог, ти чистий, як у перший день творіння... Це ще хто? Гони його к чорту. Нема коли! — крикнув він на Лаврушку, який, анітрохи не боячись, підійшов до нього.

— Та хто ж може бути? Самі веліли. Вахмістр за грішми прийшов.

Денисов скривився, хотів щось крикнути і замовк.

— Погана справа,— промовив він сам до себе.— Скільки там грошей у гаманці залишилось? — спитав він Ростова.

— Сім нових і три старих.

— Ох, погано! Ну, чого стоїш, огіудало, пошли вахмістра! — крикнув Денисов на Лаврушку.

— Будь ласка, Денисов, візьми в мене грошей, адже в мене є,— сказав Ростов, червоніючи.

— Не люблю в своїх позичати, не люблю,— пробурмотів Денисов.

— А якщо ти в мене не візьмеш грошей по-товариському, ти мене образиш. Далєбі, в мене є,— повторював Ростов.

— Та ні-бо.

І Денисов підійшов до ліжка, щоб дістати з-під подушки гаманця.

— Ти куди поклав, Ростов?

— Під нижню подушку.

— Та нема.

Денисов скинув обидві подушки на підлогу. Гаманця не було.

— От диво!

— Стривай, чи не стягнув ти? — сказав Ростов, по одній підіймаючи подушки й

витушуючи їх.

Він зняв і стріпнув ковдру. Гаманця не було.

— Часом чи не забув я? Ні, я ще подумав, що ти наче скарб під голову кладеш,— сказав Ростов.— Я тут поклав гаманця. Де він? — звернувся він до Лаврушки.

— Я не входив. Де поклали, там і повинен бути.

— Та нема.

— Ви все так, кинете куди та й забудете. В кишенях он подивіться.

" — Ні, якби я не подумав про скарб,— сказав Ростов,— а то я пам'ятаю, що поклав.

Лаврушка перекопав усю постіль, заглянув під ліжку, під стіл, перерив усю кімнату й зупинився серед кімнати. Денисов мовчки стежив за Лаврушковими рухами і, коли Лаврушка здивовано розвів руками, кажучи, що ніде нема, він оглянувся на Ростова.

— Ростов, ти не пуст...

Ростов, відчувши на собі погляд Денисова, звів очі і в ту ж мить опустив їх. Уся кров його, буди досі спертою десь нижче горла, ринула йому в обличчя й очі. Він не міг перевести духу.

. — І в кімнаті ж нікого не було, окрім поручика та вас самих. Тут де-небудь,— сказав Лаврушка.

— Ну, ти, дідькова личино, ворущись, шукай,— раптом закричав Денисов, побагровівши і з погрозовим жестом кидаючись на лакея.— Щоб був гаманець, а то засічу. Всіх засічу!

Ростов, обминаючи поглядом Денисова, став застібати куртку, підстебнув шаблю і надів кашкета.

— Я тобі кажу, щоб був гаманець,— кричав Денисов, трясучи за плечі денщика і штовхаючи його об стіну.

— Денисов, облиш його; я знаю, хто взяв,— сказав Ростов, підходячи до дверей і не зводячи очей.

Денисов зупинився, подумав і, видно, зрозумівши те, на що натякав Ростов, схопив його за руку.

—* Дурниці! — вигукнув він. так, що жили, як мотузки, надулись у нього на шиї та на лобі.— Я тобі кажу, ти збожеволів, я цього не дозволю. Гаманець тут; зніму шкуру з цього мерзотника, і буде тут.

— Я знаю, хто взяв,— повторив Ростов тремтячим голосом і пішов до дверей.

— А я тобі кажу, не смій цього робити,— закричав Денисов, кидаючись до юнкера, щоб стримати його.

Та Ростов видер свою руку і з такою злобою, наче Денисов був найбільшим ворогом його, просто і твердо спрямував на нього погляд.

— Чи ти розумієш, що кажеш? — спитав він тремтячим голосом,— крім мене нікого не було в кімнаті. Отже, якщо не те, то...

Він не міг доказати і вибіг з кімнати.

— Ах, чорт з тобою і з усіма,— були останні слова, які чув Ростов.

Ростов прийшов на квартиру Теляніна.

— Пана вдома нема, до штабу поїхали,— сказав йому денщик Теляніна.— Чи що трапилось? — додав денщик, дивуючись із стурбованого юнкерового обличчя.

— Ні, нічого.

— Трохи не застали,— сказав денщик.

Штаб перебував за три версти від Зальценека. Ростов, незаходячи додому, взяв коня й поїхав до штабу. В селі, де містився штаб, був трактир, який одвідували офіцери. Ростов приїхав до трактиру; біля ганку стояв кінь Теляніна.

У другій кімнаті трактиру сидів поручик за тарілкою сосисок і пляшкою вина.

— А, й ви заїхали, юначе,— сказав він, усміхаючись і високо піднімаючи брови.

— Так,— сказав Ростов, наче вимовити це слово було над силу, і сів за сусідній стіл.

Обидва мовчали; в кімнаті сиділи два німці й один російський офіцер. Усі мовчали, і чутно було дзенькання ножів об тарілки і чавкання поручика. Коли Телянін закінчив сніданок, він вийняв з кишені подвійного гаманця, вигнутими вверх маленькими білими пальцями розняв кільця, вийняв золотого і, підвівши брови, віддав гроші слугі.

— Будь ласка, скоріше,— сказав він.

Золотий був новий. Ростов встав і підійшов до Теляніна.

— Дозвольте подивитись мені гаманець,— сказав він тихим,, ледь чутним голосом.

З метушкими очима, але з усе ще піднятими бровами Телянін дав гаманця.

— Еге, гарненький гаманець... Егеж... егеж...— сказав він і раптом зблід.— Подивіться, юначе,— додав він.

Ростов узяв гаманця в руки й подивився і на нього й на гроші, що були в ньому, і на Теляніна. Поручик оглядався навкруг, за своєю звичкою, і, здавалося, враз став дуже веселим.

— Коли будем у Відні, все там залишу, а тепер і дівати нікуди в цих паскудненьких городках,— сказав він.— Ну, давайте, юначе, я піду.

Ростов мовчав.

— А ви чого це? теж поснідати? Пристойно годують,— вів далі Телянін.— Давайте ж.

Він простягнув руку і взявся за гаманець. Ростов випустив його. Телянін узяв гаманця й почав класти його в кишеню рейтузів, і брови його недбало підвелися, а рот трохи розкрився, неначе він казав: "так, так, кладу до кишені свого гаманця, і це дуже просто, і нікому до цього діла нема".

— Ну, що, юначе? — сказав він, зітхнувши і з-під піднятих брів глянувши в вічі Ростову. Якесь сяйво очей із швидкістю електричної іскри перебігло з очей Теляніна в очі Ростова й назад, назад і назад, усе в одну мить.

— Ідіть сюди,— промовив Ростов, хапаючи Теляніна за руку. Він майже притягнув його до вікна.— Це гроші Денисова, ви їх узяли...— прошепотів він йому над вухом.

— Що?.. Що?.. Як ви смієте? Що?..— промовив Телянін.

Але ці слова звучали жалібним, розпачливим криком та благанням прощення. Тільки-но Ростов почув цей звук голосу,, з душі його звалився величезний камінь сумніву. Він відчув радість і в ту ж мить йому стало жаль нещасної людини, що стояла

перед ним; та треба було до кінця довести почату справу.

— Тут люди бозна-що можуть подумати,— бурмотів Телянін, хапаючи кашкета і простуючи до невеликої порожньої кімнати,— треба порозумітися...

— Я це знаю, і я це доведу,— сказав Ростов.

— Я...

Злякане, бліде обличчя Теляніна почало дрижати всіма мускулами; очі все так само метушилися, але десь унизу, не зводячись до обличчя Ростова, і стало чутно схлипування.

— Графе!., не занапастіть молоді людини... ось ці нещасні гроші, візьміть їх...— Він кинув їх на стіл.— У мене батько старий, мати!..

Ростов узяв гроші, уникаючи погляду Теляніна, і, не кажучи й слова, пішов з кімнати. Але біля дзерей він зупинився й вернувся назад.

— Боже мій,— сказав він зі сльозами на очах,— як ви могли це зробити?

— Графе,— сказав Телянін, наближаючись до юнкера.

— Не торкайтесь до мене,— промовив Ростов, відхиляючись.— Якщо в вас нестатки, візьміть ці гроші.— Він шпурнув йому гаманця і вибіг з трактиру.

V

Увечері тбго самого дня на квартирі Денисова точилася жвава розмова офіцерів ескадрону.

— А я вам кажу, Ростов, що вам треба попросити пробачення в полкового командира,— казав, звертаючись до яскраво-червоного, схвильованого Ростова, високий штаб-ротмістр з сивуватим волоссям, величезними вусами і крупними рисами зморшкуватого обличчя.

Штаб-ротмістр Кірстен був двічі розжалуваний у солдати за справи честі і двічі вислужувався.

— Я нікому не дозволю говорити мені, що я брешу! — вигукнув Ростов.— Він сказав мені, що я брешу, а я сказав йому, що він бреше. Так на тім і залишиться. На чергування може мене призначати хоч щодня і під арешт садовити, а просити пробачення мене ніхто не примусить, бо якщо він, як полковий командир, вважає за негідне себе дати мені сатисфакцію, то...

— Та ви стривайте, батечку; ви послухайте мене,— перебив штаб-ротмістр своїм басовитим голосом, спокійно розгладжуючи свої довгі вуса.— Ви при інших офіцерах кажете полковому командирові, що офіцер украв...

— Я не винен, що розмова зайшла при інших офіцерах. Можливо, не треба було казати при них, та я не дипломат. Я тому в гусари й пішов, думав, що тут не треба тонкощів, а він мені каже, що я брешу... то хай дасть мені сатисфакцію...

— Це все добре, ніхто не думає, що ви. боягуз, та не в тому річ. Спитайте Денисова, де це чувано, щоб юнкер вимагав сатисфакції від полкового командира?

Денисов, прикусивши вуса, з понурим виглядом слухав розмову, видно, не бажаючи втручатися. На запитання штаб-ротмістра він заперечливо похитав головою.

— Ви при офіцерах кажете полковому командирові про це паскудство,— провадив

штаб-ротмістр.— Богданич (Богданичем звали полкового командира) вас присадив.

— Не присадив, а сказав, що я неправду кажу.

— Авжеж, і ви наговорили йому дурниць, і треба попросити пробачення.

— Нізащо! — вигукнув Ростов.

— Не чекав я цього від вас,— серйозно й суворо сказав штаб-ротмістр.— Ви не хочете попросити пробачення, а ви, батечку, не тільки перед ним, а й перед усім полком, перед усіма нами, ви кругом винні. А ось як: якби ви подумали та порадились, як обійтись у цій справі, а то ви просто, та при всіх офіцерах, і лягнули. Що тепер робити полковому командирові? Треба віддати до суду офіцера й заплямувати цілий полк? За одного негідника цілий полк осоромити? Так, чи що, по-вашому? А по-нашому не так. І Богданич молодець, він вам сказав, що ви неправду говорите. Неприємно, та що ж робити, батечку, самі наскочили. А тепер, як справу хочуть зам'яти, то ви через якусь фанаберію не хочете попросити пробачення, а хочете все розповісти. Вам кривдно, що ви почергуєте, невже вам важко попросити пробачення у старого і чесного офіцера! Хоч би який там був Богданич, а все ж чесний і хоробрий старий полковник, та вам кривдно; а заплямувати полк вам нічого! — Голос штаб-ротмістра починав тремтіти.— Ви, батечку, в полку без року тиждень; сьогодні тут, завтра перейшли куди в ад'ютантики; вам начхати, що говоритимуть: "Між павлоградськими офіцерами злодії!" А нам не однаково. Правда ж, Денисов? Не однаково?

Денисов усе мовчав і не ворушився, зрідка поглядаючи своїми блискучими чорними очима на Ростова.

— Вам своя фанаберія дорога, попросити пробачення не хочеться,— говорив далі штаб-ротмістр,—а нам, 'старикам, як ми вирости, та й померти, бог дасть, доведеться в полку, то нам честь полка дорога, і Богданич це знає. Ох, яка дорога, батечку! А це негоже, негоже! Там ображайтеся чи ні, а я завжди правду-матінку скажу. Негоже!

І штаб-ротмістр підвівся і одвернувся від Ростова.

— Правда, хай йому чорті — вигукнув, схоплюючись, Денисов.— Ну, Ростов, ну І Ростов, червоніючи і бліднучи, дивився то на одного, то на другого офіцера.

— Ні, панове, ні... ви не думайте... я дуже розумію, ви даремне про мене думаєте так... я... для мене... я за честь полка... та що? це на ділі я доведу, і для мене честь прапора... ну, все одно, правда, я винен!..— Сльози стояли у нього в очах.— Я винен, кругом винен!.. Ну, чого вам ще?..

— Оце так, графе,— повертаючись, вигукнув штаб-ротмістр, вдаряючи його великою рукою по плечу.

— Я тобі кажу,— вигукнув Денисов,— він хлопець гарний.

— Отак краще, графе,— повторив штаб-ротмістр, неначе за його признання починаючи величати його титулом.— Підіть і попросіть пробачення, ваше сіятельство, егеж.

— Панове, все зроблю, ніхто від мене слова не почує,— благальним голосом промовив Ростов,— але просити пробачення не можу, їй-бо, не можу, як хочете! Як я буду просити пробачення" наче маленький, прощення просити? Денисов засміявся.

— Вам же гірше. Богданич злопам'ятний, поплатитесь за впертість,— сказав Кірстен.

— їй-бо, не впертість! Я не можу вам описати, яке почуття, не можу...

— Ну, воля ваша,— сказав штаб-ротмістр.— А що, мерзотник цей куди подівся?,— спитав він Денисова.

— Прикинувся хворим, завтра веліли наказом виключити,— промовив Денисов.

— Це хвороба, інакше не можна пояснити,— сказав штаб-ротмістр.

— Та вже хвороба, не хвороба, а хай не потрапляє він мені на очі — уб'ю! — кровожерно прокричав Денисов.

До кімнати увійшов Жерков.

— Ти як? — разом звернулись до нього офіцери.

— Похід, панов^ . Мак у полон здався і з архмією, з усім.

— Брешеш!

— Сам бачив.

— Як? Мака живого бачив! з руками, з ногами?

— Похід! Похід! Дати йому пляшку за таку новину. Ти як це сюди потрапив?

— Знову в полк вислали, за чорта, за Мака. Австрійський генерал поскаржився. Я його поздоровив з приїздом Мака... Ти чого, Ростов, наче з лазні?

— Тут, брат, у нас така каша другий день.

Увійшов полковий ад'ютант і потвердив звістку, яку привіз Жерков. Назавтра наказано було виступати.

— Похід, панове!

— Ну, і хвалити бога, засиділись.

VI —

Кутузов відступив до Відня, знищуючи за собою мости на ріках Інні (в Браунау) і Трауні (в Лінці). 23-го жовтня російські війська переходили ріку Енс. Російські обози, артилерія і колони військ опівдні тяглися через місто Енс, по цей і по той бік мосту.

День був теплий, осінній і дощовий. Простора перспектива, розкриваючись з пагорка, де стояли, захищаючи міст, російські батареї, то раптом заслонялася серпанковою завісою скісного дощу, то раптом розширювалась, і при сяйві сонця далеко і ясно ставало видно, наче все було вкрите лаком. Під ногами видні-лося невеличке місто із своїми білими будинками й червоними дахами, собором та мостом, обабіч якого, стовплюючись, текли маси російських військ. Виднілися на повороті Дунаю судна, 1 острів, і замок з парком, оточений водами гирла Енсу при самому впадінні його в Дунай, мрів лівий скелястий, вкритий сосновим лісом берег Дунаю з таємничою далиною зелених вершин і з голубіючими ущелинами. Бовваніли вежі монастиря, що виступав з-за соснового дикого лісу, який здавався незайманим, і далеко попереду на горі, по той бік Енсу, видно було ворожі роз'їзди.

Між гарматами, на висоті, стояли спереду начальник ар'єргарду генерал і почтовий офіцер, розглядаючи в трубу місцевість. Трохи позаду сидів на хоботі гармати Несвицький, посланий від головнокомандуючого до ар'єргарду. Козак, що

супроводжував Несвицького, подав сумочку і фляжку, і Несвицький частував офіцерів пиріжками та справжнім доппелькюмелем. Офіцери радісно оточували його, хто на колінах, хто сидючи по-турецькому на мокрій траві.

— Егеж, не дурний був цей австрійський князь, що тут замок збудував. Гарне місце. Чому ж ви не їсте, панове? — казав Несвицький.

— Красно дякую, князю, — відповів один з офіцерів, з задоволенням розмовляючи з таким важним штабним чиновником. — Чудове місце. Ми повз самий парк проходили, двох оленів бачили, і будинок який чудесний!

— Подивіться, князю, — сказав другий, якому дуже хотілося взяти ще пиріжка, та совісно було, і який тому вдавав, що він оглядає місцевість, — подивіться-но, вже забрались туди наші піхотні. Он там, на лужку, за селом, троє тягнуть щось. Вони проберуть цей палац, — сказав він з очевидним схваленням.

— Авжеж, авжеж, — сказав Несвицький. — Ні, а чого б я бажав, — додав він, прожовуючи пиріжок у своєму красивому вологому роті, — то це он туди забратися.

Він показав на монастир з вежами, що бовванів на горі. Він усміхнувся, очі в нього звузились і засвітилися.

— Адже добре б, панове! Офіцери засміялися.

— Хоч би полякати цих черничок. Італійки, кажуть, є молоденькі. Далєбі, п'ять років життя віддав би!

— їм же й нудно, — сміючись, сказав офіцер, який був сміливішим.

Тимчасом почтовий офіцер, стоячи спереду, показував щось генералові; генерал дивився в підзорну трубку.

— Ну, так і є, так і є, — сердито, сказав генерал, опускаючи трубку від очей і знизуючи плечима, — так і є, битимуть по переправі. І чого вони там баряться?

На тому боці неозброєним оком видно було ворога і його батарею, з якої показався молочно-білий димок. Слідом за димком пролунав далекий постріл, і видно було, як наші війська заспішили на переправу.

Несвицький крєкнув, підвівся і, усміхаючись, підійшов до генерала.

— Чи не бажаєте перекусити, ваше превосходительство? — промовив він.

— Негаразд діло, — сказав генерал, не відповідаючи йому, — забарились наші.

— Чи не поїхати, ваше превосходительство? — сказав Несвицький.

— Так, поїдьте, будь ласка, — сказав генерал, повторюючи те, що вже раз докладно було наказано, — і скажіть гусарам, щоб вони останніми перейшли й запалили міст, як я наказував" та щоб горючі матеріали на мосту ще оглянути.

— Дуже добре, — відповів Несвицький.

Він гукнув козака з конем, наказав забрати сумочку та фляжку і легко перекинув своє важке тіло на сідло.

— Далєбі, заїду до черничок, — сказав він до офіцерів, що з усмішкою дивились на нього, і поїхав в'ївною стежкою з гори.

— Ну-бо, куди донесе, капітане, трахніть-но! — сказав генерал, звертаючись до артилериста. — Забавтеся з нудьги.

— Обслуга, до гармат! — скомандував офіцер, і через хвилину весело вибігли від вогнищ артилеристи й зарядили.

— Перша! — пролунала команда.

Спритно відскочив 1-й номер. Металічно, оглушуючи, задзвеніла гармата, і через голови всіх наших, під горою, зі свистом перелетіла граната і, далеко не долетівши до ворога, димком показала місце свого падіння й лопнула.

Обличчя в солдатів та офіцерів повеселішали при цьому звукові; усі повставали і почали спостерігати видні, як на долоні, рухи наших військ — унизу і рухи ворога, який' наближався — спереду. Сонце в ту ж хвилину зовсім вийшло з-за хмар, і цей красивий звук самотнього пострілу злився з блиском яскравого сонця в одно бадьоре й веселе враження.

■ VII

Над мостом уже пролетіли два ворожих ядра, і на мосту була тиснява. На середині мосту, злізши з коня, припертий своїм товстим тілом до поручнів, стояв князь Несвицький. Він, сміючись, оглядався назад на свого козака, який з двома Кіньми на повіді стояв за кілька кроків позад нього. Тільки-но князь Несвицький хотів рушити вперед, як знову солдати й повозки напірали на нього і знову притискали його до поручнів, і йому нічого не залишалось, як усміхатись.

— Ото, який-бо ти, братіку мій! — казав козак фурштат-ському солдатові з повозкою, що напірав на піхоту, яка товпилася біля самих коліс і коней,— от який ти! Нема, щоб зачекати: бачиш, генеїралові проїхати.

Та фурштат, не зважаючи на найменування генерала, кричав на солдатів, що загороджували йому дорогу:

— Гей! землячки! тримайся ліворуч, стривай!

Але землячки, тиснучись плече в плече, чіпляючись багнетами, сунули по мосту безперервно однією суцільною масою. Подивившись за поручні вниз, князь Несвицький бачив бистрі,, шумливі, невисокі хвилі Енсу, що, зливаючись, рябіючи й загинаючись біля палей мосту, випереджали одна одну. Подивившись на міст, він бачив такі ж одноманітні хвилі солдатів,, кутаси, ківери з чохлами, ранці, багнети, Довгі рушниці і з-під ківерів безтурботно-втомлені обличчя з широкими вилицями, за-палими щоками, і ноги, що човгали по нанесеній на дошки мосту липкій грязюці. Коли-не-коли між одноманітними хвилями солдатів, як скипання білої піни .у хвилях Енсу, протискався офіцер у плащі, із своїм відмінним від солдатських обличчям; коли-не-кояи, як тріску, що в'юниться по річці, відносило по мосту хвилями піхоти пішого гусара, денщика або жителя; коли-не-коли, як колода, що пливе по річці, оточена з усіх боків, пропливала по мосту ротна або офіцерська, накладена до самого верху і прикрита шкірами, повозка.

— Ач, їх, наче греблю, прорвало,— безнадійно зупиняючись, казав козак.— Чи багато ще там?

V— Мелійон без одного! — підморгуючи, казав, близько проходячи, у прорваній шинелі веселий солдат і зникав; за ним проходив другий, старий солдат.

— Як він (він — ворог) теперечки по мосту заходиться шкварити,— казав понуро старий солдат, звертаючись до товариша,— забудеш чухатись.

І солдат проходив. За ним другий солдат їхав на повозці.

— Куди, чорт, онучі запхав? — казав денщик, біжачи за повозкою і шукаючи в задку.

І цей проходив з повозкою.

За цим ішли веселі й, видно, напідпитку солдати.

— Як він його, чоловіче добрий, жахне прикладом он у самі зуби...— радісно говорив один солдат у високо підтиканий шинелі, широко розмахуючи рукою.

— Ото ж то воно, солодка, видно, шинка,— відповів другий з реготом.

І вони пройшли, так що Несвицький не дізнався, кого вдарили в зуби і до чого тут шинка.

— Ач, поспішають! Що він холодну пустив, то вже й думаєш, усіх переб'ють,— казав унтер-офіцер сердито й докірливо.

— Як воно пролетить повз мене, дядечку, ядро оте,— казав,, ледве стримуючись від сміху, з величезним ротом молодий солдат,— я так і обмер. Далєбі, єй-богу, так злякався, біда! — казав цей солдат, неначе хвалячись тим, що він злякався.

І цей проходив. За ним услід їхала повозка, не схожа на всі, що проїжджали досі. Це був німецький парокінний форшпан, навантажений, здавалося, цілим будинком; за форшпаном, яким правив німець, прив'язана була гарна, ряба, з величезним вим'ям, корова. На перинах сиділа молодиця з немовлям, стара жінка й молода багроворум'яна, здорова дівчина-німкеня. Ці жителі ^виселялися, і, видно, з особливого дозволу були пропущені. Очі всіх солдатів звернулися до жінок, і, поки проїжджала повозка, ^посуваючись крок по кроку, всі зауваження солдатів стосувались лише двох жінок. На всіх обличчях була майже одна і та ж усмішка непристойних думок про жінку.

— Ач, ковбаса, теж забирається!

— Продай матінку,— наголошуючи останній склад, казав другий солдат, звертаючись до німця, який, опустивши очі, сердито і злякано йшов Широким кроком.

— Ач убралася як! То ж бо то чорти!

— От би тобі до них стояти, Федотов!

— Бачили, брат!

— Куди ви? — питає піхотний офіцер, що їв яблуко, теж япівусміхаючись і дивлячись на вродливу дівчину.

Німець, заплющивши очі, показував, що не розуміє.

— Хочеш, візьми собі,— казав офіцер, даючи дівчині яблуко. Дівчина усміхнулась і взяла. Несвицький, як і всі, хто був

на мосту, не зводив очей з жінок, поки вони не проїхали. Коли вони проїхали, знову йшли такі ж солдати, з такими ж розмовами, і, нарешті, всі зупинилися. Як це часто буває, на виїзді мосту зам'ялись коні в ротній повозці, і весь натовп мусив чекати.

— І чого стають? Порядку нема! — говорили солдати.— Куди преш? Чорт! Нема того, щоб почекати. Гірше буде, як він міст підпалить. Ач, і офіцера сн приперли,—

говорили, зупинившись, з різних боків юрми, оглядаючи одні одних, і все тиснулися вперед до виходу.

Оглянувшись під міст, на води Енсу, Несвицький раптом почув ще новий для нього звук... щось велике швидко наближалось і ляснуло в воду.

— Ач, куди сягає!—суворо сказав, оглядаючись, на звук, один з ближчих солдатів.

— Підбадьорює, щоб швидше проходили,— сказав другий не-хпокійно.

Натовп знову рушив. Несвицький зрозумів, що це було ядро.

— Гей, козаче, давай коня! — сказав він.— Ну, ви! Поступись, розступися! дорогу!

Він насилу добрався до коня. Не перестаючи вигукувати, він рушив уперед. Солдати потиснулися, щоб дати йому дорогу, але знову наперли на нього так, що придушили йому ногу, і найближчі не були винні, бо їх душили ще дужче.

— Несвицький! Несвицький! Ти, пика! — почувся в цей час ззаду хрипкий голос.

Несвицький оглянувся й побачив за п'ятнадцять кроків відділеного від нього живою текучою масою піхоти червоного, чорного, кошлатого, з кашкетом на потилиці і у хвацько накинутому на плече ментик у Ваську Денисова.

— Скажи ти їм, чортам, дияволам, дати дорогу,— кричав Денисов, видно перебуваючи в припадку завзяття, блискаючи й поводячи своїми очима, чорними, як вугіль, з запаленими білками і махаючи невийнятою з піхов шаблею, яку він тримав такою ж червоною, як і обличчя, голою маленькою рукою.

— Е! Васю! — відповів радісно Несвицький.— Та ти що?

— Ескадронові пройти не можна,— кричав Васька Денисов, злісно відкриваючи білі зуби, шпорячи свого красивого вороного Бедуїна; той, стрижує вухами від багнетів, на які він наражався, пирхаючи, бризкаючи круг себе піною з мундштука, дзенькаючи, бив копитами об дошки мосту і, здавалось, ладен був перестрибнути через поручні мосту, якби йому дозволив їздець.

— Що це? як вівці! точнісінько, вівці! Геть... дай дорогу!.. Стій там! ти, повозка, чорт! Шаблею порубаю! — кричав він, справді виймаючи наголо шаблю й починаючи махати нею.

Солдати із зляканими обличчями натисли один на одного, і Денисов приєднався до Несвицького.

— Чому ж ти не п'яний сьогодні? — спитав Несвицький Денисова, коли він під'їхав до нього.

— І напиться ось часу не дадуть! — відповів Васька Денисов.— Цілий день то туди, то сюди тягають полк. Битись — то битися. А то дідько його зна що таке!

— Яким ти франтом нині! — оглядаючи його новий ментик та вальтрап, сказав Несвицький.

Денисов усміхнувся, вийняв з ташки хусточку, від якої пахло духами, й тикнув до носа Несвицькому.

— Не можна, в бій іду! виголився, зуби вичистив і напах-тився.

Поважна постать Несвицького, супроводжувана козаком, і рішучість Денисова, який махав шаблею і відчайдушно вигукував, вплинули так, що вони протиснулися на

той бік мосту й зупинили піхоту. Несвицький знайшов біля виїзду полковника, якому він мав передати наказ, і, виконавши своє доручення, поїхав назад.

Розчистивши дорогу, Денисов зупинився біля входу на міст* Недбало стримуючи жеребця, що поривався до своїх і бив ногою, він дивився на ескадрон, який рухався йому назустріч. По дошках мосту залунали прозорі звуки копитів, наче скакало кілька коней, і ескадрон, з офіцерами попереду, по чотири чоловіка в ряд, розтягнувся по мосту і почав виходити на той бік.

Зупинені піхотні солдати, товплячись у розмішаній біл" мосту грязюці, з тим особливим недоброзичливим почуттям відчуженості' й іронії, з яким зустрічаються звичайно різні роди військ, дивились на чистих, франтовитих гусарів, що проходили повз них.

— Чепурні хлопці! Тільки б на Подновинське!

— Яка з них користь! Напоказ лише й водять! — казав другий.

— Піхото, не знімай куряви! — жартував гусар, під яким кінь, загравши, бризнув грязюкою в піхотинця.

— Прогнав би тебе з ранцем переходів зо два, шнурки б оті повитирались,— обтираючи рукавом грязюку з обличчя, казав піхотинець,— а то не людина, а птаха сидити

— Ото б тебе, Зикін, на коня посадовити, ловкий ти був би,— ' глузував єфрейтор з худого, скорченого під важким ранцем солдатики.

— Дрючка між ноги візьми, от тобі й кінь буде,— озвався гусар.

VIII

Решта піхоти поспішно проходила мостом, спираючись воронкою біля входу. Нарешті повозки всі пройшли, тиснява поменшала, і останній батальйон вступив на міст. Лише гусари ескадрону Денисова залишалися по той бік мосту проти ворога. Ворога, якого здаля видно було з протилежної гори, знизу, від мосту, не було ще видно, бо з видолінку, яким текла річка, обрій закінчувався протилежним пагорком не далі як за півверсти. Спереду була пустеля, по якій де-не-де ворушились купки наших роз'їзних козаків. Раптом на протилежному пагорку дороги з'явилися війська в синіх капотах і артилерія. Це були французи. Роз'їзд козаків риссю відійшов під гору. Всі офіцери й солдати ескадрону Денисова, хоч і намагалися говорити про стороннє і дивитися вбік, не переставали думати лише про те, ще було там, на горі, й безперестанно все вдивлялися у плями, які виходили на обрій і в яких вони пізнавали ворожі війська. Погода по полудні знову прояснилася, сонце яскраво спускалося над Дунаєм і навколишніми темними горами. Було тихо, і з тієї гори зрідка долітали звуки ріжків і вигуки ворога. Між ескадроном і ворогами вже нікого не було, крім дрібних роз'їздів. Порожній простір, сажнів на триста, відділяв їх від нього. Ворог перестав стріляти, і тим ясніше почувалась та сувора, грізна, неприступна й невловна межа, що розділяє два ворожих війська.

"Один крок за цю межу, яка нагадує межу, що відділяє живих від мертвих, і — невідомість, страждання і смерть. І що там? хто там? там, за цим полем, і деревом, і

дахом, освітленим сонцем? Ніхто не знає, і хочеться знати; і страшно перейти цю межу, і хочеться перейти її; і знаєш, що рано чи пізно доведеться перейти її і взнати, що там, по той бік межі, як і неминуче взнати, що там, по той бік смерті. А сам дужий, здоровий, веселий і збуджений і оточений такими здоровими і збуджено-жвавими людьми". Так коли й не думає, то відчуває кожна людина, бачачи перед собою ворога, і почуття це надає особливого блиску й радісної гостроти вражень усьому, що відбувається в ці хвилини.

На пагорку у ворога з'явився димок пострілу, і ядро зі свистом пролетіло над головами гусарського ескадрону. Офіцери,

які стояли разом, роз'їхались по місцях. Гусари почали старанно вирівнювати коней. В ескадроні все замовкло. Всі поглядали вперед на ворога й на ескадронного командира, чекаючи команди. Пролетіло друге, третє ядро. Було очевидно, що стріляли по гусарах; але ядро з рівномірно-швидким свистом пролітало над головами гусарів і вдарилося десь ззаду. Гусари не оглядалися, але почувши звук летючого ядра, щоразу, наче за командою, весь ескадрон із своїми одноманітно-різноманітними обличчями, тамуючи віддих, поки летіло ядро, трошки підводився на стременах і знову опускався. Солдати, не повертаючи голови, скоса позирали один на одного, з цікавістю підглядаючи товаришеве враження. На кожному обличчі, від Денисова до горніста, з'явилася коло губ і підборіддя одна спільна риса боротьби, роздратованості та хвилювання. Вахмістр супився, оглядаючи солдатів, наче загрожуючи покаранням. Юнкер Миронов нагинався щоразу, коли пролітало ядро. Ростов, стоячи на лівому фланзі на своєму зіпсованому на ноги, але показному Грачику, мав щасливий вигляд учня, викликаного на прилюдний іспит і впевненого в тому, що відзначиться. Він ясно і світло оглядався на всіх, ніби просячи звернути увагу на те, як він спокійно стоїть під ядрами. Але і в його обличчі риса чогось нового і строгого, проти його волі, з'являлася коло рота.

— Хто там кланяється? Юнкер Миронов! Негаразд, на мене дивіться! — крикнув Денисов, якому не стоялося на місці і який вертівся на коні перед ескадроном.

Кирпате й чорноволосате обличчя Васьки Денисова, як і вся його маленька, збита постать з його жилавою (з короткими пальцями, вкритими волоссям) кистю руки, в якій він тримав ефес виїнятої наголо шаблі, було таке ж саме, як і завжди, особливо надвечір, після випитих двох пляшок. Він був лише червоніший, ніж звичайно, і, задерши свою кошлату голову вгору, як пташки, коли вони п'ють, безжально втиснувши своїми маленькими ногами остроги в боки доброго Бедуїна, він, наче падаючи назад, поскакав до другого флангу ескадрону, і хрипким голосом крикнув, щоб оглянули пістолети. Він під'їхав до Кір-стена. Штаб-ротмістр, на широкій поважній кобилі, ступою їхав назустріч Денисову. Штаб-ротмістр, зі своїми довгими вусами, був серйозний, як і завжди, тільки очі в нього блищали більш, ніж звичайно.

— Та що, — сказав він Денисову, — не дійде справа до бою. От побачиш, назад підемо.

— Дідько їх знає, що роблять! — пробурмотів Денисов. — А! Ростов! — крикнув він

до юнкера, помітивши його веселе обличчя.— Ну, дочекався.

І він усміхнувся схвально, очевидно радіючи з юнкера. Ростов почував себе цілковито щасливим. У цей час начальник з'явився на мосту. Денисов помчав до нього.

— Ваше превосходительство! дозвольте атакувати! я їх відкину.

10*

147

— Які тут атаки,— сказав начальник скучливим голосом, "скривляючись, як від набридливої мухи.— І чого ви тут стоїте? Бачите, фланкери відступають. Ведіть назад ескадрон.

Ескадрон перейшов міст і вийшов з-під пострілів, не втративши жодної людини. Слідом за ним перейшов і другий ескадрон, який був у цепу, і останні козаки очистили той бік.

Два ескадрони павлоградців, перейшовши міст, один за одним пішли назад на гору. Полковий командир Карл Богданович Шуберт під'їхав до ескадрону Денисова і їхав ступою недалеко від Ростова, не звертаючи на нього ніякої уваги, хоч після недавньої сутички за Теляніна вони тепер бачилися вперше. Ростов, почувавши себе у строю під владою людини, перед якою він тепер вважав себе винним, не зводив очей з атлетичної спини, білявої потилиці та червоної шиї полкового командира. Ростову то здавалося, що Богданич лише прикидається неуважним і що вся мета його тепер полягає в тому, щоб випробувати юнкерову хоробрість, і він випростувався і весело оглядався; то йому здавалося, що Богданич навмисне їде близько, щоб показати Ростову свою хоробрість. То йому думалося, що його ворог тепер нарочито пошле ескадрон в одчайдушну атаку, щоб покарати його, Ростова. То думалось, що після атаки він підійде до нього і великодушно простягне йому, пораненому, руку примирення.

Знайома павлоградцям, з високопіднятими плечима, постать Жеркова (він нещодавно вибув з їхнього полку) під'їхала до полкового командира. Жерков, після вигнання його з головного штабу, не залишився в полку, кажучи, що він не дурень устрою лямку тягти, коли він при штабі, нічого не роблячи, одержить нагород більше, і зумів улаштуватися ординарцем до князя Ба-гратіона. Він приїхав до свого колишнього начальника з наказом від начальника ар'єргарду.

— Полковнику,— сказав він із своєю понурою серйозністю, звертаючись до ворога Ростова й оглядаючи товаришів,— наказано зупинитися, міст запалити.

— Хто наказано? — похмуро спитав полковник.

— Я вже й не знаю, полковнику, хто наказано%—серйозно відповів корнет,— а тільки мені князь наказав: "їдь і скажя полковникові, щоб гусари вернулися скоріше і щоб запалили міст".

Слідом за Жерковим до гусарського полковника під'їхав почтовий офіцер з тим самим наказом. Слідом за почтовим офіцером, на козацькому коні, який насилу ніс його галопом, під'їхав товстий Несвицький.

— Як же, полковнику,— кричав він ще на їзді,— я вам казав міст запалити, а тепер хтось перебрехав; там усі божеволіють, нічого не розбереш.

Полковник неквапливо зупинив полк і звернувся до Несвицького:

— Ви мені казали про горючі речовини,— промовив він,— а про те, щоб запалювати, ви мені нічого не качали.

— Та як же, батечку,— заговорив, зупинившись, Несвицький, скидаючи кашкета й розправляючи пухлою рукою мокре від'поти волосся,— як же не казав, щоб міст запалити, коли горючі речовини поклали?

— Я вам не "батечко", пане штаб-офіцер, а ви мені не ка-вали, щоб міст запалювайте! Я служба знаю, і мені у звичка наказ точно виконуйте. Ви сказали, міст запалят, а хто запалят, я святим духом не можу знайт...

— Ну, от завжди так,— махнувши рукою, сказав Несвицький.— Ти як тут? — звернувся він до Жеркова.

— Та з тим самим. Однак, ти відсирів, давай я тебе викручу.

— Ви сказали, пане штаб-офіцер...— говорив далі полковник ображеним тоном.

— Полковнику,—перебив почтовий офіцер,— треба поспішати, а то ворог підтягне гармати на картечний постріл.

Полковник мовчки подивився на потового офіцера, на товстого штаб-офіцера, на Жеркова й насупився.

— Я буду міст запалювати,— промовив він урочистим тоном, неначе казав цим, що, незважаючи на всі чинені йому неприємності, він усе ж зробить те, що треба.

Ударивши своїми довгими мускулистими ногами коня, ніби той був у всьому винен, полковник виїхав уперед і другому ескадронові, тому самому, в якому служив Ростов під командою Денисова, скомандував вернутися назад до мосту.

"Ну, так і є,— подумав Ростов,— він хоче випробувати мене!" Серце в нього стислося, і кров кинулася в обличчя. "Хай подивиться, чи боягуз я",— подумав він.

Знову на всіх веселих обличчях солдатів ескадрону з'явилася та серйозна риса, що була на них тоді, як вони стояли під ядрами. Ростов, не зводячи очей, дивився на свого ворога, полкового командира, бажаючи знайти на його обличчі потвердження своїх здогадок; але полковник ні разу не глянув на Ростова, а дивився, як завжди у строю, суворо й урочисто. Пролунала команда.

— Живо! Живо! — промовило біля нього кілька голосів. Чіпляючись шаблями за поводи, дзенькаючи острогами і

кваплячись, злазили гусари, самі не знаючи, що вони робитимуть. Гусари хрестилися. Ростов уже не дивився на полкового командира,— йому ніколи було. Він боявся, аж завмирало серце, так боявся, щоб часом йому не відстати від гусарів. Рука в нього тремтіла, коли він віддавав коня коноводові, і він почував, як, бухаючи, приливає кров до його серця. Денисов, відкидаючись назад, і щось вигукуючи, проїхав повз нього. Ростов нічого не бачив, крім гусарів, що бігли круг нього, зачіпляючись острогами і брязкаючи шаблями.

— Ноші! — вигукнув чийсь голос ззаду.

Ростов не подумав про те, що означає вимагання нош; він біг, намагаючись лише бути попереду всіх; але біля самого мосту він, не дивлячись під ноги, потрапив у в'язку,

розмішану грязюку і, спіткнувшись, упав на руки. Його обминули інші.

— По обидвое боки, ротмістр,— долинув до нього голос полкового командира, який, заїхавши вперед, став верхи недалеко від мосту з переможним і веселим виглядом.

Ростов, обтираючи забруднені руки об рейтузи, оглянувся на свого ворога і хотів бігти далі, гадаючи, що чим він далі добіжить, тим буде краще. Але Богданич, хоч і не дивився і не впізнав Ростова, крикнув до нього:

— Хто серединою мосту біжить? На права сторона! Юнкер, назад! — сердито закричав він і звернувся до Денисова, який, хизуючись хоробрістю, в'їхав верхи на дошки мосту.

— Нащо ризикуйте, ротмістр! Ви б зізали,— сказав полковник.

— Е! винного знайде,— відповів Васька Денисов, повертаючись на сідлі.

Тимчасом Несвицький, Жерков і почтовий офіцер стояли разом за межею пострілів і дивилися то на цю невеличку купку людей у жовтих ківерах, темнозелених куртках, гаптованих шнурками, і в синіх рейтузах, які копошилися біля мосту, то на той бік, на сині капоти вдалині, що наближалися, і групи з кіньми, які легко можна було прийняти за гармати.

"Запалять чи не запалять міст? Хто раніш? Вони добіжать і запалять міст, чи французи під'їдуть на картечний постріл і переб'ють їх?" Ці питання з завмиранням серця мимоволі ставив собі кожен з тієї великої кількості військ, що стояли над мостом і при ясному вечірньому сяйві дивилися на міст та на гусарів і на той бік, на сині капоти з багнетами й гарматами, які просувалися все ближче.

— Ох! дістанеться гусарам! — казав Несвицький.— Не далі, як на картечний постріл тепер.

— Даремне він так багато людей повів,— сказав почтовий офіцер.

— І справді,— сказав Несвицький.— Тут би двох молодців послати, однаково б.

— Ах, ваше сіятельство,— втрутився Жерков, не зводячи очей з гусарів, але все із своєю наївною манерою, через яку не можна було догадатися, серйозно він говорить, чи ні.— Ах, ваше сіятельство! Як ви міркуєте! Двох чоловік послати, а нам же хто Володимира з бантом дасть? А так ось, хоч і поб'ють, та можна ескадрон представити і самому бантик одержати. Наш Богданич порядки знає.

— Ну,— сказав почтовий офіцер,— це картеч!

Він показав на французькі гармати, що знімалися з передків і поспішно від'їжджали.

На французькому боці, у тих групах, де були гармати, з'явився димок, другий, третій, майже одночасно, і в ту хвилину, як долетів звук першого пострілу, з'явився четвертий. Два звуки один по одному, і третій.

— О, ох! — охнув Несвицький, неначе від пекучого болю, хапаючи за руку почтового офіцера.— Подивіться, упав один, упав, упав!

— Два, здається?

— Якби я був царем, ніколи б не воював,— сказав Несвицький, одвертаючись.

Французькі гармати знову поспішно заряджали. Піхота в синіх капотах бігом

рушила до мосту. Знову, але в різних проміжках, з'явилися димки, і заклацала, затріскотіла картеч по мосту. Та цього разу Несвицький не міг бачити того, що робилося на мості. З мосту здійнявся густий дим. Гусари встигли запалити міст, і французькі батареї стріляли по них уже не для того, щоб перешкодити, а тому, що гармати були наведені й було по кому стріляти.

Французи встигли зробити три картечних постріли, перш ніж гусари повернулися до коноводів. Два залпи було зроблено неправильно, і всю картеч перенесло, а зате останній постріл влучив у середину купки гусарів і повалив трьох.

Ростов, заклопотаний своїми взаєминами з Богданичем, зупинився на мосту, не знаючи, що йому робити. Рубати (як він завжди уявляв собі бій) не було кого, допомагати в запалюванні мосту він теж не міг, бо не взяв з собою, як інші солдати, віхтя соломи. Він стояв і оглядався, як раптом затріщало по мосту, немов розсипані горіхи, і один з гусарів, який був ближче за всіх від нього, застогнавши, впав на поручні. Ростов підбіг до нього разом з іншими. Знову вигукнув хтось: "Ноші!" Гусара підхопили чотири чоловіка і стали піднімати.

— Оооо!.. Облиште, ради Христа,— закричав поранений; але його все ж підняли й поклали.

Микола Ростов одвернувся і, неначе шукаючи чогось, став споглядати далину, воду Дунаю, небо, сонце! Яким гарним здалося небо, яким блакитним, спокійним і глибоким! Яке яскраве й урочисте призахідне сонце! Як привітно-глянсувало блищала вода в далекому Дунаї! І ще кращі були далекі, голубіючі за Дунаєм, гори, монастир, таємничі міжгір'я, залиті до вершечків туманом соснові ліси... там тихо, щасливо... "Нічого, нічого б я не бажав, нічого б я не бажав, якби я тільки був там,— думав Ростов.— У самому мені і в цьому сонці так багато щастя, а тут... стогін, страждання, страх і ця неясність, ця поспішність... Он знову кричать щось, і знову всі побігли кудись назад, і я побіжу з ними, і ось вона, ось вона, смерть, надо мною, круг мене... Мить — і я ніколи вже не побачу цього сонця, цієї води, цього міжгір'я..."

В цю хвилину сонце стало ховатися за хмарами; попереду Ростова з'явилися нові ноші. І страх смерті і нош, і любов до сонця й до життя — все злилося в одне болісно-тривожне враження.

"Господи боже! Той, хто там у цьому небі, спаси, прости і захисти мене!" — прошепотів сам собі Ростов.

Гусари підбігли до коноводів, голоси стали гучніші і спокійніші, ноші зникли з очей.

— Що, брат, понюхав пороху?..— прокричав у нього над вухом голос Васьки Денисова.

"Усе закінчилося; але я боягуз, так, я боягуз",— подумав Ростов і, важко зітхаючи, взяв з рук коновода свого Грачика, який відставив ногу, і став сідати.

— Що це було, картеч? — спитав він Денисова.

— Та ще й яка! — прокричав Денисов.— Молодцями працювали! А робота паскудна! Атака—любє діло, рубай у песі, а тут, чорзна-що, б'ють, як у мішень.

І Денисов від'їхав до групи, що зупинилася недалеко від Ростова: полкового командира, Несвицького, Жеркова і поштового офіцера.

"Однак, здається, ніхто не помітив",— думав сам собі Ростов. І справді, ніхто нічого не помітив, бо кожному було знайоме те почуття, якого вперше зазнав необстріляний юнкер.

— Ось вам реляція й буде,— сказав Жерков,— дивись, і мене в> підпоручики підвищать.

— Повідомте кнеза, що я міст запалював,— сказав полковник урочисто й весело.

— А коли про втрату спитають?

— Дрібничка! — пробасив полковник,— два гусари поранено і одного наповал,— сказав він з очевидною радістю, не можучи втриматися від щасливої усмішки, звучно відрубуючи красиве слово наповал.

IX

Переслідувана стотисячною французькою армією під начальством Бонапарта, зустрівана вороже настроєним населенням, не довіряючи більш своїм союзникам, зазнаючи нестатку продовольства й вимушена діяти поза всіма передбачуваними умовами війни, російська тридцятип'ятитисячна армія, під начальством Кутузова, поспішно відступала вниз по Дунаю, зупиняючись там, де її наздоганяв ворог, і відбиваючись ар'єргардними боями, лише наскільки це потрібно було для того, щоб відступати, не втрачаючи важкого майна. Були бої при Ламбаху, Амштетені і Мельку; але, незважаючи на хоробрість і завзятість, з якою билися росіяни і яку визнавав сам ворог, наслідком цих боїв був лише ще швидший відступ. Австрійські війська, які уникнули полону під Ульмом і приєдналися до Кутузова біля Браунау, відділилися тепер від російської армії, і Кутузов був полишений тільки на свої кволі, виснажені сили. Захищати далі Відень не можна було й думати. Замість наступальної, глибоко обдуманой за законами нової науки — стратегії, війни, план якої передав Кутузову під час його перебування у Відні австрійський гоф-крігсрат, єдина, майже недосяжна мета, що стояла тепер перед Кутузовим, полягала в тому, щоб, не занапастивши армії, подібно до Мака під Ульмом, з'єднатися з військами, які йшли з Росії.

28 жовтня Кутузов з армією перейшов на лівий берег Дунаю і вперше зупинився, поклавши Дунай між собою і головними силами французів. 30-го він атакував дивізію Морт'є, що була на лівому березі Дунаю, і розбив її. В цьому бою вперше взято трофеї: прапор, гармати і двох ворожих генералів. Вперше по двотижневому відступі російські війська зупинилися і після боротьби не тільки вдержали поле бою, але й прогнали французів. Незважаючи на те, що вгйська були роздягнені, виснажені, на одну третину ослаблені відсталими, пораненими, вбитими та хворими; незважаючи на*те, що на тім боці Дунаю було залишено хворих і поранених з листом Кутузова, що віддавав їх на людяність ворога; незважаючи на те, що великі госпіталі й будинки у Кремсі, перетворені на лазарети, не могли вже вміщувати в собі усіх хворих та поранених,— незважаючи на все це, зупинка при Кремсі й перемога над Морт'є значно піднесли дух війська. По всій армії і в головній квартирі ходили дуже радісні, хоч і неправдиві чутки

про наближення колон з Росії, про якусь перемогу, здобуту австрійцями, і про відступ зляканого Бонапарта.

Князь Андрій перебував під час битви при вбитому у цьому бою австрійському генералові Шміті. Під ним було поранено коня і самого його трохи дряпнуло в руку кулею. На знак особливої, ласки головнокомандуючого його було послано із звісткою про цю перемогу до австрійського двора, що був уже не у Відні, якому загрожували французькі війська, а в Брюнні. В ніч бою, схвильований, але не втомлений (незважаючи на свою німців на вигляд будову, князь Андрій міг переносити фізичну втому значно краще за найсильніших людей), верхи приїхавши з донесенням від Дохтурова в Креме до Кутузова, князь Андрій був тієї ж ночі виряджений кур'єром у Брюнн. Посилання кур'єром, крім нагород, означало важливий крок до підвищення.

Ніч була темна, зоряна; дорога чорніла між білим снігом, що випав напередодні, в день бою. То перебираючи враження минулого бокэ, то радісно уявляючи враження, яке він справить звісткою про перемогу, згадуючи, як його проводили головнокомандуючий і товариші, князь Андрій їхав у поштовій бричці, сповнений почуття людини, яка довго чекала і, нарешті, досягла початку жаданого щастя. Тільки-но він заплющував очі, у вухах його лунала пальба рушниць і гармат, яка зливалася із торохтінням коліс і з враженням перемоги. То йому починало ввижатися, що росіяни тікають, що його самого вбито; але він поспішно прокидався, з великою радістю мовби наново узнавав, що нічого цього не було і що, навпаки, французи втекли. Він знову згадував усі подробиці перемоги, свою спокійну мужність під час бою і, заспокоївшись, починав дрімати... По темній зоряній ночі настав ясний, веселий ранок. Сніг танув на сонці, коні швидко бігли, і ліворуч та праворуч байдуже проходили нові різноманітні ліси, лани, села.

На одній із станцій він випередив обоз російських поранених. Російський офіцер, який вів транспорт, розкинувшись на передньому возі, щось кричав, лаючи грубими словами солдата. В довгих німецьких форшпанах тряслось по кам'янистій дорозі по шість і більше блідих, перев'язаних і брудних поранених. Деякі з них розмовляли (він чув російську мову), інші їли хліб, найбільш тяжкі мовчки, покірливо, з хворобливою дитячою цікавістю дивилися на кур'єра,* що мчав повз них.

Князь Андрій сказав зупинитися і спитав солдата, в якому бою поранені.

— Позавчора на Дунаї,— відповів солдат. Князь Андрій витягнув гаманця й дав солдатові три золотих.

— На всіх,— додав він, звертаючись до офіцера, що підійшов.— Одужуйте, хлопці,— звернувся він до солдатів,— ще діла багато.

— Що, пане ад'ютант, які новини? — спитав офіцер, очевидно бажаючи розговоритися.

— Гарні! Вперед,— крикнув він до кучера і помчав далі. Уже було зовсім темно, коли князь Андрій в'їхав у Брюнн і

побачив навколо себе високі будинки, вогні крамниць, вікон домів та ліхтарів, красиві екіпажі, що торохтіли по брукові, і відчув усю ту атмосферу великого жвавого

міста, яка завжди так вабить військову людину після табору. Князь Андрій, незважаючи на швидку їзду й безсонну ніч, під'їжджаючи до палацу, почував ще більше піднесення, ніж напередодні. Тільки очі блищали гарячковим блиском та думки змінювались з надзвичайною швидкістю і ясністю. Яскраво уявились йому знову всі подробиці бою, вже не туманно, а виразно, у стислому викладі, що він у думці робив імператорові Францу. Яскраво уявились йому випадкові запитання, які могли бути йому поставлені, і ті відповіді, які він дасть на них. Він гадав, що його зараз же представлять імператорові. Але біля великого під'їзду палацу до нього вибіг чиновник і, впізнавши в ньому кур'єра, провів його на інший під'їзд.

— 3 коридора праворуч, там, Euer Hochgeboren 1, побачите

1 ваше високоблагородіє,

чергового флігель-ад'ютанта,— сказав йому чиновник.— Він проведе до військового міністра.

Черговий флігель-ад'ютант, зустрівши князя Андрія, попросив його зачекати і пішов до військового міністра. Через п'ять хвилин флігель-ад'ютант повернувся і, особливо чемно нахилившись і пропускаючи князя Андрія вперед себе, провів його через коридор до кабінету, де працював військовий міністр. Флігель-ад'ютант своєю витонченою чемністю, здавалось, хотів убезпечити себе від спроб фамільярності російського ад'ютанта. Радісне почуття князя Андрія значно підупало, коли він підходив до дверей кабінету військового міністра. Він почув себе ображеним, і почуття образи в ту ж мить непомітно для нього самого перейшло в почуття зовсім безпідставного презирства. А меткий розум зараз же підказав йому ту точку зору, з якої він мав право ставитися з презирством і до ад'ютанта і до військового міністра. "Ім, мабуть, дуже легким здається здобувати перемоги, не нюхаючи пороху!" — подумав він. Очі його презирливо прищурились; він особливо повільно увійшов до кабінету військового міністра. Почуття це ще більш посилювалось, коли він побачив військового міністра, який сидів над великим столом і перші дві хвилини не зважав на нього. Військовий міністр опустил свою лису, з сивими висками, голову між двома восковими свічками і читав папери, роблячи позначки олівцем. Він дочитував, не підводячи голови, коли відчинилися двері й почулися кроки.

— Візьміть це і передайте,— сказав військовий міністр своєму ад'ютантові, подаючи папери і ще не звертаючи уваги на кур'єра.

Князь Андрій відчув, що або з усіх справ, якими був заклопотаний військовий міністр, дії кутузовської армії найменше могли його цікавити, або треба було дати відчутти це російському кур'єрові. "Але мені це цілком байдуже",— подумав, він. Військовий міністр згорнув решту паперів, зрівняв їх краї з краями й підвів голову. В нього була розумна й характерна голова. Але в ту ж мить, як він звернувся до князя Андрія, розумний і твердий вираз обличчя в військового міністра, очевидно, звично і свідомо змінився: на обличчі його застигла дурна, вдавана, без приховування своєї вдаваності, усмішка людини, яка приймає одного за одним багато просителів.

— Від генерал-фельдмаршала Кутузова? — спитав він.— Сподіваюсь, гарні вісті?

Була сутичка з Морт'є? Перемога? Пора!

Він узяв депешу, що була на його ім'я, і почав читати її з сумовитим виразом.

— Ах, боже мій! Боже мій! Шміт! — сказав він по-німецькому. — Яке нещастя, яке нещастя!

Перебігши депешу, він поклав її на стіл і глянув на князя Андрія, видно, щось розмірковуючи.

— Ах, яке нещастя! Бій, ви кажете, вирішальний? Морт'є, проте, не взято. (Він подумав.) Дуже радий, що ви привезли гарні вісті, хоча смерть Шміта є дорога плата за перемогу, його величність, мабуть, забажає вас бачити, але не сьогодні. Дякую вам, відпочиньте. Завтра будьте на виході після параду. А втім, я вам дам знати.

Зникла під час розмови дурна усмішка знову з'явилася на обличчі в військового міністра.

— До побачення, дуже дякую вам. Государ імператор, певне, забажає вас бачити, — повторив він і нахилив голову.

Коли князь Андрій вийшов з палацу, в нього було почуття, що весь інтерес і щастя, які йому принесла перемога, він тепер облишив і віддав у байдужі руки військового міністра і чемного ад'ютанта. Увесь лад думок його миттю змінився; бій здавався йому давнім, далеким спогадом.

Х

Князь Андрій зупинився в Брюїні у свого знайомого, російського дипломата Білібіна.

— А, дорогий князю, нема приємнішого гостя, — сказав Білі-бін, виходячи назустріч князеві Андрію. — Франц, до моєї спальні князеві речі! — звернувся він до слуги, який проводив Волконського. — Що, вісником перемоги? Чудесно! А я сиджу хворий, як бачите.

Князь Андрій, умившись і вдягнувшись, вийшов у розкішний дипломатів кабінет і сів за приготований обід. Білібін зручно вмовився біля каміна.

Князь Андрій не тільки після своєї мандрівки, але й після всього походу, під час якого він був позбавлений усього комфорту чистоти і витонченості жигтя, почував приємність відпочинку серед тих розкішних умов життя, до яких він звик змалку. Крім того, йому було приємно після австрійського прийому поговорити хоч не по-російському (вони розмовляли по-французьки), але з росіянином, який, він гадав, поділяв загальну російську відразу (що тепер особливо сильно почувалася) до австрійців.

Білібін був чоловік років тридцяти п'яти, нежонатий, одного товариства з князем Андрієм. Вони були знайомі ще в Петербурзі, але ближче познайомилися за останнього приїзду князя Андрія до Відня з Кутузовим. Як князь Андрій був молодю людиною, що обіцяла далеко піти на військовому полі діяльності, так, і ще більш, обіцяв Білібін на дипломатичному. Він був ще молодю людиною, але вже немолодим дипломатом, бо почав він служити з шістнадцяти років, був у Парижі, в Копенгагені і тепер у Відні посідав досить значне місце. І канцлер і наш посланник у Відні знали його й дорожили

ним. Він був не з тих багатьох дипломатів, які зобов'язані мати лише негативні гідності, не робити певних речей і говорити по-французькому для того, щоб бути дуже хорошими дипломатами; він був одним з тих дипломатів, які люблять і вміють працювати, і, незважаючи на свої лінощі, він іноді проводив ночі за письмовим столом. Він працював однаково добре, хоч би в чому полягала суть роботи. Їм цікавило не питання "нащо?", а питання "як?". У чому полягала дипломатична справа, йому було однаково; але скласти майстерно, влучно й вишукано циркуляр, меморандум чи донесення — в цьому він знаходив велике задоволення. В заслуги Білібіна ставилося, крім письмових робіт, ще й його вміння обходитися й розмовляти у вищих сферах.

Білібін любив розмову так само, як він любив роботу, тільки тоді, коли розмова могла бути втончено-дотепною. В товаристві завжди він вичікував на нагоду сказати що-небудь незвичайне і заходив у розмову не інакше, як за таких умов. Мова Білібіна раз у раз пересипалася оригінально-дотепними, викінченими фразами, що мали загальний інтерес. Ці фрази виготовлялися у внутрішній лабораторії Білібіна, ніби нарочито портативної властивості, для того, щоб мізерні світські люди легко могли запам'ятовувати їх і переносити з віталень у вітальні. І справді, *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹, як казали, і часто мали вплив на так звані важливі справи.

Худе, виснажене, жовтяве обличчя його було все вкрите великими зморшками, які завжди здавалися так охайно і старанно промитими, як кінчики пальців після лазні. Порухи цих зморшок становили головну гру його фізіономії. То в нього морщився лоб широкими брижами, брови піднімалися вгору, то брови опускалися вниз, і коло щік утворювались великі зморшки. Глибоко поставлені, невеликі очі завжди дивилися прямо й весело.

— Ну, тепер розкажіть нам ваші подвиги,— сказав він. Волконський якнайскромніше, ні разу не згадуючи про себе, розповів про бій і прийом військового міністра.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles*²,— закінчив він.

Білібін усміхнувся і розпустив брижі шкіри.

— *Sependant, mon cher,*— сказав він, розглядаючи здалеку свій ніготь і підбираючи шкіру над лівим оком,— *malgré la haute estime que je professe pour le "православне російське воїнство", j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses* ³.

Він говорив далі так само французькою мовою, вимовляючи по-російському лише ті слова, які він презирливо хотів підкреслити.

1 відгуки Білібіна розходились по віденських вітальнях, 8 — Вони прийняли мене з цією звісткою, як приймають собаку на кегельний кон.

3 — Проте, мій дорогий, при всій моїй пошані до "православного російського воїнства", я гадаю, що перемога ваша не з найблискупіших.

— А що ж? Ви з усією масою своєю накинулися на нещасного Морт'є при одній дивізії, і цей Морт'є вислизає у вас поміж руки? Де ж перемога?

— Проте, серйозно кажучи,— відповів князь Андрій,— все-таки ми можемо сказати без хвальби, що це трохи краще за Ульм...

— Чому ви не взяли нам одного, хоч одного маршала?

— Тому, що не все робиться, як передбачається, і не так регулярно, як на параді. Ми гадали, як я вам казав, зайти в тил на сьому годину ранку, а не прийшли й на п'яту вечора.

— Чому ж ви не прийшли на сьому годину ранку? Вам треба було прийти о сьомій годині ранку,— усміхаючись, сказав Білібін,— треба було прийти о сьомій годині ранку.

— Чому ви не вмовили Бонапарта дипломатичним шляхом, що йому краще залишити Геную? — тим самим тоном сказав князь Андрій.

— Я знаю,— перебив Білібін,— ви думаєте, що дуже легко брати маршалів, сидячи на дивані перед каміном. Це правда, а все-таки чому ви його не взяли? І не дивуйтеся, що не тільки військовий міністр, а й найясніший імператор і король Франц не будуть дуже ошасливлені вашою перемогою; та й я, нещасний секретар російського посольства, не почуваю ніякої особливої радості...

Він подивився прямо на князя Андрія і раптом спустив зібрану шкіру з лоба.

— Тепер моя черга спитати вас "чому", дорогий мій,— сказав Волконський.— Я вам признаюсь, що не розумію, може, тут є дипломатичні тонкощі над мій слабкий розум, але я не розумію: Мак втрачає цілу армію, ерцгерцог Фердинанд і ерцгерцог Карл не подають ніяких ознак життя і роблять помилки за помилками, нарешті, один лише Кутузов здобуває справжню перемогу, знищує *charme* 1 французів, і військовий міністр не цікавиться навіть знати подробиці!

— Саме тому, дорогий мій. *Voyez-vous, mon cher*²: ура! за царя, за Русь, за віру! *Tout ça est bel et bon*³, але що нам, я кажу — австрійському дворові, до ваших перемог? Привезіть ви нам сюди добру звістку про перемогу .ерцгерцога Карла або Фердинанда — *un archiduc vaut l'autre*⁴, як вам відомо — хоч над ротою пожежної команди Бонапарте, це інша річ, ми прогримимо в гармати. А то це, як навмисне, може лише дратувати нас. Ерцгерцог Карл нічого не робить, ерцгерцог Фердинанд вкриває себе ганьбою. Відень ви кидаєте, не захищаєте більш, *comme si vous nous disiez*⁵: з нами бог, а бог з вами, з вашою столицею. Один генерал, якого ми всі любили, Шміт: ви його підво

1 зарок непереможності

2 Бачите:

3 Все це чудово,

4 один ерцгерцог вартий другого, * нібито ви нам сказали:

дите під кулю і поздоровляєте нас із перемогою!.. Погодьтеся, що дратівнішої за ту звістку, яку ви привозите, не можна вигадати. *C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès*¹. Крім того, ну, якби ви здобули справді блискучу перемогу, якби здобув перемогу навіть ерцгерцог Карл, що ж би змінилося в загальному перебігу справ? Тепер уже пізно, коли Відень захопили французькі війська.

— Як захопили? Відень захопили?

— Не тільки захопили, але Бонапарте в Шенбрунні, а граф, наш дорогий граф Врбна, їде до нього за наказами.

Волконський після втомної мандрівки та її вражень, після прийому і особливо після обіду почував, що він не розуміє всього значення слів, які чує.

— Сьогодні вранці був тут граф Ліхтенфельс,— говорив далі Білібін,— і показував мені листа, в якому докладно описано парад французів у Відні. *Le prince Murât et tout le tremblement...*² Ви бачите, що ваша перемога не дуже така радісна і що ви не можете бути прийняті як рятівник...

— Далєбі, для мене однаково, цілком однаково! — сказав князь Андрій, починаючи розуміти, що звістка його про бій під Кремсом справді не мала великої ваги в зв'язку з такими подіями, як захоплення австрійської столиці.— Як же Відень узято? А міст і знаменитий *tête de pont*³, і князь Ауерсперг? У нас були чутки, що князь Ауерсперг захищає Відень,— сказав він.

— Князь Ауерсперг стоїть на цьому, на нашому, боці і захищає нас; я думаю, дуже погано захищає, але все-таки захищає. А Відень на тому боці. Ні, мосту ще не взято і, сподіваюсь, не буде взято, бо він замінований, і його наказано висадити в повітря. В протилежному разі ми давно були б у горах Богемії, і виз вашою армією провели б погану чверть години між двома вогнями.

— Та це все-таки не означає, що кампанія закінчилася,— сказав князь Андрій.

— А я думаю, що закінчилася. І так думають великі ковпаки тут, та не сміють сказати цього. Буде те, що я казав на початку кампанії, що не ваша *échauffourée de Durenstein*⁴, взагалі не порох вирішить справу, а ті, що його видумали,— сказав Білібін, повторюючи одно з своїх *mots*⁵, розпускаючи шкіру на лобі і спиняючись.— Питання лише в тому, що скаже берлінське побачення імператора Олександра з пруським королем. Якщо Пруссія ввійде у союз, *on forcera la main à l'Autriche*⁶ і буде війна. Якщо ж ні, то справа лише в тому, щоб умовитися, де складати перші статті нового *CampoFormio*⁷.

1 Це як навмисно, як навмисно.

2 Принц Мюрат і все інше... 8 укріплення,

4 перестрілка під Дюренштейном, 6 словечок,

6 то Австрію примусять, 1 Кампо Форміо.

— Але яка незвичайна геніальність! — раптом вигукнув князь Андрій, стискаючи свою маленьку руку і вдаряючи нею по столу.— І яке шастя цій людині!

— *Buonaparte*?¹ — запитально сказав Білібін, збираючи у зморшки лоб і цим даючи відчутти, що зараз буде *un mot*².— *Buonaparte*? — сказав він, наголошуючи особливо и.— Я гадаю, проте, що тепер, коли він диктує закони Австрії з Шенбрунна, *il faut lui [aire grâce de Ги*³. Я рішуче роблю нововведення і називаю його *Bonaparte tout court*⁴.

— Ні, без жартів,—сказав князь Андрій,— невже ви думаєте, що кампанія закінчилася?

— Я ось що думаю. Австрія пошилася в дурні, а вона до цього не звикла. І вона

відплатить. А в дурні вона пошилась через те, що, по-перше, провінції спустошені (on dit, le православне est terrible pour le pillage⁵), армія розбита, столиця захоплена, і все це pour les beaux yeux⁶ du сардинська величність. І тому — entre nous, mon cher⁷,— я нюхом чую, що нас обманюють, я нюхом чую зносини з Францією і проекти миру, таємного миру, окремо укладеного.

— Цього не може бути! — сказав князь Андрій,— це було б занадто паскудно.

— Qui vivra verra⁸,— сказав Білібін, розпускаючи знову шкіру на знак закінчення розмови.

Коли князь Андрій прийшов до приготовленої для нього кімнати і в чистій білизні ліг на пуховики й пахучі нагріті подушки,— він відчув, що той бій, про який він привіз звістку, був далекий, далекий йому. Пруський союз, зрада Австрії, новий тріумф Бонапарта, вихід та парад і прийом імператора Франца на завтра заповнили його.

Він заплющив очі, але в ту ж мить у вухах його затріскотіла канонада, пальба, торохтіння коліс екіпажа, і ось знову спускаються з гори, розтягнувшись у нитку, мушкетери, і французи стріляють, і він почуває, як здригається його серце, і він виїжджає вперед разом із Шмітом, і кулі весело свищуть круг нього, і він зазнає того почуття вдсятеро посиленої радості життя, якого він не зазнавав з самого дитинства.

Він прокинувся...

"Так, усе це було!.." — сказав він, щасливо, по-дитячому усміхаючись сам до себе, і заснув міцним, молодим сном.

1 Буонапарте?

2 слівце.

8 треба його звільнити від и.

4 просто Бонапарт.

5 кажуть, православне жорстоко грабує,

6 заради чудових очей

7 між нами, дорогий мій,

в — Живі будемо, побачило,

Другого дня він прокинувся пізно. Поновлюючи враження минулого, він найперше згадав, що сьогодні треба представлятися імператорові Францу, згадав військового міністра, чемного австрійського флігель-ад'ютанта, Білібіна і розмову вчорашнього вечора. Одягнувшись для поїздки до палацу в повну парадну форму, якої він уже давно не одягав, він, свіжий, бадьорий і вродливий, з підв'язаною рукою, ввійшов до кабінету Білібіна. В кабінеті були чотири пани з дипломатичного корпусу. З князем Іполитом Курагіним, який був секретарем посольства, Волконський був знайомий; з іншими його познайомив Білібін.

Пани, які бували в Білібіна, світські, молоді, багаті й веселі люди, складали й у Відні і тут окремий гурток, що його Білібін, будучи главою цього гуртка, називав наші, les nôtres. У гуртку цьому, який складався майже виключно з дипломатів, видно, були свої, далекі од війни й політики, інтереси вищого світу, взаємин з деякими жінками та канцелярської сторони служби. Ці пани, очевидно, охоче, як свого (честь, яку вони

робили не багатом), прийняли до свого гуртка князя Андрія. З чемності і для того, щоб почати розмову, йому поставили декілька запитань про армію та про бій, і розмова знову розсипалась на непослідовні, веселі жарти й пересуди.

— Але особливо гарно,— казав один, розповідаючи про невдачу товариша-дипломата,— особливо гарно вийшло, коли канцлер прямо сказав йому, що призначення його в Лондон є підвищення і щоб він так і дивився на це. Бачите ви його постать при цьому?..

— Але що найгірше, панове, я виказую Курагіна: людина в нещасті, і з цього ось користується цей дон-Жуан, ця жахлива людина!

Князь Іполит лежав у вольтерівському кріслі, поклавши ноги через ручку. Він засміявся.

— Parlez-moi de ça¹,— сказав він.

— О, дон-Жуан! О, змія! — почулися голоси.

— Ви не знаєте, Волконський,— звернувся Білібін до князя Андрія,— що всі страхіття французької армії (я мало не сказав був — російської армії) — ніщо порівняно до того, що наробив між жінками цей мужчина.

— La femme est la compagne de l'homme²,— промовив князь Іполит і став дивитися в лорнет на свої підняті ноги.

Білібін і наші розреготалися, дивлячись у вічі Іполитові. Князь Андрій бачив, що цей Іполит, якого він (мусив признатися) майже ревнував до своєї дружини, був блазнем у цьому товаристві.

1 — Ну-бо, ну-бо,

2 — Жінка — подруга мужчини,

— Ні, я повинен вгостити вас Курагіним,—сказав Білібін тихо до Волконського.— Він чудовий, коли розводиться про політику. Треба бачити цю поважність.

Він підсів до Іполита і, зібравши на лобі свої брижі, почав з ним розмову про політику. Князь Андрій та інші обступили обох.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,— почав Іполит, значущо оглядаючи всіх,— sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...¹

— Attendez, je n'ai pas fini...—сказав він до князя Андрія, хапаючи його за руку.—Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et... — Він помовчав. — On ne pourra pas imputer à la fin de non-recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira².

І він пустив руку Волконського, показуючи тим, що тепер він зовсім закінчив.

— Demosthènes, jeté reconnais au caillou que tu as caché dans ta bouche d'or!³ — сказав Білібін, у якого шапка волосся посунулась на голові від задоволення.

Усі засміялися. Іполит сміявся голосніше за всіх. Він, видно, мучився, задихався, але не міг стриматися від дикого сміху, що розтягав його завжди нерухоме обличчя.

— Ну, ось що, панове,— сказав Білібін,— Волконський мій гість у домі і тут, у

Брюнні, і я хочу його вгостити, по моїй змозі, всіма радощами тутешнього життя. Якби ми були у Відні, це було б легко; але тут, dans ce vilain trou morave 4, це трудніше, і я прошу у всіх вас допомоги. Il faut lui faire les honneurs de Brunn5. Ви візьміть на себе театр, я — товариство, ви, Іполит, певна річ,— жінок.

— Треба йому показати Амелі, розкіш! — сказав один з наших, цілуючи пучки.

— Взагалі, цього кровожерного солдата,— сказав Білібін,— треба повернути до більш людських поглядів.

— Навряд чи я скористаюся з вашої гостинності, панове, і тепер мені час їхати,— глянувши на годинник, сказав Волконський.

— Куди?

— До імператора.

— О, о! о!

1 — Берлінський кабінет не може висловити своєї думки про союз, не висловлюючи... як і у своїй останній ноті... ви розумієте, ви розумієте... а втім, якщо його величність імператор не змінить суті нашого союзу...

2 — Стривайте, я не закінчив... Я думаю, що втручання буде тривкіше, ніж невтручання... І... Неможливо вважати справу закінченою неприйняттям нашої депеші від 28 листопада... Ось чим усе це закінчиться.

3 — Демосфен, я впізнаю тебе по камінцю, якого ти ховаєш у своїх, золотих вустах!

4 у цій огидній моравській дірі,

5 Треба його почастувати Брюнном.

— Ну, до побачення, Волконський! — До побачення, князю; приїжджайте ж обідати раніш,— загомоніли голоси.— Ми беремося за вас.

— Намагайтесь якнайбільше розхвалювати порядок у доставленні провіанту і маршрутів, коли будете розмовляти з імператором,— сказав Білібін, проводячи до передпокою Волконського.

— І хотів би хвалити, та не можу, скільки знаю,— усміхаючись, відповів Волконський.

— Ну, взагалі, якомога більше говоріть. Його пристрасть — аудієнції; а говорити сам він не любить і не вміє, як побачите.

XII

На виході імператор Франц тільки пильно придивився до обличчя князя Андрія, який стояв у призначеному місці між австрійськими офіцерами, і кивнув йому своєю довгою головою. Але після виходу вчорашній флігель-ад'ютант чемно передав Волконському бажання імператора дати йому аудієнцію. Імператор Франц прийняв його, стоячи посеред кімнати. Перед початком розмови князя Андрія вразило те, що імператор ніби зніяковів, не знаючи, що сказати, й почервонів.

— Скажіть, коли почався бій? — спитав він квапливо. Князь Андрій відповів. Після цього запитання йшли інші,

такі ж прості запитання: "Чи здоровий Кутузов? Коли він виїхав з Кремса?" і т. ін. Імператор говорив з таким виразом, наче вся мета його полягала лише в тому, щоб

поставити певну кількість запитань. А відповіді на ці запитання, як було надто очевидно, не могли цікавити його.

— О котрій годині почався бій? — спитав імператор.

— Не можу донести вашій величності, о котрій годині почався бій з фронту, але в Дюренштейні, де я перебував, військо почало атаку о шостій годині вечора,— сказав Волконський, жвавішаючи і при цій нагоді гадаючи, що йому пощастить представити вже ютовий у його голові правдивий опис усього того, що він знав і бачив.

Та імператор усміхнувся й перебив його:

— Скільки миль?

— Звідки й куди, ваша величність?

— Від Дюренштейна до Кремса.

— Три з половиною милі, ваша величність.

— Французи залишили лівий берег?

— Як доносили лазутчики, вночі на плотах переправились останні.

— Чи досить фуражу у Кремсі?

— Фуражу не було доставлено в тій кількості... Імператор перебив його:

— О котрій годині вбито генерала Шміта?

— О сьомій годині, здається.

— О сьомій годині? Дуже сумно! Дуже сумно! Імператор сказав, що він дякує, і вклонився. Князь Андрій

вийшов і зараз же його оточили придворні. З' усіх боків дивились на нього привітні очі і чути було привітні слова. Вчорашній флігель-ад'ютант робив йому докори, чому він не зупинився в палаці, і пропонував йому свій дім. Військовий міністр підійшов, поздоровляючи його з орденом Марії-Терезії 3-го ступеня, яким нагородив його імператор. Камергер імператриці запрошував його до її величності. Ерцгерцогиня теж бажала його бачити. Він не знав, кому відповідати, і кілька секунд збирав думки. Російський посланник узяв його за плече, одвів до вікна і почав розмовляти з ним.

Всупереч словам Білібіна, звістка, яку він привіз, була прийнята радісно. Призначено було подячний молебень. Кутузова було нагороджено Марією-Терезією великого хреста, і вся армія одержала нагороди. Волконський одержував запрошення звідусіль і цілий ранок мусив робити візити головним сановникам Австрії. Закінчивши свої візити о п'ятій годині вечора, в думці складаючи листа до батька про бій і про свою поїздку в Брюнн, князь Андрій повертався до Білібіна. Біля ґанку будинку, в якому жив Білібін, стояла до половини навантажена речами бричка, і Франц, слуга Білібіна, насилу несучи чемодан, вийшов з дверей. (Перш ніж їхати до Білібіна, князь Андрій поїхав до книгарні запитися на похід книжками й засидівся в крамниці).

— Що таке? — спитав Волконський.

— Ach, Erlaucht!— сказав Франц, насилу вкидаючи чемодан у бричку.—Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her!1

— Що таке? Що? — питав князь Андрій.

Білібін вийшов назустріч Волконському. Завжди спокійне обличчя Білібіна було

схвильоване.

— Non, non, avouez que c'est charmant,— казав він,— cette histoire du pont de Thabor (місту Відні). Ils l'ont passé sans coup férir².

Князь Андрій нічого не розумів.

— Та звідки ж ви, що ви не знаєте того, що вже знають усі кучери в місті?

— Я від ерцгерцогині. Там я нічого не чув.

— І не бачили, що скрізь збираються в дорогу?

— Не бачив... Та в чому річ? — нетерпляче спитав князь Андрій.

— У чому річ? Річ у тому, що французи перейшли міст, який захищає Ауерсперг, і мосту не висадили в повітря, так що Мю-

1 — Ах, ваше сіятельство! Ми вирушаємо ще далі. Лиходій уже знову за нами по п'ятах!

2 — Ні, ні, погодьтеся, що це чарівно, ця історія з Таборським мостом. Вони перейшли його без опору.

рат біжить тепер шляхом до Брюнна, і сьогодні-завтра вони будуть тут.

— Як тут? Та чому ж не висадили в повітря мосту, коли він замінований?

— Д про це я вас питаю. Цього ніхто, і сам Бонапарте, не знає.

Волконський знизав плечима.

— Але ж коли міст перейдено, виходить, і армія загинула: її буде відрізано,— сказав він.

— У тім-то й штука,— відповів Білібін.— Слухайте. Вступають французи у Відень, як я вам казав. Усе дуже добре. Другого дня, тобто вчора, пани маршали: Мюрат, Ланн та Бельяр, сідають на коней і вирушають на міст. (Зауважте, всі три гасконці.) Панове,— каже один,— ви знаєте, що Таборський міст міновано і контрміновано, і що перед ним грізний tête de pont¹ і п'ятнадцять тисяч війська, якому наказано висадити в повітря міст і нас не пускати. Але нашому государеві імператору Наполеону буде приємно, якщо ми візьмемо цей міст. Поїдьмо втрюх і візьмемо цей міст.— Поїдьмо,— кажуть інші; і вони їдуть і беруть міст, переходять його і тепер з усією армією по цей бік Дунаю простують на нас, на вас і на ваші сполучення.

— Годі-бо жартувати,— журно і серйозно сказав князь Андрій. Звістка ця була гірка і разом з тим приємна князеві Андрію.

Тільки-но він почув, що російська армія перебуває в такому безнадійному становищі, йому спало на думку, що саме йому ось судилося вивести російську армію з цього становища, що ось він, той Тулон, який виведе його з рядів невідомих офіцерів і відкриє йому перший шлях до слави! Слухаючи Білібіна, він міркував уже, як, приїхавши до армії, він на військовій раді подасть думку, що стане єдиним порятунком армії, і як йому самому буде доручено виконання цього плану.

— Годі-бо жартувати,— сказав він.

— Не жартую,— продовжував Білібін,— нічого нема правдивішого і сумнішого. Ці добродії приїжджають на міст самі і підіймають білі хусточки; запевняють, що перемир'я і що вони, маршали, їдуть для переговорів з князем Ауерспергом. Черговий

офіцер пускає їх у tête de pont *. Вони розповідають йому тисячу гасконських дурниць: кажуть, що війну закінчено, що імператор Франц призначив побачення Бонапарту, що вони бажають бачити князя Ауерсперга тощо. Офіцер посилає за Ауерспергом; ці добродії обнімають офіцера, жартують, сідають на гармати. А тимчасом французький батальйон непоміченим входить на міст, скидає мішки з горючими речовинами в воду і підходить до tête de pont К Нарешті з'являється сам генерал-лейтенант, наш милий князь Ауерсперг фон-Маутерн. "Любий вороже! Цвіте австрійського воїнства, герою турецьких воєн! Ворожнечу закін

1 мостове укріплення

чено, ми можемо подати один одному руку... імператор Наполеон аж палає від бажання познайомитися з князем Ауерспер-гом". Одне слово, ці добродії, недарма гасконці, так закидають Ауерсперга прекрасними словами, його так зачаровує ця так швидко встановлена інтимність з французькими маршалами, так засліплює споглядання Мюратової мантиї та його страусових пір'їн, qu'il n'y voit que du feu, et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi¹. (Незважаючи на жвавність своєї розповіді, Білібін не забув зробити паузу після цього mot, щоб дати час оцінити його.) Французький батальйон вбігає в tête de pont, забивають гармати, і міст взято. Ні, але що найкраще,— говорив він далі, заспокоюючись у своєму хвилюванні чарівністю власного оповідання,— це те, що сержант, приставлений до тієї гармати, за сигналом якої мали запалювати міни й висаджувати в повітря міст, сержант цей, побачивши, що французькі війська біжать на міст, хотів уже стріляти, та Ланн одвів його руку. Сержант, який, видно, був розумніший за свого генерала, підходить до Ауерсперга й каже: "Князю, вас обдурюють, он французи!" Мюрат бачить, що справу програно, якщо дати говорити сержантові. Він з удаваним подивом (справжній гасконець) звертається до Ауерсперга: "Я не впізнаю такої хваленої в світі австрійської дисципліни,— каже він,— і ви дозволяєте так розмовляти з вами нижчому чинові!" C'est génial. Le prince d'Auersperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

— C'est trahison peut-être³,—сказав князь Андрій, виразно уявляючи собі сірі шинелі, рани, пороховий дим, звуки пальби і славу, що чекає його.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps,— продовжував Білібін.— Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...— Він неначе замислився, шукаючи вислову:— c'est... c'est du Mack. Nous sommes mackés*,— закінчив він, почувавши, що він сказав un mot, і свіже mot, таке mot, яке повторюватиметься.

Зібрані доти брижі на лобі швидко розпустилися на знак задоволення, і він, трошки усміхаючись, став розглядати свої нігті.

— Куди ви? — сказав він раптом, звертаючись до князя Андрія, який встав і попростував до своєї кімнати.

— Я їду.

1 що він бачить лише їх вогонь і забуває про свій, про той, який він зобов'язаний був відкрити проти ворога.

2 Це геніально. Князь Ауерсперг ображається й наказує заарештувати сержанта. Ні, погодьтеся, що це чудово, уся ця історія з мостом. Це не то що дурість,— не то що підлість...

3 — Може, зрада,

4 — Також ні. Це ставить двір у занадто погане становище. Це ні зрада, ні підлість, ні дурість; це як при Ульмі, це... це маківщина. Ми обмацалися.

— Куди?

— В армію.

— Та ви ж хотіли побути ще два дні?

— А тепер я їду зараз.

І князь Андрій, зробивши розпорядження про від'їзд, пішов до своєї кімнати.

— Знаєте що, дорогий мій,— сказав Білібін, входячи до нього в кімнату.— Я подумав про вас. Чого ви поїдете?

І на доказ незаперечності цього доводу всі брижі збігли з його обличчя.

Князь Андрій запитливо подивився на свого співрозмовника і нічого не відповів.

— Чого ви поїдете? Я знаю, ви думаєте, що ваш обов'язок — мчати в армію тепер, коли армія в небезпеці. Я це розумію, *mon cher*, *c'est de l'héroïsme*

— Анітрохи,— сказав князь Андрій.

— Але ви *un philosophe*², будьте ж ним до кінця, подивіться на речі з другого боку, і ви побачите, що ваш обов'язок, навпаки, берегти себе. Полишіть це на інших, які ні на що більш не здатні... Вам не наказано приїжджати назад, і звідси вас не відпустили; отже, ви можете zostатись і їхати з нами, куди нас поведе наша нещасна доля. Кажуть, їдуть до Ольмюца. А Оль-мюц дуже миле місто. І ми з вами разом спокійно поїдемо в моїй колясці.

— Перестаньте жартувати, Білібін,— сказав Волконський.

— Я кажу вам щиро і дружньо. Розсудіть. Куди й чого ви поїдете тепер, коли ви можете zostаватися тут? Вас чекає одно з двох (він зібрав шкіру над лівою скронею) : або не доїдете до армії і мир буде укладено, або поразка й сором з усією куту-зовською армією.

І Білібін розпустив шкіру, почуваючи, що дилема його невідпорна.

— Цього я не можу розсудити,— холодно сказав князь Андрій, а подумав: "їду для того, щоб врятувати армію".

— *Mon cher*, vous êtes un héros³,— сказав Білібін.

XIII

Тієї ж ночі, відкланявшись військовому міністрові, Волконський їхав до армії, сам не знаючи, де він знайде її, і побоюючись, щоб по дорозі до Кремса його не перехопили французи.

У Брюнні все придворне населення збиралося, і вже відправлялися вантажі в Ольмюц. Біля Ецельсдорфа князь Андрій ви

1 Мій дорогий, це героїзм.

2 філософ,

3 — Мій дорогий, ви — герой.

їхав на шлях, що ним, страшенно поспішаючи і в страшенному безладді, рухалась російська армія. Шлях був так забитий повозками, що неможливо було їхати в екіпажі. Взявши в козачого начальника коня й козака, князь Андрій, 'голодний і втомлений, минаючи обози, їхав розшукувати головнокомандуючого і свою повозку. Найзловісніші чутки про становище армії доходили до нього дорогою, і картини безладної втечі армії підтверджували ці чутки.

"Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sort de l'armée d'Ulm)"¹,—згадував він слова наказу Бонапарта своїй армії перед початком кампанії, і слова ці однаково викликали в нього подив з геніального героя, почуття ображеної гордості і сподівання слави. "А якщо нічого не залишиться, крім — померти? — думав він.— Що ж, коли треба! Я зроблю це не гірше за інших". ,

князь Андрій з презирством дивився на ці нескінченні команди, повозки, парки, артилерію, які перемішались, і знову найрізноманітніші повозки, повозки й повозки, що випереджали одна одну і в три, в чотири ряди захаращували болотистий шлях. З усіх боків, ззаду і спереду, доки сягав слух, чутно було звуки коліс, гуркотіння кузовів, возів і лафетів, кінський тупіт, удари батоном, вигуки погоничів, лайку солдатів, денщиків та офіцерів. По краях шляху раз у раз впадали в око то здохлі оббіловані й необбіловані коні, то поламані повозки, біля яких, чогось чекаючи, сиділи самотні солдати, то юрми солдатів, що, відділившись від команд, простували в сусідні села або несли з сіл курей, овець, сіно, чи мішки, чимсь наповнені. На спусках і підйомах юрми густішали, і стояв безперервний стогін галасу. Солдати, вгрузаючи по коліна в болото, руками підхоплювали гармати й фури; билися батоги, сковзали копита, рвались посторонки і надсаджувалися від вигуків груди. Офіцери, що керували рухом, проїжджали то вперед, то назад між обозами. Голоси їх було погано чути серед загального гудіння, і по обличчях їхніх видно було, що вони зневірялися в можливості припинити це безладдя.

"Voilà le cher² православне воїнство",— подумав Волконський, згадуючи слова Білібіна.

Бажаючи спитати кого-небудь з цих людей, де головнокомандуючий, він під'їхав до обозу. Просто проти нього їхав чудний, однокінний екіпаж, очевидно, влаштований домашніми солдатськими засобами, щось середнє між возом, кабріюлетом і коляскою. В екіпажі поганяв солдат і сиділа під шкіряним верхом за фартухом жінка, вся обв'язана хустками. Князь Андрій

1 "Цю російську армію, яку англійське золото перенесло сюди а того краю світу, ми примусимо зазнати тієї ж долі (долі Ульмської армії)", 2 Ось воно, миле

під'їхав і вже звернувся з запитанням до солдата, коли його увагу привернув одчайдушний крик жінки, що сиділа в халабудці. Офіцер, який завідував обозом, бив солдата, що сидів кучером у цій колясці, за те, що він хотів об'їхати інших, і нагайка влучала по фартуху екіпажа. Жінка верещала. Побачивши князя Андрія, вона виставилася з-під фартуха і, махаючи худими руками, вийнятими з-під килимової

хустки, кричала:

— Ад'ютанте! Пане ад'ютант!.. Ради бога... захистіть... Що ж це буде?.. Я лікарська 'дружина сьомого егерського... не пускають; ми відстали, своїх загубили...

— На гамуз зіб'ю, завертай! — кричав розлючений офіцер на солдата,— завертай назад із шлюхою своєю.

— Пане ад'ютант, захистіть! Що ж це таке? — кричала лі-карша.

— Звольте пропустити цю повозку. Хіба ви не бачите, що це жінка? — сказав князь Андрій, під'їжджаючи до офіцера.

Офіцер глянув на нього і, не відповідаючи, повернувся знову до ссудата: — Я тебе об'їду... Назад!

— Пропустіть, я вам кажу,— знову сказав, підбираючи губи, князь Андрій.

— А ти хто такий? — раптом з п'яною люттю звернувся до нього офіцер.— Ти хто такий? Ти (він особливо напивав на ти) начальник, чи що? Тут я начальник, а не ти. Ти, назад,— повторив він,— на гамуз зіб'ю!

Цей вислів, видно, сподобався офіцерові.

— Гарно відрізав ад'ютантикові,— почувся голос ззаду. Князь Андрій бачив, що офіцер був у тому п'яному припадку

безпричинної люті, в якому люди не пам'ятають, що говорять. Він бачив, що його заступництво за лікарську дружину в халабудці сповнене того, чого він боявся більш за все на світі, того, що називається *ridicule* *, але інстинкт його говорив інше. Не встиг офіцер доказати останніх слів, як князь Андрій із спотвореним од люті обличчям під'їхав до нього і підняв нагайку:

— Зво-льте про-пу-сти-ти!

Офіцер махнув рукою і квапливо від'їхав геть.

— Усе через цих, через штабних, безладдя все,— пробурчав він.— Робіть же, як знаєте.

Князь Андрій квапливо, не зводячи очей, від'їхав од лікарської дружини, яка називала його рятівником, і, з огидою згадуючи найменші подробиці цієї принизливої сцени, помчав далі до того села, де, як йому сказали, перебував головнокомандуючий.

В'їхавши в село, він зліз з коня і пішов до першого будинку з наміром відпочити хоч яку хвилину, з'їсти що-небудь і привести в порядок усі ті образливі думки, що мучили його. "Це юрма мерзотників, а не військо",— подумав він, підходячи до

1 смішним,

вікна першого будинку, коли знайомий йому голос назвав його на ім'я.

Він оглянувся. З маленького вікна виставлялося вродливе обличчя Несвицького. Несвицький, пережовуючи щось соковитим ротом і махаючи руками, кликав його до себе.

— Волконський, Волконський! Не чуєш, чи що? Йди скоріше,— гукав він.

Увійшовши в будинок, князь Андрій побачив Несвицького і ще одного ад'ютанта, які перекушували чимсь. Вони квапливо звернулися до Волконського з запитанням, чи не знає він чого нового. На їхніх таких знайомих йому обличчях князь Андрій прочитав

вираз тривоги і неспокою. Вираз цей особливо помітний був на завжди усміхненому обличчі Несвицького.

— Де головнокомандуючий? — спитав Волконський.

— Тут, у тому будинку, — відповів ад'ютант.

— Ну що, це правда, що мир і капітуляція? — спитав Несвицький.

— Я вас питаю. Я нічого не знаю, крім того, що я насилу добрався до вас.

— А в нас, брат, що! Жах! Винен, брат, з Мака сміялися, а самим ще гірше приходитьсь, — сказав Несвицький. — Та сідай же, поїж чого-небудь.

— Тепер, князю, ні повозок, нічого не знайдете, і ваш Петро бог його знає де, — сказав другий ад'ютант.

— Де ж головна квартира?

— У Цнаймі нчуємо.

— А я ось перев'ючив собі все, чого мені треба, на двох коней, — сказав Несвицький, — і в'юки добрячі мені зробили. Хоч через Богемські гори втікай. Погано, брат. Та що ти, мабуть, хворий, що так здригаєшся? — спитав Несвицький, помітивши, що князя Андрія пересмикнуло, наче від дотику до лейденської банки.

— Нічого, — відповів князь Андрій.

Він згадав у цю хвилину про недавню сутичку з лікарською дружиною і фурштатським офіцером.

— Що головнокомандуючий тут робить? — спитав він.

— Нічого не розумію, — сказав Несвицький.

— Я одно розумію, що все мерзота, мерзота й мерзота, — вказав князь Андрій і пішов до будинку, де стояв головнокомандуючий.

Пройшовши повз екіпаж Кутузова, повз верхових замучених коней почту та козаків, які голосно розмовляли між собою, князь Андрій увійшов до сіней. Сам Кутузов, як сказали князеві Андрію, був у хаті з князем Багратіоном і Вейротером. Вейротер був австрійський генерал, що замінив убитого Шміта. В сінях маленький Козловський сидів навпочіпки перед писарем. Писар, закотивши вилоги мундира, квапливо писав на перекинутій діжці. Обличчя в Козловського було зморене — він, видно, теж не спав ніч. Він глянув на князя Андрія і навіть не кивнув йому головою.

— Друга лінія... Написав? — продовжував він, диктуючи писареві, — Київський гренадерський, Подольський...

— Не поспієш, ваше високоблагородіє, — відповів писар неповажливо й сердито, оглядаючись на Козловського.

З-за дверей чутно було в цей час збуджено-незадоволений голос Кутузова, якого перебивав інший, незнайомий голос. По звучанню цих голосів, по неуважності, з якою глянув на нього Козловський, по неповазі змученого писаря, по тому, що писар і Козловський сиділи так близько від головнокомандуючого долі біля діжки, і по тому, що козаки, тримаючи коней, сміялися голосно під вікном хати, — по всьому цьому князь Андрій почував, що повинно було статися щось важливе й нещасливе.

Князь Андрій настійно звернувся до Козловського з запитаннями.

— Зараз, князю,— сказав Козловський.— Диспозиція Багра-тіону.

— А капітуляція?

— Ніякої нема; зроблено розпорядження до бою.

Князь Андрій рушив до дверей, з-за яких чутно було голоси. Але в той час, як він хотів відчинити двері, голоси в кімнаті замовкли, двері самі відчинилися, і Кутузов, із своїм орлиним носом на пухлому обличчі, з'явився на порозі. Князь Андрій стояв просто проти Кутузова; але по виразу єдиного видючого ока головнокомандуючого видно було, що думка й турбота так сильно заповнювали його, що неначе застиляли йому зір. Він просто дивився на обличчя свого ад'ютанта і не впізнавав його.

— Ну, що, закінчив? — звернувся він до Козловського.

— Цю ж мить, ваше високопревосходительство. Багратіон, невисокий, з твердим і нерухливим, східного типу,

обличчям, сухий, ще не старий чоловік, вийшов за головнокомандуючим.

— Честь маю з'явитися,— повторив досить голосно князь Андрій, подаючи конверта.

— А, з Відня? Гаразд. Потім, потім! Кутузов вийшов з Багратіоном на ґанок.

— Ну, князю, прощай,— сказав він до Багратіона.— Христос з тобою. Благословляю тебе на великий подвиг.

Обличчя Кутузова несподівано стало лагіднішим, і сльози з'явилися в його очах. Він притягнув до себе лівою рукою Багратіона, а правою, на якій був перстень, явно-звичним жестом перехрестив його і підставив йому пухлу щоку, замість якої Багратіон поцілував його в шию.

— Христос з тобою,— повторив Кутузов і підійшов до коляски.— Сідай зо мною,— сказав він до Волконського.

— Ваше високопревосходительство, я бажав би бути корисним тут. Дозвольте мені зостатися в загоні князя Багратіона.

— Сідай,— сказав Кутузов і, помітивши, що Волконський бариться,— мені хороші офіцери самому потрібні, самому потрібні.

Вони сіли в коляску і мовчки пгЗоїхали кілька хвилин.

— Ще попереду багато, багато всього буде,— сказав він із старечим виразом прозорливості, неначе зрозумівши все, що робилося в душі Волконського.— Якщо з загону його прийде завтра одна десята частина, я хвалитиму бога,— додав Кутузов, ніби розмовляючи з самим собою.

Князь Андрій глянув на Кутузова, і йому мимоволі впали в око, за піваршина від нього, чисто промиті зборки шраму на скроні в Кутузова, де ізмаїльська куля пронизала йому голову, і його витекле око. "Егеж, він має право отак спокійно говорити про загибель цих людей!" — подумав Волконський.

— Через те я й прошу послати мене в цей загін,— сказав він. Кутузов не відповів. Він, здавалося, вже забув про те, що

сказав недавно, і сидів задумавшись. Через п'ять хвилин, плавко розгойдуючись на м'яких ресорах коляски, Кутузов повернувся до князя Андрія. На обличчі його не було

й сліду хвилювання. Він з тонкою глузливістю розпитував князя Андрія про подробиці його побачення з імператором, про відгуки на кремський бій, чуті при дворі, і про деяких спільних знайомих жінок.

XIV

Кутузов через свого лазутчика одержав 1 листопада звістку, яка ставила армію, що нею він командував, майже в безвихідне становище. Лазутчик доносив, що французи у величезних силах, перейшовши віденський міст, вирушили на шлях сполучення Кутузова з військами, які йшли з Росії. Якби Кутузов вирішив залишитися в Кремсі, то півторастатисячна Наполеонова армія відрізала б його від усіх сполучень, оточила б його со-рокатисячну виснажену армію" і він був би у становищі Мака під Ульмом. Якби Кутузов вирішив залишити шлях, що вів на сполучення з військами, які йшли з Росії, то він мусив би вступити без дороги в невідомі краї Богемських гір, захищаючись від переважаючого силами ворога, і облишити всяку надію на сполучення з Буксгевденом. Якби Кутузов вирішив відступати шляхом з Кремса в Ольмюц на з'єднання з військами з Росії, то він ризикував би, що французи, перейшовши вже міст у Відні, випередили б його на цій дорозі і таким чином примусили б прийняти бій на поході, з усім важким майном і обозами, маючи справу з ворогом, який втричі переважає його і охоплює його з двох боків,

Кутузов обрав цей останній вихід.

Французи, як доносив лазутчик, перейшовши міст у Відні, посиленним маршем ішли на Цнайм, що лежав на шляху відступу Кутузова, попереду його більш як на сто верст. Досягти Цнайма раніш за французів — означало велику надію на врятування армії; дати французам випередити себе у Цнаймі — означало неминучу ганьбу для всієї армії, подібну до Ульмської, або загальну загибель. Але випередити французів з усією армією було неможливо. Шлях французів од Відня до Цнайма був коротший і кращий, ніж дорога росіян від Кремса до Цнайма.

В ніч одержання звістки Кутузов послав чотиритисячний авангард Багратіона праворуч горами з кремсько-цнаймського шляху на віденсько-цнаймський. Багратіон повинен був зробити без відпочинку цей перехід, зупинитися обличчям до Відня і спиною до Цнайма, і якби йому пощастило випередити французів, то він повинен був затримувати їх, скільки міг. А сам Кутузов з усім важким майном рушив до Цнайма.

Пройшовши з голодними, роззутими солдатами, без дороги, горами, буряної ночі сорок п'ять верст, розгубивши третю частину відсталими, Багратіон вийшов у Голлабрун на віденсько-цнаймський шлях на кілька годин раніш за французів, які підходили до Голлабруна з Відня,. Кутузову треба було йти ще цілу добу зі своїми обозами, щоб досягти Цнайма, і тому, щоб врятувати армію, Багратіон повинен був з чотирма тисячами голодних, змучених солдатів стримувати протягом доби всю ворожу армію, яка зустрілася з ним у Голлабруні, що було, очевидно, неможливим. Але химерна доля зробила неможливе можливим. Успіх того обману, що віддав без бою віденський міст до рук французам, спонукав Мюрата спробувати обдурити так само й Кутузова. Мюрат, зустрівши на цнаймському шляху слабкий загін Багратіона, подумав,

що це була вся армія Кутузова. Щоб безсумнівно розчавити цю армію, він чекав на відсталі по дорозі з Відня війська і з цією метою запропонував перемир'я на три дні, з умовою, щоб ті й другі війська не змінювали своїх положень і не рушали з місця. Мюрат запевняв, що вже провадяться переговори про мир і що тому, уникаючи марного пролиття крові, він пропонує перемир'я. Австрійський генерал граф Ностіц, стоячи на аванпостах, повірив словам Мюратового парламентаря і відступив, відкривши загін Багратіона. Другий парламентар поїхав у російський цеп оголосити ту ж звістку про мирні переговори і запропонувати російським військам перемир'я на три дні. Багратіон відповів, що не може приймати чи не приймати перемир'я, і з донесенням про зроблену йому пропозицію послав до Кутузова свого ад'ютанта.

Перемир'я для Кутузова було єдиним способом виграти час, дати відпочити змученому загоні Багратіона і пропустити обози й важке майно (рух яких було приховано від французів) хоч на один лишній перехід до Цнайма. Пропозиція перемир'я давала єдину і несподівану можливість врятувати армію. Одержавши цю звістку, Кутузов негайно послав генерал-ад'ютанта Вінценгероде, який був при ньому, у ворожий табір. Вінценге-роде повинен був не тільки прийняти перемир'я, а й запропонувати умови капітуляції, а тимчасом Кутузов послав своїх ад'ютантів назад квапити по можливості рух обозів усієї армії по кремсько-цнаймському шляху. Змучений, голодний загін Багратіона сам повинен був, прикриваючи собою цей рух обозів і всієї армії, непорушно стояти перед ворогом у вісім разів сильнішим.

Сподівання Кутузова справилися як щодо того, що пропозиції капітуляції, ні до чого не зобов'язуючи, могли дати час пройти якійсь частині обозів, так і щодо того, що Мюратова помилка повинна була розкритися дуже скоро. Як тільки Бонапарте, перебуваючи в Шенбрунні, за 25 верст від Голлабруна, одержав Мюратове донесення і проект перемир'я та капітуляції, він побачив обман і написав такого листа Мюрату:

"Au prince Murât. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à huit heures du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mécontentement. Vous ne commandez que mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Rompez l'armistice sur-le-champ et marchez à l'ennemi. Vous lui ferez déclarer, que le général qui a signé cette capitulation, n'avait pas le droit de le faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que * l'Empereur de Russie ratifierait la dite convention, je la ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Marchez, détruisez l'armée russe... vous êtes en position de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon*1.

1 "Принцеві Мюрату. Шенбрунн, 25 брюмера 1805 р. 8 годин ранку.

Я не можу знайти слів, щоб висловити вам моє незадоволення Ви командуєте лише

моїм авангардом і не маєте права робити перемир'я без мого наказу. Ви змушуєте мене втратити плоди цілої кампанії. негайно розірвіть перемир'я і йдіть проти ворога. Ви заявите йому, що генерал, який підписав цю капітуляцію, не мав на це права, і ніхто не має, за винятком лише російського імператора.

А втім, якщо російський імператор погодиться на згадані умови, я теж погоджуся; але це не що інше, як хитрість. Ідіть, знищіть російську армію... Ви можете взяти її обози та її артилерію.

Генерал-ад'ютант російського імператора обманщик... Офіцери нічого не значать, коли не мають влади повноваження; він також не має його... Австрійці дали себе обдурити при переході віденського мосту, а ви даєте себе обдурити ад'ютантам імператора.

Наполеон".

Ад'ютант Бонапарте щодуху мчав з цим грізним листом до Мюрата. Сам Бонапарте, не довіряючи своїм генералам, з усією гвардією просувався до поля бою, боячись випустити готову жертву, а чотиритисячний загін Багратіона, весело розкладаючи вогнища, сушився, обігрівався, варив уперше після трьох днів кашу, і ніхто з людей загону не знав і не думав про те, що чекало його.

1 XV

О четвертій годині вечора князь Андрій, напологши на своїй просьбі перед Кутузовим, приїхав у Грунт і з'явився до Багратіона. Ад'ютант Бонапарте ще не приїхав у загін Мюрата, і битва ще не починалася. В загоні Багратіона нічого не знали про загальний перебіг справ, говорили про мир, але не вірили в його можливість. Говорили про бій і теж не вірили в близькість бою. *

Багратіон, знаючи Волконського за улюбленого і довіреного ад'ютанта, прийняв його з особливою начальницькою прихильністю і ласкою, пояснив йому, що, мабуть, сьогодні або завтра буде бій, і дав йому повну волю бути при ньому під час бою чи в ар'єргарді стежити за порядком відступу, "що теж дуже багато важить".

— А втім, сьогодні, мабуть, бою не буде,— сказав Багратіон, ніби заспокоюючи князя Андрія.

"Коли це один із звичайних штабних франтиків, яких посилають для одержання хрестика, то він і в ар'єргарді одержить нагороду, а коли хоче зі мною бути, хай... придасться, коли хоробрий офіцер",— подумав Багратіон. Князь Андрій, нічого не відповівши, попросив дозволу об'їдати позицію і ознайомитися з розташуванням військ, щоб у разі доручення знати, куди їхати. Черговий офіцер загону, мужчина вродливий, чепуристо одягнений і з алмазним перснем на вказівному пальці, погано, але охоче розмовляючи по-французькому, визвався проводити князя Андрія.

З усіх боків видно було мокрих, з сумними обличчями офіцерів, що ніби чогось шукали, і солдатів, які несли з села двері, лави й паркани.

— От не можемо, князю, позбутися цього народу,— сказав штаб-офіцер, показуючи на цих людей.— Розпускають командири. А ось тут,— він показав на розкинутий намет маркітанта,— зіб'ються й сидять. Сьогодні вранці всіх вигнав: подивіться, знову повний.

Треба під'їхати, князю, сполохнути їх. Одна хвилина.

— Заїдьмо, і я візьму в нього сиру й булку,— сказав князь Андрій, який не встиг ще поїсти.

— Чому ж ви не сказали, князю? Я б запросив до свого хлі-ба-солі.

Вони позлазили з коней і ввійшли під намет маркітанта. Кілька чоловік офіцерів, розчервонівшись, із стомленими обличчями, сиділи за столами, пили і їли.

— Ну, що ж це, панове! — сказав штаб-офіцер тоном Докору, як людина, що кілька разів уже повторювала те саме.— Адже не можна так залишати свої місця. Князь наказав, щоб нікого не було. Ну, ось ви, пане штабс-капітан,— звернувся він до маленького, брудного, худого артилерійського офіцера, який без чобіт (він віддав їх маркітантові сушити), в самих панчохах, встав перед ним і князем Андрієм, усміхаючись не зовсім природно.

— Ну, як вам, капітане Тушин, не соромно,— говорив далі штаб-офіцер,— вам би< здається, як артилеристові, треба приклад показувати, а ви без чобіт. Ударять тривогу, а ви без чобіт,— дуже гарний у вас вигляд буде. (Штаб-офіцер усміхнувся.) Звольте вирушати до своїх місць?, панове, всі, всі,— додав він по-начальницькому.

Князь Андрій мимохіть усміхнувся, глянувши на штабс-капітана Тушина. Мовчки усміхаючись і переступаючи з босої ноги на ногу, Тушин запитливо дивився великими, розумними й добрими очима то на князя Андрія, то на штаб-офіцера.

— Солдати кажуть: роззувшись ловкіше,— сказав капітан Тушин, усміхаючись і ніяковіючи, видно, бажаючи зі свого незручного становища "перейти на жартівливий тон.

. Але ще він не доказав, як відчув, що жарт його не прийнятий і не вийшов. Він збентежився.

— Звольте рушати,— сказав штаб-офіцер, намагаючись дотримати серйозності.

Князь Андрій ще раз глянув на маленьку постать артилериста. В ній було щось особливе, зовсім не військове, трохи комічне, але надзвичайно привабливе.

Штаб-офіцер і князь Андрій посідали на коней і поїхали далі.

Виїхавши за село, безперестанно обминаючи і зустрічаючи прохожих солдатів, офіцерів різних команд, вони побачили ліворуч червоні од свіжої, щойно перекопаної глини, будовані укріплення. Кілька батальйонів солдатів у самих сорочках, незважаючи на холодний вітер, як білі мурахи, копошилися на цих укріпленнях; з-за насипу не видно хто безперестанку викидав лопати червоної глини. Вони під'їхали до укріплення, оглянули його й поїхали далі. За самим укріпленням натрапили вони на кілька десятків солдатів, які, безперестанку змінюючись, збігали з укріплення. Вони мусили затулити носа й пустити коней риссю, щоб виїхати з цієї отруєної атмосфери.

— Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince — сказав черговий штаб-офіцер.

1 — От приємність табору, князю,

Вони виїхали на протилежну гору. З цієї гори вже видно було французів. Князь Андрій зупинився й почав роздивлятися.

— Ось тут наша батарея стоїть,— сказав штаб-офіцер, показуючи на найвищий

пункт,— того самого дивака, що без чобіт сидів; звідти все видно: поїдьмо, князю.

— Широ дякую, я тепер сам проїду,— сказав князь Андрій, бажаючи позбутися штаб-офіцера,— не турбуйтеся, будь ласка.

Штаб-офіцер відстав, і князь Андрій поїхав сам.

Чим далі просувався він вперед, ближче до ворога, тим більше ладу і веселості було у вигляді військ. Найбільше безладдя і зневіра були в тому обозі перед Цнаймом, що його об'їжджав князь Андрій вранці і що був за десять верст від французів. У Грунті теж почувалась якась тривога і страх перед чимсь. Але чим ближче під'їжджав князь Андрій до цепу французів, тим самовпевненішим ставав вигляд наших військ. Вистроєні в ряд, стояли в шинелях солдати, і фельдфебелі і ротний розраховували людей, тикаючи пальцем у груди крайньому в рою солдатів і наказуючи йому піднімати руку; розсипані по всьому простору, солдати несли дрова та хмиз і будували курені, весело сміючись і перемовляючись; сидячи біля багать, одягнені й голі, сушили сорочки, онучі або лагодили чоботи й шинелі; юрилися коло казанів і кашоварів. У одній роті обід був готовий, і солдати з жадібними обличчями дивилися на паруючі казани й чекали проби, яку в дерев'яній мисці підносив каптенармус офіцерові, що сидів на колоді проти свого куреня.

У другій, щасливішій роті, бо не в усіх була горілка, солдати, товплячись і по черзі підставляючи покритки манірок, стояли коло рябого плечистого фельдфебеля, який, нагинаючи барильце, наливав. Солдати з побожними обличчями підносили до рота манірки, перехилили їх і, споліскуючи рота та втираючись рукавами шинелей, з повеселілими обличчями відходили від фельдфебеля. Всі обличчя були такі спокійні, неначе все відбувалося не на очах у во.рога, перед боєм, де повинна була залишитись на місці принаймні половина загону, а неначе де-небудь на батьківщині перед спокійним постом. Проїхавши егерський полк, урядах київських грендерів, молодцюватих людей, заклопотаних тими ж мирними справами, князь Андрій недалеко від високого, відмінного від інших, куреня полкового командира, наїхав на стрій взводу грендерів, перед якими лежав оголений чоловік. Два солдати тривали його, а два замахувалися гнучкими лозинами і рівномірно шмагали по оголеній спині. Караний неприродно кричав.— Товстий майор ходив перед строєм і, не перестаючи і не зважаючи на крик, говорив:

— Солдатів ганебно красти, солдат повинен бути чесним, благородним і хоробрим, а коли у свого брата вкрав, то в ньому честі нема; це мерзотник. Ще, ще!

І все чутно було гнучкі удари і відчайдушний, але вдаваний крик.

2 Війна і мир

777

— Ще, ще,— приказував майор.

Молодий офіцер, з виразом нерозуміння й болю на обличчі, відійшов від караного, оглядаючись запитально на проїжджого ад'ютанта.

Князь Андрій, виїхавши на передню лінію, поїхав по фронту. Цеп наш і ворожий стояли на лівому й на правому фланзі далеко один від одного, але посередині, в тому

місці, де вранці проїжджали парламенти, цепи зійшлися так близько, що противники могли бачити обличчя один одного і перемовлятися між собою. Крім солдатів, що займали цеп у цьому місці, з того і з цього боку стояло багато цікавих, які, посміюючись, розглядали чудних і чужих для них ворогів.

З раннього ранку, незважаючи на заборону підходити до цепу, начальники не могли відбитися від цікавих. Солдати, що стояли в цепу, як люди, які показують що-небудь рідкісне, вже не дивились на французів, а спостерігали тих, що приходили і, нудьгуючи, дожидалися зміни. Князь Андрій зупинився розглядати французів.

— Глянь-но, глянь,— казав один солдат до товариша, показуючи на російського мушкетера-солдата, який з офіцером підійшов до цепу і щось швидко й гаряче говорив з французьким гренадером.— Бач, лепече як ловко! Аж хранцуз он за ним не встигає. Ну-бо ти, —Сидоров!

— Стривай, послухай. Ач, ловко! — відповів Сидоров, якого вважали мастаком на розмови по-французькому.

Солдат, на якого показували ті, що сміялися, був Долохов. Князь Андрій упізнав його і прислухався до його розмови. Долохов, разом із своїм ротним, прийшов у цеп з лівого флангу, де стояв їх полк.

— Ну, ще, ще! — підбивав ротний командир, нагинаючись вперед і намагаючись не пропустити жодного незрозумілого йому слова.— Будь ласка, швидше. Що він?

Долохов не відповідав ротному; він втягнувся в гарячу суперечку з французьким гренадером. Вони розмовляли, як і повинно було бути, про кампанію. Француз доводив, змішуючи австрійців з росіянами, що росіяни здалися і втікали від самого Ульма. Долохов доводив, що росіяни не здавалися, а били французів.

— Тут наказують прогнати вас і проженемо,— казав Долохов.

— Тільки пильнуйте, щоб вас не забрали з усіма вашими козаками,— сказав гренадер-француз.

Глядачі і слухачі-французи засміялися.

— Вас примусять танцювати, як за Суворова ви танцювали (*on vous fera danser*) 1,— сказав Долохов.

— *Qu'est-ce qu'il chante?* 2 — сказав один француз.

1 вас примусять танцювати

2 — Що він там співає?

— *De rfiîstoîre ancienne* 1,— сказав другий, догадавшись, що йшлося про колишні війни.— *L'Empereur va lui faire voir à votre Souvara, comme aux autres...* 2

— Бонапарте...— почав був Долохов, але француз перебив його.

— Нема Бонапарте. Є імператор! *Sacré nom...* 3 — сердито крикнув він.

— Чорти б його взяли, вашого імператора!

І Долохов по-російськи, грубо, по-солдатському вилаявся й" закинувши на плече рушницю, відійшов.

^—Ходімо, Іване Лукичу,— сказав він до ротного.

— Оце-то по-хранцузькому,— заговорили солдати в цепу.— Ану ти, Сидоров!

Сидоров підморгнув і, звертаючись до французів, почав швидко-швидко белькотіти незрозумілі слова:

— Карі, мала, тафа, сафі, мутер, каска,— лопотів він, намагаючись надавати виразних інтонацій своєму голосові.

— Го, го, го! ха, ха, ха, ха! Ух! Ух! — розлігся між солдатами, мимоволі через цеп передавшись і французам, грім такого здорового й веселого реготу, що після цього треба було, здавалося, розрядити рушниці, висадити в повітря заряди і розійтись усім якнайскоріше по домах.

Але рушниці zostалися зарядженими, бійниці в будинках та укріпленнях так само грізно дивилися вперед і так само, як і досі, залишилися одна проти одної спрямовані, зняті з передків гармати.

XVI

Об'їхавши всю лінію військ од правого до лівого флангу, князь Андрій зійшов на ту батарею, що з неї, як казав штаб-офіцер, усе поле було видно. Тут він зліз з коня і зупинився біля крайньої з чотирьох знятих з передків гармат. Поперед гарматами ходив вартовий артилерист; він витягнувся був перед офіцером, але за зробленим йому знаком поновив своє рівномірне, нудотне ходіння. Ззаду гармат стояли передки, ще ззаду ^конов'язь та багаття артилеристів. Ліворуч, недалеко від крайньої гармати, був новий плетений курінь, з якого чути було жваві офіцерські голоси.

Справді, з*батареї відкривалась картина майже всього розташування російських військ і більшої частини ворога. Просто навпроти батареї, на обрії протилежного горба, видно було село Шенграбен; лівіше і правіше можна було розібрати в трьох місцях серед диму їхніх вогнищ маси французьких військ, яких,

1 — Стародавня історія,

9 — Імператор покаже вашому Сувару, як і іншим..., 8 Бісового батька...

12*

179

очевидно, більша частина була в самому селі та за горою. Лівіше села, в диму, неясно видніло щось схоже на батарею, але неозброєним оком не можна було добре розібрати. Правий фланг наш розташовувався на досить високому пагорку, що панував над позицією французів. По ньому розташована була наша піхота, і на самому краю видно було драгунів. У центрі, де й була та батарея Тушина, з якої розглядав позицію князь Андрій, був найпологіший і найрівніший спуск та під'їом до струмка, що відділяв нас від Шенграбена. Ліворуч війська наші примикали до лісу, де диміли вогнища нашої піхоти, яка рубала дрова. Лінія французів була ширша за нашу, і ясно було, що французи легко могли обійти нас з обох боків. Позад нашої позиції був крутий і глибокий яр, яким важко було відступати артилерії і кінноті. Князь Андрій, спершись ліктями на гармату й вийнявши бумажника, накреслив для себе план розташування військ. В двох місцях він олівцем поставив позначки, маючи намір сказати про них Багратіону. Він гадав, по-перше, зосередити всю артилерію в центрі, по-друге, кавалерію перевести назад, на той бік яру. Князь Андрій, постійно перебуваючи при

головнокомандуючому, стежачи за рухами мас і загальними розпорядженнями і весь час працюючи над історичними описами боїв, і в цій майбутній битві мимоволі розмірковував перебіг воєнних дій тільки в загальних рисах. Перед ним поставали лише такого роду значні випадковості: "Якщо ворог поведе атаку на правий фланг,— казав він сам собі,— Київський гренадерський і Подольський егерський повинні будуть удержувати свою позицію доти, поки резерви центра не підійдуть до них. У цьому разі драгуни можуть вдарити у фланг і відкинути їх. А в разі атаки на центр ми ви-стазляємо на цьому пагорку центральну батарею і під її прикриттям стягуємо лівий фланг і відступаємо до яру ешелонами",— міркував він сам з собою...

Весь час, поки він був на батареї біля гармати, він, як це часто буває, не перестаючи, чув звуки голосів офіцерів, які гомоніли в курені, але не розумів жодного слова з того, що вони говорили. Раптом гомін з куреня вразив його таким задушевеним тоном, що він мимохіть став прислухатися.

— Ні, голубчику,— мовив приємний і наче знайомий князеві Андрію голос,— я кажу, що коли б можливо було знати, що буде по смерті, тоді б і смерті ніхто з нас не боявся. Так-то, голубчику. •

Другий, більш молодий голос перебив його:

— Та бійся чи не бійся, однаково — не минеш.

— А все ж боїшся! Ех ви, учені люди,— сказав третій мужній голос, перебиваючи обох.— То ж то ви, артилеристи, і вчені дуже тому, що все з собою вивезти можна, і горілочки й закусочки.

І власник мужнього голосу, очевидно, піхотний офіцер, засміявся.

— А все ж боїшся,— вів далі перший знайомий голос.— Боїшся невідомості, ось чого. Як там не кажи, що душа на небо піде... ми ж знаємо, що неба нема, а є лише атмосфера.

Знову мужній голос перебив артилериста.

— Ну, почастьуйте ж своїм травничком, Тушин,— сказав він.

"А, це той самий капітан, що без чобіт стояв у маркітантЗ",— подумав князь Андрій, з задоволенням впізнаючи приємний філософуючий голос.

— Травничку можна,— сказав Тушин,— а все-таки майбутнє життя збагнути...— Він не доказав.

В цей час у повітрі розлігся свист; ближче, ближче, швидше й чутніше, чутніше і швидше, і ядро, неначе не договоривши всього, що треба було, з нелюдською силою розбризкуючи землю, гупнуло недалеко від куреня. Земля неначе ахнула від страшного удару.

В ту ж мить з куреня вискочив раніш за всіх маленький Тушин з закушеною набік люлечкою; добре, розумне обличчя його було трохи бліде. За ним вийшов власник мужнього голосу, бравий піхотний офіцер, і побіг до своєї роти, на бігу застібаючись.

XVII

Князь Андрій верхи зупинився на батареї, дивлячись надим гармати, з якої вилетіло ядро. Очі його розбігалися по широкому простору. Він бачив лише, що раніш

нерухомі маси французів загойдалися і що ліворуч дійсно була батарея. На ній ще не розійшовся димок. Французькі два кінні, певне, ад'ютанти, промчали по горі. З гори, мабуть для посилення цепу, спускалася, ясно видніючи, невелика ворожа колона. Ще дим першого пострілу не розвіявся, як з'явився другий димок і постріл. Бій почався. Князь Андрій повернув коня і помчав назад у Грунт розшукувати князя Багратіона. Він чув, як позад нього канонада ставала частішою і гучнішою. Видно, наші починали відповідати. Внизу, в тому місці, де проїжджали парламенти, залучали рушничні постріли.

Лемарруа (Бетагоіз) з грізним листом Бонапарта щойно примчав до Мюрата, і прироромлений Мюрат, бажаючи загладити свою помилку, зараз-таки рушив свої війська на центр і в обхід обох флангів, надіючись ще до вечора і до прибуття імператора розчавити мізерний загін, що стояв перед ним.

"Почалося! Ось воно!" — думав князь Андрій, відчуваючи, як кров частіш почала приливати до його серця. "Але де ж? У чому полягатиме мій Тулон?" — думав він.

Проїжджаючи між тими самими ротами, що їли кашу й пили горілку чверть години тому, він скрізь бачив одні й ті ж швидкі рухи солдатів, що шикувалися й розбирали рушниці, і на всіх обличчях пізнавав він те почуття збудження, яке було в його серці.

"Почалось! Ось воно! Страшно і весело!" — говорило обличчя кожного солдата й офіцера.

Не доїхавши ще до будованого укріплення, він побачив при вечірньому світлі похмурого осіннього дня верхових, що їхали йому назустріч. Передній, у бурці й кашкеті зі смушком, їхав на білому коні. Це був князь Багратіон. Князь Андрій зупинився, чекаючи його. Князь Багратіон припинив свого коня і, пізнавши князя Андрія, кивнув йому головою. Він не переставав дивитися вперед у той час, як князь Андрій говорив йому те, що він бачив.

Вираз: "Почалося! ось воно!" був навіть на міцному карому обличчі князя Багратіона з напівзаплющеними, мутними, неначе невиспаними очима. Князь Андрій з неспокійною цікавістю вдивлявся в це нерухливе обличчя, і йому хотілося знати, чи думає і чуває, і що думає, що чуває ця людина в цю хвилину? "Чи є взагалі щонебудь там, за цим нерухливим обличчям?" — питав себе князь Андрій, дивлячись на нього. Князь Багратіон нахилив голову на знак згоди з князем Андрієм і сказав: "Добре" з таким виразом, наче все те, що відбувалось і про що його сповіщали, було саме те, що він уже передбачав. Князь Андрій, задихавшись від швидкої їзди, говорив швидко. Князь Багратіон вимовляв слова із своїм східним акцентом особливо повільно, ніби підказуючи думку, що квапитись нема куди. Він пустив, проте, свого коня рясом в напрямі батареї Тушина. Князь Андрій разом із почтом поїхав за ним. За князем Багратіоном їхали: почтовий офіцер, особистий князів ад'ютант, Жерков, ординарець, черговий штаб-офіцер на англізованому красивому коні і цивільний чиновник, аудитор, який з цікавості попросився їхати в бій. Аудитор, огрядний чоловік з повним обличчям, з наївною усмішкою радості оглядався навколо, трясучись на своєму коні; він мав чудний вигляд у своїй камлотовій шинелі на фурштат-ському сидлі серед гусарів,

козаків та ад'ютантів.

— Ось хоче битву подивитися,— сказав Жерков до Волконського, показуючи на аудитора,— та під грудьми вже заболіло.

— Ну, годі вам,— промовив аудитор з осяйною, наївною і разом хитрою усмішкою, неначе йому втішно було, що він становить собою об'єкт жартів Жеркова, і неначе він навмисне намагався здаватись дурнішим, ніж він був насправді.

— *Très drôle, mon monsieur prince* — сказав черговий штаб-офіцер. (Він пам'ятав, що по-французькому якось особливо кажеється титул князь, а як — не міг пригадати).

В цей час усі вони вже під'їжджали до батареї Тушина, і перед ними вдарилося ядро.

— Що ж це впало? — наївно усміхаючись, спитав аудитор.

— Дуже кумедно, мій пане князю.

— Коржики французькі,— сказав Жерков.

— Цим ось б'ють, виходить? — спитав аудитор.— Страх же який!

І він, здавалося, розпускався весь від задоволення. Тільки-но він доказав, як знову розлігся несподівано страшний свист і враз припинився ударом у щось рідке, і ш-ш-ш-шльоп — козак, що їхав трохи правіше і позаду аудитора, з конем повалився на землю. Жерков і черговий штаб-офіцер пригнулися до сідел і геть звідси повернули коней. Аудитор зупинився навпроти козака, з уважною цікавістю розглядаючи його. Козак був мертвий, кінь ще бився.

Князь Багратіон, прищурившись, оглянувся і, побачивши причину замішання, байдуже одвернувся, наче сказав: "Чи варто ж зважати на дурниці!" Він зупинив коня з прийомом доброго їздця, трохи перегнувся й поправив шпагу, що зачепилася за бурку. Шпага була старовинна, не така, які носили тепер. Князь Андрій згадав оповідання про те, як Суворов в Італії подарував свою шпагу Багратіону, і йому в цю хвилину особливо приємним був цей спогад. Вони під'їхали до тієї самої батареї, біля якої стояв Волконський, коли розглядав поле бою.

— Чия рота? — спитав князь Багратіон фейєрверкера, що стояв біля ящиків.

Він питав: "Чия рота?", а по суті він питав: "Чи, бува, не боїтесь ви тут?" І фейєрверкер зрозумів це.

— Капітана Тушина, ваше превосходительство,— виструнчившись, вигукнув веселим голосом рудий, з густим ластовинням на всьому обличчі, фейєрверкер.

— Так, так,— промовив Багратіон, щось міркуючи, і повз передки проїхав до крайньої гармати.

У той час, як він під'їжджав, з гармати цієї, оглушуючи його і почет, задзвенів постріл, і в диму, що раптом огорнув гармату, видно було артилеристів, які підхопили гармату і, квапливо напружуючись, накочували її на попереднє місце. Плечистий, величезний солдат 1-й номер з банником, широко розставивши ноги, відскочив до колеса. 2-й номер тремтячою рукою клав заряд у дуло. Невеличкий сутулуватий чоловік, офіцер Тушин, спіткнувшись на хобот, вибіг наперед, не помічаючи генерала і виглядаючи з-під маленької ручки.

— Ще дві лінії додай, якраз так буде,— крикнув він тоненьким голоском, якому він намагався надати бравості, що не пасувала до його постаті.— Друга,— пропищав він.— Трощи, Медведев!

Багратіон гукнув офіцера, і Тушин, боязким і незграбним рухом, зовсім не так, як салютують військові, а так, як благословляють священики, приклавши три пальці до козирка, підійшов до генерала. Хоч гармати Тушина були призначені для того, щоб обстрілювати видолонок, він стріляв брандскугелями по селу Шенграбен, яке виднілося попереду і перед яким виступали великі маси французів.

Ніхто не наказував Тушину, куди і чим стріляти, і він, порадившись із своїм фельдфебелем Захарченком, якого дуже поважав, вирішив, що добре було б підпалити село. "Добре!" — сказав Багратіон на доповідь офіцера і став, ніби щось міркуючи, оглядати на весь простір відкрите перед ним поле бою. З правого боку найближче підійшли французи. Нижче висоти, на якій стояв Київський полк, у долині річки лунало, беручи за душу, розкотисте тріскотіння рушниць, і значно правіше, за драгунами, куди показував, князеві почтовий офіцер, колона французів обходила наш фланг. Ліворуч обрій обмежувався близьким лісом. Князь Багратіон наказав двом батальйонам з центра йти на підкріплення, на правий бік. Почтовий офіцер насмілювався зауважити князеві, що по відході цих батальйонів гармати залишаться без прикриття. Князь Багратіон обернувся до почтового офіцера і тьмяними очима подивився на нього мовчки. Князеві Андрію здавалося, що зауваження почтового офіцера було справедливе і що сказати таки було нічого. Але в цей час примчав ад'ютант від полкового командира, який був у видолінку, з вісткою, що величезні маси французів ідуть низом, що полк розладнаний і відступає до київських гренадерів. Князь Багратіон нахилив голову на знак згоди і схвалення. Ступою поїхав він праворуч і послав ад'ютанта до драгунів з наказом атакувати французів. Але посланий туди ад'ютант приїхав через півгодини з вісткою, що драгунський полковий командир уже відступив за яр, бо проти нього було спрямовано сильний вогонь, і він марно втрачав людей і тому спішив стрільців у ліс.

— Добре! — сказав Багратіон.

У той час, як він від'їжджав від батареї, з лівого боку теж залунали постріли в лісі, а що було занадто далеко до лівого флангу, щоб встигнути самому приїхати вчасно, то князь Багратіон послав туди Жеркова сказати старшому генералові, тому самому, який представляв полк Кутузову в Браунау, щоб він якомога поспішніше відступив за яр, бо правий фланг, певне, не буде спроможний довго стримувати ворога. А про Тушина та батальйон, що прикривав його, було забуто. Князь Андрій пильно прислухався до розмов князя Багратіона з начальниками та до наказів, які він давав, і на подив свій помічав, що наказів ніяких не давалося, а що князь Багратіон лише намагався показати, що все, що робилося з доконечної потреби, з випадковості та волі окремих начальників,— що все це робилося хоч не за його наказом, але згідно з його намірами. Князь Андрій помічав, що, завдяки тактові, який виявляв князь Багратіон, незважаючи на цю випадковість подій і незалежність їх од волі начальника, присутність його

зробила надзвичайно багато. Начальники, із стурбованими обличчями під'їжджаючи до князя Багратіона, ставали спокійними, солдати й офіцери весело віталися з ним і ставали жвавішими в його присутності і, видно, пишалися передним своєю хоробрістю.

№

1 Князь Багратіон, виїхавши на найвищий пункт нашого правого флангу, почав спускатися вниз, де лунала розкотиста стрілянина і нічого не видно було від порохового диму. Чим ближче вони спускалися до видолінку, тим менше їм ставало видно, але тим відчутнішою ставала близькість справжнісінького поля бою. Їм почали зустрічатись поранені. Одного, з закривавленою головою, без шапки, тягли два солдати під руки. Він хрипів і плював Куля влучила, видно, в рот або в горло. Другий зустрінутий бадьоро йшов сам, без рушниці, голосно охаючи й махаючи від свіжого болю рукою, з якої кров текла, як із пляшки, на його шинель. Здавалось, обличчя його виявляло більше страх, ніж страждання. Його хвилину тому було поранено. Переїхавши дорогу, вони стали стрімко спускатися і на схилі побачили кілька чоловік, які лежали; їм зустрілася юрма солдатів, серед яких були й не поранені. Солдати йшли нагору, важко дихаючи, і, незважаючи на те, що бачили генерала, голосно розмовляли й махали руками. Спереду, в диму, вже видно було ряди сірих шинелей, і офіцер, побачивши Багратіона, з вигуками побіг за солдатами, що йшли юрмою, вимагаючи, щоб вони вернулися. Багратіон під'їхав до рядів, по яких то там, то тут швидко клацали постріли, заглушуючи гомін і командні вигуки. Все повітря було насичене пороховим димом. Обличчя солдатів усі були закопчені порохом і збуджені. Одні забивали шомполами, другі підсипали на панівки, виймали заряди з сумок, треті стріляли. Але в кого вони стріляли, цього не було видно від порохового диму, якого не відносив вітер. Досить часто чути було приємні звуки дзижчання та свистіння. "Що це таке? — думав князь Андрій, під'їжджаючи до цієї юрми солдатів. — Це не може бути цеп, бо вони т— купую! Не може бути атака, бо вони не рухаються; не може бути каре: вони не так стоять".

Худорлявий, кволий на вигляд старенький полковий командир, з приємною усмішкою, з повіками, які більше ніж наполовину закривали його старечі очі, надаючи йому покірливого вигляду, під'їхав до князя Багратіона і прийняв його, як господар дорогого гостя. Він доповів князеві Багратіону, що проти його полку була кінна атака французів, і що, хоч атаку цю відбито, полк втратив понад половину людей. Полковий командир сказав, що атаку було відбито, придумавши цю воєнну назву тому, що відбувалося в його полку; але він насправді сам не знав, що відбувалося за ці півгодини у ввірених йому військах, і не міг з певністю сказати, чи було відбито атаку, чи атака розбила його полк. На початку дій він знав лише те, що по всьому його полку стали літати ядра та гранати і вбивати людей, що потім хтось крикнув: "Кіннота", і наші почали стріляти. І стріляли досі — вже не в кінноту, яка зникла, а в піших французів, що з'явилися у видолінку і стріляли по наших. Князь Багратіон

нахилив голову на знак того, що все це було зроблено так, як він бажав і передбачав. Звернувшись до ад'ютанта, він наказав йому привести з гори два батальйони 6-го егерського, повз як) вони щойно проїхали. Князя Андрія в цю хвилину

вразила зміна що сталася в обличчі князя Багратіона. Обличчя його виявляло ту зосереджену і щасливу рішучість, що буває в людини, коли вона гарячого дня наважилася кинутись у воду і бере останній розбіг. Не було ні невиспаних, тьмяних очей, ні вдавано глибокодумного вигляду: круглі, тверді, яструбині очі захоплено і трохи презирливо дивилися вперед, очевидно, ні на чому не зупиняючись, хоч у його рухах залишалася попередня повільність і розміреність.

Полковий командир звернувся до князя Багратіона, просячи його від'їхати назад, бо тут було занадто небезпечно. "Годі-бо, ваше сіятельство, ради бога!" — казав він, за підтвердженням позираючи на поштового офіцера, який одвертався від нього. "Ось, будьте ласкаві, дивіться!" Він замовк, щоб привернути увагу до куль, що безперервно вищали, співали і свистіли навколо них. Він говорив таким тоном просьби й докору, яким тесляр каже панові, що взявся за сокиру: "Нам не звикати, а ви ручки намозолите". Він говорив так, наче його самого не могли вбити ці кулі, і його напівзаплющені очі надавали його словам ще більшої переконливості. Штаб-офіцер теж почав умовляти разом з полковим командиром; але князь Багратіон не відповідав їм і тільки наказав перестати стріляти й постройтись так, щоб дати місце двом батальйонам, які підходили. В той час, як він говорив, повіяв вітер, і наче невидима рука потягнула з правого боку на лівий запону диму, що заслоняла видолинок, і протилежна гора з французами, які просувалися по ній, відкрилася перед ними. Всі очі мимохіть були спрямовані на французьку колону, що посувалася до них, звиваючись по уступах місцевості. Уже видно було волохаті шапки солдатів; уже можна було відрізнити офіцерів від рядових; видно було, як бився об древко їхній прапор.

— Гарно йдуть,— сказав хтось у Багратіоновому почті.

Голова колони спустилася вже у ридолинок. Сутичка мала статися на цьому боці спуску...

Залишки нашого полку, який був у бою, поспішно шикуючись, відходили праворуч; з-за них, розганяючи відсталих, підходили струнко два батальйони 6-го егерського. Вони ще не порівнялися з Багратіоном, а вже чутно було важкий, громіздкий крок, що його відбивала в ногу вся маса людей. З лівого флангу йшов ближче за всіх до Багратіона ротний командир, кругловидий, ставний мужчина з дурним, щасливим виразом обличчя, той самий, що вибіг з куреня. Він, видно, ні про що не думав у цю хвилину, крім того, що він браво пройде повз начальство.

З фрунтовым самозадоволенням він ішов легко на мускулистих ногах, наче плив, без найменшого зусилля витягуючись і відрізняючись цією легкістю від солдатів, що важко човгали за його кроком. Він ніс біля ноги вийняту тоненьку, вузьку шпагу (гнуту шпажку, не схожу на зброю) і, оглядаючись то на начальство, то назад, не гублячи кроку, гучно повертався всім своїм сильним станом. Здавалося, всі сили душі його були спрямовані на те, щоб якнайкраще пройти повз начальство, і, почувачи, що він виконує цю справу добре, він був щасливий. "Лівою... лівою... лівою...", здавалося, внутрішньо приказував він через кожен крок, і за цим тактом з різноманітно-суворими обличчями рухалася стіна солдатських постатей, обтяжених ранцями й рушницями,

неначе кожен з цих сотень солдатів у думці через крок приказував: "лівою... лівою... лівою..." Товстий майор, сопучи і розрізняючи крок, обминав куща по дорозі; відсталий солдат, захекавшись, боячись за свою несправність, із зляканим обличчям риссю доганяв свою роту; ядро, натискаючи повітря, пролетіло над головою у князя Багратіона та почту і в такт "лівою—лівою!" вдарилося у колону. "Зімкнись!" — скомандував, хизуючись голосом, ротний командир. Солдати дугою обминали щось у тому місці, куди впало ядро, і старий кавалер, фланговий унтер-офіцер, відставі́ги біля вбитих, догнав свій ряд, підстрибнув, пере́мів ногу, попав у крок і сердито оглянувся. "Лівою... лівою... лівою...", здавалося, чутно було з-за загрозливої мовчанки й одноманітного звуку одночасних ударів ніг об землю.

— Молодці, хлопці! — сказав князь Багратіон.

"Раді... ого-го-го-го-го!.." — розляглося, по рядах. Понурий солдат, ідучи з лівого боку, не перестаючи кричати, оглянувся очима на Багратіона з таким виразом, неначе казав: "Самі знаємо"; другий, не озираючись і наче боячись за́гавитися, роззявивши рота, кричав і проходив.

Наказано було зупинитися і зняти ранці.

Багратіон об'їхав ряди, що пройшли повз нього, і зліз з коня. Він віддав козакові поводи, скинув і віддав бурку, розпростав ноги й поправив на голові кашкета. Голова французької колони, з офіцерами попереду, з'явилася з-під гори.

— З богом! — промовив Багратіон твердим, чутним голосом, на мить обернувся до строю і, трохи розмахуючи руками, незграбним кроком кавалериста, наче працюючи, пішов уперед по нерівному полю. Князеві Андрію здавалося, що якась непереможна сила веде його вперед, і він переживав велике щастя К

*Тут відбулася та атака, про яку Тьєр каже: *„Les russes se conduisirent, vaillamment, et chose rare à la guerre, on vit deux masses d'infanterie marcher lésoument 'une contre l'autre sans qu'aucune des deux céda avant d'être abordée'”,* а Наполеон на острові св. Єлени сказав: *„Quelques bataillons russes montrèrent de l'intrépidité”. [“Росіяни тримали себе доблесно, і річ—рідкісна на війні, дві маси піхоти йшли рішуче одна проти одної, і жодна з двох не поступилася до самого зіткнення”].* Слова Наполеона: *„Кілька російських батальйонів виявили безстрашність”*.

Уже близько ставали французи; уже князь Андрій, ідучи поруч з Багратіоном, ясно розрізняв перев'язі, червоні еполети, навіть обличчя французів. (Він ясно бачив одного старого французького офіцера, який вивернутими ногами у штиблетах, притримуючись за кущі, насилу йшов нагору.) Князь Багратіон не дагзав нового наказу і все йшов так само мовчки перед рядами. Раптом між французами тріснув один постріл, другий, третій... і по всіх, тепер уже розстроєних, ворржих рядах розійшовся дим і затріскотіла пальба. Кілька чоловік наших упало, серед них і кругловидий офіцер, який ішов так весело і старанно. Але в ту ж мить, як пролунав перший постріл, Багратіон оглянувся і вигукнув: "Ура!"

"Ура-а-а-а!" — протяглим криком пішло по нашій лінії і, переганяючи князя Багратіона й один одного, безладним, але веселим і збудженим натовпом побігли наші

з гори за розстроєними французами.

XIX

Атака 6-го егерського забезпечила відступ правого флангу. В центрі дія забутої батареї Тушина, який підпалив-таки Шен-грабен, зупиняла рух французів. Французи гпсили пожежу, розношувану вітром, і давали час відступати. Відступ центра через яр провадився поспішно й галасливо; проте війська, відступаючи, не плутались командами. Але лівий фланг, який одночасно й атакували й обходили переважаючі сили французів під начальством Ланна і який складався з Азовського й Г'юдольського піхотних та Павлоградського гусарського полків, був розстроєний. Багратіон послав Жеркова до генерала лівого флангу з наказом негайно відступати.

Жерков жваво, не віднімаючи руки від кашкета, торкнув коня і помчав. Але тільки-но він від'їхав від Багратіона, як у нього неvistачило духу, його охопив непереборний страх, і він не міг їхати туди, де було небезпечно.

Вирушивши до військ лівого флангу, він поїхав не вперед, де була стрілянина, а став шукати генерала й начальників там, де їх не могло бути, і тому не передав яказу.

Командування лівим флангом належало по старшинству полковому командирові того самого полку, який представлявся під Браунау Кутузову і в якому служив солдатом Долохов. А командування крайнього лівого флангу було призначене командирові Павлоградського полку, де служив Ростов, внаслідок чого виникло непорозуміння. Обидва начальники були дуже роздратовані один проти одного, і в той самий час, як на правому фланзі давно вже точився бій і французи вже почали наступ, обидг, ^ начальники були заклопотані переговорами, метою яких було образити один одного. А полки, як кавалерійський, так і піхотний, були вельми мало підготовлені до майбутньої битви. Люди пол-^ків, від солдата до генерала, не чекали бою і спокійно займалися мирними справами: годуванням коней — у кінноті, збиранням дров — у піхоті.

— Єсть він, однак, старший за мене в чин,— казав німець, гусарський полковник, червоніючи і звертаючись до ад'ютанта, який під'їхав,— то полишайт на нього робити, як він хоче. Я своїх гусарів не можу жертвувати. Сурмач! Грай відступ!

Та справа ставала спішною. Канонада і стрілянина, зливаючись, гриміли з правого боку і в центрі, і французькі капоти стрільців Ланна проходили вже греблю млина і вишиковувались на цьому боці за два рушничних постріли. Піхотний полковник подригуючою ходою підійшов до коня і, вилізши на нього і зробившись дуже рівним і високим, поїхав до павлоградського командира. Полкові командири з'їхалися з чемними поклонами і з прихованою злістю в серці.

— Знов-таки, полковнику,— казав генерал,— не можу я, однак, залишити половину людей у лісі. Я вас прошу, я вас прошу,— повторив він,— зайняти позицію і підготуватися до атаки.

— А вас прошу, не втручайтсЯ не своє діло,— відповів, починаючи гарячитися, полковник.— Коли б ви були кавалерист...

— Я не кавалерист, полковнику, але я російський генерал, і якщо вам це невідомо...

— Дуже відомо, ваше превосходительство,— раптом скрикнув полковник, торкаючи кони і стаючи червонобагровим.— Чи не ласка ваша завітати в цепи, і ви будете подивийтесь, що цей позиція нікуди не годиться. Я не хочу винищувати своя полка для ваше задоволень.

— Ви забуваєтесь, полковнику. Я не про задоволення своє дбаю і говорити цього не дозволю.

Генерал, приймаючи полковникове запрошення на турнір хоробрості, випнувши груди й насупившись, поїхав з ним разом у напрямі цепу, наче вся їхня незгода мала розв'язатися там, у цепу, під кулями. Вони поїхали в цеп, кілька куль пролетіло над ними, і вони мовчки зупинилися. Дивитися в цепу не було чого, бо й з того місця, де вони раніш стояли, ясно було, що по кущах та ярах кавалерії діяти неможливо і що французи обходять ліве крило. Генерал і полковник, як два півні, що готуються до бою, суворо і значущо дивилися один на одного, даремне чекаючи ознак боягузтва. Обидва склали іспит. Через те, що говорити було нічого і ні тому ні цьому не хотілося дати привід другому сказати, що він перший виїхав з-під куль, вони довго простояли б там, взаємно випробовуючи хоробрість, якби в цей час у лісі, майже позад них, не залунали тріскотіння рушниць і глухий зливистий галас. Французи напали на солдатів, які були в лісі з дровами. Гусарам уже не можна було відступати разом з піхотою. Вони були відрізані від шляху відступу ліворуч французьким цепом. Тепер, хоч яка незручна була місцевість, конче треба було атакувати, щоб прокласти собі дорогу.

Ескадрон, де служив Ростов, тільки-но встигнувши сісти на коней, був зупинений обличчям до ворога. Знову, як і на Енському мосту, між ескадроном і ворогом нікого не було, і між ними, розділяючи їх, лежала та сама страшна межа невідомості і страху, немов межа, що відділяє живих від мертвих. Усі люди почували цю межу, і питання про те, чи перейдуть чи ні і як перейдуть вони цю межу, хвилювало їх.

До строю під'їхав полковник, сердито відповів щось на запитання офіцерів, і як людина, що відчайдушно наполягає на своєму, дав якийсь наказ. Ніхто нічого певного не казав, але по ескадрону пролетіла поголоска про атаку. Пролунала команда шикування, потім вискнули шаблі, вийняті з піхов. Але все ще ніхто не рухався. Війська лівого флангу, і піхота й гусари, почували, що начальство само не знає, що робити, і нерішучість начальників передавалась військам.

"Скоріше, скоріше б",— думав Ростов, відчуваючи, що ось нарешті настав час спізнати насолоду атаки, про яку він так багато чув від товаришів-гусарів.

— З богом, хлопці,— прозвучав голос Денисова,— риссю" марш!

У передньому ряду загойдалися крупі коней. Грачик потягнув поводи і сам рушив.

З правого боку Ростов бачив перші ряди своїх гусарів, а ще далі попереду йому видно було темну смугу, якої він не міг розглядіти, проте вважав за ворога. Постріли було чутно, але вдалині.

— Піддай рисі! — пролунала команда, і Ростов відчував, як підкидає задом, перебиваючи на галоп, його Грачик.

. Він заздалегідь вгадував його порухи, і йому ставало все веселіш і веселіш. Він

помітив самотнє дерево попереду Це дерево спочатку було попереду, на середині тієї межі, що здавалась такою страшною. А ось і перейшли ту межу, і не тільки нічого страшного не було, але й усе веселіш і бадьоріше ставало. "Ох, як я рубону його",— думав Ростов, стискаючи в руці ефес шаблі.

— Ур-р-а-а-а!! — загули голоси.

"Ну, хай попадеться тепер хоч би хто",— думав Ростов, втискаючи шпори Грачикові, і, випереджаючи інших, випустив його на весь кар'єр. Попереду вже видно було ворога. Раптом, як широким віником, стьобнуло щось по ескадрону. Ростов підняв шаблю, готуючись рубати, але в цей час солдат Нікітенко, скачучи попереду, відділився від нього, і Ростов відчув, як уві сні, що продовжує летіти з неприродною швидкістю вперед і разом з тим залишається на місці. Знайомий гусар Бондарчук зчалу налетів на нього і сердито подивився. Кінь Бондарчуків шарахнув, і він обминув стороною.

"Що ж це? я не просуваюся? — Я впав, я вбитий..."—в одну мить спитав і відповів Ростов. Він був уже сам один посеред поля. Замість коней та гусарських спин у русі він бачив круг себе нерухому землю та стерню. Тепла кров була під ним. "Ні" мене поранено, і коня вбито". Грачик підвівся" був на передні ноги, але впав, придушивши їздцеві ногу. В коня з голови текла кров. Кінь бився і не міг встати. Ростов хотів підвестись і теж упав: ташка зачепилася за сідло. Де були наші, де були французи — він не знав. Нікого не було навколо.

Звільнивши ногу, він підвівся. "Де, з якого боку була тепер та межа, що так різко відділяла два війська?" — питав він себе й не міг відповісти. "Чи часом не погане що трапилося зі мною? Чи бувають такі випадки, і що треба робити в таких випадках?" — спитав він сам себе встаючи; і в цей час відчув, що зайве щось* висить на його лівій отерплій руці. Кисть її була, як чужа. Він оглядав руку, марно шукаючи на ній крові. "Ну, от і люди,— подумав він радісно, побачивши кілька чоловік, які бігли до нього.— Вони мені допоможуть!" Попереду цих людей біг один у чудному ківері і в синій шинелі, чорний, засмаглий, з горбатим носом. Ще два і ще багато бігло позаду. Один з них промовив щось чудне, неросійське. Між задніми такими ж людьми, Б таких самих ківерах, стояв один російський гусар, його тримали за руки; позад нього тримали його коня.

"Мабуть, наш полонений... Так. Невже й мене візьмуть? Що це за люди? — все думав Ростов, не вірячи своїм очам.— Невже французи?" Він дивився на французів, які наближалися, і, незважаючи на те, що за секунду перед цим мчав лише для того, щоб наздогнати цих французів і порубати їх, близькість їх здавалась йому тепер такою жахливою, що він не вірив своїм очам. "Хто вони? Чого вони біжать? Невже до мене? Невже до мене вони біжать? І чого? Вбити мене? Мене, кого так люблять усі?" Оому згадалася любов до нього його матері, сім'ї, друзів, і намір ворогів убити його здався неможливим. "А може,— і вбити!" Він понад десять секунд стояв, не рухаючися з місця і не розуміючи свого становища. Передній француз з горбатим носом підбіг так близько, що вже видно було вираз його обличчя. І збуджене, чуже обличчя цього чоловіка, який з багнетом напереваги, стримуючи дихання, легко підбігає до нього,

злякало Ростова. Він схопив пістолет і, замість того, щоб стріляти з нього, кинув ним у француза й чимдуж побіг до кущів. Не з тим почуттям сумніву й боротьби, з яким він ходив на Енський міст, біг він, а з почуттям зайця, що втікає від собак. Одне неподільне почуття страху за своє молоде, щасливе життя заповонило всю його істоту. Швидко перестрибуючи через межі, з тією рвучкістю, з якою він бігав, граючись у горюдуба, він летів полем, зрідка обертаючи своє бліде, добре, молоде обличчя, і холод жаху пробігав по його спині. "Ні, краще не дивитися",— подумав він, але, підбігши до кущів, оглянувся ще раз. Французи відстали, і навіть у ту хвилину, як він оглянувся, передній щойно змінив рись на крок і, обернувшись, щось сильно кричав своєму товаришеві. Ростов зупинився. "Що-небудь не так,— подумав він,— не може бути, щоб вони хотіли вбити мене". А тим-часом ліва рука його була така важка, неначе двопудова гиря була привішена до неї. Він не міг бігти даль Француз зупинився теж і прицілився. Ростов зажмурився й нагнувся. Одна, друга куля пролетіла з дзижчанням повз нього. Він зібрав останні сили, взяв ліву руку в праву і побіг до кущів. У кущах були російські стрільці.

XX

Піхотні полки, захоплені зненацька в лісі, вибігали з лісу, і роти, змішуючись із іншими ротами, втікали безладними юрмами. Один солдат з переляку промовив страшне на війні й безглузде слово: "відрізали", і слово разом з почуттям страху передалося всій масі.

— Обійшли! Відрізали! Пропали!—кричали люди, біжачи.

Полковий командир, у ту саму хвилину, як він почув стрільбу і крик позаду, зрозумів, що сталося що-небудь жахливе з його полком, і думка, що він, зразковий офіцер, за багато років служби ні в чому не завинивши, міг бути винним перед начальством у необачності чи нерозпорядливості, так вразила його, що в ту саму хвилину, забувши й непокірного кавалериста-полковника і свою генеральську поважність, а головне — зовсім забувши про небезпеку й почуття самозбереження, він, ухопившись за луку сідла і шпорячи коня, помчав до полку під градом куль, що обсипали, але щасливо минали його. Він бажав одного: дізнатися, в чому річ, і догіомогти і, хоч би там що, виправити помилку, якщо вона була з його боку, і не бути винним йому, який служив двадцять два роки, будучи бездоганним, зразковим офіцером.

Щасливо промчавши між французами, він під'їхав до поля за лісом, через який бігли наші і, не слухаючись команди, спускалися з гори. Настала та хвилина морального вагання, яка вирішує долю боїв: послухають ці безладні юрми солдатів голосу свого командира чи, оглянувшись на нього, побіжать далі. Незважаючи на відчайдушний крик раніше такого грізного для солдатів полкового командира, незважаючи на розлючене, багрове, на себе не схоже обличчя полкового командира й махання шпагою, солдати все бігли, розмовляли, стріляли в повітря і не слухали команди. Моральне вагання, що вирішує долю боїв, ОЧЄИДНО, розв'язувалось на користь страху.

Генерал закашлявся від крику й порохового диму і зупинився в розпачі. Усе, здавалося, втрачено, але в цю хвилину французи, наступаючи на наших, раптом, без видимої причини, побігли назад, зникли з узлісся, і в лісі з'явилися російські стрільці.

Це була рота Тимохіна, єдина в лісі, яка втрималася в порядку і, засівши в канаву край лісу, несподівано атакувала французів. Тимохін з таким одчайдушним криком кинувся на французів і з такою шаленою і п'яною рішучістю, з самою тільки шпажкою, налетів на ворога, що французи, не встигши отямитись, покидали зброю і почали втікати. Долохов, біжачи поруч з Тимохіним, зблизька вбив одного француза і перший узяв за барки офіцера, який здався. Ті, що втікали, вернулися, батальйони зібрались, і французів, що розділили були на дві частини війська лівого флангу, на мить було відтіснено. Резервні частини встигли з'єднатися, і втікачі зупинилися. Полковий командир стояв з майором Економовим біля мосту, пропускаючи повз себе відступаючи роти, коли до нього підійшов солдат, узяв його за стремено і майже схилився на нього. На солдатів була синювата, фабричного сукна шинель, ранця і ківера не було, голова була зав'язана, і через плече була надіта французька зарядна сумка. Він у руках тримав, офіцерську шпагу. Солдат був блідий, блакитні очі його зухвало дивилися в обличчя полковому командирові, а рот усміхався. Незважаючи на те, що полковий командир саме давав наказ майорові Економову, він не міг не звернути уваги на цього солдата.

— Ваше превосходительство, ось два трофеї,— сказав Долохов, показуючи на французьку шпагу і сумку.— Я взяв у полон офіцера. Я зупинив роту.— Долохов важко дихав од втоми; він говорив з зупинками.— Вся рота може свідчити. Прошу запам'ятати, ваше превосходительство.

— Добре, добре,— сказав полковий командир і повернувся до майора Економова.

Але Долохов не відійшов; він розв'язав хустину, шарпнув її і щжавав закипілу на волоссі кров.

— Рана багнетом, я залишився у строю. Запам'ятайте, ваше превосходительство.

Про батарею Тушина було забуто, і лише зовсім наприкінці бою, все ще чуючи канонаду в центрі, князь Багратіон послав туди чергового штаб-офіцера і потім князя Андрія, щоб наказати батареї відступати якнайскоріше. Прикриття, що стояло біля гармат Тушина, пішло за чиймсь наказом в середині бою; але батарея продовжувала стріляти, і французи не взяли її лише тому, що ворог не міг припускати зухвальства стрільби чотирьох, ніким не захищених гармат. Навпаки, зважаючи на енергійну дію цієї батареї, він припускав, що тут, у центрі, зосереджено головні сили росіян, і два рази пробував атакувати цей пункт і обидва рази його пррганяли картечними пострілами чотирьох гармат, що самотньо стояли на цьому пагорку.

Незабаром по від'їзді князя Багратіона Тушину пощастило підпалити Шенграбен.

— Ач, заметушилися! Горить! Бач, дим он! Ловко! Здорово! Дим який, дим! — загомоніла обслуга, жвавішаючи

Усі гармати без наказу били в напрямі пожежі. Неначе підганяючи, підгукували солдати до кожного пострілу: "Ловко! От так-так! Ач... Здорово!" Пожежу розносило

вітром, і вона швидко поширювалася. Французькі колони, виступивши за село, пішли назад, але, немов на покарання за цю невдачу, ворог виставив правіше села десять гармат і став бити з них по Тушину.

Через дитячу радість, викликану пожежею, та азарт вдалої стрільби по французах, наші артилеристи помітили цю батарею лише тоді, коли двоє ядер та слідом за ними ще чотири вдарили між гарматами і одно повалило двох коней, а друге одірвало ногу ящиківому вожатому. Пожвавлення, раз встановившись, проте не послабшало, а тільки змінило настрій. Коней замінили іншими з запасного лафета, поранених прибрали, і чотири гармати повернули проти десятигарматної батареї. Офіцера, Туши-нового товариша, було вбито на початку бою, і протягом години з сорока чоловік обслуги вибули сімнадцять, але артилеристи все такі ж були веселі й бадьорі. Двічі вони помічали, що внизу, близько них, з'являлися французи, і тоді вони били по них картеччю.

Маленький чоловік, з кволими, незграбними рухами, вимагав собі безперестанку від денщика ще люлечку за це, як вш казав, і, розсипаючи з неї вогонь, вибігав наперед і з-під маленької ручки дивився на французів.

— Трощи, хлопці! — приказував він і сам підхоплював гармати за колеса й викручував гвинти.

В диму, оглушуваний безперервними пострілами, що заставляли його щоразу здригатися, Тушин, не випускаючи своєї носогрійки, бігав від одної гармати до другої, то прицілюючись, то рахуючи заряди, то розпоряджаючись зміною і перепряганням убитих та поранених коней, і покрикував своїм кволим, тоненьким, нерішучим голосом. Обличчя його дедалі більш оживлялося. Лише коли вбивали або ранили людей, він скривлявся і, одвертаючись від убитого, сердито кричав на солдатів, що, як завжди, барилися підняти пораненого чи тіло. Солдати, здебільшого гарні браві хлопці (як і завжди в батареїній роті), на дві голови вищі за свого офіцера і вдвоє ширші за нього, всі, як діти у скрутному становищі, дивилися на свого командира, і той вираз, що був на його обличчі, незмінно відбивався на їх обличчях.

Внаслідок цього страшного гуркоту, галасу, потреби в зосередженості й діяльності, Тушин не зазнавав ані найменшого неприємного почуття страху, і думка, що його можуть убити чи боляче поранити, не приходила йому в голову. Навпаки, йому ставало все веселіше й веселіше, йому здавалося, що вже дуже давно, мало не вчора, була та хвилина, коли він побачив ворога і зробив перший постріл, і що клаптик поля, на якому він стояв,

був йому давно знайомим, рідним місцем. Незважаючи на те, що він усе пам'ятав, усе розумів, усе робив, що міг робити найкращий офіцер у його становищі, він перебував у стані, схожому на гарячкове марення або на стан п'яної людини.

Від оглушливого гуркоту своїх гармат з усіх боків, від свисту та ударів ворожих снарядів, від того, що він бачив спітнілу, роз-червонілу, квапливу обслугу коло гармат, бачив кров людей і коней, бачив димки ворога на тому боці (після яких щоразу прилітало ядро й било в землю, в людину, в гармату чи в коня),— від усього цього в

нього в голові встановився свій фантастичний світ, який являв собою його насолоду в цю хвилину. Ворожі гармати в його уяві були не гармати, а люльки, з яких рідкими клубами випускав дим невидимий курець.

— Ач, пихнув знову,— промовив Тушин пошепки сам до себе в той час, як з гори вискакував клуб диму і смугою відносився в лівий бік вітром,— тепер м'ячика чекай — відсилати назад.

— Що накажете, ваше благородіє? — спитав фейерверкер, близько стоячи біля нього й чуючи, що він бурмоче щось.

— Нічого, гранату...— відповів Тушин.

"Ну-бо, наща Матвіївно",— казав він сам собі. Матвіївною поставала в його уяві велика крайня старовинного литва гармата. Мурахами здавались йому французи коло своїх гармат. Красень і п'яниця перший номер другої гармати в його світі був дядьком; Тушин частіше, ніж на інших, дивився на нього і тішився кожним його рухом. Гомін рушничної перестрілки під горою, то завмираючи, то знову посилюючись, здавався йому чийсь диханням. Він прислухався до вщухання і розгоряння цих звуків.

"Ач, задихала знову, задихала",— казав він сам до себе. Сам він уявлявся собі величезним на зріст, могутнім мужчиною, який обома руками шпурляє французам ядра.

— Ну, Матвіївно, матінко, не зраджуй! — казав він, відходячи від гармати, як над його головою пролунав чужий, незнайомий голос:

— Капітан Тушин! Капітан!

Тушин злякано оглянувся. Це був той штаб-офіцер, що вигнав його з Грунта. Він задиханим голосом кричав до нього:

— Що ви, збожеволіли? Вам двічі наказано відступати, а ви...

"Ну, за що вони мене?.."—думав Тушин, з острахом дивлячись на начальника.

— Я... нічого...— промовив він, приставляючи два пальці до козирка.— Я...

Але полковник не доказав усього, що хотів. Ядро, близько пролітаючи, примусило його, пірнувши, зігнутися на коні. Він замовк і тільки-но хотів сказати ще щось, як нове ядро зупинило його. Він повернув коня і помчав геть.

— Відступати! Усі відступати! — прокричав він здалеку.

13*

195

Солдати засміялися. Через хвилину приїхав ад'ютант з тим самим наказом.

Це був князь Андрій. Перше, що він побачив, виїжджаючи ка ту місцину, яку займали гармати Тушина, був відпряжений кінь з перебитою ногою, який іржав коло запряжених коней. З ноги його, як з джерела, текла кров. Між передками лежало кілька вбитих. Ядра одно за одним пролітали над ним у той час, як він під'їжджав, і він відчув, як нервовий дріж пробіг по його спині. Але сама думка про те, що він боїться, знову піднесла його. "Я не можу боятися",— подумав він і повільно зііз з коня між гарматами. Він передав наказ і не поїхав з батареї. Він вирішив, що при собі зніме гармати з позиції і відведе їх. Разом з Тушиним, переступаючи через тіла і під

страшним вогнем французів, він заходився рихтувати гармати до відходу.

— А то приїжджало щойно начальство, то скоріше навтіки,— сказав фейєрверкер князеві Андрію,— не так, як ваше благородіє.

Князь Андрій нічого не говорив з Тушиним. Вони обидва були такі заклопотані, що, здавалося, й не бачили один одного. Коли, надівши вцілілі з чотирьох дві гармати на передки, вони рушили з гори (одну розбиту гармату і єдинорог було залишено), князь Андрій під'їхав до Тушина.

— Ну, до побачення,— сказав князь Андрій, простягаючи руку Тушину.

— До побачення, голубчику,— сказав Тушин,— щира душа! прощавайте, голубчику,— сказав Тушин зі сльозами, які невідомо чому раптом виступили йому на очі.

XXI

Вітер ущух, чорні хмари низько нависли над місцем битви, зливаючись на обрії з пороховим димом. Ставало темно, і тим ясніше позначалася в двох місцях заграва пожеж. Канонада трохи ущухла, але тріскотіння рушниць ззаду і з правого боку лунало ще частіше і ближче. Тільки-но Тушин із своїми гарматами, обминаючи поранених і наїжджаючи на них, вийшов з-під вогню і спустився в яр, його зустріло начальство та ад'ютанти; серед них були і штаб-офіцер, і Жерков, якого двічі посилали і який ні разу не доїхав до батареї Тушина. Всі вони, перебиваючи один одного, давали й передавали накази, як і куди йти, і робили йому докори й зауваження. Тушин нічим не розпоряджався і мовчки, боячись говорити, бо при кожному слбві він ладен був, сам не знаючи чого, заплакати, їхав ззаду на своїй артилерійській шкапі. Хоч поранених наказано було кидати, багато з них тяглося за військами і просилось на гармати. Того самого бравого піхотного офіцера, що перед боєм вискочив з куреня Тушина, було, з кулею в животі, покладено на лафет Матвіївни. Під горою блідий гусарський юнкер, однією рукою підтримуючи другу, підійшов до Тушина й попросився сісти.

— Капітане, ради бога, мене контужено в руку,— сказав він боязко.— Ради бога, я не можу йти. Ради бога!

Видно було, що юнкер цей уже не раз просився де-небудь сісти, і скрізь йому відмовляли. Він просив нерішучим і жалісним голосом:

— Скажіть посадити, ради бога.

— Посадіть, посадіть,— сказав Тушин.— Підклади шинель, ти, дядю,— звернувся він до свого улюбленого солдата.— А де офіцер поранений?

— Зняли, кінчився,— відповів хтось.

— Посадіть. Сідайте, голубе, сідайте. Підстели шинель, Антонов.

Юнкер був Ростов. Він тримав однією рукою другу, був блідий, і нижня щелепа тряслася від гарячкового дрижжя. Його посадили на Матвіївну, на ту саму гармату, що з неї зняли мертвого офіцера. На підкладеній шинелі була кров, у яку забруднились рейтузи і руки Ростова.

— Що, ви поранені, голубчику? — спитав Тушин, підходячи до гармати, на якій* сидів Ростов.

— Ні, контужений.

— Чому ж кров он на станині? — спитав Тушин.

— Це офіцер, ваше благородіє, закривавив,— відповів сол-дат-артилерист, обтираючи кров рукавом шинелі і наче просячи пробачення за те, що гармата була нечиста.

Насилу, з допомогою піхоти, вивезли гармати під гору і, добившись до села Гунтерсдорф, зупинилися. Стало вже так темно, що за десять кроків не можна було розібрати солдатських мундирів, і перестрілка почала стихати. Раптом близько з правого боку знову залунали вигуки і пальба. Від пострілів уже виблискувало в темряві. Це була остання атака французів, на яку відповідали солдати, засівши в сільських будинках. Знову все кинулося з села, але гармати Тушина не могли рушити, і артилеристи, Тушин і юнкер мовчки переглядалися, чекаючи на свою долю. Перестрілка почала стихати, і з бічної вулиці висипали з бадьорим гомоном солдати.

— Живий, Петров? — питав один.

— Всипали, брат, жару. Тепер не поткнуться,— казав другий.

— Нічого не видно. Як вони у своїх он зашкварили! Не видно, темінь, братіки. Чи нема напиться?

Французи.востаннє були відбиті. І знову, в цілковитій темряві, гармати Тушина, як рамою оточені гудучою піхотою, рушили кудись уперед.

У пільмі наче текла невидна похмура ріка, усе в одному напрямі, гудучи шепотом, гомоном і звуками копитів та коліс. У загальному гудінні з-за всіх інших звуків найвиразніші були стогін і голоси поранених у пільмі ночі. Їх стогін, здавалося, наповнював собою всю цю пільму, що оточувала війська. Їх стогін і пільма цієї ночі — це було одне й те ж. Через якийсь час натовп, рухаючись, захвилювався. Хтось проїхав із почтом на білому коні і щось сказав, проїжджаючи.

— Що сказав? Куди тепер? Стояти, чи що? Дякував, чи що? — почулися жадібні розпити з усіх боків, і вся маса, рухаючись, стала напирати сама на себе (видно, передні зупинилися), і пролетіла чутка, що наказано зупинитись. Усі зупинилися, як ішли, посеред болотистої дороги.

Засвітилися вогні, і чутнішим став гомін. Капітан Тушин, розпорядившись по роті, послав одного з солдатів розшукувати перев'язочний пункт або лікаря для юнкера і сів біля вогнища, яке розклали на дорозі солдати. Ростов переволікся теж до вогню. Гарячковий дрож від болю, холоду й сирості трусив усе його тіло. Сон непереборно клонив його, але він не міг заснути від пекучого болю в руці" що нила й не знаходила положення. Він то заплющував очі, то поглядав на вогонь, який здавався йому гаряче-червоним, то на сутулу кволу постать Тушина, що по-турецькому сидів біля нього. Великі добрі й розумні очі Тушина із співчуттям і жалістю дивились на нього. Він бачив, що Тушин всією душею хотів і нічим не міг допомогти йому.

Звідусіль чутно було кроки й гомін тих, що проходили, проїжджали, та піхоти, яка розташовувалась навколо. Звуки голосів, кроків і переставляння в болоті кінських копитів, близьке й далеке тріскотіння дров зливалися в одне хитке гудіння.

Тепер уже не текла, як раніш, у півтімні невидна ріка, а наче після бурі вкладалося й трепетало похмуре море. Ростов безтямно дивився і слухав, що відбувалося перед ним і навколо нього. Піхотний солдат підійшов до багаття, присів навпочіпки, простягнув руку у вогонь і відвернув обличчя.

— Нічого, ваше благородіє? — сказав він, питально звертаючись до Тушина.— Ось відбився від роти, ваше благородіє; сам не знаю, де. Біда!

Разом з солдатом підійшов до багаття піхотний офіцер з підв'язаною щокою і, звертаючись до Тушина, попросив наказати крихітку відтягти гармати, щоб провезти повозку. За ротним командиром набігли на вогнище два солдати. Вони страшенно лаялись і билися, видаючи один в одного якогось чобота.

— Авжеж, ти знайшов! Ач, спритний! — кричав один хрипким голосом.

Потім підійшов худий, блідий солдат з шиєю, обв'язаною закривавленою онучею, і сердитим голосом домагався води в артилеристів.

— Що ж, помирати, чи що, як собаці? — казав він.

Тушин звелів дати йому води. Потім підбіг веселий солдат, просячи вогнику в піхоту.

— Вогнику гаряченького в піхоту! Бувайте здорові, землячки, дякуємо за вогник, ми назад з процентою віддамо,— казав він, несучи кудись жевріючу в півтімні головешку.

За цим солдатом чотири солдати, несучи щось важке на шинелі, пройшли повз багаття. Один з них спіткнувся.

— Ач, чорти, на дорозі дрова поклали,— пробурчав він.

— Кінчився, нащо ж його носити? — сказав один з них.

— Ну, васі

І вони зникли в темряві зі своєю ношею.

— Що? Болить? — спитав Тушин пошепки Ростова.

— Болить.

— Ваше благородіє, до генерала. Тут у хаті стоять,— сказав фейерверкер, підходячи до Тушина.

— Зараз, голубчику.

Тушин встав і, застібаючи шинель і опоряджуючись, відійшов від вогнища...

Недалеко від багаття артилеристів, у приготівленій для нього хаті, сидів князь Багратіон за обідом, розмовляючи з деякими начальниками частин, що зібралися в нього. Тут був старенький з напівзаплющеними очима; він жадібно обглодував баранячу кістку; був і дйадцятидволітній бездоганний генерал, який розчервонівся від чарки горілки й обіду; і штаб-офіцер з іменним перснем, і Жерков, який стурбовано оглядав усіх, і князь Андрій, блідий, з підібраними губами й гарячково-блискучими очима.

В хаті стояв притулений у кутку захоплений французький прапор, і аудитор з наївним обличчям мацав тканину прапора і з подивом похитував головою, може, тому, що його й справді цікавив вигляд прапора, а може, й тому, що важко було голодному дивитися на обід, за яким йому невислачило прибора. В сусідній хаті перебував

французький полковник, якого взяли в полон драгуни. Коло нього юрилися, розглядаючи його, наші офіцери. Князь Багратіон дякував окремим начальникам і розпитував про подробиці бою та про втрати. Полковий командир, який представлявся під Браунау, доповідав князеві, що, тільки-но почався бій, він відступив з лісу, зібрав дроворубів і, пропустивши їх повз себе, з двома батальйонами ударив у штики і відкинув французів.

— Як я побачив, ваше сіятельство, що перший батальйон розстроєний, я став на дорозі й думаю: "Пропущу цих і зустріну батальйон вогнем"; так і зробив.

Полковому командирові так хотілося зробити це, так він шкодував, що не спромігся зробити цього, що йому здавалося, що все це в дійсності було. Та, може, й справді було? Хіба можна було розібрати в цій плутанині, що було і чого не було?

— До того ж, повинен зазначити, ваше сіятельство,— говорив він далі, згадуючи про розмову Долохова з Кутузовим і про останнє побачення своє з розжалуваним,— що рядовий, розжалуваний Долохов, на моїх очах узяв в полон французького офіцера і особливо відзначився.

— Отут я бачив, ватне сіятельство, атаку павлоградців,— неспокійно оглядаючись, втрутився Жерков, який зовсім не бачив цього дня гусарів, а лише чув про них від піхотного офіцера.— Зім'яли два каре, ваше сіятельство.

На слова Жеркова деякі усміхнулися, як і завжди чекаючи від нього жарту; але, помітивши, що те, що він говорив, хилилося теж до слави нашої зброї і нинішнього дня, прибрали серйозного виразу, хоч багато хто дуже добре знав, що те, що говорить Жерков, була брехня, нічим не обгрунтована. Князь Багратіон звернувся до старенького полковника.

— Дякую всім, панове, всі частини діяли по-геройському: піхота, артилерія і кавалерія. Яким чином у центрі залишено дві гармати? — спитав він, шукаючи когось очима. (Князь Багратіон не питав про гармати лівого флангу; він знав уже, що там з самого початку бою було покинуто всі гармати.) — Я вас, здається, просив,— звернувся він до чергового штаб-офіцера.

— Одна була підбита,— відповів черговий штаб-офіцер,— а друга, я не можу зрозуміти; я сам увесь час там був і розпоряджався і тільки-но від'їхав... Гаряче було, правда,— додав він скромно.

Хтось сказав, що капітан Тушин стоїть тут біля самого села і що по нього вже послано.

— Та ось ви були,— сказав князь Багратіон, звертаючись до князя Андрія.

— Як же, ми трохи разом не з'їхалися,— сказав черговий штаб-офіцер, приємно усміхаючись до Волконського.

— Я не мав приємності бачити вас,— холодно й уривчасто сказав князь Андрій. Усі помовчали.

На порозі з'явився Тушин, боязко пробираючись з-за спин генералів. Обминаючи генералів у тісній хаті, збентежений, як і завжди перед начальством, Тушин не розглядів древка від прапора і спіткнувся на нього. Декілька голосів засміялося.

— Яким чином гармату залишено? — спитав Багратіон, нахмурившись не так на капітана, як на тих, що сміялися, а серед них найголосніше лунав голос Жеркова.

Перед Тушиним тепер лише, при грізному начальстві, в усьому жахові постала його провина й ганьба в тому, що він, zostавшись живим, втратив дві гармати. Він такий був схвильований, що до цієї хвилини не встиг про це подумати. Сміх офіцерів ще більше збив його з пантелику. Він стояв перед Багратіоном з тремтячою нижньою щелепою і ледве промовив:

— Не знаю... ваше сіятельство... людей не було, ваше сіятельство.

— Ви б могли з прикриття взяти!

Що прикриття не було, цього не сказав Тушин, хоч це була чиста правда. Він боявся підвести цим другого начальника і мовчки застиглим поглядом дивився просто в обличчя Багратіону, як дивиться, збившись, учень в очі екзаменаторів.

Мовчання було досить тривале. Князь Багратіон, очевидно,, не бажаючи бути суворим, не знаходив, що сказати; інші не сміли втручатися в розмову. Князь Андрій спідлоба дивився на Тушина, і пальці його рук нервово рухались.

— Ваше сіятельство,— перервав мовчанку князь Андрій своїм різким голосом,— ви мене зволили посилати до батареї капітана Тушина. Я був там і застав дві третини людей і коней перебитими, дві гармати потрошеними, і прикриття ніякого.

Волконський говорив стримано і схвильовано; князь Багратіон і Тушин однаково пильно дивилися тепер на нього.

— І якщо, ваше сіятельство, дозволите мені висловити свою думку,— продовжував він,— то успіхом дня ми завдячуємо більше за все дії цієї батареї і героїській стійкості капітана Тушина з його ротою,— сказав князь Андрій і, не чекаючи відповіді, зараз же встав і відійшов од стола.

Князь Багратіон подивився на Тушина і, видно, не бажаючи виявити недовіри до різкої думки Волконського і, разом з тим, почувуючи, що не може цілковито вірити йому, нахилив голову і сказав Тушину, що він може йти. Князь Андрій вийшов за ним.

— От спасибі, вирятував, голубчику,— промовив до нього* Тушин.

Князь Андрій оглянув Тушина і, нічого не сказавши, відійшов від нього. Князеві Андрію було сумно й важко. Все це було таке чудне, таке не схоже на те, чого він сподівався.

"Хто вони? Нащо вони? Чого їм треба? І коли все це кінчиться?"— думав Ростов, дивлячись на тіні, що змінювались перед ним. Біль у руці дедалі більш мучив. Сон клонив непереборно, в очах стрибали червоні кола, і враження цих. голосів і цих облич і почуття самотності зливалися з почуттям болю. Це вони, ці солдати, поранені й непоранені,— це ж вони і чавили, і гнітили, і вимотували жили, й палили м'ясо в його розламаній руці і в плечі. Щоб ЗВІЛЬНИТИСЯ від них, він заплющив очі.

Він задрімав на одну хвилину, але за цей короткий проміжок забуття він бачив уві сні незчисленну кількість предметів: він бачив свою матір і її велику білу руку, бачив Сонині худенькі плечі, Наташині очі і її сміх, і Денисова з його голосом і вусами, і Теляніна, і всю свою історію з Теляніним та Богданичем. Уся ця історія була те ж саме,

що цей солдат з різким голосом*, і ось ця вся історія, і цей ось солдат так боляче, невідступно тримали, чавили і все в один бік тягли його руку. Він намагався віддалитися від них, але вони не відпускали ні на волосину, ні на секунду його плече. Воно б не боліло, воно було б здорове, якби вони не тягли його; але не можна було звільнитися від них.

Він розплющив очі й подивився вгору. Чорний покров ночі висів на аршин від саява жару. Ішов сніг, і в цьому саяві літали його порошинки. Тушин не повертався, лікар не приходив. Він

був сам один, лише якийсь солдатик сидів тепер голий по другий бік вогню і грів своє худе жовте тіло.

"Нікому не потрібен я! — думав Ростов. — Нема кому ні допомогти, ні пожаліти. А був же і я колись вдома, дужий, веселий, любимий". — Він зітхнув і з зітханням мимоволі застогнав.

— Чи болить що? — спитав солдатик, стріпуючи свою сорочку над вогнем і, не дочекавшись відповіді, кречнувши, додав: — Мало хіба за день народу попсувало — страх!

Ростов не слухав солдата. Він дивився на сніжинки, що пурхали над вогнем, і згадував російську зиму з теплою, світлою домівкою, з пушистою шубою, з бистрими саньми, із здоровим тілом і з усією любов'ю й піклуванням сім'ї. "І чого я пішов сюди!" — думав він.

Другого дня французи не відновлювали напад, і залишок Багратіонового загону приєднався до армії Кутузова.

I

язь Василь не обдумував своїх планів. Він ще менше думав зробити людям зло для того, щоб дістати вигоду. Він був лише світською людиною, яка мала ===__ успіх у вищому світі і зробила звичку з цього ус-піху. В нього раз у раз, залежно від обставин, від зближень з людьми, складалися різні плани й міркування, яких він сам добре не усвідомлював, але які становили весь інтерес його життя. Не один і не два таких плани й міркування бувало в нього в ужитку, а десятки, з яких одні тільки починали уявлятися йому, другі досягалися, треті касувалися. Він не казав собі, наприклад: "Ця людина тепер у силі, я повинен здобути її довіру та дружбу і через неї влаштувати собі подання одноразової допомоги"; або — він не казав собі: "Ось П'єр багатий, я повинен заманити його одружитися з дочкою і позичити потрібні мені сорок тисяч"; але людина в силі зустрічалась йому, і в ту ж хвилину інстинкт підказував йому, що ця людина може бути корисною, і князь Василь зближувався з нею і при першій нагоді, без готування, з інстинкту, лестив, ставав фамільярним, говорив про те, про що треба було.

П'єр був у нього під рукою в Москві, і князь Василь влаштував для нього призначення в камер-юнкери, що тоді дорівнювало чинові статського радника, і на поліг на тому, щоб молодик із ним разом їхав до Петербурга і зупинився в його домі. Начебто неуважливо і разом з тим із безсумнівною впевненістю, що так повинно бути, князь Василь робив усе, що треба було для того, щоб одружити П'єра із своєю дочкою. Якби

князь Василь обдумував заздалегідь свої плани, він не міг би мати такої природності в обходженні й такої простоти і фамільярності у стосунках* з усіма людьми, вище і нижче за себе поставленими. Щось тягло його завжди до людей сильніших чи багатших за нього, і він обдарований був винятковим умінням ловити саме ту хвилину, коли треба й можна було користуватися людьми.

П'єр, зробившись несподівано багатцем і графом Безуховим, після недавньої самотності й безтурботності, відчув себе до такої міри оточеним, заклопотаним, що йому, тільки в ліжку вдавалося залишитися наодинці з самим собою. Йому треба було підписувати папери, знатися з присутственими місцями, про значення яких він не мав ясного уявлення, питати про щось головного управителя, їхати в підмосковний маєток і приймати безліч осіб, які раніш і знати не хотіли про його існування, а тепер були б ображені й засмучені, якби він не захотів їх бачити. Всі ці різноманітні особи—ділові, родичі, знайомі — всі були однаково приязні до молодого спадкоємця; всі вони, очевидно й безсумнівно, були впевнені у високих П'єрових гідностях. Безперестанно він чув слова: "З вашою незвичайною добротою", або: "При вашому прекрасному серці", або: "Ви самі такі чисті, графе...", або: "Якби він був такий розумний, як ви" і т. ін., так що він щиро починав вірити в свою незвичайну доброту і в свій незвичайний розум, тим більше, що й-завжди у глибині душі йому здавалося, що він справді дуже добрий і дуже розумний. Навіть люди, які раніш були злими й очевидно ворожими, ставали з ним ніжними й починали любити його. Така сердита старша з княжен, з довгою талією, з пригладженим, як у ляльки, волоссям, після похорону прийшла до П'єрової кімнати. Опускаючи очі й безперестанно спалахуючи, вона сказала йому, що дуже жалкує, що між ними були непорозуміння, і що тепер не відчуває за собою права будь-чого просити, хіба тільки дозволу, після удару, що спіткав її, залишитися на кілька тижнів у домі, який вона так любила і де стільки принесла я^ертв. Вона не могла стриматися й заплакала при цих словах. Зворушений тим, що ця статуєподібна княжна могла так змінитися, П'єр узяв її за руку і просив пробачення, сам не знаючи, за що. З цього дня княжна почала плести смугастий шарф для П'єра і зовсім змінилася до нього.

— Зроби це для неї, mon cher; все-таки вона багато натерпілася від небіжчика,— сказав до нього князь Василь, даючи підписати якийсь папір на користь княжни.

Князь Василь вирішив, що цю кістку, вексель на тридцять тисяч, треба було все ж кинути бідній княжні для того, щоб їй не могло спасти на думку розводитися про участь князя Василя у справі мозаїкового портфеля. П'єр підписав вексель, і відтоді княжна стала ще добрішою. Молодші сестри стали також привітними до нього, особливо наймолодша, гарненька, з родимкою, часто бентежила П'єра своїми усмішками й тим, що ніяковіла, побачивши його.

П'єру таким природним здавалося, що всі його люблять, таким здавалось би неприродним, якби будь-хто не полюбив його, що він не міг не вірити у щирість людей, які оточували його. До того ж у нього не було часу питати себе про щирість чи нещирість цих людей. Йому весь час було ніколи, він увесь час відчував себе в стані лагідного й веселого сп'яніння. Він відчував себе центром ЯКОФСЬ важливого

загального руху; почував, що від нього чогось увесь час чекають; що коли він не зробить того-то, він засмутить багатьох і позбавить їх сподіваного, а коли зробить те-то й те-то, все буде гаразд,— і він робив те, чого вимагали від нього, але це щось хороше все залишалося попереду.

Більше за всіх інших вдей перший час як П'єровими справами, так і ним самим оволодів князь Василь. Відколи помер граф Безухов, князь Василь не випускав з рук П'єра. Він мав вигляд людини, обтяженої справами, втомленої, змученої, але із, співчуття не спроможної, нарешті, кинути на свавільство долі та шахраїв цього безпорадного юнака, сина все-таки його друга, après tout!, і з таким величезним багатством. У ті кілька днів, що він пробув у Москві після смерті графа Безухова, він закликав до себе П'єра або сам приходив до нього і казав йому те, що треба робити, таким тоном утоми і впевненості, наче він щоразу примовляв:

"Vous savez, que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien, que ce que je vous propose est la seule chose faisable"². *

— Ну, друже мій, завтра ми їдемо, нарешті,— сказав він до нього якимось, заплющуючи очі, перебираючи пальцями його лікоть і таким тоном, наче те, що він говорив, було давним-давно вирішене між ними і не могло бути вирішеним інакше.

1 кінець кінцем,

2 "Ти знаєш, у мене безліч справ; але було б безжально покинути тебе так; і ти знаєш,— те, що я тобі кажу, є єдино можливе".

— Завтра ми їдемо, я тобі даю місце в своїй колясці. Я дуже радий. Тут у нас усе важливе закінчено. А мені вже давно б треба. Ось я одержав від канцлера. Я його просив за тебе, і тебе зараховано до дипломатичного корпусу і зроблено камер-юнкером. Тепер дипломатичний шлях тобі відкритий.

Незважаючи на всю силу тону втоми і впевненості, з якою промовлені були ці слова, П'єр, так довго думавши про свою кар'єру, хотів був заперечувати. Та князь Василь перебив його тим воркотливим, басовитим тоном, що виключав можливість перебити його мову і що його він вживав тоді, коли конче треба було переконати.

— Mais, mon cher¹, я це зробив для себе, для моєї совісті, і мені дякувати нема чого. Ніколи ніхто не скаржився, що його занадто любили; а потім, ти вільний, хоч завтра кинь. От ти все сам у Петербурзі побачиш. І тобі давно час відійти від цих жахливих спогадів.— Князь Василь зітхнув.— Так-так, серце моє. А мій камердинер хай у твоїй колясці їде. Ага, до речі, я мало не забув,— додав ще князь Василь,— ти знаєш, mon cher², у нас були рахунки з небіжчиком, то з рязанського я одержав і залишу: тобі не треба. Ми з тобою поквитаємось.

Те, що князь Василь називав "з рязанського", було кілька тисяч оброку, які князь Василь залишив у себе.

В Петербурзі, так само, як і в Москві, атмосфера людської ніжності, любові оточила П'єра. Він не міг відмовитися від місця, чи, скоріше, звання (бо він нічого не робив), яке здобув йому князь Василь, а знайомств, запросин та громадських справ було стільки,

що П'єр ще більше, ніж у Москві, зазнавав почуття отуманеності, квапливості і якогось блага, що все наставало, але не здійснювалося.

З колишнього його холостого товариства багатьох не було в Петербурзі. Гвардія пішла в похід. Долохов був розжалуваний, Анатоль перебував у армії, в провінції, князь Андрій був за кордоном, і тому П'єру не вдавалося ні проводити ночей, як він раніш любив проводити їх, ні одводити зрідка душу в дружній бесіді із старшим, поважаемым другом. Увесь час його минав на обідах, балах та здебільшого у князя Василя — в товаристві товстої княгині, його дружини, і красуні Елен.

Анна Павлівна Шерер, так само, як і інші, виказала П'єру зміну, що сталася в погляді громадянства на нього.

Раніш П'єр у присутності Анни Павлівни завжди почував, що те, що він говорить, непристойне, безтактне, не те, що треба; що слова його, які здаються йому розумними, поки він готує їх у своїй уяві, робляться дурними, тільки-но він їх голосно вимовить, і що, навпаки, найтупіші слова Іполита виходять розумними й гарними. Тепер усе, хоч що говорив він, усе

1 — Але ж, любий мій,

2 ДРУЖЕ,

виходило *charmant*. Коли навіть Анна Павлівна не казала цього, то він бачив, що їй хотілось це сказати, і вона тільки, зважаючи на його скромність, утримувалась від цього.

На початку зими з 1805 на 1806 рік П'єр одержав від Анни Павлівни звичайну рожеву записку з запрошенням, у якому було додано: "*Vous trouverez chez moi la belle Nélène, qu'on ne se lasse jamais voir*"².

Читаючи це місце, П'єр вперше відчув, що між ним і Елен утворився якийсь зв'язок, визнаний іншими людьми, і ця думка одночасно і злякала його, наче на нього накладалося зобов'язання, якого він не міг дотримати, і разом з тим сподобалась йому, як кумедне припущення.

Вечір Анни Павлівни був такий самий, як і перший, тільки новиною, якою вгощала Анна Павлівна своїх гостей, був тепер не Мортемар, а дипломат, який приїхав з Берліна і привіз найновіші подробиці про перебування царя Олександра в Потсдамі та про те, як два височайших друзі поклялися там у нерозривному союзі обстоювати справедливую справу проти ворога людського роду. Анна Павлівна прийняла П'єра з відтінком смутку, що стосувався, очевидно, недавньої втрати, яка спіткала молодика, смерті графа Безухова (усі повсякчас вважали за обов'язок запевняти П'єра, що він їй уже засмучений смертю батька, якого він майже не знав), — і смутку такого ж самого, як той височайший смуток, що виявлявся при згадці про августійшу імператрицю Марію Федорівну. П'єра дуже потішило це. Анна Павлівна із своїм звичайним умінням влаштувала гуртки своєї вітальні. Великий гурток, де був князь Василь . та генерали, користувався дипломатом. Другий гурток був біля чайного столика. П'єр хотів приєднатися до першого, але Анна Павлівна, перебуваючи в роздратованому стані полководця на полі бою, коли з'являються тисячі нових блискучих думок, які ледве

встигаєш здійснювати,— побачивши П'єра, торкнула його пальцем за рукав.

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir³.—Вона глянула на Елен і усміхнулась до неї.

— Ma bonne Hélène, il faut, que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour vous. Allez lui tenir compagnie pour dix minutes⁴. А щоб вам не дуже нудно було, ось вам ласкавий граф, який не відмовиться йти за вами.

Красуня попрямувала до тіточки, але П'єра Анна Павлівна ще затримала біля себе, вдаючи, начебто їй треба ще зробити останнє конче потрібне розпорядження.

1 чудовим.

2 "У мене буде чарівна Елен, якою ніколи не втомишся милуватись".

3 — Стривайте, на цей вечір я розраховую на вас

4 — Моя люба Елен, треба, щоб ви були добрі до моєї бідної тітки, яка обожує вас. Побудьте з нею хвилин із десять.

— Правда ж, вона чарівна? — сказала вона до П'єра, показуючи на відпливаючу величну красуню.— Et quelle tenue! 1 Така молода дівчина і такий такт, таке майстерне вміння триматися! Це походить від серця! Щасливий буде той, чиєю вона буде! З нею хоч який невітський чоловік мимохіть посідатиме найблискупіше місце у вищому світі. Хіба не так? Я лише хотіла знати вашу думку,— і Анна Павлівна відпустила П'єра.

П'єр щирим ствердженням відповів Анні Павлівні на запитання її про майстерне вміння Елен тримати себе. Коли він іноді думав про Елен, то думав саме про її красу і про те незвичайне її спокійне вміння бути мовчазно-гідною у світі.

Тіточка прийняла в свій куточок двох молодих людей, але, здавалося, хотіла приховати те, що вона обожує Елен, і хотіла більш виявити страх перед Анною Павлівною. Вона поглядала на племінницю, начебто питаючи, що їй робити з цими людьми. Відходячи від них, Анна Павлівна знову торкнула пальчиком П'єрів рукав і промовила:

— J'espère, que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi²,—і глянула на Елен.

Елен усміхнулась з таким виглядом, який свідчив, що вона не припускала можливості, щоб будь-хто міг бачити її і не бути захопленим. Тіточка прокашлялась, ковтнула слину і по-французькому сказала, що вона дуже рада бачити Елен; потім звернувшись до П'єра з тим самим привітанням і з тією ж міною. В середині нуднуватої і переривчастої розмови Елен оглянулась на П'єра і усміхнулась до нього тією усмішкою, ясною, гарною, якою вона усміхалась до всіх. П'єр так звик до цієї усмішки, так мало вона говорила йому, що він зовсім не звернув на неї уваги. Тіточка говорила в цей час про колекцію табакерок, що була в покійного П'єрового батька, графа Безухова, й показала свою табакерку. Княжна Елен попросила подивитися на портрет тіточчиного чоловіка, зроблений на цій табакерці.

— Це, певне, робив Вінсес,— сказав П'єр, називаючи відомого мініатюриста, нагинаючись до столу, щоб узяти в руки табакерку, і прислухаючись до розмови за другим столом.

Він трошки підвівся, бажаючи обійти, але тіточка подала табакерку прямо через

Елен, позад неї. Елен нагнулася вперед, щоб дати місце і, усміхаючись, оглянулася. Вона була, як і завжди на вечорах, у вельми відкритому за тодішньою модою спереду і ззаду платті. Її бюст, який завжди здавався П'єру мармуровим, був на такій близькій відстані від його очей, що він своїми короткозорими очима мимоволі бачив живі чари її плечей і шиї, і так близько від його губ, що йому досить було трохи нагнутися, щоб приторкнутись до неї. Він відчував тепло її тіла, запах духів і скрипіння її корсета, коли вона ворушилася.

1 І як тримається!

2 — Сподіваюсь, ви не скажете іншим разом, що в мене нудьгують.

Вігі бачив не її мармурову красу, що становила одне ціле з її платтям, він бачив і відчував усю принаду її тіла, що було закрите лише одягом. І, раз побачивши це, він не міг бачити інакше, як ми не можемо повернутися до раз з'ясованого обману.

"То ви досі не помічали, яка я чарівна? — неначе сказала Елен. — Ви не помічали, що я жінщина? Так, я жінщина, яка може належати всякому і вам теж", — сказав її погляд. І в ту ж хвилину П'єр відчув, що Елен не тільки може, але повинна бути його дружиною, що це не може бути інакше.

Він знав це в цю хвилину так само певно, як він знав би це, стоячи під вінцем з нею. Як це буде? і коли? — він не знав; не знав навіть, чи гарно це буде (йому навіть почувалося, що це негарно чомусь), але він знав, що це буде.

П'єр опустил очі, знову звів їх і знову хотів побачити її такою далекою, чужою для себе красунею, якою він бачив її щодня раніш; та він не міг уже цього зробити. Не міг, як не може людина, яка перше дивилася в тумані на билинку бур'яну й бачила в ній дерево, побачивши билинку, знову побачити в ній дерево. Вона була страшенно близька йому. Вона мала вже владу над ним. І між ним і нею не було вже ніяких перепон, крім перепон його власної волі.

— Bon, je vous laisse dans votre petit coin. Je vois, que vous y êtes très bien —сказав голос Анни Павлівни.

І П'єр, з острахом згадуючи, чи не зробив він чого-небудь негожого, червоніючи, оглянувся навколо себе. Йому здавалося, що всі знають так само, як і він, про те, що з ним трапилося.

Через якийсь час, коли він підійшов до великого гуртка, Анна Павлівна сказала до нього:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pétersbourg². (Це була правда: архітектор сказав, що йому це треба, і П'єр,

сам не знаючи нащо, опоряджав свій" величезний будинок у Петербурзі.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince, — сказала вона, усміхаючись до князя Василя. — J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?³ А ви ще такі молоді. Вам потрібні поради. Ви не сердьтеся на мене, що я користуюся правами старух. — Вона замовкла, ям замовкають завжди жінки, чогось чекаючи після того, як скажуть про свої роки. — Коли ви одружитесь, то інша річ. — І вона з'єднала їх в один погляд. П'єр не дивився на Елен, і вона на нього. Але вона була

все така ж страшенно близька йому. Він промимрив щось і почервонів.

Повернувшись додому, П'єр довго не міг заснути, думаючи про те, що з ним сталося. Що ж сталося з ним? Нічого. Він лише

1 — Добре, я вас залишу у вашому куточку. Я бачу, вам там добре, * — Кажуть, ви опоряджуєте свій петербурзький будинок. 8 — Це добре, але не переїжджайте від князя Василя. Добре мати та* кого друга. Я дещо про де знаю. Правда ж?

И Війна 1 мир

209

зрозумів, що жінка, яку він знав дитиною, про яку він байдуже казав: "Так, гарна", коли йому казали, то Елен красуня, він зрозумів, що ця жінка може належати йому.

. "Але ж вона дурна, я сам казав, що вона дурна,— думав він.— Щось гидке є в тому почутті, яке вона збудила в мені, щось заказане. Мені казали, що її брат Анатоль був закоханий в неї, і вона закохана в нього, що була ціла історія і що саме тому відіслали Анатоль. Брат її — Іполит... Батько її — князь Василь... Це недобре",— думав він; і в той самий час, як він міркував так (ще міркування ці були незакінчені), він заставляв себе усміхненим і усвідомлював, що другий ряд міркувань спливав з-за перших, що він одночасно думав про її нікчемність і мріяв про те, як вона буде його дружиною, як вона може полюбити його, як вона може бути зовсім іншою і як усе те, що він про неї думав та чув, може бути неправдою. І він знову бачив її не якоюсь дочкою князя Василя, а бачив усе її тіло, лише прикрите сірим платтям. "Але ні, чому ж перше не приходила мені в голову ця думка?" І знову він казав собі, що це неможливо; що огидне щось, протиприродне, як йому здавалося, нечесне було б у цьому одруженні. Він згадував її давніші слова, погляди, і слова й погляди тих, хто їх бачив разом. Він згадав слова й погляди Анни Павлівни, коли вона казала йому про будинок, згадав тисячі таких натяків з боку князя Василя та інших, і його охопив жах, чи не зв'язав він уже себе чим-небудь у виконанні такої справи, яка, очевидно, негожа і якої він не повинен робити. Але в той самий час, як він сам собі висловлював це рішення, з другого боку душі спливав її образ з усією своєю жіночою красою.

II

В листопаді місяці 1805 року князь Василь мав їхати на ревізію в чотири губернії. Він влаштував для себе це призначення з метою побувати за одним разом у своїх розладнаних маєтках і, захопивши з собою (у місці розташування його полку) сина Анатоль, з ним разом заїхати до князя Миколи Андрійовича Волконського з метою одружити сина з дочкою цього багатого старика. Але до від'їзду і до цих нових справ князеві Василю треба було вирішити справи з П'єром, який, щоправда, останнім часом проводив цілі дні вдома, тобто у князя Василя, в якого він жив, і був смішний, схвильований і дурний (як повинен бути закоханий) у присутності Елен, та все ще не освідчувався.

— Tout ça est bel et bon, mais il faut que ça finisse !,— сказав собі якось уранці князь Василь, журно зітхнувши, свідомий того, що П'єр, який так багато чим завдячує йому (ну, та Христос із

1 Все це чудово, але всьому повинен бути край,

янімі), не зовсім добре поводитьсь в пій справі. "Моттодість... легковажність... ну, та бог з ним,— подумав князь Василь, з задоволенням почуваючи свою добрість, — mais il faut que ça finisse¹. Післязавтра Льолині іменини, я покличу декого, і якщо він не зрозуміє, що він повинен зробити, то вже це буде моя справа. Так, моя справа Я — батько!"

П'єр півтора місяця після вечора Анни Павлівни та безсонної, схвильованої ночі, яка настала за ним і в яку він вирішив, що одруження з Елен було б нещастям і що йому треба уникати її і виїхати,—П'єр після цього рішення не переїжджав від князя Василя і з жахом почував, що кожного дня він дедалі більше в очах людей зв'язується з нею, що він ніяк не може повернутися до свого колишнього погляду на неї, що він не може й одірватись від неї, що це буде жахливо, але що він повинен буде зв'язати з нею свою долю. Може, він і міг би утриматись, але не минало дня, щоб у князя Василя (в якого рідко бував прийом) не було вечора, на якому повинен був бути П'єр, якщо він не хотів порушити загальне /задоволення і не справдити сподівань усіх. Князь Василь у ті рідкі хвилини, коли бував удома, проходячи повз П'єра,-смикав його за руку донизу, неухважно підставляв йому для поцілунку виголену, зморшкувату شوку й казав або "до завтра", або "до обіду, а то я тебе не побачу", або "я для тебе залишаюсь" і т. ін. Незважаючи на те, що, коли князь Василь залишався для П'єра (як він це казав), він не говорив з ним двох слів, П'єр почував себе неспроможним зробити всупереч його сподіванням. Він щодня казав собі все одне й одне: "Треба ж, нарешті, зрозуміти її і дати собі відповідь: хто вона? Чи помилявся я раніш, чи тепер помиляюся? Ні, вона недурна; ні, вона чудова дівчина! — казав він сам собі іноді.— Ніколи ні в чому вона не помиляється, ніколи вона нічого не сказала дурного. Вона мало говорить, але те, що вона скаже, завжди просте і ясне. Отже, вона не дурна. Ніколи вона не бентежилась і не бентежиться. Отже, вона не погана жінка!" Часто йому траплялося з нею починати міркувати, думати вголос, і щоразу вона відповідала йому на це або коротким, але до речі сказаним зауваженням, яке показувало, що її це не цікавить, або мовчазною усмішкою і поглядом, які відчутніше за все показували П'єру її вищість. Вона мала рацію, вважаючи всі міркування за дурницю порівняно до цієї усмішки.

Вона зверталась до нього завжди з радісною, довірливою усмішкою, яка стосувалася його самого і в якій було щось значніше за те, що було в загальній її усмішці, яка прикрашувала завжди її обличчя. П'єр знав, що всі чекають лише того, щоб він, нарешті, сказав одно слово, переступив через певну межу, і він знав, що він рано чи пізно переступить через неї; але якийсь незрозумілий жах охоплював його" від самої думки про

і треба, треба йокласти край.

14*

211

цей страшний крок. Тисячу разів за ці півтора місяця, протягові яких він почував себе все далі й далі втягуваним у ту страшну для нього безодню, П'єр казав собі: "Та що

ж це? Треба рішучості! Хіба нема її в мене?"

Він хотів наважитися, але з жахом почував, що не було в нього в цьому разі тієї рішучості, яку він знав у собі і яка справді була в ньому. П'єр належав до тих людей, які сильні лише тоді, коли вони почувають себе цілком чистими. А з того дня, як його охопило те почуття жалання, яке він спізнав над табакеркою в Анни Павлівни, неусвідомлене почуття провинності цього потягу паралізувало його рішучість.

У день іменин Елен у князя Василя вечеряло маленьке товариство людей найближчих, як казала княгиня, рідні та друзі. Усім цим рідним та друзям дали відчувати, що цього дня повинна' вирішитись доля іменинниці. Гості сиділи за вечерею. Княгиня Курагіна, масивна, колись гарна, показна жінка, як господиня, сиділа на чільному місці. Обабіч неї сиділи найпочесніші гості— старий генерал, його дружина, Анна Павлівна Шерер; в кінці столу сиділи менш літні й почесні гості, і там-таки сиділи домашні, П'єр та Елен — поруч. Князь Василь не вечеряв: він походжав круг столу, у веселому настрої підсідаючи то до того, то до цього з гостей. Кожному він казав приємне і ніби між іншим кинуте слово, не звертаючись лише до П'єра та Елен, присутності яких він, здавалося, не помічав. Князь Василь оживляв усіх. Яскраво горіли воскові свічки, блищали срібло та кришталь посуду, вбрання дам і золото та срібло еполетів; навколо столу снували слуги в червоних каптанах; чути було звуки ножів, склянок, тарілок і звуки жвавого гомону декількох розмов круг цього столу. Чутно було, як старий камергер в одному кінці запевняв стареньку баронесу в своєму палкому коханні до неї і її сміх; з другого — розповідь про неуспіх якоїсь Марії Вікторівни. Біля середини столу князь Василь зібрав круг себе слухачів. Він з жартівливою усмішкою на губах розповідав дамам про останнє — в середу — засідання державної ради, на якому було одержано славнозвісний тоді рескрипт государя Олександра Павловича з армії. Читав рескрипт Сергій Кузьмич Вязмі-тінов, новий петербурзький військовий генерал-губернатор; государ, звертаючись до Сергія Кузьмича, говорив у рескрипті, що з усіх боків одержує він заяви про відданість народу, і що заява Петербурга особливо приємна йому, що він пишається честю бути главою такої нації і намагатиметься бути гідним її. Рескрипт цей починався словами: Сергій Кузьмич! З усіх боків доходять до мене чутки і т. ін.

— Так-таки й не пішло далі, ніж "Сергій Кузьмич"? — питала* одна дама.

— Так, ні на волосину.— відповів, сміючись, князь Василь.— "Сергій Кузьмич... з усіх боків. З усіх боків, Сергій Кузьмич..." Бідний Вязмітшов ніяк не міг піти далі. Кілька разів він брався внову до листа, але тільки-но скаже Сергій... схлипування... Кузьми... ч—сльози:, і з усіх боків заглушуються риданням, і далі він не міг. І знову хустина, і знову "Сергій Кузьмич, з усіх боків", і сльози... так що вже попросили прочитати іншого.

— Кузьмич... з усіх боків... і сльози...— повторив хтось сміючись.

— Не будьте злими,— погрозивши пальцем, з другого кінця столу промовила Анна Павлівна,— c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...

Усі дуже сміялися. На верхньому, почесному кінці столу всі були, здавалось, веселі

і під впливом найрізноманітніших бадьорих настроїв; лише П'єр та Елен мовчки сиділи поруч майже на нижньому кінці столу; в обох на обличчях стримувалась осяйна усмішка, незалежна від Сергія Кузьмича,— усмішка соромливості перед своїми почуттями. Хоч би що говорили і хоч би як сміялися й жартували інші, хоч би як смачно пили рейнвейн та їли і соте й морозиво, хоч би як уникали поглядом цієї пари, хоч би якими здавалися байдужими, неуважними до неї, почувалось чомусь із зрідка киданих на них поглядів, що й анекдот про Сергія Кузьмича, і сміх, і їда — все було вдаване, а всі сили уваги всього цього товариства були звернені лише на цю пару — П'єра та Елен. Князь Василь удавав схлипування Сергія Кузьмича і в цей час оббігав поглядом дочку; і в той час, як він сміявся, вираз його обличчя говорив: "Так, так, усе добре йде; сьогодні все вирішиться". Анна Павлівна грозила йому за *notre bon Viasmitinoff*, а в очах її, що мигцем блиснули в цю мить на П'єра, князь Василь читав поздоровлення з майбутнім зятем і щастям дочки. Стара княгиня, пропонуючи з журним зітханням вина своїй сусідці й сердито глянувши на дочку, цим зітханням начебто казала: "Так, тепер нам з вами нічого більш не залишилось, як пити солодке вино, моя любя; тепер час цій молоді бути так зухвало визивно-щасливою". "І що за дурниці усе те, що я розповідаю, наче це мене цікавить,— думав дипломат, позираючи на щасливі обличчя закоханих,—ось це щастя!"

Серед тих мізерно-дрібних, штучних інтересів, що зв'язували це товариство, трапилося просте почуття потягу гарних і здорових молодих мужчини й жінки одного до одного. І це людське почуття приглушило все і ширяло над усім їхнім штучним лепетом. Жарти були невеселі, новини нецікаві, похвалювання — очевидно вдаване. Не тільки вони, але й лакеї, прислужуючи за столом, здавалося, чувували те саме і забували порядки служби, задивляючись на красуню Елен з її осяйним обличчям і на чер-* воне, товсте, щасливе і неспокійне обличчя П'єра. Здавалось, і вогні свічок зосереджені були лише на цих двох щасливих обличчях.

П'єр почував, що він був центром усього, і це становище і

1 він — така хороша людина, наш добрий Вязмітінов...

тішило і зв'язувало його. Він був у стані людини, заглиблено! в яку-небудь роботу. Він нічого ясно не бачив, не розумів і не чув. Лише зрідка, несподівано, зринали в його душі уривчасті думки і враження з дійсності.

"То вже всьому кінець! —думав він.— І як це все збилося? Так швидко! Тепер я знаю, що не для неї однієї, не для себе одного, але й для всіх це повинно неминуче статися. Вони всі так чекають цього, такі впевнені, що це буде, що я не можу, не можу обманути їх. Але як це буде? Не знаю; а буде, неодмінно буде!" —думав ГТєр, поглядаючи на ці плечі, що блищали біля самих очей його.

То раптом йому ставало соромно чогось. Йому ніяково було, що він привертає увагу всіх, що він щасливий в очах інших, що він із своїм негарним обличчям якийсь Паріс, володар Єлени. "Але, певне, це завжди так буває і так треба,— утішав він себе.— І, зрештою, що ж я зробив для цього? Як це почалося? З Москви я поїхав разом з князем Василем. Тут ще нічого не було. Потім, чому ж було мені в нього не зупинитися? Потім

я грав з нею в карти й підняв її ридикюль, їздив з нею кататися. Коли ж це почалося, коли це все сталося?" І ось він сидить біля неї нареченим; чує, бачить, почуває її близькхть, її дихання, її рухи, її красу. То раптом йому здається, що це не вона, а він сам такий* незвичайно вродливий, що тому ось і дивляться так на нього, і він, щасливий з загального подиву, випростує груди, підводить голову й радіє із свого щастя. Раптом якийсь голос, чийсь знайомий голос, чується і каже йому щось вдруге. Та П'єр такий заповнений, що не розуміє того, що кажуть йому.

— Я питаю тебе, коли ти одержав листа від Волконського,— повторює втретє князь Василь.— Який ти неухажливий" голубе мій.

Князь Василь усміхається, і П'єр бачить, що всі, всі усміхаються з нього і з Елен. "Ну, що ж, коли ви всі знаєте",— каже сам собі П'єр. "Ну, що ж? це правда",— і він сам усміхається своєю лагідною, дитячою усмішкою, і Елен усміхається.

— Коли ж ти одержав? З Ольмюца? — повторює князь Василь, якому ніби треба це знати для розв'язання спору.

"І чи можна говорити й думати про такі дрібниці?" — думає П'єр.

— Так, з Ольмюца,—відповідає він, зітхнувши.

Від вечері П'єр повів свою даму за іншими до вітальні. Гості почали роз'їжджатися, і деякі їхали, не попрощавшись з Елен. Неначе не бажаючи відривати її від її серйозного заняття, деякі підходили на хвилину і скоріше відходили, забороняючи їй проводити себе. Дипломат сумно мовчав, виходячи з вітальні. Перед ним поставала вся марність його дипломатичної кар'єри порівняно до П'єрового щастя. Старий генерал сердито пробурчав на свою дружину, коли вона спитала його про стан його ноги. "Ач, стара дурепа,— подумав він.—Ось Єлена Василівна, то та і в п'ятдесят років красунею буде".

— Здається, що я можу вас поздоровити,— прошепотіла Анна Павлівна до княгині і міцно поцілувала її.— Якби не мігрень, я б залишилась.

Княгиня нічого не відповіла; її мучили заздрощі до щастя своєї дочки.

П'єр під час проводження гостей довго залишався сам з Елен у "маленькій вітальні, де вони сіли. Він часто й раніш, в останні півтора місяця, залишався сам з Елен, але ніколи не говорив їй про любов. Тепер він почував, що це конче треба було зробити, та ніяк не міг наважитись на цей останній крок. Йому було соромно; йому здавалося, що тут, біля Елен, В'єн займає чийсь чуже місце. "Не для тебе це щастя,— казав йому якийсь внутрішній голос,— це щастя для тих, у кого нема того, що є в тебе". Але треба було сказати що-небудь, і він заговорив. Він спитав її, чи задоволена вона з сьогоднішнього вечора. Вона, як і завжди, з простотою своєю відповіла, що нинішні іменини були для неї одними з найприємніших. •

Дехто з найближчих родичів ще залишався. Вони сиділи у великій вітальні. Князь Василь лінивими кроками підійшов до П'єра. П'єр підвівся і сказав, що вже пізно. Князь Василь суворо-запитливо подивився на нього, неначе те, що він сказав, було таке чудне, що не можна було й розчутити. Але слідом за тим вираз суворості змінився, князь Василь смикнув П'єра донизу за руку, посадив його і лагідно усміхнувся.

— Ну, що, Льюлю? — звернувся він зараз же до дочки *тим недбалим тоном звичної ніжності, що його засвоюють батьки; з дитинства голублячи своїх дітей, ^ле що його князь Василь лише вгадав шляхом наслідування інших батьків.

І він знову звернувся до П'єра.

— Сергій Кузьмич, з усіх боків,— промовив він, розстібаючи верхнього гудзика на жилеті.

П'єр усміхнувся, але по його усмішці видно було, що він розумів, що не анекдот Сергія Кузьмича цікавив у цей час князя Василя; і князь Василь зрозумів, що П'єр розумів це. Князь Василь раптом пробурмотів щось і вийшов. П'єру здалося, що навіть князь Василь був збентежений. Вигляд збентеженості цієї старої світсько; людини зворушив П'єра; він оглянувся на Елен— і вона, здавалось, була збентежена і поглядом казала: "Що ж, ви самі винні".

"Треба неминуче переступити, але не можу, я не можу",— думав ГГ'єр, і заговорив знову про стороннє, про Сергія Кузьмича, питаючи; в чому полягав ней анекдот, бо він його не розчув. Елен з усмішкою відповіла, що вона теж не знає.

Коли князь Василь увійшов до вітальні, княгиня тихо розмовляла з літньою дамою про П'єра.

— Звичайно, c'est un parti très brillant, mais le bonheur, ma chère...

— Les mariages se font dans les deux — відповіла літня дама.

Князь Василь, начебто не слухаючи дам, пройшов у далекий куток і сів на диван. Він заплющив очі і ніби дрімав. Голова його була впала, і він прокинувся.

— Aline,—сказав він до дружини,— allez voir ce qu'ils font*.

Княгиня підійшла до дверей, пройшлася повз них із значущим, байдужим виглядом і заглянула у вітальню. П'єр і Елея так само сиділи й розмовляли.

— Все те ж,— відповіла вона чоловікові.

Князь Василь насупився, скривив рота набік,, щоки в нього засіпалися з властивим йому гієприємним, грубим виразом; він, струснувшись, підвівся, закинув назад голову і рішучими кроками, повз дам, пройшов до маленької вітальні. Він швидкими кроками, радісно підійшов до П'єра. Обличчя в князя було таке незвичайно-урочисте, що П'єр злякано встав, побачивши його.

— Хвалити бога! — сказав князь Василь.— Дружина все мені сказала! — Він обійняв однією рукою П'єра, другою — дочку.— Друже мій Льюлю! Я дуже, дуже радий.— Голос його затремтів.— Я любив твого батька... і вона буде тобі хорошою дружиною... хай вас бог благословить!..

Він обняв дочку, потім знову П'єра і поцілував його своїм старечим ротом. Сльози справді потекли по його щоках.

— Княгине, іди ж сюди,— гукнув він.

Княгиня вийшла й заплакала теж. Літня дама теж утиралась хусточкою. П'єра цілували, і він кілька разів цілував у руку прекрасну Елен. Через якийсь час їх знову залишили самих.

"Усе це так повинно було бути і не могло бути інакше,— думав П'єр,— тому нема

чого питати, чи добре це, чи погано? Добре, тому, що певно, і нема попереднього тяжкого сумніву". П'єр мовчки тримав руку своєї нареченої і дивився на її чудові груди, що піднімалися й опускалися.

— Елен!—сказав він уголос і зупинився.

"Щось таке особливе кажуть у цих випадках",— думав він, та ніяк не міг згадати, що саме таке кажуть у цих випадках. Він глянув їй в обличчя. Вона присунулась до нього ближче. Лице її зарум'яніло.

— Ой, скиньте ці... як вони...— вона показувала на окуляри.

П'єр зняв окуляри, і очі його, крім того, що загалом у людей, які скинули окуляри, очі стають чудними,— дивилися зля-кано-запитливо. Він хотів нагнутися над її рукою і поцілувати її, але вона швидким і грубим рухом голови перехопила його губи і звела їх із своїми. Обличчя її вразило П'єра своїм зміненим, неприємно-розгубленим виразом.

1 — Звичайно, це дуже блискуча партія, але щастя, моя люба...—* Шлюби вершаться на небесах,

* — Аліно, подивись, що вони роблять.

"Тепер уже пізно, всьому кінець; та й я люблю її",— подумав П'єр.

— Je vous aime! 1 — сказав він, згадавши те, що треба було* казати в цих випадках; та слова ці прозвучали так убого, що йому стало соромно за себе.

Через півтора місяця він був обвінчаний і оселився, як казали, щасливим володарем красуні-дружини та мільйонів, у великому петербурзькому заново опорядженому будинку графів Безухових.

III

Старий князь Микола Андрійович Волконський у грудні 1805 року одержав листа від князя Василя, який сповіщав його про свій приїзд разом з сином. ("Я їду на ревізію, і, певна річ" мені сто верст не гак, щоб одвідаги вас, вельмишановний благодійнику,— писав він,—і Анатоль мій проводить мене і їде до армії; і я сподіваюся, що ви дозволите йому особисто висловити вам ту глибоку пошану, яку він, наслідуючи батька, почуває до вас".)

— От Марі й вивозити не треба: женихи самі до нас їдуть,— необережно сказала маленька княгиня, почувши про це.

Князь Микола Андрійович скривився й нічого не сказав.

Через два тижні по одержанні листа, увечері, приїхали спочатку слуги князя Василя, а другого дня приїхав і він сам із сином.

Старий Волконський завжди був невисокої думки про характер князя Василя, і тим більш останнії^ часом, коли князь Василь за нових царювань при Павлі та Олександрі далеко пішов у чинах та почестях. А тепер, з натяків листа й маленької княгині, він зрозумів, у чому річ, і невисока думка про князя Василя перейшла в душі князя Миколи Андрійовича в почуття недоброзичливого презирства. Він раз у раз фиркав, говорячи про нього. Того дня, як мав приїхати князь Василь, князь Микола Андрійович був особливо незадоволений і не в настрої. Чи того він був не в настрої, що приїжджав князь Василь, чи того він був особливо незадоволений з приїзду князя Василя, що був

не в настрої, але він був не в настрої, і Тихон ще вранці відрадив архітекторові входити у справах до князя.

— Чуєте, як ходить,— сказав Тихон, звертаючи архітектору увагу на звуки князових кроків.— На всю п'яту ступає — вже ми знаємо...

Проте, як звичайно, о дев'ятій годині князь вийшов гуляти у своїй оксамитовій шубці з соболевим коміром і в такій самій шапці. Напередодні випав сніг. Доріжка, якою князь Микола Андрійович мав звичку ходити до оранжереї, була розчищена, сліди мітли видно було на розкиданому снігу, обабіч доріжки

1 — Я вас люблю!

йшли пухкі насипи снігу, в один з них була ввіткнута лопата; Князь пройшов по оранжереях, по двірні та по будівлях, на* суплений і мовчазний. ■

— А саньми проїхати можна? — спитав він поважного, схожого обличчям і манерами на господаря, управителя, який проводив його до будинку.

— Глибокий сніг, ваше сіятельство. Я вже по прешпекту розкидати сказав.

Князь нахилив голову й підійшов до ґанку. "Слава тобі, господи,— подумав управитель, — пронесло хмару!"

— Проїхати важко було, ваше сіятельство,— додав управитель.— Як чути було, ваше сіятельство, що міністр завітає до вашого сіятельства?

Князь повернувся до управителя і втупив у нього нахмурені очі.

— Що? Міністр? Який міністр? Хто велів? — заговорив він своїм різким жорстким голосом.— Для княжни, моєї дочки, не розчистили, а для міністра! В мене нема міністрів!

— Ваше сіятельство, я гадав...

— Ти гадав! — закричав князь, усе квапливіше і незв'язніше вимовляючи слова — Ти гадав!.. Розбійники! мерзотники!.. Я тебе навчу гадати,— і піднявши палицю, він замахнувся нею на Алпатича і вдарив би, якби управитель мимоволі не ухилився від удару.— Гадав!.. Мерзотники!..— квапливо кричав він.. Але, незважаючи на те, що Алпатич, сам злякавшись своєї зухвалості— ухилитися від удару, наблизився до князя, покірливо опустивши перед ним свою лису голову, чи, може, саме тому, князь, продовжуючи кричати: "Мерзотники!.., закидати дорогу!", не підняв палиці вдруге і вбіг у кімнати.

Перед обідом княжна і т-Іе Воигієппе, знаючи, що князь не в настрої, стояли, чекаючи його: т-Іе Воигієппе з ОСЯЙНИМ обличчям, яке говорило: "Я нічого не знаю, я така сама, як і завжди", і княжна Марія — бліда, злякана, з опущеними очима. Тяжче за все для княжни Марії було те, що вона знала, що в таких випадках треба поводитися, як т-Іе Воигієппе, але не могла цього зробити. їй здавалося: "Зроблю я так, наче не помічаю, він подумає, що в мене нема до нього співчуття; зроблю я так;, що я сама скучна і не в настрої, він скаже (як це й бувало), що я похнюпила носа", і т. ін.

Князь глянув на злякане доччине обличчя й фиркнув:

— Пог... чи дурка!..— промовив він.

"І тієї нема! вже і їй наплели",— подумав він про маленьку княгиню, якої не було в

їдальні.

— А княгиня де? — спитав він.— Ховається?..

— Вона не зовсім здорова,— весело усміхаючись, сказала т-11е Воигієппе,— вона не вийде. Це так зрозуміло в її становищі.

— Гм! гм! кхі кхі — промовив князь і сів за стіл.

Йому здалося, що тарілка нечиста; він показав на пляму її кинув її. Тихон підхопив її і передав буфетникові. Маленька княгиня не була нездорова; але вона до такої міри непереборно боялася князя, що, почувши про те, в якому він поганому настрої, вирішила не виходити.

— Я боюсь за дитину,— казала вона m-lle Bourienne,— бозна-що може статися від переляку.

Взагалі маленька княгиня жила в Лисих Горах повсякчасно під почуттям страху та антипатії до старого князя, якої вона не усвідомлювала, бо страх так переважав, що вона не могла її почувати. З боку князя була теж антипатія, але вона заглушувалася презирством. Княгиня, обжившись у Лисих Горах, особливо полюбила m-lle. Bourienne, проводила з нею дні, просила її ночувати з собою і часто говорила з нею про свекра й судила його.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— сказала m-lle Bourienne, розгортаючи своїми рожевенькими руками білу серветку.— Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire? ² — питально сказала вона.

— Гм... ця excellence хлопчисько... я його влаштував до колегії,— ображено сказав князь.— А син нащо, не можу зрозуміти. Княгиня Лизавета Карлівна і княжна Марія, може, знають; я не знаю, навіщо він везе цього сина сюди. Мені не треба.— І він подивився на почервонілу дочку.

— Недужа, чи що? Від страху міністра, як сьогодні цей бовдур Алпатич сказав.

— Ні, mon père³. t

Хоч як невдало натрапила m-lle Bourienne на тему розмови" але вона не зупинилася й балакала про оранжереї, про красу нової розквітлої квітки, і князь після супу полагіднішав.

По обіді він пройшов до невістки. Маленька княгиня сиділа за маленьким столиком і гомоніла з Машею, покоївкою. Вона зблідла, побачивши свекра.

Маленька княгиня дуже змінилася. Вона швидше була погана, ніж гарна, тепер. Щоки опустилися, губа піднялася вгору, очі були обтягнені донизу. ,

— Так, тягар якийсь,— відповіла вона на князеве запитання, що вона відчуває.

— Чи не треба чого?

— Ні, merci, mon père⁴.

— Ну, добре, добре.

Він вийшов і дійшов до офіціантської. Алпатич, нагнувши голову, стояв у офіціантській.

— Закидано дорогу?

1 — До нас їдуть гості, князю,

* — його сіятельство князь Курагін з сином, як я чула?

З татку.

4 дякую, татку.

m

— Закидано, ваше сіятельство; простіть, ради бога, лише через дурість.

Князь перебив його і засміявся своїм неприродним сміхом.

— Ну, гаразд, гаразд.

Він простягнув руку, яку поцілував Алпатич, і пройшов до кабінету.

Увечері приїхав князь Василь, його зустріли на прешпекті (так називався проспект) кучери й офіціанти, з галасом провезли його візки та сани до флігеля навмисно засипаною снігом дорогою.

Князеві Василю й Анатолеві було приділено окремі кімнати.

Анатоль сидів, скинувши камзол і взявшись у боки, перед столом, у ріг якого він, усміхаючись, зосереджено й неуважно втупив свої чудові великі очі. На все життя своє він дивився, як на безперервні веселі розваги, які хтось там такий чомусь зобов'язався влаштувати для нього. Так само й тепер він дивився на свою поїздку до злого діда та до багатой потворної спадкоємниці. Все це могло вийти, як він припускав, дуже добре й кумедно. "А чому ж не одружитися, коли вона дуже багата? Це ніколи не вадить",—думав Анатоль.

Він виголився, папахтився із старанністю і франтівством, що стали його звичкою, і з природженим у нього добродушно-переможним виразом, високо несучи красиву голову, ввійшов у кімнату до батька. Коло князя Василя поралися два його камердинери, одягаючи його; він сам бадьоро оглядався круг себе і весело кивнув синові, що входив, неначе сказав йому: "Так, таким мені тебе й треба!"

— Ні, без жартів, татку, вона дуже потворна? Га? — по-французькому спитав Анатоль, ніби продовжуючи розмову, яка не раз точилася під час подорожі.

— Годі-бо, дурниці! Головне діло — намагайся бути шанобливим і розсудливим із старим князем.

— Якщо він буде лаятись, я вийду,— сказав Анатоль.— Я цих дідів терпіти не можу. Га?

— Пам'ятай, що для тебе від цього залежить усе.

В цей час у дівочій не тільки було відомо про приїзд міністра з сином, а й зовнішній вигляд обох їх було вже докладно описано. Княжна Марія сиділа сама в своїй кімнаті і марно намагалася вгамувати своє внутрішнє хвилювання.

"Нашо вони писали, нащо Ліза говорила мені про це? Цього ж не може бути! — казала вона собі, поглядаючи в дзеркало.— Як я вийду до вітальні? Якби він навіть мені сподобався, я б не могла тепер бути з ним сама собою". Сама думка про погляди батька жахала її.

Маленька княгиня і т-11е Воигієппе одержали вже всі потрібні відомості від покоївки Маші про те, який рум'яний, чорнобривий красень був міністерський син, і про те, як татко їхній

насилу ноги проволік на сходи, а він, як орел, переступаючи по три сходи, пробіг за ким. Одержавши ці відомості, маленька княгиня і m-lle Bourienne, ще з коридора чутні своїми жваво-гомінливими голосами, ввійшли до кімнати княжни.

— Ils sont arrivés, Marie¹, ви знаєте? — сказала маленька княгиня, перевалюючись своїм животом, і важко сіла у крісло.

Вона вже не була в тій б"лузі, в якій сиділа вранці,— на ній була одна з краших її суконь; голова в неї була старанно зачесана, і на обличчі в неї було збудження, що не приховувало, проте, опущеності і змертвіння обрисів її обличчя. В тому вбран-ні, в якому вона звичайно була в товариствах у Петербурзі, ще помітніше було, як значно вона споганіла. На m-lle Bourienne теж з'явилося вже непомітно якесь удосконалення вбрання, яке надавало їй гарненькому, свіженькому обличчю ще більш привабливості.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chère princesse? — заговорила вона. — On va venir annoncer, que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette! —

Маленька княгиня підвелася з крісла, дзвінком покликала покоївку і квапливо й весело заходилася придумувати вбрання для княжни Марії і здійснювати його. Княжна Марія почувала себе зневаженою в почутті власної гідності тим, що приїзд обіцяного їй жениха хвилював її, а ще більш вона була зневажена тим, що обидві її подруги й не гадали, що це могло бути інакше. Сказати їм, як їй совісно було за себе й за них, це означало виказати своє хвилювання; крім того, відмбїва від убирання, яке пропонували їй, призвела б до тривалих жартів і наполягань. Вона спалахнула, прекрасні очі її погасли, обличчя її вкрилося ялями, і з тим некрасивим виразом жертви, що найчастіше застигав на її обличчі, вона віддалася у владу m-lle Bourienne та Лізи. Обидві жінки турбувалися цілком щиро про те, щоб вробити її вродливою. Вона була така погана, то жодній з них не могла спасти думка про суперництво з нею; тому вони цілком щиро, з тим наївним і твердим переконанням жінок, що вбрання може зробити обличчя тарним, заходилися вбирати її.

— Ні, далєбі, ma bonne amie³, це плаття погане,— казала Ліза, здалеку боком кидаючи погляд на княжну,— скажи подати, там у тебе є масака. Справді! Що ж, адже це, може, доля хсиття вирішується. А це занадто світле" негарно, ні, негарно!

Негарне було не плаття, а обличчя і вся постать княжни, але *ього не почували m-lle Bourienne і маленька княгиня; їм усе здавалося, що коли прикласти блакитну стрічку до волосся, зачесаного вгору, і спустити блакитний шарф з коричневого плаття

1 — Вони приїхали, Марі,

* — Ну, а ви залишаєтесь у чому були? Зараз прийдуть сказати, що вони вийшли. Треба буде йти вниз, а ви хоча б трошечки причепу рил нсі

* люба моя,

m

І т. ін., то все буде гаразд Вони забували, що злякане обличчя її постать не можна було змінити, і тому, хоч як вони замінювали раму й оздобу нього обличчя, само обличчя лишалось жалюгідним і поганим. По двох чи трьох перемінах, яким слухняно

підкорялася княжна Марія, в ту хвилину, як вона була зачесана вгору (зачіска ця зовсім змінювала і псувала її обличчя), у блакитному шарфі й масака ошатному платті, маленька княгиня разів зо два обійшла круг неї, маленькою ручкою поправила тут складку плаття, там підсмикнула шарф і подивилася, схиливши голову, то з того, то з цього боку.

— Ні, це не можна,— сказала вона рішуче, плеснувши руками.— Non, Marie, décidément ça ne vous va pas. Je vous aime mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi *. Катю,— сказала вона до покоївки,— принеси княжні сіреньке плаття, і подивитесь, m-lle Воигієппе. як я це влаштую,— сказала вона з усмішкою завчасного смакування артистичної радості.

Та коли Катя принесла потрібне плаття, княжна Марія все сиділа нерухомо перед дзеркалом, дивлячись на своє обличчя, і в дзеркалі побачила, що в очах у неї стоять сльози і що рот її тремтить, готуючись до гіркого плачу.

— Voyons, chère princesse, — сказала m-lle Воигієппе,— encore un petit effort².

Маленька княгиня, взявши плаття з рук покоївки, підходила до княжни Марії.

— Ні, тепер ми це зробимо просто, гарно,— казала вона. Голоси її, m-lle Воигієппе і Каті, яка з чогось засміялася,

зливались у веселе белькотіння, схоже на пташині співи.

— Non, laissez-moi³,— сказала княжна.

І голос її звучав такою серйозністю і стражданням, що пташине белькотіння зараз же змовкло. Вони подивились на великі, прекрасні очі, повні сліз і мислі, що ясно і з благанням дивилися на них, і зрозуміли, що наполягати марно і навіть жорстоко.

— Au moins changez de coiffure, — сказала маленька княгиня. — Je vous disais, — промовила вона докірливо, звертаючись до m-lle Воигієппе,—Marie a une de ces figures, auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grâce⁴.

— Laissez-moi, laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal D,~ відповіла княжна Марія, ледве стримуючи сльози.

1 — Ні, Марі, зовсім це не до лица вам. Я вас більше люблю у вашому сіренькому щоденному платтячку; будь ласка, вробіть це для мене.

2 — Пу, княжно, ще маленьке зусилля.

3 — Ні, облиште мене,

* — Принаймні, змініть зачіску. Я вам казала, шр в Марі одно з тих облич, яким цей вил зачіски зовсім не до лица. Змініть, будь ласка.

* — Облиште мене, мені однаково,

M-lle Воигієппе і маленька княгиня мусили признатися самим собі, що княжна Марія в цьому вбранні була дуже погана, гірша, ніж завжди; та було вже пізно. Вона дивилася на них з тим виразом, який вони знали, з виразом мислі і смутку. Вираз цей не вселяв у них страху до княжни Марії. (Цього почуття вона ні в кого не вселяла.) Але вони знали, що коли на її обличчі з'являвся цей вираз, вона була мовчазна й непохитна у своїх рішеннях.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹ — сказала Ліза, і коли княжна Марія нічого не

відповіла, Ліза вийшла з кімнати.

Княжна Марія залишилась сама. Вона не виконала Лізинога бажання і не тільки не змінила зачіски, але й не глянула на себе в дзеркало. Вона, безсило опустивши очі й руки, мовчки сиділа й думала. Їй уявлявся чоловік, мужчина, сильна, переважаюча і незрозуміло-приваблива істота, яка переносить її враз у свій, зовсім інший, щасливий світ. Дитина своя, така, яку вона бачила вчора у дочки годівниці,— уявлялася їй біля своїх власних грудей. Чоловік стоїть і ніжно дивиться на неї і на дитину. "Але ні, це неможливо, я занадто негарна",— думала вона.

— Будь ласка, до чаю. Князь зараз вийдуть,— сказав з-за дверей голос покоївки.

Вона опам'яталася й жажнулася з того, про що вона думала. І раніше, ніж іти вниз, вона встала, увійшла до образної, втупивши очі в освітлений лампадою ^рний лик великого образу спасителя, простояла перед ним кілька хвилин із складеними руками. В душі княжни Марії був тяжкий сумнів. Чи можлива для неї радість любові, земної любові до людини? У роздумах про шлюб княжни Марії мріялося і родинне щастя, і діти, але головною, найсильнішою і затаєною її мрією була любов земна. Почуття було тим сильніше, чим більш вона намагалася приховувати його від інших і навіть від самої себе. "Боже мій,— казала вона,— як мені заглушити в серці своєму ці думки диявола?— Як мені відмовитися так, назавжди від поганих помислів, що& спокійно сповняти волю твою?" І тільки вона так спитала, як бог уже відповів їй у її власному серці: "Не бажай нічого для себе; не шукай, не хвилюйся, не заздри. Майбутнього людей і твоєї долі тобі не можна знати; але живи так, щоб бути готовою до всього. Якщо бог волітиме випробувати тебе в обов'язках шлюбу, будь готова сповнити його волю". З цією заспокійливою думкою (але все-таки з надією на справдження своєї заказаної земної мрії) княжна Марія, зітхнувши, перехрестилася і зійшла вниз, не думаючи ні про своє плаття, ні про зачіску, ні про те, як вона увійде і що скаже. Яке могло все це мати значення порівнюючи з приреченням бога, без волі якого не впаде жодна волосина з голови людської.

1 — Ви зміните, правда ж?

Коли княжна Марія вступила до кімнати, князь Василь з сином вже були у вітальні, розмовляючи з маленькою княгинєю І з m-lle Bourienne. Коли вона увійшла своєю важкою ногою, ступаючи на п'яти, чоловіки і m-lle Bourienne підвелися; і маленька княгиня, показуючи на неї чоловікам, сказала:—Voilà Marie! Княжна Марія бачила всіх і в подробицях бачила. Вона бачила обличчя князя Василя, що на мить серйозно зупинилося при першому погляді на неї і зараз же усміхнулося; і обличчя маленької княгині, яка з цікавістю читала на обличчях гостей враження, що його справить на них Маріє. Вона бачила і m-lle Bourienne з її стрічкою і гарним обличчям і жвавим, як ніколи, поглядом, спрямованим на нього; але вона не могла бачити його, вона бачила лише щось велике, яскраве і прекрасне, що наблизилось до неї, коли вона увійшла в кімнату. Спочатку до неї підійшов князь Василь, і вона поцілувала лису голову, нахилену над її рукою, і відповіла на його слова, що вона, навпаки, дуяЕе добре пам'ятає його. Потім до неї підійшов Анатоль. Вона все ще не бачила його. Вона тільки

відчула ніжну руку, яка твердо взяла її за руку, і ледь торкнулася до білого лоба, над яким —було припомаджене чудове русе волосся. Коли вона глянула на нього, краса його вразила її. Анатоль, заклавши великого пальця правої руки за застебнутий гудзик мундира, з випнутими вперед грудьми, а назад — спиною, похитуючи однією відставленою ногою і трохи схиливши голову, мовчки, весело дивився на княжну, видно зовсім про неї не думаючи. Анатоль був не дотепний, не бистрий і не красномовний у розмовах, та в нього зате була дорогоцінна для вищого світу здатність до спокою і нічим не змінюваної впевненості. Хай замовкне, щойно познайомившись, несамо впевнена людина і виявить свідомість непристойності цієї мовчанки та бажання знайти що-небудь,— буде негоже; Анатоль мовчав, похитуючи ногою, весело споглядаючи зачіску княжни. Видно було, що він так спокійно міг мовчати дуже довго. "Якщо кому незручна ця мовчанка, то розмовляйте, а мені не хочеться",— неначе говорив його вигляд. Крім того, в обходженні з жінками в Анатолія була та манера, що найбільше вселяє в жінок цікавість, страх і навіть любов,— манера презирливої свідомості своєї вищості. Неначе він говорив їм своїм виглядом: "Знаю вас, знаю, та чого з вами морочитися? А вже б ви раді!" Можливо, що він цього не думав, зустрічаючись із жінками (і навіть певно, що ні, бо він взагалі мало думав), але такий у нього був вигляд і така манера. Княжна відчула це і, наче бажуючи йому показати, що вона й не сміє думати про те, щоб зацікавити його, звернулася до старого князя. Розмова точилася загальна і жвава, завдяки голоскові та губці з вусиками, що під-

" Ось Марі!

німалася над білими зубами маленької княгині. Вона зустріла князя Василя з тим прийомом жартиків, що його часто застосовують балакучо-веселі люди і який полягає в тому, що між людиною, з якою так обходяться, і ними нібито існують якісь давно усталені жартики і веселі, почасти не всім відомі, забавні спогади, тимчасом як ніяких таких спогадів нема, як їх і не було між маленькою княгинею і князем Василем. Князь Василь охоче піддався цьому тонові; маленька княгиня втягла в цей спогад про смішні пригоди, яких ніколи не було, й Анатолія, якого вона майже не знала. M-lle Bourienne теж поділяла ці спільні спогади, і навіть княжна Марія з задоволенням відчула й себе втягнутою в цей веселий спогад.

—г Ось принаймні тепер ми вами цілком заволодіємо, дорогий князю,— казала маленька княгиня, звичайно, по-французькому, до князя Василя,— це не так, як на наших вечорах у Annette, де ви завжди втечете. Пам'ятаєте cette chère Annette!1

— Ах, та ви мені не почніть говорити про політику, як Annette!

— А наш чайний столик?

— О, справді!

— Чому ви ніколи не бували в Annette? — спитала маленька княгиня Анатолія.— А! я знаю, знаю,— сказала * вона, підморгнувши,— ваш брат Іполит мені розповідав про ваші справи.— О! — Вона погрозила йому пальчиком.—* Ще в Парижі ваші витівки знаю!

— А він, Іполит; тобі не казав? — промовив князь Василь (звертаючись до сина і

схопивши княгиню за руку, наче вона хотіла втекти, а він ледве встиг її стримати),— а він тобі не казав, як він сам, Іполит, сохнув за милою княгинею і як вона *le mettait à la porte*? 2

— Oh! C'est la pçrle des femmes, princesse!3 — звернувся він до княжни.

Зі свого боку m-lle Bourienne не пропустила нагоди при слові Париж зайти теж у загальну розмову спогадів.

Вона дозволила собі спитати, чи давно Анатоль покинув Париж і як сподобалось йому це місто. Анатоль вельми охоче'відповідав французенці і, усміхаючись, дивлячись на неї, розмовляв з нею про її вітчизну. Побачивши гарненьку Bourienne, Анатоль вирішив, що й тут, у Лисих Горах, буде не нудно. "Дуже непогана!—думав він, юглядаючи її.— Дуже непогана ця *demoiselle de compagnie*4. Сподіваюся, вона візьме її з собою, коли вийде за мене,— подумав він,— *la petite est gentille*"6.

Старий князь неквапливо одягався в кабінеті, насуплено об-

1 цю милу Аннет!

2 виганяла його з дому?

3 — Ах! це перлина жінок, княжно!

4 компаньйонка.

6 Дуже, дуже не погана.

15 Війна ! нир

m

думуючи, що йому робити. Приїзд цих гостей сердив його. "Що мені князь Василь та його синок? Князь Василь хвалько, пустий, ну, і син десь-то хороший",— бурмотів він сам до себе, його сердило те, що приїзд цих гостей піднімав у його душі нерозв'язане, повсякчас заглушуване питання,—питання, щодо якого старий князь завжди сам себе обманював. Питання полягало в тому, чи наважиться він будь-коли розстатися з княжною Марією і віддати її чоловікові. Князь ніколи прямо не наважувався ставити собі це запитання, знаючи наперед, що він відповів би по справедливості, а справедливість суперечила більше ніж почуттю, суперечила всій можливості його життя. Життя без княжни Марії князеві Миколі Андрійовичу, незважаючи на те, що він, здавалося, мало дорожив нею, було немислиме. "І нащо їй виходити заміж? — думав він.— Напевно, бути нещасною. Он Ліза за Андрієм (кращого чоловіка тепер, здається, трудно знайти), а хіба вона задоволена із своєї долі? І хто її візьме з любові? Погана, незграбна. Візьмуть за зв'язки, за багатство. І хіба не живуть дівками? Ще щасливіше!" Так думав, одягаючись, князь Микола Андрійович, а разом з тим весь час відкладуване питання вимагало негайного розв'язання. Князь Василь привіз свого сина, очевидно, з наміром посватати його з княжною і, певно, сьогодні або завтра зажадає прямої відповіді. Ім'я, становище у вищому світі пристойне. "Що ж, я не від того,— казав сам собі князь,— але хай він буде вартий її. Оце ось ми й подивимось".

— Оце ось ми й подивимось,— промовив він уголос.— Оце ось ми й подивимось.

І він, як завжди, бадьорими кроками увійшов до вітальні, швидко оглянув очима всіх, помітив і перемену плаття маленької княгині, і стрічку Воигієппе, і потворну

зачіску княжни Марії, і усмішки Воигієппе та Анатолія, і самотність своєї княжни у загальній розмові. "Вбралася, як дурка! — подумав він, злісно глянувши на дочку.— Сорому немаї А він її і знати не хоче!"

Зін підійшов до князя Василя.

— Ну, здрастуй, здрастуй; радий бачити.

— Для милого друга сім верст не круг,— заговорив князь Василь, як завжди, швидко, самовпевнено й фамільярно.— Ось мій другий, прошу не обминати своєю ласкою.

Князь Микола Андрійович оглянув Анатолія.

— Бравий хлопець, бравий! — сказав він,— ну, ходи поцілуй,— і він підставив йому щоку.

Анатоль поцілував старого й зацікавлено і цілком спокійно дивився на нього, чекаючи, коли він вчинить, як обіцяв батько, дивацьке.

Князь Микола Андрійович сів на своє звичне місце в куток дивана, підсунув до себе крісло для князя Василя, показав на нього і став розпитувати про політичні справи й новини. Він

слухав неначе уражнїї птповідь князя Василя, але раз у раз поглядав на княжну Марію.

— То вже з Потсдама пишуть? — повторив він останні слова князя Василя і раптом, вставши, підійшов до дочки. ^

— Це ти для гостей так убралася, га? — сказав він.— Гарна, дуже гарна. Ти при гостях причесана по-новому, а я при гостях кажу тобі, що надалі не, смій ти переодягатися без мого дозволу.

— Це я, топ рège1, винна,— червоніючи, заступилася маленька княгиня.

— Вам повна воля,— сказав князь Микола Андрійович, розшаркуючись перед невісткою,— а їй потворити себе нема чого — 1 так погана.

І він знову сів на місце, не звертаючи більш уваги на доведену до сліз дочку.

— Навпаки, ця зачіска луже до лиця княжні,— сказав князь Василь.

— Ну, батечку, молодий князю, як його звуть? — сказав князь Микола Андрійович, звертаючись до Анатолія,— ходи сюди, поговоримо, познайомимось.

"Ось коли починається потіха",— подумав Анатоль і з усмішкою підсів до старого князя.

— Ну, ось що: ви, любий мій, кажуть, за кордоном виховувались. Не так, як нас із твоїм батьком дяк грамоти навчав. Скажіть мені, мій голубе, ви тепер служите в кінній гвардії? — спитав старий, зблизька і пильно дивлячись на Анатолія.

— Ні, я перейшов до армії,— відповів Анатоль, ледве стримуючись од сміху.

— А! добре діло. Що ж, хочете, голубе мій, послужити цареві й вітчизні? Час военний. Такому бравому хлопцеві служити треба, служити тр^ба. Що ж, у фронті?

— Ні, князю. Полк наш виступив. А я лічуся... При чому я лічуся, татку? — звернувся Анатоль зі сміхом до батька.

— Гарно служить, гарно. При чому я лічуся! Ха-ха-ха! — засміявся князь Микола

Андрійович.

І Анатоль засміявся ще голосніше. Раптом князь Микола Андрійович насупився.

— Ну, йди,— сказав він до Анатolia. Анатоль з усмішкою підійшов знову до дам.

— Адже ти їх там за кордоном виховував, князю Василю? Га? — звернувся старий князь до князя Василь.

— Я робив, що міг; і я вам скажу, що тамтешнє виховання значно краще за наше.

— Так, нині все інше, все по-новому. Молодець хлопець! молодець! Ну, ходім до мене.

Він узяв князя Василя під руку й повів до кабінету.

1 татку,

15* 22?

Князь Василь, залишившись сам-на-еам з князем, відразу я* повідомив його про своє бажання і надії.

— Що ж ти думаєш,— сердито сказав старий князь,— що я її держу, не можу розстатися? Заберуть собі в голову! — промовив він сердито.— Про мене хоч завтра! Тільки скажу тобі, що я свого зятя знати хочу краще. Ти знаєш мої правила: все відкрито! Я завтра при тобі спитаю: хоче вона, тоді хай він поживе. Хай цоживе, я подивлюсь.— Князь фиркнув.— Хай виходить, мені однаково,— закричав він тим різким голосом, яким він кричав при прощанні з сином.

— Я вам прямо скажу,— сказав князь Василь тоном хитрої людини, яка переконалася, що не потрібно хитрувати перед проникливістю співрозмовника.— Ви* ж наскрізь людей бачите. Анатоль не геній, але чесний добрий хлопець, прекрасний син і рідний.

— Ну, ну, гаразд, побачимо.

Як воно завади буває в самотніх жінок, які довго прожили без чоловічого товариства, тільки з'явився Анатоль, усі три жінки в домі князя Миколи Андрійовича однаково відчували, що життя їх було не життям до цього часу. Сила мислення, почування, спостерігання вмить подесятерилася в усіх них, і наче їх життя, що досі точилося в п'їтмі, раптом осяялось новим, значущим саявом.

Княжна Марія зовсім не думала й не пам'ятала про своє обличчя і зачіску. Красиве, одверте обличчя мужчини, який, можливо, буде її чоловіком, заповнювало всю її увагу. Він здавався їй добрим, хоробрим, рішучим, мужнім і великодушним. Вона була певна цього. Тисячі мрій про майбутнє родинне життя безперестанку виникали в її уяві. Вона відгонила і намагалася приховати. їх.

"Але чи не занадто я холодна з ним? — думала княжна Марія.— Я намагаюся стримувати себе, бо в глибині душі почуваю себе до нього вже занадто близькою; але ж він не знає всього того, що я про нього думаю, і в нього може скластися враження, що він мені неприємний".

І княжна Марія намагалася і не вміла бути люб'язною з новим гостем.

"La pauvre fille! Elle est diablement laide" !,—думав про неї Анатоль.

M-lle Bourienne, в якій приїзд Анатolia теж викликав надзвичайне збудження,

думала інакше. Звичайно, вродлива молода дівчина без певного становища в сеїті, без рідних і друзів і навіть без батьківщини не думала присвятити своє життя послугам князеві Миколі Андрійовичу, читанню для нього книжок та дружбі до княжни Марії. M-lle Bourienne давно чекала того російського князя, який відразу зуміє оцінити її вищість від російських поганих, погано одягнених, незграбних княжен, закохається

1 Бідолашна! З-біса погана,

в неї і вкраде її; і ось цей російський князь, нарешті, приїхав. У m-lle Bourienne була історія, яку вона чула від тітки, докінчила її сама і любила повторювати в своїй уяві. Це була історія про те, як перед зведеною дівчиною поставала її бідолашна мати, sa pauvre mère, і докоряла їй за те, що вона без шлюбу віддалася чоловікові. M-lle Bourienne часто розчулювалась до сліз, в уяві своїй розповідаючи йому, звідникові, цю історію. Тепер цей він, справжній російський князь, з'явився. Він вкраде її, потім з'явиться та sa pauvre mère і він одружиться з нею. Так складалася в голові m-lle Bourienne вся її майбутня історія саме в той час, як вона розмовляла з ним про Париж. Не розрахунки керували m-lle Bourienne (вона навіть ні хвилини не обдумувала того, що їй робити), а все це давно вже було готове в ній і тепер лише згрупувалося біля Анатолія, який з'явився і якому вона бажала й намагалася якнайдужче подобатись.

Маленька княгиня, як старий полковий кінь, почувши звук труби, несвідомо і забуваючи про свій стан, готувалася до звичного галопу кокетства, без усякої прихованої думки чи боротьби, а наївно, легковажно й весело.

Незважаючи на те, що Анатоль у жіночому товаристві ставив себе звичайно у становище чоловіка, якому набридло бігання за ним жінок, він відчував гоноровите задоволення, спостерігаючи свій вплив на цих трьох жінок. Крім того, гарненька і задьориста Bourienne починала викликати в нього те пристрасне, звіряче почуття, що охоплювало його надзвичайно швидко і спонукало до найгрубіших і найсміливіших вчинків^

Товариство після чаю перейшло до диванної, і княжну попросили пограти на клавікордах. Анатоль сперся ліктями перед нею біля m-lle Bourienne, і очі його, сміючись і радіючи, дивилися на княжну Марію. Княжна Марія з болісним і радісним хвилюванням почувала на собі його погляд. Улюблена соната переносила її у найвищий задушевно-поетичний світ, а погляд, який вона почувала на собі, надавав цьому світові ще більшої поетичності. Тимчасом Анатолів погляд, хоч і був спрямований на неї, стосувався не її, а рухів ніжки m-lle Bourienne, яку він у цей час торкав своєю ногою під фортепіано. Mlle Bourienne дивилася теж на княжну, і в її чудових очах був теж новий для княжни Марії вираз зляканої радості й надії.

"Як вона мене любить!—думала княжна Марія.— Яка я щаслива тепер і яка можу бути щаслива з таким другом і таким чоловіком! Невже чоловіком?" — думала вона, не сміючи глянути на його обличчя, відчуваючи все той самий погляд, спрямований на себе.

Увечері, коли, вставши з-за стола, почали розходитись, Анатоль поцілував княжну в руку. Вона сама не знала, як у неї вистачило сміливості, але вона прямо глянула на

чудове об-

1 моя бідолашна мати,

личчя, що наблизилось до її короткозорих очей. Після княжни він підійшов поцілувати в руку m-lle Воигієппе (це було непристойно, але він робив усе так впевнено просто), і гп-Не Воигієппе спалахнула і злякано глянула на княжну.

"Quelle délicatesse — подумала княжна.— Невже Amélie (так звали m-lle Воигієппе) думає, що я можу ревнувати до неї і не цінити її чисту ніжність і відданість мені?" — Вона підійшла до m-lle Воигієппе і міцно її поцілувала. Анатоль підійшов поцілувати в руку маленьку княгиню.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrira, que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant².

I, піднявши пальчика і усміхаючись, вона вийшла з кімнати.

V

. Усі розійшлися, і, крім Анатolia, який заснув відразу ж як ліг на ліжку, всі довго не спали тієї ночі.

"Невже він мій чоловік, саме цей чужий, вродливий, добрий мужчина; головне — добрий",— думала княжна Марія, і страх, який майже ніколи не находив на неї, охопив її. Вона боялась озирнутися; їй видавалося, що хтось стоїть тут за ширмами, в темному кутку. І цей хтось був він — диявол, і він — цей мужчина з білим лобом, з чорними бровами й рум'яним ротом.

Вона дзвінком покликала покоївку і попросила її лягти в її кімнаті.

M-lle Воигієппе цього вечора довго ходила по зимовому саду, марно чекаючи когось і то усміхаючись комусь, то до сліз зворушуючись уявлюваними словами pauvre mère, яка докоряла їй за її падіння.

Маленька княгиня бурчала на' покоївку за те, що постіль була нехороша. Не можна було їй лягти ні на бік, ні на груди. Все було важко й незручно. Живіт її заважав їй. Він заважав їй більше, ніж будь-коли, саме сьогодні, бо присутність Анатolia живіше перенесла її в інший час, коли цього не було і все їй було легко й весело. Вона сиділа в кофточці й чепчику на кріслі. Катя, сонна і з заплутаною косою, втретє перебивала й перевертала важку перину, щось примовляючи.

— Я тобі казала, що все горбами та ямами,— провадила маленька княгиня,— я б сама рада була заснути, отже я не винна.— І голос її затремтів, як у дитини, що збирається плакати.

Старий князь теж не спав. Тихон крізь сон чув, як він сердито ходив і фиркав носом. Старому князеві здавалося, що він був ображений за свою дочку. Образа найболючіша, бо вона стосувалася не його, а іншого, дочки, яку він любив більше за себе. Він сказав собі, що він передумає всю цю справу і зна-

1 Яка делікатність,

2 — Ні, ні, ні! Коли батько ваш напише мені, що ви поводитесь добре, тоді я дам вам поцілувати руку. Не раніш.

йде те, що справедливе і що слід зробити, але замість того він лише більше

роздратовував себе.

"Перший зустрічний з'явився — і от батька і все забуто, і біжить, угору зачісується і хвостом виляє, і сама на себе не схожа! Рада покинути батька! І знала, що я помічу. Фр... фр... фр... І хіба я не бачу, що цей дурень дивиться лише на Бур'єнку (треба її прогнати)! І як гордості настільки нема, щоб зрозуміти це! Хоч не для себе, коли нема гордості, то для мене принаймні. Треба їй показати, що цей йолоп про неї й не думає, а тільки дивиться на Bourienne. Нема в неї гордості, але я покажу їй це..."

Старий князь знав, що сказавши дочці про її оману, про те, що Анатоль має намір залицятися до Bourienne, він роздратує самолюбність княжни Марії, і його справа (бажання не розставатися з дочкою) буде виграна, і тому заспокоївся на цьому. Він гукнув Тихона й почав роздягатися.

"І чорт їх приніс!—думав він у той час, як Тихон накривав нічною сорочкою його сухе, старече тіло, обросле на грудях сивим волоссям.— Я їх не кликав. Приїхали розладжувати моє життя. І небагато його залишилось".

— К бісу! — промовив він тоді, як голова його була ще вкрита сорочкою.

Тихон знав князеву звичку іноді вголос висловлювати свої думки, а тому без зміни на виду зустрів запитливо-сердитий погляд обличчя, що з'явилося з-під сорочки.

— Полягали? — спитав князь.

Тихон, як і всі хороші лакеї, знав чуттям напрям панових думок. Він угадав, що питали про князя Василя з сином.

— Зволили лягти і вогонь погасили, ваше сіятельство.

— Нема чого, нема чого...— швидко промовив князь і, встромивши ноги в туфлі і руки в халат, пішов до дивана, на якому він спав.

Незважаючи на те, що між Анатолем і m-lle Bourienne нічого не було сказано, вони цілком зрозуміли одне одного щодо першої частини роману, до появи раувге мєге, зрозуміли, що їм треба багато чого сказати одне одному таємно, і тому зранку шукали нагоди побачитися сам-на-сам. У той час, як княжна пройшла в заведену годину до батька, m-lle Bourienne зійшлася з Анатолем у зимовому саду.

Княжна Марія підходила того дня з особливим трепетом до дверей кабінету. Їй здавалося, що не тільки всі знають, що сьогодні станеться вирішення її долі, а що знають і те, що вона про це думає. Вона читала цей вираз на Тихоновому обличчі і на обличчі камердинера князя Василя, який з гарячою водою зустрівся їй у коридорі і низько вклонився їй.

Старий князь цього ранку був надзвичайно лагідний і старанний у своєму обходженні з дочкою. Цей вираз старанності добре знала княжна Марія. Це був той вираз, що бував на його обличчі в ті хвилини, коли сухі руки його стискалися в кулаки від досади за те, що княжна Марія не розуміла арифметичної задачі, і він вставав, відходив від неї і тихим голосом повторював кілька разів одні і ті ж слова.

Він зараз же приступив до справи і почав розмову, кажучи "ви".

— Мені зробили пропозицію щодо вас,— сказав він, неприродно усміхаючись.— Ви, я думаю, догадалися,— говорив він далі,— що князь Василь приїхав сюди і привіз свого

вихованця (чомусь князь Микола Андрійович називав Анатолія вихованцем) не для моїх чудових очей. Мені вчора зробили пропозицію щодо вас. А ви ж знаєте мої правила,— я вдався до вас.

— Як мені вас розуміти, *mon père*? — промовила княжна, бліднучи і червоніючи.

— Як розуміти! — сердито крикнув батько.— Князь Василь вважає тебе гідною стати його невісткою і робить тобі пропозицію за свого вихованця. Ось як розуміти, як розуміти?! А я тебе питаю.

— Я не знаю, як ви, *mon père*,— пошепки промовила княжна.

— Я? я? що ж я? Лієне вже не займайте. Не я піду заміж. Як ви? ось це бажано знати.

† Княжна бачила, що батько недобррозичливо дивився на цю справу, але їй тієї ж хвилини спало на думку, що тепер або ніколи вирішиться доля її життя. Вона опустила очі, щоб не бачити погляду, під впливом якого вона почувала, що не могла думати, а могла за звичкою лише підкорятися.

— Я бажаю лише одного — виконати вашу волю,— сказала вона,— але якби моє бажання треба було висловити...

Вона не встигла договорити. Князь перебив її.

— І чудово! — закричав він.— Він тебе візьме з приданим, та до речі захопить *m-lle Bourienne*. Та буде дружиною, а ти...

Князь зупинився. Він помітив враження, справлене цими словами на дочку. Вона опустила голову і збиралася плакати.

— Ну, ну, жартую, жартую,— сказав він.— Пам'ятай одне, княжно: я дотримуюсь тих правил, що дівчина має повне право вибирати. І даю тобі волю. Пам'ятай одне: від твого рішення залежить щастя життя твого. Про мене нема чого говорити.

— Та я не знаю... *mon père*.

— Нема чого говорити! Йому звелять, він не тільки з тобою, з ким хочеш одружитися; а ти вільна вибирати... йди до себе, обдумай і через годину прийди до мене і при ньому скажи: так чи ні. Я знаю, ти будеш молитися. Ну, хай так, молись. Тільки краще подумай. Іди.

— Так чи ні, так чи ні, так чи ні! — кричав він ще тоді, як княжна, мов у тумані, хитаючись, уже вийшла з кабінету.

Доля її вирішилась і вирішилась щасливо. Але що сказав батько про *m-lle Bourienne*,— цей натяк був жахливий. Неправда, припустімо, а все ж таки це було жахливо, вона не могла не думати про це. Вона йшла просто перед собою через зимовий сад, нічого не бачачи й не чуючи, як раптом знайомий шепіт *m-lle Bourienne* розбудив її. Вона звела очі і за два кроки від себе побачила Анатолія, який обнімав французенку і щось шептав їй. Анатоль із страшним виразом на вродливому обличчі оглянувся на княжну Марію і не випустив у першу секунду стану *m-lle Bourienne*, яка не бачила її.

"Хто тут? Чого? Стривайте!" — неначе говорило Анатолеве обличчя. Княжна Марія мовчки дивилася на них. Вона не могла зрозуміти цього. Нарешті *m-lle Bourienne*

скрикнула і втекла. Анатоль з веселою усмішкою вклонився княжні Марії, начебто запрошуючи її посміятися з цієї чудної пригоди, і, знизавши плечима, пройшов у двері, що вели на його половину.

Через годину Тихон прийшов кликати княжну Марію. Він кликав її до князя і додав, що й князь* Василь Сергійович там. Княжна, в той час як прийшов Тихон, сиділа на дивані в своїй кімнаті, і в'її обіймах плакала m-lle Bourienne. Княжна Марія повільно гладила її по голові. Прекрасні очі княжни з усім своїм колишнім спокоєм і променистістю дивилися з ніжною любов'ю і жалем на гарненьке личко m-lle Bourienne.

— Non, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre coeur¹,— казала m-lle Bourienne.

— Pourquoi? Je vous aime plus, que jamais, — казала княжна Марія,— et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur².

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout⁴, — відповіла княжна Марія, журно усміхаючись. — Заспокойтеся, мій друже. Я піду до батька,— сказала вона й вийшла.

Князь Василь, загнувши високо ногу, з табакеркою в руках і нібито вкрай розчулений, нібито сам жалкуючи і сміючись зі своєї чутливості, сидів з усмішкою зворушення на обличчі, коли ввійшла княжна Марія. Він квапливо підніс пучку табаки до носа.

— Ach, ma bonne, ma bonne ⁵,— сказав він, встаючи і взявши її за обидві руки. Він зітхнув і додав: —Le sort de mon fils est en vos m.ilns. Décidez, ma bonne, ma chère, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille ⁶.

1 — Ні, княжно, я назавжди втратила вашу прихильність, ⁸ — Чому ж? Я вас люблю більше, ніж будь-коли, і намагатимусь зробити для вашого щастя все, що від мене залежить

3 — Але ж ви ставитеся до мене з презирством, ви, така чиста, повинні ставитися з презирством до мене; ви ніколи не зрозумієте цього спалаху пристрасті. Ах, моя бідолашна мати...

4 — Я все розумію,

* — Ах, люба, люба,

• Доля мого сина в ваших руках. Вирішуйте, моя люба, моя дорогу моя ніжна Марі, яку я завжди любив, як дочку.

Він відійшов. Справжня сльоза заблищала на його очах.

— Фр... фр...— фиркав князь Микола Андрійович.

— Князь від імені свого вихованця... сина, робить тобі пропозицію. Чи хочеш ти, чи ні бути дружиною князя Анатолія Кура-гіна? Ти кажи: так чи ні! — закричав він,— а потім я залишаю за собою право сказати й свою думку. Так, свою думку, і тільки свою думку,— додав князь Микола Андрійович, звертаючись до князя Василя і відповідаючи на його благальний вираз.— Там чи ні?

— Моє бажання, mon père, ніколи не покидати вас, ніколи не розділяти свого життя з вашим. Я не хочу виходити заміж,— сказала вона рішуче, глянувши своїми прекрасними очима на князя Василя й на батька.

— Дурниці, безглуздя! Дурниці, дурниці, дурниці! — насупившись, закричав князь" Микола Андрійович, узяв дочку за руку, пригнув до себе і не поцілував, а тільки, пригнувши свій лоб до її лоба, приторкнувся до неї і так стиснув руку,' за яку він тримав, що вона скривилася і скрикнула.

Князь Василь встав.

— Ma chère, je vous dirai, que c'est un moment que je m'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce coeur si t>on, si généreux. Dites, que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être¹.

— Князю, те, що я сказала, є все, що є в моєму серці. Я дякую за честь, але ніколи не буду дружиною вашого сина.

— Ну, й кінець, мій дорогий. Дуже радий тебе бачити, дуже радий тебе бачити. Іди до себе, княжно, йди,— казав старий князь.— Дуже, дуже радий тебе бачити,— повторював він обіймаючи князя Василя.

"Моє покликання інше,— думала сама собі княжна Марія,— моє покликання — бути щасливою іншим щастям, щастям любові і самопожертви. І хоч би чого мені це коштувало, я зроблю щастя бідної Amélie. Вона так пристрасно його любить. Вона так пристрасно кається. Я все зроблю, щоб влаштувати її шлюб з ним. Коли він не багатий, я дам їй багатство, я попрошу батька, я попрошу Андрія. Я така буду щаслива, коли вона буде його дружиною. Вона така нещаслива, чужа, самотня, без підтримки! І, боже мій, як пристрасно вона його любить, коли вона так могла забути себе. Може, і я зробила б те саме!.." — думала княжна Марія.

1 — Моя люба, я вам скажу, що цієї хвилини я ніколи не забуду, але, моя добресенька, дайте нам хоч малу надію звор>шити це серце, таке добре й великодушне. Скажіть: можливо... Майбутнє таке велике. Скажіть, можливо.

Довго Ростови не мали звісток про Миколеньку; лише в середині зими графові було передано листа, на адресі якого він упізнав синову руку. Одержавши листа, граф злякано і квапливо, намагаючись не бути поміченим, навшпиньках пробіг до свого кабінету, зачинився і став читати. Анна Михайлівна, дізнавшись {як вона і все знала, що робилося в домі) про одержання листа, тихим кроком ввійшла до графа і застала його з листом у руках; граф ридав і разом сміявся.

Анна Михайлівна, незважаючи на те, що справи її покращали, все ще жила в Ростових.

— Mon bon ami? 1 — запитливо-журно і з готовістю на всяке співчуття промовила Анна Михайлівна.

Граф заридав ще дужче.

— Миколенька... листа... поранений... бу... був... ma chère... поранений... голубчик мій... графинечка... в офіцери підвищений... хвалити бога... Графинечці як сказати?..

Анна Михайлівна підсіла до нього, обтерла своєю хусточкою сльози з його очей, з

листа, закапаного ними, і свої сльози, прочитала листа, заспокоїла графа й вирішила, що до обіду й до чаю вона підготує графиню, а після чаю розповість усе, коли бог їй допоможе.

Весь час обіду Анна Михайлівна говорила про чутки війни, про Миколеньку; спитала двічі, коли одержано було останнього листа від нього, хоч знала це й раніш, і зазначила, що дуже легко може статися, й нині прийде лист. Щоразу, як при цих натяках графиня починала непокоїтись і тривожно поглядати то на графа, то на Анну Михайлівну, Анна Михайлівна зовсім непомітно зводила розмову на незначні речі. Наташа, з усієї родини більше за всіх обдарована здатністю відчувати відтінки інтонацій, поглядів і виразів облич, з початку обіду насторожила вуха і знала, що щось є між її батьком і Анною Михайлівною і щось відносно брата, і що Анна Михайлівна підготовлює. Незважаючи на всю свою сміливість (Наташа знала, яка чутлива, була її мати до всього, що стосувалося вістей про Миколеньку), вона не наважилась за обідом спитати м від неспокою нічого не їла і вертілась на стільці, не слухаючи зауважень своєї гувернантки. По обіді вона прожогом кинулася наздоганяти Анну Михайлівну і в диванній з розбігу впала їй на шию.

— Тітусю, голубонько, скажіть, що таке?

— Нічого, друже мій.

— Ні, серденько, голубчику, любя, персику, я не відчеплюся^ я знаю, що ви знаєте.

Анна Михайлівна похитала головою.

1 — Мій добрий друже?

— Vous êtes une fine mouche, mon enfant!,— сказала вона.

— Від Миколеньки лист? Напевно! — скрикнула Наташа, прочитавши ствердну відповідь на обличчі в Анни Михайлівни.

— Але, ради бога, будь обережнішою: ти знаєш, як це може вразити твою татап.

— Буду, буду, але розкажіть. Не розкажете? Ну, то я зараз підю скажу.

Анна Михайлівна стисло розповіла Наташі зміст листа з умовою не казати нікому.

— Чесне, благородне слово,— хрестячись, казала Наташа,— нікому не скажу,— і зараз же побігла до Соні.

— Миколенька... поранений... лист...— промовила вона урочисто і радісно.

— Nicolas!—тільки вимовила Соня, миттю бліднучи. Наташа, побачивши враження, справлене на Соню звісткою

про братову рану, вперше відчула весь тужний бік цієї звістки. Вона кинулась до Соні, обняла її і заплакала.

— Трошки поранений, але підвищений в офіцери; він тепер здоровий, він сам пише,— казала вона крізь сльози.

— От видно, що всі ви, жінки,— плакси,— сказав Петя, рішучими великими кроками походжаючи по кімнаті.— Я то дуже радий і, далєбі, дуже радий, що брат так відзначився. Усі ви рюмси! Нічого не розумієте.

Наташа усміхнулася крізь сльози.

— Ти не читала листа? — спитала Соня.

— Не читала, але вона сказала, що все пройшло і що він уже офіцер...

— Хвалити бога,— сказала Соня, хрестячись.— Але, може, вона обманула тебе? Ходім до татапа.

Петя мовчки ходив по кімнаті.

— Якби я був на місці Миколеньки, я б ще більше французів забив,— сказав він,— такі вони паскудні! Я б їх побив стільки, що купу з них зробили б,— провадив далі Петя.

— Мовчи, Петю, який ти дурень!..

— Не я дурень, а дурки ті, що від дрібниць плачуть,— сказав Петя.

— Ти-його пам'ятаєш?—раптом по хвилинній мовчанці спитала Наташа. Соня усміхнулася.

— Чи пам'ятаю Nicolas?

— Ні, Соню, чи пам'ятаєш ти його так, щоб добре пам'ятати, щоб усе пам'ятати,— із старанним жестом сказала Наташа, видно, намагаючись надати своїм словам найсерйознішого значення.— І я пам'ятаю Миколеньку, я пам'ятаю,— сказала вона.— А Бориса не пам'ятаю. Зовсім не пам'ятаю...

— Як? Не пам'ятаєш Бориса? — спитала Соня здивовано.

— Не то що не пам'ятаю,— я знаю, який він, але не ш

> — Ах, крутійка,

пам'ятаю, як Миколеньку. Пого, я заплющу очі і пам'ятаю, а Бориса ні (вона заплющила очі), так, нема — нічогої

— Ой, Наташо! — сказала Соня, захоплено й серйозно дивлячись на свою подругу, наче вона вважала її за недостойну чути те, що мала намір сказати, і наче вона говорила це комусь іншому, з ким жартувати не можна.— Я полюбила раз твого брата, і, хоч би що трапилося з ним, зі мною, я не перестану любити його ніколи за ціле життя.

Наташа здивовано, цікавими очима дивилася на Соню й мовчала. Вона почувала, що те, що казала Соня, було правдою, що була така любов, про яку говорила Соня; але Наташа нічого схожого ще не зазнавала. Вона вірила, що це могло бути, але не розуміла.

— Ти напишеш йому? — спитала вона.

Соня замислилась. Питання про те, як писати до Nicolas і чи треба писати, було питанням, яке мучило її. Тепер, коли він був уже офіцер і поранений герой, чи добре було з її боку нагадати йому про себе і ніби про те зобов'язання, яке він узяв на себе щодо неї.

— Не знаю; я думаю, коли він пише,— і я напишу,— червоніючи, сказала вона.

— І тобі не соромно буде писати йому? Соня усміхнулася.

— Ні.

— А мені соромно буде писати Борисові, я не писатиму.

— Та чого ж соромно?

— Та так, я не знаю. Ніяково, соромно.

— А я знаю, чого їй соромно буде,— сказав Петя, ображений першим Наташиним

зауваженням,— того, що вона була закохана в цього товстого з окулярами (так називав Петя свого тезка, нового графа Безухова); тепер закохана у співця цього (Петя говорив про італійця, Наташиного вчителя співів): ось їй і соромно.

— Петю, ти дурний,— сказала Наташа.

— Не дурніший за тебе, матінко,— сказав дев'ятилітній Петя, зовсім так, наче він був старий бригадир.

Графиня була підготовлена натяками Анни Михайлівни під час обіду. Пішовши до себе, вона, сидючи в кріслі, не зводила очей з мініатюрного синового портрета, вправленого в табакерку, і сльози набігали їй на очі. Анна Михайлівна з листом навшпиньки підійшла до графининої кімнати і зупинилася.

— Не входьте,— сказала вона старому графові, який ішов за нею,— згодом,— і зачинила за собою двері.

Граф приклав вухо до замка і став слухати.

Спочатку він чув звуки байдужої розмови, потім один лише голос Анни Михайлівни, яка казала довгу промову, потім зойк, потім мовчанка, потім знову обидва голоси разом говорили з радісними інтонаціями, і потім кроки, і Анна Михайлівна відчинила йому двері. На обличчі в Анни Михайлівни був гордий вираз оператора, який закінчив важку ампутацію і вводить публіку для того, щоб вона могла оцінити її вправність.

— C'est fait! 1 — сказала вона графові, урочистим жестом показуючи на графиню, яка тримала в одній руці табакерку з портретом, у другій — листа і припадала губами то до того, те до цього. %-

Побачивши графа, вона простягнула до нього руки, обняла його лису голову і через лису голову знову подивилася на листа і на портрет і знову, для того, щоб припасти до них губами, злегка відштовхнула лису голову. Віра, Наташа, Соня і Петя ввійшли до кімнати, і почалось читання. В листі було стисло описано похід і дві битви, в яких брав участь Миколенька, підвищення в офіцери і сказано, що він цілує руки тата і рара, просячи їх благословення, і цілує Віру, Наташу, Петю. Крім того він кланяється тп-г Шелінгу, і m-me Шосе та няні, і, крім того, просить поцілувати дорогу Соню, яку він так само любить і про яку так само згадує. Почувши це, Соня почервоніла так, що сльози виступили їй на очі. І, не можучи витримати ввернених на неї поглядів, вона побігла в залу, розбіглася, закрутилася і, розвіявши балоном плаття своє, розчервонівшись і усміхаючись, сіла на підлогу. Графиня плакала.

— Чого ж ви плачете, тата? — сказала Віра.— З усього, що він пише, треба радіти, а не плакати.

Це було цілком справедливо, але і граф, і графиня, й Наташа — всі докірливо подивились на неї. "І в кого вона така вдалася!" — подумала графиня.

Листа Миколеньки було прочитано сотні разів, і ті, які вважалися гідними його слухати, повинні були приходити до графині, яка не випускала його з рук. Приходили гувернери, няні, Митенька, деякі знайомі, і графиня перечитувала листа щоразу з новою насолодою і щоразу відкривала за цим листом нові, чесноти в своєму Миколеньці.

Як чудно, незвичайно, радісно їй було, що син її — той син, який ледве помітно крихітним тільцем ворухився в ній самій двадцять років тому, той син, за якого вона сварилася з пустуном-графом, той син, який навчився казати раніш "груша", а потім "баба", що цей син тепер там, у чужому краю, в чужому середовищі, мужній воїн, сам, без, допомоги й керівництва, робить там якусь свою чоловічу справу. Увесь всесвітній віковий досвід, який доводить те, що діти з пелюшок непомітно робляться мужами, не існував для графині. Змужніння її сина в кожній порі змужніння було для неї таке ж незвичайне, ніби й не було ніколи мільйонів-мільйонів людей, так само змужнілих. Як не вірилося двадцять років тому, щоб та маленька істота, *яка жила десь там у неї під серцем, закричала б і стала ссати грудь і стала б говорити, так і тепер не ві

1 — Готової

рилось їй, що ця ж Істота могла бути тим сильним, хоробрим мужчиною, зразком синів і людей, яким він був тепер, судячи по цьому листу.

— Що за штиль, як він мило описує! — казала вона, читаючи описову частину листа.— І що за душа! Про себе нічого... нічого! Про якогось Денисова, а сам, певно, хоробріший за всіх них. Нічого не пише про свої страждання. Що за серце! Як я впізнаю його! І як згадав усіх! Нікого не забув. Я завжди, завжди говорила, ще коли він ось який був, я завжди казала...

Понад тиждень готувалися, писалися брульйони і переписувалися набіло листи до Миколеньки від всього дому; під наглядом графині, при графівій дбайливості, збиралися потрібні дрібниці і гроші для обмундирування та обзаведення Миколи, недавно підвищеного в офіцери. Анна Михайлівна, практична жінка, зуміла влаштувати собі і своєму синові протекцію в армії навіть і для листування. Вона мала нагоду надсилати свої листи до великого князя Костянтина Павловича, який командував гвардією. Ростови припускали, що російська гвардія за кордоном,— є цілком точна адреса і що, коли лист дійде до великого князя, який командував гвардією, то нема причини, щоб він не дійшов до Павлоградського полку, який повинен бути там же поблизу; І тому вирішено було відіслати листи та гроші через кур'єра великого князя до Бориса, і Борис уже повинен був доставити їх до Миколеньки. Листи були від старого графа, від графині, від Петі, від Віри, від Наташі, від Соні, і, нарешті, шість тисяч грошей на обмундирування та різні речі, які граф посилав синові.

VII

12-го листопада кутузовська бойова армія, стоячи табором коло Ольмюца, готувалась }ш наступного дня на огляд двох імператорів — російського і австрійського. Гвардія, щойно підійшовши з Росії, ночувала за п'ятнадцять верст від Ольмюца і другого дня просто на огляд, на десяту годину ранку, вступила на ольмюцьке поле.

Микола Ростов цього дня одержав від Бориса записку, яка сповіщала його, що Ізмайловський полк ночує за п'ятнадцять верст не доходячи до Ольмюца, і що Борис чекає його, щоб передати листа і гроші. Грошей особливо треба було Ростову тепер, коли, повернувшись з походу, війська зупинилися під Ольмюцом, і добре споряджені маркітанти та австрійські жиди, пропонуючи всілякі спокуси, наповнювали табір. У

павлоградців ішли бенкети за бенкетами, святкування одержаних за похід нагород і поїздки в Ольмюц до новоприбулої туди Кароліни Венгерки, яка відкрила там трактир з жіночою прислугою. Ростов нещодавно відсвяткував своє підвищення в корнети, яке вийшло, купив Бедуїна, коня Денисова, і був винен кругом товаришам та маркітантам. Одержавши Борисову записку, Ростов з товаришами поїхав до Ольмюца, там пообідав, випив пляшку вина і сам один поїхав у гвардійський табір розшукати свого товариша дитинства. Ростов іще не встиг обмундируватися. На ньому була заношена юнкерська куртка з солдатським хрестом, такі ж, підбиті затертою шкірою, рейтузи і офіцерська з китицею шабля; кінь, на якому він їхав, був донський, куплений в поході у козака; гусарська пом'ята шапочка була хвацько надіта назад і набік. Під'їжджаючи до табору Ізмайловського полку, він думав про те, як він приголомшить Бориса і всіх його товаришів-гвардійців своїм обстріляним бойовим гусарським виглядом.

Гвардія увесь похід пройшла, як на гулянні, хизуючись своєю чистотою та дисципліною. Переходи були малі, ранці везли на підводах, офіцерам австрійське начальство готувало на всіх переходах чудові обіди. Полки вступали в міста й виступали з них з музикою і весь похід (чим пишалися гвардійці), з наказу великого князя, солдати йшли в ногу, а офіцери пішки на своїх місцях. Борис увесь час походу йшов і стояв з Бергом, тепер уже ротним командиром. Берг, під час походу одержавши роту, встиг своєю старанністю й ретельністю заслужити довіру начальства і влаштував вельми вигідно свої економічні справи; Борис під час походу зробив багато знайомств з людьми, які могли йому стати в пригоді, і через рекомендаційний лист, що його він привіз від П'єра, познайомився з князем Андрієм Волконським, через якого сподівався дістати місце в штабі головнокомандуючого. Берг і Борис, чисто й акуратно одягнені, відпочивши після останнього денного переходу, сиділи в чистій приділеній їм квартирі перед круглим столом і грали в шахи. Берг тримав між коліними димучу люлечку. Борис із властивою йому ретельністю білими тонкими руками складав шашки в пірамідку, чекаючи на хід Берга, і дивився в обличчя своєму партнерові, очевидно думаючи про гру, як і завжди він думав лише про те, чим був зайнятий.

— Ну-бо, як ви з цього вийдете? — сказав він.

— Будемо намагатися, — відповів Берг, приторкуючись до пішака і знову опускаючи руку.

У цей час двері відчинилися.

— Ось він, нарешті! — вигукнув Ростов. — І Берг тут! Ах ти, петізанфан, але куше дормірі! — закричав він, повторюючи слова няньки, з яких вони частенько сміялися колись разом з Борисом.

— Матінко! як ти змінився! — Борис встав назустріч Ростову, але, встаючи, не забув притримати й поставити на місце зачеплені шахи і хотів обняти свого друга, але Микола відхилився від нього. З тим особливим почуттям молодості, яка боїться битих шляхів, хоче, не наслідуючи інших, по-новому, по-своєму виявляти свої почуття, тільки б не так, як це виявляють,

1 діти, йдять лягати спати і

часто вдавано, старші, Микола хотів що-небудь особливе зробити при побаченні з другом: він хотів як-небудь ущипнути, штовхнути Бориса, аби тільки не поцілуватись, як це робили всі. А Борис, навпаки, спокійно і дружелюбно обняв і тричі поцілував Ростова.

Вони майже півроку не бачились; і в тому вїці, коли молоді люди роблять перші кроки на шляху життя, сГбидва побачили один в одному величезні зміни, цілком нові віддзеркалення тих середовищ, у яких вони зробили свої перші кроки життя. Обидва дуже змінилися після свого останнього побачення і обидва хотіли швидше показати один одному ті зміни, що в них відбулися.

— Ах ви, шаркуни прокляті! Чистенькі, свіженькі, наче з гуляння, не то, що ми грішні, армійщина,— казав Ростов з новими для Бориса баритонними звуками в голосі та армійськими манерами, показуючи на свої забризкані болотом рейтузи.

Господиня-німкеня виставилася з дверей на гучний голос Ростова.

— Що, гарненька? — сказав він, підморгнувши.

— Чого ти так кричиш? Ти їх налякаєш,— сказав Борис.— А я тебе не чекав сьогодні,— додав він.— Я вчора тільки передав тобі записку через одного знайомого ад'ютанта кутузовського — Волконського. Я не думав, що він так скоро тобі доставить... Ну, що ти, як? Уже обстріляний? — спитав Борис.

Ростов, не відповідаючи, труснув по солдатському георгіївському хресту, що висів на шнурках мундира, і, показуючи на свою підв'язану руку, усміхаючись, глянув на Берга.

— Як бачиш,— сказав він.

— Он як, так, так! — усміхаючись, сказав Борис,— а ми теж гарний похід зробили. Адже ти знаєш, цесаревич увесь час їхав при нашому полку, так що в нас були всі зручності і всі вигоди. В Польщі що за прийоми були, що за обіди, бали — я не можу тобі розповісти. І цесаревич дуже ласкавий був з усіма нашими офіцерами.

І обидва приятелі розповідали один одному — цей про свою гусарську гульню та про бойове життя, той про приємності і вигоди служби під командою високопоставлених осіб і т. ін.

— О, гвардія! —г— сказав Ростов.— А ось що, пошли-но за вином.

Борис скривився.

— Коли неодмінно хочеш,— сказав він.

І, підійшовши до ліжка, з-під чистих подушок вийняв гаманця і звелів принести вина.

— До речі, й тобі віддати гроші й листа,— додав він. Ростов узяв листа і, кинувши на диван гроші, сперся ліктями

обох рук на стіл і почав читати. Він прочитав кілька рядків і злісно глянув на Берга. Зустрівши його погляд, Ростов закрив обличчя листом.

— Одначе, грошей вам чимало надіслали,— сказав Берг, дивлячись на важкий гаманець, що ввім'яв диван.— Ось ми самою платнею, графе, перебиваємось. Я вам скажу про себе...

— Ось що, Берг, дорогий мій,— сказав Ростов.— Коли ви одержите з дому листа й зустрінетеся зі своєю людиною, яку вам захочеться розпитати про все, і я буду тут, я відразу піду собі, щоб не заважати вам. Слухайте, ідіть, будь ласка, куди-небудь, куди-небудь... к бісу! — крикнув він і зараз же, схопивши його за плече і лагідно дивлячись йому в обличчя, видно, намагаючись пом'якшити грубість своїх слів, додав: — Ви знаєте, не сердьтеся; любий, голубчику, я від душі кажу, як нашому давньому знайомому.

— Ой, годі-бо, графе, я дуже розумію,— сказав Берг, підводячись і говорячи в себе, горловим голосом.

— Ви до хазяїв підіть: вони вас кликали,— додав Борис. Берг надів чистісінький, без плямочки й пилинки, сюртучок,

збив перед дзеркалом височки вгору, як носив Олександр Павлович, і, переконавшись з погляду Ростова, що його сюртучок було помічено, з приємною усмішкою вийшов з кімнати.

— Ох, яка ж я тварюка, однак! — промовив Ростов, читаючи листа.

— А що?

— Ох, яка я свиня, однак, що я ні разу не писав і так налякав їх. Ох, яка я свиня! — повторив він, раптом почервонівши.— Що ж, пошли за вином Гаврила! Ну, гаразд, хильнемо!— сказав він...

У листах рідних був ще вкладений рекомендаційний лист до князя Багратіона, якого, за порадою Анни Михайлівни, через знайомих дістала стара графиня й посилала синові з проською віднести його за призначенням і ним скористатися.

— От дурниці! Дуже мені потрібно,— сказав Ростов, кидаючи листа під стіл.

— Нащо ти це кинув? — спитав Борис.

— Лист якийсь рекомендаційний, на біса мені лист!

— Як, на біса лист? — піднімаючи і читаючи надпис, сказав Борис.— Лист цей дуже потрібний для тебе.

— Мені нічого не треба, і я в ад'ютанти ні до кого не піду.

— Чому ж?—сказав Борис.

— Лакейська посада!

— Ти все такий самий мрійник, я бачу,— похитуючи головою, сказав Борис.

— А ти все такий самий дипломат. Ну, та не в тім річ... Ну, ти як? — спитав Ростов.

— Та Їт, як бачиш. Досі все добре; але признаюсь, бажав би, 1 дуже, потрапити в ад'ютанти, а не залишатись у строю.

— Чого?

— Того, що, раз уже обравши кар'єру військової служби, треба намагатися зробити, по можливості, блискучу кар'єру.

— Ага, он як! — сказав Ростов, видно, думаючи про інше. Він пильно й запитливо дивився в очі своєму другові, видно,

марно шукаючи розв'язання якогось питання. Старий Гаврило приніс вино.

— Чи не послати тепер за Альфонсом Карличем? — сказав Борис.— Він вип'є з

тобою, а я не можу.

— Пошли, пошли! Ну, що ця німчура? — сказав Ростов з презирливою усмішкою.

— Він дуже, дуже хороша, чесна і приємна людина, — сказав Борис.

Ростов пильно ще раз подивився в очі Борисові і зітхнув: Берг повернувся, і за пляшкою вина розмова між трьома офіцерами пожвавішала. Гвардійці розповідали Ростову про свій похід, про те, як їх вшановували в Росії, в Польщі і за кордоном. Розповідали про слова і вчинки їхнього командира, великого князя, анекдоти про його доброту й запальність. Берг, як і звичайно, мовчав, коли йшлося не про нього особисто, але з приводу анекдотів про запальність великого князя з насолодою розповів, як у Галиції йому пощастило розмовляти з великим князем, коли той об'їжджав полки і гнівався за неправильність руху. З приємною усмішкою на обличчі він розповів, як великий князь, дуже розгніваний, під'їхавши до нього, закричав: "Арнаути!" (Ар-наути — була улюблена приказка цесаревича, коли він був у гніві) і викликав ротного командира.

— Чи повірите, графе, я нічого не злякався, бо знав, що я правий. Я, знаєте, графе, не хвалячись, можу сказати, що я накази по полку напам'ять знаю і устав теж знаю, як Отче наш на небесех. Тому, графе, в мене по роті недоглядів не буває. От моя совість і спокійна. Я з'явився. (Берг підвівся і мімічно зобразив, як він з рукою до козирка з'явився. Справді, трудно було показати на обличчі більше пошани та самовдоволення.) Уже ж він мене шпетив, як тс кажуть. Шпетив, шпетив; шпетив не на життя, а на смерть, як то кажуть; і "арнаути", і "чорти", і "в Сибір", — говорив Берг, проникливо усміхаючись. — Я знаю, що я правий, і тому мовчу, чи не так, графе? "Що, ти німий, чи що?" — він закричав. Я все мовчу. Що ж ви думаєте, графе? Другого дня і в наказі не було; ось що значить не розгубитися! Так-то, графе, — казав Берг, закурюючи люльку й пускаючи кілечка.

— Так, це гарно, — усміхаючись, сказав Ростов.

Але Борис, помітивши, що Ростов збирався поглузувати з Берга, вправно відхилив розмову. Він попросив Ростова розповісти про те, як і де його поранено. Ростову це було приємно, і він почав розповідати, під час розповіді дедалі більше запалюючись. Він розповів їм свій Шенграбенський бій цілком так, як звичайно розповідають про битви ті, що брали в них участь, тобто так, як їм хотілося б, щоб воно було, так, як вони чули від інших розповідачів, так, як красивіше було розповідати, але

16*

243

зовсім не так, як воно було. Ростов був правдивою молодою людиною, він нізащо умисно не сказав би неправди. Він почав розповідати з наміром розповісти все, як воно справді було, але непомітно, мимохіть і неминуче для себе перейшов на неправду. І якби він розповів правду цим слухачам, що, як і він сам, чули вже безліч разів оповідання про атаки і склали собі певне уявлення про те, що таке була атака, й чекали такого самого оповідання, — або вони б не повірили йому, або, що ще гірше, подумали б, що Ростов був сам винен у тому, що з ним не трапилось того, що трапляється

звичайно з оповідачами кавалерійських атак. Не міг він їм розповісти так просто, що поїхали всі риссю, він упав з коня, вивихнув руку і з усієї сили побіг до лісу від француза. Крім того, щоб розповісти все, як було, для того треба було зробити зусилля над собою, щоб розповідати лише те, що було. Розповісти правду дуже трудно, і молоді люди рідко на це здатні. Вони чекали оповідання про те, як горів він весь у вогні, сам себе не пам'ятаючи, як бурею налітав на каре; як врубався в нього, рубав направо й наліво; як шабля скуштувала м'яса, і як він падав, знеможений, і таке інше. І він розповів їм усе це.

В середині його розповіді, в той час, як він говорив: "ти не можеш уявити, яке чудне почуття люті охоплює тебе під час атаки", до кімнати ввійшов князь Андрій Волконський, якого чекав Борис. Князь Андрій, люблячи покровительське ставлення до молодих людей, потішений тим, що до нього зверталися за протекцією і приязний до Бориса, який зумів йому сподобатися напередодні, бажав здійснити молодикове бажання. Присланий від Кутузова з паперами до цесаревича, він зайшов до молодика, сподіваючись застати його самого. Ввійшовши до кімнати й побачивши армійського гусара, що розповідав воєнні пригоди (сорт людей, яких терпіти не міг князь Андрій), він привітно усміхнувся до Бориса, скривився, прищурився на Ростова і, злегка вклонившись, утомлено й ліниво сів на диван. Йому неприємно було, що він потрапив у погане товариство. Ростов спалахнув, зрозумівши це, Та це було йому байдуже: це була чужа людина. Але, глянувши на Бориса, він побачив, що й йому наче соромно за армійського гусара. Незважаючи на неприємний, глузливий тон князя Андрія, незважаючи на загальне презирство, яке зі своєї армійської бонової точки зору мав Ростов до всіх цих штабних ад'ютантків, до яких, очевидно, належав і той, що ввійшов, Ростов почув себе збентеженим, почервонів і замовк. Борис спитав, які новини в штабі і що, без нескромності, чути про наші наміри.

— Певне, підуть уперед,— очевидно, не бажаючи при сторонніх говорити більше, відповів Волконський.

Берг скористався з нагоди спитати з особливою чемністю, чи видаватимуть тепер, як чутно було, подвоєне фуражне армійським ротним командирам. На це князь Андрій з усмішкою відповів, що він не може обмірковувати такі важливі державні розпорядження, і Берг радісно розсміявся.

— Про вашу справу,— звернувся князь Андрій знову до Бориса,— ми поговоримо згодом,— і він оглянувся на Ростова.— Ви приходьте до мене після огляду, ми все зробимо, що можна буде.

І, оглянувши кімнату, він звернувся до Ростова, навіть не удостоюючи помітити його стан дитячого непереборного збентеження, що переходить у злість, і сказав:

— Ви, здається, про Шенграбенський бій розповідали? Ви були там?

— Я був там,— із злобою сказав Ростов, неначе цим бажаючи образити ад'ютанта.

Волконський помітив стан гусара, і цей стан здався йому кумедним. Він трошки презирливо усміхнувся.

— Так! багато тепер розповідей про цей бій!

— Так, розповідей,— голосно заговорив Ростов, дивлячись ёто на Бориса, то на Волконського, і очі його зробилися раптом

люtimi.— Так, розповідей багато, але наші розповіді — розповіді тих, які були в самому вогні ворога, наші розповіді мають вагу, а не розповіді тих штабних молодчиків, які одержують нагороди, нічого не роблячи.

— До яких, ви гадаєте, я належу? — спокійно й особливо приємно усміхаючись, промовив князь Андрій.

Чудне почуття озлоблення і разом з тим пошани до спокою цієї людини поєдналося в цей час у душі Ростова.

— Я кажу не про вас,— сказав він,— я вас не знаю і, признаюсь, не бажаю знати. Я кажу взагалі про штабних.

— А я вам ось що скажу,— зі спокійною владою в голосі перебив його князь Андрій.— Ви хочете образити мене, і я ладен погодитися з вами, що це дуже легко зробити, якщо ви не матимете достатньої поваги до самого себе; але погодьтеся, що й час і місце вельми погано для цього вибрано. Днями всім нам доведеться бути на великій, більш серйозній дуелі, а крім того, Друбецькой, який каже, що він ваш давній приятель, нітрохи не винен у тому, що моя фізіономія мала нещастя вам не сподобатися. А втім,— сказав він встаючи,— ви знаєте моє прізвище і знаєте, де знайти мене; але не забудьте,— додав він,— що я не вважаю анітрохи ні себе, ні вас ображеним, і моя порада, як людини старшої за вас, облишити цю справу. Так у п'ятницю, після огляду, я чекаю вас, Друбецькой; до побачення,— закінчив князь Андрій і вийшов, вклонившись обом.

Ростов згадав те, що йому треба було відповісти, лише тоді, коли він уже вийшов. І ще більш був він сердитий за те, що забув це сказати. Ростов зараз же велів подати свого коня і, сухо попрощавшись з Борисом, поїхав до себе. Чи їхати йому завтра в головну квартиру й викликати цього гоноровитого ад'ютанта, чи, справді, облишити цю справу так? — було питання, яке мучило його цілу дорогу. То він із злобою думав про те, з яким задоволенням він побачив би страх цієї маленької, кволої і гордої людини під його пістолетом, то він з подивом почував, що з усіх людей, яких він знав, нікого б він так не бажав мати своїм другом, як цього ненависного йому ад'ютантика.

VIII

Другого дня після побачення Бориса з Ростовим був огляд австрійських і російських військ, як свіжих, прибулих з Росії, так і тих, що повернулися з походу з Кутузовим.

Обидва імператори, російський з наслідником цесаревичем і австрійський з ерцгерцогом, робили цей огляд союзній вісім-десятитисячній армії.

З раннього ранку почали рухатися франтовито вичищені і вбрані війська, шикуючись на полі перед фортецею. То рухались тисячі ніг та багнетів з прапорами, що майоріли на вітрі по команді офіцерів вони зупинялися, завертали й шикувалися в інтервалах, обходячи інші такі ж маси піхоти в інших мундирах; то розмірено тупотіла і брязкала пишна кавалерія в синіх, червоних, зелених гаптованих мундирах з

гаптованими музикантами попереду, на вороних, рижих, сивих конях; то, розтягаючись із своїм мідним звучанням вичищених, блискучих гармат, що здригаються на лафетах, і зі своїм запахом пальників, повзла між піхотою і кавалерією артилерія і розставлялася на призначених місцях. Не тільки генерали в повній парадній формі, з перетягнутими до неможливого товстими й тонкими таліями і з червоними, підпертими комірами, шиями в шарфах і в усіх орденах; не тільки припомаджені, вифранчені офіцери, а й кожен солдат,— зі свіжим, вимитим і виголеним обличчям і до останньої можливості блиску вичищеною амуніцією, кожен кінь, вигляджений так, що, як атлас, світилась на ньому шерсть і волосинка до волосинки лежала примочена гривка,— всі відчували, що відбувається щось поважне, значуще й урочисте. Кожен генерал і солдат почували свою мізерність, усвідомлюючи себе піщинкою в цьому морі людей, і разом почували свою могутність, усвідомлюючи себе частиною цього величезного цілого.

З раннього ранку почались напружена метушня й зусилля, і Q десятій годині все набрало потрібного порядку. На величезному полі стали ряди. Армія вся була витягнута в три лінії. Спереду кавалерія, позад неї артилерія, ще далі ззаду піхота.

Між кожним рядом військ була ніби вулиця. Різко відділялися одна від одної три частини цієї армії: бойова Кутузовська (в якій на правому фланзі в передній лінії стояли павлоградці), армійські та гвардійські полки, що прийшли з Росії, і австрійське військо. Але всі стояли під одну лінію, під одним начальством і в однаковому порядку.

Як вітер по листі, пролинув схвильований шепіт: "Ідуть! ідуть!" Почулися злякані голоси, і по всіх військах пробігла хвиля метушні останнього готування.

Спереду від Ольмюца з'явилася, наближаючись, група. І в цей самий час, хоч день був безвітряний, легкий струмінь вітру пробіг по армії і ледь загойдав флюгери списів і розпущені знамена, які залопотіли об свої древка. Здавалося, сама армія цим легким рухом виявляла свою радість при наближенні государів. Пролунав один голос: "Струнко!" Потім, як півні на світанку, повторилися голоси в різних кінцях. І все затихло.

У мертвій тиші чутно було лише тупіт коней. То був почет імператорів. Государі під'їхали до флангу, і розляглися звуки сурм першого кавалерійського полку, що грали генерал-марш. Здавалося, то була не музика сурм, а природне звучання самої армії, яка раділа з наближення государя. З-за цих звуків виразно пролунав один молодий, лагідний голос імператора Олександра. Він сказав привітання, і перший полк гаркнув: "Урра!" так оглушливо, тривало, радісно, що самі люди жахнулися з численності й сили того громаддя, яке вони являли собою.

Ростов, стоячи в перших рядах Кутузовської армії, до якої найперше під'їхав государ, переживав те ж почуття, яке переживала кожна людина цієї армії: самозабуття, горду свідомість могутності і пристрасний потяг до того, хто був причиною цього свята.

Він почував, що від одного слова цієї людини залежало, щоб усе це громаддя (і він, зв'язаний з цим громадям,— мізерна піщинка) пішло у вогонь і в воду, на злочин, на смерть чи на найвеличніше геройство, і тому ось він не міг не трепетати і не

завмирати, бачачи наближення цього слова.

— Урра! Урра! Урра! — гриміло з усіх боків, і один полк за одним приймав государя звуками генерал-маршу; потім "урра!..", генерал-марш і знову "урра!" і "урра!", які, все посилюючись і прибуваючи, зливалися в оглушливе гудіння.

Поки не під'їжджав ще государ, кожен полк у своєму безгомінні й нерухомості здавався неживим тілом; тільки зрівнювався з ним государ, полк оживав і гримів, приєднуючись до реву всієї тієї лінії, яку вже проїхав государ. При страшному, оглушливому звуку цих голосів, посеред мас війська, непорушних, ніби скам'янілих у своїх чотирикутниках, недбало, але симетрично і, головне, вільно рухались сотні вершників почту і попереду їх двоє людей — імператори. Саме на них неподільно була зосереджена стримано-пристрасна увага всієї цієї маси людей.

Вродливий, молодий імператор Олександр, у кінно-гвардійському мундирі, у трикутному капелюсі, надітому з поля, своїм приємним обличчям і звучним, несильним голосом притягав усю силу уваги.

Ростов стояв недалеко від сурмачів і здалеку своїми зіркими очима впізнав государя і стежив за його наближенням. Коли государ наблизився на відстань двадцяти кроків, і Микола ясно, до всіх подробиць, розглядив прекрасне, молоде і щасливе імператорове обличчя, його охопило таке почуття ніжності і захвату, що подібного він ще не зазнавав. Усе — кожна риса, кожен рух — здавалося йому чарівним у государеві.

Зупинившись навпроти Павлоградського полку, государ сказав щось по-французьки австрійському імператорові і усміхнувся.

Побачивши цю усмішку, Ростов сам мимохіть почав усміхатися і відчув ще дужчий приплив любові до свого государя. Йому хотілося виявити чим-небудь свою любов до государя. Він знав, що це неможливо, і йому хотілося плакати. Государ викликав полкового командира і сказав йому кілька слів.

"Боже мій! що зі мною було б, якби до мене звернувся государ! — думав Ростов. — Я помер би від щастя".

Государ звернувся і до офіцерів:

— Усім, панове (кожне слово чулося Ростову, як звук з неба), дякую від усієї душі.

Який щасливий був би Ростов, якби міг тепер померти за свого царя!

— Ви заслужили георгіївські знамена і будете гідні їх. "Тільки померти, померти за нього!" — думав Ростов. Государ ще сказав щось, чого не розібрав Ростов, і солдати, надриваючи свої груди, закричали "урра!"

Ростов закричав теж, пригнувшись до сідла, скільки мав сили, бажаючи пошкодити собі цим криком, аби тільки виявити цілком своє захоплення государем.

Государ постояв кілька секунд навпроти гусарів, неначе він був у нерішучості.

"Як міг бути у нерішучості государ?" — подумав Ростов, а потім навіть і ця нерішучість здалася Ростову величною і чарівною, як і все, що робив государ.

Нерішучість государева тривала одну мить. Нога государева з вузьким гострим носком чобота, як носили в той час, доторкнулась до паху енглізованої гнідої кобили, на якій він їхав; рука государя в білій рукавичці підбрала поводи, і він рушив у

супроводі моря ад'ютантів, що безладно загойдалося. Далі й далі від'їжджав він, зупиняючись біля інших полків, і, нарешті, тільки білий плюмаж його видно було Ростову з-за почту, що оточував імператорів.

Серед панів почту Ростов помітив і Волконського, який ліниво й розпущено сидів на коні. Ростову згадалася його вчорашня сварка з ним і постало питання, слід — чи не слід викликати його. "Певна річ, не слід,— подумав тепер Ростов...— І чи варто думати й говорити про це в таку хвилину, як тепер? У хвилину такого почуття любові, захвату й самозречення, що важать усі наші сварки та образи!? Я всіх люблю, всім прощаю тепер",— думав Ростов.

Коли государ об'їхав майже всі полки, війська стали проходити повз нього церемоніальним маршем, і Ростов на недавно купленому в Денисова Бедуїні проїхав у замк^ свого ескадрону, тобто сам один і просто перед очима государя.

Не доїжджаючи до государя, Ростов, чудовий їздець, двічі всадив остроги своєму Бедуїнові і довів його щасливо до того шаленого алюру рисі, якою частенько йшов розгарячений Бедуїн. Підігнувши запінену морду до грудей, відділивши хвоста і наче летючи в повітрі й не торкаючись до землі, граціозно і високо викидаючи і змінюючи ноги, Бедуїн, теж почувуючи на собі погляд государя, пройшов прекрасно.

Сам Ростов, загнувши назад ноги й підібравши живота і почувуючи себе одним шматком з конем, з нахмуреним, але блаженним обличчям, чортом, як казав Денисов, проїхав повз государя.

— Молодці павлоградці! — промовив государ.

"Боже мій! Який б" я був щасливий, якби він сказав мені зараз кинутись у вогонь",— подумав Ростов.

Коли огляд закінчився, рфіцери, новоприбулі й кутузовські, стали сходитися групами і почались розмови про нагороди, про австрійців та їх мундири, про їх стрій, про Бонапарта і про те, як йому погано доведеться тепер, особливо коли підійде ще корпус Ессена, і Пруссія стане на наш бік.

Але найбільше в усіх гуртках розмовляли про государя Олександра, переказували кожне його слово, рух, і захоплювались ним.

Усі лише одного бажали: під проводом государя скоріше йти проти ворога. Під командою самого государя не можна було не перемогти хоч би там кого, так думали після огляду Ростов і більшість офіцерів.

Усі після огляду були впевнені в перемозі більше, ніж могли б бути після двох виграних ^итв.

IX

Другого дня по огляді Борис, одягнувшись у кращий мундир і напучуваний побажаннями успіху від свого товариша Берга, поїхав у Ольмюц до Волконського, бажаючи скористатися з його ласки і влаштувати собі якнайкраще становище, особливо становище ад'ютанта при важній особі, що здавалося йому вельми привабливим у армід. "Добре Ростову, якому батько присилає по десять тисяч, розводитися про те, як він нікому не хоче кланятися і ні до кого не піде за лакея; а я,

нічого не маючи, крім своєї голови, повинен зробити свою кар'єру і не пропускати нагоди, а користатися з неї".

В Ольмюці він не застав цього дня князя Андрія, Але побачивши Ольмюц, де стояла головна квартира, дипломатичний корпус і жили обидва імператори із своїми почтами — придворних, близьких осіб, він ще більше пройнявся бажанням належати до цього верховного світу.

Він нікого не знав, і, незважаючи на його чепурний гвардійський мундир, усі ці вищі люди, що снували по вулицях, у франтівських екіпажах, у плюмажах, стрічках та орденах, придворні і військові, здавалося, стояли так незмірно вище за нього, гвардійського офіцера, що не тільки не хотіли, але й не могли визнати його існування. У приміщенні головнокомандуючого Кутузова, де він спитав про Волконського, всі ці ад'ютанти і навіть денщики дивилися на нього так, неначе бажали запевнити його, що таких, як він, офіцерів, дуже багато сюди волочиться і що всі вони вже дуже набридли. Незважаючи на це, чи скоріше внаслідок цього, другого дня, п'ятнадцятого числа, він по обіді знову поїхав до Ольмюца і, ввійшовши в будинок, що його займав Кутузов, спитав про Волконського. Князь Андрій був удома, і Бориса провели до великої зали, в якій, певне, раніш танцювали, а тепер стояло п'ять ліжок, різноманітні меблі: стіл, стільці і клавирні. Один ад'ютант, ближче до дверей, у персидському халаті, сидів за столом і писав. Другий, червоний, товстий Несвицький, лежав на ліжку, підклавши руки під голову, і сміявся з офіцером, що підсів до нього. Третій грав на клавирних віденських вальсах, четвертий лежав на цих клавирних і підспівував йому. Волконського не було. Ніхто з цих добродіїв, помітивши Бориса, не змінив своєї пози. Той, який писав і до якого звернувся Борис, з досадою обернувся і сказав йому, що Волконський черговий і щоб він ішов у двері ліворуч, до приймальні, коли йому треба бачити його. Борис подякував і пішов до приймальні. У приймальні було чоловік десять офіцерів та генералів.

У той час, як увійшов Борис, князь Андрій, презирливо прищурившись (із тим особливим виглядом чомної втоми, яка ясно говорить, що, якби не мій обов'язок, я б і хвилини з вами не розмовляв), вислухував старого російського генерала в орденах, який майже навшпиньки, виструнчений, з солдатським догідливим виразом багрового обличчя щось доповідав князеві Андрію.

— Дуже добре, зачекайте, будь ласка,— сказав він до генерала по-російському, з тією французькою вимовою, з якою він говорив, коли хотів говорити презирливо, і, помітивши Бориса, не обертаючись більш до генерала (який бігав за ним, благаючи ще щось вислухати), князь Андрій з веселою усмішкою, киваючи йому, повернувся до Бориса.

Борис у цю хвилину вже ясно зрозумів те, що він передбачав раніш,— саме те, що в армії, крім тієї субординації та дисципліни, яка була написана в уставі і яку знали в полку і він знав, була друга, більш істотна субординація, та, що примушувала цього зтягнутого, з багровим обличчям генерала шанобливо дождатися, тимчасом як капітан князь Андрій для свого задоволення вважав за зручніше розмовляти з

прапорщиком

Друбецьким. Більше ніж будь-коли Борис вирішив служити не за тією писаною в уставі, а за цією неписаною субординацією. Він тепер почував, що лише внаслідок того, що його було рекомендовано князеві Андрію, він уже став одразу вищим за генерала, який в інших випадках, у строю, міг знищити його, гвардійського прапорщика. Князь Андрій підійшов до нього і взяв за руку. 4 — Дуже шкода, що вечора ви не застали мене. Я цілий день проморочився з німцями. Їздили з Вейротером перевіряти диспозицію. Як німці візьмуться за акуратність — кінця немаї

Борис усміхнувся, наче він розумів те, про що, як про загальновідоме, натякав князь Андрій. Але він вперше чув і прізвище Вейротера і навіть слово диспозиція.

— Ну що, мій дорогий, усе в ад'ютанти хочете? Я про вас подумав за цей час.

— Так, я думав,— мимоволі чогось червоніючи, сказав Борис,— просити головнокомандуючого; до нього був лист про мене від князя Курагіна; я хотів просити лише тому,— додав він, немов просячи пробачення,— що, боюсь, гвардія не буде в бою.

— Добре! добре! ми про все переговоримо,— сказав князь Андрій,— тільки дайте доповісти про цього пана, і я належу вам.

У той час, як князь Андрій ходив доповідати про багрового генерала, генерал" цей, видно, не поділяючи Борисових уявлень про вигоди неписаної субординації, так уперся очима в зухвалого прапорщика, який перешкодив йому закінчити розмову з ад'ютантом, що Борисові стало ніяково. Він одвернувся і нетерпляче ждав, коли повернеться князь Андрій з кабінету гол овноком а н дуючого.

— Ось що, мій дорогий, я думав про вас,— сказав князь Андрій, коли вони пройшли до великої зали з клавiкордами.— До головнокомандуючого ходити вам нема чого,— говорив князь Андрій,— він наговорить вам цілий міх приємних речей, скаже, щоб приходили до нього обідати ("це було б ще не так погано для служби .за тією субординацією",— подумав Борис), але з цього далі нічого не вийде; нас, ад'ютантів та ординарців, незабаром буде батальйон. Але ось що ми зробимо: у мене є хороший приятель, генерал-ад'ютант і прекрасна людина, князь Долгоруков; і хоч ви цього можете не знати, але річ у тому, що тепер Кутузов з його штабом і ми всі зовсім нічого не важимо: усе тепер зосереджується в государя; так ось ми ходімо до Долгорукова, мені й треба піти до нього, я вже йому казав про вас; то ми й подивимось, чи не вважатиме він за можливе влаштувати вас при собі або де-небудь там, ближче до сонця.

Князь Андрій завжди особливо жвавішав, коли йому доводилось керувати молодиком і допомагати йому в світському успіхові. Під приводом цієї допомоги іншому, якої він з гордості ніколи не прийняв би для себе, він перебував поблизу того середовища, яке давало успіх і яке вабило його до себе. Він вельми охоче взявся за Бориса і пішов з ним до князя Долгорукова.

Був уже пізній вечір, коли вони ввійшли до Ольмюцького палацу, який займали імператори та близькі до них особи.

Цього самого дня була військова рада, в якій брали участь усі члени гофкрігсрату і

обидва імператори. На раді, всупереч думці стариків — Кутузова та князя Шварценберга, було вирішено негайно наступати і дати генеральний бій Бонапарту. Військова рада щойно закінчилась, коли князь Андрій у супроводі Бориса прийшов до палацу розшукувати князя Долгорукова. Ще всі особи головної квартири були під чарівним впливом сьогоднішньої, переможної для партії молодих, військової ради, Голоси повільників, які радили чекати ще чогось, не наступаючи, так одностайно було заглушено і доводи їхні спростовано безсумнівними доказами вигід наступу, що те, про що говорилося на раді, майбутня битва і, без сумніву, перемога, здавалися вже не майбутнім, а минулим. Усі вигоди були на нашому боці. Величезні сили, які, без сумніву, переважали сили Наполгона, були стягнені в одне місце; війська були запалені присутністю імператорів і поривалися в бій; стратегічний пункт, на якому доводилось діяти, був до найменших подробиць відомий австрійському генералові Вейротеру, який керував військами (ніби щаслива випадковість зробила те, що австрійські війська торік були на маневрах саме на тих полях, на яких тепер мали зітнутися з французом); до найменших подробиць була відома й передана на картах передлежача місцевість, і Бонапарте, видно, ослаблений, не вживав ніяких заходів.

Долгоруков, один з найгарячіших прихильників наступу, щойно повернувся з ради, втомлений, змучений, але збуджений і гордий із здобутої перемоги. Князь Андрій відрекомендував офіцера, якому він протегував, але князь Долгоруков, чемно і міцно потиснувши йому руку, нічого не сказав Борисові й, очевидно не можучи стриматися від висловлення тих думок, що найдужче цікавили його в цю хвилину, по-французькому звернувся до князя Андрія:

— Ну, дорогий мій, який ми витримали бій! Дай боже тільки, щоб той, який буде наслідком його, був такий самий переможний. Проте, дорогий мій,— говорив він уривчасто і жваво,— я повинен визнати свою вину перед австрійцями й особливо перед Вейротером. Яка точність, яка докладність, яке знання місцевості, яке передбачення всіх можливостей, всіх умов, усіх найменших подробиць! Ні, дорогий мій, вигідніших за ті умови, в яких ми перебуваємо, не можна нічого навмисно видумати. Поєднання австрійської чіткості з російською хоробрістю — чого ж ви хочете ще?

— То наступ остаточно вирішений? — спитав Волконський.

— І чи знаєте, дорогий мій, мені здається, що остаточно Буонапарте втратив свою латинь. Ви знаєте, що сьогодні надійшов від нього лист до імператора.— Долгоруков усміхнувся значущо.

— Он як! Що ж він пише? — спитав Волконський.

— Що він може писати? Традиридира і таке інше, все тільки з метою виграти час. Я вам кажу, що він у нас в руках: це правда! Але що найкумедніше,— сказав він, раптом добродушно засміявшись,— це те, що ніяк не могли придумати, як йому адресувати відповідь. Коли не консулові, само собою зрозуміло не імператору, то генералові Буонапарту, як мені здавалося.

— Але між тим, щоб не визнавати за імператора, і тим, щоб називати генералом Буонапарте, є різниця,— сказав Волконський.

— В тому-то й річ,— сміючись і перебиваючи, швидко говорив Долгоруков.— Ви знаєте Білібіна, він дуже розумна людина, він пропонував адресувати: "узурпаторові і ворогові людського роду".

Долгоруков весело зареготав.

— Тільки всього? — зауважив Волконський.

— Та все ж Білібін знайшов серйозний титул адреси. І дотепна й розумна людина...

— Як же? •

— Главі французького уряду, *au chef du gouvernement français*,— серйозно і з задоволенням сказав князь Долгоруков.— Правда ж, добре?

— Добре, але дуже не сподобається йому,— зауважив Волконський.

— О, дуже! Мій брат знає його: він не раз обідав у нього, в теперішнього імператора, в Парижі, і казав мені, що він не бачив більш витонченого й хитрого дипломата: знаєте, поєднання французької спритності та італійського акторства! Ви знаєте його анекдоти з графом Марковим? Лише граф Марков умів з ним обходитися. Ви знаєте історію хусточки? Це чудово!

І балакучий Долгоруков, звертаючись то до Бориса, то до князя Андрія, розповів, як Бонапарт, бажаючи випробувати Маркова, нашого посланника, навмисно впустив перед ним хусточку і зупинився, дивлячись на нього, чекаючи, певно, від Маркова послуги, і як Марков зараз же впустив тут-таки свою хусточку і підняв свою, не піднімаючи Бонапартової.

— *Charmant!*,— сказав Волконський,—але ось що, князю, я прийшов просити вас за цього молодика. Справа, бачите...

Та князь Андрій не встиг закінчити, як до кімнати увійшов ад'ютант і покликав князя Долгорукова до імператора.

— Ах, яка прикрість! — сказав Долгоруков, поспішно встаючи й потискаючи руки князеві Андрію і Борисові.— Ви знаєте, я дуже радий зробити все, що від мене залежить, і для вас і для цього милого молодика.— Він ще раз потиснув Борисові руку з виразом добродушної, щирої і бадьорої легковажності.— Та ви бачите... до іншого разу!

і _ Чудово,

Бориса хвилювала думка про ту близькість до вищої влади, в якій він цієї хвилини почував себе. Він усвідомлював себе тут у зіткненні з тими пружинами, що керували всіма величезними рухами тих мас, маленькою, покірною і мізерною частиною яких він почував себе в своєму полку. Вони вийшли в коридор слідом за князем Долгоруковим і зустріли невисокого чоловіка в цивільному одязі, з розумним обличчям і різкою рисою виставленої вперед щелепи, яка, не псуючи його, надавала йому особливої виразності і жвавості виразу. Вийшовши (з тих дверей государе-вої кімнати, в які увійшов Долгоруков), цей невисокий чоловік кивнув, як своєму, Долгорукову і пильно-холодним поглядом став вдивлятися в князя Андрія, йдучи просто на нього і, очевидно, чекаючи, щоб князь Андрій вклонився йому або дав дорогу. Князь Андрій не зробив ні того, ні цього; в обличчі його виявилася злість, і молодий чоловік, одвернувшись, пройшов стороною коридора.

— Хто це? — спитав Борис.

— Це один з найвизначніших, але найнеприємніших мені людей. Це міністр закордонних справ, князь Адам Чарторижський.

— Оці люди,— сказав Волконський із зітханням, якого він не міг затамувати, в той час як вони виходили з палацу,— оці ось люди вирішують долю народів.

Другого дня війська виступили в похід, і Борис не встиг до самої Аустерліцької битви побувати ні в Волконського, ні в Долгорукова і залишився ще на якийсь час в Ізмайловському полку.

Х

На світанку 16-го числа ескадрон Денисова, в якому служив Микола Ростов і який був у загоні князя Багратіона, рушив з нічлігу в бій, як казали, і, пройшовши з версту позад інших колон, був зупинений на великому шляху. Ростов бачив, як повз нього пройшли вперед козаки, 1-й і 2-й ескадрони гусарів, піхотні батальйони з артилерією і проїхали генерали Багратіон та Долгоруков з ад'ютантами. Увесь страх, що його він, як і раніш, почував перед боєм; уся внутрішня боротьба, шляхом якої він перемагав у собі цей страх; усі його мрії про те, як він по-гусарському відзначиться в цьому бою,— пропали марно. Ескадрон їхній було залишено в резерві, і Микола Ростов нудно і тоскно провів цей день. О дев'ятій годині ранку він почув пальбу поперед себе, вигуки "ура", бачив пораних, яких везли назад (їх було небагато), і, нарешті, бачив, як у середині сотні козаків провели цілий загін французьких кавалеристів. Очевидно, бій закінчився і бій був, очевидно, невеликий, але щасливий. Проходячи назад, солдати й офіцери розповідали про блискучу перемогу, про захоплення міста Вішау і взяття в полон цілого французького ескадрону. День був ясний, сонячний, після великого нічного приморозку, і веселий блиск осіннього дня збігався з вісткою про перемогу, яку передавали не тільки розповіді тих, що брали участь у бою, але й радісні вирази облич у солдатів, офіцерів, генералів та ад'ютантів, що їхали туди і звідти повз Ростова. Тим болючіше щеміло серце в Миколи, який даремне перестраждав увесь страх, що передувє боєві, і пробув цей веселий день без діла.

— Ростов, іди сюди, вип'ємо з горя! — гукнув Денисов, умостившись край дороги перед фляжкою та закускою.

Офіцери зібралися гуртком, закусуючи й розмовляючи, біля погребця Денисова.

— Он іще одного ведуть! — сказав один з офіцерів, показуючи на французького полоненого драгуна, якого вели пішки два козаки.

Один з них вів за повід рослого і красивого французького коня, якого взяв у полоненого.

— Продай коня! — крикнув Денисов до козака.

— Охоче, ваше благородіє...

Офіцери повставали й оточили козаків і полоненого француза. Французький драгун був молодий хлопець, ельзасець, говорив він по-французькому з німецьким акцентом. Йому перехоплювало дух від хвилювання, обличчя в нього було червоне, і, почувши французьку мову, він швидко заговорив з офіцерами, звертаючись то до того, то до

іншого. Він казав, що його б не взяли; що він не винен у тому, що його взяли, а винен le sarogal, який послав його захопити попони, що він йому'казав, що росіяни вже там. І до кожного слова він додавав: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ і пестив свого коня. Видно було, що він не розумів як слід, де він перебуває. Він то просив пробачити, що його взяли, то, думаючи, що перед ним його начальство, виявляв свою солдатську справність і турботу про службу. Він доніс із собою в наш ар'єргард у всій свіжості атмосферу французького війська, що було таким чужим для нас.

Козаки віддали коня за два червонці, і Ростов, тепер, одержавши гроші, найбагатший з офіцерів, купив його.

— *Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*²,— добродушно сказав ельзасець до Ростова, коли коня віддано було гусарові.

Ростов, усміхаючись, заспокоїв драгуна й дав йому грошей. — Альо, альо! — сказав козак, торкаючи в руку полоненого, щоб він ішов далі.

— Государ! Государ! — раптом почулося серед гусарів.

1 коника ось мого пожалійте

2 — А пожалійте коника,

Усе побігло, захапалося, і Ростов побачив, що ззаду шляхом під'їжджає кілька вершників з білими султанами на капелюхах. За одну хвилину всі були на місцях і чекали.

Ростов не пам'ятав і не почував, як він добіг до свого місця і сів на коня. Миттю зникли його жалкування, що він не брав участі в бою, його буденний настрій у колі набридлих облич, миттю зникла всяка думка про себе: всього його заповонило почуття щастя, що походило від близькості государя. Він почував себе самою цією близькістю винагородженим за втрату нинішнього дня. Він був щасливий, як закоханий, що дочекався жаданого побачення. Не сміючи оглядатись у строю і не оглядаючись, він почував захопленим чуттям його наближення. І він почував це не лише по тупоту кінських копитів при наближенні кавалькади, а почував це тому, що в міру наближення все світліше, радісніше, все більш значущо і святково ставало навколо нього. Все наближалось і наближалось це сонце для Ростова, заливаючи все круг себе промінням лагідного й величного сяйва, і ось він уже відчуває себе захопленим цими променями, він чує його голос — цей привітний, спокійний, величний і разом з тим такий простий голос. Як і мало бути на почуття Ростова, настала мертва тиша, і в цій тиші стало чути звуки государевого голосу.

— *Les huzards de Pavlograd?* 1 — питально сказав він.

— *La réserve, sire!*² — відповів чийсь голос, такий людський після того нелюдського голосу, що сказав: *Les huzards de Pavlograd?*

Государ порівнявся з Ростовим і зупинився. Олександрове обличчя було ще прекрасніше, ніж на огляді три дні тому. Воно сяло такою веселістю й молодістю, такою безневинною молодістю, що нагадувало хлоп'ячу чотирнадцятирічну пустотливість, і разом з тим це було все ж обличчя величного імператора. Випадково, оглядаючи ескадрон, государеві очі зустрілися з очима Ростова і не більш як на дві

секунди спинилися на них. Чи зрозумів государ, що робилося в душі Ростова (Ростову здавалося, що він усе зрозумів), але він подивився секунд зо дві своїми блакитними очима в обличчя Ростова. (М'яко й лагідно лилося з них сяйво.) Потім раптом він підвів брови, різким рухом ударив лівою ногою коня і галопом поїхав уперед.

Молодий імператор не міг стриматися від бажання бути присутнім при битві і, незважаючи на всі просьби придворних, о дванадцятій годині, відділившись від третьої колони, при якій він їхав, помчав до авангарду. Він ще не доїхав до гусарів, як кілька ад'ютантів зустріли його з вісткою про щасливий кінець бою.

Бій, який полягав лише в тому, що було захоплено ескадрон французів, був змальований як блискуча перемога над французами, і тому государ і вся армія, особливо поки не розійшовся

1 — Павлоградські гусари?

2 — Резерв, ваша величність!

ще пороховий дим на полі бою, вірили, що французи переможені і відступають проти своєї волі. Кілька хвилин по тому, як проїхав государ, дивізіон павлоградців покликали вперед. У самому Вішау, маленькому німецькому місті, Ростов ще раз побачив государя. На майдані міста, де була до приїзду государя досить сильна перестрілка, лежало кілька чоловік убитих і поранених, яких не встигли прибрати. Государ, оточений почтом військових і невійськових, був на ришій, уже іншій, ніж на огляді, енглізованій кобилі і, схилившись набік, граціозним жестом тримаючи золотого лорнета біля ока, дивився в нього на солдата, що лежав ниць, без ківера, з закривавленою головою. Солдат поранений був такий нечистий, грубий і гидкий, що Ростова образила близькість його до государя. Ростов бачив, як, здригнулися, ніби мороз пробіг по них, сутулі государеві плечі, як ліва нога його судорожно стала бити острогою коня в бік і як привчений кінь байдуже оглядався й не рушав з місця. Ад'ютант, злізши з коня, взяв солдата під руки і став класти на принесені ноші. Солдат застогнав.

— Обережніше, обережніше, хіба не можна обережніше? — видно, більше страждаючи, ніж помираючий солдат, промовив государ і від'їхав далі.

Ростов бачив повні сліз очі государя і чув, як він, від'їжджаючи, по-французьки сказав Чарторижському:

— Яка жахлива річ війна, яка жахлива річ! *Quelle terrible' chose que la guerre!*

Війська авангарду розташувалися за Вішау; перед очима в них був ворожий цеп, який поступався нам місцем при найменшій перестрілці протягом цілого дня. Авангардові оголошено було подяку государя, обіцяно нагороди і людям роздано подвійну порцію горілки. Ще веселіше, ніж минулої ночі, тріскотіли бівуачні багаття і лунали солдатські пісні. Денисов цієї ночі святкував підвищення своє в майори, і Ростов, уже доволі випивши, наприкінці гулянки запропонував тост за здоров'я государя, але "не государя-імператора, як кажуть на офіціальних обідах,— сказав він,— а за здоров'я государя, доброї, чарівної і великої людини; п'ємо за його здоров'я і за безперечну перемогу над французами!".

— Коли ми перше билися,— сказав він,— і не давали спуску французам, як під Шенграбенем, що ж тепер буде, коли він попереду? Ми всі померемо, з насолодою померемо за нього. Так, панове? Може, я не так говорю, я багато випив; та я так почуваю, і ви теж. За здоров'я Олександра першого! Урра!

— Урра! — піднесено зазвучали голоси офіцерів.

І старий ротмістр Кірстен кричав з запалом і не менш щиро, ніж двадцятилітній Ростов.

Коли офіцери випили й розбили свої склянки, Кірстен налив другі і, в самій сорочці та в рейтузах, зі склянкою в руці підійшов до солдатських вогнищ і, у величній позі, махнувши вгору

рукою, зі своїми довгими сивими вусами, з білими грудьми, що виднілися з розхристаної сорочки, зупинився в сяйві багаття.

— Хлопці, за здоров'я государя-імператора, за перемогу над ворогами, урра! — вигукнув він своїм бравим, старечим, гусарським баритоном.

Гусари з'юрилися і дружно відповіли гучним вигуком. Пізно вночі, коли всі розійшлися, Денисов поплескав своєю коротенькою рукою по плечу свого улюбленця Ростова.

— От на поході нема в кого закохатися, так він у царя закохався,— сказав він.

— Денисов, ти цим не жартуй,— крикнув Ростов,— це таке високе, таке прекрасне почуття, таке...

— Вірю, вірю, друже мій, і поділяю і схвалюю...

— Ні, не розумієш!

І Ростов встав і пішов блукати між вогнищами, мріючи про те, яке було б щастя померти, не врятовуючи життя (про це він і не смів мріяти), а просто померти на очах государя. Він справді був закоханий і в царя, і в славу російської зброї, і в надію майбутнього тріумфу. І не він лише переживав це почуття в ті пам'ятні дні, що передували Аустерліцькій битві: дев'ять десятих людей російської армії в той час були закохані, хоч і менш захоплено, в свого царя і в славу російської зброї.

XI

Наступного дня государ зупинився в Вішау. Лейб-медика Вільє кілька разів було кликано до нього. У головній квартирі і в ближчих військах поширилася звістка, що государ був нездоровий. Він нічого не їв і погано спав цю ніч, як казали близькі до нього люди. Причина цієї недуги полягала у великому враженні, яке справило на чутливу душу государя споглядання поранених та вбитих.

На світанку 17-го числа в Вішау було приведено з аванпостів французького офіцера, який приїхав під парламентарським прапором і вимагав побачення з російським імператором. Цей офіцер був Саварі. Государ щойно заснув, і тому Саварі мусив дождатися. Опівдні його було допущено до государя, і через годину він поїхав разом з князем Долгоруковим на аванпости французької армії.

Як чути було, мета прислання Саварі полягала в пропозиції щодо побачення імператора Олександра з Наполеоном. В особистому побаченні, на радість і гордість

усієї армії, було відмовлено, і замість государя було виряджено разом з Саварі князя Долгорукова, переможця при Вішау, для переговорів з Наполеоном, якщо переговори ці, понад сподівання, ґрунтуватимуться на справжньому бажанні миру.

III

Увечері повернувся Долгоруков, пройшов просто до государя і довго пробув у нього віч-на-віч.

18-го і 19-го листопада війська пройшли ще два переходи вперед, і ворожі аванпости по коротких перестрілках відступали. У вищих сферах армії з полудня 19-го числа почався великий метушливо-збуджений рух, що тривав до ранку наступного дня, 20-го листопада, в який дано було таку пам'ятну Аустерліцьку битву.

До полудня 19-го числа рух, збуджені розмови, біганина, посилення ад'ютантів обмежувались самою головною квартирою імператорів; після полудня того ж дня рух передався в головну квартиру Кутузова та в штаби колонних начальників. Увечері через ад'ютантів розійшовся цей рух по всіх кінцях і частинах армії, і вночі з 19-го на 20-те піднялася з нічлігів, загула гомоном і загойдалася і рушила величезним дев'ятиверстним полотном вісімдесятитисячна маса союзного війська.

Зосереджений рух, почавшись уранці в головній квартирі імператорів і давши поштовх усьому дальшому рухові, був схожий на перший рух серединного колеса великого вежового годинника. Повільно рушило одно колесо, повернулося друге, третє, і все швидше і швидше завертілись колеса, блоки, шестерні, почали грати куранти, вискакувати фігури і розмірено стали просуватися стрілки, показуючи результат руху.

Як у механізмі годинника, так і в механізмі воєнної справи, однаковонестримний до останнього результату раз заданий рух 1 так само байдуже непорушні, за мить до передачі руху, частини механізму, до яких ще не дійшло. Свищать на осях колесд, чіпляючись трибами, шиплять від швидкості обертання блоки, а сусіднє колесо таке ж саме спокійне і непорушне, наче воно сотні років готове простояти їв цій непорушності; та настала мить — зачепив важіль, і, скоряючись рухові, тріскотить, обертаючись, колесо і зливається в одну дію, результат і мета якої йому незрозумілі.

Як у годиннику результат складного руху незчисленних коліс та блоків є лише повільний і врівномірний рух стрілки, що показує час, так і результатом усіх складних людських рухів цих ста шістдесяти тисяч росіян і французів — усіх пристрастей, бажань, каяття, принижень, страждань, поривів гордості, страху, захвату цих людей — був тільки програш Аустерліцького бою, так званого бою трьох імператорів, тобто повільне пересування всесвітньо-історичної стрілки на циферблаті історії людства.

Князь Андрій цього дня чергував і невідлучно перебував пр" головнокомандуючому.

О шостій годині вечора Кутузов приїхав до головної квартири імператорів і, недовго пробувши в государя, пішов до обер-гофмаршала графа Толстого.

Волконський скористався цим часом, щоб зайти до Долгорукова довідатись про подробиці справи. Князь Андрій почував, що

Кутузов чимсь розстроений і незадоволений, і що з нього незадоволені в головній квартирі, і що всі особи імператорської головної квартири дотримуються з ним тону людей, які знають щось таке, чого інші не знають; і тому він хотів поговорити з Долгоруковим.

— Ну, здрастуйте, mon cher,— сказав Долгоруков. Він сидів з Білібіним за чаєм.— Свято на завтра. Що ваш старий? не в настрої?

— Не скажу, щоб був не в настрої, але йому, здається, хотілося б, щоб його вислухали.

— Та його слухали на військовій раді і слухатимуть, коли він говоритиме до діла; але баритися й чекати чогось тепер, коли Бонапарт більше за все боїться генерального бою,— неможливо.

— До речі, ви його бачили? — сказав князь Андрій.— Ну, що Бонапарт? Яке враження він справив на вас?

— Так, бачив і переконався, що він боїться генерального бою більш за все на світі,— повторив Долгоруков, очевидно, цінуючи цей загальний висновок, який він зробив зі свого побачення з Наполеоном.— Якби він не боявся бою, для чого б йому було вимагати цього побачення, провадити переговори і, головне, відступати, тимчасом як відступ так суперечить усьому його методові війни? Повірте мені: він боїться, боїться генерального бою, його час настав. Це я вам кажу.

— Але розкажіть, як він, що?—знову спитав князь Андрій.

— Він людина в сірому сюртуку; він дуже бажав, щоб я казав йому "ваша величність", але, на прикрість свою, не одержав від мене ніякого титулу. Ось яка це людина, і більш нічого,— відповів Долгоруков, оглядаючись з усмішкою на Білібіна.

— Незважаючи на мою цілковиту пошану до старого Кутузова,— говорив він далі,— гарні були б ми всі, чогось чекаючи і тим даючи йому нагоду втекти або обдурити нас, тимчасом як тепер він напевно в наших руках. Ні, не треба забувати Суворова і його правила: не ставити себе в становище атакованого, а атакувати самому. Повірте, на війні енергія молодих людей часто вірніше показує шлях, ніж уся досвідченість старих кунктатор і в-.

— Але в якій же позиції ми атакуємо його? Я був на аванпостах сьогодні, і не можна зробити висновку, де він саме стоїть 8 головними силами,— сказав князь Андрій.

Йому хотілося висловити Долгорукову свій план атаки, який він склав.

— Ах, це цілком однаково,— швидко заговорив Долгоруков, встаючи й розгортаючи карту на столі.— Всі випадки передбачено: якщо він стоїть біля Брюнна...

І князь Долгоруков швидко й неясно розповів план флангового руху Вейротера.

Князь Андрій почав заперечувати й доводити свій план, який міг бути однаково хорошим з планом Вейротера, але мав ту ваду, що план Вейротера був уже схвалений. Тільки-но князь Андрій почав доводити невигоди того й вигоди свого, князь Долгоруков перестав його слухати й неуважно дивився не на карту, а на обличчя князя Андрія.

— А втім, у Кутузова буде сьогодні військова рада: ви там можете все це висловити,— сказав Долгоруков.

— Я це. і зроблю,— сказав князь Андрій, відходячи від карти.

— І про що ви турбуєтесь, панове? — сказав Білібін, який досі з веселою усмішкою слухав їх розмову і тепер, очевидно, збирався пожартувати.— Буде завтра перемога чи поразка, шіава російської зброї застрахована. Крім вашого Кутузова, нема жодного начальника колони — росіянина. Начальники: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsh... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais¹.

— Taisez vous, mauvaise langue ², — сказав Долгоруков. — Неправда, тепер уже два росіянина: Милорадович і Дохтуров, і був би третій, граф Аракчєєв, та в нього нерви слабкі.

— Однак Михайло Іларіонович, я думаю, вийшов,— сказав князь Андрій.— Бажаю щастя і успіху, панове,— додав він і вийшов, потиснувши руки Долгорукову й Білібіну.

Повертаючись додому, князь Андрій не міг стриматися, щоб не спитати Кутузова, який мовчазно сидів біля нього, про те, що він думає про завтрашній бій.

Кутузов суворо подивився на свого ад'ютанта і, помовчавши, відповів:

— Я думаю, що бій буде програно, і я так сказав графу Толстому і просив його переказати це государеві. Що ж, ти думаєш, він мені відповів? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des côtelettes mêlez vous des affaires de la guerre ³. Так... Ось що мені відповіли.

XII

О десятій годині вечора Вейротер зі своїми планами переїхав на квартиру Кутузова, де й було призначено військову раду. Усіх начальників колон було викликано до головнокомандуючого, і, крім князя Багратіона, який відмовився приїхати, усі з'явилися на призначену годину.

1 Пан генерал Вімпфен, граф Ланжерон, князь Ліхтенштейн, князь Го-генлое і ще Прш... прш..., як усі польські імена.

2 — Замовкніть, злий язик,

3 — Ет, дорогий генералеї Я заклопотаний рисом та котлетами, а ви клопочіться воєнними справами.

Вейротер, бувши повним розпорядником гаданого бою, становив своєю жвавістю і квапливістю різку протилежність незадоволеному і сонному Кутузову, який неохоче грав роль голови й керівника військової ради. Вейротер, очевидно, почував себе на чолі руху, що став уже нестримним. Він був, як запряжена коняка, що з возом розбіглася з гори. Чи він тягнув, чи його гнало, він не знав; але він мчав на всю можливу швидкість, не маючи вже часу обмірковувати те, до чого призведе цей рух. Вейротер цього вечора був двічі для особистого огляду у ворожому цепу і двічі в государів, російського і австрійського, для доповіді та пояснень, і в своїй канцелярії, де він диктував німецьку експозицію. Він, змучений, приїхав тепер до Кутузова.

Він, видно, був такий заклопотаний, що забув навіть бути чемним з головнокомандуючим: він перебивав його, говорив швидко, неясно, не дивлячись в обличчя співрозмовників, не відповідаючи на запитання, був забруднений болотом і

мав вигляд жалюгідний, змучений, розгублений і разом з тим само-впевнений і гордий.

Кутузов займав невеликий дворянський замок біля Остраліц. У великій вітальні, що стала кабінетом головнокомандуючого, зібралися: сам Кутузов, Вейротер і члени військової ради. Вони пили чай. Чекали тільки князя Багратіона, щоб розпочати військову раду. О восьмій годині приїхав Багратіонів ординарець з вісткою, що князь бути не може. Князь Андрій прийшов доповісти про це головнокомандуючому і, користуючись дозволом бути присутнім на раді, що його раніш дав йому Кутузов, залишився в кімнаті.

— Князь Багратіон не буде, тому ми можемо починати,— сказав Вейротер, квапливо встаючи зі свого місця і наближаючись до стола, на якому була розкладена величезна карта околиць Брюнна.

Кутузов, у розстебнутому мундирі, з якого, немовби звільнившись, виплила на комірі його гладка шия, сидів у вольтерівському кріслі, поклавши симетрично пухлі старечі руки на підлокітники, і майже спав. На звук голосу Вейротера він із зусиллям розплющив єдине око.

— Так, так, будь ласка, а то пізно,— промовив він і, кивнувши головою, опустив її і знову заплющив очі.

Коли спочатку члени ради думали, що Кутузов вдає, ніби він спить, то звуки, які він робив носом під час дальшого читання, доводили, що в цю хвилину для головнокомандуючого йшлося про значно важливіше, ніж про бажання виявити своє презирство до диспозиції чи хоч би там до чого: йшлося для нього про нестримне вдоволення людської потреби — сну. Він справді спав. Вейротер з порухом людини, занадто занятої для того, щоб гаяти хоч одну хвилину часу, глянув на Кутузова і, переконавшись, що він спить, узяв папір і голосно, в одному тоні почав читати диспозицію майбутнього бою під заголовком, який він теж прочитав:

"Диспозиція до атаки ворожої позиції позад Кобельніца і Со-кольніца, 20-го листопада 1805 року".

Диспозиція була дуже складна й важка. В оригінальній диспозиції писалося:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Ge<.entheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attackiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind • zugleich in die Hanke fallen und ihn auf der Flaeche zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa-Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noethig... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt... die dritte Kolonne marschirt...1 і т. ін.,— читав Вей-ротер. Генерали, здавалося, неохоче слухали важку диспозицію. Білявий високий генерал Буксгевден стояв, спершись спиною на стіну і, зупинивши свої очі на вогнику свічки, здавалось, не слухав і навіть не хотів, щоб думали, що він слухає. Просто навпроти Вейротера, спрямувавши на нього погляд своїх блискучих

одвертих очей, у войовничій позі, сперши руки з вигнутими назовні ліктями на коліна, сидів рум'яний Милорадович, з піднятими вусами і плечима. Він уперто мовчав, дивлячись в обличчя Вейротера і зводив з нього очі лише тоді, коли австрійський начальник штабу замовкав. У цей час Милорадович значущо оглядався на інших генералів. Але із значення цього значущого погляду не можна було зрозуміти, Згоден він був чи не згоден, задоволений чи незадоволений з диспозиції. Ближче за всіх до Вейротера сидів граф Ланжерон і з тонкою усмішкою південного французького обличчя, що не покидала його за весь час читання, дивився на свої тонкі пальці, які швидко обертали за різжки золоту табакерку з портретом. У середині одного з довжелезних періодів він зупинив обертальний рух табакерки, підвів голову і з неприємною чемністю на самих кіпцях тонких губ перебив Вейротера і хотів сказати щось; але австрійський генерал, не перериваючи читання, сердито насупився й замахав ліктями, немовби кажучи: потім, потім ви мені скажете свої думки, те

1 Тому, що ворог спирається лівим крилом своїм на вкриті лісом гори, а правим крилом тягнеться вздовж Кобельніца та Сокольніца позад ставків, що там є, а ми, навпаки, переважаємо своїм лівим крилом його праве, то вигідно нам атакувати це останнє вороже крило, особливо якщо ми захопимо села Сокольніц та Кобельніц, будучи поставленими в можливість нападати на фланг ворога й переслідувати його в рівнині між Шлапаніцем та лісом Тюраським, і уникаючи дефілеї між Шлапаніцем та Беловіцем; якою прикрито ворожий фронт. Для цієї мети необхідно... Перша колона марширує... друга колона марширує... третя колона марширує...

пер, будь ласка, дивіться на карту і слухайте. Ланжерон звів очі вгору з виразом подиву, оглянувся на Милорадовича, мовби питаючи пояснення, але зустрівши значущий без ніякого значення погляд Милорадовича, сумовито опустив очі і знову заходився вертити табакерку.

— Une leçon de géographie¹,— промовив він ніби сам до себе, але досить голосно, щоб його чули.

Пржебишевський з шанобливою, але гідною чемністю пригнув рукою вухо до Вейротера, маючи вигляд людини, до краю захопленої читанням. Маленький на зріст Дохтуров сидів просто навпроти Вейротера з старанним і скромним виглядом і, нагнувшись над розкладеною картою, сумлінно вивчав диспозицію і невідому йому місцевість. Він кілька разів просив Вейротера повторити недобре почуті слова і трудні назви сіл. Вейротер виконував його бажання, і Дохтуров записував.

Коли читання, що тривало понад годину, закінчилось, Ланжерон, знову зупинивши табакерку і не дивлячись на Вейротера й ні на кого зокрема, почав говорити про те, як важко виконати таку диспозицію, де положення ворога мислиться відомим, тимчасом як положення це може бути нам невідомим, бо ворог перебуває у русі. Ланжеронові заперечення були слухні, але було очевидно, що мета цих заперечень полягала переважно в бажанні дати відчутти генералові Вейротеру, який так самовпевнено, як школяр-учням, читав свою диспозицію, що він мав справу не з самими дурнями, а з людьми, які могли і його повчити у війсьній справі. Коли замовк одноманітний звук

голосу Вейротера, Кутузов розплющив очі, як мірошник, який прокидається, коли замовкає усипний звук млинових коліс, прислухався до того, що говорив Ланжерон, і неначе кажучи: "а ви все ще про ці дурниці!", скоренько заплющив очі і ще нижче опустив голову.

Намагаючись якомога дошкульніше образити Вейротера в його авторському воєнному самолюбстві, Ланжерон доводив, що Бонапарте легко може атакувати, замість того, щоб бути атакованим, і внаслідок того зробить усю цю диспозицію цілковито безкорисною. Вейротер на всі заперечення відповідав твердою презирливою усмішкою, очевидно заздалегідь приготовленою для всякого заперечення, незалежно від того, що йому говорили б.

— Якби він міг атакувати нас, то він сьогодні це зробив би,— сказав він.

— Ви, отже, думаєте, що він безсилий? — сказав Ланжерон.

— Навряд чи в нього набереться сорок тисяч війська,— відповів Вейротер з усмішкою лікаря, якому фельдшерка хоче вказати спосіб лікування.

— У такому разі він іде на свою загибель, чекаючи нашої атаки,— з тонкою іронічною усмішкою сказав Ланжерон, за потвердженням оглядаючись знову на найближчого Милорадовича.

1 — Урок з географії,

Але Милорадович, очевидно, в цю хвилину думав найменше про те, про що сперечалися генерали.

— Ma foi!,— сказав він,— завтра все побачимо на полі бою. Вейротер усміхнувся знову тією усмішкою, яка говорила, їх

йому смішно й чудно зустрічати заперечення від російських генералів і доводити те, в чому не тільки він сам був надто добре впевнений, а в чому він запевнив і государів імператорів.

— Ворог погасив вогні, і чутно безперервний гамір у його-таборі,— сказав він.— Що це означає? — Або він відходить, чого* одного ми повинні боятися, або він змінює позицію (він усміх* нувся). Та навіть якби він зайняв позицію в Тюрасі, він лише звільняє нас від великого клопоту, і розпорядження всі, до найменших подробиць, застаються ті самі.

— Яким же чином?..— сказав князь Андрій, уже давно чекавши нагоди висловити свої сумніви.

Кутузов прокинувся, важко відкашлявся й оглянув генералів.

— Панове, диспозиція на завтра, навіть на сьогодні (бо вже перша година), не може бути змінена,— сказав він.— Ви її чули" і всі ми виконаємо наш обов'язок.. А перед боєм нема нічого важливішого... (він помовчав) як добре виспатися.

Він зробив рух, ніби підводиться. Генерали відкланялися й пішли. Було вже по півночі. Князь Андрій вийшов.

Військова рада, на якій князеві Андрію не вдалося висловити свою думку, як він сподівався, залишила в ньому неясне і тривожне враження. Хто мав рацію: Долгоруков з Вейротером чи Кутузов з Ланжероном та іншими, що не схвалювали плану атаки,—

він не знав. "Але невже не можна було Кутузову просто висловити государеві свої думки? Невже це не може інакше робитися? Невже через придворні та особисті міркування треба ризикувати десятками тисяч і моїм, моїм життям?" — думав він.

"Так, дуже можливо, завтра уб'ють", — подумав він. І раптом при цій думці про смерть цілий ряд спогадів, найдалших і найзадушевніших, постав у його уяві; він згадував останнє прощання з батьком і з дружиною; він згадував перші часи своєї любові до неї; згадав про її вагітність, і йому стало жаль і її і себе, і він у нервово-розм'якшеному і схвилюваному стані вийшов з хати, в якій він стояв з Несвицьким, і став походжати перед будинком.

Ніч була туманна, і крізь туман таємничо пробивалося місячне сяйво. "Так, завтра, завтра! — думав він. — Завтра, може, все закінчиться для мене, всіх цих спогадів не буде більш, усі ці спогади не матимуть для мене більш ніякого смислу. Завтра ж таки, можливо, — навіть напевно завтра, я це передчуваю, — вперше мені доведеться, нарешті, показати все те, що я можу зробити".

1 — Єй-богу,

І йому уявилася битва, втрата її, зосередження бою на одному пункті і розгубленість усіх начальствующих осіб. І ось та щаслива хвилина, той Тулон, якого так довго чекав він, нарешті, постає перед ним. Він твердо і ясно каже свою думку і Кутузову, і Вей-ротеру, й імператорам. Усі вражені з правильності його міркування, але ніхто не береться виконати його, і ось він бере полк, дивізію, виговорює умову, щоб уже ніхто не втручався в його розпорядження, і веде свою дивізію до вирішального пункту й сам здобуває перемогу. А смерть і страждання? — каже другий голос. Але князь Андрій не відповідає цьому голосові і продовжує свої успіхи. Диспозицію наступного бою робить він сам. Він носить звання чергового по армії при Кутузові, але робить усе він сам. Наступну битву виграє він сам. Кутузова змінюють, призначають його... Ну, а потім? — каже знову другий голос, — а потім, якщо тебе десять разів перед цим не буде поранено, вбито або обдурено; ну, а потім що? "Ну, а потім... — відповідає сам собі князь Андрій, — я не знаю, що буде потім, не хочу й не можу знати; а коли хочу цього, хочу слави, хочу бути відомим для людей, хочу, щоб вони мене любили, то я ж не винен, що я хочу цього, що лише цього я хочу, що лише для цього я живу. Так, лише для цього! Я ніколи нікому не скажу цього, але, боже мій! що ж мені робити, коли я нічого не люблю, крім слави, любові людської. Смерть, рани, втрата сім'ї — ніщо мені не страшно. І хоч які дорогі, які милі мені багато хто з людей — батько, сестра, дружина, — найдорожчі мені люди, — але, хоч яким страшним і неприродним це здається, я всіх їх віддам зараз за хвилину слави, тріумфу над людьми, за любов до себе людей, яких я не знаю й не знатиму, за любов ось цих людей", — подумав він, прислухаючись до гомону на подвір'ї в Кутузова. На подвір'ї в Кутузова чутно було голоси денщиків, які пакували речі; один голос, мабуть, кучера, що дражнив старого кутузовського куховара, якого знав князь Андрій і якого звали Титом, казав: "Тите, гов, Тите!"

— Ну? — відповідав старий.

— Тите, йди молотити, — казав жартівник.

— Тьху, ну тебе к бісу,— лунав голос і губився в реготі денщиків та слуг.

"І проте я люблю й дорожу лише тріумфом над усіма ними, дорожу цією таємничою силою і славою, яка ось тут надо мною витає в цьому тумані!"

XIII

Ростов цієї ночі був зі взводом у фланкерському цепу, поперед загону Багратіона. Гусари його попарно були розсипані в цепу; сам він їздив верхи по цій лінії цепу, намагаючись перебороти сон, що непереборно клонив його. Позад нього видно було величезний простір вогнищ нашої армії, що неясно горіли в тумані; спереду від нього була туманна пітьма. Хоч скільки вдивлявся Ростов у цю туманну далину, він нічого не бачив: то сіріло, то наче чорніло щось; то мигали неначе вогники, там, де мав бути ворог; то йому думалось, що це лише" в очах у нього блищить. Очі його заплющувались, і в уяві поставав то государ, то Денисов, то московські спогади, і він знову квапливо розплющував очі й бачив близько перед собою голову й вуха коня, на якому він сидів, іноді чорні постаті гусарів, коли він за шість кроків наїжджав на них, а вдалині — все ту ж туманну пітьму. "Чому ж? дуже можливо,— думав Ростов,— що государ, зустрівши мене, дасть доручення, як і всякому офіцерові, скаже: "Поїдь, довідайся, що там*. Багато ж розповідали, як цілком випадково він узнав так якогось офіцера і наблизив до себе. Що, коли б він наблизив мене до себе! О, як би я охороняв його, як би я говорив йому чисту правду, як би я викривав його обманщиків!" 1 Ростов, для того, щоб виразно уявити собі свою любов і відданість государеві, уявляв собі ворога або дурисвіта-німця, якого він з насолодою не тільки вбивав, але й по щоках бив на очах у государя. Раптом далекий крик розбудив Ростова. Він здригнувся й розплюшив очі.

"Де я? Ага, в цепу: гасло й пароль — дишель, Ольмюц. Яка досада, що ескадрон наш завтра буде в резервах...— подумав він.— Попрошуся в бій. Це, може, єдина нагода побачити государя. Так, тепер недовго до зміни. Об'їду ще раз і, як повернуся, піду до генерала й попрошу його". Він краще вмовився в сідлі і торкнув коня, щоб іще раз об'їхати своїх гусарів, йому здалося, що стало видніше. З лівого боку видно було пологий ОСРІТЛЕНИЙ схил і протилежний чорний горб, що здавався крутим, як стіна. На горбі цьому була біла пляма, якої ніяк не міг зрозуміти Ростов: чи галявина це в лісі, освітлена місяцем, чи залишки снігу, чи білі будинки? Йому здавалося навіть, що по цій білій плямі заворушилося щось. "Мабуть, сніг — ця пляма; пляма — une tache",— думав Ростов. "Ось тобі і не таш..."

"Наташа, сестра, чорні очі. На...ташка... (От здивується, коли я їй скажу, як я побачив государя!) Наташку... ташку візьми..."— "Правіше ось, ваше благородіє, а то тут кущі",— сказав голос гусара, повз якого, засинаючи, проїжджав Ростов. Ростов підвів голову, що опустилася вже до гриви коня, і зупинився біля гусара. Молодий дитячий сон непоборно клонив його. "Егеж, пак, що я думав? — не забути. Як з государем розмовлятиму? Ні, не те — це завтра. Ага! На ташку, наступити... тупити нас — кого? Гусарів. А гусари і вуса... Тверською їхав цей гусар з вусами, ще я подумав про нього, проти самого будинку Гур'єва... Старий Гур'єв... Ех, хороший хлопець Денисов! Егеж, усе це дрібниці. Головне тепер — государ тут. Як він на мене дивився, і хотілось

йому щось сказати, та він не смів... Ні, це я не смів. Та це дрібниці, а головне— не забувати, що я потрібне ось думав, егеж. На — ташку, нас — тупити, так, так так. Це добре".

І пін знову впав головою на шию коня. Раптом йому здалося, ідо в нього стріляють. "Що? Що? Що?.. Рубай! Що?.."—заговорив, прокинувшись, Ростов. У ту мить, як він розплющив очі, Ростов почув перед собою там, де був ворог, протяглий крик тисячі голосів. Коні його й гусара, що стояв біля нього, нашорошили вуха на цей крик. На тому місці, з якого чутно було крик, засвітився й погас один вогник, потім другий, і по всій лінії французьких військ на горі засвітилися вогні, і крик дедаді дужчав. Ростов чув звуки французьких слів, але не міг їх розібрати. Занадто багато гуділо голосів. Тепер чутно було: аааа! і рррр!

— Що це? Ти як думаєш? — звернувся Ростов до гусара, що стояв біля нього,— це ж у ворога?

Гусар нічого не відповів.

— Що, хіба ти не чуєш? — досить довго почекавши відповіді, знову спитав Ростов.

— А хто його зна, ваше благородіє,—неохоче відповів гусар.

— Як на місце — повинен бути ворог? — знову повторив Ростов.

— Може, він, а може, й так,—промовив гусар,— діло нічне.— Ку! пустуй! — крикнув він на свого коня, що ворушився під ним.

Кінь Ростова теж квапився, бив ногою об мерзлу землю, прислухаючись до звуків і придивляючись до вогнів. Галас дедалі посилювався і злився в суцільне гудіння, яке могла учинити лише кількатисячна армія. Вогні ширше й ширше розкидалися, певно, по лінії французького табору. Ростову вже не хотілося спати. Веселий, тріумфуючий галас у ворожій армії збудливо впливав на нього. "Vive l'empereur, l'empereur!"¹ — уже ясно було чути тепер Ростову.

— А недалеко,— мабуть, за струмком,— сказав він до гусара, що стояв біля нього.

Гусар лише зітхнув, нічого не відповідаючи, і прокашлявся сердито. По лінії гусарів залунав тупіт вершника, що їхав риссю, і з нічного туману раптом виросла, здаючись величезним слоном, постать гусарського унтер-офіцера.

— Ваше благородіє, генерали! — сказав унтер-офіцер, шдѣк-джаючи до Ростова.

Ростов, усе оглядаючись на вогні й галас, поїхав з унтер-офіцером назустріч декільком вершникам, що їхали по лінії. Один був на білому коні. Князь Багратіон і князь Долгоруков з ад'ютантами виїхали подивитися на чудне явище — вогні та галас у ворожій армії. Ростов під'їхав до Багратіона, відрапорту-ва? йому і приєднався до ад'ютантів, вслухаючись у те, що говорили генерали.

— Повірте,— казав князь Долгоруков, звертаючись до Багратіона,— що це ніщо більш як хитрість: він відступив і в ар'єргарді наказав запалити вогні й галасувати, щоб обманути нас.

¹ "Віват, імператор, імператор!"

— Навряд,— сказав Багратіон,— звечора я їх бачив на тому горбі; коли пішли, то й звідти знялися. Пане офіцер,—звернувся князь Багратіон до Ростова,— стоять там ще

його фланкери?

— Звечора стояли, а тепер не можу знати, ваше сіятельство. Накажіть, я з'їжджу з гусарами,— сказав Ростов.

Багратіон зупинився і, не відповідаючи, в тумані намагався розглядіти обличчя Ростова.

— А що ж, подивіться,— сказав він, помовчавши трохи.

— Слухаю.

Ростов дав остроги коневі, гукнув унтер-офіцера Федченка та ще двох гусарів, наказав їм їхати за собою і риссю помчав з гори в тому напрямі, де тривав галас. Ростову й моторошно і весело було їхати самому з трьома гусарами туди, в цю таємничу й небезпечну туманну далину, де ніхто не був раніш за нього. Багратіон крикнув йому з гори, щоб він не їхав далі струмка, але Ростов удав, ніби він не чув його слів, і, не зупиняючись, їхав далі й далі, раз у раз обманюючись, приймаючи кущі за дерева і вибої за людей і щоразу з'ясовуючи свої обмани. Спустившись риссю з гори, він уже не бачив ні наших, ні ворогових вогнів, але голоснішими, яснішими чув вигуки французів. В улоговині він побачив перед собою щось схоже на річку, але, доїхавши до неї, розглядів проїжджену дорогу. Виїхавши на дорогу, він притримав коня, вагаючись: їхати нею чи перетяти її і їхати чорним полем під гору. їхати дорогою, що виднілася крізь туман, було безпечніше, бо скоріше можна було розглядіти людей. "Давай за мною",— промовив він, перетяв дорогу і став підніматись галопом на гору, до того місця, де звечора стояв французький пікет.

— Ваше благородіє, ось він! — промовив ззаду один з гусарів.

І не встиг ще Ростов розглядіти те, що раптом зачорніло в тумані, як блиснув вогник, клацнув постріл, і куля, неначе жаліючись на щось, задзижчала високо в тумані й вилетіла зі слуху. Друга рушниця не вистрілила, але блиснув вогник на панівці. Ростов повернув коня і галопом поїхав назад. Ще розітнулися в різних проміжках чотири постріли і на різні тони заспівали кулі десь у тумані. Ростов притримав коня, повеселілого так само, як він, од пострілів, і поїхав ступою. "Ну-бо ще, ну-бо ще!" — казав у його душі якийсь веселий голос. Але пострілів більш не було.

Тільки під'їжджаючи до Багратіона, Ростов знову пустив свого коня в галоп і, тримаючи руку біля козирка, під'їхав до нього.

Долгоруков усе наполягав на своїй думці, що французи відступили і лише для того, щоб обдуїрити нас, розклали вогнища.

— Що ж це доводить? — казав він у той час, як Ростов під'їхав до них.— Вони могли відступити й залишити пікети.

— Видно, що не всі пішли звідси, князю,— сказав Багратіон.— До завтрашнього ранку, завтра аро все дізнаємось.

— На горі пікет, ваше сіятельство, все там само, де був звечора,— доповів Ростов, нагинаючися вперед, тримаючи руку біля козирка і не можучи стримати усмішки втіхи, викликаной в ньому його гоїздкою і, головне, звуками куль.

— Добре, добре,— сказав Багратіон,— дякую вам, пане офіцер.

— Ваше сіятельство,— сказав Ростов,— дозвольте вас просити.

— Що таке?

— На завтра ескадрон наш призначено в резерви; дозвольте вас просити прикомандирувати мене до першого ескадрону.

— Як прізвище?

— Граф Ростов.

— А, добре! Залишайся при мені ординарцем.

— Іллі Андрійовича син? — сказав Долгоруков. Але Ростов не відповів йому.

— То я буду надіятись, ваше сіятельство.

— Я накажу.

"Завтра, дуже можливо, пошлють з яким-небудь наказом до государя,— подумав він.— Хвалити бога!"

Галас і вогні у ворожій армії походили від того, що в той час, як по військах читали наказ Наполеона, сам імператор верхи об'їжджав свої бівуаки. Солдати, побачивши імператора, запалювали віхті соломи і з вигуками "Vive l'empereur!" бігли за ним. Наказ Наполеона був такий:

"Солдати! Російська армія виходить проти вас, щоб відомстити за австрійську, ульмську армію. Це ті самі батальйони, які ви розбили при Голлабруні і які ви з того часу переслідували постійно до цього місця. Позиції, які ми ваймаємо,— могутні, і поки вони йтимуть, щоб обійти мене з правого боку, вони виставлять мені фланг! Солдати! Я сам буду керувати вашими батальйонами. Я буду триматися далеко від вогню, якщо ви, з вашою звичайною хоробрістю, внесете у ворожі лави безлад і сум'яття; а́же якщо перемога буде хоч одну хвилину сумнівною, ви побачите вашого імператора під небезпекою перших ударів ворога, бо перемога повинна бути певною, особливо того дня, коли йдеться про честь французької піхоти, яка є такою необхідною для честі своєї нації.

Під приводом відведення поранених не розстроювати ряду! Кожен хай буде цілком пройнятий думкою, що треба перемогти цих найманців Англії, запалених такою ненавистю проти нашої нації. Ця перемога закінчить наш похід, і ми можемо повернутися на зимові квартири, де застануть нас нові французькі війська, що формуються у Франції; і тоді мир, який я укладу, буде гідний мого народу, вас і мене.

Наполеон"*

О п'ятій годині ранку було ще зовсім темно. Війська центра... резервів і правий фланг Багратіона стояли ще нерухомо, але-на лівому фланзі колони піхоти, кавалерії та артилерії, що мали першими спуститися з висот, для того, щоб атакувати французький правий фланг і відкинути його, за диспозицією, в Богемські гори, уже заворушилися й почали підніматися зі своїх нічлігів. Дим від вогнищ, у які кидали все зайве, їв очі. Було холодно й темно. Офіцери хапливо пили чай і снідали, солдати пережовували сухарі, відбивали ногами дроб, зігріваючись, і стікалися проти вогнів, кидаючи в дрова залишки куренів, стільці, столи, колеса, кадібці,— усе зайве, чого не можна було повезти з собою. Австрійські колоновожаті снували між російськими військами і

правили за передвісників виступу. Тільки-но з'являвся австрійський офіцер біля стоянки полкового командира, полк починав ворушитися: солдати збігалися від вогнищ, ховали в халяви люлечки, мішечки в повозки, розбирали рушниці й шикувалися.. Офіцери застібалися, надівали шпаги та ранці і, покрикуючи^ обходили ряди; обозні й денщики запрягали, вантажили і вшнуровували повозки. Ад'ютанти, батальйонні та полкові командири сідали верхи, хрестилися, давали останні накази, настанови й доручення обозним, які залишалися, і звучав одноманітний тупіт тисяч ніг. Колони рухались, не знаючи куди і не бачачи від навколишніх людей, від диму та від туману, що посилювався, ні тієї місцевості, з якої вони виходили, ні тієї, в яку вони вступали.

Солдата в русі так само оточує, обмежує і тягне його полк, як моряка корабель, на якому він перебуває. Хоч би як далеко* він пройшов, хоч би в які чудні, неznані й небезпечні широти він вступив, круг нього — як для моряка завжди і скрізь ті самі палуби, щогли, линви свого корабля — завжди і скрізь ті самі товариші, ті самі ряди, той самий фельдфебель Іван Митрович, той самий ротний собака Жучка, те саме начальство. Солдат рідко бажає знати ті широти, в яких перебуває весь корабель, його; але в день бою, бозна-як і звідки, в моральному світі війська чутно одну для всіх сувору ноту, що звучить наближенням чогось вирішального і урочистого і викликає в них невластиву їм цікавість. Солдати в дні боїв збуджено намагаються вийти з інтересів свого полку, прислухаються, придивляються й жадібно роз~ питують про те, що робиться круг них.

Туман став такий густий, що, незважаючи на те, що розвиднялося, не видно було за десять кроків перед собою. Кущі здавалися величезними деревами, рівні місця — кручами і схилами. Скрізь, з усіх боків, можна було стикнутися з невидним за десять кроків ворогом. Але довго йшли колони все в тому ж тумані, спускаючись і піднімаючись на гори, минаючи сади й огорожі^ новою, незрозумілою місцевістю, ніде не стикаючись з ворогом. Навпаки, то попереду, то ззаду, з усіх боків, солдати дізнавалися, що йдуть утому ж напрямі наші російські колони. Кожному солдатіві приємно ставало на душі від того, що він знав, що туди саме, куди він іде, тобто невідомо куди, йде ще багато, багато наших.

— Ач, і курські пройшли,— казали в рядах.

— Страх, братіку ти мій, скільки війська нашого зібралося! Ввечері подивився, як вогнища розклали, кінця-краю не видно. Москва — одно слово!

Хоч ніхто з колонних начальників не під'їжджав до рядів і не говорив з солдатами (колонні начальники, як ми бачили на військовій раді, були в поганому настрої і незадоволені з розпочатої справи й тому лише виконували накази і не дбали про те, щоб звеселити солдатів), незважаючи на те, солдати йшли весело, як і завжди, ідучи в бій, особливо в наступальний. Але пройшовши коло години все в густому тумані, більша частина війська мусила зупинитись, і по рядах повіяло неприємною свідомістю того, що робиться безлад та безтолковщина. Яким чином передається ця свідомість — вельми трудно визначити; але нема сумніву в тому, що вона передається незвичайно вірно і

швидко розливається, непомітно й нестримно, як вода в улоговині. Якби російське військо було само, без союзників, то, може, ще минуло б багато часу, поки ця свідомість безладдя стала б загальною впевненістю; але тепер, з особливим задоволенням і природністю приписуючи причину безладдя безтолковим німцям, усі переконалися в тому, що відбувається шкідлива плута-ина, якої наробили ковбасники.

— Чого це стали? Мо, загородив хто? Чи вже на француза заразилися?

— Ні, не чути. А то паляти почав би.

— То ж то квапили виступати, виступили — стали без толку серед поля,— все кляті німці плутають. Які чорти безголові!

— Ото я їх і пустив би наперед. А то, вже певно, позаду туляться. Ось і стій тепер не ївши.

— Та що це, чи скоро там? Кавалерія, кажуть, дорогу загородила,— мовив офіцер.

— Ех, німці прокляті, своєї землі не знають,— казав другий.

— Ви якої дивізії? — кричав, під'їжджаючи, ад'ютант.

— Вісімнадцятої.

— То чого ж ви тут? вам давно б попереду треба бути, тепер до вечора не пройдете.

— От розпорядження дурні; самі не знають, що роблять,— казав офіцер і від'їжджав.

Потім проїжджав генерал і сердито не по-російському кричав щось.

— Тафа-лафа, а що бурмоче, —нічого не розбереш,— казав солдат, перекиривляючи генерала по його від'їзді.— Розстріляв <5и я їх, негідників!

— О дев'ятій годині казано на місці— бути, а ми й половини не пройшли. От так розпорядження! — повторювалося з усіх боків.

І почуття енергії, з яким виступали в бій війська, почало обертатися в досаду та злість на безглузді розпорядження та на німців.

Причина плутанини полягала в тому, що під час руху австрійської кавалерії, яка йшла на лівому фланзі, вище начальство визнало, що наш центр занадто віддалений від правого флангу, і всій кавалерії наказано було перейти на правий бік. Кілька тисяч кавалерії просувалося перед піхотою, і піхота мусила чекати.

Спереду сталася сутичка між австрійським колоновожатим і російським генералом. Російський генерал кричав, вимагаючи, щоб було зупиненн кінноту; австрієць доводив, що винен був не він, а вище начальство. Війська тимчасом стояли, нудьгуючи і занепадаючи духом. По годинній затримці війська, нарешті, рушили далі і стали спускатися з гори. Туман, розходячись на горі, тільки густіше розстелявся в низовинах, куди спустилися війська. Попереду, в тумані, пролунав один, другий постріл, спочатку недоладно, з різними проміжками: тратта... тат, і потім дедалі доладніше і частіше, і зав'язався бій над річкою Гольдбахом.

Не гадаючи зустріти внизу над річкою ворога і зненацька в тумані наткнувшись на нього, не чуючи слова запалу від вищих начальників, із свідомістю, яка охопила війська, що було спізнення, і, головне, в густому тумані не бачачи нічого попереду і круг себе, росіяни ліниво й повільно перестрілювалися з ворогом, просувалися вперед і

знову зупинялися, не одержуючи вчасно наказів від начальників та ад'ютантів, які блудили в тумані по незнайомій місцевості, не знаходячи своїх військових частин. Так почався бій для першої, другої і третьої колони, що спустилися вниз. Четверта колона, при якій перебував сам Кутузов, стояла на Праценських висотах.

У низовинах, де почався бій, був усе ще густий туман, горою проясніло, але все ще не було видно нічого з того, що робилося попереду. Чи були всі сили ворога, як ми передбачали, за десять верст від нас, чи він був тут, у цій смузі туману,— ніхто не знав до дев'ятої години.

Було дев'ять годин ранку. Туман суцільним морем розстилався низом, але при селі Шлапаніці, на висоті, на якій стояв Наполеон, оточений своїми маршалами, було зовсім видно. Над ним було ясне, блакитне небо, і величезна куля ронця, як величезний порожнистий багровий поплавець, гойдалася на поверхні молочного моря туману. Не тільки всі французькі війська, але й сам Наполеон із штабом перебував не по той бік струмків і низів сіл Сокольиц та Шлапаніц, за якими ми мали намір зайняти позицію і почати бій, а по цей бік, так близько від наших військ, що Наполеон неозброєним оком міг у нашому війську відрізнити кінного від пішого. Наполеон стояв трохи попереду своїх маршалів на маленькому сивому арабському коні, в синій шинелі, у тій самій, у якій він робив італійську кампанію. Він мовчки вдивлявся в горби, що ніби виступали з моря туману і по яких вдалині рухалися російські війська, і прислухався до звуків стрілянини в улоговині. У той час ще жоден мускул на його худому обличчі не ворухився; блискучі очі його були нерухомо спрямовані на одно місце, його припущення, виявилось, були вірні. Російські війська частково вже спустилися в улоговину до ставків та озер, частково очищали ті Праценські висоти, які він мав намір атакувати і вважав за ключ позиції. Він бачив серед туману, як у заглибині між двома горами біля села Прац усе в одному напрямі до улоговин рухались, виблискуючи багнетами, російські колони і одна по одній зникали в морі туману. З відомостей, які він одержав звечора, із звуків коліс і кроків, чутих уночі на аванпостах, з безладності руху російських колон, з усіх припущень він ясно бачив, що союзники вважали його далеко поперед себе, що колони, які рухалися поблизу Працена, становили центр російської армії, і що центр уже достатньо ослаблений для того, щоб успішно атакувати його. Але він усе ще не починав бою.

Сьогодні був для нього урочистий день — річниця його коронування. Перед ранком він задрімав на кілька годин і, здоровий, веселий, свіжий, у тому щасливому настрої, в якому все здається можливим і все вдається, сів на коня і виїхав у поле. Він стояв нерухомо, дивлячись на висоти, що виднілися з-за туману, і на холодному обличчі його був той особливий відтінок самовпевненого, заслуженого щастя, що буває на обличчі закоханого і щасливого хлопця. Маршали стояли позад нього і не сміли відвертати його уваги. Він дивився то на Праценські висоти, то на сонце, що випливало з туману.

Коли сонце зовсім вийшло з туману і сліпучим блиском бриз, нуло по полях і по туманові (неначе він тільки чекав цього для початку бою), він зняв рукавичку з красивої білої руки, зробив нею знак маршалам і дав наказ починати бій. Маршали, в

супроводі ад'ютантів, помчали в різні боки, і через кілька хвилин швидко рушили головні сили французької армії до тих Працен-ських висот, що все більше й більше очищалися російськими військами, які спускалися ліворуч в улоговину.

XV

О восьмій годині Кутузов верхи виїхав до Праца, попереду четвертої колони Милорадовича, тієї, яка повинна була зайняти місця колон Пржебишевського і Ланжерона, що спустилися вже вниз. Він привітався з людьми переднього полку і дав наказ рушати, показуючи тим, що він сам мав намір вести цю колону. Виїхавши до села Прац, він зупинився. Князь Андрій, серед

дуже багатьох осіб, що становили почет головиокомандуючого стояв позад нього. Князь Андрій почував себе схвильованим, роздратованим і разом з тим стримано спокійним, як завжди буває при настанні давно бажаної хвилини. Він твердо був упевнений, що сьогодні був день його Тулона чи його Аркольського мосту. Як це'станеться, він не знав, але він твердо був упевнений, що це буде. Місцевість і положення наших військ були йому відомі, наскільки вони могли бути відомі кому-небудь з нашої армії. Про свій власний стратегічний план, який, очевидно, тепер нічого було й думати здійснити, він забув. Тепер, уже входячи у план Вейротера, князь Андрій обдумував несподіванки, що могли трапитись, і вносив у план нові деталі, такі, в яких могли б стати потрібними його кмітливість і рішучість.

Ліворуч унизу, в тумані, чутно було перестрілку між невидними військами. Там, здавалося князеві Андрію, зосередиться бій, там зустрінеється перепона і "туди-ось мене буде послано,— думав він,— з бригадою чи дивізією, там-ось із прапором у руці я піду вперед і зламаю все, що буде передо мною".

Князь Андрій не міг байдуже дивитися на знамена батальйонів. Коли їх несли повз нього, йому все думалось: може, це той самий прапор, з яким мені доведеться йти попереду військ.

Нічний туман на ранок залишив на висотах тільки іній, що переходив у росу, а в улоговинах туман розстилався молочно-білим морем. Нічого не було видно в тій улоговині ліворуч, куди спустилися наші війська і звідки долітали звуки стрілянини. Над висотами було темне ясне небо, і праворуч — величезна куля сонця. Попереду, далеко, на тому березі туманного моря, виднілися, виступаючи, лісисті горби, на яких повинна була бути ворожа армія, і виднілося щось. Праворуч вступала у смугу туману гвардія, вона звучала тупотом та колесами і зрідка блискала багнетами; ліворуч, за селом, такі ж маси кавалерії підходили і зникали в морі туману. Попереду й позаду ішла піхота. Головнокомандуючий стояв на виїзді села, пропускаючи повз себе війська. Кутузов цього ранку здавався змореним і дразливим. Йдучи повз нього, піхота зупинилася без наказу, очевидно тому, що спереду що-небудь затримало її.

— Та скажіть же, нарешті, щоб шикувалися в батальйонні колони і йшли в обхід села,— сердито сказав Кутузов до генерала, який під'їхав.— Як же ви не зрозумієте, ваше превосходительство, шановний добродію, що розтягтися по цьому дефілею сільської вулиці не можна, коли ми йдемо проти ворога.

— Я гадав построїтися за селом, ваше високопревосходительство,— відповів генерал.

Кутузов уїдливо засміявся.

— Гарні ви будете, розгортаючи фронт перед самим ворогом. Дуже гарні!

— Ворог ще далеко, ваше високопревосходительство. За диспозицією...

18*

275

— Диспозиція! — уїдливо крикнув Кутузов.— А це вам хто сказав?.. Робіть те, що в^ад наказують.

— Слухаю.

— Mon cher,— сказав пошепки до князя Андрія Несвицький,— le vieux est d'une humeur de chien l.

До Кутузова під'їхав австрійський офіцер з зеленим плюмажем на капелюсі, в білому мундирі, і спитав від імені імператора: чи виступила в бій четверта колона.

Кутузов, не відповідаючи йому, одвернувся, і погляд його ненароком натрапив на князя Андрія, який стояв біля нього. Побачивши Волконського, Кутузов зробив лагіднішим злий і в'їдливий вираз погляду, ніби розуміючи, що його ад'ютант не був винний у тому, що робилося. І не відповідаючи австрійському ад'ютантові, він звернувся до Волконського:

.— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres².

Тільки-но князь Андрій від'їхав, він зупинив його.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— додав він.— Ce qu'ils font, ce qu'ils font!³— промовив він сам до себе, все не відповідаючи австрійцеві.

Князь Андрій помчав викопувати доручення.

Обігнавши всі передні батальйони, він зупинив третю дивізію і переконався, що справді попереду наших колон не було стрілецького цепу. Полковий командир переднього полку був дуже здивований з переданого йому від головнокомандуючого наказу розсипати стрільців. Полковий командир стояв тут, цілком певний того, що попереду його є ще війська і що ворог не може бути ближче як за десять верст. Справді, спереду нічого не було видно, крім пустинної місцевості, що спадала вперед, встеленої густим туманом. Наказавши від імені головнокомандуючого виконати упущене, князь Андрій помчав назад. Кутузов стояв усе на тому ж місці і, по-старечому опустившись на сідлі своїм гладким тілом, важко позіхав, заплющивши очі. Війська вже не рухались, а стояли рушниці до ноги.

— Добре, добре,— промовив він до князя Андрія і звернувся до генерала, який з годинником у руках казав, що час би рушати, бо всі колони з лівого флангу вже спустилися.

— Ще встигнемо, ваше превосходительство,— крізь позіхи промовив Кутузов.— Встигнемо! — повторив він.

У цей час позад Кутузова вдалині залунав гомін вітання полків, і голоси ці стали

швидко наближатися по всьому протягу розтягнутої лінії наступаючих російських колон. Видно було, що той, з ким здоровалися, їхав швидко. Коли закричали солдати того полку, перед яким стояв Кутузов, він од'їхав трохи

1 — Ну, дорогий друже, настрій у старого препоганий.

2 — Ідіть, дорогий мій, подиїться, чи пройшла третя дивізія через село. Звеліть їй зупинитися й чекати мого наказу.

3 — І спитайте, чи поставлено застрільників.— Що роблять, що роблять вбік 1. скривившись, оглянувся. Дорогою з Пряцена їхав ніби ескадрон різнобарвних вершників. Два з них широким галопом їхали поруч попереду решти Один був у чорному мундирі з білим султаном, на рижому енглізованому коні, другий у білому мундирі, на вороному коні. Це були два імператори з почтом. Кутузов, з афектацією служачи, який перебуває в строю, скомандував "струнко" військам, що стояли, і, салютуючи, під'їхав до імператора. Вся його постать і манера відразу змінилися. Він прибрав вигляду підначальної людини, яка не розмірковує. Він з афектацією шани, що, очевидно, неприємно вразила імператора Олександра, під'їхав і відсалютував йому.

Неприємне враження, лише як залишки туману на ясному небі, майнуло по молодому і щасливому обличчю імператора і зникло. Він був після недуги трохи марніший цього дня, ніж на Ольмюцькому полі, де його вперше за кордоном бачив Волконський; але те саме чарівне поєднання величності й лагідності було в його чудових сірих очах, і на тонких губах та сама можливість різноманітних виразів і переважаючий вираз благодушної невинної молодості.

На ольмюцькому огляді він був величніший, тут він був веселіший і енергійніший. Він трохи розрум'янився, прогалопувавши ці три версти, і, зупинивши коня, полегшено зітхнув і оглянувся на такі ж Молоді, такі ж збуджені, як і його, обличчя свого почту. Чарторижський і Новосильцев, і князь Волконський, і Строганов, і інші, всі розкішно одягнені, веселі, молоді люди, на прегарних, виплеканих, свіжих, тільки трохи спітнілих конях, перемовляючись і усміхаючись, зупинилися позад государя Імператор Франц, рум'яний, довголиций молодий чоловік, надзвичайно рівно сидів на красивому вороному жеребці і заклопотано й неквапливо оглядався круг себе. Він підкликав одного з своїх білих ад'ютантів і спитав щось. "Мабуть, о котрій годині вони виїхали",— подумав князь Андрій,⁴ спостерігаючи свого давнього Знайомого, з усмішкою, якої він не міг стримати, згадуючи свою аудієнцію. В почті імператорів були дібрані молодці-ординарці, росіяни й австрійці, гвардійських та армійських полків. Між ними берейтори вели в гаптованих попонах красивих запасних царських коней.

Неначе крізь розчинене вікно раптом повіяло свіжим польовим повітрям у душну кімнату, так повіяло на невеселий кутузовський штаб молодістю, енергією і певністю успіху від цієї блискучої молоді.

— Чому ж ви не починаєте, Михайле Ларіоновичу? — квапливо звернувся імператор Олександр до Кутузова, в той самий Час чемно глянувши на імператора Франца.

— Я очікую, ваша величність,— відповів Кутузов, шанобливо нахилиючись вперед.

Імператор пригнув вухо, трохи насупившись і показуючи, що він недочув.

— Очікую, ваша величність,— повторив Кутузов (князь Андрій помітив, що в Кутузова неприродно здригнулася верхня губа в той час, як він вимовляв це "очікую").— Не всі ще колони зібралися, ваша величність.

Государ розчув, але відповідь ця, очевидно, не сподобалась йому; він знизав сутулуватими плечима, глянув на Новосильцева, що стояв поруч, наче поглядом цим поскаржився на Кутузова.

— Адже ми не на Царициному лузі, Михайле Ларіоновичу, де не починають параду, поки не прийдуть усі полки,— сказав государ, глянувши в очі імператору Францу, ніби запрошуючи його коли не взяти участь, то прислухатися до того, що він говорить; але імператор Франц, усе ще оглядаючись, не слухав.

— Тому й не починаю, государю,— сказав звучним голосом Кутузов, ніби усуваючи можливість недочути його, і в обличчі в нього знову щось здригнулося.— Тому й не починаю, государю, що ми не на параді, і не на Царициному лузі,— вимовив він ясно й виразно.

В государевому почті всі миттю переглянулися один з одним, і на всіх обличчях виявилось незадоволення і докір. "Хоч який він старий, він не повинен би, ніяк не повинен би казати так",— говорили ці обличчя.

Государ пильно й уважно подивився в очі Кутузову, чекаючи, чи не скаже він ще чого. Але Кутузов, зі свого боку, шанобливо нагнувши голову, теж, здавалося, чекав. Мовчанка тривала близько хвилини.

— Проте, якщо накажете, ваша величність,— сказав Кутузов, підводячи голову і знову змінюючи тон на попередній тон тупого генерала, який не розуміє, але підкоряється.

Він торкнув коня і, підкликавши до себе начальника колони Милорадовича, передав йому наказ до наступу.

Військо знову за вору йшлося, і два батальйони Новгородського полку та батальйон Апшеронського полку рушили вперед повз государя.

У той час, як проходив цей Апшеронський батальйон, рум'яний Милорадович, без шинелі, в мундирі та орденах і в капелюсі з величезним султаном, надітому набакир і з поля, марш-марш помчав уперед і, браво салютуючи, осадив коня перед государем.

— З богом, генерале,— сказав йому государ.

— *Ma foi, sire, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!* 1 — відповів він весело, проте викликаючи глузливу усмішку у панів государевого почту своєю поганою французькою вимовою.

Милорадович круто повернув свого коня і став трохи позад государя. Апшеронці, збуджувані присутністю государя, молоде

1 — Ваша величність, ми зробимо все, що буде можливо зробити, ваша величність! цьким, бравим кроком відбиваючи ногу, проходили повз імператорів та їх почет.

— Хлопці! — вигукнув звучним, самовпевненим і веселим голосом Милорадович, видно, до такої міри збуджений звуками стрілянини, чеканням бою і виглядом

молодців-апшеронців, ще своїх суворовських товаришів, які жваво проходили повз імператорів, що забув про присутність государя.— Хлопці, вам не перше село брати! — вигукнув він.

— Раді старатись! — прокричали солдати.

Кінь під государем шарахнув від несподіваного галасу. Кінь цей носив государя ще на оглядах у Росії, і тут, на Аустерлі-цькому полі, ніс свого сідока, витримуючи його неухвально удари лівою ногою, нашорошував вуха від звуків пострілів зовсім так само, як він робив це на Марсовому полі, не розуміючи значення ні цих чутних пострілів, ні сусідства вороного жеребця імператора Франца, ні всього того, що говорив, думав, почував цього дня той, хто їхав на ньому.

Государ з усмішкою звернувся до одного з придворних, показуючи на бравих апшеронців, і щось сказав йому.

XVI

Кутузов у супроводі своїх ад'ютантів поїхав ступою за карабінерами.

Проїхавши з півверсти у хвості колони, він зупинився біля самотнього покинутого будинку (певно, колишнього трактиру) на розгалуженні двох шляхів. Обидва шляхи спускалися з гори, і по обох ішли війська.

Туман починав розходитися, і невиразно, версти за дві, видно було вже ворожі війська на протилежних пагорбах. Ліворуч унизу стрілянина ставала чутнішою. Кутузов зупинився, розмовляючи з австрійським генералом. Князь Андрій, стоячи трохи позаду, вдивлявся в них і, бажаючи попросити підзорну трубу в ад'ютанта, звернувся до нього.

— Подивіться, подивіться,— казав цей ад'ютант, дивлячись не на далеке військо, а вниз по горі перед собою.— Це французи!

Два генерали й ад'ютанти стали хапатися за трубу, видаючи її один в одного. Усі обличчя враз змінилися, і на всіх виявився жах. Гадалося, що французи за дві версти від нас, а вони зненацька з'явилися перед нами..

— Це ворог?.. Ні!.. Авжеж, дивіться, він... напевно... Що ж це? — загомоніли голоси.

Князь Андрій неозброєним оком побачив унизу праворуч не далі п'ятисот кроків від того місця, де стояв Кутузов, густу колону французів, що піднімалися назустріч апшеронцям.

"Ось вона, настала вирішальна хвилина! Дійшла до мене справа",— подумав князь Андрій і, вдаривши коня, під'їхав до Кутузова.

— Треба зупинити апшеронців, ваше високопревбсходитель-ство! — вигукнув він.

Але в ту ж мить усе застелило димом, залунала близька стрілянина, і наївно зляканий голос за два кроки від князя Андрія закричав: "Ну, братця, шабаш!" І неначе голос цей був командою. За цим голосом усе кинулось тікати.

Змішані юрми, усе збільшуючись, бігли назад до того місця, де п'ять хвилин тому війська проходили повз імператорів. Не тільки важко було зупинити цей натовп, але й неможливо було самим не податися назад разом з натовпом. Волконський лише намагався не відставати від нього й оглядався, дивуючись і не можучи зрозуміти того,

що робилося перед ним. Несвицький з озлобленим виглядом, червоний і на себе не схожий, кричав до Кутузова, що коли він не поїде звідси зараз, його візьмуть у полон напевно. Кутузов стояв на тому самому місці і, не відповідаючи, витягав хусточку. Зі щокі його текла кров. Князь Андрій протиснувся до нього.

— Вас поранено? — спитав він, ледве стримуючи тремтіння нижньої щелепи.

— Рана не тут, а ось де! — сказав Кутузов, притискаючи хусточку до пораненої щокі і показуючи на тих, що втікали.

— Зупиніть їх! — крикнув він і в той самий час, мабуть, переконавшись, що неможливо було їх зупинити, вдарив коня і поїхав праворуч.

Новий натовп втікачів, ринувши, захопив його з собою і потягнув назад.

Війська бігли таким густим натовпом, що, раз потрапивши в середину юрми, важко було з неї вибратись. Хто кричав: "Рушай! чого забарився?" Хто тут-таки, обертаючись, стріляв у повітря; хто бив коня, на якому їхав сам Кутузов. З величезним зусиллям вибравшись з потоку юрми в лівий бік, Кутузов із почтом, зменшеним більш як удвічі, поїхав на звуки "близьких гарматних пострілів. Вибравшись з натовпу втікачів, князь Андрій, намагаючись не відставати від Кутузова, побачив на схилі гори, в диму, російську батарею, яка ще стріляла і до якої підбігали французи. Трохи вище стояла російська піхота, не рухаючись ні вперед — на допомогу батареї, ні назад — в одному напрямі з втікачами. Генерал на коні відділився від цієї піхоти і під'їхав до Кутузова. З почту Кутузова залишилось лише чотири чоловіка. Усі були бліді і мовчки переглядалися.

— Зупиніть цих мерзотників! — задихаючись, промовив Кутузов до полкового командира, показуючи на втікачів; але в ту ж мить, наче на покарання за ці слова, як рій пташечок, із свистом пролетіли кулі по полку і по почту Кутузова.

Французи атакували батарею і, побачивши Кутузова, вистрілили по ньому. При цьому залпі полковий командир схопився за ногу; впало кілька солдатів, і підпрапорщик, що стояв із прапором, випустив його з рук; прапор захитався і впав, затримавшись на рушницях сусідніх солдатів. Солдати без команди почали стріляти.

— Ооох! — з виразом розпачу простогнав Кутузов і озирнувся.— Волконський,— прошептав він тремтячим від свідомості свого старечого безсилля голосом.— Волконський,— прошептав він, показуючи на розстросний батальйон і на ворога,— іщ> ж це?

Але перше ніж він доказав це слово, князь Андрій, почувавши сльози сорому і злоби, що підступали йому до горла, уже зіскакував з коня й біг до прапора.

— Хлопці, вперед! — вигукнув він по-дитячому верескливо. "Ось воно!" — думав князь Андрій, схопивши древко прапора

і з насолодою чуючи свист куль, очевидно, спрямованих саме проти нього. Кілька солдатів упало.

— Ура! — вигукнув князь Андрій, ледве втримуючи у руках важкого прапора, і побіг уперед з безсумнівною певністю, що весь батальйон побіжить за ним.

Справді, він пробіг сам один лише кілька кроків. Рушив один, другий солдат, і весь

батальйон з вигуками "ура!" побіг вперед і випередив його. Унтер-офіцер батальйону, підбігши, взяв прапора, який хитався від ваги в руках князя Андрія, але зараз же його було вбито. Князь Андрій знову схопив прапора і поволік його за древко, біжачи з батальйоном. Попереду себе він бачив наших артилеристів, з яких одні билися, другі кидали гармати й бігли йому назустріч; він бачив і французьких піхотних солдатів, що хапали артилерійських коней і повертали гармати. Князь Андрій з батальйоном уже був за двадцять кроків від гармат. Він чув над собою безперестанний свист куль і раз у раз праворуч і ліворуч від нього охали й падали солдати. Але він не дивився на них; він дивлявся лише в те, що відбувалося попереду в нього — на батареї. Він ясно бачив уже одну постать рудого артилериста із збитим набік ківером, який тягнув з одного боку банника, тимчасом як французький солдат тягнув банника, до себе за другий бік. Князь Андрій бачив уже ясно розгублений і разом лютий вираз облич цих двох людей, які, видно,, не розуміли того, що вони роблять.

"Що вони роблять? — думав князь Андрій, дивлячись на них. — Чому не тікає рудий артилерист, коли в нього нема зброї? Чому не коле його француз? Не встигне добігти, як француз згадає про рушницю й заколе його".

Справді, другий француз, з рушницею напереваги, підбіг дотак, що боролися, і доля рудого артилериста, який, усе ще не розуміючи, що його чекає, з тріумфом вишарпнув банника, повинна була вирішитись. Та князь Андрій не бачив, чим це кінчилось. Ніби з усього розмаху міцною палицею хтось із найближчих солдатів, як йому здалося, вдарив його по голові. Це було трохи боляче, а головне, неприємно, бо біль цей розважав його і заважав йому бачити те, на що він дивився.

"Що це? я падаю? у мене ноги підломлюються", — подумав він і впав на спину. Він розплющив очі, сподіваючись побачити, чим кінчилася боротьба французів з артилеристами, й бажаючи знати, вбито чи ні рудого артилериста, взято чи врятовано гармати. Але він нічого не бачив. Над ним уже не було нічого, крім неба — високого неба, не ясного, а проте безмірно високого, з тихо повзучими по ньому сірими хмарками. "Як тихо, спокійно і урочисто, зовсім не так, як я біг, — подумав князь Андрій, — не так, як ми бігли, кричали й билися; зовсім не так, як з лютими і зляканими обличчями тягли один у одного банника француз і артилерист, — зовсім не так повзуть хмарки по цьому високому безконечному небі. Як же я не бачив раніш цього високого неба? І який я щасливий, що пізнав його нарешті. Такі усе пусте, все омана, крім цього безконечного неба. Нічого, нічого нема, крім нього. Але й того навіть нема, нічого нема, крім тиші, заспокоєння. І хвалити бога!.."

XVII

На правому фланзі у Багратіона о дев'ятій годині бій ще не починався. Не бажаючи пристати на вимогу Долгорукова починати бій і бажаючи відхилити від себе відповідальність, князь Багратіон запропонував Долгорукову послати спитати про те головнокомандуючого. Багратіон знав, що при відстані майже в десять верст, яка відділяє один фланг від другого, якщо не вб'ють того, кого пошлють (це було дуже можливо), і якщо він навіть і знайде головнокомандуючого, що було дуже важко,

посланий не встигне повернутися раніш як увечері.

Багратіон оглянув свій почет своїми великими, без будь-якого виразу, невиспаними очима, і дитяче обличчя Ростова, мимоволі завмираюче від хвилювання і надії, першим упало йому в око. Він послав Ростова.

— А якщо я зустріну його величність раніше, ніж головнокомандуючого, ваше сіятельство? — сказав Ростов, тримаючи руку біля козирка.

— Можете передати його величності,— квапливо перебиваючи Багратіона, сказав Долгоруков.

Змінившись з цепу, Ростов встиг поспати кілька годин перед ранком і Почував себе веселим, сміливим, рішучим, з тією пружністю рухів, певністю свого щастя і в тому настрої, в якому все здається легким, веселим і можливим.

Усі бажання його справджувалися цього ранку: давався генеральний бій, він брав участь у ньому; мало того, він був ординарцем при одному з найхоробріших генералів; мало того, він їхав з дорученням до Кутузова, а може, й до самого государя.

Ранок був ясний, кінь під ним був добрий. На душі в нього було радісно і щасно. Одержавши наказ, він пустив коня й помчав вздовж лінії. Спочатку він їхав лінією Багратіонових військ, які ще не вступали в бій і стояли нерухомо; потім він в'їхав у простір, зайнятий кавалерією Уварова, і тут помітив уже пересування й ознаки готування до бою; проїхавши кавалерію Уварова, він уже ясно почув звуки гарматної стрілянини поперед себе. Стрілянина все посилювалась.

У свіжому ранішньому повітрі лунали вже, не як раніш — у нерівні проміжки, по два, по три постріли і потім один або два гарматних постріли,— тепер по схилах гір, попереду Працена лунали перекази рушничної пальби, яка перебивалася такими частими пострілами з гармат, що іноді кілька гарматних пострілів уже не відділялися один від одного, а зливалися в одне суцільне гудіння.

Видно було, як по схилах димки рушниць неначе бігали, наздоганяючи один одного, і як дими гармат клубилися, розпливалися і зливалися одні з одними. Видно було, по блиску багнетів між димом, маси піхоти в русі і вузькі смуги артилерії з зеленими ящиками.

Ростов на пагорку зупинив на хвилину коня, щоб розглядіти те, що робилося; але хоч як він напружував увагу, він нічого не міг ні зрозуміти, ні розібрати з того, що робилося: рухались там у диму якісь люди, рухались і попереду і позаду якісь полотнища військ; але чого? хто? куди? — не можна було зрозуміти. Картини ці і звуки ці не тільки не збуджували в ньому якого-небудь смутного чи боязкого почуття, а, навпаки, надавали йому енергії і рішучості.

"Ну, ще, ще піддай!" — звертався він у думці до цих звуків і знову пускався мчати лінією, все далі й далі проникаючи в середовище військ, що вже вступили в бій.

"Уже як це там буде, не знаю, а все буде добре!" — думав Ростов.

Проїхавши якісь австрійські війська, Ростов помітив, що наступна частина лінії (це була гвардія) вже вступила в бій.

"Тим краще! подивлюся зблизька", — подумав він.

Він їхав майже по передній лінії. Кілька вершників мчали в його напрямі. Це були наші лейб-улани, які розладженими рядами поверталися з атаки. Ростов минув їх, помітив мимоволі одного з них у крові і помчав далі.

"Мені до цього діла нема!" — подумав він. Не встиг він проїхати кількох сот кроків по цьому, як ліворуч від нього, навпе-ретин йому, з'явилася на всьому протязі поля величезна маса кавалеристів на вороних конях, у білих блискучих мундирах, які риссю йшли просто на нього. Ростов пустив коня щодуху для того, щоб з'їхати з дороги цих кавалеристів, і він би уникнув їх, якби вони йшли тим самим алюром, але вони все піддавали ходу, так що деяк! коні вже йшли галопом. Ростову все чутнішим і чутнішим ставав їх тупіт та брязкання їх зброї і видніше ставало їх коней, постаті і навіть обличчя. Це були наші кавалергарди, які йшли в атаку на французьку кавалерію, що рухалась їм назустріч.

Кавалергарди мчали, але ще стримуючи коней. Ростов уже бачив їх обличчя і почув команду: "Марш, марші", яку промовив офіцер, випустивши на весь мах свого породистого коня. Ростов, побоюючись бути розчавленим або втягненим в атаку на французів, летів вздовж фронту, що було сили в його коня, і проте не встиг минути їх.

Крайній кавалергард, величезний на зріст рябий мужчина, злобно насупився, побачивши перед собою Ростова, з яким він неминуче повинен був зштовхнутися. Цей кавалергард неодмінно збив би з ніг Ростова з його Бедуїном (сам Ростов здавався собі таким маленьким і кволеньким у порівнянні з цими величезними людьми і кіньми), якби він не догадався махнути нагайкою в очі кавалергардовому коневі. Вороний важкий п'ятивершковий кінь шарахнув, прищуливши вуха; але рябий кавалергард всадив йому з розмаху в боки величезні остроги, і кінь, махнувши хвостом і витягнувши шию, полетів ще швидше. Тільки-но кавалергарди минули Ростова, як він почув їх вигук "Ура!" і, оглянувшись, побачив, що передні ряди їх змішувалися з чужими, певно, французькими кавалеристами в червоних еполетах. Далі нічого не можна було розібрати, бо зараз же після цього звідкись почали стріляти гармати, і все затягло димом.

У ту хвилину, як кавалергарди, минувши його, зникли в диму, Ростов вагався, мчати йому за ними чи їхати туди, куди йому треба було. Це була та блискуча атака кавалергардів, з якої дивувалися самі французи. Ростову страшно було чути згодом, що з усієї цієї маси краснів-людей, з усіх цих блискучих, на тисячних конях, багачів, юнаків, офіцерів та юнкерів, що промчали повз нього, після атаки залишилось тільки вісімнадцять чоловік.

"Чого мені заздрити, моє не втече, і я зараз, можливо, побачу государя!" — подумав Ростов і поїхав далі.

Порівнявшись із гвардійською піхотою, він помітив, що через неї і коло неї літали ядра, не так по тому, що він чув звук ядер, як по тому, що на обличчях солдатів він побачив неспокій і на обличчях офіцерів — неприродну, войовничу урочистість.

Проїжджаючи позад однієї з ліній піхотних гвардійських полків, він почув голос, що називав його на ім'я.

— Ростов!

— Що? — відгукнувся він, не впізнаючи Бориса.

— Ач як, у першу лінію попали! Наш полк в атаку ходив!— сказав Борис, усміхаючись тією щасливою усмішкою, що буває в молодиків, які вперше побували у вогні.

Ростов зупинився.

— Он як! — сказав він.— Ну що?

— Відбили! — збуджено сказав Борис, зробившись балакучим.— Ти можеш собі уявити? Л

І Борис почав розповідати, яким чином гвардія, ставши на місце й побачивши перед собою війська, прийняла їх за австрійців і раптом по ядрах, пущених із цих військ, дізналася, що вона в першій лінії, і несподівано мусила вступити в бій. Ростов, не дослухавши Бориса, торкнув свого коня.

— Ти куди? — спитав Борис.

— До його величності з дорученням.

— Он він! — сказав Борис, якому почулося, що Ростову треба було "його високо́сті", замість "його величності".

І він показав йому на великого князя, який за сто кроків од них, у касці і в кавалергардському колеті, із своїми піднятими плечима й насупленими бровами, щось кричав до австрійського білого і блілого офіцера.

— Та це ж великий князь, а мені до головнокомандуючого або до государя,— сказав Ростов і рушив був конем.

— Графе, графе! — гукав Берг, такий самий збуджений, як і Борис, підбігаючи з другого боку.— Графе, я в праву руку поранений (казав він, показуючи кисть руки, закривавлену, обв'язану хусточкою) і залишився у строю. Графе, тримаю шпагу в лівій руці: у нашому роду фон-Бергів, графе, усі були рицарями.

Берг ще щось говорив, але Ростов, не дослухавши його, вже поїхав далі.

Проїхавши гвардію і порожній проміжок, Ростов, для того, щоб не потрапити знову в першу лінію, як він попав під атаку кавалергардів, поїхав лінією резервів, далеко об'їжджаючи те місце, де чутно було найгарячішу стрілянину й канонаду. Раптом поперед себе і позад наших військ, у такому місці, де він ніяк не міг передбачати ворога, він почув близьку рушничну стрілянину.

"Що це таке? — подумав Ростов.— Ворог у тилу наших військ? Не може бути,— подумав він, і жах тривоги за себе і за результат всього бою раптом напав на нього.— А втім, хоч би що це було, однаково,— вирішив він,— тепер уже нема чого об'їжджати. Я повинен шукати головнокомандуючого тут, і якщо все загинуло, то й моє діло загинути з усіма разом".

Погане передчуття, яке найшло раптом на Ростова, потверджувалося все більше й більше, чим далі він в'їжджав у місцевість за селом Прац, зайняту юрмами різного роду військ.

— Що таке? Що таке? По кому стріляють? Хто стріляє? — питав Ростов, рівняючись

із російськими й австрійськими солдатами, які бігли перемішаними юрмами наперетин його дороги.

— А біс їх знає! Усіх побив! Хай гине все! — відповідали йому по-російському, по-німецькому й по-чеському юрми, біжачи й не розуміючи так само, як і він, того, що тут робиться.

— Бий німців! — кричав один.

— А чорти б їх забрали! —зрадників.

ш

— Zum Henker diese Russen!..1 — щось бурчав німець.

Кілька поранених ішли дорогою. Лайка, крик, стогін зливалися в одно загальне гудіння. Стрілянина затихла і, як потім узнав Ростов, стріляли одні в одних російські й австрійські солдати.

"Боже мій! Що ж це таке? — думав Ростов.— І тут, де кожної хвилини государ може побачити їх... Та ні, це, мабуть, лише кілька мерзотників. Це минеться, це не те, цього не може бути,— думав він.— Тільки скоріше, скоріше проїхати їх!"

Думка про поразку і втечу не могла прийти в голову Ростову. Хоч він і бачив французькі гармати і війська саме на Праценській горі, на тій самій, де йому наказано було розшукувати головнокомандуючого, він не міг і не хотів вірити цьому.

XVIII

Біля села Прац Ростову наказано було шукати Кутузова і государя. Та тут не тільки не було їх, але не було жодного начальника, а були різного роду юрми розладжених військ. Він поганяв втомленого вже коня, щоб швидше проїхати ці юрми, та що далі він просувався, то юрми ставали більш розладженими. По великому шляху, на який він виїхав, товпилися коляски, екіпажі всіх гатунків, російські і австрійські солдати всіх родів військ, поранені і непоранені. Усе це гуло і змішано копошилося під похмурий звук ядер, що летіли з французьких батарей, поставлених на Праценських висотах.

— Де государ? Де Кутузов? — питав Ростов усіх, кого міг зупинити, і ні від кого не міг дістати відповіді.

Нарешті, схопивши за барки солдата^ він примусив його відповісти.

— Е, братіку! Уже давно всі там, уперед втекли! — сказав Ростову солдат, сміючись із чогось і видираючись.

Облишивши цього солдата, який, очевидно, був п'яний, Ростов, зупинивши денщика чи берейтора важної особи, став розпитувати його. Денщик повідомив Ростова, що государя з годину тому провезли щодуху в кареті цИхМ самим шляхом і що государя тяжко поранено.

— Не може бути,— сказав Ростов,— мабуть, інший хто.

— Сам я бачив,— сказав денщик із самовпевненою усмішкою.— Мені-то вже пора знати государя: здається, скільки разів у Петербурзі отак-ось бачив. Блідий-преблідий у кареті сидить. Четверик вороних як припустить, матінко моя, повз нас прогрімів: час, здається, і царських коней і Іллю Івановича знати; здається, з іншими, як з царем, Ілля кучер не їздить.

Ростов пустив коня й хотів їхати далі. Поранений офіцер, ідучи мимо, повернувся до нього.

1 — К бісу цих росіян!..

— Та вам кого треба? — спитав офіцер.—Головнокомандуючого? То вбитий ядром, у груди вбитий при нашому полку.

— Не вбитий, поранений,— поправив другий офіцер.

— Та хто? Кутузов? — спитав Ростов.

— Не Кутузов, а як ото його,— ну, та однаково, живих не багато залишилося. Он туди прямуйте, до того села, там усе начальство зібралось,— сказав цей офіцер, показуючи на село Го-стієрадек, і пройшов мимо.

Ростов їхав ступою, не знаючи, чого і до кого він тепер поїде. Государя поранено, битву програно. Не можна було не вірити цьому тепер. Ростов їхав у тому напрямі, який йому показали і в якому виднілися вдалині вежа і церква. Куди йому було квапитися? Що йому було тепер казати государеві чи Кутузову, якби навіть вони й були живі й не поранені?

— Цією дорогою, ваше благородіє, їдьте, а тут прямо вб'ють,— крикнув йому солдат.— Тут уб'ють!

— О! що кажеш! — сказав другий.— Куди він поїде? Тут ближче.

Ростов задумався і поїхав саме в тому напрямі, де, йому казали, уб'ють.

"Тепер однаково! Вже коли государя поранено, невже мені берегти себе?" — думав він. Він в'їхав у ту місцевість, де найбільше загинуло людей, що втікали з Працена. Французи ще не захоплювали цього місця, а росіяни, ті, що були живі чи поранені, давно покинули його. На полі, як копи на доброму лану, лежало чоловік десять-п'ятнадцять убитих, поранених на кожній десятині землі. Поранені сповзались до купи по два, по три, і чутно було неприємні, іноді вдавані, як здавалося Ростову, їх зойки і стогін. Ростов пустив коня риссю, щоб не бачити всіх цих страдників, і йому стало страшно. Він боявся не за своє життя, а за ту мужність, якої йому треба було і яка, він знав, не витримає споглядання цих нещасних.

Французи, переставши стріляти по цьому, всіяному мертвими й пораненими полю, бо вже нікого на ньому живого не було, побачивши на ньому вершника-ад'ютанта, навели на нього гармату й кинули кілька ядер. Відчуття цих свистючих, страшних звуків і навколишні мертвяки злилися для Ростова в одно враження жаху і жалю до себе. Йому згадався останній материн лист. "Що б вона відчула,— подумав він,— коли б побачила мене тепер тут, на цьому полі і з націленими на мене гарматами?"

В селі Гостієрадек були хоч і поплутані, але в більшому порядку російські війська, що йшли з поля бою. Сюди вже не досягали французькі ядра, і звуки стрілянини здавались далекими. Тут усі вже ясно бачили й говорили, що битву програно. Хоч би до кого звертався Ростов, ніхто не міг сказати йому ні де був государ, ні де був Кутузов. Одні казали, що чутка про поранення государя, вірна, другі казали, що ні, і пояснювали цю неправдиву вже поширену чутку тим, що справді в государевій кареті промчав назад з поля бою блідий і зляканий обер-гоф-маршал граф Толстой, який виїхав з

іншими в почті імператора на поле бою. Один офіцер. сказав Ростову, що за селом, ліворуч, він бачив когось з вишого начальства, і Ростов поїхав туди, уже не сподіваючись знайти будь-кого, а для того лише,⁴ щоб перед самим собою очистити свою совість. Проїхавши верст зо три й поминувши останні російські війська, Ростов побачив біля города, обкопаного ровом, двох вершників, які стояли проти рова. Один, з білим султаном на капелюсі, здався чомусь знайомим Ростову; другий, незнайомий вершник на прекрасному рижому коні (кінь цей здався знайомим Ростову) під'їхав до рова, штовхнув коня острогами і, випустивши поводи, легко перестрибнув через рів города. Лише земля обсипалася з насипу від задніх копитів коня. Круто повернувши коня, він знову перестрибнув назад через рів і шанобливо звернувся до вершника з білим султаном, очевидно, пропонуючи йому зробити те саме. Вершник, постать якого здалася Ростову знайомою і чомусь мимоволі привернула до себе його увагу, зробив заперечливий жест головою і рукою, і по цьому жесту Ростов миттю впізнав свого оплакуваного, обожуваного государя.

"Але це не може бути він, сам один посеред цього голого поля",— подумав Ростов. У цей час Олександр повернув голову, і Ростов побачив любимі риси, що так виразно викарбувалися в його пам'яті. Государ був блідий, щоки й очі його позападали, але тим більше чарівності, лагідності було в його рисах. Ростов був щасливий, переконавшись у тому, що чутка про поранення царя була неправдивою. Він був щасливий, що бачив його. Він знав, що міг, навіть повинен був просто звернутися до нього й передати те, що наказано було передати від Долгорукова.

Але як закоханий юнак тремтить і мліє, не сміючи сказати того, про що він мріє ночами, і злякано озирається, шукаючи допомоги чи можливості відстрочки і втечі, коли настала жадана хвилина, і він стоїть віч-на-віч із нею, так і Ростов тепер, досягнувши того, чого він бажав найбільше в світі, не знав, як підступити до государя, і в нього виникали тисячі міркувань, чому це було незручно, непристойно і неможливо.

"Як! Я неначе радий з нагоди скористуватися тим, що він сам #один і зажурений, йому неприємною і важкою може здатися невідома особа в цю хвилину смутку; потім, що я можу сказати йому тепер, коли рід одного погляду на нього в мене завмирає серце й пересихає в роті?" Жодна з тих незчисленних промов, які він, звертаючись до государя, складав у своїй уяві, не спадала йому тепер на думку. Ті промови здебільшого виголошувалися зовсім за інших умов, ті говорилися в більшості випадків у хвилини перемог і урочистих свят і переважно на смертному одрі після поранення, тимчасом як государ дякував йому за геройські вчинки, і він, помираючи, висловлював йому potwierdжену на ділі любов свою. •

"Потім, чого ж я буду питати государя про його накази на правий фланг, коли вже тепер четверта година вечора, і битву програно? Ні, безперечно, я не повинен під'їжджати до нього, не повинен порушувати його задуми. Краще померти тисячу разів, ніж дістати від нього, поганий погляд, залишити погану думку",— вирішив Ростов і зі смутком і розпачем у серці поїхав геть, раз у раз оглядаючись на государя, що все ще стояв у тому ж стані нерішучості.

У той час, як Ростов так міркував і сумно від'їжджав від, государя, капітан фон-Толь випадково наїхав на те саме місце і, побачивши государя, просто під'їхав до нього, запропонував йому свої послуги і допоміг перейти пішки через рів. Государ, бажаючи відпочити і почуваючи себе нездоровим, сів під яблуню, і Толь зупинився біля нього. Ростов здалеку з заздрістю і каяттям бачив, як фон-Толь щось довго і з запалом говорив государеві, як государ, видно, заплакавши, закрив очі рукою і потиснув руку Толю.

"І це я міг би бути на його місці!" — подумав сам собі Ростов і, ледве стримуючи сльози жалю про долю государя, в цілковитому відчаї поїхав далі, не знаючи, куди і чого він тепер їде.

Його відчай був тим більший, що він відчув, що його власна слабкість була причиною його горя.

Він міг би... не тільки міг би, а він повинен був під'їхати до государя. І це була єдина нагода показати государеві свою відданість. І він не скористався з неї... "Що я наробив?" — подумав він. І він повернув коня і помчав назад до того місця, де бачив імператора; та нікого вже не було за ровом. Тільки їхали повозки та екіпажі. Від одного фурмана Ростов довідався, що кутузовський штаб перебуває недалеко в селі, куди йшли обози. Ростов поїхав за ними.

Попереду його йшов берейтор Кутузова, ведучи коней у попонах. За берейтором їхала повозка, і за повозкою йшов старик двірський, у кашкеті й козушку, з кривими ногами.

— Тите, гов, Тите! — сказав берейтор.

— Чого? — неуважно озвався старий.

— Тите, йди молотити.

— Е, дурень, тьху! — сердито плюнувши, сказав старий. Минув якийсь час мовчазного руху, і повторився знову той самий жарт.

О п'ятій годині вечора битва була програна на всіх пунктах. Понад сто гармат було вже в руках французів.

Пржебишевський із своїм корпусом склав зброю. Інші колони, розгубивши майже половину людей, відступали розладженими, перемішаними юрмами.

Залишки військ Ланжерона і Дохтурова, змішавшись, тиснулися біля ставків на греблях та берегах біля села Аугеста.

19 Війна 1 мир

289

О шостій годині тільки біля греблі Аугеста ще чутно було гарячу канонаду самих лише французів, які вистроїли численні батареї на схилі Праценських висот і били по наших відступаючих військах..

В ар'єргарді Дохтуров та інші, збираючи батальйони, відстрілювалися від французької кавалерії, що переслідувала наших. Починало смеркати. На вузькій греблі Аугеста, на якій частенько стільки років мирно сидів старенький мельник, у ковпаку, з вудочками, тимчасом як онук його, закачавши рукави сорочки, перебирав у лійці

сріблясту трепетливу рибу; на цій греблі, по якій стільки років мирно проїжджали на своїх парних возах, навантажених пшеницею, у волохатих шапках і в синіх куртках, морави і виїжджали тією ж греблею, запилені мукою, з білими возами,— на цій вузькій греблі тепер між фурами й гарматами, під кіньми і між колесами юрмилися спотворені страхом смерті люди, давлячи один одного, помираючи, переступаючи через помираючих і вбиваючи один одного для того лише, щоб, пройшовши кіль^ кроків, бути так само вбитими.

Кожні десять секунд, нагнітаючи повітря, ляскало ядро або вибухала граната в середині цього густого натовпу, вбиваючи й забризкуючи кров'ю тих, що стояли близько. Долохов, поранений у руку, пішки, з десятком солдатів своєї роти (він був уже офіцером), і його полковий командир, верхи, являли собою залишки всього полку. Їх тягнув натовп; вони втислися у вхід до греблі і, здушені з усіх боків, зупинилися, бо спереду впав кінь під гарматою, і юрма витягала його. Одно ядро вбило когось позад них, друге вдарилося спереду й забризкало кров'ю Долохова. Юрма одчайдушно наперла, стиснулася, просунулася кілька кроків і знову зупинилася.

"Пройти цих сто кроків — і, напевно, врятований; простояти ще дві хвилини — і загинув, напевно",— думав кожен.

Долохов, стоячи в середині натовпу, рвонувся до краю греблі, збивши з ніг двох солдатів, і збіг на слизький лід, що вкрив ставок.

— Звертай! — закричав він, підстрибуючи на льоду, що тріщав під ним,— звертай!—кричав він на гармату.— Тримає!..

Лід тримав його, але гнувся і тріщав, і очевидно було, що не тільки під гарматою чи натовпом людей, але й під ним самим він зараз проламається. На нього дивились і тиснулись до берега, не наважуючись ще ступити на лід. Командир полку, стоячи верхи біля в'їзду, підняв руку й розкрив рота, звертаючись до Долохова. Раптом одно з ядер так низько засвистіло над натовпом, що всі нагнулися. Щось ляпнуло в мокре, і генерал упав з конем у калюжу крові. Ніхто не глянув на генерала, не подумав підняти його.

— Рушай на лід! Давай по льоду! Давай! звертай! Чи не чуєш! Рушай!—раптом після ядра, що влучило в генерала, залунали незчисленні голоси, не знаючи, що і нащо кричать.

Одна з задніх гармат, пю вступала на греблю, звернула на лід. Юрми солдатів стали збігати з греблі на замерзлий ставок. Під одним з передніх солдатів тріснув лід, і одна нога ввійшла в воду, він хотів стати краше і заломився по пояс. Найближчі солдати зам'ялися, гарматний їздовий зупинив свого коня, але ззаду все ще лунали вигуки: "Давай на лід, чого стоїш? Рушай! Рушай!" І вигуки жаху почулися в натовпі. Солдати, оточуючи гармату, махали на коней і били їх, щоб вони звертали і просувалися. Коні рушили з берега. Лід, який тримав піших, провалився величезною крижиною, і чоловік сорок, що були на льоду, кинулися хто вперед, хто назад, потопляючи один одного.

Ядра все так само рівномірно свистіли і ляскали на лід, у воду, і найчастіше в натовп, що вкривав греблю, ставки і берег.

На Праценській горі, на тому самому місці, де він упав з древком прапора в руках, лежав князь Андрій Волконський, стікаючи кров'ю, і, сам не знаючи того, стогнав тихим, жалісним дитячим стогоном.

Надвечір він перестав стогнати і зовсім затих. Він не знав, скільки часу тривало його забуття. Раптом він знову відчув, що він живий і страждає від пекучого болю, який розриває щось у голові.

"Де воно, це високе небо, якого я не знав досі й побачив сьогодні? — було першою його думкою. — І муки цієї я не знав також, — подумав він. — Так, я нічого, нічого не знав досі. Але де я?"

Він став прислухатися і почув, що наближаються звуки тупоту коней і звуки голосів, які розмовляють по-французькому. Він розплющив очі. Над ним було знову все те ж саме високе небо з хмарками, які піднялися ще вище і пливли, і крізь які синіла безконечність. Він не повертав голови і не бачив тих, що, судячи по звуку копитів і голосів, під'їхали до нього й зупинилися.

Вершники ці були Наполеон і два його ад'ютанти. Бонапарте, об'їжджаючи поле бою, давав останні накази про посилення батарей, що стріляли по греблі Аугеста, і розглядав убитих та поранених, які zostалися на полі бою.

— *De beaux hommes!* 1 — сказав Наполеон, дивлячись на вбитого російського гренадера, що з уткнутих у землю обличчям і з почорнілою потилицею лежав ниць, далеко відкинувши одну вже задубілу руку.

— *Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!* 2—

1 — Гарний народ!

2 — Батарейних зарядів більш нема, ваша величність!

19* 291

сказав у цей час ад'ютант, який приїхав з батарей, що стріляли по Аугесту.

— *Faites avancer celles de la réserve!* 1,— сказав Наполеон, і, від'їхавши кілька кроків, він зупинився над князем Андрієм, який лежав горілиць з кинутим біля нього древком прапора (прапор уже, як трофей, взяли французи).

— *Voilà une belle mort!* 2,— сказав Наполеон, дивлячись на Волконського.

Князь Андрій зрозумів, що це було сказано про нього і що каже це Наполеон. Він чув, як називали *sire* 3 того, хто сказав ці слова. Але він чув ці слова, ніби він чув дзижчання мухи. Він не тільки не цікавився ними, але він і не помітив, а зараз же забув їх. Йому палило голову; він почував, що спливає кров'ю, і він бачив над собою далеке, високе і вічне небо. Він знав, що це був Наполеон — його герой, але в цю хвилину Наполеон здавався йому такою маленькою, нікчемною людиною порівняно до того, що відбувалося тепер між його душею і цим високим, безконечним небом з хмарками, що пливли по ньому, йому було цілком однаково в цю хвилину, хоч би хто стояв над ним, хоч би що говорив про нього; він радий був лише з того, що зупинилися над ним люди, й бажав лише, щоб ці люди допомогли йому й повернули його до життя, яке здавалося йому таким прекрасним, бо він так інакше розумів його тепер. Він зібрав усю свою силу, щоб поворушитися і зробити який-небудь звук. Він трошки поворушив ногою,

кволю, болісно застогнав, і цей стогін викликав у нього жаль до самого себе.

— А! він живий,— сказав Наполеон.— Підняти цього молодика, *se jeune homme*, і віднести на перев'язочний пункт!

Сказавши це, Наполеон поїхав далі назустріч маршалові Ланну, який, знявши капелюха, усміхаючись і поздоровляючи з перемогою, під'їжджав до імператора.

Князь Андрій не пам'ятав нічого далі: він знепритомнів від страшного болю, якого йому завдали вкладання на ноші, поштовхи під час руху й зондування рани на перев'язочному пункті. Він прийшов до пам'яті уже тільки наприкінці дня, коли його, приєднавши до інших російських поранених та полонених офіцерів, понесли до госпіталю. На цьому пересуванні він почував себе трохи свіжішим і міг оглядатися і навіть говорити.

Перші слова, які він почув, прийшовши до пам'яті, були слова французького конвойного офіцера, що квапливо казав:

— Треба тут зупинитися: імператор зараз проїде; йому буде приємно бачити цих полонених добродіїв.

— Сьогодні так багато полонених, мало не вся російська армія, що йому, певно, це надокучило,— сказав другий офіцер.

1 — Накажіть привезти з резервів,

2 — Ось прекрасна смерть,

3 ваша величність.

— Ну, однак! Цей, кажуть, командир всієї гвардії імператора Олександра,—сказав перший, показуючи на пораненого російського офіцера в білому кавалергардському мундирі.

Волконський упізнав князя Рєпніна, якого він зустрічав у петербурзькому світі. Поруч з ним стояв другий, дев'ятнадцятилітній юнак, теж поранений кавалергардський офіцер.

Бонапарте, під'їхавши галопом, зупинив коня.

— Хто старший? — сказав він, побачивши полонених. Назвали полковника, князя Рєпніна.

— Ви командир кавалергардського полку імператора Олександра? — спитав Наполеон.

— Я командував ескадроном,— відповів Рєпнін.

— Ваш полк чесно виконав обов'язок свій,— сказав Наполеон.

— Похвала великого полководця є кращою нагородою солдатів,— сказав Рєпнін.

— З задоволенням віддаю її вам,— сказав Наполеон.— Хто цей юнак коло вас?

Князь Рєпнін назвав поручика Сухтелена. Глянувши на нього, Наполеон сказав, усміхаючись:

— *Il est venu bien Jeune se frotter à nous l.*

— Молодість не перешкоджає бути хоробрим,— промовив зривистим голосом Сухтелен.

— Прекрасна відповідь,— сказав Наполеон,— юначе, ви далеко підете!

Князь Андрій, для повноти трофею полонених виставлений також вперед, на очі імператора, не міг не привернути його уваги. Наполеон, очевидно, згадав, що він бачив його на полі і, звертаючись до нього, вжив те саме найменування молодика — *jeune homme*, під яким Волконський першого разу відбився в його пам'яті.

— *Et vous, jeune homme?* Ну, а ви, молодче? — звернувся він до нього. — Як ви себе почуваєте, *mon brave?*

Незважаючи на те, що за п'ять хвилин до цього князь Андрій міг сказати кілька слів солдатам, які переносили його, він тепер, спрямувавши свій погляд просто на Наполеона, мовчав... йому такими нікчемними здавалися в ці хвилини всі інтереси, що заповнювали Наполеона, таким дріб'язковим здавався йому сам герой його, з цим порожнім гонором і радістю перемоги, у порівнянні з тим високим, справедливим і добрим небом, яке він бачив і зрозумів, — що він не міг відповідати йому.

Та й усе здавалося таким непотрібним і марним у порівнянні з тим строгим і величним строем мислі, що його викликали в ньому виснаження від витеклої крові, страждання та чекання близької смерті. Дивлячись Наполеону у вічі, князь Андрій думав про марноту величності, про марноту життя, значення якого

1 — Молодим же він піткнувся битися з нами.

ніхто не міг зрозуміти, і про ще більшу марноту смерті, смислу якої не міг збагнути й пояснити ніхто з людей.

Імператор, не дочекавшись відповіді, одвернувся і, від'їжджаючи, звернувся до одного з начальників:

— Хай подбають про цих добродіїв і відвезуть їх до мого бівуаку; хай мій лікар Ларрей огляне їх рани. До побачення, князю Репнін, — і він, торкнувши коня, галопом поїхав далі.

На обличчі в нього було сяйво самовдоволення і щастя.

Солдати, що принесли князя Андрія і зняли з нього золотого образка, якого навісила на брата княжна Марія і який трапився їм під руку, побачивши ласкавість у обходженні імператора з полоненими, поспішили повернути образка.

Князь Андрій не помітив, хто і як надів його знову, але на грудях у себе поверх мундира раптом побачив образок на дрібному золотому ланцюжку.

"Добре б це було, — подумав князь Андрій, глянувши на цей образок, що його з таким почуттям і побожністю навісила на нього сестра, — добре б це було, якби все було таким ясным і простим, як воно здається княжні Марії. Як добре було б знати, де шукати допомоги в цьому житті і чого чекати після нього там, за гробом! Який би щасливий і спокійний я був, коли б міг сказати тепер: господи, помилуй мене!.. Але кому я скажу це? Чи сила — невизначна, незбагненна, до якої я не тільки не можу звертатися, але якої я не можу висловити, — велике все чи нічого, — казав він сам до себе, — чи це той бог, якого ось тут, у цій ладанці, зашила княжна Марія? Нічого, нічого нема певного, крім марноти всього того, що мені зрозуміле, і величі чогось незрозумілого, але найважливішого!"

Ноші рушили. При кожному поштовху він знову почував нестерпний біль; гарячка

посилилася, і він починав марити. Ті мрії про батька, дружину, сестру та про майбутнього сина і ніжність, яку він почував уночі перед боєм, постать маленького, нікчемного Наполеона і над усім цим високе небо,— становили головну основу його гарячкових уявлень.

Тихе життя і спокійне родинне щастя в Лисих Горах уявлялись йому. Він уже втішався ним щастям, коли раптом з'являвся маленький Наполеон із своїм байдужим, обмеженим і щасливим від нещастя іншим поглядом, і починалися сумніви, муки, і лише небо обіцяло заспокоєння. На ранок усі мрії змішалися і злилися в хаос і морок непритомності й забуття, які значно ймовірніше, на думку самого Ларрея, лікаря Наполеоноюю, повинні були завершитися смертю, ніж одужанням.

— C'est un sujet nerveux et bilieux, — сказав Ларрей, — il n'en réchappera pas¹.

Князя Андрія, серед інших безнадійних поранених, було здано на опікування жителіз.

і — Це суб'єкт нервовий і жовчний,— він не одужає.

ТОМ ДРУГИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

На початку 1806 року Микола Ростов повернувся у відпустку. Денисов їхав теж додому, у Воронеж, і Ростов умовив його їхати з ним до Москви й зупинитися в них у домі. На передостанній станції, зустрівши товариша, Денисов випив з ним три пляшки вина і, під'їжджаючи до Москви, хоч дорога була вибоїста, не прокидався, лежачи на дні перепряжних саней, біля Ростова, якого у міру наближення до Москви дедалі більше брала-нетерплячка.

"Чи скоро? Чи скоро? О, ці нестерпні вулиці, крамниці, калачі, ліхтарі, візники!" — думав Ростов, коли вже вони записали свої відпустки на заставі і в'їхали в Москву.

— Денисов, приїхали! Спить! — казав він, убім тілом подаючись уперед, наче він цим положенням надіявся прискорити рух саней. Денисов не озивався.

— Ось він ріг-перехрестя, де візник Захар стоїть; ось він і Захар, і все та ж коняка. Ось і крамничка, де пірники купували. Чи скоро? Ну!

— До якого будинку? — спитав ямщик.

— Та он наприкінці, до великого, як ти не бачиш! Це наш будинок,— казав Ростов,— та це ж наш будинок!

— Денисов! Денисов! Зараз приїдемо.

Денисов підвів голову, відкашлявся і нічого не відповів.

— Дмитре,— звернувся Ростов до лакея, що сидів на передку.— Це ж у нас світло?

— Авжеж, і в татуся в кабінеті світиться.

— Ще не лягали? Га? як ти думаєш?

— Дивися ж не забудь, зараз же вийми мені нову венгерку,— додав Ростов, обмацуючи нові в нього вуса.

— Ну-бо поганяй,— кричав він до ямщика.— Та прокинься ж, Васю,— звертався він до Денисова, який знову опустив голову.

— Та ну ж, паняй, три карбованці на горілку, паняй! — крикнув Ростов, коли вже сани були за три будинки від під'їзду. Йому здавалося, що коні стоять на місці. Нарешті сани взяли праворуч до під'їзду; над головою своєю Ростов побачив знайомий карниз із відбитою штукатуркою, ґанок, тротуарний стовп. Він на ходу вискочив з саней і побіг у сіни. Будинок так само стояв нерухомо, негостинно, наче йому було байдуже, хто приїхав до нього. В сінях нікого не було. "Боже мій! чи все гаразд?" — подумав Ростов, з завмиранням серця зупиняючись на мить і зараз же пускаючись бігти далі через сіни і знайомими, перекошеними східцями. Усе та ж сама дверна клямка, за нечистоту якої сердилася графиня, так само погано відчинялася. В передпокої горіла одна лойова свічка.

Старий Михайло спав на скрині. Прокіп, той дужий виїзний лакей, що 'за задок піднімав карету, сидів і плів з прутів личаки. Він глянув на двері, що відчинилися, і байдужий, сонний вираз його раптом змінився на захоплено-зляканий.

— Матінко рідна! Граф молодий! — вигукнув він, впізнавши молодого пана.— Що ж це? Голубчику мій! — І Прокіп, трясучись від хвилювання, кинувся до дверей вітальні, певно, для того, щоб повідомити, але, видно, передумав, вернувся назад і припав до плеча молодого пана.

— Здорові? — спитав Ростов, висмикуючи в нього свою руку.

— Хвалити бога! Усе хвалити бога! Щойно ось повечеряли! Дай на себе подивитися, ваше сіятельство!

— Усе цілком гаразд?

— Хвалити бога, хвалити бога!

Ростов, зовсім забувши про Денисова, не бажаючи нікому дати випередити себе, скинув шубу і навшпиньки побіг у темну велику залу. Усе те саме — ті ж ломберні столи, та ж люстра в чохлі; але хтось уже бачив молодого пана, і не встиг він добігти до вітальні, як щось навалю, як буря, вилетіло з бічних дверей, обійняло стало цілувати його. Далі друга, третя така ж істота вискочила з других, третіх дверей; ще обійми, ще поцілунки, ще вигуки, сльози радості. Він не міг розібрати, де і хто тато, хто Наташа, хто Петя. Усі кричали, говорили й цілували його одночасно. Тільки матері не було серед них — це він пам'ятав.

— А я ж бо не знав... Миколенька... друже мій!

— Ось він... наш... Друже мій, Колю... Змінився! Нема свічок! Чаю!

— Та мене ж бо поцілуй!

— Серденько... а мене ж.

Соня, Наташа, Петя, Анна Михайлівна, Віра, старий граф обіймали його; і слуги, й покоївки, наповнивши кімнату, примовляли й ахали.

Петя повис на його ногах.

— А мене ж бо! — кричав він.

Наташа, по тому, як вона, пригнувши його до себе, розцілувала все його обличчя, відскочила від нього і, тримаючись за полу його венгерки, стрибала, як коза, все на одному місці і пронизливо вищала.

З усіх боків були блискучі від сліз радості очі, сповнені любові, з усіх боків були губи, що домагалися поцілунку.

Соня, червона, як кумач, теж трималася за його руку і вся сяяла в блаженному погляді, спрямованому в його очі, яких вона чекала. Соні минуло вже шістнадцять років, і вона була дуже гарна, особливо в цю хвилину щасливої піднесеної радості. Вона дивилася на нього, не зводячи очей, усміхаючись і затримуючи віддих. Він вдячно глянув на неї; але все ще чекав і шукав когось. Стара графиня ще не виходила. І ось почулися кроки в дверях. Кроки були такі швидкі, що вони не могли належати його матері.

Але це була вона, в новій, незнайомій ще йому, пошитій без нього сукні. Всі розступилися, і він побіг до неї. Коли вони зішлись, вона впала на його груди ридаючи. Вона не могла підвести обличчя, тільки припадала ним до холодних шнурків його венгерки. Денисов, ніким не помічений, увійшовши до кімнати, стояв тут-таки і, дивлячись на них, тер собі очі.

— Василь Денисов, друг вашого сина,— сказав він, рекомендуючись графові, який запитливо дивився на нього.

— Ласкаво прошу. Знаю, знаю,— сказав граф, цілуючи і обіймаючи Денисова.— Миколенька писав... Наташо, Віро, ось він, Денисов.

Ті самі щасливі, захоплені обличчя обернулися на кошлату постать Денисова й оточили його.

— Голубчику, Денисов! — ^вискнула Наташа, не пам'ятаючи себе від захвату, підскочила до нього, обняла й поцілувала його. Наташин вчинок усіх збентежив. Денисов теж почервонів, але усміхнувся і, взявши Наташину руку, поцілував її.

Денисова одвели у приготовлену для нього кімнату, а Ро-стови всі зібралися в диванну біля Миколеньки.

Стара графиня, не випускаючи його руки, яку вона щохвилини цілувала, сиділа з ним поруч; усі інші, з'юрмившись навколо них, ловили кожен його рух, слово, погляд і не зводили з нього захоплених, закоханих очей. Брат і сестри сперечалися й перехоплювали місця одне в одного якнайближче до нього й билися за те, кому принести чай, хусточку, люльку.

Ростов був дуже щасливий з любові, яку до нього виявляли; але перша хвилина його зустрічі була така блаженна, що теперішнього його щастя йому здавалося мало, і він усе чекав чогось ще, і ще, і ще.

Другого ранку приїжджі спали з дороги до десятої години.

В передній кімнаті валялися шаблі, сумки, ташки, відкриті чемодани, брудні чоботи. Вичищені дві пари з острогами були щойно поставлені біля стіни. Слуги приносили вмивальники, гарячу воду для гоління і вичищений одяг. Пахло тютюном і мужчинами.

— Гей, Гришка, люльку! — вигукнув хриплий голос Васьки Денисова.— Ростов, вставай!

Ростов, протираючи очі, що злипалися, підвів закучману голову з гарячої подушки.

— А що, пізно?

— Пізно, десята година,— відповів Наташин голос, і з сусідньої кімнати долинуло шелестіння накрохмалених платтів, шепіт і сміх дівочих голосів, і в ледь прочинені двері мигнуло щось блакитне, стрічки, чорне волосся та веселі обличчя. Це були Наташа, Соня і Петя; вони прийшли довідатись, чи не встав Микола.

— Миколенька, вставай! — знову почувся Наташин голос біля дверей.

— Зараз!

У цей час Петя в першій кімнаті, побачивши і схопивши шаблі і почувуючи той захват, що його відчувають хлопчики, бачачи войовничого старшого брата, забув, що сестрам непристойно бачити роздягнених мужчин, і відчинив двері.

— Це твоя шабля? — кричав він. Дівчатка відскочили. Денисов із зляканими очима сховав свої волохаті ноги в ковдру, оглядаючись за допомогою на товариша. Двері пропустили Петю і знову зачинилися. З-за дверей стало чути сміх.

— Миколенька, виходь у халаті,— промовив Наташин голос.

— Це твоя шабля? — спитав Петя.— Чи це ваша? — з догідливою пошаною звернувся він до вусатого, чорного Денисова.

Ростов поспішно взувся, надів халат і вийшов. Наташа вступила в один чобіт з острогою і влазила у другий. Соня крутилася і тільки-но хотіла розвіяти плаття і присісти, коли він вийшов. Обидві були в однакових, новеньких, блакитних платтях,— свіжі, рум'яні, веселі. Соня втекла, а Наташа, взявши брата під руку, повела його до диванної, і в них почалася розмова. Вони не встигали питати одне одного й відповідати на запитання про тисячі дрібниць, які могли цікавити лише їх самих. Наташа сміялася на кожне слово, яке він казав і яке вона казала, не тому, що було смішне те, що вони говорили, а тому, що їй було весело і вона неспроможна була стримувати своєї радості, яка виявлялася сміхом.

— Ах, як гарно, чудесної — примовляла вона до всього. Ростов відчув, як під впливом гарячого проміння любові, вперше за півтора року, на душі його і на обличчі розпускалася та дитяча усмішка, якою він ні разу не усміхався, відколи виїхав з дому.

— Ні, спухай,— сказала вона,— ти тепер зовсім мужчина? Я страшенно рада, що ти мій брат.— Вона торкнула його вуса.— Мені хочеться знати, які ви, мужчини? Чи такі, як ми? Ні?

— Чому Соня втекла? — спитав Ростов.

— Аті Це ще ціла історія. Як ти казатимеш на Соню? Ти чи ви?

— Як трапиться,— відповів Ростов.

— Кажі їй ви, будь ласка, я тобі згодом розповім.

— Та що таке?

— Ну, я тепер скажу. Ти знаєш, що Соня мій друг, такий друг, що я руку обпечу для неї. Ось подивися.— Вона підняла свій серпанковий рукав і показала на своїй довгій, худій і ніжній ручці під плечем, значно вище ліктя (у тому місці, що буває закрито й бальними платтями), червоний знак.

— Це я обпекла, щоб довести їй любов. Просто лінійку розпекла на вогні та й

притиснула.

Сидячи у своїй колишній класній кімнаті, на дивані з подушечками на підлокітниках, і дивлячись у ці шалено-збуджені Наташині очі, Ростов знову увійшов у той свій сімейний, дитячий світ, який не мав ні для кого ніякого смислу, лише для нього, але який давав йому одну з найкращих утіх у житті; і обпечення руки лінійкою для виявлення любові здалося йому не марним: він розумів і не дивувався з цього.

— То що ж? тільки? — спитав він.

— Ну, такі дружні, такі дружні! Це що, дурниці — лінійкою; але ми назавжди друзі. Вона кого полюбить, то назавжди; а я цього не розумію, я забуду відразу.

— Ну, то що ж?

— Отож, так вона любить мене і тебе.— Наташа раптом почервоніла.— Ну, ти пам'ятаєш, перед від'їздом... То вона каже, що ти це все забудь... Вона сказала: я буду любити його завжди, а він хай буде вільний. Адже правда, що це прекрасно, благородно!—Так же, так? дуже благородно? так?—питала Наташа так серйозно і схвильовано, що видно було, що те, що вона говорила тепер, вона перше говорила зі сльозами. Ростов задумався

— Я ні в чому не беру назад свого слова,— сказав він.—

І потім, Соня така чарівна, що який же дурень буде ВІДМОРЛЯ-тися від свого щастя?

— Ні, ні,— вигукнула Наташа.— Ми про це вже з нею розмовляли. Ми знали, що ти це скажеш. Але так не можна, бо, розумієш, коли ти так говориш — вважаєш, що зв'язаний словом, то виходить, що вона ніби навмисне це сказала. Виходить, що ти все ж силувано з нею одружишся, ♦ виходить зовсім не те.

Ростов бачив, що все це вони добре придумали. Соня і вчора вразила його своєю красою. Сьогодні, коли він побачив її мигцем, вона здалася йому ще кращою. Вона була чарівна шість-йадцятилітня дівчинка, яка очевидно пристрасно його любила (у цьому він не мав сумніву ні на хвилину). Чому ж йому було не любити її тепер і не одружитися навіть, думав Ростов, але... тепер стільки радощів і занять, крім цього! "Так, вони це прекрасно придумали,— подумав він,— треба zostаватися вільним".

— Ну і чудово,— сказав він,— згодом поговоримо. Ах, як я тішусь тобою! — додав він.

— Ну, а що ж ти, Бориса не зрадила? — спитав брат.

— От дурниці! — сміючись вигукнула Наташа.— Ні про нього і ні про кого я не думаю і знати не хочу.

— Он воно що! То як же ти?

— Я? — перепитала Наташа, і щаслива усмішка осяяла її обличчя.— Ти бачив Dupont'a?

— Ні.

— Знаменитого Дюпора, танцівника, не бачив? Ну, то ти не зрозумієш. Я ось що таке.— Наташа взяла, округливши руки, свою спідницю, як танцюють, відбігла кілька кроків, повернулася, зробила антраша, постукала ніжкою об ніжку і, ставши на самі

кінчики носків, пройшла кілька кроків.

— Адже стою? адже ось! — казала вона; але не втрималася навшпиньках.— Так ось я що таке! Ніколи ні за кого не піду заміж, а стану танцівницею. Тільки нікому не кажи.

Ростов так голосно й весело зареготав, що Денисову в його кімнаті стало заздрісно, і Наташа не могла стриматися, засміялася з ним разом.— Ні, а гарно ж? — усе говорила вона.

— Гарно. За Бориса вже не хочеш виходити заміж? Наташа спалахнула.

— Я не хочу ні за кого йти заміж. Я йому те саме скажу, коли побачу.

— Он як! — сказав Ростов.

— Авжеж, усе це пусте,— продовжувала щебетати Наташа.

— А що, Денисов хороший? — спитала вона.

— Хороший.

— Ну і прощай, одягайся. Він страшний, Денисов?

— Чого страшний? — спитав Nicolas.— Ні, Васька славний.

— Ти його Ваською звеш?.. Чудно. А що, він дуже хороший?

— Дуже хороший.

— Ну, приходь скоріше чай пити.

І Наташа стала навшпиньки і пройшлася з кімнати так, як роблять танцівниці, але усміхаючись так, як усміхаються лише шасливі п'ятнадцятилітні дівчатка. Зустрівшись у вітальні з Сонею, Ростов почервонів. Він не знав, як обійтися з нею. Вчора вони поцілувалися в першу хвилину радості побачення, але сьогодні почували, що не можна цього зробити; він почував, що всі, і мати і сестри, дивилися на нього запитливо і від нього чекали, як він триматиметься з нею. Він поцілував її в руку і назвав її ви — Соня. Але очі їх, зустрівшись, сказали одні одним "ти" і ніжно поцілувалися. Вона своїм поглядом просила його пробачити їй те, що в посольстві Наташі вона сміла нагадати йому про його обіцянку, і дякувала йому за його любов. Він своїм поглядом дякував їй за те, що вона не зв'язувала його і казав, що, так чи інакше, він ніколи не перестане любити її, бо не можна не любити її.

— Як усе ж чудно,— сказала Віра, вибравши хвилину загального мовчання,— що Соня з Миколенькою тепер зустрілися на "ви" і як чужі.— Вірине зауваження було справедливе, як і всі її зауваження; але, як і від більшої частини її зауважень, усім зробилося ніяково; і не тільки Соня, Микола і Наташа, але й стара графиня, яка боялася цієї синові любові до Соні, що могла позбавити його блискучої партії, теж почервоніла, як дівчинка. Денисов, на подив Ростова, в новому мундирі, на помаджений і напахчений, увійшов до вітальні таким самим франтом, яким він був у боях, і таким люб'язним з дамами та кавалерами, яким Ростов і гадки не мав його бачити.

II

Коли Микола Ростов повернувся в Москву з армії, його прийняли домашні як кращого сина, героя і любого Миколеньку; родичі— як милого, приємного і поважливого молодика; знайомі — як вродливого гусарського поручика, гарного танцюриста і одного з кращих женихів Москви.

Знайомство у Ростових було — вся Москва; грошей цього року в старого графа було доволі, бо були перезакладені всі маєтки, і тому Миколенька, завівши собі власного рисака і най-модніші рейтузи, особливі, яких ні в кого ще в Москві не було, і чоботи, наймодніші, з найгострішими носками і з маленькими срібними острогами, проводив час дуже весело. Ростов, повернувшись додому, зазнав приємного почуття після якогось часу примірювання себе до старих умов життя. Йому здавалося, що він дуже змужнів і виріс. Розпач з приводу нескладеного екзамену з закону божого, позичання грошей у Гаврила на візника, таємні поцілунки з Сонею, — він про все це згадував, як про легковажність, від якої він був безмірно далекий тепер. Тепер він — гусарський поручик у срібному ментіку, з солдатським

Георгієм, готує свого рисака до перегонів, разом з відомими любителями, літніми, поважними. У нього знайома дама на бульварі, до якої він їздить увечері. Він диригував мазурку на балу в Архарових, розмовляв про війну з фельдмаршалом Камен-ським, бував у Англійському клубі і був на ти з одним сорокалітнім полковником, з яким познайомив його Денисов.

Пристрасть його до государя трохи послабшала в Москві, бо він за цей час не бачив його. Але він усе ж часто розповідав про государя, про свою любов до нього, даючи відчутти, що він ще не все розповідає, що щось є ще в його почутті до государя, що не може бути всім зрозумілим; і від щирого серця поділяв загальне в ті часи у Москві почуття обожування до імператора Олександра Павловича, якому в Москві в той час було дано найменування "ангела у плоті".

В це коротке перебування Ростова у Москві, до від'їзду в армію, він не зблизився, а навпаки, розійшовся з Сонею. Вона була дуже гарна, мила, і, очевидно, пристрасно закохана в нього; але він був у тій порі молодості, коли здається, що так багато справ, що нема коли цим займатися, і молодик боїться зв'язуватись — дорожить своєю волею, яка йому потрібна на багато чого іншого. Коли він думав про Соню в це нове перебування в Москві, він казав собі: "Еї ще багато таких буде і є там, деся, мені ще невідомих. Ще встигну, коли захочу, зайнятися і любов'ю, а тепер нема коли". Крім того, він вбачав щось принизливе для своєї мужності у жіночому товаристві. Він їздив на бали і в жіноче товариство, вдаючи, що робить це проти волі. Перегони, Англійський клуб, гульня з Денисовим, поїздка туди — це була інша річ: це личило бравому гусарові.

На початку березня старий граф Ілля Андрійович Ростов був заклопотаний влаштуванням обіду в Англійському клубі для прийому князя Багратіона.

Граф у халаті ходив по залі, даючи накази клубному економові і знаменитому Феоктистові, старшому куховарові Англійського клубу, про спаржу, про свіжі огірки, про суніці, про теля і рибу для обіду князеві Багратіону. Граф, з дня заснування клубу, був його членом і старшиною, йому було доручено від клубу влаштування свята на честь Багратіона, тому" що рідко хто вмів так розкішно, гостинно влаштувати бенкет, особливо тому, що рідко хто вмів і хотів прикласти свої гроші, коли їх бракуватиме на влаштування бенкету. Куховар і економ клубу з веселими обличчями слухали накази

графа, бо вони знали, що ні при кому, як при ньому, не можна краще пожитися на обіді, який коштує кілька тисяч.

— Ну, гляди ж, гребінчиків, гребінчиків у тортю поклади, знаєш!

— Холодних, отже, три?..— спитав куховар. Граф задумався.

— Не можна менше, три... майонез раз,— сказав він, загинаючи палець...

— То накажете стерлядей великих узяти? — спитав економ.

— Що ж діяти, візьми, коли не спускають. Ага, матінко ти моя, я мало не забув. Треба ж іще одну антре на стіл. Ох, лишенько! — він схопився за голову.— Та хто ж мені квіти привезе? Митенька! Гов, Митенька! Лети, Митенька, у підмосковну,— звернувся він до управителя, який увійшов на його поклик,— лети в підмосковну і накажи ти Максимці-садівникові зараз спорядити валку. Скажи, щоб усі оранжереї сюди волік, щоб закутав повстю. Та щоб мені двісті вазонів тут на п'ятницю були.

Давши ще кілька різних наказів, він вийшов був відпочити до графинечки, але знову згадав щось потрібне, вернувся сам, вернув куховара та економа і знову став наказувати. У дверях почулася легка чоловіча хода, бренькання острог, і гарний, рум'яний, з чорніючими вусиками, увійшов молодий граф, який, видно, відпочив і виплекався на спокійному житті в Москві.

— Ах, братіку мій! Голова йде обертом,— сказав старий, немов соромлячись, усміхаючись перед сином.— Хоч би ти ось допоміг! Адже треба ще співаків. Музика в мене є, та циган, чи що, покликати? Ваша братія, військові, це люблять.

— Далебі, таточку, я думаю, князь Багратіон, готуючись до Шенграбенської битви, менше морочився, ніж ви тепер,— сказав син, усміхаючись.

Старий граф прикинувся розсердженим.

— Авжеж, ти балакай, ти спробуй!

І граф звернувся до куховара, який з розумним і поважним обличчям спостережливо і привітно поглядав на батька й на сина.

— Яка молодь ось, га, Феоктисте? — сказав він.— Сміється з нашого брата — стариків.

— Що,ж, ваше сіятельство, їм би тільки попоїсти добре, а як усе зібрати та сервірувати, це не їх справа.

— Так, так! — вигукнув граф і, весело схопивши сина за обидві руки, закричав: Так ось же що, попався ти мені! Візьми ти зараз парні сани і рушай до Безухова і скажи, що граф, мовляв, Ілля Андрійович прислав просити у вас суниць та ананасів свіжих. Більше ні в кого не дістанеш. Самого його нема, то ти зайди, княжнам скажи, і звідти, ось що, їдь ти на Разгуляй — їпатка-кучер знає,— знайди ти там Ілюшку-цигана, от що у графа Орлова тоді танцював, пам'ятаєш, у білому ка-закині, і приведи ти його сюди, до мене.

— Із циганками його сюди привести? — спитав Микола, сміючись.

— Ну, ну!..

Під цей час нечутними кроками, з діловим, заклопотаним і разом похристиянському покірливим виглядом, що ніколи не покидав її, увійшла до кімнати Анна Михайлівна. Незважаючи на те, що кожного дня Анна Михайлівна заставляла

графа в халаті, щоразу він бентежився при ній і просив пробачення за свій костюм.

— Нічого, графе, голубчику,— сказала вона, покірливо заплющуючи очі.— А до Безухова я поїду,— сказала вона.— Молодий Безухов приїхав, і тепер, графе, ми все дістанемо з його оранжерей. Мені й треба було бачити його. Він мені прислав листа від Бориса. Хвалити бога, Боря тепер при штабі.

Граф зрадив, що Анна Михайлівна брала одну частину його доручень, і наказав запрягти для неї маленьку карету.

— Ви Безухову скажіть, щоб він приїжджав. Я його запишу. Що він з дружиною? — спитав він.

Анна Михайлівна пустила під лоб очі, і обличчя її пойняла глибока скорбота...

— Ах, мій друже, він дуже нещасний,— сказала вона.— Якщо правда те, що ми чули, то це жах. І чи думали ми, коли так раділи його щастям! І така висока, небесна душа, цей молодий Безухов! Так, мені від душі шкода його, і я постараюся його втішити, наскільки це від мене залежатиме.

— Та що таке? — спитали обидва Ростови, старший і молодший.

Анна Михайлівна глибоко зітхнула.

— Долохов, Марії Іванівни син,— сказала вона таємничим шепотом,— кажуть, зовсім скомпрометував її. Він його вивів, запросив до себе в дім у Петербурзі, і ось... Вона сюди приїхала, і цей шибайголова за нею,— сказала Анна Михайлівна, бажаючи виявити своє співчуття ГГеру, але в мимовільних інтонаціях і напівусмішкою виказуючи співчуття шибайголови, як вона назвала Долохова.— Кажуть, сам П'єр зовсім пригнічений своїм горем.

— Ну, все ж скажіть йому, щоб він приїжджав до клубу,— трохи розважиться. Бенкет буде на всю губу.

Другого дня, 3-го березня, о другій годині пополудні, двісті п'ятдесят чоловік членів Англійського клубу та п'ятдесят чоловік гостей чекали на обід дорогого гостя і героя австрійського походу, князя Багратіона. Перший час по одержанні звістки про Аустер-ліцьку битву "Москва була вражена. В ті часи росіяни так звикли до перемог, що, одержавши звістку про поразку, одні просто не вірили, другі шукали пояснення такій дивній події у яких-небудь незвичайних причинах. В Англійському клубі, де збиралося все, що було знатного і що мало правдиві відомості і вагу, у грудні місяці, коли почали приходити вісті, нічого не говорили про війну і про останню битву, неначе всі змовилися мовчати про неї. Люди, які давали напрям розмовам, як от граф Растопчин, князь Юрій Володимирович Долгорукий, Валуев, граф Марков, князь Вяземський, не показувалися в клубі, а збиралися по домах, у своїх інтимних гуртках, і москвичі, які говорили з чужих голосів (до них належав і Ілля Андрійович Ростов), залишались на короткий час без певної думки про справи війни і без верховодів. Москвичі почували, що щось негаразд і що обмірковувати ці погані вісті важко, і тому краще мовчати. Але через якийсь час, як присяжні виходять з кімнати для нарад, з'явилися й тузи, що

, спрямовували думку в клубі, і все заговорило ясно й певно. Було знайдено

причини тієї неймовірної, нечуваної і неможливої події, що росіян було побито, усе стало ясно, в усіх кутках Москви заговорили одне й те ж. Причини ці були: зрада австрійців, погане забезпечення війська, зрада поляка Пршебишевського і французького Ланжерона, нездатність Кутузова та (нишком говорили) молодість і недосвідченість государя, який довірився поганим і нікчемним людям. Але війська, російські війська, говорили всі, були незвичайні й робили чудеса хоробрості. Солдати, офіцери, генерали — були героями. А героєм з героїв був князь Багратіон, який прославився своєю Шенграбенською битвою і відступом від Аустерліца, де лише він провів свою колону нерозстроєною і цілий день відбивав удвічі сильнішого ворога. Тому, що Багратіона обрано було героєм у Москві, сприяло й те, що він не мав зв'язків у Москві і був чужий. В особі його віддавали шану бойовому, простому, без зв'язків та інтриг, російському солдатові, ще зв'язаному спогадами Італійського походу з іменем Суворова. Крім того, у такому вшануванні його найкраще показувалося осуд 1 неприхильність до Кутузова.

— Якби не було Багратіона, *il faudrait l'inventer*¹ — сказав жартівник Шиншин, пародіюючи слова Вольтера. Про Кутузова ніхто не говорив, і деякі пошепки лаяли його, називаючи придворною вертушкою і старим сатиром.

По всій Москві повторювалися слова князя Долгорукова: "ліплячи, ліплячи і обліпишся", який утішався в нашій поразці згадуванням колишніх перемог, і повторювалися слова Растопчина про те, що французьких солдатів треба піднімати на бій пишними фразами, що з німцями треба логічно міркувати, переконуючи їх, що небезпечніше втікати, ніж йти вперед; але що російських солдатів треба лише стримувати і просити: повільніше! З усіх боків чуло було нові й нові оповідання про окремі приклади мужності, виявленої нашими солдатами та офіцерами при Аустерліці. Той урятував прапор, той убив п'ять французів, той сам один заряджав п'ять гармат. Говорили і про Берга, хто його не знав, що він, поранений у праву руку, взяв шпагу в ліву і пішов вперед. Про Волконського нічого не говорили, і лише ті, що близько знали його, жалкували, що він рано помер, покинувши вагітну дружину й дивака-батька.

III

3-го березня в усіх кімнатах Англійського клубу аж гуло від гомону, і, як бджоли на весняному прольоті, снували туди й сюди, сиділи, стояли, сходилися й розходились у мундирах, у фраках і ще дехто у пудрі й каптанах, члени і гості клубу. Пудрені, в панчохах і черевиках, ліврейні лакеї стояли біля

1 треба було б видумати його,

кожних дверей і напружено намагалися вловити кожен порух гостей і членів клубу, щоб запропонувати свої послуги. Більшість присутніх були старі поважні люди з широкими самовпевненими обличчями, товстими пальцями, твердими рухами й голосами. Цього типу гості і члени сиділи на певних, звичних місцях і сходились у певних, звичних гуртках. Невелика частина присутніх складалася з випадкових гостей — переважно молоді, серед якої були Денисов, Ростов і Долохов, що був знову семеновським офіцером. На обличчях молоді, особливо військової, був вираз того почуття презирливої пошани до стариків, що ніби промовляє старому поколінню:

"Шанувати й поважати вас ми ладні, але пам'ятайте, що все-таки за нами майбутнє".

Несвицький був тут-таки, як давній член клубу. П'єр, який з наказу дружини відпустив волосся, зняв окуляри й одягнувся за модою, з сумним і скучним виглядом ходив по залах, його, як і скрізь, оточувала атмосфера людей, що схилялися перед його багатством, і він із звичкою царювання і з неухильною презирливістю обходився з ними.

Як на його роки, він мав би бути з молодими; по багатству та зв'язках — він був членом гуртків старих, поважних гостей; і тому він переходив від одного гуртка до другого. Старики з найзначніших становили центр гуртків, до яких шанобливо наближались навіть незнайомі, щоб послухати відомих людей. Більші гуртки збиралися біля графа Ростопчина, Валуєва та Нарішкіна. Ростопчин розповідав про те, як австрійці, втікаючи, зім'яли росіян і як росіяни мусили багнетами прокладати собі шлях крізь утікачів.

Валуєв конфіденційно розповідав, що Уварова було прислано з Петербурга для того, щоб вивідати думку москвичів про Аустерліц.

У третьому гуртку Нарішкін говорив про засідання австрійської військової ради, на якому Суворов заспівав півнем у відповідь на дурість австрійських генералів. Шиншин, стоячи тут-таки, хотів пожартувати, сказавши, що Кутузов, видно, і цієї нескладної майстерності — співати по-півнячому — не міг вивчитися в Суворова, але старенькі суворо подивилися на жартівника, даючи йому тим відчуття, що тут і нинішнього дня так говорити про Кутузова непристойно. ^

Граф Ілля Андрійович Ростов заклопотано, квапливо походжав у своїх м'яких чоботях з їдальні до вітальні, поспішно й цілком однаково вітаючися з важними й неважними особами, яких він знав усіх, і, зрідка розшукуючи очима свого стрункого молодця-сина, радісно зупиняв на ньому свій погляд і підморгував йому. Молодий Ростов стояв біля вікна з Долоховим, з яким він нещодавно познайомився і знайомством якого він дорожив. Старий граф підійшов до них і потиснув руку Долохову.

— До мене прошу ласкаво, ось ти з моїм молодцем знайомий... разом там, разом геройствували... А! Василю Гнатовичу...

Здоров був, старий,— звернувся він до старенького, що проходив, аде не встиг ще показати привітання, як усе заворушилося, і лакей, прибігши із зляканим обличчям, доповів: "Завітали!"

Залунали дзвінки; старшини кинулися вперед; розкидані в різних кімнатах гості, як струснуте жито на лопаті, стовпилися в одну купу і зупинилися у великій вітальні біля дверей зали.

У дверях передпокою з'явився Багратіон, без капелюха і шпаги, які він, за клубним звичаєм, залишив у швейцара. Він був не у смушковому кашкеті з нагайкою через плече, як бачив його Ростов уночі напередодні Аустерліцької битви, а в новому вузькому мундирі з російськими та іноземними орденами і з георгіївською зіркою на лівому боці грудей. Він, видно, щойно, перед обідом, підстриг волосся й бакенбарди, і

це не вигідно змінювало його фізіономію. На обличчі в нього було щось наївно-святкове, що надавало, в поєднанні з його твердими, мужніми рисами, навіть трохи комічного виразу його обличчю. Беклешов і Федір Петрович Уваров, приїхавши з ним разом, зупинилися в дверях, бажаючи, щоб він, як головний гість, пройшов попереду них. Багратіон зніяковів, не бажаючи скористатися з їх чемності; сталася затримка у дверях і, нарешті, Багратіон усе ж пройшов уперед. Він ішов, не знаючи куди діти руки, соромливо й незграбно, по паркету приймальні: йому звичніше і легше було ходити під кулями, по ріллі, як він ішов перед Курським полком у Шенграбені. Старшини зустріли його біля перших дверей, сказавши йому кілька слів про радість бачити такого дорогого гостя, і, не дочекавшись його відповіді, ніби заволодівши ним, оточили його й повели до вітальні. У дверях вітальні не було можливості пройти — так з'юрилися там члени й гості, що тиснули одні одних і через плечі одні одних намагалися, як рідкого звіра, розглядіти Багратіона. Граф Ілля Андрійович, енергійніше за всіх, сміючись і примовляючи: "Пусти, mon cher, пусти, пусти!", розштовхав натовп, провів гостей до вітальні і посадив на середній диван. Тузи, найпочесніші члени клубу, обступили новоприбулих. Граф Ілля Андрійович, проштовхуючись знову через натовп, вийшов з вітальні і з другим старшиною за хвилину з'явився, несучи велике срібне блюдо, яке він підніс князеві Багратіону. На блюді лежав скомпонований і надрукований на честь героя вірш. Багратіон, побачивши блюдо, злякано оглянувся, немов шукаючи допомоги, але в усіх очах була вимога, щоб він скорився. Почуваючи себе у їх владі, Багратіон рішуче, обома руками, взяв блюдо і сердито, докірливо подивився на графа, який підносив його. Хтось прислужливо вийняв блюдо з Багратіонових рук (а то він, здавалося, мав намір тримати його так до вечора і так іти до столу) і звернув його увагу на вірш. "Ну і прочитаю", — неначе сказав Багратіон і, втупивши втомлені очі в папір, почав читати із зосередженням і серйозним виглядом. Сам автор узяв вірша і став читати. Князь Багратіон схилив голову і слухав.

Славь тако Александра век И охраняй нам Тита на престоле. Будь купно страшный вождь и добрый человек, Рифей в отечестве, а Цесарь в бранном поле.

Да счастливый Наполеон, Познав чрез опыты, каков Багратион, Не смеет утруждать Алкидов русских боле."

Та ще він не закінчив вірша, як громогласний дворецький проголосив: "На стіл подано!" Двері відчинилися, загримів з їдальні полонез "Гром победы раздавайся, веселися, храбрый росс", і граф Ілля Андрійович, сердито подивившись на автора, який продовжував читати вірша, розкланявся перед Багратіоном. Усі встали, почуваючи, що обід був важливішим за поезію, і знову Багратіон попереду всіх пішов до столу. На першому місці, між двома Олександрями — Беклешовим та Нарішкіним, що теж мало значення у зв'язку з іменем государя, посадили Багратіона: 300 чоловік "розмістилися в їдальні за чинами і важністю, — хто важніший — ближче до почесного гостя, — так само природно, як вода розливається туди глибше, де місцевість нижча.

Перед самим обідом граф Ілля Андрійович відрекомендував князеві свого сина. Багратіон, впізнавши його, сказав кілька недоладних, ніякових слів, як і всі слова, які

він говорив цього дня. Граф Ілля Андрійович радісно і гордо оглядав усіх у той час, як Багратіон розмовляв з його сином.

Микола Ростов з Денисовим і новим знайомим Долоховим сіли разом майже посередині столу. Навпроти них сів П'єр поруч з князем Несвицьким. Граф Ілля Андрійович сидів навпроти Багратіона з іншими старшинами і пригощав князя, втілюючи в собі московську гостинність.

Праця його не пропала марно. Обіди його, пісний і скромний, були розкішні, але цілком спокійним він, проте, не міг бути до кінця обіду. Він підморгував буфетникові, пошепки наказував лакеям і не без хвилювання чекав кожної знайомої йому страви. Усе було прекрасно. За другою стравою, разом з велетенською стерляддю (побачивши яку, Ілля Андрійович почервонів від радості і збентеження), уже лакеї почали бахкати корками й наливати шампанське. Після риби, яка справила певне враження, граф Ілля Андрійович переглянувся з іншими старшинами. "Багато тостів буде, пора починати!" — шепнув він і, взявши келих у руки, встав. Усі замовкли, чекаючи, що він скаже.

— Здоров'я государя імператора! — вигукнув він, і в ту ж хвилину добрі очі його заблищали сльозами радості і захвату. В ту ж хвилину заграли "Гром победы раздавайся". Усі встали зі своїх місць і вигукнули "ура!" І Багратіон вигукнув "ура!" тим самим голосом, яким він вигукував на Шенграбенському полі. Захоплений голос молодого Ростова було чутно з-за всіх трьохсот голосів. Він мало не плакав.— Здоров'я государя імператора,— кричав він,— ура! — Винивши за одним духом, він ки-

нув його на підлогу. Багато хто наслідував його приклад. І довго тривали гучні вигуки. Коли замовкли голоси, лакеї зібрали побитий посуд, і всі стали сідати і, усміхаючись зі своїх вигуків, перемовлятися. Граф Ілля Андрійович підвівся знову, глянув на записочку, що лежала біля його тарілки, і проголосив тост за здоров'я героя нашої останньої кампанії, князя Петра Івановича Багратіона, і знову блакитні графові очі заблищали сльозами. "Ура!" знову вигукнули голоси трьохсот гостей і замість музики залунала кантата,— твір Павла Івановича Кутузова,— яку співали півчі.

Тщетны россам все препоны, Храбрость есть побед залог, Есть у нас Багратионы, Будут все враги у ног і т. ін.

Щойно закінчили півчі, як залунали нові й нові тости, від яких дедалі більше розчулювався граф Ілля Андрійович, і ще більше билось посуду, і ще більше вигукувалось. Пили за здоров'я Беклешова, Нарішкіна, Уварова, Долгорукова, Апраксіна, Валуєва, за здоров'я старшин, за здоров'я розпорядника, за здоров'я всіх членів клубу, за здоров'я всіх гостей клубу і, нарешті, окремо за здоров'я фундатора обіду графа Іллі Андрійовича. Під час цього тосту граф вийняв хусточку і, закривши нею обличчя, зовсім розплакався.

IV

П'єр сидів навпроти Долохова і Миколи Ростова. Він багато й жадібно їв і багато пив, як і завжди. Але ті, що знали його близько, бачили, що в ньому сьогодні відбулася якась велика зміна. Він мовчав увесь час обіду, мружився і скривлявся, дивлячись круг себе або втупивши у що-небудь очі, з виглядом цілковитої неухважності потирив

пальцем перенісся. Обличчя його було сумне й понуре. Він, здавалося, не бачив і не чув, що круг нього відбувалося, і думав про щось одно, важке й нерозв'язане.

Цим нерозв'язаним питанням, що мучило його, були натяки княжни в Москві на близькість Долохова до його дружини й анонімний лист, якого він одержав цього ранку і в якому було сказано з підлою жартівливістю, властивою всім анонімним листам, що він погано бачить крізь свої окуляри і що зв'язок його дружини з Долоховим "є таємниця лише для нього самого. П'єр категорично не повірив ні натякам княжни, ні листу, але йому страшно було тепер дивитись на Долохова, який сидів перед ним. Щоразу, коли ненароком погляд його зустрічався з прекрасними, нахабними очима Долохова, П'єр почував, як щось жахливе, потворне піднімалося в його душі, і він скоріше одвертався. Мимоволі згадуючи все минуле своєї дружини та її взаємини з Доло-

ві

ховим, П'єр бачив ясно, що те, що сказано було в листі, могло бути правдою, могло принаймні здаватися правдою, якби це стосувалося не його дружини. П'єр згадував мимохіть, як Долохов, якому було повернуто все після кампанії, знов прибуз до Петербурга і приїхав до нього. Користуючись своїми гультьйськими стосунками дружби з П'єром, Долохов просто приїхав до нього в дім, [П'єр прийняв його і позичив йому грошей. П'єр згадав, як Елен, усміхаючись, висловлювала своє незадоволення з того, що Долохов живе в їх домі, і як Долохов цинічно хвалив йому красу його, дружини, і як він з того часу до приїзду в МоСкву ні на хвилину не розлучався з ними.

"Так, він дуже вродливий,— думав П'єр,— я знаю його. Для нього була б особлива втіха в тому, щоб осоромити моє ім'я і посміятися з мене, саме тому, що я клопотався за нього і взяв на своє піклування, допоміг йому. Я знаю, я розумію, якої солі це в його очах повинно б надавати його обманові, якби це була правда. Так, якби це була правда; але я не вірю, не маю права і не можу вірити". Він згадував той вираз, якого набирало обличчя Долохова, коли на нього находили хвилини жорстокості, як от ті, в які він зв'язував квартального з ведмедем і пускав його на воду, або коли він викликав людину без усякої причини на дуель, або вбивав з пістолета візничого коня. Цей вираз часто був на обличчі в Долохова, коли він дивився на нього. "Так, він бретер,— думав П'єр,— йому заіграшки було вбити людину, йому повинно здаватися, що всі бояться його йому це повинно бути приємним. Він, мабуть, думає, що і я боюсь його. І справді, я боюсь його",— думав П'єр, і знову при цих думках він почував, як щось страшне й потворне піднімалося в його душі. Долохов, Денисов і Ростов сиділи тепер навпроти П'єра і здавалися дуже веселими. Ростов весело перемовлявся із своїми двома приятелями, з яких один був бравий гусар, другий відомий бретер і гультьй, і зрідка глузливо поглядав на П'єра, який на цьому обіді вражав своєю зосередженою, неухважною, масивною постаттю. Ростов недоброзичливо дивився на П'єра, по-перше" тому, що П'єр, у його гусарських очах, був цивільний багач, чоловік красуні, взагалі баба; по-друге, тому, що П'єр у зосередженості й неухважності свого настрою не впізнав Ростова і не відповів на його уклін. Коли стали пити за здоров'я государя, П'єр, задумавшись, не

підвівся і не взяв келиха.

— Що ж ви? — крикнув Ростов, захоплено-злісними очима дивлячись на нього. — Хіба ви не чуєте: здоров'я государя імператора! — П'єр, зітхнувши, слухняно підвівся, випив свій келих і, дочекавшись, коли всі сіли, із своєю доброю усмішкою звернувся до Ростова.

— А я вас і не впізнав, — сказав він. Та Ростову було не до того, він кричав "ура!"

— Чому ж ти не відновиш знайомства, — сказав Долохов до Ростова.

— Бог з ним, дурень, — сказав Ростов.

— Треба леліяти чоловіків гарненьких жінок, — сказав Денисов.

П'єр не чув, що вони говорили, але знав, що розмовляють про нього. Він почервонів і одвернувся.

— Ну, тепер за здоров'я вродливих жінок, — сказав Долохов і з серйозним виразом, але з усмішкою в куточках рота, з келихом звернувся до П'єра.

— За здоров'я вродливих жінок, Петруша, та за їх коханців, — сказав він.

П'єр, опустивши очі, пив із свого келиха, не дивлячись на Долохова і не відповідаючи йому. Лакей, роздаючи кантату Кутузова, поклав аркуш П'єру, як одному з почесніших гостей. Він хотів узяти його, але Долохов перехилився, вихопив аркуш з його руки і став читати. П'єр глянув на Долохова, зіниці його опустилися: щось страшне й потворне, що мутило його весь час обіду, піднялося й оволоділо ним. Він нагнувся всім огрядним тілом через стіл.

— Не смійте брати! — крикнув він.

Почувши цей крик і побачивши, кого він стосується, Несвицький і сусіда з правого боку злякано і квапливо звернулися до Безухова.

. — Годі-бо, годі, що це ви? — шепотіли злякані голоси.¹ Долохов подивився на П'єра ясними, веселими, жорстокими очима, з тією ж усмішкою, неначе він казав: "А, оце я люблю".

— Не дам, — промовив він виразно.

Блідий, з тремтячою губою, П'єр шарпнув за аркуш.

— Ви... ви... негідник!., я вас викликаю, — сказав він і, посунувши стільця, встав з-за столу. В ту саму секунду, як П'єр зробив це і промовив ці слова, він відчув, що питання про винуватість його дружини, яке мучило його цю останню добу, остаточно й безперечно розв'язалося ствердно. Він ненавидів її і назавжди порвав з нею. Незважаючи на просьби Денисова, щоб Ростов не втручався в цю справу, Ростов погодився бути секундantom Долохова, і після столу переговорив з Несвицьким, секундantom Безухова, про умови дуелі. П'єр поїхав додому, а Ростов з Долоховим і Денисовим до пізнього вечора просиділи в клубі, слухаючи циган та співаків.

— Отже до завтра, в Сокольниках, — сказав Долохов, прощаючися з Ростовим на ганку клубу.

— І ти спокійний? — спитав Ростов. * Долохов зупинився.

— От бачиш, я тобі в двох словах відкрию всю таємницю дуелі. Якщо ти йдеш на дуель і пишеш духівницю та ніжні листи батькам, якщо ти думаєш про те, що тебе

можуть убити, ти— дурень і напевно пропав; а ти йди з твердим наміром його вбити, якомога швидше й певніше, тоді все буде гаразд. Як мені не раз казав наш костромський ведмежатник: ведмедя ж бо, каже, як не боятися? та як побачиш його, ї страх пройшов, аби тільки не втік! Ну, так ось і я. *A demain, mon cher!*

Другого дня, о восьмій годині ранку, П'єр і Несвицький приїхали в Сокольницький ліс і застали там уже Долохова, Денисова й Ростова. П'єр мав вигляд людини, заклопотаної якимсь міркуванням, що зовсім не стосувалося майбутньої справи. Змарніле обличчя його було жовте. Він, видно, не спав цю ніч. Він неухвально оглядався круг себе і скривлявся, наче від яскравого сонця. Два міркування цілком заповнювали його: винуватість його дружини, в якій після безсонної, ночі вже не залишалося і найменшого сумніву, і невинуватість Долохова, який не мав ніякої причини берегти честь чужої для нього людини. "Можливо, я те ж саме зробив би на його місці,— думав П'єр.— Навіть напевне я зробив би те ж саме; до чого ж ця дуель, це вбивство? Або я вб'ю його, або він влучить мені у голову, в лікоть, у коліно. Піти звідси, втекти, закопатися куди-небудь",— спадало йому на думку. Але саме в ті хвилини, коли в нього виникали такі думки, він з особливо спокійним і неухвальною виглядом, що вселяв пошану в тих, хто дивився на нього, питав: "Чи скоро, і чи готово?"

Коли все було готове, шаблі ввіткнуті у сніг, означаючи бар'єр, до якого слід було сходитися, і пістолети заряджені, Несвицький підійшов до П'єра.

— Я б не виконав свого обов'язку, графе,— сказав він несміливо,— і не справдив би вашої довіри й честі, яку ви мені зробили, обравши мене своїм секундантом, якби я в цю важливу хвилину, дуже важливу хвилину, не сказав вам усієї правди. Я гадаю, що справа ця не має достатньо причин і що не варта того, щоб за неї проливати кров... Ви були неправі, ви погарячилися...

— Ой, справді, страшенно безглуздя...— сказав П'єр.

— То дозвольте мені передати, що ви жалкуєте, і я певний, що наші супротивники погодяться прийняти ваше пробачення,— сказав Несвицький (так само, як і інші учасники справи і як і всі в подібних справах, не вірячи ще, щоб дійшло до справжньої дуелі).— Ви знаєте, графе, значно благородніше визнати свою помилку, ніж довести діло до непоправного. Образи ні з одного боку не було. Дозвольте мені переговорити...

— Ні, про що ж говорити! — сказав П'єр,— однаково... Отже, готово? — додав він.— Ви мені скажіть тільки, як куди йти і стріляти куди? — промовив він, неприродно покірливо усміхаючись.— Він узяв у руки пістолета, став розпитувати про спосіб спускання, бо він досі не тримав у руках пістолета, в чому не хотів признатися.— Ага, правда, ось так, я знаю, я-забув лише,— казав він.

— Ніяких вибачань, зовсім нічого,— казав Долохов до Денисова, який зі свого боку теж зробив спробу примирення, і теж підійшов до призначеного місця.

До завтра, мій друже!

Місце для поединку було вибрано кроків за вісімдесят від дороги^ на якій залишились сани, на невеличкій галявинці соснового лісу, вкритій станулим од відлиги останніх днів снігом. Супротивники стояли кроків за сорок один від одного, по краях

галявини. Секунданти, розмірюючи кроки, пропечатали по мокрому глибокому снігу сліди від того місця, де вони стояли, до шабел Несвицького та Денисова, що означали бар'єр і були увіткнуті за десять кроків одна від одної. Відлига і туман тривали; за сорок кроків нічого не було видно. Хвилин зо три все вже було готове, і все-таки барилися з початком. Усі мовчали.

V

— Ну, починати! — сказав Долохов.

— Що ж,— сказав П'єр, все так само усміхаючись. Ставало страшно. Очевидно було, що справу, яка почалася

так легко, вже нічим не можна відвернути, що вона йде сама собою, вже незалежно від волі людей, і повинна учинитися. Денисов перший вийшов уперед до бар'єра і виголосив:

— Супротивники відмовились від замирення, тому чи не ласка ваша почати: взяти пістолети і за словом три починати сходитися.

— Р...аз! Два! Три! — сердито прокричав Денисов і відійшов убік. Обидва рушили протоптаними стежками все ближче й ближче, в тумані пізнаючи один одного. Супротивники мали право, сходячись до бар'єра, стріляти, коли хто захоче. Долохов ішов поволі, не піднімаючи пістолета, вдивляючись своїми ясними блискучими блакитними очима в обличчя свого супротивника. Рот його, як і завжди, мав на собі подобу усмішки.

При слові три П'єр швидкими кроками пішов уперед, збиваючись з протоптаної стежки і ступаючи по цілинному снігу. П'єр тримав пістолета, витягнувши вперед праву руку, видно, боячись, щоб з цього пістолета не вбити самого себе. Ліву руку він старанно відставляв назад, бо йому хотілося підтримати нею праву руку, а він знав, що цього не можна робити. Пройшовши ступнів зо шість і збившись зі стежки в сніг, П'єр оглянувся під ноги, знову кинув бистрий погляд на Долохова і, потягнувши пальцем, як його вчили, вистрілив. Зовсім не чекаючи такого сильного звуку, П'єр здригнувся від свого пострілу, потім усміхнувся сам зі свого враження і зупинився. Дим, особливо густий від туману, перешкодив йому бачити в першу мить; але другий постріл, якого він чекав, не пролунав. Тільки чутно було квапливі кроки Долохова, і з-за диму виникнула його постать. Однією рукою він тримався за лівий бік, другою стискав опушений пістолет. Обличчя його було бліде. Ростов підбіг і щось сказав до нього.

— Н-н... ні,— промовив крізь зуби Долохов,— ні, не кінець,— і, зробивши ще кілька хитких, кульгавих кроків до самої шаблі, впав на сніг біля неї. Ліва рука його була в крові, він обтер її об сюртук і сперся на неї. Обличчя його було бліде й насуплене, воно дрижало.

— Будь...— почав Долохов, та не міг відразу вимовити...— будь ласка,— доказав він з зусиллям. П'єр, ледве стримуючи ридання, побіг до Долохова і хотів уже перейти відстань між бар'єрами, як Долохов крикнув: — До бар'єра! — і П'єр, зрозумівши, в чому річ, зупинився біля своєї шаблі. Лише десять кроків відділяло їх. Долохов опутився головою до снігу, жадібно вкусив снігу, знову підвів голову, сперся зручніше

на руки, підібрав ноги і сів, прибираючи тривкішу позу. Він ковтав холодний сніг і смоктав його; губи його тремтіли, але не переставали усміхатися; очі блищали зусиллям і злістю останньої зібраної сили. Він підняв пістолета і став цілитися.

— Боком, закрийтеся пістолетом,— промовив Несвицький.

— Закрийтеся! — не витримавши, крикнув навіть Денисов своєму супротивникові.

П'єр з покірливою усмішкою жалю і каяття, безпорадно розставивши ноги й руки, своїми широкими грудьми стояв просто перед Долоховим і сумно дивився на нього. Денисов, Ростов і Несвицький зажмурилися. Одночасно вони почули постріл і злий вигук Долохова.

— Не влучив! — крикнув Долохов і безсило ницьма ліг на сніг. П'єр схопився за голову і, повернувшись назад, пішов до лісу, ступаючи по цілинному снігу і вголос примовляючи незрозумілі слова:

— Безглуздо... безглуздо! Смерть... брехня...— говорив він, скривившись. Несвицький зупинив його й повіз додому.

Ростов і Денисов повезли пораненого Долохова.

Долохов мовчки, з заплющеними очима, лежав у санях і ні слова не відповідав на запитання, які йому ставили; але в'їхавши в Москву, він раптом прийшов до пам'яті і, насилу підвівши голову, взяв за руку Ростова, який сидів біля нього. Ростова вразив зовсім новий для нього і несподівано захоплено-ніжний вираз обличчя Долохова.

— Ну, що? як ти відчуваєш себе? — спитав Ростов.

— Погано! та не в тім річ. Друже мій,— сказав Долохов уриваним голосом,— де ми? Ми в Москві, я знаю. Я нічого, але я вбив її, убив... Вона не витримає цього. Вона не витримає...

— Хто? — спитав Ростов.

— Мати моя. Моя мати, мій ангел, мій коханий ангел, мати,— і Долохов заплакав,, стискаючи руку Ростова. Трохи заспокоївшись, він пояснив Ростову, що живе з матір'ю, що коли мати побачить його при смерті, вона не витримає цього. Він благав Ростова їхати до неї і підготувати її.

Ростов поїхав уперед виконувати доручення і на великий свій подив узнав, що Долохов, цей буян, бретер Долохов, жив у Москві зі старенькою матір'ю та з горбатою сестрою і був дуже ніжний син і брат.

П'єр останнього часу рідко бачився з дружиною віч-на-віч. І в Петербурзі, і в Москві дім їх завжди був повен гостей. Наступної ночі після дуелі він, як і часто робив, не пішов до спальні, а залишився в своєму величезному батьківському кабінеті, у тому самому, в якому помер граф Безухов.

Він приліг на диван і хотів заснути, щоб забути все, що з ним сталося, та сон не брав його. Така буря почуттів, думок, спогадів раптом знялася в його душі, що він не тільки не міг спати, але й сидіти на місці не міг і мусив схопитися з дивана і швидкими кроками ходити по кімнаті. То перед ним поставала вона в перший час після одруження, з відкритими плечима і з втомленим, пристрасним поглядом, то зараз же поруч з нею виникало вродливе, нахабне і твердо-глузливе обличчя Долохова, яким

воно було на обіді, і те саме обличчя Долохова, бліде, тремтяче і стражденне, яким воно було, коли він повернувся і впав на сніг.

"Що ж було? — питав він сам себе.— Я вбив коханця, так, убив коханця своєї дружини. Так, це було. Чому? Як я дійшов до цього? — Тому, що ти одружився з нею",— відповів унутріш-ній голос.

"Але в чому ж я винен? — питав він.— У тому, що ти одружився, не люблячи її, в тому, що ти обманув і себе і її,— і йому виразно уявилася та хвилина по вечері в князя Василя, коли він сказав ці слова, що не виходили з нього: "Je vous aime"! Усе через це! Я й тоді почував,— думав він,— я почував тоді, що не було не те, що я не мав на це права. Так і вийшло". Він згадав медовий місяць і почервонів від цього спогаду. Особливо яскравим, образливим і ганебним був для нього спогад про те, як одного разу, невдовзі по своєму одруженні, він о дванадцятій годині дня, в шовковому халаті, прийшов зі спальні до кабінету і в кабінеті застав головного управителя, який шанобливо вклонився, подивився на П'єрове обличчя, на його халат і ледь-ледь усміхнувся, ніби виявляючи цією усмішкою поважливе співчуття своєму принципалові в його щасті.

"А скільки разів я пишався нею, пишався її величною красою, її світським тактом,— думав він,— пишався тим своїм домом, у якому вона приймала весь Петербург, пишався її недоступністю і красою. Так ось чим я пишався? Я тоді думав, що не розумію її. Як часто, вдумуючись у її характер, я казав собі, що я винен, що не розумію її, не розумію цього постійного спокою, вдовolenості і відсутності всяких захоплень та бажань, а вся розгадка була в тому страшному слові, що вона розпутна жінка: сказав собі це страшне слово, і все стало ясно!

Анатоль їздив до неї позичати в неї грошей і цілував її в

Я вас люблю.

голі плечі. Вона не давала йому грошей, але дозволяла цілувати себе. Батько жартома збуджував її ревності; вона зі спокійною усмішкою казала, що вона не така дурна, щоб бути ревнивою: хай робить, що хоче, казала вона про мене. Я спитав її одного разу, чи не відчуває вона ознак вагітності. Вона засміялася презирливо і сказала, що вона не така дурепа, щоб хотіти мати дітей, і що від мене дітей у неї не буде".

Потім він згадав грубість, ясність її думок і вульгарність висловів, властивих їй, незважаючи на її виховання у вищому аристократичному колі. "Я не яка-небудь дурепа... піди сам спробуй... allez vous promener" !,— казала вона. Часто, дивлячись на її успіх в очах старих і молодих мужчин та жінок, ГГер не міг зрозуміти, чому він не любив її. "Так, я ніколи не любив її,— казав собі П'єр,— я знав, що вона розпутна жінка,— повторював він сам до себе,— але не смів признатися в цьому.

І тепер Долохов, ось він сидить на снігу й силувано усміхається і помирає; можливо, вдаваним якимсь молодечством відповідаючи на моє каяття!"

П'єр був одним з тих людей, які, незважаючи на свою зовнішню так звану слабкість характеру, не шукають повірника для свого горя. Він переробляв сам у собі своє горе.

"Вона в усьому, в усьому вона лише винна,— казав він сам собі.— Та що ж з цього? Нащо я зв'язав себе з нею, нащо я їй сказав це "Je vous aime"², яке було брехнею, і ще гірше за брехню,— казав він сам до себе.— Я винний і мушу нести... Що? Ганьбу імені, нещастя життя? Е, все дурниці,— подумав він,— і ганьба імені і честь — все умовне, все незалежне від мене.

Людовіка XVI стратили за те, що, як вони казали, він був безчесний і злочинець (спало П'єру на думку), і вони мали рацію зі своєї точки зору, так само як мали рацію і ті, що за нього помирили мученицькою смертю і зараховували його до лику святих. Потім Робесп'єра стратили за те, що він був деспот. Хто правий, хто винний? Ніхто. А живий — і живи: завтра помреш, як міг я померти годину тому. І чи варто мучитися, коли жити залишається одну секунду в порівнянні з вічністю?" Але в ту хвилину, як він вважав себе заспокоєним такими міркуваннями, йому раптом уявлялася вона і в ті хвилини, коли він найсильніше виявляв їй свою нещирі любов, і він почував приплив крові до серця, і мусив знову вставати, рухатися, і ламати, і рвати речі, що потрапляли йому під руки. "Нащо я сказав їй "Je vous aime?" — усе повторював він сам до себе. І по тому, як він повторив десятий раз це запитання, йому спало на думку Мольєрове *mais que diable allait il faire dans cette galère?* ³ і він засміявся сам з себе.

і забирайся, в Я вас люблю,

З але якого біса понесло його на цю галеру?

Вночі він покликав камердинера і сказав пакувати речі, щоб їхати до Петербурга. Він не міг залишатися з нею під одним дахом. Він не міг уявити собі, як би він міг тепер говорити з нею. Він вирішив, що завтра він поїде і залишить їй листа, в якому повідомить її про свій намір назавжди розлучитися з нею.

Вранці, коли камердинер, несучи каву, увійшов до кабінету, П'єр лежав на отоманці і з розгорненою книжкою в руці спав.

Він прокинувся і довго злякано озирався, не можучи зрозуміти, де він.

— Графиня звеліла спитати, чи вдома ваше сіятельство,— сказав камердинер.

Але не встиг П'єр вирішити, що відповісти, як сама графиня, в білому атласному халаті, гаптованому сріблом, і в простій зачісці (дві величезні коси *en diadème* і двічі обвивали її чарівну голову) увійшла до кімнати ^покійно і велично; лише на мармуровому трохи опуклому лобі її була зморщечка гніву. Вона зі своїм витримуючим спокоєм не почала говорити при камердинері. Вона знала про дуель і прийшла говорити про неї. Вона дочекалася, поки камердинер розставив каву і вийшов П'єр боязко крізь окуляри подивився на неї, і, як заєць, оточений собаками, прищуливши вуха, продовжує лежати перед очима своїх ворогів, так і він намагався і далі читати; але почував, що це безглуздо й неможливо, і знову боязко глянув на неї. Вона не ^сіла і з презирливою усмішкою дивилася на нього, чекаючи, поки вийде камердинер.

— А це що таке? Що ви наробили, я вас питаю? — сказала вона строго.

— Я? то я? — сказав П'єр.

— Он який хоробрий знайшовся! Ну, відповідайте, що це за дуель? Що ви хотіли

чим довести? Що? Я вас питаю.— П'єр важко повернувся на дивані, розтулив рота, але не міг відповісти.

— Коли ви не відповідаєте, то я вам скажу...— говорила далі Елен.— Ви вірите всьому, що вам скажуть. Вам сказали...— Елен засміялася,— що Долохов мій коханець,— сказала вона по-французькому, із своєю грубою точністю мови, вимовляючи слова "коханець", як і всяке інше слово,— і ви повірили! Але що ж ви цим довели? Що ви довели цією дуеллю? Те, що ви дурень, *que vous êtes un sot*; то це ж усі знали! До чого це призведе? До того, щоб я стала посміховищем усієї Москви; до того, щоб кожен сказав, що ви з п'яних очей, не тямлячи себе, викликали на дуель чоловіка, до якого ви без підстав ревнуєте,— Елен дедалі більш підвищувала голос і запалювалась,— який є кращим за вас з усіх поглядів...

— Гм... гм,— мимрив П'єр, скривляючись, не дивлячись на неї і завмерши всім тілом.

1 діадемою

— І чому ви могли повірити, що він мій коханець?.. Чому? Тому, що я люблю бути в його товаристві? Якби ви були розумніші і приємніші, то я б віддавала перевагу вашому.

— Не говоріть зі мною... благаю,— хрипко прошепотів П'єр.

— Чому мені не говорити! Я можу говорити і сміливо скажу, що виняткова та жінка, яка з таким чоловіком, як ви, не взяла б собі коханців (*.des amants*), а я цього не зробила,— сказала вона. П'єр хотів щось промовити, глянув на неї чудними очима, виразу яких вона не зрозуміла, і знову ліг. Він фізично страждав у цю хвилину: йому спирало дух у грудях, і він не міг дихати. Він знав, що йому треба щось зробити, щоб припинити цю муку, але те, що він хотів зробити, було занадто страшне.

— Нам краще розстатися,—промовив він уривчасто.

— Розстатися, будь ласка, тільки якщо ви дасте мені маєтність,— сказала Елен...— Розстатися, ото чим злякали!

П'єр схопився з дивана і, хитаючись, кинувся до неї.

— Я тебе вб'ю! — крикнув він і, схопивши зі стола мармурову дошку з невідомою ще йому силою, ступив крок до неї і замахнувся на неї. •

Обличчя в Елен зробилося страшним; вона звереснула й відскочила від нього. Батькова порода виявилася в П'єрові. Він кинув дошку, розбив її і, з розкритими руками підступаючи до Цлен, вигукнув "Геть!" таким страшним голосом, що в усьому домі з жахом почули цей крик. Бозна-що зробив би П'єр у цю хвилину, якби Елен не вибігла з кімнати.

Через тиждень П'єр видав дружині довіреність на управління всіма великоруськими маєтками, що становило більшу частину його багатства, і сам один поїхав до Петербурга.

VII

Минуло два місяці по одержанні вістей у Лисих Горах про Аустерліцьку битву і про загибель князя Андрія, і, незважаючи на всі листи через посольство і на всі розшуки,

тіла його не знайшли і його самого не було серед ^полонених. Найгірше для його рідних було те, що все ж залишалась надія, що його знайшли жителі на полі бою і, можливо, він лежить, одужуючи або помираючи, де-небудь сам один, серед чужих, і не може дати про себе звістки. В газетах, з яких вперше узнав старий князь про Аустерліцьку поразку, було написано, як і завжди, вельми коротко й невиразно, про те, що росіяни після блискучих баталій повинні були відретируватися і ретираду зробили в цілковитому порядку. Старий князь зрозумів з цього офіційного повідомлення, що наших було розбито. Через тиждень після газети, що принесла звістку про Аустерліцьку битву, прийшов лист Кутузова, який сповіщав князя про долю, що спіткала його сина.

"Ваш син, на моїх очах,— писав Кутузов,— з прапором у руках, перед полком, загинув героєм, гідним свого батька і своєї вітчизни. На загальний жаль, мій і всієї армії, досі невідомо — живий він чи ні. Себе і вас надією тішу, що син ваш живий, бо інакше серед знайдених на полі бою офіцерів, список яких мені подано через парламентарів, і він би поіменований був".

Одержавши цю звістку пізно ввечері, коли він був сам у своєму кабінеті, старий князь, як і звичайно, другого дня пішов на свою ранішню прогулянку, але був мовчазний з прикажчиком, садівником та архітектором і, хоч і мав сердитий вигляд, нічого нікому не сказав.

Коли в звичайний час княжна Марія увійшла до нього, він стояв за верстатом і точив, але не оглянувся, як кожного разу, на неї.

— Аї Княжна Марія! — раптом сказав він неприродно й кинув стамеску. (Колесо ще крутилося з розмаху. Княжна Марія довго пам'ятала, як завмирав цей скрип колеса, який злився для неї з тим, що було по цьому.)

Княжна Марія підійшла до нього, побачила його обличчя, і щось раптом опустилося в ній. Очі її перестали бачити ясно. Вона по обличчю батька, не смутному, не пригніченому, а злому, по обличчю, яке напружено стримує себе, побачила, що над нею повисло і ось-ось розчавить її страшне нещастя, найгірше в житті нещастя, якого вона ще не переживала, нещастя непоправне, незбагненне — смерть того, кого любиш.

— Mon père! André? — сказала неграціозна, незграбна княжна з такою невимовною чарівністю печалі і самозабуття, що батько не витримав її погляду і, схлипнувши, одвернувся.

— Одержав звістку. Серед полонених нема, серед убитих нема. Кутузов пише,— крикнув він пронизливо, наче бажаючи прогнати княжну цим криком,— убитий!

Княжна не впала, їй не стало млосно. Вона була вже бліда, але коли вона почула ці слова, обличчя в неї змінилося і щось засяяло в її променистих прекрасних очах. Наче радість, вища радість, незалежна від печалей і радощів цього світу, розлилася понад ту велику печаль, що була в ній. Вона забула увесь страх перед батьком, підійшла до нього, взяла його за руку, потягла до себе і обняла за суху, жилаву шию.

— Mon père,— сказала вона.— Не одвертайтеся від мене, плачмо разом.

— Мерзотники, падлюки! — крикнув старий, відхиляючи від неї обличчя.—

Занапастити армію, занапастити людей! За що? Піди, піди, скажи Лізі.

Княжна безсило сіла в крісло біля батька й заплакала. Вона бачила тепер брата в ту хвилину, як він прощався з нею і з Лізою, зі своїм ніжним і разом гордовитим виглядом. Вона бачила його в ту хвилину, як він ніжно і глузливо надівав образка

і — Таточку! Андрій?

на себе. "Чи вірив він? Чи розкаявся він у своїй невірі? Чи там він тепер? Чи там, у обителі вічного спокою і блаженства?" — думала вона.

-г— Mon père, скажіть мені, як це було? — спитала вона крізь сльози.

— Іди, іди; убито в бою, в якому повели вбивати російських кращих людей і російську славу. Ідіть, княжно Маріє. Іди і скажи Лізі. Я прийду.

Коли княжна Марія повернулася від батька, маленька княгиня сиділа за роботою і з особливим виразом внутрішнього щасливо-спокійного погляду, властивого лише вагітним жінкам, подивилася на княжну Марію. Видно було, що очі її не бачили княжни Марії, а дивилися вглиб, в себе — у щось щасне і таємниче, що відбувалося в ній.

— Маріє,— сказала вона, відхиляючись від п'ялець і відки-даючись назад.— дай сюди свою руку.— Вона взяла руку княжни і наклала її собі на живіт.

Очі її усміхалися, чекаючи, губка з вусиками піднялася ! по-дитячому щасливо залишилась піднятою.

Княжна Марія стала навколішки перед нею і сховала своє обличчя у складках плаття братової.

— О, о — чуєш? Мені так чудно. І знаєш, Марі, я дуже любитиму його,— сказала Ліза, блискучими, щасливими очима дивлячись на зовицю. Княжна Марія не могла підвести голови: вона плакала.

— Що з тобою, Машо?

— Нічого... так мені сумно стало... сумно за Андрієм,— сказала вона, обтираючи сльози об коліна братової. Кілька разів протягом ранку княжна Марія починала підготовляти братову і щоразу починала плакати. Ці сльози, причини яких не розуміла маленька княгиня, стривожили її, хоч як мало вона була спостережлива. Вона нічого не казала, але стурбовано оглядалася, шукаючи чогось. Перед обідом до її кімнати увійшов старий князь, якого вона завжди боялася, тепер з особливо-неспокійним, злим обличчям і, ні слрва не сказавши, вийшов. Вона подивилася на княжну Марію, потім замислилася з тим виразом в очах зверненої вглиб себе уваги, що буває у вагітних жінок, і раптом заплакала.

— Одержали від Андрія що-небудь? — сказала вона.

— Ні, ти знаєш, що звістка ще не могла прийти, але mon père турбується, і мені страшно.

— Отже нічого?

— Нічого,— сказала княжна Марія, променистими очима дивлячись на братову. Вона вирішила не казати їй і вмовила батька приховати одержання страшної звістки від маленької княгині, поки вона не народить, що мало статися цими днями. Княжна Марія

і старий князь, кожне по-своєму, носили і приховували своє горе. Старий князь не хотів надіятися: він вирішив, що князя

Андрія вбито, і, незважаючи на те, що він послав чиновника в Австрію розшукувати слід сина, він замовив йому в Москві пам'ятника, якого мав намір поставити в своєму саду, і всім казав, що сина його вбито. Він намагався не змінювати попереднього порядку життя, але сили зраджували його: він менше ходив, менше їв, менше спав і що день то ставав кволішим. Княжна Марія надіялась. Вона молилася за брата, як за живого, і з хвилини на хвилину чекала звістки про його повернення.

VIII

— Ma bonne amie¹,— сказала маленька княгиня вранці 19 березня після сніданку, і губка її з вусиками піднялася за давньою, звичкою; але як і в усіх не тільки усмішках, а й у звуках мови, навіть у ході кожної людини в цьому домі з дня одержання страшної звістки був смуток, то й тепер усмішка маленької княгині, яка піддалася загальному настроєві,— хоч і не знала його причини,— була така, що вона ще більш нагадувала про загальний смуток.

— Ma bonne amie, je crains que le fruschtique (comme dit Фона— куховар) de ce matin ne m'aie pas fait du mal².

— А що з тобою, серце моє? Ти бліда. Ой, ти дуже бліда,— злякано сказала княжна Марія, своїми важкими м'якими кроками підбігаючи до братової.

— Ваше сіятельство, чи не послати за Марією Богданівною?— сказала одна з присутніх тут покоївок. (Марія Богданівна була акушерка з повітового міста, яка жила в Лисих Горах уже третій тиждень.)

— І дійсно,— підхопила княжна Марія,— може, справді. Я піду. Courage, mon ange!³ — Вона поцілувала Лізу й хотіла вийти з кімнати.

— Ой, ні, ні! — І на зблідлому обличчі в маленької княгині проступив дитячий страх перед неминучим фізичним стражданням. '

— Non, c'est l'estomac... dites que c'est l'estomac, dites, Marj⁴, dites...⁴ — і княгиня заплакала по-дитячому стражденно, вередливо і навіть трохи вдавано, ламаючи свої маленькі ручки. Княжна вибігла з кімнати за Марією Богданівною.

— Oh! Mon dieu! Mon dieu!⁵ — чула вона позад себе. Потираючи повні, невеликі білі руки, їй назустріч, із звачаю-

во-спокійним обличчям, уже йшла акушерка.

1 — Любий друже,

2 — Друже мій, боюся, щоб від сьогоднішнього фріпетня (як ндеи&ae йог© куховар Фока) мені не було погано.

3 — Не бійся, мій ангеле!

4 — Ні, це шлунок... скажи, Маню, що шлунок... 6 — Боже мімі Боже мій! Охі

21*

323

— Маріє Богданівно! Здається, почалося,— сказала княжна Марія, злякано-розширеними очима дивлячись на повитуху.

— Ну, і хвалити бога, княжно,— не прискорюючи ходи, сказала Марія Богданівна.— Вам, дівцям, про це знати не слід.

— Але як же, з Москви лікар ще не приїхав? — сказала княжна. (Як бажала Ліза і князь Андрій, на строк було послано в Москву за акушером, і його чекали кожної хвилини.)

— Нічого, княжно, не турбуйтеся,— сказала Марія Богданівна,— і без лікаря все буде гаразд.

Через п'ять хвилин княжна зі своєї кімнати почула, що несуть щось важке. Вона виглянула — офіціанти нащось несли до спальні шкіряного дивана, що стояв у кабінеті князя Андрія.

На обличчях тих, що несли, було щось урочисте і тихе. Княжна Марія сиділа сама в своїй кімнаті, прислухаючись до звуків дому, зрідка відчиняючи двері, коли проходили поблизу, і придивляючись до того, що робилося в коридорі. Кілька жінок тихими кроками проходили туди і звідти, оглядалися на княжну і відвертались від неї. Вона не сміла питати, зачиняла двері, поверталась до себе і то сідала в своє крісло, то бралася за молитовник, то ставала навколішки перед кіотом. На нещастя і подив свій, вона почувала, що молитва не вгамовувала її хвилювання. Раптом двері її кімнати тихо відчинилися, і на порозі з'явилася зав'язана хусткою її стара няня Парасковія Савівна, яка майже ніколи не входила до неї в кімнату, бо князь заборонив їй.

— З тобою, Машенько, прийшла посидіти,— сказала няня,— та ось княжові свічки вінчальні перед угодником засвітити принесла, мій ангеле,— сказала вона, зітхнувши.

— Ой, яка я рада, няню.

— Бог милосердний, голубко.— Няня засвітила перед кіотом обвинені золотом свічки і з панchoхою сіла біля дверей. Княжна Марія взяла книжку й почала читати. Тільки коли чутно було кроки або голоси, княжна злякано, запитливо, а няня заспокійливо дивилися одна на одну. Всі куточки дому проймало, владаючи всіма, те саме почуття, що його переживала княжна Марія, сидячи в своїй кімнаті. Дотримуючись повір'я, що чим менше людей знає про страждання роділлі, тим менше вона страждає, всі намагалися вдавати, ніби вони не знають; ніхто не казав про це, але в усіх людях, крім звичайної статечності і поважливості гарних манер, що панували у князевому домі, видно було одну якусь спільну турботу, лагідність серця і свідомість чогось великого, незбагненного, що відбувається в цю хвилину.

У великій дівочій не чутно було сміху. В офіціантській усі слуги сиділи й мовчали, наготові до чогось. У челядні палили скалки та свічки і не спали. Старий князь, ступаючи на п'яту, ходив по кабінету і послав Тихона до Марії Богданівни спитати: що?

— Тільки скажи: князь велів спитати — що? і прийди скажи, що вона скаже.

— Повідом князя, що роди почалися.— сказала Марія Богданівна, значущо подивившись на посланого. Тихон пішов і повідомив князя.

— Добре,— сказав князь, зачиняючи за собою двері, і Тихон не чув більш ані найменшого звуку з кабінету. Трохи згодом Тихон увійшов до кабінету ніби для того, щоб поправити свічки. Побачивши, що князь лежав на дивані, Тихон подивився на

князя, на його розстроєне обличчя, похитав головою, мовчки наблизився до нього і, поцілувавши його в плече, вийшов, не поправивши свічок і не сказавши, чого він приходив. Таїнство, найурочистіше в світі, тривало. Минув вечір, настала ніч. І почуття чекання й лагідності серця перед незбагненим не падало, а підносилось. Ніхто не спав.

Була одна з тих березневих ночей, коли зима немов хоче взяти своє і висипає з шаленою злістю свої останні сніги й завірюхи. Назустріч німцеві-лікареві, якого чекали з Москви з хвилини на хвилину і за яким було послано підставних коней на битий шлях, до повороту на путівець, було вислано верхових з ліхтарями, щоб провести його по вибоях та заметених снігом ковбанях.

Княжна Марія вже давно поклала книжку: вона сиділа мовчки, спрямувавши погляд променистих очей на поморщене, до найменших подробиць знайоме, нянине обличчя: на пасмо сивого волосся, що вибивалося з-під хустини, на обвислу торбинку шкіри під підборіддям.

Няня Савівна, з панchoю в руках, тихим голосом розказувала, сама не чуючи й не розуміючи своїх слів, сотні разів розказане про те, як небіжка княгиня в Кишиневі народжувала княжну Марію, з селянською жінкою-молдаванкою замість повитухи.

— Бог помилує, ніколи докторі не потрібні,— казала вона. Раптом порив вітру наліг на вікно з виставленою вже подвійною рамою (з волі князя завжди з появою жайворонків виставлялось по одній рамі в кожній кімнаті) і, відбивши погано засунуту засувку, зашарпав штофну гардину і, війнувши холодом, снігом, погасив свічку. Княжна Марія здригнулася; няня, поклавши панchoу, підійшла до вікна і, виставившись, стала ловити відкинуту раму. Холодний вітер шарпав за кінці її хустки і за сиві пасма волосся, що повибивалися назовні.

— Княжно, матінко, їдуть прешпектом якісь! — сказала вона, тримаючи раму й не зачиняючи її.— З ліхтарями; мабуть, доктор...

— Ой, боже мій! Хвалити бога! — сказала княжна Марія.— Треба піти зустріти його: він не знає по-російському.

Княжна Марія накинула шаль і побігла назустріч прибулим. Проходячи передпокій, вона у вікно бачила, що якийсь екіпаж і ліхтарі стояли біля під'їзду. Вона вийшла на сходи. На стовпчику поручнів стояла лойова свічка і стікала од вітру. Офіціант Пилип, із зляканим обличчям, з другою свічкою в руці, стояв нижче, на першій площадці сходів. Ще нижче, за поворотом, по сходах, чутно було, хтось човгав у теплих чоботях. І якийсь знайомий, як здалося княжні Марії, голос говорив щось...

— Хвалити бога! — сказав голос.— А тато?

— Спати лягли,— відповів голос дворецького Дем'яна, що був унизу.

Потім ще щось сказав голос, щось відповів Дем'ян, і кроки в теплих чоботях стали швидше наближатися невидним поворотом сходів. "Це Андрій! — подумала княжна Марія.— Ні, цього не може бути, це було б занадто незвичайно",— подумала вона, і в ту ж хвилину, як вона думала це, на площадці, на якій стояв офіціант зі свічкою, з'явилися обличчя і постать князя Андрія в шубі з коміром, обсипаним снігом. Так, це був він,

тільки блідий і худий і зі зміненим, дивно полагіднілим, але тривожним виразом обличчя. Він зійшов на сходи і обняв сестру.

— Ви не одержали мого листа? — спитав він і, не чекаючи на відповідь, якої він і не дістав би, бо княжна не могла говорити, він вернувся, і з акушером, що ввійшов слідом за ним (вони з'їхалися на останній станції), швидкими кроками знову зійшов на сходи і знову обняв сестру.

— Яка доля! — промовив він.— Машо, любя! — І, скинувши шубу й чоботи, пішов на половину княгині.

IX

Маленька княгиня лежала на подушках, у білому чепчику. (Страждання щойно відпустили її.) Чорне волосся пасмами кучерявилося біля її запалених, спітнілих щік; рум'яний чарівний ротик з губкою, вкритою чорним пушком, був розтулений, і вона радісно усміхалася. Князь Андрій увійшов до кімнати й зупинився перед нею, в ногах дивана, на якому вона лежала. Блискучі очі, що дивилися по-дитячому злякано і схвильовано, зупинились на ньому, не змінюючи виразу. "Я вас усіх люблю, я нікому не робила зла, за що я страждаю? Поможіть мені",— говорив її вираз. Вона бачила чоловіка, але не розуміла значення появи його перед нею. Князь Андрій обійшов диван і поцілував її в лоб.

— Серденько моє,— сказав він: слово, якого ніколи не казав їй.— Бог милосердний...— Вона запитливо, по-дитячому докірливо подивилась на нього.

"Я від тебе чекала допомоги, і нічого, нічого, і ти теж!" — сказали її очі. Вона не здивувалася, що він приїхав; вона не зрозуміла того, що він приїхав. Його приїзд ніяк не стосувався її страждань і не міг полегшити їх. Муки знову почалися, і Марія Богданівна порадила князеві Андрію вийти з кімнати.

Акушер увійшов до кімнати. Князь Андрій вийшов і, зустрівши княжну Марію, знову підійшов до неї.* Вони пошепки заговорили, але щохвилини розмова припинялася. Вони чекали і прислухалися.

— Allez, mon ami¹,— сказала княжна Марія. Князь Андрій знову пішов до дружини, і в сусідній кімнаті сів, чекаючи. Якось жінка вийшла з її кімнати із зляканим обличчям і зніяковіла, побачивши князя Андрія. Він закрив обличчя руками і просидів так кілька хвилин. Жалісний, безпорадно-тваринний стогін чутно було з-за дверей Князь Андрій встав, підійшов до дверей і хотів відчинити їх. Двері хтось тримав.

— Не можна, не можна! — промовив звідти зляканий голос. Він став ходити по кімнаті. Зойки замовкли, ще минуло

кілька секунд. Раптом страшний крик—не її крик, вона не могла так кричати — розлігся в сусідній кімнаті. Князь Андрій підбіг до дверей; крик замовк, пролунав крик дитини.

"Нащо принесли туди дитину? — подумав у першу мить князь Андрій.—Дитина? Яка?.. Чому там дитина? Чи це народилась дитина?"

Коли він раптом зрозумів усе радісне значення цього крику, сльози почали душити його, і він, спершись обома ліктями на підвіконня, схлипуючи, заплакав, як плачуть

діти. Двері відчинилися. Лікар, з закачаними рукавами сорочки, без сюртука, блідий і з тремтячою щелепою, вийшов з кімнати. Князь Андрій звернувся до ньогоА але лікар розгублено глянув на нього і, ні слова не сказавши, пройшов далі. Жінка вибігла і, побачивши князя Андрія, ніяково зупинилася на порозі. Він увійшов до дружининою кімнати. Вона мертва лежала в тій самій позі, в якій він бачив її п'ять хвилин тому, і той самий вираз, незважаючи на застиглий погляд і блідість щік, був на цьому чудовому дитячому личку з губкою, вкритою чорним пушком.

"Я вас усіх люблю і нікому нічого поганого не робила,, і що ви зі мною зробили?" — говорило її чарівне, жалісне мертво обличчя. В кутку кімнати хрокнуло й пискнуло щось маленьке, червоне в білих тремтячих руках Марії Богданівни.

Через дві години по цьому князь Андрій тихими кроками увійшов до батька в кабінет. Старий усе вже знав. Він стояв біля самих дверей і, як тільки вони відчинилися, мовчки старечими твердими руками, як лещатами, обхопив синову шию і заридав, як дитина.

Через три дні була похоронна відправа над маленькою княгинею і, прощаючися з нею, князь Андрій зійшов на східці

1 — Іди, мій друже,

гробу. Т в труні було те саме обличчя, хоч і з заплющеними очима. "Ой, що ви зі мною зробили?" — все говорило воно, і князь Андрій відчув, що в душі в нього відірвалося щось, шр він винний у провині, якої йому не виправити й не забути. Він не міг плакати. Старий теж увійшов і поцілував її воскову ручку, спокійно і високо покладену на другу, і йому обличчя її сказало: "Ой, що і за що ви оце зі мною зробили?" І старий сердито одвернувся, побачивши це обличчя.

Ще через п'ять днів хрестили молодого князя Миколу Андрійовича. Мамка підборіддям притримувала пелюшки, тимчасом як священик гусячою пір'їною мазав хлопчикові зморщені червоні долоньки і малесенькі ступні.

Хрещений батько-дід, боячись впустити, здригаючись, носив немовля навколо бляшаної погнутої хрестильниці і передавав його хрещеній матері, княжні Марії. Князь Андрій, завмираючи від страху, щоб не втопили дитини, сидів у другій кімнаті, чекаючи на закінчення таїнства. Він радісно глянув на хлопчика" коли йому винесла його нянечка, і задоволено кивнув головою, коли нянечка сказала йому, що кинутий у купіль вощечок з во" лосинками не потонув, а поплив по купелі.

х

Участь Ростова в дуелі Долохова з Безухояим було зам'ято зусиллями старого графа, і Ростов, замість того, щоб бути розжалуваним, як він чекав, був призначений ад'ютантом до московського генерал-губернатора. Через те він не міг їхати в село з усією родиною, а залишався на своїй новій посаді ціле літо в Москві. Долохов одужав, і Ростов особливо здружився з ним за цей час його одужування. Хворим Долохов лежав у матері, яка гаряче й ніжно любила його. Старенька Марія Іванівна, полюбивши Ростова за його дружбу до Феді, часто говорила йому про свого сина.

— Так, графе, він занадто благородний і чистий душею,— не раз казала вона,—для

нашого нинішнього розпусного світу. Доброчесності ніхто не любить, вона всім очі коле. Ну, скажіть, графе, справедливо це, чесно це з боку Безухова? А Федя з! свого благородства любив його і тепер ніколи нічого поганого про нього не говорить. У Петербурзі оті пустощі з квартальним, там щось жартували, то ж вони разом робили? Що ж, Безухову нічого, а Федя все на своїх плечах переніс! То ж то скільки він переніс! Правда, повернули, та й як же не повернути? Я думаю, таких, як він, хоробрих синів вітчизни не багато там було. Що ж тепер — ця дуель? Хіба є почуття честі в цих людей! Знаючи, що він єдиний син, викликати на дуель і стріляш так прямої Добре, що бог помилював нас. І за що ж? Ну. хто ж у наші часи не має інтриги? Що ж, коли він такий ревнивий? Я розумію, він же раніш міг дати відчути, а то ж рік тривало. І що ж, викликав на дуель, гадаючи, що Федя не буде стріля-тись, тому що він йому винен. Яка підлість! Яка гидота! Я знаю, ви Федю зрозуміли, любий графе, тому ось я вас душею люблю, вірте мені. Його рідко хто розуміє. Це така висока, небесна душа!

Сам Долохов часто під час свого одужування говорив Ростову такі слова, що їх ніяк не можна було чекати від нього.

— Мене вважають злою людиною,— казав він,— і хай. Я нікого знати не хочу, крім тих, кого люблю; але кого я люблю, того я люблю так, що життя віддам, а решту перечавлю всіх, коли стануть на дорозі. У мене є люба, неоціненна мати, двоє-трьох друзів, ти серед них, а на решту я зважаю лише настільки, наскільки вони корисні чи шкідливі. І майже всі шкідливі, особливо жінки. Так, голубе мій,— продовжував він,— чоловіків я зустрічав люблячих, благородних, високих; а жінок, крім продажних істот — графинь чи куховарок, однаково,— я ще не зустрічав. Я не зустрічав іще тієї небесної чистоти, відданості, яких я шукаю в жінці. Якби я знайшов таку жінку, я б життя віддав за неї. А ці!..— він зробив презирливий жест.— І чи віриш ти мені, коли я ще дорожу життям, то дорожу лише тому, що сподіваюся ще зустріти таку небесну істоту, яка б відродила, очистила і піднесла мене. Але ти не розумієш цього.

— Ні, я добре розумію,— відповів Ростов, який був під впливом свого нового друга.

Восени родина Ростових повернулася в Москву. На початку зими повернувся й Денисов і зупинився у Ростових. Цей перший час зими 1806 року, що Микола Ростов провів у Москві, був одним з найшасливіших і найвеселіших для нього і для всієї його родини. Микола навів з собою в батьківський дім багато молодиків. Віра була двадцятилітньою вродливою дівцею; Соня — шістнадцятилітньою дівчиною в усій красі щойно розквітлої квітки; Наташа — напівпанночкою, напівдівчинкою, то подитячому смішною, то по-дівочому чарівною.

В домі Ростових утворилася в цей час якась особлива атмосфера любовності, як це буває в домах, де дуже милі й дуже молоді дівчата. Кожен молодик, приїжджаючи до Ростових, дивлячись на ці молоді, сприйнятливі, дівочі обличчя, що чомусь (певне, від свого щастя) усміхаються, дивлячись на цю жваву біганину, слухаючи цей непослідовний, але привітний до всіх, сповнений готовості, надії, щебет жіночої молоді, слухаючи ці непослідовні звуки то співів, то музики,— переймався тим самим почуттям готовості до любові й чекання щастя, що ним сповнена була й сама молодь дому

Ростових.

Серед молодиків, введених Ростовим, був одним з перших — Долохов, який сподобався всім у домі, крім Наташі. За Долохова вона мало не посварилася з братом. Вона наполягала на тому, що він лиха людина, що в його дуелі з Безуховим П'єр був правий, а Долохов винний, що він неприємний і неприродний.

— Нічого мені розуміти! — з упертим свавільством кричала Наташа, — він злий і без почуттів. Ось же я люблю твого Денисова, він і гульвіса, і все, а я проте його люблю; отже, я розумію. Не знаю, як тобі сказати; у нього все призначено, а я цього не люблю. Денисова...

— Ну, Денисов інша річ, — відповів Микола, даючи відчути, що в порівнянні з Долоховим навіть і Денисов був ніщо, — треба розуміти, яка душа в цього Долохова, треба бачити його з матір'ю, це таке серце!

— Цього вже я не знаю, але з ним мені ніяково. І чи знаєш ти, що він закохався в Соню? д

— Які дурниці...

— Я впевнена, от побачиш.

Наташине завбачення справджувалось. Долохов, який не любив жіночого товариства, став часто бувати в домі, і питання про те, заради кого він їздить, невдовзі (хоч ніхто й не казав про це) було розв'язане так, що він їздить заради Соні. Ї Соня, хоча ніколи не посміла б сказати цього, знала це і щоразу, як кумач, червоніла, коли з'являвся Долохов.

Долохов часто обідав у Ростових, ніколи не пропускаючи спектакля, де вони були, й бував на балах *adolescentes* 1 в Іогеля, де завжди бували Ростови. Він виявляв переважну увагу до Соні і дивився на неї такими очима, що не тільки вона без рум'янцю не могла витримати цього погляду, а й стара графиня і Наташа червоніли, помітивши цей погляд.

Видно було, що цей сильний, чудний мужчина перебував під невідпорним впливом цієї чорненької, граціозної дівчинки, яка любила іншого.

Ростов помічав щось нове між Долоховим і Сонею; але він не визначав собі, які це були взаємини. "Вони там усі закохані в когось", — думав він про Соню і Наташу. Але йому було не так, як раніш, легко з Сонею та Долоховим, і він рідше став бувати вдома.

З осені 1806 року знову всі заговорили про війну з Наполеоном ще з більшим запалом, ніж торік. Призначено було не тільки набір десяти рекрутів, а ще й дев'яти ратників з тисячі. Скрізь проклинали анафемою Бонапартія, і в Москві тільки й було балачок, що про майбутню війну. Для родини Ростових увесь інтерес цих готувань до війни полягав лише в тому, що Миколенька нізащо не погоджувався залишатись у Москві й нічікував тільки кінця відпустки Денисова, щоб з ним разом їхати в

" підлітків

іюль після свят. Майбутній від'їзд не тільки не перешкоджав йому веселитися, а ще заохочував його до цього. Більшу частину часу він проводив поза домівкою, на обідах,

вечорах та балах.

XI

На третій день різдва Микола обідав удома, що останнього часу рідко траплялося з ним. Це був офіційно-прощальний обід, бо він з Денисовим виїжджав у полк по водохрещах. Обідало чоловік зо двадцять, серед них Долохов і Денисов.

Ніколи в домі Ростових любовна атмосфера, атмосфера закоханості не давалася взнаки з такою силою, як у ці дні свят. "Лови хвилини щастя, примушуй себе кохати, закохуйся самі Тільки це одне є справжнє на світі, решта все дурниці. І цим лише ми тут захоплені",— звучало в цій атмосфері.

Микола, як і завжди, замучивши дві пари коней, і то не встигши побувати в усіх місцях, де йому треба було бути і куди його запрошували, приїхав додому перед самим обідом. Тільки-но він увійшов, як відразу помітив і відчув напруженість любовної атмосфери в домі, але, крім того, він помітив чудне збентеження, що панувало між деякими з членів товариства. Особливо схвильовані були Соня, Долохов, стара графиня і трохи Наташа. Микола зрозумів, що щось мало статися до обіду між Сонею та Долоховим, і, з властивою йому чуйністю серця, був дуже ніжний і обережний під час обіду в обходженні з ними обома. Цього ж вечора третього дня свят мав бути один з тих балів у Іогеля (вчителя танців), що він давав на свята для всіх своїх учнів та учениць.

— Миколенька, ти поїдеш до Іогеля? Будь ласка, їдь,— звернулась до нього Наташа,— він тебе особливо просив, і Василь Дмитрович (це був Денисов) їде.

— Куди я не поїду з наказу графині! — сказав Денисов, який жартома поставив себе в домі Ростових в роль Наташиного рицаря,— *pas de châte* 1 ладен танцювати.

— Якщо встигну! Я обіцяв Архаровим, у них вечір,— сказав Микола.

— А ти?..— звернувся він до Долохова. І тільки-но спитав це, помітив, що цього не треба було питати.

— Поїду, можливо...— холодно й сердито сказав Долохов, глянувши на Соню, і, насупившись, таким самим поглядом, яким він на клубному обіді дивився на П'єра, знову глянув на Миколу.

"Що-небудь є",— подумав Микола і ще більш упевнився в цьому припущенні після того, як Долохов зараз же по обіді поїхав. Він викликав Наташу і спитав, що трапилось.

1 танець з шаллю

дві

— А я тебе шукала,—промовила Наташа, вибігши до нього.— Я казала, ти все не хотів вірити! —з переможним виглядом сказала вона.— Він освідчився Соні!

Хоч як мало за цей час Микола приділяв уваги Соні, але, коли він почув це, щось наче відірвалось у ньому. Долохов являв собою пристойну і з деяких поглядів блискучу партію для сироти-безприданниці Соні. На думку старої графині і вищого світу не можна було відмовити йому. І тому першим почуттям Миколи, коли він почув це, була злість проти Соні. Він готувався до того, щоб сказати: "І чудово! Певна річ, треба забути дитячі обіцянки і прийняти освідчення". Але не встиг він ще сказати цього...

— Можеш собі уявити! Вона відмовила, зовсім відмовила! — заговорила Наташа.—

Вона сказала, що любить іншого,— додала вона, трохи помовчавши.

"Та інакше й не могла зробити моя Соня!" — подумав Микола.

— Хоч як мама просила її, вона відмовила, і я знаю, вона не змінить, коли що сказала...

— А мама просила її? — докірливо сказав Микола.

— Просила,— сказала Наташа.— Знаєш, Миколенька, не сердься; але я знаю, що ти з нею не одружишся. Я знаю, бозна-чому, я знаю певно, ти не одружишся.

— Ну, цього ти зовсім не знаєш,— сказав Микола,— але мені треба поговорити з нею. Яка чудова ця Соня! — додав він, усміхаючись.

— Вона така чудова! Я тобі пришлю її.— І Наташа, поцілувавши брата, побігла.

Через хвилину прийшла Соня, злякана, розгублена й винувата. Микола підійшов до неї і поцілував її в руку. Ує вперше у цей приїзд вони розмовляли віч-на-віч і про свою любов.

— Sophie,— почав він боязко, а далі говорив усе сміливіше і сміливіше,— коли ви хочете відмовитись не тільки від блискучої, від вигідної партії... але він прекрасна, благородна людина... він мій друг...

Соня перебила його.

— Я вже відмовилася,— сказала вона квапливо.

— Якщо ви відмовляєтесь заради мене, то я боюсь, що на мені...

Соня знову перебила його. Вона благальним, зляканим поглядом подивилась на нього.

— Nicolas, не кажіть мені цього,— сказала вона.

— Ні, я повинен. Може, це *suffisance* 1 з мого боку, проте краще сказати. Якщо ви відмовитесь заради мене, то я повинен сказати вам щирю правду. Я вас люблю, я думаю, більш за всіх...

1 самовпевненість

— Мені й досить,— спалахнувши, сказала Соня.

— Ні, але я тисячу разів закохувався й буду закохуватись, хоч такого почуття дружби, довіри, любові у мене ні до кого нема, як до вас. Потім я молодий. Мама не хоче цього. Ну, просто, я нічого не обіцяю. І я прошу вас подумати про освідчення Долохова,— сказав він, насилу вимовляючи прізвище свого друга.

— Не кажіть мені цього. Я нічого не хочу. Я люблю вас, як брата, і завжди любитиму і більше мені нічого не треба.

— Ви ангел, я вас не вартий, але я лише боюся обманути вас.— Микола ще раз поцілував її в руку.

XII

В Югеля були найвеселіші в Москві бали. Це казали матінки, дивлячись на своїх *adolescentes* *, які виробляли щойно вивчені па; це казали й самі *adolescentes* та *adolescents*², танцюючи до знемоги; це казали дорослі панночки й молодики, що приїжджали на ці бали, ставлячись до них поблажливо, і знаходили в них найкращі веселощі. Цього ж таки року на цих балах зав'язалось два одруження. Дві гарненькі

княжни Горчакови знайшли женихів і вийшли заміж, і цим ще більш уславили ці бали. Особливим на цих балах було те, що не було господаря й господині: був добродушний Іогель; він як пух літав, за всіма правилами розшаркувався і приймав білетики за уроки від усіх своїх гостей; було заведено, що на ці бали їздили лише ті, хто хотів танцювати й веселитися, як хочуть цього тринадцяти— і чотирнадцятилітні дівчатка, що вперше одягають довгі плаття. Майже всі здавалися гарненькими: так захоплено всі вони усміхалися і так блищали в них оченята. Кращі учениці, з яких найкращою була Наташа, що відзначалася своєю граціозністю, інколи танцювали навіть *pas de châte*; але на цьому, останньому балу танцювали лише екосези, англезі та мазурку, яка тільки-но входила в моду. Залу взяв Іогель у домі Безухова; бал дуже вдався, як казали всі. Багато було гарненьких дівчаток, і панночки Ростови були з найкращих. Обидві вони були особливо щасливі й веселі. Цього вечора Соня, горда освідченням Долохова, своєю відмовою і розмовою з Ростовим, крутилася — ще вдома, не даючи дівчині дочесати свої коси, і тепер наскрізь сяяла поривчастою радістю.

Наташа, не менш горда тим, що вона вперше була в довгому платті, на справжньому балу, була ще щасливіша. Вони були в білих серпанкових платтях з рожевими стрічками.

Наташа стала закоханою з самої тієї хвилини, як увійшла

1 підліточків, * підлітки,

на бал. Вона не була закохана ні в кого зокрема, вона закохана була в усіх. На кого вона дивилася в ту хвилину, як дивилася, в того й була закохана.

— Ах, як гарно! — раз у раз казала вона, підбігаючи до Соні. Микола з Денисовим ходили по залах, привітно й поблажливо оглядаючи тих, що танцювали.

— Яка вона мила, красунею буде,— сказав Денисов.

— Хто?

— Графиня Наташа,— відповів Денисов.

— І як вона танцює, яка грація! — помовчавши трохи, знову сказав він.

— Та про кого ти говориш?

— Про сестру про твою! — сердито вигукнув Денисов. Ростов усміхнувся.

— *Mon cher comte; vous êtes l'un de mes meilleurs écoliers, il faut que vous dansiez*,— сказав маленький Іогель, підходячи до Миколи.— *Voyez combien de jolies demoiselles*¹.— Він з тією ж просьбою звернувся й до Денисова, теж свого колишнього учня.

— *Non, mon cher, je ferai tapisserie*²,— сказав Денисов.— Хіба ви не пам'ятаєте, як недбало я ставився до ваших уроків?..

— О ні! — квапливо утішаючи його, сказав Іогель.— Ви лише неуважні були, а ви мали здібності, так, ви мали здібності.

Заграли новозаведену мазурку. Микола не міг відмовити Іогелю і запросив Соню. Денисов підсів до стареньких жінок і, спершись на шаблю, притупуючи в такт, щось весело розповідав і смішив старих дам, поглядаючи на молодь, що танцювала. Іогель у першій парі танцював з Наташею, своєю гордістю і кращою ученицею. М'яко, ніжно перебираючи своїми ніжками в черевичках, Іогель першим полетів по залі з Наташею,

яка торопіла, але старанно виробляла па. Денисов не зводив з неї очей і вистукував шаблею такт з таким виглядом, який ясно говорив, що він сам не танцює лише тому, що не хоче, а не через те, що не може. В середині фігури він покликав до себе Ростова, який проходив повз нього.

— Це зовсім не те,— сказав він.— Хіба це польська мазурка? А танцює прекрасно.

Знаючи, що Денисов навіть у Польщі славився своїм майстерним умінням танцювати польську мазурку, Микола підбіг до Наташі:

— Піді вибери Денисова. От танцює! Чудесно! — сказав він. Коли підійшла знову Наташина черга, вона встала і, швидко

перебираючи своїми черевичками з бантиками, торопіючи, сама пробігла через залу в куток, де сидів Денисов. Вона бачила, що всі дивляться на неї і чекають. Микола бачив, що Денисов

1 — Дорогий графе, ви один з кращих моїх учнів. Ви повинні танцювати. Подивіться, скільки гарненьких дівчаток.

2 — Ні, дорогий мій, я краще посиджу яро людське око,

і Наташа, усміхаючись, сперечалися ї що Денисов відмовлявся, але радісно усміхався. Він підбіг.

— Будь ласка, Василю Дмитровичу,— казала Наташа,— ходім, будь ласка.

— Та що ви, звільніть мене від цього, графине,— казав Денисов.

— Ну, годі-бо, Васю,— промовив Микола.

— Наче кота Ваську вмовляють,— жартома сказав Денисов.

— Цілий вечір співатиму вам,— сказала Наташа.

— Чарівниця все зі мною зробить! — сказав Денисов і відстебнув шаблю. Він вийшов з-за стільців, міцно взяв за руку свою даму, трошки підняв голову і відставив ногу, чекаючи такту. Лише на коні та в мазурці не видно було, що Денисов маленький на зріст, і він здавався таким самим бравим хлопцем, яким він сам себе почував. Виждавши такт, він збоку, звиятно й жартівливо, глянув на свою даму, несподівано притупнув однією ногою і, як м'ячик, пружно відскочив від підлоги й полетів вздовж по колу, ведучи за собою свою даму. Він нечутно летів половину зали на одній нозі і, здавалося, не бачив стільців, що стояли перед ним, і просто мчав на них; але раптом, приклацнувши острогами і розставивши ноги, зупинявся на підборах, стояв так секунду, з брязкотом острог тупав на одному місці ногами, швидко крутився і, лівою ногою підцокуючи праву, знову летів по колу. Наташа вгадувала те, що він мав намір зробити, і, сама не знаючи як, стежила за ним, віддаючись йому. То він крутив її, то на правій, то на лівій руці, то, падаючи навколішки, обводив її круг себе і знову схоплювався й пускався вперед з такою рвучкістю, неначе він мав намір, не переводячи духу, пробігти всі кімнати; то раптом знову зупинявся і робив нове несподіване коліно. Коли він, моторно закрутивши даму перед її місцем, цокнув острогою, вклоняючись їй, Наташа навіть не зробила йому реверансу. Вона з подивом втупила в нього очі, усміхаючись, ніби не впізнаючи його.

— Що ж це таке? — промовила вона.

Незважаючи на те, що Іогель не визнавав мазурку за справжню, всі були захоплені майстерністю Денисова, раз у раз стали вибирати його, і старики, усміхаючись, почали розмовляти про Польщу та про старі добрі часи. Денисов, розчервонівшись од мазурки і обтираючись хусточкою, підсів до Наташі і протягом цілого балу не відходив від неї.

XIII

Два дні по цьому Ростов не бачив Долохова у своїх і не заставав його вдома; на третій день він одержав від нього записку.

"Бувати в домі у вас я більш не маю наміру з відомих тобі причин і їду в армію, тому сьогодні ввечері я влаштовую для

Ж

моїх приятелів прощальну вечірку — приїжджай до Англійського готелю". Ростов о десятій годині, з театру, де він був разом зі своїми і з Денисовим, призначеного дня приїхав до Англійського готелю. Його зараз же провели в найкраще приміщення готелю, яке зайняв на цю ніч Долохов.

Чоловік зо двадцять юрмилися біля стола, перед яким між двома свічками сидів Долохов. На столі лежало золото та асигнації, і Долохов банкував. Після освідчення і Сониної відмови Микола ще не бачився з ним і почував ніяковість, думаючи про те, як вони побачаться.

Ясний холодний погляд Долохова зустрів Ростова ще в дверях, наче він давно чекав його.

— Давно не бачилися,— сказав він,— спасибі, що приїхав. Ось тільки добанкую, і прибуде Ілюшка з хором.

— Я до тебе заїжджав,— сказав Ростов, червоніючи. Долохов не відповів йому.

— Можеш поставити,— сказав він.

Ростов згадав у цю хвилину чудну розмову, що одного разу була в нього з Долоховим. "Грати на щастя можуть тільки дурні",— сказав тоді Долохов.

— Чи ти боїшся зі мною грати? — сказав тепер Долохов, наче вгадавши думку Ростова, і усміхнувся. З-за цієї усмішки його Ростов побачив той настрій, що був у нього під час обіду в клубі і взагалі в ті часи, коли, ніби знудьгувавшись у повсякденному житті, Долохов почував необхідність яким-небудь чудним, здебільшого жорстоким, вчинком виходити з нього.

Ростову стало ніяково; він шукав і не знаходив у своїй голові жарту, що був би відповіддю на слова Долохова. Та перш ніж він встиг це зробити, Долохов, дивлячись просто в обличчя Ростovu, повільно і виразно, так, що всі могли чути, сказав до нього:

— А пам'ятаєш, ми розмовляли з тобою про гру... дурень, хто на щастя хоче грати; грати треба напевно; а я хочу спробувати.

"Спробувати на щастя чи напевно?" — подумав Ростов.

— Та й краще не грай,— додав Долохов і, тріснувши розірваною колодою, сказав: — Банк, панове!

Присунувши спершу гроші, Долохов зібрався банкувати. Ростов сів біля нього і спочатку не грав. Долохов позирав на нього.

— Чого ж не граєш? — сказав Долохов. І чудно, Микола відчув потребу взяти карту, поставити на неї незначну ставку і почати гру.

— При мені грошей нема,— сказав Ростов.

— Повірю!

Ростов поставив п'ять карбованців на карту і програв, поставив ще і знову програв. Долохов убив, тобто виграв у Ростова десять карт підряд.

— Панове,— сказав він, пробанкувавши якийсь час,— прошу класти гроші на карти, а то я можу заплутатись у рахунках.

Один з картярів сказав, що, він сподівається, йому можна повірити.

— Повірити можна, але боюсь заплутатись; прошу класти гроші на карти,— відповів Долохов.— Ти не турбуйся, ми з тобою поквитаємось,— додав він, звертаючись до Ростова.

Гра тривала; лакей, не перестаючи, розносив шампанське.

Усі карти Ростова було бито і запис його боргу зріс до восьмисот карбованців. Він надписав був над однією картою вісімсот карбованців, але в той час, як йому подавали шампанське передумав і написав знову звичайну ставку, двадцять карбованців.

— Залиши,— сказав Долохов, хоч він, здавалось, і не дивився на Ростова,— скоріше відіграєшся. Іншим даю, а тобі б'ю. Чи ти мене боїшся? — повторив він.

Ростов послухався, залишив написані вісімсот і поставив чирвову сімку з одірваним ріжком, яку він підняв з землі. Він добре її потім пам'ятав. Він поставив чирвову сімку, надписавши над нею уламком крейдяної палички вісімсот, круглими, рівними цифрами; випив подану склянку потеплілого шампанського, усміхнувся на слова Долохова і, з завмиранням серця чекаючи сімки, став дивитися на руки Долохова, який тримав колоду. Виграш чи програш цієї чирвової сімки багато важив для Ростова. В неділю минулого тижня граф Ілля Андрійович дав своєму синові дві тисячі карбованців і, хоч ліколи не любив говорити про грошову скруту, сказав йому, що гроші ці останні до травня і що тому він просить сина бути цього разу ощадливішим. Микола сказав, що йому й цього занадто багато і що він дає слово честі не брати більш грошей до весни. Тепер з цих грошей залишалося тисяча двісті карбованців. Отже чирвова сімка означала не тільки програш тисячі шестисот карбованців, але й необхідність зрадити своє слово. Він з завмиранням серця дивився на руки Долохова і думав: "Ну, швидше дай мені цю карту, і я беру кашкета, їду додому вечеряти з Денисовим, Наташею та Сонею, і вже напевно ніколи в руках моїх не буде карти". В цю хвилину домашнє життя його — жартики з Петею, розмови з Сонею, дуети з Наташею, пікет з батьком і навіть спокійна постіль у Поварському домі — так відчутно, ясно і принадно уявилося йому, наче все це було давно минуле, втрачене і знехтуване щастя. Він не міг припустити, щоб дурна випадковість, змусивши сімку лягти раніше праворуч, ніж ліворуч, могла позбавити його всього цього наново відчутого, наново освітленого щастя і кинути його в безодню ще непережи-того і невизначеного нещастя. Цього не могло бути, але він проте чекав, завмираючи, поруху рук Долохова. Ширококісті, червонуваті руки ці з волоссям, що виднілося з-під сорочки, поклали колоду карт, узялися за подану склянку

і люльку.

— То ти не боїшся зі мною грати? — повторив Долохов і, наче для того, щоб розповісти веселу історію, поклав карти, відкинувся на спинку стільця й повільно з усмішкою почав розповідати:

— До речі, панове, мені казали, що в Москві пущено ч>тку? ніби я шулер, тому раджу вам бути зі мною обережнішими.

— Ну, банкуй же! — сказав Ростов.

— Ох, московські тіточки! — сказав Долохов і з усмішкою взявся до карт.

— Ааах! — мало не крикнув Ростов, піднімаючи обидві руки до волосся. Сімка, що була потрібна йому, вже лежала зверху, першою картою в колоді. Він програв більше, ніж міг заплатити.

— Однак, ти не заривайся,— сказав Долохов, мигцем зиркнувши на Ростова і продовжуючи банкувати.

XIV х

Через півтори години більшість картярів уже як на жарт дивилися на свою власну гру.

Уся гра зосередилася на самому Ростові. Замість тисячі шестисот карбованців за ним було записано довгу колону цифр, яку він рахував до десятої тисячі, але яка тепер, як він гадав, підвищилася вже до п'ятнадцяти тисяч. Насправді запис уже перевищував двадцять тисяч карбованців. Долохов уже не слухав і не розповідав історій; він стежив за кожним порухом рук Ростова і бистрим поглядом зрідка оглядав свій запис його боргу. Він вирішив продовжувати гру доти, поки запис цей не виросте до сорока трьох тисяч. Число це він вибрав тому, що сорок три становили суму складених його років з роками Соні. Ростов, сперши голову на обидві руки, сидів перед списаним, залитим вином, закиданим картами столом. Одно тяжке враження не покидало його: ці ширококості, червонуваті руки з волоссям, що виднілося з-під сорочки, ці руки, які він любив і ненавидів, тримали його в своїй владі.

"Шістсот карбованців, туз, ріжок, дев'ятка... відігратися неможливо!.. І як би весело було вдома... Валет на пе... це не може бути!.. І нащо ж він робить це зі мною?.." — думав і згадував Ростов. Іноді він ставив велику карту; та Долохов відмовлявся бити її і сам визначав ставку. Микола підкорявся йому і то молився богу, як він молився на полі бою на Амштетен-ському мості; то загадував, що та карта, яка першою трапиться йому під руку з купи погнутих карт під столом, врятує його; то вираховував, скільки було шнурків на його куртці, і з стількома ж очками карту пробував ставити на весь програш; то за допомогою оглядався на інших картярів; то вдивлявся в холодне тепер обличчя Долохова і намагався прозирнути, що в ньому робиться.

"Він же знає, що означає для мене цей. програш. Не може ж він бажати моєї загибелі? Адже він був мені другом.

Адже я його любив... Але й він не винен; що ж йому робити, коли йому щастить? І я не винен,— казав він сам собі.— Я нічого не зробив поганого. Хіба я вбив кого-небудь, образив, побажав кому зла? За що ж таке страшне нещастя? І коли воно почалося? Ще

так недавно я підходив до цього стола з думкою виграти сто карбованців, купити мама на іменини ту шкатулку і їхати додому. Я такий був щасливий, такий вільний, веселий! І я не розумів тоді, який я був щасливий! Коли ж це кінчилося І коли почався цей новий, жахливий стан? Чим ознаменувалася ця зміна? Я так само сидів на цьому місці, біля цього стола, і так само вибирав і висував карти і дивився на ці ширококості, вправні руки. Коли ж це сталося і що таке сталося? Я здоровий, сильний і той самий, і все на тому ж місці. Ні, цього не може бути! Певне все це нічим не кінчиться".

Він був червоний, весь у поту, хоч у кімнаті не було гаряче. І обличчя в нього було страшне й жалюгідне, особливо від безсилового бажання здаватися спокійним.

Запис дійшов фатального числа — сорока трьох тисяч. Ростов приготував карту, яка мала йти кутом від трьох тисяч карбованців, щойно даних йому, коли Долохов стукнув колодою, відклав її і, взявши крейду, почав швидко, своїм чітким, міцним почерком, ламаючи крейдяну паличку, підбивати підсумок запису Ростова.

— Вечеряти, вечеряти час! Ось і цигани! — Справді, зі своїм циганським акцентом уже, входячи з холоду, гомоніли щось якісь чорні чоловіки й жінки. Микола розумів, що всьому кінець; але він байдужим голосом сказав:

— Що, не будеш більше? А в мене гарна карточка приготовлена.— Наче над усе його цікавила веселість самої гри.

"Всьому кінець, я пропав!—думав він.— Тепер куля в лоб — одно залишається",— і разом з тим він сказав веселим голосом:

— Ну, ще одну карточку.

— Добре,— відповів Долохов, закінчивши з підсумком,— добре! двадцять один карбованець іде,— сказав він, показуючи на цифру двадцять один, що порушувала рівний рахунок — сорок три тисячі, і, взявши колоду, приготувався банкувати. Ростов покірно відігнув ріжок і замість приготовлених шести тисяч старанно написав двадцять один.

— Це мені однаково,— сказав він,— мені тільки цікаво знати, уб'єш ти, чи даси мені цю десятку.

Долохов серйозно став банкувати. О, як ненавидів Ростов у цю хвилину ці руки, червонуваті, з короткими пальцями і з волоссям, що виднілося з-під сорочки, руки, які владали ним... Десятку було дано.

— За вами сорок три тисячі, графе,— промовив Долохов і, потягаючись, встав з-за стола.— А стомлює, однак, таке довгочасне сидіння,—додав він.

22*

339

— Це правда; я теж втомився,— сказав Ростов. Долохов, наче нагадуючи, що йому непристойно жартувати,

перебив його.

— Коли скажете одержати гроші, графе?

Ростов спалахнув, викликав Долохова в другу кімнату.

— Я не можу відразу сплатити все, ти візьмеш вексель,— сказав він.

— Слухай, Ростов,— сказав Долохов, світло усміхаючись і дивлячись у вічі Миколі,— ти знаєш приказку: "Щасливий у коханні, нещасливий у картах". Кузина твоя закохана в тебе. Я знаю.

"О! це жах — почувати себе таким залежним від цієї людини",— думав Ростов. Ростов розумів, якого удару завдасть він батькові, матері, сказавши про цей програв; він розумів, яке було б щастя звільнитися від усього цього, і розумів, що Долохов знає, що може звільнити його від цього сорому і горя, і тепер хоче ще гратися з ним, як кіт з мишею.

— Твоя кузина...— почав казати Долохов, але Микола перебив його.

— Моя кузина тут ні при чому, і про неї говорити нічого! — крикнув він люто.

— То коли одержати? — спитав Долохов.

— Завтра,— сказав Ростов і вийшов з кімнати.

XV

Сказати "завтра" й дотримати тону пристойності було не важко, але приїхати самому додому, побачити сестер, брата, матір, батька, признаватися і просити грошей, на які не маєш права після того, як дав слово честі, було жахливо.

Вдома ще не спали. Молодь дому Ростових, повернувшись з театру, повечерявши, сиділа біля клавікордів. Тільки-но Микола увійшов до зали, його огорнула та любовна, поетична атмосфера, яка панувала цієї зими в їхньому домі і яка тепер, після освідчення Долохова та балу Іогеля, здавалося, ще більш згустилася, як повітря перед громовицею, над Сонею і Наташею. Соня і Наташа, в блакитних платтях, в яких вони були в театрі, гарненькі і свідомі цього, щасливі, усміхаючись стояли біля клавікордів. Віра з Шиншиним грала в шахи у вітальні. Стара графиня, чекаючи сина й чоловіка, розкладала пасьянс з бабусею-дворянкою, що жила в них у домі. Денисов з блискучими очима і скуйовдженою чуприною сидів, одкинувши ніжку назад, за клавікордами і, б'ючи по них своїми коротенькими пальцями, брав акорди і, пускаючи під лоб очі, своїм маленьким, хрипким, але вірним голосом співав вірш "Чарівниця", якого він сам склав і до якого намагався підібрати музику.

. Скажи мені, о, чарівнице мила, Чому до струн забутих я вернув, Який вогонь ти в серці запалила, Який екстаз у пальцях спалахнув!—

співав він пристрасним голосом, блискаючи на злякану і щасливу Наташу своїми агатовими чорними очима.

— Прекрасної чудової — вигукувала Наташа.— Ще один куплет,— казала вона, не помічаючи Миколи.

"В них усе те ж саме",— подумав Микола, заглядаючи до вітальні, де він побачив Віру і матір з бабусею.

— А! Ось і Миколенька! — Наташа підбігла до нього.

— Татко вдома? — спитав він.

— Яка я рада, що ти приїхав! — не відповідаючи, сказала Наташа.— Нам так веселої Василь Дмитрович залишився заради мене ще на день, ти знаєш?

— Ні, ще не приїжджав тато,— сказала. Соня.

— Коко, ти приїхав, іди до мене, друже мій,— сказав гра-финин голос з вітальні. Микола підійшов до матері, поцілував її в руку і, мовчки підсівши до її стола, став дивитися на її руки, що розкладали карти. З зали все лунали сміх і веселі голоси, які вмовляли Наташу.

— Ну, добре, добре,— вигукнув Денисов,— тепер нема чого відмовлятися, за вами Багсагоїа, благаю вас.

Графиня оглянулася на мовчазного сина.

— Що з тобою? — спитала мати Миколу.

— Ах, нічого,— сказав він, ніби йому вже набридло це все одне й те ж запитання.— Татко скоро приїде?

— Я думаю.

"В них усе те ж саме. Вони нічого не знають! Куди мені подітися?" — подумав Микола і пішов знову до зали, де стояли .клавікорди.

Соня сиділа за клавікордами і грала прелюдію тієї баркароли, яку особливо любив Денисов. Наташа збиралася співати. Денисов захопленими очима дивився на неї.

Микола почав ходити туди й сюди по кімнаті.

"І хочеться йому примушувати її співати! Що вона може співати? І нічого тут нема веселого",— думав Микола.

Соня взяла перший акорд прелюдії. . "Боже мій, я пропаща, я безчесна людина. Кулю в лоб — одно, що залишається, а не співати,— подумав він.— Піти звідси? але куди ж? Однаково, хай співають!"

Микола понуро, не перестаючи ходити по кімнаті, поглядав на Денисова та дівчаток, уникаючи їх поглядів.

"Миколенька, що з вами?" — спитав Сонин погляд, спрямований на нього. Вона відразу побачила, що щось сталося з ним.

Микола одвернувся від неї. Наташа із своєю чуйністю теж миттю помітила настрій свого брата. Вона помітила його, але їй самій так весело було в ту хвилину, така далека вона була від горя, смутку, докорів, що (як це часто буває з молодими людьми) навмисно обманула себе. "Ні, мені занадто весело тепер, щоб псувати собі настрій співчуттям чужій журбі", відчула вона і сказала собі: "Ні, я, певне, помиляюся, він, мабуть, веселий, як і я".

— Ну, Соню,— сказала вона і вийшла на саму середину зали, де, на її думку, був найкращий резонанс. Трошки підвівши голову, опустивши безживно-обвислі руки, як це роблять танцівниці, Наташа енергійним порухом переступаючи з корочка на носок, пройшлася по середині кімнати й зупинилася.

"Ось я яка!" — наче казала вона, відповідаючи на захоплений погляд Денисова, що стежив за нею.

"І з чого вона радіє! — подумав Микола, дивлячись на сестру.— І як їй не нудно й не совісно!" Наташа взяла першу ноту, горло її розширилось, груди випростались, очі набрали серйозного виразу. Вона не думала ні про кого, ні про що в цю хвилину, і зі складеного в усмішку рота полилися звуки, ті звуки, які може робити в ті ж проміжки

часу і з тими ж інтервалами кожен і які, проте, тисячу разів залишають вас байдужими, в тисячу перший раз заставляють вас здригатися і плакати.

Наташа цієї зими вперше почала серйозно співати і особливо тому, що Денисов захоплювався її співами. Вона співала тепер не по-дитячому, вже не було в її співах тієї комічної дитячої старанності, що була в них раніш; та вона співала ще не добре, як казали всі знавці-судді, які її слухали. "Не опрацьований, але чудовий голос, треба опрацювати",— казали всі. Але казали це звичайно вже нескоро після того, як замовкав її голос. А в той час; коли звучав цей неопрацьований голос з неправильними придыхами і з зусиллями переходів, навіть знавці-судді нічого не казали, тільки втішалися цим неопрацьованим голосом і тільки бажали ще раз почути його. У голосі її була та первісна незайманість, те незнання своїх сил і та неопрацьована ще бархатність, які так поєднувалися з хибамі в її співі, що, здавалося, нічого не можна було змінити в цьому голосі, не зіпсувавши його.

"Що ж це таке? — подумав Микола, почувши її голос і широко розкриваючи очі.— Що з нею сталося? Як вона співає сьогодні?" — подумав він. І раптом увесь світ для нього зосередився в чеканні наступної ноти, наступної фрази, і все на світі стало поділеним на три такти: "Oh mió crudele affetto...1 Раз, два, три... раз, два... три... раз... Oh mió crudele affetto... Раз, два, три... раз... Ех, життя наше безглузде! — думав Микола.— Усе це, і нещастя, і гроші, і Долохов, і злоба, і честь — усе це дурниці... а ось воно — справжнє... Ну, Наташо, ну, голубчику! ну, матінко!.. Як вона цей сі візьме? Взяла! Хвалити бога! — і він, сам не помічаючи того, що він співає, щоб поси

1 Мое ти кохання жорсток*

лити цей ві, узяв втору в терцію високої ноти.— Боже мій! як гарно! Невже це я взяв? яка втіха!" — подумав він.

О, як заколивалася ця терція і як зворушилося щось найкраще, що було в душі Ростова. І це щось було незалежне від усього на світі і найвище за все на світі. Які тут програші, і Долохови, і слово честі!.. Все дурниці! Можна зарізати, вкрати і все ж бути щасливим...

XVI

Давно вже Ростов не зазнавав такої насолоди від музики, як цього дня. Але тільки-но Наташа скінчила свою баркаролу, дійсність знову згадалася йому. Він, нічого не сказавши, вийшов і пішов униз до своєї кімнати. Через чверть години старий граф, веселий і задоволений, приїхав з клубу. Микола, почувши, що він уже вдома, пішов до нього.

— Ну що, повеселився? — спитав Ілля Андрійович, з радісною і гордою усмішкою дивлячись на свого сина. Микола хотів сказати "так", але не міг: він мало не заридав. Граф розкурював люльку і не помітив стану, в якому був син.

"Ех, неминуче!" — подумав Микола вперше і востаннє. І раптом зовсім недбалим тоном, таким, що він сам собі гидким здався,— наче просив екіпажа поїхати в місто,— сказав до батька:

— Тату, а я до вас у справі прийшов. Я мало не забув. Мені грошей треба.

— Он як,— сказав батько, будучи в особливо веселому настрої.— Я тобі казав, що невестачить. Багато?

— Дуже багато,— червоніючи і з дурною, недбалою усмішкою, якої він довго потім не міг собі пробачити, сказав Микола.— Я трохи програв, власне, багато, навіть дуже багато, сорок три тисячі.

— Що? Кому?.. Жартуєш!..— крикнув граф, раптом апоплексично червоніючи шиєю і потилицею, як червоніють старі люди.

— Я обіцяв заплатити завтра,— сказав Микола.

— Ну!..— сказав старий граф, розводячи руками, і безсило сів на диван.

— Нічого не вдієш! З ким-цього не траплялося,— сказав син невимушеним, сміливим тоном, тимчасом як у душі своїй він вважав себе за негідника, мерзотника, який цілим життям своїм не міг спокутувати свого злочину. Йому хотілося б цілувати руки своєму батькові, навколішки просити в нього прощення, а він недбалим і навіть грубим тоном говорив, що це з кожним трапляється.

Граф Ілля Андрійович опустил очі, почувши ці синові слова, і захапався, шукаючи чогось.

— Так, так,— промовив він,— трудно, боюсь, що трудно дістати... з ким не бувало! справді, з ким не бувало...— І граф мигцем глянув синові в обличчя і пішов пріч з кімнати... Микола готувався до відсічі, але зовсім не сподівався цього.

— Таточку! та...точку! — крикнув він услід, ридаючи,— простіть мені! — І, схопивши батька за руку, він припав до неї губами й заплакав.

Під той час, як батько розмовляв з сином, у матері з дочкою точилася не менш важлива розмова. Наташа, схвильована, прибігла до матері.

— Мамо!.. Мамо!.., він мені...

— Що — він тобі?

— Він... він освідчився. Мамо! Мамо! — вигукувала вона. Графиня не вірила своїм вухам. Денисов освідчився. Кому?

Цій крихітній дівчинці Наташі, яка ще недавно гралася ляльками і тепер ще брала уроки.

— Наташо, годі-бо, дурниці! — сказала вона, ще сподіваючись, що це був жарт.

— Ну от, дурниці! Я вам серйозно кажу,— сердито промовила Наташа.— Я прийшла спитати, що робити, а ви мені кажете — "дурниці"...

Графиня знизала плечима.

— Якщо правда, що мосьє Денисов освідчився тобі, то скажи йому, що він дурень, та й годі.

— Ні, він не дурень,— ображено й серйозно сказала Наташа.

— Ну, то чого ж ти хочеш? Ви ж нині всі закохані. Ну, закохана, то виходь за нього заміж,— сердито сміючись, промовила графиня,— з богом!

— Ні, мамо, я не закохана в нього... мабуть, не закохана в нього.

— Ну, то так і скажи йому.

— Мамо, ви сердитесь? Ви не сердьтєся, голубонько, ну, в чому ж я винна?

— Ні, та що ж це, мій друже? Хочеш, я піду скажу йому,— сказала графиня, усміхаючись.

— Ні, я сама, тільки навчіть. Вам усе легко,— додала вона, відповідаючи на її усмішку.— А який ви бачили, як він мені це сказав! Адже я знаю, що він не хотів цього сказати, та вже ненароком сказав.

— Ну, все ж треба відмовити.

— Ні, не треба. Мені так його шкода! Він такий хороший.

— Ну, то прийми освідчення. І справді, час іти заміж,— сердито і глузливо сказала мати.

— Ні, мамо, мені так шкода його. Я не знаю, як я скажу.

— Та тобі й нема чого казати, я сама скажу,— промокила графиня, обурена з того, що насмілились дивитися, як на дорослу, на цю маленьку Наташу.

— Ні, нізачо, я сама, а ви слухайте під дверима,— І Наташа побігла через вітальню до зали, де на тому самому стільці, біля клавикордів, затуливши обличчя руками, сидів Денисов. Він схопився на звук її легких кроків.

— Наталі,— сказав він, швидкими кроками підходячи до неї,— вирішуйте мою долю. Вона в ваших руках!

— Василю Дмитровичу, мені вас так жаль!.. Ні, але ви такий хороший... та не треба... це... а так я вас завжди любитиму.

Денисов нагнувся над її рукою, і вона почула чудні, незрозумілі для неї звуки. Вона поцілувала його в чорну суконьовдену, кучеряву голову. В цей час поспішно зашелестіло графинине плаття. Вона підійшла до них.

— Василю Дмитровичу, я дякую вам за честь,— сказала графиня збентеженим голосом, який, проте, здавався Денисову строгим,— але моя дочка така молода, і я думала, що ви, як друг мого сина, звернетесь перше до мене. В такому разі ви не змусили б мене відмовляти.

— Графине...— сказав Денисов з опущеними очима і провинним виглядом, хотів сказати ще щось і запнувся.

Наташа не могла спокійно бачити його таким жалюгідним. Вона почала голосно схлипувати.

— Графине, я завинив перед вами,— заговорив Денисов далі уриваним голосом,— але знайте, що я так гаряче люблю вашу дочку і всю вашу родину, що двоє життів віддам...— Він подивився на графиню і помітив суворість на її обличчі...— Ну, прощайте, графине,— сказав він, поцілувавши її в руку, і, не глянувши на Наташу, швидкими рішучими кроками вийшов з кімнати.

На другий день Ростов провів Денисова, який не хотів більш жодного дня залишатися в Москві. Денисова проводили в циганів усі його московські приятелі, і він не пам'ятав, як його поклали в сани і як везли перші три станції.

Після від'їзду Денисова Ростов, чекаючи на гроші, які не відразу міг зібрати старий граф, пробув ще два тижні в Москві, не виїжджаючи з дому, і здебільшого в кімнаті панночок.

Соня була до нього ніжніша і віддагніша, ніж перше. Вона, здавалося, хотіла показати йому, що його програш був подвигом, за який вона тепер ще дужче любить його; та Микола тепер вважав себе не гідним її.

Він списав альбоми дівчаток віршами й нотами і, не попрощавшись ні з ким зі своїх знайомих, відіславши, нарешті, всі сорок три тисячі, й одержавши розписку від Долохова, поїхав наприкінці листопада доганяти полк, що був уже в Польщі.

I

ісля своєї розмови з дружиною П'єр поїхав до Петербурга. В Торжку на станції не було коней, чи не хотів їх дати доглядач? П'єр мусив чекати. Він, не роздягаючись, ліг на шкіряний диван перед круглим столом, поклав на цей стіл свої великі ноги в теплих чоботях і задумався. — Накажете чемодани внести? Постіль постелити, чай приготувати? — питав камердинер.

П'єр не відповідав, бо нічого не чув і не бачив. Він задумався ще на попередній станції і все думав про одно — про таке важливе, що на все інше круг себе він зовсім не звертав уваги. Його не тільки не цікавило, пізніше чи раніше він приїде до Петербурга або — буде чи не буде йому місце відпочити на цій станції, але й було однаково, в порівнянні з тими думками, що заповнювали його тепер, пробуде він кілька годин чи ціле життя на цій станції.

Доглядач, доглядачева дружина, камердинер, жінка з торж-ківським шитвом заходили до кімнати, пропонуючи свої послуги. П'єр, не змінюючи положення своїх задертих ніг, дивився на них крізь окуляри й не розумів, чого їм може бути треба і як вони могли жити, не розв'язавши тих питань, що заповнювали його. А його заповнювали все одні й ті ж питання з самого того дня, як він після дуелі повернувся з Сокольників і провів першу тяжку безсонну ніч; тільки тепер, у самотині подорожі, вони з особливою силою завладали ним. Хоч би про що він починав думати, все повертався до тих самих питань, яких не міг розв'язати і не міг перестати ставити собі. Неначе в голові його скрутився той головний гвинт, на якому трималося все його життя. Гвинт не входив далі, не виходив зі свого гнізда, а вертівся, нічого не захоплюючи, все на тому ж витку, і не можна було перестати вертити його.

Увійшов доглядач і принижено став просити його сіятельство почекати лише дві годинки, по яких він для його сіятельства (що буде, те й буде) дасть кур'єрських. Доглядач, очевидно, брехав і хотів тільки одержати з проїжджого лишні гроші. "Погано це чи добре? — питав себе П'єр. — Для мене добре, а для іншого проїжджого погано, а для нього самого неминуче, бо йому їсти нічого: він казав, що його побив за це офіцер. А офіцер побив за те, що йому їхати треба було скоріше. А я стріляв у Долохова за те, що я вважав себе ображеним. А Людовіка XVI стратили за те, що його вважали за злочинця, а через рік повбивали тих, хто його стратив, теж за щось. Що погано? Що добре? Що треба любити, що ненавидіти? Для чого жити, і що таке я? Що таке життя, що смерть? Яка сила керує всім?" — питав він себе. І не було відповіді на жодне з цих питань, крім однієї, нелогічної відповіді, зовсім не на ці питання. Відповідь ця була: "Помреш — усе кінчиться. Помреш і все визнаєш — або перестанеш питати". Але й

померти було страшно.

Торжківська перекупка верескливим голосом пропонувала свій товар, а надто козлові туфлі. "У мене сотні карбованців, яких мені нема куди діти, а вона в драному кожусі стоїть і боязко дивиться на мене,— думав П'єр.— І нащо потрібні ці гроші? Наче на одну волосину можуть збільшити її щастя, спокій душі ці гроші? Хіба може щонебудь на світі зробити її і мене менш підлеглими злу і смерті? Смерть, яка все кінчить і яка має прийти сьогодні чи завтра — однаково через мить, у порівнянні з вічністю". І він знову натискав на гвинт, який нічого не захоплював і все так само крутився на одному й тому ж місці.

Слуга його подав йому розрізану до половини книгу романа в листах т-те Бига К Він почав читати про страждання й че

1 пані Сюза.

снотливу боротьбу якоїсь Amélie de Mansfeld¹. "І чого вона боролася проти свого спокусника,— думав він,— коли вона любила його? Не міг бог вкласти в її душу прагнення, суперечного його волі. Моя колишня дружина не боролася, і, можливо, вона мала рацію. Нічого не знайдено,— знову казав собі П'єр,— щічого не придумано. Знати ми можемо лише те, що нічого не знаємо. І це вищий ступінь людської премудрості".

Усе в ньому самому й навколо нього здавалось йому заплутаним, безглуздим і огидним. Але в цій самій огиді до всього навколишнього П'єр знаходив своєрідну дратівливу насолоду.

— Насмілюся просити ваше сіятельство потіснитися крихітку, ось для них,— сказав доглядач, входячи до кімнати і вводячи за собою другого, зупиненого через недостачу коней проїжджого. Проїжджий був приземкуватий, ширококостий, жовтий, зморшкуватий старик з сивими навислими бровами над блискучими, невиразного сіруватого кольору, очима.

П'єр зняв ноги зі стола, встав і переліг на приготовлене для нього ліжко, зрідка поглядаючи на проїжджого, який з понуро-втомленим виглядом, не дивлячись на П'єра, важко роздягався з допомогою слуги. Зоставшись у заношеному критому китайкою кошушку і в валянках на худих, кощавих ногах, проїжджий сів на диван, відкинувши на спинку свою дуже велику й широку в скронях, низько обстрижену голову, і глянув на Безухова. Строгий, розумний і проникливий вираз цього погляду вразив П'єра. Йому захотілось заговорити з проїжджим, але коли він зібрався звернутись до нього з запитанням про дорогу, проїжджий уже заплющив очі і, склавши поморщені старі руки, на пальці однієї з яких був великий чавунний перстень з зображенням Адамової голови, нерухомо сидів, чи відпочиваючи, чи щось глибокодумно і спокійно обмірковуючи, як здалося П'єру. Слуга проїжджого був увесь вкритий зморшками, теж жовтий дідок, без вусів і бороди, які, видно, не були збиті, а ніколи й не росли в нього. Повороткий • старенький слуга розбирав погрібець, готував чайний стіл і приніс киплячий самовар. Коли все було готове, проїжджий розплющив очі, присунувся до стола і, наливши собі одну склянку чаю, налив другу безбородому дідкові й подав йому. П'єр починав непокоїтись і почувати доконечну потребу, навіть

неминучість розмови з цим проїжджим.

Слуга приніс назад свою порожню перевернуту склянку з недокусаною грудочкою цукру і спитав, чи не треба чого.

— Нічого. Подай книжку,— сказав проїжджий. Слуга подав книжку, що здалася П'єру духовною, і проїжджий заглибився в читання. П'єр дивився на нього. Раптом проїжджий відклав книжку, заклавши, згорнув її і, знову заплющивши очі і спершись на спинку, прибрав свою попередню позу. П'єр дивився на нього і не встиг одвернутися, як старий розплющив очі і вту

Амалії Мансфельд.

пив свій твердий 5 строгий погляд просто в обличчя П'єру.

П'єр почував себе збентеженим і хотів відхилитися від ЦЬОГО погляду, але блискучі старечі очі непереборно притягали його до себе.

II

— Маю приємність розмовляти з графом Безуховим, якщо я не помиляюсь,— сказав проїжджий неквапливо й голосно. П'єр мовчки, запитально дивився крізь окуляри на свого співрозмовника.

— Я чув про вас,— говорив далі проїжджий,— і про те, що спіткало вас, добродію мій, нещастя.— Він ніби підкреслив останнє слово, неначе сказав: "Так, нещастя; хоч як ви називайте,— я знаю, що те, що сталося з вами в Москві, було нещастям".— Вельми співчуваю вам, добродію мій.

П'єр почервонів і, швидко спустивши ноги з ліжка, нагнувся до старого, неприродно й ніяково усміхаючись.

— Я не з цікавості згадав вам про це, добродію мій, а з більш важливих причин.— Він помовчав, не випускаючи П'єра? зі свого погляду, і посунувся на дивані, запрошуючи цим жестом П'єра сісти біля нього. П'єру неприємно було заходити в розмову з цим старим, але він, мимоволі підкоряючись йому, підійшов і сів біля нього.

— Ви нещасні, добродію мій,— говорив він далі.— Ви молоді, я старий. Я бажав би по змозі моїй допомогти вам.

— Ах, так,— з вимушеною усмішкою сказав П'єр.— Дуже вам вдячний... Ви звідки зволите проїжджати? — Обличчя проїжджого було непривітне, навіть холодне і строге, але, незважаючи на те, і мова і обличчя нового знайомого непереборно приваблювали П'єра.

— Але якщо з будь-яких причин вам неприємна розмова зГ мною,—сказав старий,— то ви так і скажіть, добродію мій.— І він раптом усміхнувся несподівано, побатьківському ніжною усмішкою.

— Ой, ні, зовсім ні, навпаки, я дуже радий познайомитися з вами,— сказав П'єр і, глянувши ще раз на руки нового знайомого, зблизька придивився до персня. Він побачив на ньому Адамову голову, знак масонства.

— Дозвольте мені спитати,— сказав він,— ви масон?

— Так, я належу до братства вільних каменярів,— сказав проїжджий, все глибше і глибше вдивляючись у вічі П'єру.— І від себе і від їх імені простягаю вам братню руку.

— Я боюсь,— сказав П'єр, усміхаючись і вагаючись між довірою, яку викликала в нього особа масона, і звичкою до глузування з вірувань масонів,— я боюсь, що я дуже далекий від розуміння, як це сказати, я боюсь, що мій напрям думок щодо всієї світобудови такий протилежний вашому, що ми не зрозуміємо один одного.

— Мені відомий напрям ваших думок,— сказав масон,— ? той ваш напрям думок, про який ви кажете і який вам здається витвором праці вашого розуму, є напрям думок більшості людей, є одноманітний плід гордості, лінощів і темряви. Пробачте мені, добродію мій, якби я не знав його, я б не заговорив з вами. Ваш напрям думок є сумна омана.

— Цілком так само, як я можу припускати, що й ви перебуваєте в омані,— сказав П'єр, блідо усміхаючись.

— Я ніколи не наслідую сказати, що я знаю істину,— промовив масон, дедалі більше вражаючи П'єра своєю точністю і твердістю мови.— Ніхто сам не може досягнути істини; лише камінь за каменем, з участю всіх, мільйонами поколінь, від праотця Адама і до нашого часу, споруджується той храм, який повинен бути гідним житлом великого бога,— сказав масон і заплющив очі.

— Я повинен вам сказати, я не вірю, не... вірю в бога,— з жалем і з зусиллям вимовив П'єр, почувавши, що мусить сказати всю правду.

Масон уважно подивився на П'єра і усміхнувся, як усміхнувся б багач, тримаючи в руках мільйони, до бідняка, який би сказав йому, що нема в нього, в бідняка, п'яти карбованців, які можуть дати йому щастя.

— Так, ви не знаєте його, добродію мій,— сказав масон.— Ви не можете знати його. Ви не знаєте його, через те ви й нещасні.

— Так, так, я нещасний,— потвердив П'єр,— але що ж мені робити?

— Ви не знаєте його, добродію мій, і через те ви дуже нещасні. Ви не знаєте його, а він тут, він у мені, він у моїх словах, він у тобі і навіть у тих блюзнірських думках, які ти висловив щойно,— суворим тремтячим голосом сказав масон.

Він помовчав і зітхнув, видно, намагаючись заспокоїтися.

— Якби його не було,— сказав він тихо,— ми б з вами не говорили про нього, добродію мій. Про що, про кого ми говорили? Кого ти заперечував? — раптом сказав він тріумфуюче-суворим і владним голосом.— Хто йбУо видумав, коли його нема? Чому з'явилося в тобі припущення, що є така незрозуміла істота? Чому ти і весь світ припустили існування такої незбагненної істоти, істоти всемогутньої, вічної і безконечної в усіх своїх властивостях?...— Він зупинився і довго мовчав.

П'єр не хотів і не міг переривати цього мовчання.

— Він є, але зрозуміти його трудно,— заговорив знову масон, дивлячись не на П'єрове обличчя, а перед собою, перебираючи своїми старечими руками, які від внутрішнього хвилювання не могли бути спокійними, листки книжки.— Якби це була людина, в Існуванні якої ти мав сумнів, я привів би до тебе цю людину, взяв би її за руку й показав тобі. Але як я, нікчемний смертний, покажу всю всемогутність, усю вічність, усю благость його тому, хто сліпий, чи тому, хто заплющує очі, щоб не бачити,

не розуміти його і не побачити і не зрозуміти всю свою мерзотність і порочність? — Він помовчав.— Хто ти? Що ти? Ти мариш про себе, що ти мудрець, бо ти міг вимовити ці блюзнірські слова,— сказав він з понурою і презирливою усмішкою,— а ти дурніший і безумніший за малу дитину, яка, граючись частинами майстерно зробленого годинника, насмілилася б сказати, що через те, що вона не розуміє призначення цього годинника, вона й не вірить у майстра, який його зробив. Пізнати його трудно. Ми віками, від праотця Адама й до наших днів, працюємо для цього пізнання і на безконечність далекі від досягнення нашої мети; але в нерозумінні його ми вбачаємо лише нашу мізерність і його велич...

П'єр з завмиранням серця, блискучими очима дивдячись в обличчя масона, слухав його, не перебивав, не питав його, а всією душею вірив тому, що казала йому ця чужа людина. Чи переконували його ті розумні доводи, що були в промові масона, чи він вірив, як вірять діти, інтонаціям переконаності та душевності, що були в мові масона, тремтінню голосу, яке іноді заважало говорити масонові, чи цим блискучим старечим очам, що зістарилися на тому ж переконанні, чи тому спокоеві, твердості і знанню свого призначення, що світилися з усієї істоти масона і особливо сильно вражали П'єра в порівнянні з його опущеністю та безнадійністю,— але він усією душею бажав вірити і вірив, і радісно почував заспокоєння, оновлення і повернення до життя.

— Він не осягається розумом, а осягається життям,— сказав масон.

— Я не розумію,— сказав П'єр, з острахом відчуваючи в собі зародження сумніву. Він боявся неясності і слабкості доводів свого співрозмовника, він боявся не вірити йому.— Я не розумію,— сказав він,— чому розум людський не може збагнути того знання, про яке ви кажете.

Масон усміхнувся своєю лагідною батьківською усмішкою.

— Вища мудрість і істина є ніби найчистіша волога, яку ми хочемо прийняти в себе,— сказав він.— Чи можу я в нечисту посудину прийняти цю чисту вологу і робити висновок про чистоту її? Тільки внутрішнім очищенням самого себе я можу до певної чистоти довести прийману в себе вологу.

— Правда, правда, це такі — радісно сказав П'єр.

— Вища мудрість заснована не лише на розумі, не на тих світських науках фізики, історії, хімії та ін., на які розпадається знання розумове. Вища мудрість одна. Вища мудрість має одну науку — науку всього, науку, що з'ясовує всю світобудову і місце, яке займає в ній людина. Для того, щоб вмістити в себе цю науку, конче треба очистити й оновити свою внутрішню людину, і тому перше, ніж знати, треба вірити і вдосконалюватися. І для досягнення цих цілей в душу нашу вкладено світло боже, що зветься совістю.

— Так, так,— потверджував П'єр.

— Подивись духовними очима на свою внутрішню людину і спитай себе, чи задоволений ти з себе. Чого ти досяг, керуючись самим розумом? Що ти таке? Ви молоді, ви багаті, ви розумні, освічені, добродію мій. Що ви зробили з усіх цих благ, даних вам? Чи задоволені з себе й зі свого життя?

— Ні, я ненавиджу своє життя,— скривившись, промовив П'єр.

— Ти ненавидиш, то зміни його, очисти себе, і в міру очищення ти будеш— пізнавати мудрість. Подивіться на своє життя, добродію мій. Як ви провадили його? В бешкетних оргіях і розпусті, все одержуючи від суспільства і нічого не віддаючи йому. Ви одержали багатство. Як ви використали його? Що ви зробили для ближнього свого? Чи подумали ви про десятки тисяч ваших рабів, чи допомогли ви їм фізично і морально? Ні. Ви користалися з їхньої праці, щоб провадити розпутне життя. Ось що ви зробили. Чи обрали ви місце служіння, де б ви давали користь с^єму ближньому? Ні. Ви в неробстві провадили своє життя. Потім ви одружилися, добродію мій, узяли на себе відповідальність керування молодю жінкою, і що ж ви зробили? Ви не допомогли їй, добродію мій, знайти шлях істини, а ввергнули її в безодню брехні і нещастя. Людина образила вас, і ви вбили її, і ви кажете, що ви не знаєте ^бога і що ви ненавидите своє життя. Тут нема нічого дивного, добродію мій!

По цих словах масон, ніби втомившись від тривалої розмови, знову сперся на спинку дивана й заплющив очі. П'єр дивився на це суворе, нерухоме, старече, майже мертве обличчя і беззвучно ворухив губами. Він хотів сказати: так, мерзенне, гуляще, розпутне життя, і не смів порушувати мовчанку.

Масон хрипко, по-старечому прокашлявся й гукнув слугу.

— Як коні? — спитав він, не дивлячись на П'єра.

— Привели зданих,— відповів слуга.— Відпочивати не будете?

— Ні, кажи запрягати.

"Невже ж він поїде і залишить мене самого, не доказавши всього й не пообіцявши мені допомоги? — думав П'єр, встаючи й опустивши голову, зрідка поглядаючи на масона й починаючи ходити по кімнаті.— Так, я не думав цього, але я провадив огидне, розпутне життя, але я не любив його і не хотів цього,— думав П'єр,— а цей чоловік знає істину, і якби він захотів, він міг би відкрити її мені". П'єр хотів і не смів сказати це масонові. Проїжджий, звичними старечими руками склавши свої речі, застібав свого кошушка. Закінчивши ці справи, він звернувся до Безухова і байдуже, чемним тоном, спитав його:

— Ви куди тепер зводите їхати, добродію мій?

— Я?.. Я до Петербурга,— відповів П'єр дитячим, нерішучим голосом.— Я дякую вам. Я в усьому згоден з вами. Але ви не думайте, що я такий поганий. Я всією душею бажав бути тим, чим ви хотіли б, щоб я був; але я ні в кому ніколи не знаходив допомоги... Зрештою, я сам найперше винен у всьому. Допоможіть мені, навчіть мене і, можливо, я буду...— П'єр не міг говорити далі; він засопів носом і одвернувся.

Масон довго мовчав, видно, щось обдумуючи.

— Допомога дається лише від бога,— сказав він,— але ту міру допомоги, яку владен подати наш орден, він подасть вам, добродію мій. Ви їдете до Петербурга, передайте це графові Вілларському (він вийняв бумажника і на складеному вчетверо ►великому аркуші паперу написав кілька слів). Одну пораду дозвольте дати вам. Приїхавши до столиці, приділіть перший час самотності, обміркуванню самого себе і не ставайте на

попередні шляхи життя. По цьому бажаю вам щасливої дороги, добродію мій,— сказав він, побачивши, що слуга його ввійшов до кімнати,— і успіху...

Проїжджий був Йосип Олексійович Баздеев, як довідався П'єр з книги доглядача. Баздеев був одним з найвідоміших ма-сонів і мартиністів ще новиковського часу. Довго по його від'їзді П'єр, не лягаючи спати і не питаючи про коні, ходив по станційній кімнаті, обдумуючи своє порочне минуле і з захватом оновлення уявляючи собі своє блаженне, бездоганне й добродіє майбутнє, що здавалось йому таким легким. Він був, як йому здавалося, порочним лише тому, що він якось випадково забув, як добре бути добросвідомим. У душі його не залишалось ні сліду колишніх сумнівів. Він твердо вірив у можливість братерства людей, з'єднаних з метою підтримки один одного на шляху добродіє, і таким уявлялося йому масонство.

III

Приїхавши до Петербурга, П'єр нікого не сповістив про свій приїзд, нікуди не виїжджав, став цілі дні проводити за читанням Хоми Кемпійського, книжки, яку невідомо хто доставив йому. Одно, і лише одно розумів П'єр, читаючи цю книжку; він розумів ще невідому йому насолоду вірити в можливість досягнення довершеності та в можливість братньої і діяльної любові між людьми, яку відкрив йому Йосип Олексійович. Через тиждень після його приїзду молодий польський граф Вілларський, якого П'єр поверхово знав по петербурзькому вищому світові, ввійшов увечері до його кімнати з тим офіціальним і урочистим виглядом, з яким входив до нього секундант Долохова, і, зачинивши за собою двері й переконавшись, що в кімнаті нікого, крім П'єра, нема, звернувся до нього.

— Я приїхав до вас з дорученням і. пропозицією, графе,—

сказав він йому, не сідаючи.— Особа, дуже високопоставлена в нашому братстві, клопоталася про те, щоб вас було прийнято у братство раніше строку, і запропонувала мені бути вашим поручником. Я за священний обов'язок вважаю виконання волі цієї особи. Чи бажаєте ви вступити за моїм поручительством у братство вільних каменярів?

Холодний і суворий тон людини, яку П'єр бачив майже завжди на балах з любов'язною усмішкою, в товаристві найблиску-чіших жінок, здивував П'єра.

— Так, я бажаю,— сказав П'єр. Вілларський нахилив голову.

— Ще одне запитання, графе,— сказав він,— на яке я вас не як майбутнього масона, а як чесну людину (*galant homme*) прошу якнайщиріше відповісти мені: чи зреклися ви своїх колишніх переконань, чи вірите ви в бога?

П'єр замислився.

— Так... так, я вірю в бога,— сказав він.

— У такому разі...— почав Вілларський, але П'єр перебив його.

— Так, я вірю в бога,— сказав він ще раз.

— У такому разі ми можемо їхати,— сказав Вілларський.— Карета моя до ваших послуг.

Всю дорогу Вілларський мовчав. На П'єрові запитання, що йому треба робити і як відповідати, Вілларський сказав лише, що брати, достойніші за нього, випробують П'єра

і що йому більше нічого не треба, як казати правду.

В'їхавши у ворота великого будинку, де було приміщення ложі, і пройшовши темними сходами, вони увійшли в освітлений невеликий передпокій, де без допомоги слуг скинули шуби. З передпокою вони пройшли в другу кімнату. Якийсь чоловік у чудному вбранні з'явився біля дверей. Вілларський, вийшовши йому назустріч, щось тихо сказав йому по-французькому і підійшов до невеликої шафи; в ній П'єр помітив убрання, яких він ніколи не бачив. Узявши з шафи хустину, Вілларський наклав її на очі П'єру і зав'язав вузлом ззаду, боляче захопивши у вузол його волосся. Потім він пригнув його до себе, поцілував і, взявши за руку, повів кудись. П'єру було боляче від того, що вузол тягнув за волосся, він кривився від болю і усміхався, чогось соромлячись. Величезна постать його з опущеними руками, із скривленою і усміхненою фізіономією, непевними боязкими кроками йшла за Вілларським.

Провівши його кроків з десять, Вілларський зупинився.

— Хоч би що трапилося з вами,— сказав він,— ви повинні мужньо переносити все, якщо ви твердо вирішили вступити до нашого братства. (П'єр ствердно відповів нахиленням голови.) Коли ви почуєте стукіт у двері, розв'яжіть собі Аочі,— додав Вілларський,— бажаю вам мужності та успіху.— І, потиснувши П'єру руку, Вілларський вийшов.

Залишившись на самоті, П'єр усе так само усміхався. Разів зо два він знижував плечима, піднімав руку до хустини, ніби бажаючи зняти її, і знову опускав. П'ять хвилин, які він пробув з зав'язаними очима, здалися йому годиною. Руки його набрякли, ноги підломлювались; йому здавалося, що він втомився. Його охоплювали найскладніші і найрізноманітніші почуття. Йому було страшно і того, що з ним трапиться, і ще страшніше того, щоб часом не виявити страху. Йому було цікаво дізнатися, що буде з ним, що відкриється йому; але найбільше йому було радісно, що настала хвилина, коли він, нарешті, стане на той шлях оновлення і діяльно-добродісного життя, про який він мріяв з часу своєї зустрічі з Йосипом Олексійовичем. Залунали сильні удари в двері. П'єр зняв пов'язку і оглянувся круг себе. В кімнаті було чорно-темно: лише в одному місці світилась лампада в чомусь білому. П'єр підійшов ближче і побачив, що лампада стояла на чорному столі, на якому лежала одна розгорнута книга. Книга була євангеліє; те біле, в чому світилась лампада, був людський череп зі своїми* дірами і зубами. Прочитавши перші слова євангелія: "В началі бє слово і слово бє к богу", П'єр обійшов стіл і побачив великий, наповнений чимсь і відкритий ящик. Це була домовина з кістками, його зовсім не здивувало те, що він побачив. Сподіваючись увійти в цілком нове життя, цілком відмінне від колишнього, він чекав усього незвичайного, ще більш незвичайного, ніж те, що він бачив. Череп, домовина, євангеліє — йому здавалося, що він чекав усього цього, чекав ще більшого. Намагаючись викликати в собі почуття зворушення, він дивився навколо себе. "Бог, смерть, любов, братерство людей",— казав він собі, пов'язуючи з цими словами невиразні, але радісні образи чогось. Двері відчинилися, і хтось увійшов.

При тьмяному світлі, до якого, проте, П'єр встиг уже звикнути, увійшов невисокий

чоловік. Видно, зі світла ввійшовши в темряву, чоловік цей зупинився; потім обережними кроками він пройшов до стола і поклав на нього невеликі, закриті шкіряними рукавичками руки.

Невисокий чоловік цей був одягнений у білий шкіряний фартух, що прикривав його груди і частину ніг, на шию було надіто щось схоже на намисто і з-за намиста виступало високе біле жабо, яке облямовувало його довгасте обличчя, освітлене знизу.

— Чого ви прийшли сюди? — спитав чоловік, на шурхіт, що зробив П'єр, звертаючись у його бік.— Чого ви, не віруючи в істини світла і не бачачи світла, чого ви прийшли сюди, чого ви хочете від нас? Премудрості, доброчесності, просвіщення?

В ту хвилину, як двері відчинилися і ввійшов невідомий чоловік, П'єр пережив почуття страху та благогдвіння, подібне до того, яке він переживав у дитинстві на сповіді: він відчув себе віч-на-віч з цілком чужим по умовах життя і з близьким по братерству людей чоловіком. Серце в П'єра билось так, що аж перехоплювало дух, коли він підступив до ритора (так називався

23*

355

в масонстві —брат, який готував шукача до вступу в братство}^ . П'єр, підійшовши ближче, впізнав у риторі знайому людину, Смольянінова, але йому було образливо думати, що це була знайома людина^ він був лише брат і доброчесний наставник. П'єр довго не міг вимовити слова, так що ритор мусив повторити запитання.

— Так, я... я... хочу оновлення,— насилу вимовив П'єр.

— Добре,— сказав Смольянінов і відразу заговорив далі:— Чи маєте ви уявлення про заходи, якими наш святий орден допоможе вам у досягненні вашої мети?...— спитав ритор спокійно і швидко.

— Я... сподіваюся... керівництва... допомоги... в оновленні,— сказав П'єр тремтячим голосом, ледве вимовляючи слова від хвилювання і від незвичності говорити поросійському про абстрактні речі.

— Яке уявлення ви маєте про франк-масонство?

— Я гадаю, що франк-масонство є fraternité¹ і рівність людей з доброчесними цілями,— сказав П'єр, соромлячись у міру того, як він говорив, невідповідності своїх слів до урочистості хвилини.— Я гадаю...

— Добре,— сказав ритор поспішно, очевидно, цілком вдоволений цією відповіддю.— Чи шукали, ви засобів для досягнення своєї мети в релігії?

— Ні, я вважав її несправедливою і не додержувався її,— сказав П'єр так тихо, що ритор не розчув його і спитав, що він каже.— Я був атеїстом,— відповів П'єр.

— Ви шукаєте істини для того, щоб додержуватись у житті її законів; отже, ви шукаєте премудрості та доброчесності, так же? — сказав ритор по хвилинній мовчанці.

— Так, так,— потвердив П'єр.

Ритор прокашлявся, склав на грудях руки в рукавичках г почав говорити:

— Тепер я повинен відкрити вам головну мету нашого ордену,— сказав він,— і якщо мета ця збігається з вашою, то ваш вступ до нашого братства буде корисним. Перша

найголовніша мета і разом з тим основа нашого ордену, на якій він встановлений і якої ніяка сила людська не може порушити, є збереження і передання нащадкам певного важливого таїнства... що з найдавніших віків і навіть від першої людини до нас дійшло; від цього таїнства, можливо, залежить доля роду людського. Але що таїнство це має таку властивість, що ніхто не може його знати і з нього користатися, коли довгочасним і старанним очищенням самого себе не приготовлений, то не кожен може сподіватися скоро збагнути його. Тому ми маємо другу мету, що полягає в тому, щоб приготувати наших членів, по змозі, виправляти їх серце, очищати і просвітлювати їхній розум тими способами, які нам переказами відкрито від мужів, що потрудилися

і братерство

в шуканні цього таїнства, і тим робити їх здатними до сприйняття оногo. Очищаючи і виправляючи наших членів, ми намагаємося, по-третє, виправляти і весь людський рід, даючи йому в членах наших зразок благочестя і чесноти, і тим прагнемо всіма силами протиставляти злу, що панує на світі. Подумайте про це, і я знову прийду до вас,— сказав він і вийшов з кімнати.

— Протиставляти злу, що панує на світі...— повторив П'єр, і йому уявилася його майбутня діяльність на цій ниві. Йому уявлялися такі ж люди, яким він сам був два тижні тому, і він у думці звертав до них повчально-наставницьку промову. Він уявляв собі порочних і нещасних людей, яким він допомагав словом і ділом; уявляв собі гнобителів, від яких він рятував їх жертви. З трьох цілей, що їх назвав ритор, ця остання — виправлення роду людського, особливо близька була П'єру. Якесь важливе таїнство, про яке згадав ритор, хоч і збуджувало його цікавість, не здавалося йому істотним; а друга мета, очищення і виправлення себе, мало захоплювала його, бо він у цю хвилину з насолодою почував себе вже цілком виправленим від колишніх пороків і готовим лише на добре.

Через півгодини повернувся ритор передати шукачеві ті сім чеснот, відповідних до семи східців храму Соломона, що їх повинен був виховувати в собі кожен масон. Чесноти ці були: 1) скромність, додержання таємниці ордену, 2) покіра вищим чинам ордену, 3) добронравність, 4) любов до людства, 5) мужність, 6) щедрість і 7) любов до смерті.

— По-сьоме, намагайтеся,— сказав ритор,— частими роздумами про смерть довести себе до того, щоб вона більш не здавалася вам страшним ворогом, а другом... який звільняє від тяжкого цього життя в трудах добродішності змучену душу, щоб ввести її в місце нагороди і заспокоєння.

"Справді, це повинно бути так,— думав П'єр, коли по цих словах ритор знову пішов від нього, покидаючи його на самотній роздум.— Це повинно бути так, але я ще такий слабкий, що люблю своє життя, смисл якого лише тепер потроху відкривається мені". А решту п'ять чеснот, які, перебираючи по пальцях, згадав П'єр, він ночував у душі своїй: і мужність, і щедрість, і добронравність, і любов до людства, і особливо покіру, яка навіть здавалася йому не чеснотою, а щастям, (йому так радісно було тепер позбутися власної сваволі і підкорити свою волю тому і тим, які знали безсумнівну істину.) Сьому

чесноту П'єр забув і ніяк не міг згадати її.

Втретє ритор повернувся швидше і спитав П'єра, чи все ще він твердий у своєму намірі і чи наважується піддати себе всьому, що від нього вимагатиметься.

— Я готовий на все,— сказав П'єр. ^

— Ще повинен вас повідомити,— сказав ритор,— що орден наш учення своє розкриває не лише в словах, а й іншими засобами, які на істинного шукача мудрості й доброчесності впливають, можливо, сильніше, ніж словесні тільки пояснення. Ця храмина убранням своїм, яко ви бачите, вже повинна була з'ясувати вашому серцю, якщо воно щире, більше, ніж слова; ви побачите, можливо, і при дальшому прийманні вас подібний спосіб з'ясовування. Орден наш наслідує стародавні товариства, які відкривали своє вчення ієрогліфами. Ієрогліф,— говорив ритор,— є найменування якої-небудь не підлеглої почуттям речі, яка містить у собі якості, подібні до зображуваної.

П'єр знав дуже добре, що таке ієрогліф, але не смів говорити. Він мовчки слухав ритора, з усього почуваючи, що зараз почнуться випробування.

— Якщо ви тверді, то я повинен приступити до введення вас,— сказав ритор, ближче підходячи до П'єра.— На знак щедрості прошу вас віддати мені всі коштовні речі.

— Але я з собою нічого не маю,— сказав П'єр, гадаючи, що йому кажуть віддати все, що він має.

— Те, що на вас є: годинник, гроші, персні...

П'єр квапливо витяг гаманця, годинника ь довго не міг зняти з товстого пальця обручку. Коли це було зроблено, масон сказав:

— На знак покори прошу вас роздягтися.— П'єр скинув фрак, жилет і лівий чобіт за вказівкою ритора. Масон відкрив сорочку на лівому боці його грудей і, нагнувшись, підняв його штанину на лівій нозі вище коліна. П'єр квапливо хотів зняти і правий чобіт та закачати штани, щоб звільнити від цієї турботи незнайому йому людину, але масон сказав йому, що цього не треба,— і дав йому туфлю на ліву ногу. З дитячою усмішкою соромливості, сумніву й іронії над самим собою, яка проти його волі виявлялась на обличчі, П'єр стояв, опустивши руки і розставивши ноги перед братом-ритором, чекаючи його нових наказів.

— І нарешті, на знак щирості, я прошу вас відкрити мені головну вашу пристрасть,— сказав він.

— Моя пристрасть! У мене їх було так багато,— сказав П'єр.

— Ту пристрасть, яка більш за всі інші змушувала вас хитатися на шляху доброчесності,— сказав масон.

П'єр помовчав, відшукуючи.

"Вино? Обжерливість? Неробство? Лінощі? Запальність? Злоба? Жінки?" — перебирав він свої пороки, в думці зважуючи їх і не знаючи, якому віддати перевагу.

— Жінки,— сказав тихим, ледве чутним голосом П'єр. Масон не ворухився і не говорив довго по цій відповіді. Нарешті він підступився до П'єра, взяв зі столу хустину і знову зав'язав йому очі.

— Востаннє кажу вам: зверніть всю свою увагу на самого себе, накладіть кайдани на свої почуття і шукайте блаженства не в пристрастях, а в своєму серці. Джерело блаженства не поза нами, а в нас самих...

Пер вже почував у собі це освіжне джерело блаженства, що тепер радістю і зворушенням переповняло його душу.

Незабаром по цьому в темну хramину прийшов за П'єром уже не ритор, а поручник Вілларський, якого він пізнав по голосу. На нові запитання про твердість його наміру П'єр відповів:

— Так, так, згоден,— і з осяйною дитячою усмішкою, з відкритими гладкими грудьми, нерівно і боязко ступаючи однією роззutoю і однією взutoю ногою, пішов вперед *на шпагу, яку приставив до його оголених грудей Вілларський. З кімнати його повели коридорами, повертаючи туди й сюди, і нарешті привели до дверей ложі. Вілларський кашлянув, йому відповіли масонськими стуками молотків, двері відчинилися перед ними. Чийсь басовитий голос (П'єрові очі все ще були зав'язані) поставив йому запитання про те, хто він, де, коли народився і т. ін. Потім його знову повели кудись, не розв'язуючи йому очей, і під час ходіння його говорили йому алегорії про тягар його мандрів, про священну дружбу, про одвічного будівника світу, про мужність, з якою він повинен переносити труди і небезпеки. Під час цих мандрів П'єр помітив, що його називали то шукачем, то страдником, то жададьником і по-різному стукали при цьому молотками та шпагами. У той час, як його підводили до якоїсь речі, він помітив, що сталося замішання і сум'яття між його керівниками. Він чув, як пошепки засперечались між собою круг нього люди і як один наполягав на тому, щоб його було проведено по якомусь килиму. По цьому взяли його праву руку, поклали на щось, а лівою сказали йому приставити циркуль до лівого боку грудей і змусили його прочитати, повторюючи слова, які читав інший, клятву вірності законам ордену. Потім погасили свічки, запалили спирт, як це чув по запаху П'єр, і сказали, що він побачить мале світло. З нього зняли пов'язку, і П'єр, як уві сні, побачив у тьмяному світлі спиртового вогню кілька чоловік, які, в таких самих фартухах, як і ритор, стояли навпроти нього і тримали шпаги, спрямовані в його груди. Між ними стояла людина в білій закривавленій сорочці. Побачивши це, П'єр грудьми подався вперед на шпаги, бажаючи, щоб вони встромилися в нього. Але шпаги відійшли від нього, і йому зараз же наділи пов'язку.

— Тепер ти бачив мале світло,— сказав йому чийсь голос. Потім знову засвітили свічки, сказали, що йому треба бачити повне світло, і знову зняли пов'язку, і понад десять голосів разом сказали: *sic transit gloria mundi*¹.

П'єр потрохи став отямлюватися й оглядати кімнату, де він був, та присутніх у ній людей. Навколо довгого стола, накритого чорним, сиділо чоловік зо дванадцять, все в такому ж убранні, як і ті, яких він раніш бачив. Деяких П'єр знав по пе

1 так проходить земна слава.

тербурзькому громадянству. На місці голови сидів незнайомий молодий чоловік з особливим хрестом на шиї. З правого боку сидів італієць-абат, якого П'єр бачив два

роки тому в Анни Павлівни. Ще був тут один дуже важний сановник та один швейцарець-гувернер, що жив раніш у Курагіних. Усі врочисто мовчали, слухаючи слова голови, який тримав у руці молотка. У стіні горіла вправлена в неї зоря; по один бік стола був невеликий килим з різними зображеннями, по другий було щось схоже на олтар з євангелієм і черепом. Круг стола було сім великих, схожих на церковні, свічників. Двоє з братів підвели П'єра до олтаря, поставили йому ноги в прямокутне положення і наказали йому лягти, кажучи, що він повергається до врат храму.

— Спершу він повинен одержати лопату,— пошепки сказав один з братів.

— Ой! годі-бо, будь ласка,— сказав другий.

П'єр розгубленими короткозорими очима, не підкоряючись, оглянувся круг себе, і раптом його охопив сумнів: "Де я? Що я роблю? Чи не сміються з мене? Чи не буде мені соромно згадувати це?" Але сумнів цей тривав лише одну мить. П'єр оглянувся на серйозні обличчя людей, що оточували його, згадав усе, що він уже пройшов, і зрозумів, що не можна зупинитись на половині дороги. Він жахнувся свого сумніву і, намагаючись викликати в собі попереднє зворушення, кинувся до врат храму. І справді, зворушення, ще сильніше за попереднє, охопило його. Коли він пролежав якийсь час, йому сказали встати і наділи на нього такий самий білий шкіряний фартух, які були на інших, дали йому в руки лопату і три пари рукавичок, і тоді великий майстер звернувся до нього. Він сказав йому пильнувати, щоб він нічим не заплямував білості цього фартуха, що являє собою тривкість і непорочність; потім про нез'ясовану лопату сказав, щоб він дбайливо очищав нею свре серце від пороків і вибачливо загладжував нею серце ближнього. Потім про перші рукавички чоловічі сказав, що значення їхнього він не може знати, але повинен зберігати їх; про другі рукавички чоловічі сказав, що він повинен надівати їх на зібраннях, і, нарешті, про треті, жіночі рукавички сказав:

— Любий брате, і ці жіночі рукавички вам призначені є. Віддайте їх тій жінці, яку ви поважатимете більш за всіх. Цим даром упевните в непорочності серця вашого ту, яку оберете ви собі за гідну каменярку.— Помовчавши якийсь час, додав: — Але допильнуй, любий брате, щоб не прикрашали рукавички ці рук нечистих.— У той час, як великий майстер промовляв ці останні слова, П'єру здалося, що голова зніяковів. П'єр зніяковів ще дужче, почервонів до сліз, як червоніють діти, стурбовано став оглядатися, і сталася ніякова мовчанка.

Мовчанку ту перервав один з братів, який, підвівши П'єра до килима, почав читати йому з зошита пояснення всіх зображених на ньому фігур: сонця, місяця, молотка, виска, лопати, дикого і кубічного каменя, стовпа, трьох вікон та ін. Потім П'єру призначили його місце, показали йому знаки ложі, сказали вхідне слово і, нарешті, дозволили сісти. Великий майстер почав читати статут. Статут був дуже довгий,— П'єр від радості, хвилювання та сорому не міг розуміти того, що читали. Він вслухався лише в останні слова статуту, і вони запам'яталися йому.

"У наших храмах ми не знаємо інших ступенів,— читав великий майстер,— крім тих, які перебувають між чеснотою та пороком. Не дозволяй собі вбачати будь-яку різницю, що могла б порушити рівність. Лети на допомогу братові, хоч би хто він був,

напути заблудлого, підведи падаючого і не май ніколи злоби чи ворожості на брата. Будь лагідним і привітним. Збуджуй в усіх серцях вогонь доброчесності. Діли щастя з ближнім твоїм, і хай ніколи не скаламутять заздрощі чистої цієї насолоди.

Прощай ворогові твоєму, не мсти йому, хіба тільки тим, що робитимеш йому добро. Додержавшись таким чином цишого закону, ти знайдеш сліди древньої, тієї, що втратив ти, величності",— закінчив він і, підвівшись, обняв П'єра і поцілував його.

П'єр зі слізьми радості на очах дивився круг себе, не знаючи, що відповідати на поздоровлення та відновлення знайомств, з якими оточили його. Він не визнавав ніяких знайомств; в усіх цих людях він вбачав лише братів, і так хотілось йому взятися з ними до справи, що аж горів від нетерпіння.

Великий майстер стукнув молотком, усі сіли по місцях, і один прочитав поучення про необхідність покори.

Великий майстер запропонував виконати останній обов'язок, і важний сановник, який мав звання збирача милостини, став обходити братів. П'єру хотілося записати в лист милостини всі гроші, що в нього були, але він боявся виявити цим гордість, і записав стільки ж, скільки записували інші.

Засідання закінчилося, і по поверненні додому П'єру здавалося, що він приїхав з якихось далеких мандрів, де він провів десятки років, цілком змінився і відійшов від колишнього порядку та звичок життя.

V

Другого дня по прийомі в ложу П'єр сидів удома, читаючи книжку і намагаючись вникнути у значення квадрата, що зображував однією своєю стороною бога, другою — моральне, третьою — фізичне, четвертою — змішане. Зрідка він одривався від книжки та квадрата і в уяві своїй складав собі новий план життя. Вчора у ложі йому сказали, що до відома царя дійшла чутка про дуель і що П'єру доцільніше було б виїхати з Петербурга. П'єр збирався їхати в свої південні маєтки і зайнятися там своїми селянами. Він радісно обмірковував це нове життя, коли несподівано до кімнати увійшов князь Василь.

— Друже мій, що ти наробив у Москві? За що ти посварився з Льолею, mon cher? 1 Ти помиляєшся,— сказав князь Василь, входячи до кімнати.— Я про все дізнався, я можу тобі сказати напевно, що Елен невинна перед тобою, як Христос перед жидами.

П'єр хотів відповісти, але він перебив його.

— І чому ти не звернувся прямо і просто до мене, як до друга? Я все знаю, я все розумію,— сказав він,— ти поводився, як личить людині, що дорожить своєю честю; можливо, надто поспішно, та про це не будемо говорити. Одно ти пам'ятай, в яке становище ти ставиш її і мене в очах усього громадянства і навіть двора,— додав він, понизивши голос.— Вона живе в Москві, ти тут. Пам'ятай, дорогий мій,— він потягнув його вниз за руку,— тут лише непорозуміння; ти сам, я гадаю, відчуваєш. Напиши зараз зі мною листа, і вона приїде сюди, все з'ясується, а то, я тобі скажу, ти дуже легко можеш постраждати, дорогий мій.

Князь Василь значливо глянув на П'єра.

— Мені з певних джерел відомо, що імператриця-вдова дуже цікавиться всією цією справою. Ти знаєш, вона дуже ласкава до Елен.

Кілька разів П'єр збирався говорити, але, з одного боку, князь Василь не допускав його до цього, з другого боку — сам П'єр боявся почати говорити в тому тоні категоричної відмови й непогодження, в якому він твердо вирішив відповідати своєму тестеві. Крім того, слова масонського статуту "будь лагідним і привітним" згадувались йому. Він скривлявся, червонів, вставав і сідав, працюючи над собою у найважчій для нього в житті справі — сказати неприємне в очі людині, сказати не те, чого чекає ця людина, хоч би хто вона була. Він так звик підкорятися цьому тонові недбалості самовпевненості князя Василя, що й тепер почував, що неспроможний буде протистояти їй; але він почував, що від цього, що він скаже зараз, залежатиме вся дальша доля його: піде він старим, попереднім шляхом, чи тим новим, який так принадно показали йому масони і на якому він упевнено сподівався знайти відродження до нового життя.

— Ну, дорогий мій,— жартівливо промовив князь Василь,— скажи ж мені "так", і я від себе напишу їй, і ми заріжемо гладкого тельця.— Та князь Василь не встиг доказати свого жарту, як П'єр з люттю в обличчі, що нагадувала його батька, не дивлячись у вічі співрозмовникові, промовив пошепки:

— Князю, я вас не кликав до себе, ідіть, будь ласка, ідіть!— Він схопився і відчинив йому двері.— Ідіть же,— повторив він, сам собі не вірячи і радіючи з виразу збентеження та страху, що з'явився на обличчі в князя Василя.

— Що з тобою? Ти хворий?

1 дорогий мій?

— Ідіть!— ще раз промовив тремтячий голос. І князь Василь мусив поїхати, не діставши ніякого "пояснення".

Через тиждень ГГєр, попрощавшись з новими друзями масонами і залишивши їм великі суми на милостини, поїхав у свої маєтки. Його нові брати дали йому листи в Київ та в Одесу, до тамтешніх масонів, і обіцяли писати йому і керувати ним у його новій діяльності.

VI

Справу ГГєра з Долоховим було зам'ято, і, незважаючи на тодішню суворість царя щодо дуелей, ні обидва супротивники, ні їхні секунданти не потерпіли. Але історія дуелі, потверджена розривом П'єра з дружиною, розголосилася у громадянстві. П'єр, на якого дивилися поблажливо, з висока, коли він був незаконним сином, якого пестили і прославляли, коли він був найкращим женихом Російської імперії, після свого одруження, коли відданицям і матерям не було вже чого чекати від нього, дуже втратив у очах громадянства, тим більш, що він не вмів і не хотів домагатися громадської прихильності. Тепер тільки його самого обвинувачували в тому, що сталося, казали, що він безголовий ревнивець, в якого часто бувають такі самі випадки кровожерної люті, як і в його батька. І коли по від'їзді П'єра Елен повернулася до Петербурга, її не тільки привітно, але й з відтінком шанобливості у

зв'язку з її нещастям приймали всі її знайомі. Коли розмова заходила про її чоловіка, Елен набирала гідного виразу, який вона — хоч і не розуміла його значення — з властивим їй тактом засвоїла собі. Вираз цей свідчив, що вона вирішила без скарг переносити своє нещастя і що її чоловік є хрест, посланий їй від бога. Князь Василь одвертіше висловлював свою думку. Він знижував плечима, коли розмова заходила про П'єра, і, показуючи на лоб, казав:

— Un cerveau fêlé — je le disais toujours¹.

— Я заздалегідь сказала, — говорила Анна Павлівна про П'єра, — я тоді ж відразу сказала, і раніш за всіх (вона наполягала на своїй першості), що це божевільний молодик, зіпсований розпусними ідеями часу. Я тоді ще сказала це, коли всі захоплювались ним і він щойно приїхав з-за кордону і, пам'ятаєте, якось увечері в мене вдавав з себе якогось Марата. Чим же кінчилося? Я тоді ще не бажала цього весілля і наперед сказала все, що станеться.

Анна Павлівна так само давала в себе у вільні дні такі вечори, як і раніш, і такі, які лише вона здібна була влаштовувати, — на цих вечорах збиралися, по-перше, *la crème de la véritable bonne société, la fine fleur de l'essence intellectuelle*

1 — Напівбожевільний — я завжди це казав.

de la société de Pétersbourg *, як казала сама Анна Павлівна. Крім цього витонченого добору товариства, вечори Анни Павлівни відзначалися ще тим, що кожного разу на своєму вечорі Анна Павлівна подавала товариству яку-небудь нову, інтересну особу і що ніде так очевидно і твердо, як на цих вечорах, не виявлявся градус політичного термометра, на якому стояв настрій придворного легітимістського петербурзького громадянства.

Наприкінці 1806 року, коли одержано було вже всі сумні подробиці про те, що Наполеон знищив пруську армію під Ієною і Ауерштетом та про здачу більшості пруських фортець, коли війська наші вже вступили у Пруссію і почалась наша друга війна з Наполеоном, Анна Павлівна зібрала в себе вечір, *La crème de la véritable bonne société*² складалася з ча[івної і нещасної, покинутої чоловіком Елен, з Mortemart а, чарівного князя Іполита, який щойно приїхав з Відня, двох дипломатів, тіточки, одного молодика, що мав у вітальні найменування просто *d'un homme de beaucoup de mérite*³, однієї дівички, щойно вшанованої званням фрейліни, її матері та деяких інших менш значних осіб.

Особа, якою вгощала цього вечора Анна Павлівна своїх гостей, як новинкою, був Борис Друбецький, — він щойно приїхав кур'єром з пруської армії і перебував ад'ютантом у вельми важної особи.

Градус політичного термометра, вказаний на цьому вечорі товариству, був такий: хоч би скільки всі європейські государі та полководці намагалися потурати Бонапартію, для того, щоб зробити мені і взагалі нам ці неприємності та прикρόсті, думка наша щодо Бонапартія не може змінитися. Ми не перестанемо щиро висловлювати з приводу цього свій напрям думок і можемо сказати тільки пруському королю та іншим: "Тим гірше для вас. *Tu l'as voulu, George Dandin*⁴, ось усе, що ми можемо сказати". Ось що

вказував політичний термометр на вечорі в Анни Павлівни. Коли Борис, якого мали піднести гостям, увійшов до вітальні, майже все товариство вже зібралося, і під керівництвом Анни Павлівни точилася розмова про наші дипломатичні стосунки з Австрією і про надію на союз із нею.

Борис в елегантному ад'ютантському мундирі, змужнілий, свіжий і рум'яний, вільно увійшов до вітальні, і його було, одведено, як належало, для привітання до тіточки і знову приєднано до загального гуртка.

Анна Павлівна дала поцілувати йому свою суху руку, познайомила його з деякими незнайомими йому особами і кожного пошепки визначила йому.

1 верчки справжнього хорошого громадянства, есенції петербурзького громадянства,

2 Вершки справжнього хорошого громадянства

3 людини з великими гідностями,

4 Ти цього хотів, Жорж Данден,

цвіт інтелектуальної

— Le Prince Hyppolite Kouraguine — charmant jeune homme. M-r Kroug chargé d'affaires de Kopenhague — un esprit profond,— і просто:—M-r Shittoff un homme de beaucoup de mérite¹,—про того, який мав це найменування.

^Борис за цей час своєї служби, завдяки турботам Анни Михайлівни, власним смакам та властивостям свого стриманого характеру, встиг поставити себе в найвигідніше становище по службі. Він був ад'ютантом при вельми важній особі, мав вельми важне доручення у Пруссію і щойно повернувся звідти кур'єром. Він цілком засвоїв ту неписану субординацію, що сподобалася йому в. Ольмюці, за якою прапорщик міг стояти незрівнянно вище за генерала і за якою для успіху на службі були потрібні не зусилля, не праця, не хоробрість, не сталість, а лише вміння обходитися з тими, які винагороджують за службу,— і він часто сам дивувався зі своїх швидких успіхів і з того, як інші могли цього не розуміти. Внаслідок цього його відкриття весь його побут, усі взаємини з колишніми знайомими, усі його плани на майбутнє зовсім змінилися. Він був не багатий, але останні свої гроші він використовував на те, щоб бути одягненим краще за інших; він скорше позбавив би себе багатьох утіх, ніж дозволив би собі їхати в поганому екіпажі або показатись у старому мундирі на вулицях Петербурга. Зближувався він і шукав знайомств лише з людьми, що були вище за нього і тому могли стати йому в пригоді. Він любив Петербург і з презирством ставився до Москви. Спогад про дім Ростових і про його дитячу любов до Наташі був йому неприємний, і від самого від'їзду в армію він ні разу не був у Ростових. У вітальні Анни Павлівни, у якій бути присутнім він вважав за важливе підвищення по службі, тепер він одразу ж зрозумів свою роль і дав можливість Анні Павлівні скористатися з того інтересу, що він являв собою, уважно спостерігаючи кожну особу й оцінюючи вигоди і можливості зближення з кожною з них. Він сів на вказане йому місце біля вродливої Елен і вслухався в загальну розмову.

— "Vienne trouve les bases du traité proposé tellement hors d'atteinte, qu'on ne saurait

у parvenir même par une continuité de succès les pîus brillants, et elle met en doute les moyens qui pourraient nous les procurer". C'est la phrase authentique du cabinet de Vienne, — казав датський chargé d'affaires².

— C'est le doute qui est flatteur!—сказав l'homme à l'esprit profond³, з тонкою усмішкою.

1 — Князь Іполит Курагін, гарний молодик. Пан Круг, копенгагенський повірений у справах, глибокий розум...— і просто: — пан Шитов, людина з великими гідностями.

2 — "Відень вважає підстави запропонованого договору до такої міри поза можливим, що досягти їх можна лише рядом дуже блискучих успіхів; І він має сумнів щодо засобів, які можуть їх нам дати". Це достеменно фраза віденського кабінету,— казав датський повірений у справах.

• — Втішний сумнів! — сказав глибокий розум,

— Il faut distinguer entre le cabinet de Vienne et l'Empereur d'Autriche,—сказав Mortemart. — L'Empereur d'Autriche n'a jamais pu penser à une chose pareille, ce n'est que le cabinet qui le dit¹.

— Eh, mon cher vicomte,— втрутилася Анна Павлівна,— Шгоре (вона чомусь вимовляла l'Urope, як особливу тонкість французької мови, яку вона могла собі дозволити, розмовляючи з французом), l'Urope ne sera jamais notre alliée sincère².

Слідом за цим Анна Павлівна навела розмову на мужність і твердість пруського короля з метою ввести у справу Бориса.

Борис уважно слухав того, хто говорив, чекаючи своєї черги, але разом з тим встигав кілька разів оглядатися на свою сусідку, красуню Елен, яка з усмішкою кілька разів зустрілася очима з вродливим молодим ад'ютантом.

Цілком природно, говорячи про становище Пруссії, Анна Павлівна попросила Бориса розповісти про свою мандрівку до Гло-гау та про стан, в якому він застав пруське військо. Борис, не кваплячись, чистою і правильною французькою мовою розповів вельми багато цікавих подробиць про війська, про двір, за весь час своєї розповіді старанно уникаючи висловлення своєї думки щодо тих фактів, про які він говорив. На якийсь час Борис оволодів загальною увагою, і Анна Павлівна почувала, що її вгощення новинкою всі гості прийняли з задоволенням. Найбільше уваги до Борисової розповіді виявила Елен. Вона кілька разів питала його про деякі подробиці його поїздки і, здавалося, вельми була зацікавлена станом пруської армії. Тільки-но він кінчив, вона зі своєю звичайною усмішкою звернулася до нього.

— Il faut absolument que vous veniez me voir³, — сказала вона до нього таким тоном, наче з деяких міркувань, яких він не міг знати, це було конче потрібно. — Mardi entre les 8 et 9 heures. Vous me ferez grand plaisir⁴.

Борис обіцяв виконати її бажання і хотів зайти з нею в розмову, коли Анна Павлівна відкликала його під тим приводом, що тіточка бажає послухати його.

— Адже ви знаєте її чоловіка? — сказала Анна Павлівна, заплющивши очі і журним жестом показуючи на Елен.— Ах, це така нещасна і чарівна жінка! Не згадуйте його при ній, будь ласка, не згадуйте. їй занадто тяжкої

1 — Конче треба розрізняти віденський кабінет і австрійського імператора,— сказав Мортемар.— Імператор австрійський ніколи не міг цього думати, це каже тільки кабінет.

2 — Ах, дорогий віконте, Європа ніколи не буде нашою щирою союзницею.

3 — Неодмінно треба, щоб ви приїхали побачитися зі мною.

* — У вівторок, між восьмою і дев'ятою годинами. Ви мені зробите велику приємність.

Коли Борис і Анна Павлівна вернулись до загального гуртка, розмовою в ньому заволодів князь Іполит. Він, висунувшись вперед у кріслі, сказав:

— Le Roi de Prusse¹ — і, сказавши це, засміявся. Всі обернулись до нього: — Le roi de Prusse? — спитав Іполит, знСтзу засміявшись і знову спокійно і серйозно вмовився в глибині свого крісла. Анна Павлівна почекала трохи, але тому, хто Іполит зовсім, здавалося, не хотів більше говорити, вона почала розповідати про те, як безбожний Бонапарт вкрав у Потсдамі шпагу Фрідріха Великого.

— C'est l'épée de Frédéric le Grand, que je...² — почала була вона, та Іполит перебив її словами:

— Le Roi de Prusse...— і знову, тільки-но до нього обернулись, попросив пробачення й замовк. Анна Павлівна скривилася. Mortemart, Іполитів приятель, рішуче звернувся до нього:

— Voyons à qui en avez vous avec votre Roi de Prusse? ³ Іполит засміявся, наче йому було соромно за свій сміх.

— Non, ce n'est rien, je voulais dire seulement...⁴ (Він мав намір повторити жарт, що його чув у Відні і що його цілий вечір збирався вмістити.) Je voulais dire seulement, que nous avons tort de faire la guerre pour le roi de Prusse⁵.

Борис обережно усміхнувся, так, що його усмішку можна було вважати за іронію або за схвалення "жарту, залежно від того, як її буде прийнято. Усі засміялися.

— Il est très mauvais, votre jeu de mot, très spirituel, mais injuste,— погрожуючи зморщеним пальчиком, сказала Анна Павлівна.— Nous ne faisons pas la guerre pour le roi de Prusse, mais pour les bons principes. Ah, le méchant, ce prince Hippo-lyte!⁶ — сказала вона.

Розмова не припинялася цілий вечір, обертаючись переважно навколо політичних новин. Наприкінці вечора вона особлива пожвавішала, коли зайшло про нагороди, надані від царя.

— Адже одержав минулого року NN табакерку з портретом,— казав l'homme à l'esprit profond⁷,— чому ж SS не може-одерл^ати такої самої нагороди?

— Je vous demande pardon, une tabatière avec le portrait de

1 — Пруський король!

2 — Це шпага Великого Фрідріха, яку я...

3 — Ну, що ж прусський король?

4 — Ні, нічого, я хотів лише сказати...

6 — Я лише хотів сказати, що ми даремно воюємо за пруського короля. 8 — Ваша

гра слів негарна, дуже дотепна, але несправедлива. Ми

воюємо за добрі начала, а не за пруського короля. О, який уїдлиий цей князь Іполит!

7 чоловік глибокого розуму,

L'Empereur est une récompense, mais point une distinction, — сказав дипломат, — un cadeau plutôt*.

— *Il y eu plutôt des antécédents, je vous citerai Schwarzenberg*².

— *C'est impossible*³, — відповів другий.

— Папі. *Le grand cordon, c'est différent*...⁴.

• Коли всі підвелися, щоб роз'їжджатись, Елен, яка дуже мало говорила цілий вечір, знову звернулася до Бориса з просьбою і лагідним, значливим наказом, щоб він завітав до неї у вівторок.

— Мені це дуже потрібно, — сказала вона з усмішкою, оглядаючись на Анну Павлівну, і Анна Павлівна тією сумовитою посмішкою, яка супроводжувала її слова, коли вона говорила про свою високу покровительку, потвердила бажання Елен. Здавалося, що цього вечора з якихось Борисових слів про пруське військо Елен раптом відкрила доконечну потребу бачити його. Вона начебто обіцяла йому, що, коли він приїде у вівторок, вона пояснить йому цю потребу.

Приїхавши у вівторок ввечері у розкішний салон Елен, Борис не дістав певного пояснення, чого йому було конче треба приїхати. Були інші гості, графиня мало говорила з ним, лише прощаючись, коли він цілував її в руку, вона з чудною відсутністю усмішки, несподівано, пошепки" сказала йому:

— *Venez demain dîner... le soir. Il faut que vous veniez... Venez* ⁶.

У цей свій приїзд до Петербурга Борис став близькою людиною в домі графині Безухової.

VIII

Війна розгорялася, г театр її наближався до російських кордонів. Скрізь чутно було прокльони ворогові роду людського Бонапартію; в селах збиралися ратники та рекрути, і з театру війни надходили розбіжні вісті, як завжди неправдиві і тому різно перетлумачувані.

Життя старого князя Волконського, князя Андрія і княжни Марії багато в чому змінилося з 1805 року.

У 1806 році старого князя було настановлено одним з восьми головнокомандуючих по ополченню, призначених тоді по всій Росії. Старий князь, незважаючи на свою старечу кволість, що стала особливо помітною в той період, коли він гадав, що його

1 — Пробачте, табакерка з портретом імператора є нагорода, а не відзнака, — скорше подарунок.

2 — Були приклади — Шварценберг. *

3 — Це неможливо,

4 — Стрічка — інша річ...

6 — Приїжджайте завтра обідати.. ввечері. Треба, щоб ви приїхали^ Приїжджайте.

сина вбито,— вважав, що не має права відмовитися від посади, на яку його призначив сам государ, і ця нова діяльність, поставши перед ним, підбадьорила і зміцнила його. Він увесь час був у роз'їздах по трьох довірених йому губерніях; був до педантизму ретельний у виконанні своїх обов'язків, строгий до жорстокості зі своїми підлеглими і сам докопувався до найменших подробиць справи. Княжна Марія перестала вже брати у свого батька уроки з математики і лише ранками, у супроводі мамки, з маленьким князем Миколою (так звав його дід) увіходила до батькового кабінету, коли князь був дома. Маленький князь Микола жив з мамкою і нянею Савівною на половині покійної княгині, і княжна Марія більшу частину дня проводила в дитячій, замінюючи, як уміла, матір маленькому небожеві. M-lle Bourienne теж, як здавалося, гаряче любила хлопчика, і княжна Марія, часто позбавляючи себе, поступалася своїй подрузі втіхою няньчити маленького ангела (як називала вона небожа) і гратися з ним.

Біля олтаря лисогорської церкви була каплиця над могилою маленької княгині, і в каплиці стояв привезений з Італії мармуровий пам'ятник в образі ангела, який розправив крила і хоче знятися на небо. В ангела була трошки піднята верхня губа, наче він збирався усміхнутись, і одного разу князь Андрій і княжна Марія, виходячи з каплиці, признались одне одному, що, дивно, обличчя цього ангела нагадувало їм обличчя небіжки, але що було ще більш дивним і чого князь Андрій не сказав сестрі, це те, що у виразі, якого випадково надав художник обличчю ангела, князь Андрій читав ті самі слова лагідного докору, які він прочитав тоді на обличчі своєї мертвої дружини: "Ах, нащо ви це зі мною зробили?..."

Невдовзі після повернення князя Андрія старий князь відділив сина і дав йому Богучарово, великий маєток за сорок верст від Лисих Гір. Почасти з тієї причини, що з Лисими Горами були пов'язані тяжкі спогади, почасти тому, що не завжди князь Андрій почував себе спроможним переносити батьків характер, почасти й тому, що йому потрібна була самотність, князь Андрій скористався Богучаровим, будувався там і там-таки здебільшого проводив час.

Князь Андрій після Аустерліцької кампанії твердо вирішив ніколи не служити більш на військовій службі; і коли почалася війна і всі повинні були служити, він, щоб уникнути дійсної служби, прийняв посаду під начальством батька по формуванню ополчення. Старий князь із сином ніби перемінілись ролями після кампанії 1805 року. Старий князь, підбадьорений діяльністю, сподівався на все добре від цієї кампанії; князь Андрій, навпаки, не беручи участі у війні і потай жалкуючи про це, бачив лише погане.

26 лютого 1807 року старий князь поїхав по округу. Князь Андрій, як і здебільшого у відсутність батька, залишався у Лисих Горах. Маленький Миколенька був хворий уже четвертий день. Кучери, що возили старого князя, повернулися з міста і привезли папери й листи князеві Андрію.

Камердинер з листами, не знайшовши молодого князя в його кабінеті, пройшов на половину княжни Марії; але й там його не було. Камердинерові сказали, що князь

пішов до дитячої.

— Будь ласка, ваше сіятельство, Петруша з паперами прийшов,— сказала одна з дівчат — помічниць няні, звертаючись до князя Андрія, який сидів на маленькому дитячому стільці і тремтячими руками, хмурачись, капав із пляшечки ліки в чарку, налиту до половини водою.

— Що таке? — сказав він сердито і, необережно хитнувши рукою, перелив з пляшечки в чарку зайву кількість капель. Він вихлюпнув ліки з чарки на підлогу і знову сказав дати води. Дівчина подала йому.

В кімнаті стояло дитяче ліжечко, дві скрині, двоє крісел, стіл і дитячі столики та стільчик, той, що на ньому сидів князь Андрій. Вікна були запнуті, і на столі горіла одна свічка, заставлена оправленою нотною книгою, так, щоб світло не падало на ліжечко.

— Друже мій,— обертаючись до брата, сказала княжна Марія від ліжечка, біля якого вона стояла,— краще почекати... згодом...

— Ой, будь ласка, ти все говориш дурниці, ти й так усе чекала,— от і дочекалася,— сказав князь Андрій сердитим шепотом, явно бажаючи дошкулити сестрі.

— Друже мій, далєбі, краще не будити, він заснув,— благальним голосом сказала княжна.

Князь Андрій встав і з чаркою навшпиньки підійшов до ліжечка.

— Чи, справді, не будити? — сказав він нерішуче.

— Як хочеш — далєбі... я гадаю... а як хочеш,— сказала княжна Марія, очевидно, ніяковіючи і соромлячись того, що її думка взяла гору. Вона показала братові на дівчину, яка пошепки викликала його.

Другу ніч уже обоє вони не спали, доглядаючи хлопчика, що горів у жару. Цілу добу цю, не довіряючи своєму домашньому лікарєві і чекаючи на того, за яким було послано до міста, вони вдавалися то до того, то до цього засобу. Змучені безсонням і стурбовані, вони складали одне на одного своє горе, докоряли одне одному і сварилися.

— Петруша з паперами від татуся,— прошептала дівчина. Князь Андрій вийшов.

— Ну, що там! — промовив він сердито і, вислухавши словесні накази від батька і взявши подані конверти та батькового листа, повернувся в дитячу.

— Ну що? — спитав князь Андрій.

— Все те ж саме, почекай ради бога. Карл Іванович завжди "каже, що сон за все дорожчий,— прошептала, зітхнувши, княжна

Марія. Князь Андрій підійшов до дитини і доторкнувся до неї рукою. Немовля горіло.

— Забирайтесь ви з вашим Карлом Івановичем! — Він узяв чарку з накапаними в неї каплями і знову підійшов.

— André, не треба! — сказала княжна Марія.

Та він злісно і разом стражденно нахмурився на неї і з чаркою нагнувся до дитини.

— Але я хочу цього,— сказав він.— Ну, я прошу тебе, дай йому.

Княжна Марія знизала плечима, але слухняно взяла чарку і, покликавши няньку, стала давати ліки. Дитина закричала і захрипіла. Князь Андрій, скривившись, узявся за

голову, вийшов з кімнати і сів у сусідній на дивані.

Листи все ще були в його руці. Він машинально відкрив їх і став читати. Старий князь, на синьому папері, своїм крупним, довгастим почерком, вживаючи де-не-де титла, писав:

"Вельми радісну в цей момент звістку одержав через кур'єра, якщо не брехня. Бенігсен під Ейлау над Буонапартієм нібито цілковиту вікторію здобув. У Петербурзі всі тріумфують, і нагород послано в армію несть числа. Хоча й німець,— поздоровляю. Корчевський начальник, якийсь Хандриков, не збагну, що робить: досі не доставлено додаткових людей і провіант. Зараз же мчи туди і скажи, що я з нього голову зніму, щоб через тиждень усе було. Про Прейсіш-Ейлауський бій одержав ще листа від Петеньки, він брав участь,— усе правда. Коли не втручаються, кому втручатись не слід, то й німець побгїв Буонапартія. Розповідають, тікає вельми розстроєний. Гляди ж негайно мчи в Корчеву і виконай!"

Князь Андрій зітхнув і розпечатав другого конверта. Це був на двох аркушиках дрібно списаний лист від Білібіна. Він склав його не читаючи і знову прочитав батькового листа, що закінчувався словами: "мчи в Корчеву і виконай!"

"Ні, даруйте вже, тепер не поїду, поки дитина не одужає",— подумав він і, підійшовши до дверей, заглянув у дитячу. Княжна Марія все стояла біля ліжка і повільно колисала дитину.

"До речі, що, пак, іще неприємне він пише? — згадував князь Андрій зміст батькового листа.— Ага. Перемогу здобули наші над Бонапартом саме тоді, коли я не служу. Так, так, усе жартує наді мною... ну, та на здоров'я..." — і він став читати французького листа від Білібіна. Він читав не розуміючи половини, читав лише для того, щоб хоч на хвилину перестати думати про те, про що він занадто довго особливо і болісно думав.

IX

Білібін перебував тепер як дипломатичний чиновник при головній квартирі армії і хоча й французькою мовою, з французькими жартиками та зворотами, але з цілковито російською безстрашністю перед самоосудом і самовисміюванням описував усю

24

371

кампанію. Білібін писав, що його дипломатична *discretion*¹ мучила його і що він був щасливий, маючи в князі Андрії вірного кореспондента, якому він міг виливати всю жовч, що накопи-лася в ньому, коли він спостерігав, що твориться в армії. Лист був старий, написаний ще до Прейсіш-Ейлауського бою.

^Depuis nos grands succès d'Austerlitz vous savez, mon cher Prince,—писав Білібін,—que je ne quitte plus les quartiers généraux. Décidément j'ai pris le goût de la guerre, et bien m'en a pris. Ce que j'ai vu ces trois mois, est incroyable.

Je commence ab ovo. L'ennemi du genre humain, comme vous savez, s'attaque aux Prussiens. Les Prussiens sont nos fidèles alliés, qui ne nous ont trompés que trois fois depuis trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se trouve que Vennemi du

genre humain ne fait nulle attention à nos beaux discours, et avec sa manière impolie et sauvage se jette sur les Prussiens sans leur donner le temps de finir la parade commencée, en deux tours de main les rosse à plate couture et va s'installer au palais de Potsdam.

J'ai le plus vif désir, écrit le Roi de Prusse à Bonaparte, que V. M. soit accueillie et traitée dans mon palais d'une manière, qui lui soit agréable et c'est avec empressement, que j'ai pris à cet effet toutes les mesures que les circonstances me permettaient. Puissé-je avoir réussi! Les généraux Prussiens se piquent de politesse envers les Français et mettent bas les armes aux premières sommations.

Le chef de la garnison de Glogau avec dix mille hommes, demande au Roi de Prusse, ce qu'il doit faire s'il est sommé de se rendre?.. Tout cela est positif.

Bref, espérant en imposer seulement par notre attitude militaire, il se trouve que nous voilà en guerre pour tout de bon, et ce qui plus est, en guerre sur nos frontières avec et pour le Roi de Prusse. Tout est au grand complet, il ne nous manque qu'une petite chose,, c'est le général en chef. Comme il s'est trouvé que les succès d'Austerlitz auraient pu être plus décisifs si le général en chef eut été moins jeune, on fait la revue des octogénaires et entre Prosorofsky et Kamènsky, on donne la préférence au dernier. Le général nous arrive en kibik à la manière Souvoroff, et est accueilli avec des acclamations de joie et de triomphe.

Le 4 arrive le premier courrier de Pétersbourg. On apporte les malles dans le cabinet du maréchal, qui aime à faire tout par lui-même. On m'appelle pour aider à faire le triage des lettres et prendre celles qui nous sont destinées. Le maréchal nous regarde faire et attend les paquets qui lui sont adressés. Nous cherchons—il n'y en a point. Le maréchal devient impatient, se met lui même à la besogne et trouve des lettres de l'Empereur

1 скромність

pour le comte T., pour le prince V. et autres. Alors le voilà qui se met dans une de ses colères bleues. Il jette îeu et flamme contre tout le monde, s'empare des lettres, les décacheté et lit celles de l'Empereur adressées à d'autres. А, так зі мною поводяться, мені не довіряють! А, за мною стежити наказано, добре ж; ідіть геть! Et il écrit le fameux ordre du jour au général Benigsen.

"Я поранений, верхи їздити не можу, отже й командувати армією. Ви свій кор д'арме привели розбитим у Пултуск: тут він відкритий, і без дров, і без фуражу, отже помогти треба, і тому, що вчора самі звернулися до графа Буксгевдена, думати треба про ретираду до нашого кордону, що й виконати сьогодні.

Од усіх моїх поїздок, écrit-il à l'Empereur, маю садно від сідла, і це, на додачу до попередніх поїздок моїх, зовсім заважає мені їздити верхи і командувати такою великою армією, а тому я командування оною склав на старшого після мене генерала, графа Буксгевдена, відіславши до нього все дежурство і все належне до оною, радивши їм, якщо хліба не буде, ретируватися ближче у середину Пруссії, бо залишалось хліба тільки на один день, а в інших полків нічого, як про те дивізійні командири Остерман і Седморецький заявили, а в селян усе з'їли вже; я і сам, поки вилікуюсь, залишаюсь у шпиталі в Остроленці. Про число якого відомість найпідданіше підношу, доносячи, що

коли армія простоїть у нинішньому бівуаці ще п'ятнадцять днів, то навесні жодного здорового не залишиться.

Звільніть у село старого, який і так знеславленим залишається, що не зміг виконати великого і славного покликання, до якого був обраний. Найласкавішого дозволу вашого про те чекатиму тут, при шпиталі, щоб не грати ролі писарської замість командирської, при війську. Відлучення мене від армії ні найменшого розголошення не викличе: осліплий поїхав з армії. Таких як я — в Росії тисячі".

"Le maréchal se fâche contre l'Empereur et nous punit tous; n'est ce pas que c'est logique!

" Voilà le premier acte! Aux suivants l'intérêt et le ridicule montent comme de raison. Après le départ du maréchal il se trouve que nous sommes en vue de l'ennemi, et qu'il faut livrer bataille. Boukshevden est général en chef par droit d'ancienneté, mais le général Benigsen n'est pas de cet avis; d'autant plus qu'il est lui, avec son corps en vue de l'ennemi, et qu'il veut profiter de l'occasion d'une bataille "aus eigener Hand" comme disent les Allemands. Il la donne. C'est la bataille de Poulthousk qui est sensée être une grande victoire, mais qui à mon avis ne Test pas du tout. Nous autres pékins avons comme vous savez, une très vilaine habitude de décider du gain ou de la perte d'une bataille. Celui qui s'est retiré après la bataille, l'a perdu, voilà ce que nous disons, et à titre nous avons perdu la bataille de Poulthousk. Bref, nous nous retirons après la bataille, mais nous envoyons un courrier à Pétersbourg, qui porte les nouvelles d'une victoire, et le général ne cède pas le commandement en chef à Boukshevden, espérant recevoir de Pétersbourg en reconnaissance de sa victoire le titre de général en chef. Pendant ce règne, nous commençons un plan de manoeuvres excessivement Intéressant et original. Notre but ne consiste pas, comme il devrait l'être, à éviter ou à attaquer l'ennemi; mais uniquement à éviter le général Boukshevden, qui par droit d'ancienneté serait notre chef. Nous poursuivons ce but avec tant d'énergie, que même en passant une rivière qui n'est pas guéable, nous brûlons les ponts pour nous séparer de notre ennemi, qui pour le moment, n'est pas Bonaparte, mais Boukshevden. Le général Boukshevden a manqué d'être attaqué et pris par des forces ennemies supérieures à cause d'une de nos belles manoeuvres qui nous sauvait de lui. Boukshevden nous poursuit— nous filons. A peine passe-t-il de notre côté de la rivière, que nous repassons de l'autre. A la fin notre ennemi, Boukshevden nous attrappe et s'attaque à nous. Les deux généraux se fâchent. Il y a même une provocation en duel de la part de Boukshevden et une attaque d'épilepsie de la part de Benigsen. Mais au moment critique le courrier, qui porte la nouvelle de notre victoire de Poulthousk, nous apporte de Pétersbourg notre nomination de général en chef, et le premier ennemi Boukshevden est enfoncé: nous pouvons penser au second, à Bonaparte. Mais ne voilà-t-il pas qu'à ce moment se lève devant nous un troisième ennemi, c'est le православне qui demande à grands cris du pain, de la viande, des souchary, du foin,—que sais-je! Les magasins sont vides, les chemins Impraticables. Le православне se met à la maraude, et d'une manière dont la dernière campagne ne peut vous donner la moindre idée. La moitié des régiments forme des troupes libres, qui parcourent la contrée en mettant tout à feu et à

san[^]. Les habitants sont ruinés de fond en comble, les hôpitaux regorgent de malades, et la disette est partout. Deux fois le quartier général a été attaqué par des troupes de maraudeurs et le général en chef a été obligé lui même de demander un bataillon pour les chasser. Dans une de ces attaques on m'a emporté ma malle vide et ma robe de chambre. L'Empereur veut donner le droit à tous les chefs de divisions de fusiller les maraudeurs, mais je crains fort que cela n'oblige une moitié de l'armée de fusiller l'autre"¹.

1 "Відтоді, як ми здобули блискучу перемогу в Аустерліці, як ви знаєте, дорогий князю, я не покидаю більш головних квартир. Остаточно я добрав смаку у війні і тим дуже задоволений; тс, що я бачив за ці три місяці,— неймовірне.

Я починаю ab ovo. Ворог роду людського, вам відомий, атакує пруссаків. Пруссаки — наші вірні союзники, які нас обдурили лише три рази за три роки. Ми заступаємось за них. Але виявляється, що ворог роду люд-

Князь Андрій спочатку читав самими очима, але потім мимоволі те, що він читав (незважаючи на те, що він знав, наскільки треба було вірити Білібіну), дедалі більше зацікавлювало його. Дочитавши до цього місця, він зім'яв листа і кинув його. Не те, що він прочитав у листі, сердило його, а те, що це тамтешнє, чуже для нього, життя могло хвилювати його. Він заплющив очі, потер собі лоба рукою, наче усуваючи всякий інтерес до того, що він читав, і прислухався до того, що робилося в дитячій. Раптом йому причувся якийсь чудний звук з-за дверей. Його поймав страх; він боявся, чи не сталось чого з дитиною під той час, як він чит[^]в листа. Він навшпиньки підійшов до дверей дитячої і відчинив їх.

Входячи до кімнати, він побачив, що в ту саму хвилину нянька із зляканим виглядом сховала щось від нього і що княжни Марії вже нема біля ліжечка.

— Друже мій,— почув він ззаду розпачливий, як йому здалося, шепіт княжни Марії. Як це часто буває після довгого безсоння та довгого хвилювання, його охопив безпричинний страх: йому спало на думку, що дитина померла. Все, що він бачив і чув, здавалось йому потвердженням його страху.

"Усьому кінець",— подумав він, і холодний піт виступив у нього на лобі. Він розгублено підійшов до ліжечка, певний, що застане його порожнім, що нянька ховала мертву дитину. Він розгорнув занавіски, і довго його злякані очі, розбігаючись, не могли знайти немовляти. Нарешті він побачив його: рум'яний хлопчик, розкидавшись, лежав поперек ліжечка, спустивши голову нижче подушки, і вві сні цмокав, перебираючи губками, й рівно дихав.

ського зовсім не зважає на наші чудові слова і зі своєю нечемною і дикою манерою кидається на пруссаків, не даючи їм часу закінчити їх початий парад, на гамуз розбиває їх і оселяється в Потсдамському палаці.

"Я дуже бажаю,— пише пруський король Бонапарту,— щоб ваша величність були прийняті в моєму палаці якнайприємніше для вас, і я з особливою дбайливістю зробив для того всі розпорядження, що їх мені дозволили обставини. О, якби я досягнув мети! Пруські генерали хизуються чемністю перед французами і здаються на першу вимогу. Начальник гарнізону Глогау, з десятима тисячами, питає пруського короля, що йому

робити. Все це цілком певно відомо. Одне слово, ми думали викликати в них лише страх нашою воєнною аттитудою, та кінчається тим, що ми втягнені у війну, на нашому ж кордоні, і, головне, за пруського короля і разом з ним. Всього у нас надмір, бракує тільки маленької штучки, а саме—головнокомандуючого. Виявилось, що успіхи Аустерліца могли б бути значніші, якби головнокомандуючий був не такий молодий, тому робиться огляд вісімдесятилітніх генералів, і з-між Прозоровського та Каменського обирають останнього. Генерал приїжджає до нас у кибитці, по-суворовському, і його зустрічають з радісними вигуками й дуже урочисто.

4-го приїжджає перший кур'єр з Петербурга. Приносить чемодани, до кабінету фельдмаршала, який любить усе робити сам. Мене кличуть, щоб допомогти розібрати листи і взяти ті, що призначені нам. Фельдмаршал, полишивши на нас цю роботу, дивиться на нас і чекає конвертів, адресованих йому. Ми шукаємо — та їх нема. Фельдмаршал починає хвилюватися, сам береться до роботи і знаходить листи від государя до графа Т., до

Князь Андрій зрадів, побачивши хлопчика, так, начебто він уже втратив його. Він нагнувся і, як учила його сестра, губами попробував, чи є в дитини жар. Ніжний лоб був вологий; він доторкнувся рукою до голови — навіть волосся було мокре: так сильно спітніла дитина. Хлопчик не тільки не помер, але й очевидно було тепер, що криза сталася і що він одужав. Князеві Андрію хотілося схопити, зім'яти, притиснути до своїх грудей цю маленьку, безпорадну істоту; він не смів цього зробити. Він стояв над хлопчиком, оглядаючи його голову, ручки, ніжки, що визначалися під ковдрою. Щось зашаруділо біля нього, і якась тінь виникла під запоною ліжечка. Він не оглядався і, дивлячись в обличчя дитини, слухав її рівне дихання. Темною тінню була княжна Марія, яка нечутними кроками підійшла до ліжечка, підняла запону й опустила її за собою. Князь Андрій, не оглядаючись, упізнав її і простягнув до неї руку. Вона стиснула його руку.

— Він спітнів,— сказав князь Андрій.

— Я йшла до тебе, щоб сказати про це.

Хлопчик уві сні трошечки поворушився, усміхнувся й потерся лобом об подушку.

Князь Андрій подивився на сестру. Променисті очі княжни Марії в матовому півсвітлі запони блищали більш, ніж звичайно, від щасливих сліз, що стояли в них. Княжна Марія потяглася до брата й поцілувала його, злегка зачепивши за запону ліжка. Вони погрозили одне одному, ще постояли в матовому світлі за: поии, ніби не бажаючи розстатися з цим світлом, в якому вони втрюх були відділені від усіх інших. Князь Андрій, коштаючи волосся об серпанок запони, перший відійшов від ліжечка. "Так, це одно, що залишилось мені тепер",— сказав він, зітхнувши.

князя В. та до інших. Його охоплює страшенний гніз, він втрачає самовладання, бере листи, розпечатує їх і читає ті, які адресовано іншим... І пише знаменитого наказу графові Бенігсену.

Фельдмаршал сердиться на государя і карає всіх нас: це цілком логічної Ось перша дія комедії. Під час наступних інтерес і комізм зростають, певна річ. По від'їзді

фельдмаршала виявляється, що ми перед очима у ворога, і конче треба дати бій. Буксгевден — головнокомандуючий по старшинству, але генерал Бенігсен зовсім не такої думки, тим більш, що він із своїм корпусом перебуває в безпосередній близькості до ворога і хоче скористатися з нагоди дати бій. Він і дає його.

Це пултуська битва, яку вважають великою перемогою, але яка, на мою думку, зовсім не є такою. Ми, цивільні, маємо, як ви знаєте, дуже погану звичку вирішувати питання про виграш чи програш бою. Той, хто відступив після бою, програв його, ось що ми кажемо, і, судячи так, ми програли пултуську битву. Одне слово, ми відступаємо після бою, але посилаємо кур'єра до Петербурга із звісткою про перемогу, і генерал Бенігсен не поступається начальствуванням над армією генералові Буксгевдену" сподіваючись дістати з Петербурга на подяку за свою перемогу звання головнокомандуючого. Під час цього міжцарів'я ми починаємо дуже оригінальний і цікавий ряд маневрів. План наш не полягає більш, як би він повинен був полягати, в тому, щоб уникати чи атакувати ворога, а лише в тому, щоб уникати генерала Буксгевдена, який за правом старшинства-мав би бути нашим начальником. Ми прагнемо цієї мети з такою енергією" що навіть, переходячи річку, на якій нема бродів, спалюємо міст,, щоб ійд-

Невдовзі після прийняття його у братство масонів П'єр з повним, написаним для самого себе, посібником про те, що він мав робити у своїх маєтках, поїхав у Київську губернію, де була більша частина його селян.

Приїхавши до Києва, П'єр викликав до головної контори всіх управителів і виклав їм свої наміри та бажання. Він сказав їм, що негайно буде вжито заходів для цілковитого звільнення селян від кріпацтва, щоб до того часу селян не обтяжували працею, щоб жінок з дітьми не посиляли на роботи, щоб селянам надавалася допомога, щоб кари застосовувались напутливі, а не тілесні, що в кожному маєтку мають бути засновані лікарні, притулки та школи. Деякі управителі (тут були й напівграмотні економи) слухали злякано, вбачаючи смисл промови в тому, що молодий граф незадоволений їхнім управлінням і затаюванням грошей; другим, після першого страху, здавалися кумедними П'є-рове шепелявлення і нові для них слова; третім просто подобалося слухати, як говорить пан; четверті, найрозумніші, серед них і головний управитель, зрозуміли з цієї промови, як треба обходитися з паном для досягнення своїх цілей.

Головний управитель висловив велику прихильність до П'є-рових намірів; але зазначив, що, крім цих реформ, конче треба взагалі зайнятися справами, які були в поганому стані.

Незважаючи на величезне багатство графа Безухова, відтоді як П'єр одержав його і одержував, як казали, п'ятсот тисяч річного прибутку, він почував себе значно менш багатим, ніж тоді, коли він одержував свої десять тисяч від небіжчика графа.

далити від себе нашого ворога, яким тепер є не Бонапарт, а Буксгевден. Генерала Буксгевдена мало не було атаковано і взято переважаючими ворожими силами внаслідок одного з таких маневрів, що рятували нас від нього. Буксгевден нас переслідує — ми втікаємо. Тільки-но він перейде на один бік річки, ми переходимо знов

на другий. Нарешті ворог наш Буксгевден ловить нас і атакує. Відбувається розмова. Обидва генерали сердяться, і справа доходить майже до дуелі між двома головнокомандуючими. Та, на щастя, саме в критичну хвилину кур'єр, який возив до< Петербурга вістку про пултуську перемогу, повертається і привозить нам* призначення головнокомандуючого, і першого ворога — Буксгевдена переможено. Ми тепер можемо думати про другого ворога — Бонапарта. Але-виявляється, що в цю саму хвилину виникає перед нами третій ворог — православне, яке голосними вигуками вимагає хліба, яловичини, сухарів,, сіна, вівса — та й мало чого ще! Магазины порожні, дороги непрохідні. Православне починає грабувати, і грабіж доходить такої міри, про яку остання кампанія не могла вам дати ані найменшого уявлення. Половина полків; утворюють вольні команди, які обходять країну і все знищують мечем і полум'ям. Населення розорене цілковито, лікарні забиті хворими, і скрізь, голод. Двічі мародери нападали навіть на головну квартиру, і головнокомандуючий змушений був узяти батальйон солдатів, ^ щоб прогнати їх.. Під час одного з цих нападів у мене забрали мій порожній чемодан і халат.. Государ хоче надати права всім начальникам дивізій розстрілювати мародерів, але я дуже боюсь, щоб це не примусило одну половину війська розстрілювати другу".

У загальних рисах він туманно почував такий бюджет. У Раду платилося коло вісімдесяти тисяч з усіх маєтків; коло тридцяти тисяч коштувало утримання підмосковної, московського дому та княжен; коло п'ятнадцяти тисяч виходило на пенсії, стільки ж на богадільні й лікарні; графині на прожиття посилалося сто п'ятдесят тисяч; процентів за борги сплачувалось коло сімдесяти тисяч; будівництво початої церкви коштувало за ці два роки коло десяти тисяч; решта, коло ста тисяч, розходилася — він сам не знав як, і майже щороку він змушений був позичати. Крім того, щороку головний управитель писав то про пожежі, то про недорід, то про необхідність перебудування фабрик та заводів. Отже, перша справа, що постала перед П'єром, була та, до якої він найменше мав здатності і схильності,— заняття справами.

П'єр з головним управителем щодня займався. Та він почував, що заняття його ні на крок не посувають діла. Він почував, що його заняття відбуваються незалежно від діла, що вони не зачіплюють за діло, не змушують його рухатися. З одного боку, головний управитель виставляв справи у дуже поганому освітленні, показуючи П'єру необхідність сплачувати борги і розпочинати нові роботи силами кріпаків, на що П'єр не погоджувався; з другого боку, П'єр вимагав, щоб почали •справу звільнення, на що управитель виставляв необхідність раніш сплатити борг Опікунській раді, і тому — неможливість швидкого виконання.

Управитель не казав, що це зовсім неможливо; він пропонував для досягнення цієї мети продати ліси Костромської губернії, продати землі низові і кримський маєток. Але всі ці операції в устах управителя пов'язувалися з такою складністю процесів, знімання заборон, витребувань, дозволів та ін., що П'єр розгублювався і тільки казав йому: "Так, так, оце й зробіть".

П'єр не мав тієї практичної чіпкості, що дала б йому змогу безпосередньо взятися

за діло, і тому він не любив його і лише намагався вдавати перед управителем, що він заклопотаний ділом. А управитель намагався вдавати перед графом, що він вважає ці заняття вельми корисними для господаря і для себе обтяжливими.

У великому місті знайшлися знайомі; незнайомі поспішили познайомитися і радо вітали новоприбулого багача, найбільшого власника в губернії. Спокуси щодо головної П'єрової слабості, тієї, в якій він признався під час прийому до ложі, теж були такі сильні, що П'єр не міг протистояти їм. Знову цілі дні, тижні, місяці П'єрового життя минали так само заклопотано і зайнято між вечорами, обідами, сніданками, балами, не даючи йому часу опам'ятатися, як і в Петербурзі. Замість нового життя, яке сподівався почати П'єр, він жив усе тим самим колишнім життям, лише в іншій обстановці.

П'єр усвідомлював, що з трьох призначень масонства він не виконував того, яке наказувало кожному масонові бути зразком морального життя, і з семи чеснот зовсім не мав у собі двох: добронравності і любові до смерті. Він утішав себе тим, що зате він виконував інше призначення — виправлення роду людського, і мав інші чесноти — любов до ближнього і особливо щедрість.

Навесні 1807 року П'єр вирішив повернутися до Петербурга. По дорозі назад він мав намір об'їхати всі свої маєтки і особисто переконатися в тому, що з його розпоряджень зроблено і в якому стані перебуває тепер той народ, який ввірено йому від бога і якому він прагне зробити добро.

Головний управитель, вважаючи всі вигадки молодого графа майже безумством, невігодною для себе, для нього, для селян,— зробив поступки. Змальовуючи й далі справу звільнення неможливою, він дав розпорядження будувати в усіх маєтках великі будинки шкіл, лікарень та притулків; на приїзд пана скрізь підготував зустрічі, не пишно-урочисті, які, він знав, не сподобаються П'єру, а саме такі релігійно-подячні з образами та хлібом-сіллю, саме такі, що, як він розумів пана, повинні були вплинути на графа і обманути його.

Південна весна, спокійна, швидка подорож у віденській колясці і самотність у дорозі радісно впливали на П'єра. Маєтки, в яких він не бував ще, були один мальовничіший за другий; народ скрізь показувався йому розкошующим і зворушливо-вдячним за зроблене йому добро. Скрізь були зустрічі, які хоч і бентежили П'єра, але в глибині душі його викликали радісне почуття. В одному місці селяни піднесли йому хліб-сіль і образ Петра й Павла і попросили дозволу на честь його ангела Петра й Павла, на знак любові і вдячності за зроблене їм благо збудувати своїм коштом новий боковий олтар у церкві. В другому місці його зустріли жінки з немовлятами і дякували йому за звільнення від тяжких робіт. У третьому маєтку його зустрів священик з хрестом, оточений дітьми, яких він, з ласки графа, навчав грамоти і релігії. У всіх маєтках П'єр бачив на власні очі за одним планом споруджувані і споруджені вже кам'яні будинки лікарень, шкіл, богаділень, які мали незабаром відкритися. Скрізь П'єр бачив звіти управителів про панщинні роботи, зменшені проти колишнього, і чув за те зворушливі дякування депутацій селян у синіх каптанах.

П'єр лише не знав того, що там, де йому підносили хліб-сіль і будували олтар Петра

й Павла, було торгове село і ярмарок на Петра, що олтар уже будували давно багаті-селяни, ті, що прибули до нього, а що дев'ять десятих селян цього села були вкрай розорені. Він не знав, що внаслідок того, що перестали за його наказом посилати дитятниць-жінок з немовлятами на панщину, ці самі дитятниці тим важчу роботу робили на своїй половині. Він не знав, що священник, який зустрів його з хрестом, обтяжував селян своїми поборами і що зібраних до нього учнів батьки зі сльозами віддавали йому і за великі гроші відкуповували. Він не знав, що кам'яні, споруджувані за планом, будинки виводились своїми робітниками і збільшили панщину селян, зменшену лише на папері. Він не знав, що там, де управитель показував йому по книзі на зменшення з його волі оброку на одну третину, було наполовину збільшено панщину. І тому П'єр був дуже радий своєю мандрівкою по маєтках, і цілком відновився той філантропічний настрій, у якому він виїхав з Петербурга, і писав захоплені листи своєму наставникові-брату, як він називав великого майстра.

"Як легко, як мало зусиль треба, щоб зробити так багато добра,— думав П'єр,— і як мало ми про це дбаємо!"

Він щасливий був з виказуваної йому вдячності, але соромився, приймаючи її. Ця вдячність нагадувала йому, наскільки він ще більше міг би зробити для цих простих, добрих людей.

Головний управитель, вельми дурний і хитрий чоловік, цілком розгадавши розумного і наївного графа і граючись ним, як іграшкою, побачивши, яке враження справили на П'єра підготовлені прийоми, рішучіше звернувся до нього, доводячи неможливість і, головне, непотрібність звільнення селян, які й так цілковито щасливі.

П'єр у глибині своєї душі погоджувався з управителем у тому, що трудно було уявити собі людей щасливіших і що бог знає, що чекало їх на волі; але П'єр, хоча й неохоче, наполягав на тому, що він вважав справедливим. Управитель обіцяв докласти всіх зусиль для виконання графової волі, ясно розуміючи, що граф ніколи не матиме змоги перевірити його не тільки в тому, чи вжито всіх заходів для продажу лісу та маєтків, для викупу з Ради, але й ніколи, певне, не спитає і не дізнається про те, як споруджені будинки стоять порожніми і селяни й далі дають працю і грошми все те, що вони дають у інших, тобто все, що вони можуть давати.

XI

У щонайщасливішому настрої повертаючись з південної мандрівки, П'єр здійснив свій давній намір — заїхати до свого друга Волконського, якого він не бачив два роки.

Богучарово лежало в негарній, плоскій місцевості, серед полів, зрубів і ялинових та березових лісів. Панський двір був у кінці рівного, вздовж битого шляху розташованого села, за недавно викопаним, повно-налитим ставком, з берегами, ще не-оброслими травою, серед молодого лісу, в якому стояло кілька великих сосон.

Панський двір складався з току, надвірних будівель, стаєнь, лазні, флігеля та великого кам'яного будинку з півкруглим фронтоном, який ще будувався. Навколо дому було розсаджено мо-

лодий сад. Огорожі й ворота були міцні й нові; у повітці стояли дві пожежні труби і

бочка, пофарбована зеленою фарбою; дороги були рівні, мости були тривкі, з поручнями. На всьому позначалися ретельність та хазяйновитість. Зустрінуті двораки, на запитання, де живе князь, показали на невеличкий новий флігельок, що стояв над самим ставком. Старий дядька князя Андрія, Антон, допоміг П'єру вилізти з коляски, сказав, що князь удома, і провів його в чистий маленький передпокій.

П'єра здивувала скромність маленького, хоча й чистенького будиночка після тих блискучих умов, у яких останнього разу він бачив свого друга в Петербурзі. Він поспішно ввійшов до маленької, не відштукатуреної зали, де ще пахло сосною, і хотів йти далі, але Антон навшпиньки пробіг вперед і постукав, у двері.

— Ну, що там? — почувся різкий, неприємний голос.

— Гість,— відповів Антон.

— Попроси зачекати,— і гуркнув відсунутий стілець. П'єр швидкими кроками підійшов до дверей і стикнувся лицем в лице з насупленим і постарілим князем Андрієм, який виходив до нього. П'єр обняв його і, піднявши окуляри, цілував його в щоки і зблизька дивився на нього.

— От не чекав, дуже радий,— промовив князь Андрій. П'єр нічого не казав; він здивовано, не зводячи очей, дивився на свого друга. Його вразила зміна, що сталася в князеві Андрії. Слова були привітні, усмішка була на губах і на обличчі в князя Андрія, але погляд був погаслий, мертвий; незважаючи на очевидне бажання, князь Андрій не міг надати йому радісного і веселого блиску. Не то що схуд, зблід, змужнів його друг; а погляд цей і зморщечка на лобі, що свідчили про тривале зосередження на чомусь одному, вражали й відчужували П'єра, поки він не звик до них.

Як це завжди буває під час побачення після довгої розлуки, розмова довго не могла зав'язатися; вони питали й відповідали коротко про такі речі, про які, як вони самі знали, треба було говорити довго. Нарешті розмова стала потроху зосереджуватись на сказаному раніш уривчасто, на питаннях про минуле життя, про плани на майбутнє, про П'єрову мандрівку, про його заняття, про війну тощо. Та зосередженість і пригніченість, що її помітив П'єр у погляді князя Андрія, тепер виявлялася ще виразніше в усмішці, з якою він слухав П'єра, особливо тоді, коли П'єр говорив з запалом радості про минуле чи про майбутнє. Наче князь Андрій і бажав би, та не міг брати участі в тому, що він говорив. П'єр починав відчувати, що перед князем Андрієм захват, мрії, надії на щастя та на добро — непристойні, йому совісно було висловлювати всі свої нові, масонські думки, особливо підновлені і викликані в ньому його останньою мандрівкою. Він здержував себе, боявся бути наївним; разом з тим йому невтримно хотілося скоріше показати своєму другові, що він був тепер зовсім інший, кращий П'єр, ніж той, що був у Петербурзі.

III

— Я не можу сказати вам, як багато я пережив за цей час. Я сам не впізнав би себе.

— Так, дуже, дуже ми змінилися з того часу,— сказав князь Андрій.

— Ну, а ви? — питав П'єр.— Які ваші плани?

— Плани? — іронічно повторив князь Андрій.— Мої плани?— повторив він, ніби

дивуючись із значення такого слова.— Та ось бачиш, будуся, хочу на той рік переїхати зовсім...

П'єр мовчки, пильно вдивлявся в постаріле Андрійове обличчя.

— Ні, я питаю...— сказав П'єр, та князь Андрій перебив його:

— Та що про мене говорити... розкажи ж, розкажи про свою мандрівку, про все, що там наробив у своїх маєтках.

П'єр почав розповідати про те, що він зробив у своїх маєтках, намагаючись якомога більше приховати свою участь у здійснених поліпшеннях. Князь 'Андрій кілька разів наперед підказував П'єру те, що він розповідав, наче все те, що зробив П'єр, було давно відомою історією, і слухав не тільки не з інтересом, а навіть ніби соромлячись за те, що розповідав П'єр.

П'єру стало ніяково і навіть важко в товаристві свого друга. Він замовк.

— А ось що, друже мій,— сказав князь Андрій, якому, очевидно, було теж важко й незручно з гостем,— я тут на бівуаках, приїхав лише подивитися. Сьогодні я їду знову до сестри. Я тебе познайомлю з ними. Та ти, здається, знайомий,— сказав він, явно розважаючи розмовою гостя, з яким він не почував тепер нічого спільного.— Ми поїдемо по обіді. А тепер — хочеш подивитися мою садибу? — Вони вийшли і проходили до обіду, розмовляючи про політичні новини та про спільних знайомих, як люди не дуже близькі один одному. З певним пожвавленням і інтересом князь Андрій говорив лише про нову садибу, яку він обладнував, та про будівництво, але й тут серед розмови, на риштованні, описуючи П'єру майбутнє розташування будинку, князь Андрій раптом зупинився.— А втім, тут нема нічого цікавого, ходім обідати та й поїдемо.— За обідом зайшла розмова про П'єрове одруження.

— Я дуже здивувався, почувши про це, — сказав князь Андрій. П'єр почервонів так само, як він червонів завжди при цьому,

і квапливо промовив:

— Я вам розкажу коли-небудь, як це все сталося. Але ви знаєте, що всьому цьому кінець і назавжди.

— Назавжди? — сказав князь Андрій.— Назавжди нічого не буває.

— Але ви знаєте, як це все кінчилося? Чули про дуель?

— Так, ти пройшов і через це.

— Одно, за що я хвалю бога, це за те, що я не вбив цієї людини,— сказав П'єр.

— Чому ж? — сказав князь Андрій.— Убити клятву собаку навіть дуже добре.

— Ні, вбити людину недобре, несправедливо...

— Чому ж несправедливо? — повторив князь Андрій.— Що справедливо і несправедливо — про це не дано судити людям. Люди завжди помилялись і будуть помиляться, і найбільше в тому, що вони вважають справедливим і несправедливим.

— Несправедливе те, що є злом для іншої людини,— сказав П'єр, з задоволенням відчуваючи, що вперше з часу його приїзду князь Андрій жвавішав і починав говорити і хотів висловити все те, що зробило його таким, яким він був тепер.

— А хто тобі сказав, що таке зло для іншої людини? — спитав він.

— Зло? Зло? — сказав П'єр.— Ми всі знаємо, що таке зло^ для себе.

— Так, ми знаємо, але те зло, яке я знаю для себе, я не можу зробити іншій людині,— дедалі жвавішаючи, казав князь Андрій, очевидно, бажаючи висловити П'єру свій новий погляд на речі. Він • говорив по-французькому.— Je ne connais dans la vie que maux bien réels: c'est le remord et la maladie. Il n'est de bien que l'absence de ces maux¹. Жити для себе, уникаючи лише цих двох зол, ось уся моя мудрість тепер.

— А любов до ближнього, а самопожертва? — заговорив П'єр.— Ні, я з вами не можу погодитись! Жити тільки так, щоб-не робити зла, щоб не розкаюватись, цього мало. Я жив так, я жив для себе і занапастив своє життя. І тільки тепер, коли я живу, принаймні намагаюся (зі скромності виправився П'єр) жити для інших, тільки тепер я зрозумів усе щастя життя. Ні, я не згоден з вами, та й ви не думаєте того, що говорите.— Князь Андрій мовчки дивився на П'єра і глузливо усміхався.

— Ось побачиш сестру, княжну Марію. З нею ви зійдетеся,— сказав він.— Може, ти маєш рацію для себе,— говорив він далі, помовчавши трохи,— але кожен живе по-своєму; ти жив для себе і цим, кажеш, мало не занапастив свого життя, а щастя зазнав лише тоді, коли почав жити для інших. А я пережив протилежне. Я жив для слави. (А що таке слава? Та сама любов до інших, бажання зробити для них що-небудь, бажання їхньої похвали.) Отже я жив для інших, і не майже, а зовсім погубив своє життя. І з того часу став спокійнішим, відколи живу для самого себе.

— Та як же жити для самого себе? — у запалі спита*в П'єр.— А син, а сестра, а батько?

— Та це все той самий я, це не інші,— сказав князь Андрій,— а інші, ближні, le prochain, як ви з княжною Марією називаєте, це головне джерело омани і зла. Le prochain² — це ті твої київські селяни, яким ти хочеш зробити добро.

1 — Я знаю в житті лише два справжніх нещастя: муки совісті й недуга. З щастя є лише відсутність цих двох зол.

2 ближні

Т він подивився на П'єра глузливо-задирливим поглядом. Він, очевидно, викликав П'єра.

— Ви жартуєте,— дедалі більш гаряче говорив П'єр.— Які ж можуть бути омана і зло в тому, що я бажав (дуже мало й погано здійснив, але бажав) зробити добро, та й зробив хоч дещо? Яке ж може бути зло в тому, що нещасні люди, наші селяни, люди, такі ж, як і ми, що виростають і помирають, розуміючи бога і правду лише як обряд та безглузду молитву, повчатимуться у втішливих віруваннях майбутнього життя, відплати, нагороди, утіхи? Які ж зло і омана в тому, що я дам притулок старому, лікаря і лікарню людям, які помирають від хвороби без допомоги, коли так легко матеріально допомогти їм? І хіба не відчутне, не безперечне благо в тому, що я дам відпочинок і дозвілля селянинові, жінці з дитиною, які не мають ні вдень ні вночі спокою?...— говорив П'єр квапливо і шепеляво.— І я це зробив, хоч погано, хоч мало,— але зробив дещо для цього, і ви не тільки не викличете в мені зневіри в тому, що я зробив добре, але й не переконаєте, що ви самі цього не думаєте. А головне,— говорив далі П'єр,— я

ось що знаю, і я знаю напевно: то втіха робити це добро є єдине справжнє щастя життя.

— Справді, якщо так поставити питання, то це інша річ,— сказав князь Андрій.— Я будую дім, насаджую сад, а ти лікарні. І те, і це може правити за проведення часу. А що справедливо, що добре — полиш на розсуд того, хто все знає, а не на наш. Ну, ти хочеш сперечатися,— додав він,— ну, давай.— Вони вийшли з-за столу й сіли на ганку, що правив за балкон.

— Ну, давай сперечатися,— сказав князь Андрій.— Ти кажеш: школи,— говорив він далі, загинаючи палець,— повчання і таке інше, тобто ти хочеш вивести його,— сказав він, показуючи на селянина, що скинув шапку і проходив повз них,— з його тваринного стану і дати йому моральні потреби,—а мені здається, що єдино-можливе щастя—є щастя тваринне, а ти його якраз хочеш відібрати в селянина. Я заздрю йому, а ти хочеш його зробити мною, але не давши йому моїх достатків. Друге ти кажеш: полегшити його працю. А на мою думку, праця фізична для нього є такою ж необхідністю, такою ж умовою його існування, як для мене і для тебе праця розумова. Ти не можеш не думати. Я лягаю спати о третій годині, мені приходять думки, і я не можу заснути, перевертаюся з боку на бік, не сплю до ранку тому, що я думаю і не можу не думати, як він не може не орати, не косити; інакше він піде до шинку або захворіє. Як я не перенесу його страшної фізичної праці, а помру через тиждень, так він не перенесе мого фізичного неробства, він розтовстіє і помре. Третє... що, пак, ти ще сказав?

Князь Андрій загнув третього пальця.

— Ах, так, лікарні, ліки. В нього удар, він помирає, а ти пустив йому кров, вилікував. Він калікою ходитиме десять років, для всіх буде тягарем. Багато спокійніше і простіше йому

померти. Інші народяться, і так їх багато. Якби ти шкодував, що в тебе лишній робітник пропав,— як я дивлюсь на нього, а то ти з любові ж до нього хочеш лікувати його. А йому цього не треба. Та й потім, що за уявлення, що медицина кого-небудь коли-небудь виліковувала! Убивати — так! — сказав він, злісно насупившись і одвернувшись од П'єра.

Князь Андрій висловлював свої думки так ясно і чітко, що видно було — він не раз думав про це, і він говорив охоче і швидко, як людина, яка довго не говорила. Погляд його жвавішав тим більше, чим безнадійніші були його міркування.

— Ой, це жах, це жах! —сказав П'єр.—Я не розумію тільки— як можна жити з такими думками. На мене находили такі самі хвилини, це недавно було, в Москві і в дорозі, але тоді я опускаюся до такої міри, що я не живу, усе мені гидке... головне, я сам. Тоді я не їм, не вмиваюся... ну, як же ви?..

— Чому ж не вмиватися, це неохайно,— сказав князь Андрій.— Навпаки, треба намагатися зробити своє життя якнай-приємнішим. Я живу — і в цьому не винен; отже треба як-небудь найкраще, нікому не заважаючи, дожити до смерті.

— Ну що ж вас спонукає жити з такими думками? Сидітимеш не рухаючись, нічого не розпочинаючи...

— Життя й так не дає спокою. Я б радий нічого не робити, а ось, з одного боку, дворянство тутешнє удостоїло мене честі обрання предводителем; я насилу відкараскався. Вони не могли зрозуміти, що в мені нема того, чого треба, нема цієї певної добродушної і заклопотаної пошлости, що потрібна для цього. Потім ось цей будинок, який треба було збудувати, щоб мати свій куток, де можна бути спокійним. Тепер ополчення.

— Чому ви не служите в армії?

— Після Аустерліца! — понуро сказав князь Андрій. — Ні, Красно дякую; я дав собі слово, що служити в діючій російській армії я не буду. І не буду. Якби Бонапарте стояв тут, під Смоленськом, загрожуючи Лисим Горам, і тоді я не служив би в російській армії. Ну, то я тобі казав, — заспокоюючись, говорив далі князь Андрій. — Тепер ополчення, батько головнокомандуючим третього округу, і єдиний спосіб у мене уникнути служби — бути при ньому.

— Отже, ви служите?

— Служу. — Він помовчав трохи.

— То чому ж ви служите?

— А ось чому. Батько мій один з найвизначніших людей своєї епохи. Але він стає старим, і він не то що жорстокий, а занадто діяльного характеру. Він страшний своєю звичкою до необмеженої влади і тепер цією владою, даною від государя головнокомандуючим над ополченням Якби я на дві години спізнився два тижні тому, він повісив би протоколіста в Юхнові, — сказав князь Андрій з усмішкою. — Отже, я служу тому, що, крім мене, ніхто не має впливу на батька, і я де-не-де врятую його від вчинку, від якого б він потім мучився.

— А, ну отже бачите!

— Так, *mais ce n'est pas comme vous l'entendez* — говорив далі князь Андрій. — Я анітрохи добра не бажав і не бажаю цьому мерзотникові-протоколісту, який украв якісь чоботи в ополченців; я навіть дуже був би радий бачити його повішеним, але мені жаль батька тобто знов-таки себе ж.

Князь Андрій говорив з усе більшим запалом. Очі його гарячково блищали в той час, як він намагався довести П'єру, що ніколи в його вчинку не було бажання добра ближньому.

— Ну, ось ти хочеш звільнити селян, — казав він далі. — Це дуже добре, але не для тебе (ти, я гадаю, нікого не засікав і не посилав на Сибір), і ще менше для селян. Коли їх б'ють, січуть, посилають на Сибір, то я думаю, що їм від цього анітрохи не гірше. В Сибіру провадить він те саме своє скотське життя, а шмагарі на тілі загояться, і він такий же щасливий, як і раніш був. А треба цього для тих людей, які гинуть морально, наживають собі каяття, придушують це каяття і грубіють від того, що в них є можливість карати справедливо і несправедливо. Ось кого мені жаль і для кого б я бажав звільнити селян. Ти, можливо, не бачив, а я бачив, як хороші люди, виховані у звичках своєї необмеженої влади, з роками, коли вони робляться дратівливішими, стають жорстокими, грубими, знають це, не можуть стриматися і стають усе

нещаснішими й нещаснішими.

Князь Андрій говорив це в такому запалі, що П'єру мимоволі прийшло в голову те, що думки ці викликав у Андрія його батько. Він нічого не відповів йому.

— От кого мені жаль — людської гідності, спокою совісті, чистоти, а не їх спин і лобів, які, хоч скільки шмагай, хоч скільки брий, усе залишаться такими ж спинами й лобами.

— Ні, ні і тисячу разів ні! я ніколи не погоджуся з вами,— сказав П'єр.

XII

Увечері князь Андрій і П'єр сіли в коляску й поїхали в Лисі Гори. Князь Андрій, поглядаючи на П'єра, зрідка порушував мовчанку словами, які свідчили, що він був у гарному* настрої.

Він розповідав П'єру, показуючи на поля, про свої господарські вдосконалення.

П'єр понуро мовчав, відповідаючи уривчасто; здавалося, він поринув у свої думки.

П'єр думав про те, що князь Андрій нещасний, що він помиляється, що він не знає істинного світла і що П'єр повинен до-

але не так, як ти думаєш,

помогти йому, просвітити й підняти його. Але тільки-но П'єр придумував, як і що він говоритиме, передчуття підказувало йому, що князь Андрій одним словом, одним аргументом принизить усе його вчення; і він боявся почати, боявся виставити на можливість осміяння свою улюблену святиню.

— Ні, чому ж ви думаєте,— раптом почав П'єр, опускаючи голову і стаючи схожим на битливого бика,— чому ви так думаєте? Ви не повинні так думати.

— Про що я думаю? — спитав князь Андрій здивовано.

— Про життя, про покликання людини. Цього не може бути. Я так само думав, і мене врятувало — ви знаєте що? Масонство. Ні, ви не усміхайтесь. Масонство — це не релігійна, не обрядова секта, як і я думав; масонство — це найкраще, єдине вираження найкращих, вічних якостей людства.— І він почав витлумачувати князеві Андрію масонство, як він розумів його.

Він казав, що масонство є вчення християнства, яке звільнилося від державних і релігійних пут, учення рівності, братерства і любові.

— Тільки наше святе братство, має справжній смисл у житті; все інше — сон,— казав П'єр.— Ви зрозумійте, мій друже, що поза цим союзом усе перейняте брехнею і неправдою, і я згоден з вами, що розумній і добрій людині нічого не залишається, крім того, що доживати, як ви, своє життя, намагаючись лише не заважати іншим. Але засвойте собі наші головні переконання, вступіть у наше братство, дайте нам себе, дозвольте керувати собою, і ви відразу відчуєте себе, як і я відчув, частиною того величезного невидимого ланцюга, початок якого зникає в небесах,— говорив П'єр.

Князь Андрій мовчки, дивлячись перед себе, слухав П'єрову промову. Кілька разів він, недочувши через торохтіння коляски, перепитував П'єра нерозчуті слова. По особливому блиску, що загорівся в очах у князя Андрія, і по його мовчанню П'єр бачив, що слова його не марні, що князь Андрій не переб'є його й не сміятиметься з його слів.

Вони під'їхали до річки, яка розлилася; переїжджати на той бік треба було поромом. Поки встановлювали коляску і коней, вони пішли на пором.

Князь Андрій, спершись ліктями на поручні, мовчки дивився вздовж плеса, блискучого від призахідного сонця.

— Ну, що ж ви думаєте про це? — спитав П'єр. — Чого ж ви мовчите?

— Що я думаю? Я слухав тебе. Все це так, — сказав князь Андрій, — Але ти кажеш: вступи в наше братство, і ми тобі покажемо мету життя і покликання людини, і закони* що керують світом. Та хто ж ми? — Люди. Чому ж ви все знаєте? Чому лише я не бачу того, що ви бачите? Ви бачите на землі царство добра і правди, а я його не бачу.

П'єр перебив його. %

25*

387

— Вірите ви в майбутнє життя? — спитав він.

— В майбутнє життя? — повторив князь Андрій, та П'єр не дав йому часу відповісти і прийняв цей повтор за заперечення, тим більше, що він знав колишні атеїстичні переконання князя Андрія.

— Ви кажете, що не можете бачити царства добра та правди на землі. І я не бачив його; і його не можна бачити, коли дивитись на наше життя, як на кінець усього. На землі, саме на цій землі (П'єр показав на поле), нема правди — все брехня та зло; але в світі, у всьому світі є царство правди, і ми тепер діти землі, а вічно — діти всього світу. Хіба я не почуваю в своїй душі, що я становлю частину цього величезного, гармонійного цілого? Хіба я не почуваю, що я у цій величезній незчисленній кількості істот¹, в яких виявляється божество, — вища сила, як хочете, — що я становлю одну ланку, один ступінь від нижчих істот до вищих? Коли я бачу, ясно бачу ці сходи, що ведуть від рослини до людини, то чому ж я припускати, що ці сходи закінчуються мною, а не ведуть далі й далі? Я почуваю, що я не тільки не можу зникнути, як ніщо не зникає в світі, але що я завжди буду і завжди був. Я почуваю, що, крім мене, надо мною живуть духи і що в цьому світі є правда.

— Так, це учення Гердера, — сказав князь Андрій, — та не воно, голубе мій, переконає мене, а життя і смерть, ось що переконує. Переконує те, що бачиш дорогу тобі істоту, яка зв'язана з тобою, перед якою ти був винним і сподівався виправдатись (у князя Андрія затремтів голос, і він одвернувся), і раптом ця істота страждає, мучиться і перестає бути... Чому? Не може бути, щоб не було відповіді! І я вірю, що вона є... Ось що переконує, ось що переконало мене, — сказав князь Андрій.

— Авжеж, авжеж, — промовив П'єр, — хіба не те ж саме і я кажу!

— Ні. Я кажу лише, що переконують у необхідності майбутнього життя не доводи, а те, коли йдеш у житті рука в руку з людиною, і раптом людина ця зникне там у ніде, і ти сам зупиняєшся перед цією безоднею і заглядаєш туди. І я заглянув...

— Ну, і що ж! Ви знаєте, що є там і що є хтось? Там є — майбутнє життя. Хтось є — бог.

¹ Князь Андрій не відповів. Коляска вже давно була вивезена на другий берег і коні

виведені і вже запряжені, і вже сонце зайшло до половини, і вечірній приморозок вкривав зірками калюжі біля перевозу, а П'єр і Андрій, на подив лакеїв, кучерів та перевізників, ще стояли на поромі і розмовляли.

— Коли є бог і є майбутнє життя, то є істина, є чеснота; і вище щастя людини полягає в тому, щоб прагнути досягнення їх. Треба жити, треба любити, треба вірити,— казав П'єр,— що живемо не сьогодні лише на цьому клаптику землі, а жили й житимемо вічно там, в усьому (він показав на небо).— Князь Андрій стояв, спершись ліктями на гюручні порома, і, слухаючи

П'єра, дивився, не зводячи очей, на червоний відблиск сонця на синіючому плесі. П'єр замовк. Було зовсім тихо. Пором давно причалив, і тільки хвилі течії тихо хлюпали об його дно. Князеві Андрію здавалося, що це хлюпотіння хвиль примовляло до П'єрових слів: "Правда, вір цьому".

Князь Андрій зітхнув і променистим, дитячим, ніжним поглядом глянув на розчервоніле, захоплене, але все ж несміливе перед старшим другом, П'єрове обличчя.

— Справді, якби це так було! — сказав він.— Одначе, ходім сідати,— додав князь Андрій і, сходячи з порома, подивився на небо, на яке показав йому П'єр, і вперше після Аустерліца він побачив те високе, вічне небо, яке він бачив, лежачи на Аустерліцькому полі, і щось давно заснуле, щось найкраще, що було в ньому, раптом радісно й молодю прокинулося в його душі. Почуття це зникло, як тільки князь Андрій вступив знову у звичні умови життя, але він знав, що це почуття, якого він не вмів розвинути, жило в ньому. Побачення з П'єром було для князя Андрія епохою, з якої почалося хоч зовнішньо таке ж саме, але у внутрішньому світі його нове життя.

XIII

Вже смеркало, коли князь Андрій і П'єр під'їхали до головного, під'їзду лисогорського дому. В той час, як вони під'їжджали, князь Андрій з усмішкою звернув П'єрову увагу на метушню, що сталася біля чорного ґанку. Згорблена бабуса з торбиною на спині і невисокий чоловік у чорному вбранні і з довгим волоссям, побачивши, що в'їжджає коляска, кинулись бігти назад у ворота. Дві жінки вибігли за ними, і всі четверо, озираючись на коляску, злякано вбігли на чорний ґанок.

— Це Машині божі люди,— сказав князь Андрій.— Вони прийняли нас за батька. А це єдине, в чому вона не підкоряється йому: він наказує гонити цих прочан, а вона приймає їх.

— Та що це таке божі люди? — спитав П'єр.

Князь Андрій не встиг відповісти йому. Слуги вийшли назустріч, і він розпитував про те, де старий князь і чи скоро має приїхати.

Старий князь був ще в місті, і його чекали з хвилини на хвилину.

Князь Андрій провів П'єра на свою половину, що завжди в повному порядку чекала його в батьковому домі, і сам пішов до дитячої.

— Ходім до сестри,— сказав князь Андрій, повернувшись до П'єра,— я ще не бачив її, вона тепер ховається і сидить зі своїми божими людьми. Так їй і треба, вона збентежиться, а ти побачиш божих людей. *C'est curieux, ma parole!*

1 Це цікаво, далєбі.

— Qu'est ce que c'est que¹ божі люди? — спитав П'єр..

— А от побачиш.

Княжна Марія справді збентежилася і почервоніла плямами, коли ввійшли до неї. В її затишній кімнаті з лампадами перед кітатами, на дивані, за самоваром сидів поруч з нею молодий хлопець з довгим носом та довгим волоссям і в чернечій рясі.

У кріслі, біля нього, сиділа поморщена, худа бабуся з покірливим виразом дитячого обличчя.

— André,, pourquoi ne pas m'avoir prévenu?² — сказала княжна Марія з лагідним докором, стаючи перед своїми прочанами, як квочка перед курчатами.

— Charmée de vous voir. Je suis très contente de vous voir³,— сказала вона до П'єра в той час, як він цілував її в руку, Вона знала його дитиною, і тепер дружба його з Андрієм, його нещастя з дружиною, а головне, його добре, просте обличчя привернули її до нього. Вона дивилася на нього своїми чудесними променистими очима і, здавалось, казала: "Я вас дуже люблю, але, будь ласка, не смійтеся з моїх-". Обмінюючись першими фразами привітання, вони сіли.

— А, і Іванушка тут,— сказав князь Андрій, показуючи усмішкою на молодого прочанина.

— André! — благально сказала княжна Марія.

— Il faut que vous sachiez que c'est une femme⁴,—сказав Андрій до П'єра.

— André, au nom de dieu!⁶ — повторила княжна Марія. Видно було, що глузливе ставлення князя Андрія до прочан

і марне заступництво за них княжни Марії були звичні, усталені між ними взаємини.

— Mais, ma bonne amie,— сказав князь Андрій,— vous devriez au contraire m'être reconnaissante de ce que j'explique à Pierre votre intimité avec ce jeune homme⁶.

— Vraiment? ⁷ — сказав П'єр зацікавлено і серйозно (за що особливо вдячна йому була княжна Марія), вдивляючись крізь окуляри в обличчя Іванушки, який, зрозумівши, що йшлося про нього, хитрими очима оглядав усіх.

Княжна Марія зовсім даремне зніжковіла за своїх. Вони анітрохи не торопіли. Старенька, опустивши очі, але сftоса позираючи на прибулих панів, перекинувши чашку вверх дном на блюдечку й поклавши біля неї обкусану грудочку цукру, спокійно і нерухомо сиділа у своєму кріслі, чекаючи, щоб їй запропонували

1 — Що таке

2 — Андрюша, чому ти не попередив мене? ⁸ — Дуже рада вас бачити. Дуже рада,

4 — Ти знаєш, це жінка,

5 — Андрюша, ради бога!

6 — Але, мій добрий друже, ти б мала бути вдячна мені за те, що я пояснюю П'єру твою інтимність з цим молодиком.

7 — Справді?

ще чаю. Іванушка, попиваючи'з блюдечка, спідлоба лукавими жіночими очима

дивився на молодих людей.

— Де, в Києві була? — спитав князь Андрій стару.

— Була, батечку,—відповіла балакуча стара,— на саме різдво сподобилася в угодників причащатися святих небесних таїн. А тепер з Колязіна, батечку, благодать велика відкрилася...

— А Іванушка що, з тобою?

— Я сам по собі йду, благодійнику,— намагаючись говорити басом, сказав Іванушка.— Тільки в Юхнові з Палаженькою зійшлися...

Палаженька перебила свого товариша; їй, видно, хотілося розповісти те, що вона бачила.

— У Колязіні, батечку, велика благодать відкрилася.

— Що, моці нові? — спитав князь Андрій.

— Годі-бо, Андрію,— сказала княжна Марія.— Не розповідай, Палаженько.

— Ні... що це ти, матінко, чому не розповідати? Я його люблю. Він добрий. Від бога обдарований, він мені, благодійник, десять карбованців дав, я пам'ятаю. Як була я в Києві, і каже мені Кирюша, юродивий — істинно божий чоловік, зиму й літо босий ходить. Чого ходиш, каже, не по своєму місцю, до Колязіна йди, там образ чудотворний, матінка пресвята богородиця відкрилася. Я по тих словах попрощалася з угодниками й пішла...

Усі мовчали, тільки прочанка говорила розміреним голосом, втягаючи в себе повітря.

— Прийшла, батечку мій, люди мені й кажуть: благодать велика відкрилася, у матінки пресвятої богородиці миро зі щічки капає...

— Ну, добре, добре, потім розкажеш,— червоніючи, сказала княжна Марія.

— Дозвольте спитати її,— сказав П'єр.— Ти сама бачила?— спитав він.

— Аякже, батечку, сама сподобилася. Сяйво таке на лику, ніби світло небесне, і зі щічки в матінки так і капає, так і капає...

— Та це ж обман,— наївно сказав П'єр, який уважно слухав розповідь прочанки.

— Ой, батечку, що ти говориш! — з жахом сказала Палаженька, обертаючись до княжни Марії по захист.

— Це ж обдурюють народ,— повторив він.

— Господи Ісусе Христе,— хрестячись, сказала прочанка.— Ох, не говори, батечку. Так ось один анарал не вірив, сказав "Ченці обдурюють", та як сказав, так і осліп. І приснилось йому, що приходить до нього матінка Печерська й каж\$: "Увіруй в мене, я тебе зцілю". От і став проситися: повези та й повези мене до неї. Це я тобі істинну правду кажу, сама бачила. Привезли його, сліпого, просто до неї; підійшов, упав, каже: "Зціли! віддам тобі,— каже,— що цар дарував". Сама бачила, батечку, зірка в ній так і вправлена. Що ж,— прозрів! Гріх так казати. Бог покарає,— повчально звернулася вона до П'єра.

— Як же та зірка в образі опинилася? — спитав П'єр.

— Звання генерала й матінці надали? — сказав князь Андрій, усміхаючись.

Палаженька раптом зблідла і сплеснула руками.

— Батечку, батечку, гріх тобі, у тебе син! — заговорила вона, з блідої раптом стаючи яскравочервоною.

— Батечку, що ти таке сказав, хай тобі бог простить.— Вона перехрестилася.— Господи, прости йому. Матінко, що ж це?..— звернувшись до княжни Марії. Вона встала і; мало не плачучи, почала складати свою торбину. їй, видно, було і страшно, й соромно, що вона користалася благодіянням у домі, де могли говорити це, і шкода, що треба було тепер втратити благодіяння цього дому.

— Ну навіщо це вам? — сказала княжна Марія.— Чого ви прийшли до мене?..

— Ні, таж я жартую, Палаженько,— сказав П'єр.— *Princesse, ma parole, je n'ai pas voulu l'offenser*¹, я так тільки. Ти не думай, я пожартував,— казав він, ніяково усміхаючись і бажаючи загладити свою вину.

Палаженька зупинилася недовіжливо, але в П'єровому обличчі було таке щире каяття і князь Андрій так лагідно дивився то на Палаженьку, то на П'єра, що вонач потрохи заспокоїлась.

XIV

Прочанка заспокоїлась і, знову наведена на розмову, довго потім розповідала про отця Амфілохія, який провадив таке святе життя, що від ручки його ладаном пахло, і про те, як знайомі їй ченці в останню її мандрівку до Києва дали їй ключі від печер і як вона, взявши з собою сухариків, дві доби пробула в печерах з угодниками. "Помолюся одному, почитаю, піду до другого. Посплю, знову піду поцілую; і така, матінко, тиша, благодать така, що й на світ божий виходити не хочеться".

П'єр уважно і серйозно слухав її. Князь Андрій вийшов з кімнати. І слідом за ним, покинувши божих людей допивати чай, княжна Марія повела П'єра до вітальні.

— Ви дуже добрі,— сказала вона йому.

— Ой, я, далєбі, не думав образити її, я так розумію і висока ціню ці почуття.

Княжна Марія мовчки подивилась на нього і ніжно усміхнулася.

— Я ж вас давно знаю і люблю, як брата,— сказала вона.— Ну, як вам Андрій? — спитала вона квапливо, не даючи йому

1 Княжно, я, далєбі, не хотів її образити.

часу сказати що-небудь у відповідь на її привітні слова.— Він дуже непокоїть мене. Здоров'я його взимку краще, але минулої весни рана відкрилася, і лікар сказав, що він повинен їхати лікуватися. І морально я дуже боюсь за нього. Він не такий характер, як ми, жінки, щоб вистраждати і виплакати своє горе. Він у собі носить його. Сьогодні він веселий і бадьорий, але це ваш приїзд так вплинув на нього: він рідко буває таким. Якби ви могли умовити його поїхати за кордон! йому потрібна діяльність, а це рівне, тихе життя губить його. Інші не помічають, а я бачу.

О десятій годині офіціанти кинулись до ґанку, почувши бу-' бонці екіпажа старого князя. Князь Андрій і П'єр теж вийшли на ґанок.

— Це хто? — спитав старий князь, вилазячи з карети й побачивши П'єра.

— А! дуже радий! цілуй,— сказав він, дізнавшись, хто був незнайомий молодий

чоловік.

Старий князь був у гарному настрої і ласкаво обійшовся з П'єром.

Перед вечерею князь Андрій, повернувшись назад до батькового кабінету, застав старого князя в гарячій суперечці з П'єром. П'єр доводив, що настане час, коли не буде більш війни. Старий князь, глузуючи з нього, але не сердячись, заперечував його думку.

— Кров із жил випусти, води налий, тоді війни не буде. Бабські дурниці, бабські дурниці,— промовив він, але все ж лагідно поплескав П'єра по плечу і підійшов до стола, біля якого князь Андрій, явно не бажаючи заходити в розмову, перебирав 'папери, що їх князь привіз з міста. Старий князь підійшов до нього і почав говорити про справи.

— Предводитель, Ростов граф, половини людей не доставив. Приїхав до міста, надумав кликати на обід,— я йому такого обіду дав... А ось подивись оце... Ну, брат,— звернувся князь Микола Андрійович до сина, плескаючи по плечу П'єра,— молодець твій приятель, я його полюбив! Запалює мене. Інший і розумно говорить, а слухати не хочеться, а він і бреше, та запалює мене, старого. Ну, ідіть, ідіть,— сказав він,— може, прийду, за вечерею вашою посиджу. Знову посперечаюся. Мою дурку, княжну Марію, полюби,— прокричав він до П'єра з дверей.

П'єр тепер лише, у свій приїзд до Лисих Гір, оцінив усю силу і принадність своєї дружби з князем Андрієм. Ця принадність виявилася не так у його взаєминах з ним самим, як у взаєминах з усіма рідними й домашніми. П'єр із старим суворим князем і з лагідною й боязкою княжною Марією, незважаючи на те, що він їх майже не знав, почував себе відразу давнім другом. Вони всі вже любили його. Не тільки княжна Марія, зачарована його лагідним ставленням до прочан, дуже променистим поглядом дивилась на нього, але й маленький, річний

князь Микола, як звав дід, усміхнувся до П'єра і пішов до нього на руки. Михайло Іванович, m-lle Bourienne з радісними усмішками дивились на нього, коли він розмовляв зі старим князем.

Старий князь вийшов вечеряти: це було, очевидно, для П'єра. Він був з ним у ці два дні його перебування в Лисих Горах дуже й дуже привітний і казав йому приїжджати до нього.

Коли П'єр поїхав і зійшлися всі члени сім'ї, про нього стали говорити, як це завжди буває після від'їзду нової людини, і, як це рідко буває, всі говорили про нього лише гарне.

XV

Повернувшись цього разу з відпустки, Ростов вперше відчув і взяв, який міцний був його зв'язок з Денисовим і з усім полком.

Коли Ростов під'їжджав до полку, він почував щось подібне до того, що він почував, під'їжджаючи до Поварського дому. Коли він побачив першого гусара в розстебнутому мундирі свого полку, коли він упізнав рудого Дементьєва, побачив конов'язі рижих коней, коли Лаврушка радісно вигукнув до свого пана: "Граф приїхав!" і патлатий

Денисов, який спав до того в ліжку, вибіг з землянки, обняв його і офіцери зійшлись до нього,— Ростов почував те саме, що почував він, коли його обнімала мати, батько і сестри, і сльози радості, підступивши йому до горла, перешкодили йому говорити. Полк був теж домівкою, і домівкою незмінно милою і дорогою, як і домівка батьківська.

Прибувши до полкового командира, одержавши призначення до того самого ескадрону, побувавши на чергуванні й на фура-жировці, ввійшовши в усі маленькі інтереси полку і відчувши себе позбавленим волі і закованим в одну вузьку незмінну рамку, Ростов відчув те саме заспокоєння, ту саму опору і ту саму свідомість⁴ того, що він тут вдома, на своєму місці, які він почував і в рідній домівці. Не було всього того безладдя вільного світу, в якому він не знаходив собі місця і помилявся в добиранні; не було Соні, з якою треба було або не треба було порозуміватися. Не було змоги їхати туди чи не їхати туди; не було цих двадцяти чотирьох годин доби, які стількома різними способами можна було використати; не було цієї безлічі людей, з яких ніхто не був ближчим, ніхто не був дальшим; не було цих неясних і непевних грошових стосунків з батьком; не було нагадування про жахливий програш Долохову! Тут, у полку, все було ясно і просто. Увесь світ був поділений на два нерівних відділи: один — наш Павлоградський полк, і другий— все інше. І до цього іншого не було ніякого діла. У полку все було відомо: хто був поручик, хто ротмістр, хто гарний, хто поганий чоловік, і головне — товариш. Маркітант вірить наборг, платня одержується третинами; вигадувати і вибирати нема чого, лише не роби нічого такого, що вважається поганим у Павлоградському полку; а пошлють, роби те, що ясно і чітко визначено і наказано,—і все буде гаразд.

Увійшовши знову в ці певні умови полкового життя, Ростов почував радість і заспокоєння, подібні до тих, які відчуває втомлена людина, лягаючи на відпочинок. Тим більш втішним було в цю кампанію це полкове життя для. Ростова, що він, після програшу Долохову (вчинку, якого він, незважаючи на всі заспокійливі вмовляння рідних, не міг пробачити собі), вирішив служити не як раніш, а так, щоб загладити свою вину, служити добре й бути цілком хорошим товаришем і офіцером, тобто прекрасною людиною, що здавалося таким трудним у цивільному житті, а в полку таким можливим.

Ростов, з часу свого програшу, вирішив, що він за п'ять років заплатить цей борг батькам, йому надсилали по десять тисяч на рік, а тепер він вирішив брати лише дві, залишаючи решту батькам для сплати боргу.

Армія наша після неодноразових відступів, наступів та боїв при Пултуску, при Прейсіш-Ейлау, зосереджувалась біля Бар-тенштейна. Чекали на цриївд государя до армії і на початок нової кампанії.

Павлоградський полк, перебуваючи в тій частині армії, що була в поході 1805 року, спізнився, укомплектовуючись у Росії, до перших дій кампанії. Він не був ні під Пултуском, ні під Прейсіш-Ейлау і в другій половині кампанії, приєднавшись до діючої армії, був зачислений до загону Платова.

Загін Платова діяв незалежно від армії. Кілька разів пав-лоградці були частинами в

перестрілках з ворогом, захопили полонених і одного разу відбили навіть екіпажі маршала Удіно. У квітні місяці павлоградці кілька тижнів простояли біля спустошеного дотла німецького порожнього села, не рухаючись з місця.

Була відлига, грязюка, холод, ріки скресли, дороги стали непроїзними: по кілька днів не видавали ні коням, ні людям провіанту. Тому, що підвозити стало неможливо, люди розсипались по покинутих пустинних селах шукати картоплі, але вже і її знаходили мало.

Все вже з'їли, і все населення розбіглося; ті, що залишалися, були нужденніші за старців, і відбирати в них уже не було чого, і навіть не дуже жалісливі солдати часто, замість брати в них, віддавали їм своє останнє.

Павлоградський полк у боях втратив лише двох поранених; але від голоду та хвороб втратив майже половину людей. У госпіталях помирали так певно, що солдати, хворі на гарячку та на опухання, до чого спричинялися погані харчі, воліли викону* вати службу, насилу тягнучи ноги у строю, ніж іти до лікарні. Напровесні солдати стали знаходити подібну до спаржі рослину, яка почала сходити і яку вони називали чомусь машчин солодкий корінь, і розсипались по луках та полях, шукаючи цього машчиного солодкого кореня (що був дуже гіркий), шаблями викопували його і їли, незважаючи на наказ не їсти цієї шкідливої рослини. Весною серед солдатів з'явилася нова хвороба — опухання рук, ніг та обличчя, причину якої медики вбачали у вживанні цього кореня. Але, незважаючи на заборону, павлоградські солдати ескадрону Денисова їли переважно машчин солодкий корінь, бо вже другий тиждень розтягали останній залишок сухарів, видавали лише по півфунта на чоловіка, а картоплю в останній посилці привезли померзлу і пророслу.

Коні живилися теж 'другий тиждень солом'яними стріхами з хат, були потворно худі і вкриті ще зимовою шерстю, що позбивалася клаптями.

Незважаючи на таке лихо, солдати й офіцери жили зовсім так само, як і завжди; так само й тепер, хоч і з блідими й опухлими обличчями і в обшарпаних мундирах, гусари шикувалися до розрахунків, ходили на прибирання, чистили коней, амуніцію, носили замість корму соломі зі стріх і ходили обідати до казанів, від яких вставали голодні, жартуючи над своєю гидкою їжею і своїм голодом. Так само, як і завжди, у вільний від служби час солдати розкладали багату, парилися голі біля вогнищ, курили, відбирали і пекли пророслу, прілу картоплю й розповідали і слухали розповіді або про потьомкінські та сувороз-ські походи, або казки про Альошу-пройду та про попового наймита Миколку.

Офіцери так само, як і завжди, жили по-двоє, по-троє в розкритих, напіврозорених будинках. Старші піклувалися про придбання соломи та картоплі, взагалі про харчування людей; молодші займалися, як завжди, хто картами (грошей було багато, хоч провіанту не було), хто безневинними іграми — у швайку та скраклі. Про загальний перебіг справ говорили мало, почасти тому, що нічого певного не знали, почасти тому, що туманно відчували, що загальна справа війни розвивалась погано.

Ростов жив, як і раніше, з Денисовим, і дружній зв'язок їх з часу їхньої відпустки

став ще тісніший. Денисов ніколи не говорив про домашніх Ростова, але з ніжної дружби, яку командир виявляв до свого офіцера, Ростов почував, що нещаслива любов старого гусара до Наташі була причетна до цього посилення дружби. Денисов явно намагався якомога рідше наражати Ростова на небезпеки, беріг його і після бою особливо радісно зустрічав його живим і здоровим. В одному зі своїх відряджень Ростов знайшов у покинутому, спустошеному селі, куди він приїхав за провіантом, родину старого поляка і його дочки з немовлям. Вони були голі, голодні і не могли піти звідти, і не мали чим виїхати.' Ростов привіз їх у свою стоянку, дав їм притулок у своїй квартирі і кілька тижнів, поки старий набирався сили, утримував їх. Товариш Ростова, розговорившись про жінок, став сміятися з Ростова, кажучи, що віц хитріший за всіх і що йому б не гріх познайомити товаришів з гарненькою полькою, яку він врятував. Ростов прийняв жарт за образу і, спалахнувши, наговорив офіцерові таких неприємних речей, що Денисов ледве стримав їх обох від дуелі. Коли офіцер пішов, і Денисов, сам не знаючи взаємин Ростова з полькою, почав докоряти йому за його запальність, Ростов сказав йому:

— Як же ти хочеш... Вона мені, як сестра, і я не можу тобі описати, як це мене образило... тому що... ну, через те...

Денисов ударив його по плечу і швидко став ходити по кімнаті, не дивлячись на Ростова, як це він робив у хвилини душевного хвилювання.

— Ото яка дурна ваша порода ростовська,— промовив він, і Ростов помітив сльози на очах у Денисова.

XVI

У квітні місяці війська підбадьорила звістка про приїзд государя до армії. Ростову не пощастило потрапити на огляд, що його робив государ у Бартенштейні: павлоградці стояли на аванпостах, далеко спереду від Бартенштейна.

Вони стояли бівуаками. Денисов і Ростов жили у вкритій гіллям та дерном землянці, яку викопали для них солдати. Землянка була зроблена ось у такий спосіб, що ввійшов тоді в моду: викопувалась канава півтора аршина завширшки, два завглибшки і три з половиною завдовжки. З одного краю канави робилися приступки, і це був вхід, ґанок; сама канава правила за кімнату, в якій у щасливих, як от у ескадронного командира, далі, на протилежному до східців боці лежала на кілках дошка— це був стіл. З обох боків вздовж канави було знято на аршин землю, і це були двоє ліжок і дивани. Покриття влаштовувалось так, що посередині можна було стояти, а на ліжку навіть можна було сидіти, коли посунутись ближче до столу. В Денисова, який жив розкішно, бо солдати його ескадрону любили його, була ще дошка у фронтоні покрівлі і в цій дошці вставлена розбита, але склеєна шибка. Коли було дуже холодно, то до сходів (у приймальню, як називав Денисов цю частину приміщення) приносили на вигнутому листі бляхи жар із солдатських вогнищ, і ставало так тепло, що офіцери, яких завжди багато бувало в Денисова і Ростова, сиділи в самих сорочках.

У квітні Ростов був черговим. О восьмій годині ранку, повернувшись додому після безсонної ночі, він звелів принести жару, перемінив намоклу від дощу білизну,

помолився богу, напився чаю, зігрівся, прибрав у своєму куточку й на столі і в самій сорочці ліг горілиць, заклавши руки під голову. Обвітрене обличчя його пашіло. Він з приємністю роздумував про те, що днями має вийти йому підвищення за останню рекогносцировку, і чекав Денисова, який кудись вийшов. Ростову хотілося поговорити з ним.

За землянкою перекотами залунав крик Денисова, який, видно, розсердився. Ростов посунувся до вікна подивитися, з ким він завівся, і побачив вахмістра Топчеєнка.

— Я тобі наказував не пускати їх жерти цей корінь, машчин якийсь! — гримав Денисов.— Я ж сам бачив, Лазарчук з поля ніс.

— Я наказував, ваше високоблагородіє, не слухають,— відповів вахмістр.

Ростов знову ліг на своє ліжко і з задоволенням подумав: "Хай собі тепер морочиться, піклується, я своє відробив і лежу— чудесно!" З-за стіни він чув, що, крім вахмістра, ще говорив Лаврушка, цей меткий, шахраюватий лакей Денисова. Лаврушка щось розповідав про якісь підводи, сухарі та воли, яких він бачив, їздивши за провізією.

За землянкою знову розлігся, віддаляючись, галас Денисова і слова: "Сідлай! Другий взвод!"

"Куди це зібралися?" — подумав Ростов.

Через п'ять хвилин Денисов увійшов до землянки, заліз із брудними ногами на ліжко, сердито викурив люльку, розкидав усі свої речі, начепив нагайку і шаблю й рушив з землянки. На запитання Ростова — куди? — він сердито й невиразно відповів, що є справа.

— А там хай мене судить бог і великий государ! — сказав Денисов, виходячи; і Ростов почув, як за землянкою кілька коней зачалапали ногами по грязюці. Ростов не потурбувався навіть дізнатися, куди поїхав Денисов. Угрівшись в своєму кутку, він заснув і лише надвечір вийшов з приміщення. Денисов ще не повернувся. На вечір розгодинилось; біля сусідньої землянки два офіцери з юнкером грали у швайку, зі сміхом всаджуючи її в грузьку болотисту землю. Ростов приєднався до них. Посеред гри офіцери побачили повозки, що під'їжджали до них: чоловік з п'ятнадцять гусарів на худих конях їхали за ними. Повозки, конвойовані гусарами, під'їхали до конов'язей, і натовп гусарів оточив їх.

— Ну от, Денисов усе журився,— сказав Ростов,— ось і провіант прибув.

— І правда! — сказали офіцери.— Ото раді солдатики! — Трохи позад гусарів їхав Денисов у супроводі двох піхотних офіцерів, з якими він про щось розмовляв. Ростов пішов йому назустріч.

— Я вас застерігаю, ротмістре,— казав один з офіцерів, худий, маленький на зріст і, видно, дуже сердитий.

— Сказав же, що не віддам,— відповів Денисов.

— Ви будете відповідати, ротмістре, це бешкет — у своїх транспорта відбивати! Наші два дні не їли.

— А мої два тижні не їли,— відповів Денисов.

— Це розбій! Будете відповідати, шановний добродію! — підвищуючи голос, повторив піхотний офіцер.

— Та ви чого до мене причепилися? Га? — крикнув Денисов,, раптом спалахнувши.— Відповідатиму я, а не ви, а ви тут не турчіть, поки живі-здорові. Марш! — крикнув він до офіцерів.

— Добре ж! — не торопіючи й не від'їжджаючи, кричав маленький офіцер.— Розбишакувати, так я ж вам...

— К чорту марш скорим кроком, поки живий! — І Денисов повернув коня до офіцера.

— Добре, добре,— промовив офіцер погрозово і, повернувши коня, поїхав геть риссю, трясучись на сідлі.

— Собака на паркані, чисто собака на паркані,— сказав Денисов йому вслід — вищу насмішку кавалериста з верхового піхотного, і, під'їхавши до Ростова, розреготався.

— Відбив у піхоти, відбив силою транспорт! — сказав він.— Що ж, не здихати ж людям з голоду? •

Повозки, що під'їхали до гусарів, були призначені в піхотний полк, але Денисов, довідавшись через Лаврушку, що цей транспорт іде сам, з гусарами силою відбив його. Солдатам роздали сухарів досхочу, поділились навіть з іншими ескадронами.

Другого дня полковий командир покликав до себе Денисова і сказав йому, затуливши розчепіреними пальцями очі: "Я на це дивлюся ось так, я нічого не знаю, і справи не почну; але раджу поїхати до штабу і там, у провіантському відомстві, владнати цю справу і, якщо можливо, розписатися, що одержали стільки-то-провіанту; в противному разі — вимогу записано на піхотний полк — справа закладеться і може кінчитися погано".

Денисов * просто від полкового командира поїхав до штабу зі щирим бажанням виконати його пораду. Ввечері він повернувся до своєї землянки в такому стані, в якому Ростов ще ніколи не бачив свого друга. Денисов не міг говорити і задихався. Коли Ростов питав його, що з ним, він тільки хрипким і кволим голосом вимовляв незрозумілі лайки та погрози.

Зляканий станом Денисова, Ростов запропонував йому роздягтися, випити води, й послав за лікарем.

— Мене за розбій судити — ох! Дай ще води... хай судять, а битиму, завжди битиму негідників, і государеві скажу. Льоду дайте,— примовляв він.

Прийшов полковий лікар і сказав, що конче треба пустити кров. Глибока тарілка чорної крові вийшла з волохатої руки Денисова, і тоді лише він був спроможний розповісти все, що з ним було.

— Приїжджаю,— розповідав Денисов.— "Ну, де в вас тут начальник?" Показали. "Звольте почекати".— "У мене служба, я за тридцять верст приїхав, мені чекати нема коли, повідом". Добре, виходить цей обер-злодій: теж надумав учити мене. "Це розбій!" — "Розбій, кажу, не той чинить, хто бере провіант, щоб годувати своїх солдатів, а той, хто бере його, щоб класти до кишені!" Добре. "Розпишіться, каже, в комісіонера, а

справу вашу буде передано по команді". Приходжу до комісiонера. Вхожу— за столом... хто ж?! Ні, ти подумай!.. Хто ж нас голодом морить,— вигукнув Денисов, ударяючи кулаком хворої руки по столу так сильно, що стіл мало не впав і склянки підскочили на ньому.— Телянін!! "Як, ти нас голодом мориш?!" Раз, раз по пиці, влучно так пристало... "А!., розпротакій-сякий"... і почав давати прочухана! Зате натішився, можу сказати,— вигукував Денисов, радісно і злісно з-під чорних вусів вищиряючи свої білі зуби.— Я б убив його, якби не відняли.

— Та чого ж ти кричиш, заспокойся,— казав Ростов.— Ось знову кров пішла. Стривай же, перебинтувати треба.

Денисова перебинтували і поклали спати. На другий день він прокинувся веселий і спокійний.

Але опівдні ад'ютант полку з серйозним і сумним обличчям прийшов до спільної землянки Денисова та Ростова і з жалем показав формений папір до майора Денисова від полкового командира, в якому робилися запити про вчорашню подію. Ад'ютант сповістив, що справа має повернути на дуже погане, що призначено військово-судову комісію і що за теперішньої суворості щодо мародерства та сваволі у військах справа, в кращому разі, може кінчитися розжалуванням.

Скривджені змальовували справу так, що після відбиття транспорту майор Денисов без будь-якого виклику, будиши п'яним, прибув до обер-провіантмейстера, назвав його злодієм, погрожував побоями, і коли його було виведено геть, він кинувся до канцелярії, побив двох чиновників і одному вивихнув руку.

Денисов на нові запитання Ростова, сміючись, сказав, що, здається, тут справді другий якийсь нагодився, але що все це . дурниці, пусте, що він і не думає боятися ніяких судів і що коли ці негідники насміляться зачепити його, він їм відповість так, що вони пам'ятатимуть.

Денисов говорив зневажливо про всю цю справу; але Ростов знав його занадто добре, щоб не помітити, що він у душі (приховуючи це від інших) боявся суду і мучився цією справою, яка, очевидно, повинна була мати погані наслідки. Щодня почали надходити папери-запити, виклики на суд, і першого травня наказано було Денисову здати старшому після себе ескадрон і прибути до штабу дивізії для пояснень у справі про бешкет у провіантській комісії. Напередодні Платов робив рекогносцировку ворога з двома козачими полками і з двома ескадронами гусарів. Денисов, як завжди, виїхав перед цеп, хизуючись своєю хоробрістю. Одна з куль, пущених французькими стрільцями, влучила йому у м'якуш верхньої частини ноги. Можливо, іншим разом Денисов з такою легкою раною не виїхав би з полку, але тепер він скористався з цієї нагоди, відмовився прибути в дивізію і поїхав до госпіталю.

26 Війна I мир '

401

У червні місяці відбувся Фрідландський бій, в якому не брали участі павлоградці, і зразу після нього оголошено. було перемир'я.^ Ростов, уболіваючи з відсутності свого друга, не маючи з часу його'від'їзду ніяких вістей про нього і турбуючись про хід

справи та про рану, скористався з перемир'я і відпросився до госпіталю одвідати Денисова.

Госпіталь був у маленькому пруському містечку, двічі розореному російськими і французькими військами. Саме тому, що це було влітку, коли в полі було так гарно, містечко це з його поламаними дахами та парканами, з запаскудженими вулицями, обшарпаними жителями і п'яними та хворими солдатами, що блукали по ньому, являло собою особливо тяжке видовище.

У кам'яному будинку, на подвір'ї з залишками розібраного паркана, з частково вибитими рамами й шибками, містився госпіталь. Кілька перев'язаних, блідих і опухлих солдатів ходили по подвір'ї і сиділи на осонні.

Тільки-но Ростов увійшов у двері будинку, його охопив запах гнилого тіла і лікарні. На сходах він зустрів військового російського лікаря з сигарою в роті. За лікарем ішов російський фельдшер.

— Не можу ж я розірватися,— казав лікар,— приходь-увечері до. Макара Олексійовича, я там буду.— Фельдшер ще цро щось спитав його.

— Е! роби як знаєш! Хіба не однаково? — Лікар побачив Ростова, який піднімався сходами.

— Ви чого, ваше благородіє? — сказав лікар.— Ви чого? Чи куля вас не брала, то ви тифу набратися хочете? Тут, голубе, будинок^ прокажених.

— Чому? — спитав Ростов.

— Тиф, голубе. Хто ввійде — смерть. Тільки ми двоє з Макєєвим (він показав на фельдшера) тут б'ємося. Тут уже нашого брата лікарів чоловік із п'ять перемерло. Як стане на роботу новенький, через тиждень готовий,— з очевидним задоволенням сказав лікар.— Пруських лікарів викликали, то не люблять союзники ці наші.

Ростов сказав йому, що він бажав бачити гусарського майора Денисова, який тут лежить.

— Не знаю, не відаю, голубе. То ж ви подумайте, у мене на одного три госпіталі, чотириста хворих з гаком! Ще добре, пруські дами-благодійниці нам каву і корпію присилають по два фунти на місяць, а то б пропали.— Він засміявся.— Чотириста, голубе; а мені все новеньких присилають. Адже чотириста є? Га? — звернувся він до фельдшера.

У фельдшера був змучений вигляд. Він, видно, з досадою очікував, чи скоро піде балакучий лікар.

— Майор Денисов,— повторив Ростов,— його під Молітенон поранено було.

— Здається, помер. Га? Макєєв,— байдуже спитав лікар фельдшера.

Фельдшер, проте, не потвердив лікарєвих слів.

— Що, він такий довгий, рудуватий? — спитав лікар. Ростов описав зовнішність Денисова.

— Був, був такий,— ніби радісно промовив лікар,— цей, мабуть, помер; а втім, я довідаюсь, у мене списки були. Є в тебе, Макєєв?

— Списки в Макара Олексійовича,— сказав фельдшер.— А зайдіть, будьте ласкаві,

до офіцерських палат, там самі побачите,— додав він, звертаючись до Ростова.

— Ех, краще не заходити, голубе,— сказав лікар,— а то щоб часом самі тут не залишились!—Але Ростов попрощався з лікарем і попросив фельдшера провести його.

— Глядіть же, не нарікайте на мене,— прокричав лікар з-під сходів.

Ростов з фельдшером увійшли в коридор. Запах лікарні був такий сильний у цьому темному коридорі, що Ростов схопився за носа і мусив зупинитися, щоб набратися сили йти далі. Праворуч відчинилися двері, і звідти виставився на милицях худий, жовтий чоловік, босий і в самій білизні. Він, спершись на одвірок, блискучими, заздрісними очима дивився на тих, що проходили. Заглянувши в двері, Ростов побачив, що хворі й поранені лежали там на підлозі, на соломі й шинелях.

— А можна увійти подивитися? — спитав Ростов.

— Що ж дивитися? — сказав фельдшер. Але саме тому, що фельдшер, очевидно, не хотів туди впустити, Ростов увійшов у солдатські палати. Запах, з яким він уже обвик в коридорі, тут був ще сильніший. Запах цей тут був трохи інший: він був різкіший; і відчувалося, що саме звідси ось він і походив.

У довгій кімнаті, яскраво освітленій сонцем крізь великі вікна, в два ряди, головами до стін, залишаючи прохід посередині, лежали хворі й поранені. Здебільшого вони були в забутті і не звернули уваги на тих, що увійшли. Ті, що були при пам'яті, всі підвелися або підняли свої худі, жовті обличчя і всі з однаковим виразом надії на допомогу, докору і заздрості на чуже здоров'я, не зводячи очей, дивилися на Ростова. Ростов вийшов на середину кімнати, заглянув у розчинені двері сусідніх кімнат і з обох боків побачив те ж саме. Він зупинився, мовчки оглядаючись круг себе. Він зовсім не сподівався бачити таке. Перед самим ним лежав майже поперек середнього проходу, на голій підлозі, хворий, певне козак, бо волосся в нього було обстрижене під скобку. Козак цей лежав горілиць, розкинувши величезні руки й ноги. Обличчя в нього було багрово-червоне, очі зовсім увійшли під лоб, так що видно було лише білки, і на босих ногах його і на руках, ще червоних, жили напнулися, як мотузки. Він стукнувся потилицею об підлогу і щось хрипко промовив і став повторювати це слово. Ростов прислухався до того, що він казав, і розібрав оте повторюване слово. Слово те було: попити — пити — попити! Ростов оглянувся, шукаючи того, хто б міг покласти на місце цього хворого й дати йому води.

— Хто тут доглядає хворих? — спитав він фельдшера. У цей час з сусідньої кімнати вийшов, відбиваючи крок, фушштатський солдат, лікарняний служитель, і виструнчився перед Ростовим.

— Здравія бажаю, ваше високоблагородіє! — прокричав цей солдат, витріщивши очі на Ростова і, очевидно, вважаючи його за лікарняне начальство.

— Забери ж його, дай йому води,— сказав Ростов, показуючи на козака.

— Слухаю, ваше високоблагородіє,— з задоволенням промовив солдат, ще старанніше витріщаючи очі і витягаючись, але не рухаючись з місця.

"Ні, тут нічого не вдієш",— подумав Ростов, опустивши очі, і хотів уже виходити, але з правого боку він почував спрямований на себе значущий погляд і оглянувся на

нього. Майже в самому кутку на шинелі сидів з жовтим, як кістяк, худим, суворим обличчям і з неголеною сивою бородою старий солдат і невідступно дивився на Ростова. З одного боку сусід старого солдата щось шептав йому, показуючи на Ростова. Ростов зрозумів, що старий хоче про щось попросити його. Він підійшов ближче і побачив, що в старого була зігнута лише одна нога, а другої зовсім не було вище коліна. Другий сусід старого нерухомо лежав з закинutoю головою досить далеко від нього; це був молодий солдат з восковою блідістю на кирпатому, вкритому ще ластовинням, обличчі і з заковченими під повіки очима. Ростов подивився на кирпатового солдата, і мороз пробіг по його спині.

— Але ж цей, здається...— звернувся він до фельдшера.

— Уже ж як просили, ваше благородіє,— сказав старий солдат з тремтінням нижньої щелепи.— Ще вранці кінчився. Адже тяж люди, а не собаки...

— Зараз пришлю, заберуть, заберуть,— квапливо промовив фельдшер.— Прощу, ваше благородіє.

— Ходім, ходім,— поспішно сказав Ростов і, опустивши очі й зіщулившись, намагаючись пройти непоміченим крізь стрій цих докірливих і заздрих очей, спрямованих на нього, вийшов з кімнати.

XVIII

Пройшовши коридор, фельдшер увів Ростова в офіцерські палати; це були три кімнати з розчиненими дверима. В кімнатах цих були ліжка; поранені і хворі офіцери лежали й сиділи на них. Деякі в лікарняних халатах ходили по приміщенні. Перший, хто зустрівся Ростову в офіцерських палатах, був маленький, худий чоловік без руки, у ковпаку і лікарняному халаті, який з закушеною люлечкою ходив по першій кімнаті. Ростов, вдивляючись у нього, намагався згадати, де він його бачив.

— От де бог дав побачитися,— сказав маленький чоловік.— Тушин, Тушин — пам'ятаєте, довів вас під Шенграбенom? А мені шматочок відрізали, ось...— промовив він усміхаючись, показуючи на порожній рукав халата.— Василя Дмитровича Денисова шукаєте? Сусід по кімнаті! — сказав він, почувши, кого треба було Ростову.— Тут, тут,— і Тушин повів його до другої кімнати, з якої чутно було регіт декількох чоловік.

"І як вони* можуть не тільки реготати, але жити тут?" — думав Ростов, все ще чуючи цей запах мертвого тіла, якого він набрався ще в солдатському госпіталі, і все ще бачачи круг себе ці заздрісні погляди, що проводили його з обох боків, і обличчя цього молодого солдата з заковченими очима.

Денисов, з головою накрившись ковдрою, спав на ліжку, хоч була вже дванадцята година дня.

— А, Ростов? Здоров, здоров! — вигукнув він все тим самим голосом, як бувало і в полку; але Ростов з сумом помітив, як з-за цієї звичної розв'язності та жвавості якимось нове, погане, затаєне почуття проглядало у виразі обличчя, в інтонаціях і словах Денисова.

Рана його, незважаючи на свою незначність, все ще не загоювалась, хоч уже минуло шість тижнів, як його було поранено. В обличчі його була та сама бліда

опухлість, що була й на всіх обличчях у госпіталі. Та не це вразило Ростова; його вразило те, що Денисов наче не радий був з його одвідин і вимушено усміхався до нього. Денисов не розпитував ні про полк, ні про загальний хід справ. Коли Ростов говорив про це, Денисов не слухав.

Ростов помітив навіть, що Денисову неприємно було, коли йому нагадували про полк і взагалі про те, інше, вільне життя, що точилося поза госпіталем. Він, здавалося, намагався забути те колишнє життя і цікавився лише своєю справою з провіантськими чиновниками. На запитання Ростова, в якому стані була справа, він зараз же витягнув з-під подушки папір, одержаний з комісії, і свою чорнову відповідь на нього. Він пожвавішав, почавши читати свій папір, і особливо давав помітити Ростову ущипливі речі, які він у цьому папері говорив своїм ворогам. Госпітальні товариші Денисова, що були оточили Ростова — новоприбулу з вільного світу людину,— стали потрохи розходитись, як тільки Денисов почав читати свій папір. По їх обличчях Ростов зрозумів, що всі ці добродії вже не раз чули всю цю історію, яка встигла вже їм набриднути. Лише сусід по ліжку, товстий улан, сидів на своїй койці і, понуро насупившись, кутив люльку, та маленький Тушин без руки не переставав слухати, несхвально похитуючи головою. Посеред читання улан перебив Денисова.

— А на мою думку,— сказав він, звертаючись до Ростова,— треба просто просити государя про помилування. Тепер, кажуть, нагороди будуть великі, і, певне, простять...

— Мені просити государя! — сказав Денисов голосом, якому він хотів надати колишньої енергії і запалу, але який звучав непотрібною роздратованістю.— Про що? Якби я був розбійником, я просив би милості, а то мене судять за те, що виводжу на чисту воду розбійників. Хай судять, я нікого не боюсь; я чесно служив цареві і вітчизні, і я не крав! І мене розжалувати, і... Слухай, я так прямо й пишу їм, ось і'пишу: "якби я був казнокрадом..."

— Вдало написано, що й казати,— сказав Тушин.— Та не в тім річ, Василю Дмитровичу,— він теж звернувся до Ростова,— скоритися треба, а ось Василь Дмитрович не хоче. Аудитор же казав вам, що справа ваша погана.

— Ну, хай буде погана,— сказав Денисов.

— Вам написав аудитор просьбу,— говорив далі Тушин,— і треба підписатись та ось з ними й відправити. У них, мабуть (він показав на Ростова), і рука в штабі є. Вже кращої нагоди не знайдете.

— Таж я сказав, що підло запобігати ні перед ким не буду,— перебив Денисов і знову продовжував читання свого паперу.

Ростов не смів умовляти Денисова; хоч він інстинктом відчував, що шлях, який запропонували Тушин та інші офіцери, був найправильніший, і хоч він вважав би себе щасливим, якби міг подати допомогу Денисову,— він знав незламну волю Денисова і його правдиву запальність.

Коли кінчилось читання уїдливих йаперів Денисова, що тривало понад годину, Ростов нічого не сказав і, в найсумнішому настрої, в товаристві госпітальних приятелів Денисова, які знову зібралися біля нього, провів решту дня, розповідаючи про те, що

він знав, і слухаючи оповідання інших. Денисов понуро мовчав протягом цілого вечора.

Пізно увечері Ростов зібрався їхати і спитав Денисова, чи не буде яких доручень.

— До речі, стривай,— сказав Денисов, оглянувся на офіцерів і, витягнувши з-під подушки свої папери, пішов до вікна, на якому в нього стояла чорнильниця, й сів писати.

— Видно, пугою обуха не пересічеш,— сказав він, відходячи від вікна і подаючи Ростову великого конверта. Це була просьба на ім'я государя, яку склав аудитор і в якій Денисов, нічого не згадуючи про гріхи провіантського відомства, просив лише помилування.

— Передай, видно...— Він не доказав і усміхнувся болісно-фальшивою усмішкою.

Повернувшись у полк і передавши командирові, в якому стані була справа Денисова, Ростов з листом до государя поїхав у Тільзіт.

13 червня французький і російський імператори з'їхалися в Тільзіті. Борис Друбецькой просив важну особу, при якій він був, про те, щоб його зачислили до почту, призначеного перебувати в Тільзіті.

— Je voudrais voir le grand homme¹,— сказав він, маючи на увазі Наполеона, якого він досі завжди, як і всі, називав Буо-напарте.

— Vous parlez de Buonaparte? ² — спитав його, усміхаючись, генерал.

Борис запитливо подивився на свого генерала і відразу зрозумів, що це було жартівливе випробування.

— Mon prince, je parle de l'empereur Napoléon³,— відповів він. Генерал з усмішкою поплескав його по плечу.

— Ти далеко підеш,— сказав він йому і взяв з собою.

Борис серед небагатьох був на Німані в день побачення імператорів; він бачив помости з вензелями, проїзд Наполеона по тому березі поперед французьку гвардію, бачив задумливе обличчя імператора Олександра в той час, як він мовчки сидів у корчмі на березі Німану, чекаючи на прибуття Наполеона; бачив, як обидва імператори сіли в човни і як Наполеон, причаливши раніш до помосту, швидкими кроками пішов уперед і, зустрічаючи Олександра, подав йому руку, і як обидва зникли в павільйоні. З часу свого вступу у вищі сфери Борис виробив собі звичку уважно спостерігати те, що відбувалося круг нього, і записувати. Під час побачення в Тільзіті він розпитував про імена тих осіб, що приїхали з Наполеоном, про мундири, в які вони були одягнені, і уважно вслухався в слова, які казали важні особи. В той самий час, як імператори увійшли до павільйону, він подивився на годинник і не забув подивитися знову в той час, як Олександр вийшов з павільйону. Побачення тривало годину і п'ятдесят три хвилини; він так і занотував це того вечора серед інших фактів, які, він гадав, мали історичне значення. Почет імператора був дуже невеликий, тому для людини,— що дорожить успіхом по службі, перебувати в Тільзіті під час побачення імператорів дуже багато важило, і Борис, потрапивши в Тільзіт, почував, що з цього часу становище його цілком зміцнилося. Його не тільки знали, але до нього придивилися і звикли. Двічі він виконував доручення до самого государя, так що государ знав його в обличчя, і всі

близькі до государя особи не тільки не цурались

1 — Я бажав би бачити велику людину,

2 — Ви кажете про Буонапарте?

3 — Князю, я кажу про імператора Наполеона,

його, як раніш, вважаючи за нову людину, але й здивувалися б, якби його не було.

Борис жив з другим ад'ютантом, польським графом Жилін-ським. Жилінський, вихований у Парижі поляк, був багатий, гаряче любив французів, і майже щодня під час перебування в Тільзіті до Жилінського та Бориса збиралися на обіди і сніданки французькі офіцери з гвардії і головного французького штабу.

24 червня, увечері, граф Жилінський, Борисів сусіда по кімнаті, влаштував для своїх знайомих французів вечерю. На цій вечері був почесний гість — один ад'ютант Наполеона, кілька офіцерів французької гвардії і юнак старої аристократичної французької фамілії, Наполеонів паж. Цього самого дня Ростов, користуючись темрявою, щоб не бути впізнаним, у цивільному одязі приїхав до Тільзіта і ввійшов у квартиру Жилінського та Бориса.

У Ростові, так само як і в усій армії, з якої він приїхав, ще зовсім не відбувся щодо Наполеона і французів, які з ворогів зробилися друзями, той переворот, що відбувся у головній квартирі і в Борисові. Всі ще в армії були перейняті недавнім змішаним почуттям злости, презирства та страху до Бонапарте і французів. Ще недавно Ростов, розмовляючи з платовським козачим офіцером, сперечався про те, що якби Наполеона було взято в полон, з ним обійшлися б не як з государем, а як із злочинцем. Ще недавно на шляху, зустрівшись з французьким пораненим полковником, Ростов розгарячився, доводячи йому, що не може бути миру між законним государем і злочинцем Бонапарте. Тому Ростов був вражений, побачивши в Борисовій квартирі французьких офіцерів у тих самих мундирах, на які він звик зовсім інакше дивитися з фланкерського цепу. Тільки-но він побачив французького офіцера, що виставився з дверей, це почуття війни, ворожості, якого він завжди зазнавав, побачивши ворога, раптом охопило його. Він зупинився на порозі і по-російському спитав, чи тут мешкає Друбецької. Борис, почувши чужий голос з передпокою, вийшов Ростову назустріч. Обличчя його в першу хвилину, ксли він упізнав Ростова, виявило досаду.

— Ах, це ти, дуже радий, дуже радий тебе бачити,— сказав він проте, усміхаючись і підходячи до нього. Та Ростов помітив перший його порух.

— Я невчасно, здається,— сказав він,— я б не приїхав, але в мене справа,— додав він холодно...

— Ні, я лише дивуюся, як ти з полку приїхав. "Dans un moment je suis à vous"¹,— обернувся він на голос, що кликав його.

— Я бачу, що я невчасно,— повторив Ростов.

1 сЗараз я до ваших послуг",

Вираз досади вже зник з Борисового обличчя; видно, обдумавши й вирішивши, що йому робити, він особливо спокійно взяв його за обидві руки і повів до сусідньої кімнати. Борисові очі, спокійно і твердо дивлячись на Ростова, були наче пойняті

чимсь, наче якась заслінка — сині окуляри співжиття — була на них. Так здавалося Ростову.

— Ах, годі, будь ласка, хіба ти можеш бути невчасно,— сказав Борис. Борис ввів його до кімнати, де було накрито стіл до вечері, познайомив з гостями, назвав його і пояснив, що він не цивільний, а гусарський офіцер, його давній приятель.— Граф Жилінський, le comte N. N., le capitane S. S.1,— називав він гостей. Ростов насуплено дивився на французів, неохоче вклонявся і мовчав.

Жилінський, видно, не радо прийняв цю нову особу, росіянина, до свого гуртка і нічого не сказав Ростову. Борис, здавалося, не помічав ніяковості, що постала з появою нової людини, і з тим самим приємним спокоєм і пойннятим чимсь очима, з якими він зустрів Ростова, намагався пожвавити розмову. Один з французів звернувся із звичайною французькою чемністю до уперто-мовчазного Ростова і сказав йому, що, певне, для того, щоб побачити імператора, він приїхав до Тільзіта.

— Ні, в мене є справа,— коротко відповів Ростов.

У Ростова зіпсувався настрій зараз же по тому, як він помітив незадоволення на Борисовому обличчі, і, як завжди буває з людьми в поганому настрої, йому здавалося, що всі неприємно дивляться на нього і що всім він заважає. І справді, він заважав усім і сам один залишався поза загальною розмовою, що знову почалася. "І чого він сидить тут?" — говорили погляди, які кидали на нього гості. Він встав і підійшов до Бориса.

— Одначе я тобі заважаю,— сказав він йому тихо,— ходім поговоримо про справу, і я піду.

— Та ні, анітрохи,— сказав Борис.— А якщо ти втомився, ходім до моєї кімнати і лягай відпочинь.

— І справді...

Вони ввійшли до маленької кімнатки, де спав Борис. Ростов, не сідаючи, зараз же, роздратовано — наче Борис чимсь завинив перед ним — почав розповідати йому справу Денисова і спитав, чи хоче і чи може він просити за Денисова государя через свого генерала і через нього передати листа. Коли вони залишилися вдвох, Ростов вперше переконався, що йому ніяково було дивитися в очі Борисові. Борис, заклавши ногу на ногу і погладжуючи лівою рукою тонкі пальці правої руки, слухав Ростова, як слухає генерал доповідь підлеглого, то дивлячись убік, то з тим же, чимсь пойннятим поглядом, дивлячись прямо в очі Ростову. Ростову щоразу при цьому ставало ніяково, і він опускав очі.

* — 'граф Н. Н., капітан С. С,

— Я чув про такого характеру справи знаю, що государ дуже строгий у цих випадках. Я думаю, не треба доводити до ^ого величності. На мою думку, краще б просто просити корпусного командира... А взагалі я думаю...

— Отже ти нічого не хочеш зробити, так і скажи! — майже крикнув Ростов, не дивлячись у вічі Борисові.

Борис усміхнувся:

— Навпаки, я зроблю, що можу, тільки я думаю...

У цей час почувся голос Жилінського, який кликав Бориса.

— Ну, йди, йди, йди...— сказав Ростов, і, відмовившись од вечері і залишившись на самоті в маленькій кімнатці, він довго ходив по ній туди й сюди і слухав веселий французький гомін з сусідньої кімнати.

XX

9 День, коли Ростов приїхав до Тільзіта, був дуже й дуже неслухняний для клопотання за Денисова. Самому йому не можна було йти до чергового генерала, бо він був у фракі і без дозволу начальства приїхав до Тільзіта, а Борис, коли навіть і хотів, не міг зробити цього на другий день після приїзду Ростова. Цього дня, 27 червня, було підписано перші умови миру. Імператори помінялись орденами: Олександр одержав Почесного легіону, а Наполеон — Андрія 1-го ступеня, і цього дня був призначений обід Преображенському батальйонові, який давав йому батальйон французької гвардії. Государі мали бути присутніми на цьому банкеті.

Ростову було так ніяково і неприємно з Борисом, що, коли після вечері Борис заглянув до нього, він удав, що спить, і другого дня рано-вранці, уникаючи зустрічі з ним, пішов від нього. У фракі і в круглому капелюсі Микола блукав по місту, розглядаючи французів та їх мундири, розглядаючи вулиці та будинки, де жили російський і французький імператори. Він бачив на майдані, як розставляли столи і готувалися до обіду, на вулицях бачив перекинуті драпіровки з прапорами російських і французьких кольорів і величезні вензелі А. і N. У вікнах будинків були теж прапори і вензелі.

"Борис не хоче допомогти мені, та й я не хочу звертатись до нього. Цю справу вирішено,— думав Микола,— між нами все кінчено, але я не поїду звідси, не зробивши всього, що можу, для Денисова і, головне, не передавши листа государеві. Государеві?! Він тут!" — думав Ростов, мимоволі підходячи знову до будинку, що його займав Олександр.

Біля будинку цього стояли верхові коні і з'їжджався почет, очевидно, готуючись до виїзду государя.

"Кожної хвилини я можу побачити його,— думав Ростов.— Якби тільки я міг просто передати йому листа і сказати все...

невже мене б заарештували за фрак? Не може бути! Він зрозумів би, на чиєму боці справедливість. Він усе розуміє, все знав. Хто ж може бути справедливіший і великодушніший за нього? Ну, та якби мене й заарештували за те, що я тут, яке в цьому лихо? — думав він, дивлячись на офіцера, що входив у будинок, де жив государ.— Адже он входять. Е! все дурниці! Піду і сам віддам листа государеві: тим гірше буде для Друбецького, який довів мене до цього". І раптом з рішучістю, якої він сам не сподівався від себе, Ростов, поглядивши листа в кишені, пішов просто до будинку, де жив государ.

"Ні, тепер уже не пропущу нагоди, як після Аустерліца,— думав він, сподіваючись кожної секунди зустріти государя і почувачи прилив крові до серця від цієї думки.— Упаду в ноги і проситиму його.. Він підведе, вислухає і ще й подякує мені". "Я

щасливий, коли можу зробити добро, але виправити несправедливість є найбільше щастя",— уявляв Ростов слова, які скаже йому государ. І він пішов повз тих, що з цікавістю дивилися на нього, на ґанок будинку, де жив государ.

З ґанку широкі сходи вели просто нагору; праворуч видно було зачинені двері. Внизу під сходами були двері до нижнього поверху.

— Кого вам? — спитав хтось.

— Подати листа, просьбу його величності,— сказав Микола тремтячим голосом.

— Просьба — до чергового, будь ласка, сюди (йому показали на двері внизу). Тільки не приймуть.

Почувши цей байдужий голос, Ростов злякався того, що він робив; думка зустріти з хвилини на хвилину государя така спокуслива і тому така страшна була для нього, що він ладен був утікати, та камер-фур'єр, зустрівши його, відчинив йому двері в дежурну, і Ростов увійшов.

Невисокий огрядний чоловік років тридцяти, у білих штанах, у ботфортах і в самій, видно, щойно надітій, батистовій сорочці, стояв у цій кімнаті; камердинер застібав йому ззаду гаптовані шовком прекрасні нові підтяжки, і їх чомусь помітив Ростов. Чоловік цей розмовляв з кимсь, що був у другій кімнаті.

— *Bien faite et la beauté du diable*¹,— казав цей чоловік d, побачивши Ростова, перестав говорити й насупився.

— Чого вам треба? Просьба?..

— *Qu'est ce que c'est?* ² — спитав хтось з другої кімнати.

— *Encore un réquisitionnaire*³,— відповів чоловік у підтяжках.

— Скажіть йому, що потім. Зараз вийде, треба їхати.

— Потім, потім, завтра. Пізно...

1 — Ставна і свіженька,

2 — Що це?

3 — Ще проситель,

Ростов повернувся і хотів вийти, але чоловік у підтяжках зупинив його.

— Від кого? Ви хто?

— Від майора Денисова,— відповів Ростов.

— Ви хто? офіцер?

— Поручик, граф Ростов.

— Яка сміливість! По команді подайте. А самі ідіть, ідіть...— І він став одягати мундир, що його подав камердинер.

Ростов вийшов знову в сіни і побачив, що на ґанку було вже багато офіцерів та генералів у повній парадній формі, повз яких йому треба було пройти.

Проклинаючи свою сміливість, завмираючи від думки, що з хвилини на хвилину він може зустріти государя і при ньому бути осоромленим і висланим під арешт, цілком розуміючи всю непристойність свого вчинку і каючись у ньому, Ростов, опустивши очі, пробирався геть з дому, оточеного натовпом блискучого почту, коли чийсь знайомий голос покликав його і чиясь рука зупинила його.

— Ви, батечку, що тут робите у фраку? — спитав його басовитий голос.

Це був кавалерійський генерал, який в цю кампанію заслужив особливу ласку государя, колишній начальник дивізії, що в ній служив Ростов.

Ростов злякано почав виправдуватись, але, побачивши добродушно-жартівливе обличчя генерала, відійшовши вбік, схвильованим голосом розповів йому всю справу і попросив заступитися за відомого генералові Денисова. Генерал, вислухавши Ростова, серйозно похитав головою.

— Жаль, жаль бравого хлопця! Давай листа.

Тільки-но Ростов встиг передати листа й розповісти всю справу Денисова, як зі сходів застукотіли швидкі кроки з острогами, і генерал, відійшовши від нього, поступився до ґанку. Пани з государевого почту збігли сходами і пішли до коней. Берейтор Ене, той самий, що був в Аустерліці, підвів государевого коня, і зі сходів почувся легкий скрип кроків, які відразу впізнав Ростов. Забувши про небезпеку бути впізнаним, Ростов поступився з декількома цікавими жителями до самого ґанку і знову, по двох роках, побачив ті самі риси, які він обожував, те саме обличчя, той самий погляд, ту саму ходу, те саме поєднання величності і лагідності... І почуття захвату та любові до государя з колишньою силою воскресло у душі Ростова. Государ у преображенському мундирі, в білих лосинах і в високих ботфортах, з зіркою, якої не знав Ростов (це була *Légion d'honneur*) вийшов на ґанок, тримаючи капелюха під рукою і надіваючи рукавичку. Він зупинився, оглядаючись і все круг себе осяваючи своїм поглядом. Декому з генералів він сказав кілька

1 зірка Почесного легіону,

411

слів. Він упізнав також колишнього начальника дивізії Ростова, усміхнувся до нього і покликав його до себе.

Увесь почет відступив, і Ростов бачив, як генерал цей щось досить довго говорив государеві.

Государ сказав йому кілька слів і зробив крок, щоб підійти до коня. Знову натовп почту і натовп вулиці, в якому був Ростов, подалися до государя. Зупинившись біля коня і взявшись рукою за сідло, государ звернувся до кавалерійського генерала і сказав голосно, очевидно з бажанням, щоб усі чули його.

— Не можу, генерале, ї тому не можу, що закон сильніший за мене,— сказав государ і поставив ногу у стремено. Генерал шанобливо нахилив голову, государ сів і поїхав галопом по вулиці. Ростов, не пам'ятаючи себе від захоплення, з натовпом побіг за ним.

XXI

На майдані, куди поїхав государ, стояли лице в лице праворуч батальйон преображенців, ліворуч батальйон французької гвардії у ведмежих шапках.

У той час, як государ під'їжджав до одного флангу батальйонів, які зробили на-караул, до протилежного флангу галопом підходив другий натовп вершників, і в передньому з них Ростов упізнав Наполеона. Це не міг бути ніхто інший. Він їхав

галопом, у маленькому капелюсі, з андріївською стрічкою через плече, в розкритому над білим камзолом синьому мундирі, на незвичайно породистому арабському сивому коні, на малиновому, золотом гаптованому чапраку. Під'їхавши до Олександра, він трошки підняв капелюха, і при цьому порусі кавалерійське око Ростова не могло не помітити, що Наполеон погано і невпевнено сидів на коні. Батальйони вигукнули "Ура" і "Vive l'Empereur!"¹ Наполеон щось сказав Олександрові. Обидва імператори позлазили з коней і взяли один одного за руки. На обличчі в Наполеона була неприємно-вдавана усмішка. Олександр з лагідним виразом щось казав до нього.

Незважаючи на те, що французькі жандарми збивали натовп, гарцюючи кінями, Ростов невідступно стежив за кожним рухом імператора Олександра і Бонапарте, його, як несподіванка, дуже здивувало те, що Олександр поведився як рівний з Бонапарте і що Бонапарте цілком вільно, наче ця близькість з государем природна і звична для нього, як рівний обходився з російським імператором.

Олександр і Наполеон з довгим хвостом почту підійшли до правого флангу Преображенського батальйону, просто на натовп, що стояв тут. ЇПатовп опинився несподівано так близько до імпе

1 "Віват, імператор!"

раторів, що Ростову, який стояв у передніх рядах його, стало страшно, щоб його не впізнали.

— Sire, je vous demande la permission de donner la Légion d'honneur au plus brave de vos soldats *,— сказав, вимовляючи кожну літеру, різкий, точний голос.

Це говорив вдалий на зріст Бонапарте, знизу дивлячись просто в очі Олександрові. Олександр уважно слухав те, що йому казали, і, нахиливши голову, приємно усміхнувся.

— A celui qui s'est le plus vaillamment conduit dans cette dernière guerre²,— додав Наполеон, викарбовуючи кожен склад, зі спокоєм і впевненістю, що обурили Ростова, оглядаючи ряди російських солдатів, які, витягнувшись перед ним, усе держали на караул і нерухомо дивилися в обличчя свого імператора.

— Votre majesté me permettra-t-elle de demander l'avis du colonel?³ — сказав Олександр і ступив кілька кроків до князя Козловського, командира батальйону. Бонапарте став тимчасом знімати рукавичку з білої маленької руки і, розідравши її, кинув. Ад'ютант, ззаду квапливо кинувшись вперед, підняв її.

— Кому дати? — неголосно, по-російському спитав імператор Олександр Козловського.

— Кому накажете, ваша величність.

* Государ незадоволено скривився і, оглянувшись, сказав:

— Але ж треба відповісти йому.

Козловський з рішучим виглядом оглянувся на ряди і в цьому погляді захопив і Ростова.

"Часом чи не мене?" — подумав Ростов..

— Лазареві — нахмурившись, прокомандував полковник; і перший по ранжиру

солдат, Лазарев, жваво вийшов вперед.

— Куди ж ти? Тут стій! — зашепотіли голоси на Лазарева, який не знав, куди йому йти. Лазарев зупинився, злякано подивився скося на полковника, і обличчя в нього здригнулося, як це буває з солдатами, викликаними перед стрій.

Наполеон трошечки повернув голову назад і одвів назад свою маленьку пухлу ручку, наче бажаючи взяти щось. Люди його почту, догадавшись в ту ж секунду, в чому річ, заметушилися, зашепотіли, передаючи щось один одному, і паж, той самий, якого вчора Ростов бачив у Бориса, вибіг вперед і, шанобливе? нахилившись над протягнутою рукою і не змусивши її чекати й однієї секунди, вклав у неї орден на червоній стрічці. Наполеон, це дивлячись, стиснув два пальці. Орден опинився між ними. Наполеон підійшов до Лазарева, який, витріщаючи очі, невідступно дивився лише на свого государя, і оглянувся на імператора Олександра, показуючи цим, що те, що він робив

1 — Государ, я прошу вашого дозволу дати орден Почесного легіону найхоробрішому з ваших солдатів,

2 — Тому, хто найхоробріше тримав себе за цієї війни,

8 — Дозвольте мені, ваша величність, спитати про це полковника?

тепер, він робив для свого союзника. Маленька біла рука з орденом доторкнулася до гудзика солдата Лазарева. Наче Наполеон знав, що для того, щоб назавжди цей солдат був щасливий, нагороджений і вирізнений з-між усіх на світі, треба було лише щоб його, Наполеонова, рука удостоїла груди солдата свого дотику. Наполеон тільки приклав хреста до грудей Лазарева і, опустивши руку, обернувся до Олександра, наче він знав, що хрест повинен прилипнути до грудей Лазарева. Хрест справді прилип.

Російські і французькі прислужливі руки, миттю підхопивши хреста, причепили його до мундира. Лазарев понуро глянув на маленького чоловіка з білими руками, який щось учинив над ним, і, нерухомо й далі держачи на-караул, знову став-дивитися просто в очі Олександрові, наче він питав Олександра: чи все ще йому стояти, чи не накажуть йому пройти тепер або, може, ще що зробити? Але йому нічого не наказували, і він досить довго був у цьому стані нерухомості.

Государі сіли верхи й поїхали. Преображенці, розстроюючи ряди, перемішалися з французькими гвардійцями і сіли за столи, приготовлені для них.

Лазарев сидів на почесному місці; його обнімали, поздоровляли і стискали йому руки російські і французькі офіцери. Юрми офіцерів і народу підходили, щоб тільки подивитись на Лазарева. Гудіння гомону російського-французького і сміху стояло на майдані круг столів. Два офіцери з розчервонілими обличчями, веселі і щасливі, пройшли повз Ростова.

— Яке, брат, угощення! Все на сріблі,— сказав один.— Лазарева бачив?

— Бачив.

— Завтра, кажуть, преображенці їх угощатимуть.

— Ні, а Лазареву яке щастя! тисячу двісті франків довічного пенсіону.

— От так шапка, хлопці! — кричав преображенець, надіваючи волохату шапку француз.

— Диво як гарно, розкіш!

— Ти чув відзив? — сказав гвардійський офіцер до другого.— Позавчора було Napoléon, France, bravoure¹, вчора Alexandre, Russie, grandeur²; один день наш государ дає відзив, а другий день — Наполеон. Завтра государ пошле Георгія найхоробрішому з французьких гвардійців. Не можна ж! Повинен відповісти тим самим.

Борис зі своїм товаришем Жилінським теж прийшов подивитися на банкет преображенців. Повертаючись назад, Борис побачив Ростова, який стояв на розі біля будинку.

— Ростов! здрастуй; ми й не бачилися,— сказав він і не міг

1 Наполеон, Франція, хоробрість;

2 Олександр, Росія, велич;

стриматися, щоб не спитати його, що з ним сталося: таке чудно-понуре і розстроєне було в Ростова обличчя.

— Нічого, нічого,— відповів Ростов.

— Ти зайдеш?

— Так, зайду.

Ростов довго стояв біля рогу, здалеку дивлячись на бенке-тарів. У голові в нього відбувалася тяжка робота, якої він ніяк не міг довести до кінця. В душі поставали страшні сумніви. То йому згадувався Денисов зі своїм новим виразом, зі своєю покорою і весь госпіталь з цими відірваними руками й ногами, з цим брудом і хворобами. Йому так виразно здавалося, що він тепер чує цей лікарняний запах мертвого тіла, що він оглядався, щоб зрозуміти, звідки міг походити цей запах. То йому згадувався цей самовдоволений Бонапарте зі своєю білою ручкою, який хепер — імператор, якого любить і поважає імператор Олександр. Для чого ж відривало руки, ноги, вбивало людей? То згадувався йому нагороджений Лазарев і Денисов, покараний і непростений. Він ловив себе на таких чудних думках, що лякався їх.

Запах їжі преображенців і голод вивели його з цього стану: треба було поїсти чогось, перш ніж поїхати. Він пішов до готелю, що його бачив ранком. У готелі він застав так багато народу й офіцерів, які приїхали так само, як і він, у цивільному одязі, що він насилу добився обіду. Два офіцери однієї з ним дивізії приєдналися до нього. Розмова, природно, зайшла про мир. Офіцери, товариші Ростова, як і більша частина армії, були незадоволені з миру, укладеного після Фрідланда. Говорили, що якби ще потриматись, Наполеон пропав би, що в нього у військах ні сухарів, ні зарядів уже нема. Микола мовчки їв і переважно пив. Він сам випив дві пляшки вина. Внутрішня робота, що точилася в ньому, не розв'язуючись, так само томила його. Він боявся поринати в свої думки і не міг відчепитися від них. Раптом на слова одного з офіцерів, що прикро дивитись на французів, Ростов почав кричати із злим запалом, нічим не виправданим і тому дуже дивним для офіцерів.

— І як ви можете обмірковувати, що було б краще! —закричав він, і його обличчя раптом налилося кров'ю.— Як ви можете обмірковувати вчинки государя, яке ми маємо право розводитися?! Ми не можемо зрозуміти ні мети, ні вчинків государевих!

— Та я жодного слова не казав про государя,—виправдувався офіцер, який нічим інакше не міг пояснити собі цього спалаху, як тільки тим, що Ростов п'яний.

Але Ростов не слухав його.

— Ми не чиновники дипломатичні, а солдати і більш нічого,— говорив він далі.— Помирати нам кажуть — то помирати. А коли карають, то значить — винен; не нам судити. Бажано государеві імператору визнати Бонапарте імператором і укласти з ним союз — значить, так треба. А то, якби ми стали все об-

мірковувати та розводитись, то так нічого святого не залишалося б. Так ми скажемо, що ні бога нема, нічого нема,— стукаючи об стіл, галасував Микола вельми не до речі, на думку своїх співрозмовників, але вельми послідовно за розвитком своїх думок.

— Наше діло виконувати свій обов'язок, рубатися і не думати, та й годі,— закінчив він.

— І пити,— сказав один з офіцерів, який не бажав сваритися.

— Так, і пити,— підхопив Микола.— Гей, ти! Ще пляшку! — крикнув він.

^^^^^

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

^^^^

I

1808 році імператор Олександр їздив до Ерфурта для нового побачення з імператором Наполеоном, і у вищому петербурзькому громадянстві багато говорили про велич цього урочистого побачення.

У 1809 році близькість двох володарів світу, як називали Наполеона і Олександра, дійшла до того, що коли Наполеон оголосив у цьому році війну Австрії, то російський корпус виступив за кордон для допомоги своєму колишньому ворогові, Бонапарте, проти колишнього союзника, австрійського імператора; до того, що у вищому світі говорили про можливість шлюбу між Наполеоном та однією з сестер імператора Олександра. Але, крім зовнішніх політичних міркувань, у цей час увага російського суспільства з особливою жвавістю звернена була на внутрішні реформи, що здійснювалися тоді в усіх частинах державного управління.

Життя тимчасом, справжнє життя людей зі своїми істотними інтересами здоров'я, недуги, праці, відпочинку, зі своїми інтересами мислі, науки, поезії, музики, любові, дружби, ненависті, пристрастей, ішло, як і завжди, незалежно і поза політичною близькістю чи ворожнечею з Наполеоном Бонапарте, поза всіма можливими реформами.

Князь Андрій безвиїзно прожив два роки в селі. Усі ті починання в маєтках, що їх затіяв у себе П'єр і не довів ні до якого результату, раз у раз переходячи від однієї справи до другої,— усі ці починання без показування їх будь-кому і без особливих зусиль здійснив князь Андрій.

Він мав велику практичну чіпкість, якої бракувало П'єру і яка без розмахів і зусиль з боку князя Андрія давала рух справі.

Один маєток його на триста душ селян був перерахований у вільні хлібороби (це був один з перших прикладів у Росії), в інших панщину було замінено оброком. У Богучарово було виписано його коштом учену повитуху для допомоги роділлям, і священник за платню навчав селянських і двірських дітей грамоти.

Одну половину часу князь Андрій проводив у Лисих Горах з батьком і сином, який був ще в няньок; другу половину часу — в богучаровській обителі, як називав батько його село. Незважаючи на виявлену в його розмові з П'єром байдужість до всіх зовнішніх подій світу, князь Андрій пильно стежив за ними, одержував багато книжок і, на подив свій, помічав, коли до нього або до батька його приїжджали свіжі люди з Петербурга, з самого виру життя, що ці люди в знанні всіх процесів у зовнішній і внутрішній політиці далеко відстали від нього, хоч він сидів безвиїзно в селі.

Крім роботи в справах маєтків, крім загального читання найрізноманітніших книжок, князь Андрій працював у цей час над критичним розглядом двох наших останніх невдалих кампаній і над складанням проекту про зміну наших військових уставів та постанов.

Навесні 1809 року князь Андрій поїхав у рязанські маєтки свого сина, опікуном якого він був.

Пригрітий весняним сонцем, він сидів у колясці, поглядаючи на першу траву, перше листя берези і перші клуби білих весняних хмарин, що розбігалися по яскравій синяві неба. Він ні про що не думав, а весело й бездумно дивився на всі боки.

Проїхали перевіз, на якому він рік тому розмовляв з П'єром. Проїхали грязьке село, токи, вруна, спуск із залишками снігу біля мосту, розмитий глинистий узвіз, смуги стерні та де-не-де зеленого чагарника і в'їхали в березовий ліс обабіч дороги. В лісі було майже гаряче, вітру не чути було. Береза, вся об-

сіяна зеленим клейким листом, не ворушилася, і з-під торішнього листя, піднімаючи його, вилазила, зеленіючи, перша трава і лілові квітки. Розсипані подекуди по березняку дрібні ялини своєю грубою вічною зеленню неприємно нагадували про зиму. Крні запирхали, ввійшовши в ліс, і видніше спітніли.

Лакей Петро щось сказав до кучера, кучер ствердно відповів. Та, видно, Петрові мало було кучерового співпочування: він повернувся на передку до пана.

— Ваше сіятельство, легко як!—сказав він, шанобливо усміхаючись.

— Що?

— Легко, ваше сіятельство. ,

"Що він каже? — подумав князь Андрій.— Ага, про весну, певне,— подумав він, оглядаючись на всі боки.— І справді, все вже зелене... як скоро! І береза, й черемуха, і вільха вже починає... А дуб і непомітно. До річі, ось він, дуб".

Край дороги стояв дуб. Мабуть, у десять разів старший за берези, з яких складався ліс, він був у десять разів грубший і вдвоє вищий за кожну березу. Це був величезний, у два обхвати дуб з обламаним, давно, видно, гіллям і з обламаною корою, зарослою давніми болячками. З величезними своїми незграбними, несиметрично-розчепіреними кострубатими руками й пальцями, він старим, сердитим і презирливим виродком стояв

між веселими березами. Лише він один не хотів знати чарів весни і не хотів бачити ні весни, ні сонця.

"Весна, і любов, і щастя! — наче казав цей дуб.— І як не набридне вам усе та ж сама дурна й безглузда омана. Усе одно й те саме, і все омана! Нема ні весни, ні сонця, ні щастя. Он дивіться, сидять задушені мертві ялини, завжди однакові, а ось і я розчепірів свої обламани обідрані пальці, де не вирости вони — зі спини, з боків; як вирости — так і стою, і не вірю вашим надіям та оманам".

Князь Андрій кілька разів оглянувся на цей дуб, проїжджаючи лісом, наче він чогось чекав від нього. Квіти і трава були й під дубом, але він так само, понуро, нерухомо, потворно і вперто стояв посеред них.

"Так, він має рацію, тисячу разів має рацію цей дуб,— думав князь Андрій,— хай інші, молоді, знову знаджуються на цю омани, а ми знаємо життя,— наше життя кінчене!" Ціла нові плетениця думок безнадійних, але сумовито-приємних у зв'язку з цим дубом виникла у душі князя Андрія. Під час цієї подорожі він наче наново обдумав усе своє життя і прийшов до того ж попереднього, заспокійливого і безнадійного, висновку, що йому нічого починати не треба, що він повинен доживати своє життя, не роблячи зла, не турбуючись і нічого не бажаючи.

27*

419

В опікунських справах рязанського маєтку князеві Андрію треба було бачитися з повітовим предводителем. Предводителем був граф Ілля Андрійович Ростов, і князь Андрій у середині травня поїхав до нього.

Була вже гаряча пора весни. Ліс уже весь одівся, був пил і було так гаряче, що, коли проїжджали біля води, хотілося купатись.

Князь Андрій, невеселий і заклопотаний міркуванням про те, що і що йому треба про справи спитати предводителя, під-, їжджав алеєю саду до отраденського дому Ростових. З правого боку з-за дерев він почув жіночий веселий галас і побачив юрму дівчат, що бігла навперейми його колясці. Попереду інших, ближче, підбігала до коляски чорноволоса, дуже тоненька, дивно-тоненька, чорноока дівчина в жовтому ситцьовому платті, запнута білою носовою хусточкою, з-під якої вибивались пасма розсипаного волосся. Дівчина щось кричала, але, побачивши чужого, не глянувши на нього, сміючись побігла назад.

Князеві Андрію раптом чомусь стало боляче. День був такий гарний, сонце таке яскраве, навколо все таке веселе; а ця тоненька і гарненька дівчина не знала і не хотіла знати про його існування і була задоволена і щаслива якимсь своїм окремим — мабуть, дурним, але веселим і щасливим життям. "Чого вона така рада? Про що вона думає? Не про устав військовий, не про влаштування рязанських оброчних. Про що вона думає? І з чого вона щаслива?" — мимоволі з цікавістю питав себе князь Андрій.

Граф Ілля Андрійович у 1809 році жив у Отрадном так само, як і раніш, тобто приймаючи майже всю губернію, з полюванням, театрами, обідами та музикантами. Він, як усяким новим гостем, був радий князем' Андрієм і майже силоміць залишив

його ночувати.

Протягом нудного дня, коли князя Андрія розважали старші господарі та найпочесніші з гостей, яких з нагоди наближення іменин був повен дім старого графа, Волконський, кілька разів поглядаючи на Наташу, яка чомусь сміялася, веселилась між другою, молодую половиною товариства, все питав себе: "Про що вона думає? З чого вона така рада?".

• Увечері, залишившись на самоті на новому місці, він довго не міг заснути. Він читав, потім погасив свічку і знову засвітив її. В кімнаті з зачиненими зсередини віконницями було гаряче. Він досадував на цього дурного старика (так він називав Ростова), який затримав його, запевняючи, що потрібні папери в місті, ще не доставлені; досадував на себе, що залишився.

Князь Андрій встав і підійшов до вікна, щоб одчинити його. Тільки-но він одчинив віконницю, місячне сяйво, наче воно, чатуючи біля вікна, давно чекало цього, ринуло в кімнату. Він відхилив вікно. Ніч була холоднувата і непорушно-ясна. Перед самим вікном був ряд підстрижених дерев, чорних з одного і сріблясто-освітлених з другого боку. Під деревами була якась соковита, мокра, кучерява рослинність з подекуди сріблястим листям і стеблами. Далі за чорними деревами був якийсь блискучий від роси дах, правіше велике кучеряве дерево з яскравобілим стовбуром і гілками, і вище його майже повний місяць на ясному, майже беззоряному весняному небі. Князь Андрій сперся ліктями на вікно, і очі його зупинилися на цьому небі.

Кімната князя Андрія була в середньому поверсі; в кімнатах над ним теж жили й не спали. Він почув згори жіночий гомін.

— Ще лише один раз,— сказав згори жіночий голос, і князь Андрій відразу впізнав його.

— Та коли ж ти спатимеш? — відповів другий голос.

— Я не спатиму, я не можу спати, що ж мені робити! Ну, востаннє...

Два жіночі голоси заспівали якусь музикальну фразу, що являла собою завершення якоїсь речі.

— Ах, яка краса! Ну, тепер спати, і кінець.

— Ти спи, а я не можу,— відповів перший голос тепер уже біля самого вікна. Вона, видно, зовсім виставилась у вікно, бо чутно було шелестіння її плаття і навіть дихання. Все затихло і скам'яніло, як 1 місяць і його сяйво і тіні. Князь Андрій теж боявся поворухнутися, щоб не виявити своєї мимовільної присутності. І

— Соню! Соню! — обізвався знову перший голос.— Ну, як можна спати! Та ти подивись, як чарівно! Ах, як чарівно! Та прокинься ж, Соню! — сказала вона майже зі сльозами в голосі.— Таж отакої чарівної ночі ніколи, ніколи не було.

Соня неохоче щось відповіла.

— Ні, ти подивись, який місяць!.. Ах, яка краса! Ти йди сюди. Серденько, голубонько, йди сюди. Ну, бачиш? Так би ось сіла навпочіпки, ось так, підхопила б себе попід коліна,— тугіше, якомога тугіше, напружитись треба,— і полетіла б. Ось так!

— Годі, ти впадеш.

Стало чути борюкання і незадоволений Сонин голос:

— Адже друга година.

— Ой, ти тільки все псуєш мені. Ну, йди, йди.

Знову все замовкло, але князь Андрій знав, що вона все ще сидить тут, він чув, як інколи хтось тихо ворухився, інколи зітхав.

— Ах,— боже мій! боже мій! що ж це таке! — раптом скрикнула вона.— Спати то спати! — і грюкнула вікном.

"І діла нема до мого існування!" — подумав князь Андрій у той час, як він прислухався до її голосу, чомусь чекаючи і боячись, що вона скаже що-небудь про нього. "І знову вона! І як навмисне!" — думав він. У душі його раптом знялася така плутанина молодих думок і надій, суперечних усьому його життю, що він, відчуваючи себе неспроможним усвідомити собі свій стан, зараз же заснув.

Другого дня, попрощавшись лише з графом, не дочекавшись виходу дам, князь Андрій поїхав додому.

Уже був початок червня, коли князь Андрій, повертаючись додому, в'їхав знову в той березовий гай, у якому цей старий, каракатий дуб так чудно і пам'ятно вразив його. Бубонці ще глухіше дзвеніли в лісі, ніж півтора місяця тому; все було повне, тінисте і густе; і молоді ялини, розсипані по лісу, не порушували загальної краси і, підробляючись під загальний характер, ніжно зеленіли пухнатими молодими пагінцями.

Цілий день стояла спека, десь збиралася гроза, але тільки невеличка хмарка бризнула на пил. дороги й на соковите листя. Лівий бік лісу був темний, у тіні; правий, мокрий, глянсуватий, блищав на сонці, ледь-ледь погойдуючись од вітру. Все було в цвіту; солов'ї виляскували й заливалися то близько, то далеко.

"До річч, тут, у цьому лісі, був той дуб, з яким ми були згодні,— подумав князь Андрій.— Та де він?" — подумав знову князь Андрій, дивлячись на лівий бік дороги, і, сам того не знаючи, не впізнаючи його, милувався тим дубом, якого він шукав. Старий дуб, весь оновлений, розкинувшись наметом соковитої, темної зелені, млів, ледь-ледь погойдуючись у сяйві вечірнього сонця. Ні кострубятих пальців, ні болячок, ні колишньої недовіри та горя — нічого не було видно. Крізь тверду столітню кору пробилися без гілок соковиті молоді листки, так що не можна було йняти віри, що цей старий породив їх. "Та це ж той самий дуб",— подумав князь Андрій, і його раптом охопило безпричинне весняне почуття радості й оновлення. Всі найкращі хвилини його життя раптом одночасно згадалися йому. І Аустер-ліц з високим небом, і мертве докірливе обличчя дружини, і П'єр на поромі, і дівчинка, схвильована красою ночі, і ця ніч, і місяць — і все це разом згадалось йому.

"Ні, життя не кінчене в тридцять один рік,— раптом остаточно, беззмінно вирішив князь Андрій.— Мало того, що я знаю все те, що є в мені, треба, щоб і всі знали це: і П'єр, і ця дівчинка, що хотіла полетіти в небо; треба, щоб усі знали мене, щоб не для одного мене точилось моє* життя, щоб не жили вони так незалежно від мого життя, щоб на всіх воно впливало і щоб усі вони жили зі мною разом!"

Повернувшись зі своєї поїздки, князь Андрій вирішив восени їхати до Петербурга і придумав різні причини цього рішення. Цілий ряд розумних, логічних доводів, чому йому конче треба їхати до Петербурга і навіть служити, щохвилино був готовий до його послуг. Він навіть тепер не розумів, як міг він коли-небудь мати сумнів-у доконечній потребі взяти діяльну участь у житті, так само як місяць тому він не розумів, як могло б йому спасти на думку виїхати з села, йому здавалось очевидним, що весь його життєвий досвід повинен був пропасти марно й не мати ніякого смислу, якби він не приклав його у справах і не взяв знову діяльної участі в житті. Він навіть не розумів того, як на підставі таких самих убогих доводів розуму раніш очевидно було, що він би принизився, якби тепер, після своїх уроків життя, знову повірив у можливість давати користь і в можливість щастя та любові. Тепер розум підказував зовсім інше. Після цієї поїздки князь Андрій став нудьгувати в селі, попередня робота не цікавила його, і часто, сидючи на самоті в своєму кабінеті, він вставав, підходив до дзеркала і довго дивився, на своє обличчя. Потім він одвертався й дивився на портрет небіжки Лізи, яка з розпущеними *à la grecque*¹ буклями ніжно й весело дивилась на нього з золотої рамки. Вона вже не казала чоловікові колишніх страшних слів, вона просто й весело з цікавістю дивилась на нього. І князь Андрій, закривши назад руки, довго ходив по кімнаті, то насуплюючись, то усміхаючись, передумуючи ті несвідомі, невимовні, таємні, як злочин, думки, пов'язані з П'єром, зі славою, з дівчиною на вікні, з дубом, з жіночою красою і любов'ю, які змінила все його життя. І в ці ось хвилини, коли хто входив до нього, він бував особливо сухо, суворо рішучим і надто неприємно логічним.

— *Mon cher*²,— бувало скаже, входячи під таку хвилину, княжна Марія,— Миколенька не може ' сьогодні гуляти: дуже холодно.

— Якби було тепло,— в такі хвилини особливо сухо відповідав князь Андрій своїй сестрі,— то він пішов би в самій сорочці, а тому що холодно, треба надіти на нього теплий одяг, що для цього й видуманий. Ось що впливає з того, що холодно, а не те, щоб залишатися вдома, коли дитині потрібне повітря,— казав він з особливою логічністю, ніби караючи когось за всю цю таємну, нелогічну внутрішню роботу, що відбувалася в ньому. Княжна Марія думала в таких випадках про те, як сушить чоловіків ця розумова праця.

IV

Князь Андрій приїхав доу Петербурга в серпні 1809 року. Це був час апогею слави молодого Сперанського і енергії переворотів, які він здійснював. У цьому ж самому серпні государ, їдучи в колясці, перекинувся, пошкодив собі ногу і залишався в Петергофі три тижні, зустрічаючись щодня і лише зі Сперанським. У цей час готувалися не тільки два таких знаменитих укази, що стривожили громадянство, укази про скасування при

1 по-грецькому

* — Любий друже,

дворних чинів і про іспити на чини колезьких асесорів та статських радників, але и ціла державна конституція, яка повинна була змінити існуючий судовий

адміністративний і фінансовий порядок управління Росії від державної ради до волосної управи. Тепер здійснювалися і втілювалися ті невиразні ліберальні мрії, з якими вступив на престол імператор Олександр і які він намагався здійснити з допомогою своїх помічників: Чарториж-ського, Новосильцева, Кочубея і Строганова, що їх він сам жартома називав *comité du salut publique* 1.

Тепер усіх разом замінив Сперанський по цивільній частині і Аракчєєв по військовій. Князь Андрій невдовзі по приїзді своєму, як камергер, прибув до двору і на вихід. Государ, двічі зустрівши його, не удостоїв його жодного слова. Князеві Андрію завжди ще раніше здавалося, що він антипатичний государеві, що государеві неприємне його обличчя і весь він загалом. У сухому, віддаляючому погляді, яким подивився на нього государ, князь Андрій ще більше, ніж досі, побачив потвердження цієї думки. Придворні пояснили князеві Андрію неухажність государя до нього тим, що його величність був незадоволений, що Волконський не служив з 1805 року.

"Я сам знаю, як ми не владні над своїми симпатіями і антипатіями,— думав князь Андрій,— і тому нема чого думати про те, щоб*подати особисто мою записку про військовий устав государеві, але справа буде говорити сама за себе". Він переказав про свою записку старому фельдмаршалу, батьковому другові. Фельдмаршал, призначивши йому годину, привітно прийняв його і обіцяв доповісти государеві. Через кілька днів князя Андрія повідомили, що він має зайти до військового міністра, графа Аракчєєва. —

О дев'ятій годині ранку призначеного дня князь Андрій прибув до приймальні графа Аракчєєва.

Особисто князь. Андрій не знав Аракчєєва і ніколи не бачив його, але все, що він знав про нього, мало викликало в нього пошани до цієї людини.

"Він — військовий міністр, довірена особа государя імператора; нікому не повинно бути діла до його особистих рис; йому доручено розглянути мою записку,— отже лише він може дати рух їй",—думав князь Андрій, чекаючи серед багатьох значних і незначних осіб у приймальні графа Аракчєєва.

Князь Андрій під час своєї, здебільшого ад'ютантської, служби багато бачив приймалень важних осіб, і різні характери цих приймалень були для нього дуже ясні. У графа Аракчєєва була приймальня цілком особливого характеру. На обличчях неважних осіб, що чекали черги на аудієнцію в приймальні графа Аракчєєва, написане було почуття присоромленості і покори; на обличчях більш чиновних осіб виявлялось одно спільне по

1 комітетом громадського порятунку.

чуття ніяковості, приховане під личиною невимушеності та іронії над собою, над своїм становищем і над очікуваною особою. Інші задумливо ходили туди й сюди, інші, шепчучись, сміялися, і князь Андрій чув *sobriquet*1 "Сили Андрійовича" і слова "дядько всипле", що стосувалися графа Аракчєєва. Один генерал (важна особа), очевидно ображений тим, що мусив так довго чекати, сидів, перекладаючи ноги і презирливо сам собі усміхаючись.

Але тільки-но відчинялися двері, на всіх обличчях миттю виявлялося лише одно —

страх. Князь Андрій попросив чергового вдруге повідомити про себе, але на нього подивилися глузливо і сказали, що його черга прийде в свій час. Після того, як ад'ютант ввів у кабінет міністра кілька осіб і вивів їх звідти, в страшні двері було впущено офіцера, який вразив князя Андрія своїм приниженням і зляканим виглядом. Аудієнція офіцера тривала довго. Раптом з-за дверей розлігся неприємний голос, і блідий офіцер, з тремтячими губами, вийшов звідти і, схопивши себе за голову, пройшов через приймальню.

Відразу по цьому князя Андрія підвели до дверей, і черговий пошепки сказав: "Праворуч, до вікна".

Князь Андрій увійшов у небагатий, охайно опоряджений кабінет і побачив біля стола сорокалітню людину з довгою талією, з довгою, низько обстриженою головою і з товстими зморшками, з насупленими бровами над каро-зеленими тупими очима та обвислим червоним носом. Аракчєєв првернув до нього голову, не дивлячись на нього.

— Ви чого просите? — спитав Аракчєєв.

— Я нічого не... прошу, ваше сіятельство,— тихо промовив князь Андрій. Очі Аракчєєва повернулись на нього.

— Сідайте,— сказав Аракчєєв,— князь Волконський?

— Я нічого не прошу, а государ імператор зволив переслати до вашого сіятельства записку, яку я подав...

— Зволите бачити, шановний, записку я вашу читав,— перебив Аракчєєв, лише перші слова сказавши привітно, знову не дивлячись йому в обличчя й набираючи дедалі більш буркотливо-презирливого тону.— Нові закони військові пропонуєте? Законів багато, виконувати старих нема кому. Нині всі закони пишуть, писати легше, ніж робити.

— Я приїхав з волі государя імператора довідатись у вашого сіятельства, який рух ви гадаєте дати поданій записці? — чемно сказав князь Андрій.

— На записку вашу я поклав резолюцію, і її переслано до комітету. Я не схвалюю,— сказав Аракчєєв, встаючи і виймаючи з письмового стола папір.— Ось,— він подав князеві Андрію.

На папері, впоперек нього, олівцем, без заголовних літер, без орфографії, без розділових знаків, було написано: "неґрунтовно складено понеже як наслідування списано з французького вій:

1 прізвисько

ського уставу і від військового артикула без потреби відступаючого".

— До якого ж комітету передано записку? — спитав князь Андрій.

— До комітету військового уставу, і я подав про зачислення вашого благородія в члени. Тільки без платні.

Князь Андрій усміхнувся.

— Я й не бажаю.

— Без платні членом,— повторив Аракчєєв.— Моє поважання. Гей! клич! Хто ще? — крикнув він, вклоняючись князеві Андрію.

Чекаючи повідомлення про зачислення йрго в члени комітету, князь Андрій поновив давні знайомства, особливо з тими особами, які, він знав, були в силі і могли стати йому в пригоді. Ним владало тепер у Петербурзі почуття, подібне до того, яке владало ним напередодні бою, коли його томила неспокійна цікавість, і непереборно тягло у вищі сфери, туди, де готувалося майбутнє, від якого залежала доля мільйонів. Він почував по злості стариків, по цікавості необізнаних, по стриманості обізнаних, по хапливості, заклопотаності всіх, по незчисленній кількості комітетів, комісій, про існування яких він знову дізнавався щодня, що тепер, у 1809 році, підготовлялась тут, у Петербурзі, якась величезна громадянська битва, головнокомандуючим якої була невідома йому таємнича і, здавалося, геніальна особа — Сперанський. І сама туманно йому відома справа реформи, і Сперанський — головний діяч, починали так гаряче інтересувати його, що справа військового уставу дуже скоро стала переходити в його свідомості на другорядне місце.

Князь Андрій був у одному з найвигідніших становищ для того, щоб бути добре прийнятим у всі найрізноманітніші і вищі кола тодішнього петербурзького громадянства. Партія реформаторів привітно приймала і заманювала його, по-перше тому, що він мав репутацію розумної і дуже начитаної людини, по-друге тому, що він своїм відпущенням селян на волю здобув уже собі репутацію ліберала. Партія стариків незадоволених, просто як до сина свого батька, зверталася до нього за співчуттям, осуджуючи реформи. Жіноче товариство, світ гостинно приймали його тому, що він був женихом, багатим і знатним, і майже нова особа з ореолом романічної історії його гаданої загибелі та трагічної смерті дружини. Крім того, загальний голос про нього всіх, які знали його раніше, говорив, що він дуже змінився на краще за ці п'ять років, полагіднішав і змужнів, що не стало в Яьому колишньої вдаваності, гордості та глузливості і був той спокій, що набувається роками. Про нього говорили, ним цікавилися, і всі бажали його бачити.

Другого дня після одвідання графа Аракчєєва князь Андрій увечері був у графа Кочубєя. Він розповів графові про своє побачення з Силою Андрійовичем (Кочубей так називав Аракчєєва з тією ж невиразною глузливістю, яку князь Андрій помітив у приймальні військового міністра).

— Mon cher¹, навіть у цій справі ви не обминете Михайла Михайловича. C'est le grand faiseur². Я скажу йому. Він обіцяв приїхати ввечері...

— Яке ж діло Сперанському до військових уставів? — спитав князь Андрій.

Кочубей, усміхнувшись, похитав головою, ніби дивуючись з наївності Волконського.

— Ми з ним говорили про вас цими днями, — продовжував Кочубей, — про ваших вільних хліборобів...

— До речі, це ви, князю, відпустили своїх селян? — спитав катерининський старик, презирливо обернувшись на Волконського.

— Маленький маєток зовсім не давав прибутку, — відповів Волконський, щоб даремне не дратувати старого, намагаючись пом'якшити перед ним свій вчинок.

— Vous craignez d'être en retard 3,— сказав старий, дивлячись на Кочубея.

— Я одного не розумію,— продовжував старий,— хто буде землю орати, коли їм дати волю? Легко закони писати, а керувати важко. Все одно як тепер, я вас питаю, графе, хто буде начальником палат, коли всім іспити складати?

— Ті, хто складе іспити, я гадаю,— відповів Кочубей, закидаючи ногу на ногу і оглядаючись.

— Ось у мене служить Пряничников, гарний чоловік, золотого чоловік, а йому шістдесят років, хіба він піде на іспити?..

— Так, це трудно, понеже освіта вельми мало поширена, але...— Граф Кочубей не показав, він підвівся і, взявши за руку князя Андрія, пішов назустріч високому, лисому, білявому чоловікові років сорока, з великим відкритим лобом і з незвичайно, дивно білим довгастим обличчям. На ньому був синій фрак, хрест на шиї і зірка на лівому боці грудей. Це був Сперанський. Князь Андрій відразу впізнав його, і в душі його щось тенькнуло, як це буває у важливі хвилини життя. Що це було — пошана, заздрість чи чекання — він не знав. Уся постать Сперанського була особливого типу, по якому його відразу можна було впізнати. Ні в кого з того товариства, в якому жив князь Андрій, він не бачив цього спокою і самовпевненості незграбних і тупих рухів, ні в кого він не бачив такого твердого і разом з тим лагідного погляду приплюснених і трошки вологих очей,

і — Мій дорогий, 8 Це великий ділок. * — Боїтеся спізнитись.

не бачив такої твердості усмішки, яка нічого не означала, такого тонкого, рівного, тихого голосу і, головне, такого ніжно-білого обличчя і особливо рук, трохи широких, але незвичайно пухлих, ніжних і білих. Таку білість і ніжність обличчя князь Андрій бачив лише в солдатів, які довго пробули в госпіталі. Це був Сперанський, державний секретар, доповідач государя і супутник його в Ерфурті, де він не раз бачився й розмовляв з Наполеоном.

Сперанський не перебігав очима з одного обличчя на друге, як це мимохіть роблять, входячи у велике товариство, і не квапився говорити. Він говорив тихо, з упевненістю, що його слухатимуть, і дивився тільки в обличчя того, з ким розмовляв.

Князь Андрій особливо уважно стежив за кожним словом і порухом Сперанського. Як це буває з людьми, особливо з тими, які суворо судять своїх ближніх, князь Андрій, зустрічаючись з новою особою, надто з такою, як Сперанський, якого знав з репутації, завжди сподівався знайти в ній цілковиту довершеність людських гідностей.

Сперанський сказав Кочубеєві, що жалкує, що не міг приїхати раніше, бо його затримали в палаці. Він не сказав, що його затримав государ. І цю афектацію скромності помітив князь Андрій. Коли Кочубей назвав йому князя Андрія, Сперанський повільно перевів свої очі на Волконського з тією ж усмішкою і мовчки став дивитись на нього.

— Я дуже радий з вами познайомитись, я чув про вас, як і всі,— сказав він.

Кочубей сказав кілька слів про прийом, який зробив Волконському Аракчєєв. Сперанський більше усміхнувся.

— Директором комісії військових уставів мій гарний приятель — пан Магніцький,— сказав він, доказуючи кожен склад і кожне слово,— і якщо ви того забажаєте, я можу звести вас з ним. (Він помовчав на крапці.) Я сподіваюся, що ви. знайдете в ньому співчуття й бажання сприяти всьому розумному.

Біля Сперанського зараз же утворився гурток, і той старий, що говорив про свого чиновника Пряничникова, теж звернувся з запитанням до Сперанського.

Князь Андрій, не заходячи в розмову, спостерігав усі поруху Сперанського, цієї людини, недавно нікчемного семінариста, який тепер у руках своїх — цих білих, пухлих руках — тримав долю Росії, як думав Волконський. Князя Андрія вразив незвичайний, презирливий спокій, з яким Сперанський відповідав старому. Він, здавалося, з незмірної висоти звертав до нього своє поблажливе слово. Коли старий став говорити занадто голосно, Сперанський усміхнувся і сказав, що він не може розмірковувати про вигідність чи невикладність того, що бажано було государеві.

Поговоривши якийсь час у загальному колі, Сперанський встав і, підійшовши до князя Андрія, відізвав його з собою на другий кінець кімнати. Видно було, що він вважав за потрібне зайнятися Волконським.

— Я не встиг поговорити з вами, князю, серед цієї піднесеної розмови, в яку мене втягнув цей шановний старик,— сказав він, лагідно-презирливо усміхаючись і цією усмішкою ніби визнаючи, що він разом з князем Андрієм розуміє нікчемність тих людей, з якими він щойно розмовляв. Це обходження потішило князя Андрія.— Я вас знаю давно: по-перше, з вашої справи про ваших селян, це наш перший приклад, і так бажано було б, щоб він мав більше послідовників; а по-друге тому, що ви один з тих камергерів, які не вважали себе ображеними новим указом про придворні чини, що викликає такі балачки й пересуди.

— Так,— сказав князь Андрій,— батько не хотів, щоб я ко-ристався з цього права; я почав службу з нижніх чинів.

— Ваш батько, людина старого віку, очевидно, стоїть вище за наших сучасників, які так засуджують цей захід, що відновлює лише природну справедливість.

— Я гадаю, проте, що є підстава і в цих осудах,— сказав князь Андрій, намагаючись боротися з впливом Сперанського, який він починав відчувати. Йому неприємно було в усьому погоджуватися з ним: він хотів перечити. Князь Андрій, який звичайно говорив легко й добре, почував, що йому трудно добирати висловів, розмовляючи із Сперанським. Його занадто цікавили спостереження над особою славнозвісної людини.

— Підстава для особистого честолобства може бути,— тихо вставив своє слово Сперанський.

— Почасті і для держави,— сказав князь Андрій.

— Як ви розумієте?...— спитав Сперанський, повільно опустивши очі.

— Я прихильник Montesquieu,— сказав князь Андрій — І його думка про те, що *le principe des monarchies est l'honneur, me paraît incontestable. Certains droits et privilèges de la noblesse me paraissent être des moyens de soutenir ce sentiment**.

Усмішка зникла з білого обличчя Сперанського, і фізіономія його багато виграла

від цього. Певне, думка князя Андрія здалася йому цікавою. Л

— Si vous envisagez la question sous ce point de vue²,— почав він, з очевидним утрудненням вимовляючи по-французькому і говорячи ще повільніше, ніж по-російському, але цілком спокійно. Він сказав, що честь, l'honneur, не може підтримуватись привілеями, шкідливими для служби, що честь, l'honneur, є або: від'ємне поняття нероблення поганих вчинків, або певне джерело змагання для одержання схвалення й нагород, що виражають його.

1 основою монархії є "ієсть, мені здається безперечною. Деякі права та привілеї дворянства мені здаються засобами для підтримання цього почуття.

2 — Якщо ви дивитесь на справу з цього погляду,
Доводи його були стислі, прості і ясні.

— Інститут, який підтримує цю честь, джерело змагання, є інститут, подібний до Légion d'honneur¹ великого імператора Наполеона, інститут, який не шкодить, а сприяє успіхові служби, а не станові чи придворні привілеї.

— З цим я згоден,, але не можна заперечувати, що придворні привілеї привели до того ж,— сказав князь Андрій: — кожен придворний вважає себе зобов'язаним гідно нести своє становище.

— Але ви не хотіли скористатися з нього, князю,— сказав Сперанський, усмішкою показуючи, що він не вигідну для свого співрозмовника суперечку бажає закінчити люб'язністю.— Якщо ви мені зробите честь, завітавши до мене в середу,— додав він,— то я, переговоривши з Магніцьким, скажу вам те, що може вас цікавити, і, крім того, буду мати приємність докладніше поговорити з вами.— Він, заплющивши очі, вклонився і, à la française², не прощаючись, намагаючись бути непоміченим, вийшов з зали.

VI

На початку свого перебування в Петербурзі князь Андрій відчув увесь свій лад думок, що виробився в його самотньому житті, цілком затемненим тими дрібними турботами, які охопили його в Петербурзі.

Звечора, повернувшись додому, він у пам'ятній книжці занотовував чотири або п'ять конче потрібних візитів чи rendez-vous³ в призначені години. Механізм життя, розпорядок дня такий, щоб скрізь встигнути вчасно, забирали більшу частину самої енергії життя. Він нічого не робив, ні про що навіть не думав і не встигав думати, а тільки говорив, і з успіхом говорив те, що він встиг раніш обдумати в селі.

Він іноді помічав з незадоволенням, що йому траплялося того самого дня в різних товариствах повторювати те саме. Але він був такий зайнятий цілі дні, що не встигав подумати про те, що він нічого не думав.

Сперанський, як за першого побачення з ним у Кочубея, так і потім у середу вдома, де Сперанський віч-на-віч, прийнявши Волконського, довго й довірливо розмовляв з ним, справив велике враження на князя Андрія.

Князь Андрій таку величезну кількість людей вважав жалюгідними й нікчемними істотами, так йому хотілося знайти в іншому живий ідеал тієї довершеності, до якої він

поривався, що він легко повірив, що в Сперанському він знайшов цей ідеал

1 Почесного легиону * на французький лад, 3 nobachень

цілком розумної і добродешної людини. Якби Сперанський був з того самого громадянства, з якого був князь Андрій, того самого виховання і моральних звичок, то Волконський скоро знайшов би його людські, не геройські, дошкульні місця, але тепер цей чудний для нього логічний склад розуму тим більш викликав у нього пошану, що він не цілком розумів його. Крім того, Сперанський,— чи тому, що він оцінив здібності князя Андрія, чи тому, що визнав за потрібне зробити його своїм,— кокетував перед князем Андрієм своїм безстороннім, спокійним розумом і лестив князеві Андрію тими тонкими лестощами, поєднаними з самовпевненістю, що полягають у мовчазному визнаванні свого співрозмовника, з собою разом, єдиною людиною, здатною розуміти всю глупоту усіх інших, розумність і глибину своїх думок.

Під час тривалої їхньої розмови в середу ввечері Сперанський не раз казав: "У нас дивляться на все, що виходить з загального рівня закоренілої звички..." або з усмішкою: "Але ми хочемо, щоб і кози були ситі і сіно ціле..." або: "Вони цього не можуть зрозуміти..." — і все з таким виразом, який говорив: "Ми, ви і я, ми розуміємо, що вони і хто ми".

Ця перша, тривала розмова зі Сперанським тільки посилила в князеві Андрії те почуття, з яким він вперше побачив Сперанського. Він вбачав у ньому глибокодумну, величезного розуму і точного мислення людину, яка енергією та наполегливістю досягла влади і використовує її тільки на благо Росії. Сперанський, в очах князя Андрія, був саме тією людиною, яка розумно пояснює всі явища життя, визнає дійсним лише те, що є розумним, і до всього вміє прикласти мірило розумності,— людиною, якою він сам так хотів бути. Все поставало таким простим, ясним у викладі Сперанського, що князь Андрій мимоволі погоджувався з ним у всьому. Коли він заперечував і спорив, то лише тому, що хотів нарочито бути незалежним і не беззастережно приймати погляди Сперанського. Все було так, усе було добре, та одно бентежило князя Андрія: холодний, дзеркальний погляд Сперанського, погляд, що не пропускав до себе в душу, і його біла, ніжна рука, на яку мимохіть дивився князь Андрій, як дивляться звичайно на руки людей, що мають владу. Дзеркальний погляд і ця ніжна рука чомусь дратували князя Андрія. Неприємно вражало князя Андрія ще занадто велике презирство до людей, яке він помічав у Сперанському, і різноманітність прийомів, що їх він застосовував, доводячи свої погляди. Він вживав усі можливі знаряддя мислі, за винятком порівняння, і занадто сміливо, як здавалося князеві Андрію, переходив від одного до другого. То він ставав на ґрунт практичного діяча % засуджував мрійників, то на ґрунт сатирика й іронічно посміювався з супротивників, то ставав точно-логічним, то раптом піднімався у сферу метафізики. (Це знаряддя доведення він особливо часто застосовував.) Він переносив питання на метафізичні висоти, переходив на визначення простору, часу, мислі і, виносячи звідти спростовання, знову спускався на ґрунт суперечки.

Взагалі, головною рисою розуму Сперанського, що вразила князя Андрія, була

безсумнівна, непохитна віра в силу і законність розуму. Видно було, що ніколи Сперанському не могла прийти в голову та звичайна для князя Андрія думка, що все ж не можна висловити всього того, що думаєш, і ніколи не приходив сумнів — чи не нісенітниця все те, що я думаю, і все те, у що я вірю. І ось цей особливий склад розуму Сперанського найбільше приваблював до себе князя Андрія.

Перший час свого знайомства зі Сперанським князь Андрій почував щодо нього пристрасне захоплення, подібне до того, яке колись він почував до Бонапарте. Та обставина, що Сперанський був син священника, до якого можна було дурним людям, як це й робив багато хто, ставитися з пошлим презирством як до кутейника й поповича, змушувало князя Андрія особливо бережно обходитися зі своїм почуттям до Сперанського і несвідомо посилювати його в собі.

Того першого вечора, що його Волконський провів у нього, розговорившись про комісію складання законів, Сперанський з іронією розповідав князеві Андрію про те, що комісія законів існує п'ятдесят років, коштує мільйони і нічого не зробила, що Розен-кампф наклеїв ярлички на всі статті порівняльного законодавства.

— Оце й усе, за що держава заплатила мільйони! — сказав він. — Ми хочемо дати нову судову владу сенатові, а в нас нема законів. Ось чому таким людям, як ви, князю, гріх не служити тепер.

Князь Андрій сказав, що для цього потрібна юридична освіта, якої він не має.

— Та її ніхто не має, то чого ж ви хочете? Це *circulus viciosus* *, з якого треба вийти зусиллям.

Через тиждень князь Андрій був членом комісії складання військового уставу і, чого він зовсім не сподівався, начальником відділу комісії складання законів. На просьбу Сперанського він узяв першу частину складуваного цивільного кодексу і, з допомогою Code Napoléon та Justiniani², працював над складанням відділу: Права осіб.

VII

Років зо два тому, в 1808 році, повернувшись до Петербурга зі своєї поїздки по маєтках, П'єр мимоволі став на чолі петербурзького масонства. Він влаштовував їдальні і надгробні ложі, вербував нових членів, турбувався про з'єднання різних лож та

1 зачароване коло,

2 Наполеонівського кодексу та кодексу Юстиніана,

про придбання автентичних актів. Він давав свої гроші на обладнання храмів і поповнював, наскільки міг, збори милостини, на які більшість членів були скупі й неакуратні. Він майже сам своїм коштом підтримував будинок бідних, влаштований орденом у Петербурзі.

Життя його тимчасом точилося, як і раніш, у тих самих захопленнях і в розпусті. Він любив добре пообідати й випити і, хоч вважав це неморальним і принизливим, не міг здержатися від розваг холостих товариств, у яких він брав участь.

В чаду своїх занять та захоплень П'єр, проте, почав після того, як минув рік, почувати, що ґрунт масонства, на якому він стояв, тим більш опускався під його ногами, чим тривкіше він намагався стати на ньому. Разом з тим він почував, що чим

глибше опускався під його ногами ґрунт, на якому він стояв, тим мимовільніше він був зв'язаний з ним. Коли він приступив до масонства, в нього було почуття людини, що довірливо ставить ногу на рівну поверхню болота. Поставивши ногу, він провалився. Щоб цілком упевнитися в твердості ґрунту, на якому він стояв, він поставив другу ногу і провалився ще більше, загруз і вже мимоволі ходив по коліна в болоті.

Йосипа Олексійовича не було в Петербурзі. (Він останнім часом відійшов від справ петербурзьких лож і безвиїзно жив у Москві.) Усі брати, члени лож, були П'єру знайомі в житті люди, і йому трудно було вбачати в них лише братів по каме-нярству, а не князя Б., не Івана Васильовича Д., яких він знав у житті здебільшого як слабких і нікчемних людей. З-під масонських фартухів і знаків він бачив на них мундири і хрести, яких вони добивалися в житті. Часто, збираючи милостину і полічивши двадцять-тридцять карбованців, записаних на прибуток і здебільшого, наборг, з десяти членів, з яких половина були такі ж багаті, як і він, П'єр згадував масонську клятву про те, що кожен брат обіцяє віддати все своє майно для 'ближнього; і в душі його знімалися сумніви, яких він по змозі уникав.

Усіх братів, яких П'єр знав, він поділяв на чотири розряди. До першого розряду він зараховував братів, які не брали діяльної участі ні в справах лож, ні в справах людських, а були зайняті лише таїнствами науки ордену, питаннями про троїсте найменування бога або про три начала речей — сірку, меркурій і сіль, або про значення квадрата і всіх фігур храму Соломонового. П'єр поважав цей розряд братів масонів, до якого належали здебільшого старі брати і сам Йосип Олексійович, на думку П'єра, але не поділяв їх інтересів. Серце його не лежало до містичного боку масонства.

До другого розряду П'єр зараховував себе і подібних до нього братів, шукаючих, хитких, тих, що не знайшли ще в масонстві прямого і зрозумілого шляху, але сподівалися знайти його.

До третього розряду він зараховував братів (їх було найбільше), які не вбачали в масонстві нічого, крім зовнішньої форми й обрядності, і дорожили точним виконанням цієї зовнішньої форми, не дбаючи про її зміст і значення. Такі були Вілларський і навіть великий майстер головної ложі.

До четвертого розряду, нарешті, зараховувалось теж багато братів, особливо тих, що останнім часом вступили у братство. Це були люди, за спостереженнями Г'єра, які ні у що не вірили, нічого не бажали і вступали в масонство лише для зближення з молодими, багатими і сильними по зв'язках та знатності братами, яких вельми багато було в ложі.

П'єр починав почувати себе невдоволеним зі своєї діяльності. Масонство, принаймні те масонство, яке він знав тут, здавалось йому іноді, засноване було лише на зовнішності. Він і не думав мати сумнів у самому масонстві, він гадав, що російське масонство пішло хибним шляхом і відхилилося від свого джерела. І тому наприкінці року П'єр поїхав за кордон для того, щоб обізнатися з вищими таємницями ордену.

Ще влітку 1809 року П'єр повернувся до Петербурга. З листування наших масонів з закордонними було відомо, що Безу<-хов зумів за кордоном здобути довіру багатьох

високопоставлених осіб, збагнув багато таємниць і що його піднесено у вищий ступінь і він везе з собою багато чого для загального блага каменярської справи в Росії. Петербурзькі масони всі приїхали до нього, запобігаючи перед ним, і всім здалося, що він щось приховує і готує.

Призначено було урочисте засідання ложі 2-го градусу, в якій П'єр обіцяв зробити повідомлення про те, що він має переказати петербурзьким братам від вищих керівників ордену. Засідання було повне. Після звичайних обрядів П'єр встав і почав свою промову.

— Любі браття,— почав він, тримаючи в руці написану промову, червоніючи і заникуючись.— Замало додержуватись у тиші ложі наших таїнств — треба діяти... діяти. Ми спимо, а нам треба діяти.— П'єр узяв свого зошита й почав читати.

— "Для поширення чистої істини і здійснення перемоги чесноти,— читав він,— повинні ми очистити людей від забобонів, поширити правила, відповідні до духу часу, взяти на себе виховання юнацтва, з'єднатися нерозривними узами з найрозумнішими людьми, сміливо і разом з тим розсудливо переборювати марновірство, невіру і глупоту, згуртувати відданих нам людей, пов'язаних між собою єдністю мети, владних і сильних.

Для досягнення цієї мети треба дати чесноті перевагу над пороком, треба сприяти тому, щоб чесна людина знаходила ще на цьому світі вічну нагороду за свої чесноти. Та в цих великих намірах нам дуже перешкоджають наші нинішні політичні заклади. Що ж робити за такого стану речей? Чи сприяти революціям, усе повалити, вигнати силу силою?.. Ні, в нас і гадки такої

нема. Усяка насильствена реформа заслуговує на осуд тому, що нітрохи не виправить зла, поки люди залишаються такими, які вони є, і тому, що мудрість не має потреби в насильстві.

Увесь план ордену повинен бути заснований на тому, щоб сформувати людей твердих, добродішних і пов'язаних єдністю переконання, переконання, яке полягає в тому, щоб скрізь і всіма силами переслідувати порок та глупоту і сприяти розвитку талантів та чеснот: витягати з тіні людей гідних, приєднуючи їх до нашого братства. Тоді тільки орден наш матиме владу — невідчутно в'язати руки покровителям безладдя й керувати ними так, щоб вони того не помічали. Одно слово, треба встановити такий загальний спосіб правління, який владарював би над цілим світом, не порушуючи громадянських зв'язків, і при якому всі інші правління могли б тривати звичайним своїм порядком і робити все, крім того тільки, що перешкоджає великій меті нашого ордену, тобто здійсненню перемоги чесноти над пороком. Цю мету ставило перед собою само християнство. Воно вчило людей бути мудрими і добрими і для власної своєї вигоди йти за прикладом і повчанням кращих наймудріших людей.

Тоді, коли все вкривала пітьма, досить було, звичайно, самого проповідування: новизна істини надавала їй особливої сили; та нині потрібні нам значно сильніші засоби. Тепер треба, щоб людина, яка керується своїми почуттями, знаходила в чесноті чуттєві принади. Не можна викоренити пристрастей, треба лише намагатися спрямувати їх до благородної мети; і тому треба, щоб кожен міг вдовольнити свої

пристрасті в межах добродетельності і щоб наш орден давав до того засоби.

Коли в нас буде певна кількість гідних людей у кожній державі, кожне з них підготує ще двоє, і всі вони тісно між собою згуртуються,— тоді все буде можливим для ордену, який потай встиг уже зробити багато чого на благо людства".

Промова ця не тільки справила велике враження, але й викликала хвилювання в ложі. А більшість братів, які вбачали в цій промові небезпечні заміри ілюмінатства, холодно, на П'єрів подив, прийняла його промову. Великий майстер почав заперечувати П'єрові думки. П'єр з більшим і більшим запалом почав розвивати їх. Давно не було такого бурхливого засідання. Утворилися партії: одні обвинувачували П'єра, закидаючи йому ілюмі-натство; другі підтримували його. П'єра вперше здивувала на цих зборах та безконечна, різноманітність характерів розуму людського, яка спричинює те, що ніяка істина однаково не мислиться двом людям. Навіть ті з членів, які, здавалося, були на його боці, розуміли його по-своєму, з обмеженнями, із змінами, на які він не міг погодитися, бо головна потреба П'єрова полягала якраз у тому, щоб передати свою думку іншому точнісінько так, як він сам розумів її.

По закінченні засідання головний майстер недобррозичливо й іронічно зробив Безухову зауваження про його запал і про те,

28*

43В

що не сама лише любов до чесноти, а й захоплення боротьби керувало ним у суперечці. П'єр не відповів йому і коротко спитав, чи буде прийнято його пропозицію. Йому сказали, що ні, і П'єр, не дочекавшись звичайних формальностей, вийшов з ложі і поїхав додому.

VIII

П'єра знову охопила та нудьга, якої він так боявся. Він три дні після виголошення своєї промови в ложі лежав вдома на дивані, нікого не приймаючи і нікуди не виїжджаючи.

В цей час він одержав листа від дружини, яка благала його про побачення, писала про свою тугу за ним і про бажання присвятити йому все своє життя.

Наприкінці листа вона сповіщала його, що днями приїде до Петербурга з-за кордону.

Слідом за листом у П'єрову самотність вдерся один з братів-масонів, яких він найменше поважав, і, перевівши розмову на П'єрові подружні взаємини, висловив йому у вигляді братньої поради думку проте, що строгість його щодо дружини несправедлива і що П'єр відступається від перших правил масона, не прощаючи тій, що кається.

У цей самий час теща його, дружина князя Василя, прислала за ним, благаючи його хоч на кілька хвилин одвідати її для переговорів у вельми важливій справі; П'єр бачив, що була змова проти нього, що його хотіли з'єднати з дружиною, і це було навіть не неприємно йому в тому стані, в якому він перебував. Йому було однаково: П'єр нічого в житті не вважав справою великої ваги, і під впливом нудьги, що тепер посіла його, він не дорожив ні своєю волею, ні своєю наполегливістю в покаранні дружини.

"Ніхто не правий, ніхто не винуватий, отже й вона не винувата",— думав він. Коли П'єр не виявив відразу згоди на з'єднання з дружиною, то лише тому, що у стані нудьги, в якому він перебував, він не був спроможним вжити будь-яких заходів. Якби дружина приїхала до нього, він би тепер не прогнав її. Хіба не однаково було в порівнянні з тим, що заповнювало П'єра, жити чи не жити з дружиною?

Не відповідаючи нічого ні дружині, ні тещі, П'єр одного разу пізно ввечері зібрався в дорогу і поїхав у Москву, щоб побачитися з Йосипом Олексійовичем. Ось що писав П'єр у своєму щоденнику.

"Москва, 17 листопада.

Щойно оце приїхав від благодійника і поспішаю занотувати все, що я почував під час цих одвідин. Йосип Олексійович живе бідно і третій рік мучиться тяжкою хворобою міхура. Ніхто ніколи не чув від нього стогону чи слова нарікання. З ранку до пізньої ночі, за винятком годин, в які він їсть найпростішу їжу, він працює над наукою. Він прийняв мене ласкаво і посадив на ліжку, на якому він лежав; я зробив йому знак рицарів Сходу та Єрусалима, він відповів мені тим самим і з лагідною усмішкою спитав мене, що я узнав і набув у пруських та шотландських ложах. Я розповів йому все, як умів, передав ті основи, які я пропонував у нашій Петербурзькій ложі, і сказав про поганий прийом, зроблений мені, і про розрив мій з братами. Йосип Олексійович, довгенько помовчавши й подумавши, виклав мені на все це свій погляд, який миттю освітлив мені все минуле і весь майбутній шлях, що лежить передо мною. Він здивував мене, спитавши про те, чи пам'ятаю я, в чому полягає троїста мета ордену: 1) у зберіганні й пізнанні таїнства; 2) в очищенні і виправленні себе для сприйняття оного і 3) у виправленні роду людського через прагнення такого очищення. Яка є найголовніша й перша мета з цих трьох? Звичайно, власне виправлення і очищення. Лише до цієї мети ми можемо завжди прямувати незалежно від усіх обставин. Але разом з тим саме ця мета і вимагає від нас найбільше зусиль, і тому ми, гордістю заведені в оману, беремося, упускаючи цю мету, або за таїнство, якого не гідні сприйняти через нечистоту свою, або за виправлення роду людського, тимчасом як самі являємо собою зразок мерзоти і розпусти. Ілюмінатство не є чисте вчення саме тому, що воно втяглося у громадську діяльність і сповнилося гордості. На цій підставі Йосип Олексійович засудив мою промову і всю мою діяльність. Я погодився з ним у глибині душі своєї. З приводу розмови нашої про мої сімейні справи він сказав мені: "Головний обов'язок істинного масона, як я сказав вам, полягає в удосконалюванні самого себе, але часто ми думаємо, що, віддаливши від себе всі труднощі нашого життя, ми скоріше досягнемо цієї мети; навпаки, добродію мій, сказав він мені, тільки у середовищі світських хвилювань можемо ми досягти трьох головних цілей: 1) самопізнання, бо людина може пізнавати себе тільки через порівняння, 2) удосконалення, лише боротьбою досягається воно, і 3) досягнути головної чесноти — полюбити смерть. Лише зрадливість життя може показати нам марність його і може сприяти нашій вродженій любові до смерті або відродженню до нового життя. Слова ці тим більш значні, що Йосип Олексійович, незважаючи на свої тяжкі фізичні

страждання, ніколи не нарікає на життя, а любить смерть, до якої він, незважаючи на всю чистоту і висоту своєї внутрішньої людини, не відчуває ще себе достатньо готовим. Потім благодійник пояснив мені цілком значення великого квадрата світобудови і вказав на те, що троїсте і сьоме число є основою всього. Він радив мені не поривати стосунків з петербурзькими братами і, займаючи в ложі тільки посади 2-го градусу, намагатися, відвертаючи братів од захоплень гордості, навертати їх на істинний шлях самопізнання та вдосконалювання. Крім того, для себе особисто радив мені найперше стежити за самим собою, і з цією метою дав мені зошита, того самого, в якому я пишу і вписуватиму надалі всі свої вчинки".

"Петербург, 23 листопада.

Я знову живу з дружиною. Теща моя з плачем приїхала до мене і сказала, що Елен тут і що вона благає мене вислухати її, що вона неповинна, що вона нещасна від того, що я залишив її, і багато чого іншого. Я знав, що коли тільки я допущу себе побачити її, то неспроможний буду більш відмовити їй у її бажанні. В сумніві своєму я не знав, до чийої допомоги й поради вдатися. Якби благодійник був тут, він би сказав мені. Я пішов до себе, перечитав листи Йосипа Олексійовича, згадав свої розмови з ним і з усього зробив висновок, що я не повинен відмовляти просящому і повинен подати руку допомоги всякому, тим більш людині, так зв'язаній зі мною, і повинен нести хрест свій. Та коли я для чесноти простив їй, то х.ай моє з'єднання з нею і має лише' духовну мету. Так я вирішив і так написав Йосипові Олексійовичу. Я сказав дружині, що прошу її забути все минуле, прошу простити мені те, в чому я міг бути винен перед нею, а що мені прощати їй нічого. Мені радісно було сказати їй це. Хай вона не знає, як важко мені було знову побачити її. Влаштувався у великому будинку в горішніх покоях і відчуваю щасливу втіх/ оновлення".

IX

Як завжди, і тоді вище громадянство, єднаючись до купи при дворі та на великих балах, поділялося на кілька гуртків, кожен з яких мав свій відтінок. Серед них найчисленніший був гурток французький, Наполеонівського союзу — графа Румянцова і Caulaincourt'a У цьому гуртку одно з найвизначніших місць посіла Елен, як тільки вона з чоловіком оселилася в Петербурзі. В неї бували пани з французького посольства і багато людей, відомих своїм розумом та люб'язністю, що належали до цього 'напрямку.

Елен була в Ерфурті під час славнозвісного побачення імператорів і звідти привезла ці зв'язки з усіма наполеонівськими показними знаменитостями Європи. В Ерфурті вона мала блискучий успіх. Сам Наполеон, побачивши її в театрі, спитав, хто вона, і оцінив її красу. Успіх її як вродливої і елегантною жінки не дивував П'єра, бо з роками вона стала ще кращою, ніж раніше. Але дивувало його те, що за ці два роки дружина його зуміла набути собі репутацію "d'une femme charmante, aussi spirituelle,

1 Коленкура.

que belle" *. Відомий prince de Ligne² писав їй листи на восьми сторінках, Білібін приберігав свої mots³, щоб вперше сказати їх при графині Безуховій. Бути прийнятим у салоні графині Безухової вважалося за диплом розуму; молоді люди прочитували

книжки перед вечором Елен, щоб було про що говорити її салоні, і секретарі посольства, і навіть посланники звіряли їй дипломатичні таємниці, так що Елен становила силу з певного погляду. Г'єр, який знав, що вона дуже дурна, з чудним почуттям подиву і страху іноді бував на її вечорах і обідах, де говорилося про політику, поезію та філософію. На цих вечорах він почував себе так, як повинен почувати себе фокусник, який кожного разу чекає, що ось-ось обман його відкриється. Але чи тому, що для ведення такого салону потрібна була саме глупота, чи тому, що самі обманювані мали втіху від цього обману, обман не відкривався, і репутація *d'une femme charmante et spirituelle*⁴ так непохитно встановилася за Єленою Василівною Безуховою, що вона могла говорити цілком явні банальності й дурниці і проте всі захоплювались кожним її словом і відшукували в ньому глибокий смисл, про який сама вона й гадки не мала.

П'єр був саме тим чоловіком, якого треба було цій блискучій світській жінці. Він був тим неуважним диваком, чоловіком *grand seigneur*⁵; що нікому не заважає і не тільки не псує загального враження високого тону вітальні, але й править своєю протилежністю витонченості й тактові дружини за вигідний для неї фон. П'єр за ці два роки, внаслідок свого повсякчасного зосередженого заняття духовними інтересами і щирого презирства до всього іншого, засвоїв собі в нецікавому для нього товаристві дружини той тон байдужості, недбалості і ласкавості до всіх, який не набувається нарочито і який саме тому і викликає мимовільну пошану. Він входив до вітальні своєї дружини, як до театру, з усіма був знайомий, всіма однаково радий і до всіх однаково байдужий. Іноді він заходив у розмову, цікаву для нього, і тоді, без міркування про те, були тут *les messieurs de l'ambassade*⁶, чи не було їх, шамкаючи, висловлював свої думки, що іноді були зовсім не в тоні цієї хвилини. Але думка про дивака-чоловіка *de la femme la plus distinguée de Pétersbourg*⁷ уже так встановилася, що ніхто не приймав *au sérieux*⁸ його вихваток.

Серед багатьох молодих людей, які щодня бували в.домі Елен,

1 чарівної жінки, такої ж розумної, як і прекрасної.

2 князь де Лінь

3 слівця,

4 жінки чарівної і розумної б гран-сеньйор,

6 панове з посольства,

7 найчарівнішої жінки Петербурга

8 серйозно

Борис Друбецькой, добившись уже великого успіху по службі, був після повернення Елен з Ерфурта найближчою людиною в домі Безухових. Елен називала його *mon page*¹ і обходилася з ним, як з дитиною. Вона усміхалась до нього такою самок> усмішкою, як і до всіх, але іноді П'єру неприємно було бачити цю усмішку. Борис обходився з П'єром з особливою, гідною і сумовитою шанобою. Цей відтінок шаноби теж непокоїв П'єра. П'єр так тяжко страждав три роки тому від образи, якої завдала йому дружина, що тепер він рятував себе від можливості подібної образи, по-перше тим, що він не був

мужем своєї дружини, по-друге тим, що він не дозволяв собі підозрювати.

"Ні, тепер, зробившись *bas bleu* 2, вона назавжди відмовилась від колишніх захоплень,— казав він сам собі.— Не було випадку, щоб *bas bleu* мали сердечні захоплення",— повторював він сам собі невідомо звідки взяте правило, якому, безперечно, вірив. Але, дивна річ, присутність Бориса у вітальні дружини (а він був майже повсякчасно) фізично впливала на П'єра: вона зв'язувала все його тіло, впливала на невимушеність і волю його порухів.

"Така дивна антипатія,— думав П'єр,— а раніш він мені навіть дуже подобався".

В очах вищого світу П'єр був вельможний пан, трохи сліпий і смішний чоловік знаменитої дружини, розумний дивак, який нічого не робить, але нікому не шкодить, гарний і добрий хлопець. А в П'єровій душі увесь цей час відбувалася складна й важка робота внутрішнього розвитку, що відкрила йому багато чого і привела його до багатьох духовних сумнівів і радощів.

Х

Він продовжував свій щоденник, і ось що він писав у ньому за цей час.

"24 листопада.

Встав о восьмій годині, читав св. письмо, потім пішов на службу (П'єр за порадою благодійника став на службу в одному з комітетів), повернувся на обід, обідав сам (у графині багато гостей, мені неприємних), їв і* пив помірно і по обіді переписував п'єси для братів. Увечері зійшов до графині і розповів смішну історію про Б. і тільки тоді згадав, що цього не слід було робити, коли всі вже голосно сміялися.

Лягаю спати щасливий і спокійний духом. Господи великий, допоможи мені ходити по стежах твоїх: 1) перемагати частину гнівну — тихістю, повільністю, 2) хіть — здержливістю та огидою"

1 мій паж

2 синьою панчохою.

3) уникати суєти, але не відлучати себе від: а) державних справ служби, б) від турбот сімейних, с) від дружніх стосунків та <і) економічних занять".

"27 листопада.

Встав пізно і, прокинувшись, довго лежав у ліжку, поринаючи, в лінощі. Боже мій! допоможи мені і дай мені снагу, щоб я міг ходити шляхами твоїми. Читав св. письмо, але без належного почуття. Прі.Ешов брат Урусов, розмовляли про марноти світу. Розповідав про нові плани государеві. Я почав був осуджувати, але згадав свої правила і слова благодійника нашого про те, що істинний масон повинен бути старанним діячем у державі, коли є потреба в його участі, і спокійним споглядачем того, до чого він не покликаний. Язик мій — ворог мій. Одвідали мене брати Г. В. і О., була підготовча бесіда для прийняття нового брата. Вони покладають на мене обов'язок ритора. Почуваю себе кволим і недостойним. Потім зайшла мова про пояснення семи стовпів і східців храму. 7 наук, 7 чеснот, 7 пороків, 7 дарів святого духа. Брат О. був дуже красномовний. Увечері було учинено прийняття. Нове обладнання приміщення дуже посилювало пишноту видовища. Прийнято було Бориса Друбецького. Я рекомендував

його, я й був ритором. Чудне почуття хвилювало мене увесь час мого перебування з ним у темній храміні. Я застав у собі почуття ненависті до нього, яке марно намагаюся перебороти. І тому ось я щиро бажав би врятувати його від злого і ввести його на шлях істини, та погані думки про нього не покидали мене. Мені думалося, що його мета вступу у братство полягала лише в бажанні зблизитися з людьми, бути в фаворі у тих, що перебувають у нашій ложі. Крім тих підстав, що він кілька разів питав, чи не перебуває в нашій ложі N. і Б. (на що я не* міг йому відповісти), крім того, що він, за моїми спостереженнями, не здатний почувати шану до нашого святого ордену і занадто заклопотаний і задоволений зовнішньою людиною, щоб бажати покращання духовної,— я не мав підстав для сумніву щодо нього; але він здавався мені нещирим, і весь час, коли я стояв з ним віч-на-віч у темній храміні, мені здавалося, що він презирливо усміхається на мої слова, і хотілося справді вколоти його оголені груди шпагою, яку я тримав, приставивши до них. Я не міг бути красномовним і не міг щиро висловити свого сумніву братам та великому майстрові. Великий Архітектон природи, допоможи мені знаходити істинні шляхи, що виводять з лабіринту брехні".

Після цього у щоденнику було пропущено три листки і далі було написано:

"Мав повчальну і довгу розмову сам на сам з братом В., який радив мені триматися брата А. Багато чого, хоч і недостойному, мені було відкрито. Адонаї є ім'я того, що створив світ. Елоїм є ім'я того, що керує всім. Третє ім'я, ім'я невимовне, що має значення Всього. Бесіди з братом В. зміцнюють, освіжають і утверджують мене на шляху доброчесності. При ньому нема місця сумнівові. Для мене ясна різниця між убогим ученням наук суспільних і нашим святим, всеосяжним ученням. Науки людські все підрозділяють — щоб зрозуміти, усе вбивають—щоб розглянути. У святій науці ордену все єдине, все пізнається в своїй сукупності і житті. Тройця—три начала речей — сірка, меркурій і сіль. Сірка єлейної та вогненної властивості; вона у сполученні з сіллю, вогненністю своєю збуджує в ній жадання, що спонукає її притягати меркурій, вбирати його, втримувати і сукупно породжувати окремі тіла. Меркурій є рідка й летуча духовна суть— Христос, дух святий, він".

"3 грудня.

Прокинувся пізно, читав св. письмо, але був нечутливий. Потім вийшов і ходив по залі. Хотів роздумувати, але замість того в уяві виникла одна подія, що сталася чотири роки тому. Пан Долохов, після нашої дуелі зустрівшись зі мною в Москві, сказав мені, що він г^дає, що я маю тепер цілковитий душевний спокій, незважаючи на відсутність моєї дружини. Я тоді нічого не відповів. Тепер я згадав усі подробиці цього побачення і в душі своїй говорив йому дуже й дуже злобні слова та ущипливі відповіді. Опам'ятався і кинув цю думку тільки тоді, коли побачив себе в запалі гніву; але недостатньо розкаюся в цьому. Потім прийшов Борис Друбецькой і став розповідати різні пригоди, а я відразу, як він прийшов, відчув незадоволення з його одвідин і сказав йому щось навпроти. Він заперечив. Я спалахнув і наговорив йому силу неприємного і навіть грубого. Він замовк, і я схаменувся лише тоді, коли було вже пізно. Боже мій, я зовсім не вмію з ним обходитись. Цьому причина — моє самолюбство. Я ставлю себе над нього

і тому роблюся значно гіршим за нього, бо він ставиться вибачливо до моїх грубощів, а я, навпаки, почуваю до нього презирство. Боже мій, дай мені в присутності його бачити більше мою мерзенність і робити так, щоб і йому це було на користь. По обіді заснув і під той час, як засинав, виразно почув голос, який сказав мені в ліве ухо: "Твій день".

Я бачив уві сні, що йду я в пітьмі, і ось уже оточений собаками, але йду без страху; раптом один невеликий схопив мене за ліве стегно зубами і не випускає. Я став душити його руками. І тільки-но я відірвав його, як другий, більший, став гризти мене. Я почав піднімати його-, і що більше піднімав, то більшим і важчим ставав він. І раптом іде брат А. і, взявши мене під руку, повів з собою і привів до будинку; щоб увійти в нього, треба було пройти по вузькій дошці. Я ступив на неї, і дошка відігнулась і впала, і я став лізти на паркан, до якого ледве діставав руками. Доклавши великих зусиль, я перетягнув своє тіло так, що ноги висіли з одного, а тулуб з другого боку. Я оглянувся і побачив, що брат А. стоїть на паркані й показує мені на велику алею і сад, і в саду великий і чудовий будинок. Я прокинувся. Господи, Великий Архітектоне природи! допоможи мені відірвати від себе собак — пристрасті мої і останню з них, що поєднує в собі сили всіх колишніх, і допоможи мені увійти в той храм чесноти, споглядання якого я уві сні досягнув".

"7 грудня.

Бачив сон, ніби Йосип Олексійович у моєму домі сидить, і я радий дуже і бажаю угостити його. Ніби я зі сторонніми безугавно балакаю і раптом— згадав, що це йому не може подобатись, і хочу до нього наблизитись і його обняти. Але тільки-но наблизився, бачу, що обличчя його змінилося, стало молоде, і він мені тихо щось говорить з учення ордену, так тихо, що я не можу розібрати. Потім ніби вийшли ми всі з кімнати, і щось тут сталося химерне. Ми сиділи чи лежали на підлозі. Він мені щось говорив, а мені ніби захотілось показати йому свою чутливість, і я, не вслухаючись в його слова, став собі уявляти стан своєї внутрішньої людини і ласку божу, що огорнула мене. І з'явилися у мене сльози на очах, і я був задоволений, що він це помітив. Але він глянув на мене з досадою і схопився, урвавши свою мову. Я сторопів і спитав, чи не мене сказане те стосується; але він нічого не відповів, показав мені приязнь на обличчі; і потім раптом опинилися ми у спальні моїй, де стоїть подвійне ліжко. Він ліг на нього скраю, і я ніби палав до нього бажанням лащитися і прилягти тут-таки. І він ніби мене питає: "Скажіть по правді, яку ви маєте головну пристрасть? Чи спізнали ви її? Я думаю, що ви вже її спізнали". Мене збентежило це запитання, і я відповів, що лінощі моя головна пристрасть. Він недовіжливо похитав головою. І я йому, ще дужче збентежившись, відповів, що я, хоч і живу з дружиною, за його порадою, але не як муж дружини своєї. На це він відповів, що не слід дружину позбавляти своєї ласки, дав відчутти, що в цьому був мій обов'язок. Але я відповів, що я соромлюся цього; і раптом усе зникло. І я прокинувся і знайшов у думках своїх текст св. письма: живот бб світ чоловіком, і світ во Тьмі світить і тьма его необ'ят. Обличчя у Йосипа Олексійовича було моложаве і світле. Цього дня одержав листа від благодійника, в якому він пише про обов'язки подружнього життя".

"9 грудня.

Бачив сон, від якого прокинувся, і серце в мене трепетало. Бачив, ніби я в Москві, у своєму домі, у великій диванній, і з вітальні виходить Йосип Олексійович. Ніби я відразу побачив, що в нього вже відбувся процес відродження, і кинувся йому назустріч. Я ніби його цілую, і руки його, а він каже: "Чи помітив ти, що в мене обличчя інше?" Я подивився на нього, не випускаючи його зі своїх обіймів, і ніби бачу, що обличчя його молоде, але волосся на голові нема, і риси зовсім інші. І ніби я йому кажу: "Я б вас упізнав, якби випадково з вами зу*стрівся", і думаю тим часом: "Чи правду я сказав?" І раптом бачу, що він лежить трупом, мертвий; потім потрохи опритомнів і увійшов зі мною до великого кабінету, тримаючи велику книгу, писану, на олександрійський лист. І ніби я кажу: "Це я написав". І він відповів мені нахиленням голови. Я розгорнув книгу і в книзі цій на всіх сторінках чудові малюнки. І я ніби знаю, що на цих картинах змальовано любовні пригоди душі з її коханим. І на сторінках ніби я бачу чудове зображення дівчи у прозорому вбранні і з прозорим тілом, яка здіймається до хмар. І ніби я знаю, що ця дівчиця є не що інше, як зображення Пісні Пісень. І ніби я, дивлячись на ці малюнки, відчуваю, що я роблю неможливе, і не можу відірватись від них. Господи, допоможи мені! Боже мій, якщо те, що ти полишаєш мене, є діяння твоє, то хай буде воля твоя; але якщо я сам спричинив це, то навчи мене, що мені робити. Я загину від своєї розпущеності, як ти мене зовсім полишиш".

XI

Грошові справи Ростових не покращали протягом двох років, які вони пробули в селі.

Незважаючи на те, що Микола Ростов, твердо дотримуючись свого наміру, продовжував непомітну службу в глухому полку, витрачаючи порівняно мало грошей, життя в Отрадному точилося так, і особливо Мигенька так провадив справи, що борги нестримно зростали рік за роком. Єдиною підмогою, що, очевидно, поставала перед старим графом, була служба, і він приїхав до Петербурга шукати місця; шукати місця і разом з тим, як він казав, востаннє потішити дівчат.

Незабаром після приїзду Ростових до Петербурга Берг освідчився Вірі, і освідчення його було прийнято.

Незважаючи на те, що в Москві Ростови належали до вищого громадянства, самі того не знаючи й не думаючи про те, до якого громадянства вони належали, в Петербурзі товариство їхнє було мішане і невизначене. В Петербурзі вони були провінціалами, до яких не спускалися ті самі люди, що їх, не питаючи, до якого вони належать громадянства, в Москві годували Ростови.

Ростови в Петербурзі жили так само гостинно, як і в Москві, і на їхні вечери сходилися найрізноманітніші особи: сусіди по Отрадному, старі небагаті поміщики з дочками і фрейліна Перон-ська, П'єр Безухов і син повітового поштмейстера, який служив у Петербурзі. З мужчин домашніми людьми в домі Ростових у Петербурзі дуже скоро стали Борис, П'єр, якого, зустрівши на вулиці, затягнув до себе старий граф, і Берг, який цілі дні проводив у Ростових і виявляв до старшої графині Віри таку увагу,

яку може виявляти молодик, маючи намір освідчитися.

Берг не дарма показував усім свою поранену в Аустерліцькій битві! праву руку і тримав зовсім непотрібну шпагу в лівій. Він так уперто і з такою значливістю розповідав усім цю подію, що всі повірили в доцільність і гідність цього вчинку, — і Берг одержав за Аустерліц дві нагороди.

У Фінляндській війні йому пощастило також відзначитися. Він знайшов осколок гранати, яким був убитий ад'ютант біля головнокомандуючого, і підніс начальникові цього осколка. Так само, як і після Аустерліца, він так довго і вперто розповідав усім про цю подію, що всі повірили теж, що треба було це зробити, — і за Фінляндську війну Берг одержав дві нагороди. У 1809 році він був капітаном гвардії з орденами і посідав у Петербурзі якісь особливі вигідні місця.

Хоч деякі вільнодумці усміхалися, коли їм говорили про Берг-гові гідності, не можна було не погодитись, що Берг був справний, хоробрий офіцер, якого дуже цінило начальство, і статечний молодик з блискучою кар'єрою попереду та навіть із сталим становищем у суспільстві.

Чотири роки тому, зустрівшись у партері московського театру з товаришем, німцем, Берг показав йому на Віру Ростову і по-німецькому сказав: "Das soll mein Weib werden"¹, і з тієї хвилини вирішив одружитися з нею. Тепер, у Петербурзі, розмірковуючи становище Ростових і своє, він вирішив, що настав час, і освідчився.

Бергове освідчення було прийнято спочатку з невітіним для нього подивом. Спочатку здалося дивним, що син непомітного ліфляндського дворянина освідчується графині Ростовій; але головна властивість Бергового характеру полягала в такому наївному і добродушному егоїзмі, що мимоволі Ростови подумали, що це буде добре, коли він сам так твердо переконаний, що це добре і навіть дуже добре. До того ж справи Ростових були дуже розладнані, і цього не міг не знати жених, а головне, Вірі було двадцять чотири роки, вона виїжджала скрізь, і, незважаючи на те, що вона безперечно була гарна і розсудлива, досі ніхто ніколи їй не освідчився. Згоду було дано.

— Ось бачите, — казав Берг своєму товаришеві, якого він називав другом лише тому, що він знав, що в усіх людей бувають друзі. — Ось бачите, я все це розмірковував, і я б не одружувався, якби не обдумав усього і якби це будь-чому було незручно. А тепер, навпаки, татусь і матуся мої тепер забезпечені, я їм влаштував цю оренду в Остзейському краї, а я прожити можу в Петербурзі з моєю платнею, з її достатком і при моїй ретельності. Прожити можна добре. Я не заради грошей одружуюсь, я вважаю це неблагородним, але треба, щоб дружина принесла своє, а чоловік своє. У мене служба — у неї зв'язки і невеликі кошти. Це в наш час дещо важить, правда ж? А головне, вона чудова, шановна дівчина і любить мене...

1 "Ось вона буде моєю дружиною",

Берг почервонів і усміхнувся.

— І я люблю її, бо в неї вдача розсудлива — дуже гарна. От друга її сестра — однієї фамілії, а зовсім інше, і неприємна вдача, і розуму того нема, і таке, знаєте?.. Неприємно... А моя наречена... Ось будете приходити до нас... — провадив Берг, він

хотів сказати — обідати, але передумав і сказав: "чай пити", і випустив, проткнувши його швидко язиком, кругле маленьке кілечко тютюнового диму, як цілковите втілення його мрії про щастя.

Після першого почуття подиву, викликаного в батьках Бер-говим освідченням, у родині встановилася звичайна в таких випадках святочність і радість, але радість була не щира, а зовнішня. В почуттях рідних щодо цього весілля були помітні збентеження і соромливість. Наче їм совісно було тепер за те, що вони мало любили Віру і тепер так охоче збувають її з рук. Найбільше збентежений був старий граф. Він, певно, не міг би назвати того, що було причиною його збентеження, а причина ця полягала в його грошових справах. Він зовсім не знав, що в нього є, скільки в нього боргів і що він спроможний буде дати на придане Вірі. Коли народились дочки, кожній було призначено по триста душ на придане; але одно з цих сіл було вже продане, а друге заставлене і так прострочене, що мало продаватися, тому віддати маєток було неможливо. Грошей теж не було.

Берг уже понад місяць був наречений, і тільки тиждень залишався до весілля, а граф ще не вирішив сам питання про придане і не говорив про це з дружиною. Граф то хотів виділити Вірі рязанський маєток, то хотів продати ліс, то позичити грошей під вексель. За кілька днів до весілля Берг рано-вранці увійшов до графа в кабінет і з приємною усмішкою шанобливо попросив майбутнього тестя сказати йому, що буде дано за графинею Вірою. Графа так збентежило це запитання, яке він давно передчував, що він необдуманно сказав перше, що спало йому на думку.

— Люблю, що потурбувався, люблю, будеш задоволений...

І він, поплескавши Берга по плечу, встав, бажаючи припинити розмову. Та Берг, приємно усміхаючись, пояснив, що, коли він не буде знати напевно, що буде дано за Вірою, і не одержить наперед хоч частини того, що призначено їй, то він змушений буде відмовитись.

— Бо, розміркуйте, графе, якби я тепер дозволив собі одружитися, — не маючи певних засобів для підтримання своєї дружини, я вчинив би підло...

Розмова кінчилася тим, що граф, бажаючи бути великодушним і не наражатися на нові просьби, сказав, що він видає вексель на вісімдесят тисяч. Берг лагідно усміхнувся, поцілував графа в плече і сказав, що він дуже вдячний, але ніяк не може тепер влаштуватися в новому житті, не одержавши готівкою тридцять тисяч.

— Хоча б двадцять тисяч, графе,— додав він,— а вексель у такому разі лише на шістдесят тисяч.

— Так, так, добре,—скоромовкою заговорив граф,—тільки вже пробач, голубчику, двадцять тисяч я дам, а вексель, крім> того, на вісімдесят тисяч дам. Так ось, поцілуй мене.

XII

Наташі було шістнадцять років, і був 1809 рік, той самий, до> якого вона чотири роки тому по пальцях лічила з Борисом після того, як вона з ним цілувалася. З того часу вона ні разу не бачила Бориса. Перед Сонею і з матір'ю, коли розмова заходила

про Бориса, вона цілком вільно говорила, як про справу вирішену, що все, що було раніш, було дитячим, і про те не варто було й говорити — все давно забуто. Але в найпотаємнішій глибині її душі питання про те, чи було зобов'язання, дане Борисові, жартом, чи була то важлива зв'язуюча обіцянка, мучило її.

З того самого часу, як Борис, у 1805 році, з Москви поїхав у армію, він не бачився з Ростовими. Кілька разів він бував у Москві, проїжджав недалеко від Отрадного, але жодного разу не був у Ростових.

Наташі спадало іноді на думку, що він не хотів бачити її, і ці здогадки потверджувались тим сумовитим тоном, яким частенько говорили про нього старшій

— В нинішні часи не пам'ятають давніх друзів,— казала графиня услід за згадуванням про Бориса.

Анна Михайлівна, останнім часом рідше буваючи у Ростових, теж поводитися з якоюсь особливою гідністю і щоразу захоплено і вдячно говорила про достоїнства свого сина і про блискучу кар'єру, на якій він перебував. Коли Ростови приїхали до Петербурга, Борис приїхав до них з візитом.

Він їхав до них не без хвилювання. Спогад про Наташу був найпоетичнішим Борисовим спогадом. Але разом з тим він їхав з твердим наміром ясно дати відчуті і їй, і рідним її, що дитячі взаємини між ним та Наташею не можуть бути зобов'язанням ні для неї, ні для нього. У нього було блискуче становище в суспільстві— завдяки інтимності з графинею Безуховою, блискуче-етановище на службі — завдяки протегуванню важної особи, цілковитою довірою якої він користувався, і в нього зароджувалися плани одруження з однією з найбагатших відданиць Петербурга, які дуже легко могли здійснитися. Коли Борис увійшов до вітальні Ростових, Наташа була у своїй кімнаті. Узнавши про його приїзд, вона, розчервонівшись, майже вбігла до вітальні, сяючи більш ніж привітною усмішкою.

Борис пам'ятав ту Наташу в коротенькому платті, з чорними ©чима, що блищали з-під локонів, і з нестримним дитячим сміхом, яку він знав чотири роки тому, і через те, коли увійшла зовсім інша Наташа, він знімав і вираз захопленого поливу з'явився на його обличчі. Побачивши цей вираз його обличчя, Наташа зраділа. '

— Що, впізнаєш свою маленьку приятельку пустуху? — спитала графиня. Борис поцілував Наташу в руку і сказав, що його здивувала зміна, яка відбулася в ній.

— Як ви покращали!

"Ще б пак!" — відповіли, сміючись, Наташині очі.

— А тато постарішав? — спитала вона. Наташа сіла і, не заходячи в розмову Бориса з графинею, мовчки розглядала свого дитячого нареченого до найменших подробиць. Він відчував на собі тягар цього упертого щирого погляду і зрідка поглядав на неї.

Мундир, остроги, галстук, зачіска Борисова — все це було наймодніше і *comme il faut*¹. Її відразу помітила Наташа. Він сидів трошки боком у кріслі біля графині, поправляючи правою рукою чистісіньку обліту рукавичку на лівій, говорив з особливим, витонченим підбиранням губ про розваги вищого петербурзького світу і з лагідною глузливістю згадував про колишні московські часи та про московських

знайомих. Не ненароком, як це почувала Наташа, він згадав, називаючи вищу аристократію, про бал у посланника, на якому він був, про запрошення до NN і до SS.

Наташа сиділа весь час мовчки, спідлоба дивлячись на нього. Погляд цей дедалі більше непокоїв і бентежив Бориса. Він частіше оглядався на Наташу і переставав розповідати. Він просидів не більше як десять хвилин і встав, розкланюючись. Все ті ж цікаві, задирливі і трохи глузливі очі дивились на нього. Після перших своїх одвідин Борис сказав собі, що Наташа для нього така ж ваблива, як і раніш, але що він не повинен вдаватися в це почуття, бо одруження з нею — дівчиною майже без маєтності— було б загибеллю його кар'єри, а поновлювати колишні стосунки, не маючи на меті одруження, було б неблагородним вчинком. Борис вирішив сам з собою уникати зустрічей з Наташею, але, незважаючи на це рішення, приїхав через кілька днів і став їздити часто і цілі дні проводити у Ростових, йому здавалося, що йому конче треба поговорити з Наташею, сказати їй, що все давнє слід забути, що, незважаючи на все... вона не може бути його дружиною, що в нього нема достатків, і її ніколи не віддадуть за нього. Але йому все не вдавалося і ніяково було почати цю розмову. Що день, то він більше й більше заплутувався. Наташа, як помічали мати і Соня, здавалася так само закоханою в Бориса. Вона співала йому його улюблені пісні, показувала йому свій альбом, змушувала його писати в нього, не дозволяла згадувати йому про старе, даючи розуміти, яке чудове ^було нове; і кожного дня він їхав від неї в тумані, не сказавши

1 цілком пристойне.

того, що мав намір сказати, сам не знаючи, що він робив і чого приїжджав, і чим це кінчиться. Борис перестав бувати в Елен, щодня одержував докірливі записки від неї і проте цілі дні проводив у Ростових.

XIII

Якось раз увечері, коли стара графиня, зітхаючи і кречучи, в нічному чепчику і в кофточці, без накладних буклів і з одним ріденьким жмутком волосся, що виставлявся з-під білого коленкорового чепчика, біла на килимку земні поклони вечірньої молитви, її двері скригнули, і в туфлях на босу ногу, теж у кофточці і в папільйотках, вбігла Наташа. Графиня оглянулась і насупилась. Вона дочитувала свою останню молитву: "Невже мені одр сей гробом буде?" Молитовний настрій її було розвіяно. Наташа, червона, збуджена, побачивши матір на молитві, раптом зупинилася з розбігу, присіла і мимоволі виставила язика, погрожуючи самій собі. Помітивши, що мати продовжувала молитву; вона навшпиньки підбігла до ліжка, швидко сковзнувши однією маленькою ніжкою об другу, скинула туфлі і стрибнула на той одр, за який графиня боялася, щоб часом він не був її гробом. Одр цей був високий, перинний, з п'ятьма, від найбільшої до найменшої, подушками. Наташа стрибнула, потонула в перині, перевернулась до стіни і почала вовтузитися під ковдрою, вкладаючись, підбираючи коліна до підборіддя, брикаючи ногами і ледь чутно сміючись, то закриваючись з головою, то поглядаючи на матір. Графиня кінчила молитву і зі строгим обличчям підійшла до ліжка; але, побачивши, що Наташа закрыта з головою, усміхнулася своєю

доброю, блідою усмішкою.

— Ну, ну, ну,— сказала мати.

— Мамо, можна поговорити, правда? — сказала Наташа.— Ну, в душеньку один раз, ну ще і досить.— І вона обхопила матір за ший і поцілувала її під підборіддям. В обходженні своєму з матір'ю Наташа виявляла зовнішню грубість манери, але була така чуйна і спритна, що, хоч би як вона обхопила руками матір, вона завжди вміла це зробити так, щоб матері не було ні боляче, ні неприємно, ні незручно.

— Ну, про що ж сьогодні? — спитала мати, влаштувавшись на подушках і почекавши, поки Наташа, так само перекотившись разів зо два через себе, не лягла з нею поруч під однією ковдрою, вийнявши руки і прибравши серйозного виразу.

Ці нічні Наташині одвідини, що відбувалися до повернення графа з клубу, були однією з найулюбленіших утіх матері і дочки.

— Про що ж сьогодні? А мені треба тобі сказати... Наташа затулила матері рукою рота.

— Про Бориса... Я знаю,— промовила вона серйозно,— я того і прийшла. Не кажіть, я знаю. Ні, скажіть! — Вона пустила руку.— Скажіть, мамо. Він хороший?

— Наташо, тобі шістнадцять років, у твої роки я була заміж. Ти кажеш, що Боря хороший. Він дуже хороший, і я його люблю, як сина, але чого ж ти хочеш?.. Що ти думаєш? Ти йому зовсім закрутила голову, я це бачу...

Кажучи це, графиня оглянулася на дочку. Наташа лежала, прямо й непорушно дивлячись перед себе на одного із сфінксів червоного дерева, вирізьблених на кутах ліжка, так що графиня бачила тільки у профіль обличчя дочки. Обличчя це вразило графиню своєю особливістю серйозного і зосередженого виразу.

Наташа слухала й міркувала.

— Ну, то що ж? — сказала вона.

— Ти йому закрутила зовсім голову, навіщо? Чого ти хочеш від нього? Ти знаєш, що тобі не можна вийти за нього заміж.

— Чому? — не змінюючи положення, сказала Наташа.

— Тому, що він молодий, тому, що він бідний, тому, що він рідня... тому, що ти й сама не любиш його.

— А звідки ви знаєте?

— Я знаю. Це негоже, голубко моя.

— А як я хочу...— сказала Наташа.

— Перестань говорити дурниці,— промовила графиня.

— А як я хочу...

— Наташо, я серйозно...

Наташа не дала їй доказати, притягла до себе велику графинину руку і поцілувала її зверху, потім у долоню, потім знову перевернула і стала цілувати її в кісточку верхнього суглоба пальця, потім у проміжок, потім знову в кісточку, пошепки примовляючи: "січень, лютий, березень, квітень, травень".

— Говоріть, мамо, чого ж ви мовчите? Говоріть,— сказала вона, оглядаючись на

матір, яка ніжним поглядом дивилась на дочку і через це споглядання, здавалося, забула все, що вона хотіла сказати.

— Так не годиться, серце моє. Не всі зрозуміють ваш дитячий зв'язок, а те, що бачитимуть його таким близьким з тобою, може пошкодити тобі в очах інших молодиків, які до нас їздять, і, головне, даремно мучиш його. Він, можливо, знайшов собі наречену до пари, багату; а тепер він божеволіє.

— Божеволіє? — повторила Наташа.

— Я тобі про себе скажу. В мене був один cousin...

— Знаю — Кирило Матвійович, та він же старий?

— Не завжди був старим. Але ось що, Наташо, я поговорю з Борею, йому не треба так часто їздити...

— Чому ж не треба, коли йому хочеться?

— Тому, що я знаю, що це нічим не кінчиться.

— Звідки ви знаєте? Ні, мамо, ви не кажіть йому. Що за дурниці! — казала Наташа тоном людини, в якій хочуть відібрати її власність. — Ну, не вийду заміж; так хай їздить, коли

йому весело і мені весело. — Наташа, усміхаючись, подивилась на матір.

— Не заміж, а так, — повторила вона.

— Як же це, мій друже?

— А так. Ну, великий клопіт, що заміж не вийду, а... так*

— Так, так, — повторила графиня і, трясучись усім своїм тілом, засміялася добрим, несподіваним старечим сміхом.

— Годі-бо вам сміятися, перестаньте, — крикнула Наташа, — усе ліжко трясете. Страшенно ви на мене схожі, така ж реготуха... Стривайте! — Вона схопила обидві графинині руки, поцілувала на одній кісточку мизинця — червень, і далі цілувала липень, серпень на другій руці. — Мамо, а він дуже закоханий? Як на ваш погляд? У вас були так закохані? І дуже хороший, дуже, дуже хороший! Тільки не зовсім у моєму стилі — він вузький такий, як годинник столовий... Ви не розумієте?.. Вузький, знаєте, сірий, світлий...

— Що ти мелеш! — сказала графиня. Наташа говорила далі:

— Невже ви не розумієте? Миколенька б зрозумів... Безухов — той синій, темносиній з червоним, і він чотирикутний.

— Ти і з ним кокетуєш, — сміючись сказала графиня.

— Ні, він франмасон, я взнала. Він гарний, темносиній з червоним, як вам розтлумачити...

— Графинечко, — почувся графів голос з-за дверей. — Ти не спиш? — Наташа зіскочила з ліжка босоніж, захопила в руки туфлі й побігла до своєї кімнати.

Вона довго не могла заснути. Вона все думала проте, що ніхто ніяк не може зрозуміти всього, що вона розуміє і що в ній є.

"Соня? — подумала вона, дивлячись на кішечку, що спала, скрутившись калачиком зі своєю величезною косою. — Ні, куди їй! Вона добродісна. Вона закохалась в

Миколеньку і більше нічого знати, не хоче. Мама, й та не розуміє. Це дивно, яка я розумна і яка... вона мила",— вела далі вона, говорячи про себе в третій особі і уявляючи, що це говорить про неї якийсь дуже розумний, найрозумніший і найкращий мужчина... "Усе, усе в ній є,— казав далі цей мужчина,— розумна незвичайно, мила і, потім, гарна, надзвичайно гарна, спритна — плаває, верхи їздить прекрасно, а голос! Можна сказати, чудовий голос!" Вона проспівала свою улюблену музикальну фразу з керубініївської опери, кинулась на постіль, засміялася від радісної думки, що вона зараз засне, гукнула Дуняшу погасити свічку; і ще Дуняша не встигла вийти з кімнати, як вона вже перейшла в інший, ще більш щасливий світ сновидінь, де було так само легко і прекрасно, як і в дійсності, тільки було ще краще, бо було по-іншому.

Другого дня графиня, запросивши до себе Бориса, переговорила з ним, і з того дня він перестав бувати у Ростових.

29*

451

31 грудня, напередодні нового, 1810 року, le réveillon¹, був бал у катерининського вельможі. На балу мав бути дипломатичний корпус і государ.

На Англійській набережній світився незчисленими вогнями ілюмінації відомий дім вельможі. Біля освітленого під'їзду з червоним сукном стояла поліція, і не лише жандарми, а поліцеймейстер на під'їзді і десятки офіцерів* поліції. Екіпажі від'їжджали, і все під'їжджали нові з червоними лакеями і з лакеями, що мали пір'я на капелюхах. З карет виходили мужчини в мундирах, зірках і стрічках; дами в атласі і в горностаях обережно сходили по лунко відкладуваних підніжках і квапливо й беззвучно проходили по сукну під'їзду.

Майже щоразу, коли під'їжджав новий екіпаж, у натовпі пробігав шепіт і люди скидали шапки.

— Государ?.. Ні, міністр... принц... посланник... Хіба не бачиш пір'я?..— говорили в натовпі. Один з натовпу, одягнений краще за інших, здавалось, знав усіх і називав на ім'я найзнатніших вельмож того часу.

Вже одна третина гостей приїхала на цей бал, а в Ростових, які мали бути на цьому балу, ще тривало хапливе вбирання.

Багато було балачок і готувань до цього балу в родині Ростових, багато страхів, що запрошення не буде одержано, сукня не буде готова і не влаштується все так, як треба.

Разом з Ростовими їхала на бал Марія Гнатівна Перонська, графинина приятелька й родичка, худа й жовта фрейліна старого двору, яка керувала провінціальними Ростовими у вищому петербурзькому світі.

О десятій годині вечора Ростови мали заїхати за фрейліною до Тавричеського саду; а тимчасом була вже без п'яти хвилин десята, а ще панночки не були вбрані.

Наташа їхала на перший великий бал у своєму житті. Вона цього дня встала о восьмій годині ранку і цілий день була в гарячковій тривозі й діяльності. Всі сили її з самого ранку були спрямовані на те, щоб вони всі: вона, мама, Соня — були одягнені якнайкраще. Соня і графиня цілком довірилися їй. На графині мала бути масака

оксамитова сукня, на них обох — білі серпанкові плаття на рожевих шовкових чохлах, з трояндами в корсажі. Волосся мало бути причісане *à la grecque*².

Все істотне вже було зроблено: ноги, руки, шия, вуха були вже особливо старанно, по-бальному, вимиті, напахчені і напудрені; надіті вже були шовкові ажурні панчохи й білі атласні черевики з бантиками; зачіски вже були майже закінчені. Соня кінчала одягатися, графиня теж; але Наташа, дбаючи за всіх,

1 в багат-вечір, %

2 по-грецькому.

відстала. Вона ще сиділа перед дзеркалом у накинутому на худенькі плечі пеньюарі. Соня, вже одягнена, стояла посеред кімнати і, до болю натискаючи маленьким пальцем, приколювала останню стрічку, яка вищала під шпилькою.

— Не так, не так, Соню!—сказала Наташа, повертаючи голову і хапаючись руками за волосся, якого не встигла пустити з рук покоївка, роблячи зачіску.— Не так бант, іди сюди.— Соня присіла. Наташа переколола стрічку інакше.

— Дозвольте, панночко, не можна так,— казала покоївка, тримаючи Наташине волосся.

— Ах, боже мій, ну потім! Ось так, Соню.

— Чи скоро ви? — почувся графинин голос.— Уже десять зараз.

— Зараз, зараз. А ви готові/ мамо?

— Лише току пришпилити.

— Не робіть без мене,— крикнула Наташа,— ви не зумієте!

— Та вже десять.

На балу вирішено було бути о пів на одинадцятую, а треба було ще Наташі одягтися і треба було заїхати до Тавричеського саду.

Покінчивши з зачіскою, Наташа, в коротенькій спідниці, з-під якої виднілися бальні черевички, і в материній кофточці, підбігла до Соні, оглянула її і тоді побігла до матері. Повертаючи їй голову, вона пришпилила току і, ледве встигнувши поцілувати її в сиве волосся, знову побігла до дівчат, які підшивали їй спідницю.

Усі затримувались через Наташину спідницю, що була занадто довга; її підшивали дві дівчини, квапливо обкусуючи нитки. Третя, зі шпильками в губах і в зубах, бігала від графині до Соні; четверта тримала на високо піднятій руці все серпанкове плаття.

— Маврушо, швидше, голубонько!

— Дайте наперстка звідти, панночко.

— Чи скоро, нарешті? — спитав граф, входячи з-за дверей.— Ось вам духи. Перонська чекає не дочекається.

— Уже, панночко,— сказала покоївка, двома пальцями піднімаючи, підшите серпанкове плаття і щось обдмухуючи і струшуючи, показуючи цим жестом, яке чисте й ефірне те, що вона тримала.

Наташа стала одягати плаття.

— Зараз, зараз, не йди, тату! — крикнула вона до батька, який відчинив двері, ще з-під серпанку спідниці, що закривала все її обличчя. Соня зачинила двері. Через

хвилину графа впустили. Він був у синьому фракі, в панчохах і черевиках, напахчений і припомаджений.

— Ах, тату, який ти гарний, любо глянути! — сказала Наташа, стоячи серед кімнати і розправляючи складки серпанку.

— Дозвольте, панночко, дозвольте,— казала дівчина, стоячи навколішки, обсмикуючи плаття і з одного боку рота на другий пересуваючи язиком шпильки.

— Воля твоя,— з розпачем у голосі скрикнула Соня, оглянувши Наташине плаття,— воля твоя, ще довге!

Наташа відійшла далі, щоб обдивитися в трюмо. Плаття було довге.

— їй-бо, панно, зовсім не довге,— сказала Мавруша, повзаючи за нею по підлозі.

— Ну, довге, то підігнемо, за одну хвилину підігнемо,— сказала рішуча Дуняша, з хустини на грудях виймаючи голку і знову на підлозі беручись до роботи.

У цей час ніяково, тихими кроками, увійшла графиня у своїй тоці і в оксамитовій сукні.

— Ууї моя красуня! — вигукнув граф.— Краща за вас усіх!.. Він хотів обняти її, але вона, червоніючи, відхилилася, щоб

не зім'ятись.

— Мамо, більше набік току,— промовила Наташа.— Я перешпилю,— і кинулась уперед, а дівчата, які підшивали і не встигли за нею кинутись, відірвали шматочок серпанку.

— Боже мій! Що ж це таке? Я, їй-бо, не винна...

— Нічого, обкидаю, не видно буде,— казала Дуняша.

— Красуня, краля ж то моя! — сказала, входячи з-за дверей, няня.— А Сонечка ж, ото красуні!..

О чверть на Їдинадцяту, нарешті, сіли в карети й поїхали. Але ще треба було заїхати до Тавричеського саду.

Перонська була вже готова. Незважаючи на те, що вона була стара й негарна, у неї відбувалося цілком те ж саме, що в Ростових, хоч не з такою хапливістю (для неї це була річ звичайна), але так само було напахчено, вимито, напудрено старе, негарне тіло, так само старанно вимито за вухами і навіть так само, як у Ростових, стара покоївка захоплено милувалася вбранням своєї господині, коли та в жовтому платті з шифром вийшла до вітальні. Перонська похвалила туалети Ростових.

Ростови похвалили її смак і туалет і, пильнуючи зачіски і плаття, об одинадцятій годині розмістились по каретах і поїхали.

XV

Наташа з ранку цього дня не мала жодної вільної хвилини й ні разу не встигла подумати про те, що її чекає.

У сирому,, холодному повітрі, в тісноті й неповній темряві хиткої карети вона вперше виразно уявила собі те, що має бути там, на балу, в освітлених залах,— музика, квіти, танці, государ, уся блискуча молодь Петербурга. Те, що її чекало, було таке чудове, що вона не вірила навіть, що це буде: так це не пов'язувалося з враженням

холоду, тісноти й темряви у кареті. Вона зрозуміла все те, що її чекає, тільки тоді, коли, пройшовши по червоному сукну під'їзду, увійшла, до сіней, зняла шубу й пішла поруч з Сонею попереду матері між квітами по освітлених сходах. Тільки тоді вона згадала, як їй треба триматись на балу, і старанно прибрала ту величну манеру, яку вона вважала неодмінною для дівчини на балу. Та, на щастя її, вона відчувала, що очі її розбігаються: вона нічого не бачила ясно, пульс її почав битися сто разів на хвилину, і кров стала стукати біля її серця. Вона не могла прибрати ту манеру, що зробила б її смішною, і йшла, завмираючи від хвилювання і з усієї сили намагаючись лише приховати його. І це якраз була та сама манера, яка найбільш була до лиця їй. Попереду і позад них, так само перемовляючись і так само в бальному вбранні, входили гості. Дзеркала на сходах відбивали дам у білих, блакитних, рожевих платтях з брильєнтами та перлами на оголених руках і шиях.

Наташа дивилася в дзеркала і у відображенні не могла відрізнити себе від інших. Усе змішувалося в одну блискучу процесію. Біля входу до першої зали рівномірний гомін голосів, кроків, привітань оглушив Наташу; сяйво та блиск ще більш осліпили її. Господар і господиня, уже півгодини стоячи біля вхідних дверей і говорячи одні й ті ж слова гостям,— "Charme de vous voir"¹,— так само зустріли й Ростових з Перонською.

Дві дівчинки в білих платтях, з однаковими трояндами в чорному волоссі, однаково присіли, але мимохіть господиня зупинила свій погляд довше на тоненькій Наташі. Вона подивилась на неї і до неї самої особливо усміхнулася на додачу до своєї хазяйської усмішки. Дивлячись на неї, господиня, можливо, згадала і свої золоті неповоротні дівочі літа, і свій перший бал. Господар теж провів очима Наташу і спитав графа, котра його дочка.

— Charmante!² — сказав він, поцілувавши пучки своїх пальців.

У залі стояли гості і тиснулися біля вхідних дверей, чекаючи государя. Графиня стала в перших рядах цього натовпу. Наташа чула і відчувала, що кілька чоловік спитали про неї і дивились на неї. Вона зрозуміла, що вона сподобалась тим, хто звернув на неї увагу, і це спостереження трохи заспокоїло її.

"Є такі ж, як і ми, є й гірші за нас",— подумала вона.

Перонська називала графині найвизначніших осіб, присутніх на балу.

— Ось це голландський посланник, бачите, сивий,— казала Перонська, показуючи на старенького зі срібною сивиною пишної кучерявої чуприни, оточеного дамами, яких він чимсь смішив.

— А ось вона, цариця Петербурга, графиня Безухова,— мовила Перонська, показуючи на Елен, яка входила.

і "Дуже, дуже раді вас бачити", з — Чудова І

— Яка гарна! Не поступиться й перед Марією Антонівною; дивіться, як коло неї упадають і молоді і старі. І гарна, і розумна... Кажуть, принц... до краю захоплений нею. А ось ці дві, хоч і негарні, але ще тісніше оточені.

Вона показала на даму з Дуже негарною дочкою, які проходили через залу.

— Це мільйонерка-відданиця,— промовила Перонська.— А ось і женихи.

— Це брат Безухової — Анатоль Курагін,— сказала вона, показуючи на красня-кавалергарда, що пройшов повз них, з високо піднятою головою, дивлячись кудись понад дамами.— Який гарний! правда ж? Кажуть, одружать його з цією багатою. І ваш-таки cousin, Друбецькой, теж дуже упадає. Кажуть, мільйони... Як же, це сам французький посланник,— відповіла вона про Коленкура на запитання графині, хто це.— Подивіться, наче цар якийсь. А все ж таки приємні, дуже приємні французи. Нема приємніших для товариства. А ось і вона! Ні, все ж найкраща за всіх наша Марія Антонівна! І як просто одягнена. Любо глянути!~

— А цей ось, товстий, в окулярах, фармазон всесвітній,— сказала Перонська, показуючи на Безухова.— З дружиною он поруч поставте його: ото опудало!

П'єр ішов, перевалюючись своїм товстим тілом, розштовхуючи натовп, киваючи направо й наліво так неуважно й добродушно, наче він ішов у натовпі базару. Він просувався крізь натовп, очевидно розшукуючи когось.

Наташа з радістю дивилась на знайоме обличчя П'єра, цього опудала, як називала його Перонська, і знала, що П'єр їх, і особливо її, розшукував у натовпі. П'єр обіцяв їй бути на балу і познайомити її з кавалерами.

Але, не дійшовши до них, Безухов зупинився коло, невисокого, дуже гарного брюнета в білому мундирі, який, стоячи біля вікна, розмовляв з якимсь високим мужчиною у зірках і з стрічкою. Наташа відразу впізнала невисокого молодого чоловіка в білому мундирі: це був Волконський, який, здавалося їй, дуже помолодшав, повеселішав і покращав.

— Ось ще один знайомий, Волконський, бачите, мамо? — сказала Наташа, показуючи на князя Андрія.— Пам'ятаєте, він у нас ночував у Отрадному.

— А, ви його знаєте? — сказала Перонська.— Терпіти не можу. Il fait à présent la pluie et le beau temps¹. І гордість така, просто безмежна! В татуся вдався. І зв'язався зі Сперанським, якісь там проекти пишуть. Дивіться, як з дамами обходиться! Вона з ним говорить, а він одвернувся,— промовила вона, показуючи на нього.— Я б його вишпетила, коли б він зі мною так повівся, як з цими дамами.

1 За ним тепер усі побиваються.

Раптом усе заворушилось, натовп загомонів, рушив вперед* знову розступився, заграла музика, і під її звуки між двома рядами людей увійшов государ. За ним ішли господиня і господар. Государ ішов швидко, вклоняючись праворуч і ліворуч, наче поспішаючи звільнитися від цієї першої хвилини зустрічі. Музиканти грали полонез, відомий тоді по словах, складених на нього. Слова ці починались: "Олександр, Єлизавета, ви захоплюєте нас". Государ пройшов у вітальню, натовп ринув до дверей; кілька осіб, із зміненими виразами облич, квапливо пройшли туди й назад. Натовп знову відхлинув од дверей вітальні, в яку увійшов государ, розмовляючи з господинею. Якийсь молодий-чоловік з розгубленим виглядом наступав на дам, просячи їх податись назад. Деякі дами, забувши всі правила вищого світу,, як про це свідчили вирази облич, псуючи свої туалети, проштовхувалися вперед. Мужчини стали підходити до дам і стрітись у пари полонезу.

Усі розступились, і государ, усміхаючись і не в такт ведучи за руку господиню дому, вийшов з дверей вітальні. За ним ішли господар з М. О. Нарішкіною, потім посланники, міністри, різні генерали, яких, не замовкаючи, називала Перонська. Більше як половина дам мали кавалерів і йшли або готувалися йти в полонез. Наташа відчувала, що вона залишалась з матір'ю і Сонею-серед меншої частини дам,— їх відтіснили до стіни і не взяли в полонез. Вона стояла, опустивши свої тоненькі руки, стримуючи дихання, від чого розмірено піднімалися, ледве визначаючись, її груди, і зляканими блискучими очима дивилась перед себе з виразом готовості на величезну радість і на величезне горе. Її не цікавили ні государ, ні всі важні особи, на яких показувала Перонська,— в неї була одна думка: "Невже так ніхто й не підійде до мене, невже я не танцюватиму між першими, невже мене не помітять усі ці чоловіки, які тепер, здається, й не бачать мене, а коли дивляться на мене, то дивляться з таким виразом, наче кажуть: — Аї це не вона, то нічого й— дивитися.— Ні, цього не може бути! — думала вона.— Вони ж повинні знати, як мені хочеться танцювати, як я чудово танцюю і як їм весело-буде танцювати зі мною".

Звуки полонезу, що тривав досить довго, вже почали звучат сумовито — спогадом у Наташиних вухах. Їй хотілося плакати. Перонська відійшла від них. Граф був на другому кінці зали, грацфиня, Соня і вона стояли самі одні як у лісі, в цьому чужому натовпі, нікому не цікаві й не потрібні. Князь Андрій пройшов з якоюсь дамою повз них, очевидно не впізнаючи їх. Красунь Анатоль, усміхаючись, щось говорив дамі, яку він вів, і глянув на Наташине обличчя тим поглядом, яким дивляться на стіни. Борис двічі пройшов повз них і кожного разу одвертався. Берг з дружиною не танцювали і підійшли до них.

Наташі здалося образливим це родинне зближення тут, на балу, наче не було іншого місця для родинних розмов, крім балу. Вона не слухала й не дивилася на Віру, яка щось казала до неї про своє зелене плаття.

Нарешті государ зупинився коло своєї останньої дами (він танцював з трьома), музика замовкла; заклопотаний ад'ютант наткнувся на Ростових, просячи їх кудись поступитися, хоч вони стояли біля самої стіни, і з хорів почулись виразні, обережні і вабливо-розмірені звуки вальсу. Государ з усмішкою оглянув залу. Минула хвилина — ніхто ще не починав. Ад'ютант-розпорядник підійшов до графині Безухової і запросив її. Вона, усміхаючись, підняла руку і поклала її, не дивлячись на ад'ютанта, на його плече. Ад'ютант-розпорядник, майстер свого діла, впевнено, поволі й розмірено, міцно обійнявши даму, пустився з нею спочатку гліссадом, краєм круга, в кутку зали підхопив її лівою рукою, повернув її, і з-за дедалі бистріших звуків музики чутно було тільки розмірене цокання острог швидких і спритних ад'ю-тантових ніг, і через кожні три такти на повороті ніби спалахувала, розвіваючись, оксамитна сукня його дами. Наташа дивилася на них і ладна була плакати, що це не вона танцює цей перший тур вальсу.

Князь Андрій у своєму полковницькому, білому (по кавалерії) мундирі, в панчохах і черевиках, жвавий і веселий, стояв у перших рядах кола, недалеко від Ростових. Бдрон

Фіргоф розмовляв з ним про завтрашнє гадане перше засідання Державної Ради. Князь Андрій, як людина близька Сперанському і учасник законодавчої комісії, міг дати певні відомості про засідання завтрашнього дня, про яке ходили різні балачки. Але він не слухав того, що йому казав Фіргоф, і дивився то на государя, то на кавалерів, які збиралися танцювати, але не наважувались увійти в коло.

Князь Андрій спостерігав цих кавалерів, що ніяковіли при государеві, і дам, які завмирили від бажання бути запрошеними. П'єр підійшов до князя Андрія і схопив його за руку.

— Ви завжди танцюєте. Тут є моя *protégée*, Ростова молода, запросить її,— сказав він.

— Де? — спитав Волконський.— Пробачте,— сказав він, звертаючись до барона,— цю розмову ми в іншому місці доведемо до кінця, а на балу треба танцювати.— Він вийшов уперед, у напрямі, що його показував йому П'єр. Розпачливе, завмираюче Наташице обличчя впало в око князеві Андрію. Він упізнав її, вгадав її почуття, зрозумів, що це в неї лише початок, згадає її розмову на вікні і з веселим обличчям підійшов до графині Ростової.

— Дозвольте познайомити вас з моєю дочкою,— сказала графиня, червоніючи.

— Я маю приємність бути знайомим, якщо графиня пам'ятає мене,— мовив князь Андрій з чемним і низьким укланом, що цілком суперечив зауваженням Перонської про його грубість, підходячи до Наташі і піднявши руку, щоб обійняти її талію ще раніше, ніж він доказав запрошення до танцю. Він запропонував тур вальсу. Наташине обличчя, з тим виразом завмирання і готовості на відчай і на захват, раптом осяяла щаслива, вдячна, дитяча усмішка.

"Давно я чекала тебе",— наче сказала ця злякана і щаслива дівчинка своєю виниклою з-за готових сліз усмішкою, піднімаючи сврю руку на плече князя Андрія. Вони були другою парою, що ввійшла у коло. Князь Андрій був один з кращих танцюристів свого часу. Наташа танцювала чудово. Ніжки її в бальних атласних черевичках швидко, легко і незалежно від неї робили своє діло, а обличчя сяяло захватом щастя. Її оголені шия і руки були худі й негарні. В порівнянні з плечима Елен, її плечі були худі, груди ледь визначалися, руки тонкі; але на Елен був уже ніби лак від усіх тисяч поглядів, що торкалися її тіла, а Наташа здавалася дівчинкою, яку вперше оголили і якій це було б дуже соромно, якби її не впевнили, що так конче треба.

Князь Андрій любив танцювати і, бажаючи якнайшвидше від-караскатися від політичних і розумних розмов, з якими всі зверталися до нього, і бажаючи якнайшвидше розірвати це прикре для нього коло ніяковості, що утворилося від присутності государя, пішов танцювати і вибрав Наташу, тому що на неї показав йому П'єр і тому, що вона перша з гарненьких жінок впала йому в око; але тільки-но він обняв цей тонкий рухливий стан, і вона заворушилась так близько від нього і усміхнулася так близько йому, вино її чарів ударило йому в голову; він відчув себе ожимим і помолоділим, коли, переводячи дух і залишивши її, зупинився і став дивитися на танцюристів.

Після князя Андрія до Наташі підійшов Борис, запрошуючи її до танцю, підійшов і той танцюрист ад'ютант, що почав бал, і інші молоді люди, і Наташа, передаючи своїх лишніх кавалерів Соні, щаслива і розчервоніла, не переставала танцювати цілий вечір. Вона нічого не помітила й не бачила з того, що цікавило всіх на цьому балу. Вона не тільки не помітила, як государ довго розмовляв з французьким посланником, як він особливо ласкаво говорив з такою-то дамою, як принц такий-то і такий-то зробили і сказали те-то, як Елен мала великий успіх і удостоїлась особливої уваги такого-то; вона не бачила навіть государя і помітила, що він поїхав, лише з того, що після його від'їзду бал пожвавішав. Один з веселих котильйонів, перед вечерею, князь Андрій знову танцював з Наташею. Він нагадав їй про їхню першу зустріч в отраденській алеї і про те, як вона не могла заснути місячної ночі і як він мимоволі чув її. Наташа почервоніла при цьому нагадуванні і намагалась виправдатися, наче було щось негоже в тому почутті, в якому мимоволі підслухав її князь Андрій.

Князь Андрій, як і всі люди, що вирости у вищому світі, любив зустрічати в ньому те, що не мало на собі загального світського відпечатку. І такою була Наташа, з її подивом, радістю і полохливістю і навіть огріхами у французькій мові. Він особливо ніжно й обережно обходився і говорив з нею. Сидячи коло неї, розмовляючи з нею про зовсім прості й незначні речі, князь Андрій милувався радісним блиском її очей і усмішки, що стосувалася не його мови, а її внутрішнього щастя. У той час, як Наташу вибирали і вона з усмішкою вставала і йшла танцювати, князь Андрій милувався особливо її полохливою грацією. В середині котильйону Наташа, закінчивши фігуру, ще важко дихаючи, підходила до свого місця. Новий кавалер знову запросив її. Вона втомилась і задихалась і, видно, подумала відмовитись, але зараз же знову весело підняла руку на плече кавалера і усміхнулась до князя Андрія.

"Я б рада відпочити й посидіти з вами, я втомилася; та ви бачите, як мене вибирають, і я з цього рада, і я щаслива, і я всіх люблю, і ми з вами все не розуміємо", — і ще багато й багато чого сказала ця усмішка. Коли кавалер залишив її, Наташа побігла через зал, щоб узяти двох дам для фігур.

"Якщо вона підійде спочатку до своєї кухні, а потім до другої дами, то вона буде моєю дружиною", — сказав цілком несподівано сам до себе князь Андрій, дивлячись на неї. Вона підійшла раніше до кухні.

"Яка дурниця іноді спадає на думку! — подумав князь Андрій. — Але певне тільки те, що ця дівчина така мила, така особлива, що вона не протанцює тут місяця і вийде заміж... Це тут виняток", — думав він, коли Наташа, поправляючи біля корсажа пониклу троянду, сідала біля нього.

Наприкінці котильйону старий граф підійшов у своєму синьому фракку до тих, що танцювали. Він запросив до себе князя Андрія і спитав дочку, чи весело їй. Наташа не відповіла, тільки усміхнулася такою усмішкою, яка докірливо говорила: "як можна питати про це?"

— Так весело, як ніколи в житті! — сказала вона, і князь Андрій, помітив, як

швидко піднялись були її худі руки, щоб обняти батька, і зараз же опустилися. Наташа була така щаслива, як ще ніколи в житті. Вона була на тому найвищому щаблі щастя, коли людина робиться цілком доброю і гарною, і не вірить у можливість зла, нещастя й горя.

П'єр на цьому балу вперше відчув себе ображеним тим становищем, яке посідала його дружина у вищих сферах. Він був понурий і неуважливий. Поперек лоба в нього була широка складка, і він, стоячи біля вікна, дивився крізь окуляри і нікого не бачив.

Наташа, ідучи до вечері, пройшла повз нього.

Похмуře, нещасне П'єрове обличчя вразило її. Вона зупинилась навпроти нього. Їй хотілось допомогти йому, передати йому лишок свого щастя.

— Як весело, графе,— сказала вона,— правда ж?

П'єр розгублено усміхнувся, явно не розуміючи того, що йому казали.

— Так, я дуже радий,— сказав він.

"Як вони можуть бути незадоволені з чогось,— думала Наташа.— Особливо такий хороший, як цей Безухов?" На Наташин погляд, усі присутні на балу були однаково Добрі, милі, чудесні люди, які любили один одного: ніхто не міг образити один одного, і тому всі повинні були бути щасливими.

XVIII

Другого дня князь Андрій згадав вчорашній бал, але не надовго зупинився на ньому думками. "Так, дуже пишний бал був. І ще... ага, Ростова дуже мила. Щось у неї є свіже, особливе, не петербурзьке, що відрізняє її". Ось усе, що він думав про вчорашній бал і, напившись чаю, сів за роботу.

Але від утоми чи від безсоння день був недобрий для праці, і князь Андрій нічого не міг робити; він усе критикував сам свою роботу, як це часто бувало з ним, і радий був, почувши, що хтось приїхав.

Це був Біцький, який служив у різних комісіях, бував у всіх товариствах Петербурга, палкий прихильник нових ідей і Сперанського і заклопотаний вістовий Петербурга, один з тих людей, які вибирають напрям, як плаття — за модою, але які тому саме здаються найгарячішими партизанами напрямів. Він заклопотано, ледве встигнувши скинути капелюха, вбіг до князя Андрія і зараз же почав говорити. Він щойно взнав подробиці засідання Державної Ради сьогоднішнього ранку, яке відкрив государ, і з захватом розповідав про це. Государева промова була незвичайна. Це була одна з тих промов, які виголошують тільки конституційні монархи. "Государ прямо сказав, що Рада і Сенат є державні стани, він сказав, що управління повинне мати основою не сваволю, а тверді начала. Государ сказав, що фінанси повинні бути перебудовані і звіти повинні бути публічні",— розповідав Біцький, наголошуючи певні слова і значущо розширюючи очі.

— Так, нинішня подія є ера, велична ера в нашій історії,— закінчив він.

Князь Андрій слухав розповідь про відкриття Державної Ради, якого він чекав так нетерпляче і якому надавав такої ваги, і дивувався, що подія ця тепер, коли вона сталася, не тільки не цікавила його, але й здавалася йому зовсім мізерною. Він мовчки,

глузливо слухав захоплену розповідь Біцького. Найпростіша думка приходила йому в голову: "Яке діло мені й Біць-кому, яке діло нам до того, що государеві бажано було сказати на Раді? Хіба все це може зробити мене щасливішим і кращим?"

І це просте міркування раптом знищило для князя Андрія весь колишній інтерес здійснюваних перетворень. Цього ж таки дня князь Андрій мав обідати у Сперанського "en petit comité" ¹, як йому сказав господар, запрошуючи його. Обід цей у сімейному і дружньому колі людини, якою він так захоплювався, раніш дуже цікавив князя Андрія, тим більш, що досі він не бачив Сперанського в його домашньому побуті; а тепер йому не хотілося їхати.

У призначений час обіду, проте, князь Андрій уже входив у власний, невеликий дім Сперанського біля Тавричеського саду. В паркетній їдальні невеликого будиночка, що відзначався незвичайною чистотою (нагадуючи чернечу Чистоту), князь Андрій, трошки спізнившись, уже застав о п'ятій годині все товариство цього petit comité, інтимних знайомих Сперанського. З дам не було нікого, крім маленької дочки Сперанського (довгим лицем схожої на батька) та її гувернантки. Гості були — Жерве, Магніцький і Столипін. Ще з передпокою князь Андрій почув голосну розмову і дзвінкий, чіткий регіт — регіт, схожий на той, яким сміються на сцені. Хтось голосом, схожим на голос Сперанського, чітко відбивав: ха... ха... ха... Князь Андрій ніколи не чув сміху Сперанського, і цей дзвінкий, тонкий сміх державної людини здався йому дуже чудним.

Князь Андрій увійшов до їдальні. Усе товариство стояло між двома вікнами біля невеликого столу з закускою. Сперанський у сірому фракі з зіркою, очевидно в тому ще білому жилеті і в високому білому галстуку, в яких він був на знаменитому засіданні Державної Ради, з веселим обличчям стояв біля столу. Гості оточували його. Магніцький, звертаючись до Михайла Михайловича, розповідав анекдот. Сперанський слухав, зарані сміючись з того, що скаже Магніцький. Під той час, як князь Андрій увійшов до кімнати, слова Магніцького знову заглушив сміх. Голосно басив Столипін, пережовуючи шматок хліба з сиром; тихим сміхом шипів Жерве і тонко, чітко сміявся Сперанський.

Сперанський, усе ще сміючись, подав князеві Андрію свою білу, ніжну руку.

— Дуже радий вас бачити, князю,— сказав він.— Хвилинку...— звернувся він до Магніцького, перериваючи його розповідь.— У нас сьогодні умова: обід приємності і ні слова про справи.— І він знову звернувся до оповідача і знову засміявся.

¹ у дружньому колі,

Князь Андрій з подивом і смутком розчарування слухав цей сміх і дивився, як сміється Сперанський. Це був не Сперанський, а інша^ людина, здавалося князеві Андрію. Усе, що раніш таємничим і привабливим здавалося князеві Андрію у Сперанському, раптом стало йому ясним і непривабливим.

За столом розмова ні на мить не замовкала і складалася начебто зі збірки смішних анекдотів. Ще Магніцький не встиг кінчити своєї розповіді, як уже хтось інший виявив готовість розповісти щось, що було ще смішніше. Анекдоти здебільшого стосувалися

коли не самого службового світу, то осіб службових. Здавалося, що в цьому товаристві так остаточно було визначено нікчемність цих осіб, що ставлення до них могло бути тільки одно; добродушно-гумористичне. Сперанський розповів, як на засіданні Ради сьогодні вранці глухий сановник на запитання про його думку відповів, що він тієї ж думки. Жерве розповів цілу справу про ревізію, визначну безглуздя усіх дійових осіб. Столипін, заїкаючись, втрутився у розмову і гаряче почав говорити, загрожуючи надати розмові серйозного характеру, про зловживання за попереднього порядку, Магніцький став кепкувати з гарячності Столипіна, Жерве вставив жарт, і розмова набрала знову попереднього веселого напрямку.

Очевидно, Сперанський після праці любив відпочити і повеселитися у приятельському колі, і всі його гості, розуміючи його бажання, намагались веселити його і самі веселитися. Та веселощі ці здавались князеві Андрію важкими й невеселими. Тонкий звук голосу Сперанського неприємно вражав його і безугавний сміх своєю фальшивою нотою чомусь ображав почуття князя Андрія. Князь Андрій не сміявся і боявся, що він буде важким для цього товариства. Але ніхто не помічав його невідповідності до загального настрою. Здавалося, всім було дуже весело.

Він кілька разів хотів зайти в розмову, але щоразу його слово викидалось геть, як корок з води; і він не міг жартувати разом з ними.

Нічого не було поганого чи недоречного в тому, що вони говорили, усе було дотепне і могло б бути смішним; та чогось того самого, що являє собою сінь веселощів, не тільки не було, але й не знали вони, що воно буває.

По обіді дочка Сперанського та її гувернантка встали. Сперанський приголубив дочку своєю білою рукою і поцілував її. І цей жест здався неприродним князеві Андрію.

Мужчини, по-англійському, zostалися за столом і за портвейном. Почалась розмова про іспанські справи Наполеона, що їх усі схвалювали, і в середині її князь Андрій став перечити їм. Сперанський усміхнувся і, очевидно, бажаючи відхилити розмову від прибраного напрямку, розповів анекдот, не пов'язаний з розмовою. На якусь часинку всі замовкли.

Посидівши за столом, Сперанський заткнув пляшку з вином і, сказавши: "Тепер добре винце в чобітках ходить", віддав

<служі і встав. Усі встали і, так само гамірно розмовляючи, пішли до вітальні. Сперанському подали два конверти, які привіз кур'єр. Він узяв їх і пройшов до кабінету. Тільки-но він вийшов, загальні веселощі замовкли і гості розсудливо й тихо стали перемовлятися один з одним.

— Ну, тепер декламація! — сказав Сперанський, виходячи з кабінету. — Дивний талант! — звернувся він до князя Андрія. Магніцький зараз же став у позу і почав говорити французькі жартівливі вірші, що він склав на деяких відомих осіб Петербурга; кілька разів його перебивали аплодисментами. Князь Андрій, по закінченні декламації, підійшов до Сперанського, прощаючись з ним.

— Куди ви так рано? — сказав Сперанський.

— Я обіцяв на вечір...

Вони помовчали. Князь Андрій дивився зблизька в ці дзеркальні очі, що не пропускали в себе, і йому стало смішно, як він міг чекати чого-небудь від Сперанського і від усієї своєї діяльності, зв'язаної з ним, і як міг він надавати ваги тому, що робив Сперанський. Цей ретельний, невеселий сміх довго не переставав звучати у вухах князя Андрія після того, як він поїхав від Сперанського.

Повернувшись додому, князь Андрій став згадувати своє петербурзьке життя за ці чотири місяці, наче щось нове. Він згадував свої турботи, запобігання, історію свого проекту військового уставу, який було прийнято до відома і якого намагались замовчати лише тому, що друга робота, дуже погана, була вже зроблена і подана государеві; згадав про засідання комітету, членом якого був Берг; згадав, як на цих засіданнях старанно і тривало обговорювалось усе щодо форми і процесу засідань комітету, і як старанно і похапцем обминалося все, що стосувалося суті справи. Він згадав про свою законодавчу працю, про те, як він заклопотано перекладав на російську мову статті римського і французького зводу, і йому стало совісно за себе. Потім він виразно уявив собі Богучарово, свою роботу в селі, свою поїздку до Рязані, згадав селян, Дрона-старосту, і приклавши до них нрава осіб, які він розподіляв за параграфами, він здивувався, як він міг так довго морочитися з такою марною справою.

, XIX

Другого дня князь Андрій поїхав з візитами до деяких родин, у кого він ще не був, і в тому числі до Ростових, з якими він поновив знайомство на останньому балу. Крім законів чемності, за якими йому треба було бути в Ростових, князеві Андрію хотілося бачити вдома цю особливу, жваву дівчину, від якої залишилася в нього приємна згадка.

Наташа одна з перших зустріла його. Вона була в домашньому синьому платті, в якому вона здалася князеві Андрію ще кращою, ніж у бальному. Вона і вся родина Ростових прийняли князя Андрія, як давнього друга, просто й гостинно. Князеві Андрію здалося, що вся родина, до якої він раніше ставився суворо, тепер складається з чудесних, простих і добрих людей. Гостинність і добродушність старого графа, особливо приємні й дивні в Петербурзі, були такі, що князь Андрій не міг відмовитись від обіду. "Так, це добрі, гарні люди,— думав Волконський,— певна річ, вони не розуміють ні на волосинку того скарбу, який мають у Наташі; але вони — добрі люди, які становлять найкращий фон для того, щоб на ньому вирізнялась ця особливо-поетична, переповнена життям, чудесна дівчина!"

Князь Андрій почував у Наташі наявність цілком чужого для нього, особливого світу, сповненого якихось невідомих йому радощів, того чужого світу, який ще тоді, в отраденській алеї і на вікні, місячної ночі так дражнив його. Тепер цей світ більше не дражнив його, не був чужим світом, він сам, вступивши в нього, знаходив у ньому нову для себе втіху.

По обіді Наташа, на просьбу князя Андрія, пішла до клавикордів і почала співати. Князь Андрій стояв біля вікна, розмовляючи з дамами, і слухав її. Посеред фрази князь Андрій замовк і відчув раптово, що до його горла підступають сльози, можливості яких він не знав за собою. Він подивився на Наташу під час її співу, і в душі його відбулося

щось нове і щасне. Він був щасливий і йому разом з тим було сумно, йому зовсім не було чого плакати, але він ладен був плакати. Чого? Згадавши колишню любов? маленьку княгиню? свої розчарування?, свої надії на майбутнє?.. Так і ні. Головне, чого йому хотілося плакати, було те, що він раптом ясно усвідомив страшну протилежність між чимсь безконечно-великим і невизначеним, що було в ньому, і чимсь вузьким і тілесним, чим він був сам і навіть була вона. Ця протилежність гнітил[^] й радувала його під час її співу.

Кінчивши спів, Наташа відразу підійшла до нього і спитала його, як* йому подобається її голос? Вона спитала це і зникла вже після того, як вона це сказала, зрозумівши, що цього не треба було питати. Він усміхнувся, дивлячись на неї, і сказав, що йому подобається її спів так само, як і все, що вона робить.

Князь Андрій пізно увечері поїхав від Ростових. Він ліг спати за звичкою лягати, але незабаром побачив, що він не може заснути. Він то, засвітивши свічку, сидів у ліжку, то вставав, то знову лягав, і безсоння нітрохи не обтяжувало його: так радісно й новітньо було в нього на душі, наче він з душної кімнати вийшов на вільний світ божий, йому і на думку не спадало, що він був закоханий в Ростову; він не думав про неї; він тільки уявляв її собі, і через те все життя його поставало перед ним у новому світлі. "Чого я б'юсь, чого я морочуся в цій вузькій, замкнутій рамці, коли життя, все життя з усіма його радощами відкрите передо мною?" — казав він собі. І він вперше по довгому часі почав робити щасливі плани на майбутнє. Він вирішив сам з собою, що йому треба подбати про виховання свого сина, підшукавши для нього вихователя і доручивши йому; потім треба вийти у відставку і поїхати за кордон, бачити Англію, Швейцарію, Італію. "Мені треба користатися зі своєї волі, поки так багато почуваю в собі сили й молодості,— казав він сам собі.— П'єр мав рацію, кажучи, що треба вірити в можливість щастя, щоб бути щасливим, і я тепер вірю в нього. Залишимо мертвим ховати мертвих, а поки живий, треба жити і бути щасливим",— думав він.

XX

Одного ранку полковник Адольф Берг, якого П'єр знав, як знав усіх в Москві і в Петербурзі, в чистенькому новісінькому мундирі, з припомадженими наперед височками, як носив государ Олександр Павлович, приїхав до нього.

— Я щойно був у графині, вашої дружини, і так мені не пощастило, що моєї просьби не могли виконати; сподіваюся, що у вас, графе, мені пощастить більше,— сказав він, усміхаючись.

— Чого зволите, полковнику? Я до ваших послуг.

— Я тепер, графе, вже цілком влаштувався на новій квартирі,— повідомив Берг, очевидно знаючи, що звістка ця не могла не бути приємною,— і тому бажав зробити так, маленьку вечірку для моїх і моєї дружини знайомих. (Він ще приємніше усміхнувся.) Я хотів просити графиню і вас зробити мені честь завітати до нас на чашку чаю і... на вечерю.

Тільки у графині Єлени Василівни, яка вважала для себе принизливим товариство якихось Бергів, могло вистачити жорстокості відмовитися від такого запрошення. Берг

так ясно пояснив, чому він бажає зібрати в себе невеличке і гарне товариство, і чому це йому буде приємно, і чому він для карт і для чого-небудь поганого жаліє грошей, але для гарного товариства ладен і зробити витрати, що П'єр не міг відмовитися і обіцяв бути.

— Тільки не пізно, графе, якщо смію просити; так без десяти хвилин о восьмій, смію просити. Партію складемо, генерал наш буде. Він дуже добрий до мене. Повечеряємо, графе. То зробіть ласку.

Всупереч своїй звичці спізнюватися, П'єр цього дня, замість восьмої без десяти хвилин, приїхав до Бергів о восьмій без чверті.

Берги, придбавши всього, що треба було для вечора, вже готові були приймати гостей.

У новому, чистому, світлому, прибраному бюстиками та картинками і новою меблею, кабінеті сидів Берг з дружиною.

Берг у новенькому, застібнутому мундирі сидів біля дружини, пояснюючи їй, що завжди можна і треба мати знайомство з людьми вищими за себе, бо тоді лише є приємність від знайомств.

— Переймеш що-небудь, можеш попросити про що-небудь. Ось подивись, як я жив з перших чинів (Берг життя своє лічив не роками, а височайшими нагородами). Мої товариші тепер ще нішо, а я на вакансії полкового командира, я маю щастя бути вашим чоловіком (він встав і поцілував Віру в руку, але по дорозі до неї відігнув ріжок килима, що завернувся). І чим я набув усе це? Головне, умінням вибирати свої знайомства. Само собою зрозуміло, що треба бути добродішним і акуратним.

Берг усміхнувся, свідомий своєї вищості перед кволюю жінкою, і замовк, подумавши, що все ж таки ця мила дружина його є квола жінка, яка не може збагнути всього того, що становить гідність чоловіка, — ein Mann zu sein Віра в той самий час також усміхнулася, свідомою своєї вищості перед добродішним, гарним чоловіком, який, проте, помилково, як і всі чоловіки, на Вірин погляд, розумів життя. Берг, судячи по своїй дружині, вважав усіх жінок кволими і дурними. Віра, судячи по одному своєму чоловікові і поширюючи це спостереження, гадала, що всі чоловіки тільки приписують собі розум, а разом з тим нічого не розуміють, горді і егоїсти.

Берг встав і, обнявши свою дружину обережно, щоб не зім'яти мереживної пелеринки, за яку він дорого заплатив, поцілував її в середину губ.

— Одно тільки, щоб у нас не було так скоро дітей, — сказав він за неусвідомленою для себе філіцією ідей.

— Справді, — відповіла Віра, — я зовсім цього не бажую. Треба жити для громадянства.

— Така сама була на княгині Юсуповій, — сказав Берг, зі щасливою і доброю усмішкою показуючи на пелеринку.

У цей час повідомили про приїзд графа Безухова. Подружжя переглянулось самовдоволеною усмішкою, кожне собі приписуючи честь цих відвідин.

"Ось що значить уміти робити знайомства, — подумав Берг, — ось що значить уміти

поводитись!"

— Тільки, будь ласка, коли я розважаю гостей,— сказала Віра,— ти не перебивай мене, бо я знаю чим зацікавити кожного і в якому товаристві що треба говорити.

Берг теж усміхнувся.

— Не можна —ж: іноді з чоловіками чоловіча розмова повинна бути,— сказав він.

П'єра прийняли в новенькій вітальні, в якій ніде сісти не можна було, не порушивши симетрії, чистоти і порядку, і тому ділком зрозуміло було й не дивно, що Берг великодушно про-

1 бути мужчиною.

30*

понував порушити симетрію крісла чи дивана для дорогого гостя і, видно, перебуваючи сам щодо цього у болісній нерішучості, запропонував рішення цього питання на розсуд гостя. П'єр розладнав симетрію, підсунувши собі стільця, і зразу ж Берг і Віра почали вечір, перебиваючи одне одного й розважаючи гостя.

Віра вирішила в своїй голові, що П'єра треба розважати розмовою про французьке посольство і відразу ж почала цю розмову. Берг вирішив, що потрібна і чоловіча розмова; він перебив мову дружини, порушуючи питання про війну з Австрією і мимоволі з загальної розмови перейшов на особисті міркування про ті пропозиції, які йому було зроблено для участі в австрійському поході, і про ті причини, через які він не прийняв їх. Незважаючи на те, що розмова була дуже недолатною і що Віра сердилась за втручання чоловічого елемента, і чоловік і дружина з приємністю почували, що, хоч був лише один гість, все-таки їх вечір почався дуже гарно і що вечір був, як дві краплини води, схожий на всякий інший вечір з розмовами, чаєм і засвіченими свічками.

Невдовзі приїхав Борис, давній товариш Берга. Він з деяким відтінком вищості й поблажливості обходився з Бергом і Вірою. За Борисом приїхала дама з полковником, потім сам генерал, потім Ростови, і вечір уже цілком безперечно став схожий на всі вечори. Берг з Вірою не могли стримувати радісної усмішки, спостерігаючи цей рух по вітальні, поклони, звук цього безладного гомону і шелестіння суконь. Усе було, як і у всіх, особливо схожий був генерал, який, похваливши квартиру, поплескавши по плечу Берга, з батьківським самоуправством розпорядився розстановкою бостонного столу. Генерал сів біля графа Іллі Андрійовича, як найзнатнішого з грстей після себе. Старенькі зі старенькими, молоді з молодими, господиня біля чайного столу, на якому було зовсім таке ж саме печиво у срібному кошичку, яке було у Паніних на вечорі, все було цілком так само, як у інших.

XXI

П'єр, як один з найбільш почесних гостей, повинен був сісти в бостон з Іллею Андрійовичем, генералом і полковником. П'єру за бостонним столом довелося сидіти навпроти Наташі, і дивна зміна, що сталася з нею від часу балу, вразила його. Наташа була мовчазна і не тільки не була така гарна, як на балу, але вона була б погана, якби не мала такого покірливого, байдужого вигляду.

"Що з нею?" — подумав П'єр, глянувши на неї. Вона сиділа біля сестри за чайним столом і неохоче, не дивлячись на нього, відповідала щось Борисові, який підсів до неї. Відходивши цілу масть і забравши на втіху своєму партнерові п'ять взяток, П'єр, чуючи гомін вітання і кроки якихось гостей, що ввійшли до кімнати під час збирання взяток, знову глянув на неї.

"Що з нею сталося?" — ще більш здивовано сказав він сам собі.

Князь Андрій з бережливо-ніжним виразом стояв перед нею говорив їй щось. Вона, підвівши голову, розрум'янившись і, очевидно, намагаючись стримати поривчасте дихання, дивилась на нього. І яскраве сяйво якогось внутрішнього, раніш погашеного вогню знову горіло в ній. Вона вся змінилась. З поганої знову стала такою ж якою була на балу.

Князь Андрій підійшов до П'єра, і П'єр помітив новий молодий вираз і в обличчі свого друга.

П'єр кілька разів пересідав під час гри, то спиною, то обличчям до Наташі, і протягом шести роберів робив спостереження над нею і над своїм другом.

"Щось дуже важливе відбувається між ними", — думав П'єр, і радісне і разом гірке почуття змушувало його хвилюватися і забувати про гру.

Після шести роберів генерал встав, сказавши, що отак неможливо грати, і П'єр звільнився. Наташа осторонь розмовляла з Сонею та Борисом. Віра про щось з тонкою усмішкою говорила з князем Андрієм. П'єр підійшов до свого друга і, спитавши, чи не таємниця те, що говорить, сів біля них. Віра, помітивши увагу князя Андрія до Наташі, вирішила, що на вечорі, на справжньому вечорі конче треба, щоб були тонкі натяки на почуття, і вибравши час, коли князь Андрій був сам, почала з ним розмову про почуття взагалі і про свою сестру. Їй треба було з таким розумним (яким вона вважала князя Андрія) гостем застосувати свою дипломатичну майстерність.

Коли П'єр підійшов до них, він помітив, що Віра самовдоволено захоплена розмовою, князь Андрій (що з ним рідко* бувало) здавався збентеженим.

— Як ви гадаєте? — з тонкою усмішкою казала Віра. — Ви, князю, такі проникливі і так розумієте відразу характери людей. Що ви думаєте про Наталі, чи може вона бути сталою у своїх симпатіях, чи може вона так, як інші жінки (Віра розуміла себе), один раз покохати людину і назавжди залишитись вірною? Це я вважаю справжнім коханням. Як ви думаєте, князю?

— Я занадто мало знаю вашу сестру, — відповів князь Андрій з глузливою усмішкою, під якою він хотів приховати свою ніяковість, — щоб розв'язати таке тонке питання; і потім я помічав, що чим менш подобається жінка, тим вона буває сталішою, — додав він і подивився на П'єра, що в цей час підійшов до них.

— Так, це правда, князю; у наш час, — говорила далі Віра (згадуючи про наш час, як взагалі люблять згадувати обмежені люди, думаючи, що вони знайшли і оцінили особливості нашого часу і що властивості людей змінюються з часом), — в наш час дівчина має стільки свободи, що *le plaisir d'être courtisée*¹ часто заглушує в ній справжнє почуття. *Et Nathalie, il faut l'avouer, y est très sensible*². — Повернення до

Наталі знову змусило неприємно скривитися князя Андрія; він хотів встати, але Віра продовжувала з іще більш витонченою усмішкою.

— Я гадаю, ніхто так не був *courtisée*³, як вона,— казала Віра,— але ніколи, до самого останнього часу ніхто серйозно їй не подобався. Ось ви знаєте, графе,— звернувшись до П'єра,— навіть наш милий *cousin* Борис, який був, *entre nous*⁴, дуже й дуже *dans le pays du tendre*..Б,— говорила вона, натякаючи на карту кохання, що була тоді у вжитку.

Князь Андрій насуپлено мовчав.

— Адже ви дружні з Борисом? — спитала його Віра.

— Так, я його знаю...

— Він певне вам казав про свою дитячу любов до Наташі?

— А була дитяча любов? — раптом несподівано почервонівши, спитав князь Андрій.

— Так. *Vous savez entre cousin et cousine cette intimité mène quelquefois à l'amour: le cousinage est un dangereux voisinage. N'est ce pas?"*

* — О, безперечно,— сказав князь Андрій і раптом неприродно пожвавішав і став жартувати з П'єром про те, яким він повинен бути обережним у своєму обходженні зі своїми п'ятдесятилітніми московськими кузинами, і серед жартівливої розмови встав і, взявши під руку П'єра, одвів його вбік.

? і— Ну що? — спитав П'єр, який здивовано спостерігав чудне збудження свого друга і помітив погляд, що його він, встаючи, кинув на Наташу.

— Мені треба, мені треба поговорити з тобою,— сказав князь Андрій.— Ти знаєш наші жіночі рукавички (він говорив про ті масонські рукавички, що давалися новообраному братові для вручення коханій). Я... та ні, я згодом поговорю з тобою...— І з чудним блиском в очах, з неспокоєм у рухах князь Андрій підійшов до Наташі і сів біля неї. П'єр бачив, як князь Андрій щось спитав її, і вона, спалахнувши, відповіла йому.

Але в цей час Берг підійшов до П'єра, дуже упрощуючи його взяти участь у суперечці між генералом і полковником про іспанські справи.

Берг був задоволений і щасливий. Усмішка радості не сходила з його обличчя! Вечір був дуже гарний і цілком такий, як

1 приємність бути поміченою

2 І Наталі, треба признатися, до цього дуже чутлива.

3 предметом залицяння,

4 між нами кажучи, 6 в країні ніжного...

в Ви знаєте, між двоюрідним братом і сестрою ця близькість дуже часто приводить до любові: двоюрідні — небезпечна річ. Хіба не так?

і інші вечори, які він бачив. Усе було схоже. І дамські тонкі розмови, і карти, і за картами генерал, який підвищує голос, і самовар, і печиво; але одного ще бракувало, того, що він завжди бачив н"а вечорах, які він бажав наслідувати. Бракувало голосної розмови між мужчинами і суперечки про що-небудь важливе й розумне. Генерал почав цю розмову, і ось до неї Беїрг залучив П'єра.

Другого дня князь Андрій поїхав до Ростових обідати, бо його кликав граф Ілля Андрійович, і провів у них цілий день.

Усі в домі почували, заради кого їздив князь Андрій, і він, не приховуючи цього, цілий день намагався бути з Наташею. Не лише в душі Наташі, зляканої, але щасливої і радісно піднесеної, але й у всьому домі почувався страх перед чимсь важливим, що мало статися. Графиня сумними і серйозно-строгими очима дивилась на князя Андрія, коли він розмовляв з Наташею, і боязко і вдавано починала яку-небудь незначну розмову, як тільки він оглядався на неї. Соня боялась відійти від Наташі і боялась бути на заваді, коли вона була з ними. Наташа блідла від страху чекання, на хвилину залишившись з ним віч-на-віч. Князь Андрій дивувався її своєю несміливістю. Вона почувала, що йому треба було сказати їй щось, але що він не міг на це зважитись.

Коли увечері князь Андрій поїхав, графиня підійшла до Наташі й пошепки сказала:

— Ну що?

— Мамо, ради бога, нічого не питайте мене тепер. Це не можна казати,— промовила Наташа.

Але незважаючи на те, цього вечора Наташа то схвильована, то злякана, втупивши очі в одну точку, довго лежала в матиному ліжку. То вона розповідала їй, як він хвалив її, то як він казав, що поїде за кордон, то, що він питав, де вони житимуть цього літа, то як він питав її про Бориса.

— Але такого, такого... зі мною ніколи не було! — казала вона.— Та мені страшно при ньому, мені завжди страшно при ньому. Що це означає? Означає, що це справжнє, так? Мамо, ви спите?

— Ні, серце моє, мені самій страшно,— відповіла мати.— Іди.

— Все одно я не спатиму. Що за дурниці спати! Мамочко, мамочко, такого зі мною ніколи не було! — казала вона, здивована і злякана тим почуттям, що його усвідомлювала в собі.— І хіба ми могли думати!..

Наташі здавалося, що коли ще вперше вона побачила князя Андрія в Отрадному, вона закохалася в нього. Її наче лякало те чудне, несподіване щастя, що той, кого вона вибрала ще тоді (вона твердо була впевнена в цьому), що той самий тепер знову зустрівся їй, і, здається, не байдужий до неї. "І треба було йому, як навмисне, тепер, коли ми тут, приїхати до Петербурга. І треба було нам зустрітись на цьому балу. Все це доля. Ясно, що це доля, що все вело до того. Ще тоді, тільки-но я побачила його,, я відчула щось особливе".

— Що ж він тобі ще казав? Який вірш отой? Прочитай...— сказала мати в задумі, питаючи про вірш, якого князь Андрій написав Наташі в альбом.

— Мамо, це не соромно, що він удівець?

— Годі-бо, Наташо, молись богу. *Les mariages se font dans les cieux* l.

— Голубонько, матусю, як я вас люблю, як мені гарної — вигукнула Наташа, плачучи слізьми щастя та хвилювання і обнімаючи матір.

У цей самий час князь Андрій сидів у П'єра і говорив йому про свою любов до

Наташі і про твердий намір одружитися з нею.

Цього дня у графині Єлени Василівни був раут, був французький посланник, був принц, який став в недавнього часу частим одвідувачем дому графині, і багато блискучих дам та чоловіків. П'єр був внизу, пройшовся по залах і здивував усіх гостей своїм зосереджено-неуважним і понурим виглядом.

Від часу балу П'єр почував у собі наближення припадків іпохондрії і з одчайдушним зусиллям намагався боротись проти них. Після зближення принца з його дружиною П'єра несподівано було вшановано званням камергера і відтоді йому стало тяжко і соромно у великому товаристві і частіше в нього стали з'являтися колишні похмурі думки про марність усього людського. Разом з тим він помітив почуття між Наташею, якій він покровительствував, та князем Андрієм, і почуття це, підкреслюючи протилежність між його становищем і становищем його друга, ще більш посилювало цей похмурий настрій. Він однаково намагався уникати думок про свою дружину і про Наташу та князя Андрія. Знову все йому здавалося мізерним у порівнянні з вічністю, знову поставало питання: "нащо?" І він дні й ночі примушував себе працювати над масонськими роботами, надіючись відігнати наближення злого духа. П'єр о дванадцятій годині, вийшовши з покоїв графині, сидів у себе нагорі перед столом у накурений, низькій кімнаті, в заношеному халаті й переписував з оригіналів шотландські акти, коли хтось увійшов до нього в кімнату. Це був князь Андрій.

— А, це ви,— сказав П'єр неуважно, з незадоволенням на і Шлюби учиняються на небесах.

обличчі.—А я ось працюю,—додав він, показуючи на зошит з-, тим виглядом, з яким— дивляться нещасливі люди на свою роботу, вбачаючи в ній порятунок від знегод життя.

Князь Андрій з осяйним, захопленим і оновленим до життя обличчям зупинився перед П'єром і, не помічаючи його сумного вигляду, з егоїзмом щастя усміхнувся до нього.

— Ну, голубе мій,— сказав він,— я вчора хотів сказати тобі і з цим тепер приїхав до тебе. Ніколи не почував нічого схожого. Я закоханий, друже мій.

П'єр —раптом тяжко зітхнув і повалився своїм важким тілом; на диван поруч з князем Андрієм.

— В Наташу Ростову, так? — сказав він.

— Так, так, а в кого ж? Ніколи не повірив би, але це почуття сильніше за мене. Вчора я мучився, страждав, але й муки цієї я не віддам ні за що на світі. Я не жив раніше. Тепер тільки я живу, але я не можу жити без неї. Та чи може вона любити мене?.. Я старий для неї... Чому ти не говориш?..

— Я? Я? Що я казав вам,— раптом промовив П'єр, встаючи й починаючи ходити по кімнаті.— Я завжди це думав... Ця дівчина такий скарб, такий... Це виняткова дівчина... Любий друже,, я "вас прошу, ви не розумуйте, не вагайтеся, одружуйтесь, одружуйтесь і одружуйтесь... І я певний, щасливішої за вас не буде людини.

— А вона?

— Вона любить вас.

— Не говори дурниць...— сказав князь Андрій, усміхаючись і дивлячись П'єру в очі.

— Любить, я знаю,—' сердито вигукнув П'єр.

— Ні, слухай,— сказав князь Андрій, зупиняючи його за1 руку.— Чи знаєш ти, в якому я стані? Мені треба сказати все кому-небудь.

— Ну, ну, говоріть, я дуже радий,— сказав П'єр, і справді обличчя його змінилося, зморшка розгладилась, і він радісно слухав князя Андрія. Князь Андрій здавався і був зовсім іншою, новою людиною. Де ділася його нудьга, його презирство до життя, його зневіра? П'єр був єдиною людиною, перед якою він наважувався висловитись; але зате він йому висказав усе, що в нього було на душі. То він легко і сміливо робив плани на тривале майбутнє, говорив про те, що він не може пожертвувати своїм щастям для примхи свого батька, що він змусить батька погодитися на цей шлюб і полюбити її або обійдеться без його згоди, то він дивувався, як з чогось чудного, чужого, від нього незалежного, з того почуття, що опанувало його.

— Я б не повірив тому, хто сказав би мені, що я можу так

ЛЮБИТИ,— ГОВОРИВ КНЯЗЬ Андрій.— Це ЗОВСІМ НЄ ТЄ ПОЧУТТЯ, ЩО'

було в мене раніш. Цілий світ розділено для мене на дві половини: одна — вона і там усе щастя, надія, сяйво; друга половина — все, де її нема, там усе смуток і темрява...

— Темрява і морок,— повторив П'єр,— так, так, я розумію це.

— Я не можу не любити сяйва, я не винен у цьому. І я дуже щасливий. Ти розумієш мене? Я знаю, що ти радий за мене.

— Так, так,— потверджував П'єр, зворушеним і смутним поглядом дивлячись на свого друга. Чим світлішою здавалася його доля князя Андрія, тим похмурішою здавалась своя власна.

XXIII

Для одруження треба було батькової згоди, і за цим на дру-тий день князь Андрій поїхав до батька.

Батько з зовнішнім спокоєм, але з внутрішньою злобою сприйняв синове повідомлення Він не міг припустити, щоб хто-небудь хотів змінити життя, вносити в нього що-небудь нове, коли життя для нього вже кінчилося. "Дали б тільки дожити так, як я. хочу, а потім хай би робили, що хотіли",— казав собі старий. З сином, проте, він застосовував ту дипломатію, яку він застосовував у важливих випадках. Взявши спокійний тон, він обміркував усю справу.

По-перше, одруження було не блискуче щодо рідні, багатства та знатності. По-друге, князь Андрій був не першої молодості і кволий здоров'ям (старий особливо наполягав на цьому), а вона була дуже молода. По-третє, був син, якого жаль було віддати дівчиськові. По-четверте, нарешті, сказав батько, •глузливо дивлячись на сина, "я тебе прошу, відклади справу на рік, поїдь за кордон, полікуйся, знайди, як ти хочеш, німця для князя Миколи і потім, коли вже любов, пристрасть, упертість, що хочеш, такі великі, тоді одружуйся. І це останнє моє слово, знай, останнє..." — закінчив князь

таким тоном, яким показував, що ніщо не змусить його змінити своє рішення.

Князь Андрій ясно бачив, що старий надіявся, що почуття його або його майбутньої нареченої не витримає випробування року або що він сам, старий князь, помре до того часу, і вирішив виконати батькову волю: зробити освідчення і відкласти весілля на рік.

Через три тижні після свого останнього вечора у Ростових князь Андрій повернувся до Петербурга.

На другий день після своєї розмови з матір'ю Наташа цілий день чекала Волконського, та він не приїхав. На другий, на третій день було те ж саме. П'єр також не приїжджав, і Наташа, не знаючи того, що князь Андрій поїхав до батька, не могла пояснити собі його відсутності.

Так минуло три тижні. Наташа нікуди не хотіла виїжджати і, як тінь, бездіяльна і смутна, ходила по кімнатах, увечері потай від усіх плакала і не приходила вечорами до матері. Вона раз у раз червоніла і дратувалася. Їй здавалося, що всі знають про її розчарування, сміються і жаліють її. При всій силі внутрішнього горя, це гоноровите горе посилювало її нещастя.

Якось раз вона прийшла до графині, хотіла щось сказати їй і раптом заплакала. Сльози її були слізьми ображеної дитини, яка сама не знає, за що її покарано.

Графиня стала заспокоювати Наташу. Наташа спочатку вслухалася в слова матері, потім раптом перебила її:

— Перестаньте, мамо, я й не думаю і не хочу думати! Так, поїздив і перестав, і перестав...

Голос її затремтів, вона мало не заплакала, але заспокоїлась і вже спокійно додала:

— І зовсім я не хочу виходити заміж. І я його боюсь; тепер я зовсім, зовсім спокійна...

Другого дня по цій розмові Наташа наділа те старе цяття, яке особливо було відоме їй тим, що ранками їй у ньому було весело, і з ранку почала своє попереднє життя, від якого вона відійшла після балу. Вона, напившись чаю, пішла до зали, яку особливо любила за сильний резонанс, і почала співати свої сольфеджі (вправи зі співу). Закінчивши перший урок, вона зупинилась на середині зали і повторила одну музичну фразу, що особливо сподобалась їй. Вона прислухалась радісно до тієї (наче несподіваної для неї) чарівливості, з якою ці звуки, переливаючись, наповнили всю порожнюву зали і повільно завмерли, і їй раптом стало весело. "Нащо про це багато думати, і так гарно", — сказала вона собі і стала ходити туди й сюди по залі, ступаючи по дзвінкому паркету не простими кроками, а на кожному кроці переступаючи з корочка (на ній були нові, улюблені черевики) на носок, і так само радісно, як і до звуків свого голосу, прислухаючись до цього розміреного, тупоту корочка і поскрипування носка. Проходячи повз дзеркало, вона заглянула в нього. "Ось яка я! — наче говорив вираз її обличчя при цьому. — Ну, і добре. І нікого мені не треба".

Лакей хотів увійти, щоб прибрати щось у залі, але вона не пустила його і, зачинивши за ним двері, продовжувала свою прогулянку. Вона повернулась цього ранку знову до свого улюбленого стану любові до себе і захоплення собою. "Яка

чарівна ця Наташа! — сказала вона знову про себе словами якоїсь третьої, збірної мужської особи.— Гарна, голос, молода, і нікому вона не заважає, дайте тільки їй спокій". Але хоч би як давали їй спокій, вона вже не могла бути спокійною і зараз же відчувала це.

У передпокої відчинилися двері з під'їзду, хтось спитав: чи вдома? і почулися чийсь кроки. Наташа дивилася в дзеркало, але вона не бачила себе. Вона слухала звуки з передпокою. Коли вона побачила себе, обличчя її було бліде. Це був він. Вона це напевно знала, хоч ледве чула звук його голосу з-за зачинених дверей.

Наташа, бліда і злякана, вбігла до вітальні.

— Мамо, Волконський приїхав! — сказала вона.— Мамо, це жах, це нестерпно! Я не хочу... мучитися! Що ж мені робити?..

Ще графиня не встигла відповісти їй, як князь Андрій з тривожним і серйозним обличчям увійшов до вітальні. Тільки-но він побачив Наташу, обличчя його засяло. Він поцілував у руку графиню і Наташу і сів біля дивана.

— Давно вже ми не мали приємності...— почала була графиня, але князь Андрій перебив її, відповідаючи на її запитання і, очевидно, поспішаючи сказати те, що йому треба було.

— Я не був у вас весь цей час тому, що був у батька: мені треба було переговорити з ним про вельми важливу справу. Я вчора вночі тільки повернувся,— сказав він,, глянувши на Наташу.— Мені треба переговорити з вами, графине,— додав він по хвилиній мовчанці.

Графиня, важко зітхнувши, опустила очі.

— Я до ваших послуг,— промовила вона.

Наташа знала, що їй треба піти звідси, але вона не могла цього зробити: щось стискало їй горло, і вона нечемно, прямо, розширеними очима дивилась на князя Андрія.

"Зараз? У цю хвилину!.. Ні, цього не може бути!" — думала вона.

Він знову глянув на неї, і цей погляд переконав її у тому, що вона не помилилась.— Так, зараз, у цю хвилину вирішувалась її доля.

— Іди, Наташо, я покличу тебе,— сказала графиня пошепки. Наташа благально глянула зляканими очима на князя Андрія,
на матір, і вийшла.

— Я приїхав, графине, просити руки вашої дочки,— сказав князь Андрій.

Обличчя у графині спалахнуло, але вона нічого не сказала.

— Ваше освідчення...— статечно почала графиня. Він мовчав, дивлячись їй у вічі.— Ваше освідчення... (вона збентежилася) нам приємне, і... я приймаю ваше освідчення, я рада. І чоловік мій... я сподіваюся... але від неї самої буде залежати...

— Я скажу їй тоді, коли —буду мати вашу згоду... даєте ви мені таку згоду? — спитав князь Андрій.

— Так,— сказала графиня і простягнула йому руку і зі змішаним почуттям відчуженості й ніжності торкнулась губами до його лоба, коли він нахилився над її

рукою. Вона хотіла любити його, як сина, але почувала, що він був чужий і страшний для неї.

— Я певна, що мій чоловік буде ЗГОДНИЙ,— сказала графиня,— але ваш батечко...

— Мій батько, якому я розповів свої плани, неодмінною умовою згоди поклав, щоб весілля було не раніше, як через рік. І про це ось я хотів повідомити вас,— сказав князь Андрій.

— Правда, Наташа ще молода, але — так довго!

— Це не могло бути інакше,— зітхнувши, сказав князь Андрій.

— Я пошлю вам її,— сказала графиня і вийшла з кімнати.

— Господи, помилуй нас,— примовляла вона, відшукуючи дочку. Соня сказала, що Наташа у спальні. Наташа сиділа на своєму ліжку, бліда, з сухими очима, дивилась на образи і, швидко хрестячись, шепотіла щось. Побачивши матір, вона схопилася і кинулась до неї.

— Що, мамо?.. Що?

— Іди, іди до нього Він просить твоєї руки,— сказала графиня холодно, як здалося Наташі...— Іди... іди,— промовила мати сумно й докірливо услід дочці, що побігла бігом, і тяжко зітхнула.

Наташа не пам'ятала, як вона увійшла до вітальні. Ввійшовши у двері й побачивши його, вона зупинилась. "Невже цей чужий чоловік став тепер усім для мене?" — спитала вона себе і миттю відповіла: "Так, усім* він один тепер дорожчий для мене за все на світі". Князь Андрій підійшов до неї, опустивши очі.

— Я полюбив вас з тієї хвилини, як побачив вас. Чи можу я надіятись?

Він глянув на неї, і серйозна пристрасність її обличчя вразила його. Обличчя її говорило: "Нащо питати? Нащо ставити під сумнів те, чого не можна не знати? Нащо говорити, коли не можна словами висловити того, що відчуваєш".

Вона наблизилась до нього і зупинилася. Він узяв її руку й поцілував.

— Любите ви мене?

— Так, так,— наче з досадою промовила Наташа, голосне зітхнула, вдруге, частіше й частіше, і заридала.

— Чого? Що з вами?

— Ой, я така щаслива,— відповіла вона, усміхнулася крізь сльози, нагнулась ближче до нього, подумала секунду, наче питаючи себе, чи можна це, і поцілувала його.

Князь Андрій тримав її руки, дивився їй у вічі, і не знаходив у своїй душі попередньої любові до неї. В душі його раптом ворухнулося щось: не було попередньої поетичної і таємничої принадності бажання, а була жалість до її жіночої і дитячої кволості, був страх перед її відданістю і довірливістю, важка й одночасно радісна свідомість обов'язку, що навіки зв'язав його з нею. Теперішнє почуття, хоч і не було таке світле й поетичне, як перше, було серйозніше і сильніше.

— Чи сказала вам тата, що це не може бути раніше, як через рік? — спитав князь Андрій, все дивлячись їй у вічі.

"Невже це я, та дівчинка-дитина (усі так казали про мене),— думала Наташа,— невже я тепер з цієї хвилини дружина, рівна з цим чужим, милим, розумним мужчиною, якого поважає навіть мій батько? Невже це правда? Невже правда, що тепер уже не можна жартувати з життям, тепер уже я велика, тепер уже лежить на мені відповідальність за кожний мій вчинок і за кожне слово? До речі, що він спитав мене?"

— Ні,— відповіла вона, але вона не зрозуміла того, що він питав.

— Пробачте мені,— сказав князь Андрій,— але ви такі молоді, а я вже так багато зазнав життя. Мені страшно за вас. Ви не знаєте себе.

Наташа зосереджено й уважно слухала, намагаючись зрозуміти значення його слів, і не розуміла.

— Хоч який важкий для мене буде цей рік, що відстрочує моє щастя,— говорив далі князь Андрій,— за цей строк ви перевірите себе. Я прошу вас через рік здійснити моє щастя; але ви вільні: заручини наші зостануться таємницею і, якби ви переконалися, що ви не любите мене, або якби полюбили...— сказав князь Андрій з неприродною усмішкою.

— Нащо ви це говорите? — перебила його Наташа.— Ви знаєте, що з того самого дня, як ви вперше приїхали в Отрадне, я іголюбила вас,— сказала вона, твердо впевнена, що говорить правду.

— За рік ви пізнаєте себе...

— Ці-лий рік!—раптом сказала Наташа, тепер тільки зрозумівши, що весілля відкладено на рік.— Та чому ж рік? Чому ж рік?..— Князь Андрій став їй пояснювати причини цієї відстрочки. Наташа не слухала його.

— І не можна інакше? — спитала вона. Князь Андрій нічого не відповів, але вираз обличчя його показав, що змінити це рішення неможливо.

— Це жах! Ні, це жах, жах! — раптом заговорила Наташа і знову заридала.— Я помру, чекаючи цілий рік: це не можна, це жах.— Вона глянула в обличчя свого нареченого і побачила в ньому вираз жалю і подиву.

— Ні, ні, я все зроблю,— сказала вона, раптом переставши плакати,— я така щаслива!

Батько й мати увійшли до вітальні і благословили наречених. З цього дня князь Андрій нареченим став їздити до Ростових.

XXIV

Заручення не було і нікого не повідомляли про змовини Волконського з Наташею; на цьому наполіг князь Андрій. Він казав, що він є причиною відстрочки, тому він і повинен нести увесь тягар її. Він казав, що він назавжди зв'язав себе своїм словом, але що він не хоче зв'язувати Наташу і дає їй цілковиту волю. Якщо вона через півроку відчує, що не любить його, вона матиме право відмовити йому. Певна річ, ні батьки, ні Наташа не хотіли чути про це; але князь Андрій наполягав на своєму. Князь Андрій бував щодня у Ростових, але не як наречений обходився з Наташею: він казав їй ви і

цілував її лише в руку. Між князем Андрієм і Наташею після дня освідчення встановилися зовсім інші, ніж перше, близькі, прості взаємини. Вони наче досі не знали одне одного. І він і вона любили згадувати про те, як вони дивилися одне на одного, коли були ще нічим; тепер обоє вони почували себе зовсім іншими істотами: перше вимушені, тепер вони були прості і щирі. Спочатку в родині почувалась ніяковість в обходженні з князем Андрієм; він здавався людиною з чужого світу, і Наташа довго привчала домашніх до князя Андрія, і з гордістю запевняла всіх, що він тільки здається таким особливим, а що він такий самий, як і всі, і що вона його не боїться і що ніхто не повинен боятися його. За кілька днів у родині до нього звикли, перестали ніяковіти при ньому і жили, як і раніш, а він у цьому їхньому житті брав участь. Він про господарство умів говорити з графом і про убори з графінею та Наташею, і про альбоми та канву з Сонею. Іноді домашні Ростови між собою і при князі Андрії дивувалися з того, як усе це сталося і які очевидні були прикмети цього: і приїзд князя Андрія в Отрадне, і їх приїзд до Петербурга, і схожість між Наташею та князем Андрієм, яку помітила няня в перший приїзд князя Андрія, і сутичка в 1805 році між Андрієм та Миколою, і ще багато інших прикмет того, що сталося, помітили домашні.

В домі панувала та поетична нудьга і мовчазність, що завжди супроводить присутність нареченого і нареченої. Часто, сидючи разом, всі мовчали. Іноді вставали й виходили, і наречений з нареченою, залишаючись віч-на-віч, так само мовчали. Рідко вони розмовляли про майбутнє своє життя. Князеві Андрію страшно і совісно було говорити про це. Наташа поділяла це почуття, як і всі його почуття, які вона завжди вгадувала. Одного разу Наташа почала розпитувати про його сина. Князь Андрій почервонів, що з ним часто траплялося тепер і що особливо любила Наташа, і сказав, що син його не буде жити з ними.

— Чому? — злякано спитала Наташа.

— Я не можу відібрати його в діда і потім...

— Як би я любила його! — сказала Наташа, відразу вгадавши його думку. — Але я знаю, ви хочете, щоб не було приводів обвинувачувати вас і мене.

Старий граф іноді підходив до князя Андрія, цілував його, питав у нього поради щодо виховання Петі або Миколової служби. Стара графиня зітхала, дивлячись на них. Соня боялася кожної хвилини бути зайвою і намагалася знаходити при-

'зоди покидати їх самих, коли їм цього й не треба було. Коли князь Андрій говорив (він дуже гарно розповідав), Наташа з гордістю слухала його; коли вона говорила, то з острахом і з радістю помічала, що він увалено й допитливо дивиться на неї. Не розуміючи його, вона питала себе: "Чого він шукає в мені? Чого він добивається своїм поглядом? Що, як нема в мені того, чого він шукає цим поглядом?" Іноколи вона вдавалася у властивий їй шалено-веселий настрій, і тоді особливо любила слухати й дивитися, як князь Андрій сміється. Він рідко сміявся, а зате, коли він сміявся, то віддавався весь своєму сміхові, і щоразу після цього сміху вора почувала себе ближчою до нього. Наташа була б цілковито щаслива, якби думка про майбутню розлуку, що наближалася, не лякала її.

Напередодні свого від'їзду з Петербурга князь Андрій привіз із собою П'єра, який від самого балу ні разу не був у Ростових. П'єр здавався розгубленим і збентеженим. Він розмовляв з матір'ю. Наташа сіла з Сонею біля шахового, столика, запрошуючи цим до себе князя Андрія. Він підійшов до них.

— Ви ж давно знаєте Безухова? — спитав він.— Ви любите його?

— Так, він хороший, але смішний дуже.

І вона, як завжди в розмові про П'єра, почала розповідати анекдоти про його неухважність, анекдоти, які навіть видумували про нього.

— Ви знаєте, я довірив йому нашу таємницю,— сказав князь Андрій.— Я знаю його змалку. Це золоте серце. Я вас прошу, Наталі,— сказав він раптом серйозно,— я поїду, бог знає, що може трапитися. Ви можете розлю... Ну, знаю, Що я не повинен говорити про це. Одно,— хоч би що трапилось з вами, коли мене не буде...

— Що ж трапиться?..

— Хоч би там яке горе було,— говорив далі князь Андрій,— я вас прошу, m-lle Sophie, хоч би що трапилось, зверніться до нього самого за порадою і допомогою. Це найбільш неухважна і смішна людина, але найщиріше серце.

Ні батько та мати, ні Соня, ні сам князь Андрій не могли передбачити того, як вплине на Наташу розставання з її нареченим. Червона і схвильована, з сухими очима, вона ходила цього дня по дому, займаючись зовсім незначними справами, наче не розуміючи того, що чекає її. Вона не плакала і в ту хвилину, як він, прощаючись, востаннє поцілував її в руку.

— Не їдьте!—тільки промовила вона таким голосом, який змусив його задуматись про те, чи не треба йому справді зостатися, і який він довго пам'ятав після цього. Коли він поїхав, вона теж не плакала; але кілька днів вона, не плачучи, сиділа у своїй кімнаті, не цікавилась нічим і тільки говорила іноді: "Ой, чого він поїхав!"

Але через два тижні після його від'їзду вона, так само несподівано для близьких її, опам'яталася від своєї моральної недуги, стала такою ж, як раніш, тільки зі зміненою моральною фізіономією, як діти з іншим обличчям встають з ліжка після тривалої хвороби.

XXV

Здоров'я і характер князя Миколи Андрійовича Волконського за цей останній рік після від'їзду сина дуже ослабли. Він зробився ще дратівливішим, ніж раніше, і всі спалахи його безпричинного гніву здебільшого окошувались на княжні Марії. Він наче старанно вишукував усі дошкульні місця її, щоб якомога жорстокіше морально мучити її. У княжни Марії було дві пристрасті і тому дві радості: небіж Миколенька і релігія, і обидві були улюбленими темами князових нападів та глузів. Хоч би про що заговорили, він зводив розмову на забобони старих дівок, або на розбещування і псування дітей. "Тобі хочеться його (Ми-коленьку) зробити такою ж старою дівкою, як ти сама; дарма-князеві Андрію треба сина, а не дівку",— говорив він. Або, звертаючись до mademoiselle Bourienne, він питав її при княжні Марії, як їй подобаються наші попи та образи, і жартував...

Він безперестанку боляче ображав княжну Марію, але дочка навіть не робила зусиль над собою, щоб прощати йому. Хіба міг би він бути винним перед нею і хіба міг батько її, який, вона все-таки знала це, любив її, бути несправедливим? Та й що таке справедливість? Княжна ніколи не думала про це горде слово: "справедливість". Усі складні закони людства зосереджувалися для неї в одному простому й ясному законі — в законі любові й самовідданості, даному нам від того, який з любов'ю страждав за людство, коли сам він — бог. Яке їй діло було до справедливості чи несправедливості інших людей? їй треба було самій страждати й любити, і це вона робила.

Взимку до Лисих Гір приїжджав князь Андрій, був веселий, лагідний і ніжний, яким його" давно не бачила княжна Марія. Вона передчувала, що з ним щось трапилось, але він нічого не сказав княжні Марії про свою любов. Перед від'їздом князь Андрій довго розмовляв про щось з батьком, і княжна Марія помітила, що перед від'їздом обидва були незадоволені один з одного.

Невдовзі після від'їзду князя Андрія, княжна Марія писала з Лисих Гір до Петербурга своєму другові Жюлі Карагіній, яку княжна Марія мріяла, як мріють завжди дівчата, видати за свого брата і яка в цей час була в жалобі з приводу смерті свого брата, вбитого в Туреччині.

"Горе, видно, судилося нам обом, милий і ніжний друже Julie.

Ваша втрата така страшна, що я інакше не можу собі пояснити її, як особливу ласку бога, який хоче випробувати — люблячи вас — вас і вашу прекрасну матір. Ах, мій друже, релігія, і тільки релігія може нас, не кажу вже утішити, але врятувати від розпачу; тільки релігія може пояснити нам те, чого без її допомоги не може зрозуміти людина: для чого, чому істот добрих, піднесених, які вміють знаходити щастя в житті і не тільки нікому не шкодять, але й конче потрібні для щастя інших,— кличе до себе бог, а залишаються жити злі, некорисні, шкідливі або такі, які є тягарем для себе і для інших. Перша смерть, яку я бачила і якої я ніколи не забуду — смерть моєї любшої братової, справила на мене таке враження. Як ви питаєте долю, для чого було помирати вашому прекрасному братові, зовсім так само питала я, для чого було помирати цьому ангелові — Лізі, яка не тільки не зробила будь-якого зла людині, але й ніколи інших думок, крім добрих, не мала в своїй душі. І що ж, мій друже? Ось минуло відтоді п'ять років, і я, зі своїм мізерним розумом, уже починаю ясно розуміти, для чого їй треба було померти і яким чином ця смерть була тільки вираженням безмежної благоді творця, усі дії якого, хоч ми їх здебільшого не розуміємо, є тільки виявом його безмірної любові до свого створіння. Можливо, часто думаю я, вона була занадто по-ангельському невинна для того, щоб мати силу перенести всі обов'язки матері. Вона була бездоганна як молода дружина; можливо, вона не могла б бути такою матір'ю. Тепер, мало того, що вона залишила нам, і особливо князеві Андрію, найчистіший жаль і спомин, вона там певне дістане те місце, на яке я не смію сподіватися для себе. Але не кажучи вже про неї одну, ця рання і страшна смерть мала найблагодотворніший вплив, незважаючи на всю печаль, на мене і на брата. Тоді, в хвилину втрати, ці думки не могли виникнути в мене; тоді я з жахом відігнала б їх, але тепер це так ясно і

безперечно. Пишу все це вам, друже мій, лише для того, щоб переконати вас у євангельській істині, що стала для мене життєвим правилом: жодна волосина з голови не впаде без його волі. А воля його керується тільки однією безмірною любов'ю до нас, і тому все, що трапляється з нами, все для нашого добра. Ви питаєте, чи проведемо ми наступну зиму в Москві? Незважаючи на все бажання бачити вас, не думаю і не бажаю цього. І ви здивуєтесь, що причиною тому — Буонапарте. І ось чому: здоров'я батька мого помітно слабшає; він не може переносити суперечностей і робиться дратівливим. Дратівливість ця, як ви знаєте, звернена переважно на політичні справи. Він не може стерпіти думки про те, що Буонапарте провадить справу як з рівними зі всіма государями Європи і особливо з нашим, онуком Великої Катерини! Як ви знаєте, я цілком байдужа до політичних справ, але зі слів мого батька і з розмов його з Михайлом Івановичем я знаю все, що робиться на світі, і особливо всі почесті, що ними вшановують Буонапарте, якого, здається, на

всій земній кулі ще тільки в Лисих Горах не визнають ні за велику людину, ні, тим більш, за французького імператора. І мій батька не може стерпіти цього. Мені здається, що мій батько, переважно внаслідок свого погляду на політичні справи і передбачаючи сутички, які в нього будуть через його манеру, не зважаючи ні на кого, висловлювати свої погляди, неохоче говорить про" поїздку в Москву. Усе, що він виграє від лікування, він втратить внаслідок суперечок про Буонапарте, що є неминучі. В усякому разі це вирішиться дуже швидко. Сімейне життя наше точиться, так само, як і раніш, тільки нема вдома брата Андрія. Він, як: я уже писала вам, дуже змінився останнім часом. Після його" горя він тепер тільки, у цьому році, цілком морально ожив. Віш став таким, яким я його знала дитиною: добрим, ніжним, з тим: золотим серцем, якому я не знаю рівного. Він зрозумів, як мені здається, що життя для нього не кінчилося. Але разом з цією моральною переміною він фізично дуже ослаб. Він став худіший,, ніж перше, нервовіший. Я боюсь за нього і рада, що він вирушив у цю подорож за кордон, яку лікарі вже давно приписували йому. Я сподіваюся, що це поправить його. Ви мені пишете, що в Петербурзі про нцрго говорять, як про одного з найбільш діяльних, освічених і розумних молодих людей. Пробачте за родинне самолюбство — я ніколи в цьому не мала сумніву. Не можна перелічити добро, яке він тут зробив усім, починаючи від своїх селян і до дворян. Приїхавши до Петербурга, він узяв лише те, що йому належало. Дивуюся, яким чином взагалі доходять чутки з Петербурга до Москви і особливо такі неправдиві, як та, що про неї ви мені пишете,— чутка про гадане одруження брата з маленькою Ростовою. Я не думаю, щоб Андрій коли-небудь одружився хоч би там з ким і особливо з нею. І ось чому: по-перше, я знаю, що хоч він і рідко говорить про покійну дружину, але туга цієї втрати занадто глибоко вкорінилася в його серці, щоб будь-коли він вирішив дати їй наступницю і мачуху нашому маленькому ангелові. По-друге, тому, що, як я знаю, ця дівчина не з того розряду жінок, які можуть подобатися князезі Андрію. Не думаю, щоб князь Андрій обрав її своєю дружиною, і одверто скажу: я не бажаю цього. Але я забалакалась, кінчаю свій другий аркуш. Прощайте, мій любий друже, хай береже вас бог під своїм святим і

могутнім покровом. Моя мила подруга, mademoiselle Bourienne, цілує вас. Марі".

XXVI

В середині літа княжна Марія одержала несподіваного листа від князя Андрія зі Швейцарії, в якому він сповіщав її про чудну і несподівану новину. Князь Андрій повідомляв про свої-змовини з Ростовою. Од усього листа його йіяло палкою

31*

482

любов'ю до нареченої і ніжною дружбою та довірою до сестри. Він писав, що ніколи не любив так, як любить тепер, і що тепер тільки зрозумів і спізнав життя; він просив сестру пробачити йому те, що за* свого приїзду в Лисі Гори він нічого не сказав їй про це рішення, хоч і говорив про це з батьком. Він не сказав їй цього тому, що княжна Марія почала б просити батька дати свою згоду і, не досягнувши мети, роздратовала б батька і взяла б на себе весь тягар його досади. А втім, писав *він, тоді ще справу не було так остаточно вирішено, як тепер. "Тоді батько призначив мені строк рік, і ось уже шість місяців, половина минула з призначеного строку, і я залишаюсь більш, ніж будь-коли, твердим у своєму рішенні. Якби лікарі не затримували мене тут на водах, я сам був би в Росії, але тепер повернення моє я повинен відкласти ще на три місяці. Ти знаєш мене і мої взаємини з батьком. Мені нічого від нього не треба, я був і буду завжди незалежним, але зробити проти його волі, заслужити його гнів, коли, можливо, так недовго залишилось йому бути з нами, зруйнувало б наполовину моє щастя. Я пишу тепер йому листа про те саме і прошу тебе, вибравши добру хвилину, передати йому листа і сповістити мене про т\$, як він дивиться на все це і чи є надія на те, щоб він погодився скоротити строк на три місяці".

Після довгих вагань, сумнівів та молитов княжна Марія дала листа батькові. Другого дня старий князь сказав їй спокійно:

— Напиши братові, щоб почекав, поки помру... Недовго — скоро розв'яжу...

Княжна хотіла відповісти щось, але батько не дозволив їй і став дедалі більше підвищувати голос.

— Одружуйся, одружуйся, голубчику... Рідня гарна!.. Розумні люди, га? Багаті, га? Отож. Гарна мачуха у Миколеньки буде. Напиши ти йому, хай одружується хоч завтра. Мачуха в Миколеньки буде — вона, а я з Бур'єнкою одружуся!.. Ха, ха, ха, і йому щоб без мачухи не бути! Тільки одно, в моєму домі більше баб не треба; хай одружується, сам собі живе. Може, й ти до нього переїдеш? — звернувся він до княжни Марії: — з богом, по морозцю, по морозцю... по морозцю!..

Після цього спалаху князь не говорив більше ні разу про цю справу. Але стримана досада за синову малодушність виявилась у взаєминах батька з дочкою. До попередніх приводів для глузування додався ще один — розмова про мачуху і залицяння до m-lle Воигієппе.

— Чому ж мені з нею не одружитися?—казав він до дочки.— Гарна княгиня буде! — І останнім часом княжна Марія, не розуміючи і дивуючись, стала помічати, що батько її справді починав дедалі більше наближати до себе французенку. Княжна Марія

написала князеві Андрію про те, як батько сприйняв його листа, але утішала брата, подаючи надію примирити батька з цією думкою.

Миколенька і його виховання, André і релігія були утіхами радощами княжни Марії;* але тому, що кожній людині, крім того, треба мати свої особисті надії, у княжни Марії була в найглибшій таємниці її душі прихована мрія і надія, що давала їй головну утіху в її житті. Утішливу цю мрію і надію дали їй божі люди — юродиві та прочани, які одвідували її потай від князя. Чим більше жила княжна Марія, чим більше спізнавала вона життя і спостерігала його, тим більше дивувала її короткозорість людей, які шукають тут на землі утіх і щастя, працюють, страждають, борються і роблять зло одне одному для досягнення цього неможливого, облудного і порочного щастя. "Князь Андрій любив дружину, і вона померла, йому мало цього, він хоче зв'язати своє щастя з другою жінкою. Батько не хоче цього, бо бажає для Андрія більш знатної і багатой дружини. І всі вони борються, і страждають, і мучать, і псують свою душу, свою вічну душу, для досягнення благ, яким строк — одна мить. Мало того, що ми самі знаємо це,— Христос, син божий, зійшов на землю і сказав нам, що це життя є хвилеве життя, випробування, а ми все держимось за нього і гадаємо в ньому знайти щастя. Як ніхто не зрозумів цього? ^—думала княжна Марія.— Ніхто, крім цих зневажених божих людей, які з торбинками за плечима приходять до мене з чорного ґанку, боячись потрапити на очі князеві, і не для того, щоб не постраждати від нього, а для того, щоб його не призвести до гріха. Покинути сім'ю, батьківщину, усі турботи про земні блага для того, щоб, не приліплюючись ні до чого, 'ходити у плоскінному рам'ї під чужим іменем з місця на місце, не роблячи шкоди людям і молячись за них, молячись і за тих, які проганяють, і за тих, які заступаються: вищих за цю істину і життя нема істини і життя!"

Була одна прочанка, Федосенька, п'ятдесятилітня маленька, тихенька, ряба жінка, що ходила, вже понад тридцять років босоніж і в веригах. Її особливо любила княжна Марія. Якось раз, коли в темній кімнаті, при світлі самої лише лампадки, Федосенька розповідала про своє життя,— княжні Марії'раптом так ясно спало на думку, що сама Федосенька знайшла правильний шлях життя, що й вона вирішила піти по світу. Коли Федосенька пішла спати, княжна Марія довго думала про це і нарешті вирішила, що, хоч як це чудно — їй треба йти мандрувати. Вона довірила свій намір тільки одному сповідникові-ченцеві, отцю Акинфію, і сповідник схвалив її намір. Під виглядом подарунку прочанам княжна Марія припасла собі повне вбрання прочанки: сорочку, личаки, каптан і чорну хустку. Часто, підходячи до завітного комода, княжна Марія зупинялася в нерішучості, думаючи про те, чи не настав уже час для здійснення її наміру.

Часто, слухаючи оповідання прочанок, вона так настроювалась їх простою, для них механічною, а для неї повною глибокого значення мовою, що кілька разів була ладна кинути все і тікати з дому. В уяві своїй вона вже бачила себе у грубому

рам'ї, з паличкою і з торбинкою, на курному шляху, наче йде вона з Федосенькою, спрямовуючи свої мандри без заздрості, без любові людської, без бажань, від угодників

до угодників і кінець кінцем туди, де нема ні печалі, ні воздыхання, а вічна радість і блаженство.

"Прийду до одного місця, помолюся; не встигну звикнути, полюбити — піду далі. І йтиму доти, поки ноги не підломляться, і ляжу і помру де-небудь, і прийду нарешті в ту вічну, тиху пристань, де нема ні печалі, ні воздыхання!.."—думала княжна Марія.

Але потім, побачивши батька і особливо маленького Коко, вона ослабала в своєму намірі, потихеньку плакала й почувала, що вона грішниця: любила батька і небожа більше, ніж бога.

I

іблійний переказ каже, що відсутність праці — неробство було умовою блаженства першої людини до її падіння. Любов до неробства залишилась та сама в г,—-^-.^===== людині і після падіння, але прокляття все ще тя-ШШшШШШ живе над людиною і полягає воно не тільки в тому, що ми в поті чола мусимо здобувати хліб собі, але й у тому, що внаслідок моральних властивостей своїх ми не можемо бути бездіяльними і спокійними. Таємний голос каже, що ми мусимо бути винні в тому, що ми — нероби. Якби могла людина знайти становище, в якому вона, будучи неробою, почувала б себе корисною і виконуючою свій обов'язок, вона б знайшла один бік первісного блаженства. І з такого становища обов'язкового і дозволеного неробства користується цілий прошарок — прошарок військових. От у цьому обов'язковому і дозволеному неробстві полягала й полягатиме головна приналежність військової служби.

Микола Ростов чув повною мірою це блаженство, після 1807 року продовжуючи службу в Павлоградському полку, в якому він уже командував ескадроном, прийнятим від Денисова.

Ростов зробився загубленим хлопцем-друзякою, якого московські знайомі визнали б трохи *mauvais genre* 1, але якого любили і поважали товариші, підлеглі і начальство, і який був задоволений своїм життям. Останнім часом, у 1809 році, він частіше в листах з дому знаходив нарікання матері на те, що справи розладнуються все більше й більше і що пора б йому приїхати додому, порадувати й заспокоїти батьків.

Читаючи ці листи, Микола боявся, що хочуть вивести його з того середовища, в якому він, убезпечивши себе від усієї життєвої плутанини, жив так тихо і спокійно. Він чув, що рано чи пізно доведеться знову поринути у той вир життя з розладженням і налагодженням справ, з обрахунками управителів, зі сварками, інтригами, зв'язками, з вищим світом, з Сониным коханням та обіцянкою, даною їй. Усе це було страшенно клопітне, заплутане, і він відповідав на материні листи холодними класичними листами, що починалися: *Ma chère maman* 2 і кінчалися: *votre obéissant fils* 3, не згадуючи про те, коли він має намір приїхати. У 1810 році він одержав листи рідних, в яких повідомляли його про змовини Наташі з Волконським і про те, що весілля буде через рік, бо старий князь не згоден. Цей лист засмутив, образив Миколу. По-перше, йому жаль було втратити з дому Наташу, яку він любив над усіх рідних; по-друге, він зі свого гусарського погляду жалкував, що його не було при тому, а то він показав би цьому Волконському, що зовсім не така велика честь родичатися з ним і що, коли він

любить Наташу, то може обійтись і без дозволу навіженого батька. Хвилину він ваг*ався, чи не попроситись у відпустку, щоб побачити Наташу нареченою, та якраз надійшли маневри, виникли міркування про Соню, про плутанину, і Микола знову відклав. Але весною того ж року він одержав листа від матері, яка писала таємно від графа, і лист цей переконав його, шд треба їхати. Вона писала, що коли Микола не приїде і не візьметься до справ/ то все майно піде з молотка і всі підуть з торбами. Граф такий млявий, так довірився Митеньці, і такий добрий, і так усі його обдурюють, що все йде гірше і гірше. "Ради бога, благаю тебе, приїжджай зараз же, якщо ти не хочеш зробити мене і всю свою родину нещасними",— писала графиня.

Лист цей вплинув на Миколу. У нього був той здоровий розум посередності, який показував йому, що треба було робити.

1 поганого тону,

2 Люба матусю

3 ваш слухняний син,

Тепер треба було їхати, якщо не у відставку, то у відпустку. Чому треба було їхати, він не знав; але, виспавшись по обіді, він сказав осідлати сивого Марса, давно не їждженого і страшенно злого жеребця, і, повернувшись на вмиленому жеребці додому^ повідомив Лаврушку (лакей Денисова залишився у Ростова) і товаришів, які прийшли увечері, що подає у відпустку і їде додому. Хоч як важко і чудно було йому думати, що він поїде і не визнає зі штабу (що його особливо цікавило), чи буде він підвищений у ротмістри, чи одержить Анну за останні маневри; хоч як дивно було думати, що він так і поїде, не продавши графові Голухов-ському тройку буланых, яких польський граф торгував у нього і про які Ростов держав парі, що продасть за дві тисячі; хоч яким незрозумілим здавалося, що без нього буде той бал, що його гусари мали дати панні Пшаздецькій на зло уланам, які давали бал своїй панні Боржозовській,— він знав, що треба їхати з цього ясного,, гарного світу кудись туди, де все було дурницею і плутаниною. Через тиждень вийшла відпустка. Гусари, товариші не тільки по полку, а й по бригаді, дали обід Ростову, який коштував з душі по п'ятнадцять карбованців підписки,— грали два оркестри, співали два хори співаків; Ростов танцював тропака з майором Басовим; п'яні офіцери качали,обнімали і впустил" Ростова; солдати третього ескадрону ще раз качали його і кричали "ура!" Потім Ростова поклали в сани і провели до першої станції.

До половини дороги, як це завжди буває, від Кременчука до Києва, усі думки Ростова були ще позаду — в ескадроні; але переваливши за половину, він уже почав забувати тройку буланых, свого вахмістра Дождовейка, і турботно почав питати себе про те, що і як він застане в Отрадном. Що ближче він під'їжджав, то сильніше, значно сильніше (наче моральне почуття було підпорядковане тому ж законові тяжіння обернено квадратам відстаней), він думав про свою домівку; на останній перед Отрадним станції дав ямщикові три карбованці на горілку і, як хлопчик, задихаючись, вбіг на ганок дому.

.Після бурхливих радощів зустрічі і після чудного почуття невдоволеності тим, що

є, бо чекав чогось більшого,— усе те саме, чого ж я так квапився! — Микола став уживатися в свій старий світ домівки. Батько й мати були такі самі, вони тільки трохи постарішали. Новий у них був якийсь неспокій та іноді нелад, якого не було раніш і який, як незабаром узнав Микола, походив від поганого стану справ. Соні йшов двадцятий рік. Вона вже перестала кращати, нічого не обіцяла більше того, що в ній було; але й цього було досить. Вона вся пашіла щастям і любов'ю відтоді, як приїхав Микола, і вірна, непохитна любов цієї дівчини викликала в нього радість. Петя і Наташа найбільше здивували Миколу. Петя був уже великий, тринадцятилітній, вродливий, весело і розумно-пустотливий хлопчик, у нього вже ламався голос. З Наташі Микола довго дивувався і сміявся, дивлячись на неї.

— Зовсім не та,— казав він.

— Що, споганіла?

— Навпаки, але статечність якась. Княгиня! — промовив він до неї пошепки.

— Авжеж, авжеж,— радісно сказала Наташа.

Наташа розповіла йому свій роман з князем Андрієм, його приїзд до Отрадного і показала йому останнього листа.

— Що ж, ти радий? — спитала Наташа.— Я така тепер спокійна, щаслива.

— Дуже радий,— відповів Микола.— Він прекрасна людина. Що ж, ти дуже закохана?

— Як тобі сказати,— відповіла Наташа,— я була закохана в Бориса, в учителя, в Денисова, але це зовсім не те. Мені спокійно, твердо. Я знаю, що кращих за нього не буває людей, і так мені спокійно, гарно тепер. Зовсім не так, як раніш...

Микола висловив Наташі своє незадоволення з того, що весілля було відкладено на рік; але Наташа злісно накинулася на брата, доводячи йому, що й не могло бути інакше, що погано було б увійти в сім'ю проти батькової волі, що вона сама цього хотіла.

— Ти зовсім, зовсім не розумієш,— казала вона. Микола замовк і погодився з нею.

Брат часто дивувався, спостерігаючи її. Зовсім не було схоже, щоб вона була закохана наречена в розлуці зі своїм нареченим. Вона була рівна, спокійна, весела, так само, як і раніш. Миколу це дивувало і навіть викликало недовіру до сватання Волконського. Він не вірив у те, що її долю вже вирішено, тим більш, що він не бачив з нею князя Андрія. Йому все здавалося, що що-небудь не те в цьому гаданому одруженні.

"Чому відстрочка? Чому не заручились?" — думав він. Розговорившись раз з "матір'ю про сестру, він, на подив свій і почасти на задоволення, побачив, що мати так само у глибині душі іноді недовірливо дивилась на цей шлюб.

— Ось пише,— казала вона, показуючи синові листа князя Андрія з тим затаєним почуттям недоброзичливості, що завжди є у матері проти майбутнього подружнього щастя дочки,— пише, що не приїде раніш як у грудні. Яка ж це справа може затримати його? Мабуть, хвороба! Здоров'я кволе дуже. Ти не кажи Наташі. Ти не дивись, що вона весела: це вже останній дівочий час доживає, а я знаю, що з нею робиться кожного

разу, як листа його одержує. А втім, бог дасть, все й гаразд буде,— закінчувала вона щоразу,— він прекрасна людина.

II

Перший час після свого приїзду Микола був серйозний і навіть скучний. Його мучила доконечна потреба неодмінного втручання в ті дурні справи господарства, для яких мати викликала його. Щоб швидше скинути з плечей цей тягар, на третій день після свого приїзду він сердито, не відповідаючи на запитання, куди він іде, пішов з насупленими бровами у флігель до Митеньки" і зажадав від нього рахунків усього. Що таке були ці рахунки всього, Микола знав ще менше, ніж зляканий і розгублений Митенька. Розмова та обрахунок Митеньки тривали недовго. Староста, виборний і земський, які дожидалися в передпокої флігеля, зі страхом і втіхою чули спочатку, як загудів і затріскотів, наче все підвищуючись, голос молодого графа, чули лайливі і страшні слова, що сипалися одно за одним.

— Розбійник! Невдячна тварюка!.. Порубаю собаку... Не з татусем... Обікрав...— і т. ін.

Потім ці люди з неменшими втіхою і страхом бачили, як молодий граф, весь червоний, з налитими кров'ю очима, за барки виволік Митеньку, ногою та коліном дуже влучно якраз між своїми словами штовхнув його під зад і закричав: "Геть! щоб духу твого, мерзотнику, тут не було!"

Митенька сторч головою злетів з шести східців і втік у клумбу. (Клумба ця була відомою місцевістю порятунку злочинців у Отрадному. Сам Митенька, приїжджаючи п'яним з міста, ховався в цю клумбу, і багато хто з мешканців Отрадного, що ховалися від Митеньки, знав рятівну силу цієї клумби.)

Дружина Митеньки і своячениці із зляканими обличчями виставилися в сіни з дверей кімнати, де кипів чистий самовар і височіло прикажчицьке високе ліжко під стьобаною ковдрою, пошитою з маленьких шматочків.

Молодий граф, задихаючись, не звертаючи на них уваги, рішучими кронами пройшов повз%них і пішов у дім. *

Графиня, узнавши відразу через дівчат про те, що сталося у флігелі, з одного боку заспокоїлась щодо того, що тепер становище їхнє повинно покращати, з другого боку, вона турбувалася про те, як перенесе це її син. Вона підходила кілька разів навшпиньки до його дверей і слухала, як він курих люльку за люлькою.

Другого дня старий граф відкликав убік сина і з боязкою усмішкою сказав йому:

— А знаєш, ти, голубчику, даремне погарячився! Мені Митенька розповів усе.

"Я знав,— подумав Микола,— що ніколи нічого не зрозумію тут, у цьому дурному світі".

— Ти розсердився, що він не вписав ці сімсот карбованців. Вони ж у нього написані транспортом, а на другу сторінку ти не подивився.

— Татусю, він мерзотник і злодій, я знаю. І що зробив, те зробив, а якщо ви не хочете, я нічого йому не казатиму.

— Ні, голубчику. (Граф був збентежений теж. Він почував, що він був поганим

розпорядником маєтку своєї дружини і винний перед своїми дітьми, але не знав, як виправити це.) Ні, я прошу тебе взятися до справ, я старий, я...

— Ні, татусю, ви пробачте мені, коли я зробив вам неприємність; я менше за вас умію.

"Чорт з ними, з цими селянами і грішми і транспортами по сторінці,— думав він:—Ще від кута на шість ставок я розумів колись, але по сторінці транспорт — нічого не розумію",— сказав він сам до себе і відтоді більш не втручався у справи. Тільки одного разу графиня покликала до себе сина, сказала йому про те, що в неї є вексель Анни Михайлівни на дві тисячі, і спитала Миколу, що він думає зробити з ним.

— А ось що,— відповів Микола.— Ви мені сказали, що це від мене залежить. Я не люблю Анни Михайлівни і не люблю Бориса, але вони були дружні з нами і вони бідні. Так ось що! — і він розірвав вексель, і цим вчинком сльозами радості змусив ридати стару графиню. Після цього молодий Ростов, уже не беручись більше ні до яких справ, з гарячим захопленням зайнявся ще новими для нього справами псової охоти, що широко була поставлена у старого графа.

III

Уже перепадав сніжок, ранкові приморозки заковували змочену осінніми дощами землю, уже вруна уключились і яскравою зеленню виділялись поруч з бурими смугами витовченої худобою озимої і ясножовтої ярової стерні з червоними смугами гречків я. Верховіття і ліски, що були наприкінці серпня ще зеленими островами між чорними полями озимини і стернями, стали золотавими і яскравочервоними островами посеред яскравозеленої озимини. Русак уже до половини затерся (перелиняв), лисячі виводки починали розбредатися і молоді вовки були більші за собаку. Був найкращий мисливський час. Собаки завзятого молодого мисливця Ростова вже не тільки увійшли в мисливське тіло, а й підбились так, що загальна рада мисливців вирішила три дні дати відпочити собакам і 16 вересня іти у від'їзд, починаючи з Діброви, де був незайманий вовчий виводок.

У такому стані були справи 14 вересня.

Цілий цей день охота була вдома; було морозно і колючо, але звечора стало хмурніти і відлигло. 15 вересня, коли молодий Ростов уранці в халаті виглянув у вікно, він побачив такий ранок, що кращого нічого не могло бути для полювання: наче небо тануло і без вітру спускалося на землю. Єдиним рухом у повітрі був повільний рух згори донизу мікроскопічних крапель мжички чи туману. На голому вітті саду висіли прозорі краплини і падали на щойно опале листя. Земля на городі, як мак, глянсуватомокро чорніла і на недалекій відстані зливалася з тьмяним і вологим покровом туману. Микола вийшов на мокрий з нанесеним болотом ґанок; пахло прив'ялим лісом і собаками. Чорноряба широкозада сука Милка з великими чорними банькатими очима, побачивши господаря, встала, потягнулась назад і лягла по-русачому, потім зненацька скочила й лизнула його просто в ніс і вуса. Другий хорт, побачивши господаря з квітникової доріжки, вигинаючи спину, рвучко кинувся до ґанку і, піднявши правило (хвіст), став тертися об Миколові ноги.

— О гой! — пролунав у цей час той незрівнянний мисливський поклик, що поєднує в собі і найглибший бас, і найтонший тенор; і з-за рогу вийшов доїжджачий і ловчий Данило, по-українському під скобку обстрижений, сивий, зморшкуватий мисливець з гнутим гарапником у руці і з тим виразом незалежності та презирства до всього на світі, що буває тільки у мисливців. Він скинув свою черкеську шапку перед паничем і презирливо подивився на нього. Презирство це не було образливим для панича: Микола знав, що цей Данило, до всього ставлячись з презирством і стоячи над усім, проте є його кріпаком і мисливцем.

— Даниле! — сказав Микола, боязко почувуючи, що видиво цієї мисливської погоди, цих собак і мисливця вже проймає його тим непереборним мисливським почуттям, в якому людина забуває всі попередні наміри, як закоханий у присутності своєї коханої.

— Що звелите, ваше сіятельство? — спитав протодияконський охриплий від порськання бас, і двоє чорних блискучих очей глянули спідлоба нав замовклого панича. "Що, хіба не витримаєш?" — наче сказали ці двоє очей.

— Гарний деньок, га? І гонити, і верхи літати, га? — сказав Микола, чухаючи Милку за вухами. Данило не відповів і покліпав очима.

— Уварку посилав послухати на світанку, — сказав його бас по хвилині мовчання, — каже, в Отрадненський запуст перевела, там вили. (Перевела — означало, що вовчиця, про яку вони обидва знали, перейшла з дітьми в отрадненський ліс — невелике відокремлене місце за дві версти від садиби.)

— А їхати ж треба? — сказав Микола. — Зайди-но до мене з Уваркою.

— Як накажете!

— То почекай же з годуванням.

— Слухаю.

Через п'ять хвилин Данило з Уваркою стояли у великому Миколовому кабінеті. Незважаючи на те, що Данило був невеликий на зріст, присутність його в кімнаті справляла таке враження, ніби бачиш коняку чи ведмедя на підлозі між меблею в обстановці людського життя. Данило сам це почував і, як звичайно, стояв біля самих дверей, намагаючись говорити тихо, не рухатись, щоб не поламати як-небудь панських покоїв, і поспішаючи все сказати і вийти на простір, з-під стелі під небо.

Закінчивши розпити і випитавши визнання Данила, що собаки нічого (Данилові й самому хотілось їхати), Микола сказав сідлати. Але тільки-но Данило хотів вийти, як до кімнати увійшла швидкими кроками Наташа, ще не причесана і не одягнута, у великій няниній хустці. Петя вбіг разом з нею.

— Ти їдеш? — спитала Наташа. — Я так і знала! Соня казала, що не поїдете. Я знала, що сьогодні такий день, що не можна не їхати.

— їдемо, — неохоче відповів Микола, якому сьогодні не хо* тілось брати Наташу і Петю, бо він мав намір розпочати серйозне полювання. — їдемо, та тільки по вовків: тобі нудно буде.

— Ти знаєш, що це найбільша моя втіха, — сказала Наташа. — Це негоже — сам їде,

звелів сідлати, а нам нічого не сказав.

— "Тщетны россам все препоны", їдемо! — прокричав Петя.

— Та тобі ж не можна: матуся сказала, що тобі не можна, — промовив Микола, звертаючись до Наташі.

— Ні, я поїду, неодмінно поїду, — сказала категорично Наташа. — Даниле, звели нам сідлати, і Михайло щоб виїжджав з моєю зграєю, — звернулась вона до ловчого.

І так уже бути в кімнаті Данилові здавалось непристойним і важким, але мати яку-небудь справу з панночкою — для нього здавалось неможливим. Він опустив очі і, наче його це не стосувалося, поквапився вийти, щоб як-небудь ненароком не пошкодити панночці.

Старий граф, який завжди держав величезну охоту, а тепер передав усю її в синові руки, цього дня, 15 вересня, розвеселившись, зібрався сам теж виїхати.

Через годину уся охота була біля ґанку. Микола зі строгим і серйозним виглядом, мовляв, нема часу тепер морочитися дрібницями, пройшов повз Наташу і Петю, які щось розповідали йому. Він оглянув усі частини охоти, послав наперед зграю і мисливців у заїзд, сів на свого рижого Донця і, підсвистуючи собак своєї зграї, рушив через тік у поле, що вело до Отрадненського запусту. Коня старого графа, буланого, якого називали Вифлянкою, вів графський стрепенний, а сам він мав прямо виїхати у дрозді на залишений для нього лаз.

Усіх гончаків виведено було п'ятдесят чотири собаки, під якими виїхало доїжджачих і вижлятників шість чоловік. При хортах було, крім панів, вісім чоловік, за якими гасало понад сорок хортів, так що з панськими зграями виїхало в поле коло ста тридцяти собак і двадцяти кінних мисливців.

Кожен собака знав господаря і кличку. Кожен мисливець знав своє діло, місце і призначення. Тільки-но вийшли за огорожу, всі без галасу і розмов, рівномірно і спокійно розтяглися по дорозі й по полю, що вели до отрадненського лісу.

Як по хутряному килиму, ішли по полю коні, зрідка чалапаючи по калюжах, коли переходили через дорогу. Імлисте небо все ще непомітно і рівномірно спускалося на землю; в повітрі було тихо, тепло, безгомінно. Зрідка чутно було то мисливське підсвистування, то хропіння коня, то виляск гарапником чи скавуління собаки, що йшов не на своєму місці.

Коли від'їхали з версту, назустріч охоті Ростових з туману з'явилося ще п'ять вершників з собаками. Попереду їхав моложавий, гарний старик з великими сивими вусами.

— Здрастуйте, дядечку, — сказав Микола, коли старий під'їхав до нього.

— Чисте діло марш!.. Так і знав, — заговорив дядечко (це був далекий родич, небагатий сусід Ростових), — так і знав, що не втерпиш, і добре, що їдеш. Чисте діло марш! (Це була улюблена дядечкова приказка.) Бери запуст зараз, а то мій Гірчик доніс, що Ілагіни з охотою в Корниках стоять, вони в тебе — чисте діло марш! — під носом виводок візьмуть.

— Туди ж і йду. Що ж, звалити зграї? — спитав Микола. — Звалити... '

Гончаків з'єднали в одну зграю, і дядечко з Миколою далі їхали поруч. Наташа, закутана хустками, з-під яких видно було збуджене, з блискучими очима обличчя, під'їхала до них у супроводі Петі і мисливця Михайла, які не відставали від неї, та берейтора, що був приставлений за няньку при ній. Петя чомусь сміявся, бив і смикав сво́го коня. Наташа гарно і впевнено сиділа на своєму вороному Арабчику і твердою рукою без зусилля осадила його.

Дядечко незадоволено оглянувся на Петю і Наташу. Він не любив поєднувати пустощі з серйозною справою полювання.

— Здрастуйте, дядечку, і ми їдемо,— прокричав Петя.

— Здрастуйте то здрастуйте, та собак не перечавіть,— суворо-сказав дядечко.

— Миколенька, який чудовий собака Труніла! Він упізнав мене,— сказала Наташа про свого улюбленого гончака.

"Труніла, по-перше, не собака, а гончак",— подумав Микола і строго глянув на сестру, намагаючись дати їй відчуті ту відстань, що мала розділяти їх у цю хвилину. Наташа зрозуміла це.

— Ви, дядечку, не думайте, що ми заважатимем кому-не-будь,— сказала Наташа.— Ми станемо на своєму місці й не поворухнемося.

— І добре діло, графинечко,— сказав дядечко.— Тільки з коня он не впадіть,— додав він,— а то — чисте діло марш! — ні на чому ж триматися.

До острова Отрадненського запусту було сажнів зо сто, і доїжджачі підходили до нього. Ростов, вирішивши остаточно з дядечком, звідки кидати гончаків, і показавший Наташі місце, де їй стояти і де ніяк нічого не могло пробігти, рушив до яру в заїзд.

— Ну, небоже, на старого стаєш,— сказав дядечко,— дивись, не гладь (не прогав).

— Як доведеться,— відповів Ростов.— Карай, фюїть! — крикнув він, відповідаючи цим закликком на дядечкові слова. Карай був старий і потворний бурдастий пес, відомий тим, що він сам юдин не раз уже брав дорослого вовка. Всі ст&ли на місця.

Старий граф, знаючи мисливську гарячність сина, поквапився, щоб не спізнитись, і ще не встигли доїжджачі під'їхати до місця, як Ілля Андрійович, веселий, рум'яний, з хиткими щокми, на своїх вороненьких під'їхав по врунах до залишеного йому лазу і, розправивши шубку й надівши мисливське приладдя, виліз на свою гладеньку, відгодовану, смирну й добру, посивілу, як і він, Вифлянку. Коней з дрожкою відіслали. Граф Ілля Андрійович, хоч і не мисливець вдачею, знаючи твердо мисливські закони, в'їхав у кущі узлісся, від яких він стояв, розібрав поводи, вмостився на сидлі і, почувуючи себе готовим, оглянувся усміхаючись.

Біля нього стояв його камердинер, старовинний, але обважнілий їздець, Семен Чекмар. Чекмар держав на шворі трьох лихих, але так само розжирілих, як господар і кінь, вовкодавиз. Два собаки, розумні, старі, повдягалися без швор. Кроків на сто далі в узліссі стояв другий графів стрепенний, Митька, одчайдушний їздець і пристрасний мисливець. Граф за старовинною звичкою випив перед полюванням срібну чарку мисливської запіканочки, закусив і запив півпляшкою свого улюбленого бордо.

Ілля Андрійович був трохи червоний від вина та їзди; очі його, затуманені вологою,

особливо блищали, і він, закутавшись у шубку, сидючи на сідлі, мав вигляд дитини, яку вирядили гуляти.

Худий, з запалими щоками Чекмар, влаштувавши свої справи, поглядав на пана, з яким він жив тридцять років душа в душу, і, розуміючи його приємний настрій, чекав приємної розмови. Ще одна, третя особа під'їхала обережно (видно, вже вона була навчена) з-за лісу і зупинилася позад графа. Особою цією був старик з сивою бородою, в жіночому капоті і в високому ковпаку. Це був блазень Настасія Іванівна.

— Ну, Настасіє Іванівно,— підморгуючи до нього, пошепки сказав граф,— ти тільки відтупай звіра, тобі Данило всипле.

— Я сам... не ликом шитий,— сказав Настасія Іванівна.

— Шшшші — зашипів граф і обернувся до Семена.

— Наталію Іллічну бачив? — спитав він Семена.— Д^ вона?

— Вони з Петром Іллічем від Жарових бур'янів стали,— відповів Семен усміхаючись.— Теж, дами, а швору велику мають.

— А ти дивуєшся, Семене, як вона їздить... га? — сказав граф.— Хоч би й чоловікові такі

— Чом би й не дивуватись? Сміливо, ловко!

— А Микола де? Над Лядовським верхом, чи що? — все пошепки питав граф.

— Так точно. Вже ж вони знають, де стати. Так тонко їзду • знають, що ми з Данилом іноді дивом дивуємось,— казав Семен, знаючи, чим догодити панові.

— Гарно їздить, га? А на коні ж то який, га?

— Картину писати] Як нещодавно з Заварзинських бур'янів вигнали лиса. Вони переймати стали, від хашів, страх — кінь тисяча карбованців, а їздцеві ціни нема. Егеж, такого молодця пошукати!

— Пошукати...— повторив граф, очевидно жалкуючи, що кінчилася , так скоро Семенова промова.—Пошукати,— сказав він, одгортаючи поли шубки і виймаючи табакерку.

— Недавно як від обідні в усій регалії вийшли, то Михайло он Сидорович...— Семен не доказав, почувши гамір гонів з підвиванням не більше як двох чи трьох гончаків, що ясно розлягався в тихому повітрі. Він, нахиливши голову, прислухався і мовчки погрозив панові.— На виводок натрапили...— прошепотів він,— просто на Лядовський повели.

Граф, забувши стерти усмішку з обличчя, дивився перед себе вдалину вздовж перемички і, не нюхаючи, тримав у руці табакерку. Слідом за гавканням собак стало чутно голос по вовкові, поданий у басовитий ріг Данила; зграя приєдналась до перших трьох собак, і чутно було, як заревіли, заливаючись, голоси гончаків, з тим особливим підвиванням, що правило за ознаку гонів по вовкові. Доїжджачі вже не порськали, а улюлюкали, і з-за всіх голосів вирізнявся голос Данила, то басовитий, то пронизливо тонкий. Данилів голос, здавалося, наповняв увесь ліс, виходив з лісу і звучав далеко в полі.

Прислухаючись кілька секунд мовчки, граф і його стрепенний упевнились, що

гончаки розбилися на дві зграї: одна, більша, ревучи особливо гаряче, стала віддалятися, друга полетіла вздовж лісу стороною від графа, і при цій зграї було чутно улюлюкання Данила. Обое ці гони зливалися, переливались, але обое віддалялися. Семен зітхнув і нагнувся, щоб поправити шворку, в якій заплутався молодий пес; граф теж зітхнув і, помітивши у своїй руці табакерку, відкрив її і взяв пучку.

— Назад! — крикнув Семен на пса, який вийшов за узлісся. Граф здригнувся й упустив табакерку. Настасія Іванівна зліз, щоб підняти її.

Граф і Семен дивилися на нього. Раптом, як це часто буває, гамір гонів враз наблизився, наче ось уже перед самими ними були гавкаючі пащі собак і улюлюкання Данила.

Граф оглянувся і праворуч побачив Митьку, який витріщеними очима дивився на графа і, піднявши капелюха, показував уперед, на другий бік.

— Пильнуй! — закричав він таким голосом, що видно було, що це слово давно вже мучило його, просячись на язик. І помчав, випустивши собак у напрямі до графа.

Граф і Семен вилетіли з узлісся і ліворуч од себе побачили вовка, який, м'яко перевалюючись, тихим скоком підбігав лівіше від них до того ж таки узлісся, біля якого вони стояли. Собаки люто виснули і, зірвавшись зі шворок, полетіли до вовка повз ноги коней.

Вовк припинився, з зусиллям, як "хворий на жабу, повернув свою лобату голову до собак і, так само м'яко перевалюючись, стрибнув один раз, другий і, махнувши поліном (хвостом), зник в узліссі. Тієї ж хвилини з протилежного узлісся з ревом, схожим на плач, розгублено вискочив один, другий, третій гончак, і вся зграя помчала полем, тим самим місцем, де проліз'(пробіг) вовк. Услід за гончаками розсунулись кущі ліщини і з'явився бурий, почорнілий від поту кінь Данила. На довгій спині його клубком, падаючи вперед, сидів Данило без шапки з сивим, ^скуйовдженим волоссям над червоним, спітнілим обличчям.

— Улюлюлю, улюлю!..— кричав він. Коли він побачив графа, в очах його сяйнула блискавка.

— Ж...І — кпикнув він, погрожуючи піднятим гарапником графові.

— Про...ли вовка он!., мисливці! — І ніби не удостоюючи збентеженого, зляканого графа дальшою розмовою, він з усією злістю, приготовленою на графа, ударив по запалих мокрих боках бурого коня і полетів за гончаками. Граф, як покараний, стояв оглядаючись і намагаючись усмішкою викликати в Семена жаль до свого становища. Але Семена вже не було: він в об'їзд через кущі переймав вовка від засіки. З двох боків* так само напередими звірові мчали псарі. Та вовк пішов кущами і жоден мисливець не перехопив його.

V

Микола Ростов тимчасом стояв на своєму місці, чекаючи звіра. По наближенню і віддаленню гонів, по звуках голосів відомих йому собак, по наближенню, віддаленню і підвищенню голосів доїжджачих він почував те, що діялося в острові. Він знав, що в острові були прибулі (молоді) і здорові (старі) вовки; він знав, що гончаки розбилися на

дві зграї, що де-небудь цькували і що трапилось що-небудь недобре. Він кожної секунди чекав на свій бік звіра. Він робив тисячі різних припущень про те, як і з якого боку побіжить звір і як він цькуватиме його. Надія змінювалась розпачем. Кілька разів він звертався до бога з благанням про те, щоб вовк вийшов на нього; він молився з тим гарячим і со-вісливим почуттям, з яким моляться люди в час великого хвилювання, залежного від зовсім незначної причини. "Ну, хіба тобі важко,— казав він до бога,— зробити це для мене! Знаю, що ти великий і що гріх тебе просити про це; але, ради бога, зроби, щоб на мене виліз здоровий і щоб Карай на очах у дядечка, який он звідти дивиться, вліпився йому мертвою хваткою в горло". Тисячу разів за ці півгодини упертим, напруженим і неспокійним поглядом оглядав Ростов узлісся з двома рідкими дубами над осиковим підлісом, і яр з розмитим краєм, і шапку дядечка, що трошечки виднівся з-за куща праворуч.

"Ні, не буде цього щастя,— думав Ростов,— а хіба ж то важко! Не буде! Мені завжди, і в картах, і на війні, в усьому не щастить". Аустерліц і Долохов яскраво, але швидко змінюючись, мигали в його уяві. "Тільки б один раз у житті зацькувати старого вовка, і більше я не бажаю!" — думав він, напружуючи слух і зір, оглядаючись ліворуч і знову праворуч і прислухаючись до найменших відтінків у гаморі гонів. Він глянув знову праворуч і побачив, що голим полем назустріч йому бігло щось. "Ні, цього не може бути!" — подумав Ростов, важко зітхаючи, як зітхає людина, коли справджується те, чого довго чекала вона. Сталось величезне щастя — і так просто, без галасу, без блиску, без ознаменування. Ростов не вірив своїм очам, і сумнів, цей тривав понад секунду. Вовк біг уперед і важко перестрибнув через вибоїну, що була на його дорозі. Це був старий звір, з сивою спиною і з наїдженим червонуватим черевом. Він біг неквапливо, очевидно певний, що ніхто не бачить його. Ростов, не дихаючи, оглянувся на собак. Вони лежали, стояли, не бачачи вовка і нічого не розуміючи. Старий Карай, повернувши голову і вишкіривши жовті зуби, сердито розшукував блоху, клацав ними на задніх стегнах.

— Улюлюлю,— пошепки, відкопильюючи губи, промовив Ростов. Собаки, дзенькнувши кільцями нашійника, посхоплювались, нашорошивши вуха.

Карай почував своє стегно і встав, нашорошивши вуха і злегка махнувши хвостом, на якому висіли клапті шерсті.

"Пускати? не пускати?" — казав сам до себе Микола в той час, як вовк наближався до нього, віддаляючись од лісу. Раптом уся вовкова фізіономія змінилася; він здригнувся, побачивши ще певно ніколи не бачені людські очі, спрямовані на нього, і, трошки повернувши до мисливця голову, зупинився — назад чи вперед? "Е! все одно, вперед!.." — видно, наче сказав він сам до себе і пустився вперед, уже не оглядаючись, м'яким, рідким" вільним, але рішучим скоком.

— Улюлю!..— не своїм голосом закричав Микола, і сам собою прожогом полетів його добрий кінь з гори, перескакуючи через водорії наперетин вовкові; і ще швидше, випередивши його, полетіли собаки. Микола не чув ні свого крику, не почував" що він мчить, не бачив ні собак, ні місця, по якому він мчить; він бачив тільки вовка, який,

посиливши свій біг, скакав, не змінюючи напрямку, улоговиною. Перша з'явилася поблизу від звіра чорноряба, широкозада Милка Л стала наближатись до вовка. Ближче, ближче... ось вона наздогнала його. Але вовк ледь покосився на неї, і замість того, щоб наддати, як це вона завжди робила, Милка раптом, піднявши хвоста, стала упиратися на передні ноги.

— Улюлюлюлю! — кричав Микола.

Червоний Любим вискочив з-за Милки, навально кинувся на вовка і схопив його за гачі (стегна задніх ніг), але в ту ж мить

32*

499

злякано перескочив на другий бік. Вовк присів, клацнув зубами і знову підвівся і поскакав уперед у супроводі всіх собак, що бігли на відстані одного аршина, не наближаючись до нього.

"Втече! Ні, це неможливо", — думав Микола, не перестаючи кричати охриплим голосом.

— Карай! улюлю!.. — кричав він, відшукуючи очима старого пса, єдину свою надію. Карай з усієї своєї старечої сили, витягнувшись як міг, дивлячись на вовка, важко скакав убік од звіра навперетин йому. Але по швидкості стрибків вовка й повільності стрибків собаки було очевидно, що Караїв розрахунок помилковий. Микола вже недалеко перед собою бачив той ліс, до якого добігши, вовк утече напевне. Спереду з'явилися собаки й мисливець, що мчав майже назустріч. Ще була надія. Незнайомий Миколі, муругий, молодий довгий пес чужої зграї стрімливо підлетів спереду до вовка і майже перекинув його. Вовк швидко, як не можна було чекати від нього, схопився і кинувся до муругого пса, клацнув зубами — і закривавлений, з розпоротим боком пес, пронизливо заскавулівши, ткнувся головою в землю.

— Караєчку! Рідний!.. — плакав Микола.

Старий пес зі своїми клаптями, що метлялися на стегнах, перетинаючи дорогу вовкові, внаслідок виниклої зупинки був уже за п'ять кроків від нього. Наче почувши небезпеку, вовк покосився на Карая, ще далі сховав поліно (хвоста) між ноги і піддав ходу. Та в цю хвилину — Микола бачив тільки, що щось зробилося з Караєм, — він миттю опинився на вовкові і з ним разом повалився клубком у водорій, що був перед ними.

Та хвилина, коли Микола побачив, як у водорії копошилися з вовком собаки, з-під яких видно було сиву шерсть вовка, його витягнену задню ногу і злякану й душену голову з прищуленими вухами (Карай тримав його за горло), — хвилина, коли Микола побачив це, була найщасливішою хвилиною його життя. Він узявся вже за луку сидла, щоб злізти й колоти вовка, коли раптом з цієї маси собак виставилась вгору голова звіра, потім передні ноги стали на край водорію. Вовк клацнув зубами (Карай уже не тримав його за щрло), вистрибнув задніми ногами з водорію і, підібравши хвоста, знову відділившись від собак, кинувся вперед. Карай з наїженою шерстю, певне, прибитий чи поранений, насилу виліз з водорію.

— Боже мій! За що?.. — у розпачі вигукнув Микола. Дядечків мисливець з другого

боку мчав навперетин вовкові,

і собаки його знову зупинили звіра. Знову його оточили.

Микола, його стрепенний, дядечко і його мисливець вертілися над звіром, улюлюкали, кричали, щохвилини збираючись злізти, коли вовк сідав на зад, і щоразу пускаючись вперед, коли вовк струшувався й біг до засіки, що мала врятувати його.

Ще на початку цього цькування Данило, почувши улюлюкання, вискочив на узлісся. Він бачив, як Карай узяв вовка, і зупинив коня, гадаючи, що справу закінчено. Але мисливці не злізли, а вовк струснувся і знову пішов навітки, тому Данило випустив свого бурого не до вовка, а прямою лінією, до засіки, так само, як Карай — навперетин звірові. Цей напрям дав йому можливість підлетіти до вовка на той час, як його вдруге зупинили дядечкові собаки.

Данило мчав мовчки, тримаючи вийнятого кинджала в лівій руці і як ціпом молотячи своїм гарапником по підтягнутих боках бурого.

Микола не бачив і не чув Данила доти, поки повз самого нього не пропихкав, важко дихаючи, бурий, і він почув звук падіння тіла і побачив, що Данило вже лежить усередині між собаками, на заду вовка, намагаючись спіймати його за вуха. Очевидно було і для собак, і для мисливців, і для вовка, що тепер усьому кінець. Звір, злякано прищуливши вуха, намагався підвестись, але собаки обліпили його. Данило підвівся, зробив падаючий крок і всією вагою, наче лягаючи відпочивати, повалився на вовка, хапаючи його за вуха. Микола хотів колоти, але Данило прошептав: "Не треба., зіструнимо", — і, змінивши положення, наступив ногою вовкові на шию. В пащу вовкові заклали кийка, зав'язали, ніби загнуждавши його шворою, зв'язали ноги, і Данило разів зо два з одного боку на другий перекинув вовка.

Зі щасливими, змученими обличчями завдали вони живого старого вовка на коня, що шарахав і пирхав, і в супроводі собак, які скавуліли на звіра, повезли до того місця, де мали всі зібратися. Молодих двох узяли гончаки і трьох — хорти. Мисливці з'їхалися зі своєю здобиччю і з пригодами, і всі підходили дивитись на старого вовка, який, звісивши свою лобату голову з закушеним кийком у роті, великими скляними очима дивився на всю цю юрму собак і людей, що оточували його. Коли його зачіпали, він, здригаючись зав'язаними ногами, дико і разом з тим просто дивився на всіх. Граф Ілля Андрійович теж під'їхав і торкнув вовка.

— О, здоровенний який, — сказав він. — Старий, га? — спитав він Данила, що стояв біля нього.

— Старий, ваше сіятельство, — відповів Данило, квапливо скидаючи шапку.

Граф згадав свого прогавленого вовка і свою сутичку з Данилом.

— Одначе ти, брат, сердитий, — промовив граф. Данило нічого не сказав, тільки ніяково усміхнувся по-дитячому покірливою і приємною усмішкою.

VI

Старий граф поїхав додому, Наташа і Петя обіцяли зараз же приїхати. Охота пішла далі, бо було ще рано. Опівдні гончаків пустили в зарослий молодим густим лісом яр. Микола, стоячи на стерні, бачив усіх своїх мисливців.

Навпроти Миколи були вруна, і стояв його мисливець, сам один, в ямі за кущем ліщини. Тільки-но завели гончаків, як Микола почув рідкі гони відомого йому собаки — Волторна; інші собаки приєдналися до нього, то замовкаючи, то знову беручись гнати. Через хвилину подали з острова голос по лисиці, і вся зграя, звалившись, погнала вздовж яру в напрямі до врун, далі від Миколи.

Він бачив, як мчали вижлятники в червоних шапках краями зарослого яру, бачив навіть собак і з секунди на секунду чекав, що на тому боці, на врунах, з'явиться лисиця.

Мисливець, що стояв у ямі, рушив і випустив собак, і Микола побачив червону, низьку, чудну лисицю, яка, розпушивши трубу, квапливо летіла на врунах. Собаки стали наздоганяти її. Ось наблизились, ось колами стала виляти лисиця між ними, дедалі частіше роблячи ці кола і обводячи круг себе пухнастою трубою (хвостом); і ось налетів чийсь білий собака і слідом за ним чорний, і все змішалось, і зорею, в усі боки розставивши зади, ледь похитуючись, стали собаки. До собак підлетіли два мисливці: один у червоній шапці, другий, чужий, у зеленому каптані.

"Що це таке? — подумав Микола.— Звідки взявся цей мисливець? Це не дядечків".

Мисливці відбили лисицю і довго, не приторочуючи, стояли піші. Коло них на довгих поводях стояли коні зі своїми виступами сідел і лежали собаки. Мисливці махали руками і щось робили з лисицею. Звідти ж залунав звук рога — умовлений сигнал бійки.

— Це ілагінський мисливець щось з нашим Гваном бунтує,— сказав стрепенний до Миколи.

Микола послав стрепенного покликати до нього сестру і Петю і ступою рушив до того місця, де доїжджачі збирали гончаків. Кілька мисливців помчало до місця бійки.

Микола зліз з коня, зупинився біля гончаків з Наташею і Петею, які під'їхали, очікуючи відомостей про те, чим кінчиться справа. З-за узлісся виїхав з лисицею в тороках мисливець, учасник бійки, і під'їхав до панича. Він здаля зняв шапку і намагався говорити шанобливо; але він був блідий, задихався, і обличчя в нього було злісне. Одне око було в нього підбито, але він, певне, і не знав цього.

— Що у вас там було? — спитав Микола.

— Як же, з-під наших гончаків він цькуватиме! Та й сука ж моя мишаста піймала. Іди судись! За лисицю хапає! Я його лисицею ну молотити. Ось вона, в тороках. А цього хочеш? — розповідав мисливець, показуючи на кинджал і, певне, уявляючи, що він все ще говорить зі своїм ворогом.

Микола, не розмовляючи з мисливцем, попросив сестру і Петю зачекати його і поїхав до того місця, де була ця ворожа ілагінська охота.

Мисливець-переможець в'їхав у натовп мисливців і там, оточений цікавими, що співчували йому, розповідав про свій подвиг.

Справа полягала в тому, що Ілагін, з яким Ростови були у сварці й судилися, полював у місцях, що за звичаєм належали Ростовим, і тепер наче навмисне звелів під'їхати до острова, де полювали Ростови, і дозволив цькувати своєму мисливцеві з-під чужих гончаків.

Микола ніколи не бачив Ілагіна, але, як і завжди у своїх міркуваннях і почуттях не знаючи середини, чувши про буйність і свавільство цього поміщика, всією душею ненавидів його і вважав своїм найлютішим ворогом. Він злісно-схвилюваний їхав тепер до нього, міцно стискаючи гарапника в руці, цілком готовий на найрішучіші і найнебезпечніші вчинки проти свого ворога.

Виїхавши за виступ лісу, Микола одразу побачив товстого пана в бобровому кашкеті, який їхав йому назустріч на прекрасному вороному коні, в супроводі двох стрепенних.

Замість ворога Микола зустрів у Ілагіні показного чемного пана, який особливо бажав познайомитися з молодим графом. Під'їхавши до Ростова, Ілагін трошки підняв бобрового кашкета і сказав, що дуже жалкує про те, що сталося; що звелить покарати мисливця, який дозволив собі цькувати з-під чужих собак, просив графа бути знайомим і пропонував йому свої місця для полювання.

Наташа, боячись, що брат її накоїть чого-небудь жакливого, їхала, хвилюючись, недалеко позад нього. Побачивши, що вороги дружелюбно розкланюються, вона під'їхала до них. Ілагін ще вище підняв свого бобрового кашкета перед Наташею і, приємно усміхнувшись, сказав, що графиня являє собою Діану і пристрасню до полювання і красою своєю, про яку він багато чув.

Ілагін, щоб загладити провину свого мисливця, дуже наполегливо просив Ростова пройти в його угор, який був за версту, якого він беріг для себе і в якому було, як він казав, насипано зайців. Микола погодився, і охота, ще вдвічі збільшившись, рушила далі.

Іти до ілагінського угоря треба було полями. Мисливці розрівнялися. Пани. їхали разом. Дядечко, Ростов, Ілагін поглядали на чужих собак потай, пильнуючи, щоб інші цього не помітили, і стурбовано відшукували між цими собаками суперників своїм собакам.

Ростова особливо вразила своєю красою невелика чистокровна, вузенька, але зі стальними м'язами, з тоненьким щипцем (мордою) і з опуклими чорними очима, червоноряба сучка у зграї Ілагіна. Він чув про прудкість ілагінських собак і в цій красуні-сучці вбачав суперницю своїй Милці.

Посеред статечної розмови про урожай нинішнього року, яку почав Ілагін, Микола показав йому на його червонорябу суку.

— Гарна у вас ця сучка! — сказав він недбалим тоном. — Прудка?

— Ця? Так, це — добрий собака, ловить, — байдужим голосом сказав Ілагін про свою червонорябу Єрзу, за яку він рік тому віддав сусідові три сім'ї дворових. — То й у вас, графе, вмолотом не хваляться? — продовжував він почату розмову. І вважаючи обов'язком чемності відплатити молодому графові тим самим, Ілагін оглянув його собак і вибрав Милку, що впала йому в око своєю широчиною.

— Гарна у вас ця чорноряба — добра сука! — сказав він.

— Еге, нічого, біжить, — відповів Микола. "Ось тільки б зірвався у полі старий русак, я б тобі показав, який це собака!" — подумав він і, обернувшись до стрепенного, сказав,

що він дає карбованця тому, хто підозрить, тобто знайде лежачого зайця.

— Я не розумію,— говорив далі Ілагін,— які інші мисливці завидючі на звіра і на собак. Я вам скажу про себе, графе. Мене веселить, знаєте, проїхатися; ось з'їдешся з такою компанією... уже нащо краще (він зняв знову свого бобрового кашкета перед Наташею); а це, щоб шкури лічити, скільки привіз,— мені все одно!

— Авжеж.

— Або щоб мені прикро було, що чужий собака піймає, а не мій,— мені тільки б полюбуватися на цькування, хіба не так, графе? Потім я міркую...

— Бери його! — пролунав у цей час протяглий крик одного з псарів, що зупинилися. Він стояв на пагорку, на стерні, піднявши гарапника, і повторив протягло: — Бе — ри — його! (Поклик цей і піднятий гарапник означали, що він бачить перед собою лежачого зайця.)

— А, підозрив, здається,— сказав недбало Ілагін.— Що ж, графе, поцькуємо!

— Авжеж, під'їхати треба... то що ж, разом? — відповів Микола, вглядаючись у Єрзу і в червоного дядечкового Ругая, у двох своїх суперників, з якими ще ні разу йому не вдалося порівняти своїх собак. "Ну що як з вух обірвуть мою Милку!" — думав він, поруч з дядечком та Ілагіним прямуючи до зайця.

— Дорослий? — питав Ілагін, під'їжджаючи до мисливця* який підозрив, і не без хвилювання оглядаючись і свистом підкликаючи Єрзу...

— А ви, Михаїле Никаноровичу? — звернувся він до дядечка. Дядечко їхав насупившись.

— Чого мені тикатись! Адже ваші — чисте діло марш! — по селу за собак плачено, ваші тисячні. Ви поміряйте своїх, а я подивлюся.

— Ругай! На, на! — крикнув він.— Ругаєчку,— додав він, мимоволі цим зменшеним висловлюючи свою ніжність і надію, яку він покладав на цього червоного пса. Наташа бачила і відчувала хвилювання, що його приховували ці два старики і її брат,— і сама хвилювалась.

Мисливець на пагорку стояв з піднятим гарапником, пани ступою під'їжджали до нього; гончаки, що йшли на самому обрії, завертали вбік від зайця; мисливці, не пани, теж від'їжджали. Усе просувалося поволі і статечно.

— Куди головою лежить? — спитав Микола, під'їжджаючи кроків на сто до мисливця, який помітив зайця. Але не встиг ще мисливець відповісти, як русак, чуючи мороз на завтрашній ранок, не влежав і схопився. Згряя гончаків на змичках з ревом полетіла згори за зайцем; з усіх боків хорти, що не були на шворах, кинулись на гончаків і до зайця. Всі ці неквапливі у просуванні мисливці-вижлятники з вигуками "стій!", збиваючи собак, псарі з вигуком "бери!", скеровуючи собак,— помчали полем. Спокійний Ілагін, Микола, Наташа і дядечко летіли, самі не знаючи як і куди, бачачи тільки собак та зайця і боячись тільки загубити з очей навіть на одну мить хід цькування. Заєць трапився здоровий і прудкий. Схопившись, він не відразу поскакав, а повів вухами, прислухаючись до крику і тупоту, що залунав раптом з усіх боків. Він стрибнув разів з десять не швидко, підпускаючи до себе собак, і нарешті, вибравши

напрям і зрозумівши небезпеку, приклав вуха і полетів чимдуж. Він лежав на стерні, але попереду були вруна, на яких було грузько. Два собаки мисливця, який помітив зайця, будиши найближче, перші впилися очима і пішли в гонитву за зайцем; але ще далеко були від нього, як з-за них вилетіла ілагінська червоноряба Єрза, наблизилась на собаку відстані, зі страшенною швидкістю наддала, націлившись на хвіст зайця, і, думаючи, що вона схопила його, покотилася сторчма. Заєць вигнув спину і наддав ще прудкіше. З-за Єрзи вихопилась широкозада Милка і швидко стала наздоганяти зайця.

— Милочко, матінко!—тріумфуючи, крикнув Микола. Здавалося, зараз ударить Милка і підхопить зайця, але вона наздогнала і пролетіла. Русак відсів. Знову наїла красуня Єрза і над самим хвостом у русака повисла, наче примірюючись, щоб часом не помилитися тепер, схопити за заднє стегно.

— Єрзонько! Сестрице!—закричав плаксивим, не своїм голосом Ілагін. Єрза не зважила на його благання. В ту саму мить, коли треба було чекати, що вона схопить русака, він вихнув і викотив на межу між врунами і стернею. Знову Єрза і Милка, як дишельна пара, вирівнялись і стали наздоганяти зайця; на межі русаків було легше, собаки не так швидко наближались до нього.

— Ругаю! Ругаєчку! Чисте діло марш! — крикнув у цей час ще один голос, і Ругай, червоний горбатий дядечків пес, витягаючись і вигинаючи спину, зрівнявся з першими двома собаками, виткнувся з-за них, наддав зі страшенною самовідданістю уже над самим зайцем, збив його з межі на вруна, ще зліше вдруге наддав по лрузькому вруну, тонучи по коліна, і тільки видна

"було, як він сторчма, забруднюючи спину грязюкою, покотився за зайцем. Зоря собак оточила його. За хвилину всі стояли коло юрми собак. Один тільки щасливий дядечко зліз і відтяв лапку. Потрушуючи зайцем, щоб стікала кров, він тривожно оглядався, бігаючи очима, не можучи добрати положення рукам та ногам, і говорив, сам не знаючи з ким і що. "Ось це діло марш... ось собака... ось витягнув усіх, і тисячних і рубльових — чисте діло марш!" — говорив він, задихаючись і злісно оглядаючись, наче лаючи когось, наче всі були його вороги, всі його кривдили і тільки тепер, нарешті, йому вдалося виправдатись. "Ось вам і тисячні — чисте діло марш!"

— Ругаю, на лапку! — сказав він, кидаючи відрізану лапку з налиплою землею.— Заслужив, чисте діло марш!

— Вона вимахалась, три гонитви дала сама,— казав Микола, теж не слухаючи нікого і не турбуючись про те, слухають його чи ні.

— Та це що ж упоперекі — промовив ілагінський стрепенний.

— Та як осіклася, то навздогін кожна дворняжка піймає,— казав у той же час Ілагін, червоний, насилу переводячи дух від швидкої їзди та хвилювання. У той самий час Наташа, не переводячи духу, радісно і захоплено верещала так пронизливо, що аж у вухах лящало. Вона цим вереском виявила все те, що виявляли й інші мисливці своєю одночасною мовою. І цей дикий вереск був такий чудний, що вона сама повинна була б соромитися його і всі повинні були дивуватися з нього, якби це було іншого часу. Дядечко сам приторочив русака, спритно і хвацько перекинув його через зад коня, ніби

докоряючи всім цим перекиданням, і з таким виглядом, що він і говорити ні з ким не хоче, сів на свого буланого і поїхав собі. Всі, крім нього, сумні і ображені, роз'їхались і тільки нескоро згодом могли, як і раніш, прикидатися байдужими. Довго ще вони поглядали на червоного Ругая, який з забрудненою, горбатою спиною, побрязкуючи кільцем, зі спокійним виглядом переможця ішов за ногами дядечко-вого коня.

"Що ж, я такий самий, як і всі, коли не доходить до цькування. Ну, а вже тоді держись!" — говорив, здавалось Миколі, вигляд цього собаки.

Коли, не скоро по тому, дядечко під'їхав до Миколи і заговорив з ним, Миколу потішило те, що дядечко після всього, що було, ще удостоює його розмовою.

VII

Коли увечері Ілагін розпрощався з Миколою, Микола опинився на такій далекій відстані РІД дому, що він прийняв пропозицію дядечка залишити охоту> ночувати в нього, у дядечка, в його селі Михайловці.

— Т якби заїхали до мене — чисте діло марш! — сказав дядечко,— ще краще було б. Бачите, погода мокра,— говорив дядечко,— відпочили б, графинечку б одвезли на дрожці.— Дядечкову пропозицію було прийнято, за дрожкою послали мисливця в Отрадне; а Микола з Наташею і Петею поїхали до дядечка.

Чоловік із п'ять, великих і малих, дворових мужчин вибігло на парадний ґанок зустрічати пана. Десятки жінок, старих, великих і малих, виставилися з чорного ґанку дивитися на мисливців, що під'їжджали. Присутність Наташі, жінки, панни на коні, довела цікавість дядечкових дворових до того, що багато хто, не соромлячись її самої, підходили до неї, заглядали їй в очі і при ній робили свої зауваження .про неї, як про показуване чудо, що не є людиною і не може чути і розумітл, що говорять про нього.

— Аринко, глянь-но, на бочк^ сидить! Сама сидить, а поділ метляється... Бач, і ріжок!

— Матінко рідна, ніжик он!

— Ач татарка!

— Як же ти не перекинулась через голову? — питала найсмі-ливіша, просто вже звертаючись до Наташі.

Дядечко зліз з коня біля ґанку свого дерев'яного зарослого садом будиночка і, оглянувши своїх домочадців, крикнув владно, щоб зайві відійшли і щоб було зроблено все потрібне для прийому гостей і охоти.

Усе розбіглося. Дядечко зняв Наташу з коня і за руку повів її хиткими дощаними східцями ганку. В будинку, не оштукатуреному, з брусованими стінами, було не дуже чисто,— не, видно було, щоб мета мешканців полягала в тому, щоб не було плям, але не було помітно й запущеності. У сінях пахло свіжими яблуками і висіли вовчі та лисячі шкури.

Через передпокій дядечко провів своїх гостей до маленької зали зі складаним столом і червоними стільцями, потім до вітальні з березовим круглим столом і диваном, потім до кабінету з пошарпаним диваном, з затяганим килимом і з портретами Суворова, батька та матері господаря і його самого у військовому мундирі. В кабінеті

дуже пахло тютюном і собаками.

У кабінеті дядечко попросив гостей сісти і розташуватися як вдома, а сам вийшов. Ругай з досі брудною спиною увійшов до кабінету і ліг на диван, обчищаючи себе язиком та зубами. З кабінету ішов коридор, у якому видно було ширми з прорваними занавісками. З-за ширм чутно було жіночий сміх і шепіт. Наташа, Микола і Петя пороздгалися й посідали на диван. Петя схилився на руку, і зараз же заснув; Наташа і Микола сиділи мовчки. Обличчя в них пашіли, вони були дуже голодні й дуже веселі. Вони подивилися одне на одного (після полювання, в кімнаті, Микола вже не вважав за потрібне виявляти свою мужську вищість перед своєю сестрою); Наташа підморгнула братові,

І обоє стримувались недовго і дзвінко розреготалися, не встигнувши ще придумати приводу для свого сміху

Трохи згодом дядечко увійшов у казакіні, у синіх штанах і маленьких чоботях. І Наташа відчула, що цей самий костюм, в якому вона здивовано і глузливо бачила дядечка в Оградному,— був справжній костюм, нічим не гірший за сюртуки та фракки. Дядечко був теж веселий; він не тільки не образився зі сміху брата й сестри (йому й на думку не могло спасти, що могли сміятися з його життя), а й сам приєднався до їх безпричинного сміху.

— Оце графиня молода — чисте діло марш! — другої такої не доводилось бачити! — сказав він, подаючи одну люльку з довгим цибухом Ростову, а другий короткий, обрізаний цибух закладаючи звичним жестом між три пальці.

— День від'їздила, це й для чоловіка неабищо, і' як нічого й не було!

Незбаром після дядечка відчинила двері,— чутно було по кроках, боса — дівка, і в двері з великим заставленим підносом у руках увійшла товста, рум'яна, гарна жінка років сорока, з подвійним підборіддям і повними, рум'яними губами. Вона з гостинною статечністю і привабливістю в очах і в кожному русі оглянула гостей і з привітною усмішкою шанобливо вклонилася їм. Незважаючи на опасистість більше ніж звичайну, що змушувала її виставляти вперед груди й живота і назад відкидати голову, жінка ця (дядечкова економка) ступала незвичайно легко. Вона підійшла до столу, поставила піднос і спритно своїми білими пухлими руками зняла й розставила по столу пляшки, закуски й угощення. Закінчивши з цим, вона відійшла і з усмішкою на обличчі стала біля дверей. "Ось яка я! Тепер розумієш дядечка?" — сказала Ростову її поява. Чом би й не розуміти: не тільки Ростов, але й Наташа зрозуміла дядечка — і значення насуплених брів, і щасливої, самовдоволеної усмішки, що трошечки морщила його губи в той час, як увіходила Онисія Федорівна. На підносі були наливки, травник, грибки, коржики з чорної муки на сколотинах, сотовий мед, мед варений і шипучий, яблука, горіхи сирові і пряжені і горіхи в медові. Потім Онисія Федорівна принесла і варення на медові і на цукру, і шинку, і курку> щойно засмажену.

Все це було господарства, збору і варіння Онисії Федорівни. Все це і пахло, і чимсь нагадувало, і мало смак Онисії Федорівни. Все чимсь нагадувало соковитість, чистоту, білість і приємну усмішку.

— Поїжте, панночко-графинечко,— примовляла вона, подаючи Наташі то те, то те. Наташа їла все, і їй здавалося, що таких коржиків на склотинах, з таким букетом варень, на медові горіхів і такої курки ніколи вона ніде не бачила і не їла. Онисія Федорівна вийшла. Ростов з дядечком, запиваючи вечерю вишневою наливкою, розмовляли про минуле і про майбутнє полювання, про Ругая та про ілагінських собак. Наташа з блискучими очима рівно сиділа на дивані, слухаючи їх. Кілька разів вона намагалася розбудити Петю, щоб дати йому поїсти чого-небудь, але він говорив щось незрозуміле, очевидно, не прокидаючись. Наташі так весело було на душі, так гарно в цій новій для неї обстановці, що вона тільки боялася, що занадто скоро за нею приїде дрожка. Після випадково виниклої мовчанки, як це майже завжди буває у людей, що упарше приймають у своєму домі своїх знайомих, дядечко сказав, відповідаючи на думку, яка була в його гостей:

— Отак і доживав свого віку... Помреш,— чисте діло марші— нічого не залишиться. Нащо ж бо і грішити.

Обличчя в дядечка було дуже показне і навіть гарне, коли він говорив це. Ростов мимоволі згадав при цьому все, що він гарного чув від батька та сусідів про дядечка. Дядечко в усій околиці губернії мав репутацію дуже благородного і некорисливого дивака, його закликали розсуджувати родинні справи, йому доручали ■ виконувати духівниці, йому довіряли таємниці, його обирали суддею і на інші посади, але від громадської служби він завжди вперто відмовлявся, осінь і весну проводячи в полях на своєму буланому коні, зиму сидючи вдома, влітку лежачи у своєму зарослому саду. *

— Чому ж ви не служите, дядечку?

— Служив, та кинув. Не годжуся, чисте діло марш,— я нічого не розберу. Це ваша справа, а в мене розуму невислачить. От щодо полювання інша річ,— це чисте діло марш! Одчиніть-но двері он,— крикнув він.— Нащо зачинили! — Двері в кінці коридора (який дядечко називав колідор) вели в холостяцьку — мисливську так називалася челядня для мисливців. Босі ноги швидко зашльопали, і невидна рука відчинила двері до мисливської. З коридора ясно стало чути звуки балалайки, на якій грав, очевидно, який-небудь майстер цього діла. Наташа вже давно прислухалася до цих звуків і тепер вийшла в коридор, щоб чути їх ясніше.

— Це в мене мій Митька-кучер... Я йому купив добру балалайку, люблю,— сказав дядечко. У дядечка було заведено, щоб, коли він приїжджає з полювання, у холостяцькій — мисливській Митька грав на балалайці. Дядечко любив слухати цю музику.

— Як гарно! Далебі, чудово,— сказав Микола з якоюсь мимовільною зневагою, наче йому совісно було признатися в тому, що йому дуже приємні ці звуки.

— Як чудово? — докірливо сказала Наташа, почувавши тон, яким сказав це брат.— Не чудово, а це ж розкіш, що таке! — Як дядечкові грибки, мед та наливки здавались їй найкращими в світі, так само і ця пісня в цю хвилину здавалась їй чимсь неперевершено чарівним.

— Ще, будь ласка, ще,— сказала Наташа у двері, як тільки замовкла балалайка.

Митька настроїв і знову задеренчав Бариню з переборами і з перехватами. Дядечко сидів і слухав, схиливши голову набік, з ледь помітною усмішкою. Мотив Барині повторився разів зо сто. Кілька разів балалайку настроювали" і знову деренчали ті самі звуки, і слухачам не набридало, тільки хотілося ще і ще чути цю гру. Онисія Федорівна увійшла і сперлася своїм опасистим тілом на одвірок.

— Зволите слухати? — сказала вона до Наташі, з усмішкою, надзвичайно схожою на усмішку дядечка.— Він у нас гарно грає,— сказала вона.

— Ось у цьому коліні не те робить,—раптом з енергійним жестом сказав дядечко.— Тут розсипати треба — чисте діло марш — розсипати!

— А ви хіба вмієте? — спитала Наташа. Дядечко, не відповідаючи, усміхнувся.

— Подивись-но, Оиисенько, чи струни цілі на гітарі? Давно вже в руки не брав, чисте діло марш! закинув.

Онисія Федорівна охоче пішла своєю легкою ногою виконати доручення свого господаря і принесла гітару.

Дядечко, ні на кого не дивлячись, здмухнув порошок, кощавими пальцями стукнув по верху гітари, настроїв, і краще сів у кріслі. Він узяв (трохи театральним жестом, відставивши лікоть лівої руки) гітару вище шийки і, підморгнувши Онисії Федорівні, почав не Бариню, а взяв один звучний чистий акорд і розмірено, спокійно, але твердо почав у дуже повільному темпі вигравати відому пісню: "По у-ли-и-ице мостовой". Разом, у такт, з тією статечною веселістю (тією самою, якою дихала вся істота Онисії Федорівни), заспівав у душі в Миколи і Наташі мотив пісні. Онисія Федорівна зашарілась і, закрившись хусточкою, сміючись вийшла з кімнати. Дядечко і далі чисто, старанно і енергійно-твердо вигравав пісню, новим натхненним поглядом дивлячись на те місце, з якого пішла Онисія Федорівна. Ледь-ледь щось сміялося у його обличчі, з одного боку під сивим вусом; особливо сміялось тоді, коли далі розходилась пісня, прискорювався такт і в місцях переборів відривалося щось.

— Чарівно, чарівно, дядечку! Ще, ще! — вигукнула Наташа, як тільки він кінчив. Вона, схопившись з місця, обняла дядечка й поцілувала його.— Миколенька, Миколенька! — казала вона, оглядаючись на брата і ніби питаючи його: що ж це таке?

Миколі теж дуже подобалась дядечкова гра. Дядечко вдруге заграв пісню. Усміхнене обличчя Онисії Федорівни з'явилося знову у дверях, і з-за них й інші обличчя... "За холодной ключевой, кричит девица, стой!" — грав дядечко, зробив знову спритний перебір, відірвав і ворухнув плечима.'

— Ну, ну, голубчику, дядечку,— таким благальним голосом застогнала Наташа, немов життя її залежало від цього. Дядечко встав, і наче в ньому було двоє людей — один з них серйозно усміхався з весельчака, а весельчак зробив наївний і акуратний вступ до танцю.

— Ну, немого! — крикнув дядечко, махнувши до Наташі рукою, яка відірвала акорд.

Наташа зняла з себе хустку, що була накинута на неї, забігла перед дядечка і, взявшись у боки, повела плечима і стала.

Де, як, коли ця гр'афинецька, котру виховала емігрантка-француженка, увібрала в

себе з того російського повітря, яким вона дихала, цей дух, звідки взяла вона ці прийоми, що їх *pas de châte* давно б мали витіснити? Але дух і прийоми ці були ті самі, ненаслідовні, не студійовані, російські, яких і чекав від неї* дядечко. Тільки-но вона стала, усміхнулась урочисто, гордо і хитро-весело, перший страх, що охопив був Миколу і всіх присутніх страх, що вона не те зробить, пройшов, і вони вже милувалися нею.

Вона зробила те саме і так точно, так цілком точно це зробила, що Онисія Федорівна, яка зараз же подала їй конче потрібну для її діла хустку, крізь сміх пустила сльозу, дивлячись на цю тоненьку, граціозну, таку чужу їй, у шовкові і в оксамитівиховану графиню, яка вміла зрозуміти все те, що було і в Онисії, і в батьковій Онисії, і в тітці, і в матері, і в кожному росіянинові.

— Ну, графинечко, чисте діло марш!—радісно сміючись, сказав дядечко, закінчивши танець.— От так небога! Це б тільки чоловіка тобі бравого вибрати, чисте діло марш.

— Уже вибраний,— сказав усміхаючись Микола.

— О? — промовив здивовано дядечко, дивлячись запитливо-на Наташу. Наташа, щасливо усміхаючись, ствердно кивнула головою.

— Ще й який! — сказала вона. Але тільки-но вона сказала це, інший, новий лад думок і почуттів знявся в ній. Що означала Миколова усмішка, коли він сказав "уже вибраний"? Радий він з цього чи не радий? Він наче думає, що мій Волконський не прийняв би, не зрозумів би цієї нашої радості. Ні, він би все зрозумів. "Де він тепер?" — подумала Наташа, і обличчя її раптом стало серйозним. Але це тривало лише одну секунду. "Не думати, не сміти думати про це" — сказала вона собі і усміхаючись підсіла знову, до дядечка, просячи його заграти ще-що-небудь.

Дядечко заграв ще пісню і вальс; потім, помовчавши, прокашлявся і заспівав свою улюблену мисливську пісню:

0

Как со вечера пороша Выпадала хороша...

Дядечко співав так, як співає народ, з тим цілковитим і наївним переконанням, що в пісні все значення полягає лише в словах, що мотив сам собою приходить і що окремого мотиву не буває, а що мотив—так тільки, для ладу. От саме тому цей неусвідомлений мотив, як буває спів пташки, і в дядечка був напрочуд гарний. Наташа була захоплена дядечковим співом.

біг

Вона вирішила, що більше не вчитиметься на арфі, а гратиме лише на гітарі. Вона попросила в дядечка гітару і відразу ж підібрала акорди до пісні.

О десятій годині за Наташею і Петею приїхали лінійка, дрожка і троє верхових, посланих розшукувати їх. Граф і графиня не знали, де вони, і дуже турбувалися, як сказав посланий.

Петю перенесли й поклали, як мертве тіло, в лінійку; Наташа з Миколою сіли на дрожку. Дядечко закутував Наташу і прощався з нею з цілком новою ніжністю. Він

пішки провів їх до мосту, який треба було об'їхати вбрід, і сказав мисливцям з ліхтарями їхати вперед.

— Прощавай, небога дорога І — крикнув з темряви його голос, не той, який— знала раніш Наташа, а той, який співав "Как со вечера пороша".

В селі, яке проїжджали, були червоні вогники й весело пахло димом.

— Який чудовий цей дядечко! — сказала Наташа, коли вони виїхали на битий шлях.

— Еге,— сказав Микола.— Тобі не холодно?

— Ні, мені чудесно, чудесно. Мені так гарно,— з подивом навіть сказала Наташа. Вони довго мовчали.

Ніч була темна і сира. Коней не видно було; тільки чутно <Було, як вони чалапають по невидній грязюці.

Що робилось у цій дитячій сприйнятливій душі, яка так жадібно ловила і засвоювала всі найрізноманітніші враження життя? Як усе це вкладалося в ній? Але вона була дуже щаслива. Уже під'їжджаючи до дому, раптом заспівала мотив пісні "Как со вечера пороша", мотив., який вона ловила цілу дорогу і, нарешті, спіймала.

— Спіймала? — сказав Микола.

— Ти про що думав тепер, Миколенька? — спитала Наташа. Вони любили про це питати одне одного.

— Я? — сказав Микола, згадуючи.— Бач, спочатку я думав, що Ругай, червоний пес, схожий на дядечка і що якби він був людиною, то він дядечка все держав би у себе, коли не за гонитву, то за лади, все держав би. Який він хороший, дядечко! Правда ж? Ну, а ти?

— Я? Стривай, стривай. Ага, я думала спочатку, що ось ми Лдемо, і думаємо, що ми їдемо додому, а ми бозна-куди їдемо

в цій темряві, і раптом приїдемо й побачимо, що ми не в Отрадному, а в чарівному царстві. А потім ще я думала... Ні, нічого .-більше.

— Знаю, певно про нього думала,— сказав Микола усміхаючись, як помітила Наташа по звучанню його голосу.

— Ні,— відповіла Наташа, хоч справді вона разом з тим думала і про князя Андрія, і про те, як би йому сподобався дядечко.— А ще я все повторюю, цілу дорогу повторюю: як Онисенька гарно походжала, гарно...—сказала Наташа, і Микола почув її дзвінкий, безпричинний, щасливий сміх.

— А знаєш,—раптом сказала вона,—я знаю, що ніколи вже я не буду така щаслива, спокійна, як тепер.

— От нісенітниця, дурниці, вигадки,— сказав Микола і подумав: "Яка чудесна ця— моя Наташа! Другого такого друга в мене нема й не буде. Нащо їй виходити заміж? Усе з нею їздили б!"

"Ну й чудесний цей Микола!" — думала Наташа.

— А! ще світло у вітальні,— сказала вона, показуючи на вікна будинку, що красиво блищали в мокрій, оксамитній темряві ночі.

Граф Ілля Андрійович покинув посаду предводителя, бо вона була пов'язана з занадто великими витратами. Та справи його все не налагоджувались. Часто Наташа і Микола бачили таємні, тривожні переговори між батьками і чули розмови про продаж багатого родового ростовського дому і підмосковної. Без предводительства не треба було мати такого великого прийому, і отрад-ненське життя провадилося тихіше, ніж минулих років; проте величезний дім і флігелі все ж були повні народу, за стіл так само сідало понад двадцять чоловік. Усе це були свої люди, що обжилися в домі, майже члени сім'ї, або такі, які, здавалося, конче повинні були жити у графовому домі. Такі були Дімлер— музикант з дружиною, Фогель — учитель танців з сім'єю, старенька панна Белова, яка жила в домі, і ще багато інших: Петьові вчителі, колишня гувернантка панночок, і просто люди, яким краще чи вигідніше було жити у графа, ніж вдома. Не було такого великого приїзду, як раніш, але побут провадився той самий;—без нього ^не могли граф і графиня уявити собі життя. Та сама була охота, Микола ще збільшив її, ті самі п'ятдесят коней та п'ятнадцять кучерів на стайні; ті самі дорогі подарунки на іменини й урочисті, на весь повіт, обіди; ті самі графські вісти та бостони, за якими він, розпускаючи в усіх перед очима карти, давав себе щодня на сотні обігравати сусідам, які дивилися на право бути партнером графа Іллі Андрійовича, як на найвигіднішу оренду.

Граф, як у величезних тенетах, ходив у Своїх справах, намагаючись не вірити в те, що він заплутався, і за кожним кроком дедалі більш заплутуючись і почуваючи себе неспроможним ні розірвати тенета, ні обережно, терпляче заходитися розплутувати їх. Графиня люблячим серцем почувала, що діти її розоряються, що граф не винен., що він не може бути не таким, яким він є, що він сам мучиться (хоч і приховує це) від свідомості свого і дітей розорення, і шукала засобів зарадити лихові. На її жіночий погляд був тільки один засіб — одружити Миколу з багатою відданицею. Вона почувала, що це була остання надія і що коли Микола відмовиться від партії, яку вона знайшла йому, треба буде назавжди попрощатися з можливістю налагодити справи. Партією цією була Жюлі Карагіна, дочка дуже хороших, добродішних батьків, з дитинства відома Ростовим, і тепер багата відданиця, бо смерть спіткала останнього з її братів. ,

Графиня писала прямо Карагіній у Москву, пропонуючи їй адруження її дочки зі своїм сином, і одержала від неї сприятливу відповідь. Карагіна відповіла, що вона зі свого боку згодна, що все залежатиме від прихильності її дочки. Карагіна запрошувала Миколу приїхати в Москву.

Кілька разів, зі сльозами на очах, графиня казала синові, що тепер, коли обидві дочки її влаштовані,— її єдине бажання полягає в тому, щоб бачити його жонатим. Вона казала, що лягла б у домовину спокійною, якби це було. Потім казала, що в неї є чудова дівчина на оці, і випитувала його думку про одруження.

В інших розмовах вона хвалила Жюлі і радила Миколі поїхати у Москву на свята повеселитися. Микола догадувався, до чого хилила його мати, і в одній з таких розмов викликав її на новну одвертість. Вона сказала йому, що вся надія налагодження справ

заснована тепер на його одруженні з Карагіною.

— Що ж, якби я любив дівчину без маєтності, невже ви вимагали б, татап, щоб я пожертвував почуттям і честю для багатства? — спитав він матір, не розуміючи жорстокості свого запитання і бажаючи тільки виявити своє благородство.

— Ні, ти мене не зрозумів,— сказала мати, не знаючи, як виправдатись.— Ти мене не зрозумів, Миколенька. Я бажаю твого щастя,— додала вона і відчула, що вона говорить неправду, що вона заплуталась. Вона заплакала.

— Матусю, не плачте, а тільки скажіть мені, що ви цього хочете, і ви знаєте, що я все життя своє, усе віддам для того, щоб ви були спокійні,— сказав Микола.— Я всім пожертвую для вас, навіть своїм почуттям.

Але графиня не так хотіла поставити питання: вона не хотіла жертви від свого сина, вона сама хотіла б жертвувати для нього.

— Ні, ти мене не зрозумів, не будемо говорити,— сказала вона, обтираючи сльози.

"Так, може, я й люблю бідну дівчину,— казав сам собі Микола,— що ж, мені пожертвувати почуттям і честю для багатства? Дивуюся, як матуся могла мені сказати це/ Через те, щ© вона бідна, я й не можу любити її,— думав він,— не можу відповідати #а її вірну, віддану любов. А вже напевне з нею я буду щасливіший, ніж з якою-небудь лялькою Жюлі. Я не можу наказувати своєму серцю,— говорив він сам собі.— Коли я люблю * Соню, то почуття моє сильніше і вище за все для мене".

Микола не поїхав у Москву, графиня не відновляла з ним розмови про одруження і зі смутком, а іноді і зі злістю помічала ознаки дедалі більшого зближення між своїм сином та безприданок) Сонею. Вона докоряла собі за те, але не могла не бурчати, не чіплятися до Соні, часто без причини зупиняючи її" називаючи її "ви" і "люба моя". Добра графиня найбільше за те й сердилася на Соню, що ця бідна, чорноока небога була така покірлива, така добра, така віддано-вдячна своїм благодійникам і так вірно, незмінно, самозречено закохана в Миколу, що не Можна було нічого закинути їй.

Микола доживав у рідних свій строк відпустки. Від нареченого, князя Андрія, одержано було четвертого листа, з Рима, в якому він писав, що він уже давно вирушив би до Росії, якби несподівано в теплому кліматі не відкрилась його рана, що змушує його відкласти свій від'їзд до початку наступного року. Наташа була так само закохана у свого нареченого, так само" заспокоєна цим коханням і так само чутлива на всі радощі життя; але наприкінці четвертого місяця розлуки з ним на неї починали знаходити хвилини смутку, проти яких вона не могла боротися, їй жаль було самої себе, жаль було, що вона так, марно, ні для кого, пропадала увесь цей час, коли вона була так сповнена любові і так бажала любові.

У домі Ростових було невесело.

IX

Насталу свята, і, крім парадної обідні, крім урочистих і нудних поздоровлень сусідів і дворових, крім надітих на всіх нових убрань, не було нічого особливого, що відзначало б свято, а в безвітряному двадцятиградусному морозі, у яскравому, сліпучому сонці вдень і в зоряному зимовому світлі вночі почувалась потреба якого-небудь

ознаменування цього часу.

На третій день свят, по обіді, всі домашні розійшлись по-своїх кімнатах. Була найнудніша пора дня. Микола їздив уранці до сусідів, а тепер заснув у диванній. Старий граф відпочивав* у своєму кабінеті. У вітальні за круглим столом сиділа Соня* перемальовуючи узор. Графиня розкладала карти. Настасія Іванівна, блазень, із смутним обличчям сидів біля вікна з двома бабусями. Наташа увійшла до кімнати, підійшла до Соні, подивилася, що вона робить, потім підійшла до матері і мовчки зупинилася.

— Чого ти ходиш, як бездомна? — сказала їй мати.— Чого тобі треба?

— Його мені треба... зараз, у цю хвилину мені його треба,— сказала Наташа; очі в неї блищали і вона не усміхалася. Графиня підвела голову і пильно подивилася на дочку.

33*

&15

— Не дивіться на мене, мамо, не дивіться, я зараз заплачу.

— Сідай, посидь зі мною,— сказала графиня.

— Мамо, мені його треба. За що я так марнуюся, мамо? — Голос її урвався, сльози бризнули з очей, і вона, щоб приховати їх, швидко повернулася і вийшла з кімнати. Вона вийшла до диванної, постояла, подумала і пішла в дівочу. Там стара покоївка бурчала на молоду дівчину, яка захекалась, прибігши з холоду, з челядні.

— Досить гратись-бо,— казала стара.— На все є час.

— Пустити її, Кіндратівно,— сказала Наташа.— Іди, Маврушо, іди.

І, відпустивши Маврушу, Наташа через залу пішла до передпокою. Старий і два молоді лакеї грали в карти. Вони перестали грати і встали, коли ввійшла панночка. "Що б мені з ними зробити?" — подумала Наташа.

— До речі, Микито, піди, будь ласка...— "куди б мені його послати?" — Ага, піди в челядню і принеси, будь ласка, півня; так, а ти, Миша, принеси вівса.

— Трохи вівса накажете? — весело й охоче сказав Миша.

— Іди, іди швидше,— поквавив старий.

— Федоре, а ти крейди мені роздобудь.

Проходячи повз буфет, вона сказала подати самовар, хоч на це зовсім не був час.

Буфетник Фока був найбільш сердитий слуга з усього дому. Наташа над ним любила пробувати свою владу. Він нз повірив їй і пішов спитати, чи правда.

— Ото ще ця панночка! — сказав Фока, вдавано насупившись на Наташу.

Ніхто в домі не розсилав стільки людей і не давав їм стільки роботи, як Наташа. Вона не могла байдуже бачити слуг, щоб не дослати їх куди-небудь. Вона наче пробувала, чи не розсердиться, чи не надується на неї хто з них, але нічії накази слуги не любили так виконувати, як Наташині. "Що б мені зробити? Куди б мені піти?" — думала Наташа, поволі йдучи коридором.

— Настасіє Іванівно, що від мене народиться? — спитала "вона блазня, який у своїй кацавейці йшов назустріч їй.

— Від тебе блохи, бабки, коники,— відповів блазень. "Боже мій, боже мій, все те саме! Ах, куди б мені подітися?"

Що б мені з собою зробити?" І вона швидко, затупавши ногами, побігла по сходах до Фогеля, який з дружиною жив на верхньому ^поверсі. У Фогеля сиділи дві гувернантки, на столі стояли тарілки з родзинками, волоськими й мигдальними горіхами. Гувернантки розмовляли про те, де дешевше жити, в Москві чи в Одесі. Наташа сіла, послухала розмову з серйозним задумливим обличчям і встала.

— Острів Мадагаскар,— промовила вона.— Ма-да-гас-кар,— повторила вона чітко кожен склад і, не відповідаючи на запитання т-те БсЙоєз про те, що вона каже, вийшла з кімнати.

Петя, брат її, був теж нагорі: він зі своїм дядькою влаштовував фейерверк, який мав намір пустити вночі.

— Петя! Петька! — вигукнула вона до нього.— Вези мене івииз.— Петя підбіг до неї і підставив спину. Вона вискочила на нього, обхопила його шию руками, і він, підстрибуючи, побіг з .лею.— Пі, не треба... острів Мадагаскар,— промовила вона і, зіскочивши з нього, пішла вниз.

Наче обійшовши своє царство, випробувавши свою владу і переконавшись, що всі покірні, але що, проте, скучно, Наташа пішла до зали, взяла гітару, сіла в темний куток за шафку і стала іна басах перебирати струни, виграваючи фразу, яку вона за-там'ятала з однієї опери, чутої в Петербурзі разом з князем Андрієм. Для сторонніх слухачів у неї на гітарі виходило щось без будь-якого смислу, а в її уяві з-за цих звуків воскресала ціла плетениця спогадів. Вона сиділа за шафкою, втупивши очі у смугу .світла, що падала з буфетних дверей, слухала себе і згадувала. Вона поринула у спогади.

Соня пройшла в буфет з чаркою через залу. Наташа глянула на неї, на щілину в буфетних дверях, і їй здалося, що це вона згадує, що з буфетних дверей крізь щілину падало світло і що Соня пройшла з чаркою. "Та й це було точнісінько так само",— подумала Наташа.

— Соню, що це? — крикнула Наташа, перебираючи пальцями на товстій струні.

— Ой, ти тут! — здригнувшись, сказала Соня, підійшла і прислухалась.— Не знаю. Буря? — сказала вона непевно, боячись помилитися.

"Ну, ось зовсім так само вона здригнулася, зовсім так само підійшла і непевно усміхнулась тоді, коли це вже було,— подумала Наташа,— і зовсім так само... я подумала, що в ній чбгось невистачає".

— Ні, це хор з Водоноса, чуєш? — І Наташа доспівала мотив хору, щоб нагадати Соні.

— Ти куди ходила? — спитала Наташа.

— Воду в чарці перемінити. Я зараз домалюю узор.

— Ти завжди зайнята, а я ось не вмію,— сказала Наташа.— А Миколенька де?

— Спить, здається.

— Соню, ти піди, розбуди його,— сказала Наташа.— Скажи, що я його кличу співати.— Вона посиділа, подумала про те, що це значить, що все це було, і, не

розв'язавши цього питання і нітрохи не жалкуючи про те" знову своєю уявою перенеслася в той час, коли вона була з ним разом, і він закоханими очима дивився на неї.

"Ах, скоріше б він приїхав. Я так боюсь, що цього не буде? А головне: я старішаю, ось що! Уже не буде того, що тепер є в мені. А може, він сьогодні приїде, зараз приїде. Може, приїхав і сидить там у вітальні. Може, він вчора ще приїхав, і я забула".

Вона встала, поклала гітару і пішла до вітальні. Усі домашні, вчителі, гувернантки і гості сиділи вже за чайним столом. Слуги стояли навколо столу,— а князя Андрія не було, і було те саме попереднє життя.

— А, ось вона,— сказав Ілля Андрійович, побачивши у дверях Наташу.— Ну, сідай до мене.— Але Наташа зупинилася біля матері, оглядаючись навкруг, наче вона шукала чогось.

— Мамо! — промовила вона.— Дайте мені його, дайте, мамо, скоріше, скоріше,— і знову вона ледве стримала ридання.

Вона сіла до столу і" послухала розмови старших і Миколи, який теж прийшов до столу. "Боже мій, боже мій, ті самі обличчя, ті самі розмови, так само тато тримає чашку і дмухає зовсім так само!" — думала Наташа, з жахом почуваючи огиду, що піднімалася в ній проти всіх домашніх за те, що вони були все ті ж самі.

Після чаю Микола, Соня і Наташа пішли до диванної, у свій улюблений куток, в якому завжди починались їхні найщиріші розмови.

Х

— Буває з тобою,— сказала Наташа до брата, коли вони посідали в диванній,— буває з тобою, що тобі здається, що нічого не буде — нічого; що все, що хороше, те було? І не то що скучно, а сумно?

— Ще й як! — сказав він.— У мене бувало, що все гаразд, усі веселі, а мені спаде на думку, що все це вже набридло і що помирати всім треба. Я одного разу в полку не пішов на гуляння, а там грала музика... і так мені раптом гкучно стало...

— Ох, я це знаю. Знаю, знаю,— підхопила Наташа,— Я ще маленька була, то зі мною це було. Пам'ятаєш, раз мене *а сливки покарали, і ви всі танцювали, а я сиділа у класній ридала, ніколи не забуду: мені і смутно було, і жаль було всіх, і себе, і всіх-всіх жаль. І головне, я не була винна,— сказала Наташа,— ти пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— сказав Микола.— Я пам'ятаю, що я до тебе прийшов потім і мені хотілось тебе утішити і, знаєш, совісно було. Страшенно ми смішні були. У мене тоді була іграшка-бов-ванчик, і я його тобі віддати хотів. Ти пам'ятаєш?

— А пам'ятаєш ти,— сказала Наташа, в задумі усміхаючись,— як давно, давно, ми ще зовсім маленькі були, дядечко покликав нас до кабінету, ще в старому домі, а темно було — ми прийшли і раптом там стоїть...

— Арап,— закінчив Микола з радісною усмішкою,— чом би не пам'ятати? Я і тепер не знаю, чи то був арап, чи ми уві сні бачили, чи нам розповідали!

— Він сірий був, пам'ятаєш, і білі зуби — стоїть і дивиться на нас...

— Ви пам'ятаєте, Соню? — спитав Микола.

— Так, так, я теж пам'ятаю щось,— несміливо відповіла Соня.

— Я ж питала про цього арапа і папа і мама,— сказала Наташа.— Вони кажуть, що ніякого арапа не було. А ти ж ось пам'ятаєш!

— Аякже, як тепер пам'ятаю його зуби.

— Як це чудно, наче уві сні було. Я це люблю:

— А пам'ятаєш, як ми качали яйця в залі і раптом — дві баби, і стали по килиму крутитися. Це було, чи ні? Пам'ятаєш, як гарно було?

— Справді. А пам'ятаєш, як татусь у синій шубі на ґанку вистрелив з рушниці? — Вони перебирали, усміхаючись з утіхою вгадування, не сумовитого старечого, а поетичного, юнацького згадування, ті враження з найдальшого минулого, де сни зливаються з дійсністю, і тихо сміялися, з чогось радіючи.

Соня, як і завжди, відстала від них, хоч спогади їхні були спільні.

Соня не пам'ятала багато чого з того, що вони згадували, а й те, що вона пам'ятала, не підіймало в ній того поетичного почуття, що охоплювало їх. Вона тільки тішилася їхньою радістю, намагаючись підробитись під неї.

Вона взяла участь у їхніх спогадах лише тоді, коли вони згадували перший Сонин приїзд. Соня розповіла, як вона боялася Миколи, бо в нього на курточці були шнурки, і їй няня сказала, що її також у шнурки зашиють.

— А я пам'ятаю: мені сказали, що ти під капустою народилася,— сказала Наташа,— і пам'ятаю, що я тоді не сміла не повірити, але знала, що це неправда, і так мені ніяково було...

Під час цієї розмови з задніх дверей диванної виставилась голова покоївки.

— Панночко, півня принесли,— пошепки сказала дівчина.

— Не треба, Полю, звели віднести,— сказала Наташа. Серед розмов, що точились у диванній, Діммлер увійшов до

кімнати і підійшов до арфи, яка стояла в кутку. Він зняв сукно, і з арфи зійшов фальшивий звук.

— Едуард Карлович, заграйте, будь ласка, мій улюблений Nocturne мосьє Фільда,— сказав голос старої графині з вітальні.

Діммлер узяв акорд і, обернувшись до Наташі, Миколи й Соні, сказав:

— Молодь як тихо сидить!

— Та ми філософствуємо,— сказала Наташа, на хвилину оглянувшись і продовжуючи розмову. Тепер йшлося про сні.

Діммлер почав грати. Наташа нечутно, навшпиньки, підійшла до столу, взяла свічку, винесла її і, повернувшись, тихо сіла на своє місце. В кімнаті, особливо на дивані, де вони сиділи, було темно, але у великі вікна падало на підлогу срібне сяйво повного місяця.

— Знаєш, я думаю,— сказала Наташа пошепки, присуваючись до Миколи й Соні, коли вже Діммлер перестав грати і все сидів, мляво перебираючи струни, видно, вагаючись, облишити чи почати щось нове,— що коли так згадуєш, згадуєш, усе згадуєш, до того дозгадуєшся, що пам'ятаєш те, що було ще раніш, ніж я була на світі...

— Це метампсихоз,— сказала Соня, яка завжди добре вчилася і все пам'ятала.— Єгиптяни вірили, що наші душі були у тваринах і знову підуть у тварини.

— Ні, знаєш, я не вірю цьому, щоб ми були у тваринах,— сказала Наташа так само шепотом, хоч музика й кінчилася,— а я знаю напевно, що ми були ангелами десь там і тут були, і тому ми все пам'ятаємо...

— Можна мені приєднатись до вас? — сказав, тихо підійшовши, Діммлер і сів біля них.

— Коли ми були ангелами, то за що ж ми потрапили нижче? — сказав Микола.— Ні, цього не може бути!

— Не нижче, хто тобі сказав, що нижче?.. Звідки я знаю, чим я була раніш,— переконано відповіла Наташа.— Адже душа безсмертна... отже, коли я житиму завжди, то я і раніш жила, цілу вічність жила.

— Так, але трудно нам уявити вічність,— сказав Діммлер, який підійшов до молоді з лагідною презирливою усмішкою, а тепер говорив так само тихо і серйозно, як і вони.

— Чому ж трудно уявити вічність? — сказала Наташа.— Сьогодні буде, завтра буде, завжди буде, і вчора було, і позавчора було...

— Наташо! тепер твоя черга. Заспівай мені що-небудь,— почувся голос графині,— чого ви повсідалися, наче змовники.

— Мамо! мені так не хочеться,— сказала Наташа, але разом з тим підвелася.

Усім їм, навіть і немолодому Діммлеру, не хотілось переривати розмови і виходити з куточка диванного, проте Наташа встала, і Микола сів за клавикорди. Як завжди, ставши на середину зали і вибравши найвигідніше місце для резонансу, Наташа почала співати улюблену п'єсу своєї матері.

Вона сказала, що їй не хотілось співати, але вона давно раніш і довго потім не співала так, як вона співала цього вечора. Граф Ілля Андрійович з кабінету, де він розмовляв з Митенькою, чув її спів і, як учень, що квапиться йти гратися, закінчуючи урок, плутався у словах, даючи розпорядження управителю, і, нарешті, замовк; і Митенька, теж. слухаючи, мовчки з усмішкою стояв перед графом. Микола не зводив очей з сестри і разом з нею переводив дихання. Соня, слухаючи, думала про те, яка величезна різниця була між нею та її другом і як неможливо було їй хоч трохи бути такою чарівною, як її кузина. Стара графиня сиділа зі щасливо-смутною усмішкою і зі сльозами на очах, зрідка похитуючи головою. Вона думала і про Наташу,

І про свою молодість, і про те, що в цьому майбутньому шлюбі Наташі з князем Андрієм є щось негоже і страшне.

Діммлер, підсівши до графині і заплющивши очі, слухав.

— Ні, графине,— сказав він нарешті,— це талант європейський, їй учитися нічого, цієї м'якості, ніжності, сили...

— Ой! як я боюсь за неї, як я боюсь,— сказала графиня, не пам'ятаючи, з ким вона говорить. Її материнське чуття говорило їй, що чогось занадто багато в Наташі, і їло. тому вона не буде щаслива. Наташа не закінчила ще співати, як до кімнати вбіг радісно-збуджений чотирнадцятилітній Петя із звісткою, що прийшли ріджені.

Наташа раптом зупинилась.

— Дурень! — закричала вона на брата, підбігла до стільця,, впала на нього і заридала так, що довго потім не могла стишитися.

— Нічого, матусю, далєбі нічого, так: Петя злякав мене,— казала вона, намагаючись усміхатись, але сльози все текли і схлипування стискали горло.

Ряджені дворові: ведмеді, турки, трактирники, панії, страшні і смішні, принісши з собою холод і веселощі, спочатку боязко тиснулися в передпокої; потім, ховаючись одне за одного, випхались до зали; і спочатку ніяково, а потім усе веселіше і дружніше почались пісні, танці, хороводи і святкові гри. Графиня, пізнавши людей і посміявшись з ряджених, пішла до вітальні. Граф Ілля Андрійович з осяйною усмішкою сидів у залі і хвалив ряджених. Молодь кудись зникла.

Через півгодини у залі між іншими рядженими з'явилась ще одна стара пані у фіжмах — це був Микола. Туркєня — це був Петя, паяц — Діммлер, гусар — Наташа і черкєс — Соня, з вусами і бровами, намальованими корком.

Після поблажливого дивування, невпізнавання і похвал з боку неряджених, молодь визнала, що костюми такі гарні, що треба їх показати ще кому-небудь.

Микола, якому хотілось по чудовій дорозі прокатати всіх на своїй тройці, запропонував узяти з собою з дворових чоловік з десять ряджених і їхати до дядечка.

— Ні, що це ви його, старого, схвилюєте! — сказала графиня.— Та й нема де повернутися в нього. Вже коли їхати, то до Мєлюкових.

Мєлюкова була вдова з дітьми різного віку, також з гувернантками та гувернерами; жила вона за чотири версти від Ростових, г

— От, ma chère, розумно,— підхопив, розворушившись цього вечора, старий граф.— Давай зараз наряджуся і поїду з вами. Вже я Пашету розворушу.

Та графиня не погодилась пустити графа: у нього всі ці дні боліла нога. Вирішили, що Іллі Андрійовичу їхати не можна, а що коли Луїза Іванівна (m-me Schoss) поїде, то панночкам можна їхати до Мєлюкової. Соня, завжди боязка й соромлива,

'настійніше за всіх почала просити ЛуТзу Іванівну не відмовити їм.

Сонине вбрання було найкраще. Її вуса та брови напрочуд були їй до лиця. Всі казали їй, що вона дуже гарна, і вона була в невластивому їй збуджено-енергійному настрої. Якийсь внутрішній голос говорив їй, що сьогодні або ніколи вирішиться її доля, і вона в своєму чоловічому одязі здавалася зовсім іншою людиною. Луїза Іванівна погодилась, і через півгодини чотири тройки з дзвінками та бубонцями, знімаючи вищання і свистіння тіїдрізами по морозному снігу, під'їхали до ґанку.

Наташа перша дала тон святкових веселощів, і ці веселощі, заповнюючи одного по одному, дедалі більш посилювались і дійшли краю в той час, коли всі вийшли на мороз і, перемовляючись, перекликаючись, сміючись і кричачи, розсілися по санях.

Дві тройки були розгонні, третя тройка старого графа, з орловським рисаком у голоблях; четверта — власна Мєколова, з •його низеньким косматим вороним голобельним конем. Микола у своєму баб'ячому вбранні, на яке він надів гусарського плаща і підперезав його, стояв усередині своїх саней, підібравши віжки.

Було так видно, що він бачив, як виблискували у місячному сяйві бляхи і очі коней, які злякано оглядалися на сідоків, що галасували під темним дашком під'їзду.

В Миколові сани сіли Наташа, Соня, m-me Schoss і дві дівчини. У сани старого графа сіли Дімлер з дружиною і Петя; в решту розсілися ряджені дворові.

— Паняй вперед, Захаре! — крикнув Микола до батькового кучера, щоб мати нагоду випередити його в дорозі.

Тройка старого графа, в яку сів Дімлер та інші ряджені, завищала полозами, наче примерзаючи до снігу, і побрязкуючи густим дзвінком, рушила вперед. Припряжні налягали на голоблі і вгрузали, вивертаючи як цукор міцний і блискучий сніг.

Микола рушив за першою тройкою; ззаду зашуміли і завищали інші. Спочатку їхали повільною риссю по вузькій дорозі. Поки їхали повз сад, тіні від оголених дерев лежали густо поперек дороги і ховали яскраве сяйво місяця, але тільки-но виїхали за огорожу, алмазно-блискуча, з сизим відблиском снігова рівнина, вся облита місячним сяйвом і непорушна, відкрилася з усіх боків. Раз, раз штовхнуло на вибої передні сани; так само штовхнуло другі сани і треті, і, зухвало порушуючи заковану тишу, став розтягатися ключ саней.

— Слід заячий, багато слідів! — прозвучав у морозному скованому повітрі Наташин голос.

— Як видно, Nicolas! — сказав Сонин голос. Микола оглянувся на Соню і пригнувся, щоб ближче розглядіти її обличчя. Якесь зовсім нове, миле лице з чорними бровами і вусами, в місячному сяйві близько й далеко, виглядало із соболів.

"Це перше була Соня", — подумав Микола. Він ближче придивився до неї і усміхнувся.

— Ви ЧОГО, Nicolas?

— Нічого, — сказав він і повернувся знову до коней. Виїхавши на вторований битий шлях, примяслений полозами

і геть посічений слідами шипів, видимими в сяйві місяця, коні самі стали натягати віжки й піддавати ходу. Лівий припряжний, загнувши голову, стрибками пошарпував свої посторонки. Голобельний розгойдувався, поводячи вухами, наче питаючи: "починати чи рано ще?" Попереду, вже далеко відділившись і все далі подзвонюючи густим дзвінком, ясно виднілася на білому снігу чорна Захарова тройка. Чутно було з його саней покрикування і регіт, і голоси ряджених.

— Ну бо ви, милесенькі! — крикнув Микола, з одного боку посмикуючи за віжку й одводячи з батою руку. І тільки по тому, як посилився наче назустріч вітер та по шарпанню припряжних, що натягали і все піддавали скоку, помітно було, як швидко полетіла тройка. Микола оглянувся назад. З галасом і вереском, махаючи батогами і примушуючи йти в галоп голобельних, поспівали інші тройки. Голобельний стійко погойдувався під дугою, не думаючи збивати і обіцяючи ще й ще піддати, коли треба буде.

Микола наздогнав першу тройку. Вони з'їхали з якоїсь гори, в'їхали на широко роз'їжджену дорогу лукою біля річки.

"Де це ми їдемо? — подумав Микола.— Косою лукою, мабуть. Та ні, це щось нове, чого я ніколи не бачив. Це не Коса лука і не Дьомкіна гора, а бозна-що таке! Це щось нове і чарівне. Ну, хоч би що там було!" — І він, крикнучи на коней, став обминати першу тройку.

Захар стримав коней і обернув своє вже вкрите інеем до брів обличчя.

Микола пустив своїх коней; Захар, витягнувши вперед руки, цмокнув і пустив своїх.

— Ну, держись, паничу,— промовив він. Ще швидше поруч полетіли тройки, і швидко перемінювались у бігу ноги коней. Микола став забирати вперед. Захар, не змінюючи положення витягнених рук, підняв одну руку з віжками.

— Брешеш, паничу,— прокричав він до Миколи. Микола галопом пустив своїх коней і випередив Захара. Коні засипали дрібним, сухим снігом обличчя сідоків, поруч з ними звучали дрібні перебори і плутались у бистрому русі ноги і тіні випереджуваної тройки. Свист полозів по снігу і жіночий вереск розтиналися з усіх боків.

Знову зупинивши коней, Микола оглянувся круг себе. Навколо була все та ж пройнята наскрізь місячним сяйвом чарівна рівнина з розсипаними по ній зорями,

"Захар кричить, щоб я взяв ліворуч; а нащо ліворуч?—думав Микола.— Хіба ми до Мелюкових їдемо, хіба це Мелюковка? Ми бозна-де їдемо і бозна-що з нами діється — і дуже дивне і гарне те, що з нами діється".— Він оглянувся в сани.

— Подивись, у нього і вуса і вії — усе біле,— сказав один з тих, що сиділи, чудний, гарненький і чужий, з тонкими вусами та бровами.

"Цей, здається, була Наташа,— подумав Микола,— а це т-те Бсьозз; а може, й ні; а цей черкес з вусами — не знаю хто, але я люблю її".

— Не холодно вам? — спитав він. Вони не відповіли і засміялися. Дімлер з задніх саней щось кричав, мабуть, смішне, але не можна було розібрати, що він кричить.

— Так, так,— сміючись відповіли голоси.

Однак ось якийсь чарівний ліс з мінливими чорними тінями та блискітками алмазів і з якоюсь анфіладою мармурових сходів і якісь срібні дахи чарівних будівель, і пронизливе скавучання якихось звірів. "А якщо й справді це Мелюковка, то ще чудніше, що ми їхали бозна-де, а приїхали в Мелюковку",— думав Микола.

Справді, це була Мелюковка, і на під'їзд вибігли дівки та лакеї зі свічками й радісними обличчями.

— Хто такий? — питали з під'їзду.

— Графські ряджені, по конях бачу,— відповіли голоси.

XI

. Пелагія Данилівна Мелюкова, широка, енергійна жінка, в окулярах і в капоті нарозхрист, сиділа у вітальні, оточена дочками, яким вона намагалася не дати нудьгувати. Вони повільно лили віск і дивились, які виходили фігури, коли в передпокої заступали й загомоніли приїжджі.

Гусари, панії, відьми, блазні, ведмеді, прокашлюючись і витираючи припалі інеем від морозу обличчя в передпокої, увійшли до зали, де квапливо засвічували свічки. Блазень Дімлер і пані Микола відкрили танець. Оточені галасливими дітьми, ряджені,

закриваючи обличчя і змінюючи голоси, розкланювались перед господинею і ставали хто де в кімнаті.

— Ах, впізнати не можна! А Наташа ж бо! Подивіться, на кого вона схожа! Справді, нагадує когось. А Едуард Карлович який гарний! Я не впізнала. Та як танцює! Ой, матінко, і черкес якийсь; їй-бо, як до лиця Сонечці. А це ще хто? Ну, утішили! Столи он прийміть, Микито, Ваню. А ми так тихо сиділи!

— Ха-ха-ха!.. А гусар, гусар який! Наче хлопчик, і ноги!.. Я дивитись не можу...— лунали голоси.

Наташа, улюблениця молодих Мелюкових, з ними разом зникла в задні кімнати, куди було сказано дати корка і різні халати та чоловічий одяг, які у прочинені двері приймали від лакея оголені дівочі руки. Через десять хвилин уся молодь родини Мелюкових приєдналась до ряджених.

Пелагія Данилівна, розпорядившись очищенням місця для гостей і вгощенням для панів і дворових, не скидаючи окулярів, ходила, стримано усміхаючись, поміж рядженими, близько дивлячись їм в обличчя і нікого не впізнаючи. Вона не впізнавала не тільки Ростових і Діммлера, але й ніяк не могла впізнати ні своїх дочок, ні тих чоловікових халатів та мундирів, що були на них.

— А це чия така? — питала вона, звертаючись до своєї гувернантки і дивлячись в обличчя своєї дочки, що вбралася за казанського татарина.— Здається, з Ростових хтось. Ну, а ви, пане гусар, в якому полку служите? — питала вона Наташу.— Туркові он, туркові пастили подай,— казала вона буфетникові, що розносив солодощі,— це їхнім законом не заказано.

Іноді, дивлячись на чудні, але смішні па, які виробляли танцюристи, твердо вирішивши, що ніхто їх не впізнає, бо вони ряджені, і тому не бентежачись,— Пелагія Данилівна закривалась хусточкою, і все опасисте тіло її тряслось від нестримного доброго, старечого сміху.

— А Сашинет моя, Сашинет! — примовляла вона.

Після російських танців і хороводів Пелагія Данилівна з'єднала всіх дворових і панів до купи в одно велике коло; принесли персня, шворочку та карбованця і почалися загальні гри.

За годину всі костюми пом'ялися й розладнались. Коркові вуса та брови розмазались по спітнілих, зашарілих і веселих обличчях. Пелагія Данилівна стала впізнавати ряджених, захоплювалась тим, як гарно були зроблені костюми, як до лиця вони, особливо панночкам, і дякувала всім за те, що так повеселили її. Гостей покликали вечеряти до вітальні, а в залі розпорядилися вгощенням дворових.

— Ні, в лазні ворожити, оце страшно! — казала за вечерею стара дівиця, що жила в Мелюкових.

— Чому? — спитала старша дочка Мелюкових.

— Та не підете, тут треба хоробрості...

— Я піду,— сказала Соня.

— Розкажіть, як це було з панночкою? — сказала друга Мелюкова.

— Та ось так, пішла одна панночка,— сказала стара дівиця,— взяла півня, два прибори — як слід, сіла. Посиділа, коли чує, раптом їде... з дзвінками, з бубонцями, під'їхали сани; чує, іде. Входить зовсім у образі людському, достеменно офіцер, прийшов і сів з нею за прибор.

— А! А!..— закричала Наташа, з жахом витріщаючи очі.

— Та як же він так, і говорить?

— Так, як людина, все як має бути, і почав, і почав умовляти, а їй треба було б затримати його розмовами до півнів; а вона сторопіла; тільки сторопіла й затулилася руками. Він її і підхопив. Добре, що якраз дівчата прибігли...

— Ну, нащо лякати їх! — сказала Пелагія Данилівна.

— Мамусю, ви ж самі ворожили...— сказала дочка.

— А як це в амбарі ворожать? — спитала Соня.

— Та ось хоч би тепер, підуть до амбара та й слухають.

Що почуєте: забиває, стукає — погано, а пересипає хліб — це на добре; а то буває...

— Мамо, розкажіть, що з вами було в амбарі. Пелагія Данилівна усміхнулася.

— Та що ж, я вже забула...— скачала вона.— Адже ніхто з вас не піде? <

— Ні, я піду; Пелагіє Данилівно, пустіть мене, я піду,— сказала Соня.

Ну, що ж, коли не боїшся.

— Луїзо Іванівно, можна мені? — спитала Соня.

Чи грали в персня, у шворочку або карбованця, чи розмовляли, як ось тепер, Микола не відходив від Соні і зовсім новими очима дививсь на неї. Йому здавалося, що він сьогодні тільки вперше, завдяки цим корковим вусам, цілком узнав її. Соня справді цього вечора була весела, збуджена і гарна, якою ніколи ще не бачив її Микола.

"Так ось вона яка, а я ж то дурень!"— думав він, дивлячись на її блискучі очі і щасливу захоплену усмішку, яка з-під вусів робила ямочки на щоках і якої він не бачив раніш.

— Я нічого не боюсь,— сказала Соня.— Можна зараз? — Вона встала. Їй розповіли, де амбар, як їй мовчки стояти і слухати, і подали їй шубку. Вона накинула її собі на голову і глянула на Миколу.

"Яка чарівна ця дівчинка! — подумав він.— І про що я думав досі!"

Соня увійшла в коридор, щоб іти до амбара. Микола квапливо пішов на парадний ганок, сказавши, що йому гаряче. Справді, в домі було душно від юрми людей.

Надворі був той самий непорушний холод, той самий місяць, тільки було ще видніше. Сяйво було таке сильне і зірок на снігу було так багато, що на небо не хотілося дивитися, і справжніх зірок було непомітно. На небі було чорно і скучно, на землі було весело.

"Дурень я, дурень! Чого чекав досі?" — подумав Микола, і, вибігши на ганок, обійшов ріг будинку тією самою стежечкою, що вела до чорног'о ганку. Він знав, що тут пройде Соня. На половині дороги стояли складені стоси дров, на них був сніг, від них падала тінь; через них і збоку від них, переплітаючись, падали тіні старих голих лип на сніг і на стежку. Стежка вела до амбара. Рублена стіна амбара і покрівля, вкрита

снігом, наче вирізьблені з якогось коштовного каменя, блишали в місячному сяйві. В саду тріснуло дерево, і знову все зовсім затихло. Груди, здавалось, дихали не повітрям, а якоюсь вічно-молодою силою і радістю.

З дівочого ґанку загупали ноги по східцях, скригнуло дзвінко на останньому, на який було нанесено снігу, і голос старої дівичі сказав:

— Прямо, прямо ось по доріжці, панночко. Тільки не оглядатись!

— Я не боюсь,— відповів Сонин голос, і доріжкою, в напрямг до Миколи, завищали, засвистіли в тоненьких черевичках Сонині иіжки.

Соня йшла, закутавшись у шубку. Вона була вже за два; кроки, коли побачила його; вона побачила його теж не таким,, яким вона знала і якого завжди трошки боялась. Він був у жіночому вбранні із скуйовдженим волоссям і зі щасливою й новою для Соні усмішкою. Соня швидко підбігла до нього.

"Зовсім інша і все та ж сама",— думав Микола, дивлячись-на її обличчя, залите місячним сяйвом. Він узяв руки під шубку, що прикривала її голову, обійняв, пригорнув до себе і поцілував у губи, над якими були вуса і від яких пахло паленим корком. Соня в саму середину губ поцілувала його і, вийнявши маленькі руки, взяла його за обидві щоки.

— Сонюі.. Nicolas!..— тільки сказали вони. Вони підбігли до* амбара й повернулись назад кожне зі свого ґанку.

XII

Коли всі поїхали назад від Пелагії Данилівни, Наташа, яка-завжди все бачила й помічала, влаштувала таке, розміщення, що Луїза Іванівна і вона сіли в сани з Дімшіером, а Соня сіла з Миколою і дівчатами.

Микола, вже не їдучи наввипередки, рівною ступою повертав назад і все вглядався в цьому химерному місячному сяйві⁵ в Соню, відшукуючи при цьому все змінюючому сяйві з-під брів та вусів свою ту колишню і теперішню Соню, з якою він вирішив уже ніколи не розлучатися. Він вглядався, і коли впізнавав ту саму й іншу і згадував цей запах корка, змішаний з почуттям поцілунку, він повними грудьми вдихав у себе морозяне повітря і, дивлячись на землю, що відходила назад, та на блискуче небо,, почував себе знову в чарівному царстві.

— Соню, тобі добре? — зрідка питав він.

— Добре,— відповідала Соня.— А тобі?

На середині дороги Микола дав потримати віжки кучерові,, на хвилинку підбіг до Наташиних саней і став на крило.

— Наташо,— сказав він їй пошепки по-французькому,— знаєш, я вирішив щодо Соні.

— Ти їй сказав? — спитала Наташа, враз засяявши всім обличчям від радості.

— Ой, яка ти чудна з цими вусами і бровами, Наташо! Ти рада?

— Я така рада, така рада! Я вже сердилась на тебе. Я тобі не казала, але ти погано з нею поводився. Цев таке серце, Nicolas, яка я рада! Я буваю гидка, але мені совісно було бути самій щасливою — без Соні,— продовжувала Наташа.— Тепер я така рада!

Ну, біжи до неї.

— Ні, стривай, ой, яка ти смішна! — сказав Микола, все вглядаючись у неї і в сестрі теж знаходячи щось нове, незвичайне і чарівливо-ніжне, чого він раніш не бачив у ній.— На-гашо, щось чарівне. Га?

— Авжеж,— відповіла вона,— ти чудесно зробив.

"Якби я раніш бачив її такою, яка вона тепер,— думав Микола,— я б давно спитав, що зробити, і зробив би все, хоч би що вона звеліла, і все було б гаразд".

— То ти рада, і я добре зробив?

— Ах, так добре! Я нещодавно з матусею посварилася за це. Мама сказала, що вона тебе ловить. Як таке можна казати! Я з мамою мало не полаялась. І нікому ніколи не дозволю нічого поганого про неї сказати й подумати, бо в неї лише саме гарне.

— То добре? — сказав Микола, ще раз вглядаючись у вираз сестриноного обличчя, щоб дізнатися, чи правда це, і, скрипаючи чобітьми, він зіскочив з крила і побіг до своїх саней. Усе той самий щасливий, усміхнений черкес з вусиками і з блискучими очима, дивлячись з-під соболевого капора, сидів там, і цей черкес був Соня, і ця Соня була напевне його майбутня, щаслива і —любляча дружина.

Приїхавши додому і розповівши матері про те, як вони провели час у Мелюкових, панночки пішли до себе. Роздягнувшись, лле не стираючи коркових вусів, вони довго сиділи, розмовляючи про своє щастя. Вони говорили про те, як вони житимуть заміж, які їх чоловіки будуть дружні і які вони будуть щасливі. На Наташиному столі Дуняша ще звечора поставила дзеркала.

— Тільки коли все це буде? Я боюсь, що ніколи.. Це було б занадто гарно! — сказала Наташа, встаючи і підходячи до дзеркал.

— Сідай, Наташо, може, ти побачиш його,— сказала Соня. Наташа засвітила свічки і сіла.

— Якогось з вусами бачу,— сказала Наташа, бачачи своє обличчя.

— Не треба сміятися, панночко,— сказала Дуняша. Наташа знайшла з допомогою Соні і покоївки положення для

дзеркала; обличчя її набрало серйозного виразу, і вона замовкла. Довго вона сиділа, дивлячись на ряд усе менших і менших свічок у дзеркалах, припускаючи (відповідно до чутих оповідань) то що вона побачить домовину, то що побачить його, князя Андрія, в цьому останньому розпливчастому квадраті. Але хоч як ладна була вона вбачати у щонайменшій плямі образ людини чи домовини, вона нічого не бачила. Вона часто стала кліпати і відійшла від дзеркала.

— Чому інші бачать, а я нічого не бачу? — сказала вона.— Ну, сідай т", Соню; сьогодні неодмінно тобі треба. Тільки за мене... Мені так страшно сьогодні!

Соня сіла за дзеркало, пристосувалася і стала дивитись.

— От Софія Олександрівна неодмінно побачать,— прошепотіла Дуняша,— а ви все смієтесь.

Соня чула ці слова і чула, як Наташа пошепки скачала:

— І я знаю, що вона побачить; вона й торік бачила. Хвилин зо три всі мовчали.

"Неодмінно!:" — прошепотіла

Наташа і не закінчила... Раптом Соня відсунула те дзеркало, що вона тримала, і затулила очі рукою.

— Ой, Наташо! — сказала вона.

— Бачила? Бачила? Що бачила? — скрикнула Наташа, притримуючи дзеркало.

Соня нічого не бачила, вона тільки-но хотіла закліпати очима і встати, коли почула голос Наташі, яка сказала "неодмінно"... їй не хотілось обманути ні Дуняшу, ні Наташу, і важко було сидіти. Вона сама не знала, як і внаслідок чого у неї вирвався крик, коли вона затулила очі рукою.

— Його бачила? — спитала Наташа, хапаючи її за руку.

— Його. Стривай... я... бачила його,— мимоволі сказала Соня, ще не знаючи, кого розуміла Наташа під словом його: його — Миколу чи його — Андрія.

"Але чому ж мені не сказати, що я бачила? Бачать же інші! І хто ж може викрити мене в тому, що я бачила чи не бачила?" — майнуло у Соні в голові.

— Так, я його бачила,— сказала вона.

— Як же? Як же? Стоїть чи лежить?

— Ні, я бачила... То нічого не було, раптом бачу, він лежить.

— Андрій лежить? Він хворий? — злякано застиглим поглядом дивлячись на подругу, питала Наташа.

— Ні, навпаки, навпаки — веселе обличчя, і він обернувся до мене,— і в ту хвилину, як вона говорила, їй самій здавалося, що вона бачила те, про що говорила.

— Ну, а потім, Соню?

— Тут я не розібрала, щось синє і червоне...

— Соню! коли він повернеться? Коли я побачу його! Боже мій! як я боюсь за нього і за себе, і за все мені страшно...— заговорила Наташа і, зовсім не відповідаючи на Сонині слова утіхи, лягла в ліжко і довго після того, як погасили свічки, з розплющеними очима нерухомо лежала на постелі й дивилася на морозяне місячне сяйво крізь замерзлі вікна.

XIII

Скоро по святах Микола сказав матері про свою любов до Соні і про твердий намір одружитися з нею. Графиня, яка давно помічала те, що відбувалося між Сонею та Миколою і чекала цієї розмови, мовчки вислухала його слова і сказала синові, що він може одружуватися з ким хоче, але що ні вона, ні батько не дадуть йому благословення на такий шлюб. Вперше Микола відчув, що мати незадоволена з нього, що, незважаючи на всю свою любов до нього, вона не поступиться йому. Вона холодно і не дивлячись на сина, послала за чоловіком; і, коли він прийшов, графиня хотіла коротко і холодно в присутності Миколи повідомити його, в чому річ, але не витримала: заплакала сльозами досади і вийшла з кімнати. Старий граф став нерішуче дорікати Миколі і просити його відмовитися від свого наміру. Микола відповів, що він не може зрадити свого слова; очевидно збентежений, батько зітхнув і вельми скоро урвав свою мову і пішов до графині. У всіх сутичках з сином графа не покидала свідомість своєї вини

перед ним у розладнанні справ, і тому він не міг сердитися на сина за відмову одружитися з багатою відданицею і за обрання безприданної Соні,— йому тільки з цього приводу ясніше ставало, що, якби справи не були розладнані, не можна було б для Миколи бажати кращої дружини, ніж Соня; і" що винен у розладнанні справ лише він зі своїм Митенькою та зі своїми непереборними звичками.

Батько з'матір'ю більше не розмовляли про цю справу з сином; але через кілька днів після цього графиня поклікала до себе Соню і з жорстокістю, якої не чекали ні та ні ця, докоряла небозі в заманюванні сина і в невдячності. Соня мовчки, з опущеними очима, слухала жорстокі графинині слова і не розуміла, чого від неї вимагають. Вона всім ладна була пожертвувати для своїх благодійників. Думка про самопожертву була улюбленою її думкою; але в цьому разі вона не могла зрозуміти, кому і чим їй треба жертвувати. Вона не могла не любити графині і всієї родини Ростових, але й не могла не любити Миколи і не знати, що його щастя залежало від цієї любові. Вона була мовчазна і смутна і не відповідала. Микола не міг, як йому здавалося, переносити довше таке становище і пішов порозумітися з матір'ю. Він то благав матір простити йому і Соні і погодитися на їх шлюб, то погрожував матері тим, що, коли Соню будуть переслідувати, то він зараз же одружиться з нею таємно.

Графиня так холодно, як ніколи ще не бачив син, відповіла йому, що він повнолітній, що князь Андрій одружується без батькової згоди і що він може те саме зробити, але що ніколи вона не вважатиме цієї інтриганки за свою дочку.

Спалахнувши від обурення при слові інтриганка, Микола, підвищивши голос, сказав матері, що він ніколи не думав, щоб вона примушувала його продавати свої почуття, і що коли це так, то він востаннє каже... Але він не встиг сказати того вирішального слова, якого, судячи по виразу його обличчя, з жахом чекала мати і яке, можливо, назавжди залишилося б тяжким спогадом між ними. Він не встиг доказати, бо Наташа з блідим і серйозним обличчям увійшла до кімнати від дверей, біля яких вона підслухувала.

— Миколенька, ти говориш дурниці, замовкни! Я тобі кажу, замовкни!..— майже кричала вона, щоб заглушити його голос.

— Мамо, голубонько, це зовсім не тому... душенько моя, бідна,— зверталась вона до матері, яка, почувавши себе на краю розриву, з жахом дивилася на сина, але з упертості і в запалі боротьби не хотіла й не могла здатися.

— Миколенька, я тобі з'ясую, ти йди звідси... Ви послухайте, мамо-голубонько,— говорила вона.

Слова її були безладні; але вони досягли того результату., якого Наташа прагнула.

Графиня, тяжко захлипавши, сховала обличчя на грудях у дочки, а Микфія встав, схопився за голову і вийшов з кімнати.

Наташа взялась до справи замирення і довела її до того, що Микола одержав обіцянку від матері в тому, що Соню не будуть, пригнічувати, і сам дав обіцянку, що він нічого не розпочне таємно від батьків.

З твердим наміром, влаштувавши в полку свої справи, вийти у відставку, приїхати й

одружитися з Сонею, Микола, смутний і серйозний, у розладі з рідними, але, як йому здавалось, пристрасно закоханий, на початку січня виїхав у полк.

Після від'їзду Миколи в домі Ростових стало сумніше, ніж будь-коли. Графиня від хвилювання занедужала.

Соня була зажурена і від розлуки з Миколою, і ще більш від того ворожого тону, без якого не могла обійтись, звертаючись до неї, графиня. Граф більше, ніж будь-коли, був заклопотаний поганим станом справ, що вимагали якихось рішучих заходів. Конче треба було продати московський дім і підмосковну, а для продажу дому треба було їхати в Москву. Та здоров'я графині змушувало з дня на день відкладати поїздку.

Наташа, легко і навіть весело переносивши перший час розлуку зі своїм нареченим, тепер що день, то ставала більш схвилюваною і нетерплячою. Думка про те, що так, марно, ні для кого пропадає її найкращий час, який вона віддала б на любов до нього, невідступно мучила її. Листи його здебільшого сердили її. Їй кривдно було думати, що тимчасом, як вона живе тільки думкою про нього, він живе справжнім життям, бачить нові місця, нових людей, інтересних для нього. Чим, цікавіші були його листи, тим їй було досадніше. А її листи до нього не тільки не давали їй розради, але й здавалися нудним і фальшивим обов'язком. Вона не вміла писати, бо не могла збагнути можливості висловити в листі правдиво хоча б одну тисячну частку того, що звикла виявляти голосом, усмішкою та поглядом. Вона писала йому класично-одноманітні, сухі листи, яким сама не надавала ніякого значення і в яких, за брудьйонами, графиня виправляла її орфографічні помилки.

Здоров'я графині все не кращало; та відкладати поїздку в Москву вже не було змоги. Треба було робити придане, треба було продати дім, і до того ж князя Андрія чекали спочатку в Москву, де цієї зими жив князь Микола Андрійович, і Наташа була певна, що він уже приїхав.

Графиня залилася в селі, а граф, взявши з собою Соню й Наташу, наприкінці січня поїхав у Москву.

; ЧАСТИНА П'Я Т А

^^^^^

I

•ер після сватання князя Андрія і Наташі, без усякої очевидної причини, раптом відчув неможливість продовжувати попереднє життя. Хоч як твердо він був переконаний у тих істинах, що їх відкрив йому благодійник, хоч який радісний був йому той перший час захоплення внутрішньою роботою самовдосконалення, якій він віддався з таким запалом,— після змовин князя Андрія з Наташею і після смерті Йосипа Олексійовича, про яку він дістав звістку. майже одночасно — вся принадність того попереднього життя раптом пропала для нього. Залишився тільки кістяк життя: його дім з блискучою дружиною, яка користалася тепер з ласки однієї важної особи, знайомство з усім Петербургом і служба з нудними формальностями. І це попереднє життя зненацька в усій своїй мерзенності постало перед П'єром. Він перестав писати свого щоденника, уникав товариства братів, почав знову їздити до клубу, почав знову

багато пити, знову зблизився з холостими компаніями і став провадити таке життя, що графиня Єлена Василівна вирішила 'зробити йому суворе зауваження. П'єр відчув, що вона мала рацію, і, щоб не компрометувати свою дружину, поїхав у Москву.

В Москві, тільки-но він в'їхав у свій величезний дім з засохлими і засихаючими княжнами, з величезною челяддю, тільки-но він побачив — проїхавши по місту — цю Іверську каплицю з незчисленними вогнями свічок перед золотими ризами, цю Кремлівську площу з незаїждженим снігом, цих візників і халупи Сив-цевого Вражка, побачив стариків московських, що нічого не бажали і, нікуди не поспішаючи, доживали свого віку, побачив бабусь, московських паній, московські бали і московський Англійський клуб,— він відчув себе вдома, в тихому пристановищі, йому стало в Москві спокійно, тепло, звично і брудно, як у старому халаті.

Московське товариство все, починаючи від бабів до дітей, як свого давно очікуваного гостя, місце якого завжди було готове і не зайняте, прийняло П'єра. Для московського світу П'єр був дуже милим, добрим, розумним, веселим, великодушним диваком, неуважним і душевним, російським, старого крою, паном. Гаманець його завжди був порожній, бо відкритий для всіх.

Бенефіси, погані картини, статуї, благодійні товариства, цигани, школи, підписні обіди, гульня, масони, церкви, книжки — ніхто і ніщо не діставало відмови, і якби не два його друга, які позичили в нього багато грошей і взяли, його під свою опіку, він би все роздав. У клубі не було ні обіду, ні вечора без нього. Тільки-но він прихилився на своє "місце, на дивані після двох пляшок Марго, його оточували, і зав'язувались балачки, суперечки, жарти. Де сварилися, він — самою своєю доброю усмішкою і до речі сказаним жартом — мирив. Масонські столові ложі були скучні і мляві, якщо його не було.

Коли після холостої вечері він з доброю і солодкою усмішкою, здаючись на просьбу веселої компанії, підводився, щоб їхати з ними, між молоддю лунали радісні, урочисті вигуки. На балах він танцював, коли не вистачало кавалера. Молоді дами і панночки любили його за те, що він, не залицяючись ні до кого, був з усіма однаково люб'язний, особливо після вечері. "Il est charmant, il n'a pas de sexe" ¹,— казали про нього.

П'єр був тим відставним, добродушно доживаючим у Москві камергером, яких були сотні.

Як би він жахнувся, якби сім років тому, коли він щойно приїхав з-за кордону, хто-небудь сказав йому, що йому нічого не треба шукати і вигадувати, що його колія давно пробита, визначена одвічно і що, хай він хоч як вертиться, проте буде тим, чим

1 Він чудесний, він не має статі, були всі в його становищі. Він не міг би повірити цьому! Хіба не він усією душею бажав то утворити республіку в Росії, то самому бути Наполеоном, то філософом, то тактиком, переможцем Наполеона? Хіба не він бачив можливість і гаряче бажав переродити порочний рід людський і самого себе довести до найвищого ступеня довершеності? Хіба не він засновував школи та ►лікарні і відпускав селян на волю?

А замість усього цього — ось він, багатий чоловік невірної дружини, камергер у

відставці, який любить поїсти, випити і, розстебнувшись, трошки полаяти уряд, член московського Англійського клубу і член московського вищого світу, якого всі люблять. Він довго не міг примиритися з тією думкою, що він — той самий відставний московський камергер, до типу якого він ставився з таким глибоким презирством сім років тому.

Іноді він утішав себе думками, що це тільки так, поки що, він провадить це життя; але потім його лякала друга думка, що так, поки що, уже скільки людей входили, як він, з усіма зубами і волоссям у це життя і в цей клуб і виходили звідти без жодного зуба і без жодної волосини.

В хвилини гордості, коли він думав про своє становище, йому здавалося, що він зовсім інший, відмінний від тих відставних камергерів, яких він зневажав раніш, що ті були вульгарні й дурні, задоволені і заспокоєні своїм становищем, "а я й тепер усе незадоволений, усе мені хочеться зробити щось для людства,— казав він собі в хвилини гордості.— А може, і всі ті мої товариші, так само, як і я, билися, шукали якогось нового, свого шляху в житті і, так само, як і я, силою обстановки, громадянства, породи, тією стихійною силою, проти якої не владна людина, були приведені туди саме, куди і я",— казав він сам собі в хвилини скромності; і, поживши в Москві якийсь час, він не з презирством уже ставився до своїх товаришів по долі, а починав любити, поважати і жаліти їх, так само, як і себе.

На П'єра не находили, як раніш, хвилини відчаю, нудьги і відрази до життя; але та ж хвороба, що виявлялася перше гострими випадками, була увігнана всередину і ні на мить не покидала його. "Для чого? Нащо? Що таке діється на світі?"— питав він себе спантеличено по кілька разів на день, мимоволі починаючи вдумуватись у смисл явищ життя; але з досвіду знаючи, що на запитання ці не було відповідей, він поспішно старався одвернутись від них, брався за книжку або квапився до клубу чи до Аполлона Миколайовича балакати про міські плітки.

"Єлена Василівна, яка ніколи нічого не любила, крім свого тіла, і є однією з найдурніших жінок у світі,— думав П'єр,— здається людям жінкою найвищого розуму і витонченості, і перед нею схиляються. До Наполеона Бонапарта ставилися з презирством усі доти, поки він був великим, а відколи він став жалюгідним комедіантом — імператор Франц прагне запропонувати йому свою дочку за незаконну дружину. Іспанці підносять моління богу через католицьке духовництво на подяку за те, що вони 14 червня перемогли французів, а французи підносять моління через те саме католицьке духовництво про те, що вони 14 червня перемогли іспанців. Брати мої масони клянуться кров'ю в тому, що вони всім ладні пожертвувати для ближнього, а не платять по одному карбованцю на збір для бідних і інтригують Астрея проти Шукачів Манни і дбають про справжній шотландський килим та про акт, значення якого не знає і той, хто писав його, і якого нікому не потрібно. Усі ми сповідуємо християнський закон прощення кривд і любові до ближнього — закон, внаслідок якого ми спорудили в Москві сорок сороків церков, а вчора засікли батогом людину — втікача, і служитель того ж самого закону любові і прощення, священник, давав цілувати солдатові хреста

перед стратою". Так думав П'єр, і вся ця загальна, всіма прийнята брехня, хоч як він звик до неї, наче щось нове, щоразу дивувала його. "Я розумію цю брехню і плутанину,— думав він,— але як мені розповісти їм усе, що я розумію? Я пробував і завжди бачив, що й вони у глибині душі розуміють те саме, що й я, але намагаються тільки не бачити її. Отже, так треба. Але мені ж куди дітися?" — думав ГГєр. У нього була гірка здатність багатьох, особливо росіян,— здатність бачити і вірити у можливість добра та правди, і занадто ясно бачити зло і брехню життя, для того, щоб бути спроможним брати в ньому серйозну участь. Кожна галузь праці в його очах поєднувалася зі злом і обманом. Чим він не пробував бути, за що він не брався — зло і брехня відштовхували його й загороджували йому всі шляхи діяльності. А тимчасом треба було жити, треба було бути зайнятим. Занадто страшно було бути під тягарем цих нерозв'язних питань життя, і він віддавався першим захопленням, щоб тільки забути їх. Він їздив у всілякі товариства, багато пив, купував картини і будував, а головне — читав.

Він читав і читав все, що траплялось під руку, і читав так, що, приїхавши додому, коли слуги ще роздягали його, він, уже взявши книжку, читав — і від читання переходив до сну, і від сну до балаканини у вітальнях та в клубі, від балаканини до гульні й жінок, від гульні знову до балаканини, до читання та вина, Пити вино для нього ставало все більш і більш фізичною і разом моральною потребою. Незважаючи на те, що лікарі казали йому, що з його корпуленцією вино для нього небезпечно, він дуже багато пив. йому ставало цілком гарно лише тоді, коли він, сам не помічаючи як, перехиливши у свій великий рот кілька склянок вина, почував приємне тепло в тілі, ніжність до всіх своїх ближніх і готовість розуму поверхово озиватися на кожну думку, не заглиблюючись у суть її. Тільки випивши пляшку і дві вина, він туманно усвідомлював, що той заплутаний, страшний вузол життя, якого він жахався раніш, не такий страшний, як йому здавалося. З шумом у голові, балакаючи, слухаючи розмови або читаючи після обіду й вечері, він безперестанку бачив цей вузол, з якого-небудь боку його. Але тільки під впливом вина він казав собі: "Це нічого. Це я розплутаю — от у мене і готове пояснення. Але тепер ніколи,— я потім обдумаю все це!" Але це потім ніколи не наставало.

Натще, вранці, усі колишні питання здавалися такими ж нерозв'язними і страшними, і П'єр квапливо хапався за книжку і радів, коли хто-небудь приходив до нього.

Іноді П'єр згадував, що йому розказували про те, як на війні солдати, перебуваючи під пострілами у прикритті, коли їм нема чого робити, старанно вишукують собі заняття для того, щоб легше переносити небезпеку. І П'єру всі люди здавалися такими солдатами, що рятуються від життя: хто честолюбством, хто картами, хто писанням законів, хто жінками, хто іграшками, хто кіньми, хто політикою, хто полюванням, хто вином, хто державними справами. "Нема ні дрібного, ні важливого, все однакове; тільки б урятуватись від життя, як умію!—думав П'єр.— Тільки б не бачити його, цього страшного його".

II

На початку зими князь Микола Андрійович Волконський з дочкою приїхав у Москву. Князь Микола Андрійович, зі своїм минулим, зі своїм розумом і оригінальністю, а особливо внаслідок послаблення на той час захоплення царюванням імператора Олександра і внаслідок того антифранцузького і патріотичного напрямку, що панував у той час у Москві, став відразу ж предметом особливої шани москвичів і центром московської опозиції уряду.

Князь дуже постарів за цей рік. У нього з'явилися виразні ознаки старості: несподівані засипання, забування найближчих у часі подій і пам'ятливість на давні, і дитячий гонор, з яким він приймав роль глави московської опозиції. Незважаючи на те, коли старий, особливо вечорами, виходив до чаю у своїй шубці та в пудреному парикі і починав, зачеплений ким-небудь, свої уривчасті розповіді про минуле або ще більш уривчасті й гострі міркування про теперішнє, він викликав у всіх своїх гостей однакове почуття глибокої шани. Для відвідувачів увесь цей старовинний дім з величезними трюмо, з дореволюційною меб-лею, з цими лакеями в пудрі, і сам, минулого сторіччя, суворий і розумний старик з його покірливою дочкою та гарненькою французенкою, які благоговіли перед ним, становив велично-приємне видово. Але відвідувачі не думали про те, що, крім цих двох-трьох годин, під час яких вони бачили господарів, було ще двадцять дві години в добі, під час яких точилося таємне внутрішнє життя дому.

Останнім часом у Москві це внутрішнє життя стало дуже тяжким для княжни Марії. Вона була позбавлена у Москві тих своїх^кращих радощів — бесід з божими людьми і самотності, які освіжали її в Лисих Горах, і не мала ніяких вигід і радощів столичного життя. У вищий світ вона не їздила: всі знали, що батько не пускає її без себе, а сам він нездужав їздити, і її вже не запрошували на обіди та вечори. Надію на заміжжя княжна Марія втратила зовсім. Вона бачила ту холодність і озлоблення, з якими князь Микола Андрійович приймав і спроваджував від себе молодиків, що іноді з'являлися в їх домі і могли б бути женихами. Друзів у княжни Марії не було: за цей приїзд у Москву вона зневірилася у двох найближчих їй людях: т-11е Воигієппе, з якою вона і раніш не могла бути цілком одвертою, тепер стала їй неприємною, і вона, з деяких причин, почала від-далюватись від неї; Жюлі, яка була у Москві і до якої княжна писала п'ять років підряд, виявилось, була зовсім чужа ' їй, коли княжна Марія знову зустрілася з нею. Жюлі в цей час, внаслідок смерті братів, ставши однією з найбагатших відданиць у Москві, перебувала у самому вирі світських утіх. Вона була оточена молодиками, які, як вона думала, раптом оцінили її достоїнства. Жюлі була в тому періоді підстаркуватої світської панни, яка відчуває, що прийшов останній шанс на заміжжя, і тепер або ніколи має вирішитися її доля. Княжна Марія з сумовитою усмішкою згадувала по четвергах, що їй тепер писати нема до кого, бо Жюлі, Жюлі, присутність якої їй зовсім не давала радості, була тут і бачилася з нею щотижня. Вона, як старий емігрант, що відмовився женитись з дамою, в якої він проводив кілька років свої вечори, жалкувала, що Жюлі була тут, і вона не мала кому писати. Княжні Марії в

Москві не було "з ким поговорити, не було кому довірити свого горя, а горя" багато нового виникло за цей час. Строк повернення князя Андрія і його одруження наближався, а його доручення приготувати до того батька не тільки не було виконане, але й навпаки, справу, здавалося, зовсім зіпсовано, і нагадування про ірафину Ростову дуже дратувало старого князя, який і так уже здебільшого був у поганому настрої. Нове горе, що з'явилося останнім часом у княжни Марії, були уроки, які вона давала шестилітньому небожеві. У своїх взаєминах з Миколенькою вона з жахом пізнавала в собі рису свого батька — дратівливість. Хоч скільки разів вона казала собі, що не треба дозволяти собі гарячитися, займаючись з небожем, майже щоразу, як вона сідала з указкою за французьку азбуку, їй так хотілося якнайскоріше, якнайлегше перелити з себе своє знання у хлопчика, який уже боявся, що ось-ось тітонька розсердиться, що вона, помітивши найменшу неуважність з боку хлопчика, здригалася, хапалась, гарячилася, підвищувала голос, іноді шарпала його-за руку і ставила в куток. Поставивши його в куток, вона сама починала плакати над своєю злою, поганою вдачею, і Мико-ленька, наслідуючи її ридання, без дозволу виходив з кутка, підходив до неї і відривав від обличчя її мокрі руки й утішав її. Але найбільше горя завдавала княжні завжди спрямована проти неї дратівливість батька, що дійшла останнім часом до жорстокості. Якби він примушував її цілі ночі бити поклони, якби він мордував її, примушував носити дрова та воду — їй і на думку не спало б, що її становище важке; але цей люблячий мучитель,— до краю жорстокий від того, що він любив і за те мучив себе і її,— умисно вмів не тільки образити, принизити її, але й довести їй, що вона завжди і в усьому була винна. Останнім часом у нього з'явилася нова риса, і вона найбільш мучила княжну Марію,— це було його більше зближення з m-lle Bourienne. Думка-жарт, що виникла в нього у першу хвилину після одержання звістки про намір його сина, думка про те, що коли Андрій оженився, то й він сам оженився з Bourienne, явно сподобалась йому, і він наполегливо останнім часом тільки для того (як здавалось княжні Марії), щоб її образити, виявляв особливу ласку до m-lle Bourienne і виявляв своє незадоволення з дочки виявленням любові до Bourienne.

Одного разу в Москві, у цисутності княжни Марії (їй здавалось, що батько навмисно при ній це зробив), старий князь поцілував m-lle Bourienne в руку і, притягнувши її до себе, обійняв голублячи. Княжна Марія спалахнула й вибігла з кімнати. Через кілька хвилин m-lle Bourienne увійшла до княжни Марії, усміхаючись і, щось весело розповідаючи своїм приємним голосом. Княжна Марія квапливо обтерла сльози, рішучими кроками підійшла до Bourienne і, очевидно, сама не помічаючи гнівної квапливості і зривів голосу, почала кричати на французенку: * — Це гидко, низько, не по-людському користуватися зі слабості...— Вона не доказала.— Йдіть геть з моєї кімнати,— прокричала вона й заридала.

Другого дня князь ні слова не сказав своїй дочці, але вона помітила, що за обідом він наказав подавати їжу, починаючи з m-lle Bourienne. Наприкінці обіду, коли буфетник за попередньою звичкою знову подав каву, починаючи з княжни, князь раптом розлютувався, кинув костуром на Пилипа і зараз же розпорядився про віддання

його в солдати.

— Не чують... двічі сказав!., не чують! Вона — перша людина в цьому домі; вона — мій найкращий друг,— кричав князь.— І якщо ти дозволиш собі,— закричав він у гніві, вперше звертаючись до княжни Марії,— ще раз, як учора ти насмілилась... не тямити себе перед нею, то я тобі покажу, хто господар у домі. Геть! щоб я не бачив тебе; проси у неї пробачення!

Княжна Марія просила пробачення в Амалії Євгенівни і в —батька за себе і за Пилипа-буфетника, який просив заступництва.

У такі хвилини в душі княжни Марії збиралося почуття, схоже на гордість жертви. І раптом у такі ось хвилини, при ній, цей батько, якого вона осуджувала, або шукав окулярів, обмацуючи біля них і не бачачи, або забував те, що тільки ось було, або робив ослабленими ногами непевний крок і оглядався, чи не бачив хто-небудь його кволості, або, що було найгірше, він за обідом, коли не було гостей, які збуджували його, раптом починав дрімати, випускаючи серветку, і схилявся над тарілкою тремтячою головою. "Він старий і кволий, а я смію осуджувати його!" — думала вона з огидою до самої себе в такі хвилини.

III

У 1811 році в Москві жив, швидко ввійшовши в моду, французький лікар, величезний на зріст, красень, люб'язний, як француз, і, як усі казали в Москві, незвичайно тямущий у своїй справі — Метів'є. Його приймали у сім'ях вищого світу не як лікаря, а як рівного.

Князь Микола Андрійович, який сміявся з медицини, останнім часом, за порадою m-lle Bourienne, допустив до себе цього лікаря і звик до нього. Метів'є разів зо два на тиждень бував у князя.

На Миколи, в день князевих іменин, уся Москва була біля під'їзду його дому, але він нікого не велів приймати; а тільки небагатьох, список яких він передав княжні Марії, казав просити на обід.

Метів'є, приїхавши вранці з поздоровленням, вважав, що йому, як лікареві, личить *de forcer la consigne*¹, як він сказав княжні Марії, і ввійшов до князя. Трапилось так, що цього іменинного ранку старий князь був у одному зі своїх найгірших настроїв. Він цілий ранок ходив по дому, чіпляючись до всіх і вдаючи, що він не розуміє того, що йому говорять, і що його не розуміють. Княжна Марія добре знала цей стан душі, це тихе і заклопотане буркотіння, що звичайно завершувалось вибухом люті, і як перед зарядженою, зі зведеними курками, рушницею, ходила цілий цей ранок, чекаючи неминучого пострілу. Ранок до приїзду лікаря минув спокійно. Пропустивши лікаря, княжна Марія сіла з книжкою у вітальні біля дверей, від яких вона могла чути все те, що відбувалося в кабінеті.

Спочатку вона чула лише голос Метів'є, потім батьків голос, потім обидва голоси заговорили разом, двері навстіж розчинилися, і на порозі з'явилася злякана, красива постать Метів'є з його чорним чубом, і постать князя у ковпаку і в халаті зі спотвореним люттю обличчям і опущеними зіницями очей.

— Не розумієш? — кричав князь.— А я розумію! Французький шпигун! Бонапартів раб, шпигун, геть з мого дому, геть, я кажу! — і він грюкнув дверима.

Метів'є, знизуючи плечима, підійшов до mademoiselle Bourienne, що прибігла на крик з сусідньої кімнати.

— Князь не зовсім здоровий,— *la bile et le transport au cerveau*. *Tranquillisez-vous, je repasserai demain !*,— сказав Метів'є і, приклавши палець до губ, квапливо вийшов.

З-за дверей чутно було кроки в туфлях і вигуки: "Шпигуни, зрадники, скрізь зрадники! У своєму домі нема хвилини спокою!"

Після від'їзду Метів'є старий князь покликав до себе дочку, і вся сила його гніву впала на неї. Вона була винна в тому, що до нього впустили шпигуна. Адже він сказав, їй сказав, щоб вона склала список, і тих, кого не було у списку, щоб не пускали. Нащо ж пустили цього мерзотника! Вона була причиною всього. "З нею він не міг мати ні хвилини спокою, не міг вмерти спокійно",— казав він.

— Ні, матінко, розійтись, розійтись, це ви знайте, знайте! Я тепер більше не можу,— сказав він і вийшов з кімнати. І наче боячись, щоб вона не змогла як-небудь утішитися, він вернувся до неї і, намагаючись набрати спокійного вигляду, додав: — І не думайте, що я це сказав вам у хвилину гніву, я спокійний, і я обдумав це; і це буде—розійтись, пошукайте собі місця!..— Але він не витримав і з тією злістю, що можлива лише у людини, яка любить, він, очевидно, сам страждаючи, затряс кулаками і прокричав до неї:

— І хоч би який дурень узяв її заміж! — Він грюкнув дверима, покликав до себе m-lle Bourienne і затих у кабінеті.

О другій годині з'їхалися обрані шість персон на обід.

Гості — відомий граф Растопчин, князь Лопухін зі своїм небожем, генерал Чатров — давній бойовий товариш князя, і з молодих. П'єр і Борис Друбецькой — чекали його у вітальні.

Цими днями, приїхавши до Москви у відпустку, Борис побажав бути відрекомендованим князеві Миколі Андрійовичу і зумів здобути таку його прихильність, що князь зробив виняток для нього одного з усіх нежонатих молодих людей, яких він не приймав у себе.

Дім князя був не те, що називається "світ", але це був такий маленький гурток, про який хоч і не чутно було— в місті, але в якому найпринадніше було бути прийнятим. Це зрозумів Борис тиждень тому, коли при ньому Растопчин сказав головнокомандуючому, який звав графа обідати на Миколи, що він не може бути в нього:

— Цього дня вже я завжди їжджу поклонитися мощам князя Миколи Андрійовича.

— Ах, правда,— відповів головнокомандуючий.— Як він?.. Невеличке товариство, зібравшись у старомодній високій, зі

старою меблею, вітальні перед обідом, було схоже на урочисту раду судилища*. Усі мовчали, а коли говорили, то говорили тихо. Князь Микола Андрійович вийшов серйозний і мовчазний.

2 жовч і прилив до голови. Не турбуйтеся, я заїду завтра,

Княжна Марія ще більш здавалася тихою і похливаю, ніж звичайно. Гості неохоче звертались до неї, бо бачили, що їй не до їхніх розмов. Граф Растопчин сам один держав нитку розмови, розповідаючи останні то міські, то політичні новини.

Лопухін і старий генерал зрідка брали участь у розмові. Князь Микола Андрійович слухав, як верховний суддя слухає доповідь, яку роблять йому, тільки зрідка мовчанням або коротким слівцем заявляючи, що він приймає до відома те, що йому доповідають. Тон розмови був такий, що зрозуміло було, ніхто не схвалював того, що робилося в політичному світі. Розповідали про події, які явно підтверджували погляд, що все ішло дедалі гірше; але цікаво, що у всякій розповіді й міркуванні оповідач зупинявся або його зупиняли щоразу на тій межі, де міркування могло стосуватись особи государя імператора.

За обідом розмова зайшла про останню політичну новину, про те, що Наполеон захопив володіння герцога Ольденбург-зького і про російську, ворожу Наполеонові ноту, послану до всіх європейських дворів.

— Бонапарт поводить з Європою, як пірат на завойованому кораблі,— сказав граф Растопчин, повторюючи фразу, яку він казав уже кілька разів.— Дивуєшся тільки з довготерпіння чи засліплення государів. Тепер справа доходить до папи, і Бонапарт, вже не церемонячись, хоче скинути главу католицької релігії, і всі мовчать! Лише наш государ протестував проти загарбання володінь герцога Ольденбург-зького. І то...— Граф Растопчин замовк, почувачи, що він стоїть на тій межі, де вжне можна осуджувати.

— Запропонували інші володіння замість Ольденбург-зького герцогства,— сказав князь Микола Андрійович.— Як я селян з Лисих Гір переселяв у Богучарово і в рязанські, так і він герцогів.

— Le duc d'Oldenbourg supporte son malheur avec une force de caractère et une résignation admirable — сказав Борис, шанобливо заходячи в розмову. Він сказав це тому, що проїздом з Петербурга мав честь представлятися герцогу. Князь Микола Андрійович подивився на молодика так, наче він хотів би йому сказати дещо на це, та роздумав, вважаючи його занадто молодим для того.

— Я читав наш протест з приводу Ольденбург-зької справи і дивувався з поганої редакції цієї ноти,— сказав граф Растопчин недбалим тоном людини, що міркує у справі, йому добре знайомій.

П'єр з наївним подивом подивився на Растопчина, не розуміючи, чому його турбувала погана редакція ноти.

і — Герцог Ольденбург-зький переносить своє нещастя з незвичайною силою характеру і спокоєм,

— Хіба не однаково, графе, як написано ноту? — сказав він,— коли зміст її сильний?

— Mon cher, avec nos 500 mille hommes de troupes, il serait facile d'avoir un beau style¹,— сказав граф Растопчин. І Теїб зрозумів, чому графа Растопчина турбувала редакція ноти.

% — Здається, писак доволі розвелось,— промовив . старий князь: — там у

Петербурзі всі пишуть, не тільки ноти — нові закони всі пишуть. Мій Андрюша там для Росії цілий волюм законів написав. Нині всі пишуть! — І він неприродно засміявся.

Розмова замовкла на хвилину; старий генерал прокашлюванням привернув до себе увагу.

— Зволили чути про останню подію на огляді в Петербурзі? Як себе нові французькі посланники показали!

— Що? Так, я чув щось; він щось невдало сказав при його величності.

— його величність звернув його увагу на гренадерську дивізію та на церемоніальний марш,— продовжував генерал,— і ніби посланник зовсім уваги не звернув і ніби дозволив собі сказати, що ми в себе у Франції на такі дрібниці не зважаємо. Государ нічого не зволив сказати. На другому огляді, кажуть, государ ні разу не зволив звернутися до нього.

Усі замовкли: про цей факт, що стосувався особисто государя, не можна було висловлювати ніякої думки.

— Зухвалі! — сказав князь.— Знаєте Метів'є? Я сьогодні вигнав його від себе. Він тут був, пустили до мене, хоч як я просив нікого не пускати,— сказав князь, сердито глянувши на дочку. І він розповів про всю свою розмову з французьким лікарем та про ті причини, які переконали його, що Метів'є шпигун. Хоч причини ці були дуже недостатні і неясні, ніхто не заперечував.

За печенею подали шампанське. Гості встали зі своїх місць, поздоровляючи старого князя. Княжна Марія теж підійшла до нього.

Він глянув на неї холодним, злим поглядом і підставив їй поморщену, виголену щоку. Увесь вираз його обличчя говорив їй, що ранішньої розмови він не забув, що рішення його залишилося так само чинним і що лише завдяки присутності, гостей він не говорить їй цього тепер.

Коли вийшли у вітальню до кави, старі сіли разом.

Князь Микола Андрійович пожвавішав і висловив свій напрям думок щодо майбутньої війни.

Він сказав, що війни наші з Бонапартом доти будуть нещасливі, поки ми будемо добиватися союзів з німцями і будемо ти-катись у європейські справи, в які нас втягнув Тільзітський мир. Нам ні за Австрію, ні проти Австрії не треба було воювати. Наша політика вся на Сході, а відносно Бонапарта одно — озброєння на кордоні і твердість у політиці, і ніколи він не наслідатиметься переступити російський кордон, як у сьомому році.

— І де нам, князю, воювати з французами! — сказав граф-Растопчин.— Хіба ми проти наших вчителів і богів можемо опол-читися? Подивіться на нашу молодь, подивіться на наших паній. Наші боги — французи, наше царство небесне — Париж.

Він став говорити голосніше, очевидно для того, щоб його чули всі.

— Костюми французькі, думки французькі, почуття французькі! Ви ось Метів'є у шию вигнали, бо він француз і негідник, а наші панії за ним плазом повзають. Вчора я на вечорі був, то з п'іти паній три католички і, з дозволу папи, в неділю по канві вишивають. А самі мало не голі сидять, як вівіски торгових лазень, пробачте на слові.

Ех, подивишся на нашу молодь, князю, взяв би стару ломаку Петра Великого з кунсткамери та по-російському віддубасив, усі дурущі вилетіли б!

Усі замовкли. Старий князь з усмішкою на обличчі дивився на Растопчина і схвально похитував головою.

— Ну, прощайте, ваше 'сіятельство,. не хворійте,— сказав Растопчин, з властивими йому швидкими рухами підводячись і простягаючи руку князеві.

— Прощай, голубчику!.. Гуслі, завжди заслухаюсь його!— сказав старий князь, затримуючи його за руку і підставляючи йому для поцілунку щоку. З Растопчиним підвелися й інші.

IV

Княжна Марія, сидячи у вітальні і слухаючи ці розмови й пересуди стариків, нічого не розуміла з того, що вона чула; вона думала лише про те, чи не помічають усі гості ворожого ставлення батька її до неї. Вона навіть не помітила особливої уваги та ласкавості, що їх під час усього цього обіду виявляв їй Друбецькой, який уже втретє був у їхньому домі.

Княжна Марія з неуважним, запитливим поглядом звернулася до П'єра, що останнім з гостей, з капелюхом у руці, усміхаючись, підійшов до неї після того, як князь вийшов, і вони самі zostались у вітальні.

— Можна ще посидіти? — сказав він, своїм товстим тілом падаючи в крісло біля княжни Марії.

— Безперечно,— сказала вона. "Ви нічого не помітили?"— сказав її погляд.

П'єр був у приємному пообідньому настрої. Він дивився перед себе і тихо усміхався.

—і Давно ви знаєте цього молодика, княжно? — спитав він.

— Якого?

— Друбецького.

— Ні, недавно...

— Що, він вам подобається?

— Так, він приємний молодик... Чому ви мене про це питаєте? — сказала княжна Марія, не перестаючи думати про свою ранішню розмову з батьком.

— Тому, що я помітив: молодик звичайно приїжджає з Петербурга до Москви у відпустку тільки з метою одружитися з багатою відданицею.

— Ви це помітили? — спитала княжна Марія.

— Так,— говорив далі П'єр з усмішкою,— і цей молодик тепер так поводить, що, де є багаті відданиці — там і він. Я як тю книжці читаю в ньому. Він тепер вагається, кого йому атакувати: вас чи mademoiselle Жюлі Карагін. Il est très assidu ■auprès d'elle l.

— Він їздить до них?

— Так, дуже часто. І знаєте ви нову манеру залицятися? — сказав П'єр, весело усміхаючись і очевидно перебуваючи в тому веселому настрої лагідної іронії, за який він так часто у щоденнику картав себе.

— Ні,— сказала княжна Марія.

— Тепер, щоб сподобатись московським дівицям, il faut être mélancolique. Et il est très mélancolique auprès de m-lle Карагін 2,— сказав П'єр.

— Vraiment? 3 — промовила княжна Марія, дивлячись у добре П'єрове обличчя і не перестаючи думати про своє горе. "Мені було б легше,— думала вона,— якби я наважилась довірити кому-небудь усе, що я відчуваю. І я бажала б саме П'єру сказати все. Він такий добрий і благородний. Мені б легше стало. Він :мені дав би пораду!"

— Пішли б ви за нього заміж? — спитав П'єр.

— Ой, боже мій, графе! є такі хвилини, що я пішла б за всякого,— раптом несподівано для самої себе, зі сльозами в голосі, сказала княжна Марія.— Ой, як тяжко буває любити близьку людину і почувати, що... нічого (говорила вона далі тремтячим голосом) не можеш для неї зробити, крім горя, коли знаєш, що не можеш цього змінити. Тоді одно — піти з дому, а куди мені піти?

— Що ви, що з вами, княжно?

Та княжна, не доказавши, заплакала.

— Я не знаю, що зі мною сьогодні. Не слухайте мене, забудьте, що я вам сказала.

Уся веселість П'єрова зникла. Він заклопотано розпитував княжну, просив її сказати все, довірити йому свою журбу; але вона тільки повторювала, що просить його забути те, що вона

сказала; що вона не пам'ятає, що вона сказала, і що в неї нема журби, крім тієї, яку він знає,— журба про те, що одруження князя Андрія загрожує посварити батька з сином.

— Чи чули ви про Ростових? — спитала вона, щоб змінити розмову.— Мені казали, що вони скоро приїдуть. André я теж чекаю з дня на день. Я хотіла б, щоб вони побачились тут.

— А як він дивиться тепер на цю справу? — спитав П'єр, під словом він розуміючи старого князя. Княжна Марія похитала головою.

— Але що ж діяти? До року залишається всього кілька місяців. І цього не може бути. Я б тільки бажала звільнити брата від перших хвилин. Я бажала б, щоб вони скоріше приїхали. Я надіюся зійтись з нею... Ви їх давно знаєте,— промовила княжна Марія,— скажіть мені, ^поклавши #руку на серце, всю щиру правду, що це за дівчина* і як ви дивитесь на неї? Але щиру правду; бо, ви розумієте, Андрій так багато чим ризикує, роблячи це проти волі батька, що я бажала б знати...

Неясний інстинкт сказав П'єру, що в цих застереженнях та повторюваних просьбах сказати щиру правду виявилась недоброзичливість княжни Марії до своєї майбутньої братової, що їй хотілося, щоб П'єр не схвалив вибору князя Андрія; але П'єр сказав те, що він більше відчував, ніж думав.

— Я не знаю, як відповісти на ваше запитання,— промовив він, почервонівши, сам не знаючи чому.— Я зовсім не знаю, що це за дівчина; я зовсім не можу аналізувати її. Вона чарівлива. А чим, я не знаю: ось і все, що можна про неї сказати.— Княжна Марія зітхнула, і вираз її обличчя сказав: "Так, я цього чекала і боялася".

— Розумна вона? — спитала княжна Марія. П'єр задумався.

— Я думаю, ні,— сказав він,— а втім — так. Вона не удостоює бути розумною... Та ні, вона чарівлива, і більше нічого.— Княжна Марія знову несхвально похитала головою...

— Ах, я так бажаю любити її! Ви їй це скажіть, якщо побачите її раніш за мене.

— Я чув, що вони цими днями приїдуть,— сказав П'єр. Княжна Марія розповіла П'єру свій план того, як вона,

тільки-но приїдуть Ростови, зблизиться з майбутньою братовою і постарається привчити до неї старого князя.

V

Одруження з багатою відданицею у Петербурзі не вдалося Борисові, і він з цією метою приїхав до Москви. У Москві Борис вагався між двома найбагатшими відданицями — Жюлі та княжною Марією. Хоч княжна Марія, незважаючи на свою некраси-вість, і здавалась йому привабливішою за Жюлі, йому чомусь

35 війна і мир

545

ніяково було залицятися до Волконської. Під час останнього побачення з нею на іменинах старого князя на всі його спроби заговорити з нею про почуття вона відповідала йому не до речі і явно не слухала його.

Жюлі, навпаки, хоч і особливим, лише їй властивим способом, але залюбки приймала його залицання.

Жюлі було двадцять сім років. Після смерті своїх братів вона стала дуже багатою. Вона була тепер зовсім некрасива; але думала, що вона не тільки така ж гарна, а ще й значно привабливіша, ніж була колись. У цій омані підтримувало її те, що, по-перше, вона стала дуже багатою відданицею, а по-друге, те, що чим старішою вона ставала, тим вона була менш небезпечною для мужчин, тим вільніше було мужчинам обходитися з нею, і, не беручи на себе ніяких зобов'язань, користуватися її вечерьми, вечірками і Жвавим товариством, що збиралося в неї. Мужчина, який десять років тому побоявся б їздити щодня в дім, де була сімнадцятилітня панночка, щоб не компрометувати її і не зв'язати себе, тепер їздив до неї сміливо щодня і обходився з нею не як з панночкою-відданицею, а як зі знайомою, що не має статі.

Дім Карагіних був цієї зими в Москві найприємнішим і най-гостиннішим домом. Крім званих вечорів та обідів, щодня у Карагіних збиралось велике товариство, особливо чоловіків, які вечеряли о дванадцятій годині ночі і засиджувалися до третьої години. Не було балу, гуляння, театру, які б пропускала Жюлі. Туалети її були завжди останньої моди. Але, незважаючи на те, Жюлі здавалась зневіреною в усьому, говорила кожному, що вона не вірить ні в дружбу, ні в любов, ні в які радощі життя і чекає заспокоєння лише там. Вона засвоїла собі тон дівчини, яку спіткало велике розчарування, дівчини, що ніби втратила коханого чи зазнала жорстокого обману від нього. Хоч нічого подібного в неї не трапилось, на неї дивилися, як на таку, і сама вона навіть вірила, що вона дуже постраждала в житті. Ця меланхолія, не заважаючи їй веселитися, не заважала молодикам, які бували в неї, приємно проводити час. Кожен

гість, приїжджаючи до них, віддавав належне з нього меланхолійному настроєві господині і потім займався і світськими розмовами, і танцями, і розумовими іграми, і турнірами бу|)іме, що були в моді у Карагіних. Тільки деякі молоді люди, до яких належав і Борис, більш заглиблювались у меланхолійний настрій Жюлі, і з цими молодими людьми вона мала триваліші розмови сам на сам про марність усього земного і їм розгортала свої альбоми, заповнені сумними зображеннями, афоризмами та віршами.

Жюлі була особливо привітна до Бориса: вболівала над його раннім розчаруванням у житті, пропонувала йому ті радощі дружби, які вона могла запропонувати, сама так багато настраждавшись у житті, і розгорнула йому свій альбом. Борис намалю-

вав їй в альбом два дерева і написав: "Arbres rustiques, vos sombres rameaux secoient sur moi les ténèbres et la mélancolie" !¹ В іншому місці він намалював гробницю і написав:

La mort est secourable et la mort est tranquille. Ah! contre les douleurs il n'y a pas d'autre asile².

Жюлі сказала, що Це чарівно.

— Il y a quelque chose de si ravissant dans le sourire de la mélancolie³,— сказала вона Борисові слово в слово виписану з книжки фразу.

— C'est un rayon de lumière dans l'ombre, . une nuance entre la douleur et le désespoir, qui montre la consolation possible⁴.

На це Борис написав їй вірш:

Aliment de poison d'une âme trop sensible,
Toi, sans qui le bonheur me serait impossible,
Tendre mélancolie, ah, viens me consoler,
Viens calmer les tourments de ma sombre retraite
Et mêle une douceur secrète
A ces pleurs, que je sens couler⁵.

Жюлі грала Борисові на арфі щонайсумніші* ноктюрни.

Борис читав їй уголос "Бедную Лизу" і не раз переставав читати від хвилювання, що перехоплювало його дух. Зустрічаючись у великому товаристві, Жюлі і Борис, розуміючи одне одного, дивились одне на одного, як на єдину, байдужу до всього в світі, людину.

Анна Михайлівна часто їздила до Карагіних, будучи партнер-шею матері, а тимчасом роздобувала певні довідки про те, що давалося за Жюлі (давались обидва пензенські маєтки та нижньогородські ліси). Анна Михайлівна зворушено і з покорною волі провидіння дивилася на витончену печаль, що пов'язувала її сина з багатою Жюлі.

— Toujours charmante et mélancolique, cette chère Julie⁶,— казала вона до дочки.— Борис каже, що він відпочиває душею у

1 Сільські дерева, ваше темне* гілля струшує на мене морок і меланхолію.

35*

547

вашому домі. Він так багато зазнав зневіри і такий чутливий —> казала вона до матері.

— Ах, мій друже, як я прив'язалася до Жюлі останнім часом,— казала вона синові,— не можу тобі описати! Та й хто може не любити її? Це така неземна істота! Ах, Борисе, Борисе! — Вона замовкала на хвилину.— І як мені жаль її тата,— говорила вона далі,— сьогодні вона показувала мені звіти і листи з Пензи (у них величезний маєток), і вона бідолашна все сама одна: її так обманюють!

Борис ледь помітно усміхався, слухаючи матір. Він лагідно сміявся з її простодушної хитрості, але вислухував і іноді випитував її уважно про пензенські й нижньогородські маєтки.

Жюлі вже давно чекала освідчення від свого меланхолійного залицяльника і готова була прийняти його; але якесь таємне почуття відрази до неї, до її пристрасного бажання вийти заміж та до її ненатуральності, і почуття жаху перед зреченням можливості справжньої любові ще зупиняло Бориса. Строк його відпустки вже кінчався. Цілі дні і кожен божий день він проводив у Карагіних, і кожен день, міркуючи сам з собою, Борис казав собі, що він завтра освідчиться. Але в присутності Жюлі, дивлячись на її червоне обличчя і підборіддя, майже завжди обсіпане пудрою, і на вологі очі і на вираз обличчя, що виявляв повсякчасну готовість з меланхолії відразу ж перейти до неприродного захвату подружнього щастя, Борис не міг вимовити вирішального слова; незважаючи на те, що він уже давно в уяві своїй вважав себе власником пензенських та нижньогородських маєтків і розподіляв використання прибутків з них. Жюлі бачила Борисову нерішучість, і іноді їй спадало на думку, що вона огидна йому; але зараз же жіноча самоомана підказувала їй утіху, і вона казала собі, що він ніяковіє тільки від кохання. Меланхолія її, проте, починала переходити у дратівливість, і незадовго перед Борисовим від'їздом вона розпочала здійснення рішучого плану. У той самий час, як кінчалася Борисова відпустка, у Москві і, певна річ, у вітальні Карагіних з'явився Анатоль Курагін, і Жюлі несподівано облишила меланхолію і стала дуже весела й уважна до Курагіна.

— Mon cher,— сказала Анна Михайлівна синові,— je sais de bonne source que le Prince Basile envoie son fils à Moscou pour lui faire épouser Julie !. Я так люблю Жюлі, що мені жаль було б її. Як ти думаєш, мій друже? — сказала Анна Михайлівна.

Думка, що він залишиться у дурнях і даром втратить цілий цей місяць тяжкої меланхолійної служби при Жюлі й бачитиме всі розписані вже і використані як слід в його уяві прибутки з пензенських маєтків у руках іншого — особливо в руках дурного

і — Мій любий, я знаю з певних джерел, що князь Василь прислав сина для того, щоб одружити його з Жюлі.

Анатолія — ображала Бориса. Він поїхав до Карагіних з твердим наміром освідчитися. Жюлі зустріла його з веселим і безтурботним виглядом, недбало розповідала проте, як їй весело було на вчорашньому балу, і питала, коли він їде. Незважаючи на те, що Борис приїхав з наміром говорити про свою любов і тому мав намір бути ніжним, він роздратовано почав говорити про жіночу несталість: про те, як

легко жінки можуть переходити від смутку до радості, і що в них настрої залежить лише від того, хто до них залицяється. Жюлі образилась і сказала, що це правда, що для жінки треба різноманітності, що все те саме набридне кожному.

— Для цього я порадив би вам...— почав був Борис, бажаючи вколоти її; але в ту саму хвилину в нього майнула образлива думка, що він може виїхати з Москви, не досягнувши своєї мети і марно доклавши своїх зусиль (чого з ним ніколи ні в чому не бувало). Він зупинився серед промови, опустив очі, щоб не бачити її неприємно-роздратованого і нерішучого обличчя, і сказав: — Я зовсім не для того, щоб сваритися з вами, приїхав сюди. Навпаки...— Він глянув на неї, щоб упевнитися, чи можна говорити далі. Усе роздратовання її раптом зникло, і стурбовані, благальні очі були з жадібним чеканням спрямовані на нього. "Я завжди можу влаштуватися так, щоб рідко бачити її,— подумав Борис.— А діло почато і треба його закінчити!" — Він спалахнув рум'янцем, звів на неї очі і сказав їй: — Ви знаєте мої почуття до вас! — Говорити більше не треба було: обличчя Жюлі сяло тріумфом і самовдоволенням; та вона примусила Бориса сказати їй усе, що говориться в таких випадках, сказати, що він любить її і ніколи ні однієї жінки не любив 'більше за неї. Вона знала, що за пензенські маєтки та нижньогородські ліси могла вимагати цього, і вона дістала те, чого вимагала.

Наречений і наречена, не згадуючи більш про дерева, що обсипають їх мороком та меланхолією, робили плани майбутнього влаштування блискучого дому в Петербурзі, робили візити і підготовляли все для пишного весілля.

VI

Граф Ілля Андрійович наприкінці січня з Наташею і Сонею приїхав у Москву. Графиня все була недужа і не могла їхати,— а не можна було чекати її одужання: князя Андрія ждали в Москву з дня на день; крім того, треба було закуповувати придане, треба було продавати підмосковну і треба було скористатися з присутності старого князя у Москві, щоб представити йому його майбутню невістку. Дім Ростових у Москві був нетоплений; крім того, вони приїхали на короткий час, графині не було з ними, а тому Ілля Андрійович вирішив зупинитися в Москві у Марії Дмитрівни Ахросимової, яка давно вже гостинно запрошувала графа.

Пізно ввечері чотири візки Ростових в'їхали в подвір'я Марії Дмитрівни на Старій Конюшенній. Марія Дмитрівна жила сама одна. Дочку свою вона вже видала заміж. Сини її всі були на службі.

Так само, як і раніш, вона трималася прямо, всім говорила прямо, голосно і рішуче свою думку, і всією своєю істотою наче докоряла іншим людям за всякі слабості, пристрасті та захоплення, яких вона не визнавала. З раннього ранку в кацавейці вона займалася домашнім господарством, потім їздила у свята на обідню і з обідні до острогів та тюрем, де в неї бували справи, про які вона нікому не говорила, а в будні, одягнувшись, вдома приймала прохачів з різних верств, які щодня приходили до неї, і потім обідала; за обідом, ситним і смачним, завжди було чоловік три-чотири гостей; по обіді грали в бостон; на ніч казала читати їй газети та нові книжки, а сама плела. Рідко вона робила винятки для виїздів, і коли виїжджала, то лише до найважливіших осіб

у місті.

Вона ще не лягала, коли приїхали Ростови, і в передпокої завищали двері на блоці, в які входили з холоду Ростови та їхня челядь. Марія Дмитрівна, з окулярами, спущеними на ніс, закинувши назад голову, стояла в дверях зали і з суворим, сердитим виглядом дивилась на приїжджих. Можна було б подумати, що вона зла проти них і зараз вижене їх, якби вона не давала-в цей час дбайливих розпоряджень слугам про те, як розмістити гостей та їх речі.

— Графові? Сюди неси,— казала вона, показуючи на чемодани і ні з ким не здороваючись.— Панночки, сюди, ліворуч. Ну, ви чого запобігаєте! — крикнула вона на дівок.— Самовар щоб поставили! Поповнішала, погарнішала,— промовила вона, притягнувши до себе за каптур рум'яну з морозу Наташу.— Фу, холодна! Та роздягайся ж швидше,— крикнула вона на графа, який хотів підійти до її руки.— Змерз, надісь. Рому до чаю подати! Сонечко^ bonjour,— сказала вона до Соні, цим французьким вітанням відтінюючи своє трошечки презирливе і приязне ставлення до Соні.

Коли всі, пороздягавшись і опорядившись з дороги, прийшли до чаю, Марія Дмитрівна по черзі перецілювала всіх.

— Душею рада, що приїхали і що в мене зупинилися,— говорила вона.— Давно пора,— сказала вона, значущо глянувши на Наташу...— старий тут і сина чекають з дня на день. Треба, треба з ним познайомитися. Ну, та про це потім поговоримо,— додала вона, оглянувши Соню поглядом, який показував, що вона при ній не хоче про це говорити.— Тепер слухай,— звернулась вона до графа,— завтра чого тобі треба? За ким пошлеш? Шипшина? — вона загнула один палець,— плаксу Анну Михайлівну — два. Вона тут з сином. Жениться син її! Потім Безухова чи що?

І він тут з дружиною. Він од неї втік, а вона за ним примчала. Він обідав у мене в середу. Ну, а їх,— вона показала на панночок,— завтра поведу до Іверської, а потім і до Обер-Шельми заїдемо. Адже, мабуть, усе нове робитимете? • З мене не беріть, тепер рукави — ось які! Недавно княжна Ірина Василівна молода до мене приїхала: страшно глянути, наче два барила на руки наділа. Адже нині що день — нова мода. Та в тебе ж самого які справи? — звернулась вона суворо до графа.

— Усе разом підійшло,— відповів граф.— Тряпки купувати, а тут ще покупець на підмосковну і на дім. Уже якщо ласка ваша буде, я часину виберу, з'їжджу в Мар'їнське на деньок, вам дівчат моїх прикину!

— Добре, добре, в мене цілі будуть. У мене як в Опікунській раді. Я їх і вивезу куди треба, і полаю, і приголублю,— сказала Марія Дмитрівна, торкаючись великою рукою до щоки улюблениці і хрещениці своєї Наташі.

Другого дня вранці Марія Дмитрівна повезла панночок до Іверської і до т-те Обер-Шальме, яка так боялася Марії Дмитрівни, що завжди собі на втрату продавала вбрання, тільки б швидше вижити її від себе. Марія Дмитрівна замовила майже все придане. Повернувшись, вона вигнала всіх, крім Наташі, з кімнати і покликала свою улюбленицю до свого крісла.

— Ну, тепер поговоримо. Поздоровляю тебе з женишком. Підчепила молодця! Я

рада за тебе; і його з таких років знаю (вона показала на аршин від землі).— Наташа радісно червоніла.— Я його люблю і всю сім'ю його. Тепер слухай. Ти ж знаєш, старий князь Микола дуже не бажав, щоб син одружувався. Старий з норовом! Воно, звичайно, князь Андрій не дитя, і без нього обійдеться, та проти волі в сім'ю входити негоже. Треба мирно, любовно. Ти розумниця, зумієш обійтись як треба. Ти добренько і розумненько обійдись. От усе й гаразд буде.

Наташа мовчала, від соромливості, як думала Марія Дмитрівна, а по суті Наташі було неприємно, що втручалися в її справу любові князя Андрія, яка здавалась їй такою відмінною від усіх людських справ, що ніхто, на її думку, не міг розуміти цього. Вона любила і знала самого князя Андрія, він любив її і мав приїхати цими днями і взяти її. Більше їй нічого не треба було.

— Бач, я його давно знаю, і Машеньку, твою зовицю, люблю. Зовиці — не сестриці, ну а вже ж ця мухи не скривдить. Вона просила мене її з тобою звести. Ти завтра з батьком до неї поїдеш, та приголубся гарненько: ти молодша за неї. Як твій он приїде, а вже ти і з сестрою і з батьком знайома, і тебе полюбили. Так чи ні? Адже краще буде?

— Краще,— неохоче відповіла Наташа.

Другого дня, за порадою Марії Дмитрівни, граф Ілля Андрійович поїхав з Наташею до князя Миколи Андрійовича. Граф з невеселим настроєм збирався на цей візит: в душі йому було страшно. Останнє побачення під час ополчення, коли граф у відповідь на своє запрошення до обіду вислухав гарячу догану за недоставлення людей, було пам'ятне графові Іллі Андрійовичу. Наташа, надівши свою найкращу сукню, була, навпаки, дуже весела. "Не може бути, щоб вони не полюбили мене,— думала вона: — мене всі завжди любили. І я так готова зробити для них усе, що вони побажають, так готова полюбити його — за те, що він батько, а її за те, що вона сестра, що нема за що їм не полюбити мене!"

Вони під'їхали до старого похмурого будинку на Воздвиженці і ввійшли до сіней.

— Ну, господи благослови,— промовив граф напівжартома, напівсерйозно; але Наташа помітила, що батько її захапався, входячи до передпокою, і боязко, тихо спитав, чи вдома князь і княжна. Після повідомлення про їх приїзд князеві слуги розгубилися. Лакей побіг повідомляти про них, але в залі його зупинив другий лакей, і вони шепотіли про щось. В залу вибігла покоївка і теж щось квапливо говорила, згадуючи про княжну. Нарешті один старий, з сердитим виглядом лакей вийшов і сказав Ростовим, що князь прийняти не може, а княжна просить до себе. Першою назустріч гостям вийшла т-11е Воигієппе. Вона особливо чемно зустріла батька з дочкою і провела їх до княжни. Княжна зі схвильованим і зляканим обличчям, що взялося червоними плямами, вибігла, важко ступаючи, назустріч гостям, марно намагаючись здаватися невимушеною і гостинною. Наташа з першого погляду не сподобалась княжні Марії. Вона здалася їй занадто пишно вбраною, легковажно-веселою і гоноровитою. Княжна Марія не знала, що перше, ніж вона побачила свою майбутню братову, вона вже була неприхильна до неї з мимовільної заздрості на її красу, молодість і щастя і з ревностів до любові свого брата. Крім цього непереборного

почуття антипатії до неї, княжна Марія в цю хвилину була схвильована ще тим, що на повідомлення про приїзд Ростових князь закричав, що йому не треба їх, що хай княжна Марія приймає, коли хоче, а до нього щоб їх не пускали. Княжна Марія вирішила прийняти Ростових, але кожної хвилини боялася, щоб князь не втяв якої-небудь вихватки, бо приїзд Ростових, здавалося, дуже схвилював його.

— Ну от, я вам, княжно мила, привіз мою співуху,— сказав граф, розшаркуючись і стурбовано о'глядаючись, наче він боявся, щоб не ввійшов старий князь.— Уже ж який я радий, що ви познайомилися... Жаль, жаль, що князь усе нездужає,— і, сказавши ще кілька загальних фраз, він встав.— Якщо дозволите, княжно, на чверть годинки прикинути вам мою Наташу, я з'їжджу, тут два кроки, на Собачу Площадку, до Анни Семенівни, і заїду за нею.

Ілля Андрійович придумав цю дипломатичну хитрість для того, щоб дати майбутній зовиці вільно поговорити зі своєю братовою (як він сказав це потім дочці), і ще для того, щоб уникнути можливості зустрічі з князем, якого він боявся. Він не сказав цього дочці, але Наташа зрозуміла цей страх і неспокій свого батька, і це її образило. Вона почервоніла за свого батька, ще більш розсердилась за те, що почервоніла, і сміливим, задирливим поглядом, який говорив, що вона нікого не боїться, глянула на княжну. Княжна сказала графові, що дуже рада і цросить його тільки пробути якнайдовше у Анни Семенівни, і Ілля Андрійович поїхав.

M-lle Bourienne, незважаючи на те, що княжна Марія, бажаючи віч-на-віч поговорити з Наташею, кидала на французенку стурбовані погляди, не виходила з кімнати і твердо провадила розмову про московські розваги та про театри. Наташу образили розгубленість, що сталася в передпокої, стурбованість батька і вимушений тон княжни, яка — здавалося їй — робила ласку, приймаючи її. І тому все їй було неприємне. Княжна Марія їй не подобалась. Вона здавалася їй дуже поганою з обличчя, нещирою і сухою. Наташа раптом морально зіщулилась і мимохіть набрала такого недбалого тону, який все більш відштовхував від неї княжну Марію. Після п'яти хвилин важкої, нещирої розмови почулися, наближаючись, швидкі кроки в туфлях. На обличчі у княжни Марії з'явився вираз страху, двері кімнати відчинилися, і ввійшов князь у білому ковпаку і в халаті.

— Ах, добродійко,— заговорив він,— добродійко, графине... графине Ростова, коли не помиляюсь... прошу пробачити, пробачити... не знав, добродійко. Бачить бог, не знав, що ви удостоїли нас своїми одвідинами, до дочки зайшов у такому костюмі. Пробачте, прошу вас... бачить бог, не знав,— повторив він так ненатурально, наголошуючи слово бог і так неприємно, що княжна Марія стояла, опустивши очі, не сміючи глянути ні на батька, ні на Наташу. Наташа, вставши і присівши, теж не знала, що їй робити. Лише m-lle Bourienne приємно усміхалась.

— Прошу пробачити, прошу пробачити! Бачить бог, не знав,— пробурчав старий і, оглянувши з голови до ніг Наташу, вийшов. M-lle Bourienne перша дібрала розуму після цієї появи і почала розмову про князеву недугу. Наташа і княжна Марія мовчки дивилися одна на одну, і чим довше вони мовчки дивилися одна на одну, не

висловлюючи того, що їм треба було висловити, тим недоброзичливіше вони думали одна про одну.

Коли граф повернувся, Наташа нечемно зраділа і захапалась їхати: вона майже ненавиділа в цю хвилину цю стару суху княжну, яка могла поставити її в таке незручне становище і провести з нею півгодини, нічого не сказавши про князя Андрія. "Я ж не могла почати перша говорити про нього при цій французенці",— думала Наташа. Княжна Марія тимчасом мучилася з тієї ж причини. Вона знала, що їй треба було сказати Наташі, але вона не могла цього зробити і тому, що m-lle Bourienne заважала їй, і тому, що вона сама не знала, чому їй так важко було почати розмову про це одруження. Коли вже граф виходив з кімнати, княжна Марія швидкими кроками підійшла до Наташі, взяла її за руки і, важко зітхнувши, сказала: "Стривайте, мені треба..." Наташа глузливо, сама не знаючи чому, дивилась на княжну Марію.

— Люба Наталі,— сказала княжна Марія,— знайте, що я рада з того, що брат знайшов щастя...— Вона затрималась, почувавши, що говорить неправду. Наташа помітила цю затримку і вгадала причину її.

— Я думаю, княжно, що тепер незручно говорити про це,— сказала Наташа з зовнішньою гідністю й холодністю і зі сльозами, які вона почувала в горлі.

"Що д сказала, що я зробила!" — подумала вона, як тільки вийшла з кімнати.

Довго чекали цього дня Наташу до обіду. Вона сиділа у своїй кімнаті й ридала, як дитина, сикаючись і схлипуючи. Соня стояла над нею і цілувала її волосся.

— Наташо, чого ти? — казала вона.— Що тобі до них? Все минеться, Наташо.

— Ні, якби ти знала, як це образливо... наче я...

— Не говори, Наташо, не ти ж. винна, то що тобі до цього? Поцілуй мене,— сказала Соня.

Наташа підвела голову і, поцілувавши в губи свою подругу, притиснула до неї своє мокре обличчя.

— Я не можу сказати, я не знаю. Ніхто не винен,— казала Наташа,— я винна. Але все це страшенно боляче. Ах, чому він не їде!..

Вона з червоними очима вийшла до обіду. Марія Дмитрівна, знаючи про те, як князь прийняв Ростових, удала, що вона не помічає засмученого Наташиного обличчя, і твердо й голосно жартувала за столом з графом та іншими гостями.

VIII

Цього вечора Ростови поїхали слухати оперу, на яку Марія Дмитрівна дістала квитка.

Наташі не хотілось їхати, але не можна було відмовитись від ласки Марії Дмитрівни, тільки для неї призначеної. Коли вона, одягнена, вийшла в залу, чекаючи батька, і, подивившись у велике дзеркало, побачила, що вона гарна, дуже гарна, їй стало ще смутніше, але смуток її був солодкий і сповнений любові.

"Боже мій, якби він був тут, я б не так, як раніш, з якимсь дурним острахом перед чимсь, а по-новому, просто, обняла б його, пригорнулася б до нього, змусила б його дивитись на мене тими запобігливими, цікавими очима, якими він так часто дивився на

мене, і потім змусила б його сміятися, як він сміявся тоді, і очі його — як я бачу ці очі! — думала Наташа. — І що мені до його батька та сестри: я люблю його самого, його, його, з цим обличчям і очима, з його усмішкою, мужською і разом дитячою... Ні, краще не думати про нього, не думати, забути, зовсім забути на цей час. Я не витерплю цього чекання, я зараз зарідаю, — і вона відійшла від дзеркала, ледве стримуючись, щоб не заплакати. — І як може Соня так рівно, так спокійно любити Миколеньку і чекати так довго і терпляче! — подумала вона, дивлячись на Соню, яка входила, теж одягнена, з віялом у руках. — Ні, вона зовсім інша. Я не можу!"

Наташа почувала себе в цю хвилину такою розм'якшеною і розніженою, що їй мало було любити і знати, що її люблять; їй треба було тепер, зараз треба було обняти коханого і говорити і слухати від нього слова любові, якими було спевнене її серце. Поки вона їхала в кареті, сидячи поруч з батьком, і в задумі дивилася, як мигали в замерзлому вікні вогні ліхтарів, почуття любові і смутку ще дужче охопило її, і вона забула, з ким і куди їде. Потрапивши у плетеницю карет, карета Ростових з повільним вищанням коліс по снігу під'їхала до театру. Поспішно вискочили Наташа і Соня, підбираючи плаття; з допомогою лакеїв вийшов граф, і всі троє, між дамами й чоловіками, які входили, та продавцями афіш, пішли у коридор бенуару. З-за причинених дверей уже чутно було звуки музики.

— *Nathalie, vos cheveux* — прошептала Соня. Капельдинер чемно і квапливо прослизнув перед дамами і відчинив двері ложі. Музику яскравіше стало чутно у двері, блиснули освітлені ряди лож з оголеними плечима та руками дам, і шумливий, блискучий від мундирів партер. Дама, входячи в сусідній бенуар, оглянула Наташу жіночим, заздрим поглядом. Завіса ще не піднімалася і грали увертюру. Наташа, поправляючи плаття, пройшла разом з Сонею і сіла, оглядаючи освітлені ряди протилежних лож. Давно неопізнане відчуття того, що сотні очей див-[^] ляться на її оголені руки та шию, раптом і приємно і неприємно охопило її, викликаючи цілий ряд відповідних до цього почуття спогадів, бажань і хвилювань.

Дві напрочуд гарненькі дівчини, Наташа і Соня, з графом Іллею Андрійовичем, якого давно не видно було в Москві, привернули до себе загальну увагу. Крім того, всі щось таке чули про змовини Наташі з князем Андрієм, знали, що відтоді Ростови жили в селі, і з цікавістю дивилися на наречену одного з кращих женихів Росії.

1 — Наташо, твоя зачіска,

Наташа покращала в селі, як усі їй казали, а цього вечора, завдяки своїй схвилюваності, була особливо гарна. Вона вражала повнотою життя і краси в поєднанні з байдужістю до всього навколишнього. Її чорні очі дивились на юрму, нікого не шукаючи, а тонка, оголена вище ліктя рука, сперта на оксамитову рампу, очевидно несвідомо, в такт увертюри, стискалася і розтикала, мнучи афішу.

— Подивись, он Аленіна, — казала Соня, — з матір'ю, здається.

— Матінко! Михайло Кирилович ще більш потовстів — мовив старий граф.

— Дивіться! Анна Михайлівна наша, в якій тоці!

— Карагіни, Жюлі і Борис з ними. Відразу видно нареченого й наречену.

— Друбецької зробив освідчення! Як же, сьогодні взнав,— сказав Шиншин, входячи в ложу Ростових.

Наташа подивилася я в тому напрямі, куди дивився батько, і побачила Жюлі, яка з перлами на товстій червоній шії (Наташа знала, обсипаній пудрою) сиділа зі щасливим виглядом поруч з матір'ю.

Позад них видно було нахилену вухом до рота Жюлі, гладенько причесану, красиву голову Бориса. Він спідлоба дивився на Ростових і, усміхаючись, говорив щось своїй нареченій.

"Вони розмовляють про нас, про мене з ним! — подумала Наташа.— І він, певне, заспокоює ревності до мене своєї нареченої. Даремне турбуються! Якби вони знали, як мені ні до кого з них нема діла".

Позад них сиділа в зеленій тоці, з відданим волі божій і щасливим, святковим обличчям, Анна Михайлівна. В ложі їх стояла та атмосфера — нареченого з нареченою, яку так знала і любила Наташа. Вона одвернулася, і раптом усе, що було принизливого в її ранішньому візиті, згадалось їй.

"Яке право він має не хотіти прийняти мене в свою рідню? Ох, краще не думати про це, не думати до його приїзду!" — сказала вона собі і стала оглядати знайомих і незнайомих осіб у партері. Спереду партеру, на самій середині, спершись спиною на рампу, стояв Долохов з величезною, вгору зачесаною копицею кучерявого волосся, в персидському костюмі. Він стояв на самій видноті в театрі, знаючи, що привертає до себе увагу всієї зали, так вільно, наче він стояв у своїй кімнаті. Біля нього, з'юрмившись, стояла найблискучіша молодь Москви, і він явно верховодив серед неї.

Граф Ілля Андрійович, сміючись, підштовхнув почервонілу Соню, показуючи їй на колишнього залицяльника.

— Впізнала? — спитав він.— І звідки він узявся,— звернувся граф до Шиншина,— він же пропадав десь?

— Пропадав,— відповів Шиншин.— На Кавказі був, а там утік і, кажуть, у якогось можновладного князя був міністром у Персії, убив там шахового брата; ну, от і божеволіють усі московські панії! ДоЮсбоїї le Persan та й годі. В нас тепер нема слова без Долохова: ним клянуться, на нього запрошують, як на стерлядь,— казав Шиншин.— Долохов та Курагін Анатоль— всіх у нас паній з розуму звели.

До сусіднього бенуару увійшла висока, вродлива дама з величезною косою і дуже оголеними білими, повними плечима та шиєю, на якій була подвійна нитка великих перлів, і довго вмощувалась та шелестіла своєю товстою шовковою сукнею.

Наташа мимоволі вглядалася в цю шию, плечі, перли, зачіску і милувалась красою плечей і перлів. У той час, як Наташа уже вдруге вглядалася в неї, дама оглянулася і, зустрівшись очима з графом Іллею Андрійовичем, кивнула йому головою і усміхнулася. Це була графиня Безухова, П'єрова дружина. Ілля Андрійович, знаючи всіх на світі, перегнувся і заговорив з нею.

— Давно завітали, графине? — почав він.— Прийду, прийду, ручку поцілую. А я ось приїхав у справах і дівчаток своїх з собою привіз. Незрівнянно, кажуть, Семенова

грає,— говорив Ілля Андрійович.— Граф Петро Кирилович нас ніколи не забував. Він тут?

— Так, він хотів зайти,— сказала Елен і уважно подивилась на Наташу.

Граф Ілля Андрійович знову сів на своє місце.

— А гарна ж? — пошепки сказав він до Наташі.

— Чудо! — сказала Наташа.— От закохатися можна! — В цей час прозвучали останні акорди увертюри і застукала капельмейстерська паличка. У партері пройшли на місця ті чоловіки, що спізнилися, і піднялася завіса.

Тільки-но піднялася завіса, в ложах і партері все замовкло, і всі чоловіки, старі й молоді, в мундирах і фраках, усі жінки в коштовних каменях на голому тілі з жадібною цікавістю спрямували свою увагу на сцену. Наташа теж стала дивитися.

IX

На сцені були рівні дошки посередині, з боків стояли фарбовані картони, що зображали дерева, ззаду було протягнуто полотно на дошках. На середині сцени сиділи дівиці в червоних корсажах і в білих спідницях. Одна, дуже товста, у шовковому білому платті, сиділа окремо на низькому ослінчику, до якого ззаду було приклеєно зелений картон. Усі вони співали щось. Коли вони скінчили свою пісню, дівиця в білому підійшла до будочки суфлера, і до неї підійшов чоловік у шовкових в обтяжку штанах на товстих ногах, з пір'їною і кинджалом і став співати й розводити руками.

1 Персіянин Долохов,

Мужчина в обтягнутих штанах проспівав сам, потім проспівала вона. Потім обоє замовкли, заграла музика, і мужчина етав перебирати пальцями руку дівиці в білому платті, очевидно чекаючи знову на такт, щоб почайи свою партію разом з нею. Вони проспівали вдвох, і всі в театрі стали плескати та кричати, а мужчина і жінка на сцені, які зображали закоханих, стали, усміхаючись і розводячи руками, кланятися.

Наташі після села і в тому серйозному настрої, в якому вона перебувала, усе це здавалося диким і дивовижним. Вона не могла стежити за розвитком опери, не могла навіть слухати музику: вона бачила тільки фарбовані картони і чудно повбираних чоловіків та жінок, які при яскравому світлі чудно рухалися, говорили і співали; вона знала, що все це мало означати, але все це було таке вигадливо-фальпшве і ненатуральна, що їй ставало то совісно за акторів, то смішно з них. Вона оглядалася круг себе на обличчя глядачів, відшукуючи в них те саме почуття глузливості й подиву, що було в неї; але^сі обличчя були уважні до того, що відбувалося на сцені, і виявляли вдаване, як здавалося Наташі, захоплення. "Мабуть, це так треба!" — думала Наташа. Вона поперемінно оглядалася то на ці ряди при-помаджених голів у партері, то на оголених жінок у ложах, особливо на свою сусідку Елен, яка, зовсім роздягнена, з тихою і спокійною усмішкою, не зводячи очей, дивилась на сцену, відчуваючи яскраве саяво, розлите по всій залі, і тепле, натовпом зігріте повітря. Наташу потрохи починало охоплювати давно непереживане почуття сп'яніння. Вона не пам'ятала, що вона і де вона і що перед нею діється. Вона дивилась і думала, і химерні думки несподівано, без зв'язку, зринали в її голові. То їй спадало на думку вискочити на рампу і проспівати ту

арію, яку співала актриса, то їй хотілось зачепити віялом дідуса, що сидів недалеко від неї, то перегнутися до Елен і залоскотати її.

В одну з хвилин, коли на сцені все затихло в чеканні початку арії, скрипнули вхідні двері партера на тому боці, де була лежа Ростових, і зазвучали чоловічі кроки; хтось спізнився. "Ось він, Курагін!" — прошептав Шиншин. Графиня Безухова, усміхаючись, обернулася до брата. Наташа подивилась у напрямі погляду графині Безухової і побачила незвичайно вродливого ад'ютанта, що з самовпевненим і разом з тим чемним виглядом підходив до їх ложі. Це був Анатоль Курагін, якого вона давно бачила і помітила на петербурзькому балу. Він був тепер в ад'ютантському мундирі з однією еполетою та з аксельбантом. Він ішов стриманою, бравною ходою, що була б смішна, якби він не був такий вродливий і якби на чудовому обличчі не було такого виразу добродушного вдоволення і веселості. Незважаючи на те, що дія йшла, він, не кваплячись, стиха побренькуючи острогами та шаблею, плавно і високо несучи свою напахчену красиву голову, йшов по килиму коридора. Глянувши на Наташу, він підійшов до сестри, поклав руку, облиту рукавичкою, на край її ложі, труснув до неї головою і, нахилившись, спитав про щось,, показуючи на Наташу.

— Mais charmante! 1 — сказав він, очевидно про Наташу; вона не так почула це, як зрозуміла з поруху його губ. Потім він пройшов у перший ряд і сів біля Долохова, дружньо і недбало штовхнувши ліктем того Долохова, з яким так запобігливо обходились інші. Він, весело підморгнувши, усміхнувся до нього і уперся ногою в рампу.

— Які схожі брат з сестрою! — сказав граф. — І які гарні обоє.

Шиншин стиха почав розповідати графові якусь історію інтриги Курагіна в Москві, до якої Наташа прислухалася саме тому, що він сказав про неї *charmante*.

Перший акт закінчився, у партері всі встали, перемішалися і почали ходити й виходити.

Борис прийшов у ложу Ростових, " дуже просто прийняв поздоровлення і, трошки звівши брови, з неуважною усмішкою переказав Наташі й Соні просьбу його нареченої, щоб вони були на її весіллі, і вийшов. Наташа з веселою і кокетливою усмішкою розмовляла з ним і поздоровляла з одруженням того самого Бориса, в якого вона була закохана раніш. У тому стані сп'яніння, що в ньому вона перебувала, все здавалося простим і природним.

Гола Елен сиділа біля неї і однаково до всіх усміхалася; і зовсім так само усміхнулася Наташа до Бориса.

Ложу Елен наповнили і оточили з боку партера найзнатніш} і найрозумніші чоловіки, які, здавалось, навперебій намагалися показати всім, що вони знайомі з нею.

Курагін увесь цей антракт стояв з Долоховим спереду біля рампи, дивлячись на ложу Ростових. Наташа знала, що він говорив про неї, і від цього їй було приємно. Вона навіть повернулася так, щоб йому видно було її профіль, на її думку, в най-вигіднішому положенні. Перед початком другого акту в партері з'явилась постать П'єра, якого ще за цього приїзду Ростови не бачили. Обличчя його було смутне, і він ще потовстішав

відтоді, як його востаннє бачила Наташа. Він, нікого не помічаючи, пройшов у перші ряди. Анатоль підійшов до нього і став щось казати йому, дивлячись і показуючи на ложу Ростових. П'єр, побачивши Наташу, пожвавішав і поспішно пішов поміж рядами до їх ложі. Підійшовши до них, він сперся ліктями і, усміхаючись, довго розмовляв з Наташею. Під час своєї розмови з П'єром Наташа почула в ложі графині Безухової чоловічий голос і чомусь пізнала, що це був Курагін. Вона оглянулась і зустрілася з ним очима. Він, майже усміхаючись, дивився їй просто в очі таким захопленим, 'приятним поглядом, що здавалося динним бути від нього так близько, так дивитись на нього, бути та-

1 — Вона ж прегарна!

кою упевненою, що подобаєшся йому, і не бути з ним знайомою.

В другому акті були картини, що зображали монументи, і була діра в полотні, що зображала місяць,, і абажури на рампі підняли, і стали грати в басовому ключі труби та контрабаси, і з правого і з лівого боку вийшло багато людей у чорних мантиях. Люди стали махати руками, і в руках у них було щось схоже на кинджали, потім прибігли ще якісь люди і стали тягти геть ту дівицю, що була перше в білому, а тепер у блакитному платті. Вони не потягли зі сцени її відразу, а довго з нею співали, а потім уже її потягли, і за кулісами вдарили тричі у щось металеве, і всі стали навколішки і заспівали молитву. Кілька разів усі ці вчинки переривались захопленими вигуками глядачів.

Під час цього акту Наташа щоразу, глянувши в партер, бачила Анатолія Курагіна, який перекинув руку через спинку крісла і дивився на неї. їй приємно було бачити, що він такий зачарований нею, і не спадало на думку, щоб у цьому було щось погане.

Коли другий акт кінчився, графиня Безухова встала, повернувшись до ложі Ростових (груди її зовсім були оголені), пальником у рукавичці поманила до себе старого графа і, не зважаючи на тих, що ввійшли до неї в ложу, почала, приязно усміхаючись, розмовляти з ним.

— Та познайомте ж мене з вашими чарівними дочками,— сказала вона.— Усе місто про них кричить, а я їх не знаю.

Наташа встала і присіла прекрасній графині. Наташі така приємна була похвала цієї блискучої красуні, що вона почервоніла від задоволення.

— Я тепер теж хочу стати москвичкою,— казала Елен.— І як вам не совісно запроторити такі перлини в село!

Графиня Безухова по справедливості мала репутацію чарівливої жінки. Вона могла говорити те, чого не думала, і особливо лестити, цілком просто і натурально.

— Ні, дорогий графе, ви мені дозвольте зайнятися вашими дочками. Хоч я тепер тут не надовго. І ви теж. Я постараюсь повеселити ваших. Я ще в Петербурзі багато чула про вас і хотіла з вами познайомитись,— сказала вона до Наташі зі своєю одноманітно-гарною усмішкою.— Я чула про вас і від мого пажу — Друбецького,— ви чули, він одружується,— і від друга мого чоловіка — Волконського, князя Андрія Волконського,— сказала вона з особливим наголосом, натякаючи цим на те, що вона знала^ стосунки

його з Наташею. Вона попросила, щоб краще познайомитися, дозволити одній з панночок посидіти решту спектаклю в її ложі, і Наташа перейшла до неї.

У третьому акті на сцені було показано палац, у якому горіло багато свічок і висіли картини з зображеннями рицарів з борідками. Посередині стояли, певно, цар і цариця. Цар замахав пра-

вою рукою і, явно хвилюючись, погано проспівав щось і сів на малиновий трон. Дівця, яка була спочатку в білому, потім у блакитному, тепер була в самій сорочці, з розпущеним волоссям і стояла біля трону. Вона про щось тужно співала, звертаючись до цариці; але цар суворо махнув рукою, і з боків увійшли чоловіки з голими ногами і жінки з голими ногами і стали танцювати всі разом. Потім скрипки заграли дуже тонко й весело, одна з дівць з голими товстими ногами і з худими руками, відділившись від інших, відійшла за куліси, поправила корсаж, вийшла на середину і стала стрибати і швидко бити однією ногою об другу. Всі в партері заплескали в долоні і закричали "браво". Потім один чоловік став у куток. В оркестрі заграли голосніше на цимбали та труби, і один цей чоловік з голими ногами став стрибати дуже високо і дріботіти ногами. (Чоловік цей був Duport, який одержував шістдесят тисяч на рік за цю спритність.) Усі в партері, в ложах і в райку стали плескати і кричати з усієї сили, і чоловік зупинився і став усміхатися і кланятися на всі боки. Потім танцювали інші, з голими ногами, чоловіки й жінки, потім знову один з царів закричав щось під музику, і всі стали співати. Але раптом знялася буря, в оркестрі зазвучали хроматичні гами та акорди зменшеної септими, і всі побігли й потягли знову одного з присутніх за куліси, і завіса опустилася. Знову між глядачами знявся страшенний галас і тріскотіння, і всі з захопленими обличчями стали кричати:

— Дюпора! Дюпора! Дюпора!

Наташа уже не вважала це чудним. Вона з задоволенням, радісно усміхаючись, дивилася круг себе.

— N'est ce pas qіTil est admirable — Duport?1 — сказала Елен, звертаючись до неї.

— Oh, oui2,— відповіла Наташа.

Х

В антракті в ложі Елен повіяло холодом, відчинилися двері і, нагинаючись і пильнуючи, щоб не зачепити кого-небудь, увійшов Анатоль.

— Дозвольте мені познайомити вас з братом,— турботно перебігаючи очима з Наташі на Анатоль, сказала Елен. Наташа через голе плече обернула до красеня свою гарненьку голівку і усміхнулась. Анатоль, який зблизька був так само гарний, як і здаля, підсів до неї і сказав, що давно бажав мати цю приємність, ще від наришкінського балу, на якому він мав задоволення бачити її, і не забув цього. Курагін з жінками був значно розумніший і простіший, ніж у чоловічому товаристві.

Він говорив сміливо і невимушено, і Наташі було чудно і приємно, що не тільки не було нічого такого страшного в цьому чоловікові, про якого так багато розповідали, а що, навпаки, у нього була дуже наївна, весела і добра усмішка.

Курагін спитав про враження від спектаклю і розповів їй про те, як у попередньому

спектаклі Семенова, граючи, упала.

— А знаєте, графине,— сказав він, раптом звертаючись до неї, як до давньої-давньої знайомої,— у нас влаштовується карусель у костюмах; вам би треба взяти участь у ній: буде дуже весело. Усі збираються в Архарових. Будь ласка, приїжджайте, справді, га? — промовив він.

Кажучи це, він не зводив усміхнених очей з Наташиного обличчя, з її шиї, з оголених рук. Наташа напевно знала, що він милується нею. І їй було приємно від цього, але чомусь їй тісно і важко ставало в його присутності. Коли вона не дивилась на нього, вона почувала, що він дивиться на її плечі, і вона мимоволі перехоплювала його погляд, щоб він уже краще дивився на її очі. Але, дивлячись йому в очі, вона з острахом почувала, що між ним і нею зовсім нема тієї перепони соромливості, яку вона завжди почувала між собою та іншими чоловіками. Вона, сама не знаючи як, через п'ять хвилин почувала себе страшенно близькою до цього чоловіка. Коли вона одверталася, їй страшно було, щоб він ззаду не взяв її за голу руку, не поцілував її в шию. Вони розмовляли про найпростіші речі, і вона почувала, що вони близькі, як ніколи вона не була з мужчиною. Наташа оглядалась на Елен і на батька, наче питаючи їх, що таке це означає; але Елен була зайнята розмовою з якимсь генералом і не відповіла на її погляд, а батьків погляд нічого не сказав їй, крім хіба того, що він завжди говорив: "весело, ну я й радий".

В одну з хвилин ніякового мовчання, під час яких Анатоль своїми опуклими очима спокійно і невідступно дивився на неї, Наташа, щоб урвати цю мовчанку, спитала його, як йому подобається Москва. Наташа спитала і почервоніла. Їй увесь час здавалося, що вона робить щось непристойне, розмовляючи з ним. Анатоль усміхнувся, ніби підбадьорюючи її.

— Спочатку мені мало подобалась, бо — що робить місто іриємним? *Ce sont les jolies femmes !*, правда ж? Ну, а тепер дуже подобається,— сказав він, значущо дивлячись на неї.— Поїдете на карусель, графине? їдьте,— сказав він і, простягнувши руку до її букета і стишуючи голос, сказав: — *Vous serez la plus jolie. Venez, chère comtesse, et comme gage donnez moi cette îleur* 2.

Наташа не зрозуміла того, що він сказав, так само, як він

і Це гарненькі жінки,

з Ви будете найкраща. їдьте, мила графине, і на запоруку дайте меш цю квітку.

сам, але вона почувала, що в незрозумілих словах його був непристойний замір. Вона не знала, що сказати, і одвернулася, наче не чула того, що він сказав. Але, одвернувшись, вона відразу подумала, що він тут ззаду, так близько від неї.'

"Як він тепер? Він збентежився? Розсердився? Треба виправити це?" — спитала вона сама себе. Вона не могла стриматися, щоб не оглянутись. Вона просто в очі глянула йому, і його близькість і впевненість, і добродушна ласкавість усмішки перемогли її. Вона усміхнулася зовсім так само, як і він, дивлячись просто в очі йому. І знову вона з жахом почувала, що між ним і нею нема ніякої перепони.

Знову піднялася завіса. Анатоль вийшов з ложі, спокійний і веселий. Наташа

повернулась до батька в ложу, цілком уже підкорена тому світові, в якому вона перебувала. Усе, що відбувалося перед нею, уже здавалось їй цілком природним, а зате всі попередні думки її про нареченого, про княжну Марію, про сільське життя ні разу не прийшли їй в голову, наче все те було давно-давно минуле.

У четвертому акті був якийсь чорт, який співав, махаючи; рукою доти, поки не висунули з-під нього дошки і він не опустився туди. Наташа лише це й бачила з четвертого акту: щось хвилювало і мучило її, і причиною цього хвилювання був Ку*рагін, за яким вона мцмоволі стежила очима. Коли вони виходили з театру, Анатоль підійшов до них, викликав їхню карету і підсаджував їх. Підсаджуючи Наташу, він потиснув їй руку вище ліктя. Наташа, схвильована і червона, оглянувшись на нього. В нього блищали очі, і він, ніжно усміхаючись, дивився на неї.

Тільки приїхавши додому, Наташа могла ясно обдумати все те, що з нею було, і раптом, згадавши князя Андрія, вона жажнулася і при всіх за чаєм, за який усі сіли після театру, голосно охнула і, розчервонівшись, вибігла з кімнати. "Боже мій? Я загинула! — сказала вона собі.— Як я могла припуститися цього?" — думала вона. Довго вона сиділа, затуливши почервоніле обличчя руками, намагаючись ясно усвідомити те, що було з нею, і не могла Зрозуміти ні того, що з нею сталося, ні того" що вона почувала. Усе здавалось їй темним, неясним і страшним. Там, у цій величезній, освітленій залі, де по мокрих дошках стрибав під музику з голими ногами Оирогі у курточці з блискітками, і дівиці, і старики, і гола, зі спокійною і гордою усмішкою Елен у захваті кричали "браво",— там, під тінню цієї Елен, було все ясно і просто; а тепер самій одній, самій з собою, це було незрозуміло. "Що це таке? Що таке цей страх, який я почувала до нього? Що таке ці муки совісті, яких я зазнаю тепер?"— думала вона.

Лише старій графині Наташа могла б уночі в ліжку розповісти все, що вона думала. Соня, вона знала, зі своїм строгим

! цілним поглядом або нічого не Зрозуміла б, або жажнулася б з її признання. Наташа сама з собою нахмугалася розв'язати те, що її мучило.

"Чи загинула я для любові князя Андрія, чи ні?" — питала вона себе і, заспокійливо усміхаючись, відповідала собі: "Що я за дурна, чого я питаю про це? Що ж зо мною було? Нічого. Я нічого не зробила, нічим не викликала цього, ніхто не знатиме, і я його не побачу більш ніколи,— казала вона собі.— Отже, ясно, що нічого не трапилось, що нема в чому розкаюватись, що князь Андрій може любити мене і такою. Але якою такою? Ах, боже мій! чому його нема тут!" Наташа заспокоювалася на мить, та потім знову якийсь інстинкт говорив їй, що хоч. усе це і правда і хоч нічого не було,— інстинкт говорив їй, що вся попередня чистота любові її до князя Андрія загинула. І вона знову в думці повторювала всю свою розмову з Курагіним і уявляла собі обличчя, жести і ніжну усмішку цього вродливого і сміливого чоловіка під той час, як він потиснув їй руку.

Анатоль Курагін жив у Москві тому, що батько відіслав його з Петербурга, де він проживав понад двадцять тисяч на рік грішми і стільки ж боргами, яких кредитори вимагали від батька.

Батько заявив синові, що він востаннє сплачує половину його боргів; але тільки з умовою, щоб він їхав у Москву на посаду ад'ютанта головнокомандуючого, яку він йому виклопотав, і щоб постарався там, нарешті, вигідно одружитися. Він указав йому на княжну Марію та Жюлі Карагіну.

Анатоль погодився і поїхав у Москву, де зупинився у П'єра. П'єр прийняв Анатолія спочатку неохоче, але потім звик до нього, іноді їздив з ним на його гульню і під виглядом позичок давав йому гроші.

Анатоль, як справедливе казав про нього Шиншин, відтоді, як приїхав у Москву, зводив з розуму всіх московських паній, особливо тим, що він нехтував ними і явно віддавав перевагу циганкам та французьким актрисам, з главою яких — *mademoiselle Georges*, як говорили, він був у близьких стосунках. Він не пропускав жодної гульні у Данилова і в інших весельчаків Москви, пив ціліснічкі ночі, перепиваючи всіх, і бував на всіх вечорах та балах вищого світу. Розповідали про кілька інтриг його з московськими дамами, і на балах він залицявся до деяких. Але з дівицями, особливо з багатими відданицями, які були здебільшого погані, він не зближувався, тим більше, що Анатоль, чого ніхто не знав, крім найближчих друзів його, два роки тому одружився. Під час постою його полку в Польщі, два роки тому, один польський небагатий поміщик примусив Анатолія одружитися зі своєю дочкою.

Анатоль вельми скоро кинув свою дружину і за гроші, які він умовився висилати тестеві, виговорив собі право вважатися нежонатим.

Анатоль був завжди задоволений зі свого становища, з себе та з інших. Він був інстинктивно, усім еством своїм переконаний в тому, що йому не можна жити інакше, як він живе, і що він ніколи в житті не зробив нічого поганого. Він не був спроможний обдумати ні того, як його вчинки можуть відбитися на інших, ні того, що може вийти з такого чи з такого його вчинку. Він був переконаний, що як качку створено так, що вона завжди повинна жити на воді, так і його створив бог таким, що він повинен жити на тридцять тисяч прибутку і посідати завжди найвище становище у суспільстві. Він так твердо вірив у це, що, дивлячись на нього, й інші були переконані в цьому, і не відмовляли йому ні в вищому становищі в світі, ні в грошах, які вш, явно без віддачі, позичав у кожного стрічного.

Він не був картярем, принаймні, ніколи не бажав виграшу. Він не був гонористим. Йому було цілком однаково, що про нього думали. Ще менше йому можна було закинути честолобство. Він кілька разів— дратував батька, псуючи свою кар'єру, і сміявся з усіх почестей. Він був не скупий і не відмовляв нікому, хто просив у нього. Одно, що він любив,— це були весе^ лощі та жінки; і тому, що, на його розуміння, у цих уподобаннях не було нічого неблагородного, а обдумати те, як позначалося на інших людях вдоволення його уподобань Анатоль не міг, то в душі своїй він вважав себе бездоганною людиною, зі щирим презирством ставився до негідників та поганих людей

і зі спокійною совістю високо держав голову.

У гультаїв, цих чоловічих магдалін, є таємна свідомість своєї безневинності, така сама, як і в магдалін-жінок, заснована на тому самому сподіванні прощення. "їй усе проститься, бо вона багато любила; і йому все проститься, бо він багато веселився".

Долохов, цього року з'явившись знову в Москві після свого вигнання та перських пригод і провадячи розкішне картярське та гультайське життя, зблизився з давнім петербурзьким товаришем Курагіним і користувався ним, у своїх цілях.

Анатоль щиро любив Долохова за його розум та молодечтво; Долохов, якому були потрібні ім'я, знатність, зв'язки Анатолія Курагіна для приналежності до свого картярського товариства багатих молодих людей, не даючи йому цього відчувати, користувався і забавлявся Курагіним. Крім вигоди, для якої йому потрібен був Анатоль, самий процес керування чужою волею був насолодою, звичкою і потребою Долохова.

Наташа справила велике враження на Курагіна. Він за вечерею після театру з прийомами знавця проаналізував перед Долоховим високі якості її рук, плечей, ніг та волосся і заявив про своє рішення позалицятись до неї. Що могло вийти з цього залицяння — Анатоль не міг обдумати і знати, як він ніколи не знав того, що вийде з кожного його вчинку.

— Гарна, брат, та не наша, — сказав йому Долохов.

— Я скажу сестрі, щоб вона покликала її обідати, — сказав Анатоль. — Га?

— Ти почекай краще, поки заміж вийде...

— Ти знаєш, — сказав Анатоль, — *j'adore les petites filles*¹: відразу втратиться.

— Ти вже спіймався раз на *petite fille*², — сказав Долохов, знаючи про одруження Анатолія. — Дивись.

— Ну, наче не можна двічі! Га? — сказав Анатоль, добродушно сміючись.

XII

Наступного після театру дня Ростови нікуди не їздили і ніхто не приїжджав до них. Марія Дмитрівна, приховуючи від Наташі, про щось радилась із її батьком. Наташа догадувалась, що вони говорили про старого князя і щось придумували, і її турбувало і ображало це. Вона кожної хвилини чекала князя Андрія, і двічі цього дня посилала двірника на Вздвиженку довідатись, чи не приїхав він. Він не приїхав. їй було тепер важче, ніж у перші дні після свого приїзду. До її нетерпіння і нудьги за ним приєдналися неприємний спогад про побачення з княжною Марією та з старим князем і страх та тривога, яким вона не знала причини. їй усе здавалося, що або він ніколи не приїде, або до того, поки він приїде, з нею трапиться що-небудь. Вона не могла, як перше, спокійно і довго, сама одна, думати про нього. Тільки-но вона починала думати про нього, до цього спогаду приєднувався спогад про старого князя, про княжну Марію, і про останній спектакль, і про Курагіна. Перед нею знов поставало питання, чи не винна вона, чи не порушена вже її вірність князеві Андрію, і знову вона ловила себе на тому, що до найменших подробиць згадує кожне слово, кожен жест, кожен відтінок виразу на обличчі цього чоловіка, який зумів збудити в ній незрозуміле для неї і страшне почуття. На погляд домашніх Наташа здавалась жвавішою, ніж звичайно, але

вона була зовсім не така спокійна і щаслива, як раніш.

У неділю вранці Марія Дмитрівна запросила своїх гостей на обідню у свою парафію Першої Пречистої на Могильцях.

— Я цих модних церков не люблю,— казала вона, очевидно пишаючись своїм вільнодумством.— Скрізь бог один. Піп у нас дуже гарний, править пристойно, так ото благородно, і діякон теж. Хіба від цього святість яка, що концерти на криласі дають? Не люблю, розбещеність!

Марія Дмитрівна любила недіleshні дні і вміла святкувати їх. Дім її був увесь вимитий і вичищений у суботу; слуги й вона не працювали, усі були по-святковому одягнені і всі бували на обідні. На панський обід збільшувалося страв, і слугам давалося горілку та смаженого гусака або порося. Але ні на чому в усім домі так не було помітно свята, як на широкому суворому обличчі Марії Дмитрівни, що набирало цього дня незмінного виразу урочистості.

Коли напились кави після обідні, у вітальні зі знятими чохлами, Марію Дмитрівну повідомили, що карета готова, і вона з суворим виглядом, одягнена в парадну шаль, у якій вона робила візити, підвелася і заявила, що їде до князя Миколи Андрійовича Волконського, щоб поговорити з ним з приводу Наташі.

Після від'їзду Марії Дмитрівни до Ростових приїхала модистка від мадам Шальме, і Наташа, зачинивши двері в сусідній з вітальнею кімнаті, дуже задоволена з розваги, заходилася примірювати нові плаття. У той час, як вона, надівши зчеплений на живу нитку ще без рукавів ліф і повертаючи голову, дивилася в дзеркало, як лежить спинка, вона почула у вітальні жваві голоси, один — голос батька і другий, жіночий голос, який змусив її почервоніти. Це був голос Елен. Не встигла Наташа скинути примірюваний ліф, як двері відчинилися і до кімнати ввійшла графиня Безухова, сяючи добродушною і привітною усмішкою, в темноліловій, з високим коміром, оксамитній сукні.

— Ah, ma délicieuse! 1 — сказала вона до почервонілої Наташі.— Charmante! 2 Ні, так не годиться, мій дорогий графе,— звернувшись до Іллі Андрійовича, що ввійшов за нею.— Як жити в Москві і нікуди не їздити? Ні, я од вас не відчеплюся! Сьогодні ввечері у мене m-lle Georges декламує і збереться невеличке товариство, і якщо ви не привезете своїх красунь, до речі кращих за m-lle Georges, то я вас знати не хочу. Чоловіка нема, він поїхав у Твер, а то б я його за вами прислала. Неодмінно приїжджайте, неодмінно, о дев'ятій годині.— Вона кивнула головою знайомій модистці, яка шанобливо присіла їй, і сіла в крісло біля дзеркала, мальовничо розкинувши складки своєї оксамитної сукні. Вона не переставала добродушно й весело гомоніти, безперестанку захоплюючись Наташиною красою. Вона подивилась на її плаття і похвалила їх, похвалилась і своїм новим платтям en gaz métallique 3, яке вона одержала з Парижа, і радила Наташі зробити таке саме.

— А втім, вам усе до лиця, моя чарівна,— казала вона.

З Наташиного обличчя не сходила усмішка втіхи. Вона почувала себе щасливою, почувала, що розцвітає під похвалами цієї милої графині Безухової, яка здавалася їй перше такою неприступною і важною дамою, а тепер була такою доброю з нею. Наташі

стало весело, і вона почувала себе майже закоханою в цю таку вродливу і таку добродушну жінку. Елен зі свого боку щиро захоплювалась Наташею і хотіла повеселити її. Анатоль просив її звести його з Наташею, і з цією метою вона приїхала до Ростових. Думка звести брата з Наташею забавляла її.

Незважаючи на те, що перше в неї була досада на Наташу за те, що вона в Петербурзі відбила в неї Бориса, вона тепер і не думала про це і всією душею, по-своєму, бажала добра Наташі. Виходячи від Ростових, вона відкликала вбік свою *protégée*.

— Вчора брат обідав у мене; ми помирилися за сміху — нічого не їсть і зітхає за вами, моя чарівна, *il "est fou, mais fou amoureux de vous, ma chère !*.

Наташа багрово почервоніла, почувши ці слова.

— Як червоніє, як червоніє, *ma délicieuse!*² — промовила Елен.— Неодмінно приїжджайте. *Si vous aimez quelqu'un, ma délicieuse, ce n'est pas une raison pour se cloîtrer. Si même vous êtes promise, je suis sûre que votre promis aurait désiré que vous alliez dans le monde en son absence plutôt que de déprimer d'ennui*³.

"Отже, вона знає, що я наречена; отже, і вони з чоловіком, з П'єром, з цим справедливим П'єром,— думала Наташа,— розмовляли і сміялися з цього. Отже, це нічого". І знову, під впливом Елен, те, що перше уявлялося страшним, здалося простим і природним. "І вона така *grande dame*⁴, така мила і так, видно, всією душею любить мене,— думала Наташа.— І чому не веселитися?"— думала Наташа, здивованими, широко розкритими очима дивлячись на Елен.

Під обід повернулась Марія Дмитрівна, мовчазна, серйозна, очевидно зазнавши поразки у старого князя. Вона ще була занадто схвильована від недавньої сутички з ним, щоб могли спокійно розповісти справу. На графове запитання вона відповіла, що все гаразд і що вона завтра розкаже. Почувши про одвідини графині Безухової та про запрошення на вечір, Марія Дмитрівна сказала:

— З Безуховою водитися я не люблю і не раджу; ну, та вже коли обіцяла, поїдь, розважишся,— додала вона, звертаючись до Наташі.

¹ Він до нестями, ну істинно до нестями закоханий у вас.

Граф Ілля Андрійович повіз своїх дівчат до графині Безухової. На вечорі було досить багато людей. Але все товариство було майже незнайоме Наташі. Граф Ілля Андрійович з незадоволенням побачив, 'що все це товариство складалося переважно з чоловіків та дам, відомих вільністю обходження. *Mlle Georges*, оточена молоддю, стояла в кутку вітальні. Було кілька французів і між ними ЛАетів'є, який був з часу приїзду Елен домашньою людиною у неї. Граф Ілля Андрійович вирішив не сидати за карти, не відходити від дочок і їхати, як тільки кінчиться виступ *George*.

Анатоль, очевидно, біля дверей чекав, коли ввійдуть Ростози. Він зараз же, поздоровавшись з графом, підійшов до Наташі і пішов за нею. Як тільки Наташа його побачила, те саме, що й у театрі, почуття гонористої приємності від того, що вона подобається йому, і страху од відсутності моральних перепон між нею і ним, охопило її.

Елен радісно прийняла Наташу і голосно захоплювалась її красою та туалетом.

Невдовзі після їх приїзду m-lle Georges вийшла з кімнати, щоб одягтися. У вітальні почали розставляти стільці й розсідатися. Анатоль підсунув Наташі стільця і хотів сісти поруч, але граф, який не зводив очей з Наташі, сів біля неї. Анатоль сів ззаду.

M-lle Georges, з оголеними, з ямочками, товстими руками, у червоній шалі, накинутій на одно плече, вийшла в залишене для неї порожнє місце між кріслами і зупинилася в ненатуральній позі. У вітальні пройшов шепіт захоплення.

M-lle Georges суворо й понуро оглянула публіку і почала говорити по-французькому якісь вірші, де йшлося про її злочинну любов до свого сина. Вона часом підвищувала голос, часом шепотіла, урочисто піднімаючи голову, часом зупинялася і хрипіла, витріщаючи очі.

— Adorable, divin, délicieux! — чутно було з усіх боків. Наташа дивилась на товсту Georges, але нічого не чула, не бачила і не розуміла нічого з того, що робилось перед нею; вона тільки почувала себе знову цілком безповоротно у тому химерному, безумному світі, такому далекому від попереднього, в тому світі, в якому не можна було знати, що добре, що погано, що розумно, і що безумно. Позад неї сидів Анатоль, і вона, відчуваючи його близькість, злякано чекала чогось.

Після першого монологу усе товариство встало і оточило m-lle Georges, висловлюючи їй своє захоплення.

— Яка вона гарна! — сказала Наташа до батька, що разом з іншими підвівся і крізь натовп протискався до актриси.

— Я не вважаю, дивлячись на вас, — сказав Анатоль, ідучи за Наташею. Він сказав це в такий час, коли тільки вона могла його чути. — Ви чарівні... з тієї хвилини, як я побачив вас, я не переставав...

— Ходім, ходім, Наташо, — сказав граф, повертаючись за дочкою. — Яка гарна!

Наташа, нічого не кажучи, підійшла до батька і запитливо-здивованими очима дивилась на нього.

Після декількох виступів з декламацією m-lle Georges поїхала, і графиня Безухова запросила товариство до зали.

Граф хотів їхати, але Елен благала не зіпсувати їй імprovізованого балу. Ростови zostалися. Анатоль запросив Наташу на вальс, і під час вальсу, потискаючи її стан і руку, сказав їй, що вона ravissante¹ і що він любить її. Під час екосезу, який вона знову танцювала з Курагіним, коли вони залишились самі, Анатоль нічого не говорив їй, тільки дивився на неї. Наташу брав сумнів, чи не снилось їй те, що він сказав їй під час вальсу. Наприкінці першої фігури він знову потиснув їй руку. Наташа звела на нього злякані очі, але такий самовпевнено-ніжний вираз був у його приязному погляді і в усмішці, що вона не могла, дивлячись на нього, сказати того, що вона мала сказати йому. Вона опустила очі.

— Не говоріть мені таких речей, я заручена і люблю іншого, — промовила вона швидко... — Вона глянула на нього. Анатоль не збентежився і не засмутився з того, що вона сказала. с

г — Не говоріть мені про це. Що мені до того? — сказав він. — Я кажу, що шалено,

шалено закоханий у вас. Хіба я винен, що ви чудові?.. Нам починати.

Наташа, збуджена і тривожна, широко розкритими, зляканими очима дивилася круг себе і здавалась веселішою, ніж звичайно. Вона майже нічого не пам'ятала з того, що було цього вечора. Танцювали екосез і гросфатер, батько запрошував Наташу їхати, вона просила zostатися. Де б вона не була, з ким би не говорила, вона почувала на собі його погляд. Потім вона пам'ятала, що попросила в батька дозволу вийти до вбиральні поправити плаття, що Елен вийшла за нею, говорила їй, сміючись, про любов її брата і що в маленькій диванній їй знову зустрівся Анатоль, що Елен кудись зникла, вони залишилися удвох, і Анатоль, взявши її за руку, ніжним голосом сказав:

— Я не можу до вас їздити, але невже я ніколи не побачу вас? Я шалено люблю вас. Невже ніколи?..— і він, заступаючи їй дорогу, наближав своє обличчя до її обличчя.

Блискучі великі чоловічі очі його так близько були від її очей, що вона не бачила нічого, крім цих очей.

— Наталі?! — прошептав запитливо його голос, і хтось боляче стискав її руки.— Наталі?!

"Я нічого не розумію, мені нема чого говорити",— сказав її погляд.

Гарячі губи припали до її губ, і в ту саму хвилину вона почула себе знову вільною, і в кімнаті зазвучали кроки та шелест сукні Елен. Наташа оглянулася на Елен, потім, червона і тремтяча, глянула на нього злякано-запитливо і пішла до дверей.

— Un mot, un seul, au nom de dieu — казав Анатоль. Вона зупинилася. Їй так треба було, щоб він сказав це слово,

яке пояснило б їй те, що трапилось, і на яке вона б йому відповіла.

— Nathalie, un mot, un seul2,— усе повторював він, явно не знаючи, що сказати, і повторював його доти, поки до них не підійшла Елен.

Елен разом з Наташею знову вийшла у вітальню. Не залишаючись на вечерю, Ростови поїхали.

Повернувшись додому, Наташа не спала цілу ніч; її мучило нерозв'язне питання, кого вона любить: Анатolia чи князя Андрія? Князя Андрія вона любила — вона пам'ятала ясно, як сильно вона любила його. Але Анатolia вона любила теж, це Суло безперечно. "Інакше, хіба все це могло б бути? — думала вона.— Коли я могла після цього, прощаючись з ним, усмішкою відповісти на його усмішку, коли я могла припуститися цього, то це означає, що я з першої хвилини полюбила його. Виходить, він добрий, благородний і прекрасний, і не можна було не полюбити його. Що ж мені робити, коли я люблю його і люблю другого?" — говорила вона сама до себе, не знаходячи відповідей на ці страшні питання.

XIV

Настав ранок з його турботами та метушнею. Усі повставали, почали рухатись, заговорили, знову прийшли модистки, знову вийшла Марія Дмитрівна і покликала до чаю. Наташа, широко відкритими очима, наче вона хотіла перехопити кожний спрямований на неї погляд, стурбовано оглядалася на всіх і намагалася здаватися такою самою, якою вона була завжди.

Після сніданку Марія Дмитрівна (це був кращий час її), сівши у своє крісло, підкликала до себе Наташу і старого графа.

" — Ну, друзі мої, тепер я всю справу обдумала, і ось вам моя порада,— почала вона — Вчора, як ви знаєте, була я в князя Миколи; ну й поговорила з ним... Він кричати надумав. Та мене не перекричиш! Я все йому виспівала!-

— То що ж він? — спитав граф.

1 _ Олно рлово, тільки олно, ради бога,

— Він що? Навіжений... слухати не хоче; ну, та що говорити, і так ми бідну дівчинку змучили,— сказала Марія Дмитрівна.— А порада моя вам — справи позакінчувати і їхати додому, в От-радне... і там чекати...

— Ой, ні! — скрикнула Наташа.

— Ні, їхати,— сказала Марія Дмитрівна.— І там чекати. Якщо наречений тепер сюди приїде — без сварки не обійдеться, а він тут сам на сам зі старим усе переговорить і потім до вас приїде.

Ілля Андрійович схвалив цю пораду, відразу збагнувши всю розумність її. Якщо старий полагіднішає, то тим краще буде приїхати до нього в Москву чи в Лисі Гори, уже потім; якщо ні, то вінчатися проти його волі мѣжна буде лише в Отрадному.

— І істинна правда,— сказав старий граф.— Я і жалкую, що до нього їздив і її возив,— додав він.

— Ні, чого жалкувати? Бувши тут, не можна було не віддати шани. Ну, а не хоче, його діло,— сказала Марія Дмитрівна, чогось шукаючи в ридикюлі.— Та й придане готове, чого вам ще чекати; а що не готове, я вам перешлю. Хоч і жаль мені вас, а краще з богом їдьте.— Знайшовши в ридикюлі те, чого зона шукала, вона дала Наташі. Це був лист від княжни Марії!— До тебе пише. Як мучиться, сердешна! Вона боїться, щоб ти не подумала, що вона тебе не любить.

— Та вона й не любить мене,— сказала Наташа.

— Дурниць не говори,— крикнула Марія Дмитрівна.

— Нікому не повірю: я знаю, що не любить,— сміливо сказала Наташа, взявши листа; вираз сухої і злобної рішучості з'явився на її обличчі і змусив Марію Дмитрівну пильніше подивитися на неї і насупитися.

— Ти, матінко, так не відповідай,— сказала вона.— Що я кажу, те — правда. Напиши відповідь.

Наташа не відповіла і пішла до своєї кімнати читати листа від княжни Марії.

Княжна Марія писала, що вона в розпачі від непорозуміння, яке сталося між ними. Які б не були почуття батька її, писала княжна Марія, вона просить Наташу вірити, що вона не може не любити її як ту, яку вибрав її брат, бо для щастя його вона всім ладна пожертвувати.

"А втім,— писала вона,— не думайте, що батько мій не прихильний до вас. Він — хвора і стара людина, йому треба вибачати, але він добрий, великодушний і любитиме ту, яка дасть щастя його синові". Княжна Марія просила далі, щоб Наташа призначила час, коли вона зможе знову побачитися з нею.

Прочитавши листа, Наташа сіла до письмового столу, щоб написати відповідь. "Chère princesse" І,— швидко механічно написала вона і зупинилась. Що ж далі могла написати вона після всього того, що було вчора? "Так, так, все це було, і тепер уже все по-іншому,— думала вона, сидючи над початим листом.— Треба відмовити йому? Невже треба? Це жах!..." І, щоб не думати цих страшних думок, вона пішла до Соні і з нею разом стала перебирати узор.

По обіді Наташа пішла до своєї кімнати і знову взяла листа княжни Марії. "Невже всьому кінець? — думала вона.— Невже так скоро все це сталося і знищило все попереднє?" Вона в усій колишній силі згадала свою любов до князя Андрія і разом з їм почувала, що любить Курагіна. Вона виразно уявляла себе дружиною князя Андрія, уявляла собі стільки разів повторену в її думці картину щастя з ним, і разом з тим, все більше запалюючись, уявляла собі всі подробиці свого вчорашнього побачення з Анатолем.

"Чому ж би це не могло бути разом? — іноді, в цілковитому потьмаренні, думала вона.— Тоді тільки я була б зовсім щаслива, а тепер я повинна вибирати, і ні без одного з обох я не можу бути щасливою. Одно,— думала вона:—сказати те, що було, князеві Андрію або приховати — однаково неможливо. А з цим нічого не зіпсовано. Але невже розстатися назавжди з цим щастям любові князя Андрія, яким я жила так довго?"

— Панночко,— пошепки, з таємничим виглядом сказала дівчина, входячи до кімнати.— Мені одна людина веліла передати.— Дівчина подала листа.— Тільки ради Христа...— говорила ще дівчина, а Наташа вже, не думаючи, машинальним рухом зламала печатку і читала любовного листа від Анатолія, листа, з якого вона, не розуміючи ні слова, зрозуміла лише одно — що цей лист був від нього, від того, кого вона любить. "Так, вона любить, інакше хіба могло б статися те, що сталося? Хіба міг би бути в її руці любовний лист від нього?"

Тремтячими руками Наташа тримала цього пристрасного любовного листа, якого скомпонував для Анатолія Долохов, і, читаючи його, знаходила в ньому відгомін усього того, що, здавалося їй, вона сама почувала. —

"З учорашнього вечора доля моя вирішена: здобути вашу любов або померти. Мені нема іншого виходу",— починався лист. Потім він писав, що знає про те, що її рідні не віддадуть її за нього, за Анатолія, що на це є таємні причини, які лише їй він може відкрити, але коли вона його любить, то їй досить сказати це слово — так,, і ніякі сили людські не перешкоджають їхньому райському щастю. Любов переможе все. Він викраде і одвезе її на край світу.

"Так, так, я люблю його!" — думала Наташа, перечитуючи двадцятий раз листа і відшукуючи якийсь особливий глибокий зміст у кожному його слові.

Цього вечора Марія Дмитрівна їхала до Архарових і запропонувала панночкам їхати з нею. Наташа сказала, що в неї болить голова, і зосталася вдома.

Вернувшись пізно увечері. Соня увійшла до Наташиної кімнати і, на подив свій, побачила, що Наташа не роздягнена спить на дивані. На столі біля неї лежав відкритий лист Анатолія. Соня взяла листа і стала читати його.

Вона читала і поглядала на сонну Наташу, на обличчі її відшукуючи пояснення того, що вона читала, і не знаходячи його. Обличчя було тихе, лагідне і щасливе. Схопившись за груди, щоб не задихнутися, Соня, бліда і тремтяча від страху та хвилювання, сіла в крісло і залилась сльозами.

"Як я не бачила нічого? Як могло це зайти так далеко? Невже вона розлюбила князя Андрія? І як вона могла до цього допустити Курагіна? Він дурисвіт і лиходій, це ясно. Що буде з Nicolas, з милим, благородним Nicolas, коли він почує про це? Так ось що означав схвилюваний, рішучий і вимушений вираз її обличчя позавчора, і вчора, і сьогодні,— думала Соня.— Але не може бути, щоб вона любила його! Певне, не знаючи від кого, вона розпечатала цього листа. Певне, вона ображена. Вона не може цього зробити!"

Соня обтерла сльози і підійшла до Наташі, знову вглядаючись у її обличчя.

— Наташо! — сказала вона ледь чутно. Наташа прокинулася і побачила Соню.

— А, повернулася?

І з рішучістю і ніжністю, що буває в хвилини пробудження, вона обняла подругу. Але коли Наташа помітила збентеженість у Соні на обличчі, обличчя її самої виявило збентеженість і підозрілість.

— Соню, ти прочитала листа? — спитала вона.

— Прочитала,— тихо сказала Соня. Наташа радісно усміхнулася.

— Ні, Соню, я не можу більше! — сказала вона.— Я не можу більше критися від тебе. Ти знаєш, ми любимо одне одного!.. Соню, голубонько, він пише... Соню...

Соня, ніби не вірячи своїм вухам, пильно дивилась на Наташу.

— А Волконський? — спитала вона.

— Ах, Соню, ах, якби ти могла знати, яка я щаслива! — сказала Наташа.— Ти не знаєш, що таке любов...

— Але ж, Наташо, невсе всьому тому кінець?

Наташа великими очима дивилась на Соню, наче не розуміючи її запитання.

— Що ж, ти відмовляєш князеві Андрію? — спитала Соня.

— Ой, ти нічого не розумієш, ти не говори дурниць, ти слухай,— на мить розсердившись, сказала Наташа.

— Ні, я не можу цьому вірити,— повторила Соня.— Я не розумію. Як же ти рік цілий любила одного і раптом... Адже ти лише тричі бачила його. Наташо, я тобі не вірю, ти пустуєш. Зй три дні забути все і так...

— Три дні,— сказала Наташа.— Мені здається, я сто років люблю його. Мені здається, що я нікого ніколи не любила до нього. Ти цього не можеш зрозуміти. Соню, стривай, сідай тут.— Наташа обняла і поцілувала її.— Мені казали, що це буває, і ти, мабуть, чула/ але я тепер тільки спізнала цю любов. Це не те, що раніш. Тільки-но я побачила його, я відчула, що він мій володар, і я раба його, і що я не можу не любити його. Так, раба! Що він мені звелить, те я і зроблю. Ти не розумієш цього. Що ж мені робити? Що ж мені робити, Соню? — говорила Наташа зі щасливим і зляканим обличчям.

— Та ти подумай, що ти робиш,— казала Соня,— я не можу цього так залишити. Ці таємні листи... Як ти могла допустити його до цього? — говорила вона з жахом і з огидою, яку насилу приховувала.

— Я тобі казала,— відповіла Наташа,— що в мене нема волі, як ти не розумієш цього: я його люблю!

— То я не допущу до цього, я розкажу,— не стримавши сліз, вигукнула Соня.

— Що ти, ради бога... Якщо ти розкажеш, ти мій ворог,— заговорила Наташа.— Ти хочеш мого нещастя, ти хочеш, щоб нас розлучили...

Побачивши цей страх у Наташі, Соня заплакала слізьми сорому і жалю за свою подругу.

— Але що було між вами? — спитала вона.— Що він казав тобі? Чому він не їздить до тебе додому?

Наташа не відповіла на її запитання.

— Ради бога, Соню, нікому не кажи, не муч мене,— просила Наташа.— Ти пам'ятай, що не можна втручатися в такі справи. Я тобі відкрила...

— Але нащо ці таємниці? Чому ж він не їздить до тебе додому? — питала Соня.— Чому він прямо не добивається твоєї руки? Адже князь Андрій дав тобі повну волю, коли вже на те пішло; але я не вірю цьому. Наташо, ти подумала, які можуть бути таємні причини?

. Наташа здивованими очима дивилась на Соню. Видно, перед нею самою вперше поставало це питання, і вона не знала, що відповісти на нього.

— Які причини, не знаю. Але, виходить, є причини! Соня зітхнула і недовірливо похитала головою.

— Якби були причини...— почала вона. Але Наташа, вгадуючи її сумніви, злякано перебила її.

— Соню, не може бути сумніву щодо нього, не може, не може, ти розумієш? — прокричала вона.

— А любить він тебе?

— Чи любить? — повторила Наташа, з жалем усміхаючись на "етямугаїсть своєї подруги.— Адже ти прочитала листа, ти бачила його?

— А якщо він неблагородна людина?

— Він!., неблагородна людина? Якби ти зналаї — сказала Наташа.

— Коли він благородна людина, то він або повинен сказати про свій намір, або перестати бачитися з тобою; і якщо ти не хочеш цього зробити, то я зроблю це, я напишу йому, я скажу лапа,— рішуче сказала Соня.

— Та я жити не можу без нього! — крикнула Наташа.

— Наташо, я не розумію тебе. І що ти говориш! Згадай про батька, про Nicolas.

— Мені нікого не треба, я нікого не люблю, крім нього. Як ти смієш казати, що він неблагородний? Ти хіба не знаєш, що я його люблю? — кричала Наташа.— Соню, іди звідси, я не хочу з тобою сваритися, іди, ради бога, іди: ти бачиш, як я мучуся!— сердито кричала Наташа, стримано-роздратованим і розпачливим голосом. Соня

розридалась і вибігла з кімнати.

Наташа підійшла до стола і, не думавши ні хвилини, написала ту відповідь княжні Марії, якої вона не могла написати цілий ранок. В листі цьому вона коротко писала княжні Марії, що всі непорозуміння їхні кінчилися, що, користуючись великодушністю князя Андрія, який, виїжджаючи, дав їй волю, вона просить її забути все і простити їй, коли вона перед нею винна, але що вона не може бути його дружиною. Все це їй здавалося таким легким, простим і ясным в цю хвилину.

У п'ятницю Ростови мали їхати в село, а граф у середу поїхав з покупцем у свою підмосковну.

У день від'їзду графа Соня і Наташа були запрошені на великий обід до Дурагіних, і Марія Дмитрівна повезла їх. На цьому обіді Наташа знову зустрілась з Анатолем, і Соня помітила, що Наташа говорила з ним про щось, пильнуючи, щоб ніхто не чув, і під час обіду була ще більш схвильована, ніж перше. Коли вони повернулись додому, Наташа почала перша з Сонею ту розмову, якої чекала її подруга.

— Ось ти, Соню, казала усякі дурниці про нього,— почала Наташа лагідним голосом, тим голосом, яким говорять діти, коли хочуть, щоб їх похвалили.— Ми порозумілись з ним сьогодні.

— Ну, що ж, що? Ну, що ж він сказав? Наташо, яка я рада, що ти не сердишся на мене. Говори мені все, всю правду. Що ж він сказав?

Наташа задумалась.

— Ах, Соню, якби ти знала його так, як я! Він сказав... Він питав мене про те, як я обіцяла Волконському. Він зрадив, що від мене залежить відмовити йому.

Соня сумно зітхнула.

— Але ж ти не відмовила Волконському? — сказала вона.

— А може, я й відмовила! Може, з Волконським усе кінчено. Чому ти думаєш про мене так погано?

— Я нічого не думаю, я тільки не розумію цього...

— Почекай, Соню, ти все зрозумієш. Побачиш, яка він людина. Ти не думай поганого ні про мене, ні про нього.

— Я ні про кого не думаю поганого: я всіх люблю і всіх жалію. Але що ж мені робити?

Соня не здавалася на ніжний тон, з яким до неї зверталась Наташа. Чим 'лагідніший і запобігливіший був вираз Наташиного обличчя, тим серйозніша і суворіше було обличчя в Соні.

— Наташо,— сказала вона,— ти просила мене не говорити з тобою, я й не говорила, тепер ти сама почала. Наташо, я не вірю йому. Нащо ця таємниця?

— Знову, знову! — перебила Наташа. •— Наташо, я боюсь за тебе.

— Чого боятися?

— Я боюсь, що ти занапастиш себе,— рішуче сказала Соня і сама злякалася того, що вона сказала.

На обличчі в Наташі знову з'явився вираз злості.

— І занапащу, занапащу, якнайшвидше занапащу себе. Не ваше діло. Не вам, а мені погано буде. Іди, іди від мене. Я ненавиджу тебе.

— Наташо! — злякано волала Соня.

— Ненавиджу, ненавиджу! І ти мій ворог назавжди! Наташа вибігла з кімнати.

Наташа не розмовляла більше з Сонею і уникала її. З тим самим виразом схвильованого подиву і злочинності вона ходила по кімнатах, беручись то до тієї, то до іншої роботи, і зараз же кидала її.

Хоч як це важко було для Соні, але вона, не зводячи очей, стежила за своєю подругою.

Напередодні того дня, коли мав повернутися граф, Соня помітила, що Наташа сиділа цілий ранок біля вікна вітальні, наче дожидаючи чогось, і що вона зробила якийсь знак військовому, який проїхав і якого Соня прийняла за Анатоля.

Соня стала ще уважніше спостерігати свою подругу і помітила, що Наташа була увесь час обіду і ввечері в чудному і неприродному стані (відповідала не до речі на запитання, починала і не закінчувала фрази, з усього сміялася).

Після чаю Соня побачила дівчину-покоївку, яка боязко чекала на Наташу біля її дверей. Вона прбпустила її і, підслухавши біля дверей, дізналася, що знову було передано листа.

І раптом Соні стало ясно, що в Наташі був якийсь страшний план на нинішній вечір. Соня постукала до неї. Наташа не пустила її.

"Вона втече з ним!—думала Соня.— Вона на все здатна. Сьогодні в обличчі її була якась особлива жалість і рішучість. Вона заплакала, прощаючись з дядечком,—згадувала Соня.—

Так, це напевне, вона втече з ним,— але що мені робити? — думала Соня, пригадуючи тепер ті ознаки, які ясно доводили, що в Наташі був якийсь страшний намір.— Графа нема. Що мені робити? Написати до Курагіна, вимагати від нього пояснень? Але хто накаже йому відповісти? Писати П'єру, як просив князь Андрій у разі нещастя?.. Але, може, й насправді вона вже відмовила Волконському (вона вчора надіслала листа княжні Марії). Дядечка немає!"

Сказати Марії Дмитрівні, яка так вірила в Наташу, Соні здавалось жахливим. ,

"Але так чи, інакше,— думала Соня, стоячи в темному коридорі,—тепер настав час довести, що я пам'ятаю благодіяння їхньої родини й люблю Nicolas; тепер або ніколи! Ні, я хоч три ночі не спатиму, а не вийду з цього* коридора і силоміць не пущу її, і не дам ганьбі упасти на їх сім'ю",— думала вона,

XVI

Анатоль останнім'часом переселився до Долохова. Уже кілька днів, як Долохов обдумав і підготував план викрадення Ростової, і того дня, коли Соня, підслухавши біля дверей, вирішила оберігати її, план цей мав бути здійсненим. Наташа о десятій годині вечора обіцяла вийти до Курагіна на чорний ґанок. Курагін мав посадити її на підготовлену тройку і везти за шістдесят верст від Москви, в село Каменку, де був підготовлений розстрижений піп, який мав повінчати їх. У Каменці були готові

підставні коні, які мали вивезти їх на Варшавський шлях, і там на поштових вони повинні були мчати за кордон.

У Анатолія були і паспорт, і подорожня, і десять тисяч грошей, взяті у сестри, і десять тисяч, позичені через посередництво Долохова.

Два свідки — Хвостиков^ колишній приказний, якого використовував Для гри Долохов, і Макарін, відставний гусар, добрячий і слабкий чоловік, який безмежно любив Курагіна,— сиділи в першій кімнаті за чаєм.

У великому кабінеті Долохова, вбраному від підлоги до стелі перськими килимами, ведмежими шкурами та зброєю, сидів Долохов у дорожньому бешметі і в чоботях перед розкритим бюро, на якому лежали рахунки і пачки грошей. Анатоль у розстебнутому мундирі ходив з тієї кімнати, де сиділи свідки, через кабінет до задньої кімнати, де його лакей-француз з іншими складав останні речі. Долохов рахував гроші і записував.

— Ну,— сказав він,— Хвостикову треба дати дві тисячі.

— Ну і дай,— сказав Анатоль.

— Макарка (так вони звали Макаріна), цей безкорисливо за тебе у вогонь і в воду. Ну от, і закінчено рахунки,— промовив Долохов, показуючи йому записку.— Так?

— Ага, звичайно, так,—сказав Анатоль, очевидно не слухаючи. Долохова, не перестаючи усміхатись і дивлячись перед себе.

Долохов захлопнув бюро і звернувся до Анатолія, глузливо усміхаючись.

— А знаєш що —кинь усе це: ще є час! — сказав він.

— Дурень! — сказав Анатоль.— Перестань говорити дурниці. Якби ти знав... Це чорт зна що таке!

— Справді, кинь,— сказав Долохов.— Я тобі до діла кажу. Хіба це жарти, що ти затіяв?

— Ну, знову, знову дратувати? Іди к бісу! Га?..—скривившись, сказав Анатоль.—Єй-богу, не до твоїх дурних жартів.— І він пішов з кімнати.

Долохов презирливо і поблажливо усміхнувся, коли Анатоль вийшов.

— Ти стривай,— сказав він услід Анатолеві,— я не жартую, я до діла кажу, іди, іди сюди.

Анатоль знову ввійшов до кімнати і, намагаючись зосередити увагу, дивився на Долохова, очевидно мимоволі підкоряючись йому.

— Ти мене слухай, я тобі востаннє казю. Чого мені з тобою жартувати? Хіба я тобі перечив? Хто тобі все влаштував, хто попа знайшов, хто паспорта взяв, хто грошей дістав? Усе я.

— Ну і спасибі тобі. Ти думаєш, я тобі не вдячний? — Анатоль зітхнув і обняв Долохова.

— Я тобі допомагав, проте я повинен тобі правду сказати: діло небезпечне і, як розібратись, дурне. Ну, ти її вивезеш, добре. Хіба це так залишать? Викриється діло, дізнаються, що ти жонатий. Тебе ж під кримінальний суд підведуть...

— Ах! дурниці, дурниці! — знову скривившись, заговорив Анатоль.— Я ж тобі пояснював. Га? — І Анатоль з тією особливою схильністю тупих людей будь-що

триматися за висновок, до якого вони дійдуть своїм розумом, повторив те міркування, яке він разів зр сто повторював Долохову.— Я ж тобі пояснював, я вирішно: якщо цей шлюб буде недійсний,— сказав він, загинаючи палець,— то я не відповідаю; ну, а якщо дійсний, все одно: за кордоном ніхто цього не знатиме. Ну, так же? І не говори, не говори, не говори! , !

1 — Далебі, кинь! Ти тільки себе зв'яжеш,..

— Забирайся к бісу,— сказав Анатоль і, взявшись за волосся, вийшов до другої кімнати і зараз же повернувся і з ногами сів у крісло близько перед Долоховим.— Це чорт зна що таке! Га? Ти подивись, як б'ється! — Він узяв руку Долохова і приклав до свого серця.—Ah! quel pied, mon cher, quel regard! Une déesse!1 Га?

Долохов, холодно усміхаючись, блищав своїми гарними, на-

37*

B79

хабними очима,, дивлячись на нього, і, очевидно, бажаючи ще весело поглумитися над ним.

— Ну, гроші вийдуть, тоді що?

— Тоді що? Га? — повторив Анатоль, раптом розгублюючись перед думкою про майбутнє.— Тоді що? Там я не знаю що... Ну, нащо дурниці говорити! — Він подивився на годинник.— Пора!

Анатоль пішов до задньої кімнати.

— Ну, чи скоро ви? Копаєтесь тут! — крикнув він на слуг. Долохов прибрав гроші і, гукнувши слугу, щоб звеліти дати

поїсти й випити на дорогу, ввійшов до тієї кімнати, де сиділи Хвостиков і Макарін.

Анатоль у кабінеті лежав, спершись на руку, на дивані, усміхався в задумі і щось ніжно сам до себе шепотів.

— Іди з'їж що-небудь. Ну^ випий! — крикнув до нього з другої кімнати Долохов.

— Не хочу! — відповів Анатоль, не перестаючи усміхатися.

— Іди, Балага приїхав.

Анатоль встав і ввійшов до їдальні. Балага був відомий трой-ковий ямщик, який уже років зо шість знав Долохова і Анатоля і служив їм своїми тройками. Не раз він, коли Анатолів полк стояв у Твері, звечора вивозив його з Твері, до світанку доставляв у Москву і вивозив другого дня вночі. Не раз він рятував Долохова від погоні, не раз він по місту катав їх з циганками й дамочками, як називав Балага. Не раз він, служачи їм, чавив по Москві людей та візників, і завжди його визволяли його пани, як він називав їх. Не одного коня він загнав під ними. Не раз вони його били, не раз напоювали шампанським та мадерою, яку він любив, і не одну витівку, яка звичайну людину давно завела б на Сибір, він знав за кожним з них. У гульні своїй вони часто закликали Балагу, примушували його пити й танцювати у циганів, і не одна тисяча їх грошей перейшла через його руки. Служачи їм, він двадцять разів на рік ризиковав і своїм життям, і своєю шкурою, і на їх роботі перевів більше коней, ніж вони йому переплатили грошей. Але він любив їх, любив цю шалену їзду, по вісімнадцять верст на

годину, любив перекинути візника і розчавити прохожого в Москві, і на весь мах пролетіти московськими вулицями. Він любив чути за собою цей дикий крий п'яних голосів — "Паняй! паняй!" — тимчасом як уже й так не можна було їхати швидше; любив боляче шмагнути по шиї мужика, який і так, ні живий ні мертвий, оступався з дороги. "Справжні пани!" — думав він. —

Анатоль і Долохов теж любили Балагу за його майстерність їзди і за те, що він любив те саме, що й вони. З іншими Балага торгувався, брав по двадцять п'ять карбованців за двогодинне катання, і з іншими тільки зрідка їздив сам, а здебільшого посилав своїх хлопців. Але зі своїми панами, як він називав їх, він завжди їхав сам і ніколи нічого не вимагав за свою роботу. Тільки дізнавшись через камердинерів про час, коли були гроші, він раз на кілька місяців приходив уранці, тверезий, і, низько вклоняючись, просив виручити його. Пани завжди казали йому сідати.

— Вже ви мене порятуйте, батечку Федоре Івановичу, або ваше сіятельство,— казав він.— Обезконів зовсім, на ярмарок їхати, позичте вже, що можете.

І Анатоль і Долохов, коли бували при грошах, давали йому по тисячі і по дві карбованців.

Балага був русявий, з червоним обличчям і особливо червоною товстою шиєю, кремезний кирпатий чоловік років двадцяти семи, з блискучими маленькими очима і з маленькою борідкою. Він ходив у тонкому синьому каптані на шовковій підбійці, одягненому на кожущок.

Він перехрестився на покуття і підійшов до Дрлохова, простягаючи чорну невелику руку.

— Наше вам, Федоре Івановичу! — сказав він, вклоняючись.

— Здоров був, брат. Ну ось і він.

— Здрастуй, ваше сіятельство,— сказав він до Анатолія, який входив, і, теж простягнув руку.

— Я тобі кажу, Балага,— промовив Анатоль, кладучи йому руки на плечі,— любиш ти мене чи ні? Га? Тепер стань у пригоді... Якими приїхав? Га? •

— Як посол звелів, на ваших звірах,— сказав Балага.

— Ну, чуєш, Балага! Заріж усю тройку, а щоб за три години приїхав. Га?

— Як заріжеш, чим поїдемо? — сказав Балага, підморгуючи.

— Ну, я тобі морду поб'ю, ти не жартуй! — раптом, витріщивши очі, крикнув Анатоль.

— Чого жартувати,— посміюючись сказав ямщик.— Хіба я для своїх панів пожалію? Як можуть летіти коні, так і їхатимем.

— А! — сказав Анатоль.— Ну, сідай.

— Що ж, сідай! — сказав Долохов. #

— Постою, Федоре Івановичу.

— Сідай он, говориш! Пий,— сказав Анатоль і налив йому велику склянку мадери. Очі в ямщика засвітилися на вино. Відмовляючись для годиться, він випив— і втерся шовковою червоною хусточкою, що лежала в нього в шапці.

— Що ж, коли їхати, ваше сіятельство?

— Та ось... (Анатоль подивився на годинник). Зараз і їхати. Дивись же, Балага. Га? Поспієш?

— Та як виїзд — чи щасливий буде, а то чому б не поспіти?— сказав Балага.—Доставляли ж у Тшер, за сім годин поспівали. Пам'ятаєш, надісь, ваше сіятельство.

— Ти знаєш, на різдво з Твері я раз їхав,— сказав Анатоль, з усмішкою згадування звертаючись до Макаріна, який пильно і зворушено ДИЕЩВСЯ на Курагіна.—Ти віриш, Макарка, дух перехоплювало, як ми летіли. В'їхали в обоз, через два вози перескочили. Га?

— Вже ж і коні були! — продовжував оповідання Бала-га.— Я тоді молодих припряжних до буланого запряг,— звер* нувся він до Долохова,— то, віриш, Федоре Івановичу, шістдесят верст звірі летіли; втримати не можна, руки задубіли, мороз був. Кинув віжки — тримай, мовляв, ваше сіятельство,' сам так у сани й повалився. То ж не то що поганяти, до місця втримати не можна було. За три години донесли, чорти! Здох лівий тільки.

XVII

Анатоль вийшов з кімнати і за кілька хвилин повернувся в підперезаний дрібним поясом шубці та в соболевій хвацько надітій набакир шапці, яка дуже засувала до його красивого обличчя. Подивившись у дзеркало і в тій самій позі, яку він прибрав перед дзеркалом, ставши перед Долоховим, він узяв склянку вина.

— Ну, Федю, прощай, спасибі за все, прощай,— сказав Анатоль.— Ну, товариші, друзі...— він задумався...— молодості... моєї, прощайте,— звернувся він до Макаріна й інших.

Незважаючи на те, що всі вони їхали з ним, Анатоль, очевидно, хотів зробити щось зворушливе і урочисте з цього звернення до товаришів. Він говорив повільно й голосно і, виставивши груди, похитував однією ногою.

— Усі візьміть склянки, і ти, Балага. Ну, товариші, друзі молодості моєї, погуляли ми, пожили, погуляли. Га? Тепер, коли побачимось? За кордон виїду. Пожили, прощай, хлопці. За здоров'я! Ура!..—сказав він, випив свою склянку і брязнув нею об землю.

— Бувай здоровий! — сказав Балага, теж випивши свою склянку і витираючись хусточкою. Макарін зі слізьми на очах обнімав Анатolia.

— Ех, князю, уже ж як мені сумно з тобою розстатися,—промовив він.

— їхати, їхати,— вигукнув Анатоль. Балага рушив з кімнати.

— Ні, стривай,— сказав Анатоль.— Зачини двері, сісти треба. Ось так.— Зачинили двері, і всі сіли.

— Ну, тепер марш, хлопці! — сказав Анатоль, встаючи. Лакей Joseph подав Анатолеві сумку та шаблю, і всі вийшли до передпокою.

— А шуба де?—спитав Долохов.— Гей, Ігнатка! Піди до Мотрони Матвіївни, скажи,

хай дасть шубу, салоп соболевий. Я чув, як викрадають,— сказав Долохов, підморгнувши.— Адже вона вихопиться ні'жива ні мертва, в чому вдомл сиділа; тільки загаєшся — тут і сльози, і татусь, і матуся, і зараз вона змерзла, і назад,— а ти в шубу приймай одразу й неси в сани.

Лакей приніс жіночий лисячий салоп.

— Дурню, я тобі сказав соболевий. Гей, Мотронько, соболевий! — крикнув він так, що далеко по кімнатах залунав його голос.

Вродлива, худа і бліда циганка з блискучими чорними очима і з чорним кучерявим, сизого вилиску волоссям, у червоній шалі вибігла з соболевим салопом на руці.

— Що ж, мені не жаль, ти візьми,— сказала вона, очевидно торопіючи перед своїм паном і жаліючи салопа.

Долохов, не відповідаючи їй, узяв шубу, накинув її на Мотроньку і 'закутав її.

— Ось так,— сказав Долохов.— І потім ось так,— і він підняв її коло голови коміра, залишаючи його трохи відкритим лише перед обличчям.— Потім ось так, бачиш? — І він прихилив Ана-толеву голову до залишеного отвору, з якого видно було блискучу усмішку Мотроньки.

— Ну, прощай, Мотронько,— сказав Анатоль, цілуючи її.— Ех, кінчилася моя гульня тут! Степці кланяйся. Ну, прощай! Прощай, Мотронько; ти мені побажай щастя.

— Ну, дай же вам боже, князю, щастя великого,— сказала Мотронька зі своїм циганським акцентом.

Біля ґанку стояли дві тройки, два Балагових помічники тримали їх. Балага сів на передню тройку і, високо піднімаючи лікті, неквапливо розібрав віжки. Анатоль і Долохов сіли до нього, Макарін, Хвостиков і лакей сіли на другу тройку.

— Готові, чи ні? — спитав Балага.

— Пускай! — крикнув він, замотуючи на руку віжки; і тройка пішла вибивати вниз Нікітським бульваром.

— Тпру! З дороги, гей!.. Тпру!—тільки лунали вигуки Балаги та ямщика, що сидів на козлах. На Арбатській площі тройка зачепила карету, щось затріщало, розітнувся крик, і тройка полетіла по Арбату.

Давши два кінці по Підновинському, Балага став стримувати, і, вернувшись назад, зупинив коней на перехресті Старої Ко-нюшенної.

Ямщик зіскочив тримати коней за уздечки, Анатоль і Долохов пішли тротуаром. Підходячи до воріт, Долохов свиснув. Свист відгукнувся йому, і відразу по цьому вибігла покоївка.

— На подвір'я ввійдіть, а то, видно, зараз вийде,— сказала вона. '

Долохов залишився біля воріт. Анатоль увійшов за покоївкою на подвір'я, повернув за ріг і вбіг на ґанок.

Гаврило, величезний виїзний лакей Марії Дмитрівни, зустрів Анатolia.

— До пані, будь ласка,— басом сказав лакей, заступаючи дорогу від дверей.

— До якої пані? Та ти хто? — задихавшись, пошепки спитав Анатоль.

III

— Будь ласка, наказана привести.

— Курагін! Назад! — кричав Долохов.— Зрада! Назад! Долохов біля хвіртки, де він зупинився, боровся з двірником,

який намагався замкнути хвіртку за Анатолем, що увійшов на* подвір'я. Долохов з останньої сили відштовхнув двірника і, схопивши за руку Анатолія, який вибіг, шарпнув його у хвіртку і побіг з ним назад до тройки.

XVIII

Марія Дмитрівна, заставши заплакану Соню в коридорі, змусила її в усьому признатися. Перехопивши Наташину записку і прочитавши її, Марія Дмитрівна з запискою в руці увійшла до Наташі.

— Мерзотниця! Безсоромниця! — сказала вона до неї.— Слухати нічого не хочу! — Відштовхнувши Наташу, що здивованими, але сухими очима дивилась на неї, вона замкнула її на ключ і, наказавши двірникові пропустити у ворота тих людей, що прийдуть сьогодні увечері, але не випускати їх, а лакеєві — привести цих людей до неї, сіла у вітальні, чекаючи викрадачів.

Коли Гаврило прийшов повідомити Марію Дмитрівну, що люди приходили, але втекли, вона, насупившись, встала і, закривши наза́дчуки, довго ходила по кімнатах, обдумуючи, що їй робити. О дванадцятій годині ночі вона, намацавши в кишені ключ, пішла до Наташиної кімнати. Соня, ридаючи, сиділа в коридорі.

— Маріє Дмитрівно, пустіть мене до неї, ради бога! — сказала вона. Марія Дмитрівна, не відповідаючи їй, відімкнула двері і увійшла. "Гидко, паскудно... в моєму домі, мерзенне дівчисько... Тільки батька шкода! — думала Марія Дмитрівна, намагаючись погасити свій гнів.— Хоч як трудно, а звелю усім мовчати і приховаю від графа". Марія Дмитрівна рішучими кроками увійшла до кімнати. Наташа лежала на дивані, закривши голову руками і не ворушилася. Вона лежала в тій самій позі, в якій залишила її Марія Дмитрівна.

— Гарна, дуже гарна! — сказала Марія Дмитрівна.— У моєму домі коханцям побачення призначати! А прикидатись нема чого. Ти слухай, коли я з тобою говорю.— Марія Дмитрівна торкнула її в руку.— Ти слухай, коли я говорю. Ти себе осоромила, як дівка найгірша. Я б з тобою те зробила, та мені твого батька жаль. Я приховаю.— Наташа не змінила положення, а тільки все тіло її стало скидатися від беззвучних, судорожних ридань, що душили її. Марія Дмитрівна оглянувшись на Соню і присіла на диван біля Наташі.

— Щастя його, що від мене втік; та я знайду його,— сказала вона своїм грубим голосом.— Чуєш ти, чи ні, що я говорю?— Вона просунула свою велику руку під Наташине обличчя і повернула її до себе. І Марія Дмитрівна, і Соня здивувалися, побачивши Наташине обличчя. Очі її були блискучі й сухі, губи міцно стулені, щоки опустилися.

— йдіть... від... мене... що мені... я... помру...— промовила вона, злим зусиллям видерлася від Марії Дмитрівни і прибрала попередню позу.

— Наталіє!..— сказала Марія Дмитрівна.— Я тобі добра бажаю. Ти лежи, ну лежи так, я тебе не займатиму, і слухай... Я не говоритиму, яка твоя провина. Ти сама знаєш. Ну, та тепер уже батько твій завтра приїде, що я йому скажу? Га?

Знову Наташине тіло заколивалось від гіркого плачу.

— Ну, визнає він, ну, брат твій, наречений!

— У мене нема нареченого, я відмовила,— прокричала Наташа.

— Все одно,— говорила далі Марія Дмитрівна.— Ну, вони визнають, що ж вони, так залишать? Адже він, батько твій, я його знаю, коли він на дуель його викличе, добре це буде? Га?

— Ах, залиште мене, нащо ви всьому перешкодили! Нащо? нащо? хто вас просив? — кричала Наташа, трошки підвівшись на дивані і злісно дивлячись на Марію Дмитрівну.

— Та чого ж ти хотіла? — вигукнула, знову розсердившись, Марія Дмитрівна.— Що ж, тебе замикали, чи що? Ну, хто ж йому перешкоджав до тебе додому їздити? Нащо ж тебе, як циганку яку, вивозити?.. Ну, завіз би він тебе, що ж ти думаєш, його б не знайшли? Батько твій, твій брат, чи наречений? А він мерзотник, негідник, ось що!

— Він кращий за всіх вас,— вигукнула Наташа, підводячись на лікоть.— Якби ви не заважали... Ах, боже мій, що це, що це! Соню, за що? Ідіть звідси!..— І вона заридала з таким розпачем, з яким оплакують люди лише те горе, причиною якого вони почувають самі себе. Марія Дмитрівна почала була знову говорити; та Наташа вигукнула: "Ідіть, ідіть, ви всі до мегіє ставитеся з ненавистю, з презирством!.." І знову впала на диван.

Марія Дмитрівна ще якийсь час усовіщала Наташу і переконувала її, що все це треба приховати від графа, що ніхто— не знатиме нічого, якщо тільки Наташа візьме на себе все забути і ні перед ким не давати ознаки, що будь-що трапилось. Наташа не відповідала. Вона й не ридала більше, але її почало морозити і трусити. Марія Дмитрівна підклала їй подушку, накрила її двома ковдрами і сама принесла їй липового цвіту, та Наташа не озвалася.

— Ну, нехай спить,— сказала Марія Дмитрівна, йдучи з кімнати і думаючи, що вона спить. Але Наташа не спала і застиглим поглядом розширених очей на блідому обличчі дивилася про-сто перед себе. Цілу цю ніч Наташа не спала, і не плакала, і не розмовляла з Сонею, яка кілька разів вставала й підходила до неї.

Другого дня на сніданок, як і обіцяв граф Ілля Андрійович,

він приїхав з підмосковної. Він був дуже веселий: справа з покупцем ішла на лад і ніщо вже не затримувало його тепер у Москві і в розлуці з графинею, за якою він скучив. Марія Дмитрівна зустріла його і сказала йому, що Наташа дуже захворіла вчора, що посилали за лікарем, але що тепер їй краще. Наташа цього ранку не виходила зі своєї кімнати., З міцно стуленими потрісканими губами, з сухими застиглими очима, вона сиділа біля вікна і неспокійно вглядалася в тих, що проїжджали вулицею, і квапливо озиралася, коли хто входив до кімнати. Вона, очевидно, чекала вістей про нього, чекала, що він сам приїде або напише їй.

Коли граф увійшов до неї, вона стурбовано обернулась на звуки його чоловічих

кроків, і обличчя її набрало попереднього холодного і навіть злого виразу. Вона навіть не підвелася назустріч йому. V

— Що з +обою, мій ангеле, хвора? — спитав граф. Наташа помовчала.

— Так, хвора,— відповіла вона.

На тривожні ірафові запитання про те, чому вона така пригнічена і чи не трапилось чого-небудь з нареченим, вона запевняла його, що нічого не сталося, і просила його не турбуватись. Марія Дмитрівна підтвердила Наташині запевнення, що все гаразд. Граф по вдаваній хворобі, по глибокому засмученню дочки, по збентежених обличчях Соні і Марії Дмитрівни ясно бачив, що в його відсутність щось трапилось; але йому так страшно було думати, що що-небудь ганебне трапилось з його любою дочкою, він так любив свій веселий спокій, що уникав розпитів і все намагався запевнити себе, що нічого особливого не було, тільки печалився від того, що через її недугу, відкладався їх від'їзд у село.

XIX

-в дня приїзду дружини в Москву П'єр збирався поїхати куди-небудь, щоб тільки не бути з нею. Скоро після приїзду Ростових у Москву враження, яке справляла на нього Наташа, змусило його поквартитися здійснити свій намір. Він поїхав у Твер до вдови Йосипа Олексійовича, яка давно обіцяла дати йому папери небіжчика.

Коли П'єр повернувся в Москву, йому подали листа від Марії Дмитрівни; вона запрошувала його до себе у вельми важливій справі, що стосувалася Андрія Волконського та його нареченої. П'єр уникав Наташі. йому здавалося, що його приязнь до неї глибша, ніж мала б бути приязнь жонатого чоловіка до нареченої свого друга. І якась доля раз у раз зводила його з нею.

"Що трапилось? І що їм до мене? — думав він, одягаючись, щоб їхати до Марії Дмитрівни.— Скоріше б приїхав князь

Андрій і одружився з нею!" — думав ГГґр по дорозі до Ахроси-мової.

На Тверському бульварі хтось гукнув на нього.

— П'єр! Давно приїхав? — прокричав до нього знайомий голос. П'єр підвів голову. На парних санях, двома сірими рисаками, які закидали снігом передок саней, пролетів Анатоль зі своїм постійним товаришем Макаріним. Анатоль сидів рівно, в класичній позі військових франтів, затуливши низ обличчя бобровим коміром і трохи нагнувши голову. Обличчя в нього було рум'яне і свіже, капелюх з білим плюмажем був надітий набакир, залишаючи відкритим завите, напوماджене і обсипане дрібним снігом волосся.

"От справжній мудрець, далебі! — подумав П'єр,— нічого не бачить далі теперішньої хвилини втіхи, ніщо не тривожить його,— і тому завжди веселий, вдоволений і спокійний. Що б я дав, щоб бути таким, як він!" — з заздрістю подумав П'єр.

У передпокої Ахросимової лакей, знімаючи з П'єра шубу, сказав, що Марія Дмитрівна просять до себе у спальню.

Відчинивши двері до зали, П'єр побачив Наташу, яка сиділа біля вікна з худим,

блідим і злим обличчям. Вона оглянулась на нього, насупилась і з виразом холодної гідності вийшла з кімнати.

— Що сталося? — спитав П'єр, входячи до Марії Дмитрівни.

— Гарні справи,— відповіла Марія Дмитрівна.— П'ятдесят вісім років прожила на світі, такого сорому не бачила.— І, взявши з П'єра слово честі, що він збереже таємницю всього почутого від неї, Марія Дмитрівна розповіла йому, що Наташа без відома батьків відмовила своєму нареченому і що причиною цієї відмови був Анатоль Курагін, з яким зводила її П'єрова дружина і з яким Наташа хотіла втекти, у відсутності свого батька, щоб таємно повінчатись.

П'єр, піднявши плечі і роззявивши рота, слухав те, що говорила Марія Дмитрівна, не вірячи своїм вухам. Щоб наречена князя Андрія, яку він так палко любив, ця раніш мила Наташа Ростова, проміняла Волконського на дурня Анатолія, уже жонатого (П'єр знав таємницю його одруження), і так закохалася в нього, щоб погодитися втекти з ним? — цього П'єр не міг зрозуміти і не міг собі уявити.

Милий образ Наташі, яку він знав з дитинства, не міг поєднатися в його душі з новим уявленням про її підлість, глупоту і жорстокість. Він згадав про свою дружину. "Всі вони однакові",— сказав він сам до себе, думаючи про те, що не тільки на його долю припала печаль бути зв'язаним з гидкою жінкою. Проте йому до сліз жаль було князя Андрія, жаль було його гордості. І чим більше він жалів свого друга, тим з більшим презирством і навіть з відразою думав про цю Наташу, що з виразом такої холодної гідності щойно пройшла повз нього по залі. Він не знав, що Наташина душа була сповнена відчаю, сорому, приниження і що вона не винна була в тому, що неусвідомлений вираз спокійної гідності та суворості був на її обличчі.

— Та як повінчатися? — промовив ГГєр на слова Марії Дмитрівни.— 'Він не міг вінчатися: він жонатий!

— Що далі то гірше,— сказала Марія Дмитрівна.— Гарний хлопчина! Ото ж мерзотник! А вона чекає, другий день чекає! Принаймні чекати перестане, треба сказати їй.

Почувши від П'єра подробиці одруження Анатолія, виливши свій гнів на нього лайливими словами, Марія Дмитрівна сказала П'єру, для чого вона викликала його. Марія Дмитрівна боялася, щоб граф або Волконський, який міг з хвилини на хвилину приїхати, взнавши справу, яку вона мала намір приховати від них, не викликали на дуель Курагіна, і тому просила наказати від її імені його шурякові виїхати з Москви і не сміти показуватись їй на очі. П'єр обіцяв їй здійснити її бажання, тільки тепер зрозумівши небезпеку, що загрожувала і старому графові, і Миколі, і князеві Андрію. Коротко і точно виклавши йому свої вимоги, вона випустила його у вітальню.

— Дивися ж, граф нічого не знає. Ти удавай, наче тобі нічого не відомо,— сказала вона.— А я піду сказати їй, що чекати нема чого! Ти залишайся обідати, коли хочеш,— крикнула Марія Дмитрівна до П'єра.

П'єр зустрів старого графа. Він був збентежений і засмучений. Цього ранку Наташа сказала йому, що вона відмовила Волконському.

— Біда, біда, mon cher — сказав він до П'єра, — біда з цими дівками без матері; уже ж я так жалкую, що приїхав. Я з вами буду одвертим. Чули? Відмовила нареченому, нікого нічого не спитавши. Щоправда, я ніколи з цього сватання дуже не радів. Правда, він гарна людина, але що ж, проти батькової волі щастя не було б, а Наташа без женихів не залишиться. Та все ж довго сже так тривало, та й як же це без батька, без матері, такий крок! А тепер хвора, і бог знає що! Погано, графе, погано з дочками без матері... — П'єр бачив, що граф дуже занепокоєний, намагався перевести розмову на іншу тему, та Ілля Андрійович знову повертався до свого горя.

Соня з тривогою на обличчі увійшла до вітальні.

— Наташа трохи занедужала; вона у своїй кімнаті і бажала б вас бачити. Марія Дмитрівна в неї і теж просить вас.

— До речі, ви ж дуже дружні з Волконським, мабуть, що-небудь переказати хоче, — сказав граф. — Ах, боже мій, боже мій! Як усе добре було! — І, взявшись за рідкі сиві виски, граф вийшов з кімнати.

Марія Дмитрівна сказала Наташі про те, що Анатоль був жонатий. Наташа не хотіла вірити їй і вимагала підтвердження

1 любий друже,

Йього від самого П'єра. Соня розповіла це П'єру в той час, як вона проводила його коридором до Наташиної кімнати.

Наташа, бліда, сувора, сиділа біля Марії Дмитрівни і від самих дверей зустріла П'єра гарячково-блискучим, запитливим поглядом. Вона не усміхнулася, не кивнула йому головою, вона тільки затято дивилася на нього, і погляд її питав його лише про те, чи друг він — для Анатоль, чи такий самий ворог, як і всі інші. Сам по собі П'єр, очевидно, не існував для неї.

— Він усе знає, — сказала Марія Дмитрівна, показуючи на П'єра і звертаючись до Наташі. — Нехай він тобі скаже, чи правду я говорила.

Наташа, як підстрілений, загнаний звір спостерігає наближення собак та мисливців, дивилась то на Марію Дмитрівну, то на П'єра.

— Наталіє Іллівно, — почав П'єр, опустивши очі з почуттям жалю до неї і з огидою до тієї операції, яку він мав робити, — правда це чи не правда — для вас повинно бути однаково, бо...

— То це неправда, що він жонатий?

— Ні, це правда.

— Він жонатий був і давно? — спитала вона. — Слово честі? П'єр дав їй слово честі.

— Він ще тут? — спитала вона швидко.

— Так, я його щойно бачив.

Вона, очевидно, була неспроможна говорити і робила руками знаки, щоб ішли від неї.

XX

П'єр не залишився обідати, а зараз же вийшов з кімнати і поїхав*. Він поїхав розшукувати по місту Анатоль Курагіна, від думки про якого тепер уся кров у нього

приливала до серця, і йому важко було переводити дух. На горах, у циганів, у Сото-пепо — його не було. П'єр поїхав до клубу. В клубі все йшло своїм звичаєм: гості, з'їхавшись обідати, сиділи групами і здо-ро&алися з П'єром і розмовляли про міські новини. Лакей, привітавши його, повідомив, знаючи П'єрові знайомства і звички, що місце для нього залишено у маленькій їдальні, що князь Михайло Захарович у бібліотеці, а Павло Тимофійович не приїжджали ще. Один з П'єрових знайомих серед розмови про погоду спитав його, чи чув він, що Курагін викрав Ростову, як говорять у місті, чи правда це? П'єр, засміявшись, сказав, що це нісенітниця,, бо він зараз оце від Ростових. Він питав усіх про Анатолія; йому сказав один, що не приїжджав ще, другий, що він обідатиме тут сьогодні. П'єру чудно було дивитися на цю спокійну, байдужу юрму людей, яка не знала того, що робилося в нього в душі. Він пройшовся по залі, почекав, поки всі з'їхались, і, не дочекавшись Анатолія, не сів обідати, а поїхав додому.

Анатоль, якого він шукав, сьогодні обідав у Долохова і ра^ дився з ним про те, як виправити зіпсовану справу. Йому зда^ валось, що конче треба побачитися з Ростовою. Увечері він поїхав до сестри, щоб переговорити з нею, в який спосіб влаштувати це побачення. Коли П'єр, марно об'їздивши всю Москву, повернувся додому, камердинер повідомив його, що князь Анатолій Васильович у графині. Вітальня графині була повна гостей.

П'єр, не здороваючись з дружиною, якої він не банив після приїзду (вона більше, ніж будь-коли, ненависна була йому в цю хвилину), увійшов до вітальні і, побачивши Анатолія, підійшов до нього.

— Ah, Pierre,— сказала графиня, підходячи до чоловіка.— Ти не знаєш, у якому становищі наш Анатоль...— Вона зупинилася, побачивши в низько опущеній голові чоловіка, у його блискучих очах, у його рішучій ході той страшний вираз люті і сили, який вона знала і відчула на собі після його дуелі з Доло-ховим.

— Де ви — там розпуста, зло,— сказав П'єр до дружини.— Анатолію, ходімо, мені треба поговорити з вами,— промовив він по-французькому.

Анатоль оглянувся на сестру і слухняно встав, готовий іти за П'єром.

П'єр, узявши його за руку, шарпнув до себе і рушив до дверей.

— Si vous vous permettez dans mon salon 1,— пошепки промовила Елен; але П'єр, не відповідаючи їй, вийшов з кімнати.

Анатоль ішов за ним своєю звичайною, бравною ходою. Але на обличчі в нього було помітно занепокоєння.

Ввійшовши до свого кабінету, П'єр зачинив двері і звернувся до Анатолія, не дивлячись на нього.

* — Ви обіцяли графині Ростовій одружитися з нею?*' хотіли викрасти її?

— Дорогий мій,— відповів Анатоль по-французькому (як і точилася вся розмова), '—я не вважаю себе зобов'язаним відповідати на допити, чинені в такому тоні.

Обличчя у П'єра, і до цього бліде, перекошилося від люті. Він схопив своєю великою рукою Анатолія за ксмір мундира і став трусити ним з боку на бік доти, поки обличчя в Анатолія не набрало достатнього виразу страху.

— Коли я кажу, що мені треба говорити з вами...— повторив П'ф.

— Ну що, це дурощі. Га? — сказав Анатоль, обмацуючи одірваного з сукном гудзика від коміра.

— Ви негідник і мерзотник, і не знаю; що мене стримує від приємності розчерепити вам голову ось цим,— казав П'єр, висловлюючись так штучно тому, що він говорив по-французькому.

і — Якщо ви дозволите собі в моїй вітальні,

Він взяв у руку важке прес-пап'є, погрозово підняв і зараз же квапливо поклав його на місце.

— Обіцяли ви їй одружитися?

— Я, я, я не думав; а втім, я ніколи не обіцяв, бо... П'єр перебив його.

— Є у вас листи її? Є у вас листи? — повторив П'єр, підступаючи до Анатolia.

Анатоль глянув на нього і зараз же, встромивши руку до кишені, витягнув бумажника.

П'єр узяв поданого йому листа і, відштовхнувши стола, що стояв на його дорозі, повалився на диван.

— Je ne serai pas violent, ne craignez rien *,— сказав П'єр, відповідаючи на зляканий Анатолів жест.— Листи — раз,— сказав П'єр, наче повторюючи урок для самого себе.— Друге,— по хвилинній мовчанці говорив він далі, знову встаючи і починаючи ходити,— ви завтра повинні виїхати з Москви. , *

— Але ж як я можу,..

— Третє,— не слухаючи його, продовжував П'єр,— ви ніколи ні слова не повинні говорити про те, що було між вами і графинею. Цього, я знаю, я не можу заборонити вам, але, коли у вас є іскра совісті...— П'єр кілька разів мовчки пройшов по кімнаті. Анатоль сидів біля столу і, насупившись, кусав собі губи.

— Ви не можете не зрозуміти, нарешті, що крім вашого задоволення є щастя, спокій інших людей, що ви занепащуєте ціле життя лише тому, що вам хочеться повеселитись. Забавляйтесь з жінками, схожими на мою дружину,— з йими ви маєте право, вони знають, чого ви хочете від них. Вони озброєні проти вас тим самим досвідом розпусти; але обіцяти дівчині одружитися з нею... обдурити, викрасти... Як ви не розумієте, що це так само підло, як побити старика чи дитину!..

П'єр замовк і глянув на Анатolia уже не гнівним, а запитливим поглядом.

— Цього я не знаю. Га? — сказав Анатоль, підбадьорюючись у міру того, як П'єр переборював свій гнів.— Цього я не знаю і знати не хочу,— сказав він, не дивлячись на П'єра і з легким тремтінням нижньої щелепи,— але ви сказали мені такі слова: підло і таке інше, яких я, comme un homme d'honneur², нікому не дозволю.

П'єр здивовано дивився на нього, не можучи зрозуміти, чого йому треба.

— Хоч це й було віч-на-віч,—говорив далі — Анатоль,—але я не можу...

— Що ж, вам треба сатисфакції? — глузливо спитав П'єр.

— Принаймні ви можете взяти назад свої слова. Га? Якщо ви хочете, щоб я виконав ваше бажання. Га?

— Беру, беру назад,— промовив П'єр,— ї прошу вас пробачити мені.— П'єр глянув мимоволі на одірваний гудзик.— І грошей, якщо вам треба на дорогу...— Анатоль усміхнувся.

Цей вираз боязкої і підлої усмішки, знайомий йому по дружині, викликав у П'єра спалах обурення.

— О, підла, безсердечна породаї — промовив він і вийшов з кімнати.

Другого дня Анатоль виїхав до Петербурга.

XXI

П'єр поїхав до Марії Дмитрівни, щоб повідомити про виконання її бажання — про вигнання Курагіна з Москви. Увесь дім був охоплений страхом і хвилюванням. Наташа була дуже хвора, і, як Марія Дмитрівна під секретом сказала йому; вона тієї самої ночі, коли їй було повідомлено, що Анатоль жонатий, отруїлася миш'яком, якого вона нишком дістала. Ковтнувши його небагато, вона так злякалася, що розбудила Соню і сказала їй, що вона зробила. Вчасно було вжито належних заходів проти отрути, і тепер небезпека минулася; але Наташа була така слаба, що не можна було й думати везти її в село, тому послано за графинею. П'єр бачив розгубленого графа і заплакану Соню, але не міг бачити Наташу. ♦

Цього дня П'єр обідав у клубі і з усіх боків чув розмови про спробу викрадення Рєстової і завзято заперечував ці чутки, запевняючи всіх, що нічого не було, крім того, що його шуряк освідчився Ростовій і дістав відмову. П'єру здавалося, що на його обов'язку лежить приховати цю справу і відновити репутацію Ростової.

Він з острахом чекав на повернення князя Андрія і щодня заїжджав довідуватись про нього до старого князя.

Князь Микола Андрійович знав через т-11е Воигієппе усі чутки, що ходили по місту, і прочитав ту записку до княжни Марії, в якій Наташа відмовляла своєму нареченому. Він здавався веселішим, ніж звичайно, і дуже нетерпляче ждав сина.

Через кілька днів після від'їзду Анатолія П'єр одержав записку від князя Андрія, який сповіщав його про свій приїзд і просив П'єра заїхати до нього.

Князь Андрій, приїхавши до Москви, в першу ж хвилину свого приїзду одержав від батька Наташину записку до княжни Марії, в якій вона відмовляла нареченому (записку, що викрала у княжни Марії і дала князеві т-11е Воигієппе), і почув від батька з прибільшенням оповідання про викрадення Наташі.

Князь Андрій приїхав увечері напередодні. П'єр приїхав до нього на другий ранок. П'єр думав, що застане князя Андрія майже у тому ж стані, в якому була Наташа, і тому він був здивований, коли, ввійшовши до вітальні, почув з кабінету го-

лосну мову князя Андрія, що жваво розповідав щось про якусь петербурзьку інтригу. Старий князь і ще хтось зрідка перебивали його. Княжна Марія вийшла назустріч П'єру. Вона зітхнула, показуючи очима на двері, де був князь Андрій, видно, бажаючи виявити своє співчуття до його горя; але П'єр бачив по обличчю княжни Марії, що вона була рада і з того, що сталося, і з того, як її брат сприйняв звістку про зраду нареченої.

— Він сказав, що ч^ав цього,— промовила вона,— я знаю, що гордість його не дозволить йому виявити своє почуття, проте краще, значно краще він переніс це, ніж я чекала. Видно, так мало бути...

— Але невже остаточно усьому кінець? — сказав П'єр.

Княжна Марія здивовано подивилась на нього. Вона не розуміла навіть, як можна про це питати. П'єр увійшов до кабінету. Князь Андрій, який дуже змінився і очевидно поздоровішав, але з новою, поперечною зморшкою між бровами, в цивільному одязі стояв навпроти батька та князя Мещерського і гаряче, з енергійними жестами, сперечався.

Йшлося про Сперанського, звістка про раптове заслання і вигадану зраду якого щойно дійшла до Москви.

— Тепер судять і обвинувачують його (Сперанського) всі ті, що місяць тому захоплювались ним,— ка^ав князь Андрій,— і ті, які неспроможні були розуміти його цілей. Судити людину в немилості і звальвати на неї всі помилки інших дуже легко; а я скажу, що коли що-небудь зроблено доброго за нинішнього царювання, то все добре зробив він — він сам один...— князь Андрій замовк, побачивши П'єра. Обличчя його здригнулося і відразу^ж набрало злого виразу.— І нащадки віддадуть йому належне,—договорив він і зараз же звернувся до П'єра.

— Ну, ти як? Усе товстієш,— казав він бадьоро, але нова зморшка ще глибше вирізалась на його лобі.— Так, я здоровий,—

ф відповів він на П'єрове запитання і усміхнувся. П'єру ясно було, що усмішка його говорила: "здоровий, та здоров'я моє нікому не потрібне". Перекинувшись з П'єром декількома словами про дуже погану дорогу від кордонів Польщі, про те, як він зустрів у Швейцарії людей, що знають П'єра, і про пана Десаля, якого він за вихователя для сина привіз з-за кордону, князь Андрій знову з запалом втрутився у розмову про Сперанського, що тривала між двома стариками.

— Якби*була зрада і були докази його таємних зносин з Наполеоном, то їх всенародно оголосили б,— гаряче і поспішно говорив він.— Я особисто не люблю і не любив Сперанського, але Я люблю справедливість — П'єр пізнавав тепер у своєму другові надто знайому йому потребу хвилюватися і сперечатися про справу, для себе чужу, тільки для того, щоб заглушити надто тяжкі задушевні думки.

Коли князь Мещерський поїхав, князь Андрій узяв під руку П'єра і запросив його до кімнати, що була приділена для нього.

В кімнаті було розстелене ліжко і повідчинювані чемодани та скрині. Князь* Андрій підійшов до одного з чемоданів і вийняв шкатулку. Зі шкатулки він вийняв пачку в папері. Він усе робив мовчки і дуже швидко. Він підвівся і прокашлявся. Обличчя його було нахмурене і губи стулені.

— Пробач мені, якщо я тебе турбую...— П'єр зрозумів, що князь Андрій хотів говорити про Наташу, і на широкому обличчі його з'явився вираз жалю і співчуття. Цей вираз П'єрового обличчя розсердив князя Андрія; він рішуче, дзвінко і неприємно заговорив далі: — Я дістав відмову від графині Ростової, і до мене дійшли чутки про те,

що твій шурик добивається її руки чи щось таке. Правда це?

— І правда і не правда,— почав П'єр, але князь Андрій перебив його.

— Ось її листи і портрет,— сказав він. Він узяв пачку зі стола і дав П'єру.

— Віддай це графині... якщо ти побачиш її.

— Вона дуже хвора,— промовив П'єр.

— То вона ще тут? — сказав князь Андрій.— А князь Курагін?— спитав він швидко:

— Він давно виїхав. Вона була при смерті.

— Дуже жалкую, що вона хвора,— сказав князь Андрій. Він холодно, злісно, неприємно, як його батько, усміхнувся.

— Але добродій Курагін, виходить, не удостоїв своєї руки графиню Ростову? — сказав князь Андрій. Він кілька разів фиркнув носом.

— Він не міг одружитися, бо він був жонатий,— сказав П'єр.

Князь Андрій неприємно засміявся, знову нагадуючи свого батька.

— А де ж він тепер перебуває, ваш шурик, можу я довідатись? — спитав він.

— Він поїхав до Петер... а втім, я не знаю,— сказав П'єр.

— Ну, та це однаково,— промовив князь Андрій.— Перекажи графині Ростовій, що вона була і є цілком вільна і що я бажаю їй усього найкращого.

П'єр узяв в руки пачку паперів. Князь Андрій, наче згадуючи, чи не треба йому сказати ще що-небудь, або чекаючи, чи не скаже чого-небудь П'єр, застиглим поглядом дивився на нього.

— Слухайте, пам'ятаєте ви нашу суперечку в Петербурзі,— сказав П'єр,— пам'ятаєте про..?

— Пам'ятаю,— квапливо відповів князь Андрій,— я говорив, що пропащу жінку треба простити, але я не говорив, що я можу тростити. Я не можу.

— Хіба можна це порівнювати?..— промовив П'єр. Князь Андрій перебив його. Він різко закричав:

— Так, знову просити її руки, бути великодушним і таке інше?.. Так, це дуже благородно, але я не здатний *іти sur les*

*brisées de monsieur*¹. Якщо ти хочеш бути моїм другом, не говори зі мною ніколи про цю... про все це. Ну, прощай. То ти передаси?..

П'єр вийшов і пішов до старого князя та до княжни Марії.

Старий здавався бадьорішим, ніж звичайно. Княжна Марія була така сама, як і завжди, але з-за співчуття до брата П'єр бачив у ній радість з того, що весілля її брата розладналося. Дивлячись на них, П'єр зрозумів, яке презирство і злобу вони мали всі проти Ростових, зрозумів, що не можна було при них навіть і згадувати ім'я тієї, яка могла на кого б там не було проміняти князя Андрія.

За обідом мова зайшла про війну, наближення якої вже ставало очевидним. Князь Андрій не замовкаючи говорив і сперечався то з батьком, то з Десалем, швейцарцем-вихователем, і здавався жвавішим, ніж звичайно — тією жвавістю, моральну причину якої так добре знав П'єр.

Цього ж вечора П'єр поїхав до Ростових, щоб виконати доручення князя Андрія. Наташа була в ліжку, граф був у клубі, і П'єр, передавши листи Соні, пішов до Марії Дмитрівни, яка цікавилася тим, як князь Андрій сприйняв звістку. Через десять хвилин Соня увійшла до Марії Дмитрівни.

— Наташа неодмінно хоче бачити графа Петра Кирило-вича,— сказала вона.

— Та як же, до неї, чи що, його повести? Там у вас не прибрано,— сказала Марія Дмитрівна.

— Ні, вона одяглася і вийшла до вітальні,— сказала Соня. Марія Дмитрівна тільки знизала плечима.

— Коли це графиня приїде, змучила мене зовсім. Ти дивися ж, не говори їй усього,— звернулася вона до П'єра.— І лаяти її духу не вистачає, така безпорадна, така безпорадна!

Наташа, схудла, з блідим і суворим обличчям (зовсім не присоромлена, якою сподівався бачити її П'єр), стояла посеред вітальні. Коли П'єр з'явився у дверях, вона заметушилася, очевидно вагаючись, чи підійти до нього, чи почекати його.

П'єр квапливо підійшов до неї. Він думав, що вона йому, як завжди, подасть руку; але вона, близько підійшовши до нього, зупинилася, важко дихаючи і мертво опустивши руки, цілком у тій самій позі, в якій вона виходила на середину зали, щоб співати, але з зовсім іншим виразом.

— Петре Кириловичу,— почала вона говорити швидко,— князь Волконський був вам другом, він і є вам друг,— поправилася

м

<вона (їй здавалося, що все тільки було і тепер усе інше).— Він казав мені тоді, щоб звернутися до вас...

Г'єр мовчки сопів носом, дивлячись на неї. Він досі в душі своїй докоряв їй і намагався ставитись до неї з презирством; але тепер йому стало так жаль її, що в душі його не було місця для докору.

— Він тепер тут, скажіть йому, щоб він прост... простив мені.— Вона 'замовкла і ще частіше стала дихати, але не плакала.

— Так... я скажу йому,— промовив П'єр,— але...— Він не знав, що сказати.

Наташа, видно, злякалася тієї думки, що могла виникнути у П'єра.

— Ні, я знаю, що всьому кінець,— сказала вона поспішно.— Ні, цього не може бути ніколи. Мене мучить лише зло, яке я йому заподіяла. Скажіть тільки йому, що я прошу його простити, простити, простити мені за все...— Вона затрусилася усім тілом і сіла на стілець.

Ще ніколи не спізнане почуття жалості переповнило П'єрову душу.

— Я скажу йому, я все ще раз скажу йому,— промовив П'єр,— але... я бажав би знати одно...

"Що знати?" — спитав Наташин погляд.

— Я бажав би знати, чи любили ви...— П'єр не знав, як назвати Анатолія і почервонів, згадавши про нього,— чи любили ви цю погану людину?

— Не називайте його поганим,— сказала Наташа.— Але я нічого, нічого не знаю...— Вона знову заплакала.

І ще більше почуття жалості, ніжності і любові охопило П'єра. Він чув, як під окулярами його текли сльози, і сподівався, що їх не помітять.

— Не будемо більше говорити, мій друже,— сказав П'єр. Таким чудним раптом здався Наташі цей його лагідний, ніжний, задушевний голос.

— Не будемо говорити, мій друже, я все скажу йому; але про одно прошу вас — вважайте мене своїм другом, і коли вам потрібна допомога, порада, просто треба буде вилити свою душу будь-кому — не тепер, а коли у вас ясно буде на душі,— згадайте про мене.— Він узяв і поцілував її руку.— Я щасливий буду, якщо спроможний буду...— П'єр збентежився.

— Не говоріть зі мною так: я не варта цього! — вигукнула Наташа і хотіла піти з кімнати, але П'єр затримав її за руку. Він знав, що йому треба ще щось сказати їй. Але коли він сказав це, він здивувався сам зі своїх слів.

— Перестаньте, перестаньте, ціле життя попереду для вас,— сказав він до неї.

— Для мене? Ні! Для мене все пропало,— сказала вона соромливо і самопринижено.

— Усе пропало? — повторив він.— Якби я був не я, а найвродливіший, найрозумніший і взагалі найкращий чоловік у світі, і був би вільний, я б цієї ж хвилини на колінах просив би руки і любові вашої.

Наташа вперше після багатьох днів заплакала сльозми вдячності та зворушення і, глянувши на П'єра, вийшла з кімнати.

П'єр теж слідом за нею майже вибіг до передпокою, стримуючи сльози зворушення і щастя, що душили його; не попадаючи в рукави, одягнув шубу і сів у сани.

— Тепер куди накажете? — спитав кучер.

"Куди? — спитав себе П'єр.— Куди ж можна їхати тепер? Невже до клубу чи в гості?" Усі люди здавались такими жалюгідними, такими убогими порівняно до того почуття зворушення і любові, яке він переживав; порівняно до того розм'якшеного, вдячного погляду, яким вона востаннє крізь сльози глянула на нього.

— Додому,— сказав П'єр і, незважаючи на десять градусів морозу, розгорнув поли ведмежої шуби на своїх широких, сповнених радості грудях.

Було морозно і ясно. Над грязькими напівтемними вулицями, над чорними дахами стояло темне зоряне небо. П'єр, тільки дивлячись на небо, не почував образливої низькості усього земного в порівнянні з височінню, на якій була його душа. При в'їзді на Арбатську площу величезний простір зоряного темного неба відкрився П'єровим очам. Майже на середині цього неба над Пре-чистенським бульваром, оточена, обсипана з усіх боків зорями, але відрізняючись від усіх близькістю до землі, білим сяйвом і довгим, піднятим вгору хвостом, стояла величезна яскрава комета 1812 року, та сама комета, що віщувала, як говорили, всякі жахи і кінець світу. Але у П'єра ясна зоря ця з— довгим променистим хвостом не викликала ніякого страшного почуття. Навпаки, П'єр радісно, мокрими від сліз очима, дивився на цю світлу зорю, Яка наче, з невимовною швидкістю пролетівши безмежні простори по параболічній лінії, раптом,

як стріла, що вп'ялася в землю, вліпилася тут у одно вибране нею місце на чорному небі і зупинилась, енергійно піднявши вгору хвоста, сяючи і іраючи своїм білим світлом між незчисленними іншими мерехтливими зорями. П'єру здавалось, що ця зоря цілком відповідала до того, що було в його розквітлій до нового життя, розм'якшеній і підбадьореній душі.

ТОМ ТРЕТІЙ

Частина 1

З кінця 1811 року почалося посилене озброєння і зосередження сил західної Європи, і в 1812 році сили ці — мільйони людей (враховуючи тих, що перевозили й годували армію), рушили з Заходу на Схід, до кордонів Росії, до яких цілком так само з 1811 року стягалися сили Росії. Дванадцятого червня сили західної Європи перейшли кордони Росії, і почалася війна, тобто сталася суперечна людському розумові і всій людській природі подія. Мільйони людей учиняли одне проти одного таку величезну кількість злодіянь, обманів, зрад, крадіжок, підробок та випуску фальшивих асигнацій, грабунків, підпалів та вбивств, якої за цілі віки не збере літопис усіх судів світу, і всі ці злодіяння люди, що чинили їх, в той період не вважали за злочини.

Що викликало цю незвичайну подію? Які були причини її? Історики з наївною впевненістю кажуть, що причинами цієї події були: кривда, заподіяна герцогові Ольденбурзькому, недотримання континентальної системи, властолюбство Наполеона, твердість Олександра, помилки дипломатів і т. ін.

Отже, досить було Меттерніху, Румянцеву чи Талейрану, між виходом і раутом, добре взятися і написати вправніше папірця, або Наполеону написати до Олександра: *Monsieur, mon frère, je consens à rendre le duché au duc d'Oldenbourg* і війни б не було.

Зрозуміло, так дивились на справу сучасники. Зрозуміло, Наполеону здавалося, що причиною війни були інтриги Англії (як він і казав це на острові св. Єлени); зрозуміло, членам англійської палати здавалося, що причиною війни було властолюбство Наполеона; принцеві Ольденбурзькому здавалося, що причиною війни було вчинене проти нього насильство; купцям здавалося, що причиною війни була континентальна система, яка розоряла Європу; старим солдатам і генералам здавалося, що головною причиною була необхідність використати їх у битві; легітимістам того часу — що конче треба було відновити *les bons principes*², а дипломатам того часу — що все сталося тому, що союз Росії з Австрією в 1809 році не був достатньо вміло прихований від Наполеона, і що незграбно був написаний *mémoire* за № 178. Зрозуміло, ці і ще незчисленна, нескінченна кількість причин, кількість яких залежить від незчисленних відмінностей точок зору, поставали перед сучасниками; але для нас — нащадків, які споглядають в усьому її об'ємі величезність тієї події і вникають у її простий і страшний зміст, причини ці здаються недостатніми. Для нас незрозуміло, щоб мільйони людей-християн убивали й мучили одне одного, тому що Наполеон був властолюбний, Олександр твердий, політика Англії хитра і герцог Ольденбурзький скривджений. Не можна зрозуміти, який зв'язок мають ці обставини з самим фактом убивства і насильства; чому внаслідок того, що герцога скривджено, тисячі людей з другого краю

Європи убивали й розоряли людей Смоленської та Московської губерній і гинули від їхніх рук.

Перед нами — нащадками, не істориками, не захопленими процесом дослідження і тому з незатемненим здоровим глуздом споглядаючими подію, причини її постають у незчисленній кількості. Чим більше ми заглиблюємось у шукання причин, тим більше нам їх відкривається, і кожна окремо взята причина чи цілий ряд причин здаються нам однаково правдивими самі собою, і однаково неправдивими своєю мізерністю в порівнянні з величезністю події, і однаково неправдивими своєю неспроможністю як сили, що могла б (без участі всіх інших одночасно діючих причин) викликати подію, яка сталася. Такою самою

1 Государю, брате мій, я згоден повернути герцогство Ольденбурзькому герцогу,

2 добрі принципи.

причиною, як відмова Наполеона одвести свої війська за Післу й віддати назад герцогство Ольденбурзьке, здається нам і бажання чи небажання першого французького капрала стати на другоразову службу: бо якби він не захотів іти на службу і якби не захотів другий і третій і тисячний капрал і солдат, настільки менше людей було б у війську Наполеона, і війни не могло б бути.

Якби Наполеон не образився вимогою відступити за Віслу і не наказав наступати військам, не було б війни; але якби всі сержанти не побажали стати на другоразову службу, теж війни не могло б бути. Також не могло б бути війни, якби не було інтриг Англії, якби не було принца Ольденбурзького і почуття образи в Олександра, і не було самодержавної влади в Росії, і не було французької революції та диктаторства й імперії, що прийшли слідом за нею, і всього того, що викликало французьку революцію, і так далі. Без однієї з цих причин нічого не могло б бути. Виходить, причини ці всі — мільярди причин — збіглися для того, щоб викликати те, що було. І, отже, ніщо не було виключною причиною події, а подія повинна була статися тільки тому, що вона повинна була статися. Повинні були мільйони людей, зрікшись своїх людських почуттів і свого розуму, йти на Схід із Заходу і вбивати таких, як самі, так само, як кілька століть тому із Сходу на Захід ішли натовпи людей, вбиваючи таких, як самі.

Дії Наполеона й Олександра, від слова яких залежало, здавалось, щоб подія сталася чи не сталася,— були так само мало довільні, як і дія кожного солдата, що йшов у похід за жеребком чи по набору. Це не могло бути інакше тому, що для того, щоб волю Наполеона й Олександра . (тих людей, від яких, здавалося, залежала подія) було виконано, необхідний був збіг незчисленних обставин, без однієї з яких подія не могла б статися. Необхідно було, щоб мільйони людей, в руках яких була справжня сила, солдати, які стріляли, везли провіант і гармати, треба було, щоб вони погодились виконати цю волю поодиноких і кволих людей і щоб їх привела до цього незчисленна кількість складних, різноманітних причин.

Фаталізм в історії неминучий для пояснення нерозумних явищ (тобто тих, розумності яких ми не осягаємо). Чим більш ми намагаємось розумно пояснити ці явища в історії, тим вони стають для нас нерозумнішими й незрозумілішими.

Кожна людина живе для себе, користується волею для досягнення своїх особистих цілей і відчуває всім єством своїм, що вона може зараз вчинити чи не вчинити таку-то дію; але як тільки вона вчинить її, так дія ця, здійснена в певний момент часу, стає неповоротною і робиться набутком історії, в якій вона має не вільне, а наперед зумовлене значення.

Є дві сторони життя в кожній людині: життя особисте, яке тим більш вільне, чим абстрактніші його інтереси, і життя

е

стихійне, ройове, де людина неминуче виконує приписані їй закони.

Людина свідомо живе для себе, але править за несвідоме знаряддя для досягнення історичних, загальнолюдських цілей. Зроблений вчинок неповоротний, і дія її, збігаючись у часі з мільйонами дій інших людей, набуває історичного значення. Чим на вищому суспільному щаблі стоїть людина, чим з більшими людьми вона пов'язана, тим більше влади вона має на інших людей, тим очевидніша зумовленість і неминучість кожного її вчинку.

"Серце цареве в руці божій". Цар — є раб історії.

Історія, тобто несвідоме, спільне, ройове життя людства, кожною хвилиною життя царів користується для себе як знаряддям для своїх цілей.

Наполеон, незважаючи на те, що йому більш ніж будь-коли, тепер у 1812 році, здавалося, що від нього залежало *verser* чи не *verser le sang de ses peuples*¹ (як в останньому листі писав йому Олександр), ніколи більш як тепер не підлягав тим неминучим законам, які змушували його (діючи у відношенні до себе, як йому здавалося, самовільно) робити для загальної справи, для історії те, що повинно було статися.

Люди Заходу просувалися на Схід для того, щоб убивати один одного. І за законом збігу причин підробились самі собою і збіглися з цією подією тисячі дрібних причин для цього просування і для війни: докори за недотримання континентальної системи, і герцог Ольденбурзький, і просування військ у Пруссію, розпочате (як здавалося Наполеону) для того лише, щоб досягти збройного миру, і любов та звичка французького імператора до війни, що збіглася з настроєм його народу, захоплення грандіозністю готування, і витрати по готуванню, і потреба досягнення таких вигід, що окупили б ці витрати, і запаморочення від почестей у Дрездені, і дипломатичні переговори, що, на думку сучасників, провадилися із щирим бажанням досягти миру і що тільки вражали самолюбство тієї і другої сторони, і мільйони мільйонів інших причин, які підробилися під подію, що мала статися,— збіглися з нею.

Коли достигло яблуко й падає,— чому воно падає? Чи тому, що тяжить до землі, чи тому, що засихає стрижень, чи тому, що сушиться сонцем, що важчає, що вітер струсить його, чи тому, що хлопчикові, який стоїть внизу, хочеться з'їсти його?

Ніщо не причина. Все це лише збіг тих умов, за яких стає-ться всяка життєва органічна, стихійна подія. І той ботанік, який вважатиме, що яблуко падає тому, що клітковина розкладає

1 проливати чи не проливати кров своїх народів

тється і таке інше, так само матиме рацію, як і та дитина, що стоїть внизу, яка скаже, що яблуко впало тому, що їй хотілося з'їсти його і що вона молилася про це. Так само матиме рацію і не матиме її той, хто скаже, що Наполеон пішов до Москви тому, що він захотів цього, і через те загинув, що Олександр захотів його загибелі,— як матиме рацію і не матиме її той, хто скаже, що підкопана гора в мільйон пудів, яка завалилася, впала тому, що останній робітник ударив під неї востаннє киркою. В історичних подіях так звані великі люди є ярлики, що дають найменування події, які, так само як ярлики, найменше мають зв'язку з самою подією.

Кожна дія їх, що здається їм довільною для самих себе, в історичному розумінні не довільна, а перебуває у зв'язку з усім ходом історії і зумовлена одвічно.

II

29 травня Наполеон виїхав з Дрездена, де він пробув три тижні, оточений двором, що складався з принців, герцогів, королів і навіть одного імператора. Наполеон перед від'їздом ласкаво обійшовся з принцями, королями й імператором, які на те заслуговували, полаяв королів та принців, з яких він був незадоволений, наділив своїми власними, тобто взятими в інших королів перлами та брильєнтами імператрицю австрійську і, ніжно обійнявши імператрицю Марію-Луїзу, як каже його історик, залишив її засмученою з розлуки, яку вона — ця Марія-Луїза, що вважалася його дружиною, хоч у Парижі залишалася друга дружина,— здавалось, не мала сили перенести. Незважаючи на те, що дипломати ще твердо вірили в можливість миру і щиро працювали з цією метою, незважаючи на те, що імператор Наполеон сам писав листа імператорові Олександру, називаючи його *mon sieur mon frere*¹ і щиро запевняючи, що він не бажає війни і що завжди любитиме й поважатиме його,— він їхав до армії і давав на кожній станції нові накази, що мали на меті квапити рух армії з заходу на схід. Він, оточений пажамі, ад'ютантами та конвоем, їхав у дорожній, запряжений шестериком кареті трактом на Позен, Торн, Данціг і Кенігсберг. У кожному з цих міст тисячі людей з трепетом і захватом зустрічали його.

Армія просувалася з заходу на схід, і змінні шестерні несли його туди ж. 10 червня він наздогнав армію і ночував у Біль-ковиському лісі, в приготованій для нього квартирі, в маєтку польського графа.

Другого дня Наполеон, випередивши армію, в колясці під'їхав до Німану і, щоб оглянути місцевість переправи, переодягнувся в польський мундир і виїхав на берег.

і государю брате мій

Побачивши на тому боці козаків (*les Cosaques*) і широкі степи (*les bteppes*), серед яких була *Moscou la ville sainte*¹, столиця тієї, схожої на Скіфську, держави, куди ходив Олександр Македонський,— Наполеон несподівано для всіх і всупереч як стратегічним, так і дипломатичним міркуванням наказав наступ, і другого дня війська його почали переходити Німан.

12 числа рано-вранці він вийшов з намету, розіпнутого цього дня на крутому лівому березі Німану, і дивився у зорову трубу на потоки своїх військ, що випливали з

Вільковиського лісу і розливалися по трьох мостах, перекинутих через Німан. Війська знали про присутність імператора, шукали його очима і, коли знаходили на горі перед наметом, осторонь від почту, постать у сюртуку й капелюсі, вони кидали вгору шапки і кричали: "Vive l'Empereur!"² і одні за одними, не вичерпуючись, витікали, все витікали з величезного лісу, що ховав їх досі, і розстроївшись, по трьох мостах переходили на той бік.

— On fera du chemin cette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui-même ça chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as-tu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te" fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vile l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois-tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux... Vive l'Empereur!...³ — гомоніли голоси старих і молодих людей найрізноманітніших характерів і становищ у суспільстві. На всіх обличчях цих людей був один спільний вираз радості з того, що почався давно очікуваний похід, і захвату та відданості чоловікові в сірому сюртуку, який стояв на горі.

Тринадцятого червня Наполеону підвели невеличкого чистокровного арабського коня, і він сів і поїхав галопом до одного з мостів через Німан, безперестанку оглушуваний захопленими вигуками, які він, очевидно, переносив лише тому, що не можна було заборонити їм вигуками цими виявляти свою любов до нього; але вигуки ці, супроводячи його скрізь, обтяжували його й не давали йому поринати у воєнну турботу, що охопила його з того часу, як він приєднався до війська. Він проїхав по одному з мостів, що гойдалися на човнах, на той бік, круто звернув

1 Москва, священне місто,

2 Хай живе імператор!

3 Імператор? Ой як він сам візьметься, діло закипить. Тепер походимо! Йй-богу... Он він... Ура, імператор! Так ось вони, азійські степи... Одначе паскудна країна. До побачення, Боше. Я тобі залишу кращий палац у Москві. Якщо мене зроблять губернатором Індії, я тебе зроблю міністром Кашміру... Ура! Он він! Бачиш його? Я його двічі, як тебе, бачив. Маленький капрал... Я бачив, як він начепив хреста одному з стариків... Ура, імператор!..

ліворуч і галопом поїхав у напрямі до Ковно, супроводжуваний гвардійськими кінними єгерями, які в захваті, завмираючи від шастя, розчищали дорогу по військах, їдучи попереду нього. Під'їхавши до широкої річки Білії, він зупинився біля польського уланського полку, що стояв на березі.

— Віват! — так само захоплено кричали поляки, розстроюючи фронт, і чавили один одного,¹ щоб тільки побачити його. Наполеон оглянув річку, зліз з коня і сів на колоду, що лежала на березі. На безсловесний знак йому подали трубу, підбіг щасливий паж, Наполеон поклав трубу на його спину і став дивитись на той бік. Потім він заглибився в розглядання аркуша карти, розкладеного між колодами. Не підводячи голови, він

сказав щось, і двоє його ад'ютантів помчали до польських уланів.

— Що? Що він сказав? — чулося в рядах польських уланів, коли один ад'ютант підлетів до них.

Було наказано знайти брід і перейти на той бік. Польський уланський полковник, красивий старий чоловік, розчервонівшись і плутаючись у словах од хвилювання, спитав ад'ютанта, чи дозволено йому буде перепливати із своїми уланами річку, не шукаючи броду. Він, явно боячись, що йому відмовлять, як хлопчик, який просить дозволу сісти на коня, просив, щоб йому дозволили перепливати річку на очах в імператора. Ад'ютант сказав, що, певно, імператор не буде незадоволений цим надмірним запалом.

Як тільки ад'ютант сказав це, старий вусатий офіцер із щасливим обличчям і блискучими очима, піднявши вгору шаблю, прокричав "Віват!" і, скомандувавши уланам іти за ним, пришпорив коня і під'їхав до річки. Він злісно штовхнув коня, що зам'явся під ним, і гулькнув у воду, простуючи вглиб до бистрини. Сотні уланів позіскакували за ним. Було холодно й моторошно на середині і на бистрині. Улани чіплялися один за одного, падаючи з коней. Коні деякі топилися, топились і люди, решта намагалися пливти вперед на той бік і пишалися тим, що, хоч за півверсти є переправа, вони пливуть і топляться в цій річці під поглядом чоловіка, який сидить на колоді і навіть не дивиться на те, що вони роблять. Коли ад'ютант, повернувшись, вибрав слушну хвилину і дозволив собі звернути увагу імператора на відданість поляків його особі, маленький чоловік у сірому сюртуку підвівся і, підкликавши до себе Бертє, став ходити з ним туди й сюди по березі, даючи йому накази і зрідка незадоволено позираючи на уланів, які, потопаючи, не давали йому зосередитись.

Для нього було не новим переконання в тому, що присутність його на всіх кінцях світу, від Африки до степів Московії, однаково вражає і кидає людей у шал самозабуття. Він велів подати собі коня і поїхав до своєї стоянки.

Чоловік сорок уланів потонуло в річці, незважаючи на вислані на допомогу човни. Більшість прибилася назад до цього берега. Полковник і декілька чоловік перепливали ріку і насилу вилізли на той берег. Але як тільки вони вилізли в намокломu одязі, з якого струмками стікала вода, вони закричали "Віват!", захоплено дивлячись на те місце, де стояв Наполеон, але де його вже не було, і в ту хвилину вважали себе щасливими.

Увечері Наполеон між двома розпорядженнями — одне про те, щоб якнайшвидше доставити заготовлені фальшиві російські асигнації для ввозу в Росію, і друге про те, щоб розстріляти саксонця, в перехопленому листі якого знайдено відомості про розпорядження по французькій армії,— зробив третє розпорядження— про зачислення польського полковника, що без потреби кинувся в ріку, до когорти честі (Légion d'honneur), главою якої був сам Наполеон.

Quos vult perdere—dementat¹.

III

Російський імператор тимчасом понад місяць уже жив у Вільні, роблячи огляди і

маневри. Ніщо не було готове для війни, якої всі чекали і для готування до якої імператор приїхав з Петербурга. Загального плану дій не було. Вагання щодо того, який план з усіх запропонованих треба прийняти, ще більш посилювались після місячного перебування імператора в головній квартирі. У кожній з трьох армій був окремий головнокомандуючий, але загального начальника над усіма арміями не було, і імператор не приймав на себе цього звання.

Чим довше жив імператор у Вільні, тим менше готувались до війни, втомившись від чекання її. Всі прагнення людей, які оточували государя, здавалося, були спрямовані тільки на те, щоб змушувати государя, приємно проводячи час, забувати про навислу війну.

Після багатьох балів та свят у польських магнатів, у придворних і в самого государя, у червні місяці одному з польських генерал-ад'ютантів государя спало на думку дати обід та бал государеві од імені його генерал-ад'ютантів. Цю думку радісно прийняли всі. Государ дав згоду. Генерал-ад'ютанти зібрали підпискою гроші. Особу, яка найбільш могла бути приємною государеві, було запрошено бути господинею балу. Граф Бенігсен, поміщик Віленської губернії, запропонував свій заміський дім для цього свята, і 13 червня було призначено бал, обід, катання на човнах і фейерверк у Закреті, заміському домі графа Бенігсена.

Того самого дня, в" який Наполеон дав наказ про перехід

1 Кого хоче погубити — позбавить розуму.

через Німан і передові війська його, відтіснивши козаків, перейшли російський кордон, Олександр проводив вечір на дачі Бенігсена — на балу, що давали генерал-ад'ютанти.

Було веселе, блискуче свято; знавці справи казали, що рідко збиралося в одному місці стільки красунь. Графиня Безухова серед інших російських дам, що приїхали за государем з Петербурга у Вільну, була на цьому балу, затьмарюючи своєю важкою, так званою російською красою витончених польських дам. Вона була помічена, і государ удостоїв її танцю.

Борис Друбецькой, *en garçon* (холостяком), як він казав, залишивши свою дружину в Москві, був також на цьому балу і, хоч не генерал-ад'ютант, був учасником на велику суму в підписці для балу. Борис тепер був багатою людиною; він далеко пішов у почестях, уже не шукав покровительства, а нарівні стояв з вищими із своїх ровесників.

О дванадцятій годині ночі ще танцювали. Елен, не маючи гідного кавалера, сама запропонувала мазурку Борисові. Вони сиділи в третій парі. Борис, байдуже поглядаючи на блискучі оголені плечі Елен, що виступали з темної газової з золотом сукні, розповідав про давніх знайомих і разом з тим, непомітно для самого себе і для інших, ні на секунду не переставав спостерігати государя, що був у тій самій залі. Государ не танцював; він стояв у дверях і зупиняв то тих, то інших тими ласкавими словами, які лише він вмів говорити. >

Коли почалась мазурка, Борис бачив, що генерал-ад'ютант Балашов, один з найближчих до государя, підійшов і не по-придворному зупинився близько від нього.

Государ розмовляв з польською дамою. Поговоривши з дамою, він глянув запитливо і, вадно зрозумівши, що Балашов зробив так лише тому, що на це були важливі причини, злегка кивнув дамі і повернувся до Балашова. Тільки-но Балашов почав говорити, як подив з'явився на обличчі в государя. Він узяв під руку Балашова і пішов з ним через залу, несвідомо для себе розчищаючи з обох боків сажнів на три ^широку дорогу, з якої уступалися перед ним. Борис помітив, що в той час, як государ пішов з Балашовим, в Аракчєєва було схвильоване обличчя; він, спідлоба поглядаючи на государя й сопучи червоним носом, виступив з натовпу, ніби сподіваючись, що государ звернеться до нього. (Борис зрозумів, що Аракчєєв заздрить Балашову і незадово-лений з того, що якусь, очевидно важливу, новину не через нього передано государеві.)

Але государ з Балашовим пройшли, не помічаючи Аракчєєва, через вихідні двері в освітлений сад. Аракчєєв, притримуючи шпагу і злобно озираючись круг себе, пройшов кроків за двадцять позад них.

Поки Борис робив чергові фігури мазурки, його не переставала мучити думка про те, яку новину привіз Балашов і яким би чином вивідати її раніш за інших.

У фігурі, де йому треба було вибирати дам, шепнувши Елен, що він хоче запросити графиню Потоцьку, яка, здається, вийшла на балкон, він, ковзаючи ногами по паркету, вибіг у вихідні двері в сад і, помітивши государя, який входив з Балашовим на терасу, припинився. Государ з Балашовим простували до дверей. Борис, захапавшись, начебто не встигнувши відступитися, шанобливо притиснувся до одвірка й нагнув голову.

Государ з хвилюванням особисто ображеної людини доказував такі слова:

— Без оголошення війни вступити в Росію! Я помирюсь лише тоді, коли жодного озброєного ворога не залишиться на моїй землі,— сказав він. Як здалося Борису, государеві приємно було промовити ці слова: він був задоволений з форми висловлення своєї думки, але був незадоволений з того, що Борис почув сказане.

— Щоб ніхто не знав!—додав государ, нахмурившись. Борис зрозумів, що це стосувалось його, і, заплющивши очі, трошки нахилив голову. Государ знову увійшов до зали і ще з півгодини пробув на балу.

Борис перший почув звістку про перехід французьких військ через Німан і завдяки цьому мав нагоду показати деяким важним особам, що багато чого, прихованого від інших, він може знати, і тим самим мав нагоду піднятися вище в очах цих осіб.

Несподівана звістка про перехід французів через Німан була особливо несподівана після місяця даремного чекання, і на балу! Государ, в першу хвилину одержання звістки, під впливом обурення та образи, знайшов той вислів, що згодом став славнозвісним, вислів, який самому йому сподобався і цілком передавав його почуття. Повернувшись додому з балу, государ о другій годині ночі послав за секретарем Шишковим і велів написати наказ військам та рескрипт до фельдмаршала кн*: я Салтикова, в якому він вимагав, щоб неодмінно були вміщені слова про те, що він не помириться доти, поки хоч один озброєний француз залишиться на російській землі.

Другого дня було написано такого листа Наполеону: "Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre

Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Koufakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais pu me faire supposer que cette démarche

servirait jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître, combien j* le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc. (signé) Alexandre"1.

IV

13 червня о другій годині ночі, государ, покликавши до себе Балашова і прочитавши йому свого листа до Наполеона, наказав йому одвезти цього листа й особисто передати французькому імператорові. Виряджаючи Балашова, государ знову повторив йому слова про те, що він не помириться доти, поки залишиться хоч один озброєний ворог на російській землі, і наказав неодмінно передати ці слова Наполеону. Государ не написав цих слів у листі до Наполеона, бо він, з його тактом, почував, що слова ці незручні для передачі в ту хвилину, коли робиться остання спроба до примирення; але він наказав Балашову неодмінно передати їх особисто Наполеону.

Виїхавши вночі з 13-го на 14-е, Балашов у супроводі сурмача та двох козаків вдосвіта приїхав у село Риконти, на французькі аванпости по цей бік Німану. Його зупинили французькі кавалерійські вартові.

і 1 Государю брате мій! Вчора дійшло до мене, що, незважаючи на прямотушність, з якою дотримувався я своїх зобов'язань щодо вашої імператорської величності, війська ваші перейшли російські кордони, і лише тепер одержав з Петербурга ноту, якою граф Лорістон сповіщає мене, з приводу цього вторгнення, що ваша величність вважає себе в неприязних стосунках зі мною з того часу, як князь Куракін зажадав свої паспорти. Причини, якими герцог Бассано обґрунтовував свою відмову видати ці паспорти, ніколи не могли б змусити мене припускати, щоб вчинок мого посла став приводом до нападу. І насправді, він не мав на те від мене повеління, як заявив він сам; і тільки-но я взяв про це, то негайно висловив своє незадоволення князеві Куракіну, звелівши йому виконувати, як і раніш, доручені йому обов'язки. Якщо ваша величність не схильні проливати кров наших підданих через таке непорозуміння і якщо ви згодні вивести свої війська з російських володінь, то я залишу поза увагою все, що сталося, і угода між нами буде можливою. В противному разі, я буду змушений відбивати напад,

який нічим не був викликаний з мого боку. Ваша величність ще маєте можливість звільнити людство від даха нової війни.

Окюе к(андр.

2 Війна і мир.

17

Коли Балашов під'їжджав, французький гусарський унтер-офіцер, у малиновому мундирі і в волохатій шапці, крикнув на нього, наказуючи йому зупинитися. Балашов не відразу зупинився, а повільно їхав далі дорогою.

Унтер-офіцер, насупившись і пробурчавши якусь лайку, рушив конем на Балашова, взявся за шаблю і грубо крикнув на російського генерала, питаючи його, чи не оглух він, що не чув того, що йому кажуть. Балашов назвав себе. Унтер-офіцер послав солдата до офіцера.

Не звертаючи на Балашова уваги, унтер-офіцер почав говорити з товаришами про свою полкову справу і не дивився на російського генерала.

Незвичайно чудно було Балашову після близькості до вищої влади й могутності, після розмови три години тому з государем і взагалі звиклому по своїй службі до шани, бачити тут, на російській землі, це вороже, а головне — неповажливе стаз-лення до себе грубої сили.

Сонце тільки починало підніматися з-за хмар; в повітрі було свіжо й росяно. Дорогою з села виганяли череду. В полях один 8а одним, як бульки в воді, зринали, чувикаючи, жайворонки.

Балашов оглядався круг себе, чекаючи на приїзд офіцера 8 села. Російські козаки, сурмач і французькі гусари мовчки врівдаль дивилися одні на одних.

Французький гусарський полковник, очевидно, щойно з постелі, виїхав з села на красивому, ситому сивому коні в супроводі двох гусарів. Франтовитий вигляд офіцера, солдатів і коней свідчив про достаток.

Це був той перший час кампанії, коли війська ще перебували в справності, майже такий, як під час оглядової, мирної діяльності, тільки з відтінком чепуристої войовничості в одягу і з моральним відтінком тієї веселості та заповзятливості, які завжди супроводять початки кампаній.

Французький полковник насилу тамував позіхи, але був чемний і, як видно, розумів усе значення Балашова. Він провів його повз своїх солдатів за цеп і повідомив, що бажання його бути представленим імператору буде, певно, зараз же виконано, бо імператорська квартира, скільки він знає, знаходиться недалеко.

Вони проїхали село Риконти, повз французькі гусарські конов'язі, повз вартових і солдатів, які віддавали честь своєму полковникові і з цікавістю оглядали російський мундир, і виїхали на другий бік села. Полковник сказав, що за два кілометри стоїть начальник дивізії, який прийме Балашова і проведе його 8а призначенням.

Сонце вже піднялося і весело блищало на яскравій зелені.

Тільки-но вони виїхали за корчму на гору, як назустріч їм з-під гори з'явилася купка вершників, попереду якої на вороному коні з блискучою на сонці збруєю їхав

високий на зріст чоловік у капелюсі з пір'їнами, з чорним, завитим по плечі во-

лоссям, у червоній мантиї і з довгими ногами, випнутими вперед, як їздять французи. Чоловік цей поїхав галопом назустріч Балашову, виблискуючи і розвіваючись на яскравому червневому сонці своїми пір'їнами, камінцями й золотими галунами.

Балашов уже був на відстані двох коней від вершника у браслетах, пір'їнах, у намисті та золоті, який з театральнo-урочистим обличчям їхав йому назустріч, коли Юльнер, французький полковник, шанобливо прошепотів: "Le roi de Naples"¹. Справді, це був Мюрат, якого називали тепер неаполітанським королем. Хоча й було зовсім незрозуміло, чому він був неаполітанським королем, але його називали так, і він сам був переконаний у цьому і тому мав більш урочистий і пихатий вигляд, ніж до того. Він був такий упевнений в тому, що він справді неаполітанський король, що коли, напередодні від'їзду з Неаполя, під час його прогулянки з дружиною по вулицях, кілька італійців прокричали йому "Viva il re!"², він з сумовитою усмішкою повернувся до дружини і сказав: "Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!"³ 5

Але, хоч він твердо вірив у те, що він був неаполітанський король, і хоч він співчував у горі своїм підданим, яких покидав, останнім часом, після того, як йому наказано було знову стати на службу, і особливо після побачення з Наполеоном у Данцігу, коли августійший шурина сказав йому: "Je vous ai fait Roi pour régner à ma manière, mais pas à la vôtre"⁴,—він весело взявся за знайоме йому діло і, як застояний, але не зажирілий кінь, відчувши себе в упряжці, загравав у голоблях і, вирядившись якомога строкатіше й дорожче, веселий і вдоволений, гасав, сам не знаючи куди і чого, по дорогах Польщі.

Побачивши російського генерала, він по-королівському, урочисто, відкинув назад голову з завитим по плечі волоссям і запитливо подивився на французького полковника. Полковник шанобливо повідомив його величність про значення Балашова, прізвища якого він не міг вимовити.

— De Bal-macheve! — сказав король (своєю рішучістю перемагаючи трудність, що стояла перед полковником),— charmé de faire votre connaissance, général⁵, — додав він з королівсько-ласкавим жестом. Як тільки король став говорити голосно і швидко, вся королівська гідність миттю покинула його, і він, сам не помічаючи, перейшов у властивий йому тон добродушної фамільярності. Він (поклав свою руку на холку коня Балашова.

— Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît⁶,— сказав він, наче жалкуючи про обставину, від нього незалежну.

1 Король неаполітанський.

2 Хай живе король!

3 Нещасні, вони не знають, що я їх завтра покидаю!

4 Я вас зробив королем, щоб ви царювали не по-своєму, а по-моєму,

6—Бальмашев, дуже приємно познайомитися з вами, генерале,

6— Ну, що ж, генерале, справа, здається, йде до війни,

— Sire,— відповів Балашов,— *l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit*¹,—сказав Балашов, у всіх відмінках вживаючи *Votre Majesté*², з неминучою афектацією частого вживання титулу, звертаючись до особи, для якої титул цей ще новина.

Обличчя Мюрата сяяло дурним вдоволенням, коли він слухав *monsieur de Balachoff*. Але *royauté oblige*³: він почував доконечну потребу переговорити з посланником Олександра про державні справи, як король і союзник. Він зліз з коня і, взявши під руку Балашова й відійшовши на кілька кроків від почту, що шанобливо дожидався, почав ходити з генералом туди й сюди, намагаючись говорити значущо. Він згадав про те, що імператор Наполеон ображений з вимоги вивести війська з Пруссії, особливо відтоді, як ця вимога стала всім відомою і відколи цим ображено гідність Франції. Балашов сказав, що у вимозі цій нема нічого образливого, бо... Мюрат перебив його:

— То ви ©важаєте призвідником не імператора Олександра?— спитав він несподівано з добродушно-дурною усмішкою. V

Балашов сказав, чому він справді гадав, що починателем війни був Наполеон.

— *Eh, mon cher général*,— знову перебив його Мюрат,— *je désire de tout mon coeur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible*⁴,— сказав він тоном розмови слуг, які бажають залишитись добрими друзями, незважаючи на сварку між панами. І він почав розпитувати про великого князя, про його здоров'я і перейшов на спогади про весело й забавно проведений з ним час у Неаполі. Потім раптом, неначе згадавши про свою королівську гідність, Мюрат урочисто вирівнявся, став у ту ж позу, в якій він стояв на коронації, і, помахуючи правою рукою, сказав:—*Je ne vous retiens plus, général; je souhaite le succès de votre mission*⁵,— і, розвіваючись червоною гаптованою мантиєю та пір'їнами і виблискуючи коштовностями, він пішов до почту, що шанобливо чекав його.

Балашов поїхав далі, гадаючи вельми скоро, як обіцяв Мюрат, бути представленим самому Наполеону. Але замість скорої зустрічі з Наполеоном, вартіві піхотного корпусу Дазу знову так само затримали його біля другого селища, як і в

1 — Государ, імператор російський не бажає її, як ваша величність зво-лите бачити,

2 ваша величність,

3 королівське звання має свої обов'язки:

4 — Ах, дорогий генерале, я бажаю від усієї душі, щоб імператори покінчили справу між собою і щоб війна, почата проти моєї волі, закінчилась якнайшвидше,

5 — Я вас не затримую більш, генерале; бажаю успіху вашому посольству, передовому цепу, і викликаний ад'ютант командира корпусу провів його в село до маршала Даву.

V

Даву був Аракчєєв імператора Наполеона — Аракчєєв не боягуз, але такий самий справний і жорстокий; він так само не вмів виявляти свою відданість інакше як

жорстокістю.

В механізмі державного організму потрібні ці люди, як потрібні вовки в організмі природи, і вони завжди є, зажди з'являються і держаться, хоч якою невідповідною здається їх присутність і близькість до глави уряду. Тільки цією необхідністю можна пояснити те, як міг неосвічений, непридворний, жорстокий Аракчєєв, що особисто викидав вуса гренадерам і, маючи слабкі нерви, не переносив небезпеки,— як міг він триматися в такій силі при рицарськи-благородному і ніжному характері Олександра.

Балашов застав Даву в повітці селянської оселі; маршал сидів на барилі і займався письмовими роботами (він перевіряв рахунки). Ад'ютант стояв біля нього. Можна було знайти краще приміщення, але маршал Даву був одним з тих людей, які навмисне ставлять себе в' найпохмуріші умови життя, для того, щоб мати право бути похмурими. Вони для того ж завжди квапливо і вперто заняті. "Де тут думати про щасливу сторону людського життя, коли, ви бачите, я на барилі сиджу в брудній повітці і працюю",— говорив вираз його обличчя. Головна втіха і потреба цих людей полягає в тому, щоб, зустрівши пожвавлення життя, кинути цьому пожвавленню в очі свою понуру, вперту діяльність. Цю приємність зробив собі Даву, коли до нього ввели Балашова. Він ще більш заглибився в свою роботу, коли ввійшов російський генерал, і, глянувши через окуляри на жваве, під враженням прекрасного ранку та бесіди з Мюратом, обличчя Балашова, не встав, не поворушився навіть, а ще більш насупився і злобно усміхнувся.

Помітивши по обличчю Балашова, що цей прийом справив на нього неприємне враження, Даву підвів голову і холодно спитав, чого йому треба.

Гадаючи, що такий прийом міг бути зроблений йому лише тому, що Даву не знає, що він генерал-ад'ютант імператора Олександра і навіть представник його перед Наполеоном, Балашов поспішив повідомити про своє звання і значення. Всупереч сподіванню його, Даву, вислухавши Балашова, став ще суворішим і грубішим.

— Де ж ваш пакет? — сказав він.—*Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur*¹.

1 — Дайте мені його, я надішлю імператорові.

Балашов сказав, що він має наказ особисто передати пакет самому імператорові.

— Накази вашого імператора виконуються в вашій армії, а тут, — сказав Даву,— ви повинні робити те, що вам кажуть.

І наче для того, щоб іще більше дати відчуті російському генералові його залежність від грубої сили, Даву послав ад'ютанта за черговим.

Балашов вийняв пакет, в якому був лист государя, і поклав його на стіл (за стіл правила покладені на дві бочки дверей, на яких стирчали відірвані завіси). Даву взяв пакет і прочитав надпис.

— Ви маєте цілковите право виявляти і не виявляти до мене пошану,— сказав Балашов.— Але дозвольте вам сказати, що я маю честь носити звання генерал-ад'ютанта його величності...

Даву глянув на нього мовчки, і вираз якогось хвилювання і збентеження на обличчі в Балашова, як видно, дав йому задоволення.

— Вам буде виявлено належне,— сказав він і, поклавши конверт до кишені, вийшов

з повітки.

Через хвилину ввійшов ад'ютант маршала пан де-Кастре і провів Балашова у приготовлене для нього приміщення.

Балашов обідав цього дня в повітці з маршалом на тій самій дошці на бдчках.

Другого дня Даву виїхав рано-вранці і, запросивши до себе Балашова, значущо сказав йому, що він просить його залишатися тут, просуватися разом з багажем, якщо вони матимуть на те наказ, і не розмовляти ні з ким, крім пана де-Кастре.

Після чотириденної відокремленості Балашова, нудьги, свідомості своєї підвладності та безпорадності, особливо дошкульної після того середовища могутності, в якому він так недавно перебував, після декількох переходів разом з багажами маршала і з французькими військами, що займали всю місцевість, Балашова привезено було в Вільну, захоплену тепер французами, на ту саму заставу, з якої він виїхав чотири дні тому.

Другого дня імператорський камергер, monsieur de Turenne¹, приїхав до Балашова і передав йому бажання імператора Наполеона удостоїти його аудієнції.

Чотири дні тому біля того самого будинку, до якого підвезли Балашова, стояли Преображенського полку вартові, а тепер стояли два французьких гренадери в розкритих на грудях синіх мундирах і в волохатих шапках, конвой гусарів та уланів і блискучий почет ад'ютантів, пажів та генералів які навколо —верхового коня, що стояв біля ґанку, і Наполеонового мамелюка Руста́на чекали виходу Наполеона. Наполеон приймав Балашова в тому самому будинку в Вільні, з якого виряджав його Олександр.

1 граф Тюрен,

Незважаючи на звичку Балашова до придворної урочистості, розкіш і пишнота Наполеонового двора вразили його.

Граф Тюрен ввів його у велику приймальню, де дожидалось багато генералів, камергерів та польських магнатів, з яких багатьох Балашов бачив при дворі російського імператора. Дюрок сказав, що імператор Наполеон прийме російського генерала перед своєю прогулянкою.

По кількох хвилинах чекання черговий камергер вийшов у велику приймальню і, чемно вклонившись Балашову, запросив його йти за ним.

Балашов увійшов до маленької приймальні, з якої одні двері вели до кабінету, до того самого кабінету, що з нього виряджав його російський імператор. Балашов простояв хвилин зо дві, чекаючи. За дверима почулися поспішні кроки. Швидко відчинилися обидві половинки дверей, усе затихло, і з кабінету залунали інші, тверді, рішучі кроки: це був Наполеон. Він щойно закінчив свій туалет для верхової їзди. Він був у синьому мундирі, розкритому над білим жилетом, що спускався на круглий живіт, у білих лосинах, які обтягали гладкі стегна коротких ніг, і в ботфортах. Коротке волосся його, очевидно, щойно було причесане, але одно пасмо волосся спускалося донизу над серединою широкого лоба. Біла, пухла шия його різко виступала з-за чорного коміра мундира; від нього пахло одеколоном. На молоджавому, повному обличчі його з виступаючим підборіддям був вираз ласкавої і величної імператорської привітності.

Він вийшов, швидко подригуючи на кожному кроці й відкинувши трохи назад голову. Уся його потовстіла, коротка постать з широкими, товстими плечима і мимоволі виставленим вперед животом та грудьми мала той показний, поважний вигляд, що його мають сорокалітні люди, які живуть у розкоші. Крім того, видно було, що він цього дня був у дуже гарному настрої.

Він кивнув головою, відповідаючи на низький і шанобливий уклін Балашова, і, підійшовши до нього, зараз же почав говорити, як людина, яка дорожить кожною хвилиною свого часу і не принижується до того, щоб приготувляти свої промови, а впевнена, що завжди скаже добре і те, що треба.

— Здрастуйте, генерале! — сказав він. — Я одержав листа імператора Олександра, який ви доставили, і дуже радий вас бачити. — Він глянув в обличчя Балашова своїми великими очима і зараз же став дивитись повз нього

Очевидно було, що його не цікавила анітрохи особа Балашова. Видно було, що тільки те, що відбувалося в його душі, мало інтерес для нього. Все, що було поза ним, не мало для нього значення, бо все на світі, як йому здавалося, залежало тільки від його волі.

— Я не бажаю і не бажав війни, — сказав він, — але мене вимусили до неї. Я й тепер (він сказав це слово з наголосом) ладен прийняти всі пояснення, які ви можете дати мені. — І він ясно і коротко почав викладати причини свого незадоволення проти російського уряду.

Судячи з помірно-спокійного і дружелюбного тону, з яким говорив французький імператор, Балашов був твердо переконаний, що він бажає миру і має намір вступити в переговори.

— Sire! L'Empereur, mon maître¹, — почав Балашов давно приготовану промову, коли Наполеон, закінчивши свою промову, запитливо глянув на російського посла; але погляд звернених на нього очей імператора збентежив його. "Ви збентежені — заспокойтеся", — наче сказав Наполеон, з ледве помітною усмішкою оглядаючи мундир і шпагу Балашова. Балашов опанував себе і почав говорити. Він сказав, що імператор Олександр не вважає за достатню причину для війни вимогу паспортів з боку Куракіна, що Куракін повівся так — самовільно і без згоди на те государя, що імператор Олександр не бажає війни і що з Англією нема ніяких стосунків.

— Ще нема, — вставив Наполеон і, неначе боячись віддатися своєму почуттю, нахмурився і — злегка кивнув головою, даючи цим відчутти Балашову, що він може продовжувати.

Висловивши все, що йому було наказано, Балашов сказав, що імператор Олександр бажає миру, але не почне переговорів інакше, як з тією умовою, щоб... Тут Балашов зам'явся: він згадав ті слова, яких імператор Олександр не написав у листі, але які наказав неодмінно вставити у рескрипт Салтикову і які наказав Балашову передати Наполеону. Балашов пам'ятав ці слова: "поки жоден озброєний ворог не залишиться на землі російській", але якесь складне почуття стримало його. Він не міг сказати цих слів, хоч і хотів це зробити. Він зам'явся і сказав: з умовою, щоб французькі війська

відступили за Німан.

Наполеон помітив збентеження Балашова, коли той казав останні слова; обличчя його здригнулося, ліва литка почала розмірено тремтіти. Не сходячи з місця, він голосом, більш високим і поспішним, ніж досі, почав говорити. Під час подальшої розмови Балашов, не раз опускаючи очі, мимохіть спостерігав тремтіння лівої литки Наполеона, що тим більш посилювалось, чим більш він підвищував голос.

— Я бажаю мару не менш за імператора Олександра, — почав він.— Чи не я вісімнадцять місяців роблю все, щоб одержати його? Я вісімнадцять місяців чекаю пояснень. Але для того, щоб почати переговори, чого вимагають від мене? — сказав він, нахмурившись і роблячи енергійно запитливий жест своєю маленькою, білою і пухлою рукою.

— Відступу військ за Німан, государю,— сказав Балашов.

1 — Ваша величність! Імператор, государ мій,

— За Німан?! — перепитав Наполеон.— То тепер ви хочете, щоб відступили за Німан — тільки за Німан? — повторив Наполеон, прямо глянувши на Балашова.

Балашов шанобливо нахилив голову.

Замість вимоги чотири місяці тому відступити з Померанії, тепер вимагали відступити тільки за Німан. Наполеон швидко повернувся і став ходити по кімнаті.

— Ви кажете, що від мене вимагають відступити за Німан для того, щоб почати переговори; але від мене вимагали цілком так само два місяці тому відступу за Одер і Віслу і, незважаючи на те, ви згодні провадити переговори.

Він мовчки пройшов від одного кутка кімнати до другого і знову зупинився навпроти Балашова. Обличчя його неначе скам'яніло в своєму строгому виразі й ліва нога тремтіла ще швидше, ніж перше. Це тремтіння лівої литки Наполеон знав за собою. *La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi*¹,— казав він згодом.

— Такі пропозиції, як та, щоб очистити Одер і Віслу, можна робити принцу Баденському, а не мені,— цілком несподівано для себе, майже скрикнув Наполеон.— Якби ви дали мені Петербург і Москву, я б не прийняв цих умов. Ви кажете, я почав цю війну? А хто перше приїхав до армії?— імператор Олександр, а не я. І ви пропонуєте мені переговори тоді, як я витратив мільйони, тоді, як ви в союзі з Англією, і коли ваше становище скрутне — ви пропонуєте мені переговори! А яка мета вашого союзу з Англією? Що вона дала вам?— говорив він квапливо, очевидно вже спрямовуючи свою промову не на те, щоб висловити вигоди укладення миру та обміркувати його можливість, а лише на те, щоб довести і свою правоту, і свою силу, і щоб довести неправоту й помилки Олександра.

Вступ його промови було зроблено, очевидно, з метою виказати вигоду свого становища й показати, що, незважаючи на те, він приймає відкриття переговорів. Але він уже почав говорити, і чим більше говорив, тим менше він був спроможний керувати своєю мовою.

Вся мета його промови тепер уже явно полягала в тому, щоб тільки піднести себе і

зневажити Олександра, тобто зробити саме те, чого він найменше хотів на початку побачення.

— Кажуть, ви уклали мир з турками? Балашов ствердно нахилив голову.

— Мир укладено...— почав він. Але Наполеон не дав йому говорити. Йому, видно, треба було говорити самому, і він говорив далі з тим красномовством і нестриманістю роздратовання, до якого такі схильні розбещені люди.

— Так, я знаю, ви уклали мир з турками, не одержавши Молдавії і Валахії. А я дав би вашому государеві ці провінції

" Тремтіння моєї лівої литки є велика ознака,

так само, як" я дав йому Фінляндію. Так,— продовжував він,— я обіцяв і дав би імператору Олександрові Молдавію і Валахію, а тепер він не матиме цих прекрасних провінцій. Він би міг, проте, приєднати їх до своєї імперії, і в одно царювання він би розширив Росію від Ботнічної затоки до гирла Дунаю. Катерина Велика не могла б зробити більше,— говорив Наполеон, дедалі більше запалюючись, ходячи по кімнаті і повторюючи Балашову майже ті самі слова, які він казав самому Олександрові в Тільзіті.— *Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! quel beau règne, quel beau règne!* — повторив він кілька разів, зупинився, вийняв золоту табакерку з кишені й жадібно потягнув з неї носом.

— *Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre!*¹ Він з жалем глянув на Балашова, і тільки-но Балашов хотів зауважити щось, як він знову поспішно перебив його.

— Чого він міг бажати й шукати такого, чого б він не знайшов у моїй дружбі?...— сказав Наполеон, з подивом знизуючи плечима.— Ні, він вважав за краще оточити себе моїми ворогами, і ким же?—продовжував він.— Він прикликав до себе Штейнів, Армфельдів, Бенігсенів, Вінцінгероде. Штейн — вигнаний із своєї вітчизни зрадник, Армфельд — розпусник і інтриган, Вінцінгероде — втеклий підданий Франції, Бенігсен трохи більш військовий, ніж інші, та все-таки нездібний, він нічого не вмів зробити в 1807 році і повинен би викликати в імператорові Олександрі жахливі спогади... Припустімо, якби вони були здібні, можна б їх використовувати,— продовжував Наполеон, ледве встигаючи словом поспівати за міркуваннями, що безперестанно виникали і показували йому його правоту або силу ^а це в його розумінні було одне й те ж),— але й того нема: вони не годяться ні для війни, ні для миру! Барклай, кажуть, більш тямущий за них усіх; та я цього не скажу, судячи з його перших рухів. А вони що роблять, що роблять усі ці придворні! Пфуль пропонує, Армфельд сперечається, Бенігсен розглядає, а Барклай, покликаний діяти, не знає, на що зважитись, і час минає. Лише Багратіон — військова людина. Він дурний, але в нього є досвідченість, окомір і рішучість... І яку роль грає ваш молодий государ у цьому неподобному натовпі? Вони його компрометують і на нього звалюють відповідальність за все, що відбувається. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général*²,—сказав він, очевидно посилаючи ці слова просто як виклик в обличчя государя. Наполеон знав, як бажав імператор Олександр бути полководцем.

1 — Усім цим він завдячував би моїй дружбі. О, яким прекрасним царюванням могло б бути царювання імператора Олександра! О, яким прекрасним царюванням!

2 Государ повинен перебувати при армії лише в тому разі, коли виї полководець,

— Уже тиждень, як почалась кампанія, і ви не зуміли захистити Вільну. Вас перетяли надвоє і вигнали з польських провінцій. Ваша армія ремствує.

— Навпаки, ваша величність,— сказав Балашов, який ледве встигав запам'ятовувати те, що говорилося йому, і насилу йшов за цим фейерверком слів,— війська палають бажанням...

— Я все знаю,— перебив його Наполеон,— я все знаю, і знаю число ваших батальйонів так само певно, як і моїх. У вас нема двохсот тисяч війська, а в мене втричі більше; даю вам слово честі,— сказав Наполеон, забуваючи, що це його слово честі ніяк не могло мати значення,— даю вам *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Vistule*¹. Турки вам не допомага: вони ні на що не здатні і довели це, замирившись з вами. Шведи — ними керують божевільні королі, і в цьому їх приречення. їх король був безумний; вони змінили його і взяли другого — Бернадота, який зараз же збожеволів, бо лише божевільний, будучи шведом, може укласти союзи з Росією. — Наполеон злобно усміхнувся і знову підніс до носа табакерку.

На кожну з Наполеонових фраз Балашов хотів і мав що відповідати; раз у раз він робив порух людини, яка бажає сказати щось, але Наполеон перебивав його. Проти безумства шведів Балашов хотів сказати, що Швеція є острів, коли Росія за неї; але Наполеон сердито скрикнув, щоб заглушити його голос. Наполеон був у тому стані роздратовання, в якому треба говорити, говорити й говорити, тільки для того, щоб самому собі довести свою справедливість. Балашову ставало важко: він, як посол, боявся осоромитись і почував необхідність заперечувати; але, як людина, він зіщулювався морально перед припадком безпричинного гніву, в якому, очевидно, перебував Наполеон. Він знав, що всі слова, які сказав тепер Наполеон, не мають значення, що йому самому, коли він опам'ятається, буде соромно за них. Балашов стояв, опустивши очі, дивлячись, як рухаються товсті Наполеонові ноги, і намагався уникати його погляду.

— Та що мені ці ваші союзники?— говорив Наполеон.— У мене союзники — це поляки: їх вісімдесят тисяч, вони б'ються, як леви. І їх буде двісті тисяч.

І, мабуть, ще більш обурившись з того, що, сказавши це, він сказав очевидну неправду і що Балашов у тій самій позі людини, покірної своїй долі, мовчки стояв перед ним, він круто повернувся назад, підійшов до самого обличчя Балашова і, роблячи енергійні і швидкі жести своїми білими руками, майже вакричав:

— Знайте, що коли ви настроїте Пруссію проти мене, знайте, що я зітру її з карти Європи,— сказав він з блідим,

1 слово честі, що в мене п'ятсот тридцять тисяч чоловік по цей бік Вісли.

перекривленим від злості обличчям, енергійним жестом однієї маленької руки вдаряючи по другій.— Так, я закину вас за Двіну, за Дніпро, і відбудую проти вас ту перепону, яку Європа, будучи злочинною і сліпою, дозволила зруйнувати. Так, ось що з

вами буде, ось що ви виграли, віддалившись від мене,— сказав він і мовчки пройшов кілька разів по кімнаті, здригаючись своїми товстими плечима. Він поклав у жилетну кишеню табакерку, знову вийняв її, кілька разів приставляв її до носа і зупинився навпроти Балашова. Він помовчав, глузливо подивився просто в очі Балашову і сказав тихим голосом:—*Et cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!*¹

Балашов, почувавши необхідність заперечувати, сказав, що з боку Росії справи не здаються такими тяжкими. Наполеон мовчав, не перестаючи глузливо дивитись на нього й очевидно його не слухаючи. Балашов сказав, що в Росії чекають од війни всього хорошего. Наполеон поблажливо кивнув головою, начебто кажучи: "Знаю, так казати ваш обов'язок, та ви самі в це не вірите, я переконав вас".

В кінці промови Балашова Наполеон вийняв знову табакерку, понюхав з неї і, як сигнал, стукнув двічі ногою по підлозі. Двері відчинилися; шанобливо вигинаючись, камергер подав імператорові капелюха й рукавички, другий подав носову хусточку. Наполеон, не дивлячись на них, звернувся до Балашова:

— Запевніть від мого імені імператора Олександра,— сказав він, взявши капелюха,— що я йому відданий як і раніш; я знаю його досконало і вельми високо ціную його високі якості. *Je p vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre à l'Empereur*².— І Наполеон швидко пішов до дверей. З приймальні все кинулося вперед і вниз по сходах.

VII

Після всього того, що сказав йому Наполеон, після цих вибухів гніву і після останніх сухо сказаних слів: "*Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre*", Балашов був певен, що Наполеон уже не тільки не забажає його бачити* але постарається не бачити його —ображеного посла і, головне, свідка його непристойної гарячності. Та на подив свій, Балашов через Дю-рока дістав запрошення цього дня до столу імператора.

На обіді були Бессьєр, Коленкур і Бертє.

Наполеон зустрів Балашова з веселим і привітним виглядом. Не тільки не було в ньому виразу ніяковості чи каяття за ранішній спалах, але й навпаки, він намагався підбадьорити

1 —А тимчасом яке прекрасне царювання міг би %мати ваш государ!

2 Не затримую вас більше, генерале, ви одержите мого листа до государя.

Балашова. Видно було, що вже давно для Наполеона в його переконанні не існувало можливості помилок і що в його розумінні все те, що він робив, було хорошим не тому, що воно сходилося з уявленням того, що хороше і погано, а тому, що він робив це.

Імператор був дуже веселий після своєї верхової прогулянки по Вільні, в якій юрми народу з захватом зустрічали і проводили його. В усіх вікнах вулиць, якими він проїжджав, було виставлено килими, знамена, вензелі його, і польські дами, вітаючи його, махали йому хусточками.

За обідом, посадивши біля себе Балашова, він обходився з ним не тільки привітно, але й так, неначе він і Балашова вважав у числі своїх придворних, у числі тих людей,

які співчували його планам і повинні були радіти з його успіхів. Серед розмови він заговорив про Москву і почав питати Балашова про російську столицю, не тільки як питає жадібний до знання мандрівник про нове місце, яке він має намір одвідати, а ніби з переконанням, що Балашова, як росіянина, повинна дуже тішити ця цікавість.

— Скільки населення в Москві, скільки будинків? Чи правда, що Moscou називають Moscou la sainte?¹ Скільки церков у Moscou?— питав він.

І на відповідь, що церков понад двісті, він сказав:

— Навіщо така сила церков?

— Росіяни дуже побожні,— відповів Балашов.

— А втім, велика кількість монастирів та церков є завжди ознакою відсталості народу,— сказав Наполеон, оглядаючись на Коленкура за оцінкою цієї думки.

Балашов поважливо дозволив собі не погодитися з думкою французького імператора.

— У кожної країни свої звичаї,— сказав він.

— Але вже ніде в Європі нема нічого схожого,— сказав Наполеон.

— Даруйте, ваша величність,— сказав Балашов,— крім Росії є ще Іспанія, де так само багато церков і монастирів.

Ця відповідь Балашова, що натякала на недавню поразку французів в Іспанії, була високо оцінена, як розповідав Балашов, при дворі імператора Олександра і дуже мало була оцінена тепер, за обідом Наполеона, і пройшла непомітно.

По байдужих і недомислених обличчях панів маршалів видно було, що вони не розуміли, в чому тут полягав дотеп, на який натякала інтонація Балашова. "Коли й був він, то ми не зрозуміли його або він зовсім недотепний",— говорили вирази обличчя маршалів. Так мало була оцінена ця відповідь, що Наполеон навіть зовсім не помітив її і наївно спитав Балашова про те, на які міста йде звідси оряма дорога до Москви.

1 святою?

Балашов, який був увесь час обіду на сторожі, відповів, що *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, що є багато доріг, і що в числі цих різних шляхів, є дорога на Полтаву, яку обрав Карл XII, сказав Балашов, мимоволі за-шарівшись від задоволення з влучності цієї відповіді. Не встиг Балашов доказати останніх слів: "Poltawa", як уже Коленкур заговорив про невигоди дороги з Петербурга в Москву і про свої петербурзькі спогади.

По обіді перейшли пити каву до кабінету Наполеона, що чотири дні тому був кабінетом імператора Олександра. Наполеон сів, помішуючи каву в севрській чашці, і показав на стілець біля себе Балашову.

Є в людини певний пообідній настрій, який дужче за всякі розумні причини змушує людину бути задоволеною з себе і вважати всіх за своїх друзів. Наполеон був у цьому настрої. Йому здавалося, що він оточений людьми, які обожують його. Він був переконаний, що й Балашов по його обіді був його другом і палким прихильником. Наполеон звернувся до нього з приємною і трошки глузливою усмішкою. '

— Це та сама кімната, як мені казали, в якій жив імператор Олександр. Чудно,

правда ж, генерале? — сказав він, очевидно не маючи сумніву в тому, що це звернення не могло не бути приємним його співрозмовникові, бо воно доводило перевагу його, Наполеона, над Олександром.

Балашов нічого не міг відповісти на це і мовчки нахилив голову.

— Так, у цій кімнаті, чотири дні тому, мали нараду Вінцингероде і Штейн,— так само глузливо, впевнено усміхаючись, продовжував Наполеон.— Чого я не можу зрозуміти,— сказав він,— це того, що імператор Олександр наблизив до себе всіх особистих моїх ворогів. Я цього не... розумію. Він не подумав про те, що я можу зробити те саме? — з запитанням звернувся він до Балашова, і, очевидно, ця згадка вштовхнула його знову в той слід ранішнього гніву, що був ще свіжий у ньому.

— І хай він знає, що я це роблю,— сказав Наполеон, встаючи і відштовхуючи рукою свою чашку.— Я вижену з Німеччини всіх його родичів, Віртемберзьких, Баденських, Веймар-ських... так, я вижену їх. Хай він готує для них притулок у Росії!

Балашов нахилив голову, виглядом своїм показуючи, що він бажав би відкланятися, і слухає тільки тому, що він не може не слухати того, що йому говорять. Наполеон не помічав цього виразу; він звертався до Балашова не як до посла свого ворога, а як до людини, яка тепер цілком віддана йому і повинна радіти з приниження свого колишнього володаря.

— І нащо імператор Олександр прийняв начальство над

1 як усяка дорога, за прислів'ям, веде в Рим, так і всі дороги ведуть у Москву, військами? До чого це? Війна моє ремесло, а його справа царювати, а не командувати військами. Нащо він узяв на себе таку відповідальність?

Наполеон знову взяв табакерку, мовчки пройшовся кілька разів по кімнаті і раптом несподівано підійшов до Балашова і, ледь усміхнувшись, так впевнено, швидко, просто, неначе він робив яку-небудь не тільки важливу, але й приємну для Балашова справу, підняв руку до обличчя сорокалітнього російського генерала і, взявши його за вухо, злегка смикнув, усміхнувшись лише губами.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur¹ вважалося дуже великою честю і ласкою при французькому дворі.

— Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?² — сказав він, наче смішно було бути в його присутності будь-чийм courtisan і admirateur³, крім його, Напо* леона.

— Чи готові коні для генерала? — додав він, трошки нахилиючи голову у відповідь на уклін Балашова.

— Дайте йому моїх, йому далеко їхати...

Лист, якого привіз Балашов, був останній лист Наполеона до Олександра. Всі подробиці розмови було передано російському імператорові, і війна почалась.

VIII

Після побачення свого в Москві з П'єром князь Андрій поїхав до Петербурга в справах, як він сказав своїм рідним, а по суті для того, щоб зустріти там князя Анатолія Курагіна, якого він вважав за необхідне зустріти. Курагіна, про якого він розпитав,

приїхавши до Петербурга, там уже не було. П'єр дав знати своєму шуринові, що князь Андрій їде за ним. Ана-толь Курагін зараз же одержав призначення від військового міністра і виїхав у Молдавську армію. В цей же час у Петербурзі князь Андрій зустрів Кутузова, с^ого колишнього, завжди прихильного до нього, генерала, і Кутузов запропонував йому їхати з ним разом у Молдавську армію, куди старого генерала призначено було головнокомандуючим. Князь Андрій, одержавши призначення перебувати при штабі головної квартири, виїхав до Туреччини.

Князь Андрій вважав за незручне писати до Курагіна і викликати його. Не давши нового приводу до дуелі, князь Андрій вважав виклик зі свого боку компрометуючим графиню Ростову, і тому він шукав особистої зустрічі з Курагіним, в

1 Зазнати сіпання за вухо від імператора

2 — Ну, чому ж ви нічого не кажете, палкий прихильнику і придворний імператора Олександра?

9 придворним і палким прихильником.

якій він мав намір знайти новий привід до дуелі. Але в Турецькій армії йому також не пощастило зустріти Курагіна, який, незабаром після приїзду князя Андрія в Турецьку армію, повернувся до Росії. В новій країні і в нових умовах життя князеві Андрію стало жити легше. Після зради своєї нареченої, яка тим дужче догаряла йому, чим старанніше він приховував од усіх зроблених на нього вплив, для нього були тяжкі ті умови життя, в яких він був щасливий, і, ще тяжчі були воля і незалежність, якими він так дорожив раніше. Він не тільки не думав тих колишніх думок, які вперше виникли в нього, коли він дивився на небо на Аустерліцькому полі, які він любив розвивати з П'єром і які наповнювали його самотність у Богу-чарові, а потім у Швейцарії і Римі; але й боявся навіть згадати про ці думки, що розкривали безкраї і світлі обрії. Його цікавили тепер лише найближчі, не пов'язані з колишніми, практичні інтереси, за які він хапався тим жадібніше, чим неприступніші були для нього колишні. Неначе те безкрайє склепіння неба, що, даленіючи, перше стояло над ним, раптом стало низьким, сталим, гнітючим склепінням, в якому все було ясно, але нічого не було вічного й таємничого.

З діяльностей, що йому траплялись, військова служба була найпростіша і найбільш знайома йому. Будучи на посаді чергового генерала при штабі Кутузова, він наполегливо і старанно займався справами, дивуючи Кутузова своєю охотою до праці і ретельністю. Не знайшовши Курагіна в Туреччині, князь Андрій не вважав, що конче треба їхати за ним знову в Росію; але при всьому тому, він знав, що хоч би скільки минуло часу, він не міг, зустрівши Курагіна, незважаючи на все презирство, яке він мав до нього, незважаючи на всі докази, які він робив собі, що йому не варто принижуватись до сутички з ним, він знав, що, зустрівши його, він не міг не викликати його, як не може голодна людина не кинутись на їжу. І ця свідомість того, що за образу не відомщено, що злості не вилито, і вона лежить на серці, отруювала той штучний спокій, який у вигляді заклопотано-метушливої і трохи честолубної і гонористої діяльності влаштував собі князь Андрій у Туреччині.

У дванадцятому році, коли до Букарешта (де два місяці жив Кутузов, проводячи дні і ночі у своїй валашки) дійшла звістка про війну з Наполеоном, князь Андрій попросив Кутузова перевести його в Західну армію. Кутузов, якому Волконський уже надокучив своєю діяльністю, що була йому докором за неробство, вельми охоче відпустив його і дав йому доручення до Барклая де-Толлі.

Перш ніж їхати в армію, що перебувала в травні у Дріс-ському таборі, князь Андрій заїхав у Лисі Гори, які були на самій його дорозі, за три кілометри від Смоленського битого шляху. За останні три роки в житті князя Андрія було так багато переворотів, так багато він передумав, пережив, перебачив

(він об'їхав і захід і схід), що йому разюче дивним і несподіваним здався, коли він в'їхав у Лисі Гори, все той самий, до найменших подробиць — той самий плін життя. Він, як у зачарований, заспулий замок, в'їхав у алею і в кам'яні ворота лисо-горського дому. Та сама статечність, та сама чистота, та сама тиша була в цьому домі; та сама мебля, ті самі стіни, ті самі звуки, той самий запах і ті самі боязкі обличчя, тільки трохи постарілі. Княжна Марія була все така ж несмілива, негарна дівчина, що старіє і в страху та вічних моральних стражданнях, без користі й радості проживає кращі роки свого життя. Вои-гієппе була така ж сповнена найрадісніших надій, задоволена з себе, кокетлива дівчина, що радісно користується кожною хвилиною свого життя. Вона тільки стала більш впевненою, як здалося князеві Андрію. Вихователь Десаль, якого він привіз із Швейцарії, був одягнений у сюртук російського крою, калічачи мову, розмовляв по-російському зі слугами, але був усе такий самий обмежено-розумний, освічений, добродішній і педантичний вихователь. Старий князь змінився фізично тільки тим, що збоку в роті у нього стало помітно недостачу одного зуба; морально він був усе такий самий, як і раніш, тільки з іще більшим озлобленням і недовірою до дійсності того, що відбувалося в світі. Один лише Миколенька виріс, змінився, розум'явився, обріс кучерявим, темним волоссям і, сам не знаючи того, сміючись і забавляючись піднімав верхню губку гарненького ротика зовсім так само, як її піднімала покійниця маленька княгиня. Лише він не слухався закону незмінності в цьому зачарованому, оповитому сном замку. Але хоч зовні все залишалося як було, внутрішні взаємини всіх цих осіб змінилися з того часу, як князь Андрій не бачив їх. Члени родини були розділені на два табори, чужі й ворожі між собою, які сходилися тепер лише при ньому, для нього змінюючи свій звичайний побут. До одного належали старий князь, Воигієппе та архітектор, до другого — княжна Марія, Десаль, Миколенька і всі няньки та мамки.

Під час його перебування в Лисих Горах усі домашні обідали разом, але всім було ніяково, і князь Андрій почував, що він гість, для якого роблять виняток, що він усім завдає клопоту своєю присутністю. Під час обіду першого дня князь Андрій, МИМОВОЛІ почуваючи це, був мовчазний, і старий князь, помітивши його вимушеність, теж понуро замовк і зразу по обіді пішов до себе. Коли ввечері князь Андрій прийшов до нього і, намагаючись розворушити його, став розповідати йому про кампанію молодого графа Каменського, старий князь несподівано почав розмову з ним

про княжну Марію, осуджуючи її за її марновірство, за її неприязнь до т-11е Воигієппе, яка, за його словами, була одна по-справжньому віддана йому.

Старий князь казав, що коли він хворий, то лише від княжни Марії; що вона навмисно мучить і дратує його; що вона пестощами й дурними розмовами псує маленького князя Миколу.

З Війна і мир.

33

Старий князь знав дуже добре, що він мучить свою дочку, що життя її дуже тяжке, але знав також, що він не може не мучити її і що вона заслуговує на це. "Чому ж князь Андрій, який бачить це, мені нічого не каже про сестру?—думав старий князь.— Що ж він думає, що я лиходій чи старий дурень, без причини віддалився від дочки і наблизив до себе французенку? Він не розуміє, і тому треба пояснити йому, треба, щоб він вислухав",— думав старий князь. І він став пояснювати причини, з яких він не міг терпіти дурного характеру дочки.

— Якщо ви питаєте мене,— сказав князь Андрій, не дивлячись на батька (він вперше в житті осуджував свого батька),— я не хотів говорити, але якщо ви мене питаєте, то я скажу вам одверто свою думку щодо всього цього. Коли є непорозуміння і розлад між вами і Машею, то я ніяк не можу винити її — я знаю, як вона вас любить і поважає. Коли вже ви питаєте мене,— говорив далі князь Андрій, роздратовуючись, бо він завжди був готовий до роздратовання останнім , часом,— то я одно можу сказати: коли є непорозуміння, то причиною їх є нікчемна жінка, яка б не повинна була бути подругою сестри.

Старий спочатку застиглим поглядом дивився на сина і ненатурально відкрив усмішкою нову недостачу зуба, до якої князь Андрій не міг звикнути.

— Яка ж подруга, голубчику? Га? Вже переговорив! Га? Тату, я не хотів бути суддею,— сказав князь Андрій жовчним і жорстким тоном,— але ви викликали мене, і я сказав г завжди скажу, що княжна Марія не винна, а винні... винна ця французенка...

— А присудив!., присудив!—сказав старий тихим голосом і, як здалося князеві Андрію, збентежено, але потім раптом він схопився і закричав: — Геть, геть! Щоб духу твого тут не було!..

Князь Андрій хотів зараз же поїхати, але княжна Марія впросила його залишитися ще день. Цього дня князь Андрій не бачився з батьком, який не виходив і нікого не пускав до себе, крім т-11е Воигієппе та Тихона, і питав кілька разів про те чи поїхав його син. Другого дня, перед від'їздом, князь Андрій пішов на синову половину. Здоровий, по матері кучерявий хлопчик сів йому на коліна. Князь* Андрій почав розказувати йому казку про Синю Бороду, але, не доказавши, замислився. Він думав не про цього гарненького хлопчика-сина в той час, як він його тримав на колінах, а про себе. Він з жахом шукав у собі і не знаходив ні каяття в тому, що він роздратував батька, ні жалю про те, що він (у сварці вперше в житті) їде від нього. Найголовнішим для нього було те, що він шукав і не знаходив тієї колишньої ніжності до сина, яку він сподівався викликати в собі, приголубивши хлопчика й посадивши його до себе на

коліна.

— Ну, розкажуй же,— мовив син. Князь Андрій, не відповідаючи йому, зняв його з колін і пішов з кімнати.

Тільки-но князь Андрій покинув свої щоденні заняття, а надто тільки-но він ввійшов у колишні умови життя, в яких він був ще тоді, коли був щасливий, нудьга життя охопила його з попередньою силою, і він поспішав якнайшвидше втекти від цих спогадів і знайти якнайшвидше яке-небудь діло.

— Ти остаточно їдеш, André? — спитала його сестра.

— Хвалити бога, що можу їхати,— сказав князь Андрій,— дуже шкодую, що ти не можеш.

— Нащо ти так говориш! — сказала княжна Марія.— Нащо ти це говориш тепер, коли ти їдеш на цю страшну війну, а він такий старий! M-lle Bourienne казала, що він питав про тебе...— Як тільки вона почала говорити про це, губи її затремтіли і сльози закапали. Князь Андрій одвернувся від неї і став ходити по кімнаті.

— Ах, боже мій! Боже мій! — сказав він.— І як подумаєш, що і хто — яка нікчема може бути причиною нещастя людей! — сказав він із злобою, що злякала княжну Марію.

Вона зрозуміла, що, говорячи про людей, яких він називав нікчемами, він мав на думці не тільки m-lle Bourienne, що спричиняла його нещастя, але й ту людину, яка погубила його щастя.

— André, про одно я прошу, я благаю тебе,— сказала вона, доторкуючись до його ліктя і сяючими крізь сльози очима дивлячись на нього.— Я розумію тебе (княжна Марія опустила очі). Не думай, що горе зробили люди. Люди — знаряддя його.— Вона глянула трохи вище голови князя Андрій, тим упевненим, звичним поглядом, яким дивляться на знайоме місце портрета.— Горе послав він, а не люди. Люди — його знаряддя, вони не винні. Якщо тобі здається, що хто-небудь винний перед тобою, забудь це і прости. Ми не маємо права карати. І ти зрозумієш щастя прощати.

— Якби я був жінкою, я б це робив, Marie. Це чеснота жінки. А мужчина не повинен і не може забувати і прощати,— сказав він, і, хоч він до цієї хвилини не думав про Курагіна, вся незігнана злість раптом піднялася в його серці. "Коли вже княжна Марія вмовляє мене простити, то значить, давно мені треба було покарати",— подумав він. І, не відповідаючи більше княжні Марії, він почав думати тепер про ту радісну, злобну хвилину, коли він зустрів Курагіна, який (він знав) перебуває в армії.

Княжна Марія благала брата почекати ще день, говорила про те, що вона знає, який нещасний буде батько, якщо Андрій поїде, не помирившись з ним; але князь Андрій відповів, що він, мабуть, незабаром приїде знову з армії, що неодмінно напише батькові і що тепер чим довше залишатися, тим більше роз'ятряться ці чвари.

3*

35

— Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables¹, — були останні слова, які він чув від сестри, коли прощався з

нею.

"Так це повинно бути! — думав князь Андрій, виїжджаючи з алеї лисогорського дому.— Вона, безпорадна, безневинна істота, залишається на поталу старого, який вижив з розуму. Старий почуває, що винен, але не може змінити себе. Хлопчик мій росте і радіє життям, в якому він буде таким самим, як і всі, обманутим або обманщиком. Я їду в армію, чого? — сам не знаю, ц бажаю зустріти ту людину, до якої ставлюся з презирством, для того, щоб дати їй нагоду вбити мене й посміятися з мене!" І раніш були всі ті ж умови життя, але раніш вони всі в'язалися між собою, а тепер усе розсипалось. Лише безглузді явища, без усякого зв'язку, одне за одним поставали перед князем.

IX

Князь Андрій приїхав у головну квартиру армії наприкінці червня. Бійська першої армії, тієї, при якій перебував государ, були розташовані в укріпленому таборі біля Дрісси; війська другої армії відступали, прагнучи з'єднатися з першою армією, від якої — як казали — вони були відрізані великими силами французів. Усі були незадоволені загальним ходом воєнних справ у російській армії; але про небезпеку навали в російські губернії ніхто й не думав, ніхто й не припускав, щоб війна могла бути перенесена далі від західних польських губерній.

Князь Андрій знайшов Барклая де-Толлі, до якого він був призначений, на березі Дрісси. В околицях табору не було жодного великого села чи містечка, тому вся величезна кількість генералів та придворних, які були при армії, розташовувалась навколо на десять верст по кращих будинках сіл, по цей і по той бік річки. Барклай де-Толлі стояв за чотири версти від государя. Він сухо і холодно прийняв Волконського і сказав зі своєю німецькою вимовою, що він доповість про нього государеві для надання йому призначення, а поки що просить його бути при його штабі. Анатоля Курагіна, якого князь Андрій сподівався знайти в армії, не було тут: він був у Петербурзі, і ця звістка була приємна Волконському. Інтерес центра цієї величезної війни захопив князя Андрія, і він радий був на якийсь час звільнитися від думки про Курагіна, яка заважала йому зосередитись. Протягом перших чотирьох днів, під час яких його нікуди не кликали, князь Андрій об'їздив весь укріплений табір і на основі своїх знань та розмов з обізнаними людьми намагався скласти собі про нього певне уявлення. Але питання

і — Прощай, Андрію! Пам'ятай, ідо нещастя походять від бога і що люди ніколи не бувають винні,

про те, вигідний чи не вигідний цей табір, залишилось нерозв'язаним для князя Андрія. Він уже встиг вивести із свого воєнного досвіду те переконання, що у воєнній справі нічого не важать навіть найглибше обдумані плани (як він бачив це в Аустерліцькому поході), що все залежить від того, як відповідають на несподівані дії ворога й на ті, яких не можна передбачити, що все залежить від того, як і хто провадить всю справу. Для того, щоб з'ясувати собі це останнє питання, князь Андрій, користуючись своїм становищем і знайомствами, намагався вникнути в характер управління армією,

осіб і партій, що брали участь у ньому, і вивів для себе таке розуміння про стан справ.

Коли ще государ був у Вільні, армія була розділена на троє. 1-ша армія перебувала під начальством Барклая де-Толлі, 2-га під начальством Багратіона, 3-тя під начальством Тормасова. Государ перебував при першій армії, але не як головнокомандуючий. В наказах було сказано, що государ буде — не командувати, а сказано тільки, що государ буде при армії. Крім того, при государеві особисто не було штабу головнокомандуючого, а був штаб імператорської головної квартири. При ньому був начальник імператорського штабу генерал-квартирмейстер князь Волконський, генерали, флігель-ад'ютанти, дипломатичні чиновники та багато іноземців, але не було штабу армії. Крім того, без посади при государеві перебували: Аракчєєв — колишній військовий міністр, граф Бенігсен — чином старший з генералів, великий князь цесаревич Костянтин Павлович, граф Румянцев — канцлер, Штейн — колишній пруський міністр, Армфельд — шведський генерал, Пфуль — головний складач плану кампанії, генерал-ад'ютант Паулучі — сардинський виходець, Вольцоген та багато інших. Хоч ці особи й перебували без військових посад при армії, але по своєму становищу мали вплив, і часто корпусний начальник і навіть головнокомандуючий не знав, ким для нього є Бенігсен або великий князь, або Аракчєєв, або князь Волконський, коли вони питають або радять те чи інше, і не знав, чи від їх імені, чи від государя іде такий-то наказ у формі поради, і треба чи не треба виконувати його. Але це була зовнішня обстановка, а істотний смисл присутності государя і всіх цих осіб, з придворного погляду (а в присутності государя всі стають придворними), всім був ясний. Він був такий: государ не брав на себе звання головнокомандуючого, але розпоряджався всіма арміями; люди, що оточували його, були його помічниками. Аракчєєв вірно додержував порядку і був охоронцем государя; Бенігсен був поміщик Віленської губернії, який неначе робив *les honneurs* краю, а по суті був гарний генерал, корисний для поради і для того, щоб мати його завжди наготові на зміну Барклая. Великий князь був тут тому, що йому так бажалося. Колишній міністр Штейн був тут тому, що він був корисний для поради 1 тому, що імператор Олександр високо цінив його особисті якр-сті. Армфельд був злий ненависник Наполеона і генерал, упевнений в собі, що мало завжди вплив на Олександра. Паулучі був тут тому, що він був сміливий і рішучий у розмовах. Генерал-ад'ютанти були тут тому, що вони скрізь були, де государ, і, нарешті,— головне — Пфуль був тут тому, що він склав план війни проти Наполеона і, змусивши Олександра повірити в доцільність цього плану, керував усією справою війни. При Пфулі був Вольцоген, який передавав думки Пфуля в більш доступній формі, ніж сам Пфуль, різкий, самовпевнений до зневажання всіх, кабінетний теоретик.

Крім цих поіменованих осіб, росіян та іноземців (особливо іноземців, які із сміливістю, властивою людям у діяльності серед чужого середовища, кожного дня пропонували нові несподівані міркування), було ще багато осіб другорядних, що перебували при армії тому, що тут були їхні принципи.

Серед усіх поглядів та голосів у цьому величезному, неспокійному, блискучому й гордому світі князь Андрій бачив ось такі, більш різкі, підрозділи напрямів і партій.

Перша партія була: Пфуль та його послідовники, теоретики війни, які вірили в те, що є наука війни і що в цій науці є свої незмінні закони, закони облічного руху, обходу і т. ін. Пфуль і послідовники його вимагали відступу вглиб країни, за точними законами, приписаними вигаданою теорією війни, і в усякому відхиленні від цієї теорії вбачали тільки варварство, неосвіченість або зловмисність. До цієї партії належали німецькі принци, Вольцоген, Вінцингероде та інші, переважно німці.

Друга партія була протилежна першій. Як і завжди буває, при одній крайності були представники другої крайності. Люди цієї партії були ті, які з Вільни вимагали наступу в Польщу і незалежності від усяких заздальгедь складених планів. Крім того, що представники цієї партії були представниками сміливих дій, вони разом з тим були й представниками національності, внаслідок чого ставали ще однобічнішими в суперечці. Це були росіяни: Багратіон, Ермолов, який починав підніматись, та інші. В цей час був поширений відомий жарт Ермолова, що нібито просив государя про одну ласку — надати йому звання німця. Люди цієї партії казали, згадуючи Суворова, що треба не думати, не наколювати голками карту, а битися, бити ворога, не впускати його в Росію і не давати війську втрачати бадьорість.

До третьої партії, до якої найбільше довіри мав государ, належали придворні лаштувальники угод між обома напрямками. Люди цієї партії, здебільшого не військові, до якої належав і Аракчєєв, думали й говорили, що говорять звичайно люди, які не мають переконань, але бажають здаватися людьми з переконаннями. Вони казали, що, без сумніву, 'війна, особливо з таким генієм, як Бонапарте (його знову називали Бонапарте), вимагає найглибокодумніших міркувань, глибокого знання науки, і в цій справі Пфуль геніальний; але разом з тим не можна не визнати того, що теоретики часто однобічні, і тому не треба цілком звірятися на них, треба прислухатись і до того, що кажуть супротивники Пфуля, і до того, що кажуть люди практичні, досвід* чені у воєнній справі, і з усього взяти середнє. Люди цієї партії наполягали на тому, щоб, втримавши Дріссський табір за планом Пфуля, змінити рух інших армій. Хоча цим способом дій не досягалась ні та, ні ця мета, але людям цієї партії здавалося, що так краще.

Четвертим напрямом був напрям, найзначнішим представником якого був великий князь, наслідник цесаревич, що не міг забути свого аустерліцького розчарування, де він, як на огляд, виїхав перед гвардію в касці й колеті, сподіваючись браво розчавити французів, і, потрапивши несподівано в першу лінію, насилу втік у загальному сум'ятті. В міркуваннях людей цієї партії були і гарні й погані сторони щирості. Вони боялись Наполеона, вбачали в ньому силу, в собі слабкість і прямо висловлювали це. Вони казали: "Нічого, крім горя, сорому й загибелі, з усього цього не вийде! Он ми залишили Вільну, залишили Вітебськ, залишимо й Дріссу. Одно, що нам застається розумного зробити, це укласти мир і якнайскоріше, поки не вигнали нас із Петербурга!"

Погляд цей, дуже поширений у вищих сферах армії, знаходив собі підтримку і в Петербурзі, і в канцлері Румянцеві, який з інших державних причин також стояв за мир.

П'яті були прихильники Баркляя де-Толлі, не стільки як людини, скільки як військового міністра і головнокомандуючого. Вони казали: "Який він не є (завжди так починали), але він чесна, тямуща людина, і кращого за нього нема. Дайте йому справжню владу, бо війна не може йти успішно без єдності начальствування, і він покаже те, що він може зробити, як він показав себе в Фінляндії. Коли армія наша впоряджена й міцна, і відступила до Дрісси, не зазнавши ніяких поразок, то ми завдячуємо цим лише Баркляю. Якщо тепер замінять Баркляя Бенігсеном, то все загине, бо Бенігсен уже показав свою неспроможність у 1807 році",— казали люди цієї партії.

Шості, бенігсеністи, казали, навпаки, що все-таки не було нікого більш тямущого й досвідченішого за Бенігсена, і хоч як крутись, усе-таки прийдеш до нього. І люди цієї партії доводили, що весь наш відступ до Дрісси був щонайганебнішою поразкою та безперервним рядом помилок. "Чим більше нароблять помилок,— казали вони,— тим краще: принаймні скоріше зрозуміють, що так не може тривати. А потрібен не який-небудь Барклай, а така людина, як Бенігсен, який показав уже себе в 1807 році, якому віддав належне сам Наполеон, і така людина, за якою б охоче визнавали владу, а таким є лише Бенігсен".

Сьомі — були особи, які завжди є при государях, особливо при молодих, і яких особливо багато було при імператорові Олександрі,— генерали і флігель-ад'ютанти, які пристрасно були віддані государеві не як імператору, а гаряче любили його як людину, щиро й безкорисливо, як гаряче любив його Ростов у 1805 році, і вбачали в ньому не тільки всі чесноти, але й усі якості людські. Ці особи, хоч і захоплювались скромністю государя, який відмовлявся від командування військами, але осуджували цю надмірну скромність і бажали лише одного й наполягали на тому, щоб гаряче любимий государ, кинувши надмірну недовіру до себе, заявив відкрито, що він стає на чолі війська, щоб склав при собі штаб-квартиру головнокомандуючого і, радячись, де треба, з досвідченими теоретиками та практиками, сам вів свої війська, яких одно це довело б до найвищого стану піднесення.

Восьма, найбільша група людей, яка своєю величезною кількістю відносилась до інших, як 99 до 1-го, складалася з людей, що не бажали ні миру, ні війни, ні наступальних рухів, ні оборонного табору ні при Дріссі, ні де б там не було, ні Баркляя, ні государя, ні Пфуля, ні Бенігсена, а бажали лише одного і найістотнішого: найбільших для себе вигід та втіхи. В тій каламутній воді перехресних і переплутаних інтриг, які кишіли при головній государевій квартирі, вельми багато в чому можна було зробити успіх, що неможливо було б в інший час. Один, не бажаючи тільки втратити свого вигідного становища, нині погоджувався з Пфулем, завтра з супротивником його, післязавтра твердив, що не має ніякої думки про певну річ, тільки для того, щоб уникнути відповідальності й догодити государеві. Другий, бажаючи набути вигоди, привертав до себе государеву увагу, голосно вигукуючи те саме, на що натякнув государ напередодні, сперечався і кричав у раді, б'ючи себе в груди і викликаючи тих, що не погоджувались, на дуель і тим показуючи, що він ладен бути жертвою загальної

користі. Третій просто випрошував собі, між двома радами і у відсутності ворогів, одноразову допомогу за свою вірну службу, знаючи, що тепер ніколи буде відмовити йому. Четвертий ненароком все потрапляв на очі государеві, обтяжений роботою. П'ятий, для того, щоб досягти давно бажаної мети — обіду в государя, запекло доводив правоту чи неправоту нової виниклої думки і для цього наводив більш чи менш сильні і справедливі докази.

Всі люди цієї партії ловили карбованці, хрести, чини і в цій ловитві стежили тільки за напрямом флюгера царської ласки, і тільки-но помічали, що флюгер повернувся в один бік, як усе це трутнєве населення армії починало дуги в той самий бік, так що государеві тим трудніше було повернути його в другий. Серед непевності становища, при навислій серйозній небезпеці, що надавала всьому особливо тривожного характеру, серед цього вихору інтриг, самолюбств, сутичок, різних поглядів і почуттів, йри різноплемінності всіх цих осіб, ця восьма, найбільша партія* людей, заклопотаних особистими інтересами, надавала більшій заплутаності й невиразності загальній справі. Хоч би яке порушувалося питання, а вже рій трутнів цих, не відтрубивши ще над попередньою темою, перелітав на нову і своїм дзижчанням заглушував і затемняв щирі голоси сперечальників.

З усіх цих партій, на той самий час, як князь Андрій приїхав-до армії, зібралась ще одна, дев'ята партія і починала піднімати свій голос. То була партія людей старих, розумних, державно-досвідчених: вони вміли, не поділяючи жодної з суперечних думок, абстрактно подивитися на все, що робилось при штабі головної квартири, і обмірковувати засоби до виходу з цієї непевності, нерішучості, заплутаності і слабкості.

Люди цієї партії казали й думали, що все погане походить переважно від присутності государя з військовим двором при армії, що в армію перенесено ту непевну, умовну і мінливу хисткість стосунків, яка зручна при дворі, але шкідлива в армії; що государеві треба царювати, а не керувати військом, що єдиним виходом з цього становища є від'їзд государя з його двором з армії; що сама присутність государя паралізує п'ятдесят тисяч війська, потрібних для забезпечення його особистої безпеки; що найгірший, але незалежний головнокомандуючий буде кращим за найкращого, але зв'язаного присутністю і владою государя.

У той самий час, як князь Андрій жив без діла при Дріссі, Шишков, державний секретар, бувши одним з головних пред— 4 ставників цієї партії, написав государеві листа, якого погодилися підписати Балашов і Аракчєєв. У листі цьому, користуючись даним йому від государя дозволом міркувати про загальний хід справ, він шанобливо і під приводом необхідності для государя викликати запал до війни у народу столиці, пропонував государеві покинути військо.

Піднесення народу і заклик до нього від государя на захист вітчизни — те саме (наскільки воно спричинене було особистою присутністю государя в Москві) піднесення народу, яке було головною причиною тріумфу Росії, було поставлене перед государем і прийняте ним як привід для виїзду з армії.

Листа цього ще не було подано государеві, коли Барклай за обідом передав Волконському, що государеві особисто бажано бачити князя Андрія для того, щоб розпитати його про Туреччину, і що князь Андрій має прибути в квартиру Бенігсена о шостій годині вечора.

Цього ж дня в квартирі государя було одержано звістку про новий рух Наполеона, що може бути небезпечним для армії,— звістку, як виявилось згодом, неправдиву. І цього ж ранку полковник Мішо об'їжджав з государем дрісські укріплення і доводив государеві, що укріплений табір цей, який влаштував Пфуль і який вважався досі за тактичний *chef-d'oeuvre*¹, що має погубити Наполеона,— що табір цей — нісенітниця і загибель російської армії.

Князь Андрій приїхав у квартиру генерала Бенігсена, який займав невеликий поміщицький будинок на самому березі річки. Ні Бенігсена, ні государя не було там; але Чернишов, государів флігель-ад'ютант, прийняв Волконського і сказав йому, що государ поїхав з генералом Бенігсеном і з маркізом Паулучі вдруге нинішнього дня об'їжджати укріплення Дрісського табору, вигідність якого починала викликати великий сумнів.

Чернишов сидів з книгою французького романа біля вікна першої кімнати. Кімната ця, певно, раніш була салою; в ній ще стояв орган, на який накидано було якісь килими, і в одному кутку стояло складане ліжко Бенігсенового ад'ютанта. Цей ад'ютант був тут. Він, видно, замучений гулянкою чи роботою, сидів на згорнутій постелі і дрімав. З зали вело двоє дверей: одні прямо в колишню вітальню, другі праворуч до кабінету. З перших дверей чути було голоси; розмовляли по-німецькому і зрідка по-французькому. Там, у колишній вітальні, було зібрано² за бажанням государя, не військову раду (государ любив невизначеність), а деяких осіб, думки яких у наступних утрудненнях він бажав знати. Це не була військова рада, а мовби рада обраних для з'ясування деяких питань особисто для государя. На цю напівраду було запрошено: шведського генерала Арм-фельда, генерал-ад'ютанта Вольцогена, Вінцінгероде, якого Наполеон називав утеклим французьким підданим, Мішо, Толя, зовсім не військову людину — графа Штейна і, нарешті, самого Пфуля, який, як чув князь Андрій, був *la cheville ouvrière*² всієї справи. Князь Андрій мав нагоду добре розглядіти його, бо Пфуль незабаром після нього приїхав і пройшов до вітальні, зупинившись на хвилину поговорити з Чернишовим.

Пфуль з першого погляду, в своєму російському генеральському погано пошитому мундирі, який недоладно, як на рядженому, лежав на ньому, здався князеві Андрію неначе знайомим, хоч він ніколи не бачив його. В ньому був і Вейротер, і Мак, і Шмідт, і багато інших німецьких теоретиків-генералів, яких князеві Андрію вдалося бачити в 1805 році; але він був типовішим за всіх них. Такого німця-теоретика, який поєднував у собі ©се, що було в тих німцях, ще не бачив ніколи князь Андрій.

Пфуль був невисокий на зріст, дуже худий, але ширококостий, грубої, здорової будови, з широким тазом і кощавими лопатками. Обличчя в нього було дуже зморшкувате, з глибоко вставленими очима. Волосся його спереду біля скронь,

очевидно, квапливо було пригладжене щіткою, а ззаду наївно стирчало

1 найвищу досконалість,

2 основою

китичками. Він, стурбовано й сердито оглядаючись, увійшов до кімнати, наче він усього боявся в великій кімнаті, куди увійшов. Він незграбним порухом, притримуючи шпагу, повернувся до Чернишова, питаючи по-німецькому, де господар, йому, видно було, якнайшвидше хотілось пройти кімнати, закінчити поклони і привітання і сісти за роботу перед картою, де він почував себе на місці. Він поспішно кивав головою на слова Чернишова й іронічно усміхався, слухаючи його слова про те, що господар оглядає укріплення, які він, сам Пфуль, заклав за своєю теорією. Він щось басовито і круто, як говорять самовпевнені німці, пробурчав сам до себе: Dummkopf... чи: zu Grunde die ganze Geschichte... чи: s'wird was gescheites d'raus werden...¹ Князь Андрій не розібрав і хотів пройти, але Чернишов познайомив князя Андрія з Пфулем, зазначивши, що князь Андрій приїхав з Туреччини, де так щасливо закінчено війну. Пфуль ледве глянув не так на князя Андрія, як через нього, і промовив сміючись: "Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein"². — І засміявшись презирливо, пройшов до кімнати, з якої чутно було голоси.

Видно, Пфуль, уже завжди готовий на іронічне роздратовання, нині був особливо збуджений тим, що насмілились без нього оглядати його табір і міркувати про нього. Князь Андрій з одного цього короткого побачення з Пфулем, завдяки своїм аустерліцьким спогадам, склав собі ясну характеристику цієї людини. Пфуль був одним з тих безнадійно, незмінно, до мучеництва самовпевнених людей, якими бувають лише німці, і тому саме, що лише німці бувають самовпевненими на підставі абстрактної ідеї — науки, тобто уявного знання абсолютної істини. Француз буває самовпевненим тому, що він вважає себе особисто, як розумом так і тілом, непереборно-чарівним як для чоловіків, так і для жінок. Англієць самовпевнений на тій підставі, що він є громадянин найупорядкованішої держави в світі і тому, як англієць, знає завжди, що йому треба робити, і знає, що все, що він робить як англієць, безсумнівно добре. Італієць самовпевнений тому, що він схвилюваний і забуває легко і себе й інших. Росіянин самовпевнений саме тому, що він нічого не знає і знати не хоче, бо не вірить, щоб можна було повністю знати що-небудь. Німець самовпевнений найгірше за всіх, і твердіше за всіх, і огидніше за всіх, бо він думає, що знає істину, науку, яку він сам видумав, але яка для нього є абсолютною істиною. Такий, очевидно, був Пфуль. У нього була наука — теорія облічного руху, що її він вивів з історії воєн Фрідріха Великого, і все, що зустрічалося йому в новітній військовій історії, здавалось йому безглуздом, варварством, неподобною сутичкою, у якій з обох боків було зроблено стільки помилок, що війни ці не могли бути названі війнами: вони не підходили під теорію і не могли правити за предмет науки.

1 дурнигі... к бісу всю справу...

2 "Ото, мабуть, правильно-тактична була війна".

У 1806 році Пфуль був одним із складачів плану війни, що закінчилась Ієною та

Ауерштетом; але в результаті цієї війни він не вбачав ні найменшого доказу неправильності своєї теорії. Навпаки, зроблені відступи від його теорії були, за його уявленнями, єдиною причиною всієї невдачі, і він з властивою йому радісною іронією казав: "Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde"¹. Пфуль був один з тих теоретиків, які так люблять свою теорію, що забувають мету теорії—застосування її на практиці; він з любові до теорії ненавидів усяку практику і знати її не хотів. Він навіть радів з неспіху, бо неспіх, спричинений відступом у практиці від теорії, доводив йому тільки справедливість його теорії.

Він сказав кілька слів у розмові з князем Андрієм і Чернишовим про теперішню війну з виразом людини, яка знає наперед, що все буде погано і що він навіть не незадоволений з цього. Непричесані китички волосся, що стирчали на потилиці, і квапливо причесані височки особливо промовисто говорили це.

Він пройшов до другої кімнати, і звідти зараз же почулись басовиті й буркотливі звуки його голосу.

XI

Не встиг князь Андрій провести очима Пфуля, як до кімнати поспішно ввійшов граф Бенігсен і, кивнувши головою Волконському, не зупиняючись, пройшов до кабінету, даючи якісь накази своєму ад'ютантові. Государ їхав за ним, і Бенігсен поспішив уперед, щоб приготувати дещо і встигнути зустріти государя. Чернишов і князь Андрій вийшли на ганок. Государ з утомленим виглядом злізав з коня. Маркіз Паулучі щось казав государеві. Государ, схиливши голову на лівий бік, з незадоволеним виглядом слухав Паулучі, який говорив з особливим запалом. Государ рушив уперед, як видно, бажаючи закінчити розмову, але розчервонілий, схвилюваний італієць, забуваючи пристойність, ішов за ним, не перестаючи говорити.

— Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa, — говорив Паулучі, тимчасом, як государ, входячи на східці й побачивши князя Андрія, придивлявся до незнайомого йому обличчя.

— Quant à celui, Sire, — продовжував Паулучі з одчайдушністю, наче не маючи сили стриматися, — qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet². — Не дослухавши і наче не чувши слів італійця, государ, пізнавши Волконського, ласкаво повернувся до нього.

— Дуже радий тебе бачити, пройди туди, де вони зібрались,

1 "Я ж казав, що вся справа піде к бісу".

2 — А щодо того, хто нараяв Дрісський табір, щодо тієї людини, государю, яка нараяла табір при Дріссі, то для неї, на мою думку, є тільки два місця: жовтий дім або шибениця.

і почекай мене.— Государ пройшов до кабінету. За ним пройшов князь Петро Михайлович Волконський, барон Штейн, і за ними зачинилися двері. Князь Андрій, користуючись дозволом государя, разом з Паулучі, якого він знав по Туреччині, пройшов до вітальні, де зібралася рада.

Князь Петро Михайлович Волконський займав посаду начебто начальника штабу

государя. Волконський вийшов з кабінету, приніс до вітальні карти і, розклавши їх на столі, переказав питання, з приводу яких він бажав чути думку зібраних панів. Річ у тому, що вночі було одержано звістку (що, як виявилось згодом, була невірною) про рух французів у обхід Дріс-ського табору.

Першим почав говорити генерал Армфельд; щоб уникнути нового утруднення, він несподівано запропонував зовсім нову, нічим (хіба що бажанням показати, що він теж може мати думку) непоясненну позицію осторонь від Петербурзького і Московського шляхів, на якій, на його погляд, армія повинна була, з'єднавшись, чекати ворога. Видно було, що цей план Армфельд давно склав і що він тепер розповів його не так з метою відповідати на поставлені питання, на які план цей не відповідав, як з метою скористатися з нагоди висловити його. Це була одна з мільйонів пропозицій, які так само слушно, як і інші, можна було робити, не маючи уявлення про те, якого характеру набере війна. Деякі заперечували його думку, деякі захищали її. Молодий полковник Толь палкіше за інших заперечував думку шведського генерала і під час суперечки вийняв з бічної кишені списаного зошита й попросив дозволу прочитати його. В докладно складеній записці Толь пропонував інший — цілковито суперечний і планові Армфельда і планові Пфуля — план кампанії. Паулучі, відповідаючи Толю, запропонував план руху вперед і атаки, що єдина, за його словами, могла вивести нас із невідомості й пастки (як він називав Дрісський табір), в якій ми перебували. Під час цих суперечок Пфуль і його перекладач Вольцоген (його міст у придворному відношенні) мовчали. Пфуль лише презирливо фиркав і одвертався, показуючи, що він ніколи не принизиться до заперечення тієї дурниці, яку він тепер чує. Але коли князь Волконський, керуючи дебатами, викликав його на викладення своєї думки, він тільки сказав:

— Чого ж мене питати? Генерал Армфельд запропонував прекрасну позицію з відкритим тилом. Або атака von diesem italienischen Herrn, sehr schön¹. Або відступ. Auch gut². Чого ж мене питати?—сказав він. — Ви ж самі знаєте все краще за мене.— Але коли Волконський, нахмурившись, сказав, що він питає його думку від імені государя, то Пфуль підвівся і, раптом запалившись, почав говорити:

1 цього італійського добродія, дуже добре.

2 Теж добре.

— Все зіпсували, все сплутали, все хотіли знати краще за мене, а тепер прийшли до мене. Як поправити? Нема чого поправляти. Треба виконувати точно за підставами, які я виклав,— говорив він, стукаючи кощавими пальцями по столі.— В чім утруднення? Дурниці, Kinderspiel^г. — Він підійшов до карти і став швидко говорити, тикаючи сухим пальцем у карту й доводячи, що ніяка випадковість не може змінити доцільності Дріс-ського табору, що все передбачено і що коли ворог справді піде в обхід, то ворог повинен бути неминуче знищений.

Паулучі, не знаючи по-німецькому, почав питати його по-французькому. Вольцоген підійшов на допомогу своєму принци-палові, який погано говорив по-французькому, і став перекладати його слова, ледве встигаючи за Пфулем, який швидко доводив, що

все, все, не тільки те, що сталося, а все, що тільки могло статися, все було передбачено в його плані, і що коли тепер були утруднення, то вся вина була лише в тому, що не точно все виконано. Він безперервно іронічно сміявся, доводив і нарешті презирливо кинув доводити, як кидає математик перевіряти різними способами раз доведену правильність задачі. Вольцоген замінив його, продовжуючи викладати по-французькому його думки і зрідка кажучи до Пфуля: "Nicht wahr, Exzellenz?"² Пфуль, як людина в запалі бою б'є по своїх, сердито кричав і на Вольцогена:

— Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?³ Паулучі і Мішо в два голоси нападали на Вольцогена по-французькому. Армфельд по-німецькому звертався до Пфуля. Толь по-російському пояснював князеві Волконському. Князь Андрій мовчки слухав і спостерігав.

З усіх цих осіб більш за всіх викликав співчуття в князя Андрія озлоблений, рішучий і безглуздо-самовпевнений Пфуль. Він один з усіх тут присутніх осіб, очевидно, нічого не бажав для себе, ні до кого не почував ворожнечі, а лише одного бажав — запровадження в життя плану, складеного за теорією, яку він вивів роками праці. Він був смішний, був неприємний своєю іронічністю, але разом з тим викликав мимовільну пошану своєю безмежною відданістю ідеї. Крім того, в усіх промовах усіх промовців, за винятком Пфуля, була одна спільна риса, якої не було на військовій раді в 1805 році,— це був тепер хоч і приховуваний, але панічний страх перед генієм Наполеона, страх, що позначався на кожному виступі. Припускали для Наполеона все можливим, чекали його з усіх боків і його страшним іменем руйнували припущення один одного. Лише Пфуль, здавалось, і його, Наполеона, вважав за такого ж варвара, як і всіх опонентів своєї теорії. Але, крім почуття пошани, Пфуль викликав у князя

1 дитячі Іграшки.

2 "Правда ж, ваше превосходительство?"

3 — Авжеж, що тут ще балакати?

Андрія і почуття жалості. По тому тону, з яким обходилися а ним придворні, по тому, що дозволив собі сказати Паулучі імператорові, а головне по деякій одчайдушності висловів самого Пфуля видно було, що інші знали, і він сам почував, що падіння його близьке. І, незважаючи на свою самовпевненість і німецьку буркотливу іронічність, він був жалюгідний із своїм пригладженим волоссям на скронях і з китичками, що стирчали на потилиці. Він, як видно, хоч і приховував це під виглядом роздратованості та презирства, був у розпачі від того, що єдина тепер нагода перевірити на величезному досвіді і довести всьому світові вірність своєї теорії вислизала від нього.

Дебати тривали довго, і чим довше вони тривали, тим більше розгорялися суперечки, що доходили до крику та образ, і тим менш було можливо зробити який-небудь загальний висновок з усього сказаного. Князь Андрій, слухаючи цей різномовний говір і ці припущення, плани і спростовання та вигуки, лише дивувався з того, що вони всі говорили. Ті думки, які давно й часто виникали в нього під час його військової діяльності, що нема й не може бути ніякої воєнної науки і тому не може бути, ніякого так званого воєнного генія, тепер набули для нього цілковитої

очевидності істини. "Яка ж могла бути теорія і наука в справі, умови і обставини якої невідомі і не можуть бути визначені, в якій сила діячів війни ще менш може бути визначена? Ніхто не міг і не може знати, в якому буде становищі наша і ворожа армія через день, і ніхто не може знати, яка сила цього чи того загону. Іноді, коли нема боягуза попереду, який закричить: "ми відрізані!" і почне втікати, а є попереду весела, смілива людина, яка вигукне: "ура!" — загін у п'ять тисяч вартій тридцяти тисяч, як під Шенграбенем, а іноді п'ятдесят тисяч втікають від восьми, як під Аустерліцем. Яка ж може бути наука в такій справі, в якій, як у всякій практичній справі, ніщо не може бути визначеним, і все залежить від незчисленних умов, значення яких виявляється за одну хвилину, про яку ніхто не знає, коли вона настане. Армфельд каже, що наша армія відрізана, а Паулучі каже, що ми поставили французьку армію між двома вогнями; Мішо каже, що непридатність Дрісського табору полягає в тому, що річка позаду, а Пфуль каже, що в цьому його сила. Толь пропонує один план, Армфельд пропонує другий; і всі хороші, і всі погані, і вигоди кожної пропозиції можуть бути очевидними лише в той момент, коли станеться подія. І чому всі кажуть: геній воєнний! Хіба геній та людина, яка вчасно вміє наказати підвезти сухарі і йти тому праворуч, тому ліворуч? Тільки через те, що військові люди наділені блиском і владою і маси негідників підлещуються до влади, надаючи їй невластивих якостей генія, їх називають геніями. Навпаки, кращі генерали, яких я знав,—дурні або неуважливі люди. Кращий Багратіон,— сам Наполеон визнав це. А сам Бонапарт!. Я пам'ятаю самовдоволене і обмежене його обличчя на Аустерліцькому полі. Не тільки генія і якихось особливих якостей не треба доброму полководцеві, але й навпаки, йому потрібна відсутність найвищих, найкращих людських якостей — любові, поезії, ніжності, філософського, допитливого сумніву. Він повинен бути обмеженим, твердо певним того, що те, що він робить, дуже важливе (інакше в нього не вистачить терпіння), і тоді лише він буде хоробрим полководцем. Борони боже, коли він людина, полюбить кого-небудь, пожаліє, подумає про те, що справедливе і що ні. Зрозуміло, що здавна ще для них підробили теорію геніїв, бо вони — влада. Заслуга в успіху воєнної справи залежить не від них, а від тієї людини, яка в рядах закричить: пропали, або закричить: ура! І тільки в цих рядах можна служити з певністю, що ти корисний!"

Так думав князь Андрій, слухаючи балачки, і опам'ятався лише тоді, коли Паулучі покликав його і всі вже розходились.

Другого дня на огляді государ спитав князя Андрія, де він бажає служити, і князь Андрій навіки втратив своє місце у придворному світі, не попросившись залишитися при особі государя, а попросивши дозволу служити в армії.

XII

Ростов перед початком кампанії одержав листа від батьків, у якому, коротко сповіщаючи його про Наташину хворобу і про розрив з князем Андрієм (розрив цей пояснювали йому відмовою Наташі), вони знову просили його вийти у відставку і приїхати додому. Микола, одержавши цього листа, і не спробував проситися у відпустку чи в відставку, а написав батькам, що дуже жалкує про Наташину хворобу і

про її розрив з нареченим і що він зробить усе можливе для того, щоб виконати їх бажання. Соні він писав окремо.

"Коханий друже душі моєї,— писав він.— Ніщо, крім честі, не могло б втримати мене від повернення в село. Але тепер, перед початком кампанії, я б визнав себе безчесним не тільки перед усіма товаришами, але й перед самим собою, якби я віддав перевагу своєму щастю над своїм обов'язком і любов'ю до вітчизни. Але це остання розлука. Вір, що відразу після війни, якщо я буду живий і ти все любитимеш мене, я кину все і прилечу до тебе, щоб пригорнути тебе вже назавжди до моїх полум'яних грудей".

Справді, лише кампанія затримала Ростова й перешкодила йому приїхати — як він обіцяв—і одружитися з Сонею. Отраднен-ська осінь з полюванням і зима із святами і з Сониною любов'ю відкрили йому перспективу тихих дворянських радощів та спокою, яких він не знав раніш і які тепер вабили його до себе. "Гарна дружина, діти, добра зграя гончаків, жвавих десять-дванадцять пар хортів, господарство, сусіди, служба за зибо-

рами!"—думав він. Але тепер була кампанія, і треба було залишатися в полку.— А що це треба було, то Микола Ростов, як на його характер, був задоволений і з того життя, яке він провадив у полку, і зумів зробити собі це життя приємним.

По тому як Микола приїхав з відпустки, радісно зустрінутий товаришами, його послали за ремонтом, і з Малоросії він привів чудових коней, які радували його і заслужили йому похвали від начальства. За його відсутності йому було надано звання ротмістра, і коли полк поставили на воєнний стан із збільшеним комплектом, він знову одержав свій колишній ескадрон.

Почалась кампанія, полк було рушено в Польщу, видавалась подвійна платня, прибули нові офіцери, нові солдати, коні і, головне, поширився той збуджено-веселий настрій, який супроводить початок війни; і Ростов, усвідомлюючи своє вигідне становище в полку, весь віддався утіхам та інтересам військової служби, хоч і знав, що рано чи пізно доведеться їх покинути.

Війська відступили від Вільни з різних складних державних, політичних і тактичних причин. Кожен крок відступу супроводився складною грою інтересів, висновків та пристрастей у головному штабі. А для гусарів Павлоградського полку весь цей відступальний похід, найкращої пори літа, з достатнім продовольством, був найпростішою і найвеселішою справою. Смутитися, турбуватися та інтригувати могли лише в головній квартирі, а в глибокій армії і не пита'ли себе, куди, чого йдуть. Коли жалкували, що відступають, то лише тому, що треба було виходити з обжитої квартири, від гарненької панни. Якщо й спадало кому-небудь на думку, що справи погані, то, як личить доброму військовому, той, кому це спадало на думку, намагався бути веселим і не думати про загальний хід справ, а думати про свою найближчу справу. Спочатку весело стояли біля Вільни, заводячи знайомства з польськими поміщиками та чекаючи на огляди государя й інших вищих командирів і відбуваючи ті огляди. Потім прийшов наказ відступити до Свенцянів і винищувати провіант, який не можна було вивезти.

Свенцяни пам'ятні були для гусарів лише тому, що це був п'яний табір, як прозвала вся армія стоянку біля Свенця, і тому, що в Свенцях багато було скарг на війська за те, що вони, скориставшись з наказу відбирати провіант, серед провіанту забирали коней, і екіпажі, і килими в польських панів. Ростов пам'ятав Свенцяни тому, що він першого дня вступу в це містечко змінив вахмістра і не міг упоратися з усіма п'яними людьми ескадрону, які без його відома вивезли п'ять бочок старого пива. Від Свенця відступали далі й далі до Дрісси, і знову відступили від Дрісси, уже наближаючись до російських кордонів.

13 липня павлоградцям вперше довелося бути в серйозному бою.

4 Війна і мир.

49

12 липня вночі, напередодні бою, була велика буря з дощем і градом. Літо 1812 року взагалі відзначалося бурями.

Павлоградські два ескадрони стояли біваками серед витовченого дотла худобою та кіньми житнього лану, що вже виколосився. Йшов заливний дощ, і Ростов з молодим офіцером Ільїним, якому він протегував, сидів під згородженим наспіх куріньчиком. Офіцер їх полку, з довгими вусами, що продовжувались від щік, їздивши до штабу і потрапивши під дощ, зайшов до Ростова.

— Я, графе, із штабу. Чули про подвиг Раєвського?—І офіцер розповів подробиці Салтановського бою, які він чув у штабі.

Ростов, шулячись шиєю, за яку затікала вода, кутив люльку і слухав неухважно, зрідка поглядаючи на молодого офіцера Ільїна, який тулився біля нього. Офіцер цей, шістнадцятилітній хлопець, нещодавно вступивши до полку, був тепер у відношенні до Миколи тим, чим був Микола у відношенні до Денисова сім років тому. Ільїн намагався в усьому наслідувати Ростова і, як жінка, був закоханий у нього.

Офіцер з подвійними вусами, Здржинський, розповідав пишномовно про те, як Салтановська гребля була Фермопілами росіян, як на цій греблі генерал Раєвський зробив вчинок, гідний древніх. Здржинський розповідав про вчинок Раєвського, який вивів на греблю своїх двох синів під страшний вогонь і з ними поруч пішов в атаку. Ростов слухав розповідь і не тільки нічого не казав на підтвердження захвату Здржинського, але й, навпаки, мав вигляд людини, яка соромиться того, що їй розповідають, хоч і не має наміру заперечувати. Ростов після Аустерліцької і 1807 року кампаній знав із свого власного досвіду, що, розповідаючи про воєнні пригоди, завжди брешуть, як і сам він брехав, розповідаючи; по-друге, він був достатньо досвідчений, щоб знати, що все відбувається на війні зовсім не так, як ми можемо уявляти й розказувати. І тому йому не подобалось оповідання Здржинського, не подобався і сам Здржинський, який, із своїми вусами від щік, за своєю звичкою низько нагинався над обличчям того, кому він розповідав, і тіснив його в тісному курені. Ростов мовчки дивився на нього. "По-перше, на греблі, яку атакували, певно, мала бути така плутанина й тиснява, що коли Раєвський і вивів синів, то це ні на кого не могло вплинути, хіба що на чоловік з десять, які були біля самого нього,— думав Ростов,—

решта й не могли бачити, як і з ким ішов Раєвський по греблі. Але й ті, які бачили це, не могли відчутти великого запалу, бо що їм до ніжних батьківських почуттів Раєвського, коли тут йдеться про власну шкіру? Потім, від того, візьмуть чи не візьмуть Салтановську греблю, не залежала доля вітчизни, як нам описують це про Фермопіли. Отже, нащо ж було приносити таку жертву? І потім нащо тут, на війні, вплутувати своїх дітей? Я б не тільки Петю-брата не повів би, але й Ільїна навіть, цього чужого мені, але доброго хлопця, постарався б поставити куди-небудь під захист",— думав далі Ростов, слухаючи Здржинського. Але він не сказав своїх думок: він і на це вже мав свій досвід. Ейн знав, що це оповідання сприяло уславленню нашої зброї, і тому треба було вдавати, що не маєш сумніву в ньому. Так він і робив.

— Однак, це нестерпно,— сказав Ільїн, який помічав, що Ростову не подобається мова Здржинського.— І панчохи, й сорочка, і під мене підтекло. Піду шукати притулку. Здається, дощик поменшав. — Ільїн вийшов, і Здржинський поїхав.

Через п'ять хвилин Ільїн, хляпаючи по болоті, прибіг до куреня.

— Ура! Ростов, ходімо швидше. Знайшов! Ось тут кроків за двісті корчма, вже туди забрались наші. Хоч посушимося, і Марія Генріхівна там.

Марія Генріхівна була дружина полкового лікаря, молода, гарненька німкеня, з якою лікар одружився в Польщі. Лікар, чи тому, що не мав коштів, чи тому, що не хотів перший час одруження розлучатися з молодого дружиною, возив її скрізь за собою при гусарському полку, і лікареві ревності стали звичайною темою жартів між гусарськими офіцерами.

Ростов накинув плащ, гукнув за собою Лаврушку з речами й пішов з Ільїним, де сковзаючи по болоті, де просто хляпаючи під дощем, що поволі вщухав, у темряві вечора, зрідка порушуваний далекими блискавкам^.

— Ростов, де ти?

— Ось. Яка блискавка!— перемовлялися вони.

XIII

В корчмі, перед якою стояла лікарева халабуда, вже було чоловік з п'ять офіцерів. Марія Генріхівна, повна білява німочка в кофточці і в нічному чепчику, сиділа на покуті на широкій лаві. Чоловік її, лікар, спав позад неї. Ростов і Ільїн, зустрінуті веселими вигуками й реготом, увійшли до кімнати.

— Е! та в вас як весело,— сміючись сказав Ростов.

— А ви чого гав ловите?

— Гарні! Так і тече з них! Вітальні нашої не замочить.

— Марії Генріхівни сукню не забруднити,— відповідали голоси.

Ростов і Ільїн поспішили знайти куточок, де б вони, не зневажаючи скромності Марії Генріхівни, могли переодягнутися. Вони пішли були за перегородку, щоб переодягнутися; але в маленькій комірчині, наповнюючи її всю, з однією свічкою на порожньому ящику, сиділи три офіцери, граючи в карти, і нізащо не хотіли поступитися своїм місцем. Марія Генріхівна дала на якийсь час свою спідницю, щоб використати її замість занавіски, і за цією занавіскою Ростов та Ільїн з допомогою Лав-

рушки. який приніс в'юки, скинули мокрий і наділи сухий одяг.

У розваленій грубці розклали вогонь. Дістали дошку і, вмостивши її на двох сідлах, покрили попоною, дістали самоварчика, погрібець та півпляшки рому, і, попросивши Марію Генріхівну бути за господиню, всі юрмилися біля неї. Хто пропонував їй чисту носову хусточку, щоб обтирати чарівні ручки, хто під ніжки підкладав їй венгерку, щоб було тепло, хто плащем запинав вікно, щоб не віяло, хто обмахував мух з обличчя її чоловіка, щоб він не прокинувся.

— Облиште його,— казала Марія Генріхівна, положливо і щасливо усміхаючись, — він і так спить добре після безсонної ночі.

— Не можна, Маріє Генріхівно,— відповів офіцер,— треба лікареві прислужитися. Все ж, може, й він мене пожаліє* коли ногу або руку різатиме.

Склянок було лише три; вода була така каламутна, що не можна було добрати, коли міцний чи неміцний чай, і в самоварі води було лише на шість склянок, але тим приємніше було по черзі та старшинству одержувати свою склянку з пухлих з короткими, не зовсім чистими нігтями ручок Марії Генріхівни. Всі офіцери, здавалося, справді були закохані цього вечора в Марію Генріхівну. Навіть ті офіцери, що грали за перегородкою в карти, незабаром кинули гру і перейшли до самовара, підкоряючись загальному настроєві залицяння до Маш'ї Генріхівни. Марія Генріхівна, бачачи себе оточеною такою блискучою і чемною молоддю, сяjala щастям, хоч як вона намагалася приховувати це і хоч як очевидно торопіла при кожному сонному рухові чоловіка, що спав за нею.

Ложка була лише одна, цукру було найбільше, але розмішувати його не встигали, і тому було вирішено, що вона по черзі мішатиме цукор кожному. Ростов, одержавши свою склянку і підливши в неї рому, попросив Марію Генріхівну розмішати.

— Таж ви без цукру?— сказала вона, все усміхаючись, неначе все, що говорила вона, і все, що говорили інші, було дуже смішне і мало ще інше значення.

— Та мені не цукор, мені лише, щоб ви помішали своєю ручкою.

Марія Генріхівна погодилася і стала шукати ложки, яку вже захопив хтось.

— Ви пальчиком, Маріє Генріхівно,— сказав Ростов,— ще приємніше буде.

— Гаряче!—сказала Марія Генріхівна, червоніючи від задоволення.

Ільїн узяв відро з водою і, капнувши туди рому, прийшов до Марії Генріхівни, просячи помішати пальчиком.

— Це моя чашка,— казав він.— Тільки вкладіть пальчика, все вип'ю.

Коли самовар увесь випили/ Ростов узяв карти і запропонував грати в королі з Марією Генріхівною. Кинули жеребок, кому бути партнером Марії Генріхівни. За правило гри, на пропозицію Ростова, було встановлено, що той, хто буде королем, має право поцілувати в ручку Марію Генріхівну, а той, хто залишиться пройдисвітом, щоб ішов ставити новий самовар для лікаря, коли він прокинеться.

— Ну, а якщо Марія Генріхівна буде королем? — спитав Ільїн.

— Вона й так королева! І накази її—закон.

Тільки-но почалася гра, як з-за Марії Генріхівни раптом підвелася закучмана

лікарева голова. Він давно вже не спав і прислухався до того, що говорилося, і, як видно, не знаходив нічого веселого, смішного чи кумедного в усьому, що говорилося і робилося. Обличчя його було смутне й понуре. Він не поздоровався з офіцерами, почухався і попросив дозволу вийти, бо йому загороджували дорогу. Як тільки він вийшов, усі офіцери зайшлися голосним реготом, а Марія Генріхівна до сліз почервоніла і тим зробилася ще привабливішою в очах усіх офіцерів. Повернувшись із двору, лікар сказав дружині (яка перестала вже так щасливо усміхатися і, злякано чекаючи вироку,, дивилась на нього), що дощ перестав і що треба йти ночувати в халабуду, а то все розтягнуть.

— Та я вістового пошлю... двох!—сказав Ростов.— Годі-бо, доктор.

— Я сам стану на варті!—сказав Ільїн.

— Ні, панове, ви виспались, а я дві ночі не спав,— сказав лікар і понуро сів біля жінки, чекаючи закінчення гри.

Дивлячись на похмуре обличчя лікаря, який косився на свою дружину, офіцери стали ще веселіші, і багато хто не міг втриматися від сміху, якому вони квапливо намагались знайти пристойні приводи. Коли лікар пішов, повівши свою дружину, і помістився з нею в халабудці, офіцери полягали в корчмі, повкривавшись мокрими шинелями; але довго не спали, то перемовляючись, згадуючи зляканого лікаря і веселу лікаршу, то вибігаючи на ґанок і сповіщаючи про те, що робилось у халабудці. Кілька разів Ростов, загортаючись з головою, хотів заснути; але знову чие-небудь зауваження розважало його, знову починалась розмова і знову лунав безпричинний, веселий дитячий регіт.

XIV

О третій годині ще ніхто не заснув, як з'явився вахмістр з наказом виступати до містечка Островни.

Так само з гамором і реготом офіцери квапливо почали збиратися; знову поставили самовар на каламутній воді. Але Ростов, не дочекавшись чаю, пішов до ескадрону. Вже розвиднялося; дощик перестав, хмари розходились. Було— мокро і холодно, особливо в непросохлому одязі. Ейходячи з корчми, Ростов і Ільїн обидва в сутінках світанку заглянули у глянсувату від дощу шкіряну лікареву халабуду, "з-під фартуха якої стирчали ноги лікаря і всередині якої видно було на подушці чепчик лікарші і чутно було сонне дихання.

— Далебі, вона дуже мила!— сказав Ростов до Ільїна, який виходив з ним.

— Розкіш яка жінка!—з шістнадцятилітньою серйозністю відповів Ільїн.

Через півгодини вишикуваний ескадрон стояв на дорозі. Почулась команда: "Сідай!" — солдати перехрестилися і стали сідати. Ростов, виїхавши вперед, скомандував: "Марш!", і, витягнувшись по чотири чоловіка, гусари, знімаючи —гамір хляпанням копитів по мокрій дорозі, брязкотом шабель і тихим гомоном, рушили великим, обсадженим березами шляхом, слідом за піхотою та батареєю.

Розірвані синьо-лілові хмари, червоніючи на сході, швидко линули за вітром. Ставало все видніше й видніше. Ясно видно було ту кучеряву травичку, що засівається

завжди по путівцях, ще мокру від учорашнього дощу; обвисле віття беріз, теж мокре, гойдалось од вітру й ронило вбік від себе світлі краплі. Ясніш і ясніш вимальовувались обличчя солдатів. Ростов їхав з Ільїним, який не відставав від нього, краєм дороги, між двома рядами беріз.

Ростов у кампанії дозволяв собі вільність їздити не на фронтівому коні, а на козацькому. І знавець, і любитель, він нещодавно дістав собі баского донського, великого й доброго буланого коня, на якому він усіх випереджав. Їхати на цьому коні було для Ростова насолодою. Він думав про коня, про ранок, про лікаршу і ні разу не подумав про майбутню небезпеку.

Раніше Ростов, ідучи в бій, боявся; тепер він не почував анітрохи страху. Не тому він не боявся, що він звик до вогню (до небезпеки не можна звикнути), а тому, що він вивчився керувати своєю душею перед небезпекою. Він звик, ідучи в бій, думати про все, за винятком того, що, здавалося, було б цікавіше за все інше — про майбутню небезпеку. Хоч як він намагався, хоч як картав себе за боягузтво в перший час своєї служби, він не міг цього досягти; але з роками це прийшло само собою. Він їхав тепер поруч з Ільїним поміж березами, зрідка зриваючи листя з гілок, що потрапляли під руку, іноді доторкуючись ногою до пахвини коня, іноді віддаючи задньому гусарові докурену люльку, не повертаючись до нього, з таким спокійним і безтурботним виглядом, неначе він їхав кататись. Йому жаль було дивитися на схвильоване обличчя Ільїна, який багато і неспокійно говорив; він з досвіду знав той тяжкий стан чекання страху і смерті, в якому перебував корнет, і знав, що ніщо, крім часу, не допоможе йому.

Тільки-но сонне з'явилося на чистій смузі з-за хмари, як вітер стих, наче він не смів псувати цього чудесного після грози літнього ранку; краплі ще падали, але вже прямовисно, — і все затихло. Сонце вийшло зовсім, з'явилося на обрії і зникло у вузькій і довгій хмарі, що стояла над ним. Через кілька хвилин сонце ще ясніше з'явилося на верхньому краї хмари, розриваючи її краї. Все засяяло і заблищало. І разом з цим ссявом, неначе відповідаючи йому, залунали спереду постріли гармат.

Не встиг ще Ростов обдумати і визначити, наскільки далекі ці постріли, як од Вітебська примчав на коні ад'ютант графа Остермана-Толстого з наказом іти клуса дорогою.

Ескадрон об'їхав піхоту й батарею, що так само поспішала, спустився з гори і, пройшовши через якесь порожнє, без мешканців, село, знову піднявся на гору. Коні стали вмилюватись, люди розчервонілися.

— Стій, рівняйся! — почувалася спереду команда дивізіонера.

— Ліве плече вперед, кроком руш! — скомандували спереду. І гусари по лінії військ пройшли на лівий фланг позиції і

стали позад наших уланів, що стояли у першій лінії. Праворуч стояла наша піхота густою колоною — це були резерви; трохи вище від неї на горі видно було на чистому-чистому повітрі, в ранішньому, скісному і яскравому освітленні, на самому обрії наші гармати. Спереду за улоговиною видно було ворожі колони й гармати. В улоговині чутно було наш цеп, що вже вступив у бій і весело переклацувався з ворогом.

Ростову, як від звуків найвеселішої музики, стало весело на душі від цих звуків, давно вже не чутих. Трап-та-та-та! — бахкали то разом, то швидко один за одним кілька пострілів. Знову замовкло все, і знову неначе лопали хлопавки, по яких ходив хтось.

Гусари простояли з годину на одному місці. Почалась і канонада. Граф Остерман із почтом проїхав позад ескадрону, зупинившись, поговорив з командиром полку і від'їхав до гармат на гору.

Услід за від'їздом Остермана в уланив почулась команда:

— В колону, до атаки шикуйсь! — Піхота попереду них здвоїла взводи, щоб пропустити кавалерію. Улани рушили, похитуючи флюгерами пік, і риссю пішли з гори на французьку кавалерію, що з'явилася під горою ліворуч.

Тільки-но улани зійшли з гори, гусарам наказано було просунутись на гору, у прикриття до батареї. В той час, як гусари ставали на місце уланив, з цепу, з виском і свистом, пролетіли, не влучаючи, далекі кулі.

Давно не чутий цей звук ще радісніше і збудливіше вплинув на Ростова, ніж попередні звуки стрілянини. Нн, вирівнявшись, розглядав поле бою, що відкривалося з гори, і всією душею брав участь у рухові уланив. Улани близько налетіли на французьких драгунів, щось сплуталося там у диму, і через п'ять хвилин улани помчали назад не до того місця, де вони стояли, а лівіше. Між оранжовими уланами на рижих конях і позад них видно було велику купу синіх французьких драгунів на сивих конях.

XV

Ростов своїм зірким мисливським оком один з перших побачив цих синіх французьких драгунів, що переслідували наших уланив. Ближче, ближче просувалися розладженими юрмами улани і французькі драгуни, які переслідували їх. Уже можна було бачити, як ці люди, що здавалися під горою маленькими, зштовхувались, наздоганяли один одного й махали руками або шаблями.

Ростов, як на цькування, дивився на те, що робилося перед ним. Він чуттям počував, що, коли вдарити тепер з гусарами на французьких драгунів, вони не встоять; але якщо вдарити, то треба було зараз, в цю хвилину, інакше буде вже пізно. Він оглянувся круг себе. Ротмістр, стоячи біля нього, так само не спускав очей з кавалерії внизу.

— Андрію Севастьяновичу, — сказав Ростов, — а ми ж їх зімнемо...

— Браве б діло, — сказав ротмістр, — а справді...

Ростов, не дослухавши його, штовхнув коня, вискочив нав-перед ескадрону, і не встиг він ще скомандувати рух, як увесь ескадрон, počуваючи те саме, що й він, рушив за ним. Ростов сам не знав, як і чому він це зробив. Усе це він зробив, як він робив на полюванні, не думаючи, не міркуючи. Він бачив, що драгуни близько, що вони мчать, розстроєні; він знав, що вони не витримають, він знав, що це лише одна хвилина, яка не повернеться, якщо він пропустить її. Кулі так збудливо вищали і свистіли круг нього, кінь так гаряче просився вперед, що він не міг витримати. Він торкнув коня, скомандував і в ту ж мить, почувши за собою звук тупоту свого розгорнутого

ескадрону, повною рессю став спускатися до драгунів з гори. Тільки-но вони зійшли з гори, як мимовільно їх алюр з рисі перейшов у галоп, що ставав усе швидшим і швидшим, у міру того, як вони наближались до своїх уланів та французьких драгунів, що мчали за ними. Драгуни були близько. Передні, побачивши гусарів, стали обертати назад, задні припинятися. З почуттям, з яким він летів навперейми вовкові, Ростов, випустивши на весь мах свого донця, мчав навперейми розстроєним рядом французьких драгунів. Один улан зупинився, один піший припав до землі, щоб його не розчавили, один кінь без сідока заплутався між гусарами. Майже всі французькі драгуни летіли назад. Ростов, вибравши собі одного з них на сивому коні, пустився за ним. По дорозі він налетів на кущ; добрий кінь переніс його через нього, і, ледве втримавшись на сідлі, Микола побачив, що він через якусь часинку дожене того ворога, якого він вибрав за свою ціль. Француз пей, мабуть, офіцер — по його мундиру, зігнувшись, мчав на своєму сивому коні, шаблею підганяючи його. За мить кінь Ростова вдарив грудьми в зад офіцерового коня, мало не збив його з ніг — і в ту ж мить Ростов, сам не знаючи нащо, підняв шаблю і вдарив нею француза.

У ту ж мить, як він зробив це, вся жвавість Ростова раптом зникла. Офіцер упав не так від удару шаблею, який лише трошки розрізав йому руку вище ліктя, як від поштовху коня та від страху. Ростов, стримавши коня, шукав очима свого ворога, щоб побачити, кого він переміг. Драгунський французький офіцер однією ногою стрибав на землі, другою зачепився у стремені.. Він, злякано шулячись, неначе кожної секунди чекаючи нового удару, скривившись, з виразом жаху глянув знизу вгору на Ростова. Обличчя його, бліде й забризкане болотом, біляве, молоде, з дірочкою на підборідді й зі світлими блакитними очима, було дуже не для поля бою, не вороже обличчя, а дуже просте кімнатне обличчя. Ще раніше, ніж Ростов вирішив, що він з ним робитиме, офіцер закричав: "Je me rends!"¹ Він, рапаючись, хотів і не міг виплутати із стремени ногу і, не зводячи зляканих блакитних очей, дивився на Ростова. Гусари підскочили, вийняли йому ногу й посадили його на сідло. Гусари з різних боків поралися з драгунами: один був поранений, з Закривавленим обличчям, але не давав свого коня; другий, обнявши гусара, сидів на крупі його коня; третій, з допомогою гусара, вилазив на його коня. Спереду бігла, стріляючи, французька піхота. Гусари квапливо помчали назад із своїми полоненими. Ростов їхав назад разом з іншими, переживаючи якесь неприємне почуття, що стискало йому серце. Щось неясне, заплутане, чого він ніяк не міг пояснити собі, відкрилось йому взяттям у полон цього офіцера і тим ударом, якого він завдав йому.

Граф Остерман-Толстой зустрів гусарів, що поверталися, підкликав Ростова, дякував йому і сказав, що він подасть государеві про його звитяжний вчинок і проситиме для нього георгіївського хреста. Коли Ростова покликали до графа Остермана, він, згадавши про те, що атаку його було почато без наказу, був цілком певний, що начальник кличе його для того, щоб покарати за самовільний вчинок. Тим-то втішні слова Остермана та обіцянка нагороди мали б тим радісніше вразити Ростова; але все те ж неприємне, неясне почуття морально млоїло його. "Та що пак мене мучить?—

спитав він себе, від'їжджаючи від генерала.— Ільїн? Ні, йому нічого не сталося. Осоромився я чим-небудь? Ні, все не те!— Щось інше мучило його, як ка

1 Здаюсь!

яття.— Так, так, цей французький офіцер з дірочкою. І я добре пам'ятаю, як рука моя зупинилася, коли я підняв її".

Ростов побачив полонених, яких одвозили, й поїхав за ними, щоб подивитись на свого француза з дірочкою на підборідді. Він у своєму чудному мундирі сидів на заводному гусарському коні і стурбовано оглядався круг себе. Рана його на руці була майже не рана. Він удавано усміхнувся Ростову і помахав йому рукою на знак привітання. Ростову все так само було ніяково і чомусь совісно.

Увесь цей і наступний день друзі й товариші Ростова помічали, що він не скучний, не сердитий, але мовчазний,¹ задумливий і зосереджений. Він неохоче пив, усе хотів зостатись на самоті і про щось думав.

Ростов усе думав про цей свій блискучий подвиг, що, на його подив, дав йому георгіївського хреста і навіть зробив йому репутацію хороброго, і ніяк не міг зрозуміти чогось. "То вони ще дужче за нас бояться!—думав він.— То оце всього тільки і є те, що зветься героїзмом? І хіба я це робив для вітчизни? І в чому він винен із своєю дірочкою та блакитними очима? А як він злякався! Він думав, що я вб'ю його. За що ж мені вбивати його? В мене рука здригнулася. А мені дали георгіївського хреста. Нічого, нічого не розумію!"

Але поки Микола переробляв у собі ці питання і все ж н\$ усвідомив ясно того, що так збентежило його, колесо щастя по службі, як це часто буває, повернулося на його користь: його висунули вперед після Островненського бою, дали йому батальйон гусарів і, коли треба було' використати хороброго офіцера, давали йому доручення.

XVI

Одержавши звістку про хворість Наташі, графиня, ще не зовсім здорова і квола, з Петею і з усім домом приїхала в Москву, і вся родина Ростових перебралася від Марії Дмитрівни в свій будинок і зовсім оселилася в Москві.

Наташина недуга була така серйозна, що, на щастя її і на щастя рідних, думка про все те, що було причиною її недуги, її вчинок і розрив з нареченим перейшли на другий план. Вона була така хвора, що не можна було "думати про те, наскільки вона була винна в усьому, що сталося, тимчасом як вона не їла, не спала, помітно марніла, кашляла й була, як давали відчуті лікарі, в небезпеці. Треба було думати лише про те, щоб допомогти їй. Лікарі їздили до Наташі й нарізно, й консилиумами, розмовляли багато по-французькому, і по-німецькому, й по-латині, осуджували один одного, прописували найрізноманітніші ліки від усіх їм відомих хвороб; але жодному з них не приходила в голову та проста думка, що їм не може бути відомою та хвороба, на яку хворіла Наташа, як не може бути відомою жодна хвороба, на яку слабує жива людина: бо кожна жива людина має свої особливості і завжди має свою особливу, нову, складну, невідому медицині хворобу, не хворобу легенів, печінки, шкіри, серця, нервів і т. ін., записану в медицині, а хворобу, що складається з одного з незчисленних поєднань

недуг цих органів. Ця проста думка не могла приходити лікарям (так само, як не може прийти чаклунові в голову думка, що вій не може чаклувати) тому, що їх справа життя полягала в тому, щоб лікувати; тому, що за те вони одержували гроші, і тому, що на цю справу вони потратили кращі роки свого життя. Але "головне — думка ця не могла прийти лікарям тому, що вони бачили, що вони, безперечно, корисні, й були справді корисні для всіх домашніх Ростових. Вони були корисні не тим, що примушували хвору ковтати здебільшого шкідливі речовини (школа ця була мало відчутна, бо шкідливі речовини давалися в малій кількості), а корисні, конче потрібні, неминучі були (причина — чому завжди є і будуть мними виліковувачі, ворожки, гомеопати) тим, що вдовольняли моральні потреби хворої і людей, які люблять хвору. Вони вдовольняли ту вічну людську потребу в надії на полегшення, потребу у співчутті та діяльності, які відчуває людина під час недуги. Вони вдовольняли ту вічну людську—в дитині помітну в найпервіснішій формі—потребу потерти те місце, яке вдарено. Дитина вдариться і зараз же біжить у руки матері, няньки для того, щоб їй поцілували й потерли болюче місце, і їй робиться легше, коли болюче місце потруть або поцілують, Дитина не вірить, щоб у сильніших і мудріших за неї не було способу зарадити їй болеві. І надія на полегшення і висловлення співчуття в той час, як мати тре її гулю, втішують її. Лікарі для Наташі були корисні тим, що вони цілували і терли бобо, запевняючи, що зараз пройде, якщо кучер з'їздить до Арбатської аптеки і візьме на карбованець сім гривень порошоків та пілюль у гарненькій коробочці і якщо порошки ці, неодмінно через дві години, ні в якому разі не більше й не менше, буде в перевареній воді приймати хвора.

Що ж би робили Соня, граф і графиня, як би вони дивилися, не вживаючи ніяких заходів, коли б не було цих пілюль по годинах, пиття тепленького, курячої котлетки і всіх подробиць життя, які приписував лікар і яких дотримуватись становило заняття і втіху для близьких? Як би переносив граф недугу своєї коханої дочки, коли б він не знав, що йому коштувала тисячі карбованців Наташина хвороба і що він не шкодує ще тисяч, щоб зробити їй користь; якби він не знав, що коли вона не одужає, він не пошкодує ще тисяч і повезе її за кордон і там скличе консилиуми; якби він не мав можливості розповідати подробиці про те, як Метів'є і Феллер не зрозуміли, а Фріз зрозумів, і Мудров ще краще визначив хворобу? Що робида б графиня, якби вона не могла іноді сваритися з хворою Наташею за те, що вона не цілком дотримувалась приписів лікаря?

— Отак ніколи не видужаєш,— казала вона, від досади забуваючи своє горе,— якщо ти не будеш слухатися лікаря і не прийматимеш вчасно ліків! Неможна ж цим жартувати, коли в тебе може зробитися пневмонія,— казала графиня, і в вимовлянні цього незрозумілого не для неї однієї слова вона вже знаходила велику втіху. Що б робила Соня, якби в неї не було радісної свідомості того, що вона перший час не роздягалася три ночі для того, щоб бути наготові виконувати точно всі приписи лікаря, і що вона тепер не спить ночі, для того, щоб не пропустити годин, в які треба давати малошкідливі пілюлі з золотої коробочки? Навіть самій Наташі, яка хоч і казала, що ніякі ліки не вилікують її і що все це дурниці,— і їй було радісно бачити, що для неї

приносили стільки жертв, що їй треба було в певні години приймати ліки. І навіть їй радісно було від того, що вона, нехтуючи виконанням приписаного, могла показувати, що вона не вірить у лікування і не дорожить своїм життям.

Лікар їздив щодня, щупав пульс, дивився на язик і, незважаючи на її пригнічене обличчя, жартував з нею. А зате, коли він виходив до другої кімнати, графиня квапливо виходила за ним, і він, набираючи серйозного вигляду й похитуючи задумливо головою, казав, що хоч і є небезпека, він сподівається на дію цих останніх ліків і що треба чекати й подивитися; що недуга більше моральна, але...

Графиня, намагаючись приховати цей вчинок від себе і від лікаря, тикала йому в руку золотий і щоразу з заспокоєним серцем поверталась до хворої.

Ознаки Наташиної хвороби полягали в тому, що вона мало їла, мало спала, кашляла і ніколи не жвавішала. Лікарі казали, що хвору не можна залишати без медичної допомоги, і тому тримали її в душному повітрі, в місті. І влітку 1812 року Ростови не виїжджали в село.

Незважаючи на велику кількість проковтнутих пілюль, капель та порошоків зі слоївків та коробочок, з яких madame Schoss, охоча до цих дрібничок, зібрала велику колекцію, незважаючи на відсутність звичного сільського життя, молодість брала своє: Наташине горе почало вкриватися шаром вражень прожитого життя, воно перестало таким тяжким болем лежати їй на серці, починало ставати минулим, і Наташа стала фізично одужувати.

XVII

Наташа була спокійніша, але не веселіша. Вона не тільки уникала всіх зовнішніх умов радості: балів, катання, концертів, театру; але й ні разу не сміялася так, щоб з-за її сміху не чутно було сліз. Вона не могла співати. Тільки-но починала вона сміятися або пробувала сама одна з собою співати, сльози душили її: сльози каяття, сльози згадування про той неповоротний, чистий час; сльози досади, що так, даремне, занастила вона своє молоде життя, яке могло б бути таким щасливим. Сміх і співи особливо здавались їй блюзнірством над її горем. Про кокетування вона й не думала; їй не доводилось навіть стримуватись. Вона казала й почувала, що в цей час усі чоловіки були для неї цілковито тим самим, що блазень Настасія Іванівна. Внутрішній страж твердо забороняв їй усяку радість. Та й не було в ній усіх колишніх інтересів життя з того дівочого, безтурботного, повного надій складу життя. Частіше й болючіше за все вона згадувала осінні місяці, полювання, дядечка і свята, проведені з Nicolas в Отрадному. Що б вона дала, щоб повернути хоч один день з того часу! Та вже це назавжди кінчилося. Передчуття не обманювало її тоді, що той стан волі і відкритості для всіх радощів ніколи вже не повернеться більше. Та жити треба було.

Їй в'драно було думати, що вона не краща, як вона оаніш думала, а гірша і значно гірша за всіх, за всіх, хто тільки є на світі. Та цього мало було. Вона знала це й питала себе: "Що ж далі?" А далі нічого не було. Не було ніякої радості в житті, а життя минало. Наташа, як видно, намагалася лише ні для кого не бути тягарем і нікому не заважати, але для себе їй нічого не треба було. ФоНа уникала всіх домашніх, і лише з

братом Петею їй було легко. З ним вона любила бувати більше, ніж з іншими; й іноді, коли бувала з ним віч-на-віч, сміялася. Вона майже не виїжджала з дому і з тих, що до них приїжджали, рада була лише однією людиною — П'єром. Не можна було ніжніше, обережніше і разом з тим серйозніше обходитися, ніж обходився з нею граф Безухов. Наташа несвідомо відчувала цю ніжність обходження і тому мала велику приємність у його товаристві. Але вона не була навіть вдячна йому за його ніжність. Ніщо хороше з боку Г'єра не здавалось їй зусиллям. П'єру, здавалось, так природно бути добрим з усіма, що не було ніякої заслуги в його доброті. Іноді Наташа помічала збентеження і ніяковість П'єра в її присутності, особливо, коли він боявся, щоб у розмові що-небудь не навело Наташу на тяжкі спогади. Вона помічала це і приписувала це його загальній доброті й соромливості, що, на її розуміння, повинна була бути і з усіма така ж, як з нею. Після тих ненавмисних слів про те, що якби він був вільний, він на колінах просив би її руки й любові, сказаних у хвилину такого сильного її хвилювання, П'єр ніколи не говорив нічого про свої почуття до Наташі; і для неї було очевидно, що ті слова, які тоді так утішили її, були сказані, як кажуться всякі беззмистовні слова для утішення дитини, коли вона плаче. Не тому, що П'єр був жонатим чоловіком, а тому, що Наташа дуже й дуже відчувала між собою і ним ту силу моральних перепон — відсутність якої вона почувала з Курагіним,— їй ніколи на думку не спадало, щоб з її взаємин з П'єром могла вийти не тільки любов з її або, ще менше, з його боку, але навіть і та ніжна, свідомо себе поетична дружба між мужчиною і жінкою, якої вона знала кілька прикладів.

Наприкінці Петрівчаного посту Аграфена Іванівна Белова, отраденська сусідка Ростових, приїхала в Москву поклонитися московським угодникам. Вона запропонувала Наташі говіти, і Наташа з радістю вхопилася за цю думку. Незважаючи на заборону лікарів виходити рано-вранці, Наташа наполягла на тому, щоб говіти, і говіти не так, як говіли в домі Ростових звичайно, тобто відслухати вдома три служби, а щоб говіти так, як говорила Аграфена Іванівна, тобто цілий тиждень, не пропускаючи жодної вечерні, обідні чи утрени.

Графині сподобався цей Наташин запал; вона в душі своїй, після безуспішного медичного лікування, сподівалася, що молитва допоможе їй більше зв'язати ліки, і хоча з острахом і приховуючи від лікаря, але погодилась на Наташине бажання і доручила її Беловій. Аграфена Іванівна о третій годині ночі приходила будити Наташу і здебільшого заставляла її вже на ногах. Наташа боялася проспати час утрени. Квапливо умиваючись і смиренно одягаючись у найгірше своє плаття і в стареньку мантилю, здригаючись від прохолоди, Наташа виходила на безлюдні вулиці, прозоро освітлені світанком. За порадою Аграфени Іванівни, Наташа говорила не в своїй парафії, а в церкві, в якій, як казала побожна Белова, був священник вельми суворого й високого життя. В церкві завжди було мало народу; Наташа з Беловою ставали на звичне місце перед образом божої матері, вставленим у задню стіну лівого криласа, і нове для Наташі почуття покори перед великим, незбагненим, охоплювало її, коли вона в цей незвичний ранішній час, дивлячись на чорний лик божої матері, освітлений і свічками,

що горіли перед ним, і сяйвом ранку, що падало з вікна, слухала звуки служби, за якими вона намагалася стежити, щоб розуміти їх. Коли вона розуміла їх, її особисте почуття із своїми відтінками приєднувалось до її молитви; коли не розуміла, їй ще солодше було думати, що бажання розуміти все'є гордість, що розуміти всього не можна, що треба лише вірити й віддаватися богові, який у ці хвилини — вона почувала — керував її душею. Вона хрестилася, кланялася і, коли не розуміла, то тільки, жахаючись перед своєю мерзенністю, просила бога простити їй усе, усе, й помилувати. Молитви, яким вона найбільше віддавалась, були молитви каяття. Повертаючись додому рано-вранці, коли зустрічалися лише муляри, що йшли на роботу, двірники, які замітали вулицю, і в будинках ще всі спали, Наташа спізнавала нове для неї почуття можливості виправлення себе від своїх пороків і можливості нового, чистого життя і щастя.

Протягом цілого тижня, в який вона провадила це життя, почуття це зростало з кожним днем. І щастя причаститися чи причиститися, як, радісно граючи цим словом, казала їй Агра-фена Іванівна, уявлялось їй таким великим, що їй здавалось, що вона не доживе до цієї блаженної неділі.

Але щасливий день настав, і коли Наташа цієї пам'ятної для неї неділі, в білому серпанковому платті, повернулася від причастя, вона вперше після довгих місяців відчула себе спокійною і не обтяженою життям, що було перед нею.

Лікар, який приїжджав цього дня, оглянув Наташу і велів і далі приймати ті останні порошки, що він прописав два тижні тому.

— Неодмінно приймати далі вранці і ввечері,— сказав він, як видно, сам сумлінно задоволений із свого успіху.— Тільки, будь ласка, ретельніше. Будьте спокійні, графине,— сказав жартівливо лікар, спритно підхоплюючи золотого в м'якуш руки,— незабаром знову почне співати й пустувати. Дуже, дуже їй на користь останні ліки. Вона дуже посвіжішала.

Графиня подивилась на нігті й поплувала, з веселим обличчям повертаючись до вітальні.

XVIII

На початку липня в Москві поширювались дедалі тривожніші чутки про хід війни: говорили про відозву государя до народу, про приїзд самого государя з армії в Москву. І тому, що до 11 липня маніфесту й відозви не було одержано, про них і про становище Росії ходили перебільшені чутки. Говорили, що государ виїжджає тому, що армія в небезпеці, говорили, що Смоленськ здано, що в Наполеона мільйон війська і що тільки чудо може врятувати Росію.

11 липня, в суботу, було одержано маніфест, але його ще не надрукували; і П'єр, будучи в Ростових, обіцяв на другий день, у неділю, приїхати обідати і привезти маніфест та відозву, які він дістане в графа Ростопчина.

Цієї неділі Ростови, як звичайно, поїхали до обідні в домову церкву Разумовських. Був гарячий липневий день. Уже о десятій годині, коли Ростови виходили з карети перед церквою, в гарячому повітрі, у вигуках різнощиків, у яскравому і світлому

літньому вбранні юрми, в запорошеному листі дерев бульвару, у звуках музики й білих штанах батальйону, що пройшов на розвід, у гуркоті бруку і в яскравому блиску гарячого сонця була та літня млість, вдоволення і невдоволення з теперішнього, яке особливо різко відчувається ясного гарячого дня в місті. В церкві Разумовських була вся московська знать, усі знайомі Ростових (цього року, мовби чекаючи чогось, чимало багатих родин, що звичайно роз'їжджалися по селах, залишилися бу місті). Проходячи біля матері, позад ліврейного лакея, який розсував натовп, Наташа почула голос молодика, що занадто голосним шепотом казав про неї:

— Це Ростова, та сама...

— Як змарніла, а проте гарна!

Еона чула, чи їй здалося, що було згадано імена Курагіна й Волконського. А втім, їй завжди це здавалось. Їй завжди здавалось, що всі, дивлячись на неї, тільки й думають про те, що з нею сталося. Страждаючи і завмираючи в душі, як завжди в натовпі, Наташа йшла в своєму ліловому шовковому з чорним мереживом платті так, як уміють ходити жінки,— тим спокійніше й величніше, чим болючіше й соромливіше в неї було на душі. Рона знала й не помилялася, що вона гарна, та це тепер не радувало її, як раніш. Навпаки, це мучило її більше за все останнього часу, і особливо цього яскравого, гарячого літнього дня в місті. "Ще неділя, ще тиждень,— казала вона собі, згадуючи, як вона була тут у ту неділю,— і все те ж ікиття без життя, і все ті ж умови, в яких так легко було жити раніш. Гарна, молода і, я знаю це, тепер добра; перше я була нехороша, а тепер я добра, я знаю,— думала вона,— а так марно, ні для кого, минають найкращі, найкращі роки". Вона стала біля матері й перекивнулася із знайомими, що стояли близько. Наташа за звичкою розгляділа туалети дам, осудила tenue¹ і непристойний спосіб однієї дами, яка близько стояла, хреститися рукою на малому просторі, знову з досадою подумала про те, що її судять, що й вона судить, і раптом, почувши звуки служби, жахнулася із своєї мерзенності, жахнулася з того, що недавню чистоту вона втратила знову.

Благообразний, чистий дідок служив з тією покірливою урочистістю, яка так величаво, заспокійливо впливає на душі тих, що моляться. Царські врата зачинилися, повільно затяглася завіса; таємничий тихий голос промовив щось звідти. Незрозумілі для неї самої сльози стояли в грудях у Наташі, і радісне й томливе почуття хвилювало її.

"Навчи мене, що мені робити, як мені бути з моїм життям, як мені виправитися назавжди, назавжди!..." — думала вона.

Диякон вийшов на амвон, витягнув, широко відставивши великого пальця, своє довге волосся з-під стихаря і, поклавши на груди хрест, голосно й урочисто почав проказувати слова молитви:

. — "Миром господу помолимся". "Миром, усі разом, без різниці станів, без ворожнечі, а з'єднані братньою любов'ю — будемо молитися",— думала Наташа.

— "Про звишній мир і про спасіння душ наших!"

"Про світ ангелів, і душ усіх безтілесних істот, які живуть над нами",— молилась

Наташа.

Коли молились за воїнство, вона згадала брата й Денисова.

1 манеру триматись

Коли молились за плаваючих і мандруючих, вона згадала князя Андрія і молилася за нього, і молилася за те, щоб бог простив їй те зло, яке вона йому зробила. Коли молились за люблячих нас, вона молилася за своїх домашніх, за батька, матір, Соню, вперше тепер розуміючи всю свою вину перед ними і почуваючи всю силу своєї любові до них. Коли молились за ненавидящих нас, вона вигадувала собі ворогів і ненавидящих, для того, щоб молитися за них. Вона залічувала до ворогів кредиторів і всіх тих, які мали справу з її батьком, і щоразу, думаючи про ворогів і про тих, що ненавидять, вона згадувала Анатолія, який зробив їй стільки зла, і хоч він не ненавидів, вона радісно молилася за нього, як за ворога. Лише на молитві вона почувала себе спроможною ясно і спокійно згадувати і про князя Андрія і про Анатолія, як про людей, до яких почуття її знищувались у порівнянні з її почуттям страху та благоговіння перед богом. Коли молились за царську родину і за синод, вона особливо низько кланялась і хрестилася, кажучи собі, що коли вона не розуміє, вона не може мати сумніву і все-таки любить прави-тельствующий синод і молитесь за нього.

Закінчивши ектинію, диякон перехрестив навколо грудей ораp і промовив:

— "Самі себе і живот наш Христу богу віддамо".

"Самі себе богові віддамо,— повторила в своїй душі Наташа.— Боже мій, віддаю тебе твоїй волі,— думала вона.— Нічого не хочу, не бажаю; навчи мене, що мені робити, як ужити свою волю! Та візьми ж мене, візьми мене!" — з розчуленим нетерпінням у душі говорила Наташа, не хрестячись, опустивши свої тонкі руки і немовби чекаючи, що ось-ось невидима сила візьме її і звільнить від себе, від своїх жалів, бажань, докорів, надій та пороків.

Графиня кілька разів під час служби оглядалася на зворушене, з блискучими очима, обличчя своєї дочки і молилася богу про те, щоб він поміг їй.

Несподівано, в середині і не в порядку служби, який Наташа добре знала, дяк виніс ослінчик, той самий, на якому читалися колінопреклонні молитви на Тройцю, і поставив його перед царськими вратами. Священик вийшов у своїй ліловій, оксамитній скуфії, поправив волосся і з зусиллям став на коліна. Всі зробили те саме і з подивом дивилися одне на одного. Це була молитва, щойно одержана з синоду, молитва про спасіння Росії від ворожої навали.

— "Господи боже сил, боже спасіння нашого",— почав священик тим ясним, непахатим і покірливим голосом, яким читають лише духовні слов'янські читці і який так непереборно впливає на російське серце.

"Господи боже сил, боже спасіння нашого! Призри нині в милостях і щедротах на смиреннії люди твоя, і чоловіколюбно услиши, і пощади, і помилуй нас. Се враг смущаяй землю твою

І хотяй положити вселенную всю пустую, возста на ни; се люди беззаконнії зібращася, еже погубити добро твоє, розорити чесний Єрусалим твій, возлюбленую

твою Росію: осквернити храми твої, розкопати олтарі і поругатися святині нашій. Доки, господи, доки грішниці возхваляться? Доки употребити імуть за-конопреступний власть?

Владико господи! Услиши нас, молящихся тобі: укріпи силою твоєю найблагочестивішого, найсамодержавнішого великого государя нашого імператора Олександра Павловича; пом'яни правду його і покірливість, воздаждь йому по благоді його, нею же хранить ни, твій возлюблений Ізраїль. Благослови його поради, починання і діла; утверди всемогучою твоєю десницею царство його і подаждь йому побіду на врага, яко же Мойсееві на Амаліка, Гедеону на Мадіама і Давиду на Голіафа. Сохрани воїнство його, положи лук медян мишцям, що во ім'я твоє опол-чилися, і препояши їх силою на брань. Приими зброю і щит, і возстани в поміч нашу, да постидяться і посрамляться мислящі нам злая, да будуть перед лицем вірного ті воїнства, яко прах перед лицем вітру, і ангел твій сильний да буде оскорбляй і поганяй їх; да приїде їм сіть, юже не свідають, і їх ловитва, юже сокриша, да обійме їх; да падуть перед ногами рабів твоїх і в пограніє воям нашим да будуть. Грсподи! Не знеможе у тебе спасати во многих і в малих; ти еси бог, да не противо-зможе противу тебе чоловік.

Боже отець наших! Пом'яни щедроти твоя і милості, яже од віку суть; не одвержи нас од лица твого, ніже возгнушайся недостойнством нашим, но по велицей милості твоїй і по множеству щедрот твоїх, презри беззаконія і гріхи наша. Серце чисто созіжди в нас, і дух прав обнови во утробі нашій; всіх нас укріпи вірою в тя, утверди надією, одушеви істинною один до одного любов'ю, вооружи єдинодушністю на праведне захищення одержання, еже дав еси нам і отцем нашим, да не вознесеться жезл нечестивих на жребій освячених.

Господи боже наш; в нього же віруєм і на нього же уповаєм, не посрами нас од чаяння милості твоєї і сотвори знаменіє во благо, яко да видять ненавидящі нас і православну віру нашу, і посрамляться і погинуть; і да увидять всі страни, яко ім'я тобі господь, і ми людіє твої. Яви нам, господи, нині милость твою і спасения твоє даждь нам; возвесели серце рабів твоїх про милость твою; порази враги наші і сокруши їх під ноги вірних твоїх скоро. Ти бо еси заступлення, поміч і побіда уповающих на тя, і тобі славу возсилаєм отцю і синові і святому духу і нині, і прісно і во віки віків. Амінь".

В тому стані розкритості душевної, в якому перебувала Наташа, ця молитва дуже вплинула на неї. Вона слухала кожне слово про перемогу Мойсея на Амаліка, і Гедеона на Мадіама, і Давида на Голіафа, і про розорення Єрусалима твого і просила бога з тією ніжністю і розчуленістю, якою було перепов-

нене її серце; але не розуміла добре, про що вона просила бога в цій молитві. Вона всією душею брала участь у прошенні про дух справедливий, про укріплення серця вірою, надією і про піднесення їх любов'ю. Але вона не могла молитися про повергнення під ноги ворогів своїх, коли за кілька хвилин перед цим тільки бажала мати їх більше, щоб любити їх, молитися за них. Але вона теж не могла мати сумніву в справедливості читаної колінопреклонної молитви. Вона відчувала в душі своїй

благоговійний і трепетний жах перед карою, що спіткала людей за їх гріхи, і особливо за свої гріхи, і просила бога про те, щоб він простив їм усім і їй і щоб дав їм усім і їй спокою і щастя в житті. 1 їй здавалося, що бог чує її молитву.

XIX

З того дня, як ГГер, їдучи від Ростових і згадуючи вдячний Наташин погляд, дивився на комету, що стояла на небі, і відчув, що для нього відкрилося щось нове,— питання, яке вічно мучило його, про марність і безумність усього земного перестало поставати перед ним. Це страшне питання: нащо? до чого? що раніш поставало перед ним серед усякої роботи, тепер заміни* лось для нього не іншим питанням і не відповіддю на попередив питання, а уявленням її образу. Чи чув він або сам провадив незначні розмови, чи читав або дізнавався про підлість та безглуздя людське, він не жахався, як раніш, не питав себе, чого метушаться люди, коли все таке минуче й невідоме, а згадував її у тому вигляді, в якому він бачив її востаннє, і всі сумніви його зникали, не тому, що вона відповідала на питання, що поставали перед ним, а тому, що спогад про неї миттю переносив його в іншу, світлу царину душевної діяльності, в якій не могло бути правого чи винуватого, в царину краси і любові, для якої варто було жити. Хоч би яка мерзота життєва поставала перед ним, він казав собі:

"Ну й нехай такий-то обікрав державу і царя, а держава і цар віддають йому шану; а вона вчора усміхнулася мені і просила приїхати, і я люблю її, і ніхто ніколи не визнає про це",— думав він.

ГГер так само їздив у вищий світ, так само багато пив і провадив те ж дозвільне й розмаїте життя, бо, крім тих годин, що він проводив у Ростових, треба було проводити й решту часу, і звички і знайомства, яких він набув у Москві, непереборно тягли його до того життя, що заповонило його. Але останнім часом, коли з театру війни приходили дедалі тривожніші чутки і коли здоров'я Наташине почало поправлятися і вона перестала викликати в нього колишнє почуття бережливої жалості, його став опановувати все більш незрозумілий для нього неспокій. Він почував, що те становище, в якому він перебував, не могло

б*

67

тривати— довго, що наближається катастрофа, яка повинна змінити все його життя, і нетерпляче відшукував у всьому ознаки цієї катастрофи. ГГеру один з братів-масонів відкрив таке, виведене з Апокаліпсиса Іоанна Богослова, пророцтво щодо Наполеона.

В Апокаліпсисі, в розділі тринадцятому, стиху вісімнадцятому сказано: "Зде мудрість єсть; іже імаєть ум да сочтет число звірино: число бо чоловіческо єсть і число его шістсот шістдесят шість".

І того ж розділу в стиху п'ятому: "І дани биша ему уста глаголюща велика і хульна; і дана бисть ему область творити місяць чотири-десять два".

Французькі букви, подібно до єврейського числозображення, за яким першими десятима буквами означаються одиниці, а іншими десятки, мають таке значення:

abcdefghijklmnpqrst u vwxy z 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110
120 130 140 150 160

Коли написати за цією азбукою цифрами слова l'Empereur Napoléon¹, виходить, що сума цих чисел дорівнює 666 і що тому Наполеон є той звір, про якого провіщено в Апокаліпсисі. Крім того, коли написати за цією ж азбукою слова quarante deux², тобто межу, яку було покладено звірові глаголати велика і хульна, сума цифр, що зображують quarante deux, знову до-" рівнює 666, з чого виходить, що межа Наполеоново!' влади настане в 1812 році, в якому французькому імператорові мине 42 роки. Пророцтво це дуже вразило П'єра, і він часто ставив собі питання про те, що саме покладе край владі звіра, тобто Наполеона, і на підставі тих самих зображень слів цифрами та обчислень намагався знайти відповідь на питання, що цікавило його. П'єр написав у відповідь на це питання: l'Empereur Alexandre? La nation Russe? ЗВін обчислив букви, але сума цифр виходила значно більша або менша за 666. Одного разу, займаючись цими обчисленнями, він написав своє ім'я — Comte Pierre Besouhoff; сума цифр теж зовсім не вийшла. Він, змінивши орфографію, поставив z замість s, додав de, додав ari tele⁴ le і все не одержував бажаного результату. Тоді йому спало на думку, що коли б шукана відповідь на питання й містилася в його імені, то у відповіді неодмінно була б названа його національність. Він написав Le Russe Besuhof⁵ і, порахувавши цифри, дістав 671. Лише 5 було зайвих; 5 означає "e", те саме "e", яке було відкинуто в article перед словом l'Empereur. Відкинувши так само, хоч і неправильно, "e", П'єр дістав шукану

1 імператор Наполеон,

2 сорок два,

3 Імператор Олександр? Російський народ?

4 член

5 Росіянин Безухов

відповідь PRusse Besuhof, що дорівнює 666. Відкриття це схвилювало його. Як, яким зв'язком був він з'єднаний з великою подією, провіщеною в Апокаліпсисі, він не знав; але він ні на хвилину не мав сумніву в цьому зв'язку. Його любов до Ростової, антихрист, навала Наполеона, комета, 666, ГЕтрегеиг Napoléon і l'Russe Besuhof — усе це разом мало дозріти, вибухнути і вивести його з того зачарованого, мізерного світу московських звичок, у яких він почував себе заповоненим, і привести його до великого подвигу і великого щастя.

П'єр напередодні тієї неділі, в яку читали молитву, обіцяв Ростовим привезти їм од графа Ростопчина, з яким він був добре знайомий, і відозву до Росії, і останні вісті з армії. Вранці, заїхавши до графа Ростопчина, П'єр застав у нього кур'єра з армії, який щойно приїхав.

Кур'єр був один із знайомих П'єру московських бальних танцюристів.

— Ради бога, чи не можете ви мене облегшити? — сказав кур'єр,— у мене повна сумка листів до батьків.

Серед цих листів був лист від Миколи Ростова до батька. П'єр узяв цього листа. Крім того, граф Ростопчин дав П'єру відозву государя до Москви, щойно надруковану,

останні накази по армії і свою останню афішу. Проглянувши накази по армії, П'єр знайшов у одному з них між вістями про поранених, убитих та нагороджених ім'я Миколи Ростова, нагородженого Георгієм 4-го ступеня за виявлену хоробрість у Островненському бою, і в тому ж наказі призначення князя Андрія Волконського командиром егерського полку. Хоч П'єру й не хотілося нагадувати Ростовим про Волконського, але він не міг втриматися від бажання порадувати їх вісткою про нагородження сина, і, залишивши в себе відозву, афішу й інші накази, для того, щоб самому привезти їх на обід, Ростовим надіслав друкованого наказа і листа.

Розмова з графом Ростопчиним, його тон заклопотаності й поспішності, зустріч з кур'єром і його безтурботна розповідь про те, як погано йдуть справи в армії, чутки про знайдених у Москві шпигунів, про папір, що ходить по Москві, в якому сказано, що Наполеон до осені обіцяє бути в обох російських столицях, розмова про очікуваний на завтра приїзд государя — все це з новою силою збуджувало в П'єрі те почуття хвилювання й чекання, що не покидало його з часу появи комети і особливо з початку війни.

У П'єра давно вже була думка стати на військову службу, і він би здійснив її, якби не перешкоджала йому, по-перше, належність його до того масонського товариства, з яким він був зв'язаний клятвою і яке проповідувало вічний мир і знищення війни, і, по-друге, те, що він бачив велику кількість москвичів, які понадівали мундири і проповідували патріотизм, і йому було чомусь совісно зробити такий крок. А головна причина, 8 якої він не здійснював свого наміру стати на військову службу, полягала в химерній свідомості того, що він ГИїдезе Везиґої, ЯКИЙ має значення звіриного числа 666, що його участь у великій справі покладення межі владі звіра, глаголящого велика і хульна, визначена одвічно і що тому він нічого не повинен розпочинати, тільки чекати того, що має статися.

XX

У Ростових, як і завжди в неділю, обідав дехто з близьких внайомих.

П'єр приїхав раніше, щоб застати їх самих.

Ієр за цей рік так потовстів, що він був би потворним, якби не був такий великий на зріст, дорідний усіма частинами тіла і якби не був такий дужий, що, очевидно, легко носив свою огрядність.

Він, відсапуючи і щось бурмочучи сам до себе, ввійшов на сходи. Кучер його вже не питав, чи дождатись. Він знав, що коли граф у Ростових, то до дванадцятої години. Лакеї Ростових радісно кинулися знімати з нього плащ і брати палицю та капелюха. ГГєр, за клубним звичаєм, і палицю й капелюха залишав у передпокої.

Перша, кого він побачив у Ростових, була Наташа. Ще раніше, ніж він побачив її, він, скидаючи плащ у передпокої, почув її. Вона співала сольфеджі в залі. Він знав, що вона не співала з часу своєї недуги, і тому звук її голосу здивував і потішив його. Він тихо відчинив двері № побачив Наташу в її ліловому платті, в якому вона була на обідні; вона походжала по кімнаті і співала. Вона йшла спиною до нього, коли він відчинив двері, але коли вона круто повернулася й побачила його товсте, здивоване обличчя,

вона почервоніла і швидко підійшла до нього.

— Я хочу спробувати знову співати,— сказала вона.— Все ж це заняття,— додала вона, неначе виправдуючись.

— І чудесно.

— Яка я рада, що ви приїхали! Я сьогодні така щаслива! — сказала вона з тією колишньою жвавистю, якої вже давно не бачив у ній П'єр.— Ви знаєте, Nicolas одержав георгіївського хреста. Я так пишаюсь ним.

— Аякже, я прислав наказ. Ну, я вам не хочу заважати,— додав він і хотів пройти до вітальні.

Наташа зупинила його.

— Графе, це погано, що я співаю? — спитала вона, почервонівши, але не зводячи з П'єра запитливого погляду.

— Ні... Чого ж? Навпаки... Але чому ви мене питаєте?

— Я сама не знаю,— швидко відповіла Наташа,— але я нічого не хотіла б зробити, що б вам не сподобалось. Я вам вірю в усьому. Ви не знаєте, які ви для мене важливі і як багато ви для мене зробили!..— Вона говорила швидко й не помічаючи того, як П'єр почервонів при цих словах.— Я бачила в тому ж наказі він, Волконський (швидко пошепки промовила вона це слово),— він у Росії і знову служить. Як ви думаєте,— сказала вона швидко, як видно, поспішаючи говорити зі страху, що в неї не вистачить сили,— простить він мені коли-небудь? Не буде він. мати проти мене злого почуття? Як ви думаєте? Як ви думаєте?

— Я думаю...— сказав П'єр.— Йому нема чого прощати... Якби я був на його місці...— За зв'язком спогадів, ГГєр миттю перенісся уявою до того часу, коли він, утішаючи її, сказав їй, що якби він був не він, а найкращим з людей усього світу і вільним, то він на колінах просив би її руки, і те саме почуття жалості, ніжності, любові охопило його, і ті самі слова були в нього на устах. Але вона не дала йому часу сказати їх.

— Та ви —ви,— сказала вона, захоплено вимовивши це слово ви,— інша річ. Добрішої, великодушнішої, кращої за вас я не знаю людини, і не може бути. Якби вас не було тоді, та й тепер, я не знаю, що б було зі мною, бо...— Сльози раптом полились їй в очі; вона обернулася, підняла ноти до очей, заспівала й почала знову ходити по залі.

В цей самий час із вітальні вибіг Петя.

Петя був тепер гарний, рум'яний, п'ятнадцятилітній хлопчик з товстими, червоними губами, схожий на Наташу. Він готувався до університету, але останнім часом, з товаришем своїм Смоленським, таємно вирішив, що піде в гусари.

Петя вибіг до свого тезка, щоб переговорити в справі.

Він просив його взнати, чи приймуть його в гусари.

П'єр ішов через вітальню, не слухаючи Петі.

Петя смикнув П'єра за руку, щоб привернути до себе його увагу.

— Ну як моя справа, Петре Кириловичу, ради бога? Лише на вас надія,— казав

Петя.

— Ага, твоя справа. Це в гусари? Скажу, скажу. Сьогодні скажу все.

— Ну що, mon cher¹, ну що, дістали маніфест? — спитав старий граф. — А графинечка була на обідні у Разумовських, молитву нову чула. Дуже гарна, каже.

— Дістав, — відповів П'єр. — Завтра государ буде... Незвичайні дворянські збори і, кажуть, по десяти з тисячі набір. До речі, поздоровляю вас.

— Так, так, хвалити бога. Ну, а з армії що?

— Наші знову відступили. Під Смоленськом уже, кажуть, — відповів П'єр.

1 дорогий,

— Боже мій, боже мій! — сказав граф. — А де маніфест?

— Відозва! А, справді! — П'єр почав шукати по кишенях паперів і не міг знайти їх. Все ще облапуючи кишені, він поцілував у руку графиню, що ввійшла, і стурбовано оглядався, очевидно чекаючи Наташу, яка не співала більше, але й не приходила до вітальні.

— Їй-бо, не знаю, куди я його дів, — сказав він.

— Ото "вже розгубить усе, — сказала графиня.

Наташа ввійшла з розчуленим, схвильованим обличчям і сіла, мовчки дивлячись на П'єра. Тільки-но вона ввійшла до кімнати, П'єрове обличчя, досі похмуре, засяло, і він, усе шукаючи паперів, кілька разів поглядав на неї.

— Їй-бо, я поїду на часину, я вдома забув. Неодмінно...

— Ну, на обід спізнитесь.

— Ох, і кучер поїхав.

Але Соня, пішовши до передпокою шукати паперів, знайшла їх у П'єровому капелюсі, — він старанно заклав їх за підшивку. П'єр хотів був читати.

— Ні, по обіді, — сказав старий граф, як видно, в цьому читанні передбачаючи велику втіху.

За обідом, за яким пили шампанське за здоров'я нового георгіївського кавалера, Шиншин розповідав міські новини про хворобу старої грузинської княгині, про те, що Метів'є зник з Москви, і про те, що до Растопчина привели якогось німця й заявили йому, що це шампінйон (так розповідав сам граф Растопчин), і як граф Растопчин наказав шампінйона відпустити, сказавши народові, що це не шампінйон, а просто старий гриб німець.

— Хапають, хапають, — сказав граф, — я графині й так кажу, щоб менше розмовляла по-французькому. Тепер не час.

— А чули? — сказав Шиншин. — Князь Голіцин російського вчителя взяв, — по-російському вчиться — *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues*¹.

— Ну що ж, графе Петре Кириловичу, як ополчення збиратимуть, і вам доведеться на коня? — сказав старий граф, звертаючись до П'єра.

П'єр був мовчазний і задумливий під час усього цього обіду. Він, наче не розуміючи, подивився на графа при цих словах.

— Так, так, на війну, — сказав він. — Ні! Який з мене воїн! А втім, усе так чудно, так

чудно! Та я й сам не розумію. Я не знаю, я такий далекий від військових смаків, але тепер же ніхто за себе відповідати не може.

По обіді граф уместився спокійно в крісло і з серйозним обличчям попросив Соню, яка славилася майстерністю читання, читати.

1 стає небезпечним розмовляти по-французькому на вулицях.

"Першопрестольній столиці нашій Москві.

"Ворог з великими силами перейшов межі Росії. Він іде розоряти любу нашу вітчизну",— старанно читала Соня своїм тоненьким голоском. Граф, заплющивши очі, слухав, поривчасто зітхаючи в деяких місцях.

Наташа сиділа, витягнувшись, допитливо і прямо дивлячись то на батька, то на П'єра.

П'єр почував на собі її погляд і силкувався не оглядатись. Графиня несхвально і сердито похитувала головою проти кожного урочистого вислову маніфесту. Вона в усіх цих словах бачила тільки те, що небезпеки, які загрожують її синові, ще не скоро припиняться. Шиншин, склавши рота в глузливу усмішку, очевидно приготувався глузувати з того, що перше трапи* їься для глузування: з Сониного читання, з того, що скаже граф, навіть із самої відозви, якщо не трапиться кращого приводу.

Прочитавши про небезпеки, що загрожують Росії, про надії, які покладає государ на Москву й особливо на славнозвісне дворянство, Соня з тремтінням голосу, що походило переважно від уваги, з якою її слухали, прочитала останні слова: "Ми не забаримося самі стати посеред народу свого в цій столиці та в інших держави нашої місцях для наради і керування всіма нашими ополченнями, як тими, що нині перепиняють шляхи ворогові, так і заново упорядженими на поразку оногo, скрізь, де тільки з'явиться. Хай же окошиться загибель, в яку він гадає ввергнути нас, на голові його, і визволена від рабства Європа хай звеличить ім'я Росії!"

— Оце так! — вигукнув граф, розплющуючи мокрі очі і кілька разів уриваючи мову від сопіння, неначе до носа йому підносили пляшечку з міцною оцтовою сіллю.— Тільки хай скаже государ, ми все пожертвуємо і нічого не пошкодуємо.

Шиншин ще не встиг сказати вже підготовленого жарту на графів патріотизм, як Наташа схопилась зі сзого місця й підбігла до батька.

— Який чудесний цей тато! — промовила вона, цілючи його, і знову глянула на П'єра з тим несвідомим кокетством, що повернулось до неї разом з її жвавистю.

— Оце патріотка! — сказав Шиншин.

— Зовсім не патріотка, а просто...— ображено відповіла Наташа.— Вам усе смішно, а це зовсім не жарти...

— Які ж'арти! — повторив граф.— Хай він тільки слово скаже, ми всі підемо... Ми не німці які-небудь...

— А помітили ви,— сказав П'єр,— що сказано: "для наради".

— Ну вже хоч би там для чого...

В цей час Петя, на якого ніхто не звертав уваги, підійшов до батька і, весь червоний, ламким, то тонким, то грубим голосом, сказав:

— Ну, тепер, татусю, я категорично скажу — і матусю теж, як хочете,— я категорично скажу, що ви пустите мене на військову службу, бо я не можу... от і все...)

Графиня з жахом звела очі до неба, сплеснула руками й сердито звернулася до чоловіка:

— От і договорився! — сказала вона.

Але граф у ту ж хвилину переборов хвилювання.

— Ну, ну,— оказав він.— От воїн іще! Дурощі оці кинь: вчитися треба.

— Це не дуροщі, татусю. Оболенський Федя молодший за мене і теж іде, а головне, все одно я зовсім не можу вчитись тепер, коли...— Петя зупинився, почервонів до поту і промовив-таки: — коли вітчизна в небезпеці.

— Годі, годі, дурощі...

— Таж ви самі сказали, що всім пожертвуємо.

— Петю! Я тобі кажу, замовкни,— крикнув граф, оглядаючись на дружину, яка, збліднувши, дивилася застиглим поглядом на меншого сина.

— А я вам кажу. Ось і Петро Кирилович скаже...

— Я тобі кажу — дурниці, ще молоко не обсохло, а на військову службу хоче! Ну, ну, я тобі кажу,— і граф, узявши з собою папери, мабуть, щоб іще раз прочитати в кабінеті перед відпочинком, пішов з кімнати.

— Петре Кириловичу, що ж, ходім покурити... П'єр був збентежений і нерішучий. Незвично-блискучі і жваві Наташині очі, безперестанно, раз у раз більше ніж привітно повертаючись на нього, викликали в нього цей стан.

— Ні, я, здається, додому поїду...

— Як додому, та ви ж вечір у нас хотіли... І так рідко почали бувати. А ця моя...— сказав добродушно граф, показуючи на Наташу,— тільки при вас і весела...

— Справді, я й забув... Мені неодмінно треба додому... Справи...— поспішно сказав П'єр.

— Ну то до побачення,— сказав граф, зовсім виходячи з кімнати.

— Чого ви їдете? Чого ви розстроєні? Чого?...—спитала П'єра Наташа, з викликом дивлячись йому в очі.

"Того, що я тебе люблю!" — хотів він сказати, але він не сказав цього, до сліз почервонів і опустил очі.

— Тому, що краще мені рідше бувати у вас... Тому... ні, просто в мене справи...

— Чому? Ні, скажіть,— рішуче почала Наташа і раптом замовкла. Обоє вони злякано і збентежено дивились одне на одного. Він спробував усміхнутися, але не міг: усмішка його виявила страждання, і він мовчки поцілував її в руку і вийшов. г

П'єр вирішив сам з собою не бувати більш у Ростових.

Петя, після категоричної відмови, яку він дістав, пішов до своєї кімнати і там, замкнувшись від усіх, гірко плакав. Усі вдали, що нічого не помітили, коли він до чаю прийшов мовчазний і понурий, з заплаканими очима.

Другого дня приїхав государ. Кілька чоловік двораків Ростових відпросилися піти подивитись на государя. Цього ранку Петя довго одягався, причісувався і припасовував

комірці так, як у великих. Він хмурився перед дзеркалом, робив жести, знижував плечима і нарешті, нікому не сказавши, надів кашкета й вийшов з дому з чорного ґанку, пильнуючи, щоб його не помітили. Петя вирішив іти просто до того місця, де був государ, і просто пояснити якому-небудь камергерові (Петі здавалося, що государя завжди оточують камергери), що він, граф Ростов, незважаючи на свою молодість, бажає служити вітчизні, що молодість не може бути перепорою для 'Відданості і що він готовий... Петя, тоді як він збирався, приготував багато прекрасних слів, які він скаже камергерові.

Петя розраховував на успіх свого представлення государеві саме тому, що він дитина (Петя думав навіть, як усіх здивує його молодість), а разом з тим у припасовуванні своїх комірців, у зачісці і в статечній повільній ході він хотів удати з себе стару людину. Але чим далі він ішов, чим більше його розважав, усе прибуваючи і прибуваючи біля Кремля, народ, тим більше він забував дотримувати статечності й повільності, властивих дорослим людям. Підходячи до Кремля, він уже почав дбати про те, щоб його не заштовхали, і рішуче, з загрозливим виглядом виставив по боках лікті. Але в Троїцьких воротах, незважаючи на всю його рішучість, люди, які, мабуть, не знали, з якою патріотичною метою він ішов до Кремля, так притисли його до стіни, що він мусив скоритися й зупинитись, поки у ворота з гудучим під склепінням звуком проїжджали екіпажі. Біля Петі стояла жінка, лакей, два купці і відставний солдат. Постоявши якийсь час у воротах, Петя, не дочекавшись, поки проїдуть усі екіпажі, раніш за інших хотів рушити далі і почав рішуче орудувати ліктями; але жінка, що стояла навпроти нього і що на неї першу він наставив свої лікті, сердито крикнула на нього:

— Чого, паничу, штовхаєшся, бачиш — усі стоять. Чого ж оце лізти!

— Так і всі полізуть,— сказав лакей і, теж почавши орудувати ліктями, затиснув Петю в смердючий куток воріт.

Петя обтер руками піт, що вкривав його обличчя, й поправив розмоклі від поту комірці, які він так добре, як у великих, припасував удома.

Петя почував, що він має непрезентабельний вигляд, і боявся, що коли він отак відрекомендується камергерам, то його не допустять до государя. Але опорядитися й перейти у друге місце не було ніякої можливості від тісноти. Один з генералів, що проїжджали, був знайомий Ростових. Петя хотів просити його допомоги, але подумав, що це суперечило б мужності. Коли всі екіпажі проїхали, натовп ринув і виніс і Петю на площу, заповнену народом. Не тільки на площі, але й на схилах, на дахах, скрізь був народ. Тільки-но Петя опинився на площі, він ясно почув звуки дзвонів і радісного народного гомону, що сповнювали увесь Кремль.

Якийсь час на площі було просторіше, але раптом усі голови відкрилися, все кинулося ще кудись уперед. Петю зчавили так, що він не міг дихати, і все закричало: "Ура! ура! ура!" Петя спинався навшпиньки, штовхався, щипався, та нічого не міг бачити, крім людей круг себе.

На всіх обличчях був один спільний вираз зворушення і захвату. Одна купчиха, що

стояла біля Петі, ридала, і сльози текли в неї з очей.

— Отець, ангел, батечко! — примовляла вона, обтираючи пальцем сльози.

— Ура! — кричали з усіх боків.

Якусь хвилину натовп простояв на одному місці; але петім знозу кинувся вперед.

Петя, сам себе не тямлячи, зціпив зуби і, по-звірячому витріщивши очі, кинувся вперед, орудуючи ліктями і кричачи: "ура!", неначе він ладен був і себе і всіх убити в цю хвилину, але з боків його лізли такі самі звірячі обличчя з такими самими вигуками "ура!"

"Так он що таке государ! — думав Петя. — Ні, не можна мені самому подати йому прощення, це занадто сміливо!" Незважаючи на те, він і далі так само одчайдушно пробивався вперед, і з-за спин передніх йому майнув порожній простір з доріжкою простеленого червоного сукна; але в цей час натовп хитнувся назад (спереду поліцейські відштовхували тих, що насунулися занадто близько до процесії; государ проходив з палацу в Успенський собор), і Петя зненацька дістав у бік такий удар по ребрах і так його придушили, що раптом світ йому потьмарився, і він знепритомнів. Коли він прийшов до нам'яті, якась духовна особа, із жмутком сивіючого волосся ззаду, в старій синій рясі, мабуть дяк, однією рукою тримав його під пахву, другою охороняв від натовпу, що напивав з усіх боків.

— Паничика задушили! — казав дяк. — Що ж це таке!.. Легше... задушили, задушили!

Государ пройшов до Успенського собору. Натовп знову розрівнявся, і дяк вивів Петю, блілого, без дихання, до цар-нушки. Кілька чоловік пожаліли Петю і раптом увесь натовп повернувся до нього, і вже круг нього зчинилася тиснява. Ті, що стояли ближче, прислужували йому, розстібали його сюртучок, садовили на підвищення гармати й докоряли комусь, — тим, хто придушив його.

— Отак до смерті розчавити можна. Що ж це! Душогубство робити! Бачиш, сердешний, як скатерка пополотнів, — казали люди.

Петя скоро опам'ятався, краска вернулася йому в обличчя, біль пройшов, і за цю тимчасову неприємність він одержав місце на гармата з якої сподівався побачити государя, що мав пройти назад. Петя вже не думав тепер про подачу прощення. Тільки б уже йому побачити його — і то він вважав би себе щасливим!

Під час відправи в Успенському соборі — з'єднаного молебства з нагоди приїзду государя і подячного молебства за укладення миру з турками — натовп розпросторився; з'явилися продавці квасу, пірників, маку, до якого особливо був охочий Петя, почулись їх вигукування і звичайні розмови. Одна купчиха показувала свою розірвану шаль і повідомляла, як дорого вона коштувала; друга казала, що нині всі шовкові матерії дорогі стали. Дяк, Петів рятівник, розмовляв з чиновником про те, хто і хто служить сьогодні з преосвященним. Дяк кілька разів повторював слово соборно, якого не розумів Петя. Двоє молодих міщан жартували з двірськими дівчатами, що лузали горіхи. Всі ці розмови, особливо жартики з дівчатами, які для Петі в його віці мали особливу принадність, всі ці розмови тепер не цікавили Петю; він

сидів на своєму підвищенні — гарматі, так само хвилюючись від думки про государя та про свою любов до нього. Збіг почуття болю і страху, коли його зчавили, з почуттям захоплення ще більш посилив у ньому свідомість важливості цієї хвилини..

Раптом з набережної почулися гарматні постріли (це стріляли на ознаменування миру з турками), і натовп ринув до набережної — дивитися, як стріляють. Петя теж хотів бігти туди, але дяк, який узяв під своє заступництво паничика, не пустив його. Ще тривали постріли, коли з Успенського собору вибігли офіцери, генерали, камергери, потім уже не так покvapно вийшли інші, знову зняли кашкети з голів, і ті, що побігли дивитись на гармати, бігли назад. Нарешті вийшли ще четверо чоловіків у мундирах і стрічках з дверей собору. "Ура! ура!" — знову закричав натовп.

— Котрий? Котрий? — плаксивим голосом питав круг себе Петя, але ніхто не відповідав йому; всі були занадто захоплені, і Петя/вибравши одного з цих чотирьох осіб, якого вий через сльози, що виступили йому від радості на очі, не міг ясно розглядіти, зосередив на ньому весь свій захват, хоч це був не государ, закричав "ура!" несамовитим голосом і вирішив, що завтра ж, хоч би як це важко було здійснити, він буде військовим.

Натовп побіг за государем, провів його до палацу й почав розходитись. Було вже пізно, і Петя нічого не їв, і піт лив з нього градом; але він не йшов додому і разом з натовпом, що поменшав, але був ще досить великий, стояв перед палацом, під час государевого обіду, дивлячись у вікна палацу, чекаючи ще чогось і заздрячи однаково й сановникам, які під'їжджали до ґанку — на обід до государя, і камер-лакеям, що прислужували за столом і мигали в вікнах.

За государевим обідом Валуев сказав, оглянувшись у вікно:

— Народ усе ще сподівається побачити вашу величність. Обід уже закінчився, государ підвівся, доїдаючи бісквіт, і

вийшов на балкон. Народ кинувся, тягнучи з собою 1 Петю, до балкона.

— Ангел, батечко! Ура! Отець!..— кричав народ і з ним Петя, і знову жінки і деякі слабкіші чоловіки, а серед них і Петя, заплакали від щастя. Досить великий шматок бісквіта, якого тримав у руці государ, відломившись, упав на поручні балкона, з поручнів на землю. Кучер у чумарці, який стояв найближче за всіх, кинувся до цього шматочка бісквіта і схопив його. Деякі з натовпу кинулись до кучера. Помітивши це, государ сказав подати собі тарілку з бісквітами і став кидати бісквіти з балкона. Петьові очі налилися кров'ю, небезпека бути розчавленим ще більше збуджувала його, він кинувся на бісквіти. Він не знав нащо, але треба було взяти один бісквіт із царевих рук, і треба було не піддатися. Він кинувся і збив з гіїг стареньку, що ловила бісквіт. Але старенька не вважала себе за переможену, хоч і лежала на землі (старенька ловила бісквіти й не попадала руками). Петя коліном відбив її руку, схопив бісквіт і, наче боячись спізнитися, знову закричав "ура!" вже охриплим голосом.

Государ пішов, і по цьому більша частина людей почала розходитись.

— От я казав, що ще почекаати — так і вийшло,— з різних боків радісно говорили в народі.

Хоч який щасливий був Петя, але йому все ж сумно було йти додому і знати, що вся насолода цього дня кінчилася. З Кремля Петя пішов не додому, а до свого товариша Оболен-ського, якому було п'ятнадцять років і який теж вступав до полку. Повернувшись додому, він рішуче і твердо заявив, що коли його не пустять, то він утече. І другого дня, хоч і не зовсім ще здавшись, граф Ілля Андрійович поїхав дізнаватися, як би влаштувати Петю куди-небудь якнайбезпечніше.

XXII

15 числа, вранці, на третій день після цього, біля Слобод-ського палацу стояла незчисленна кількість екіпажів.

Зали були повні. В першій були дворяни в мундирах, у другій купці з медалями, з бородами і в синіх каптанах. По залі дворянського зібрання йшов гомін і рух. Біля одного великого стола, під портретом государя, сиділи на стільцях з високими спинками найповажніші вельможі; але більшість дворян ходила по залі.

Усі дворяни, ті самі, яких щодня бачив П'єр то в клубі, то в них удома,— всі були в мундирах, хто в катерининських, хто в павлівських, хто в нових олександрівських, хто в загальному дворянському, і цей загальний характер мундира надавав чогось чудного й фантастичного цим старим і молодим, дуже різноманітним і знайомим обличчям. Особливо різючі були старики, підсліпуваті, беззубі, лисі, заплілі жовтим жиром або поморщені, худі. Вони здебільшого сиділи на місцях і мовчали, а коли ходили й розмовляли, то приєднувались до кого-небудь з молодших. Так само, як на обличчях натовпу, що його на площі бачив Петя, на всіх цих обличчях була різюча риса протилежності: між загальним чеканням чогось урочистого та між звичайним, учорашнім — бостонною партією, Петрушкою-кухова-ром, здоров'ям Зинаїди Дмитрівни і т. ін.

ГГ'єр, з раннього ранку стягнутий у незручному, вузькому тепер на нього, дворянському мундирі, був у залах. Він хвилювався: незвичайні збори не тільки дворянства, а й купецтва — станів, *états généraux*—викликали в нього цілу плетеницю давно облишених, але глибоко викарбуваних в його душі думок про *Contrat social*¹ та про французьку революцію. Слова, які він помітив у відозві, що государ прибуде до столиці для наради із своїм народом, укріплювали цю його думку. І він, гадаючи, що в цьому розумінні наближається щось важливе, те, чого він чекав давно, ходив, придивлявся, прислухався до гомону, але ніде не знаходив висловлення тих думок, що цікавили його.

Було прочитано маніфест государя; маніфест викликав захоплення, і потім усі розбрелись, розмовляючи. Крім звичайних інтересів, П'єр чув балачки про те, де стояти предводителям у той час, як увійде государ, коли дати бал государеві, чи поділитися по повітах, чи всією губернією... і т. ін.; але тільки-но мова заходила про війну і про те, для чого було зібрано дворянство, балачки були нерішучі й непевні. Всі більше бажали слухати, ніж говорити.

Один чоловік середніх років, мужній, гарний, у відставному морському мундирі, промовляв у одній з зал, і коло нього з'юрилися. П'єр підійшов до цього гурту і став

прислухатися. Граф Ілля Андрійович, який у своєму катерининському, воєводському каптані ходив з приємною усмішкою серед натовпу, з усіма знайомий, підійшов теж до цієї групи і став слухати із своєю доброю усмішкою, як він завжди слухав, на знак згоди з промовцем схвально киваючи головою. Відставний моряк говорив

і Суспільний договір

дуже сміливо; це видно було по виразу облич його слухачів і по тому, що відомі П'єру як найпокірніші і найтихіші люди з осудом відходили від нього або перечили. П'єр проштовхався в середину гуртка, прислухався й переконався, що промовець справді був ліберал, але зовсім іншого типу, ніж думав П'єр. 9 Моряк говорив тим особливо звучним, співучим, дворянським баритоном, з приємним грасируванням і скороченням приголосних, тим голосом, яким покрикують: "чеаек, трубку!" і таке інше. Він говорив голосом людини, звиклої до гульні та влади.

— Що ж, що смоляни запропонували ополченців госуау.. Хіба нам смоляни взірець? Якщо буародне дворянство Московської губернії вважатиме за потрібне, воно може виявити свою відданість государю імператору іншими засобами. Хіба ми забули ополчення в сьомому році! Тільки й того, що нажилися кутейники та злодії-грабіжники...

Граф Ілля Андрійович, солодко усміхаючись, схвально кивав головою.

— І що ж, хіба наші ополченці дали користь для держави? Ніякої! тільки розорили наші господарства. Ще набір краще... а то повернеться до вас ні солдат, ні мужик, і тільки сама розпуста. Дворяни не жаліють свого життя, ми самі поголівно підемо, візьмемо ще рекрутів і всім нам хай тільки кликне заклик гусай (він так вимовляв государ), ми всі помремо за нього,— додав промовець, запалюючись.

Ілля Андрійович ковтав слину' від задоволення і штовхав П'єра, але П'єру захотілось також говорити. Він поступився вперед, почувавши себе піднесеним, сам не знаючи ще чим і сам не знаючи ще що він скаже. Він тільки-но розтулив рота, щоб говорити, як один сенатор, зовсім без зубів, з розумним і сердитим обличчям, стоячи близько від промовця, перебив П'єра. З очевидною звичкою провадити дебати і ставити питання, він заговорив тихо, але чутно:

— Я гадаю, шановний добродію,— шамкаючи беззубим ротом, сказав сенатор,— що нас покликали сюди не для того, щоб ми обмірковували, що зручніше тепер для держави — набір чи ополчення. Нас покликали для того, щоб ми відповіли на ту відозву, якою нас удостоїв государ імператор. А розгляд питання про те, що зручніше — набір чи ополчення, ми полишимо на розсуд вищої влади...

П'єр раптом знайшов вихід своєму піднесенню. Він озлобився проти сенатора, який вносив цю правильність і вузькість поглядів у наступні заняття дворянства. П'єр виступив уперед і зупинив його. Він сам не знав, що він буде говорити, але почав жваво, зрідка прориваючись французькими словами і книжно висловлюючись поросійському.

— Пробачте мені, ваше превосходительство,— почав він (П'єр був добре знайомий з цим сенатором, але вважав тут за необхідне звертатись до нього офіційно),— хоч я не

згоден з паном... (П'єр запнувся. Йому хотілося сказати *mon très hono-*

rabie préopinant)¹,—з паном... *que je n'ai pas l'honneur de connaître*², але я гадаю, що дворянство як стан, крім виявлення свого співчуття і захоплення, покликане також для того, щоб і обмірковувати ті заходи, якими ми можемо допомогти вітчизні. Я гадаю,— казав він, запалюючись,— що государ був би сам незадоволений, якби він побачив в нас тільки власників селян, яких ми віддаємо йому і бр... *chair à canon*³, яку ми з себе робимо, але якби не побачив в нас по... по... порадників.

Багато хто повідходив від гуртка, помітивши презирливу усмішку сенатора і те, що П'єр говорить занадто вільно; лише Ілля Андрійович був задоволений з П'єрової промови, як він був задоволений з промови моряка, сенатора і взагалі завжди з тієї промови, яку він чув останньою.

— Я гадаю, що перш, ніж обмірковувати ці питання,— говорив далі П'єр,— ми повинні спитати государя, найшанобливіше просити його величність комюнікувати нам, скільки в нас війська, в якому становищі перебувають наші війська і армії, і тоді... j, i>

Але П'єр не встиг доказати цих слів, як з ^трьох боків раптом напали на нього. Найдужче з усіх напав на нього давно знайомий йому, завжди прихильний до нього гравець у бостон, Степан Степанович Адраксін. Степан Степанович був у мундирі, і, чи від мундира чи з інших причин, П'єр побачив перед собою зовсім іншу людину. Степан Степанович, із старечою злобою, що раптом з'явилася в нього на обличчі, закричав на П'єра:

— По-перше, скажу вам, що ми не маємо права питати про це государя, а по-друге, якби було таке право в російського дворянства, то государ не може нам— відповісти. Війська пересуваються відповідно до пересування ворога—війська зменшуються і збільшуються...

Другий голос — середнього на зріст чоловіка років сорока, якого П'єр минулих часів бачив у циганів і знав за нечистого картяра і який, теж змінений мундиром, підступився до П'єра, перебив Адраксіна.

— Та й не час розводитися,— казав голос цього дворянина,— а треба діяти: війна в Росії. Ворог наш іде, щоб погубити Росію, щоб поглумитися з могил наших батьків, щоб забрати дружин, дітей.— Дворянин ударив себе в груди.— Ми всі встанемо, ©сі поголівно підемо, всі за царя-батечка! — кричав він, вирячивши налиті кров'ю очі. Кілька схвальних голосів почулося з натовпу.— Ми росіяни і не пожаліємо крові своєї для захисту віри, престолу і вітчизни. А бредню треба кинути, якщо ми сини вітчизни. Ми покажемо Європі, як Росія встає за Росію,— кричав дворянин.

1 мій вельмишановний суперечник,

2 якого я не маю честі знати, а м'ясо для гармат,

£ 3Дійіа і мир.

81

П'єр хотів відповідати, та не міг сказати ні слова. Він почував, що звучання його слів, незалежно від того, яку вони містили в собі думку, було менш чутне, ніж звучання

слів збудженого дворянина.

Ілля Андрійович схвалював позаду гуртка; деякі жваво оберталися плечем до промовця наприкінці фрази й казали:

— Оце то так! Це так!

П'єр хотів сказати, що він не від того, щоб пожертвувати, чи грішми, чи кріпаками, чи собою, але що треба б йому знати стаїн справ, щоб допомагати,— та він не міг говорити. Багато голосів кричало й говорило разом, так що Ілля Андрійович не встигав кивати всім; і група збільшувалась, розпадалася, знову сходилася й нарешті з таким гомоном, що аж гуло, рушила у велику залу, до великого столу. П'єру не тільки не вдавалося говорити, але його грубо перебивали, відштовхували, одвертались від нього, як від загального ворога. Це робилося не тому, що неза-доводені були змістом його промови,— її і забули після великої кількості промов, що виголошувались за нею,— а для запалення юрмі треба було мати відчутний предмет любові і відчутний предмет ненависті. П'єр зробився цим останнім. Багато промовців говорило після збудженого дворянина, і всі говорили в тому ж тоні. Багато хто говорив прекрасно й оригінально.

Видавець Русского Вестника Глінка, якого впізнали ("письменник, письменник!" — почулося в натовпі), сказав, що пекло треба відбивати пеклом, що він бачив дитину, яка усміхалася при сяйві блискавки і при гуркоті грому, але що ми не будемо цією дитиною.

— Так, так, при гуркоті грому!— повторювали схвально в задніх рядах.

Натовп підійшов до великого столу, біля якого в мундирах, у стрічках, сиві, лисі, сиділи сімдесятилітні вельможі-старики; майже всіх їх у них удома з блазнями або в клубах за бостоном бачив П'єр. Натовп підійшов до столу, не перестаючи гудіти. Один за одним і часом два разом, притиснуті ззаду до високих спинок стільців налягаючим натовпом, говорили промовці. Ті, що стояли ззаду, помічали, чого не доказав попередній промовець, і поспішали сказати це пропущене. Інші, в цій жарі та тісноті, шукали в своїй голові, чи не знайдеться якої думки, і поспішали висловити її. Знайомі П'єру старенькі вельможі сиділи й оглядалися то на того, то на цього, і вираз більшої частини з них говорив лише, що їм дуже гаряче. П'єр, проте, почував себе схвильованим, і загальне бажання показати, що для нас усе дрібниця, яке виявлялося більше у звуках і в виразах облич, ніж у змісті промов, передавалось і йому. Він не зрікся своїх думок, але почував себе в чомусь винним і хотів виправдатись.

— Я сказав лише, що нам зручніше було б робити пожертвування, якби ми знали, чого бракує,— намагаючись перекричати інші голоси, промовив він.

Один найближчий дідок оглянувся на нього, але зараз же увагу цього старого відвернув крик, що почався на другому боці стола.

— Так, Москву буде зданої Вона буде спокутницею-визволи-телькою!— кричав один.

— Він ворог людства! — кричав другий.— Дозвольте мені говооити... Панове, ви мене душите!.,

XXIII

У цей час швидкими кроками перед юрмою дворян, що розступилася, в

генеральському мундирі, із стрічкою через плече, зі своїм виставленим підборіддям та бистрими очима, увійшов граф Растопчин.

— Государ імператор зараз буде,— сказав Растопчин,— я щойно звідти. Я гадаю, що в тому становищі, в якому ми перебуваємо, розводитись багато нема чого. Государ удостоїв зібрати нас та купецтво,— сказав граф Растопчин.— Звідти поллються мільйони (він показав на залу купців), а наша справа виставити ополчення і не щадити себе... Це менше, що ми можемо зробити!

Почались наради між самими вельможами, що сиділи за столом. Вся нарада пройшла більш ніж тихо. Вона навіть здавалася журною, коли, після всього недавнього галасу, поодинокі було чутно старечі голоси, що казали: один — "згодний", другий— для різноманітності — "і я тієї ж думки" і т. ін.

Було наказано секретареві писати ухвалу московського дворянства про те, що москвичі, так само, як і смоляни, жертвують по десять чоловік з тисячі та повне обмундирування. Пани учасники засідання підвелися, наче з полегшенням, загуркотіли стільцями й пішли по залі розминати ноги, забираючи декого під руку й розмовляючи.

— Государ! Государ!—раптом пішло по залах, і весь натовп кинувся до виходу.

Широким ходом між стінами дворян государ пройшов до зали. На всіх обличчях був вираз шанобливої і зляканої цікавості. П'єр стояв досить далеко і не міг добре розібрати госу-даревої промови. Він зрозумів лише, з того, що він чув, що государ говорив про небезпеку, в якій перебувала держава, та про надії, які він покладав на московське дворянство. Государеві відповідав другий голос, який повідомляв про щойно схва-' лену постанову дворянства.

— Панове! — сказав государ, і голос його затремтів; натовп зашелестів і знову стих,, і П'єр знову почув такий приємно-людський і зворушений государів голос, який казав:— Ніколи я не мав сумніву у щирості російського дворянства. Та цього дня воно перевершило мої сподівання. Дякую вам від імені вітчизни, Панове, будемо діяти — час дорожчий за все...

6*

83

Государ замовк, натовп став тиснутися круг нього, і з усіх боків чутно було захоплені вигуки.

— Так, дорожче за все... царське слово,— ридаючи казав ззаду голос Іллі Адрійовича, який нічого не чув, але все розумів по-своєму.

З зали дворянства государ пройшов до зали купецтва. Він пробув там коло десяти хвилин. П'єр серед інших побачив государя, який виходив з зали купецтва із слізьми зворушення на очах. Як потім стало відомо, государ тільки-но почав промову купцям, як сльози бризнули з його очей, і він тремтячим голосом доказав її. Коли П'єр побачив государя, він виходив у супроводі двох купців. Один був знайомий П'єру, товстий відкупщик, другий — голова, з худим, вузькобородим, жовтим обличчям. Обидва вони плакали. В худого стояли сльози, але товстий відкупщик ридав, як дитина, і все

твердив:

— І життя, і майно візьми, ваша величність!

П'єр не почував у цю хвилину вже нічого, крім бажання показати, що все для нього дрібниці і що він усім ладен жертвувати, його промова з конституційним напрямом стояла перед ним, як докір йому: він шукав нагоди загладити це. Почувши, що граф Мамонов жертвує полк, Безухов зараз-таки заявив графові Ростопчину, що він віддає тисячу чоловік та їх утримання.

Старий Ростов не міг без сліз розповісти дружині того, що було, і відразу ж погодився на просьбу Петі і сам поїхав записувати його.

Другого дня государ поїхав. Усі зібрані дворяни скинули мундири, знову розмістилися по домах та клубах і, покректуючи, давали накази управителям про ополчення і дивувалися з того, що вони зробили.

ЧАСТИНА ДРУГА

1 4~*ЩУ^Г*

I

аполеон почав війну з Росією тому, що він не міг не приїхати до Дрездена, не міг не запаморочитись' від шани, не міг не одягти польського мундира, не міг не піддатися червневого ранку напливові заповзятливості, не міг здержатися від спалаху гніву в

присутності Куракіна і потім Балашова. Олександр відмовлявся від усіх переговорів тому, що він особисто почував себе ображеним. Барклай де-Толлі намагався якнайкраще керувати армією для того, щоб' виконати свій обов'язок і заслужити славу великого полководця. Ростов помчав у атаку на французів тому, що він не міг стриматися від бажання промчати по рівному полю. І так само, внаслідок своїх' особистих якостей, звичок, умов та цілей, діяли всі ті незліченні особи, учасники цієї війни. Вони боялися, пишалися, раділи, обурювались, міркували, гадаючи, що вони знають те, що вони роблять, і що роблять для себе, а всі були мимовільним знаряддям історії і робили неясну для них, але зрозумілу для нас. роботу. Така незмінна доля всіх практичних діячів, і тим вони не вільніші, чим вище стоять у людській ієрархії.

Уже діячі 1812 року давно зійшли із своїх місць, їхні особисті інтереси зникли безслідно, і лише історичні результати того часу перед нами.

Провидіння змушувало всіх цих людей, прагнучи досягнення своїх особистих цілей, сприяти здійсненню одного величезного результату, на який жодна людина (ні Наполеон, ні Олександр, ні ще менше будь-хто з учасників війни) анітрошечки не сподівалася.

Тепер нам ясно, що було в 1812 році причиною загибелі французької армії. Ніхто не буде заперечувати, що причиною загибелі французьких військ Наполеона був, з одного боку, вступ їх пізнього часу без підготовки до зимового походу вглиб Росії, а з другого боку, характер, якого набрала війна від спалення російських міст і збудження ненависті до ворога в російському народі. Але тоді не тільки ніхто не передбачав того (що тепер здається очевидним), що лише таким чином могла загинути восьмисоттисячна, найкраща в світі і з найкращим полководцем на чолі, армія в

зіткненні із вдвічі слабшою, недосвідченою і з недосвідченими полководцями на чолі, російською армією; не тільки ніхто не передбачав цього, а всі зусилля з боку росіян були повсякчас спрямовані на те, щоб перешкодити тому, що одно могло врятувати Росію; і з боку французів, незважаючи на досвідченість і так званий воєнний геній Наполеона, були спрямовані всі зусилля до того, щоб розтягтися наприкінці літа до Москви, тобто зробити те саме, що мало погубити їх.

В історичних творах про 1812 рік автори-французи дуже люблять говорити про те, як Наполеон почував небезпеку розтягнення своєї лінії, як він домагався бою, як маршали його радили йому зупинитися в Смоленську, й наводити інші подібні доводи, які свідчать, що тоді вже начебто усвідомлено було небезпеку кампанії; а автори-росіяни ще більш люблять говорити про те, як з початку кампанії існував план скіфської війни заманювання Наполеона вглиб Росії і приписують цей план хто Пфулю, хто якомусь французові, хто Толю, хто самому імператорові Олександру, вказуючи на записки, на проекти та листи, в яких справді є натяки на цей спосіб дій. Але всі ці натяки на передбачення того, що сталося, як з боку французів, так і з боку росіян, виставляються тепер лише тому, що подія справдила їх. Якби подія не сталася, то натяки ці були б забуті, як забуті тепер тисячі і мільйони протилежних натяків та припущень, що були в ужитку тоді, але виявились неправдивими і тому забуті. Про результат кожної події в сучасників її завжди буває стільки припущень, що, хоч би чим вона кінчилася, завжди знайдуться люди, які скажуть: "Я тоді ще сказав, що це "так буде", забуваючи зовсім, що серед незчисленних припущень було роблено й цілком протилежні.

Припущення про те, що Наполеон усвідомлював небезпеку розтягнення лінії і що росіяни заманювали ворога вглиб Росії,— належать, очевидно, до цього розряду, й історики тільки з великою натяжкою можуть приписувати такі міркування Наполеону та його маршалам і такі плани — російським воєначальникам. Усі факти цілком суперечать таким припущенням. Не тільки за весь час війни з боку росіян не було бажання заманити французів углиб Росії, а все було роблено для того, щоб зупинити їх з першого вступу їх у Росію, і не тільки Наполеон не боявся розтягнення своєї лінії, а він радів, як з тріумфу, з кожного свого кроку вперед і дуже ліниво, не так, як у попередні свої кампанії, домагався бою.

На самому початку кампанії армії наші розрізані, і єдина мета, до якої ми пориваємось, полягає в тому, щоб з'єднати їх, хоч для того, щоб відступати й затягати ворога вглиб країни, у з'єднанні армій нема вигід. Імператор перебуває при армії, щоб підняти її дух на відстоювання кожного кроку російської землі, а не для відступу. Влаштовується величезний Дріссський табір за планом Пфуля і є думка далі не відступати. Государ робить докори головнокомандуючим за кожен крок відступу. Не тільки спалення Москви, але й допущення ворога до Смоленська не вкладається навіть в уяві імператора, і коли армії з'єднуються, то государ обурюється з того, що Смоленськ взятий і спалений, і не дано перед стінами його генеральної битви.

Так думає государ, але російські воєначальники і всі росіяни ще більш обурюються

від думки про те, що наші відступають углиб країни.

Наполеон, розрізавши армії, просувається вглиб країни і пропускає кілька нагод для бою. В серпні місяці він у Смоленську і думає лише про те, як би йому йти далі, хоч, як ми тепер бачимо, цей рух уперед для нього очевидно згубний.

Факти говорять ясно, що ні Наполеон не передбачав небезпек в рухові на Москву, ні Олександр і російські воєначальники не думали тоді про заманювання Наполеона, а думали про протилежне. Затягнення Наполеона вглиб країни сталося не за чийсь планом (ніхто й не вірив у можливість цього), а сталося від дуже й дуже складної гри, інтриг, цілей, бажань людей — учасників війни, які не вгадували того, що повинно бути, і того, що було єдиним порятунком Росії. Все відбувається ненароком. Армії розрізано на початку кампанії. Ми намагаємося з'єднати їх з очевидною метою дати бій і стримати наступ ворога, але в цьому прагненні з'єднання, уникаючи боїв із сильнішим ворогом і мимоволі відходячи під гострим кутом, ми заводимо французів до Смоленська. Та мало сказати, що ми відходимо під гострим кутом, бо французи просуваються між обома арміями, — кут цей стає все гострішим, і ми ще далі відходимо тому, що Барклай де-Толлі, непопулярний німець, ненависний Багратіону (який має стати під його начальство), і Багратіон, командує 2-ю армією, намагається якнайдовше не приєднуватись до Барклая, щоб не стати під його команду. Багратіон довго не приєднується (хоч у з'єднанні головна мета всіх начальствующих осіб), бо йому здається, що він на цьому марші наражає на небезпеку свою армію і що найвигідніше для нього відступити лівіше і південніше, непокоячи з флангу і з тилу ворога і комплектує свою армію на Україні. А здається, і придумав він це тому, — що йому не хочеться підкорятися ненависному і молодшому чином німцеві Барклаю.

Імператор перебуває при армії, щоб підносити її дух, а присутність його і незнання, на що зважитись, і величезна кількість радників та планів знищують енергію дій 1-ї армії, і армія відступає.

У Дрісському таборі є намір зупинитися; але несподівано Паулучі, пнучись у головнокомандуючі, своєю енергією впливає на Олександра, і весь план Пфуля покидається, і вся справа доручається Барклаю. Але через те, що Барклай не викликає довіри, владу його обмежують.

Армії роздрібнено, нема єдності начальства, Барклай не популярний; але з цієї плутанини, роздрібнення й непопулярності німця-головнокомандуючого, з одного боку, впливає нерішучість і уникання бою (від якого не можна було б стриматися, якби армії були разом і якби не Барклай був начальником), з другого боку — все більше й більше обурення проти німців і збудження патріотичного духу.

Нарешті государ їде з армії, і як єдиний і найзручніший привід для його від'їзду обирається думка, що йому треба піднести дух народу в столицях, щоб викликати народну війну. І ця государева поїздка в Москву потроєє сили російського війська.

Государ їде з армії для того, щоб не зв'язувати єдності влади головнокомандуючого, і сподівається, що буде вжито рішучіших заходів; але становище начальства армій ще більш плутається і слабшає. Бенігсен, великий князь та рій генерал-ад'ютантів

залишаються при армії для того, щоб стежити за діями головнокомандуючого і збуджувати в ньому енергію, і Барклай, ще менш почуваючи себе вільним перед очима всіх цих очей госу-даревих, робиться ще обережнішим перед рішучими діями і уникає битви. ^

Барклай стоїть за обережність. Цесаревич натякає на зраду і вимагає генеральної битви. Любомирський, Браницький, Влоць-кий і тому подібні так роздувають увесь цей галас, що Барклай, Під приводом доставлення паперів государеві, відсилає поляків генерал-ад'ютантів до Петербурга і входить у відкриту боротьбу з Бенігсеном та великим князем.

У Смоленську "арешті, хоч як не бажав того Багратіон, з'єднуються армії.

Багратіон у кареті під'їжджає до будинку, який займає Барклай. Барклай надіває шарфа, виходить назустріч і рапартує старшому чином Багратіону. Багратіон, у боротьбі великодушності, незважаючи на старшинство чина, підкоряється Барклаю; але, підкорившись, ще менше погоджується з ним. Багратіон особисто, з наказу государя, доносить йому. Він ~пише Аракчєєву: "Воля государя мого, я ніяк разом з міністром (Барклаєм) не можу. Ради бога, пошліть мене куди-небудь чхоч полком командувати, а тут бути не можу; і вся головна квартира німцями наповнена, так що росіянинові жити неможливо, і толку ніякого нема. Я думав, 'істинно служу государеві і вітчизні, а насправді виходить, що я служу Барклаю. Признаюсь, не хочу". Рій Браницьких, Вінцінгероде і тому подібних ще більш отруєє стосунки між головнокомандуючими, і виходить ще менше єдності. Збираються атакувати французів перед Смоленськом. Посилається генерал для огляду позиції. Генерал цей, ненавидячи Барклая, їде до приятеля, корпусного командира, і, просидівши в нього день, повертається до Барклая і осуджує за всіма пунктами майбутнє поле бою, якого він не бачив.

Поки точаться суперечки та інтриги про майбутнє поле бою, поки ми відшукували французів, помиляючись у їх місці перебування, французи натикаються на дивізію Неверовського і підходять до самих стін Смоленська.

Треба прийняти несподіваний бій у Смоленську, щоб врятувати свої сполучення. Бій дається. Вбиваються тисячі з того і з цього боку.

Смоленськ покидається всупереч волі государя і всього народу. Але Смоленськ спалило само населення, обдурене своїм губернатором, і розорені жителі, показуючи приклад іншим росіянам, їдуть у Москву, думаючи лише про свої втрати і розпалюючи ненависть до ворога. Наполеон їде далі, ми відступаємо, і досягається те саме, що повинно було перемогти Наполеона.

II

Другого дня по від'їзді сина князь Микола Андрійович покликав до себе княжну Марію.

— Ну що, задоволена тепер?—сказав він до неї,— посварила з сином! Задоволена? Тобі тільки й треба було! Задоволена?... Мені від цього боляче, боляче. Я Старий і кволий, і тобі цього хотілося. Ну, радій, радій...—І після цього княжна Марія протягом

тижня не бачила свого батька. Він був хворий і не виходив з кабінету.

На свій подив, княжна Марія помітила, що за цей час недуги старий князь так само не допускав до себе йт-іле Воигієппе. Лише Тихон доглядав його.

Через тиждень князь вийшов і почав знову попереднє життя, особливо діяльно займаючись будовами та садами і припинивши всі попередні взаємини з m-lle Воигієппе. Вигляд його і холодний тон з княжною Марією наче говорили їй: "Ось бачиш, ти видумала на мене, набрехала князеві Андрію про взаємини мої з цією француженкою і посварила мене з ним; а ти бачиш, що мені не треба ні тебе, ні француженки".

Одну половину дня княжна Марія проводила в Миколеньки, стежачи за його уроками, сама давала йому уроки російської мови та музики і розмовляла з Десалем; другу частину дня вона проводила з книгами, із старою нянею і з божими людьми, які інколи з чорного ґанку приходили до неї.

Про війну княжна Марія думала так, як думають про війну жінки. Вона боялася за брата, який був там, жахалася, не розуміючи її, перед людською жорстокістю, що змушувала їх убивати один одного; але не розуміла значення цієї війни, що здавалась їй такою самою, як і всі попередні війни. Вона не розуміла значення цієї війни, незважаючи на те, що Десаль, її повсякчасний співрозмовник, пристрасно цікавився перебігом війни, намагався розтлумачити їй свої міркування, і незважаючи на те, що божі люди, приходячи до неї, всі по-своєму з жахом передавали народні чутки про нашестя антихриста, і незважаючи на те, що Жюлі, тепер княгиня Друбецька, знову поновивши листування з нею, писала їй з Москви патріотичні листи.

"Я вам пишу по-російському, мій добрий друже,— писала Жюлі,— бо я маю ненависть до всіх французів, так само, як і до мови їхньої, якої я не можу чути розмовляти... Ми в Москві всі захоплені через ентузіазм до нашого гаряче любимого імператора.

Сердешний чоловік мій переносить працю й голод у жидівських корчмах; але новини, які я маю, ще більш запалюють мене.

Ви чули, мабуть, про героїчний подвиг Раєвського, який обійняв двох синів і сказав: "Загину з ними, але не похитнемось!" І справді, хоч ворог був вдвічі сильніший за нас, ми не хитнулися. Ми проводимо час, як можемо; та на війні, як на війні. Княжна Аліна і Sophie сидять зі мною цілі дні, і ми, нещасні вдови живих чоловіків, за корпією робимо чудові розмови; лише вас, мій доуже, неvistачає..." і т. д.

Княжна Марія не розуміла всього значення цієї війни переважно тому, що старці князь ніколи не говорив про неї, не визнавав її і сміявся за обідом з Десалю, який говорив про цю війну. Тон князів був такий спокійний і впевнений, що княжна Марія беззастережно вірила йому.

Увесь липень старий князь був надзвичайно діяльний і навіть жвавий. Він заклав новий сад і новий корпус, будівлю для двораків. Одно, що турбувало княжну Марію, було те, що він мало спав і, змінивши свою звичку спати в кабінеті, щодня змінював місце своєї ночівлі. То він наказував розташувати своє похідне ліжко в галереї, то він

залишався на дивані або у вольтерівському кріслі у вітальні і дрімав не роздягаючись, тимчасом як не m-lle Bourienne, а хлопчик Петруша читав йому; то він ночував в їдальні.

Першого серпня було одержано другого листа від князя Андрія. В першому листі, одержаному невдовзі по його від'їзді, князь Андрій просив з покорою прощення в свого батька за те, що він дозволив собі сказати йому, і просив його повернути йому свою ласку. На цей лист старий князь відповів йому привітним листом і після цього листа віддалив від себе французенку. Другий лист князя Андрія, написаний з-під Вітебська, після того як французи захопили його, складався з короткого опису всієї кампанії з планом, намальованим у листі, та з міркувань про дальший хід кампанії. В листі цьому князь Андрій змальовував батькові незручності його становища поблизу від театру війни, на самій лінії руху військ, і радив їхати у Москву.

За обідом цього дня на слова Десалю про те, що, як кажуть, французи вже вступили у Вітебськ, старий князь згадав про лист князя Андрія.

— Одержав від князя Андрія нині,— сказав він княжні Марії, — не читала?

— Ні, mon père!,—злякано відповіла княжна. Вона не могла читати листа, про одержання якого вона навіть не чула.

— Він пише про війну оцю,— сказав князь з тією презирливою усмішкою, яка стала йому звичною і з якою він говорив завжди про теперішню війну.

— Мабуть, дуже цікаво,— сказав Десаль.— Князь має змогу знати...

— Ах, дуже цікаво! — сказала m-lle Bourienne.

— Підіть принесіть мені,— звернувся старий князь до m-lle Bourienne. — Ви знаєте, на маленькому столі під прес-пап'є.

M-lle Bourienne радісно схопилася.

— Ах ні,— нахмурившись, крикнув він.— Піді ти, Михайле Івановичу!

Михайло Іванович встав і пішов до кабінету. Але тільки-но він вийшов, старий князь, стурбовано оглядаючись, кинув серветку й пішов сам.

— Нічого не вміють, усе переплутають.

Поки він ходив, княжна Марія, Десаль, m-lle Bourienne і навіть Миколенька мовчки переглядалися. Старий князь повернувся квапливим кроком, у супроводі Михайла Івановича, з листом і

> татку.

планом, які він, нікому не даючи читати під час обіду, поклав біля себе.

Перейшовши до вітальш, він дав листа княжні Марії і, розгорнувши перед собою план нової будівлі, зосередив на ньому свій погляд і наказав їй читати вголос. Прочитавши листа, княжна Марія запитливо глянула на батька. Він дивився на план, очевидно заглибившись у свої думки.

— Що ви про це думаєте, князю?—дозволив собі звернутися з запитанням Десаль.

— Я? я?..— мовби неприємно прокидаючись, сказав князь, не зводячи очей з плану будівлі.

— Дуже можливо, що театр війни так наблизиться до нас...

— Ха-ха-ха! Театр війни! — сказав князь. — Я казав і кажу, що театр війни є Польща, і далі як до Німану ніколи не пройде ворог.

Десаль здивовано глянув на князя, який говорив про Німан, тимчасом, як ворог був уже біля Дніпра; а княжна Марія, забувши географічне положення Німану, думала, що те, що батько її каже, правда.

— Під час відлиги потонуть у болотах Польщі. Вони тільки можуть не бачити, — промовив князь, як видно думаючи про кампанію 1807 року, що була, як йому здавалося, так недавно. — Бенігсен повинен був раніш вступити в Пруссію, справа повернула б на інакше...,

— Але ж, князю, — боязко сказав Десаль, — у листі говориться про Вітебськ...

— А, в листі? Ага... — незадоволено промовив князь. — Так... так... — Обличчя його набрало раптом понурого виразу. Він помовчав. — До речі, він пише, французи розбиті, при якій це річці?

Десаль опустил очі.

— Князь нічого про це не пише, — тихо сказав він.

— А хіба не пише? Ну, я ж сам не видумав. — Усі довго* мовчали.

— Так... так... Ну, Михайле Івановичу, — раптом сказав він, піднявши голову й показуючи на план будівлі, — розкажи, як ти це хочеш переробити...

Михайло Іванович підійшов до плану, і князь, поговоривши з ним про план нової будівлі, сердито глянувши на княжну Марію та Десалю, пішов до себе.

Княжна Марія бачила збентежений і здивований погляд Десалю, спрямований на її батька, помітила його мовчання й була вражена з того, що батько її забув синового листа на столі у вітальні; та вона боялась не тільки говорити й розпитувати Десалю про причину його збентеження й мовчання, але боялась і думати про це.

Увечері Михайло Іванович, присланий від князя, прийшов до княжни Марії за листом князя Андрія, забутим у вітальні. Княжна Марія дала листа. Хоч їй це й неприємно було, вона дозволила собі спитати Михайла Івановича, що робить батько її.

— Все пораються, — з шанобливо-глузливою усмішкою, яка примусила збліднути княжну Марію, сказав Михайло Іванович. — Дуже турбуються з приводу нового корпусу. Читали трошки, а тепер, — стишеним голосом сказав Михайло Іванович, — біля бюро, мабуть, заповітом зайнялися. (Останнім часом одним з улюблених занять князя була робота над паперами, які повинні були залишитися по його смерті і які він називав заповітом.)

— А Алпатича посилають до Смоленська? — спитала княжна Марія.

— Аякже, він уже давно чекає.

III

Коли Михайло Іванович повернувся з листом до кабінету, князь в окулярах, з абажуром на очах і на свічках, сидів біля відкритого бюро, з паперами в далеко відставленій руці, і в трохи урочистій позі читав свої папери (ремарки, як він називав), які мали бути доставлені государеві по його смерті.

Коли Михайло Іванович увійшов, у нього в очах стояли сльози спогадів про той час,

коли він писав те, що читав тепер. Він узяв з рук Михайла Івановича листа, поклав до кишені, склав папери й покликав Алпатича, який давно вже дожидався.

На аркушику паперу в нього було записано, що треба було в Смоленську, і він, ходячи по кімнаті повз Алпатича, що дожидався біля дверей, почав давати накази.

— Перше, паперу поштового, чуєш, вісім дестей, ось за взірцем; з золотим обрізом... взірець, щоб неодмінно за ним було; лаку, сургучу — за запискою Михайла Івановича.

Він походив по кімнаті й заглянув у пам'ятну записку.

— Потім губернаторові особисто віддати листа про запис. Потім треба було засувок до дверей нової будівлі, неодмінно

такого фасону, як ті, що видумав сам князь. Потім ящик палітурний треба було замовити, щоб покласти туди заповіт.

Давання наказів Алпатичу тривало понад дві години. Князь усе не відпускав його. Він сів, задумався і, заплющивши очі, задрімав. Алпатич поворушився.

— Ну, йди, йди; коли що треба, я пришлю.

Алпатич вийшов. Князь підійшов знову до бюро, заглянувши в нього, поворушив рукою свої папери, знову замкнув і сів до столу писати листа губернаторові.

Вже було пізно, коли він підвівся, запечатавши листа, йому хотілося спати, але він знав, що не засне і що найтяжчі думки виникають у нього в ліжку. Він гукнув Тихона й пішов з ним по кімнатах, щоб сказати йому, де стелити постіль на нинішню ніч. Він ходив, примірюючи кожен куток-

Скрізь йому здавалося недобре, але найгірший був звичний диван у кабінеті. Диван цей був страшний для нього, мабуть, від тяжких думок, що він передумав, лежачи на ньому. Ніде не було добре, та все ж найкращий був куточок у диванній за фортепіано: він ніколи ще не спав тут.

Тцхон приніс з офіціантом ліжку і почав встановлювати.

— Не так, не так! — вигукнув князь і сам посунув на чверть далі від кутка, і потім знову трошки ближче.

"Ну, нарешті все переробив, тепер відпочину", — подумав князь і дав Тихонові роздягати себе.

Досадливо скривляючись від зусиль, які треба було робити, щоб скинути каптан та штани, князь роздягнувся, важко опустився на ліжку і неначе задумався, презирливо дивлячись на свої жовті, висхлі ноги. Він не задумався, а він барився перед зусиллям, яке мав зробити, щоб підняти ці ноги й пересунутися на ліжку. "Ох, як тяжко! О, хоч би скоріше кінчилися ці обов'язки і щоб ви відпустили мене!" — думав він. Він зробив, підібравши губи, двадцятитисячний раз це зусилля і ліг. Але тільки-но він ліг, як раптом усе ліжка рівномірно заходило під ним вперед і назад, наче важко дихаючи і штовхаючись. Це бувало з ним майже щоночі. Він розплющив очі, що були заплющились.

— Нема спокою, прокляті! — пробурчав він з обуренням на когось. "Так, так, ще важливе щось було, дуже щось важливе я приберіг собі на ніч у ліжку. Засувки? Ні, про

це сказав. Ні, щось таке, щось у вітальні було. Княжна Марія щось плела. Десаль щось — цей дурень — говорив. У кишені щось — не згадаю".

— Тишка! про що за обідом розмовляли?

— Про князя Михайла...

— Мовчи, мовчи.— Князь заляскав рукою по столу.— Ага, знаю, лист князя Андрія. Княжна Марія читала. Десаль щось про Вітебськ казав. Тепер прочитаю.

Він велів вийняти листа з кишені і присунути до ліжка столик з лимонадом та витушкою — восковою свічкою і, надівши окуляри, почав — читати. Тепер тільки в тиші ночі, при тьмяному світлі з-під зеленого ковпака, він, прочитавши листа, вперше на мить зрозумів його значення.

"Французи у Вітебську, по чотирьох переходах вони можуть бути біля Смоленська; може, вони вже там".

— Тишка!—Тихон схопився.— Ні, не треба, не треба! — прокричав він. *

Він сховав листа під свічник і заплющив очі. І йому уявився Дунай, ясний полудень, очерети, російський табір, і він входить, він, молодий генерал, без жодної зморшки на обличчі, бадьорий, веселий, рум'яний, у мережаний намет Потьомкіна, і пекуче почуття заздрості до улюбленця, таке ж сильне, як і тоді, хвилює його. І він згадує всі ті слова, що сказано було тоді при першому побаченні з Потьомкіним. І в його уяві постає, з жовтавим тілистим обличчям, невисока, опасиста жінка — матінка-імператриця, її усмішки, слова, коли вона вперше, приголубивши, прийняла його, і згадується її ж таки обличчя на катафалку й та сутичка з Зубовим, що сталася тоді при її домовині за право підходити до її руки.

"Ох, скоріше, скоріше повернутись до того часу, і щоб теперішнє все закінчилось якнайшвидше, якнайшвидше, щоб дали вони мені спокій!"

IV

Лисі Гори, маєток князя Миколи Андрійовича Волконського, були за шістдесят верст від Смоленська, позад нього, і за три версти від Московського шляху.

Того ж вечора, як князь давав накази Алпатичу, Десаль, зажадавши від княжни Марії побачення, сказав їй, що князь, будучи не зовсім здоровим, не вживає ніяких заходів для своєї безпеки, а з листа князя Андрія видно, що перебування в Лисих Горах небезпечно, тому він уклінно радить їй самій написати з Алпатичем листа до начальника губернії в Смоленськ з просьбою повідомити її про стан справ та про міру небезпеки, що загрожує Лисим Горам. Десаль написав для княжни Марії листа до губернатора, якого вона підписала, і листа цього було віддано Алпатичу з наказом подати його губернаторові, і, в разі небезпеки, повернутися якнайшвидше.

Одержавши всі накази, Алпатич, у білому пуховому капелюсі (князівський подарунок), з палицею, так само, як князь,, вийшов у супроводі домашніх сидати у бричку з шкіряною халабудкою, запряжену тройкою гладких буланих коней.

Дзвінок був підв'язаний, бубонці закладені папірцями. Князь нікому не дозволяв у Лисих Горах їздити з дзвінком. Але Алпатич любив дзвінки та бубонці в далекій дорозі. Придворні Алпатича, земський, конторник, куховарка — чорна, біла, дві бабиг

хлопчик-козачок, кучери та різні двораки проводили його.

Дочка вмощувала за спину й під нього ситцьові пухові, подушки. Своякиня-бабуся потай ткнула клуночок. Один з кучерів підсадив його під руку.

— Ну, ну, баб'яче збирання! Баби, баби! — пихкаючи, сказав скоромовкою Алпатич так само, як казав князь, і сів у бричку. Давши останні накази про роботу земському і в цьому вже не наслідуючи князя, Алпатич скинув з лисої голови капелюха й перехрестився тричі.

— Ви, коли що... ви верніться, Якове Алпатичу; ради Христа, нас пожалій,— прокричала до нього дружина, натякаючи на чутки про війну та про ворога.

— Баби, баби, баб'яче збирання! — промовив Алпатич сам до себе й поїхав, оглядаючи круг себе лани, де з пожовклим житом, де з густим, ще зеленим вівсом, де ще чорні, які тільки починали двоїти. Алпатич їхав, милуючись незвичайним урожаєм ярових цього року, приглядаючись до смужок житніх гін, на яких де-не-де починали зажинати, і хазяйновито міркував про поїв та збирання і про те, чи не забуто якого князівського наказу.

Двічі погодувавши дорогою, надвечір 4 серпня Алпатич приїхав до міста.

По дорозі Алпатич зустрічав і випереджав обози та війська. Під'їжджаючи до Смоленська, він чув далекі постріли, але звуки не вразили його. Найдужче вразило його те, що, наближаючись до Смоленська, він бачив прекрасний лан вівса, *що його якісь солдати косили, видно, на корм і по ньому стояли табором; ця обставина вразила Алпатича, але він незабаром забув її, думаючи про свою справу.

Всі інтереси Алпатичевого життя вже понад тридцять років були обмежені лише волею князя, і він ніколи не виходив з цього кола. Все, що не стосувалось виконання князевих наказів, не тільки не цікавило Алпатича, але й не існувало для нього.

Алпатич, приїхавши увечері 4 серпня до Смоленська, зупинився за Дніпром у Гаченському передмісті, па заїжджому дворі Ферапонтова, в якого він вже тридцять років мав звичку зупинятися. Ферапонтов дванадцять років тому, з легкої руки Алпатича, купив гай у князя, почав торгувати, і тепер мав) дім, заїжджий двір та борошенну крамницю в губернії. Ферапонтов був товстий, чорний, червоний сорокалітній чоловік, з товстими губами, з товстою гулею-носом, такими ж гулямч над чорними, насупленими бровами і з товстим пузом.

Ферапонтов, у жилеті, в ситцьовій сорочці, стояв біля крамниці, що виходила на вулицю. Побачивши Алпатича, він піді-йшоє до нього.

— Ласкаво просимо, Якове Алпатичу. Люди з міста, а ти до міста,— сказав господар.

— Чого ж це, з міста? — сказав Алпатич.

— І я кажу — люди дурні. Все француза бояться.

— Бабські теревені, бабські теревені!—промовив Алпатич.

— Так оце і я міркую, Якове Алпатичу. Я кажу, наказ є, що не пустять його,— значить вірно. Та й дядьки по три карбованці від підводи просять — бога вони не бояться!

Яків Алпатич неухважно слухав. Він сказав дати самовар та сіна коням і, напившись чаю, ліг спати.

Цілу ніч повз заїжджий двір рухались вулицею війська. Другого дня Алпатич надів камзол, якого він надівав тільки в місті, і пішов у справах. Ранок був сонячний, і з восьмої години ранку було вже гаряче. Дорогий день для жнив, як думав Алпатич. За містом з раннього ранку лунали постріли.

З восьмої години до рушничних пострілів приєдналась гарматна стрілянина. На вулицях було багато людей, що кудись поспішали, багато солдатів, але так само, як і завжди, їздили візники, купці стояли біля крамниць і в церквах правилася служба. Алпатич пішов до крамниць, до присутствених місць, на пошту та до губернатора. В присутствених місцях, у крамницях, на пошті всі розмовляли про військо, про ворога, який уже напав на місто; всі питали одне одного, що робити, і всі намагались заспокоювати одне одного.

Біля губернаторового будинку Алпатич застав багато людей, козаків і дорожній екіпаж, що належав губернаторові. На ґанку Яків Алпатич зустрів двох панів дворян, з яких одного він знав. Знайомий йому дворянин, колишній справник, говорив із запалом:

— Це ж не жарти жартувати,— казав він.— Добре хто сам один. Хай один — бідняк, зате одинак, а то ж тринадцять чоловік сім'ї, та все майно... Довели, що пропадати всім; що ж це за начальство після цього?.. Ех, перевішав би розбійників...

— Та ну-бо, годі,— казав другий.

— А мені що до того, хай чує! Що ж, ми не собаки,— відповів колишній справник і, оглянувшись, побачив Алпатича.

— А, Яків Алпатич, ти чого?

— З наказу його сіятельства, до pana губернатора,— відповів Алпатич, гордо підводячи голову й закладаючи руку за пазуху, що він робив завжди, коли згадував князя...— Зволили наказати довідатися про стан справ,— сказав він.

— От і довідуйся,— прокричав поміщик,— довели, що ні підвід, нічого!.. Он вона, чуєш? — сказав він, показуючи в той бік, звідки чутно було постріли.

— Довели, що погибати всім... розбійники! — знову промовив він і зійшов з ґанку.

Алпатич похитав головою і пішов на сходи. У приймальні були купці, жінки, чиновники, які мовчки переглядалися між собою. Двері кабінету відчинились, усі встали з місць і поступилися вперед. З дверей вибіг чиновник, поговорив щось із купцем, покликав за собою товстого чиновника з хрестом на шиї і зник знову в двері, як видно уникаючи усіх звернених до нього поглядів і запитань. Алпатич просунувся вперед і, коли чиновник вийшов знову, звернувся до нього, заклавши руку за застібнутий сюртук і подаючи йому два листи.

— Панові барону Ашу від генерала аншефа князя Волконського,— виголосив він так урочисто і значливо, що чиновник повернувся до нього і взяв його листа. Через кілька хвилин губернатор прийняв Алпатича і поспіхом сказав йому:

— Скажи князеві і княжні, що мені нічого не відомо було: я робив за вищими

наказами — ось...

Він дав папір Алпатичу.

— А втім, тому що князь недужий, моя порада їм їхати в Москву. Я сам зараз їду. Скажи...— але губернатор не доказав; у двері вбіг запилений і спітнілий офіцер і почав щось говорити по-французькому. На обличчі в губернатора з'явився вираз жаху.

— Іди,— сказав він, кивнувши головою Алпатичу, і став про щось питати офіцера. Жадібні, злякані, безпорадні погляди звернулись на Алпатича, коли він вийшов з губернаторового кабінету. Мимохіть прислухаючись тепер до близьких і дедалі дужчих пострілів, Алпатич поспішив на заїжджий двір. Папір, якого дав губернатор Алпатичу, був такий:

"Запевняю вас, що місту Смоленську не загрожує ще ні найменша небезпека, і неймовірно, щоб оний під її загрозою був. Я з одного, а князь Багратіон з другого боку йдемо на з'єднання перед Смоленськом, яке станеться 22 числа, і обидві армії сукупними силами оборонятимуть співвітчизників своїх довіреної вам губернії, поки зусилля їх відженуть від них ворогів вітчизни або поки не винищиться в хоробрих їх рядах до останнього воїна. Ви бачите з цього, що ви маєте цілковите право заспокоїти жителів Смоленська, бо той, кого захищають два таких хоробрих війська, той може бути впевненим у перемозі їх". (Наказ Барклая де-Толлі смоленському цивільному губернаторові, барону Ашу, 1812 року.)

Народ стурбовано снував по вулицях.

Накладені з верхом вози з домашнім посудом, стільцями, шафками раз у раз виїжджали з воріт будинків і їхали вулицями. На подвір'ї, сусідньому з подвір'ям Ферапонтова, стояли повозки і, —прощаючись, голосили та приказували жінки. Дворовий собака, гавкаючи, крутився перед запряженими кінями. ,

Алпатич більш квапливим кроком, ніж він ходив звичайно, ввійшов на подвір'я і просто пішов у піддашся до своїх коней та брички. Кучер спав; він розбудив його, велів запрягати і ввійшов до сіней. У хазяйській світлиці чутно було дитячий плач, надридливе ридання жінки і гнівний, хрипкий крик Ферапонтова. Куховарка, як злякана курка, стрепенулася в сінях, тільки-но ввійшов Алпатич. ,

— До смерті забив — хазяйку забив!.. Так бив, так волочив!..

— За що? — спитав Алпатич.

— їхати просилася. Діло жіноче! Вивези ти, каже, мене, не погуби ти мене з малими дітьми; народ, каже, весь виїхав, чого ж, каже, ми ось? Як зачав бити. Так бив, так волочив!

Алпатич мовби схвально кивнув головою на ці слова і, не бажаючи більш нічого знати, підійшов до протилежних — хазяйських дверей світлиці, в якій залишались його покупки.

— Лиходій ти, губитель,— прокричала в цей час худа, бліда жінка з дитиною на руках і з зірваною з голови хустиною, видираючись з дверей і збігаючи по сходах на подвір'я. Ферапонтов вийшов за нею і, побачивши Алпатича, поправив жилет, волосся, позіхнув і ввійшов до світлиці за Алпатичем.

— Що, вже їхати хочеш? — опитав він.

Не відповідаючи на запитання, не оглядаючись на господаря й перебираючи свої покупки, Алпатич спитав, скільки з нього за постій.

— Порахуємо! Що, в губернатора був? — спитав Ферапонтов.— Яке рішення вийшло?

Алпатич відповів, що губернатор нічого певного не сказав йому:

— З нашим ділом хіба вивезешся? — сказав Ферапонтов.— Дай до Дорогобужа по сім карбованців за підводу. І я кажу: бога не бояться! — сказав він.

— Селиванову, тому пощастило у четвер, продав муку в армію по дев'ять карбованців за мішок. Що, чай питимеш? — додав він. Поки запрягали коней, Алпатич з Ферапонтовим напились чаю і розговорилися про ціну збіжжя, про врожай та сприятливу погоду для збирання.

— Однак затихати почала,— сказав Ферапонтов, випивши три чашки чаю і підводячись,— либонь наша взяла. Сказано, не пустять. Виходить, сила... А нещодавно, розказували, Матвій Іванович Платов їх у річку Марину загнав, тисяч вісімнадцять, чи що, за один день потопив.

Алпатич зібрав свої покупки, дав їх кучерові, що ввійшов, розрахувався з господарем. У воротах, виїжджаючи, прозвучала звуком коліс, копитів та бубонців халабудка.

Було вже геть-геть по полудні; половина вулиці була в тіні% друга була яскраво осяяна сонцем. Алпатич глянув у вікно й пішов до дверей. Раптом пролунав чудний звук далекого свисту й удару, і одразу по тому розлігся протяглий суцільний гуркіт гарматної стрілянини, від якої задеренчали шибки.

Алпатич вийшов на вулицю; вулицею пробігли два чоловіки до мосту. З різних боків лунали свист, удари ядер і лопання гранат, що падали в місті. Але звуки ці майже не чутні були і не привертали уваги жителів, гублячись у звуках стрілянини, чутних з-за міста. Це було бомбардування, яке о п'ятій годині Наполеон наказав відкрити по місту зі ста тридцяти гармат. Народ перший час не розумів значення цього бомбардування.

Звуки від падіння гранат та ядер спочатку викликали тільки цікавість. Дружина Ферапонтова, яка до цього не переставала голосити у піддашші, замовкла і з дитиною на руках вийшла до воріт, мовчки придивляючись до людей і прислухаючись до звуків.

До воріт вийшли куховарка і крамар. Усі з веселою цікавістю намагались побачити летючі над їх головами снаряди. З-за рогу вийшло кілька чоловік людей, збуджено розмовляючи.

— Ото сила! — казав один.— І дашок і стелю так вдрузки й розбило.

— Як свиня землю он зрило,— сказав другий.— От так здо^рово, от так підбадьорив!—сміючись сказав він.— Добре, що відскочив, а то б вона тебе мазнула.

7*

99

Народ повернувся до цих людей. Вони припинилися й розповідали, як біля самих них ядро влучило в будинок. Тимчасом інші снаряди, то з швидким похмурим свистом

— ядра, то 4 з приємним посвистуванням — гранати, не переставали перелітати понад голови людей; але жоден снаряд не падав близько, всі переносило. Алпатич сідав у халабудку. Господар стояв у воротах.

— Чого не бачила? — гримнув він на куховарку, яка з закачаними рукавами, в червоній спідниці, погойдуючи голими ліктями, підійшла до рогу послухати те, що розповідали.

— От же чуда,— примовляла вона, але, почувши голос господаря, вернулася, обсмикуючи підтикану спідницю.

Знову, але цього разу дуже близько, засвистіло щось, як ле-тіОча згори донизу пташка, блиснув вогонь посередині вулиці, вистрілило щось і застелило димом вулицю.

— Лиходію, що ж ти це робиш? — прокричав господар, підбігаючи до куховарки.

В ту ж мить з різних боків жалібно заголосили жінки, злякано заплакала дитина і мовчки з'юрмилися люди з блідими обличчями біля куховарки. З цієї юрми найвиразніше за все чутно було стогін і приказування куховарки:

— Ой-о-ох, голубчики мої! Голубчики мої білі! Не дайте померти! Голубчики мої білі!..

Через п'ять хвилин нікого не залишилось на вулиці. Куховарку з розбитим осколком гранати стегном віднесли на кухню. Алпатич, його кучер, дружина Ферапонтова з дітьми, двірник сиділи в підвалі, прислухаючись. Гуркіт гармат, свист снарядів і жалісний стогін куховарки, що переважав над усіма звуками, не змовкали ні на мить. Господиня то вколисувала і вмовляла дитину, то жалісним шепотом питала всіх, хто входив у підвал, де її чоловік, який залишився на вулиці. Ввійшовши до підвалу, крамар сказав їй, що господар пішов з людьми в собор, де піднімали смоленський чудотворний образ.

На смерканні канонада почала стихати. Алпатич вийшов з підвалу й зупинився у дверях. Нещодавно ясне вечірнє небо все було заслане димом. І крізь цей дим чудно світив, високо стоячи, молодий серп місяця. Після замовклого страшного гуркоту гармат над містом, здавалося, стояла тиша, порушувана тільки ніби розповсюдженим по цілому місту шарудінням кроків, стогоном, далеким криком та тріскотінням пожеж. Куховарка вже перестала стогнати. З двох боків підіймалися і розходилися чорні клуби диму від пожеж. На вулиці не рядами, а як мурашки з розворушеної купини, в різних мундирах і в різних напрямках проходили і пробігали солдати. На очах в Алпатича кілька з них забігли на подвір'я Ферапонтова. Алпатич вийшов до воріт. Якийсь прлк ішов назад; товплячись і поспішаючи, він загатив вулицю.

— Здають місто, виїжджайте, виїжджайте,— сказав до нього, помітивши його постать, офіцер і зараз же повернувся з криком до солдатів:

— Я вам дам по подвір'ях бігати! — крикнув він. Алпатич повернувся до хати і, покликавши кучера, звелів

йому їхати. Слідом за Алпатичем і за кучером вийшли і всі домочадці Ферапонтова. Побачивши дим і навіть вогні пожеж; які видно було тепер, бо починало смеркати, жінки, що досі мовчали, раптом заголосили, дивлячись на пожежі. Наче вторуючи їм,

залунали такі ж плачі на інших кінцях вулиці. Алпатич з кучером тремтячими руками розправляв заплутані посторонки та віжки на конях у піддашші.

Коли Алпатич виїжджав з воріт, він побачив, як у відімкненій крамниці Ферапонтова чоловік з десять солдатів з голосним гомоном насипали в мішки і в ранці пшеничне борошно та соняшникове насіння. У той самий час, повертаючись з вулиці до крамниці, увійшов Ферапонтов. Побачивши солдатів, він хотів крикнути щось, але раптом зупинився і, схопившись за волосся, зареготав ридуючим реготом.

— Тягни все, хлопці! Хай не дістається дияволам! — закричав він, сам хапаючи мішки і викидаючи їх на вулицю. Деякі солдати, злякавшись, вибігли, деякі продовжували насипати. Побачивши Алпатича, Ферапонтов звернувся до нього.

— Рішилася! Росея! — крикнув він.— Алпатичу! рішилась! Сам запалю. Рішилася...— Ферапонтов побіг на подвір'я.

Вулицею, заповнюючи її всю, безперервно йшли солдати, так що Алпатич не міг проїхати і мусив очікувати.

Жінка Ферапонтова з дітьми сиділа також на возі, чекаючи, коли можна буде виїхати.

Була вже зовсім ніч. На небі були зорі і світив, зрідка зникаючи за димом, молодик. На спуску до Дніпра повозки Алпатича й господині, що поволі рухалися в рядах солдатів та інших екіпажів, мусили зупинитися. Недалеко від перехрестя, біля якого зупинилися повозки, у провулку горіли будинок і крамниці. Пожежа вже догоряла. Полум'я то завмирало й губилося в чорному димі, то раптом спалахувало яскраво, до чудного виразно освітлюючи обличчя людей, які стояли натовпом на перехресті. Перед пожежею мигали чорні постаті людей і з-за безугавного тріскотіння вогню лунали гомін і вигуки. Алпатич, побачивши, що повозку його ще не скоро пропустять, зліз з неї і повернувся до провулка подивитися на пожежу. Солдати сновигали безперестанно туди й сюди перед пожежею, і Алпатич бачив, як два солдати і з ними якийсь чоловік у фризівій шинелі волочили з пожежі через вулицю на Сусіднє подвір'я охоплені вогнем колоди, інші несли оберемки сіна.

Алпатич, підійшов до великого натовпу людей, що стояли навпроти палаючого високого амбара. Стіни були всі в вогні, задня завалилася, тесовий дах упав, балки палали. Очевидно, натовп чекав тієї хвилини, коли завалиться дах. Цього самого чекав Алпатич.

— Алпатичі — раптом гукнув старого чийсь знайомий голос.

— Батечку, ваше сіятельство,— відповів Алпатич, миттю пізнавши голос свого молодого князя.

Князь Андрій, у плащі, верхи на вороному коні стояв за натовпом і дивився на Алпатича.

— Як ти тут? — спитав він.

— Ваше... ваше сіятельство,— промовив Алпатич і заридав...— Ваше, ваше... чи це вже пропали ми? Батечку...

— Як ти тут? — повторив князь Андрій.

Полум'я яскраво спалахнуло в цю хвилину й освітило Алпа-тичу бліде і змарніле обличчя його молодого пана. Алпатич розповів, як його було послано і як він насилу зміг виїхати.

— Що ж, ваше сіятельство, чи ми оце пропали? — спитав він
8НОВу.

Князь Андрій, не "відповідаючи, вийняв записну книжку і, піднявши коліно, став писати олівцем на видертому аркушику. Він писав сестрі:

"Смоленськ здають,— писав він,— Лисі Гори ворог захопить через тиждень. Виїжджайте зараз у Москву. Відповідай мені відразу, коли ви виїдете, пришли нарочного в Усвяж".

Написавши й передавши аркушика Алпатичу, він на словах сказав йому, як розпорядитись від'їздом князя, княжни та сина з учителем і як і куди відповісти йому негайно. Ще не встиг він закінчити ці накази, як верховий штабний начальник, у супроводі почту, під'їхав до нього.

— Ви полковник? — кричав штабний начальник, з німецьким акцентом, знайомим князеві Андрію голосом.— У вашій присутності підпалюють будинки, а ви стоїте? Що це означає таке? Ви будете відповідати,— кричав Берг, який був тепер помічником начальника штабу лівого флангу піхотних військ першої армії,— місце вельми приємне і на видноті, як казав Берг.

Князь Андрій подивився на нього і, не відповідаючи, говорив далі, звертаючись до Алпатича:

— То скажи, що до десятого числа чекаю відповіді, а коли до десятого не одержу звістки, що всі виїхали, я сам муситиму все кинути і їхати в Лисі Гори.

— Я, князю, лише тому кажу,— промовив Берг, впізнавши князя Андрія,— що я повинен виконувати накази, бо я завжди точно виконую... Ви мені, будь ласка, пробачте,— в чомусь виправдувався Берг.

Щось затріщало у вогні. Вогонь ущух на мить; чорні клуби диму повалили з-під даху. Ще раз страшенно затріщало ^ вогні, і завалилось щось величезне.

— Уррруру! — вторуючи обваленій стелі амбара, з якого несло запахом коржиків од згорілого збіжжя, заревів натовп. Полум'я спалахнуло й освітило збуджено-радісні і змучені обличчя людей, що стояли навколо пожежі.

Чоловік у фризівій шинелі, піднявши догори руку, кричав:

— Здорово! Почало трошити! Хлопці, здорово!..

— Це сам господар,— почулись голоси.

— Так от,— сказав князь Андрій, звертаючись до Алпати-ча,— все передай, як я тобі казав.— І ні слова не відповідаючи Бергу, замовклому біля нього, він торкнув коня і поїхав у провулок.

V

Від Смоленська війська продовжували відступати. Ворог ішов слідом за ними. 10 серпня полк, яким командував князь Андрій, проходив великим шляхом повз проспект, що веде в Лисі Гори. Спека й посуха стояли понад три тижні. Щодня по небу ходили

кучеряві хмарки, зрідка заступаючи сонце; але надвечір знову розчищало, і сонце заходило в бурувато-червону млу. Тільки велика роса вночі освіжала землю. Залишившись на пні, хліба згоряли й висипалися. Болота пересохли. Худоба ревля від голоду, не знаходячи паші по спалених сонцем луках. Тільки по ночах та в лісах, поки ще трималася роса, була прохолода. Але по шляху, по великому шляху, яким ішли війська, навіть і вночі, навіть і в лісах не було цієї прохолоди. Роси не помітно було на пісковій пилюці шляху, стовченій більше як на чверть аршина. Тільки-но розвиднялося, починався рух. Обози, артилерія беззвучно йшли по маточину, а піхота — по кісточки в м'якій, душній, не остиглій за ніч, гарячій пилюці. Одна частина цієї піскової пилюки місилася ногами й колесами, друга знімалася і стояла хмарою над військом, влипаючи в очі, в волосся, у вуха, в ніздрі і, головне, в легені людям та тваринам, що сунули цим шляхом. Чим вище піднімалось сонце, тим вище знімалася хмара куряви, і крізь цю тонку, гарячу пилюку на сонце, не закрите хмарками, можна було дивитися простим оком. Сонце було схоже на велику багрову кулю. Вітру не було, і люди задихались у цій нерухомій атмосфері. Люди йшли, позав'язувавши носи й роти хустинами. Підходячи до села, все кидалося до криниць. Бились за воду й випивали її до болота.

Князь Андрій командував полком, і влаштування полку, добробут його людей, необхідність одержуванню і давання наказів заповнювали його.. Пожежа Смоленська й залишення його були епохою для князя Андрія. Нове почуття озлоблення проти ворога змушувало його забувати своє горе. Він увесь був відданий справам свого полку, він був дбайливий для своїх солдатів та офіцерів і привітний з ними. В полку його називали наш князь, ним пишалися і його любили. Але добрий і лагідний він був лише з своїми полковими, з Тимохіним тощо, з людьми зовсім новими і в чужому середовищі, з людьми, які не могли знати й розуміти його минулого; але як тільки він стикався з ким^небудь із своїх колишніх, із штабних, він зараз же знову наїжувався: робився злобним, глузливым і презирливим. Все, що пов'язувало його спогад з минулим, відштовхувало його, і тому він намагався щодо цього колишнього світу лише не бути несправедливим і виконувати свій обов'язок.

Правда, все в темному, в похмурому світлі здавалося князеві Андрію — особливо після того, як залишили Смоленськ (який, на його погляд, можна і треба було захищати) 6 серпня, і після того, як батько, хворий, мусив утікати в Москву й покинути на розкрадання такі любі Лисі Гори, які він забудував і населив; але, незважаючи на це, завдяки полку князь Андрій міг думати про інший, зовсім незалежний від загальних питань, предмет — про свій полк. 10 серпня колона, в якій був його полк, порівнялася з Лисими Горами. Князь Андрій два дні тому одержав звістку, що його батько, син і сестра виїхали в Москву. Хоч князеві Андрію і нічого було робити в Лисих Горах, він, з властивим йому бажанням роз'ятрити своє горе, вирішив, що він повинен заїхати в Лисі Гори.

Він сказав осідлати собі коня і з переходу поїхав верхи в батьківське село, в якому він народився і провів своє дитинство. Проїжджаючи повз ставок, на якому завжди десятки жінок, перемовляючись, били праниками й полоскали. свою білизну, князь

Андрій побачив, що на ставку нікого не було, і відірваний плотик, до половини залитий водою, боком плавав посередині ставка. Князь Андрій під'їхав до сторожки. Біля кам'яних воріт в'їзду нікого не було, і двері були відімкнені. Доріжки саду вже заросли, і телята та коні ходили по англійському парку. Князь Андрій під'їхав до оранжереї: шибки були побиті, і дерева в кадках деякі перекинуті, деякі засохлі. Він тукнув Тараса, садівника. Ніхто не відгукнувся. Об'їхавши оранжерею на виставку, він побачив, що тесовий різьблений паркан весь поламано, і плоди слив обірвано з віттям. Старий селянин (князь Андрій бачив його біля воріт у дитинстві) сидів на зеленій лаві і плів личака.

Він був глухий і не чув, як під'їхав князь Андрій. Він сидів на лаві, на якій любив посидіти старий князь, і коло нього було розвішане личко на сучках обламаної і засохлої магнолії.

Князь Андрій під'їхав до будинку. Кілька лип у старому саду було зрубано, одна ряба коняка з лошам ходила перед самим будинком між кущами троянд. Будинок було забито віконницями. Одно вікно внизу було відчинене. Двірський хлопчик, побачивши князя Андрія, вбіг у будинок.

Алпатич, відіславши сім'ю, сам залишався в Лисих Горах; він сидів удома і читав Життя. Почувши про приїзд князя Андрія, він, з окулярами на носі, застібаючись, вийшов з будинку

квапливо підійшов до князя і, нічого не кажучи, заплакав, цілуючи князя Андрія в коліно.

Потім він одвернувся, сердитий на свою слабкість, і став доповідати йому про стан справ. Усе цінне й дороге було відвезене в Богучариво. Збіжжя, до ста четвертей, теж було вивезене, сіно і яровий, незвичайний, як казав Алпатич, урожай цього року зеленим взяли і скошили — війська. Селяни розорені, деякі пішли теж у Богучарово, мала частина ще тут.

Князь Андрій, не дослухавши його, спитав:

— Кбли виїхали батько й сестра? — розуміючи, коли виїхали у Москву. Алпатич відповів, гадаючи, що питають про від'їзд до Богучарова, що виїхали сьомого, і знову почав розводитися про справи господарства, просячи розпоряджень.

— Чи накажете давати під розписку командам овес? У нас іще шістсот четвертей залишилось,— спитав Алпатич.

"Що відповісти йому?" — думав князь Андрій, дивлячись на лиснючу проти сонця лису голову старого і в виразі обличчя його читаючи свідомість того, що він сам розуміє несвоєчасність цих запитань, а питає тільки так, щоб заглушити і своє, горе.

— Так, давай,— промовив він.

— Якщо звалили помітити непорядки в саду,— казав Алпатич,— то неможливо було запобігти... Три полки проходили й ночували, особливо драгуни. Я виписав чин і звання командира для подання прошення.

— Ну, що ж ти будеш робити? Зостанешся, якщо ворог захопить? — спитав його князь Андрій.

Алпатич, повернувши своє обличчя до князя Андрія, подивився на нього; і раптом урочистим жестом підняв руку догори:

— Він мій заступник, хай буде воля його! — промовив він. Юрма селян та двораків ішла лукою, з непокритими головами, наближаючись до князя Андрія.

— Ну прощай! — сказав князь Андрій, нагинаючись до Алпатича.— Виїжджай сам, вивозь, що можеш, і людям кажи йти звідси в Рязанську або в Підмосковну.— Алпатич припав до його ноги і заривався. Князь Андрій обережно відіпхнув його і, пустивши коня галопом, поїхав алеєю вниз.

На виставці так само байдуже, як муха на обличчі дорогого мерця, сидів дід і стукав по копилу личака, і дві дівчинки із сливками в пеленах, яких вони нарвали з оранжерейних дерев, бігли звідти і натрапили на князя Андрія. Побачивши молодого пана, старша дівчинка, із зляканим обличчям, схопила за руку свою меншу подружку і з нею разом сховалася за березу, розсипавши зелені сливки і не встигнувши зібрати їх.

Князь Андрій злякано-квапливо одвернувся од них, боячись дати їм помітити, що він їх бачить. Йому жаль стало цієї гарненької зляканої дівчинки. Він боявся глянути на неї, але разом з тим йому цього непереборно хотілося. Нове, втішне і заспокійливе почуття охопило його, коли він, дивлячись на цих дівчаток,

ГО5

зрозумів існування інших, зовсім чужих йому і так само законних людських інтересів, як і ті, що заповнювали його. Ці дівчатка, очевидно, гаряче бажали одного — забрати і доїсти ці зелені сливки і не бути спійманими, і князь Андрій бажав з ними разом успіху їхній справі. Він не міг вдержатися, щоб не глянути на них ще раз. Вважаючи себе вже поза небезпекою, вони вискочили зі схованки і, щось пискливо щебечучи тоненькими голосочками, притримуючи пелени, весело і швидко бігли по траві луки своїми засмаглими босими ноженятами.

Князь Андрій освіжився трохи, виїхавши з району куряви великого шляху, яким рухались війська. Але недалеко за Лисими Горами він знову в'їхав на шлях і догнав свій полк на привалі, біля греблі невеликого ставка. Була друга година пополудні. Сонце, червона куля в куряві, нестерпно пекло й палило спину крізь чорний сюртук. Курява, все така ж, нерухомо стояла над гудучим від гомону привалом. Вітру не було. Коли князь Андрій проїжджав греблею, на нього війнуло тванню і прохолодою ставка. Йому захотілось у воду — хоч яка б вона була брудна. Він оглянувся на ставок, з якого лунали галас і регіт. Невеликий мутний з зеленню ставок, як видно, піднявся чверті на дві, заливаючи греблю, бо він був повний людських, солдатських, голих тіл, які борсалися в ньому, білі з цегляно-червоними руками, обличчями і шиями. Все це голе, біле людське м'ясо, з реготом і гиканням, кишіло в цій брудній калюжі, як карасі, напхані в поливальницю. Веселощами віяло від цього борсання, і тому воно було особливо сумним.

Один молодий білявий солдат — ще князь Андрій знав його — третьої роти, з ремінчиком під литкою, хрестячись, відступав назад, щоб добре розбігтися й шубовснути в воду; другий, чорний, завжди патлатий унтер-офіцер, по пояс у воді,

подригуючи мускулистим станом, радісно пирхав, поливаючи собі голову чорними по кисті руками. Люди лунко ляскали один по одному, і вищали, й ухкали.

На берегах, на греблі, у ставку, скрізь було біле, здорове, мускулисте м'ясо. Офіцер Тимохін, з червоним носиком, обтирався рушником на греблі й засоромився, побачивши князя, проте наважився звернутись до нього:

— От же гарно, ваше сіятельство, ви б зволили! — сказав він.

— Брудно, — сказав князь Андрій, скривившись.

— Ми зараз очистимо вам. — І Тимохін, ще неодягнений, побіг очищати.

— Князь хоче.

— Який князь? Наш князь? — загомоніли голоси, і всі захапалися так, що насилу князь Андрій встиг їх заспокоїти. Він придумав краще облитися в сараї.

"М'ясо, тіло, chaira canon!"¹ — думав він, дивлячись і на

1 м'ясо для гарматі

своє голе тіло, і здригався не так від холоду, як від незрозумілих йому самому огиди й жаху, бачачи цю безліч тіл, що бов-талися в брудному ставку.

7 серпня князь Багратіон у своїй стоянці Михайловці на Смоленському шляху писав:

"Вельмишановний добродію графе Олексію Андрійовичу.

(Він писав Аракчєєву, але знав, що листа його прочитає государ, і тому, наскільки він був до того здатний, обдумував кожне своє слово.)

Я думаю, що міністр уже рапортував про залишення ворогові Смоленська. Боляче, сумно, і вся армія в розпачі, що найважливіше місце даремне кинули. Я, зі свого боку, просив особисто його дуже й дуже, нарешті, й писав; та ніщо його не переконало. Я клянусь вам своєю честю, що Наполеон був у такому мішку, як ніколи, і він би міг втратити половину армії, але не взяти Смоленська. Війська наші так билися і так б'ються, як ніколи. Я здержував з 15 тисячами понад 5 годин і бив їх; та він не хотів залишитись і 14 годин. Це сором, і пляма армії нашій: а він сам, мені здається, й жити на світі не повинен. Якщо він доносить, що втрата велика, — неправда; може, коло 4 тисяч, не більше, але й того не буде, хоча б і десять, що вдієш, війна! Та зате ворог втратив силу-силенну...

Хіба важко було ще залишитись два дні? Принаймні вони б самі пішли звідси, бо не мали води напоїти людей і коней. Він дав слово мені, що не відступить, але раптом прислав диспозицію, що вночі відходить. Таким чином воювати не можна, і ми можемо ворога незабаром привести "в Москву..."

Чутка ходить, що ви думаєте про мир. Щоб помириться, боже борони! Після всіх жертв і після таких безглузвих відступів — мириться: ви поставите всю Росію проти себе, і кожен з нас за сором матиме носити мундир. Коли вже так пішло — треба битися, поки Росія може і поки люди на ногах...

Треба командувати одному, а не двом. Ваш міністр, може, гарний по міністерству; а генерал — не то що поганий, а паскудний, і йому віддали долю всієї нашої вітчизни... Я, далебі, божеволію від досади; пробачте мені, що зухвало пишу. Видно, що той не

любить государя й бажає загибелі нам усім, хто радить укласти мир і командувати армією міністрові. Отже я пишу вам правду: готуйте ополчення. Бо міністр дуже майстерно веде в столицю за собою гостя. Велику підозру викликає у всієї армії пан флігель-ад'ютант Вольцоген. Він, кажуть, більш Наполеонів, ніж наш, і він радить усе міністрові. Я не токмо чемний з ним, але й слухаюсь, як капрал, хоч і старіший за нього. Це боляче; та, люблячи мого благодійника і государя — корюся. Тільки жаль государя, що довіряє таким славну армію. Уявіть, що нашою ретирadoю ми втратили людей від утоми та в госпіталях понад 15 тисячна якби наступали, того б не було. Скажіть ради бога, що наша Росія — мати наша — скаже на те, що так страхаємось і за що таку добру і щирю вітчизну оддаємо сволоті й викликаємо в кожного підданого ненависть і сором? Чого полохатись і кого боятись? Я не винний, що міністр нерішучий, боягуз, безтолковий, млявий і всі має погані якості. Вся армія плаче цілком і лають його на смерть..."

VI

Серед безлічі поділів, які можна зробити в явищах життя, можливий поділ їх усіх на такі, в яких переважає зміст, і — в яких переважає форма. До таких, на протилежність сільському, земському, губернському, навіть московському життю, можна віднести життя петербурзьке, особливо салонне. Це життя незмінне.

З 1805 року ми мирились і сварились з Бонапартом, ми робили конституції і розробляли їх, а салон Анни Павлівни і салон Елен були такі ж самі, як вони були: один сім років, другий п'ять років тому. Так само в Анни Павлівни говорили з подивом про Бонапартові успіхи і вбачали, як у його успіхах, так і в потуранні йому європейських государів, злісну змову, що має за єдину мету неприємність та неспокій того придворного гуртка, представницею якого була Анна Павлівна. Так само в Елен, яку сам Румянцев вшановував своїм відвідуванням і вважав за незвичайно розумну жінку, так само, як у 1808, і в 1812 році захоплено говорили про велику націю та про велику людину і з жалем дивилися на розрив з Францією, який, на думку людей, що зібралися в салоні Елен, повинен був кінчитися миром.

Останнім часом, після приїзду государя з армії, сталося деяке хвилювання в цих протилежних гуртках:салонах і проведено було деякі демонстрації одного проти одного, але напрям гуртків залишився той самий. До гуртка Анни Павлівни приймали з французів тільки запеклих легітимістів, і тут висловлювалась патріотична думка про те, що не треба їздити до французького театру і що утримання трупи коштує стільки ж, скільки утримання цілого корпусу. За воєнними подіями стежили жадібно і розпускали найвигідніші для нашої армії чутки. В гуртку Елен, румянцевському, французькому, спростовувались чутки про жорстокість ворога і війни і обмірковувались усі спроби Наполеона до примирення. В цьому гуртку докоряли тим, хто нараяв занадто поспішні розпорядження про те, щоб готуватися до від'їзду в Казань придворним та жіночим учбовим закладам, що перебувають під покровительством імператриці-матері. Взагалі, вся справа війни здавалася в салоні Елен пустими демонстраціями, що вельми скоро кінчатся миром, і панувала думка Білібіна, який був тепер у Петербурзі домашнім у

Елен (кожна розумна людина повинна була бути в неї), що не порох, а ті, хто його видумав, вирішують справу. В цьому гуртку іронічно і вельми розумно, хоч вельми обережно, висміювали московський захват, звістка про який прибула разом з государем до Петербурга.

В гуртку Анни Павлівни, навпаки, дуже високо оцінювали цей захват і говорили про нього, як говорить Плутарх про древніх. Князь Василь, займаючи все ті ж важні посади, являв собою ланку поєднання між двома гуртками. Він їздив до *im bonne amie*¹ Анни Павлівни і їздив *dans le salon diplomatique de ma fille*² і часто, раз у раз переїжджаючи з одного табору в другий, плутовався й говорив у Елен те, що треба було говорити в Анни Павлівни, і навпаки.

Незабаром по приїзді государя князь Василь розговорився в Анни Павлівни про справи війни, жорстко осуджуючи Барклая де-Толлі й не можучи вибрати, кого б призначити головнокомандуючим. Один з гостей, відомий під іменем *un homme de beaucoup de mérite*³, розповів про те, що він бачив сьогодні обраного начальником петербурзького ополчення Кутузова, який засідає в казенній палаті для прийому ратників, і дозволив собі обережно висловити припущення про те, що Кутузов був би тією людиною, яка задовольнила б усі вимоги.

Анна Павлівна журно⁴ усміхнулася й зауважила, що Кутузов, крім неприємностей, нічого не робив государеві.

— Я говорив і говорив у дворянському зібранні,— перебив князь Василь,— та мене не послухали. Я казав, що обрання його начальником ополчення не сподобається государеві. Вони мене не послухали.

— Усе якась манія фрондувати,— говорив він далі.— І перед ким? І все через те, що ми хочемо мавпувати дурний московський захват,— сказав князь Василь, заплутавшись на хвилину й забувши, що в Елен треба було глузувати з московського захвату, а в Анни Павлівни захоплюватися ним. Але він зараз же поправився.— Ну чи ж личить графові Кутузову, найстарішому генералові в Росії, засідати в палаті, *et il en restera pour sa reine*!⁴ Хіба можна призначити головнокомандуючим людину, яка не може сісти на коня, засинає на раді, людину препоганих звичаїв! Добре він рекомендував себе в Букарешті! Я вже не кажу про його якості як генерала, але хіба можна в таку хвилину призначати людину таку стару і сліпую, просто сліпу? Добрий буде генерал сліпий! Він нічого не бачить. У піжмурки гратися... зовсім нічого не бачить!

Ніхто не заперечував цього.

24 липня це було цілком справедливо. Але 29 липня Кутузову

1 свого достойного друга * в дипломатичний салон своєї дочки 8 людини з великими гідностями, 4 турботи його пропадуть марно!

надано князівський титул. Князівський титул міг означати й те, що від нього хотіли відкараскатись,— і тому міркування князя Василя не переставало бути справедливим, хоч він і не квапився висловлювати його тепер. Але 8 серпня було зібрано комітет з генерал-фельдмаршала Салтикова, Аракчеева, Вязьмітінова, Ло-пухіна та Кочубея для обговорення справ війни. Комітет вирішив, що невдачі походили від різноначальності і,

незважаючи на те, що особи, з яких складався комітет, знали про неприхильність государя до Кутузова, комітет по короткій нараді запропонував призначити Кутузова головнокомандуючим. І того ж дня Кутузова було призначено повноважним головнокомандуючим армій і всього краю, зайнятого військами.

9 серпня князь Василь зустрівся знову в Анни Павлівни з l'homme de beaucoup de mérite¹. L'homme de beaucoup de mérite упадав коло Анни Павлівни, бажаючи дістати призначення попечителем жіночого учбового закладу. Князь Василь увійшов до кімнати з виглядом щасливого переможця, людини, що досягла мети своїх бажань.

— Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoïf est maréchal². Усім суперечностям кінець. Я такий щасливий, такий радий!—говорив князь Василь.— Enfin voilà un homme³,— промовив він, значущо і строго оглядаючи всіх присутніх у вітальні. L'homme de beaucoup de mérite, незважаючи на своє бажання одержати місце, не міг стриматися, щоб не нагадати князеві Василю його попереднього міркування. (Це було неввічливо і перед князем Василем у вітальні Анни Павлівни і перед Анною Павлівною, яка так само радісно прийняла цю звістку; та він не міг стриматися).

— Mais on dit qu'il est aveugle, mon prince? ⁴ — сказав він, нагадуючи князеві Василю його ж такі слова.

— Allez donc, il y voit assez⁵,—сказав князь Василь своїм басовитим, швидким голосом з покашлюванням, тим голосом і з тим покашлюванням, яким він розв'язував усі труднощі. — Allez, il y voit assez, —повторив він.— І з чого я радий,— продовжував він, — це з того, що государ дав йому повну владу над усіма арміями, над усім краєм — владу, якої ніколи не було ні в якого головнокомандуючого. Це другий самодержець,— закінчив він, переможно усміхаючись.

— Дай боже, дай боже,— сказала Анна Павлівна. L'homme de beaucoup de mérite, ще новачок у придворному товаристві, бажаючи полестити Анні Павлівні, вигороджуючи її попередню думку з цього міркування, сказав:

1 людиною з великими гідностями.

2 — Ну, ви знаєте велику новину? Кутузов — фельдмаршал.

3 Нарешті, оце людина,

* — Але ж, кажуть, він сліпий, князю?

5 — Е, дурниця, він досить добре бачить, повірте,

— Кажуть, що государ неохоче передав цю владу Кутузову. On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Jo-conde, en lui disant: "Le souverain et la patrie vous décernent cet honneur".

— Peut-être que le coeur n'était pas de la partie¹,—сказала Анна Павлівна.

— О ні, ні,— гаряче заступився князь Василь. Тепер уже він не міг нікому поступитись Кутузовим. На думку князя Василя, не тільки Кутузов був сам хороший, але й усі дуже любили його.— Ні, цього не може бути, бо государ так умів перше цінувати його,— сказав він.

— Дай боже тільки, щоб князь Кутузов,— сказала Анна Павлівна,— узяв справжню владу і щоб не дозволяв нікому вставляти собі палиці в колеса — des bâtons dans les

roues.

Князь Василь одразу зрозумів, хто був цей нікому. Він пошепки сказав:

— Я певно знаю, що Кутузов, як неодмінну умову, виговорив, щоб наслідник-цесаревич не був при армії. Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?2 — Князь Василь повторив слова, які-нібито Кутузов сказав государеві: "Я не можу покарати його, коли він зробить погано, і нагородити, коли він зробить добре".-О! це дуже й дуже розумна людина, князь Кутузов, je le connais de longue date3.

— Кажуть навіть,— сказав l'homme de beaucoup de mérite, який не мав ще придворного такту,— що ясновельможний неодмінною умовою поставив, щоб сам государ не приїжджав до армії.

Тільки-но він сказав це, в одну мить князь Василь і Анна Павлівна одвернулись від нього і сумно, зітхнувши над його наївністю, подивились одне на одного.

VII

У той час, як це відбувалося в Петербурзі, французи вже пройшли Смоленськ і все ближче й ближче просувалися до Москви. Історик Наполеона Тьер, так само, як і інші історики Наполеона, каже, намагаючись виправдати свого героя, що Наполеон був притягнутий до стін Москви проти волі. Він має рацію, як мають рацію і всі історики, які шукають пояснення подій історичних у волі однієї людини; він має рацію так само, як і ті російські історики, що твердять, ніби Наполеон був притягнутий до Москви майстерністю російських полководців. Тут, крім закону ретроспективності (зворотності), за яким усе

1 Кажуть, що він почервонів, як панянка, якій би прочитали Жоконду, тоді як казав йому: "Государ і вітчизна нагороджують вас цією честю".

— Можливо, серце не цілком брало участь,

2 Ви знаєте, що він сказав государеві?

3 Я його давно знаю.

минуле становить собою готування до факту, що стався, є ще взаємність, яка плутає всю справу. Хороший шахіст, програвши партію, щиро переконаний, що його програш стався через його помилку, і він дошукується цієї помилки на початку своєї гри, але забуває, що в кожному його кроці, протягом усієї гри, були такі самі помилки, що жоден його хід не був досконалим. Помилка, на яку він звертає увагу, помітна йому лише тому, що противник скористався з неї Наскільки ж складніша за це гра війни, яка відбувається в певних умовах часу, де не одна воля керує неживими машинами, а де все впливає з незчисленно-багатьох зіткнень різних сваволь.

Після Смоленська Наполеон домагався бою за Дорогобужем біля Вязьми, потім біля Царева-Займища; але виходило, що через зіткнення незліченних обставин до Бородіна, за сто дванадцять верст од Москви, росіяни не могли прийняти бою. Од Вязьми Наполеон зробив розпорядження рухатися просто на Москву.

Moscou, la capi tale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!1 Ця Москва не давала спокою Наполеоновій уяві. На переході з Вязьми до Царева-Займища

Наполеон верхи їхав на своєму буланому англізова-ному інохідчику в супроводі гвардії, караулу, пажів та ад'ютантів. Начальник штабу Берт'є відстав для того, щоб допитати взятого кавалерією полоненого росіянина. Він галопом, супроводжуваний перекладачем *Lelorme d'Ideville*, наздогнав Наполеона і з веселим обличчям зупинив коня.

— *Eh bien?* — сказав Наполеон.

— *Un cosaque de Platow*² каже, що корпус Платова з'єднується з великою армією, що Кутузова призначено головнокомандуючим. *Tres intelligent et bavard!*³

Наполеон усміхнувся, сказав дати цьому козакові коня і привести його до нього. Він сам бажав поговорити з ним. Кілька ад'ютантів помчало, і через годину кріпак Денисова, Лаврушка, якого Денисов відступив Ростову, в денщицькій куртці, на французькому кавалерійському сидлі, злукавим і п'яним, веселим обличчям під'їхав до Наполеона. Наполеон звелів йому їхати поруч з собою і почав питати:

— Ви козак?

— Козак, ваше благородіє.

"*Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoleón n'avait rien qui put révéler á une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec*

1 Москва, азіатська столиця цієї великої імперії, священне місто народів Олександра, Москва — із своїми незліченними церквами у формі китайських пагод!

* Ну? — Платовський козак 8 Дуже розумний і базіка!

la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle"¹,— каже Т'єр, розповідаючи цей епізод. Дійсно, Лаврушку, який напився і залишив пана без обіду, було висічено напередодні і послано в село за курми, де він захопився мародерством і потрапив у полон до французів. Лаврушка був один з тих грубих, нахабних, бувалих лакеїв, які вважають за обов'язок усе робити підло і хитро, які ладні всіляко прислужитися своєму панові і які хитро вгадують панські погані думки, особливо гонор і дріб'язковість.

Потрапивши в товариство Наполеона, особу якого він дуже добре і легко впізнав, Лаврушка анітрохи не збентежився і тільки намагався від щирого серця прислужитися новим панам.

Він дуже добре знав, що це сам Наполеон, і присутність Наполеона не могла збентежити його більше, ніж присутність Ростова чи вахмістра з різками, бо не міг його будь-чого позбавити ні вахмістр, ні Наполеон.

Він теревенив усе, що балакалось між денщиками. Багато чого з цих балачок було правдою. Але коли Наполеон спитав його, як же думають росіяни, переможуть вони Бонапарта чи ні, Лаврушка примружився й замислився.

Він побачив тут тонку хитрість, як завжди в усьому вбачають хитрість люди, подібні до Лаврушки, насупився й помовчав.

— Воно значить: якщо буде бій,— сказав він замислено,— і незабаром, то це так точно. Ну, а коли мине три дні, а після того самого числа, тоді значить цей самий бій у

відтяжку піде.

Наполеону переклали це так: "Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard, dieu sait ce qui en arriverait"², — усміхаючись, переказав Lelorme d'Ideville. Наполеон не усміхнувся, хоч він, як видно, був у дуже веселому настрої, і звелів повторити йому ці слова. Лаврушка помітив це і щоб розвеселити його, сказав, удаючи, що не знає, хто він.

— Знаємо, у вас є Бонапарт, він усіх на світі побив, ну, та про нас інша річ... — промовив він, і сам не знаючи, як і чому наприкінці прохопився в його словах хвалькуватий патріотизм. Перекладач переказав ці слова Наполеону без закінчення, і Бонапарт усміхнувся. "Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur"³, — каже Тьєр. Проїхавши кілька кроків мовчки, Наполеон обернувся до Берт'є і сказав, що він хоче подивитись яке враження справить sur cet enfant du Don⁴ звістка про те, що

1 "Козак, не знаючи того товариства, в якому він перебував, бо простота Наполеона не мала нічого такого, що могло б відкрити для східної уяви присутність государя, розмовляв надзвичайно фамільярно про обставини цієї війни".

в "Якщо бій станеться раніше як за три дні, то французи виграють його, але якщо після трьох днів, то бог знає, що станеться".

8 "Молодий козак заставив усміхнутися свого могутнього співрозмовника",

4 на це дитя Дону

людина, з якою розмовляє цей enfant du Don, є сам імператор, той самий імператор, що написав на пірамідах безсмертно-побідо-носне ім'я.

Звістку було передано.

Лаврушка (зрозумівши, що це робилося, щоб збентежити його, і що Наполеон думає, що він злякається), щоб догодити носим панам, зараз же прикинувся здивованим, приголомшеним, витріщив очі і зробив таке обличчя, яке йому звичне було, коли його водили сікти. "A peine l'interprète de Napoléon, — каже Гьєр, — avait-il parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître"¹.

Наполеон поїхав! далі, мріючи про ту Moscou, що так полонила його уяву, а l'oiseau qu'on rendit aux champs qui l'on vu naître² помчав на аванпости, придумуючи заздалегідь усе те, чого не було і що він розповідатиме у своїх. А того, що насправді з ним було, він не хотів розповідати саме тому, що це вдавалось йому не вартим розповіді. Він виїхав до козаків, розпитав, де був полк, що входив до загону Платова, і ще до вечора знайшов свого пана Миколу Ростова, який стояв у Янкові і щойно сів на коня, щоб з Ільїним зробити прогулянку по навколишніх селах. Він дав другого коня Лаврушці і взяв його з собою.

VIII

Княжна Марія не була в Москві і поза небезпекою, як думав князь Андрій.

Після повернення Алпатича з Смоленська старий князь ніби раптом отямився від сну. Він наказав зібрати з сіл ополченців, озброїти їх і написав головнокомандуючому листа, з якому сповіщав його про свій намір zostаватися в Лисих Горах до останньої крайності і захищатися, полишаючи на його розсуд вжити чи не вжити заходів для захисту Лисих Гір, у яких буде взято в полон або вбито одного з найстаріших російських генералів, і заявив домашнім, що він залишається в Лисих Горах.

Але, залишаючись сам у Лисих Горах, князь розпорядився

1 "Тільки-но Наполеонів перекладач сказав це козакові, як козак, охоплений якимсь остовпінням, не вимовив більш жодного слова і їхав далі, не спускаючи очей з завойовника, ім'я якого дійшло до нього через східні степи. Уся його балакучість враз зникла й замінилась наївним і мовчазним почуттям захоплення. Наполеон, нагородивши козака, наказав дати йому волю, як птахові, якого повертають його рідним полям".

2 птах, повернутий рідним полям

про вирядження княжни і Десаля з маленьким князем у Богучарово, а звідти в Москву. Княжна Марія, злякана батьковою гарячковою, безсонною діяльністю, що замінила його недавню опущеність, не могла зважитися залишити його самого і вперше в житті дозволила собі не послухатись його. Вона відмовилась їхати, і на неї звалилася страшна гроза князевого гніву. Він нагадував їй усе, в чому він був несправедливий проти неї. Намагаючись обвинуватити її, він сказав їй, що вона змучила його, що вона посварила його з сином, мала проти нього гидкі підозри, що вона завданням свого життя поставила отруєвати його життя, і вигнав її із свого кабінету, сказавши їй, що, коли вона не виїде, йому байдуже. Він сказав, що знати не хоче про її існування, але наперед застерігає її, щоб вона не сміла потрапляти йому на очі. Те, що він, всупереч побоюванням княжни Марії, не звелів силоміць вивезти її, а тільки наказав їй не показуватись на очі, порадувало княжну Марію. Вона знала, що це доводило, що потай, у глибині душі своєї він був радий, що вона залишилася вдома і не виїхала.

Другого дня по від'їзді Миколеньки старий князь уранці одягнувся в повний мундир і зібрався їхати до головнокомандуючого. Коляску вже було подано. Княжна Марія бачила, як він, у мундирі і при всіх орденах, вийшов з дому й пішов у сад зробити огляд озброєним селянам та дворакам. Княжна Марія сиділа біля вікна, прислухаючись до його голосу, що лунав у саду. Раптом з алеї вибігло кілька чоловік із зляканими обличчями.

Княжна Марія вибігла на ганок, на квіткову доріжку і в алею. Назустріч їй сунула велика юрма ополченців та двораків і в середині цієї юрми кілька чоловік під руки волокли маленькою дідка в мундирі і в орденах. Княжна Марія підбігла до нього, і у грі дрібних кружалець саява, що падало крізь тінь липової алеї, не змогла добрати, яка зміна сталася в його обличчі. Вона лише побачила, що недавній суворий і рішучий вираз його обличчя замінився виразом боязкої покори. Побачивши дочку, він заворушив кволими губами і захрипів. Не можна було зрозуміти, чого він хоче. Його

підняли на руки, віднесли до кабінету й поклали на той диван, якого він так боявся останнім часом.

Привезений лікар тієї ж ночі пустив кров і сказав, що у князя удар правого боку.

Залишатися в Лисих Горах ставало дедалі небезпечніше, і другого дня після удару князя повезли в Богучарово. Лікар поїхав з ним.

Коли вони приїхали в Богучарово, Десаль з маленьким князем уже виїхав у Москву.

Усе в тому ж стані, не гіршому й не кращому, розбитий паралічем, старий князь три тижні лежав у Богучарові в новому будинку, що його збудував князь Андрій. Старий князь був без пам'яті; він лежав, як спотворений труп. Він безперестанно

8*

115

бурмотів щось, сіпаючи бровами й губами, і не можна було добрати, розумів він чи ні те, що було навколо нього. Одно можна було розібрати напевне — це те, що він мучився і почував потребу ще висловити щось. Але що це було, цього ніхто не міг зрозуміти; чи була це яка-небудь примха хворого й напівбожевільного, чи стосувалось це загального ходу справ чи сімейних обставин?

Лікар казав, що неспокій, який виявляв старий князь, не означає нічого, що цей неспокій має фізичні причини; але княжна Марія думала (і те, що при ній кожного разу неспокій його посилювався, потверджувало її припущення), думала, що він Щось хоче сказати їй. Він, очевидно, страждав і фізично й морально.

Надії на одужання не було. Везти його не можна було. І що було б, якби він помер у дорозі? "Чи не краще було б — кінець, зовсім кінець!" — іноді думала княжна Марія. Вона день і ніч, майже без сну, стежила за ним і, страшно сказати, вона часто стежила за ним не тому, що сподівалася знайти ознаки полегшення, — а тому, що бажала знайти ознаки наближення кінця.

Хоч як чудно було княжні усвідомлювати в собі це почуття, але воно було в ній. І що було ще жахливіше для княжни Марії, це те, що відколи захворів її батько (навіть чи не раніш, чи не тоді, коли вона, чекаючи чогось, зосталася з ним), у ній прокинулися всі приспані в ній, забуті особисті бажання та надії. Те, що роками не приходило їй у голову — думки про вільне життя без страху перед батьком, навіть думки про можливість кохання та сімейного щастя, як спокуси диявола, безперестанно зринали в її уяві. Хоч як відганяла вона від себе, раз у раз їй спадали на думку питання про те, як вона тепер, після того влаштує своє життя. Це були спокуси диявола, і княжна Марія знала це. Бона знала, що єдиною зброєю проти нього були молитви, і вона намагалася молитись. Вона ставала на молитву, дивилася на образи, говорила слова молитви, та не могла молитися. Вона почувала, що тепер її охопив інший світ — життєвої, важкої і вільної діяльності, цілком протилежний тому моральному світові, в який вона була замкнена раніш і в якому кращою втіхою була молитва. Вона не могла молитися й не могла плакати, і життєва турбота заповонила її.

Залишатися в Богучарові ставало небезпечно. З усіх боків чутно було про французів, що наближаються, і в одному селі, за п'ятнадцять верст від Богучарова,

французькі мародери розграбували садибу.

Лікар наполягав на тому, що треба везти князя далі; предводитель прислав чиновника до княжни Марії, щоб умовити її виїжджати якнайскоріше; справник, приїхавши до Богучарова, наполягав на тому ж, кажучи, що за сорок верст французи, що по селах ходять французькі прокламації і що коли княжна не виїде з батьком до п'ятнадцятого, то він ні за що не відповідає. —

Княжна вирішила п'ятнадцятого їхати. Турботи готування, давання розпоряджень, за якими всі зверталися до неї, цілий день заповнювали її. Ніч з чотирнадцятого на п'ятнадцяте вона провела, як звичайно, не роздягаючись, у сусідній з тією кімнатою, де лежав князь. Кілька разів, прокидаючись, вона чула його кректання, бурмотіння, скрипіння ліжка і кроки Тихона та лікаря, які перевертали його. Кілька разів вона прислухалася біля дверей, і їй здавалося, що тепер він бурмотів голосніше, ніж звичайно, і частіше ворухився. Вона не могла спати, кілька разів підходила до дверей, прислухаючись, бажаючи увійти і не наважуючись цього зробити. Хоч він і не казав, але княжна Марія бачила, знала, яке неприємне було йому всяке виявлення страху за нього. Вона помічала, як незадоволено він одвертався від її погляду, іноді мимоволі і невідступно на нього спрямованого. Вона знала, що її прихід уночі, в незвичний час роздратує його.

Але ніколи їй так шкода не було, так страшно не було втратити його. Вона згадувала все своє життя з ним, і в кожному слові, вчинку його знаходила вияв його любові до неї. Зрідка між цими спогадами вривалися в її уяву спокуси диявола, думки про те, що буде по його смерті і як влаштується її нове, вільне життя. Але з огидою відганяла вона ці думки. На ранок він ватих, і вона заснула.

Вона прокинулася пізно. Та щирість, що буває під час пробудження, ясно показала їй, що найбільш у батьковій недусі цікавило її. Вона прокинулась, прислухалась до того, що було за дверима, і, почувши його кректання, сказала собі, зітхнувши, що було все те ж саме.

— Та що ж має бути? Чого ж я хотіла? Я хочу його смерті,— скрикнула вона з огидою до самої себе.

Вона одяглася, вмилася, прочитала молитви й вийшла на ґанок. До ґанку подано було без коней екіпажі, в які складали речі.

Ранок був теплий і сірий. Княжна Марія зупинилася на ґанку, не перестаючи жахатися з Своєї душевної мерзенності і намагаючись зібрати свої думки, перше ніж увійти до нього.

Лікар зійшов зі сходів і підійшов до неї..

— Йому краще сьогодні,— сказав лікар.— Я вас шукав. Можна дещо зрозуміти з того, що він говорить, голова трохи свіжіша. Ходімо. Він кличе вас...

Серце у княжни Марії так сильно забилося від цієї звістки, що вона, збліднувши, сперлася плечем на двері, щоб не впасти. Побачити його, розмовляти з ним, стати перед його очі тепер, коли вся душа княжни Марії була переповнена цими страшними злочинними спокусами, — було боляче-радісно і страшно.

— Ходімо,— сказав лікар.

Княжна Марія увійшла до батька і підійшла до ліжка. Він лежав високо на спині, поклавши свої маленькі, кощаві, вкриті ліловими вузлуватими жилками руки на ковдру, з поставленим прямо лівим оком і зі скошеним правим, з нерухомими бровами й губами. Він увесь був такий худенький, маленький і безпорадний. Обличчя його, здавалося, зсохлось чи розтануло, здрібніло рисами. Княжна Марія підійшла й поцілувала його в руку. Ліва рука стисла її руку так, що видно було, що він уже давно чекав її. Він затряс її руку, і брови й губи його сердито заворушилися.

Вона злякано дивилася на нього, намагаючись вгадати, чого він хоче від неї. Коли вона, змінивши положення, стала так, що ліве око бачило її обличчя, він заспокоївся, кілька секунд не спускаючи з неї ока. Потім губи і язик його заворушилися, почулися звуки, і він став говорити, боязко, благально дивлячись на неї, очевидно, боячись, що вона не зрозуміє його.

Княжна Марія, напружуючи всю силу уваги, дивилася на нього. Спостерігаючи, з яким кумедним зусиллям він повертав язиком, княжна Марія опускала очі і насилу стримувала ридання, що підступали їй до горла. Він сказав щось, по кілька разів повторюючи свої слова. Княжна Марія не могла зрозуміти їх; вона намагалася вгадати те, що він говорив, і питально повторювала його слова.

— Гага — бои... бои... — вимовив він кілька разів...

Ніяк не можна було зрозуміти цих слів. Лікар думав, що він вгадав, і, повторюючи його слова, спитав: княжна боїться? Він заперечливо похитав головою і знову повторив те ж саме...

— Душа, душа болить,— розгадала і сказала княжна Марія. Він ствердно замимрив, узяв її руку і став притискати її до різних частин своєї грудей, наче відшукуючи належне їй місце.

— Усе думки! про тебе... думки...— згодом вимовив він значно краще і виразніше, ніж перше,— тепер, коли він був певний, що його розуміють. Княжна Марія припала головою до його руки, намагаючись приховати свої ридання і сльози.

Він рукою проводив по її волоссі.

— Я тебе кликав цілу ніч...— вимовив він.

— Якби я знала...— крізь сльози сказала вона.— Я боялась увійти.

Він потиснув їй руку.

— Не спала ти?

— Ні, я не спала,— сказала княжна Марія, заперечливо похитавши головою. Мимоволі підкоряючись батькові, вона тепер так само, як він говорив, намагалася говорити здебільшого знаками і наче теж ледве повертаючи язиком.

— Рідненька.., — чи — бідна моя...— Княжна Марія не могла розібрати, але напевно, як свідчив вираз його погляду, сказано було ніжне, пестливе слово, якого він ніколи не казав.— Чому не прийшла?

"А я бажала, бажала його смерті!" — думала княжна Марія. Він помовчав.

— Спасибі тобі... дочко, друже мій... за все, за все... прости... спасибі...— прости...

спасибі!.. — І сльози текли з його очей.— Покличте Акдрюшу"—раптом сказав він, і щось по-дитячому боязке і недовірливе з'явилося у виразі його обличчя, коли він сказав це. Він наче сам знав, що слова його ні до чого. Так принаймні здалося княжні Марії.

— Я від нього одержала листа,— відповіла княжна Марія. Він здивовано й боязко подивився на неї.

— Де ж він?

— Він в армії, mon père, у Смоленську.

Він довго мовчав, заплющивши очі; потім ствердно, ніби у відповідь на свої сумніви і підтверджуючи те, що він тепер усе зрозумів і згадав, кивнув головою і розплющив очі.

— Так,— сказав він виразно і тихо.— Загинула Росія! Погубили! — І він знову заривав, і сльози потекли в нього з очей. Княжна Марія не могла більш стримуватись і плакала теж, дивлячись на його обличчя.

Він знову заплющив очі. Ридання його припинились. Він зробив знак рукою до очей; і Тихон, зрозумівши його, обтер йому сльози.

Потім він розплющив очі і сказав щось, чого довго ніхто не міг зрозуміти, і, нарешті, зрозумів і переказав лише Тихон. Княжна Марія відшукувала зміст його слів у тому настрої, в якому він говорив за хвилину до цього. То вона думала, що він говорить про Росію, то — про князя Андрія, то — про неї, про внука, то — про свою смерть. І тому вона не могла вгадати його слів:

— Одягни своє біле плаття, я люблю його,— сказав він. Зрозумівши ці слова, княжна Марія заривала ще голосніше,

і лікар, узявши її під руку, вивів з кімнати на терасу, вмовляючи її заспокоїтись і подбати про підготовку до від'їзду. Після того, як княжна Марія вийшла від князя, він знову заговорив про сина, про війну, про государя, сердито засіпав бровами, почав підвищувати хрипкий голос, і з ним стався другий і останній удар.

Княжна Марія зупинилася на терасі. На день розгодинилось, було сонячно й гаряче. Вона нічого не розуміла, ні про що не думала й нічого не почувала, крім своєї гарячої любові до батька, любові, якої, здавалось їй, вона не знала до цієї хвилини. Вона вибігла в сад і, ридючи, побігла вниз до ставка молодими липовими алеями, що насадив князь Андрій.

— Так... я... я... я бажала його смерті! Так, я бажала, щоб скоріше кінчилося... Я хотіла заспокоїтись... А що ж буде зі мною? Нащо мій спокій, коли його не буде!— бурмотіла вголос княжна Марія, швидкими кроками ходячи по саду і руками тиснучи груди, з яких судорожно виривались ридання. Обійшовши садом коло, яке привело її знову до дому, вона побачила, що їй назустріч ідуть m-lle Bourienne (яка залишалась у

Богучарові й не хотіла звідти виїжджати) та незнайомий чоловік. Це був предводитель повіту; він сам приїхав до княжни, щоб показати їй всю доконечну потребу скорого від'їзду. Княжна Марія слухала і не розуміла його; вона ввела його в дім, запросила його снідати і сіла з ним. Потім, попросивши у предводителя пробачення, вона підійшла до дверей старого князя. Лікар з тривогою на обличчі

вийшов до неї і сказав, що не можна.

— Ідіть, княжно, ідіть, ідіть!

Княжна Марія пішла знову в сад і під горою біля ставка, в тому місці, де ніхто не міг бачити її, сіла на траву. Вона не знала, який час пробула там. Чиїсь бистрі жіночі кроки на доріжці привели її до пам'яті. Вона підвелася й побачила, що Дуняша, її покоївка, біжачи очевидно за нею, раптом, побачивши свою панну, злякалася і зупинилася.

— Будь ласка, княжно... князь... — сказала Дуняша тремтячим голосом.

— Зараз, іду, іду, — поспішно заговорила княжна, не даючи Дуняші часу договорити те, що вона мала сказати, і, уникаючи поглядом Дуняші, побігла до дому.

— Княжно, воля божа учиняється, ви повинні бути на все готові, — сказав предводитель, зустрівши її біля вхідних дверей.

— Облиште мене! Це неправда! — злобно крикнула вона на нього. Лікар хотів зупинити її. Вона відштовхнула його і підбігла до дверей. "І чого ці люди із зляканими обличчями зупиняють мене? Мені нікого не треба! І що вони тут роблять?" — Вона відчинила двері, і яскраве денне світло в цій раніш напівтемній кімнаті жажнуло її. В кімнаті були жінки і няня. Вони всі поступилися від ліжка, даючи їй дорогу. Ейн лежав так само на ліжку; але строгий вигляд його спокійного обличчя зупинив княжну Марію на порозі кімнати.

"Ні, він не помер, цього не може бути!" — сказала до себе княжна Марія, підійшла до нього і, переборюючи жах, що охопив її, припала до щоки його своїми губами. Але вона зараз же відсахнулася від нього. Миттю вся сила ніжності до нього, яку вона почувала в собі, зникла і замінилася почуттям жаху від того, що було перед нею. "Ні, нема його більше! Його нема, а є тут-таки, на тому ж таки місці, де він був, щось чуже і вороже, якась страшна, жахлива і відразлива таємниця!" — І, затуливши обличчя руками, княжна Марія впала на руки лікареві, який підтримав її.

При Тихоні і при лікареві жінки обмили те, що було ним, зав'язали хустиною голову, щоб не заляк відкритий рот, і зв'язали другою хустиною ноги, які розходились. Потім вони одягли в мундир з орденами і поклали на стіл маленьке, зсохле тіло Бог знає, хто і коли подбав про це, але все зробилось начебто само собою. На ніч круг труни горіли свічки, на труні був по кров, на підлозі було посилено ялівцем, під мертво висохлу го-

їм

лову покладено друковану молитву, а в кутку сидів дяк і читав псалтир.

Як коні шарахають, товпляться і пирхають над мертвою конякою, так у вітальні круг труни товпилися люди чужі і свої — предводитель, і староста, і жінки; і всі з застиглим поглядом, злякані, хрестилися і кланялись, і цілували холодну й задубілу руку старого князя.

IX

Богучарово було завжди, до поселення в ньому князя Андрія, позаочним маєтком, і селяни богучаровські мали зовсім інший характер, ніж лисогорські. Вони відрізнялись

від них і говіркою, і одежею, і звичаями. Звали їх степовими. Старий князь хвалив їх за їхню витривалість у праці, коли вони приїжджали у Лисі Гори допомагати в жнивах або копати ставки та канали, але не любив їх за їхню дикість.

Останнє перебування в Богучарові князя Андрія, з його нововведеннями — лікарнями, школами і полегшенням оброку,— не пом'якшило їх вдачі, а, навпаки, посилило в них ті риси характеру, які старий князь називав дикістю. Між ними завжди ходили які-небудь неясні чутки, то про перечислення їх усіх на козаків то про нову віру, до якої їх навернуть, то про царські бумажки якісь, то про присягу Павлові Петровичу в 1797 році (про яку говорили, що тоді ще воля виходила, та пани відібрали), то про те, що через сім років має воцаритися Петро Федорович, при якому все буде вільно і так просто, що нічого не буде. Чутки про війну та про Бонапарта і його навалу поєднувались для них з такими ж неясними уявленнями про антихриста, про кінець світу і про цілковиту волю.

В околиці Богучарова були все великі села, казенні та оброчні поміщицькі. Самих поміщиків, які жили б у цій місцевості, було дуже мало; дуже мало було також двораків та письменних і в житті селян цієї місцевості були помітніші і сильніші, ніж в інших, ті таємничі струмені народного російського життя, причини і значення яких бувають нез'ясовні для сучасників. Одним з таких явищ був рух між селянами цієї місцевості до переселення на якісь теплі ріки, що виник років двадцять тому. Сотні селян, серед них і богучаровські, стали раптом розпродувати свою худобу і виїжджати з родинами кудись на південний схід. Як птахи летять кудись за моря, так і ці люди з жінками й дітьми поривались туди, на південний схід, де ніхто з них не був. Вони знімалися караванами, поодинокі відкуповувалися, тікали, і їхали, і йшли туди, на теплі ріки. Багатьох було покарано, заслано на Сибір, багато хто з холоду та голоду помер у дорозі, багато хто повернувся з власної волі, і рух затих сам собою так, як він і почався, без очевидної причини. Але підводні струмені не переставали текти в цьому народі і збиралися для якоїсь нової сили, що мала виявитися так само дивно, раптово і разом з тим просто, природно й потужно. Тепер, у 1812 році, для людини, яка близько жила з народом, помітно було, що ці підводні струмені робили велику роботу і ось-ось мали виявитись.

Алпатич, приїхавши в Богучарово за якийсь час до смерті старого князя, помітив, що народ хвилювався і що, всупереч тому, що відбувалося у смузі Лисих Гір на шістьдесятиверстному радіусі, звідки всі селяни тікали (залишаючи козакам спустошити свої села), у смузі степовій, у богучаровській, селяни, як чути було, мали стосунки з французами, одержували якісь папери, що ходили між ними, і залишались на місцях. Він знав через відданих йому двораків, що селянин Карпо, який мав великий вплив на громаду, їздив цими днями з казенною підводою і повернувся з вісткою, що козаки спустошують села, з яких виходять мешкамці, а французи їх не зачіпають. Алпатич знав, що другий селянин вчора привіз навіть з села Вислоухова —де стояли французи — папір від генерала французького, в якому мешканцям оголошувалося, що їм не буде заподіяно ніякої шкоди і за все, що в них візьмуть, заплатять, якщо вони залишаться. На доказ того селянин привіз з Вислоухова сто карбованців асигнаціями (він не знав,

що вони були'фальшиві), видані йому наперед за сіно.

Нарешті, найважливіше, Алпатич знав, що того самого дня, як він ^ наказав старості зібрати підводи, щоб вивезти обоз княжни з Богучарова, вранці був на селі схід, на якому постановили не вивозитися і чекати. А тимчасом чекати не було коли. Предводитель, у день смерті князя, 15 серпня, наполягав у роз* мові з княжною Марією на тому, щоб вона виїхала того ж дня, бо ставало небезпечно. Він казав, що після шістнадцятого він не відповідає ні за що. Таки ж у день смерті князя він поїхав увечері, але обіцяв приїхати другого дня на похорон. Та другого дня не міг приїхати, бо, за відомостями, які він сам дістав, французи несподівано просунулись, і він тільки встиг вивезти зі свого маєтку родину та все цінне/

Років тридцять Богучаровим управляв староста Дрон, якого старий князь звав Дронушкою.

Дрон був один з тих кріпких фізично і морально селян, які тільки ввійдуть у літа, обростуть бородою, так, не змінюючись, живуть до шістдесяти-сімдесяти років, без 'жодної сивої волосини чи недостатчі зуба, такі ж рівні і дужі в шістдесят років, як і в тридцять.

Дрона, незабаром після переселення на теплі ріки, в якому він брав участь, як і інші, було ^ настановлено стародтою-бурми-стром у Богучарові і з того часу двадцять три роки він бездоганно пробув на цій посаді. Селяни боялись його більш, ніж князя. Пани, і старий князь, і молодий, і управитель поважали його і жартома називали міністром. За весь час своєї служби Дрон ні разу не був ні п'яний, ні хворий; ніколи, ні після безсонних ночей, ні після найбільших клопотів не виявляв ні найменшої втоми і, не знаючи грамоти, ніколи не забував жодного рахунку грошей і пудів борошна по величезних обозах, які він продавав, і жодної копи нажатого хліба на кожній десятині бо-гучаровських ланів.

Цього ось Дрона Алпатич, приїхавши з розорених Лисих Гір, покликав до себе в день похорону князя і наказав йому підготувати дванадцять коней під екіпажі княжни і вісімнадцять підвід під обоз, який треба було підняти з Богучарова. Хоч селяни й були оброчні, виконання цього наказу, на думку Алпатича, не могло натрапити на труднощі, бо в Богучарові було двісті тридцять тягол і селяни були заможні. Але староста Дрон, вислухавши наказ, мовчки опустив очі. Алпатич назвав йому селян, яких він знав і в яких наказував узяти підводи.

Дрон відповів, що коні в цих селян у дорозі. Алпатич назвав інших селян. І в цих, казав Дрон, коней не було: в одних були під казенними підводами, у других — охлялі, у третіх поздыхали без кормів. Коней, на думку Дрона, не можна було зібрати не тільки під обоз, але й під екіпажі.

Алпатич уважно подивився на Дрона і насупився. Як Дрон був зразковим старостою-кріпаком, так і Алпатич не дарма управляв двадцять років маєтками князя і був зразковим управителем. Він дуже здатний був чуттям розуміти потреби та інстинкти людей, з якими мав справу, і тому він був прекрасним управителем. Глянувши на Дрона, він одразу зрозумів, що Дронові відповіді були висловленням не

Дронових думок, а думок того загального настрою богучаровської громади, що вже заповонив старосту. Але разом з тим він знав, що забагатілий і ненависний громаді Дрон повинен був хитатися між двома таборами — панським і селянським. Це хитання він помітив у його погляді, і тому Алпатич, насупившись, підступився до Дрона.

— Ти, Дронушка, слухай! — сказав він.— Ти мені пустого не говори. Його сіятельство князь Андрій Миколайович самі наказали мені, щоб усіх людей вирядити і з ворогом не залишатися, і царський на те наказ є. А хто залишається, той цареві зрадник. Чуєш?

— Слухаю,— відповів Дрон, не підводячи очей. Алпатича не вдовольнила ця відповідь.

— Гей, Дроне, погано буде! — сказав Алпатич, похитавши головою.

— Воля ваша,— сказав Дрон сумно.

— Гей, Дроне, кинь! — повторив Алпатич, виймаючи руку з-за пазухи і урочистим жестом показуючи нею додолу під ноги Дрона.— Я не то що тебе наскрізь, я під тобою на три аршини все наскрізь бачу,— сказав він, вглядаючись у підлогу під ноги Дрона.

Дрон збентежився, швидко глянув на Алпатича і знову опустив очі.

— Ти оці дурниці кинь і людям скажи, щоб збиралися з хат іти в Москву і щоб рихтували підводи завтра на ранок під княж-нин обоз, та сам на сход не йди. Чуєш?

Дрон раптом упав в ноги.

— Якове Алпатичу, звільни мене від цього! Візьми від мене ключі, звільни Христа ради.

— Кинь! — сказав Алпатич строго.— Під тобою наскрізь на три аршини бачу,— повторив він, знаючи, що його вміння ходити коло бджіл, знання того, коли сіяти овес, і те, що він двадцять років умів годити старому князеві,— що все це давно створило йому славу чаклуна і що здатність бачити на три аршини під людиною приписується чаклунам.

Дрон встав і хотів щось сказати, але Алпатич перебив його.

— Що ви це надумали? Га?... Що'би думаєте? Га?

— Що мені з людьми робити? — сказав Дрон.— Колотнеча вирує. Я і так їм кажу...

— От тобі й кажу,— сказав Алпатич.— П'ють? — коротко спитав він.

— Всі колотяться, Якове Алпатичу, другу бочку привезли.

— То ж ти слухай. Я до справника поїду, а ти людей оповісти, і щоб вони це кинули, і щоб підводи були.

— Слухаю,— відповів Дрон.

Більше Яків Алпатич не наполягав. Він довго управляв людьми і знав, що головний засіб для того, щоб люди корилися, полягає в тому, щоб не показувати їм сумніву в їх покірності. Добившись від Дрона покірного "слухаю", Яків Алпатич вдовольнився цим, хоч він не тільки мав сумнів, але й майже був певний того, що підвід без допомоги військової команди не буде доставлено.

І справді, на вечір підвід не було зібрано. На селі біля шинку був знову сход, і на сході постановили одвести коней до лісу і не видавати підвід. Нічого не кажучи про те

княжні, Алпатич звелів зняти з тих, що прийшли з Лисих Гір, свій власний вантаж і приготувати цих коней під карету княжни, а сам поїхав до начальства.

Х

Після похорону батька княжна Марія замкнулася у своїй кімнаті і нікого не впускала до себе. До дверей підійшла покоївка і сказала, що Алпатич прийшов спитати, яке буде розпорядження про від'їзд. (Це було ще до розмови Алпатича з Дро-ном.) Княжна Марія підвелася з дивана, на якому вона лежала, і крізь зачинені двері промовила, що вона нікуди і ніколи не поїде і просить, щоб їй дали спокій.

Вікна кімнати, в якій лежала княжна Марія, виходили на захід. Вона лежала на дивані обличчям до стіни і, перебираючи пальцями гудзики на шкіряній подушці, бачила тільки цю подушку, і неясні думки її були зосереджені на одному: вона думала про неповоротність у смерті і про ту свою душевну мерзенність, якої вона не знала досі і яка виявилась під час батькової хвороби. Вона хотіла, але не сміла молитися, не сміла в тому душевному стані, в якому вона була, звертатись до бога. Вона довго лежала отак.

Сонце зайшло на другий бік дому і скісним вечірнім промінням у відчинені вікна освітило кімнату та частину сап'янової подушки, на яку дивилася княжна Марія. Плин думок її раптом зупинився. Вона неусвідомлено підвелася, опорядила волосся, встала і підійшла до вікна, мимоволі вдихаючи в себе прохолоду ясного, але вітряного вечора.

"Так, тепер тобі добре милуватись вечором! Його вже нема, і ніхто тобі не перешкодить",— сказала вона до себе і, сівши на стілець, упала головою на підвіконня.

Хтось ніжним і тихим голосом назвав її з саду і поцілував у голову. Вона оглянулась. Це була т-Пе Воигієппе, у чорному платті і в плерезах. Вона тихо підійшла до княжни Марії, зітхнувши поцілувала її і відразу ж заплакала. Княжна Марія оглянулась на неї. Усі колишні сутички з нею, ревності до неї згадалися княжні Марії; згадалось і те, як він останнім часом змінився до гп-Пе Воигієппе, не міг її бачити, і, виходить, які несправедливі були ті докори, що їх княжна Марія в душі своїй кидала їй. "Та й чи мені, чи мені, яка бажала його смерті, осуджувати будь-кого!" — подумала вона.

Перед княжною Марією яскраво постало становище т-11е Воигієппе, яку останнім часом позбавлено її товариства, але яка разом з тим залежить від неї і живе в чужому домі. І їй •стало жаль її. Бона лагідно-запитливо подивилась на неї і простягнула їй руку. М-Пе Воигієппе відразу заплакала, стала цілувати її в руку і говорити про горе, що спіткало княжну, роблячи себе учасницею цього горя. Вона говорила про те, що єдина утіха в її горі полягає в тому, що княжна дозволила їй поділити його з нею. Вона говорила, що всі колишні непорозуміння повинні зникнути перед великим горем, що вона почуває себе чистою перед усіма і що він звідти бачить її любов і вдячність. Княжна слухала її, не розуміючи її слів, але зрідка поглядаючи на неї і вслухаючись у звуки її голосу.

— Ваше становище подвійно жахливе, люба княжно,— помовчавши трохи, сказала т-11е Воигієппе. — Я розумію, що ви не могли і не можеге думати про себе; але я з

моєю любов'ю до вас зобов'язана це зробити... Алпатич був у вас? Розмовляв він 'з вами про від'їзд? — спитала вона.

Княжна Марія не відповіла. Вона не розуміла, куди і хто має їхати. "Хіба можна що-небудь розпочинати тепер, думати про що-небудь? Хіба не все одно?" Вона не відповідала.

— Чи знаєте ви, *chère Marie*1,—сказала *m-lle Воигієппе*,— чи знаєте, що ми в небезпеці, що .ми оточені французами; їхати тепер небезпечно. Якщо ми поїдемо, ми майже напевно потрапимо в полон, і бог знає... J

Княжна Марія дивилась на свою подругу, не розуміючи, що вона каже.

— Ах, коли б хто знав, як мені до всього байдуже тепер,— сказала вона.— Звичайно, я нізачо не бажала б їхати від нього... Алпатич мені казав щось про від'їзд... Поговоріть з ним, я нічого, нічого не можу і не хочу...

— Я говорила з ним. Він сподівається, що ми встигнемо виїхати завтра; але я думаю, що тепер краще було б залишитися тут,— сказала *m-lle Воигієппе*. — Бо, погодьтеся, *chère Marie*1, потрасти до рук солдатів чи бунтарів-мужиків на дорозі—це був би жах.— *M-lle Воигієппе* вийняла з ридикюля оголошення (•не на російському звичайному папері) французького генерала Рамо про те, щоб мешканці не покидали своїх домівок, що французькі власті належним чином захистять їх, і подала його княжні.

— Я думаю, краще звернутися до цього генерала,— сказала *m-lle Воигієппе*,—і я певна, що вам буде виявлено належну шану.

Княжна Марія читала папір, і її обличчя засіпалося від сухих ридань.

— Через кого ви одержали це? — спитала вона.

— Певне, взнали по імені, що я французенка,— сказала, червоніючи, *m-lle Воигієппе*.

Княжна Марія з папером у руці встала від вікна і з блідим обличчям вийшла з кімнати й пішла до колишнього кабінету князя Андрія.

— Дуняшо, покличте до мене Алпатича, Дронушку, будь-кого,— сказала княжна Марія,— і скажіть Амалії Карлівні, щоб вона не входила до мене,— додала вона, почувши голос *m-lle Воигієппе*.— Якнайшвидше їхати! їхати якнайшвидше! —казала княжна Марія, жахаючись думки про те, що вона могла залишитись під владою фоанцузів. *

"Якби князь Андрій знав, що вона під владою французів! Щоб вона, дочка князя Миколи Андрійовича Волконського, просила в пана генерала Рамо заступництва і користувалась його благодіяннями!" — Ця думка жахала її, змушувала здригатись, червоніти і почувати ще невідомі їй припадки злості і гордості. Усе, що тільки було тяжкого і, головне, образливого в її становищі, виразно уявлялось їй. "Вони, французи, оселяться в цьому домі; пан генерал Рамо займе кабінет князя Андрія; будуть для забави перебирати й читати його листи і папери. *M-lle Воигієппе lui fera les honneurs de Богучарово*2. Мені дадуть кімнатку з ласки; солдати сплюндрують свіжу могилу

1 любя Марі,

2 Мамзель Бур'єн шанобливо прийматиме його в Богучарові.

батька, щоб зняти з нього хрести та зірки; вони мені розповідатимуть про перемоги над росіянами, нещиро вияв лятимуть співчуття в моєму горі...",— думала княжна Марія не своїми думками, а відчуваючи себе зобов'язаною думати за себе думками свого батька і брата. Для неї особисто було однаково, хоч би де залишатися і хоч би що з нею було; але вона почувала себе разом з тим представницею свого покійного батька і князя Андрія. Вона мимоволі думала їхніми думками і почувала їхніми почуттями. Що вони сказали б, що вони зробили б тепер, те саме вона почувала конче потрібним зробити. Вона пішла до кабінету князя Андрія і, намагаючись проїнятися його думками, обмірковувала своє становище.

Вимоги життя, які вона вважала знищеними по смерті батька, раптом з новою, ще невідомою силою постали перед княжною Марією і охопили її.

Схвильована, червона, княжна ходила по кімнаті; вона кликала до себе то Алпатича, то Михайла Івановича, то Тихона, то Дрона. Дуняша, няня і всі дівчата нічого не могли сказати про те, наскільки правдиве було повідомлення m-lle Bourienne. Алпатича не було вдома: він поїхав до начальства. Покликаний Михайло Іванович, архітектор, увійшовши до княжни Марії з заспаними очима, нічого не міг сказати їй. Він з тією самою усмішкою згоди, з якою він звик протягом п'ятнадцяти років відповідати, не висловлюючи своєї думки, на звернення старого князя, відповідав на запитання княжни Марії так, що нічого певного не можна було зрозуміти з його відповідей. Покликаний старий камердинер Тихон, з опалим і змарнілим обличчям, пойнятим незбутнім горем, відповідав "слухаю" на всі запитання княжни Марії і ледве стримувався від ридань, дивлячись на неї.

Нарешті увійшов до кімнати староста Дрон і, низько вклонившись княжні, зупинився біля одвірка.

Княжна Марія пройшлася по кімнаті і зупинилась навпроти нього.

— Дронушка,— сказала княжна Марія, вбачаючи в ньому безсумнівного друга, того самого Дронушку, який зі своєї щорічної поїздки на ярмарок до Вязьми привозив їй щоразу і з усмішкою давав свої особливі пірники.— Дронушка, тепер, після нашого нещастя...— почала вона і замовкла, не можучи говорити далі.

— Усі під богом ходимо,— зітхнувши, сказав він. Вони помовчали.

— Дронушка, Алпатич кудись поїхав, мені нема до кого звернутися. Чи правду мені кажуть, що мені й виїхати не можна?

— Чому ж тобі не їхати, ваше сіятельство, їхати можна,— сказав Дрон.

— Мені сказали, що є небезпека з боку ворога. Голубчику, я нічого не можу, нічого не розумію, зі мною нікого нема.

Я неодмінно хочу їхати вночі або завтра рано-вранці.— Дрон мовчав. Він спідлоба глянув на княжну Марію.

— Коней нема,— промовив він,— я і Якову Алпатичу казав.

— Чому ж нема? — спитала княжна.

— Все од божої кари,— сказав Дрон.— Які коні були, під війська розібрали, а які

поздихали, нині рік такий. Не то що коней годувати, а хоч би самим з голоду не померти! І так по три дні не ївши сидять. Нема нічого, розорили вкрай.

Княжна Марія уважно слухала те, що він казав їй.

— Селяни розорені? В них нема хліба? — спитала вона.

— Голодною смертю помирають,— сказав Дрон,— де вже там підводи.

— Та чому ж ти не сказав, Дронушка? Хіба не можна допомогти? Я все зроблю, що зможу...— Княжні Марії дивно було думати, що тепер, такої хвилини, коли таке горе наповнювало її душу, могли бути люди багаті й бідні і що могли багаті не допомогти бідним. Вона неявно знала і чула, що буває панський хліб і що його дають селянам. Вона також знала, що ні брат, ні батько її не відмовилися б допомогти селянам у скруті; вона лише боялася помилитися як-небудь у словах щодо цієї роздачі селянам хліба, яким вона хотіла розпорядитися. Вона була рада з того, що їй трапилась нагода мати клопіт, для якого їй не совісно було забути своє горе. Вона почала докладніше розпитувати Дронушку, чого потребують селяни і про те, що є панського в Богучарові.

— Адже в нас є хліб панський, братів? — спитала вона.

— Панський хліб увесь цілий,— з гордістю сказав Дрон,— наш князь не дозволяв придавати.

— Видай його селянам, видай усе, що їм треба: я тобі від імені брата дозволяю,— сказала княжна Марія.

Дрон нічого не відповів і глибоко зітхнув.

— Ти роздай їм цей хліб, якщо його ще вистачить для них. Усе роздай. Я тобі наказую від імені брата, і скажи їм: що наше, те і їхнє. Ми нічого не пошкодуємо для них. Так їм скажи.

Дрон пильно дивився на княжну, коли вона говорила.

— Звільни ти мене від цього, матінко, ради бога, звели від мене ключі прийняти,— сказав він.— Служив двадцять три роки, поганого не робив; звільни, ради бога.

Княжна Марія не розуміла, чого він хотів від неї і від чого він просив звільнити його. Вона відповіла йому, що вона ніколи не мала сумніву в його відданості і що вона все ладна зробити для нього і для селян.

XI

Через годину після цього Дуняша прийшла до княжни повідомити, що прийшов Дрон і що всі селяни, з наказу княжни, зібрались біля амбара, бажаючи переговорити з панною.

— Та я ніколи не кликала їх,— сказала княжна Марія,— я тільки сказала Дронушці роздати їм хліба.

— Тільки ради бога, княжно матінко, накажіть прогнати їх і не йдіть до них. Усе обман лише,— казала Дуняша,*— а Яків Алпатич приїдуть і поїдемо... а ви не звольте...

— Який же обман? — здивовано спитала княжна.

— Та вже я знаю, тільки послушайте мене, ради бога. Ось хоча б і няню спитайте. Кажуть, не згодні виїжджати за вашим наказом.

— Ти щось не те говориш. Та я ніколи не наказувала виїжджати...— промовила

княжна Марія.— Поклич Дронушку.

Дрон, прийшовши, підтвердив Дуняшині слова: селяни прийшли з наказу княжни.

— Та я ніколи не кликала їх,— сказала княжна.— Ти, певне, не так переказав їм. Я тільки сказала, щоб ти їм віддав хліб.

Дрон, не відповідаючи, зітхнув.

— Якщо звелите, вони підуть звідси,— сказав він.

— Ні, ні, я піду до них,— сказала княжна Марія. Незважаючи на відмовляння Дуняші і няні, княжна Марія

вийшла на ганок. Дронушка, Дуняша, няня і Михайло Іванович ішли за нею.

"Вони, певне, думають, що я пропоную їм хліб з умовою, щоб вони залишились на своїх місцях, а сама виїду, кинувши їх на поталу французам,— думала княжна Марія.— Я їм обіцятиму місячину в підмосковній, квартири; я певна, що André ще більше зробив би на моєму місці",— думала вона, підходячи в сутінках до юрми, що стояла на вигоні біля амбара.

Натовп заворушився, скупчуючись, і селяни швидко поскидали шапки. Княжна Марія, опутивши очі і плутаючись ногами у платті, підійшла близько до них. Стільки різних старих і молодих очей було спрямовано на неї і стільки було різних облич, що княжна Марія не бачила жодного обличчя і, почувавши доконечну потребу говорити зразу з усіма, не знала, що робити. Але знову свідомість того, що вона — представниця батька і брата, надала їй сили, і вона сміливо почала свою промову.

— Я дуже рада, що ви прийшли,— почала княжна Марія, не підводячи очей і почувавши, як швидко і сильно б'ється в неї серце.— Дронушка сказав мені, що вас розорила війна. Це наше спільне лихо, і я нічого не пошкодую, щоб допомогти вам. Я сама їду, бо небезпечно тут... і ворог близько... бо... Я вам віддаю все, друзі мої, і прошу вас узяти все, весь хліб наш, щоб ви не бідували. А коли вам сказали, що я віддаю вам хліб для того, щоб ви zostалися тут, то це неправда. Я, навпаки, прошу вас виїжджати з усім своїм майном у нашу підмосковну, і там я беру на себе і обіцяю вам, що ви не будете терпіти злиднів. Вам дадуть і хати і хліба.— Вона замовкла. В юрмі тільки зітхали.

— Я не від себе роблю це,— говорила далі княжна,— я не роблю іменем покійного батька, який був для вас добрим паном, і за брата, і за його сина.

Вона знову замовкла. Ніхто не переривав її мовчання.

— Горе наше спільне, і ділитимем усе навпіл. Усе, що моє, те ваше,— сказала вона, оглядаючи обличчя людей перед собою.

Усі очі дивилися на неї з однаковим виразом, значення якого вона не могла зрозуміти. Чи була то цікавість, відданість, вдячність чи страх і недовіра, але вираз на всіх обличчях був однаковий.

— Велике спасибі за вашу ласку, тільки нам брати панський хліб не випадає,— сказав голос ззаду.

— Та чому ж? — спитала княжна.

Ніхто не відповів, і княжна Марія, оглядаючи натовп, помічала, що тепер усі очі, з

якими вона зустрічалась, зараз же опускалися.

— Та чому ж ви не хочете? — спитала вона знову. Ніхто не відповів.

Княжні Марії ставало важко від цього мовчання; вона намагалася піймати чий-небудь погляд.

— Чому ви не говорите? — звернулася княжна до старого діда, який, спершись на ціпок, стояв перед нею.— Скажи, якщо ти думаєш, що треба ще чогось. Я все зроблю,— сказала вона, піймавши його погляд. Але він, наче розсердившись за це, опустив зовсім голову і промовив-

— Чого там погоджуватись, не треба нам хліба.

— Що ж, нам усе кинути ось? Не згодні. Не згодні... Не даємо ми згоди. Ми тебе жаліємо, і згоди не даємо. їдь сама, одна...— загомоніли в натовпі з усіх боків. І знову на всіх обличчях цього натовпу з'явився однаковий вираз, і тепер це був уже напевно не вираз цікавості та вдячності, а вираз озлобленої рішучості.

— Та ви не зрозуміли, певно,— сумовито усміхнувшись, сказала княжна Марія.— Чому ви не хочете їхати? Я обіцяю оселити вас, годувати. А тут ворог розорить вас...

Але голос її заглушували голоси натовпу.

— Не даємо ми згоди, нехай розоряє! Не беремо твого хліба, не даємо згоди!

Княжна Марія намагалася знову піймати чий-небудь погляд з юрми, та жоден погляд не був спрямований на неї; очі явно уникали її. їй стало чудно і ніяково.

— Ач, навчила гарно, за нею у неволю-піді! Хати розори та в кабалу й іди. Чом не так! Я хліб, мовляв, віддам! — гомоніли в натовпі.

Княжна Марія, опустивши голову, вийшла з кола і пішла додому. Повторивши Дронові наказ про те, щоб завтра були коні для від'їзду, вона пішла до своєї кімнати і залилась сама зі своїми думками.

Довго цієї ночі княжна Марія сиділа біля відчиненого вікна у своїй кімнаті, прислухаючись до гомону селян, що долітав з села; але вона не думала про них. Вона почувала, що хоч скільки б вона думала про них, вона не могла б зрозуміти їх. Вона думала все про одно — про своє горе, яке тепер, після перерви, викликаної турботами про теперішнє, вже стало для неї минулим. Вона тепер уже могла згадувати, могла плакати і могла молитися. Сонце зайшло і вітер ущух. Ніч була тиха і холоднувата. О дванадцятій годині голоси стали затихати, проспівав— півень, з-за лип почав виходити повний місяць, піднявся холодний білий туман-роса, і над селом, над домом запанувала тиша.

Одна по одній поставали перед нею картини близького минулого ^— батькова недуга і його останні хвилини. Із сумовитою радістю вона тепер зупинялась на цих образах, відганяючи від себе з жахом лише одну останню картину його смерті, яку — вона почувала — в неї не було сили поглядати навіть у своїй уяві в цей тихий і таємничий час ночі. І картини ці поставали перед нею так ясно і з такими подробицями, що вони здавались їй то дійсністю, то минулим, то майбутнім.

То їй виразно уявлялась та хвилина, коли з ним стався удар і його з саду в Лисих Горах волокли попід руки і він бурмотів щось безсилим язиком, сіпаючи сивими

бровами, і тривожно й боязко дивився на неї.

"Він і тоді хотів сказати мені те, що сказав у день своєї смерті,— думала вона.— Він завжди думав те, що він сказав мені". І ось їй з усіма подробицями згадалася та ніч у Лисих Горах напередодні удару, що стався з ним, коли княжна Марія, передчуваючи лихо, проти його волі залишилася з ним. Бона не спала і вночі навшпиньки зійшла вниз і, підійшовши дґо дверей у квіткову, де тієї ночі ночував її батько, прислухалась до його голосу. Він змученим, втомленим голосом говорив щось з Тихоном. Йому, видно, хотілось поговорити. "І чому він не покликав мене? Чому він не дозволив бути мені тут на місці Тихона? — думала тоді і тепер княжна Марія.—Уже він не вискаже ніколи нікому всього того, що було в його душі. Вже ніколи не повернеться для нього і для мене та хвилина, коли він говорив би все, що йому хотілося б сказати, а я, а не Тихон, слухала б і розуміла б його. Чому я не ввійшла тоді до кімнати? — думала вона.— Можливо, він тоді ж таки сказав би мені те, що він сказав у день смерті. Він і тоді в розмові з Тихоном двічі спитав про мене. Йому хотілось мене бачити, а я стояла тут, за дверима. Йому було сумно, тяжко говорити з Тихоном, який не розумів його. Пам'ятаю, як він заговорив з ним про Лізу, як про живу,— він забув, що вона померла, і Тихон нагадав йому, що її вже ■ нема, і він вигукнув: "Дурень". Йому тяжко було.

Я чула з-за дверей, як він, кречучи, ліг на ліжку і голосно про-' кричав: "Боже мій!" Чому я не ввійшла тоді? Що ж би він зробив мені? Що я втратила б? А може, тоді ж він утішився б, він сказав би мені те слово".— І княжна Марія вголос промовила те пестливе слово, яке він сказав їй у день смерті. "Рід-нень-ка!" — повторила княжна Марія те слово і заридала слізьми, що облегли душу. Вона бачила тепер перед собою його обличчя. І не те обличчя, яке вона знала відтоді, як пам'ятала себе, і яке завжди бачила здалеку; а те обличчя — несміливе і кволе, яке вона останнього дня, нагинаючись до його рота, щоб чути, що він говорить, вперше розгляділа зблизька з усіма> його зморшками і подробицями. ,

"Рідненька",— повторила вона.

"Що він думав, коли сказав це слово? Що він думає тепер?" — раптом спало їй на думку, і у відповідь на це вона побачила його перед собою з тим виразом, який у нього був у труні на обв'язаному білою хустиною обличчі. І той жах, що охопив її тоді, коли вона приторкнулась до нього і переконалася, що це не тільки не був він, але й щось таємниче і відразливе, охопив її і тепер. Вона хотіла думати про інше, хотіла молитися і нічого не могла зробити. Вона великими, широко відкритими очима дивилася на місячне сяйво і тіні, щосекунди сподівалась побачити його мертве обличчя і почувала, що тиша, яка стояла над домом і в домі, заковувала її.

— Дуняшо! — прошепотіла вона.—Дуняшо!—скрикнула вона диким голосом і, вихопившись з тиші, побігла до дівочої назустріч няні і дівчатам, що вже бігли до неї.

XIII

17 серпня Ростов і Ільїн у супроводі Лаврушки, який щойно повернувся з полону, та вістового гусара, зі своєї стоянки Ян-ково, за п'ятнадцять верст від Богучарова, поїхали кататися верхи — спробувати нового коня, якого купив Ільїн, і довідатись, чи нема в

селах сіна.

Богучарово перебувало останні три дні між двома ворожими арміями, так що так само легко міг зайти туди російський ар'єргард, як і французький авангард, і тому Ростов, як дбайливий ескадронний командир, хотів перше за французів скористатися тим провіантом, що залишився в Богучарові.

Ростов і Ільїн були в дуже веселому настрої* По дорозі" до Богучарова, до князівського маєтку з садибою, де вони сподівалися застати велику челядь і гарненьких дівчат, вони то розпитували Лаврушку про Наполеона і сміялися з його розповідей, то випереджались, пробуючи коня, що купив Ільїн.

Ростов і не знав і не думав, що це село, в яке він їхав, було маєтком того самого Волконського, що був нареченим його сестри.

Ростов і Ільїн востаннє випустили наввипередки коней зі схилу перед Богучаровим, і Ростов, випередивши Ільїна, перший влетів у вулицю села Богучарово.

— Ти вперед узяв,— сказав червоний від перегонів Ільїн.

— Авжеж, усе вперед, і на лузі вперед, і тут,— відповів Ростов, погладжуючи рукою свого вмиленого донця.

— А я на французькій, ваше сіятельство,— казав ззаду Лаврушка, називаючи французькою свою упряжну шкапу,— випередив би, та тільки осоромити не хотів.

Вони ступою підїхали до амбара, біля якого стояла велика юрма селян.

Деякі селяни поскидали шапки, деякі, не скидаючи шапок, дивилися на приїжджих. Два старих довгих чоловіки, з поморщеними обличчями і з рідкими бородами, вийшли з шинку і з усмішками, хитаючись і виспівуючи якусь недоладну пісню, підійшли до офіцерів.

— Молодці! —сказав, сміючись, Ростов.— Що, сіно є? —>

— І однакові які...— сказав Ільїн.

— Развес...о...оо...олая бе...се...бе...е...се...—виспівував селянин, щасливо усміхаючись.

Один селянин вийшов з натовпу і підійшов до Ростова.

— Ви з яких будете? — спитав він.

— Французи,— відповів, сміючись, Ільїн.— Ось і Наполеон сам,— сказав він, показуючи на Лаврушку.

— Виходить, росіяни будете? — перепитав селянин.

— А багато вашої сили тут? — спитав другий, невеличкий чоловік, підходячи до них.

— Багато, багато,— відповів Ростов.— Та ви чого це зібрались тут? — додав він.— Свято яке, чи що?

— Старики зібралися, у громадській справі,— відповів селянин, відходячи від нього.

У цей час по дорозі від панського дому з'явилися, йдучи до офіцерів, дві жінки і чоловік у білому капелюсі.

— У рожевому моя, цур, не відбивати! — сказав Ільїн, побачивши Дуняшу, яка рішуче підбігала до нього.

— Наша буде! — підморгнувши, сказав до Ільїна Лаврушка.

— Чого тобі, красуне моя, треба?—спитав Ільїн, усміхаючись.

— Княжна наказала спитати, якого ви полку і як ваше прізвище?

— Це граф Ростов, ескадронний командир, а я ваш покірний слуга.

— Бе... се... е... ду... шка! — виспівував п'яний селянин, щасливо усміхаючись і дивлячись на Ільїна, який розмовляв з дівчиною.

Слідом за Дуняшею до Ростова підійшов Алпатич, ще здаля знявши свого капелюха.

— Насмілюсь потурбувати, ваше благородіє,— сказав він шанобливо, але з певною зневагою до юності цього офіцера і заклавши руку за пазуху.— Моя пані, дочка генерал-аншефа Миколи Андрійовича Волконського, який переставився цього п'ятнадцятого числа, перебуваючи в скрутному становищі через темноту цих осіб,— він показав на селян,— просить вас завітати... Чи не буде ваша ласка,— з сумовитою усмішкою сказав Алпатич,— від'їхати трохи, а то не так зручно при...— Алпатич показав на двох селян, які ззаду так і кружляли біля нього, як гедзи біля коняки.

— А!.. Алпатич... А! Яків Алпатич!.. Гарно! прости ради-бога. Гарно! Га?..—говорили селяни, радісно усміхаючись дб нього. Ростов подивився на п'яних селян і усміхнувся.

— Чи, може, це тішить ваше сіятельство? — сказав Яків Алпатич зі статечним виглядом, незакладеною за пазухою рукою показуючи на стариків.

— Ні, тут утіхи мало,— сказав Ростов і від'їхав.— В чому річ? — спитав він.

— Насмілюся повідомити ваше сіятельство, що грубий народ тутешній не хоче випустити пангіу з маєтку і погрожує випрягти коней, так що з ранку все складено, а її сіятельство не можуть виїхати.

— Не може бути! — вигукнув Ростов.

— Маю честь говорити вам щиру правду,— повторив Алпатич.

Ростов зліз з коня і, передавши його вістовому, пішов з Алпатичем до панського будинку, розпитуючи його про подробиці справи. Справді, вчора княжна, запропонувавши селянам хліб, поговоривши з Дроном і зі сходом, так зіпсувала справу, що Дрон остаточно здав ключі, приєднався до селян і не з'являвся на вимогу Алпатича і що вранці, коли княжна веліла запрягати, щоб їхати, селяни вийшли великим натовпом до амбара і вислали сказати, що вони не випустять княжни з села, що є наказ, щоб не вивозитися, і вони випряжуть коней. Алпатич виходив до них, умовляв їх, але йому відповіли (найбільше говррив Карпо; Дрон не показувався з натовпу), що княжну не можна випустити, що на те наказ є; нехай, мовляв, княжна зостається, і вони як і раніш служитимуть їй і в усьому коритимуться.

В ту хвилину, коли Ростов і Ільїн промчали дорогою, княжна Марія, незважаючи на відмовляння Алпатича, няні та дівчат, веліла запрягати і хотіла їхати; але, побачивши, що промчали кавалеристи, всі прийняли їх за французів, кучери розбіглися, і в домі знявся жіночий плач.

— Батечку! ,батьку рідний! бог тебе послав,— казали зворушені голоси, в той час, як Ростов проходив через передпокій. . Княжна Марія, пригнічена й безсила, сиділа в

залі, коли

до неї ввели Ростова. Вона не розуміла, хто він і чого він, і що з нею буде. Побачивши його російське обличчя і з того, як він увійшов і з перших слів його визнавши його за людину свого кола, вона глянула на нього своїм глибоким і променистим поглядом і почала говорити уривчастим і тремтячим від Хвилювання голосом. Ростову одразу ж уявилося щось романічне в цій зустрічі. "Беззахисна, приголомшена горем дівчина, сама, залишена на волю грубих бунтарів-мужиків! І якась дивна доля привела мене сюди!—думав Ростов, слухаючи її і дивлячись на неї.— І яка лагідність, благородство в її рисах і в виразі!" — думав він, слухаючи її неспіливу розповідь.

Коли вона заговорила про те, що все це сталося на другий день після похорону батька, голос у неї затремтів. Вона одвернулася і потім, ніби з острахом, щоб Ростов не прийняв її слова за бажання розжалобити його, запитливо-злякано глянула на нього. У Ростова сльози стояли в очах.. Княжна^ Марія помітила це і вдячно подивилась на Ростова тим своїм променистим поглядом, що змушував забувати некрасивість її обличчя.

— Не можу висловити, княжно, який я щасливий з того, що я випадково заїхав сюди і матиму змогу показати вам свою готовість,— сказав Ростов, встаючи.— їдьте, будь ласка, і я відповідаю вам своєю честю, що жодна людина не посміє зробити вам неприємності, якщо ви тільки дозволите мені конвоювати вас,— і шанобливо вклонившись, як вклоняються дамам царської крові, він рушив до дверей.

Шанобливістю свого тону Ростов наче показував, що, хоч він за щастя вважав би своє знайомство з нею, він не хоче ко-риститися з її лиха як з нагоди для зближення з нею.

Княжна Марія зрозуміла і оцінила цей тон.

— Я дуже, дуже вдячна вам,—сказала йому княжна по-французькому,— але сподіваюся, що все це було лише непорозуміння і що ніхто не винен утому.— Княжна раптом заплакала.— Пробачте мені,— сказала вона.

Ростов, нахмурившись, ще раз низько вклонився і вийшов з кімнати. • •

XIV

— Ну що, гарна? Ні, брат, рожева моя чарівна, і Дуняшею звать...— Але, глянувши на обличчя Ростова, Ільїн замовк. Він бачив, що в його героя і командира зараз зовсім інший лад думок.

Ростов злобно оглянувся на Ільїна і, не відповідаючи йому, швидкими кроками попростував до села.

— Я їм покажу, я їм дам, розбишакам! — говорив він сам до себе.

Алпатич пливучою ходою, щоб тільки не бігти, риссю ледве наздогнав Ростова.

— Яке рішення зволили прийняти? — спитав він, наздогнавши, його.

Ростов зупинився і, зіпивши кулаки, раптом грізно" рушив на Алпатича. .

— Рішення? Яке рішення? Старий шкарбун! — крикнув він на нього.— Ти куди дивився? Га? Селяни бунтують, а ти ради не даси? Ти сам зрадник. Знаю я вас, шкури

поспускаю з усіх...— І, наче боячись розтратити марно запас своєї злості, він покинув Алпатича і швидко пішов вперед. Алпатич, затамувавши почуття образи, пливучою ходою поспішав за Ростовим, викладаючи йому свої міркування. Він говорив, що селяни заталися, що в цю хвилину нерозсудливо протиборствувати їм, не маючи військової команди, що чи не краще було б послати спочатку за командою.

— Я їм дам військову команду... Я їх попротиборствую,— безтямно примовляв Микола, задихаючись від нерозумної тваринної злоби і потреби вилити цю злобу. Не обмірковуючи того, що робитиме, несвідомо, швидким рішучим кроком він ішов до юрми. І чим більше він наближався до неї, тим більше почував Алпатич, що нерозсудливий вчинок його може дати гарні наслідки. Те саме почували і селяни в юрмі, дивлячись на його швидко і твердо Ходу і рішуче, насуплене обличчя.

Після того, як гусари в'їхали в село і Ростов пройшов до княжни, в юрмі почалося замішання і чвари. Деякі селяни стали говорити, що ці приїжджі були росіяни і щоб часом вони не образилися з того, що не випускають панну. Дрон дотримувався цієї думки, але тільки-но він висловив її, як Карпо й інші чоловіки напалися на колишнього старосту.

— Ти громаду поїдом їв скільки років? — кричав на нього Карпо.— Тобі однаково! Ти— кубушку викопаєш, повезеш, тобі байдуже, поруйнують наші домівки чи ні!

— Сказано, порядок щоб був, не їдь ніхто з дому, щоб ні порошинки не вивозити,— та й годі! — кричав другий.

— Черга на твого сина була, а ти ж череваня свого пожалів,— раптом швидко заговорив маленький дідок, "нападаючи на Дрона,— а мого Ваньку забрив. Ех, помирать будемо!

.— Ото ж то помирать будемо!

— Я від громади не відмовляюсь,— казав Дрон.

— То ж то не відмовляєшся, черево випас!..

Два довгі чоловіки говорили своє. Як тільки Ростов у супроводі Ільїна, Лаврушки та Алпатича підійшов до юрми, Карпо, заклавши пальці за пояс, трошки усміхаючись, вийшов наперед. Дрон, навпаки, зайшов у задні ряди, і юрма зступилася щільніше.

— Гей! хто у вас тут староста? — крикнув Ростов, швидким кроком підійшовши до натовпу.

— Староста? Нащо вам?..— спитав Карпо.

Але не встиг він доказати, як шапка злетіла з нього і голова хитнулася набік від сильного удару.

— Шапки геть, зрадники! — вигукнув повнокровним голосом Ростов.— Де староста? — несамовитим голосом кричав він.

— Старосту, старосту!.. Дроне Захаровичу, вас,—почулись де-не-де квапливо покірні голоси, і люди стали скидати шапки.

— Нам бунтувати не можна, ми порядків дотримуємось,— промовив Карпо, і кілька голосів ззаду в цю мить заговорили разом:

— Як старі порішили, багато вас начальства...

— Розбалакувати?.. Бунт!.. Розбійники! Зрадники! — безтямно, не своїм голосом заволав Ростов, хапаючи чза барки Карпа.— В'яжи його, в'яжи! — кричав він, хоч не було кому в'язати його, крім Лаврушки та Алпатича.

Лаврушка проте підбіг до Карпа і схопив його ззаду за руки.

— Накажете наших з-під гори гукнути? — крикнув він. Алпатич звернувся до селян, викликаючи двох на ім'я, щоб

в'язати Карпа. Чоловіки покійно вийшли з натовпу і стали розперізуватись.

— Староста де? — вигукував Ростов.

Дрон з понурим і блідим обличчям вийшов з натовпу.

— Ти староста? В'язати його, Лаврушка! — кричав Ростов, наче і цей наказ не міг зустріти перешкод. І справді, ще два чоловіки стали в'язати Дрона, який, ніби помагаючи їм, зняв з себе пояса і дав їм.*

— А ви всі слухайте мене,— Ростов звернувся до селян: — Зараз марш по хатах, і щоб голосу вашого я не чув.

— Що ж, ми ніякої кривди не заподіяли. Ми тільки, значить, з дурного розуму. Тільки дурниць наробили.... Я ж казав, що непорядки,— загомоніли люди, дорікаючи одне одному.

— От я ж вам казав,— промовив Алпатич, входячи в свої права.— Негоже, хлопці!

— Дурість наша, Якове Алпатичу,— відповіли голоси, і натовп зараз же став розходитись і розсипатись по селу.

Зв'язаних двох чоловіків повели на панський двір. Двоє п'яних ішли за ними.

— Ех, подивлюсь я на тебе! — казав один з них, звертаючись до Карпа.

— Хіба можна так з панами говорити? Ти думав що?

— Дурень,— підтверджував другий,— їй-бо, дурень!

Через дві години підводи стояли на подвір'ї богучаровського дому. Селяни жваво виносили і складали на підводи панські речі, і Дрон, як того побажала княжна Марія, випущений з рундука, куди його замкнули, стояв на подвір'ї і розпоряджався.

— Ти їй так погано не клади,— говорив один з селян, високий чоловік з круглим усміхненим обличчям, беручи з рук покоївки шкатулку.— Вона ж теж гроші коштує. Що ж ти їй так ось кинеш чи під мотузку — а вона й потреться. Я так не люблю. А щоб усе чесно, по закону було. Ось так от, під рогожку, та сінцем прикрий, от і добре.

— Ач книг скільки, книг,— сказав другий селянин, який виносив бібліотечні шафи князя Андрія.— Ти не зачіплюй! А важке, хлопці, книги здорові!

— Ага, писали, не гуляли! — значливо підморгнувши, сказав високий, кругловидий селянин, показуючи на лексикони, покладені зверху.

Ростов, не бажаючи нав'язувати своє знайомство княжні, не пішов до неї, а zostався на селі, чекаючи її виїзду. Дочекавшись виїзду екіпажів княжни. Марії з дому, Ростов сів на коня і до шляху, зайнятого нашими військами, за дванадцять верст від Богучарова, верхи проводив її. У Янкові, в заїзді він шанобливо попрощався з нею, вперше дозволивши собі поцілувати

її В РУКУ-

— Як вам не совісно,— червоніючи, відповів він княжні Марії на слова подяки за її врятування (як вона називала його вчинок),— кожен становий зробив би це саме. Якби нам доводилось воювати тільки з селянами, ми б не допустили ворога так далеко,— казав він, соромлячись чогось і намагаючись змінити розмову.— Я щасливий лише, що мав нагоду познайомитися з вами. Прощайте, княжно, бажаю вам щастя та утіхи і хочу зустрітися з вами за щасливіших умов. Якщо ви не хочете змусити мене червоніти, будь ласка, не дякуйте.

Але княжна, коли не дякувала більш словами, дякувала йому всім виразом свого обличчя, що сяяло вдячністю і ніжністю. Вона не могла вірити, що їй нема за що дякувати йому. Навпаки, для неї незаперечним було те, що якби його не було, то вона, певне, мала б загинути і від бунтівників і Їд французів; що він для того, щоб врятувати її, наражався на цілком очевидні і страшні небезпеки; і ще незаперечнішим було те, що він — людина з високою і благородною душею, що він уміє розуміти її становище і горе. Його добрі і чесні очі, зволожені слізьми в той час, як вона сама, заплакавши, говорила з ним про свою вір агу, не виходили з її уяви.

Коли княжна Марія попрощалася з ним і залишилась сама, вона раптом відчула в очах сльози, і в цю мить уже не вперше перед нею постало чудне питання — чи любить вона його?

По дорозі далі до Москви, незважаючи на те, що становище княжни було не радісне, Дуняша, їдучи з нею в кареті, не раз помічала, що княжна, виставившись з вікна карети, чомусь радісно і сумовито усміхалася.

"Ну що ж, якби я й полюбила його?" — думала княжна Марія.

Хоч як соромно їй було признатися собі, що вона перша полюбила мужчину, який, можливо, ніколи не полюбить її, вона утішала себе думкою, що ніхто ніколи не знатиме цього і що вона не буде винна, якщо буде до кінця життя, нікому не кажучи про це, любити того, кого вона любила вперше і востаннє.

Іноді вона згадувала його погляди, його турботи, його слова, і щастя їй здавалося не неможливим. І отоді Дуняша помічала, що вона, усміхаючись, дивиться у вікно карети.

"І треба було йому приїхати в Богучарово, і в цю саму хвилину!— думала княжна Марія.— І треба було його сестрі зід-мовити князеві Андрію!" — І в усьому цьому княжна Марія вбачала волю провидіння.

Враження, яке справила на Ростова княжна Марія, було дуже приємне. Коли він згадував про неї, йому ставало весело, і коли товариші, почувши про пригоду в Богучарові, що трапилася з ним, жартували з нього, що він, поїхавши за сіном, підчепив одну з найбагатших відданиць у Росії, Ростов сердився. Він сердився саме тому, що думка про одруження з приємною для нього, лагідною княжною Марією з величезним багатством, не раз проти його волі приходила йому в голову. Для себе особисто Микола не міг бажати дружини ліпшої за княжну Марію: одруження з нею зробило б щасливою графиню — його матір і поправило б справи його батька; і навіть—Микола počував це — зробило б щасливою княжну Марію.

А Соня? Він же дав їй слово! Ось тому Ростов сердився, коли йому жартома говорили про княжну Волконську.

XV

Прийнявши командування над арміями, Кутузов згадав про князя Андрія і надіслав йому наказ прибути до головної квартири.

Князь Андрій приїхав у Царево-Займище того самого дня і в ту саму пору дня, коли Кутузов робив перший огляд військ. Князь Андрій зупинився в селі біля попівського дому, де стояв екіпаж головнокомандуючого, і сів на лавочку коло воріт, чекаючи ясновельможного, як усі називали тепер Кутузова. На полі за селом лунали то звуки полкової музики, то рев величезної кількості голосів, що кричали "ура!" новому головнокомандуючому. Тут-таки біля воріт, кроків за десять від князя Андрія, користуючись з відсутності князя та з прекрасної погоди, стояли два денщики, кур'єр і дворецький. Чорнуватий, оброслий вусами та бакенбардами, маленький гусарський підполковник під'їхав до воріт і, глянувши на князя Андрія, спитав, чи тут стоїть ясновельможний і чи скоро він буде.

Князь Андрій сказав, що він не належить до штабу ясновельможного, він теж приїжджий. Гусарський підполковник звернувся до франтовитого денщика, і денщик головнокомандуючого сказав йому з тим особливим гордуванням, з яким говорять денщики головнокомандуючих з офіцерами:

— Що, ясновельможний? Мабуть, зараз буде. Вам чого?

Гусарський підполковник усміхнувся у вуса на тон денщика, зліз з коня, віддав його вістовому і підійшов до Волконського, злегка вклонившись йому. Волконський посунувся на лавці. Гусарський підполковник сів біля нього.

— Теж дожидаєтесь головнокомандуючого? — заговорив гусарський підполковник.— Кажуть, для всіх доступний, хвалити бога. А то з ковбасниками біда! Єрмолов не дарма в німці просився. Тепер, може, і росіянам говорити можна буде. А то казна-що робили. Все відступали, все відступали. Ви були в поході? — спитав він.

— Мав приємність,— відповів князь Андрій,— не тільки брати участь у відступі, але й втратити у цьому відступі все, що мав дорогого, не кажучи про маєтки і рідний дім... батька, який помер з горя. Я смоленський.

— А?.. Ви князь Волконський? Дуже радий познайомитись: підполковник Денисов, більш відомий під ім'ям Васьки,— сказав Денисов, потискаючи руку князеві Андрію і з особливо доброю увагою вглядаючись в обличчя Волконського.— Так, я чув,— сказав він співчутливо і, помовчавши трохи, заговорив далі: — От і скіфська війна. Це все добре, тільки не для тих, хто своїми боками відбуває. А ви — князь Андрій Волконський? — Він похитав головою.— Дуже радий, князю, дуже радий познайомитися,— додав він знову з сумовитою усмішкою, потискаючи йому руку.

Князь Андрій знав Денисова з Наташиних розповідей про її першого жениха. Цей спогад і солодко й боляче переніс його тепер до тих болісних відчуттів, про які він останнім часом давно вже не думав, але які все ж були в його душі. Останнім часом стільки інших і таких серйозних вражень, як залишення Смоленська, його приїзд до

Лисих Гір, недавня звістка про смерть батька,— стільки відчуттів він зазнав, що ці спогади вже давно не спадали йому на думку і, коли виникли, зовсім не так сильно вплинули на нього, як колись. І для Денисова та плетениця спогадів, що їх викликало ім'я Волконського, була далеким, поетичним минулим, коли він, після вечері і Наташиного співу, сам не знаючи як, освідчився п'ятнадцятилітній дівчинці. Він усміхнувся на спогади того часу і на свою любов до Наташі і зараз же перейшов до того, що пристрасно і виключно тепер цікавило його. Це був план кампанії, який він розробив, служивши під час відступу на аванпостах. Він подавав цей план Барклаю де-Толлі і тепер мав намір подати його Кутузову. План ґрунтувався на тому, що операційна лінія французів занадто розтягнена і що замість того, чи разом з тим, щоб діяти з фронту, перепиняючи шлях французам, треба діяти на їх сполучення. Він почав роз'яснювати свій план князеві Андрію.

— Вони не можуть вдержати всієї цієї лінії. Це неможливо, я ручуся, що прорву їх; дайте мені п'ятсот чоловік, і я розірву їх, це напевно! Одна система — партизанська.

Денисов встав і, жестикулюючи, викладав свій план Волконському. Серед його викладу вигуки армії, більш недоладні, більш розпросторені і злиті з музикою та піснями, залунали на місці огляду. На селі почувся тупіт і галас.

— Сам їде,— вигукнув козак, який стояв біля воріт,— їде!

Волконський і Денисов підійшли до воріт, біля яких стояла купка солдатів (почесний караул), і побачили Кутузова,— головнокомандуючий їхав вулицею верхи на невисокому гнідому конику. Величезний почет з генералів просувався за ним. Барклай їхав майже поруч; юрма офіцерів бігла за ними і круг них і кричала "ура!"

Поперед нього на подвір'я проїхали ад'ютанти. Кутузов, нетерпляче підштовхуючи свого коня, який інохіддю плив під тягарем його тіла, і раз у раз киваючи головою, прикладав руку до білого кавалергардського (з червоною околичкою і без козирка) кашкета, що був на ньому. Під'їхавши до почесного караулу — бравих гренадерів, здебільшого кавалерів, які віддавали йому честь, він з хвилину мовчки, уважно подивився на них начальницьким упертим поглядом і обернувся до юрми генералів та офіцерів, що стояли круг нього. Обличчя його раптом набрало тонкого виразу; він підняв плечі з жестом подиву.)

— І з такими бравими хлопцями все відступати й відступати!— сказав він.— Ну, до побачення, генерале,— додав він і рушив конем у ворота повз князя Андрія і Денисова.

— Ура! ура! ура! — кричали позад нього.

З того часу, як не бачив його князь Андрій, Кутузов ще потовщав, забрезк і заплив жиром. Але знайомі йому біле око, і шрам, і вираз втоми на його обличчі і в постаті були ті самі. Він був одягнений у мундирний сюртук (нагайка на тонкому пояску висіла через плече) і, важко розпливаючись і розгойдуючись, сидів на своєму живкому конику.

— Фю... фю... фю...— засвистав він ледве чутно, в'їжджаючи на подвір'я. На обличчі його виявлялась радість заспокоєння людини, яка має намір відпочити після представництва. Він вийняв ліву ногу зі стремена, перехилившись усім тілом і

скривившись від зусилля, ледве закинув її на сідло, сперся коліном, крекнув і спустився на руки козакам та ад'ютантам, які підтримували його.

Він опорядився, оглянувся своїми примруженими очима і, подивившись на князя Андрія, очевидно не впізнавши його, пішов своєю пірнаючою ходою до ґанку.

— Фю... фю... фю...— просвистав він і знову оглянувся на князя Андрія. Враження від обличчя князя Андрія лише через кілька секунд (як це часто буває у стариків) зв'язалося зі спогадом про його особу.

— А, здрастуй, князю, здрастуй, голубчику, ходім...—втом-ні

лено промовив він, оглядаючись, і важко зійшов на ґанок, який скрипів під його вагою. Він розстебнувся і сів на ослін, що стояв на ґанку.

— Ну, як батько?

— Вчора одержав звістку про його смерть,— коротко сказав князь Андрій.

Кутузов злякано-відкритими очима подивився на князя Андрія, потім скинув кашкета і перехрестився: "Царство йому небесне! Хай буде воля божа над усіма нами!" Він тяжко, всіма грудьми зітхнув і помовчав. "Я його любив і поважав і співчуваю тобі всією душею". Він обняв князя Андрія, притиснув його до своїх гладких грудей і довго не пускав від себе. Коли він пустив його, князь Андрій побачив, що розпливчасті губи в Кутузова тремтіли і на очах були сльози. Він зітхнув і взявся обома руками за ослін, щоб підвестися.

— Ходімо, ходімо до мене, поговоримо,— сказав він; але в цей час Денисов, який так само не торопів перед начальством, як і перед ворогом, незважаючи на те, що ад'ютанти біля ґанку сердитим шепотом зупиняли його, сміливо, бренькаючи шпорами по східцях, увійшов на ганок. Кутузов, залишивши руки спертими на ослін, незадоволено дивився на Денисова. Денисов, назвавши себе, сказав, що має повідомити його світлість про справу дуже важливу для блага вітчизни. Кутузов утомленим поглядом став дивитися на Денисова і, досадливим жестом прийнявши руки і склавши їх на животі, повторив: "Для блага вітчизни? Ну що таке? Говори". Денисов почервонів, як дівчина (так чудно було бачити краску на цьому вусатому, старому і п'яному обличчі), і сміливо почав викладати свій план рс-різання операційної лінії ворога між Смоленськом і Вязьмою. Денисов жив у тих краях і добре знав місцевість. План його здавався незаперечно хорошим, особливо тією силою переконання, що була в словах Денисова. Кутузов дивився собі на ноги і зрідка оглядався на подвір'я сусідньої хати, наче він чекав звідти чогось неприємного. З хати, на яку він дивився, справді під час промови Денисова вийшов генерал з портфелем під пахвою.

— Що? — серед викладу Денисова промовив Кутузов.— Уже готобі?

— Готовий, ваша світлість,— сказав генерал. Кутузов похитав головою, ніби кажучи: "як це все встигнути одній людині", і не переставав слухати Денисова.

— Даю чесне благородне слово російського офіцера,— казав Денисов,— що я розірву сполучення Наполеона.

— Тобі Кирило Андрійович Денисов, обер-інтендант, чим доводиться? — перебив

його Кутузов.

— Дядько рідний, ваша світлість.

— О! приятелями були,— весело сказав Кутузов.— Добре, добре, голубчику, залишайся тут при штабі, завтра поговоримо.— Кивнувши головою Денисову, він одвернувся і простягнув руку до паперів, що приніс йому Коновніцин.

— Чи не бажано вашій світлості піти в кімнати,— незадоволеним голосом сказав черговий генерал:—конче треба розглянути плани та підписати деякі папери.— Увійшовши з двір, ад'ютант повідомив, що в квартирі все готово. Але Кутузову, видно, хотілось увійти в кімнати вже вільним. Він скривився...

— Ні, скажи, голубчику, дати сюди столика, а я тут подивлюся,— сказав він.— Ти побудь тут,— додав він, звертаючись до князя Андрія. Князь Андрій zostався на ганку, слухаючи чергового генерала.

Під час доповіді князь Андрій чув з-за вхідних дверей жіночий шепіт і шелестіння жіночого шовкового вбрання. Кілька разів, глянувши в тому напрямі, він помічав за дверима, в рожевому платті і в ліловій шовковій хустині на голові, повну, рум'яну і вродливу жінку з блюдом, яка, очевидно, чекала, коли ввійде головнокомандуючий. Ад'ютант Кутузова пошепки пояснив князеві Андрію, що це господиня дому, попадає, і що вона має намір подати хліб-сіль його світлості. Чоловік її зустрів ясновельможного з хрестом у церкві, а вона вдома... "Дуже гарненька",— додав ад'ютант з усмішкою. Кутузов оглянувся на ці слова. Кутузов слухав доповідь чергового генерала (головною темою якої була критика позиції при Царево-Займищі) так само, як він слухав Денисова, так само, як він слухав сім років тому дебати Аустерліцької військової ради. Він, очевидно, слухав тільки тому, що в нього були вуха, які, хоч в одному з них був морський канат, не могли не чути; але очевидно було, що ніщо з того, що міг сказати йому черговий генерал, не могло не тільки здивувати чи зацікавити його, але що він знав заздалегідь усе, що йому скажуть, і слухав усе це тільки тому, що треба прослухати, як треба прослухати співи молебня. Все, що говорив Денисов, було слушне й розумне. Те, що говорив черговий генерал, було ще більш слушне й розумне, але очевидно було, що Кутузов з презирством ставився і до знання, і до розуму, і знав щось інше, що мало вирішити справу,— щось інше, незалежне від розуму і знання. Князь Андрій уважно стежив за виразом обличчя головнокомандуючого, і єдиний вираз, який він міг помітити в ньому, був вираз нудьги, цікавості до того, що означав жіночий шепіт за дверима, і бажання дотриматись пристойності. Очевидно було, що Кутузов ставився з презирством до розуму і до знання, і навіть до патріотичного почуття, яке виявляв Денисов, але ставлення це йшло не від розуму, не від почуття, не від знання (бо він і не намагався виявляти їх),— а від чогось іншого. Це було презирство його старості, його життєвого досвіду. Одно розпорядження, яке від себе в цю доповідь % вставив Кутузов, стосувалось мародерства російських військ.* Черговий генерал наприкінці доповіді подав ясновельможному на підпис папір про стягнення з армійських начальників, на просьбу поміщика, за скошений зелений овес.

Кутузов зацмокав губами і захитав головою, вислухавши цю справу.

— В піч... У вогонь! І раз назавжди кажу тобі, голубчику,— сказав він,— всі ці справи у вогонь. Нехай косять хліба і палять дрова на здоров'я. Я цього не наказую і не дозволяю, але й робити стягнення не можу. Без цього не можна. Ліс рубають— тріски летять.— Він глянув ще раз на папір.— О, акуратність німецька! — промовив він, хитаючи головою.

XVI

— Ну, тепер усе,— сказав Кутузов, підписуючи останній папір, і, важко підвівшись і розправляючи брижі своєї білої пухлої шиї, з повеселілим обличчям рушив до дверей.

Попада, спалахнувши всім обличчям, схопилася за блюдо, яке вона, хоч так довго готувалася, все ж не встигла подати вчасно. І низько вклонившись, вона піднесла його Кутузову.

Очі в Кутузова прищурились; він усміхнувся, взяв рукою її за підборіддя і сказав:

— І красуня яка! Спасибі, голубонько!

Він вийняв з кишені шароварів кілька золотих і поклав їй на блюдо.

— Ну що, як живеш? — сказав Кутузов, простуючи до приділеної йому кімнати. Попада, усміхаючись ямочками на рум'яному обличчі, пройшла за ним до світлиці. Ад'ютант вийшов до князя Андрія на ґанок і запросив його снідати; через півгодини князя Андрія покликали знову до Кутузова. Кутузов лежав у кріслі в тому ж розстебнутому сюртуку. Він тримав у руці французьку книжку і, коли увійшов князь Андрій, згорнув її, закривши ножем. Це були "Les chevaliers du Cygne" твір madame de Genlis², як побачив князь Андої на обкладинці.

— Ну, сідай, сідай тут, поговоримо,— сказав Кутузов.— Сумно, дуже сумно. Але пам'ятай, друже мій, що я тобі батько, другий батько...— Князь Андрій розповів Кутузову все, що він знав про смерть свого батька, і про те, що він бачив у Лисих Горах, проїжджаючи через них.

— До чого... до чого довели! — промовив раптом Кутузов схвильованим голосом, очевидно, ясно уявляючи собі з розповіді князя Андрія становище, в якому перебувала Росія.— Почекай-но, почекай тільки,— додав він із злосливим виразом обличчя і, мабуть, не бажаючи продовжувати розмови, що хвилювала його, сказав: — Я тебе викликав, щоб залишити при собі.

і "Рицарі Лебеда", * мадам де Жанліс,

— Дякую вашій світлості,— відповів князь Андрій,— але я боюсь, що непридатний більше для штабів,— сказав він з усмішкою, яку Кутузов помітив. Кутузов запитливо подивився на нього.— А головне,— додав князь Андрій,— я звик до полку, полюбив офіцерів, і люди мене, здається, полюбили. Мені б жаль було покинути полк. Коли я відмовляюся від честі бути при вас, то повірте...

Розумний, добрий і разом з тим тонко-глузливий вираз світився на пухлому обличчі Кутузова. Він перебив Волконського.

— Жалію, ти б мені потрібен був; але ти маєш рацію, маєш рацію. Нам не сюди людей треба. Порадників завжди багато, а людей нема. Не такі б полки були, якби всі порадики служили там, у полках, як ти. Я тебе з Аустерліца пам'ятаю... Пам'ятаю,

пам'ятаю, з прапором пам'ятаю,— сказав Кутузов, і радісна краска вдарила в обличчя князеві Андрію від цього спогаду. Кутузов притягнув його за руку, підставляючи йому щоку, і знову князь Андрій на очах у старого побачив сльози. Хоч князь Андрій і знав, що Кутузов був слабкий на сльози і що він особливо голубить його і жаліє, бажаючи виявити співчуття до його вграти, але князеві Андрію і радісним і втішним був цей спогад про Аус-терліц.

— Іди з богом своїм шляхом. Я знаю, твій шлях — це шлях честі.— Він помовчав.— Я жалкував, що тебе нема в Букарешті: мені послати треба було.— І, змінивши розмову, Кутузов почав говорити про турецьку війну та про укладений мир.— Так, немало докоряли мені,— сказав Кутузов,— і за війну і за мир... а все прийшло вчасно, tout vient à point à celui qui sait attendre¹. А й там порадників не менше було, ніж тут...— говорив він далі, повертаючись до порадників, які, видно, турбували його.— Ох, порадники, порадники! — сказав він.— Якби всіх слухати, ми б там у Туреччині і миру не уклали, та й війни не кінчили б. Усе аби скоріше, а скорі на довге виходить. Якби Каменський не помер, він би пропав. Він з тридцятьма тисячами штурмував фортеці. Взяти фортецю не важко, важко кампанію виграти. А для цього не треба штурмувати і атакувати, а треба терпіння і часу. Каменський на Рушук солдатів послав, а я їх самих (терпіння і час) посилав і взяв більше фортець, ніж Каменський, і конятину турків їсти примусив.— Він похитав головою.— І французи теж будуть! Вір моєму слову,— запалюючись, промовив Кутузов, ударяючи себе в груди,— будуть у мене конятину їсти! — І знову очі його залили сльозами.

— Однак треба ж буде прийняти бій? — сказав князь Андрій.

— Треба буде, якщо всі цього захочуть, нічого не вдієш... А вір, голубчику: нема сильніших за тих двох воїнів — терпіння і час; ті все зроблять, та порадники n'entendent pas de cette

¹ Усе приходить вчасно для того, хто вміє чекати.

oroille, voilà le mal¹. Одні хочуть, другі не хочуть. Що ж робити? — спитав він, очевидно чекаючи відповіді.— Так, що скажеш робити? — повторив він, і очі його блищали глибоким, розумним виразом.— Я тобі скажу, що робити, ^— промовив він, бо князь Андрій усе ж не відповів.— Я тобі скажу, що робити і що я роблю. Dans le doute, mon cher,— він помовчав,— abstiens toi²,— вимовив він спроквола.

— Ну, прощай, друже мій; пам'ятай, що я всією душею переживаю з тобою втрату і що я тобі не ясновельможний, не князь і не головнокомандуючий,— а я тобі батько. Коли чого треба, просто до мене. Прощай, голубчику.— Він знову обняв і поцілував його. І ще князь Андрій не встиг вийти у двері, як Кутузов заспокоєно зітхнув і взявся знову за незакінчений роман мадам Жанліс "Les chevaliers du Cygne".

Як і чому це сталося, князь Андрій не міг би ніяк пояснити; але по цьому побаченні з Кутузовим він повернувся до Свого полку заспокоєним щодо загального перебігу справи і щодо того, кому її довірено було. Чим більше він бачив відсутність усього особистого в цьому старику, в якому залишались наче самі звички пристрастей і замість розуму (який групує події і робить висновки) сама' здатність спокійного

споглядання розвитку подій, тим більш він був спокійний за те, що все буде так, як повинно бути. "У нього не буде нічого свого. Він нічого не придумає, нічого не розпочне,— думав князь Андрій,— але він усе вислухає, все запам'ятає, все поставить на своє місце, нічому корисному не перешкодить і нічого шкідливого не дозволить. Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його волю,— це неминучий хід подій, і він уміє бачити їх, уміє розуміти їх значення, і, зважаючи на це значення, вміє зрікатися участі в цих подіях, своєї особистої волі, спрямованої на інше. А головне,— думав князь Андрій,— чому віриш йому — це те, що він росіянин, незважаючи на роман Жанліс і французькі приказки; це те, що голос його затремтів, коли він сказав "До чого довели!", і що він захлипав, говорячи про те, що він "примусить їх їсти конятину". На цьому ж почутті, якого більш чи менш невиразно зазнавали всі, і ґрунтувалася та одностайність і те загальне схвалення, що супроводжували народне, суперечне придворним міркуванням, обрання Кутузова головнокомандуючим.

XVII

Після від'їзду государя з Москви московське життя погекло попереднім, звичайним порядком, і плин цього життя був такий звичний, що трудно було згадати про колишні дні патріотичного

1 цим вухом не чують,— ось що погано.

2 у сумніві, дорогий мій, утримуйся,

захвату та запалу, і трудно було вірити, що справді Росія в небезпеці і що члени Англійського клубу є разом з тим і сини вітчизни, готові для неї на всяку жертву. Одно, що нагадувало про загальний захоплено-патріотичний настрій, який панував під час перебування государя в Москві, була вимога пожертв людьми і грішми, які, тільки-но вони були зроблені, набрали законної, офіційної форми і здавалися неминучими.

З наближенням ворога до Москви погляд москвичів на своє становище не тільки не ставав серйознішим, а й навпаки, ставав ще легковажнішим, як це завжди буває з людьми, які спостерігають наближення великої небезпеки. Під час наближення небезпеки завжди два голоси однаково сильно говорять у душі людини: один вельми —розумно говорить про те, щоб людина обдумала саму властивість небезпеки і засоби для уникнення її; другий ще розумніше говорить, що занадто тяжко і боляче думати про небезпеку, тимчасом як передбачити все і врятуватись від загального ходу справ не властна людина, і тому краще одвернутися од тяжкого доти, поки воно не настало, і думати про приємне. На самоті людина здебільшого іде за першим голосом, а в товаристві, навпаки,— за другим. Так було й тепер з мешканцями Москви. Давно так не веселилися в Москві, як цього року.

Растопчинські афішки з зображенням вгорі шинку, шинкаря і московського міщанина Карпушки Чигіріна, який, бувши в ратниках і випивши похапцем зайвий шкалик, почув, начебто Бонапарт хоче йти на Москву, розсердився, вилаяв поганими словами всіх французів, вийшов з шинку і заговорив під орлом до натоєпу людей,— читалися і обмірковувались нарівні з останнім буріме Василя Львовича Пушкіна.

У клубі, в наріжній кімнаті, збиралися читати ці афіші, і деяким подобалось, як

Карпушка кепкував з французів, кажучи, що вони від капусти роздуються, від каші перелопаються, від борщу задихнуться, що вони всі карлики і що їх трьох одна оїсінка вилами закине. Деякі не схвалювали цього тону і казали, що це пошлість і глупота. Розповідали про те, що французів і навіть усіх іноземців Растопчин вислав з Москви, що між ними шпигуни та агенти Наполеона; але розповідали це переважно для того, щоб мати нагоду переказати дотепні слова, які сказав Растопчин, коли відправляв їх. Іноземців відправляли на барці в Нижній, і Растопчин сказав їм: "Rentrez en vous même, entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon"¹. Розповідали, що вже вислали з Москви всі присутствені місця і зараз же додавали жарт Шиншина, що за це одно Москва має бути вдячна Наполеону. Розповідали, що Мамонову його полк коштуватиме вісімсот тисяч, що Безухов ще більше витратив на

1 "Увійдіть самі в себе і в цей човен і подбайте, щоб цей човен не став для вас човном Харона".

своїх ратників, але що найкраще у вчинку Безухова те, що він сам одягнеться в мундир і поїде верхи перед полком і нічого не, братиме за місця з тих, що дивитимуться на нього.

— Ви нікого не милуєте,— сказала Жюлі Друбецька, збираючи і притискаючи купку наскубаної корпії тонкими пальцями, вкритими перснями.

Жюлі збиралася другого дня виїжджати з Москви і робила прощальний вечір.

— Безухов *est ridicule*¹, але він такий добрий, такий милий. Яке задоволення бути таким *caustique*?².

— Штраф!—сказав молодий чоловік в ополченському мундирі, якого Жюлі називала "mon chevalier"³ і який з нею разом їхав до Нижнього.

У товаристві Жюлі, як і в багатьох товариствах Москви, було вирішено розмовляти лише по-російському, і ті, що помилково вживали французькі слова, платили штраф на користь комітету пожертв.

— Другий штраф за галліцизм,— сказав російський письменник, який був у вітальні.— "Задоволення бути"— це не по-нашому.

— Ви нікого не милуєте,— говорила далі Жюлі до ополченця, не звертаючи уваги на зауваження літератора.— За *caustique* винна і плачу,— сказала вона,— а за задоволення сказати вам правду я ладна ще заплатити; за галліцизм не відповідаю,— звернулась вона до літератора:— у мене нема ні грошей, ні часу, як у князя Голіцина, взяти вчителя і вчитися по-російському. А, ось і він,— сказала Жюлі.— *Quand on...*⁴ Ні, ні,— звернулась вона до ополченця,— не піймаєте. Коли говорять про сонце — бачать його проміння,— промовила господиня, люб'язно усміхаючись до П'єра.— Ми щойно говорили про вас,— з властивою світським жінкам вільністю брехні сказала Жюлі.— Ми говорили, що ваш полк, певне, буде кращий за Мамоновський.

— Ой, не говоріть мені про мій полк.— відповів П'єр, цілуючи в руку господиню й сідаючи біля неї.— Він мені так набрид!

— Ви ж, певне, самі будете командувати ним?— спитала Жюлі, хитро і глузливо переглянувшись з ополченцем.

Ополченець у присутності П'єра був уже не такий caustique⁵, на обличчі його виявився подив з того, що означала усмішка Жюлі. Незважаючи на свою неуважність і добродушність, П'єр самою своєю особою відразу припиняв усякі спроби на глузування в його присутності.

— Ні,— сміючись, відповів П'єр, оглядаючи своє велике

1 смішний,

2 злоязиким?

8 "мій рицар" 4 Коли... 6 глузливий

огрядне тіло.— Французам занадто легко влучати в мене, та я й боюсь, що не вилізу на коня...

Серед осіб, яких було перебрано для теми розмови, товариство Жюлі натрапило на Ростових.

— Дуже, кажуть, погані справи їх,— сказала Жюлі.— І він такий безголовий — сам граф. Разумовські хотіли купити його дім і підмосковну, і все це тягнеться. Він дорожить.

— Ні, здається, цими днями відбудеться продаж,— сказав хтось.— Хоч тепер і нерозсудливо купувати що-небудь у Москві.

— Чому?— спитала Жюлі.— Невже ви думаєте, що є небезпека для Москви?

— Чому ж ви їдете?

— Я? От дивно. Я їду тому... ну, тому, що всі їдуть, і потім я не Іоанна д'Арк і не амазонка.

— Авжеж, ну певне,, дайте мені ще шматинок.

— Якщо він зуміє повести справи, він може заплатити всі борги,— говорив далі ополченець про Ростова.

— Добрий старик, але дуже raucge sire¹. І чого вони живуть так довго? Вони давно хотіли їхати в село. Наталі, здається, здорова тепер?— хитро усміхаючись, спитала П'єра Жюлі.

— Вони чекають на меншого сина,— сказав П'єр.— Він пішов у козаки Оболенського і поїхав до Білої Церкви. Там формується полк. А тепер вони перевели його в мій полк і чекають з дня на день. Граф давно хотів їхати, але графиня нізащо не погоджується виїхати з Москви, поки не приїде син.

— Я їх позавчора бачила у Архарових. Наталі знову покращала й повеселішала. Вона співала один романс. Як усе легко минає у деяких людей.

— Що минає?—незадоволено спитав П'єр. Жюлі усміхнулася.

— Ви знаєте, графе, що такі рицарі, як ви, бувають тільки в романах madame Suza².

— Який рицар? Чому?—червоніючи, спитав П'єр.

— Ну, годі-бо, дорогий графе, c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur³.

— Штраф! Штраф!—сказав ополченець.

— Ну, гаразд. Не можна говорити, яка нудьга! ,

— Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?⁴ — встаючи, спитав сердито П'єр.

— Годі-бо, графе. Ви знаєте!

— Нічого не знаю,— сказав П'єр.

— Я знаю, що ви "дружні були з Наталі, і тому... Ні, я завжди більш дружня з Вірою.

Cette chère Vera!6

1 КВОЛИЙ.

2 мадам Сюза.

3 це вся Москва знає. Далєбі, ви мене дивуєте

4 Що знає вся Москва? 6 Ця мила Віраї

— Non, madame!1,— говорив далі П'єр незадоволеним тоном.— Я зовсім не взяв на себе ролі рицаря Ростової, і я вже майже місяць не був у них. Але я не розумію жорстокості...

— Qui s'excuse—s'accuse2,—усміхаючись і махаючи корпією, сказала Жюлі і, щоб за нею залишалось останнє слово, зараз же змінила розмову.— Як вам подобається, я сьогодні взнала: сердешна Марі Волконська приїхала вчора в Москву. Ви чули, вона втратила батька?

— Невже! Де вона? Я б дуже бажав побачити її,—сказав П'єр.

— Я вчора провела з нею вечір. Вона сьогодні або завтра вранці їде в підмосковну з небожем.

— Ну, що вона, як?— спитав П'єр.

— Нічого, сумна. Але знаєте, хто її врятував? Це цілий роман. Nicolas Ростов. її оточили, хотіли вбити, поранили її людей. Він кинувся і врятував її...

— Ще роман,— сказав ополченець.— Просто виходить, що цю загальну втечу влаштовано для того, щоб усі старі відданиці йшли заміж Catiche— одна, княжна Волконська — друга.

— Ви знаєте, я справді думаю, що вона un petit peu amoureuse du feu ne hommp3

— Штраф! Штраф! Штраф!

— Але як же це по-нашому сказати?..

XVIII

Коли П'єр повернувся додому, йому подали дві принесені цього дня афіші Растопчина.

У першій говорилося про те, що чутка, ніби граф Растопчин заборонив виїзд з Москви — неправдива і що, навпаки, граф Растопчин радий, що з Москви виїжджають панії та купецькі жінки. "Менше страху, менше новин,— як говорилося в афіші,— але я життям відповідаю, що лиходій у Москві не буде". Ці слова вперше показали П'єру, що французи будуть у Москві. У другій афіші говорилося, що головна квартира наша у Вязьмі, що граф ітгенштейн переміг французів, але що оскільки жителі бажають озброїтися, то для них є приготована в арсеналі зброя: шаблі, пістолети, рушниці, які жителі можуть одержати по дешевій ціні. Тон афіш був уже не такий жартівливий, як у колишніх чигірінських розмовах. П'єр замислився над цими афішами. Очевидно, та страшна грозова хмара, якої він жадав усіма силами своєї душі і яка разом з тим викликала в нього мимовільний жах,— очевидно, хмара ця наближалася.

1 — Ні, добродійко.

2 — Хто просить пробачення, той обвинувачує себе, Г1 трошечки закохана в милодня.

"Стати на військову службу і їхати в армію чи дождатися?"— всоте питав себе П'єр. Він узяв колоду карт, що лежала в нього на столі, і почав розкладати пасьянс.

— Якщо вийде цей пасьянс,— казав він сам до себе, стасувавши колоду, тримаючи її в руці і дивлячись угору,— якщо вийде, то це означає... що означає?..— Він не встиг вирішити, що означає, як за дверима кабінету почувся голос старшої княжни, яка питала, чи можна ввійти.

— Тоді буде означати, що я повинен їхати в армію,— договорив собі П'єр.— Увійдіть, увійдіть,— додав він, звертаючись до княжни.

(Лише старша княжна, з довгою талією і скам'янілим обличчям, досі жила в П'єровому домі; дві менших повиходили заміж.)

— Пробачте, mon cousin, що я прийшла до вас,— сказала вона докірливо-схвильованим голосом.— Адже треба, нарешті, на що-небудь наважитись! Що ж це таке буде? Усі виїхали з Москви, і народ бунтує. Чого ж ми залишаємось?

— Навпаки, усе, здається, гаразд, ma cousine,— сказав П'єр з тією звичкою до жарту, яку П'єр, завжди ніяковіючи від своєї ролі благодійника перед княжною, засвоїв собі щодо неї.

— Так, це гаразд... добрий гаразд! Мені сьогодні Варвара Іванівна нарозповідала, як війська наші відзначаються. Це вже справді можна честі приписати. Та й народ зовсім збунтувався, слухати перестають; дівка моя, і та грубіянити стала. Так ось незабаром і нас бити почнуть. По вулицях ходити не можна. А головне, сьогодні-завтра французи будуть, чого ж нам чекати! Я про одно прошу, mon cousin,— сказала княжна,— накажіть одвезти мене до Петербурга: яка я не є, а під бонапартівською владою жити не можу.

— Та годі-бо, ma cousine, звідки ви черпасте свої відомості? Навпаки...

— Я вашому Наполеону не підкорюся. Інші як хочуть... Якщо ви не бажаєте цього зробити...

— Та я зроблю, я зараз накажу.

Княжні явно досадно було, що не було на кого сердитись. Вона, щось шепчучи, сіла на стілець.

— Але вам це неправильно доносять,— сказав П'єр.— В місті зовсім тихо, і небезпеки ніякої нема. Ось я щойно читав...— П'єр показав княжні афішки.— Граф пише, що він життям відповідає, що ворог не буде в Москві.

— Ах, цей ваш граф,— злобно заговорила княжна,— це лицемір, лиходій, який я сам настроїв народ бунтувати. Хіба не він писав у тих дурних афішах, що хоч би який там був, тягни його за чуба до розправи (і як по-дурному)! Хто візьме, каже, тому і честь і слава. От милими речами й добалакався. Варвара Іванівна казала, що народ мало не вбив її за те, що вона по-французькому заговорила...

— Та це ж так... Ви все до серця дуже приймаєте,— сказав П'єр і став розкладати

пасьянс.

Незважаючи на те, що пасьянс зійшовся, П'єр не поїхав у армію, а залишився в опустілій Москві, все з тією ж тривогою, нерішучістю, зі страхом і одночасно з радістю чекаючи чогось жахливого.

Другого дня надвечір княжна поїхала, і до П'єра приїхав його головноуправитель з вісткою, що грошей, яких він вимагає для обмундирування полку, не можна дістати, коли не продати одного маєтку. Головноуправитель взагалі ставив перед П'єром справу так, що всі ці затії з полком мали розорити його. П'єр ледве приховував усмішку, слухаючи управителя.

— Ну, продайте,— сказав він.— Що ж ти вдієш, я не можу відмовитись тепер!

Чим гірший був стан усяких справ, особливо його справ, тим П'єру було приємніше, тим очевидніше було, що катастрофа, якої він чекав, наближається. Уже нікого майже з П'єрових знайомих не було в місті. Жюлі виїхала, княжна Марія виїхала. З близьких знайомих лише Ростови залишались; але до них П'єр не їздив.

Цього дня П'єр, для того, щоб розважитися, поїхав у село Воронцово дивитися велику повітряну кулю, яку будував Леп-піх на погибель ворога, і пробну кулю, яку мали пустити завтра. Куля ця була ще не готова; але, як узнав П'єр, її будували з бажання государя. Государ так писав графові Растопчину про цю кулю:

"Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoïf pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-en-chef"¹.

Повертаючись додому з Воронцова і проїжджаючи Болотною площею, П'єр побачив натовп біля Лобного місця, зупинився і зліз з дροжки. Це була ексекція французького куховара, обвинуваченого у шпигунстві. Ексекція щойно закінчилась, і кат одв'язував від кобили товстого чоловіка з рудими бакенбардами, в зеленому камзолі і в синіх панчохах, який жалісно стогнав. Другий злочинець, худенький і блідий, стояв тут-таки. Обидва, судячи і по обличчях, були французи. Із зля-

1 "Тільки-но Леппіх буде готовий, підберіть екіпаж для його човна з вірних і розумних людей і пошліть кур'єра до генерала Кутузова, щоб попередити його. Я повідомив його про це. Вмовте, будь ласка, Леппіха, щоб він добре звернув увагу на те місце, де він спуститься вперше, щоб не помилитися і не потрапити до рук ворога. Конче треба, щоб вія погоджував свої порухи з порухами головнокомандуючого".

кано-хворобливим виглядом, подібним до того, що мав худий француз, П'єр проштовхався крізь натовп.

— Що це? Хто? За що? — питав він. Але увага натовпу — чиновників, міщан, купців, селян, жінок у салопах і в шубках— так жадібно була зосереджена на тому, що відбувалося на Лобному місці, що ніхто не відповів йому. Товстий чоловік підвівся, нахмурившись, знизав плечима і, очевидно, бажаючи виявити твердість, став, не

дивлячись круг себе, одягати камзол; але раптом губи його затремтіли, і він заплакав, сам сердячись на себе, як плачуть дорослі сангвінічні люди. Натовп голосно загомонів, як здалося ГГеру — для того, щоб заглушити в самому собі почуття жалості.

— Куховар чийсь князівський...

— Що, мусью, видно російський соус кислим французові вийшов... оскому набив,— сказав скривлений приказний, що стояв біля П'єра, тоді, як француз заплакав. Приказний оглянувся круг себе, очевидно чекаючи оцінки свого жарту. Деякі засміялися, деякі не переставали злякано дивитися на ката, який роздягав другого.

П'єр засопів носом, скривився і, швидко обернувшись, пішов-назад до дрожки, і все щось бурмотів сам до себе, йдучи і сідаючи. Протягом їзди він кілька разів здригався і скрикував так голосно, що кучер питав його:

— Що накажете?

— Куди ж ти їдеш? — крикнув П'єр на кучера, який виїжджав на Лубянку.

— До головнокомандуючого веліли,— відповів кучер.

— Дурень! тварюка! — вигукнув П'єр, лаючи свого кучера, що рідко з ним траплялося.— Додому я велів, і швидше їдь, бовдуре. Ще сьогодні треба виїхати,— сам до себе промовив П'єр.

П'єр, дивлячись* на покараного француза і на натовп круг Лобного місця, так остаточно вирішив, що не може більш залишатися в Москві і їде сьогодні ж в армію, що йому здавалося,, що або він' сказав це кучерові або кучер сам повинен був^ знати це.

Приїхавши додому, П'єр дав наказ своєму всезнаючому, все вміючому, відомому всій Москві кучерові Євстафійовичу про те, що він уночі їде в Можайськ до війська і щоб туди було вислано його верхові коні. Все це не можна було зробити того ж дня, і тому, як повідомив Євстафійович, П'єр мусив відкласти свій від'їзд до другого дня, щоб дати час підставним коням прибути на дорогу.

24 числа проясніло після поганої погоди, і цього дня по обіді П'єр виїхав з Москви. Вночі, перемінивши коней у Пер-хушкові, П'єр узнав, що цього вечора був великий бій. Розповідали, що тут, у Перхушкові, земля двигтіла від пострілів. На П'єрове запитання про те, хто переміг, ніхто не міг йому відповісти. (Це був бій 24 числа під Шевардіном.) На світанку П'єр під'їжджав до Можайська.

Всі будинки Можайська були зайняті постоем військ, і на заїжджому дворі, на якому П'єра зустріли його берейтор і кучер, у кімнатах не було місця: скрізь було повно офіцерів.

У Можайську і за Можайськом всюди стояли і йшли війська. З усіх боків видно було козаків, піших, кінних солдатів, фури, ящики, гармати. П'єр поспішав вперед, і що далі він од'їжджав від Москви і що глибше занурювався в це море військ, то більше його охоплювала тривога і незнайоме ще йому нове радісне почуття. Це було почуття, подібне до того, яке він спізнавав і в Слободському палаці під час приїзду государя,— почуття доконечної потреби вчинити щось і пожертвувати чимсь. Він почував тепер втіху від свідомості того, що все те, що становить щастя людей, вигоди життя, багатство, навіть "само життя, є дурниця, яку приємно відкинути перед лицем чогось...

Чого — П'єр не міг збагнути, та й не намагався усвідомити, для кого і для чого йому так особливо принадно пожертвувати всім. Його не цікавило, для чого він хоче жертвувати, але саме жертвування викликало в нього нове радісне почуття.

XIX

24-го був бій коло Шевардінського редуту, 25-го не було жодного пострілу ні з того, ні з цього боку, 26-го стався Бородінський бій.

Для чого і як було дано і прийнято бої коло Шевардіна і коло Бородіна? Для чого було дано Бородінський бій? Ні для французів, ні для росіян у ньому не було ані найменшої рації. Результатом найближчим було і мало бути — для росіян те, що ми наблизились до загибелі Москви (цього ми боялися найбільше в світі), а для французів те, що вони наблизились до загибелі всієї армії (цього вони теж боялися найбільше в світі). Результат цей був тоді ж таки цілком очевидний, а тимчасом Наполеон дав, а Кутузов прийняв цей бій.

Якби полководці керувалися розумними причинами, здавалось, як ясно мало бути для Наполеона, що, зайшовши за дві тисячі верст і приймаючи бій з імовірністю втрати чверті армії, він ішов на певну загибель; і так само ясно мало бути Кутузову, що, приймаючи бій і теж ризкуючи вгратити чверть армії, він напевно втрачає Москву. Для Куту, ова це було математично ясно, як ясно те, що коли шашок у мене менше на одну і я буду мінятися, то напевне програю і тому не повинен мінятися.

Коли у супротивника шістнадцять шашок, а в мене чотирнадцять, то я тільки на одну восьму слабший за нього, а коли я поміняюся тринадцятьма шашками, то він буде втричі сильніший за мене.

До Бородінського бою наші сили приблизно відносились до французьких як п'ять до шести, а після бою як один до двох, тобто до бою сто тисяч до ста двадцяти, а після бою п'ятдесят до ста. І разом з тим розумний і досвідчений Кутузов прийняв бій. А Наполеон, геніальний полководець, як його називають, дав бій, втрачаючи чверть армії і ще більш розтягаючи свою лінію. Коли скажуть, що, захопивши Москву, він думав, як захопленням Відня, кінчити кампанію, то проти цього є багато доказів. Самі історики Наполеона розповідають, що ще від Смоленська він хотів зупинитися, знав небезпеку свого розтягнутого положення і знав, що захоплення Москви не буде кінцем кампанії, бо від Смоленська він бачив, у якому стані залишались йому російські міста, і не одержав жодної відповіді на свої неодноразові заяви про бажання провадити переговори.

Даючи і приймаючи Бородінський бій, Кутузов і Наполеон повелися мимовільно і неусвідомлено. А історики під факти, що сталися, вже потім підвели хитромудрі докази передбачення і геніальності полководців, які з усіх мимовільних знарядь світових подій були найбільш рабськими і мимовільними діями.

Древні залишили нам зразки героїчних поем, в яких герої являють собою весь інтерес історії, і ми все ще не можемо звикнути до того, що для нашого людського часу історія такого роду не має смислу.

На друге запитання: як дано було бої Бородінський і Шевардінський, який

передував йому,— існує так само дуже виразне і всім відоме, цілком хибне уявлення. Всі історики описують бій так:

Російська армія, начебто, у відступі своєму від Смоленська відшукувала собі найкращу позицію для генерального бою, і таку позицію було знайдено, начебто, коло Бородіна.

Росіяни, начебто, укріпили заздалегідь цю позицію, ліворуч від дороги (з Москви до Смоленська), під прямим майже кутом до неї, від Бородіна до Утиці, на тому самому місці, де відбувся бій.

Перед цією позицією,, начебто, було виставлено для споете-реження за ворогом укріплений передовий пост на Шевардін-ському кургані. 24-го, начебто, Наполеон атакував передовий пост і взяв його; а 26-го атакував усю російську армію, що стояла на позиції на Бородінському полі.

Так говориться в історіях, і все це зовсім неправильно, в чому легко переконається кожен, хто захоче вникнути в суть справи.

Росіяни не відшукували кращої позиції, а, навпаки, у відступі своєму пройшли багато позицій, що були кращі за Бородінську. Вони не зупинилися на жодній з цих позицій: і тому, що Кутузов не хотів прийняти позиції, яку обрав не він, і тому, що вимога народної битви ще недостатньо сильно виявилась, і тому, що не підійшов ще Милорадович з ополченням, і ще з багатьох причин, яких не можна перелічити. Факт той — що попередні позиції були міцніші і що Бородінська позиція (та, на якій дано бій) не тільки не міцна, але й зовсім не є будь-чому більш позицією, ніж усяке інше місце в Російській імперії, на яке, гадаючи, показали б шпилькою на карті.

Росіяни не тільки не укріплювали позиції Бородінського поля ліворуч під прямим кутом від дороги (тобто того місця, на якому відбувся бій), але й ніколи до 25 серпня 1812 року не думали про те, щоб бій міг статися на цьому місці. Цьому є доказом, по-перше, те, що не тільки 25-го не було на цьому місці укріплень, але що, початі 25 числа, вони не були закінчені і 26-го; по-друге, доказом є положення Шевардінського редуту: Шевардінський редут, перед тією позицією, на якій прийнято бій, не становить ніякої вигоди. Для чого був міцніше за всі інші пункти укріплений цей редут? І для чого, захищаючи його 24 числа до пізньої ночі, було вичерпано всі зусилля і втрачено шість тисяч чоловік? Для спостереження за ворогом досить було козачого роз'їзду. По-третє, доказом того, що позиції, на якій відбувся бій, не було передбачено і що Шевардінський редут не був передовим пунктом цієї позиції, є те, що Барклай де-Толлі і Багратіон до 25 числа були переконані, що Шевардінський редут є лівим флангом позиції і що сам Кутузов у донесенні своєму, писаному зопалу після бою, називає Шевардінський редут лівим флангом позиції. Уже значно пізніше, коли писались по свободі донесення про Бородінський бій, було (певне, для виправдання помилок головнокомандуючого, який має бути непогрішним) видумано те неправдиве і чудне твердження, начебто Шевардінський редут правив за передовий пост (тимчасом, як це був лише укріплений пункт лівого флангу) і начебто Бородінський бій ми прийняли на укріплений і заздалегідь обраній позиції, тимчасом, як він відбувся на зовсім непередбаченому і

майже неукріпленому місці.

А справа, очевидно, була так: позицію було обрано по річці Колочі, яка перетинає великий шлях не під прямим, а під гострим кутом, так що лівий фланг був у Шевардіні, правий біля селища Нового і центр у Бородіні, коло злиття річок Колочі і Войни. Позиція ця, під прикриттям річки Колочі, для армії, що має за мету зупинення ворога, який просувається Смоленським шляхом до Москви, очевидна для кожного, хто подивиться на Бородінське поле, забувши про те, як стався бій.

Наполеон, виїхавши 24-го до Валуєва, не побачив (як говориться в історіях) позиції росіян від Утиці до Бородіна (він не міг побачити цієї позиції, бо її не було) і не побачив передового поста російської армії, а натрапив, переслідуючи російський ар'єргард, на лівий фланг позиції росіян, на Шевардінський редут і несподівано для росіян перевів війська через Колочу. І росіяни, не встигнувши вступити в генеральний бій, відступили своїм лівим крилом з позиції, яку вони мали намір зайняти, і зайняли нову позицію, яку було не передбачено і не укріплено. Перейшовши на лівий бік Колочі, ліворуч від шляху, Наполеон пересунув усю майбутню битву вліво (з боку росіян) і переніс її в поле між Утицею, Семеновським та Бородіном (у це поле, яке не має в собі нічого більш вигідного для позиції, ніж усяке інше поле в Росії), і на цьому полі відбулася вся битва 26 числа. У грубій формі план гаданого бою і того бою, що відбувся, буде такий:

Якби Наполеон не виїхав-увечері 24 числа й на Колочу і не звелів зараз же увечері атакувати редут, а почав би атаку другого дня вранці, то ніхто не мав би сумніву в тому, що Шевардінський редут був лівим флангом нашої позиції; і битва відбулася б так, як ми того чекали. В такому разі ми, певне, ще упертіше захищали б Шевардінський редут, наш лівий фланг; атакували б Наполеона в центрі або з правого боку, і 24-го відбувся б генеральний бій на тій позиції, яку було укріплено і передбачено. Але через те, що атаку на наш лівий фланг було зроблено увечері, слідом за відступом нашого ар'єргарду, тобто безпосередньо після бою під Грідневою, і через те, що російські воєначальники не хотіли чи не встигли почати тоді ж 24-го увечері генерального бою, то перша і головна дія Бородінського бою була програна ще 24 числа і, очевидно, вела до програшу > того, що його було дано 26 числа.

Після втрати Шевардінського редуту на ранок 25 числа ми залишились без позиції на лівому фланзі і були вимушені відігнути наше ліве крило й поспішно укріплювати його де попало.

Та мало того, що 26 серпня російські війська стояли тільки під захистом слабких, незакінчених укріплень.— невігода цього положення збільшилася ще тим, що російські воєначальники, не визнавши факту, що остаточно стався (втрати позиції на лівому фланзі і перенесення всього майбутнього поля бою вліво), залишались на своїй розтягнутій позиції від села Нового до Утиці і внаслідок того мусили пересувати свої війська під час бою з правого боку на лівий. Таким чином за весь час бою росіяни мали проти всієї французької армії, спрямованої на наше ліве крило, вдвічі слабші сили. (Дії Понятовського проти Утиці і Уварова на правому фланзі французів становили окремі від розвитку битви дії.)

Отже, Бородинський бій стався зовсім не так, як (намагаючись приховати помилки наших воєначальників і внаслідок того применшуючи славу російського війська і народу) описують його. Бородинський бій не відбувся на обраній і укріпленій позиції при трохи лише слабших силах на боці росіян; Бородинський бій росіяни приймали внаслідок втрати Шевардінського редуту на відкритій, майже неукріпленій місцевості з силами вдвічі слабшими проти французів, тобто в таких умовах, у яких не тільки немислимо було битися десять годин і зробити бій невиразним, але й немислимо було вдержати протягом трьох годин армію від цілковитого розгрому і втечі.

XX

25-го вранці П'єр виїжджав з Можайська. На крутому і кривулястому спуску з величезної гори, що вів з міста повз собор, який стояв на горі з правого боку і в якому правилося і дзвонили в усі дзвони, П'єр виліз з екіпажа і пішов пішки. За ним спускався по горі якийсь кінний полк зі співаками попереду. Назустріч йому піднімалася валка возів з пораненими в учорашньому бою. Возії-селяни кричали на коней і стьобали їх батогами, перебігаючи з одного боку на другий. Еози, на яких лежали і сиділи по три та по чотири поранених солдати, стрибали по накиданому камінні, що. правило за брук на крутому узвозі. Поранені, обв'язані ганчірками, бліді, з підібраними губами й насупленими бровами, тримаючись за полудрабки, підстрибували і штовхалися на возах. Усі майже з наївною дитячою цікавістю дивилися на П'єрів білий капелюх і зелений фрак.

П'єрів кучер сердито кричав на обоз поранених, щоб вони трималися одного боку. Кавалерійський полк з піснями, спускаючись з гори, насунувся на П'єрову дрожку і не давав місця проїхати. П'єр зупинився, притиснувшись до краю скопаної в горі дороги. З-за укосу гори сонце не сягало в заглибину дороги, тут було холодно, сиро; над головою у П'єра був яскравий серпневий ранок, і весело дзвонили в усі дзвони. Одна підвода з пораненими зупинилася край дороги* біля самого П'єра. Возій у личаках, задихавшись, підбіг до свого воза, поклав камінь під задні, без шин, колеса і став поправляти шлею на своїй конячині" яка зупинилася.

Один поранений старий солдат з підв'язаною рукою, ідучи за возом, узявся за нього здоровою рукою і оглянувся на П'єра.

— Що,, земляче, тут покладуть нас, чи як? А мо, до Москви?— спитав він.

П'єр так замислився, що не розібрав запитання. Він дивився то на кавалерійський полк, який зустрівся тепер з валкою поранених, то на той віз, біля якого він стояв і на якому сиділи двоє поранених і лежав один. Один з солдатів, що сиділи на возі, був, мабуть, поранений у щок. Еся голова його була обв'язана ганчірками, і одну щок роздуло завбільшки в дитячу голову. Рот і ніс йому скривило набік. Цей солдат дивився на собор і хрестився. Другий, молодий хлопчина, рекрут, білявий і білий, ніби зовсім без крові в тонкому обличчі, з застиглою доброю усмішкою дивився на П'єра; третій лежав ниць, і його обличчя не було видно. Кавалеристи-співаки проходили над самим возом.

— Ах, запропала... да ежова голова... Да на чужой стороне живучи...— виспівували

вони танцювальну солдатську пісню. Ніби вторуючи їм, але в іншому характері веселощів, перебивались у вишині металічні звуки дзвонів. І, ще в іншому характері веселощів, обливало вершину протилежного укусу гаряче сонячне проміння. Але під укосом, біля воза з пораненими, коло захеканої конячини, біля якої стояв П'єр, було сиро, похмуро і сумно.

Солдат з розпухлою щокою сердито дивився на співаків-ка-валеристів.

— Ох, франтики! — промовив він докірливо.

— Нині не то що солдатів, а й дядьків бачив! Селян і тих гонять,— сказав, журно усміхаючись, солдат, що стояв за возом, звертаючись до П'єра.— Нині не розбирають... Усім народом навалитись хочуть; одно слово — Москва. Один* кінець зро-

•бити хочуть.— Хоч неясні були солдатові слова, П'єр зрозумів усе, що він хотів сказати, і схвально кивнув головою.

Дорога розчистилась, і П'єр зійшов з гори і поїхав далі.

П'єр їхав, оглядаючись на обидва боки дороги, відшукуючи знайомі обличчя і скрізь зустрічаючи лише незнайомі обличчя •військових різного роду військ, які однаково здивовано дивилися на його білий капелюх і зелений фрак.

Проїхавши версти —з чотири, він зустрів першого знайомого і радісно звернувся до нього. Знайомий цей був один з начальствуючих у армії лікарів. Він у бричці їхав назустріч П'єру, сидючи поруч з молодим лікарем, і, впізнавши П'єра, сказав своєму козакові, що сидів на козлах за кучера, зупинитися.

— Граф! Ваше сіятельство, ви як тут? — спитав лікар.

— Та от хотілось подивитися...

— Так, так, буде що подивитися.

П'єр зліз і, зупинившись, розговорився з лікарем, пояснюючи йому свій намір брати участь у бою.

Лікар порадив Безухову звернутись просто до ясновельможного.

— Чого ж вам бозна-де перебувати під час бою, у невідомості,— сказав він, переглянувшись із своїм молодим товаришем.— А ясновельможний усе ж знає вас і прийме ласкаво. Так, батечку, і зробіть,— сказав лікар.

Здавалось, лікар був утомлений і поспішав.

— То ви думаєте... А я ще хотів спитати вас, де ж сама по— * зиція? — сказав П'єр.

— Позиція?— перепитав лікар.— Це вже не мій фах. Проїдете Татаринову, там щось багато копають. Там на курган зійдете, звідти видно,— сказав лікар.

— І видно звідти?... Якби ви...

Але лікар перебив його і поступився до брички.

— Я б вас провів, та, їй-богу,— от (лікар показав на горло),— мчу до корпусного командира. Таж у нас як?.. Ви знаєте, графе, завтра бій; на сто тисяч війська малим числом двадцять тисяч поранених рахувати треба; а в нас ні "ош, ні ліжок, ні фельдшерів, ні лікарів на шість тисяч нема. Десять тисяч возів є, але ж треба й іншого; як хочеш, так і роби.

Ця чудна думка, що серед тих тисяч людей, живих, здорових, молодих і старих, які

з веселим подивом дивились на його капелюх, було, напевно, двадцять тисяч приречених на рани і смерть (можливо, ті самі, яких він бачив),— вразила П'єра.

"Вони, можливо, помруть завтра, нащо ж вони думають про що-небудь інше, крім смерті?" — І йому раптом, за якимсь таємним зв'язком думок, виразно уявився спуск з Можайської гори, вози з пораненими, дзвін, скісне проміння сонця і пісня кавалеристів.

"Кавалеристи йдуть на битву і зустрічають поранених, і ні на хвилину не замислюються над тим, що їх чекає, а йдуть мимо

і підморгують пораненим. А з цих усіх двадцять тисяч приречено на смерть, а вони дивуються з мого капелюха! Чудно!" — думав П'єр, простуючи далі до Татаринової.

Біля поміщицького дому, на лівому боці дороги, стояли екіпажі, фургони, юрми денщиків і вартові. Тут зупинився ясновельможний. Але в той час, як приїхав П'єр, його не було, і майже нікого не було зі штабних. Усі були на молебстві. П'єр поїхав уперед до Горок.

Виїхавши на гору і в'їхавши в невеличку вулицю села, П'єр вперше побачив селян-ополченців з хрестами на шапках і в білих сорочках, які з голосним гомоном і реготом, збуджені і спітнілі, щось робили праворуч від дороги на величезному кургані, оброслому, травою.

Одні з них копали заступами гору, другі возили тачками по дошках землю, треті стояли, нічого не роблячи.

Два офіцери стояли на кургані, розпоряджаючись ними. Побачивши цих селян, що очевидно забавлялися ще своїм новим військовим станом, П'єр знову згадав поранених солдатів у Мо-жайську, і йому стало зрозумілим те, що хотів висловити солдат, кажучи, що всім народом навалитись хочуть. Вигляд цих бородатих селян за працею на полі бою, з їх чудними незграбними чобітьми, з їх пітними шиями і в декого розстебнутими косими комірами сорочок, з-під яких видно було засмаглі кістки ключиць, вплинув на П'єра сильніше, ніж усе те, що він бачив і чув *досі про урочистість і значущість цієї хвилини.

XXI

П'єр вийшов з екіпажа і повз працюючих ополченців зійшов на той курган, з якого, як сказав йому лікар, було видно поле бою.

Була одинадцята година ранку. Сонце стояло трохи ліворуч і ззаду П'єра і яскраво осявало крізь чисте, рідке повітря величезну панораму; вона амфітеатром відкривалася перед ним по місцевості, яка піднімалася вдалину.

Вгору і вліво по цьому амфітеатру, перетинаючи його, звивався великий Смоленський шлях, проходячи через село з білою церквою, що лежало за п'ятсот кроків спереду Кургана і нижче від нього (це було Бородіно). Шлях переходив біля села через міст і через спуски та підйоми звивався все вище й вище до селища Валуєво, що виднілося верст за шість (в ньому стояв тепер Наполеон). За Валуєвим шлях зникав у лісі, що жовтів на обрії. В лісі цьому, березовому і ялиновому, праворуч від напряму шляху, блищав на сонці далекий хрест і дзвіниця Коло-цького монастиря. По всій цій

синій далині, праворуч і ліворуч від лісу і шляху, в різних місцях диміли вогнища і видно було невиразні маси військ наших і ворожих. Праворуч, по течії річок Колочі і Москви, місцевість була ущелиста і гориста. Між ущелинами вдалині виднілись села Беззубово, Захар'їно. Ліворуч місцевість була рівніша, були лани з хлібом і диміло одно спалене село — Семеновське.

Все, що бачив П'єр праворуч і ліворуч, було таке невизначене, що ні лівий ні правий бік поля не відповідав повністю його уявленню. Скрізь було не поле бою, яке він сподівався бачити, а лани, галявини, війська, ліси, дими вогнищ, села, кургани, струмки; і хоч як приглядався П'єр, він у цій живій місцевості не міг знайти позиції і не міг навіть відрізнити наших військ від ворожих.

"Треба спитати обізнаного",— подумав він, і звернувся до офіцера, який з цікавістю дивився на його невійськову, величезну постать.

— Дозвольте спитати,— звернувся П'єр до офіцера,— це яке село спереду?

— Бурдіно чи як? — сказав офіцер, з запитанням звертаючись до свого товариша.

— Бородіно,— виправляючи, відповів другий.

Офіцер, як видно, задоволений з нагоди поговорити, поступився до П'єра.

— Там наші? — спитав П'єр.

— Так, а он далі і французи,— сказав офіцер.— Он вони, он видно.

— Де? Де? — спитав П'єр.

— Простим оком видно. Та он! — офіцер показав рукою на дими ліворуч за річкою, і на обличчі в нього з'явився той строгий і серйозний вираз, що його П'єр бачив на багатьох обличчях у зустрічних.

— Ах, це французи! А там?..— П'єр показав ліворуч на курган, біля якого видно було війська.

— Це наші.

— Ах, наші! А там?..— П'єр показав — на другий далекий курган з великим деревом, біля села, що виднілося в ущелині, коло якого теж диміли вогнища і чорніло щось.

— Це знову він,— сказав офіцер. (Це був Шевардінський редут.) — Вчора було наше, а тепер його.

л— То як же наша позиція?

— Позиція? — сказав офіцер, задоволено усміхаючись.— Я це можу розповісти вам ясно, бо я майже всі укріплення наші будував. Бачите, центр наш у Бородіні, ось тут.— Він показав на село з білою церквою, що була спереду.— Тут переправа через Колочу. Ось тут, бачите, де ще в низочку покоси сіна лежать, отут і міст. Це наш центр. Правий фланг наш онде (він показав круто праворуч, далеко в ущелину), там Москва-ріка, і там ми три дуже сильних редуту збудували. Лівий фланг...—

тут офіцер зупинився.— Бачите, це трудно вам пояснити... Вчора лівий фланг наш був он там, у Шевардіні, он, бачите, де дуб; а тепер ми віднесли назад ліве крило, тепер он, он — бачите село і дим? — це Семеновське, та ось тут,— він показав на курган Раєвського.— Тільки навряд чи буде тут бій. Що він перевів сюди війська, це обман; він, певне, обійде з правого боку від Москви. Ну, та хоч би там де, багатьох завтра не

долічимося! — сказав офіцер.

Старий унтер-офіцер, підійшовши до офіцера під час його розповіді, мовчки чекав, коли договорить його начальник; але в цьому місці він, очевидно незадоволений з офіцерових слів, перебив його.

— За турами їхати треба,— сказав він строго.

Офіцер наче збентежився, наче він зрозумів, що можна думати про те, чи багатьох не долічаться завтра, але не слід говорити про це.

— Авжеж, посилай третю роту знову,— поспішно сказав офіцер.

— А ви ж хто, не з лікарів?

— Ні, я так,— відповів П'єр. І П'єр пішов з гори знову повз ополченців. г

— Ах, прокляті! — промовив, ідучи за ним, офіцер, затискаючи носа і пробігаючи повз працюючих.

— Ось вони!.. Несуть, ідуть... Ось вона... зараз увійдуть...— загомоніли раптом голоси, і офіцери, солдати й ополченці "побігли вперед дорогою.

З-під гори від Бородіна піднімався хресний хід. Попереду всіх курним шляхом струнко ішла піхота із знятими ківерами і рушницями, опущеними донизу. Позад піхоти чутно було церковний спів.

Випереджаючи П'єра, без шапок бігли назустріч процесії солдати та ополченці.

— Матінку несуть! Заступницю!.. Іверську!..

— Смоленську матінку,— виправив другий.

Ополченці — і ті, що були в селі, і ті, що працювали на батареї,— покидавши лопати, побігли назустріч хресному ходові. За батальйоном ішли курним шляхом священики в ризах, один старенький у клобуку з причтом і півчими. За ними солдати і офіцери несли великого, з чорним ликом в оправі, образа. Це був образ, вивезений зі Смоленська; з того часу його возили за армією. За образом, круг нього, поперед нього, з усіх боків ішли, бігли і кланялися в землю з непокритими головами юрми військових.

Вийшовши на гору, люди з образом зупинилися; ті, що тримали образа на рушниках, змінились, дяки запалили знову кадила, і почався молебень. Гаряче проміння сонця било прямовисно згори; легенький, свіжий вітрець грався волоссям відкритих голів і стрічками, якими було вбрано образ; спів неголосно лунав під відкритим небом. Величезний натовп офіцерів, солдатів, ополченців з непокритими головами оточував образ. Позад священика і дяка, на очищеному місці, стояли чиновні люди. Один лисий генерал з Георгієм на шиї стояв просто за спиною священика і, не хрестячись (очевидно, німець), терпляче ждав кінця молебня, який він вважав за потрібне вислухати, певно, для піднесення патріотизму російського народу. Другий генерал стояв у войовничій позі і потрушував рукою перед грудьми, оглядаючись круг себе. У цьому чиновному гуртку П'єр, стоячи в натовпі селян, впізнав деяких знайомих; але він не дивився на них: вся увага його була заповнена серйозним виразом облич у цьому натовпі солдатів та ополченців, які одно-макітно-жадібно дивились на образ. Як тільки потомлені дяки (співаючи двадцятий молебень) починали ліниво і звично співати: "Спаси од бід раби твоя, богородице", і священик та дякон підхоплювали:

"Яко всі по бозі к тобі прибігаєм, яко нерушимій стіні і предстательству",— на всіх обличчях спалахував знову той самий вираз свідомості того, що настає урочиста хвилина, вираз, який він бачив під горою в Можайську і уривками на багатьох обличчях, бачених цього ранку; і частіше опускались голови, стріпувалось волосся і чутно було зіїхання й удари хрестів по грудях.

Натовп, що оточував образа, раптом розкрився і натиснув на П'єра. Хтось, певно, дуже важна особа, судячи по поспішності, з якою перед ним розступалися, підходив до образа.

Це був Кутузов. Він об'їжджав позицію і, повертаючись до Татаринової, підійшов до молебня. П'єр одразу впізнав Кутузова по його особливій, відмінній від усіх постаті.

У довгому сюртуку на величезному товщиною тілі, з сутулуватою спиною, з непокритою білою головою і з витеклим білим оком на оплилому обличчі, Кутузов увійшов своєю пірнаючою, розгойданою ходою в коло і зупинився позад священника. Він перехрестився звичним жестом, дістав рукою до землі і, важко зітхнувши, опустив свою сиву голову. За Кутузовим був Беніг-сен і почет. Незважаючи на присутність головнокомандуючого, на якого звернули увагу всі вищі чини, ополченці і солдати не дивились на нього і не переставали молитися.

Коли кінчився молебен, Кутузов підійшов до образа, важко став навколішки, вклоняючись до землі, і довго намагався і не міг встати від важкості та кволості. Сива голова його сіпалася від зусиль. Нарешті він підвівся і, по-дитячому наївно витягаючи губи, поцілував образа і знову вклонився, доторкнувшись рукою до землі. Генералітет наслідував його приклад; потім офіцери, і за ними, тиснувши один одного, топчучись, пихкаючи і штовхаючись, зі схвильованими обличчями посунули солдати та ополченці.

Похитуючись від тисняви, що охопила його, П'єр оглядався круг себе.

— Графе, Петре Кириловичу! Ви як тут?— сказав чийсь голос. П'єр оглянувся.

Борис Друбецькой, обчищаючи рукою коліна, які він забруднив (певне, теж цілував образа), усміхаючись підходив до П'єра. Борис був одягнений елегантно, з відтінком похідної войовничості. На ньому був довгий сюртук і нагайка через плече, так само, як у Кутузова.

Кутузов тимчасом підійшов до села і сів у тіні найближчої хати на ослін, якого бігом приніс один козак, а другий поспішно накрив килимком. Величезний блискучий почет оточив головнокомандуючого.

Образ рушив далі у супроводі натовпу. П'єр кроків за тридцять від Кутузова зупинився, розмовляючи з Борисом.

П'єр пояснив свій намір брати участь у бою і оглянути позицію.

— Ось як зробіть,— сказав Борис.— Je vous ferai les honneurs du camp¹. Найкраще ви побачите все звідти, де буде граф Бенігсен. Я ж при ньому. Я його повідомлю. А якщо хочете об'їхати позицію, то їдьте з нами: ми зараз їдемо на лівий фланг. А потім повернемось і, зробіть ласку, ночуйте в мене, і в карти пограємо. Ви ж знайомі з Дмитром Сергійовичем? Він ось тут стоїть,— він показав третій будинок у Горках.

— Але мені б хотілося бачити правий фланг; кажуть, він дуже міцний,— сказав

П'єр.— Я б хотів проїхати від "Москви-ріки по всій позиції.

— Ну, це згодом можете, а головний — лівий фланг...

— Так, так. А де полк князя Волконського, не можете ви показати мені? — спитав П'єр.

— Андрія Миколайовича? Ми повз нього проїдемо, я вас проведу до нього.

— А як же лівий фланг?— спитав П'єр.

— Правду вам кажучи, *entre nous*², лівий фланг наш бозна в якому стані,— сказав Борис, довірливо стишуючи голос,— граф Бенігсен зовсім не те передбачав. Він передбачав укріпити он той курган, зовсім не так... але,— Борис знизав плечима, — ясновельможний не захотів, чи йому наговорили. Адже...— І Борис не доказав, бо в цей час до П'єра підійшов Кайсаров, ад'ютант Кутузова.— А! Паїсій Сергійович,— сказав Борис, з вільною усмішкою звертаючись до Кайсарова.— А я ось

1 Я вас вгощатиму табором. * між нами,

намагаюся пояснити графові позицію. Дивно, як міг ясновельможний так вірно вгадати задуми французіві

— Ви про лівий фланг?— сказав Кайсаров.

— Авжеж, іменно. Лівий фланг наш тепер дуже, дуже міцний. Незважаючи на те, що Кутузов виганяв зайвих зі штабу,

Борис після змін, що їх ввів головнокомандуючий, зумів втриматися при головній квартирі. Борис влаштувався до графа Бенігсена. Граф Бенігсен, як і всі люди, при яких перебував Борис, вважав молодого князя Друбецького неоціненною людиною.

В начальстві армії були дві різко визначені партії: партія Кутузова і партія Бенігсена, начальника штабу. Саме до цієї партії належав Борис, і ніхто так, як він, не вмів, раболіпно віддаючи шану Кутузову, давати відчуття, що старий — плохий і що всю справу провадить Бенігсен. Тепер настала рішуча хвилина бою, яка повинна була або знищити Кутузова і передати владу Бенігсену, або, якби навіть Кутузов виграв бій, дати відчуття, що все зробив Бенігсен. В усякому разі за завтрашній день мали бути роздані великі нагороди і висунуті вперед нові люди. І внаслідок цього Борис був роздратовано-збуджений цілий цей день.

Після Кайсарова до П'єра підійшли ще деякі з його знайомих, і він не встигав відповідати на запитання про Москву, якими вони засипали його, і не встигав вислухувати всього, що йому розказували. На всіх обличчях був вираз пошвавлення і тривоги. Але П'єру здавалося, що причина збудження, яке виявлялось на деяких з цих облич, полягала здебільшого в питаннях особистою успіху, і в нього не виходив з голови той інший вираз • збудження, який він бачив на інших обличчях і який говорив про питання не особисті, а загальні, питання життя і смерті. Кутузов помітив постать П'єра і групу, що зібралася біля нього.

— Покличте його до мене,— сказав Кутузов. Ад'ютант передав бажання ясновельможного, і П'єр рушив до ослона. Але раніш за нього до Кутузова підійшов рядовий ополченець. Це був Долохов.

— Цей як тут?— спитав П'єр.

— Це така бестія, скрізь пролізе!— відповіли П'еру.— Його ж розжалувано. Тепер йому вискочити треба. Якись проекти подавав і у ворожий цеп вночі лазив... але молодець!..

П'ер, скинувши капелюха, шанобливо нахилився перед Ку-тузовим.

— Я вирішив, що коли я повідомлю вашу світлість, ви можете прогнати мене або сказати, що ви знаєте те, що я повідомляю, і від цього мені нічого не станеться...— говорив Долохов.

— Так, так.

— А коли я маю рацію, то я принесу користь вітчизні, для якої я ладен померти.

— Так... так...

— І якщо вашій світлості треба буде людини, яка не жаліла б своєї шкури, то згадайте, будь ласка, про мене... Можливо, я стану в пригоді вашій світлості.

— Так... так...— повторив Кутузов, дивлячись на П'ера, і око його сміялося, звужуючись.

У цей час Борис, із своєю придворною спритністю, висунувся поруч з П'ером ближче до начальства і з дуже природним виглядом, неголосно, ніби продовжуючи почату розмову, сказав до П'ера:

— Ополченці — ті просто одягли чисті, білі сорочки, готуючись до смерті. Яке геройство, графеї

Борис сказав це до П'ера, очевидно, для того, щоб його почув ясновельможний. Він знав, що Кутузов зверне увагу на ці слова; і справді, ясновельможний звернувся до нього:

— Ти що говориш про ополчення?— спитав він Бориса.

— Вони, ваша світлість, готуючись до завтрашнього дня, до смерті, одягли білі сорочки.

— А!.. Чудесний, незрівнянний народ! — сказав Кутузов і, заплющивши очі, похитав головою.— Незрівнянний народ! — повторив він, зітхнувши.

— Хочете порошу понюхати?—сказав він до П'ера.— Так, приємний запах. Маю честь обожувати дружину вашу, здорова вона? Мій привал до ваших послуг.— І, як це часто буває зі старими людьми, Кутузов став неуважливо оглядатися, наче забув усе, що йому треба було сказати чи зробити.

Очевидно, згадавши, чого шукав, він поманив до себе Андрія Сергійовича Кайсарова, брата свого ад'ютанта.

— Як, як, як вірш отой Маріна, як вірш, як? Що на Гера-кова написав: "Будеш в корпусі учитель..." Скажи, скажи,— заговорив Кутузов, очевидно збираючись посміятися. Кайсаров прочитав... Кутузов, усміхаючись, кивав головою в такт вірша.

Коли П'ер відійшов від Кутузова, Долохов, поступившись до нього, взяв його за руку.

— Дуже радий зустріти вас тут, графе,— сказав він до нього голосно і не ніяковіючи від присутності сторонніх, особливо рішуче і урочисто.— Перед днем, в який бог знає кому з нас на роду написано залишитись живим, я радий з нагоди сказати вам, що я

жалію, що між нами були непорозуміння, і бажав би, щоб ви не мали проти мене нічого. Прошу вас простити мені.

П'єр усміхаючись дивився на Долохова, не знаючи, що сказати йому. В Долохова сльози виступили на очах, він обняв і поцілував П'єра.

Борне щось сказав своєму генералові, і граф Бенігсен звернувся до П'єра й запропонував їхати з ним разом по лінії.

— Вам це буде цікаво,— сказав він.

— Так, дуже цікаво,— сказав П'єр.

Через півгодини Кутузов поїхав у Татаринову, і Бенігсен з почтом, серед якого був і П'єр, поїхав по лінії.

Бенігсен від Горок спустився великим шляхом до мосту, на який П'єру показував офіцер з кургана як на центр позиції і біля якого на березі лежали покоси пахучого сіна. Через міст вони проїхали в село Бородіно, звідти повернули ліворуч і повз велику кількість військ та гармат виїхали до високого кургана; на кургані копали землю ополченці. Це був редут, який ще не мав назви і який потім дістав назву редуту Раєвського, або курганної батареї.

П'єр не звернув особливої уваги на цей редут. Він не з'нав, що це місце буде для нього пам'ятнішим за всі місця Бородінського поля. Потім вони поїхали через яр до Семеновського, де солдати розтягали останні колоди хат та клунь. Потім з гори і на гору вони проїхали вперед через потолочене, наче градом вибите жито; цю дорогу щойно проклала артилерія по брилах ріллі, на флешіаки теж тоді ще копалися.

Бенігсен зупинився на флешах і став дивитися вперед на Ше-вардінський редут (що вчора ще був нашим); на ньому видно було кілька вершників. Офіцери казали, що там був Наполеон чи Мюрат. І всі жадібно дивилися на цю купку вершників. П'єр теж дивився туди, намагаючись вгадати, котрий з цих ледве видних людей — Наполеон. Нарешті вершники з'їхали з кургана і зникли.

Бенігсен звернувся до генерала, що підійшов до нього, і став пояснювати все розташування наших військ. П'єр слухав слова Бенігсена, напружуючи всі свої розумові сили, щоб збагнути суть майбутнього бою, але з прикрістю почував, що розумові здібності його для цього недостатні. Він нічого не розумів. Бенігсен перестав говорити і, помітивши постать П'єра, який прислухався, сказав раптом, звертаючись до нього:

— Вам, я гадаю, нецікаво?

— О, навпаки, дуже цікаво,— повторив П'єр не зовсім правдиво.

З флешей вони поїхали ще лівіше, дорогою, що звивалася густим, —невисоким березовим лісом. В середині цього лісу вискочив перед ними на дорогу коричневий з білими ногами заєць і, зляканий тупотом багатьох коней, так розгубився, що довго стрибав по дорозі поперед них, привертаючи загальну увагу і викликаючи сміх, і, лише коли в кілька голосів крикнули на нього, кинувся вбік і зник у чагарнику. Проїхавши верст зо дві лісом, вони виїхали на галявину, на якій стояли війська корпусу Тучкова, що мав захищати лівий фланг.

Тут, на крайньому лівому фланзі, Бенігсен багато і гаряче говорив і зробив, як

здавалося П'єру, важливе з воєнного погляду розпорядження. Перед розташуванням військ Тучкова було підвищення. Це підвищення не було зайняте військами. Бенігсен

1 вид укріплення.

голосно критикував цю помилку, кажучи, що було нерозсудливо залишити незайнятою висоту, яка командує над місцевістю, і поставити війська під нею. Деякі генерали висловлювали ту ж думку. Один особливо войовничо гарячився, говорячи про те, що їх поставили тут на забій. Бенігсен наказав своїм іменем перевести війська на висоту.

Це розпорядження на лівому фланзі викликало у П'єра ще більший сумнів у своїй спроможності зрозуміти воєнну справу. Слухаючи Бенігсена і генералів, які осуджували розташування військ під горою, П'єр цілком розумів їх і поділяв їх думку; але саме внаслідок цього він не міг зрозуміти, яким чином міг той, хто поставив їх тут під горою, зробити таку очевидну і грубу помилку.

П'єр не знав того, що війська ці було поставлено не для захисту позиції, як думав Бенігсен, а для засідки в укритому місці" тобто для того, щоб бути непоміченими і раптом ударити на іворога під час його просування. Бенігсен не знав цього і перевів війська вперед з особливих міркувань, не сказавши про це гол овном анду ючому.

XXIV

Князь Андрій цього ясного, серпневого вечора 25 числа лежав, спершись на лікоть, у розваленій клуні села Князькова край розташування свого полку. В отвір розкиданої стіни він дивився на смугу тридцятилітніх беріз з обрубаними нижнім" гілками, що йшла вздовж паркана, на ріллю з розставленими, на ній полукіпками вівса і на чагарник, по якому видно було дими вогнищ — солдатських кухонь.

Хоч яким тісним і нікому не потрібним і тяжким здавалося князеві Андрію його життя, він так само, як і сім років тому в Аустерліці 'напередодні бою, počував себе схвильованим і роздратованим.

Накази на завтрашній бій він дав і одержав сам. Робити йому більше не було чого. Але думки дуже прості, ясні — і тому страшні думки — не давали йому спокою. Він знав, що завтрашній бій мав бути найстрашнішим з усіх тих, в яких він брав участь, і можливість смерті вперше в його житті, без усякого відношення до життєвого, без міркування про те, як вона вплине на інших, а лише по відношенню до нього самого, да його душі, виразно, майже з певністю, просто і жахливо, уявилась йому. І з висоти цього уявлення все, що перше мучило і цікавило його, раптом освітілося холодним білим світлом, без тіней, без перспективи, без різниці обрисів. Усе життя уявилося йому чарівним ліхтарем, в який він довго дивився крізь скло і при штучному освітленні. Тепер він побачив раптом без скла, при яскравому денному світлі, ці погано намальовані картини.

"Так, так, ось вони, ті фальшиві образи, що хвилювали і захоплювали і мучили мене,— говорив він собі, перебираючи в своїй уяві головні картини свого чарівного ліхтаря, дивлячись тепер на них при цьому холодному білому світлі дня — ясної думки про смерть.— Ось вони, ці грубо намальовані фігури, які здавались чимсь прекрасним і

таємничим. Слава, суспільне благо, любов до жінки, сама вітчизна — якими великими здавались, мені ці картини, якого глибокого смислу, здавалось, вони сповнені! І все це так просто, блідо і грубо при холодному блідому світлі того ранку, який, я відчуваю, піднімається, для мене". Три головних горя його життя особливо зупиняли його увагу. Його любов до жінки, смерть його батька і французька навала, що захопила половину Росії. "Любов!.. Ця дівчинка здавалася мені сповненою таємничих сил. Як же я любив її! Я робив поетичні плани про любов, про щастя з нею. О, милий хлопчино! — злісно вголос промовив він.— Ну, певне! Я вірив у якусь ідеальну любов, яка мала зберегти мені її вірність протягом цілого року моєї відсутності! Як ніжний голуб з байки, вона мала засохнути в розлуці зі мною. А все це значно простіше... Все це страшенно просто, гидко!

Батько теж — будував у Лисих Горах і думав, що це його місце, його земля, його повітря, його селяни; а прийшов Наполеон і, не знаючи про його існування, як тріску з дороги, зіштовхнув його,— і розвалились його Лисі Гори і все його життя. А княжна Марія каже, що це випробування, послане з неба. Для чого ж випробування, коли його вже нема і не буде? Ніколи більш не буде! Його нема! То кому ж це випробування? Вітчизна, загибель Москви! А завтра мене вб'є—і не француз навіть, а свій, як учора розрядив солдат рушницю біля мого вуха; і прийдуть французи, візьмуть мене за ноги і за голову і шпурнуть у яму, щоб я не смердів їм під носом; і складуться нові умови життя, що будуть такими ж звичними для інших, і я не знатиму про них, і мене не буде".

Він подивився на смугу беріз з їх нерухомою жовтістю, зеленню й білою корою, що блищать на сонці. "Померти, щоб мене вбили завтра, щоб мене не було... щоб усе це було, а мене не було". Він виразно уявив собі відсутність себе в цьому житті. І ці берези з їх світлом і тінню, і ці кучеряві хмарки, і цей дим іюгнищ — усе навколо змінилось для нього і здалося чимсь страшним і загрозливим. Мороз пробіг по його спині. Швидко вставши, він вийшов з клуні і почав ходити.

За клунею загомоніли голоси.

— Хто там?— гукнув князь Андрій.

Червононосий капітан Тимохін, колишній ротний командир Долохова, тепер, через убуток офіцерів, батальйонний командир, несміливо увійшов до клуні. За ним увійшли ад'ютант і казначей полку.

Князь Андрій поспішно встав, вислухав те, що по службі

мали передати йому офіцери, дав їм ще деякі накази і збирався відпустити їх, коли з-за клуні почувся знайомий, шепелявий голос.

— Que diable!¹—сказав голос людини, яка об щось затялася. Князь Андрій, виглянувши з клуні, побачив, що до нього

підходить П'єр, який спіткнувся на лежачу жердину і мало не впав. Князеві Андрію взагалі неприємно було бачити людей зі свого світу, а особливо П'єра, що нагадував йому всі ті тяжкі хвилини, які він пережив за останнього приїзду в Москву.

— А, он як!— сказав він.— Яким вітром? От не чекав.

У той час, як він говорив це, в очах його і в виразі всього обличчя була більше ніж сухість — була ворожість, яку П'єр одразу помітив. Він підходив до клуні у дуже бадьорому настрої, але побачивши вираз обличчя у князя Андрія, почув себе пригнічено і ніяково.

— Я приїхав... так... знаєте... приїхав... мені цікаво,— сказав П'єр, вже котрий раз цього дня без будь-якого змісту повторюючи слово "цікаво".— Я хотів бачити бій.

— Так, так, а брати-масони що кажуть про війну? Як запобігти їй? — сказав князь Андрій глузливо.— Ну, як Москва? Як мої? Приїхали, нарешті, в Москву?— спитав він серйозно.

— Приїхали. Жюлі Друбецька сказала мені. Я поїхав до них і не застав. Вони поїхали в підмосковну.

XXV

Офіцери хотіли відкланятись, але князь Андрій, наче не бажаючи залишатись сам-на-сам зі своїм другом, запросив їх посидіти й напитись чаю. Подали ослони і чай. Офіцери не без подиву дивились на огрядну, величезну постать П'єра і слухали його розповідь про Москву і про розташування наших військ, які йому вдалося об'їздити. Князь Андрій мовчав, і його обличчя було таке неприємне, що П'єр звертався більше до добродушного батальйонного командира Тимохіна, ніж до Волконського.

— То ти зрозумів усе розташування військ?— перебив його князь Андрій.

— Авжеж, тобто як?— сказав П'єр.— Як невійськова людина, я не можу сказати, що цілком, але все ж зрозумів загаль-не розташування.

— Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit²,— сказав князь Андрій.

— А!—промовив П'єр здивовано, крізь окуляри дивлячись на князя Андрія.— Ну, що ви скажете про призначення Кутузова?— спитав він.

1 — А, хай йому чорт! — Ну, то ти більше знаєш, ніж будь-хто,

— Я дуже радий був з цього призначення, ось і все, що я знаю,—сказав князь Андрій.

— Ну, а скажіть, яка ваша думка щодо Барклая де-Толлі? У Москві бозна-що говорили про нього. Що ви скажете про нього?

— Спитай ось їх,— сказав князь Андрій, показуючи на офіцерів.

П'єр з поблажливо-питальною усмішкою, з якою мимоволі всі зверталися до Тимохіна, подивився на нього.

— Розвиднілось нам, ваше сіятельство, коли ясновельможний став,— несміливо і раз у раз оглядаючись на свого полкового командира, сказав Тимохін.

— А чому так?— спитав П'єр.

— Та ось хоча б щодо дров та кормів, скажу вам. Таж ми від Свенцянів одступали, не смій гілки торкнутися, чи сінця там, чи чого. Таж ми виходимо, йому дістається, так же, ваше сіятельство?— звернувся він до свого князя.— А ти не смій. У нашому полку під суд двох офіцерів оддали за отакі справи. Иу, коли ясновельможний став, то щодо цього просто зробилося. Розвиднілось...

— То чому ж він забороняв?

Тимохін збентежено оглядався, не розуміючи, як і що відповідати на таке запитання. П'єр з тим самим запитанням звернувся до князя Андрія.

— А щоб не спустошувати край, який ми залишаємо ворогові,— злобно-глузливо сказав князь Андрій.— Для цього були всі підстави: не мож!на дозволяти грабувати край і привчатися військам до мародерства. Ну, і в Смоленську він теж правильно розмірковував, що французи можуть обійти нас і що в них більше сил. Але він не міг зрозуміти того,— раптом тонким голосом, що ніби вирвався, вигукнув князь Андрій,— але він не міг зрозуміти, що ми вперше бились там за російську землю, що в військах був такий дух, якого ніколи я не бачив, що ми два дні підряд— відбивали французів і що цей успіх подесятерив наші сили. Він звелів відступати, і всі зусилля і втрати пропали марно. Він вд думав про зраду, він намагався все зробити якнайкраще, він усе обдумав; але тому ось він і непридатний. Він непридатний тепер саме тому, що він усе обдумує дуже ґрунтовно й ретельно, як і слід усякому німцеві. Як би тобі сказати... Ну, у батька твого німець-лакей, і він прекрасний лакей і вдовольнить усі його потреби краще за тебе, і нехай він служить; але коли батько при смерті, ти проженеш лакея і своїми незвичними, незграбними руками почнеш доглядати батька і краще заспокоїш його, ніж уміла, але чужа людина. Так і зробили з Барклаєм. Поки Росія \$ула здорова, їй міг служити чужий, і був прекрасний міністр; але тільки-но над нею нависла небезпека, треба своєї, рідної людини. А у вас в клубі видумали, що він зрадник! Тим, що його оббрехали, закинувши зраду, зробили тільки те, що потім, засоромившись свого брехливого нарікання, із зрадника зроблять раптом героєм або генієм, і це буде ще несправедливіше. Він чесний і дуже ретельний німець...

— Проте, кажуть, він умілий полководець,— сказав П'єр.

— Я не розумію, що таке означає умілий полководець,— глузливо сказав князь Андрій.

— Умілий полководець,— сказав П'єр,— ну, той, який передбачив усі несподіванки... ну, вгадав думки ворога.

— Та це неможливо,— сказав князь Андрій, наче про давно вирішену справу.

П'єр здивовано подивився на нього.

— Однак,— сказав він,— кажуть же, що війна скидається на гру в шахи.

— Авжеж,— сказав князь Андрій,— тільки з тією маленькою різницею, що в шахах над кожним кроком ти можеш думати скільки завгодно, що ти там поза умовами часу, і ще з тією різницею, що кінь завжди сильніший за пішака і два пішаки завжди сильніші за одного, а на війні один батальйон іноді сильніший за дивізію, а іноді слабший за роту. Відносна сила військ нікому не може бути відома. Повір мені,— сказав він,— що якби що залежало від розпоряджень штабів, то я був би там і робив би розпорядження, а замість того я маю честь служити тут, у полку, з цими ось панамі, і вважаю, що від нас дійсно залежатиме завтрашній день, а не від них... Успіх ніколи не залежав і не залежатиме ні від позиції, ні від озброєння, ні навіть від кількості; а вже найменше від позиції.

— А від чого ж?

— Від того почуття, що є в мені, в ньому,— він показав на Тимохіна,— в кожному солдатіві.

Князь Андрій глянув на Тимохіна, який злякано і не розуміючи дивився на свого командира. На протилежність своїй попередній стриманій мовчазності князь Андрій здавався тепер схвильованим. Він, видно, не міг стриматися від висловлення цих думок, що несподівано виникали в нього.

— Бій виграє той, хто твердо вирішив його виграти. Чому ми під Аустерліцем програли бій? У нас втрата була майже рівна з втратою французів, але ми сказали собі дуже рано, що ми програли бій,— і програли. А сказали ми це тому, що нам там не було потреби битися: якнайскоріше хотілось піти з поля бою. "Програли — ну то втікати!" — ми й утекли. Якби до вечора ми не казали цього, бог знає що було б. А завтра ми цього не скажемо. Ти кажеш: наша позиція, лівий фланг слабкий, правий розтягнутий,— говорив він далі,— все це дурниці, нічого цього нема. А що нас чекає завтра? Сто мільйонів найрізноманітніших випадковостей, які миттю вирішатимуться тим,— що кинулись утікати або кинуться утікати вони або наші, що уб'ють того, уб'ють цього; а те, що робиться тепер,— усе це забава. Річ у тому, що ті, з ким ти їздив по позиції, не тільки не сприяють загальному ходові справ, але й заважають йому. Вони, заклопотані лише своїми маленькими інтересами.

— У таку хвилину?—докірливо сказав П'єр.

— У таку хвилину,— повторив князь Андрій,— для них і це тільки така хвилина, в яку можна підкопатися під ворога й одержати ще один хрестик або стрічку. Для мене на завтра ось що: стотисячне російське і стотисячне французьке війська зійшлися битись, і факт у тому, що ці двісті тисяч б'ються; і хто буде зліше битися і себе менше жаліти, той переможе. Хочеш, я тобі скажу: хай там що, хай там як плутають угорі, ми виграємо битву завтра. Завтра, хоч би там що, ми виграємо битву!

— От, ваше сіятельство, правда, щира правда,— промовив Тимохін.— Чого себе жаліти тепер! Солдати в моєму батальйоні, ви повірите, не захотіли горілки пити: не такий день, кажуть. — Усі помовчали.

Офіцери підвелися. Князь Андрій вийшов з ними за клуню, даючи останні накази ад'ютантові. Коли офіцери пішли, П'єр підійшов до князя Андрія і тільки-но хотів почати розмову, як на дорозі недалеко від клуні затупали копита трьох коней, і, глянувши в тому напрямі, князь Андрій впізнав Вольцогена і Клаузевіца, у супроводі козака. Вони близько проїхали, продовжуючи розмову, і П'єр та Андрій мимоволі почули такі фрази:

— Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben¹,—казав один.

— O ja ,— сказав другий голос,— der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privatpersonen in Achtung nehmen.

— O ja²,—підтвердив перший голос.

— Так, im Raum verlegen³,— повторив, злобно фиркаючи носом, князь Андрій, коли вони проїхали. — Im Raum⁴— у мене зостався батько, і син, і сестра в Лисих Горах.

Йому це байдуже. Ось воно те, що я тобі казав — ці пани-німці завтра не виграють бою, а тільки напаскудять по своїй змозі, бо в його німецькій голові тільки міркування, не варті ламаного гроша, а в серці нема того, чого лише й треба на завтра — того, що є в Тимохіні. Вони всю Європу віддали йому і приїхали нас учити— славні вчителі!— знову вискнув його голос.

— То ви думаєте, що завтрашній бій буде виграно?— спитав П'єр.

— Так, так,— неуважно сказав князь Андрій.— Одно, що я

1 — Треба, щоб війну було перенесено у простір. Для цього погляду я не можу знайти достатньої похвали,

2 — О, безумовно; мета полягає в тому, щоб послабити ворога, отже не можна зважати на втрати окремих осіб.—Безумовно,

8 перенести у простір, 4 А в просторі ж

зробив би, якби мав владу,— почав він знову,— не брав би полонених. Що таке полонені? Це рицарство. Французи розорили мій дім і йдуть розоряти Москву, образили і ображають мене кожної секунди. Вони вороги мої, вони всі злочинці, як на моє розуміння. І так само думає Тимохін і вся армія. Треба їх страчувати. Коли вони вороги мої, то не можуть бути друзями, хоч би як вони там розмовляли в Тільзіті.

— Це правда,— промовив П'єр, блискучими очима дивлячись на князя Андрія,— я цілком, цілком погоджуюся з вами.

Те питання, що з Можайської гори цілий цей день турбувало П'єра, тепер здалося йому зовсім ясним і цілком розв'язаним. Він зрозумів тепер увесь смисл і все значення цієї війни і завтрашнього бою. Все, що він бачив цього дня, всі значущі, суворі вирази облич, які він мигцем бачив, освітілись для нього новим світлом. Він зрозумів ту приховану (*latente*), як говориться у фізиці, теплоту патріотизму, яка була в усіх тих людях, що він бачив, і яка пояснювала йому те, чому всі ці люди спокійно і ніби легковажно готувались до смерті.

— Не брати полонених,— говорив далі князь Андрій.— Це одно змінило б всю війну і зробило б її менш жорстокою. А то ми грались у війну,— ось що погано, ми великодушничаємо і таке інше. Це великодушничання і чутливість — щось схоже на великодушність і чутливість панії, якій стає млосно, коли вона бачить, як убивають теля; вона така добра, що не може бачити крові, але вона залюбки їсть це теля під соусом. Нам говорять про права війни, про рицарство, про парламентарство, що треба щадити нещасних і таке інше. Все дурниці. Я бачив у 1805 році рицарство, парламентарство: нас обдурили, ми обдурили. Грабують чужі домівки, пускають фальшиві асигнації... та найгірше— убивають моїх дітей, мого батька і говорять про правила війни та про великодушність до ворогів. Не брати полонених, а вбивати і йти на смерть! Хто дійшов, до цього так, як я, такими самими стражданнями...

Князь Андрій, який думав, що йому однаково, візьмуть, чи не візьмуть Москву так, як узяли Смоленськ, зненацька зупинився в своїй промові від несподіваної спазми, що схопила його за горло. Він пройшовся кілька разів мовчки, але очі в нього гарячково блищали і губа тремтіла, коли він знову заговорив.

— Якби не було великодушництва на війні, то ми йшли б лише тоді, коли варто було іти на певну смерть, як тепер. Тоді не було б війни за те, що Павло Іванович образив Михайла Івановича. А коли війна, як тепер, то війна. І тоді інтенсивність військ була б не така, як тепер. Тоді б усі ці вестфальці та гес-сенці, яких веде Наполеон, не пішли б за ним у Росію, і ми б не ходили битися в Австрію та Пруссію, самі не знаючи чого. Війна не люб'язність, а найгидкіша справа в житті, і треба розуміти це, а не гратись у війну. Треба йриймати суворо і серйозно цю страшну неминучість. Усе в цьому: відкинути брехню, і — війна то війна, а не іграшки. А то війна — це улюблена забава бездіяльних і легковажних людей... Військовий стан найпочесніший. А що таке війна, чого треба для успіху в воєнній справі*, які звичаї військового товариства? Мета війни — убивство, знаряддя війни — шпигунство, зрада і заохочення її, розорення жителів, пограбування їх або крадіжки для постачання армії; обман і брехня під назвою воєнних хитрощів; звичаї військового стану — відсутність свободи, тобто дисципліна, неробство, неуцтво, жорстокість, розпуста, пияцтво. І незважаючи на те — це найвищий стан, який поважають усі. Всі царі, крім китайського, ходять у військовому мундирі, і тому, хто більше вбив народу, дають більшу нагороду... Зійдуться, як завтра, на вбивство один одного, переб'ють, перекалічать десятки тисяч людей, а потім правитимуть подячні молебні за те, що побили багато людей (кількість яких ще прибільшують) і проголошуватимуть перемогу, вважаючи, що чим більше побито людей, тим більша заслуга. Як бог звідти дивиться і слухає їх! — тонким, пискливим голосом прокричав князь Андрій. — Ах, друже мій, останнім часом мені стало тяжко жити. Я бачу, що став розуміти занадто багато. А не годиться людині куштувати від дерева пізнання добра і зла... Ну, та не надовго! — додав він. — Однак, ти спиш, та й мені пора, їдь у Горки, — раптом сказав князь Андрій.

— О ні! — відповів П'єр, злякано-співчутли'вими очима дивлячись на князя Андрія.

— їдь, їдь: перед боєм треба виспатися, — повторив князь Андрій. Він швидко підійшов до П'єра, обійняв його і поцілував. — Прощай, іди, — вигукнув він. — Чи побачимось, чи.... — і він, поспішно повернувшись, пішов до клуні.

Було вже темно, і П'єр не міг розібрати того виразу, що був на обличчі у князя Андрія: був він зловбий чи ніжний.

П'єр постояв якийсь час мовчки, роздумуючи, піти за ним чи їхати додому. "Ні, йому не треба! — вирішив сам собі П'єр, — і я знаю, що це наше останнє побачення". Він важко зітхнув і поїхав назад у Горки.

Князь Андрій, повернувшись до клуні, ліг на килим, але не міг заснути.

Він заплющив очі. Одні образи змінювались другими. На одному він довго, радісно зупинився. Він виразно згадав один вечір у Петербурзі. Наташа із збудженим, схвильованим обличчям розповідала йому, як вона минулого літа, ходячи по гриби, заблудилася у великому лісі. Вона безладно описувала йому і лісову глушину, і свої почуття, і розмови з пасічником, якого — вона зустріла, і, раз у раз перериваючи свою розповідь, казала: "Ні, не можу, я не так розповідаю; ви не розумієте", хоч князь Андрій заспокоював її, кажучи, що він розуміє, і справді розумів усе, що вона хотіла сказати.

Наташа була незадоволена зі своїх слів, вона почувала, що не виходило те пристрасно-поетичне відчуття, яке вона спізнала того дня і яке вона хотіла виявити назовні. "Він такий хороший був, цей старий, і темно так у лісі... і такі добрі в нього... ні, я не можу розповісти",— казала вона, червоніючи і хвилюючись. Князь Андрій усміхнувся тепер тією ж радісною усмішкою, якою він усміхався тоді, дивлячись їй в очі. "Я розумів її,— думав князь Андрій.— Не тільки розумів, а цю ось душевну силу, цю щирість, цю відкритість душевну, цю ось душу її, яку наче зв'язувало тіло, цю ось душу я і любив у ній... так сильно, так щасливо любив...— І раптом він згадав про те, чим кінчилась його любов.— Йому нічого цього не треба було. Він нічого цього не бачив і не розумів. Він бачив у ній гарненьку і свіженьку дівчинку, якої він не удостоїв тою, щоб зв'язати з нею свою долю. А я?.. І досі він живий і веселий".

Князь Андрій, наче хтось упік його, схопився і став знову ходити перед клунею.

XXVI

25 серпня, напередодні Бородінського бою, префект палацу імператора французів m-r de Beausset¹ і полковник Fabvier² приїхали, перший з Парижа, другий з Мадріда, до імператора Наполеона в його стоянку біля Валуєва.

Переодягнувшись у придворний мундир, m-r de Beausset наказав нести поперед себе посилку, яку він привіз імператорові, і ввійшов у перший відділ Наполеонового намету, де, перемовляючись з ад'ютантами Наполеона, що оточували його, взявся до розкупорювання ящика.

Fabvier, не входячи до намету, зупинився, розговорившись зі знайомими генералами біля входу в нього.

Імператор Наполеон ще не виходив зі своєї спальні і закінчував свій туалет. Він, пофиркуючи і покректуючи, повертався то гладкою спиною, то оброслими жирними грудьми під щітку, якою камердинер розтирав його тіло. Другий камердинер, притримуючи пальцем пляшечку, бризкав одеколоном на виплекане тіло імператора з таким виразом, який говорив, що лише він може знати, скільки і куди треба бризнути одеколону. Коротке волосся в Наполеона було мокре і скуйовджене над лобом. Але обличчя його, хоч опухле і жовте, виявляло фізичну приємність: "Allez ferme, allez toujours..."³— примовляв він, шулячись і покректуючи, до камердинера, що розтирав його. Ад'ютант, увійшовши до спальні, щоб доповісти імператорові про те, скільки було в учорашньому бою взято полонених, і передавши все, що треба було, стояв біля дверей, чекаючи дозволу піти. Наполеон, скривившись, глянув спідлоба на ад'ютанта.

1 п. де-Боссе ? Фабв'є

3 сНу ще, ну міцніше... >

— Point de prisonniers,— повторив він ад'ютантові слова.— Ilse font démolir. Tant pis pour l'armée russe,— сказав він.— Allez toujours, allez ferme¹,— промовив він, згорблюючись і підставляючи свої гладкі плечі.

— C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier²,— сказав він до ад'ютанта, кивнувши головою.

— Oui, Sire³,— і ад'ютант зник у дверях намету.

Два камердинери швидко одягли його величність, і він, у гвардійському синьому мундирі, твердими, швидкими кроками вийшов до приймальні.

Боссе в цей час квапливо орудував руками, встановлюючи привезений від імператриці подарунок на двох стільцях, якраз перед виходом імператора. Але імператор так несподівано швидко одягнувся і вийшов, що він не встиг цілком підготувати сюрприз.

Наполеон одразу помітив, що вони робили, і догадався, що вони були ще не готові. Йому не хотілось позбавляти їх приємності зробити йому сюрприз. Він вдавав, що не бачить пана Боссе, і підкликав до себе Фабв'є. Наполеон слухав, суворо нахмурившись і мовчки, те, що говорив Фабв'є про хоробрість і відданість його військ, які билися коло Саламанки, на другому кінці Європи, і мали тільки одну думку — бути гідними свого імператора, і один страх — не догодити йому. Результат бою був сумний. Наполеон робив іронічні зауваження під час розповіді Fabvier, наче він і не думав, щоб бій міг точитися інакше в його відсутності.

* — Я повинен виправити це в Москві,— сказав Наполеон. — A tantôt⁴,—додав він і підкликав де-Боссе, який у цей час вже встиг приготувати сюрприз, встановивши щось на стільцях і накривши покривалом.

Де-Боссе низько вклонився тим придворним французьким поклоном, яким уміли кланятися лише старі слуги Бурбонів, і підійшов, подаючи конверта.

Наполеон весело звернувся до нього і покрутив його за вухо.

— Ви поспішили, дуже радий. Ну, що говорить Париж?— сказав він, раптом змінюючи свій попередній суворий вираз на дуже привітний.

—. Sire, tout Paris regrette votre absence⁵,—як і належить, відповів де-Боссе. Але хоч Наполеон знав, що Боссе повинен сказати це або щось подібне, хоч він у свої ясні хвилини знав, що це була неправда, йому приємно було це чути від де-Боссе. Він знову удостоїв його дотику до вуха.

1 — Нема полонених. Вони змушують винищувати себе. Тим гірше для російської армії. Ну ще, ну міцніше...

2 _ Добре! Нехай увійде де-Боссе, і Фабв'є теж,

3 — Слухаю, государю,

4 — До побачення,

5 — Государю, увесь Париж жалкує, що ви відсутні,

— Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin¹,—сказав він.

— Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou²,—промовив Боссе.

Наполеон усміхнувся і, неуважно піднявши голову, оглянувся праворуч. Ад'ютант пливучою ходою підійшов з золотою табакеркою і підставив її. Наполеон узяв її.

— Так, гарно трапилось для вас,— сказав він, приставляючи розкриту табакерку до носа: — ви любите мандрувати, через три дні ви побачите Москву. Ви, певне, не сподівались побачити азіатську столицю. Ви зробите приємну мандрівку.

Боссе вклонився, вдячний за цю уважність до його (невідомої йому досі) схильності

до мандрювання.

— А! це що? — спитав Наполеон, помітивши, що всі придворні дивляться на щось, накрите покривалом. Боссе з придворною спритністю, не показуючи спини, ступив, напівобернувшись, два кроки назад і одночасно зісмикнув покривало і промовив:

— Подарунок вашій величності від імператриці.

Це був яскравими фарбами написаний, роботи Жерара, портрет хлопчика, народженого від Наполеона і дочки австрійського імператора; хлопчика чомусь усі називали королем Риму.

Вельми вродливий кучерявий хлопчик, з поглядом, схожим на погляд Христа в Сікстинській мадонні, на картині грав у більбоке. Куля являла собою земну кулю, а паличка у другій руці — скіпетр.

Хоч не зовсім ясно було, що саме хотів сказати живописець, показуючи, що так званий король Риму протикає земну кулю паличкою, проте алегорія ця Наполеону, так само, як і всім, хто бачив цю картину в Парижі, очевидно, здалася ясною і вельми сподобалась.

— Roi de Rome³, — сказав він, граціозним жестом руки показуючи на портрет. — Admirable!⁴ — З властивою італійцям здібністю довільно змінювати вираз обличчя, він підійшов до портрета і прибрав вигляду задумливої ніжності. Він почував, що те, що він скаже і зробить тепер, — є історія. І йому здавалося, що краще, що він може зробити тепер, — це при його величі, внаслідок якої син його в більбоке грається земною кулею, виявити на протилежність цій величі зовсім просту батьківську ніжність. Очі його затуманились, він поступився вперед, оглянувся на стілець (стілець підскочив під нього) і сів на нього навпроти портрета. Один жест його — і всі навшпиньки вийшли, полишаючи його на самого себе і на його почуття великої людини.

1 — Дуже жалкую, що змусив вас проїхатися так далеко, а — Я чекав не менше того, як застати вас, государю, біля воріт Москви,

3 — Римський король, т — Чудесно!

Посидівши якийсь час і доторкнувшись, сам не знаючи для чого, до шершавого білика портрета, він встав і знову покликав Боссе й чергового. Він сказав поставити портрет перед наметом, щоб не позбавити старої гвардії, яка стояла біля його намету, щастя бачити римського короля, сина і наслідника їх обожуваного государя.

Як він і чекав, у той час, коли він снідав з паном Боссе, удостоєним цієї честі, перед наметом чутно було захоплені вигуки офіцерів та солдатів старої гвардії, що збіглися до портрета.

— Vive l'Empereur! Vive le Roi de Rome! Vive l'Empereur!¹ — лунали захоплені голоси.

Після сніданку Наполеон у присутності Боссе продиктував свій наказ по армії.

— Courte et énergique!² — промовив Наполеон, прочитавши написану одоазу, без виправлень, прокламацію. В наказі було:

"Воїни! Ось бій, якого ви так бажали. Перемога залежить від вас. Вона для нас необхідна; вона дасть нам усе чого треба, вигідні квартири і скоре повернення на

батьківщину. Дійте так, як ви діяли під Аустерліцем, Фрідландом, Вітебськом і Смоленськом. Хай пізніші нащадки з гордістю згадують про ваші подвиги цього дня. Хай скажуть про кожного з вас: він був у великій битві під Москвою!"

— De la Moskowa!3 — повторив Наполеон і, запросивши на свою прогулянку пана Боссе, який любив мандрувати, він вийшов з намету до осідланих коней.

— Votre Majesté a trop de bonté4,— сказав Боссе на запрошення бути супутником імператору: йому хотілося спати, і він не вмів, і боявся їздити на коні.

Але Наполеон кивнув головою мандрівникові, і Боссе мусив їхати. Коли Наполеон вийшов з намету, вигуки гвардійців перед портретом його сина ще більш посилились. Наполеон нахмурився.

— Зніміть його,— сказав він, граціозно-величним жестом показуючи на портрет.— йому ще рано бачити поле бою.

Боссе, заплющивши очі і схиливши голову, глибоко зітхнув, показуючи цим, як він уміє цінувати і розуміти слова імператора.

XXVII

Цілий цей день 25 серпня Наполеон, як кажуть його історики, провів на коні, оглядаючи місцевість, обмірковуючи плани, які подавали йому його маршали, і даючи особисто накази своїм генералам.

і — Хай живе імператорі Хай живе римський король!

* — Короткий і енергійний! 8 — Під Москвою!

* — Ви занадто добрі, ваша величність,

Первісну лінію розташування російських військ по Колочі було зламано, і частину цієї лінії, саме лівий фланг росіян, внаслідок захоплення Шевардінського редуту 24 числа, було віднесено назад. Ця частина лінії була не укріплена, не захищена більш річкою, і перед нею лише було більш відкрите і рівне місце. Очевидно було для кожного військового і невійськового, що цю частину лінії французам і треба було атакувати. Здавалося б, що для цього не було потреби в багатьох міркуваннях, не було потреби в таких турботах і метушні імператора та його маршалів і зовсім не було потреби в тій особливій вищій здібності, яка зветься геніальністю і яку так люблять приписувати Наполеону; та історики, що згодом описували цю подію, і люди, що тоді оточували Наполеона, і він сам думали інакше.

Наполеон їздив по полю, глибокодумно вглядався в місцевість, сам собі схвально або недовірливо хитав головою і, не вводячи своїх супутників-генералів у той глибокий розвиток думок, що керував його рішеннями, передавав їм лише остаточні висновки у формі наказів. Вислухавши пропозицію Даву, якого ввали герцогом Екмюльським, про те, щоб обійти лівий фланг росіян, Наполеон сказав, що цього не треба робити, не пояснюючи, чому цього не треба робити. А на пропозицію генерала Ком-пана (який мав атакувати флеші), щоб його дивізію було проведено лісом, Наполеон виявив свою згоду, хоч так званий герцог Ельхінгенський, тобто Ней, дозволив собі зауважити, що просування лісом небезпечно і може розстроїти дивізію.

Оглянувши місцевість навпроти Шевардінського редуту, Наполеон подумав якийсь

час мовчки і показав на місця, на яких мали бути влаштовані назавтра дві батареї для дії проти російських укріплень, і на місця, де поруч з ними мала вистроїтися польова артилерія.

Давши ці й інші накази, він повернувся у свою ставку, і під його диктовку було написано диспозицію бою.

Диспозиція ця, про яку захоплено говорять французькі історики і з глибокою пошаною інші історики, була така:

"На світанку дві нові батареї, влаштовані вночі, на рівнині, яку займає принц Екмюльський, відкриють вогонь по двох протистоячих батареях ворога.

Одночасно начальник артилерії 1-го корпусу, генерал Пер-нетті, з 30-ма гарматами дивізії Компана і всіма гаубицями дивізій Дессе та Фріана рушить вперед, відкриє вогонь і засипле гранатами ворожу батарею, проти якої будуть діяти:

24 гармати гвардійської артилерії,
30 гармат дивізії Компана
та 8 гармат дивізій Фріана і Дессе.
Разом... 62 гармати.

Начальник артилерії 3-го корпусу, генерал Фуше, поставить усі гаубиці 3-го та 8-го корпусів, разом 16, по флангах батареї, призначеної обстрілювати ліве укріплення, що становитиме проти нього загалом 40 гармат

Генерал Сорб'є повинен бути готовий на перший наказ висунутись з усіма гаубицями гвардійської артилерії проти того чи іншого укріплення.

Протягом канонади князь Понятовський рушить на село, до лісу і обійде ворожу позицію.

Генерал Компан рушить через ліс, щоб оволодіти першим укріпленням.

Після такого вступу в бій буде дано накази відповідно до дій ворога.

Канонада на лівому фланзі почнеться, як тільки буде почуто канонаду правого крила. Стрільці дивізії Морана та дивізії віце-короля відкриють сильний вогонь, побачивши початок атаки правого крила.

Віце-король заволодіє селом 1 і перейде по своїх трьох мостах, просуваючись на одній висоті з дивізіями Морана та Жерара, які під його проводом вирушать до редуту і ввійдуть у лінію з іншими військами армії.

Усе це — виконувати ретельно (*le tout se fera avec ordre et méthode*)², зберігаючи по змозі війська в резерві.

В імператорському таборі, поблизу Можайська, 6 вересня, 1812 року".

Диспозиція ця, вельми неясно і заплутано написана, — коли дозволити собі без релігійного жаху перед геніальністю Наполеона ставитись до розпоряджень його, — містила в собі чотири пункти — чотири розпорядження. Жодне з цих розпоряджень не могло бути і не було виконане.

В диспозиції сказано, перше: щоб влаштовані на місці, яке вибрав Наполеон, батареї з гарматами Пернетті та Фуше, що мають вирівнятися з ними, разом сто дві гармати, відкрили вогонь і засипали російські флеші та редуты снарядами. Це не могло

бути зроблено, бо з місць, які визначив Наполеон, снаряди не долітали до російських робіт, і ці сто дві гармати стріляли б даремно доти, поки найближчий начальник, всупереч наказові Наполеона, не висунув би їх вперед.

Друге розпорядження полягало в тому, щоб Понятовський, ідучи на село в ліс, обійшов ліве крило росіян. Це не могло бути і не було зроблено тому, що Понятовський, ідучи на село в ліс, зустрів там Тучкова, який перепинив йому шлях, і Понятовський не міг обійти і не обійшов російської позиції.

Третє розпорядження: Генерал Компан рушить до лісу, щоб оволодіти першим укріпленням. Дивізія Компана не оволоділа першим укріпленням, а була відбита, бо, виходячи з лісу, вона мусила строїтись під картечним вогнем, чого не знав Наполеон.

1 Бородіном

2 все це зробиться ретельно і методично,

Четверте: Віце-король оволодіє селом (Бородіном) / перейде по своїх трьох мостах, ідучи на одній висоті з дивізіями Морана та Фріана (про яких не сказано: куди і коли вони пересуватимуться), що під його проводом вирушать до редуту і ввійдуть у лінію з іншими військами.

Наскільки можна зрозуміти — коли не з безтолкового періоду цього, то з тих спроб виконати дані йому накази, які робив віце-король, — він повинен був рушити через Бородіно з лівого боку на редут, а дивізії Морана та Фріана повинні були рушити одночасно з фронту.

Все це, так само, як і інші пункти диспозиції, не було і не могло бути виконане. Пройшовши Бородіно, віце-король був відбитий на Колочі і не міг пройти далі; а дивізії Морана та Фріана не взяли редуту, їх було відбито, і редут уже наприкінці бою було захоплено кавалерією (можливо, непередбачена справа для Наполеона і нечувана). Отже, жодне з розпоряджень диспозиції не було і не могло бути виконане. Але в диспозиції сказано, що після такого вступу в бій буде дано накази, відповідні до дій ворога; і тому могло б здаватися, що під час бою Наполеон зробить усі потрібні розпорядження; але цього не було і не могло бути тому, що під час усього бою Наполеон перебував так далеко від нього, що (як це і виявилось згодом) розвиток бою йому не міг бути відомим і жодне розпорядження його під час бою не могло бути виконане.

XXVIII

Багато хто з істориків каже, що Бородінського бою французи не виграли тому, що в Наполеона був нежить, що якби в нього не було нежитю, то розпорядження його до і під час бою були б ще геніальніші, і Росія б загинула *et la face du monde eut été changée*¹. Для істориків, які визнають, що Росія утворилася з волі однієї людини — Петра Великого, і Франція з республіки склалася в імперію, і французькі війська пішли в Росію з волі однієї людини — Наполеона; таке міркування, що Росія залишилась могутньою тому, що в Наполеона був великий нежить 26 числа, таке міркування для таких істориків нехМинуcho послідовне.

Якби від волі Наполеона залежало дати чи не дати Бородінський бій і від його волі

залежало зробити таке чи інше розпорядження, то очевидно, що нежить, який впливав на прояв його волі, міг бути причиною врятування Росії і що тому той камердинер, який забув подати Наполеону 24 числа непромокальні чоботи, був рятівником Росії. На цьому шляху думки висновок такий безперечний,— такий самий безперечний, як той висновок,

1 і вигляд світу змінився б.

що його, жартуючи (сам не знаючи з чого), робив Вольтер, кажучи, що Варфоломійська ніч сталася від розладу шлунка Карла IX. Але для людей, які не припускають того, щоб Росія утворилася з волі однієї людини — Петра I, і щоб французька імперія склалася і війна з Росією почалася з волі однієї людини — Наполеона, міркування це здається не тільки неправильним, нерозумним, але й суперечним усьому єству людському. На запитання про те, що становить причину історичних подій, постає інша відповідь, яка полягає в тому, що хід світових подій зумовлений долею, залежить від збігу сваволь людей, що беруть участь у цих подіях, і що вплив Наполеона на хід цих подій є лише зовнішнім і фіктивним.

Хоч яким чудним здається з першого погляду припущення, що Варфоломійська ніч, наказ на яку дав Карл IX, сталася не з його волі, а що йому лише здавалося, що він звелів це зробити, і що Бородинське побоїще вісімдесяти тисяч чоловік сталося не з волі Наполеона (хоч він давав накази про початок і перебіг бою), а що йому здавалось лише, що він це велів,— хай яким чудним здається це припущення, але людська гідність, кажучи мені, що кожен з нас є людиною коли не більшою, то зовсім не меншою від великого Наполеона, велить припустити таке розв'язання питання, і історичні дослідження щедро підтверджують це припущення.

У Бородинському бою Наполеон ні в кого не стріляв і нікого не вбив. Усе це робили солдати. Отже, не він убивав людей.

Солдати французької армії ішли вбивати російських солдатів у Бородинському бою не внаслідок наказу Наполеона, а з власного бажання. Вся армія: французи, італійці, німці, поляки — голодні, обшарпані і змучені походом, бачачи армію, що загороджувала від них Москву, почували, що *le vin est tiré et qu'il faut le boire*¹. Якби Наполеон заборонив їм тепер битися з росіянами, вони б його вбили і пішли б битися з росіянами, бо в цьому була їх доконечна потреба.

Коли вони слухали наказ Наполеона, який давав їм за їх каліцтва та смерть на утіху слова нащадків про те, що й вони були в битві під Москвою, войи кричали: "Vive l'Empereur!"² так само, як вони кричали "Vive Г Empereur", дивлячись на зображення хлопчика, який протикає земну кулю паличкою від більбоке; так само вони кричали б "Vive l'Empereur", почувши всяке безглуздя, яке їм сказали б. їм нічого більш не залишалось робити, як кричати "Vive l'Empereur!" і йти битися, щоб знайти їжу та відпочинок переможців у Москві. Отже, не внаслідок наказу Наполеона вони вбивали таких, як самі.

І не Наполеон розпоряджався ходом бою,— з диспозиції його нічого не було виконано і під час бою він не знав про те.

1 вино відкорковане і треба його випити.

2 Хай живе імператорі

що відбувалося перед ним. Отже, і те, яким чином ці люди вбивали один одного, відбувалося не з волі Наполеона, а точилося незалежно від нього, з волі сотень тисяч людей, які брали участь у загальному бою. Наполеону здавалось лише, що весь бій відбувався з його волі, і тому питання, чи був, чи не був у Наполеона нежить, не має для історії більшого інтересу, ніж питання про* їїжить останнього фурштатського солдата.

Тим більш очевидно, що 26 серпня нежить Наполеонів не мав. значення, що твердження письменників про те, нібито внаслідок, нежитю в Наполеона його диспозиція і розпорядження під час бою були не такі досконалі, як попередні,— зовсім неправильні.

Наведена тут диспозиція анітрохи не була гірша, а навіть була краща за всі попередні диспозиції, за якими вигравались бої. Гадані розпорядження під час бою були теж не гірші за попередні, а такі самі, як і завжди. Але диспозиція і розпорядження ці здаються гіршими за попередні лише тому, що Бородінський бій був перший, якого не виграв Наполеон. Усі найкращі і найглибокодумніші диспозиції та розпорядження здаються дуже поганими, і кожен учений воєнний із значущим виглядом критикує їх, коли бою за ними не виграно; і найгірші диспозиції та розпорядження здаються дуже гарними, і серйозні люди у цілих томах доводять високі якості поганих розпоряджень, коли за ними виграно бій.

Диспозиція, яку склав Вейротер в Аустерліцькому бою, була зразком довершеності серед творів цього характеру, але її все не осудили, осудили за її довершеність, за надмірну докладність.

Наполеон у Бородінському бою виконував свою справу представника влади так само добре, і ще краще, ніж в інших боях. Він не зробив нічого шкідливого для перебігу бою; він схилився до поглядів більш розсудливих; він не плував, не суперечив сам собі, не злякався і не втік з поля бою, а зі своїм великим тактом і досвідом війни спокійно і гідно виконував свою роль гаданого* начальствування.

XXIX

Повернувшись після другої клопітної поїздки по лінії, Наполеон сказав:

— Шахи поставлено, гра почнеться завтра.

Звелівши подати собі пуншу і покликавши Боссе, він почав з ним розмову про Париж, про деякі зміни, які він мав намір зробити в *maison de l'impératrice*¹, дивуючи префекта своєю пам'ятливістю на всі подробиці придворних стосунків.

Він цікавився дрібницями, жартував про любов Боссе до мандрів і недбало балакав так, як це робить знаменитий оператор*, упевнений у своїй справі і добре знаючи її, в той час, як він.

1 придворному штаті імператриці,

закочує рукави і надіває фартух, а хворого прив'язують до діжка: "Справа вся в моїх руках і в голові, ясна і певна. Коли треба буде почати справу, я зроблю її, як ніхто

інший, а тепер можу жартувати, і чим більше я жартую і спокійний, тим більш ви повинні бути впевненими, спокійними і здивованими з мого генія".

Кінчивши свою другу склянку пуншу, Наполеон пішов відпочити перед серйозною справою, що, як йому здавалося, чекала на нього завтра.

Він так цікавився цією справою, що не міг спати і, незважаючи на те, що від вечірньої вільгості посилювався нежить, о третій годині ночі, голосно ськаючись, вийшов до великого відділу намету. Він спитав, чи не пішли звідси росіяни. Ріому відповіли, що вогні у ворога на тих самих місцях. Він схвально кивнув головою.

Черговий ад'ютант увійшов до намету.

— Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?1 — звернувся до нього Наполеон.

— Sans aucun doute, Sire2,—відповів Рапп. Наполеон подивився на нього.

— Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk,— сказав Рапп,— le vin est tiré, il faut le boire3.

Наполеон насупився і довго мовчки сидів, опустивши голову на руку.

— Cette pauvre armée,— сказав він раптом,— elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?4 — запитливо сказав він.

— Oui, Sire5,— відповів Рапп.

Наполеон узяв пастилку, поклав її в рот і подивився на годинник. Спати йому не хотілось, до ранку було ще далеко; а щоб убити час, розпоряджень ніяких не можна вже було робити, бо всі були зроблені і тепер виконувались.

— A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?6 — суворо спитав Наполеон.

— Oui, Sire7.

— Mais le riz?8

1 — Ну, Рапп, як ви гадаєте: гарні сьогодні будуть наші справи?

2 — Поза всяким сумнівом, государю,

3 — Чи пам'ятаєте ви, государю, ті слова, які ви зволили сказати мені у Смоленську: вино відкорковано, треба його випити.

4 — Бідолашна армія, вона дуже поменшала після Смоленська. Фортуна справжня розпутниця, Рапп. Я завжди це казав і починаю відчувати. Але гвардія, Рапп, гвардія ціла?

5 — Так, государю.

є — Чи роздали сухарі і рис гвардійцям?

7 — Так, государю,

8 — А рис?

Рапп відповів, що він передав накази государя про рис, але Наполеон незадоволено похитав головою, наче він не вірив, щр наказ його було виконано. Слуга увійшов з пуншем. Наполеон звелів подати другу склянку Раппу і мовчки ковтками пив зі своєї.

— У мене нема ні смаку, ні нюху,— сказав він, принохуючись до склянки.— Цей

нежить набрид мені. Вони балакають про медицину. Яка медицина, коли вони не можуть вилікувати нежитю? Корвізар дав мені ці пастилки, та вони нічого не допомагають. Що вони можуть лікувати? Лікувати не можна. Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout¹. — І наче ставши на шлях визначень, —définitions, які любив Наполеон, він несподівано зробив нове визначення. — Чи знаєте ви, Рапп, що таке воєнне мистецтво?— спитав він.— Уміння бути сильнішим за ворога в певний момент.— Voilà tout².

Рапп нічого не відповів

— Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff!³ — сказав Наполеон.— Побачимо! Пам'ятаєте, в Браунау він командував армією і ні разу за три тижні не сів на коня, щоб оглянути укріплення. Побачимо!

Він подивився на годинник. Була ще тільки четверта година. Спати не хотілося, пунш було допито, і робити все ж було нічого. Він встав, пройшовся туди й сюди, одягнув теплий сюртук та капелюха і вийшов з намету. Ніч була темна й сира; ледве чутна вільгість падала згори. Вогнища неясково горіли поблизу, у французькій гвардії, і далеко крізь дим блищали по російській лінії. Скрізь було тихо, і ясно було чути шурхіт і тупіт руху французьких військ, які почали вже займати позиції.

Наполеон пройшовся перед наметом, подивився на вогні і прислухався до тупоту. Проходячи повз високого гвардійця в кошлатій шапці, що стояв вартовим біля його намету і, як чорний стовп, витягнувся, як тільки з'явився імператор,— зупинився навпроти нього.

— З якого року на службі? — спитав він з тією звичною афе-

1 Наше тіло є машина для життя. Воно для цього створено. Дайте спокій життю в ньому, хай життя само захищається, воно більше зробить само одно, ніж тоді, коли ви йому заважатимете ліками. Наше тіло схоже на годинник, який повинен іти певний час; годинникар не може відкрити його і лише напмацки і з зав'язаними очима може керувати ним. Наше тіло є машина для життя.

2 — Та й годі.

3 — Завтра ми матимемо справу з Кутузовим!

ктацією грубої і привітної войовничості, з якою він завжди обходився з солдатами. Солдат відповів йому.

— A h! un des vieux! Одержали рис у полк?

— Одержали, ваша величність.

Наполеон кивнув головою і відійшов від нього.

О пів на шосту Наполеон верхи їхав до села Шевардіно.

Починало розвиднятися, небо розчистило, лише одна хмара лежала на сході. Покинуті вогнища догоряли у слабкому сьайві ранку.

Праворуч розітнувся густий самотній гарматний постріл, пролинув і завмер серед загальної тиші. Минуло кілька хвилин. Пролунав другий, третій постріл, загойдалось повітря; четвертий, п'ятий розляглися близько й урочисто десь з правого боку.

Ще не відзвучали перші постріли, як залунали нові, ще і ще* зливаючись і перебиваючи один одного.

Наполеон під'їхав з почтом до Шевардінського редуту і зліз з коня. Гра почалася.

XXX

Повернувшись від князя Андрія до Горок, П'єр, наказавші? берейторові підготувати коней і рано-вранці розбудити його, зараз же заснув за перегородкою, в куточку, яким Борис поступився йому.

Коли П'єр зовсім прокинувся другого ранку, в хаті вже нікого не було. Шибки деренчали в маленьких вікнах. Берейтор стояв, розштовхуючи його.

— Ваше сіятельство, ваше сіятельство, ваше сіятельство...— наполегливо, не дивлячись на П'єра і, видно, втративши надію розбудити його, розгойдуючи його за плече, примовляв берейтор.

— Що? Почалось? Пора? — заговорив П'єр, прокинувшись.

— Зволите чути пальбу,— сказав берейтор, відставний солдат,— уже всі пани повиходили, самі ясновельможні давно проїхали.

П'єр поспішно одягнувся і вибіг на ґанок. Надворі було ясно, свіжо, росисто і весело. Сонце, щойно вийшовши з-за хмари, яка васлоняла його, бризнуло до половини переламаними хмарою променями через покрівлі протилежної вулиці на вкритий росою пил дороги, на стіни хат, на вікна паркана і на П'єрових коней, що стояли біля хати. Гуркіт гармат ясніше чутно було надворі. Вулицею промчав риссю ад'ютант з козаком.

— Пора, графе, пора! — прокричав ад'ютант.

Сказавши вести за ним коня, П'єр пішов вулицею до кургана.

і — А! зі стариків!

з якого він вчора дивився на поле бою. На кургані цьому була юрма військових і чутно було французьку мову штабних і вид-нілася голова Кутузова з його білим з червоною околичкою кашкетом і сивою потилицею, що потонула в плечах. Кутузов дивився в трубу вперед вздовж великого шляху.

Зійшовши по східцях на курган, П'єр глянув перед собою і завмер від захоплення красою видовища. Це була та сама панорама, якою він милувався вчора з цього кургана; але тепер уся ця місцевість була вкрита військами і димами пострілів, і скісні промені яскравого сонця, що піднімалося ззаду, ліворуч від П'єра, кидали на неї в чистому вранішньому повітрі пронизуюче з золотим та рожевим відтінком сяйво і темні, довгі тіні. Далекі ліси, наче вирізьблені з якогось коштовного жовтозелено-ного каменя, завершуючи панораму, виднілись своєю гнутою лінією верховіття на обрії, і між ними за Валуєвим прорізувався великий Смоленський шлях, увесь вкритий військами. Ближче до кургана блищали золоті лани та переліски. Скрізь спереду, праворуч і ліворуч — видно було війська. Все це було сповнене життя, величне і

несподіване; але що найбільш вразило П'єра,— це вигляд самого поля бою, Бородіна і видолинку над Колочею по обидва боки її.

Над Колочею, в Бородіні і обабіч його, особливо ліворуч, там, де в багнистих берегах Война впадає в Колочу, стояв туман, який тане, розпливається і просвічує від яскравого сонця і чарівно забарвлює і окреслює все, що видно крізь нього. До цього туману приєднувався дим пострілів, і по цьому* туману і диму скрізь перебігали блискавки вранішнього саява — то по воді, то по росі, то по багнетах військ, які юрмилися по берегах і в Бородіні. Крізь туман цей видно було білу церкву, де-не-де покрівлі хат у Бородіні, де-не-де суцільні маси солдатів, де-не-де зелені ящики, гармати. І все це рухалось або справляло враження, що рухається, бо туман і дим тяглися по всьому цьому простору. Як у цій місцевості низів біля Бородіна, вкритих туманом, так і поза ним, вище і особливо лівіше по всій лінії, по лісах, по полях, у низах, на вершинах висот зароджувались безперестану самі собою з нічого гарматні, то поодинокі, то гуртові, то рідкі, то часті клуби димів, які, розпухаючи, розростаючись, клубочучись, зливаючись, виднілися по всьому цьому простору.

Ці дими пострілів і, чудно сказати, звуки їх надавали найбільшій краси видовищу.

Пуфф! — раптом виникав, граючи ліловим, сірим та молочно-білим кольорами круглий, густий дим, і бумм! — лунав через секунду звук цього диму.

"Пуф-пуф" — піднімалися два дими, штовхаючись і зливаючись; і "бум-бум" — підтверджували звуки те, що бачило око.

П'єр оглядався на перший дим, який він залишив округлим щільним м'ячиком, і вже на місці його були кулі диму, що тяглися вбік, і пуф... (з зупинкою) пуф-пуф — зароджувались ще три, ще чотири; і на кожен, з такими ж проміжками, бум... бум-бум-бум — відповідали красиві, тверді, певні звуки. Здавалося, то що дими ці бігли, то що вони стояли, і повз них бігли ліси, лани та блискучі багнети. З лівого боку, по полях і кущах, безперестанно зароджувались ці великі дими зі своїм урочистим відгомоном; і ще ближче, по низах і лісах, спалахували, не встигаючи округлитися, маленькі димки рушниць і так само давали свій маленький відгомін. Трах-та-та-тах — тріскотіли рушниці хоч і часто, але неправильно і вбого в порівнянні з гарматними пострілами.

Г'єру захотілося бути там, де були ці дими, ці блискучі багнети, цей рух, ці звуки. Він оглянувся на Кутузова і на його почет, щоб звірити своє враження з враженням інших. Усі так само, як і він, і, як йому здавалося, з таким самим почуттям дивилися вперед, на поле бою. На всіх обличчях світилася тепер та прихована теплота (*chaleur latente*) почуття, яку П'єр помічав учора і яку він зрозумів цілковито після своєї розмови з князем Андрієм.

— їдь, голубчику, їдь, Христос з тобою,— казав Кутузов, не зводячи очей з поля бою, до генерала, що стояв біля нього.

Вислухавши наказ, генерал цей пройшов повз П'єра до спуску з кургана.

— До переправи! — холодно й суворо сказав генерал у відповідь на запитання одного з штабних, куди він їде.

"І я, і я",— подумав П'єр і пішов у тому ж напрямі, за генералом.

Генерал сідав на коня, якого підвів йому козак. П'єр підійшов до свого берейтора, що тримав коней. Спитавши, який смирніший, П'єр виліз на коня, схопився за гриву, притиснув закаблуки коневі до живота, вивернувши ноги, і, почувавши, що окуляри його спадають і що він не може відняти рук від гриви та поводів, поскакав за генералом, викликаючи усмішки у штабних, які з кургана дивились на нього.

XXXI

Генерал, за яким їхав П'єр, спустившись з гори, круто повернув ліворуч, і П'єр, загубивши його з очей, влетів у лави піхотних солдатів, що йшли попереду його. Він намагався виїхати з них то вперед, то ліворуч, то праворуч; але скрізь були солдати, з однаково заклопотаними обличчями, зайняті якоюсь невидною, але, певне, важливою справою. Всі однаково незадоволено-запитливим поглядом дивились на цього товстого чоловіка в білому капелюсі, який невідомо для чого топче їх своїм конем.

— Чого їздить посеред батальйону! — крикнув на нього один. Другий штовхнув прикладом його коня, кінь шарахнув, і П'єр, припавши до луки і ледве стримуючи його, виїхав перед солдатів, де було просторо.

Перед ним був міст, а біля мосту, стріляючи, стояли ще якісь солдати. П'єр під'їхав до них. Сам того не знаючи, П'єр заїхав до мосту через Колочу, який був між Горками і Бородіном і який у першій дії бою атакували (захопивши Бородіно) французи. П'єр бачив, що перед ним був міст і що з обох боків мосту і на луці, в тих покосах трави, які він помітив учора, в диму щось робили солдати; незважаючи на неугавну стрілянину, що точилася в цьому місці, він зовсім не думав, що тут якраз і було поле бою. Він не чув звуків куль, які вищали з усіх боків, і снарядів, які перелітали через нього, не бачив ворога, що був на тому боці річки, і довго не бачив убитих та поранених, хоч багато їх падало недалеко від нього. З усмішкою, що не сходила з його обличчя, він оглядався круг себе.

— Чого їздить оцей перед лінією? — знову крикнув на нього хтось.

— Ліворуч, праворуч візьми,— кричали до нього.

П'єр узяв праворуч і несподівано з'їхався із знайомим йому ад'ютантом генерала Раєвського. Ад'ютант цей сердито глянув на П'єра, очевидно, збираючись теж крикнути на нього, але, впізнавши його, кивнув йому головою.

— Ви чого тут? — спитав він і поїхав далі.

П'єр, почувавши себе не на своєму місці і без діла, боячись знову стати на заваді кому-небудь, поїхав за ад'ютантом.

— Це тут що таке? Можна мені з вами? — спитав він.

— Зараз, зараз,— відповів ад'ютант і, під'їхавши до товстого полковника, який стояв на луці, щось переказав йому і тоді вже звернувся до П'єра.

— Ви чого сюди потрапили, графе? — спитав він, усміхаючись.— Усе цікавитесь?

— Так, так,— сказав П'єр. Але ад'ютант, повернувши коня, їхав далі.

— Тут ще хвалити бога,— сказав ад'ютант,— а на лівому фланзі у Багратіона страшенна жарня точиться.

— Невже? — спитав П'єр.— Це де саме?

— Та от їдьте зі мною на курган, від нас видно. А в нас на батареї ще стерпно,— сказав ад'ютант.— То як, їдете?

— Так, я з вами,— сказав П'єр, дивлячись круг себе і відшукуючи очима свого берейтора. Тепер тільки вперше П'єр побачив поранених, які брели пішки і яких несли на ношах. На тій самій луці з пахучими покосами сіна, де він проїжджав учора, впоперек покосів, неприродно підігнувши голову без ківера, що валявся тут-таки, нерухомо лежав солдат.— А цього чому не підібрали? — почав був П'єр; але побачивши строге обличчя ад'ютанта, що оглянувся в той самий, бік,, він замовк.

П'єр не знайшов свого берейтопа і разом з ад'ютантом низом зіїхав по видолинку до Кургана Раєвського. П'єрів кінь відставав від ад'ютантового і рівномірно струшував його.

— Ви, графе, видно, не звикли верхи їздити? — спитав ад'ютант.

— Ні, нічого, але чогось він стрибає дуже,— здивовано сказав П'єр.

— Еє!.. та його ж поранено,— сказав ад'ютант,— права передня, вище коліна. Куля, мабуть. Поздоровляю, графе,— сказав він,— le baptême de feu¹.

Проїхавши в диму через шостий корпус, позад висунутої вперед артилерії, яка стріляла, оглушуючи своїми пострілами, вони приїхали до невеликого лісу. В лісі було холоднувато, тихо і пахло осінню. П'єр і ад'ютант позлазили з коней і пішки зійшли на гору.

— Тут генерал?—спитав ад'ютант, підходячи до Кургана.

— Щойно були, поїхали сюди,— показуючи праворуч, відповіли йому.

Ад'ютант оглянувся на П'єра, ніби не знаючи, що йому тепер робити з ним.

— Не турбуйтеся,— сказав П'єр.— Я піду на курган, можна?

— Так, підіть, звідти все видно і не так небезпечно. А я заїду за вами.

П'єр пішов на батарею, а ад'ютант поїхав далі. Більше вони не бачились, і вже значно пізніше П'єр почув, що цьому ад'ютантові того дня відірвало руку.

Курган, на який зійшов П'єр, був тим славнозвісним (потім відомим у росіян під іменем курганної батареї, або батареї Раєвського, а у французів під іменем la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre)² місцем, навколо якого покладено десятки тисяч людей і яке французи вважали за найважливіший пункт позиції.

Редутом цим був курган, на якому з трьох боків було виконано рови. В обкопаному ровами місці стояли і стріляли десять гармат, виставлених у отвори валів.

В лінію з курганом обабіч стояли гармати; вони теж безперестану стріляли. Трохи позаду гармат стояли піхотні війська. Входячи на цей курган, П'єр зовсім не думав, що це, обкопане невеликими ровами місце, на якому стояло і стріляло кілька гармат, було найважливішим місцем бою.

П'єру, навпаки, здавалося, що це місце (саме тому, що він ♦був на ньому) було одним з найнезначніших місць бою.

Зійшовши на курган, П'єр сів у кінці рову, що тягнувся круг батареї, і неусвідомлено-радісно усміхаючись, дивився на те, Що робилось навколо нього. Зрідка П'єр все з тією ж усмішкою

1 хрещення вогнем.

* великого редуту, фатального редуту, центрального редуту

вставав і, пильнуючи, щоб не заважати солдатам, які, раз у раз пробігаючи повз нього з сумками та зарядами, заряджали і накочували гармати,— проходжувався по батареї. Гармати цієї батареї безперестанно одна за одною стріляли, оглушуючи своїми звуками і застилаючи всю околицю пороховим димом.

На протилежність тій моторошності, що почувалась між піхотними солдатами прикриття, тут, на батареї, де невелика кількість людей, заклопотаних справою, була обмежена, відокремлена від інших ровом,— тут почувалась однакова і спільна для всіх, ніби сімейна жвавість.

Поява невійськової постаті П'єра в білому капелюсі спочатку неприємно вразила цих людей. Солдати, проходячи повз нього, здивовано і навіть злякано косились на його постать. Старший артилерійський офіцер, високий, з довгими ногами, рябий чоловік, наче для того, щоб подивитись на дію крайньої гармати, підійшов до П'єра і з цікавістю глянув на нього.

Молоденький кругловидий офіцерик, ще зовсім дитина, очевидно щойно випущений з корпусу, командуючи вельми старанно дорученими йому двома гарматами, строго звернувся до П'єра.

— Добродію, дозвольте попросити вас з дороги,— сказав він,— тут не можна.

Солдати осудливо похитували головами, дивлячись на П'єра. Але коли всі переконалися, що цей чоловік у білому капелюсі не тільки не робить нічого поганого, а смирно сидить на укосі валу або, несміливо усміхаючись, чемно даючи дорогу солдатам, проходжується по батареї під пострілами так само спокійно, як по бульвару, тоді потроху почуття недоброзичливого подиву до нього стало переходити в привітну і жартівливу турботу, подібну до тієї, яку солдати виявляють до своїх тварин: собак, півнів, цапів і взагалі тварин, що живуть при військових командах. Солдати ці зараз же в думці прийняли П'єра в свою сім'ю, присвоїли і дали йому прізвисько; "наш пан" прозвали його і, розмовляючи про нього, лагідно сміялись між собою.

Одно ядро копирснуло землю за два кроки від П'єра. Він, обчищаючи з одягу розбризану ядром землю і усміхаючись, оглянувся круг себе.

— І як це ви не боїтесь, пане, право слово!— звернувся до П'єра червонопикий широкий солдат, вишкіряючи міцні білі зуби.

— А ти хіба боїшся?—спитав П'єр.

— А то як же?— відповів солдат.— Вона ж не милує. Вона чвакне, то кишки вилізуть. Не можна не боятись,— сказав він сміючись.

Кілька солдатів з веселими і привітними обличчями зупинились біля П'єра. Вони наче не чекали, щоб він говорив, як усі, і, зробивши це відкриття, зраділи.

— Наше діло солдатське. А ось пан — це дивно. Оце-то пан!

— По місцях!— крикнув молоденький офіцер на солдатів, що зібралися круг П'єра. Цей молоденький офіцер, як видно, виконував обов'язки по своїй посаді вперше або вдруге і тому особливо чітко і формено обходився з солдатами і начальником.

Розкотиста пальба гармат і рушниць посилювалась по всьому полі, особливо з лівого боку, там, де були флеші Багратіона, але з-за диму пострілів з того місця, де був П'єр, не можна було розібрати майже нічого. До того ж, спостереження за тим, ніби сімейним (відокремленим від усіх інших) гуртком людей, що був на батареї, забирали всю П'єрову увагу. Перше його неусвідомлено-радісне збудження, викликане виглядом і звуками поля бою, змінилось тепер, особливо після того, як він побачив цього солдата, що лежав на луці, іншим почуттям. Сидячи тепер на укосі рову, він спостерігав обличчя людей круг себе.

До десятої години вже чоловік двадцять винесли з батареї; дві гармати було розбито, і дедалі частіше на батарею влучали снаряди і залітали із дзижчанням і свистом далекі кулі. Але люди, які були на батареї, наче не помічали цього; з усіх боків чуто було веселий гоміт і жарти.

— Начинка! — вигукував солдат, почувши свист гранати, що наближалась до батареї.— Не сюди! До піхотних! — з реготом додавав другий, помітивши, що граната перелетіла і влучила в ряди прикриття.

— Що, знайома? — сміявся другий солдат з селянина, який присів, коли пролітало ядро.

Кілька солдатів зібралось біля валу, розглядаючи те, що робилося спереду.

— І цеп зняли; бачиш, назад пройшли,— говорили вони, показуючи через вал.

— За своїм ділом дивися,— крикнув на них старий унтер-офіцер.— Назад пройшли, значить ззаду діло є.— І унтер-офіцер, узявши за плече одного з солдатів, штовхнув його коліном. Залунав регіт.

— До п'ятої гармати накочуй!— викрикували з одного боку.

— Разом, дружніше, по-бурлацькому,— лунали веселі вигуки тих, що змінювали гармату.

— Ай, нашому панові мало капелюшка не збила,— показуючи зуби, сміявся з П'єра червонопикий жартівник.— Ех, 'недоладне,— докірливо додав він про ядро, що влучило в колесо і в ногу солдатові.

— Ну ви, лисиці!— сміявся другий, дивлячись, як вигинаються ополченці, входячи на батарею за пораненим.

— Хіба не смачна каша? Ах, гави, заколіли! — кричали на ополченців, які зам'ялися перед солдатом з одірваною ногою.

— Тее-то як його, хлопче,— передражнявали селян.— Страх не люблять!

П'єр помічав, що кожного разу, після того, як ядро влучало, після кожної втрати дедалі більш розгорялася загальна жвавість.

Як з наступаючої грозової хмари, частіше і частіше, світліше і світліше спалахували на обличчях усіх цих людей (наче на відсіч тому, що відбувається) блискавки прихованого, чимраз яскравішого вогню.

П'єр не дивився вперед на поле бою і не цікавився, що там робилось: він увесь був захоплений спогляданням цього, дедалі яскравішого вогню, який так само (він почував) розгорявся і в його душі.

О десятій годині піхотні солдати, що були перед батареєю в рушах і по річці Каменці, відступили. З батареї видно було, як вони пробігали назад повз неї, несучи на рушницях поранених. Якийсь генерал з почтом увійшов на курган і, поговоривши з полковником, сердито подивившись на П'єра, зійшов знову вниз і наказав піхоті прикриття, що стояла позад батареї, лягти, щоб менш наражатися на постріли. Слідом за цим у рядах піхоти, праворуч від батареї, залунав барабан, командні вигуки, і з батареї видно було, як лави піхоти рушили вперед.

П'єр дивився через вал. Одно обличчя особливо впало йому в око. Це був офіцер, який з блідим молодим обличчям ішов задки, несучи опущену шпагу і неспокійно оглядаючись.

Лави піхотних солдатів зникли в диму, розлігся їх протяглий крик і часта рушнична стрільба. Через кілька хвилин юрми поранених і нош пройшли звідти. На батарею ще частіше стали влучати снаряди. Кілька чоловік лежали незабрані. Коло гармат метушливіше і жвавіше рухались солдати. Ніхто вже не звертав уваги на П'єра. Разів зо два на нього сердито крикнули за те, що він був на дорозі. Старший офіцер з насупленим обличчям великими, швидкими кроками переходив від однієї гармати до другої. Молоденький офіцерик, ще більш розрум'янившись, ще старанніше командував солдатами. Солдати подавали заряди, оберталися, заряджали і робили своє діло з напруженою бравістю. Вони на ходу підстрибували, як на пружинах.

Грозова хмара насунулась, і яскраво в усіх обличчях горів той вогонь, за розгорянням якого стежив П'єр. Він стояв коло старшого офіцера. Молоденький офіцерик підбіг, тримаючи руку біля ківера, до старшого.

— Маю честь доповісти, пане полковнику, зарядів є тільки вісім, чи накажете продовжувати вогонь?—спитав він.

— Картеч!— не відповідаючи, вигукнув старший офіцер, дивлячись через вал.

Раптом щось сталося; офіцерик ахнув і, скрутившись, сів на землю, як на льоту підстрелена пташка. Усе стало химерним, неясним і похмурим у П'єрових очах.

Одно за одним свистіли ядра і били у бруствер, у солдатів, у гармати. П'єр, який перше не чув цих звуків, тепер чув лише ці звуки. Збоку від батареї, праворуч, кричачи "ура", бігли солдати не вперед, а назад, як здалося П'єру.

Ядро вдарило у самий край валу, перед яким стояв П'єр, зсипало землю, і в очах його мигнув чорний м'ячик, і в ту ж мить ляснуло у щось. Ополченці, щойно ввійшовши на батарею, побігли назад.

— Усі картеччю!— вигукував офіцер.

Унтер-офіцер підбіг до старшого офіцера і зляканим шепотом (як за обідом дворецький повідомляє господаря, що нема більше загаданого вина) сказав, що зарядів більше нема.

— Розбійники, що роблять!— вигукнув офіцер, обертаючись до П'єра. Обличчя старшого офіцера було червоне і пінне, нахмурені очі блищали.— Біжи до резервів, приводь ящики! — крикнув він, сердито обминаючи поглядом П'єра і звертаючись до свого солдата.

— Я піду,— сказав П'єр.

Офіцер, не відповідаючи йому, великими кроками пішов у другий бік.

— Не стріляти!.. Вичікуй! — вигукував він.

Солдат, якому наказано було йти за снарядами, зіткнувся з П'єром.

— Ех, пане, не місце тобі тут,— сказав він і побіг донизу. П'єр побіг за солдатом, обминаючи те місце, на якому сидів молоденький офіцерик.

Одно, друге, третє ядро пролетіло над ним, гупало спереду, з боків, ззаду. П'єр збіг униз. "Куди я?" — раптом згадав він, уже підбігаючи до зелених ящиків. Він зупинився, вагаючись, іти йому назад чи вперед. Раптом страшний поштовх відкинув його назад, на землю. В ту ж мить блиск великого вогню освітив його і в ту ж мить пролунав, задзвенівши у вухах, оглушливий грім, тріск і свист.

П'єр, опритомнівши, сидів на заду, спираючись руками в землю; ящика, біля якого він був, не було; валялись лише зелені посмалені дошки та ганчірки на випаленій траві, і кінь, метляючи уламками голобель, промчав від нього, а другий, так само, як і П'єр, лежав на землі і пронизливо, протягло верещав.

XXXII

П'єр, не тямлячи себе від страху, схопився й побіг назад на батарею, як у єдиний захисток від усіх навколишніх страхіть.

У той час, як П'єр входив у окоп, він помітив, що на батареї пострілів не чути, але якісь люди щось роблять там. П'єр не встиг розібрати, що то були за люди. Він побачив старшого полковника, який задом до нього лежав на валу, наче розглядаючи щось унизу, і бачив одного солдата, якого помітив раніш і який тепер, пориваючись вперед від людей, що тримали його за руку, кричав "братці!", і бачив ще щось чудне.

Але він не встиг ще зміркувати, що полковник був забитий, що кричав "братці!" полонений, що на очах у нього було заколено багнетом у спину другого солдата. Тільки-но він вбіг у окоп, як худорлявий, жовтий, з пітним обличчям чоловік у синьому мундирі, зі шпагою в руці, налетів на нього, щось вигукуючи. П'єр, інстинктивно обороняючись від поїтовху, тому що вони, не бачивши, розбіглися один проти одного, виставив руки і схопив цього чоловіка (це був французький офіцер) однією рукою за плече, другою за горло. Офіцер випустив шпагу і схопив П'єра за барки.

Кілька секунд обидва вони зляканими очима дивилися на чужі одно одному обличчя і обидва розгубилися, не знаючи, що вони зробили і що їм робити. "Чи мене взято в полон, чи я взяв у полон його?" — думав кожний з них. Але, очевидно, французький офіцер більш схилився до думки, що в полон взято його, бо дужа П'єрова рука, спонукувана мимовільним страхом, все міцніше і міцніше стискала йому горло. Француз щось хотів сказати, як раптом над самими головами в них низько і страшно просвистіло ядро, і П'єру здалося, що голову французького офіцера одірвало: так швидко він пригнув її.

П'єр теж нагнув голову і розняв руки. Не думаючи більш про те, хто кого взяв у полон, француз побіг назад на батарею, а П'єр — з гори, спотикаючись на вбитих і

поранених, які, здавалось йому, ловлять його за ноги. Але не встиг він спуститися вниз, як побачив, що назустріч йому біжать густі юрми російських солдатів; вони, падаючи, спотикаючись і кричачи, весело і бурхливо бігли на батарею. (Це була та атака, яку приписував собі Єрмолов, кажучи, що тільки з його хоробрістю і щастям можливо було зробити цей подвиг; та атака, в якій він нібито кидав на курган георгіївські 'хрести, що були в нього у кишені.)

Французи, які захопили батарею, втекли. Наші війська з вигуками "ура" так далеко за батарею погнали французів, що трудно було зупинити їх.

З батареї звели полонених, між ними пораненого французького генерала, якого оточили офіцери. Юрми поранених, знайомих і незнайомих П'єру, росіян і французів, із спотвореними стражданням обличчями, ішли, повзли і на ношах пересувалися з батареї. П'єр зійшов на курган, де він провів понад годину часу, і з того сімейного гуртка, що прийняв його до себе, він не знайшов нікого. Багато було тут мертвих, незнайомих йому. Але деяких він впізнав. Молоденький офіцерик сидів, так само скрутившись, біля краю валу в калюжі крові. Червонопикий солдат ще сіпався, але його не забирали.

П'єр побіг униз.

"Ні, тепер вони облишать це, тепер вони жахнуться з того, що вони зробили!" — думав П'єр, без мети простуючи за юрмами нош, що просувалися з поля бою.

Та сонце, заслонене димом, стояло ще високо, і спереду, і особливо ліворуч біля Семеновського кипіло щось у диму, і гуркіт пострілів, стрілянина та канонада не тільки не послаблювались, але й посилювались до шаленства, наче людина, надриваючись, кричить з усієї сили.

XXXIII

Головна дія Бородінського бою відбулася на місцевості в тисячу сажнів між Бородіном і флешами Багратіона. {Поза цією місцевістю з одного боку росіяни зробили опівдні демонстрацію кавалерією Уварова, з другого боку, за Утицею, було зіткнення Понятовського з Тучковим; але це були дві окремі дії, мляві в порівнянні з тим, що відбувалося на середині поля бою.) На полі між Бородіном і флешами, під лісом, на відкритому і видному з обох боків місці відбулася головна дія битви, дуже просто й немудро.

Бій почався канонадою з обох боків з декількох сот гармат.

Потім, коли дим застелив усе поле, в цьому диму рушили (зі сторони французів) з правого боку дві дивізії, Дессе і Компана, на флеші, і з лівого — полки віце-короля на Бородіно.

Від ІПевардінського редуту, на якому стояв Наполеон, флеші були на відстані версти, а Бородіно — більш як за дві версти відстані по прямій лінії, і тому Наполеон не міг бачити того, що відбувалося там, тим більш, що дим, зливаючись з туманом, оповивав усю місцевість. Солдатів дивізії Дессе, скерованих на флеші, було видно лише доти, поки вони не спустилися до яру, що відділяв їх від флешей. Тільки-но вони спустилися в яр, дим пострілів гарматних і рушничних на флешах став такий густий,

що встелив весь укіс тієї сторони яру. Крізь дим мигало там щось чорне — певне, люди, й іноді блискали багнети. Але просувались вони, чи стояли, були то французи, чи росіяни, не можна було розібрати з Шевардінського редуту.

•Сонце зійшло ясно і скісним промінням било просто в обличчя Наполеону, який дивився з-під руки на плеші. Дим стелився поперед плеші, і то здавалося, що рухається дим, то здавалося, що рухаються війська. Іноді чутно було з-за пострілів галас людей, але не можна було добрати, що вони там роблять.

Наполеон, стоячи на кургані, дивився в трубу, і в маленьке кружало труби він бачив дим і людей, іноді своїх, іноді росіян; але де було те, що він бачив, він не знав, коли дивився знову простком оком.

Він зійшов з кургана і став ходити перед ним туди й сюди. Зрідка він зупинявся, прислухався до пострілів і вглядався в поле бою.

Не тільки з того місця внизу, де він стояв, не тільки з кургана, на якому стояли тепер деякі його генерали, але і з оаьих плешей, на яких перебували тепер разом і навперемінно то російські, то французькі, мертві, поранені і живі, злякані чи збожеволілі солдати, не можна було розібрати, що робиться на цьому місці. Протягом декількох годин на цьому місці, серед безугавної стрілянини рушничної і гарматної, з'являлись то лише російські, то лише французькі, то піхотні, то кавалерійські солдати; з'являлися, падали, стріляли, стикалися, не знаючи, що робити один з одним, кричали і тікали назад.

З поля бою раз у раз прилітали до Наполеона його послані ад'ютанти та ординарці його маршалів з повідомленнями про перебіг бою; але всі ці повідомлення були неправильні: і тому, що в запалі бою неможливо сказати, що відбувається в цю хвилину, і тому, що багато хто з ад'ютантів не доїжджав до справжнього місця бою, а передавав те, що він чув від інших; і ще тому, що поки проїжджав ад'ютант ті дві-три версти, які відділяли його від Наполеона, обставини змінювались, і звістка, яку він віз, уже ставала неправдивою. Так від віце-короля примчав ад'ютант з вісткою, що Бородіно захоплено і міст на Кол очі — в руках французів. Ад'ютант питав Наполеона, чи накаже він переходити військам. Наполеон наказав вишикуватись на тому боці і чекати; але не тільки в той час, як Наполеон давав цей наказ, а навіть тоді, коли ад'ютант ще тільки від'їхав від Бородіна, міст уже відбили і спалили росіяни в тій самій сутичці, що в ній брав участь П'єр на самому початку бою.

Ад'ютант з блідим, зляканим обличчям, примчавши з плешей, доніс Наполеону, що атаку відбито і що Компана поранено і Даву загинув, а тимчасом плеші захопила інша частина військ у той час, як ад'ютантові казали, що французів відбито, і Даву був живий, лише трохи контужений. Зважаючи на такі неминуcho неправдиві донесення, Наполеон робив свої розпорядження, які або вже були виконані до того, як він давав їх, або ж не могли бути виконані і ніхто їх не виконував.

Маршали та генерали, перебуваючи на близькій відстані від поля бою, але татс само, як і Наполеон, не беручи участі в самому бою і лише зрідка заїжджаючи під кулі, робили, не питаючи Наполеона, свої розпорядження і давали свої накази про те, куди і

звідки стріляти і куди мчати кінним, і куди бігти пішим солдатам. Але навіть і їх розпорядження, так само як розпорядження Наполеона, у найменшій мірі і рідко виконувались. Здебільшого виходило протилежне тому, що вони наказували. Солдати, яким веліли йти вперед, потрапивши під картечний постріл, тікали назад; солдати, яким веліли стояти на місці, раптом, побачивши навпроти себе росіян, що несподівано з'явилися, іноді втікали назад, іноді кидалися вперед, і кіннота летіла без наказу наздоганяти росіян, які тікали. Так два полки кавалерії помчали через Семеновський яр і тільки-но виїхали на гору, повернулись і щодуху полетіли назад. Так само рухались і піхотні солдати, іноді забігаючи зовсім не туди, куди їм наказано було. Усі розпорядження про те, куди і коли просунути гармати, коли послати піших солдатів — стріляти, коли кінних — топтати піших росіян,— усі ці розпорядження робили найближчі начальники частин, які були в рядах, не питаючи навіть Нея, Даву і Мюрата, не тільки Наполеона. Вони не боялися покарання за невиконання наказу чи за самовільне розпорядження, бо в бою справа стосується найдорожчого для людини — власного життя, й іноді здається, що врятування полягає у втечі назад, іноді — в бігу вперед, і відповідно до настрою хвилини поводитись ці люди, перебуваючи в самому вирі бою. А по суті всі ці порухи вперед і назад не полегшували і не змінювали становища військ. Усі їхні набігання і наскакування одних на одних майже не завдавали їм шкоди, а шкоду, смерть і каліцтва несли ядра і кулі, що літали скрізь по тій місцевості, на якій металась ці люди. Тільки-но ці люди виходили з тієї місцевості, по якій літали ядра та кулі, як їх зараз же начальники, що стояли ззаду, формували, підкоряли дисципліні і під впливом цієї дисципліни вводили знову в царину вогню, в якій вони знову (під впливом страху смерті) втрачали дисципліну і металась відповідно до випадкового настрою юрми.

XXXIV

Генерали Наполеона — Даву, Ней і Мюрат, перебуваючи поблизу цієї царини вогню і навіть іноді заїжджаючи в неї, кілька разів вводили в цю царину вогню стрункі і величезні маси військ. Але всупереч тому, що незмінно відбувалося в усіх попередніх боях, замість очікуваної звістки про втечу ворога, стрункі маси військ поверталися звідти безладними, зляканими юрмами. Вони знову впорядковували їх, але людей ставало дедалі менше. Опівдні Мюрат послав до Наполеона свого ад'ютанта, вимагаючи підкріплення.

Наполеон сидів під курганом і пив пунш, коли до нього примчав ад'ютант Мюрата з запевненням, що росіяни будуть розбиті, якщо його величність дасть ще дивізію.

— Підкріплення? — сказав Наполеон з суворим подивом, ніби не розуміючи його слів і дивлячись на вродливого хлопця-ад'ю-танта з довгим завитим чорним волоссям (так само, як носив зачіску Мюрат). "Підкріплення! — подумав Наполеон. — Якого вони просять підкріплення, коли в них у руках половина армії, спрямованої на слабке, неукріплене крило росіян!"

— Dites au roi de Naples, — суворо сказав Наполеон, — qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...1

1 — Скажіть неаполітанському королеві, що те нема полудня і що я ще не досить ясно бачу положення шахів. Ідіть...

Вродливий хлопець-ад'ютант з довгим волоссям, не опускаючи руки від капелюха, важко зітхнувши, помчав знову туди, де вбивали людей.

Наполеон встав і, підкликавши Коленкура та Берт'є, став розмовляти з ними про справи, що не стосувалися бою.

Серед розмови, яка починала цікавити Наполеона, очі Берт'є повернулись на генерала з почтом, який на спітнілому коні мчав до Кургана. Це був Бельяр. Він, злізши з коня, швидкими кроками підійшов до імператора і сміливо й голосно почав доводити доконечну потребу підкріплень. Він клявся честю, що росіяни загинуть, якщо імператор дасть ще дивізію.

Наполеон знизав плечима і, нічого не відповівши, продовжував свою прогулянку. Бельяр голосно і жваво став говорити з генералами почту, які оточили його.

— Ви дуже запальні, Бельяр,— сказав Наполеон, знову підходячи до прибулого генерала.— Легко помилитися в запалі, їдьте і подивіться, і тоді приїжджайте до мене.

Не встиг ще Бельяр зникнути з очей, як з другого боку примчав новий посланець з поля бою.— *Eh bien, qu'est ce qu'il y a?* 1 — спитав Наполеон тоном людини, роздратованої безперестанними перешкодами.

— *Sire, le prince...* 2— почав ад'ютант.

— Просить підкріплення?—з гнівним жестом промовив Наполеон. Ад'ютант ствердно нахилив голову і став доповідати; та імператор одвернувся від нього, зробив два кроки, зупинився, вернувся назад і підкликав Берт'є.— Треба дати резерви,— сказав він, злегка розводячи руками.— Кого послати туди, як ви гадаєте?— звернувся він до Берт'є, до цього *oison que j'ai fait aigle* 3, як він згодом називав його.

— Государю, послати дивізію Клапареда? — сказав Берт'є, знаючи напам'ять усі дивізії, полки та батальйони.

Наполеон ствердно кивнув головою.

Ад'ютант помчав до дивізії Клапареда. І через кілька хвилин молода гвардія, що стояла позад Кургана, рушила з* свого місця. Наполеон мовчки дивився в цьому напрямі.

— Ні,— звернувся він раптом до Берт'є,— я не можу послати Клапареда. Пошліть дивізію Фріана,— сказав він.

Хоч не було ніякої причини, щоб замість дивізії Клапареда послати дивізію Фріана, і навіть була очевидна незручність і за-гайка в тому, щоб зупинити тепер Клапареда і посилати Фріана, але наказ було точно виконано. Наполеон не бачив того, що він відносно своїх військ грав роль лікаря, який заважає своїми ліками,— а цю роль він так правильно розумів і осуджував.

1 — Ну, що там ще?

2 — Государю, герцог...

3 гусеняти, якого я зробив орлом.

Дивізія Фріана, так само, як і інші, зникла в диму поля бою. З різних боків усе

прилітали ад'ютанти і всі, ніби змовившись, говорили те саме. Всі просили підкріплень, усі казали, що росіяни держаться на своїх місцях і роблять *un feu d'enfer*¹, від якого тане французьке військо.

Наполеон сидів у задумі на складаному стільці.

Не ївши з ранку, *m-r de Beausset*, який любив мандрувати, підійшов до імператора і насмілювався шанобливо запропонувати його величності поснідати.

— Сподіваюсь, тепер уже я можу поздоровити вашу величність з перемогою,— сказав він.

Наполеон мовчки заперечливо похитав головою. Гадаючи, що заперечення стосується перемоги, а не сніданку, *gp-r de Beausset* дозволив собі грайливо-шанобливо зауважити, що нема на світі причин, які могли б перешкодити снідати, коли можна це зробити.

— *Allez vous...*² — раптом понуро сказав Наполеон і одвернувся. Блаженна усмішка жалю, каяття і захоплення засяяла на обличчі пана Боссе, і він пливучою ходою відійшов до інших генералів.

Наполеона обіймало тяжке прчуття, подібне до того, що обіймає завжди щасливого гравця, який безрозсудно кидав свої гроші, завжди вигравав, і рапто[^]м, саме тоді, коли він розрахував усі несподіванки гри, відчуває, що, чим більше він обдумав свій хід, тим певніше програє.

Війська були ті ж, генерали ті ж, ті ж були готування, та ж диспозиція, та ж *proclamation courte et énérgique*⁸, він сам був той же, він це знав, він знав, що він був навіть значно досвідченішим і вмілішим тепер, ніж перше, навіть ворог був той самий, що й під Аустерліцем та Фрідландом; але страшний розмах руки падав зачаровано-безсило.

Усі ті колишні прийоми, що бувало незмінно щасливо закінчуються: і зосередження батарей на одному пункті, і атака резервів для прорвання лінії, і атака кавалерії *des hommes de fer*⁴,— всі ці прийоми вже було застосовано, і не тільки не було перемоги, а й з усіх боків надходили однакові вісті про вбитих та поранених генералів, про доконечну потребу підкріплень, про неможливість збити росіян і про розстроєність військ.

Раніш після двох-трох розпоряджень, двох-трох фраз мчали з поздоровленнями і з веселими обличчями маршали та ад'ютанти, називаючи серед трофеїв корпуси полонених, *des faisceaux de drapeaux et d'aigles ennemis*⁶, і гармати, і обози, і Мю-рат просив лише дозволу пускати кавалерію, щоб забрати обози. Так було під Лоді, Маренго, Арколем, Ієною, Аустерліцем, Ваг

1 пекельний вогонь,

2 — Ідіть ви к...

8 прокламація коротка і енергійна, й залізних людей,

6 оберемки ворожих орлів та знамен,

рамом і так далі, і так далі. А тепер щось чудне відбувалося з його військами.

Незважаючи на звістку про захоплення флешей, Наполеон бачив, що це було не те,

зовсім не те, що було в усіх його попередніх боях. Він бачив, що те ж почуття, яке обіймало його, обіймало і всіх людей круг нього, досвідчених у справі боїв. Усі обличчя були сумні, всі очі уникали одні одних. Тільки один Боссе міг не розуміти значення того, що робилося. А Наполеон, маючи тривалий досвід війни, знав добре, що означає, коли протягом восьми годин, після всіх докладених зусиль, атакуючий не виграє бою. Він знав, що це був програний бій і що найменший випадок міг тепер — на тій натягненій точці хитання, на якій стояв бій,— погубити його і його війська.

Коли він переглядав у думці всю цю чудну російську кампанію, в якій не було виграно жодного бою, в якій за два місяці не взято ні знамен, ні гармат, ні корпусів військ, коли дивився на приховано-сумні обличчя близьких до нього і слухав донесення про те, що росіяни все ще стоять,— страшне почуття, схоже на почуття, якого зазнаєш уві сні, охоплювало його, і йому спадали на думку всі нещасливі випадки, що могли погубити його. Росіяни могли напасти на його ліве крило, могли розірвати його середину, сліпе ядро могло вбити його самого. Все це було можливим. У попередніх боях своїх він обдумував лише випадки успіху, а тепер безліч нещасливих випадків поставала перед ним, і він чекав їх усіх. Так, це було, мов уві сні, коли людині ввижається, що на неї наступає лиходій, і людина уві сні розмахнулася і вдарила свого ворога з тим страшним зусиллям, яке, вона знає, має знищити його, і відчуває, що рука її, безсила і м'яка, падає, як ганчірка, і жах неминучої загибелі охоплює безпорадну людину.

Звістка їй про те, що росіяни атакують лівий фланг французької армії, викликала в Наполеона цей жах. Він мовчки сидів під курганом на складаному стільці, опустивши голову і поклавши лікті на коліна. Берт'є підійшов до нього і запропонував проїхатись по лінії, щоб подивитися, як ідуть справи.

— Що? Що ви говорите? — сказав Наполеон.— Так, звеліть дати мені коня.

Він сів верхи і поїхав до Семеновського.

У повільно танучому пороховому диму, по всьому простору, по якому їхав Наполеон,— у калюжах крові лежали коні і люди, поодиночі і купами. Подібного страхіття, такої кількості вбитих на такому малому просторі ніколи ще не бачили ні Наполеон, ні жоден з його генералів. Гуркіт гармат, який не вщухав десять годин підряд і змучив вухо, надавав особливої значливості видовищу (як музика в живих картинах). Наполеон, виїхав на висоту Семеновського і крізь дим побачив лави людей у мундирах кольорів, незвичних для його ока. Це були росіяни.

Росіяни щільними лавами стояли позад Семеновського і кургана, і їхні гармати безперестанно ревли і димили по їх лінії. Бою вже не було. Тривало вбивство, яке ні до чого не могло привести ні росіян, ні французів. Наполеон зупинив коня і знову вдався в ту задуму, з якої ЕйвіВ його Берт'є; він не міг припинити тієї справи, що робилась перед ним і круг нього і що вважалась керованою ним і залежною від нього, і справа ця йому вперше, через неуспіх, здавалась непотрібною і жахливою.

Один з генералів, під'їхавши до Наполеона, дозволив собі запропонувати йому ввести в бій стару гвардію. Ней і Берт'є, що стояли біля Наполеона, переглянулись між

собою і презирливо усміхнулись на безглузду пропозицію цього генерала.

Наполеон опустил голову і довго мовчав.

— A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde i,—сказав він і, повернувши коня, поїхав назад до Шевардіна.

XXXV

Кутузов сидів, схиливши сиву голову і опустившись важким тілом, на вкритому килимом ослоні, на тому ж місці, де вранці бачив його П'єр. Він не робив ніяких розпоряджень, а лише погоджувався чи не погоджувався з тим, що йому пропонували.

"Так, так, зробіть це,— відповідав він на різні пропозиції.— Так, так, поїдь, голубчику, подивись,— звертався він то до того, то до іншого з близьких до нього людей; або: — Ні, не треба, краще почекаємо",— казав він. Він вислухував донесення, які йому привозили, давав накази, коли цього вимагали підлеглі; але, вислухуючи донесення, він, здавалося, не цікавився значенням слів того, що йому говорили, а щось інше у виразі обличчя, у тоні мови тих, що доносили, цікавило його. Багаторічним військовим досвідом він знав і старечим розумом розумів, що керувати сотнями людей, які борються зі смертю, не можна одній людині, і знав, що вирішують долю бою не розпорядження головнокомандуючого, не місце, на якому стоять війська, не кількість гармат і вбитих людей, а та невловна сила, що зветься духом війська, і він стежив за тією силою і керував нею, наскільки він був у цьому владен.

'Загальним виразом обличчя Кутузова була зосереджена, спокійна увага і напруження, що ледве переборювало втому кволого і старого тіла.

Об одинадцятій годині ранку йому привезли звістку проте, що флеші, які були захопили французи, знову відбито, але що князя Багратіона поранено. Кутузов охнув і похитав головою.

— їдь до князя Петра Івановича і докладно взнай, що і як,— сказав він одному з ад'ютантів і відразу по тому звернувся до принца Віртемберзького, що стояв позад нього.

1 — За три тисячі двісті верст від Франції я не можу дати розгромити свою гвардію,
— Чи не бажано буде вашій високості прийняти командування другою армією?

Скоро по від'їзді принца, так скоро, що він ще не міг доїхати до Семеновського, ад'ютант принца вернувся від нього і повідомив ясновельможного, що принц просить військ.

Кутузов скривився і послав Дохтурову наказ прийняти командування другою армією, а принца, без якого, як він сказав, він не може обійтись у ці важливі хвилини, просив вернутись до нього. Коли привезено було звістку про взяття в полон Мюрата і штабні поздоровляли Кутузова, він усміхнувся.

— Почекайте, панове,— сказав він.— Бій виграно, і в полоненні Мюрата нема нічого незвичайного. Але краще завчасно не радіти.— Проте він послав ад'ютанта проїхати по військах з цією звісткою.

Коли з лівого флангу примчав Щербинін з донесенням, що французи захопили флеші і Семеновське, Кутузов, по звуках поля бою і по обличчю Щербиніна вгадавши,

що вісті були не-, добрі, підвівся, ніби розминаючи ноги, і, взявши під руку Щербиніна, одвів його вбік.

— Поїдь, голубчику,— сказав він до Єрмолова,— подивись, чи не можна чого зробити.

Кутузов був у Горках, у центрі позиції російського війська. Атаку, яку Наполеон спрямував на наш лівий фланг, було кілька разів відбито. У центрі французи не просунулись далі Бородіна. З лівого флангу кавалерія Уварова примусила французів тікати.

О третій годині атаки французів припинилися. На всіх обличчях тих, що приїжджали з поля бою, і тих, що стояли круг нього, Кутузов читав вираз надзвичайної напруженості. Кутузов був задоволений з успіхів дня над усякі сподівання. Але фізичні сили покидали старого. Кілька разів голова його низько опускалась, ніби падаючи, і він куняв. Йому подали обід.

Флігель-ад'ютант Вольцоген, той самий, який, проїжджаючи повз князя Андрія, "казав, що війну треба im Raum verlegen і якого так ненавидів Багратіон, під час обіду під'їхав до Кутузова. Вольцоген приїхав від Барклая з донесенням про перебіг оправ на лівому фланзі. Розсудливий Барклай де-Толлі, бачачи, як відбігають юрми поранених і як розстроєні задні частини армії, зваживши всі обставини, вирішив, що бій програно, і з цією звісткою прислав до головнокомандуючого свого улюбленця.

Кутузов насилу жував смажену курку і, звузивши повеселілі очі, глянув на Вольцогена.

Вольцоген, недбало розминаючи ноги, з * напівпрезирливою усмішкою на губах підійшов до Кутузова, ледве доторкнувшись до козирка рукою.

Вольцоген обходився з ясновельможним з певною афектованою недбалістю, яка мала показати, що він, як високоосвічений

1 перенести в простір,

військовий, полишає на росіян робити ідола з цієї старої, непотрібної людини, а сам знає, з ким має справу. "Der alte Herr (як називали Кутузова у своєму колі німці) macht sich ganz bequem" — подумав Вольцоген і, суворо глянувши на тарілки, що стояли перед Кутузовим, почав доповідати старому панові стан справ на лівому фланзі так, як наказав йому Барклай і як він сам його бачив і зрозумів.

— Усі пункти нашої позиції в руках ворога і відбити нема чим, бо військ нема; вони втікають, і нема змоги зупинити їх,— доповідав він.

Кутузов, переставши жувати, здивовано, наче не розуміючи того, що йому говорили, втупив очі у Вольцогена. Вольцоген, помітивши схвилюваність des alten Herrn², з усмішкою сказав:

— Я не вважав за своє право приховати від вашої світлості те, що я бачив... Війська цілком розстроєні...

— Ви бачили? Ви бачили?..— накупившись, закричав Кутузов, швидко встаючи і наступаючи на Вольцогена.— Як ви... як ви смієте!..— роблячи погрозливі жести тремтячими руками і захиляючись, закричав він.— Як смієте ви, шановний добродію,

говорити це мені. Ви нічого не знаєте. Перекажіть від мене генералові Барклаю, що його відомості неправдиві і що дійсний перебіг бою відомий мені, головнокомандуючому, краще, ніж йому.

Вольцоген хотів відповісти щось, але Кутузов перебив його.

— Ворога відбито на лівому і розбито на правому фланзі. Коли ви погано бачили, шановний добродію, то не дозволяйте собі говорити того, чого ви не знаєте. Звольте їхати до генерала Барклая і переказати йому на завтра мій неодмінний намір атакувати ворога,— суворо сказав Кутузов. Усі мовчали, і чутно було лише важке дихання захеканого старого генерала.— Відбиті скрізь, за що я дякую богу і нашому хороброму війську. Ворога переможено, і завтра поженемо його зі священної землі російської,— сказав Кутузов, хрестячись; і раптом схлипнув, тамуючи сльози. Вольцоген, знизавши плечима і скрививши губи, мовчки відійшов убік, дивуючись з über diese Eingenommenheit des alten Herrn 3.

— Ага, ось він, мій герой,— сказав Кутузов до повного гарного чорноволосого генерала, що в цей час сховався на курган. Це був Раєвський, який пробув цілий день на головному пункті Бородинського поля.

Раєвський доносив, що війська твердо стоять на своїх місцях і що французи не сміють більш атакувати.

Вислухавши його, Кутузов по-французькому сказав:

— Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?

1 "Старий пан спокійно влаштувався",

2 старого пана,

• з цього самодурства старого пана.

— Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux,— відповів Раєвський,— et mon opinion...1

— Кайсаров! — гукнув Кутузов свого ад'ютанта.— Сідай пиши наказ на завтрашній день. А ти,— звернувся він до другого,— їдь по лінії і оголоси, що завтра ми атакуємо.

Поки точилася розмова з Раєвським і диктувався наказ, Вольцоген повернувся від Барклая і доповів, що генерал Барклай де-Толлі бажав би мати письмове підтвердження того наказу, що його давав фельдмаршал.

Кутузов, не дивлячись на Вольцогена, звелів написати цей наказ, що його вельми слушно хотів мати, щоб уникнути особистої відповідальності, колишній головнокомандуючий.

І по невизначному, таємничому зв'язку, який підтримує в усій армії один настрій, що зветься духом армії і становить головний нерв війни, слова Кутузова, його наказ до бою на завтрашній день, передались одночасно в усі кінці війська.

Зовсім не самі слова, не сам наказ передавалися в останніх ланках цього зв'язку. В тих переказах, що передавалися від одного до одного на різних кінцях армії, навіть нічого схожого не було на те, що сказав Кутузов; але значення його слів передалося скрізь, бо те, що сказав Кутузов, впливало не з хитромудрих міркувань, а з почуття, яке лежало в душі головнокомандуючого, так само, як і в душі кожного росіянина.

І взявши, що завтра ми атакуємо ворога, з вищих сфер армії почувши підтвердження того, чому вони хотіли вірити, змучені, розгублені люди утішались і підбадьорювались.

XXXVI

Полк князя Андрія був у резервах, які до другої години стояли позаду Семеновського бездіяльно, під сильним вогнем артилерії. О другій годині полк, що втратив уже понад двісті чоловік, було висунуто вперед на витовчений вівсяний лан, на той проміжок між Семеновським і курганною батареєю, на якому цього дня було побито тисячі людей і на який о другій годині дня було спрямовано посилено-зосереджений вогонь з декількох сот ворожих гармат.

Не сходячи з цього місця і не випустивши жодного заряду, полк втратив тут ще третю частину своїх людей. Спереду і особливо з правого боку, в диму, який не розходився, бубухали гармати, і з таємничої царини диму, що огортав усю місцевість спереду, безперестанно, з шиплячим швидким свистом, вилітали ядра

1 — Ви, отже, не думаєте, як інші, що ми повинні відступити? — Навпаки, ваша світлість, у невиразних боях переможцем виходить той, хто впертіший, і на мою думку...

і повільно-свистючі гранати. Іноді, ніби даючи відпочинок, минало чверть години, протягом якої всі ядра і гранати перелітали, але іноді за хвилину кілька чоловік виривало з полку, і раз у раз відтягали вбитих і відносили поранених.

Після кожного нового удару все менше й менше випадкових можливостей життя залишалось для тих, яких ще не було вбито. Полк стояв у батальйонних колонах на відстані трьохсот кроків, але; незважаючи на те, всі люди полку перебували під впливом одного і того ж настрою. Всі люди полку однаково були мовчазні і понурі. Іноді чутно було між рядами гомін, але гомін цей замовкав щоразу, коли влучало ядро і лунав крик: "Ноші!" Більшу частину часу люди полку за наказом начальства сиділи на землі. Хто, знявши ківер, старанно розпускав і знову збирав зборки; хто сухою глиною, розтерши її в долонях, начищав багнета; хто розминав пояса і перетягав пряжку перев'язі; хто стараний розправляв і перегинав по-новому онучі й перевзувався. Деякі будували хатки з грудок ріллі або плели кошички зі стерні. Всі, здавалося, були цілком заглиблені в цю роботу. Коли ранило і вбивало людей, коли тягли ноші, коли наші повертались назад, коли видно було крізь дим великі маси ворога, ніхто зовсім не звертав уваги на все це. А коли вперед проїжджала артилерія, кавалерія, видно було рух нашої піхоти, схвальні зауваження чутно було з усіх боків. Але на найбільшу увагу заслуговували події зовсім сторонні, що ніяк не стосувались бою. Наче увага цих морально змучених людей відпочивала на цих звичайних, життєвих явищах. Батарея артилерії пройшла перед строєм полку. В одному з артилерійських ящиків підпряжний заступив посторонок. "Гей, підпряжний он!.. Виправ! Упаде... Ех, не бачать!.."—по всьому полку однаково викукували з рядів. Іншого разу загальну увагу привернуло невеличке коричневе собача з твердо піднятим хвостом, яке, бозна-звідки взявшись, заклопотаним тупцем вибігло перед ряди і раптом від близького удару ядра вискнуло і, підібравши хвоста, кинулося вбік. По всьому полку розляглося гикання і вищання.

Але такі розваги тривали хвилинами, а люди вже понад вісім годин стояли без їжі і без діла під незбутнім жахом смерті, і їхні бліді й насуپлені обличчя все більше блідли й насуплювались.

Князь Андрій, так само, як і всі люди полку, блідий і насуплений, ходив туди й сюди по луці біля вівсяного лану від однієї межі до другої, заклавши назад руки і опустивши голову. Робити й наказувати йому нічого було. Все робилося само собою. Убитих відтягали за стрій, поранених відносили, ряди змикалися. Коли відбігали солдати, то вони зараз же поспішно повертались. Спочатку князь Андрій, вважаючи за свій обов'язок піднімати мужність солдатів і показувати їм приклад, походжав по рядах; але потім він переконався, що йому нема чому і нема чим учити їх. Усі сили його душі, так само, як і кожного солдата, були несвідомо спрямовані на те, щоб стриматися тільки

від споглядання жаху того становища, в якому вони були. Він ходив по луці, тягнувши ноги, і толочив траву, розглядаючи порох, що вкривав його чоботи; то він ходив великими кроками, намагаючись попадати в сліди косарів, залишені на луці, то лічив свої кроки і рахував, скільки разів він повинен пройти від межі до межі, щоб була верста, то обшморгував квіточки полину, що ростуть на межі, і розтирав ці квіточки в долоні і принюхувався до духовито-гіркого, міцного запаху. З усієї вчорашньої роботи думки не залишилося нічого. Він ні про що не думав. Він прислухався втомленим слухом усе до тих самих звуків, розрізняючи свистіння польотів від гуркоту пострілів, поглядав на набридлі обличчя людей 1-го батальйону і чекав. "Ось вона... це знову до нас! — думав він, прислухаючись до свисту чогось, що наближалося з заслоненої царини диму.— Одна, друга! Ще! Влучило..." Він зупинився і подивився на ряди. "Ні, перенесло. А ось це влучило". І він знову починав ходити, намагаючись широко ступати, щоб за шістнадцять кроків дійти до межі.

Свист і удар! За п'ять кроків від нього копнуло суху землю і зникло ядро. Мимовільний холод пробіг по його спині. Він знову подивився на ряди. Певне, вирвало багатьох; велика юрма зібралась біля 2-го батальйону.

— Пане ад'ютант,— прокричав він,— накажіть, щоб не юрмилися.— Ад'ютант виконав наказ і підійшов до князя Андрія. З другого боку під'їхав на коні командир батальйону.

— Стережись! — пролунав зляканий крик солдата, і, як пташка, що сідає на землю, свистючи на швидкому польоті, за два кроки від князя Андрія, біля коня батальйонного командира, неголосно гупнула граната. Кінь перший, не дбаючи про те, гарно чи погано виявляти страх, пирхнув, звився, мало не скинувши майора, і відбіг убік. Жах коня передався людям.

— Лягай! — крикнув ад'ютант, припавши до землі. Князь Андрій нерішуче стояв. Граната, як дзига, вертілась і диміла між ним і лежачим ад'ютантом край ріллі і луки, біля куща полину.

— "Невже це смерть? — думав князь Андрій, зовсім новим, заздрим поглядом дивлячись на траву, на полин і на струминку диму, що вилясь з верткого чорного м'ячика.— Я не можу, я не хочу померти, я люблю життя, люблю цю траву, землю,

повітря..." — Він думав це і разом з тим пам'ятав, що на нього дивляться.

— Соромно, пане офіцер! — сказав він до ад'ютанта.— Який... — він не доказав. Одночасно почувся вибух, свист осколків ніби розбитої рами, душний запах пороху — і князь Андрій рвонувся вбік і, піднявши вгору руки, впав на груди.

Кілька офіцерів підбігло до нього. З правого боку живота розходилась по траві велика пляма крові.

Викликані ополченці з ношами зупинилися позад офіцерів. Князь Андрій лежав на грудях, опустившись обличчям до трави, і важко, з хропінням, дихав.

— Ну, чого стали, підходь!

Селяни підійшли і взяли його за плечі й за ноги, але він жа-лібно застогнав, і вони, переглянувшись, знову опустили його.

— Берись, клади,, все одно! — крикнув чийсь голос. Його вдруге взяли за плечі й поклали на ноші.

— Ой боже мій! Боже мій! Що ж це?.. Живіт! Це кінець! Ой боже мій!—чутно було між офіцерами.— На волосину повз вухо продзижчала,— казав ад'ютант: Селяни, приладнавши ноші на плечах, поспішно рушили стежкою, яку вони ж таки протоптали, до перев'язочного пункту.

— В ногу ідіть!.. Е!.. мужва! — крикнув офіцер, зупиняючи за плечі селян, які нерівно йшли і струшували ноші.

— Підладнуйся, чи як там, Хведоре, гов, Хведоре,— казав передній селянин.

— Отак гарно,— радісно сказав задній, попавши в ногу.

— Ваше сіятельство? Га? Князь? — тремтячим голосом сказав Тимохін, підбігши і заглядаючи в ноші.

Князь Андрій розплющив очі і подивився з-за нош, в які глибоко увійшла його голова, на того, хто говорив, і знову опустив повіки.

Ополченці принесли князя Андрія до лісу, де стояли фури і де був перев'язочний пункт. Перев'язочний пункт складався з трьох розіпнутих, з загорнутими полами, наметів край березняка. В березняку стояли фури і коні. Коні їли з опалок овес, і горобці злітали до них і підбирали розсипані зерна. Вороння, чуючи кров, нетерпляче каркало і перелітало на березах. Круг наметів, більш як на двох десятинах місця, лежали, сиділи, стояли закривавлені люди в різному одязі. Навколо поранених, з сумними й уважними обличчями стояли юрми солдатів-носіть-ників, яких марно відганяли від цього місця розпорядники-офіцери. Не слухаючи офіцерів, солдати стояли, спираючись на ноші, і пильно, наче намагаючись зрозуміти важке значення видовища, дивились на те, що робилось перед ними. З наметів чутно було то голосні, злі зойки, то жалісний стогін. Зрідка вибігали звідти фельдшери по воду і показували на тих, яких треба було вносити. Поранені, чекаючи біля намету на свою чергу, хрипіли, стогнали, плакали, кричали, лаялись, просили горілки. Деякі марили. Князя Андрія, як полкового командира, переступаючи через неперевер'язаних поранених, пронесли ближче до одного з наметів і зупинились, чекаючи розпорядження. Князь Андрій розплющив очі і довго не міг зрозуміти, що робиться круг нього. Лука, полинь,

рілля, кружляння чорного м'ячика і його пристрасний порив любові до життя згадалися йому. За два кроки від нього, голосно говорячи і привертаючи до себе загальну увагу, стояв, спершись на гілляку, високий гарний, чорноволосий унтер-офіцер з обв'язаною головою. Його було поранено в голову і в ногу кулями. Навколо нього, жадібно слухаючи його мову, зібралась юрма поранених та носильників.

— Ми його звідтіль як довбонули, так усе покидав, самого короля забрали! — блискаючи чорними, гарячими очима і оглядаючись круг себе, голосно говорив солдат. — Нехай би підійшли тільки в той самий різ лезерви, його б, братіку ти мій, звання не лишилося б, потому правду тобі кажу...

Князь Андрій, так само, як і всі навколо розповідача, блискучим поглядом дивився на нього і почував утіху. "Але хіба не однаково тепер, — подумав він. — А що буде там і що таке було тут? Чому мені жаль було розставатися з життям? Щось було в цьому житті, чого я не розумів і не розумію".

XXXVII

Один з лікарів, у закривавленому фартусі і з закривавленими невеликими руками, в одній з яких він між мізинцем і великим пальцем (щоб не забруднити її) тримав сигару, вийшов з намету. Лікар цей підвів голову і став дивитись на всі боки, але понад поранених. Він, очевидно, хотів відпочити трохи. Поводивши якийсь час головою праворуч і ліворуч, він зітхнув і опустив очі.

— Ну, зараз, — сказав він на слова фельдшера, який показував йому на князя Андрія, і звелів нести його до намету.

В юрмі тих поранених, що чекали, почали ремствувати.

— Видно, і на тому світі панам лише жити, — промовив один. Князя Андрія внесли і поклали на щойно звільнений стіл,

з якого фельдшер змивав щось. Князь Андрій не міг розібрати нарізно того, що було в наметі. Жалісний стогін з різних боків, тяжкий біль у стегні, в животі та спині відвертали його увагу. Усе, що він бачив навколо себе, злилось для нього в одно загальне враження оголеного, закривавленого людського тіла, яке, здавалося, наповнювало весь низький намет, як кілька тижнів тому тогр гарячого серпневого дня це саме тіло наповнювало брудний ставок край Смоленського шляху. Так, це було те саме тіло, та сама *chair á canon* *, вигляд якої ще тоді, ніби віщуючи теперішнє, викликав у нього жах.

В наметі було три столи. Два були зайняті, на третій поклали князя Андрія. На якийсь час його покинули самого, і він мимоволі побачив те, що робилося на двох інших столах. На ближчому столі сидів татарин, певне козак, судячи по мундирові, кинутому тут-таки. Четверо солдатів тримали його. Лікар в окулярах щось різав у його коричневій, мускулистій спині.

— Ух, ух, ух!.. — наче хрокав татарин, і раптом, піднявши вгору своє вилицювате, чорне, кирпате обличчя, вишкіривши білі зуби, починав видиратися, шарпатись і верещати пронизливо-дзвінким, протяглим вереском. На другому столі, біля якого

1 м'ясо для гармат,

юрмилось багато людей, на спині лежав великий, повний чоловік з вакинутою назад головою (хвилясте волосся, його колір і форма голови здавалися дивно знайомими князеві Андрію). Кілька чоловік фельдшерів налягли на груди цього чоловікові і тримали його. Біла велика повна нога швидко і часто, не перестаючи, сіпалась гарячковим трепетом. Чоловік цей судорожно ридав і захлинався. Два лікарі мовчки — один був блідий і тремтів,— щось робили над другою, червоною ногою цього чоловіка. Упоравшись з татариним, на якого накинули шинель, лікар в окулярах, обтираючи руки, підійшов до князя Андрія.

Він глянув в обличчя князя Андрія і поспішно одвернувся.

— Роздягти! Чого стоїте? — крикнув він сердито на фельдшерів.

Раннє-раннє далеке дитинство згадалося князеві Андрію, коли фельдшер квапливими руками із заковченими рукавами розстібав йому гудзики і скидав з нього одяг. Лікар низько нагнувся над раною, обмацав її і тяжко зітхнув. Потім він зробив знак комусь. І від страшного болю всередині живота князь Андрій знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, розбиті кістки стегна було викинуто, клапті м'яса відрізано і рану перев'язано, йому порскали в обличчя водою. Як тільки князь Андрій розплющив очі, лікар нахилився над ним, мовчки поцілував його в губи і поспішно відійшов.

Після перенесеного страждання князь Андрій почував блаженство, якого давно не зазнавав. Усі найкращі, найщасливіші хвилини в його житті, особливо найранніше дитинство, коли його роздягали і клали в ліжечко, коли няня, заколисуючи, співала над ним, коли, зарившись головою в подушки, він почував себе щасливим самою свідомістю життя,— поставали в його уяві навіть не як минуле, а як дійсність.

Біля того пораненого, обриси голови якого здавалися знайомими князеві Андрію, метушились лікарі; його піднімали, заспокоювали.

— Покажіть мені... Ооооо! о! ооооо!—чутно було впереміжку з риданнями зляканий і приборканий стражданням його стогін. Слухаючи цей стогін, князь Андрій хотів плакати. Чи тому, що він без слави помирав, чи тому, що жаль йому було розставатися з життям, чи від цих спогадів дитинства, якому не буде вороття, чи тому, що він страждав, що інші страждали і так жалісно перед ним стогнав цей чоловік, але йому хотілось плакати дитячими, добрими, майже радісними слізьми.

Пораненому показали відрізану ногу в чоботі, з закипілою кров'ю.

— О! Ооооо! — заридав він, як жінка. Лікар, що стояв перед пораненим, заступаючи його обличчя, відійшов.

— Боже мій! Що це? Чого він тут? — сказав сам до себе князь Андрій.

В нещасному, ридаючому, знесиленому чоловікові, якому щойно відрізали ногу, він упізнав Анатолія Курагіна. Анатолія тримали на руках і давали йому воду в склянці, вінець якої він не міг піймати тремтячими, розпухлими губами. Анатоль важко схлипував. "Так, це він; так, цей чоловік чимсь близько і боляче зв'язаний зі мною,— думав князь Андрій, не розуміючи ще ясно того, що було перед ним.— У чому полягає зв'язок цього чоловіка з моїм дитинством, з моїм життям?" — питав він себе, не знаходячи відповіді. І раптом новий, несподіваний спогад зі світу дитячого, чистого і

любого, постав перед князем Андрієм. Він згадав Наташу такою, якою він бачив її вперше на балу 1810 року, з тонкою шиєю і тонкими руками, з готовим на захват, зляканим, щасливим обличчям; і любов і ніжність до неї, ще живіші й сильніші, ніж будь-коли, прокинулись у його душі. Він згадав тепер той зв'язок, що існував між ним і цим чоловіком, який повними сліз, розпухлими очима мутно дивився на нього. Князь Андрій згадав усе, і гарячий жаль і любов до цього чоловіка сповнили його щасливе серце.

Князь Андрій не міг стриматися більш і заплакав ніжними, любовними сльозами над людьми, над собою і над їхніми і над своїми оманами.

"Жалість, любов до братів, до тих, що люблять нас, любов до тих, що ненавидять нас, любов до ворогів,— так, та любов, яку проповідував бог на землі, якої вчила мене княжна Марія і якої я не розумів; ось чому мені жаль було життя, ось воно те, що ще залишалося мені, якби я був живий. Та тепер уже пізно. Я знаю це!"

XXXVIII

Страшне видиво поля бою, вкритого трупами й пораненими, в поєднанні з тяжкістю голови і з вістками про вбитих та поранених двадцять знайомих генералів і зі свідомістю безсилля своєї перше сильної руки, справили несподіване враження на Наполеона, який звичайно любив розглядати вбитих та поранених, випробовуючи тим свою душевну силу (як він думав). Цього дня страшний вигляд поля бою переміг ту душевну силу, в якій він вбачав свою заслугу і велич. Він поспішно поїхав з поля бою і повернувся до Шевардінського кургана. Жовтий, опухлий, важкий, з мутними очима, з червоним носом і охриплим голосом, він сидів на складаному стільці, мимоволі прислухаючись до звуків пальби і не піднімаючи очей. Він болісно й тоскно чекав кінця тієї справи, до якої він вважав себе причетним, але якої не міг зупинити. Особисте людське почуття на коротку мить узяло гору над тим штучним привидом життя, якому він служив так довго. Він на себе переносив ті страждання і ту смерть, що їх бачив на полі бою. Тяжкість голови і грудей нагадувала йому про можливість і для нього страждань і смерті. В цю хвилину він не хотів для себе ні Москви, ні перемоги, ні слави. (Якої треба було йому ще слави?) Одно, чого він бажав тепер,— відпочинку, спокою, свободи. Але коли він був на Семеновській висоті, начальник артилерії запропонував йому виставити кілька батарей на ці висоти для того, щоб посилити вогонь по російських військах, які стовпилися перед Князьковим. Наполеон погодився і наказав привезти йому звістку про те, як подіють ці батареї.

Ад'ютант приїхав сказати, що за наказом імператора двісті гармат спрямовано на росіян, але росіяни так само стоять.

— Наш вогонь рядами вириває їх, а вони стоять,— сказав ад'ютант.

— Ils en veulent encore!..1—сказав Наполеон захриплим голосом.

— Sire? 2—спитав ад'ютант, не дочувши.

— Ils en veulent encore,—насупившись, прохрипів Наполеон осиплим голосом,— donnez leur-en3.

І без його наказу робилось те, чого він хотів, і він розпорядився лише тому, що

думав, що від нього чекали наказу. І він знову перенісся в свій попередній штучний світ привидів якоїсь величі, і знову (як та коняка, що, ходячи на схиленому колесі привода, думає собі, що вона щось робить для себе), він покійно став виконувати ту жорстоку, сумну і тяжку, нелюдську роль, що була йому призначена.

І не на одну лише цю годину і не на один цей день були потьмарені розум і совість цієї людини, на якій лежав більший, ніж будь на кому з усіх інших учасників цієї справи, тягар того, що робилося; але й ніколи, до кінця життя свого, не міг зрозуміти він ні добра, ні краси, ні істини, ні значення своїх вчинків, що були занадто суперечні добру і правді, занадто далекі від усього людського, для того, щоб він міг зрозуміти їхнє значення. Він не міг зректися своїх вчинків, які вихваляла половина світу, і тому мусив зректися правди і добра і всього людського.

Не одного лише цього дня, об'їжджаючи поле бою, вкладене мертвими й покаліченими людьми (як він думав, з його волі), він, дивлячись на цих людей, рахував, скільки припадає росіян на одного француза, і, обманюючи себе, знаходив причини для радості в тому, що на одного француза припадало п'ять росіян. Не одного лише цього дня він писав у листі в Париж, що *le champ de bataille a été superbe*⁴, бо на ньому було п'ятдесят тисяч трупів; але й на острові св. Єлени, в тиші самотини, де, як він казав, у нього був намір присвятити своє дозвілля описові великих справ, які йому вдалося здійснити, він писав:

1 — їм ще хочеться!..

2 — Государю? .

3 — Ще хочеться, ну і всипте їм.

4 поле бою було розкішне,

"La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux / travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon congrès et ma sainte-alliance. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables; toute guerre future, purement défensive; tout agrandissement nouveau aritinationaL J'eusse associé mon fils à l'empire; ma dictature

eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!..

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits"¹.

Він, зарані призначений провидінням на сумну, невільну роль ката народів, запевняв себе, що метою його вчинків було благо

1 "Російська війна мала б бути найпопулярнішою в новітні часи: це була війна здорового розуму і справжніх вигід, війна на загальний спокій і безпеку; вона була суто миролюбна і консервативна.

Вона вела до великої мети, до кінця несподіванок і до початку спокою. Новий обрій, нові труди розгорталися б, несучи щасливе життя для всіх. Систему європейську було б закладено¹ питання полягало б уже лише в її встановленні.

Добившись успіху в цих великих питаннях і заспокоївшись щодо' всього цього, я б теж мав свій конгрес і свій священний союз. Це ідеї, які в мене вкрадено. В цьому зібранні великих государів ми обмірковували б наші інтереси сімейно і ставилися б до народів, як писар до хазяїна.

Європа дійсно скоро становила б таким чином один народ, і кожен, мандруючи хоч би там де, перебував би завжди на спільній батьківщині.

Я б виговорив, щоб усі ріки були судноплавні для всіх, щоб море було народів і що він міг вершити долю народів і шляхом влади робити благодіяння.

"Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule,— писав він далі про російську війну,— la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavaois, Wurtembergeois, Mecklenbourgeois, Espagnols* Italiens, Napolitains. L'armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Genevois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brème, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes à la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000"x.

Він думав собі, що з його волі виникла війна з Росією, і жах того, що сталося, не вражав його душу. Він сміливо брав на себе всю відповідальність події, і його потьмарений розум бачив виправдання в тому, що серед сотень тисяч загиблих людей було менше французів, ніж гессенців та баварців.

спільне, щоб постійні великі армії були зменшені єдино до гвардії государів і т. д.

Повернувшись до Франції, на батьківщину, велику, сильну, прекрасну, спокійну, славу, я проголосив би кордони її незмінними; всяку майбутню війну оборонною;

усяке нове розширення — антинаціональним; я приєднав би свого сина до правління імперією; моє диктаторство кінчилося б і почалося би його конституційне управління...

Париж був би столицею світу, і французи предметом заздрощів усіх націй!..

Потім моє дозвілля і останні дні були б присвячені, з допомогою імператриці і під час царственного виховання мого сина, на те, щоб потрохи одвідувати, як справжнє сільське подружжя, власними кінями, всі куточки держави, приймаючи скарги, усуваючи несправедливості, розсіваючи на всі боки і скрізь знання та благодіяння".

1 "Із 400 000 чоловік, які перейшли Віслу, половина були австрійці, пруссаки, саксонці, поляки, баварці, віртембергці, мекленбургці, іспанці, італійці і неаполітанці. Імператорська армія, власне кажучи, на третину складалася з голландців, бельгійців, жителів з берегів Рейну, п'ємонтців, швейцарців, женець, тосканців, римлян, жителів 32-ї військової дивізії, Бремена, Гамбурга і т. ін., в ній навряд чи було 140 000 чоловік, що розмовляють по-французькому.

Російська експедиція коштувала власне Франції менше як 50 000 чоловік; російська армія у відступі з Вільни до Москви у різних боях втратила в чотири рази більше, ніж французька армія; пожежа Москви коштувала життя 100 000 росіян, що померли від холоду та злиднів у лісах; нарешті під час свого переходу від Москви до Одери російська армія теж постраждала від суворості пори року; по приході у Вільну вона складалася лише з 50 000 чоловік, а в Каліші менше як з 18 000".

Кілька десятків тисяч чоловік лежали мертвими в різних позах і мундирах на полях і луках, що належали панам Давидовим і казенним селянам, на тих полях і луках, на яких сотні років одночасно збирали врожаї і пасли худобу селяни сіл Бородіна, Горок, Шевардіна та Семеновського. На перев'язочних пунктах на десятину місця трава і земля були просякнуті кров'ю. Юрми поранених і непоранених людей різних команд, із зляканими обличчями, з одного боку, брели назад до Можайська з другого боку—назад до Валуєва. Другі юрми, змучені і голодні, під проводом начальників ішли вперед. Треті стояли на місцях і продовжували стріляти.

Над усім полем, перше таким весело-гарним, з його блискітками багнетів і з димами в ранішньому промінні, стояла тепер мля вільгості і диму і пахло чудною кислотою селітри та крові. Зібралися хмарки, і став накрапувати дощик на вбитих, на поранених, на зляканих, і на виснажених, і на розгублених людей. Наче він говорив: "Досить, досить, люди. Перестаньте... Схаменіться. Що ви робите?"

Змучених, без їжі і без відпочинку, людей тієї і цієї сторони починав однаково брати сумнів у тому, чи слід їм ще винищувати один одного, і на всіх обличчях було помітно вагання, і в кожній душі однаково поставало питання: "Нащо, для кого мені вбивати і бути вбитим? Убивайте, кого хочете, робіть, що хочете, а я не хочу більш!" Думка ця на вечір однаково дозріла в душі кожного. Кожної хвилини могли всі ці дюдюди жахнутися з того, що вони робили, кинути все і побігти світ за очі.

Але хоч уже на кінець бою люди почували увесь жах свого вчинку, хоч вони й раді були б перестати, якась незрозуміла, таємнича сила все ще керувала ними, і, спітнілі, в поросі і в крові, zostавшись по одному на три, артилеристи, хоч і спотикаючись і

задихаючись від втоми, приносили заряди, заряджали, наводили, прикладали фітілі; і ядра так само швидко і жорстоко перелітали з обох боків і розплющували людське тіло, і чинилася далі та страшна справа, що чиниться не з волі людей, а з волі того, хто керує людьми і світами.

Той, хто подивився б на розстроєні задні лави російської армії, сказав би, що французам досить зробити ще одно маленьке зусилля, і російська армія зникне; і той, хто подивився б на задні лави французів, сказав би, що росіянам досить зробити ще одно маленьке зусилля, і французи загинуть. Але ні французи, ні росіяни не робили цього зусилля, і полум'я битви поволі догоряло.

Росіяни не робили цього зусилля тому, що не вони атакували французів. На початку бою вони лише стояли по дорозі на Москву, загороджуючи її, і так само вони стояли наприкінці бою, як стояли й на початку його. Але якби навіть мета росіян поля-

гала в тому, щоб збити французів, вони не могли б зробити цього останнього зусилля, бо всі війська росіян були розбиті, не було жодної частини війська, яка не потерпіла б від бою, і росіяни, залишаючись на своїх місцях, втратили ПОЛОВИНУ свого війська.

Французам, які пам'ятали всі попередні п'ятнадцятилітні перемоги, впевнені були в непереможності Наполеона, свідомі того, що вони заволоділи частиною поля бою, що вони втратили лише одну чверть людей і що в них ще є двадцятитисячна незаймана гвардія,— легко було зробити це зусилля. Французам, які атакували російську армію з метою збити її з позиції, треба було зробити це зусилля, бо доти, поки росіяни, так само, як і до бою, перепиняли шлях на Москву, мети французи не досягли і всі їхні зусилля і втрати пропали марно. Але французи не робили цього зусилля. Деякі історики кажуть, що Наполеону досить було дати свою незайману стару гвардію для того, щоб битву було виграно. Говорити про те, що було б, якби Наполеон дав свою гвардію, все одно, що говорити про те, що було б, якби восени настала весна. Цього не могло бути. Наполеон не дав своїй гвардії не тому, що він не хотів цього, а тому, що цього не можна було зробити. Всі генерали, офіцери, солдати французької армії знали, що цього не можна було зробити, бо підупалий дух війська не дозволяв цього.

Не лише Наполеоном владало те схоже на сон почуття, що страшний розмах руки падає безсило, але й усі генерали, всі солдати французької армії, що брали участь і що не брали участі в битві, маючи досвід усіх попередніх боїв (де після вдсятеро менших зусиль ворог тікав), однаково почували жах перед тим ворогом, який, втративши ПОЛОВИНУ війська, стояв так само грізно наприкінці, як і на початку бою. Моральна сила французької, атакуючої армії була вичерпана. Не ту перемогу, що визначається підхопленими шматками тканини на жердинах, які звуться прапорами, і тим простором, на якому стояли і стоять війська,— а моральну перемогу, ту, яка переконує супротивника в моральній перевазі його ворога і в своєму безсиллі, здобули росіяни під Бородіном. Французька навала, як розлючений звір, діставши в своєму розбігу смертельну рану, почувала свою загибель; але вона не могла зупинитися, так само, як не могло не відхилитися вдвічі слабше російське військо. Після даного поштовху

французьке військо ще могло докотитися до Москви; але там, без нових зусиль з боку російського війська, воно мусило загинути, стікаючи кров'ю від смертельної, завданої під Бородіном, рани. Прямим наслідком Бородінського бою була безпричинна втеча Наполеона з Москви, повертання старим Смоленським шляхом, загибель п'ятсоттисячної навали і загибель наполеонівської Франції, на яку вперше під Бородіном наклав руку сильніший духом супротивник.

^^^^^

#-

Ii

^ ЧАСТИНА ТРЕТЯ И

I

ля людського розуму незбагненна абсолютна безперервність руху. Людині стають зрозумілими закони будь-якого руху лише тоді, коли вона розглядає довільно взяті одиниці цього руху. Але разом з тим з цього ось довільного ділення безперервного руху на перервні одиниці виникає більша частина людських помилок.

Існує відомий так званий софізм древніх; він полягає в тому, що Ахіллес ніколи не наздожене черепахи, яка йде поперед нього, незважаючи на те, що Ахіллес іде в десять разів швидше за черепаху: поки Ахіллес пройде відстань, що відділяє його від черепахи, черепаха пройде поперед нього одну десяту цієї відстані; Ахіллес пройде цю десяту, черепаха пройде одну соту і т. д. до безконечності. Задача ця здавалася древнім нерозв'язною. Безглуздість рішення (що Ахіллес ніколи не наздожене черепахи) виникала лише з того, що довільно було допущено перервні одиниці руху, тимчасом як рух і Ахіллеса і черепахи відбувався безперервно.

Приймаючи дедалі дрібніші одиниці руху, ми лише наближаємося до рішення питання, але ніколи не досягаємо його. Тільки допустивши безконечно-малу величину і висхідну від неї прогресію до однієї десятої і взявши суму цієї геометричної прогресії, ми досягаємо рішення питання. Нова галузь математики, досягнувши вміння поводитись з безконечно-малими величинами, і в інших більш складних питаннях руху дає тепер відповіді на питання, що здавалися нерозв'язними.

Ця нова, невідома древнім, галузь математики, розглядаючи питання руху, допускає безконечно-малі величини, тобто такі, при яких відновлюється головна умова руху (абсолютна безперервність), і тим самим виправляє ту неминучу помилку, яку розум людський не може не робити, розглядаючи замість безперервного руху окремі одиниці руху.

Відшукання законів історичного руху провадиться цілком так само.

Рух людства, виникаючи з незчисленної кількості людських довільних дій, відбувається безперервно.

Збагнути закони цього руху — мета історії. Але для того, щоб збагнути закони безперервного руху суми всіх довільних дій людей, розум людський допускає довільні, перервні одиниці. Перший прийом історії полягає в тому, щоб, узявши довільний ряд безперервних подій, розглядати його окремо від інших, тимчасом як нема і не може

бути початку ніякої події, а завжди одна подія безперервно виникає з другої. Другий прийом полягає в тому, щоб розглядати дії однієї людини, царя, полководця, як суму довільних дій людей, тимчасом як сума довільних дій людських ніколи не виявляється у діяльності однієї історичної особи.

Історична наука у своєму русі завжди бере все менші й менші одиниці для розгляду і цим шляхом намагається наблизитися до істини. Але хоч які дрібні одиниці, що їх бере історія, ми, відчуваємо, що допущення одиниці, відділеної від другої, допущення початку будь-якого явища і допущення того, що довільні дії всіх людей виявляються у діях однієї історичної особи, невірні самі в собі.

Усякий висновок історії, без найменшого зусилля з боку критики, розпадається, як прах, нічого не залишаючи за собою, лише через те, що критика вибирає предметом спостереження більшу або меншу перервну одиницю; на що вона завжди має право, бо взята історична одиниця завжди довільна.

Тільки допустивши безконечно-малу одиницю для спостереження— диференціал історії, тобто однорідні потяги людей, і досягнувши вміння інтегрувати (брати суму цих безконечно-малих), ми можемо сподіватися на досягнення законів історії.

Перші п'ятнадцять років XIX століття у Європі відбувається незвичайний рух мільйонів людей. Люди кидають свої звичайні ваняття, прямують з одного кінця Європи у другий, грабують, вбивають один одного, тріумфують і вдаються у розпач, і весь хід життя на кілька років змінюється і являє собою посилений рух, який спочатку наростає, потім спадає. Яка причина цього руху, за якими законами він виникав? — питає розум людський.

Історики, відповідаючи на це питання, викладають нам діяння і промови кількох десятків людей в одному з будинків міста Парижа, називаючи ці діяння" і промови словам революція; потім дають детальну біографію Наполеона і деяких співчуваючих і ворожих йому осіб, розповідають про вплив одних з цих осіб на інших і кажуть: ось чому виник цей рух і ось закони його.

Але розум людський не тільки відмовляється вірити в це пояснення, але й просто каже, що спосіб пояснення невірний, бо за цим поясненням найслабше явище є причиною найсильнішого. Сума людських довільних дій зробила і революцію і Наполеона, і лише сума цих довільних дій терпіла їх і знищила.

"Але кожного разу, коли були завоювання, були завойовники; кожного разу, коли робились перевороти в державі, були великі люди",— каже історія. Дійсно, кожного разу, коли з'являлися завойовники, були і війни, відповідає розум людський, але це не доводить, що завойовники були причинами воєн і щоб можна було знайти закони війни в особистій діяльності однієї людини. Кожного разу, коли я, дивлячись на свій годинник, бачу, що стрілка підійшла до десяти, я чую, що в сусідній церкві починають дзвонити, але з того, що кожного разу, коли стрілка приходить на десять годин тоді, як починають дзвонити, я не маю права зробити висновок, що положення стрілки є причиною руху дзвонів.

Кожного разу, коли я бачу рух паровоза, я чую свист, бачу відкривання клапана і

рух коліс; але з цього я не маю права зробити висновок, що свист і рух коліс є причинами руху паровоза.

Селяни кажуть, що пізньої весни віє холодний вітер тому, що на дубові розпускаються бруньки, і справді кожної весни віє холодний вітер, коли розпускається дуб. Але хоч мені невідомо, чому віє холодний вітер, коли розпускається дуб, я не можу погодитися з селянами в тому, що причина холодного вітру полягає в розпусканні бруньки на дубові, саме тому, що сила вітру перебуває поза впливом бруньки. Я бачу лише збіг тих умов, які бувають у всякому явищі життя, і бачу, що хоч би скільки і хоч би як детально я спостерігав стрілку годинника, клапан і колеса паровоза і бруньки дуба, я не визнаю причини дзвону, руху паровоза і весняного вітру. Для цього я повинен ЗОВСІМ ЗМІНИТИ свою точку спостереження і вивчати закони руху пари, дзвону і вітру. Те ж саме повинна зробити історія. І спроби цього вже було зроблено.

Для вивчення законів історії ми повинні цілком змінити предмет спостереження, облишити царів, міністрів і генералів, а вивчати однорідні, безконечно-малі елементи, які керують масами. Ніхто не може сказати, наскільки дано людині досягти цим шляхом розуміння законів історії; але очевидно, що лише на цьому шляху лежить можливість вловлення історичних законів і що на цьому шляху розум людський ще не доклав однієї мільйонної частки тих зусиль, яких доклали історики до опису діяння різних царів, полководців та міністрів і до викладення своїх міркувань щодо цих діянь. г

II

Сили дванадесяти язиків Європи вдерлися в Росію. Російське військо і населення відходять, уникаючи зіткнення, до Смоленська і від Смоленська до Бородіна. Французьке військо з дедалі більшою навальністю мчить до Москви, до мети свого руху. Сила навальності його з наближенням до мети збільшується, як збільшується швидкість падіння тіла в міру наближення його до землі. Позаду тисячі верст голодної, ворожої країни; спереду десятки верст, що відділяють від мети. Це почуває кожний солдат наполеонівської армії, і навала насувається сама по собі, просто силою розгону.

У російському війську в міру відступу все більше й більше розпалюється дух озлоблення проти ворога: відступаючи назад, він зосереджується і наростає. Під Бородіном стається зіткнення. Ні те ні це військо не розпадаються, але російське військо безпосередньо після зіткнення відступає так само неминуче, як неминуче відкочується куля, зіткнувшись з другою кулею, яка з ще більшою швидкістю летить на неї; і так само неминуче (хоч і втративши всю свою силу в зіткненні) куля навали прокочується, стрімливо розігнавшись, ще якусь відстань.

Росіяни відступають на сто двадцять верст — за Москву; французи доходять до Москви і там зупиняються. Протягом п'яти тижнів після цього нема жодного бою. Французи не рухаються. Наче смертельно-поранений звір, що, стікаючи кров'ю, зализує свої рани, вони п'ять тижнів сидять у Москві, нічого не розпочинаючи, і раптом, без будь-якої нової причини, біжать назад: кидаються на Калузький шлях і (після перемоги, бо знову поле бою залишилось за ними під Малоярославцем), не вступаючи в жоден серйозний бій, біжать ще швидше назад у Смоленськ, за

Смоленськ, за Вільну, за Березіну і далі.

Увечері 26 серпня і Кутузов і вся російська армія були певні, що Бородинський бій виграно. Кутузов так і писав государеві. Кутузов наказав готуватися до нового бою, щоб добити ворога, не тому, що він хотів кого-небудь обманювати, а тому, що знав, що ворога переможено, так само, як знав це кожний з учасників бою.

Але того ж вечора і другого дня почали надходити одна за одною відомості про нечувані втрати, про втрату половини армії, і виявилось, що новий бій був фізично неможливим.

Не мооюна було давати бою, коли ще не зібрано було відомостей, не прибрано поранених, не поповнено снарядів, не полічено вбитих, не призначено нових'начальників на місця вбитих, не наїлись і не виспались люди. А разом з тим зразу ж після бою, другого ранку, французьке військо (тією навалльною силою руху, збільшеного тепер ніби в оберненому відношенні квадратів відстаней) уже насувалось само собою на російське військо. Кутузов хотів атакувати другого дня, і вся армія хотіла цього. Але для того, щоб атакувати, не досить бажання зробити це; треба, щоб була можливість це зробити, а можливості цієї не було. Не можна було не відступити на один перехід, потім так само не можна було не відступити на другий і на третій перехід, і нарешті 1 вересня,— коли армія підійшла до Москви,— незважаючи на всю силу почуття завзятості в рядах війська, сила обставин вимагала, щоб війська ці йшли за Москву. І війська відступили ще на один, останній перехід і віддали Москву ворогові.

Для тих людей, які звикли думати, що плани воєн і битв складають полководці так само, як кожний з нас, сидючи у своєму кабінеті над картою, міркує про те, як і як би він розпорядився у такому-то й такому-то бою, постають питання, чому Кутузов, відступаючи, не зробив так-то й так-то, чому він не зайняв позиції ще до Філей, чому він не відступив зразу на Калузький шлях, залишивши Москву, і т. ін. Люди, які звикли так думати, забувають або не знають тих неминучих умов, що в них завжди відбувається діяльність кожного головнокомандуючого. Діяльність полководця анітрохи не схожа на ту діяльність, яку ми уявляємо собі, сидючи вільно у кабінеті, розглядаючи яку-небудь кампанію на карті з певною кількістю військ, з цього і з того боку, і в певній місцевості, і починаючи наші міркування з якого-не-будь певного моменту. Головнокомандуючий ніколи не буває в тих умовах початку якої-небудь події, в яких ми завжди розглядаємо події. Головнокомандуючий завжди перебуває у середині цілої черги подій, і так, що ніколи, ні в яку хвилину, він не спроможний обдумати все значення події, яка відбувається. Подія непомітно, мить за миттю вирізьблюється у своє значення, і в кожную мить цього послідовного, безперервного вирізьблювання події головнокомандуючий перебуває у центрі дуже складної гри, інтриг, турбот, залежності, влади, проектів, порад, погроз, обманів, повсякчас змушений відповідати на безліч ставлених йому, часто взаємно-суперечних питань.

Нам пресерйозно кажуть воєнні вчені, що Кутузов задовго до Філей повинен був рушити війська на Калузький шлях, що навіть хтось пропонував такий проект. Але перед головнокомандуючим, особливо у важку хвилину, буває не один проект, а завжди

десятки одночасно. І всі ці проекти, побудовані на стратегії і

тактиці, суперечать один одному. Завдання головнокомандуючого, здавалося б, полягає лише в тому, щоб вибрати один з цих проектів. Але й цього він не може зробити. Події і час не чекають, йому пропонують, наприклад, 28 числа перейти на Калузький шлях, але в цей час приїжджає ад'ютант від Милорадовича і питає, зав'язувати зараз бій з французами чи відступити. Йому треба зараз, цієї хвилини, дати наказ. А наказ відступити збиває нас з повороту на Калузький шлях. І слідом за ад'ютантом інтендант питає, куди везти провіант, а начальник шпиталів,— куди везти поранених; а кур'єр з Петербурга привозить листа від государя, в якому не припускається можливості залишити Москву, а суперник головнокомандуючого, той, хто підкопується під нього (такі завжди є і не один, а кілька), пропонує новий проект, діаметрально-протилежний планові виходу на Калузький шлях; а сили самого головнокомандуючого вимагають сну і підкріплення; а поважний генерал, якого обійшли нагородою, приходить скаржитися; а населення благає захисту; офіцер, якого надіслано оглянути місцевість, приїжджає і доносить цілком протилежне тому, що казав раніш надісланий офіцер; а лазутчик, полонений і генерал, що робив рекогносцировку — всі описують по-різному стан ворожої армії. Люди, що звикли не розуміти чи забувати ці немінучі умови діяльності кожного головнокомандуючого, показують нам, наприклад, стан військ у Філях і при всьому цьому думають, що головнокомандуючий міг 1 вересня цілком вільно розв'язувати питання про залишення чи захист Москви, тимчасом як при перебуванні російської армії за п'ять верст од Москви питання цього не могло бути. Коли ж вирішилось це питання? І під Дріссою, і під Смоленськом, і найвідчутніше 24-го під Шевардіним, і 26-го під Бородіном, і кожного дня, і години і хвилини відступу від Бородіна до Філей.

III

Російські війська, відступивши від Бородіна, стояли під Фі-лями. Єрмолов, який їздив 'оглядати позиції, під'їхав до фельдмаршала.

— Битися на цій позиції нема змоги,— сказав він. Кутузов здивовано подивився на нього і звелів йому повторити сказані слова. Коли він повторив, Кутузов простяг до нього руку.

— Дай-но руку,— промовив він, і, повернувши її так, щоб намацати його пульс, сказав:—Ти нездоровий, голубчику. Подумай, що ти кажеш.

Кутузов на Поклонній горі, за шість верст від Дорогомилов-ської застави, вийшов з екіпажа і сів на лавочці край шляху. Величезний натовп генералів зібрався навколо нього. Граф Ра-стогічін, приїхавши з Москви, приєднався до них. Все це блискуче товариство, розділившись на кілька гуртків, говорило між собою про вигоди і невигоди позиції, про положення військ, про те, які передбачаються плани, про стан Москви, взагалі про воєнні питання. Усі почували, що хоч їх і не було кликано для цього, хоч це не було так названо, але що це була військова рада. Розмови всі точилися навколо загальних питань. Коли хто й повідомляв чи довідувався про особисті новини, то про це говорилося пошепки, і зараз же переходили знову до загальних питань; ні жартів, ні

сміху, ні усмішок навіть не було помітно між усіма цими людьми. Всі, очевидно з зусиллям, намагались триматися на висоті становища. І всі групи, розмовляючи між собою, намагались триматися поблизу головнокомандуючого (лавочка якого становила центр у цих гуртках) і говорили так, щоб він міг їх чути. Головнокомандуючий слухав і іноді перепитував те, що говорили навколо нього, але сам не втручався у розмову і не висловлював ніякої думки. Здебільшого, послухавши розмову якого-небудь гуртка, він з виглядом розчарування,— наче зовсім не про те вони говорили, що він бажав знати,— відвертався. Одні говорили про обрану позицію, критикуючи не так позицію, як розумові здібності тих, що її обрали; другі доводили, що помилку було зроблено раніше, що треба було прийняти бій ще позавчора; треті говорили про битву коло Сала-манки, про яку розповідав, щойно приїхавши, француз Кросар у іспанському мундирі. (Француз цей разом з одним з німецьких принців, які служили в російській армії, розглядав облогу Са-рагосси, пропонуючи так само захищати Москву.) У четвертому гуртку граф Растопчин казав про те, що він з московським ополченням ладен загинути під стінами столиці, проте він не може не жалкувати з приводу тієї невідомості, в якій його було залишено, і що, якби він знав це раніше, була б інша справа... П'яті, виявляючи глибину своїх стратегічних міркувань, говорили про той наррям, який повинні будуть узяти війська. Шості говорили цілковиту нісенітницю. Обличчя в Кутузова ставало все більш заклопотаним і сумним. З усіх цих розмов Кутузов бачив одно: захищати Москву не було ніякої фізичної змоги у повному значенні цих слів, тобто до такої міри не було змоги, що якби якийсь божевільний головнокомандуючий наказав дати бій, то виникла б плутанина, і бою все ж не було б; не було б тому, що всі вищі начальники не тільки визнавали цю позицію неможливою, а й у розмовах своїх обмірковували тільки те, що станеться після безсумнівного залишення цієї позиції. Як же могли начальники вести свої війська на поле бою, яке вони вважали неможливим? Нижчі начальники, навіть солдати (які теж міркують) також визнавали позицію неможливою і тому не могли йти в бій з упевненістю в поразці. Хоч Бенігсен наполягав на захисті цієї позиції і інші ще обмірковували її, але питання це вже не мало значення само по собі, а мало значення лише як привід для суперечок та інтриги. Це розумів Кутузов.

Бенігсен, вибравши позицію, гаряче показуючи свій російський патріотизм (якого не міг, не скривляючись, вислуховувати Кутузов), наполягав на захисті Москви. Для Кутузова була ясна, як день, мета Бенігсена: в разі невдачі захисту — звалити вину на Кутузова, який довів війська без бою до Воробйових гір; у разі успіху—собі приписати його; а в разі відмови — очистити себе від злочину залишення Москви. Але це питання інтриги не цікавило тепер старого. Одно страшне питання цікавило кого. І на це питання ні від кого він не чув відповіді. Питання полягало для нього тепер лише ось у чому: "Невже це я допустив до Москви Наполеона, і коли ж це я зробив? Коли це вирішилось? Невже вчора, коли я надіслав Платову наказ відступити, чи позавчора увечері, коли я задрімав і наказав Бенігсену розпорядитися? Чи ще раніш?.., але коли, коли ж вирішилась ця страшна справа? Москву мусимо залишити. Війська мусять відступити, і треба дати цей наказ". Дати цей страшний наказ, здавалося йому, те саме,

що відмовитися від командування армією. А мало того, що він любив владу, звик до неї (шана, що нею користався князь Прозоровський, при якому він перебував у Туреччині, дражнила його), він був певний, що йому судилося врятувати Росію, і саме тому, проти государевої волі і з волі народу, його було обрано головнокомандуючим. Він був певний, що лише він у цих важких умовах міг триматися на чолі армії, що лише він один на весь світ спроможний був без жаху знати за свого ворога непереможного Наполеона; і його жах охоплював від думки про той наказ, що його він мусив дати. Але треба було вирішувати щось, треба було припинити ці розмови навколо нього, які починали набирати занадто вільного характеру.

Він підкликав до себе старших генералів.

— *Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même*¹,— сказав він, підводячись з лавочки, і поїхав у Філі, де стояли його екіпажі.

IV

У просторій, кращій хаті селянина Андрія Савостьянова о другій годині зібралася рада. Чоловіки, жінки й діти великої селянської родини товпилися у курній хаті через сіни. Лише Андрійова внучка, Малаша, шестилітня дівчинка, якій ясновельможний, приголубивши її, дав за чаєм грудочку цукру, залишалась на печі у великій хаті. Малаша боязко й радісно дивилася з печі на обличчя, мундири та хрести генералів, що один за одним входили до хати і розсідалися в кутку під образами на широких лавах. Сам дідусь, як Малаша в думці називала Кутузова, сидів од них окремо, у темному кутку за піччю. Він сидів, глибоко

і — Добра чи погана моя голова, а покластися більше нема на кого,

опустившись у складане крісло, і безперестану покректував і розправляв комір сюртука, який, хоч і розстебнутий, усе наче був тісний йому. Ті, що входили, один за одним підходили до фельдмаршала; деяким він потискав руку, деяким кивав головою. Ад'ютант Кайсаров хотів був відслонити занавіску на вікні навпроти Кутузова, але Кутузов сердито замахав до нього рукою, і Кайсаров зрозумів, що ясновельможний не хоче, щоб бачили його обличчя.

Навколо селянського ялинового стола, на якому лежали карти, плани, олівці, папери, зібралось так багато людей, що денщики принесли ще ослона й поставили біля стола. На ослоні цьому сіли Єрмолов, Кайсаров і Толь, які прийшли пізніше. Під самими образами, на покуті, сидів з Георгієм на шиї, з блідим хворобливим обличчям і зі своїм високим лобом, що зливався з голою головою, Барклай де-Толлі. Вже другий день його мучила лихоманка, і саме в цей час його морозило й ламало. Поруч з ним сидів Уваров і неголосно (як і всі говорили) про щось, швидко жестикулюючи, повідомляв Барклая. Маленький, кругленький Дохтуров, звівши брови і склавши руки на животі, уважно прислухався. З другого боку сидів, підперши рукою голову широкою зі сміливими рисами і з блискучими очима головою, граф Остерман-Толстой; здавалось, він заглибився в свої думки. Раєвський з виразом нетерпіння, звичним жестом наперед кучерявлячи своє чорне волосся на скронях, позирав то на Кутузова, то на вхідні двері. Тверде, вродливе і добре обличчя Коновні-цина світилося ніжною і хитрою усмішкою. Він зустрів погляд

Малаші й очима робив їй знаки, що викликали в дівчинки усмішку.

Усі чекали Бенігсена, який закінчував свій смачний обід під приводом нового огляду позиції, його чекали від четвертої до шостої години, і весь цей час не починали наради, а тихими голосами розмовляли про сторонні справи.

Лише коли до хати увійшов Бенігсен, Кутузов висунувся зі свого кутка і підсунувся до столу, але настільки, що обличчя його не було освітлене поданими на стіл свічками.

Бенігсен відкрив раду питанням: "Чи залишити без бою священну і древню столицю Росії, чи захищати її?" Настала тривала загальна мовчанка. Обличчя у всіх насупились, і в тиші чутно було сердите кректання і покашлювання Кутузова. Всі очі дивились на нього. Малаша теж дивилась на дідуся. Вона ближче за всіх була до нього й бачила, як обличчя його скривилося: він раче збирався плакати. Але це тривало недовго.

— Священну древню столицю Росії! — раптом заговорив він, сердитим голосом повторюючи слова Бенігсена і цим підкреслюючи фальшиву ноту цих слів.— Дозвольте вам • сказати, ваше сіятельство, що питання це не має смислу для росіянина. (Він перехилився вперед своїм важким тілом.) Таке питання не можна ставити і таке питання не має смислу. Питання, для якого я просив зібратися цих панів, це питання воєнне. Питання таке: "Порятунок Росії в армії. Чи вигідніше ризикувати армією і Москвою, прийнявши бій, чи віддати Москву без бою? Ось на яке питання я бажаю знати вашу думку". (Він відкинувся назад на спинку крісла.)

Почались дебати. Бенігсен не вважав ще гри програною. Припускаючи думку Барклая та інших про те, що нема змоги прийняти оборонний бій під Філями, він, пройнявшись російським патріотизмом і любов'ю до Москви, пропонував перевести війська вночі з правого на лівий фланг і вдарити другого дня на праве крило французів. Думки розділилися, були виступи і за і проти цього плану. Єрмолов, Дохтуров і Раєвський погодилися з думкою Бенігсена. Чи то керовані почуттям потреби жертви перед залишенням столиці, чи іншими, особистими міркуваннями, але ці генерали нібито не розуміли того, що ця рада не може змінити неминучого розвитку подій і що Москву вже тепер залишено. Інші генерали розуміли це і, залишаючи осторонь питання про Москву, говорили про той напрям, який у своєму відступі мало обрати військо. Малаша, яка, не зводячи очей, дивилась на те, що робилось перед нею, інакше розуміла значення цієї ради. їй здавалося, що справа була лише в особистій боротьбі між "дідусем" і "довгополим", як вона називала Бенігсена. Вона бачила, що вони сердилися, коли говорили один з одним, і в душі своїй була на боці дідуся. Посеред розмови вона помітила швидкий лукавий погляд, якого дідусь кинув на Бенігсена, і зразу ж по цьому на свою радість помітила, що дідусь, сказавши щось довгополому, осадив його: Бенігсен раптом почервонів і сердито пройшовся по хаті. У словах, що так вплинули на Бенігсена, Кутузов спокійним і тихим голосом висловив думку про вигоду і невигоду пропозиції Бенігсена: щоб перевести вночі війська з правого на лівий фланг для атаки правого крила французів.

— Я, панове,— сказав Кутузов,— не можу схвалити плану графа. Пересування військ на близькій відстані від ворога завжди бувають небезпечні, і воєнна історія

підтверджує це міркування. Так, наприклад... (Кутузов начебто задумався, добираючи приклад і ясним, наївним поглядом дивлячись на Бенігсена.) Та ось хоч би Фрідландський бій, який, я гадаю, граф добре пам'ятає, був... не зовсім вдалий лише тому, що війська наші перестроювались на занадто близькій відстані від ворога.— Настала хвилинка мовчанка, яка здалася всім дуже довгою.

Дебати знову відновилися, але часто траплялись перерви і почувалось, що говорити більше нема про що.

Під час однієї з таких перерв Кутузов тяжко зітхнув, ніби збираючись говорити. Всі оглянулись на нього.

— Eh bien, messieurs! Je voi que c'est moi qui payerai les pots cassés¹,— сказав він. І, повільно підвівшись, він підійшов до столу.— Панове, я чув ваші думки. Дехто буде незгодний зі мною. Але я (він зупинився) владою, яку вручили мені мій государ і батьківщина, я — наказую відступ.

Зразу після цього генерали почали розходитися з тією ж урочистою і мовчазною обережністю, з якою розходяться після похорону.

Дехто з генералів неголосно, зовсім у іншому діапазоні, ніж той, у якому вони говорили на раді, передали дещо головнокомандуючому.

Малаша, яку вже давно чекали вечеряти, поволі зішла задки з податей, чіпляючись босими ноженятами за виступи печі, і, заплутавшись поміж ноги генералів, шмигнула у двері.

Відпустивши генералів, Кутузов довго сидів, спершись ліктями на стіл, і думав усе про те ж страшне питання: "Коли ж, коли ж нарешті вирішилось те, що залишено Москву? Коли було зроблено те, що вирішило питання, і хто винен у цьому?"

— Цього, цього я не чекав,— сказав він ад'ютантові Шней-деру, який увійшов до нього вже пізно вночі.— Цього я не чекав. Цього я не думав!

— Вам треба відпочити, ваша світлість,— сказав Шнейдер.

— Та ні ж! Будуть же вони конятину жерти, як турки,— не відповідаючи прокричав Кутузов і вдарив пухлим кулаком об стіл,— будуть і вони, тільки б...

V

На протилежність Кутузову, в той самий час, у події ще важливішій, ніж відступ армії без бою, у залишенні Москви і спаленні її, Растопчин, якого ми бачили керівником цієї події, діяв зовсім інакше.

Подія ця — залишення Москви і спалення її — була так само неминучою, як і відступ військ без бою за Москву після Бородинської битви.

Кожний росіянин, не на підставі висновків, а на підставі того почуття, яке лежить в нас і лежало в наших батьках, міг би передбачити, те, що сталося.

Починаючи від Смоленська, по всіх містах і селах російської землі, без участі графа Растопчина і його афіш, відбувалося теж саме, що сталося в Москві. Народ безтурботно чекав ворога, не бунтував, не хвилювався, нікого не шматував, а спокійно чекав на свою долю, відчуваючи в собі силу в найтяжчу хвилину знайти, що треба зробити. І тільки-но ворог підходив, найбагатші елементи населення тікали, залишаючи своє

майно; найбідніші залишались і підпалювали та винищували те, що залишалось.

1 — Отже, панове, виходить, мені платити за перебиті горшки,

Свідомість того, що так буде і завжди так буде, лежала і лежить у душі росіянина. І свідомість ця і, більш того, передчуття, що Москву буде взято, лежали в російському московському громадянстві 12-го року. Ті, що почали виїжджати з Москви ще в липні і на початку серпня, показали, що вони чекали цього. Ті, що виїжджали з тим, що вони могли захопити, залишаючи будинки і половину майна, діяли так з того прихованого (latent) патріотизму, який виявляється не фразами, не вбиванням дітей для порятунку вітчизни і т. ін. неприродними вчинками, а який виявляється непомітно, просто, органічно і тому дає завжди най-сильніші результати.

"Соромно тікати від небезпеки; тільки боягузи тікають з Москви",— казали їм. Растопчин у своїх афішках повчав їх, що виїжджати з Москви ганебно. їм совісно було, що їх називали боягузами, совісно було їхати, проте вони їхали, знаючи, що так треба. Чому вони їхали? Не можна припустити, щоб Растопчин налякав їх страхіттям, яке вчиняв Наполеон на підкорених землях. Виїжджали, і перші виїхали багаті, освічені люди, які дуже добре знали, що Відень і Берлін залишились цілі і що там, після того, як Наполеон захопив їх, населення весело проводило час з чарівливими французами, яких так любили тоді російські чоловіки і особливо дами.

Вони їхали тому, що для росіян не могло бути питання: добре чи погано буде під владою французів у Москві. Під владою французів не можна було бути: це було гірше за все. Вони виїжджали і до Бородінської битви, і ще швидше після Бородінської битви, незважаючи на заклики до захисту, незважаючи на заяви головнокомандуючого Москви про намір його підняти Іверську і йти в бій, і на повітряні кулі, які мали знищити французів, і незважаючи на всю ту нісенітницю, яку писав Растопчин у своїх афішках. Вони знали, що військо повинно битися, і коли воно не може, то з панночками та двораками не можна йти на Три Гори воювати з Наполеоном, і що треба виїжджати, хоч як шкода залишати на знищення своє майно. Вони виїжджали і не думали про величне значення цієї величезної, багатой столиці, яку покинуло населення і віддало на жертву вогню (велике покинуте дерев'яне місто неминуче мало згоріти); вони виїжджали кожен для себе, а разом з тим лише внаслідок того, що вони виїхали, і сталася та велична подія, яка назавжди залишиться найкращою славою російського народу. Та пані, яка ще в червні зі своїми арапами та блазнями рушала з Москви у саратовське село з неясним усвідомленням того, що вона Бонапарту не слуга, і зі страхом, щоб її не зупинили з наказу графа Растопчина,— робила просто і істинно ту велику справу, що врятувала Росію. А граф Растопчин, який то соромив тих, що виїжджали, то вивозив присутствен} місця, то видавав ні на що не придатну зброю п'яній наволочі, то підіймав образи, то забороняв Августіну вивозити мощі та ікони, то захоплював усі приватні підводи, які були в Москві, то на ста тридцяти шести підводах вивозив повітряну кулю, яку робив Леппіх, то натякав на те, що він спалить Москву, то розповідав, як він спалив свій будинок і написав прокламацію французам, в якій урочисто докоряв їм, що вони розорили його дитячий притулок, то приймав славу

спалення Москви, то зрікався її, то наказував людям ловити всіх шпигунів і приводити до нього, то докоряв за це народові, то вислав усіх французів з Москви, то залишав у місті пані Обер-Шальме, в якій був центр всього французького московського населення, а без особливої провини наказував схопити і відправити в заслання старого шановного пошт-директора Ключарова; то збирав народ на Три Гори, щоб битися з французами, то, щоб відмогтися від цього народу, віддав йому на вбивство людину, а сам виїжджав через задні ворота; то казав, що він не переживе нещастя Москви, то писав в альбоми по-французькому вірші про свою участь у цій справі¹,— цей чоловік не розумів значення події, що відбувалася, а хотів лише щось зробити сам, здивувати когось, щось учинити патріотично-геройське, і, як хлопчак, пустував над величною і неминучою подією — залишенням і спаленням Москви і намагався своєю маленькою рукою то посилити, то затримати біг величезного народного потоку, який ніс його у собі.

VI

Елен, повернувшись разом з Двором з Вільни до Петербурга, перебувала у скрутному становищі.

В Петербурзі Елен користалась особливим протегуванням вельможі, який посідав одну з найвищих посад у державі. У Вільні вона зблизилась з молодим іноземним принцем. Коли вона повернулась до Петербурга, принц і вельможа були обидва в Петербурзі, обидва заявляли свої права, і перед Елен постало нове ще в її кар'єрі завдання: зберегти свою близькість взаємин з обома, не образивши жодного.

Те, що здалося б важким і навіть неможливим для іншої жінки, жодного разу не змусило задуматися графиню Безухову, яка недарма, видно, мала репутацію вельми розумної жінки. Якби вона почала приховувати свої вчинки, виплутуватись хитрощами з незручного становища, вона цим самим зіпсувала б свою справу, визнавши себе винною; Елен, навпаки, зразу, як істинно велика людина, яка може все те, що хоче, поставила себе в позицію правоти, в яку вона щиро вірила, а всіх інших в позицію винуватості.

1 Je suis né Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelèrent barbare. Les Russes — Georges Dandin. Тобто: я народився татариним. Я хотів бути римлянином. Французи називали мене варваром. Росіяни — Жоржем Данденом.

Першого разу, коли молода іноземна особа дозволила собі робити їй докори, вона, гордо підвівши свою красиву голову і впівоборота повернувшись до особи, твердо сказала:

— Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi¹.

Особа хотіла щось сказати. Елен перебила її.— Eh bien, oui,— сказала вона,— peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à

dieu et à ma conscience²,— закінчила вона, торкаючись рукою високо піднятих красивих грудей і звівши погляд на небо.

— Mais écoutez moi, au nom de dieu.

— Epousez moi, et je serai votre esclave.

— Mais c'est impossible.

— Vous ne daignez pas descendre jusqu'à moi, vous...³ — сказала Елен, заплакавши.

Особа почала утішати її; а Елен крізь сльози казала (наче в забутті), що ніщо не може перешкодити їй вийти заміж, що є приклади (тоді ще мало було прикладів, але вона назвала Наполеона й інших високих осіб), що вона ніколи не була дружиною свого чоловіка, що її було принесено в жертву.

— Але закони, релігія...— вже здаючись, казала особа.

— Закони, релігія... Нащо б вони були видумані, якби вони не могли цього зробити!
— сказала Елен.

Важна особа була здивована з того, що такі прості міркування не спадали їй на думку, і звернулась за порадою до святих братів Товариства Ісусового, з якими вона була в близьких стосунках.

Через кілька днів по цьому на одному з чарівних свят, яке влаштувала Елен на своїй дачі на Кам'яному Острові, їй був відрекомендований немолодий, з білим як сніг волоссям і чорними, блискучими очима, чарівливий m-r de Jobert, un Jésuite

1 — ОТ егоїзм і жорстокість мужчин! Я нічого кращого й не чекала. Жінка приносить себе в жертву вам, вона страждає, і ось їй нагорода. Ваша високість, яке ви маєте право вимагати від мене звіту про мої прихильності та дружні почуття? Ця людина була для мене більше ніж батьком.

2 — Авжеж, можливо, почуття 'його до мене не зовсім батьківські; але через це не можу ж я відмовляти йому в моїй гостинності. Я не мужчина, щоб відплачувати невдячністю. Хай буде відомо вашій високості, що в моїх душевних почуттях я звітую лише перед богом та перед своєю совістю,

3 — Але вислухайте мене, ради бога.— Одружіться зі мною, і я буду вашою рабинею.— Але ж це неможливо.—Ви не удостоюєте мене шлюбом з вами, ви...

a robe courte¹, який довго в саду, при світлі ілюмінації і під звуки музики, розмовляв з Елен про любов до бога, до Христа, до серця божої матері і про утіхи, що дає у цьому і в майбутньому житті єдина істинна, католицька релігія. Елен була зворушена, і кілька разів у неї і в m-r Jobert в очах стояли сльози і тремтів голос. Танець, на який кавалер прийшов запрошувати Елен, перебив її бесіду з її майбутнім directeur de conscience²; але на другий день m-r de Jobert прийшов сам увечері до Елен, і з того часу став часто бувати в неї.

Одного дня він повів графиню до католицького храму, де вона стала навколішки перед олтарем, до якого її підвели. Немолодий, чарівливий француз поклав їй на голову руки, і, як вона сама потім розповідала, вона відчула щось наче подих свіжого вітру, що зійшов їй в душу. Її пояснили, що це була la grâce³.

Потім до неї привели абата à robe longue ⁴, він висповідав її L відпустив їй гріхи. На

другий день їй принесли ящик, в якому було причастя, і залишили їй вдома для вживання. Через кілька днів Елен, на своє задоволення, знала, що вона вже вступила в істинну католицьку церкву і що цими днями сам папа знає про неї і надішле їй якийсь папір.

Усе, що робилось за цей час навколо неї і з нею, вся ця, звернена на неї, увага стількох розумних людей, увага, що виявлялася в таких приємних, витончених формах, і голубина чистота, в якій вона тепер перебувала (вона носила весь цей час білі плаття з білими стрічками),— все це давало їй втіху; але ця втіха ні на хвилину не заважала їй мати на оці свою мету. І як завжди буває, що в справі хитрості дурна людина обдурює розумніших, вона, зрозумівши, що мета всіх цих слів і турбот полягає переважно в тому, щоб, повернувши її в католицтво, взяти з неї грошей на користь єзуїтських закладів (про що їй натякали), Елен, перше ніж давати гроші, наполягала на тому, щоб над нею вчинили ті різні операції, які звільнили б її від чоловіка. На її розуміння, значення всякої релігії полягало лише в тому, щоб, задовольняючи людські бажання, додержувати певної пристойності. І з цією метою вона в одній зі своїх бесід з духівником наполегливо зажадала від нього відповіді на питання про те, в якій мірі її шлюб зв'язує її.

Вони сиділи у вітальні біля вікна. Були сутінки. З вікна пахло квітами. Елен була в білому платті, що просвічувалося на грудях і на плечах. Абат, добре відгодований, з пухким, чисто поголеним підборіддям, приємним, міцним ротом і білими руками, складеними лагідно на колінах, сидів близько біля Елен і з тонкою усмішкою на губах, мирно-захопленим з її краси поглядом зрідка дивився на її обличчя і викладав свій погляд на питання,

1 пан Жобер, єзуїт у короткому вбранні,

2 охоронець совісті;

3 благодать.

4 у довгому вбранні,

яке цікавило їх. Елен, неспокійно усміхаючись, дивилась на його кучеряве волосся, чисто виголені, чорніючі, повні щоки і з хвилини на хвилину чекала нового обороту розмови. Та абат, хоч і мав очевидну насолоду в спогляданні краси своєї співрозмовниці, проте був захоплений власною майстерністю у своїй справі. ^

Розвиток міркувань керівника совісті був такий. Не розуміючи значення того, що робите, ви дали обітницю подружньої вірності чоловікові, який, з свого боку, одружившись з вами і не вірячи в релігійне значення шлюбу, вчинив блюзнірство. Шлюб цей не мав подвійного значення, яке повинен він мати. Та незважаючи на це, обітниця ваша зв'язувала вас. Ви відступили від неї. Що ви вчинили цим? *Réché véniel* чи *réché mortel*? *Réché véniel*, бо ви без поганого умислу вчинили це. Якби ви тепер, з метою мати дітей, одружилися знову, то гріх ваш міг би бути прощеним. Але питання знову розпадається на дві частини: перша...

— Але я гадаю,— раптом сказала, знудьгувавшись, Елен зі своєю чарівливою усмішкою,— що я, вступивши в істинну релігію, не можу бути зв'язана тим, що наклала

на мене несправжня релігія.

Directeur de conscience² здивувався, як просто поставлено перед ним колумбове яйце. Він був захоплений з несподівано-швидких успіхів своєї учениці, але не міг відмовитись від своєї розумової, працею створеної, будови аргументів.

— Entendons nous, comtesse³,— сказав він, усміхаючись, і почав заперечувати міркування своєї духовної дочки.

VII

Елен розуміла, що справа була дуже проста й легка з духовного погляду, але керівники утруднювали її тільки тому, що вони побоювались, як світська влада подивиться на цю справу.

І тому Елен вирішила, що треба у громадянстві підготувати цю справу. Вона викликала ревності старого вельможі і сказала йому те саме, що й першому залицяльникові, тобто поставила питання так, що єдиний спосіб одержати права на неї полягає в одруженні з нею. Стара важна особа в першу хвилину була, як і перша¹, молода особа, здивована з цієї пропозиції — вийти заміж від живого чоловіка; але непохитна впевненість Елен у тому, що це так само просто і природно, як і виходити дівчиною

1 Гріх прощення чи. гріх смертний?

2 Охоронець совісті

3 — Розглянемо справу, графине,

заміж, вплинула й на стару особу. Якби помітні були хоч найменші ознаки вагання, сорому чи приховування в самої Елен, то справу свою вона безперечно програла б; але не тільки не було цих ознак приховування й сорому, а, навпаки, вона просто і з добродушною наївністю розповідала усім своїм близьким друзям (а це був увесь Петербург), що їй освідчилися і принц і вельможа і що вона любить обох і боїться завдати прикrostі і тому й цьому.

По Петербургу миттю поширилась чутка не про те, що Елен хоче розвестися зі своїм чоловіком (якби поширилась ця чутка, дуже багато хто повстав би проти такого незаконного наміру), а просто поширилась чутка про те, що нещасна, інтересна Елен перебуває у ваганні — за кого з двох їй виходити заміж. Питання полягало вже не в тому, в якій мірі це можливо, а лише в тому, який жених вигідніший і як двір подивиться на це. Були справді деякі закоснілі люди, які не вміли підвестися на висоту питання і вбачали в цьому задумі зневаження таїнства шлюбу; але таких було мало, і вони мовчали, а більшість цікавилась питаннями про щастя, що припало на долю Елен, і — кого краще обрати. Проте, гарно чи погано виходити заміж від живого чоловіка, не говорили, бо питання це, очевидно, було вже вирішене для людей, розумніших за нас з вами (як казали), і взяти під сумнів правильність рішення питання означало ризикувати виявити свою глу-поту і невміння жити у вищому світі.

Лише Марія Дмитрівна Ахросимова, яка приїхала цього літа до Петербурга, щоб побачитися з одним із своїх синів, дозволила собі прямо висловити свою, протилежну громадській, думку. Зустрівши Елен на балу, Марія Дмитрівна зупинила її посеред зали

і при загальній мовчанці своїм грубим голосом сказала до неї:

— У вас тут від живого чоловіка заміж виходити стали. Ти, може, думаєш, що ти це новеньке видумала? Випередили, матінко. Уже давно видумано. У всіх..... так роблять.— І з цими

словами Марія Дмитрівна із звичним грізним жестом, закочуючи свої широкі рукави і суворо оглядаючись, пройшла через кімнату.

На Марію Дмитрівну, хоч і боялись її, дивились у Петербурзі як на штукарку і тому зі слів, які вона сказала, помітили тільки грубе слово і пошепки повторювали його одне одному, вбачаючи в цьому слові всю сіль сказаного.

Князь Василь, який останнього часу особливо часто забував те, що він говорив, і повторював сотню разів те саме, казав щоразу, коли йому траплялось бачити свою дочку:

— *Hélène, j'ai un mot à vous dire,*— казав він, одводячи її вбік і смикаючи вниз за руку.— *J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que. je vous dis*¹.— І, приховуючи завжди однакове хвилювання, він притискав свою щоку до доччиної щоки і відходив.

Білібін, який не втратив репутації дуже розумної людини й був некорисливим другом Елен, одним з тих друзів, що бувають завжди у блискучих жінок, друзів-мужчин, які ніколи не можуть перейти на роль закоханих, Білібін якось у *petit comité*² висловив своєму другові Елен погляд свій на всю цю справу.

— *Ecoutez, Bilibine* (Елен таких друзів, як Білібін, завжди називала на прізвище),— і вона доторкнулась своєю білою в перснях рукою до рукава його фракa.— *Dites moi comme vous diriez à une soeur, que dois-jī. faire? Lequel des deux?*³

Білібін зібрав шкіру над бровами і з усмішкою на губах задумався.

— *Vous ne me prenez pas zненацька, vous savez,*—сказав він.— *Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince* (це був молодий чоловік),— він загнув палець,—*vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésaillance en vous épousant*⁴,— і Білібін розпустив шкіру.

— *Voilà un véritable ami!* — сказала, засяявши, Елен, ще раз доторкуючись рукою до рукава Білібіна.—*Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*⁵,— сказала вона.

Білібін знизав плечима, кажучи цим, що такому горю навіть і він уже зарадити не може.

"*Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait, épouser tous les trois à la fois*"⁶,— подумав Білібін.

— Але скажіть, як чоловік ваш подивиться на цю справу? — сказав він, певний своєї

сталої репутації і тому не боячись при

1 — Елен, мені треба тобі дещо сказати. Я прочув про деякі наміри щодо... ти знаєш. Так ось, люба дитино моя, ти знаєш, що серце батька твого радіє з того, що ти... Ти стільки терпіла... Але, любе дитя... Роби, як велить тобі серце. Ось уся моя порада.

2 у малому комітеті

3 — Слухайте, Білібін: скажіть мені, як ви сказали б сестрі, що мені робити? Котрого з двох?

4 — Ви мене не захопите зненацька, ви знаєте. Як справжній друг, я довго їбдумував вашу справу. Бачите: коли вийти за принца, то ви назавжди втрачаєте можливість бути дружиною другого, і до того ^к двір буде незадоволений. (Ви знаєте, тут же замішана родинність.) А коли вийти за старого графа, то ви ошасливите його останні дні, і потім... для принца вже не буде принизливо одружитися з вдовою вельможі.

5 — От справжній друг! Але ж я люблю і того і цього і не хотіла б завдати прикrostі нікому. Для щастя обох я ладна пожертвувати життям,

в "Молодець жінка! Ось що називається рубя поставити питання. Вона хотіла б бути дружиною всіх трьох разом".

низити себе таким наївним запитанням.— Чи погодиться він?

— Ah! Il m'aime tant! — сказала Елен, якій чомусь здавалось, що П'єр теж любить її.—Il fera tout pour moi1.

Білібін підібрав шкіру, щоб відзначити, що готується mot2.

— Même le divorce3,—сказав він. Елен засміялася.

Серед людей, які дозволяли собі сумніватися у законності затіяного одруження, була мати Елен, княгиня Курагіна. Вона увесь час мучилась заздрощами до своєї дочки, і тепер, коли предмет заздрощів був найближчий серцеві княгині, вона не могла примиритися з цією думкою. Вона радилась з російським священником про те, в якій мірі можлива розлука і одруження при живому чоловікові, і священник сказав їй, що це неможливо і, на її радість, указав їй на євангельський текст, в якому (священникові здавалось) прямо забороняється одруження від живого чоловіка.

Озброєна цими аргументами, що здавалися їй невідпорними, княгиня рано-вранці, щоб застати дочку саму, поїхала до неї.

Вислухавши заперечення своєї матері, Елен лагідно і глузливо усміхнулася.

— То ж прямо сказано: хто одружується з розвідною жінкою...— сказала стара княгиня.

— Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs4,— заговорила Елен, переводячи розмову на французьку з російської мови, на якій їй завжди здавалося щось неясним у її справі.

— Але ж, мій друже...

— Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner des dispenses...5

У цей час дама-компаньйонка, що жила в Елен, увійшла до неї повідомити, що його

високість у залі і хоче її бачити.

— Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole.

— Comtesse, à tout péché miséricorde⁶,— сказав, входячи, молодий, білявий чоловік з довгим обличчям і носом.

Стара княгиня шанобливо підвелася і присіла. Молодик, увійшовши, не звернув на неї уваги. Княгиня кивнула головою дочці й поплила до дверей.

"Ні, вона має рацію,— думала стара княгиня, всі переконання якої розвіялись, як тільки з'явився його високість.— Вона

1 — Ах! Він мене так любить! Він на все для мене згоден.

2 слівце,

8 — Навіть і на розлуку,

*"— Ой, матусю, не кажіть дурниць. Ви нічого не розумієте. У моєму становищі є обов'язки,

5 — Ой, матусю, як ви не розумієте, що святий отець, який має владу відпущень...

6 — Ні, скажіть йому, що я не хочу його бачити, що я лютую на нього, бо він не дотримав слова.— Графине, є милосердя для всякого гріха,

має рацію; але як це ми за нашої неповторної молодості не знали цього? А це так було просто",— думала, сідаючи в карету, стара княгиня.

На початку серпня справа Елен остаточно з'ясувалась, і вона написала своєму чоловікові (який її дуже любив, як вона думала) листа, в якому повідомляла його про свій намір вийти заміж за NN і про те, що вона вступила в єдину істинну релігію і що вона просить його виконати всі ті конче потрібні для розлуки формальності, про які розповість йому пред'явник цього листа.

"Sur ce je prie dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène"¹.

Цього листа було привезено в П'єрів дім у той час, як П'єр був на Бородінському полі.

VIII

Вдруге, вже наприкінці Бородінського бою, пішовши з батареї Раєвського, П'єр з юрмою солдатів попростував яром до Князь-кова, дійшов до перев'язочного пункту і, побачивши кров та почувши крик і стогін, швидко пішов далі, загубившись у юрмі солдатів.

Одно, чого бажав тепер П'єр усіма силами своєї душі, це — якнайскоріше вийти з тих страшних вражень, в яких він жив цього дня, повернутися до звичайних умов життя і заснути спокійно в кімнаті на своєму ліжку. П'єр počував, що тільки в звичайних умовах життя він зможе збагнути самого себе і все те, що він бачив і пережив. Та цих звичайних умов життя ніде не було.

Хоч ядра й кулі не свистіли тут по дорозі, якою він ішов, але з усіх боків було те саме, що й там, на полі бою. Були ті самі страждання, змучені й іноді дивно-байдужі обличчя, та сама кров, ті самі солдатські шинелі, ті самі звуки стрілянини, хоч і

далекої, але все ще страхітливої; крім того, була задуха й курява.

Пройшовши верст зо три великим Можайським шляхом, П'єр сів край нього.

Сутінки спустилися на землю, і гуркіт гармат зтих. П'єр, спершись на лікоть, ліг і лежав так довго, дивлячись на тіні, що просувалися повз нього в темряві. Безперестанно йому здавалось, що зі страшним свистом налітало на нього ядро; він здригався і підводився. Він не пам'ятав, який час пробув тут. Серед

і "Отже молю бога, щоб були ви, мій друже, під святим і сильним його покровом. Ваш друг Єлена".

ночі троє солдатів принесли гілок, розташувалися біля нього йг почали розкладати багаття.

Солдати, скося поглядаючи на П'єра, розвели вогонь, поставили на нього казанок, накришили в нього сухарів і поклали сала. Приємний запах жирної страви злився з запахом диму. П'єр підвівся на лікоть і зітхнув. Солдати (їх було троє) їли, не звертаючи уваги на П'єра, і розмовляли між собою.

— Та ти з яких будеш? — раптом звернувся до П'єра один з солдатів, очевидно під цим запитанням розуміючи те, що й думав П'єр, а саме: якщо ти їсти хочеш, ми дамо, скажи тільки, чи чесна ти людина?

— Я? я?..— сказав П'єр, почуваючи потребу применшити наскільки можна своє суспільне становище, іщоб бути ближчим і зрозумілішим для солдатів.— Я по суті ополченний офіцер, тільки мого ополчення тут нема; я приїжджав на бій і загубив своїх.

— Он як! — сказав один з солдатів. Другий солдат похитав головою.

— Що ж, поїж, коли хочеш, кавардачку! — сказав перший і подав П'єру, облизавши її, дерев'яну ложку.

П'єр підсів до вогню і почав їсти кавардачок, ту їжу, яка була в казанку і яка здавалася йому найсмачнішою з усіх страв, які він будь-коли їв. У той час, як він жадібно, нахилившись над казанком, набираючи великі ложки, переживував одну за одною і обличчя його було видно в світлі вогню, солдати мовчки дивились на нього.

— Тобі куди це треба? Ти скажи! — спитаз знову один з них.

— Мені до Можайська.

— Ти, виходить, пан?

— Пан.

— А як звати?

— Петро Кирилович.

— Ну, Петре Кириловичу, ходімо, ми тебе відведем.

У цілковитій темряві солдати разом з П'єром пішли до Можайська.

Уже півні співали, коли вони дійшли до Можайська і стали підніматися на круту міську гору. П'єр ішов разом з солдатами, зовсім забувши, що його заїжджий двір був унизу під горою і що він уже проминув його. Він би не згадав цього (в такому стані розгубленості він перебував), якби з ним не зіткнув* на половині гори його берейтор, який шукав його по місту і повертався назад до свого заїжджого двору. Берейтор

упізнав П'єра по його капелюхові, що білів у темряві.

— Ваше сіятельство,— промовив він,— а ми вже втратили надію. Чого ж ви пішки? Куди ж це ви, ідіть сюди, будь ласка! * ^

— Ага,— промовив П'єр. Солдати зупинились.

— Ну, що, знайшов своїх? — спитав один з них.

— Ну, прощай! Петро Кирилович, здається? Прощай, Петре Кириловичу! — сказали інші голоси.

— Прощайте,— сказав П'єр і пішов зі своїм берейтором до заїжджого двору.

"Треба дати їм!" — подумав П'єр, узявшись за кишеню.— "Ні, не треба",— сказав йому якийсь голос.

У кімнатах заїжджого двору не було місця: всі були зайняті. П'єр вийшов на подвір'я, ліг у своїй колясці і наклався з головою.

IX

Тільки-но П'єр поклав голову на подушку, як відчув, що засинає; але раптом ясно, майже як у дійсності, почув бум-бум-бум пострілів, почув стогін, крик, гупання снарядів, запахло кров'ю і порохом, і почуття жаху, страху смерті охопило його. Він злякано розплющив очі і підвів голову з-під шинелі. Було зовсім тихо на подвір'ї. Лише в воротах, розмовляючи з двірником і хляпаючи по грязюці, йшов якийсь денщик. Над П'єровою головою, під темним сподом тесового покриття, стрепенулись голуби від руху, який він зробив, підводячись. По всьому подвір'ї був розлитий тихий, радісний для П'єра в цю хвилину, міцний запах заїжджого двору, запах сіна, гною і дьогтю. Між двома чорними покрівлями піддашків видно було чисте зоряне небо.

"Хвалити бога, що цього нема більш,— подумав П'єр, знову накриваючись з головою.— О, який страх жахливий і як ганебно я піддався йому! А вони... вони увесь час, до кінця були тверді, спокійні..." — подумав він. Вони в П'єровому розумінні були солдати,— ті, що були на батареї, і ті, що годували його, і ті, що молились на образ. Вони — ці дивні, невідомі йому досі люди,— вони ясно і різко відділялись у його думці від усіх інших людей.

"Солдатом бути, просто солдатом! — думав П'єр, засинаючи.— Увійти в це загальне життя всім єством, проїнятися тим, що робить їх такими. Але як скинути з себе усе це зайве, диявольське, увесь тягар цієї зовнішньої людини? Один час я міг бути цим. Я міг втекти від батька, як я хотів. Мене могли ще після дуелі з Долоховим послати солдатом". І в П'єровій уяві майнув обідку клубі, на якому він викликав Долохова, і благодійник у Торжку. І ось П'єру уявляється урочиста столова ложка. Ложка ця відбувається в Англійському клубі. І хтось знайомий, близький, дорогий сидить у кінці столу. Та це ж він! Це благодійник. "Ага, він же помер? — подумав П'єр.— Так, помер; але я не знав, що він живий. І як мені шкода, що він помер, і який я радий, що він живий знову!" З одного боку столу сиділи Ана-толь, Долохов, Несвицький, Денисов та інші такі ж (категорія цих людей так само чітко була уві сні визначена у П'єровій душі, як і категорія тих людей, яких він називав вони), і ці люди,

Анатоль, Долохов, голосно кричали, співали; але крізь їх крик чутно було голос

благодійника, що безугавно говорив, і гомін його слів був такий самий значущий і безупинний, як гуркіт поля бою, але він був приємний і втішний. П'єр не розумів того, що говорив благодійник, але він знав (категорія думок така ж ясна була уві сні), що благодійник говорив про добро, про можливість бути тим, чим були вони. І вони з усіх боків, зі своїми простими, добрими, твердими обличчями, оточували благодійника. Але вони, хоча й були добрі, не дивились на П'єра, не знали його. П'єр захотів привернути до себе їх увагу і сказати. Він підвівся, але в ту ж мить ноги його похололи й оголилися.

Йому стало соромно, і він рукою закрив свої ноги, з яких справді зсунулась шинель. На мить П'єр, поправляючи шинель, розплющив очі й побачив ті самі покрівлі піддашків, стовпи, подвір'я, але все було тепер синювате, світле і вкрите блискітками роси чи морозу.

"Розвидняється,— подумав П'єр.— Але це не те. Мені треба дослухати і зрозуміти слова благодійника". Він знову накрився шинеллю, але ні столової ложі, ні благодійника вже не було. Були тільки думки, ясно висловлювані словами, думки, які хтось говорив чи сам передумував П'єр.

П'єр, згадуючи потім ці думки, незважаючи на те, що вони були викликані враженнями цього дня, був певний, що хтось поза ним казав їх йому. Ніколи, як йому здавалось, він наяву не був спроможний так думати і висловлювати свої думки.

"Війна — це найважче підкорення свободи людини законам бога,— казав голос.— Простота — це покора богові; від нього не втечеш. І вони прості. Вони не говорять, а роблять. Сказане слово срібне, а неказане — золоте. Нічим не може володіти людина, поки вона боїться смерті. А хто не боїться її, тому належить усе. Якби не було страждання, людина не знала б меж собі, не знала б самої себе. Найважче (далі уві сні думав чи чув П'єр) полягає в тому, щоб уміти з'єднувати в душі своїй значення всього. Все з'єднати? — спитав сам себе П'єр.— Ні, не з'єднати. Не можна з'єднувати думок, а вирішити питання,— ось що треба! Так, вирішити треба, вирішати треба!" — з внутрішнім захватом повторив собі П'єр, почувуючи, що саме цими, і тільки цими словами висловлюється те, що він хоче висловити, і розв'язується все це тяжке для нього питання.

— Так, вирішати треба, час вирішати.

— Вирушати треба, час вирушати, ваше сіятельство! Ваше сіятельство,— повторив якийсь голос,— вирушати треба, час вирушати...

Це був голос берейтора, який будив П'єра. Сонце світило прямо П'єру в обличчя. Він глянув на грязький заїжджий двір, посеред якого біля криниці солдати напували худих коней; з подвір'я у ворота виїжджали підводи. П'єр з огидою одвернувся і, заплющивши очі, поспішно повалився знову на сидіння коляски. "Ні, я — не хочу цього, не хочу цього бачити і розуміти, я хочу зрозуміти те, що відкривалося мені уві сні. Ще, одна секунда, і я все зрозумів би. Та що ж мені робити? Вирішати, але як вирішати все?" І П'єр з жахом відчув, що все значення того, що він думав і бачив уві сні, було зруйновано.

^ Берейтор, кучер і двірник розповідали П'єру, що приїжджав офіцер з вісткою про

те, що французи підійшли під Можайськ і що наші відходять.

П'єр встав і, звелівши запрягати й доганяти його, пішов пішки через місто.

Війська виходили і залишали коло десяти тисяч поранених. Поранені ці були на подвір'ях, виглядали з вікон домів і юрмились на вулицях. На вулицях біля підвід, що мали вивозити поранених, чутно було крик, лайку і удари. П'єр віддав коляску, що наздогнала його, знайомому пораненому генералові і разом з ним поїхав до Москви. По дорозі П'єр почув про смерть свого шуряка і про смерть князя Андрія.

Х

30 числа П'єр повернувся до Москви. Майже коло застави йому зустрівся ад'ютант графа Растопчина.

— А ми вас скрізь шукаємо,— сказав ад'ютант.— Графові вас неодмінно треба бачити. Він просить вас зараз же приїхати до нього у дуже важливій справі.

П'єр, не заїжджаючи додому, взяв візника і поїхав до головнокомандуючого.

Граф Растопчин тільки цього ранку приїхав до міста зі своєї заміської дачі в Сокольниках. У передпокої і в приймальні у графовому домі було повно чиновників, які прибули на вимогу або по накази. Васильчиков і Платов уже бачилися з графом і пояснили йому, що захищати Москву неможливо і що її буде здано. Хоч ці відомості і приховувались від населення, але чиновники, начальники різних управлінь знали, що Москва буде в руках ворога, так само, як знав це і граф Растопчин; і всі вони, щоб скласти з себе відповідальність, прийшли до головнокомандуючого з запитаннями, що їм робити з довіреними їм частинами. .;

У той час, коли П'єр входив до приймальні, кур'єр, що приїхав з армії, виходив від графа.

Кур'єр безнадійно махнув рукою на запитання, з якими звернулись до нього, і пройшов через залу.

Чекаючи у приймальні, П'єр втомленими очима розглядав різних, старих і молодих, військових і цивільних, важних і не

важних чиновників, що були в кімнаті. Всі здавалися незадово-леними і стурбованими. П'єр підійшов до однієї групи чиновників, в якій один був його знайомий. Привітавшись з П'єром, вони продовжували свою розмову.

— Як вислати та знову повернути, біди не буде; а в такому стані ні за що не можна відповідати.

— Так ось же, він пише,— казав інший, показуючи на друкований папір, якого тримав у руці.

— Це інша річ. Для народу так треба,— сказав перший.

— Що це? — спитав П'єр.

— А ось нова афіша.

П'єр узяв її в руки і став читати:

"Ясновельможний князь, щоб швидше з'єднатися з військами, які йдуть до нього, перейшов Можайськ і став на тривкому місці, де ворог не зразу на нього піде. До нього відправлено звідси сорок вісім гармат зі снарядами, і ясновельможний каже, що

Москву до останньої краплини крові захищати буде і ладен хоч на вулицях битися. Ви, братці, не дивіться на те, що присутствіні місця зачинили: справи прибрати треба, а ми своїм судом з лиходієм розберемося! Коли до чого дійде, мені треба бравих хлопців і міських і сільських. Днів за два я кину заклик, а тепер не треба, то я мовчу. Добре з сокирою, непогано з рогатиною, а найкраще — вила-тройчаки: француз не важчий за сніп житній. Завтра, по обіді, я піднімаю Іверську в Катерининський шпиталь, до поранених. Там воду освятимо: вони швидше видужають; і я тепер здоровий: у мене боліло око, а тепер дивлюсь обома".

— А мені казали військові люди,— промовив П'єр,— що в місті ніяк не можна вести бій і що позиція...

— Авжеж, про те ж от ми й говоримо,— сказав перший чиновник.

— А що це означає: у мене боліло око, а тепер дивлюсь обома? — спитав П'єр.

— У графа був ячмінь,— сказав ад'ютант, усміхаючись,— і він дуже турбувався, коли я йому сказав, що приходили люди питати, що з ним. А що, графе? — сказав раптом ад'ютант, з усмішкою звертаючись до П'єра,— ми чули, що у вас родинні неприємності? Начебто графиня, дружина ваша...

— Я нічого не чув,— байдуже сказав П'єр.— А що ви чули?

— Ні, знаєте, часто ж вигадують. Я кажу, що чув.

— Що ж ви чули?

— Та ось кажуть,— знову так само усміхаючись, сказав ад'ютант,— що графиня, дружина ваша, збирається за кордон. Мабуть, дурниці...

— Можливо,— сказав П'єр, неуважно оглядаючись навколо себе.— А це хто? —спитав він, показуючи на невисокого старого чоловіка в чистому синьому каптані, з білою як сніг великою бородою, з такими ж бровами і з рум'яним обличчям.

— Це? Це купець один, тобто він трактирник, Верещагін. Ви чули, може, цю історію з прокламацією?

— А, то це Верещагін! — сказав П'єр, вдивляючись у тверде і спокійне обличчя старого купця і шукаючи в ньому виразу зрадництва.

— Це не він сам. Це батько того, який написав прокламацію,— сказав ад'ютант.— Той, молодий, сидить в ямі, і йому, здається, погано буде.

Один старенький з зіркою і другий чиновник-німець з хрестом на шії підійшли до них.

т— Бачите,— розповідав ад'ютант,— це заплутана історія. З'явилася тоді, місяців зо два тому, ця прокламація. Графові донесли. Він наказав розслідувати. Ось Гаврило Іванович розшукував, прокламація ця перебувала рівно в шістдесяти трьох руках. Приїде до одного: ви від кого маєте? — Від того-то. Він їде до того: ви від кого? і так далі. Добрались до Верещагіна... недоучений купчик, знаєте, купчик-голубчик,— усміхаючись, сказав ад'ютант.— Питають його: ти від кого маєш? І головне, ми знаємо, від кого він має. Йому більш нема від кого взяти, як од пошт-директора. Але, видно, вже там вони зговорилися. Каже: ні від кого, я сам склав. І загрожували і просили, став на цьому: сам склав. Так і доповіли графові. Граф звелів прикликати його. "Від кого в

тебе прокламація?" — "Сам склав". Ну, ви знаєте графа! — гордо і весело усміхаючись, сказав ад'ютант.— Він страшенно скипів; та й подумайте: таке нахабство, брехня і впертість!...

— А! Графові треба було, щоб він показав на Ключарова, розумію! — сказав П'єр.

— Зовсім не треба,— злякано сказав ад'ютант.— За Ключаровим і без цього були грішки, за те його й заслано. А річ у тому, що граф дуже обурився. "Як же ти міг скласти? — каже граф. Узяв зі столу гамбурзьку газету.— Ось вона. Ти не склав, а переклав і переклав погано, бо ти й по-французькому, дурню, не знаєш". Що ж ви думаєте? "Ні,— каже,— я ніяких газет не читав., я склав".— "А коли так, то ти зрадник, і я тебе віддам до суду, і тебе повісять. Кажи, від кого одержав?" — "Я ніяких газет не бачив, а склав". Так і залишилось. Граф і батька викликав: стоїть на своєму. І віддали до суду, і присудили, здається, до каторжної роботи. Тепер батько прийшов просити за нього. Але паскудний хлопчисько! Знаєте, такий купецький синочок, франтик, спокусник, слухав десь лекції і вже думає, що йому чорт не брат. Ось який це молодчик! В батька його трактир тут біля Кам'яного мосту, то в трактирі, знаєте, великий образ бога вседержителя і зображений в одній руці скіпетр, у другій — держава; так він узяв цього образа додому на кілька днів і що ж зробив! Знайшов мерзотника-живописця...

Посеред цього нового оповідання П'єра покликали до головнокомандуючого.

П'єр увійшов до кабінету графа Растопчина. Саме в ту хвилину Растопчин, скривившись, потирав лоба й очі рукою. Невисокий чоловік щось говорив і, тільки-но увійшов П'єр, замовк і вийшов.

— А! здрастуйте, воїне великий,— сказав Растопчин, як тільки вийшов той чоловік.— Чули про ваші *prouesses*!1 Але не в тому річ. *Mon cher, entre nous*2, ви масон? — промовив граф Растопчин суворим тоном, наче було щось погане в цьому, але таке, що він мав* намір простити. П'єр мовчав.— *Mon cher, je suis bien informé* 3, та я знаю, що є масони і масони, і сподіваюсь, що ви не належите до тих, які, нібито рятуючи рід людський, хочуть погубити Росію.

—■ Так, я масон,— відповів П'єр.

— Так от бачите, мій дорогий. Вам, я думаю, відомо, що панів Сперанського і Магніцького відправлено куди слід; те саме зроблено з паном Ключаровим, те саме і з іншими, які, нібито споруджуючи храм Соломонів, намагались знищити храм своєї батьківщини. Ви розумієте, що на це є причини і що я не міг би заслати тутешнього пошт-директора, коли б він не був шкідливою людиною. Тепер мені відомо, що ви надіслали йому свій екіпаж для виїзду з міста і навіть що ви прийняли від нього папери на зберігання. Я вас люблю і не бажаю вам зла, і як ви вдвічі молодші за мене, то я, як батько, раджу вам припинити усякі стосунки з такими людьми і самому виїжджати звідси якнайскоріше.

— Але в чому ж, графе, вина Ключарова? —спитав П'єр.

— Це моє діло знати і не ваше мене питати,— крикнув Растопчин.

— Коли його обвинувачують у тому, що він розповсюджував прокламації

Наполеона, то це ж не доведено,— сказав П'єр (не дивлячись на Растопчина),— і Верещагіна...

— Nous y voilà⁴,— раптом насупившись, перебиваючи П'єра, ще голосніше крикнув Растопчин.— Верещагін зрадник і запроданець, який дістане заслужену кару,— сказав Растопчин з тим запалом злості, з яким говорять люди, згадуючи образу.— Але я кликав вас не для того, щоб обговорювати мої справи, а для того, щоб дати вам пораду чи наказ, коли ви цього хочете. Прошу вас припинити стосунки з такими іїанами, як Ключаров, і їхати звідси. А я дурущі виб'ю, хоч у кому б вони були.— І очевидно схаменувшись, що він наче кричить на Безухова, який

1 преславні подвиги!

2 Між нами, дорогий мій,

3 Мені, шановний, усе добре відомо,

4 — Так і є,

ще ні в чому не винен, він додав, по-дружньому взявши за руку П'єра: — Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et je n'ai pas le temps de dire des gentilleses à tous ceux qui ont affaire à moi. Голова іноді йде обертом! — Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?¹

— Mais rien², — відповів П'єр, все ще не зводячи очей і Нет змінюючи виразу задуми на обличчі.

Граф насупився.

— Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!³ Прощайте, дорогий мій. Між іншим, — прокричав він П'єру з дверей, — чи правда, що графиня потрапила до лапок des saints pères de la Société de Jésus? ⁴

П'єр нічого не відповів і, насуплений і сердитий, яким його ніколи не бачили, вийшов від Растопчина.

Коли він приїхав додому, вже смеркало. Чоловік вісім різних людей побувало у нього цього вечора. Секретар комітету, полковник його батальйону, управитель, дворецький та різні прохачі. У всіх були справи до П'єра, які він повинен був вирішити. П'єр нічого не розумів, не цікавився цими справами і давав на всі запитання лише такі відповіді, які б звільнили його від цих людей. Нарешті, zostavшись сам один, він розпечатав і прочитав листа від дружини.

"Вони — солдати на батареї, князя Андрія вбито... старий... Простота є покора богів. Страждати треба... значення всього... вирішати треба... дружина йде заміж... Забути і зрозуміти треба..." І він, підійшовши до ліжка, не роздягаючись, повалився на нього і відразу ж заснув.

Коли він прокинувся другого дня вранці, дворецький прийшов повідомити, що від графа Растопчина прийшов посланець — поліцейський чиновник — довідатись, чи вже поїхав, чи виїжджає граф Безухов.

Чоловік з десять різних людей, що мали справу до П'єра, чекали на нього у вітальні. П'єр квапливо одягнувся і, замість того, щоб іти до тих, які чекали його, пішов на

чорний ґанок і звідти вийшов у ворота.

З того часу і до кінця московського розорення ніхто з домашніх Безухова, незважаючи на всі розшуки, не бачив більш П'єра і не знав, де він перебуває.

1 — Ми напередодні загального лиха, ч мені ніколи бути люб'язним з усіма, з ким у мене є справи.— Отже, шановний, що ви робитимете, ви особисто?

2 — Та нічого,

3 — Дружня порада. Виїжджайте якнайшвидше, ось що я вам скажу. Блаженний, хто вміє слухатись!

4 святих отців Товариства Ісусового?

Ростови до 1 вересня, тобто до передодня вступу ворога в Москву, були в місті.

Після того, як Петя вступив у полк козаків Оболенського і поїхав до Білої Церкви, де формувався цей полк, на графиню напав страх. Думка про те, що обидва її сини перебувають на війні, що обидва вони пішли з-під її крила, що сьогодні чи завтра кожний з них, а може, й обидва разом, як три сини однієї її знайомої, можуть бути вбиті, уперше тепер, цього літа, з жорстокою ясністю прийшла їй у голову. Вона пробувала викликати до себе Миколу, хотіла сама їхати до Петі, влаштувати його де-небудь у Петербурзі, але і те і це було. неможливим. Петя не міг повернутися інакше, як разом з полком або спочатку перевівшись до іншого діючого полку. Микола перебував десь в армії і після свого останнього листа, в якому детально описував свою зустріч з княжною Марією, не давав про себе знати. Графиня не спала ночами і, коли засинала, бачила уві сні вбитих синів. Після багатьох порад і переговорів граф придумав, нарешті, спосіб для заспокоєння графині. Він перевів Петю з полку Оболенського в полк Безухова, який формувався під Москвою. Хоч Петя і залишався на військовій службі, але за цих умов графиня мала втіху бачити хоч одного сина в себе під крильцем і сподівалася влаштувати свого Петю так, щоб більше не випускати його і записувати завжди в такі місця служби, де б він ніяк не міг потрапити в бій. Поки тільки Nicolas був у небезпеці, графині здавалося (і вона навіть каялася в цьому), що вона любить старшого більше за всіх інших дітей; але коли менший, пустун, який погано вчився, все ламав у домі і всім набридав, цей кирпатий Петя зі своїми веселими чорними очима, свіжим рум'янцем і ледь помітним пушком на щоках, потрапив туди, до цих великих, страшних, жорстоких мужчин, які там щось таке б'ються і щось у цьому знаходять радісного,— тоді матері здалося, що саме його вона любила більше, значно більше за всіх своїх дітей. Чим ближче підходив той час, коли мав повернутися в Москву Петя, якого чекали, тим більш графиня тривожилась. Вона думала вже, що ніколи не дочекається цього щастя. Присутність не тільки Соні, але й любої Наташі, навіть чоловіка, дратувала графиню. "Що мені до них, мені нікого не треба, крім Петі!"—думала вона.

В останніх числах серпня Ростови одержали другого листа від Миколи. Він писав з Воронежської губернії, куди його було послано за кінями. Лист цей не заспокоїв графиню. Знаючи, що один син поза небезпекою, вона ще сильніше почала тривожитися за Петю.

Незважаючи на те, що вже з 20 числа серпня майже всі знайомі Ростових повиїжджали з Москви, незважаючи на те, що всі умовляли графиню виїжджати якомога швидше, вона нічого не хотіла слухати про від'їзд доти, поки не повернеться її золото, коханий Петя. 28 серпня приїхав Петя. Хворобливо-пристрасна ніжність, з якою мати зустріла його, не сподобалась шістнадцятилітньому офіцерові. Незважаючи на те, що мати приховала від нього свій намір не випускати його тепер з-під свого крильця, Петя зрозумів її задуми і, інстинктивно боячись, щоб — з матір'ю не розголубитися, не обабитись (так він думав сам собі), він холодно обійшовся з нею, уникав її і під час свого перебування в Москві переважно тримався товариства Наташі, до якої почував завжди особливу, майже закохану, братську ніжність.

Через звичайну графову безтурботність 28 серпня ще нічого не було готове до від'їзду, і очікувані з рязанського і московського сіл підводи для вивезення з дому всього майна прийшли лише 30-го.

З 28 по 31 серпня вся Москва була сповнена турбот і руху. Щодня в Дорогомиловську заставу ввозили і розвозили по Москві тисячі поранених у Бородинському бою, і тисячі підвід з мешканцями і майном виїжджали через інші застави. Незважаючи на афішки Растопчина, чи незалежно від них, чи внаслідок їх, цілком суперечні і дуже чудні новини переказувались по місту. Хто казав про те, що нікому не дозволено виїжджати; хто, навпаки, розповідав, що підняли всі ікони з церков, і що всіх висилають силоміць; хто казав, що був ще бій після Бородинського, в якому розбито французів; хто казав, навпаки, що все російське військо знищено; хто казав, що московське ополчення піде з духівництвом попереду на Три Гори; хто нишком розповідав, що Августину не дозволено виїжджати, що спіймали зрадників, що селяни бунтують і грабують тих, хто виїжджає, і т. ін., і т. ін. Але це тільки говорили, а по суті і ті, що їхали, і ті, що залишались (хоч ще не було ради в Філях, на якій вирішено було залишити Москву), — всі почували, хоч і не виявляли цього, що Москву неодмінно буде здано і що треба якомога швидше виїжджати самим і рятувати своє майно. Почувалось, що все разом повинно розірватися і змінитися, але до 1 числа ніщо ще не змінялося. Як злочинець, якого ведуть на страту, знає, що ось-ось він мусить загинути, але все ще придивляється навколо себе і поправляє погано надіту шапку, так і Москва мимоволі продовжувала своє звичайне життя, хоч знала, що близько той час загинелі, коли розірвуться всі ті умовні стосунки життя, яким звикли підкорятися.

Протягом цих трьох днів перед полоненням Москви вся родина Ростових була заклопотана різними життєвими справами. Глава родини, граф Ілля Андрійович, безперестанку їздив по місту, збираючи чутки, що йшли з усіх боків, а вдома робив загальні поверхові і хапливі розпорядження про готування до від'їзду.

Графиня наглядала за збиранням речей, з усього була незадоволена і ходила за Петею, ревнуючи його до Наташі, з якою він, раз у раз втікаючи від матері, проводив весь час. Соня сама розпоряджалась практичною стороною справи: складанням речей. Але Соня була особливо смутна і мовчазна весь цей останній час. Лист Nicolas, в якому він згадував про княжну Марію, викликав у її присутності радісні міркування графині

про те, як у зустрічі княжни Марії з Nicolas вона вбачала промисл божий.

— Я ніколи не раділа тоді,— сказала графиня,— коли Волконський був Наташиним нареченим, а завжди бажала, і в мене є передчуття, що Миколенька одружиться з княжною. І як би це добре було!

Соня почувала, що це була правда, що єдина можливість налагодження справ Ростових полягала в одруженні з багатою і що княжна являла собою гарний вибір. Але Соні від цього було дуже гірко. Незважаючи на своє горе чи, може, саме внаслідок свого горя, вона взяла на себе весь тягар розпоряджень про збирання і складання речей і цим була цілі дні заклопотана. Граф і графиня звертались до неї, коли їм треба було що-небудь наказувати. Петя і Наташа, навпаки, не тільки не допомагали батькам, але й переважно* всім у домі надокучали і заважали. І цілий день майже чути було в домі їх біганину, галас та безпричинний регіт. Вони сміялись і раділи зовсім не тому, що була причина для їхнього сміху; а на душі в них було радісно й весело, і тому, хоч би що трапилось, усе викликало в них радість і сміх. Петі було весело тому, що, поїхавши з дому хлопчиком, він повернувся (як йому казали всі) бравим мужчиною; весело було тому, що він вдома, тому, що він з Білої Церкви, де не було надії скоро попасти в бій, приїхав у Москву, де цими днями будуть битися; і головне, весело було тому, що Наташа, під настрій якої він завжди підпадав, була весела. А Наташа була весела тому, що вона занадто довго була смутна, і тепер ніщо їй не нагадувало її смутку, і вона була здорова. Ще вона була весела тому, що була людина, яка захоплювалась нею (захоплення інших було тим мастилом, якого конче треба було для того, щоб її машина цілком вільно рухалась), і Петя захоплювався нею. А головне, веселі вони були тому, що війна була під Москвою, що битимуться біля застави, що роздають зброю, що всі тікають, виїжджають кудись, що взагалі відбувається щось незвичайне, а це завжди радує людину, особливо молоду.

XIII

31 серпня, в суботу, в домі Ростових усе здавалося перекинутим догори дном. Усі двері були порозчинювані, вся мебля винесена або переставлена, дзеркала, картини познімані. В кімнатах стояли скрині, було понакидано сіна, обгорткового паперу та мотузок. Селяни і двораки, виносячи речі, важкими кроками ходили по паркету. На подвір'ї було повно селянських возів, деякі стояли вже накладені з верхом і вшнуровані, деякі ще порожні.

Голоси і кроки величезної челяді та селян, що приїхали з підводами, звучали, перегукувались надворі і в будинку. Граф зранку поїхав кудись. Графиня, в якої від метушні та галасу розболілась голова, лежала в новій диванній з оцтовими пов'язками на голові. Петі не було вдома (він пішов до товариша, з яким мав намір перейти з ополченців у діючу армію). Соня була в залі, наглядаючи за пакуванням кришталю та фарфору. Наташа сиділа в своїй розореній кімнаті на підлозі, між розкиданими платтями, стрічками, шарфами, і, втупивши очі в підлогу, тримала в руках старе бальне плаття, те саме (тепер уже немодне) плаття, в якому вона вперше була на петербурзькому балу.

Наташі совісно було нічого не робити в домі, тимчасом як усі були такі заклопотані, і вона кілька разів ще з ранку пробувала взятись до роботи; але душа її не лежала до цієї роботи; а вона не могла і не вміла робити що-небудь не від усієї душі, не на всю свою силу. Вона постояла над Сонею при пакуванні фарфору, хотіла допомогти, та зараз же кинула і пішла до себе складати свої речі. Спочатку її веселило те, що вона роздавала свої плаття і стрічки покоївкам, але потім, коли решту все ж треба було складати, їй це здалося скучним.

— Дуняшо, ти складеш, голубонько? Правда ж? Правда?

І коли Дуняша залюбки пообіцяла їй все зробити, Наташа сіла на підлогу, взяла в руки старе бальне плаття і замислилась зовсім не про те, що мало б цікавити її тепер. З задуми, в якій перебувала Наташа, вивів її гомін дівчат у сусідній дівочій і звуки їх квапливих кроків з дівочої на чорний ганок. Наташа встала й подивилася у вікно. На вулиці зупинилася величезна валка поранених.

Дівчата, лакеї, ключниця, няня, куховари, кучери, фореятори, кухарчуки стояли біля воріт, дивлячись на поранених.

Наташа, накинувши білу носову хусточку на волосся і притримуючи її обома руками за кінчики, вийшла на вулицю.

Колишня ключниця, старенька Мавра Кузьмівна, відділилась від юрми, що стояла біля воріт, і, підійшовши до воза, на якому була халабудка з рогожі, розмовляла з молодим блідим офіцером, що лежав на цьому возі. Наташа підійшла на кілька кроків і неспішно зупинилася, все притримуючи свою хусточку і слухаючи те, що говорила ключниця.

— Що ж у вас, виходить, нікого й нема в Москві? — питала Мавра Кузьмівна. — Вам би спокійніше було де на квартирі... От хоч би до нас. Пани виїжджають.

— Не знаю, чи дозволять, — кволим голосом сказав офіцер. — Он начальник... спитайте, — і він показав на огрядного майора, що повертався назад вулицею повз валку возів.

Наташа зляканими очима заглянула в обличчя пораненого офіцера і зараз же пішла назустріч майорові.

— Можна пораненим у нас вдома зупинитися? — спитала вона.

Майор, усміхнувшись, приклав руку до козирка.

— Кого вам бажано, мамзель? — спитав він, звужуючи очі і усміхаючись.

Наташа спокійно повторила своє запитання, і обличчя і вся манера її, хоч вона все ще тримала свою хусточку за кінчики, були такі серйозні, що майор перестав усміхатись і, трохи подумавши, наче питаючи себе, наскільки це можливо, відповів їй ствердно.

— Безумовно, чому ж, можна, — сказав він.

Наташа трошки нахилила голову і швидкими кроками повернулась до Маври Кузьмівни, що стояла над офіцером і з жалісливим співчуттям розмовляла з ним.

— Можна, він сказав можна! — пошепки сказала Наташа. Офіцер у халабудці завернув на подвір'я Ростових, і десятки

возів з пораненими стали, на запрошення городян, завертати в подвір'я і під'їжджати до під'їздів будинків Поварської вулиці. Наташі, як видно, сподобались ці, поза звичними умовами життя, стосунки з новими людьми. Вона разом з Маврою Кузьмівною намагалась завернути на своє подвір'я якнайбільше поранених.

— Треба все ж татка спитати,— сказала Мавра Кузьмівна.

— Нічого, нічого, хіба не однаково! На один день ми до вітальні перейдемо. Можна всю нашу половину їм віддати.

— Ну, вже ви, панночко, вигадаєте! Та хоч і в флігелі, в холостяцькій, до нянечки, і то спитати треба.

— Ну, я спитаю.

Наташа побігла в дім і навшпиньках увійшла в напіввідчинені двері диванної, з якої пахло оцтом і гофманськими каплями.

— Ви спите, мамо?

— Ой, який там сон! — сказала, прокидаючись, графиня, яка щойно задрімала.

— Мамо, голубонько,— сказала Наташа, стаючи навколішки перед матір'ю і прихилиючи своє обличчя близько до її обличчя—Пробачте, простіть, ніколи не буду, я вас розбудила. Мене Мавра Кузьмівна послала, тут поранених привезли, офіцерів, дозволите? А їм нема куди подітися; я знаю, що ви дозволите...— говорила вона швидко, не переводячи духу.

— Які офіцери? Кого привезли? Нічого не розумію,— сказала графиня.

Наташа засміялася, графиня теж трошки усміхнулась.

— Я знала, що ви дозволите... то я так і скажу.— І Наташа, поцілувавши матір, встала і пішла до дверей.

У залі вона зустріла батька; він з поганими вістями повернувся додому.

— Досиділись ми! — з мимовільною досадою сказав граф.— І клуб закрито, і поліція виходить.

— Тату, нічого, що я поранених запросила в дім? — спитала його Наташа.

— Звичайно, нічого,— неуважно сказав граф.— Не в тім річ, а тепер прошу, щоб дрібницями не займатися, а допомагати збиратись і їхати, їхати завтра...— І граф дав дворецькому і слугам таке ж розпорядження. Повернувся Петя і за обідом розповів свої новини.

Він казав, що сьогодні люди розбирали зброю в Кремлі, що хоч в афіші Растопчина і сказано, що він заклик кине днів за два, але що вже зроблено розпорядження, мабуть, про те, щоб завтра весь народ ішов на Три Гори із зброєю, і що там буде великий бій.

Графиня, тамуючи страх, поглядала на веселе, збуджене обличчя свого сина в той час, як він говорив це. Вона знала, що коли вона скаже слово про те, що вона просить Петю не йти у цей бій (вона знала, що він радіє з цього майбутнього бою), то він скаже що-небудь про мужчин, про честь, про вітчизну,— що-небудь таке беззмістовне, мужське, вперте, проти чого не можна заперечувати, і справу буде зіпсовано, і тому, надіючись влаштувати так, щоб виїхати до цього і взяти з собою Петю, як захисника і покровителя, вона нічого не сказала Петі, а по обіді покликала графа і слізно благала

його вивезти її якнайшвидше, цієї ж ночі, якщо можливо. З жіночою мимовільною хитрістю любові вона, досі будучи цілком безстрашною, казала, що вона помре від страху, якщо не виїдуть цієї ночі. Вона насправді боялась тепер усього.

XIV

М-те БСЬОББ ходила до своєї дочки і ще посилила графинин страх розповідями про те, що вона бачила на Мясницькій вулиці і в шинковій конторі. Повертаючись вулицею, вона не могла пройти додому через п'яну юрму, що бушувала біля контори. Вона взяла візника і об'їхала провулком додому; і візник розповідав їй, що народ розбивав бочки у шинковій конторі, що так наказано.

• По обіді всі домашні Ростових з захопленою поспішністю взялися складати речі та готуватися до від'їзду. Старий граф, раптом узявшись до справи, по обіді все ходив безперестану з подвір'я в дім і назад, безтолково кричав на людей, ще більш кваплячи їх, хоч вони й так поспішали. Петя розпоряджався на подвір'ї. Соня не знала що робити через суперечні графові накази, і зовсім розгублювалась. Слуги, сперечаючись і галасуючи, бігали по кімнатах та по подвір'ю. Наташа, з властивим їй запалом, раптом теж взялася до роботи. Спочатку втручання її у справу складання речей було зустрінuto з недовірою. Від неї все чекали жарту і не хотіли слухатись її; та вона уперто і гаряче вимагала покори, сердилась, мало не плакала, що її не слухають, і, нарешті, добилась того, що в неї повірили. Перший подвиг її, до якого вона доклала величезних зусиль і який дав їй владу, було пакування килимів. У графа в домі були дорогі gobelins¹ і перські килими. Коли Наташа взялась до справи, в залі стояли два ящики відкриті: один майже до самого верху напакований фарфором, другий з килимами. Фарфору було ще багато наставлено на столах і все ще несли з комори. Треба було починати новий, третій ящик, і за ним пішли слуги.

— Соню, стривай, та ми все так складемо,— сказала Наташа.

— Не можна, панночко, вже пробували,— сказав буфетник.

— Ні, почекай, будь ласка.— І Наташа стала виймати з ящика загорнуті в папір блюда і тарілки.

— Блюда треба сюди, в килими,— сказала вона.

— Та це ж і килими он дай боже на три ящики розкласти,— сказав буфетник.

— Та почекай, будь ласка.— І Наташа швидко, спритно почала розбирати.— Цього не треба,— казала вона про київські тарілки,— це хай буде, це в килими,— казала вона про саксонські блюда.

— Та перестань, Наташо; ну годі-бо, ми складемо,— докірливо казала Соня.

— Ех, панночко! — казав дворецький. Та Наташа не здалася, викинула всі речі і швидко почала знову складати, вирішивши поганих домашніх килимів і зайвого посуду не брати зовсім. Коли все вийняли, почали знову складати. І справді, викинувши майже все дешеве, те, чого не варто було брати з собою, усе цінне спакували в два ящики. Не закривалось тільки віко на ящику з килимами. Можна було вийняти трохи речей, але Наташа хотіла наполягти на своєму. Вона складала, перекладала, натискала, примушуючи буфетника й Петю, якого вона втягла у справу пакування, натискати на

віко і сама робила завзяті зусилля.

— Та годі, Наташо,— казала їй Соня.— Я бачу, ти маєш рацію, але вийми один верхній.

— Не хочу,— вигукувала Наташа, однією рукою притримуючи волосся, що розсипалось по спітнілому обличчю, а другою натискаючи на килими.— Та тисни ж, Петька, тисни! Васильовичу, натискай! — кричала вона. Килими зляглися і віко закрилося. Наташа, плещучи в долоні, завишала від радості, і сльози бризнули в неї з очей. Але це тривало секунду. Зараз же вона взялася до іншої справи, і вже їй цілком вірили, і граф не сердився, коли йому казали, що Наталія Іллівна скасувала його розпорядження, і двораки приходили до Наташі питати: вшнуровувати підводу, чи ні і чи достатньо вона навантажена. Справа йшла гаразд завдяки розпорядженням Наташі: залишались непотрібні речі і складалися якнайтісніше речі найдорожчі.

1 гобелени

Хоч як метушилися всі, до пізньої ночі не встигли всього скласти. Графиня заснула, і граф, відклавши від'їзд до ранку, пішов спати.

Соня, Наташа спали не роздягаючись у диванній.

Цієї ночі ще одного пораненого везли Поварською, і Мавра Кузьмівна, яка стояла біля воріт, повернула його до Ростових. Поранений цей, як зміркувала Мавра Кузьмівна, був дуже значною людиною. Його везли в колясці, зовсім закритій фартухом і з опущеним верхом. На козлах разом з візником сидів старий, поважний камердинер. Ззаду в повозці їхали лікар і два солдати.

— Просимо до нас, будь ласка. Пани виїжджають, цілий дім порожній,— сказала бабуся, звертаючись до старого слуги.

— Та що,— відповів камердинер, зітхаючи,— і довести не маєм надії! У нас і свій дім у Москві, та далеко, та й не живе ніхто.

— До нас, будьте ласкаві, у наших панів всього багато, просимо,— сказала Мавра Кузьмівна.— А що, дуже нездорові? — додала вона.

Камердинер махнув рукою.

— Нема надії довести! Лікаря треба спитати.— І камердинер зліз із козел і підійшов до повозки.

— Добре,— сказав лікар.

Камердинер підійшов знову до коляски, заглянув в неї, похитав головою, звелів кучерові завертати на подвір'я і зупинився біля Маври Кузьмівни.

— Господи Ісусе Христе! — промовила вона. Мавра Кузьмівна радила внести пораненого в дім.

— Пани нічого не скажуть...— казала вона. Але пораненого не можна було піднімати на сходи, і тому його внесли у флігель і поклали в колишній кімнаті т-те БСЬОББ. Поранений цей був князь Андрій Волконський.

XV

Настав останній день Москви. Була ясна, весела осіння погода. Була неділя. Як і в звичайні неділі, дзвонили в усі дзвони на обідню в усіх церквах. Ніхто, здавалось, ще не

міг зрозуміти того, що чекає Москву.

Лише два показники стану суспільства виявляли те становище, в якому була Москва: простолюд, тобто біднота, і ціни на речі. Фабричні, двораки й селяни величезним натовпом, в який умішалися чиновники, семінаристи, дворяни, цього дня рано-вранці вийшли на Три Гори. Постоявши там і не дочекавшись Растопчина й переконавшись у тому, що Москву буде здано, цей натовп розсипався по Москві, по шинках та трактирах. Ціни нього дня теж показували на стан справ. Ціни на зброю, на золото, на вози і коней усе підвищувались, а ціни на папірці та на міські речі все зменшувались, так що опівдні були випадки, що дорогий крам, як сукна, візники вивозили споловини, а за селянську коняку платили п'ятсот карбованців; а меблю, дзеркала, бронзу віддавали даром.

У статечному і старому домі Ростових розпад попередніх умов життя виявився дуже мало. Щодо людей, то з величезної челяді вночі зникло лише троє, але нічого не було вкрадено; а щодо цін на речі, то виявилось, що тридцять підвід, які прибули з сіл, являли собою величезне багатство, на яке багато хто заздрих і за яке Ростовим пропонували величезні гроші. Мало того, що за ці підводи пропонували величезні гроші, звечора і рано-вранці 1 вересня на подвір'я до Ростових приходили послані денщики та слуги від поранених офіцерів і тяглися самі поранені, що зупинились у Ростових та в сусідніх домах, і просили слуг Ростових поклопотатися про те, щоб їм дали підводи для виїзду з Москви. Дворецький, до якого зверталися з такими просьбами, хоч і жалів поранених, категорично відмовляв, кажучи, що він навіть і не насмілиться сказати про те графові. Хоч які жалісні були ті поранені, що залишались, було очевидно, що віддай одну підводу, нема причини не віддати другої, віддай усе — треба віддати і свої екіпажі. Тридцять підвід не могли врятувати всіх поранених, а в загальному лихові не можна було не думати про себе і про свою родину. Так міркував дворецький за свого пана.

Прокинувшись вранці 1 числа, граф Ілля Андрійович поти-хенько вийшов зі спальні, щоб не розбудити графиню, яка лише під ранок заснула, і, в своєму ліловому шовковому халаті, вийшов на ґанок. Підводи, вшнуровані, стояли на подвір'ї. Біля ґанку стояли екіпажі. Дворецький стояв біля під'їзду, розмовляючи зі старим денщиком і з молодим блідим офіцером з підв'язаною рукою. Дворецький, побачивши графа, зробив офіцерові і денщикові значущий і суворий знак, щоб вони відійшли від нього.

— Ну, що, все готове, Васильовичу? — сказав граф, потираючи свою лисину і добродушно дивлячись на офіцера та денщика й киваючи їм головою. (Граф любив нових людей.)

— Хоч зараз запрягати, ваше сіятельство.

— Ну й добре, ось графиня прокинеться, і з богом! Ви чого, панове?—звернувся він до офіцера.— У мене в домі? — Офіцер підійшов ближче. Бліде обличчя його спалахнуло раптом яскравою краскою.

— Графе, зробіть ласку, дозвольте мені... ради бога... де-небудь притулитися на ваших підводах. Тут у мене нічого з собою нема... Мені на возі... все одно...— Ще не

встиг домовити офіцер, як денщик з тією ж просьбою для свого пана звернувся до графа.

— Ага! так, так, так,— поспішно заговорив граф.— Я дуже, дуже радий. Васильовичу, ти розпорядись, ну там очистити один чи два вози, ну там... що ж... що треба...— якимись невиразними висловами, щось наказуючи, сказав граф. Але в ту ж мить гарячий вираз офіцерової вдячності уже закріпив те, що він наказував. Граф оглянувся круг себе: на подвір'ї, у воротах, у вікні флігеля видно було поранених і денщиків. Усі вони дивились на графа і наближались до ґанку.

— Будь ласка, ваше сіятельство, до галереї: там як накажете щодо картин?—сказав дворецький. І граф разом з ним увійшов у дім, повторюючи свій наказ про те, щоб не відмовляти пораненим, які просяться їхати.

— Ну, що ж, можна зняти що-небудь,— додав він тихим потаємним голосом, наче боячись, щоб хто-небудь не почув його.

О дев'ятій годині прокинулась графиня, і Мотрона Тимофіївна, колишня її покоївка, яка виконувала щодо графині обов'язки шефа жандармів, прийшла повідомити свою колишню панну, що Марія Карлівна дуже ображені і що паннині літні плаття не можна залишити тут. З відповідей на розпити графині, чому m-me Sehoss ображена, виявилось, що її скриню зняли з підводи і всі підводи розшнуровують— добро знімають і набирають з собою поранених, яких граф, зі своєї простоти, наказав забирати з собою. Графиня звеліла попросити до себе чоловіка.

— Що це, друже мій, я чую — речі знову знімають?

— Знаєш, та chère, я ось що хотів тобі сказати... та cher графинечко... до мене приходив офіцер, просять, щоб дати кілька підвід під поранених. Адже все це наживне; а як їм залишатися, подумай!.. Справді, в нас на подвір'ї, самі ми їх закликали, офіцери тут є... Знаєш, думаю, справді, та chère, от, та chère... нехай їх одвезуть... куди ж нам квапитися?..— Граф боязко сказав це, як він завжди говорив, коли йшлося про гроші. А графиня звикла вже до цього тону, що завжди передував справі, яка розоряє дітей, як от будівання галереї, оранжереї, влаштування домашнього театру чи музики,— і звикла, і за обов'язок вважала завжди боротися проти того, що говорилося цим боязким тоном.

Вона прибрала свій покірливо-плачний вигляд і сказала чоловікові:

— Слухай, графе, ти довів до того, що за дім нічого не дають, а тепер і все наше — дитяче — майно хочеш занепастити. Ти ж сам кажеш, що в домі на сто тисяч добра. Я, друже мій, не згодна і не згодна! Воля твоя! Для поранених є уряд. Вони знають. Подивись: он навпроти, в Лопухіних, ще позавчора все геть чисто вивезли. Он як люди роблять. Тільки ми дурні. Пожалій хоч не мене, то дітей.

Граф замахав руками і, нічого не сказавши, вийшов з кімнати.

— Тату! про що це ви? — спитала його Наташа, яка слідом за ним увійшла до матеріної кімнати.

1 дорога моя,

— Ні про що! Тобі що до того! — сердито промовив граф.

— Ні, я чула,— сказала Наташа.— Чому ж матуся не хоче? — — Тобі що до того? — крикнув граф. Наташа відійшла до вікна й замислилась.

— Татусю, Берг до нас приїхав,— сказала вона, дивлячись у вікно.

XVI

Берг, зять Ростових, був уже полковником з Володимиром та з Анною на шиї і займав усе таке ж спокійне і приємне місце помічника начальника штабу помічника першого відділу начальника штабу другого корпусу.

Він 1 вересня приїхав з армії в Москву.

Йому, в Москві нічого було робити; але він помітив, що всі з армії просилися в Москву і щось там робили. Він вирішив, що теж треба відпроситися для домашніх і сімейних справ.

Берг у своїй акуратній дрожечці парою гладких буланеньких, цілком таких, як були в одного князя, під'їхав до будинку свого тестя. Він уважно подивився в подвір'я на підводи і, входячи на ґанок, вийняв чисту хусточку і зав'язав вузол.

З передпокою Берг пливучим, нетерплячим кроком вбіг до вітальні, і обняв графа, поцілував у ручки Наташу й Соню і поспішно спитав про здоров'я матінки.

— Яке тепер здоров'я? Ну, розповідай же,— сказав граф,— як війська? Відступають, чи буде ще бій?

— Лише одвічний бог, татку,— сказав Берг,— може вирішити долю вітчизни. Армія палає духом героїства, і тепер вожді, сказати б, зібралися на нараду. Що буде, невідомо. Але я вам скажу взагалі, татку, такого героїського духу, істинно древньої мужності російських військ, яке вони — воно,— виправив він себе,— показали чи виявили в цій битві 26 числа,— зовсім нема слів, гідних того, щоб ними описати їх... Я вам скажу, гатку (він ударив себе в груди так само, як ударяв себе, розповідаючи при ньому, один генерал, хоч трохи запізно, бо вдарити себе в груди треба було на словах "російські війська"),— я вам скажу одверто, що ми, начальники, не тільки не мали потреби підганяти солдатів чи що-небудь таке, але й ледве могли стримувати ці, ці... так, мужні і древні подвиги,— сказав він скоромовкою.— Генерал Барклай де-Толлі жертвував життям своїм скрізь попереду військ, я вам скажу. А наш корпус було поставлено на схилі гори. Можете собі уявити! — І тут Берг розповів усе, що він запам'ятав з різних чутих за цей час переказів. Наташа, не зводячи погляду, який бентежив Берга, наче дошукуючись у його обличчі розв'язання якогось питання, дивилась на нього.

— Таке героїство загалом, яке виявили російські воїни, не можна уявити і гідно звеличити! — сказав Берг, оглядаючись на Наташу і, ніби бажаючи її задобрити, усміхався їй у відповідь на

Її упертий погляд...— "Росія не в Москві, вона в серцях, своїх синів"! Так, татку? — сказав Берг.

У цей час з диванної вийшла з утомленим і незадоволеним обличчям графиня. Берг поспішно схопився, поцілував графиню в ручку, спитав про її здоров'я і, виявляючи

співчуття похитуванням голови, зупинився біля неї.

— Так, матінко, я вам правду скажу, тяжкі й сумні часи для кожного росіянина. Але чого так турбуватися? Ви ще встигнете виїхати...

— Я не розумію, що робить челядь,— сказала графиня, звертаючись до чоловіка: — мені щойно сказали, що нічого ще не готове. Треба ж кому-небудь розпорядитись. Ось і пожалкуєш за Митенькою. Це кінця не буде!

Граф хотів щось сказати, та, видно, утримався. Він встав зі свого стільця і пішов до дверей.

Берг у цей час, ніби для того, щоб висякатись, витяг хусточку і, дивлячись на вузлик, замислився, журно і значущо похитуючи головою.

— А в мене до вас, татку, велика просьба,— сказав він.

— Гм?..— сказав граф, зупиняючись.

— Їду я оце повз будинок Юсупова,— сміючись, сказав Берг.— Управитель мені знайомий, вибій і просить, чи не купите що-небудь. Я зайшов, знаєте, з цікавості, і там одна шифоньерочка і туалет. Ви знаєте, як Віруська цього бажала і як ми сперечалися про це. (Берг мимоволі прибрав тон радості зі своєї упорядженості, почавши говорити про шифоньерочку та туалет.) І така чудова! висувається і з аглицьким секретом, знаєте? А Вірочці давно хотілося. То мені хочеться їй сюрприз зробити. Я бачив у вас так багато цих селян на подвір'ї. Дайте мені одного, будь ласка, я йому добре заплачу і....

Граф скривився і запирхдв.

— Графиню просить, а я не розпоряджаюсь.

— Якщо трудно, будь ласка, не треба,— сказав Берг.— Мені для Віруски тільки дуже хотілося б.

— Ах, забирайтесь ви всі к чорту, к чорту, к чорту і к чорту!..— крикнув старий граф.— Голова обертом іде.— І він вийшов з кімнати.

Графиня заплакала.

— Так, так, матінко, дуже тяжкі часи! — сказав Берг. Наташа вийшла разом з батьком і, мовби насилу змірковуючи

щось, спочатку пішла за ним, а потім побігла вниз.

На ганку стояв Петя, який займався озброєнням двораків, що виїжджали з Москви. На подвір'ї так само стояли запряжені підводи. Дві з них були розшнуровані, і на одну з них з допомогою денщика вилазив офіцер.

— Ти знаєш за що?—спитав Петя Наташу (Наташа зрозуміла, що Петя мав на думці: посварилися батько й мати). Вона не відповіла.

— За те, що татусь хотів віддати всі підводи під поранених,— промовив Петя.— Мені Васильович сказав. По-моєму...

— По-моєму,— раптом майже крикнула Наташа, обертаючи своє озлоблене обличчя до Петі,— по-моєму, це така гидота, така мерзота, така... я не знаю! Хіба ми німці якісь?..— Горло її задрижало від судорожного ридання, і вона, боячись ослабнути і випустити даремне заряд своєї злості, повернулася і прожогом кинулася по сходах.

Берг сидів біля графині і по-родинному шанобливо утішав її. Граф з люлькою в руках ходив по кімнаті, коли Наташа з перекошеним злобою обличчям, як буря, влетіла в кімнату і швидкими кроками підійшла до матері.

— Це гидота! Це мерзота! — вигукнула вона. — Не може бути, щоб ви це наказали.

Берг і графиня здивовано і злякано дивились на неї. Граф зупинився біля вікна, прислухаючись.

— Матусю, так не можна; подивіться, що на подвір'ї! — кричала вона. — Вони застаються...

— Що з тобою? Хто вони? Чого тобі треба?

— Поранені, ось хто! Так не можна, матусю; це неподобство... Ні, матусю, голубонько, це не те, пробачте, будь ласка, голубонько... Матусю, ну що нам ось, що ми вивеземо? ви подивіться тільки, що на подвір'ї... Матусю!.. Цього не може бути!..

Граф стояв біля вікна і, не повертаючи обличчя, слухав На-гашині слова. Раптом він засопів носом і наблизив своє обличчя до вікна.

Графиня глянула на дочку, побачила по її обличчю, що їй соромно за матір, побачила її хвилювання, зрозуміла, чому чоловік тепер не оглядається на неї, і з розгубленим виглядом озирнулась круг себе.

— Ах, та робіть як хочете! Хіба я перешкоджаю кому-небудь! — сказала вона, ще не зовсім здаючись.

— Матусю, голубонько, простіть мені!

Але графиня відштовхнула дочку і підійшла до графа.

— Mon cher, ти розпорядись, як треба... Я ж не знаю цього, — сказала вона, провинно опускаючи очі.

— Яйця... яйця курку вчать!.. — крізь щасливі сльози промовив граф і обняв дружину, яка рада була сховати на його грудях своє присоромлене обличчя.

— Татусю, матусю! Можна розпорядитися? Можна?.. — питала Наташа. — Ми проте візьмемо все найпотрібніше... — казала вона.

Граф ствердно кивнув їй головою, і Наташа тим швидким бігом, яким вона частенько бігала в горюдуба, побігла через залу до передпокою і сходами на подвір'я.

Двораки зібралися коло Наташі і доти не могли повірити тому чудному розпорядженню, яке вона передавала, поки сам граф іменем своєї дружини не підтвердив наказу про те, щоб віддавати всі підводи під поранених, а скрині зносити до комори. Зрозумівши наказ, люди радісно й метушливо взялися за нову справу. їм тепер це не тільки не здавалось дивним, але й, навпаки, здавалось, що їм не могло бути інакше; так само, як за чверть години перед цим нікому не тільки не здавалось дивним, що залишають поранених, а беруть речі, але їм здавалось, що не могло бути інакше.

Усі домашні, які раніш не брались до цього, ніби бажаючи надолужити, метушливо заходились розмішувати поранених. Поранені повиповзали із своїх кімнат і з радісними блідими обличчями оточили підводи. В сусідніх домах теж розійшлась чутка, що є підводи, і на подвір'я до Ростових стали приходити поранені з інших будинків. Багато хто з псіранених просив не скидати речей і лише посадити їх зверху. Але раз почата

справа розвантаження вже не могла припинитися. Було однаково, залишати все чи половину. На подвір'ї стояли неприбрані скрині з посудом, з бронзою, з картинами, дзеркалами, що їх так старанно спаковували минулої ночі, а Ростови все шукали і знаходили можливість зняти те й те і віддати ще і ще підводи.

— Чотирьох ще можна взяти,— казав управитель,— я свою повозку віддаю, а то куди ж їх?

— Та віддайте мою гардеробну,— казала графиня.— Дуняша зі мною сяде в карету.

Віддали ще й гардеробну повозку і відправили її за пораненими через два будинки. Усі домашні і двораки були весело збуджені. Наташа перебувала в захоплено-щасливому піднесенні, якого вона давно не почувала.

— Куди ж її прив'язати,— говорили слуги, приладновуючи скриню до вузьких зап'яток карети,— треба хоч одну підводу залишити.

— Та з чим войа? — питала Наташа.

— З графовими книгами.

— Залиште. Васильович прибере. Цього не треба.

У бричці було повно людей; не могли знайти місця для Петра Ілліча.

— Він на козли. Адже ти на козли, Петя? — гукала Наташа. Соня, не перестаючи, турбувалася теж; але мета турбот її була

протилежна Наташиній меті. Вона прибирала ті речі, що мали залишитись, записувала їх, за бажанням графині, і намагалась захопити з собою якомога більше.

XVII

О другій годині запряжені й напаковані чотири екіпажі Ростових стояли біля під'їзду. Підводи з пораненими одна за одною виїжджали з подвір'я.

Коляска, в якій везли князя Андрія, проїжджаючи повз ґанок, привернула до себе увагу Соні, яка влаштовувала разом з дівчиною сидіння для графині в її величезній високій кареті, що стояла біля під'їзду.

— А це чия коляска? — спитала Соня, виставившись у вікно карети.

— А ви хіба не знали, панночко? — відповіла покоївка.— Князь поранений: він у нас ночував і теж з нами їдуть.

— Та хто ж це? Як прізвище?

— Самий наш наречений колишній, князь Волконський! — зітхаючи, відповіла покоївка.— Кажуть, при смерті.

Соня вискочила з карети й побігла до графині. Графиня, вже одягнена по-дорожньому, в шалі і в капелюшку, втомлена, ходила по вітальні, чекаючи домашніх для того, щоб посидіти, зачинивши двері, і помолитись перед від'їздом. Наташі не було в кімнаті.

— Маман, — сказала Соня,— князь Андрій тут, поранений, при смерті. Він їде з нами.

Графиня злякано розширила очі і, схопивши за руку Соню, оглянулась.

— Наташа? — промовила вона.

І для Соні і для графині звістка ця мала в першу хвилину лише одно значення. Вони

знали свою Наташу, і страх за те, що буде з нею, коли вона почує це, заглушував усяке їхнє співчуття до людини, яку вони обидві любили.

— Наташа не знає ще; але він їде з нами,— сказала Соня.

— Ти кажеш, при смерті? Соня кивнула головою. Графиня обняла Соню й заплакала.

"Воля божа незбагненна!"—думала вона, почувуючи, що в усьому, що робилось тепер, починала виявлятися перше прихована від погляду людського всемогутня рука.

— Ну, мамо, все готове. Чого ви?..— спитала, вбігаючи до кімнати із збудженим обличчям Наташа.

— Нічого,— сказала графиня.— Готове, то їдьмо.— І графиня нахилилась до свого ридикюля, щоб сховати схвильоване обличчя. Соня обняла Наташу й поцілувала її.

Наташа запитливо глянула на неї.

— Що ти? Що таке трапилось?

— Нічого... ні...

— Дуже погане для мене?.. Що таке? — питала чуйна Наташа. Соня зітхнула і нічого не відповіла. Граф, Петя, m-me Schoss,

Мавра Кузьмівна, Васильович увійшли до вітальні і, зачинивши двері, усі сіли й мовчки, не дивлячись одне на одного, посиділи кілька секунд.

Граф перший встав і, голосно зітхнувши, почав хреститися до образу. Усі зробили те саме. Потім граф став обіймати Мавру Кузьмівну та Васильовича, які залишалися в Москві, і, в той час, як вони ловили його руку і цілували його в плече, злегка поплескував їх по спині, примовляючи щось невиразне, лагідно-заспокої-ливе. Графиня пішла до образної, і Соня застала її там на колінах перед образами, що розрізнено висіли по стіні. (Найдорожчі, за родинним переказом, образи Ростови везли з собою).

На ганку і на подвір'ї ті двораки, що виїжджали, з кинджалами та шаблями, якими їх озброїв Петя, з заправленими в чоботи штанами, тісно підперезані ремінними і матер'яними поясами, прощалися з тими, що залишались.

Як і завжди під час від'їзду, багато чого було забуто і не тай складено, і досить довго два гайдуки стояли з обох боків відчинених дверцят та приступок карети, готуючись підсадити графиню, тимчасом як бігали дівчата з подушками й клуночками з дому до карет, і до коляски, і до брички і назад.

— Завжди все позабувають! — казала графиня.— Ти ж знаєш, що я не можу так сидіти.— І Дуняша, зціпивши зуби й не відповідаючи, з виразом докору на обличчі, кинулася в карету переробляти сидіння.

— Ах, ця челядь! — казав граф, похитуючи головою.

Старий кучер Юхим, з яким лише й наважувалась їздити графиня, сидячи високо на своїх козлах, навіть не оглядався на те, що робилось позад нього. Він з тридцятилітнього досвіду знав, що не скоро ще йому скажуть "з богом!" і що коли скажуть, то ще двічі зупинять його і пошлють за забутими речами, і вже після цього ще раз зупинять, і графиня сама вигляне до нього у вікно й попросить його Христом-богом їхати обережніше на спусках. Він знав це і тому терпеливіше за своїх коней (особливо

за лівого рижого — Сокола, який бив ногою і, пережовуючи, перебирав вудила) чекав на те, що буде. Нарешті всі посідали; приступки було прибрано й закинуто в карету, дверцята захлопнули, послали за шкатулкою, графиня виставилась і сказала те, що треба. Тоді Юхим повільно зняв капелюха зі своєї голови і став хреститися. Форейтор і всі двораки зробили те саме.

— З богом! — сказав Юхим, надівши капелюха.— Витягай! — Форейтор рушив. Правий дишельний вліг у хомут, хруснули ВИ' сокі ресори і гойднувся кузов. Лакей на ходу вискочив на козли. Труснуло карету при виїзді з подвір'я на трусський брук, так само труснуло інші екіпажі, і поїзд рушив вулицею під гору. В каретах, у колясці та бричці всі хрестилися на церкву, що була навпроти. Слуги, які залишалися в Москві, йшли обабіч екіпажів, проводжаючи їх.

Наташа рідко почувала таку радість, як та, яку вона почувала тепер, сидячи в кареті біля графині і стежачи за повільним відпливанням назад стін стривоженої Москви, яку вони покидали. Вона зрідка виставлялася у вікно карети й дивилась назад та вперед на довгий поїзд поранених. Майже попереду всіх виднівся їй закритий верх коляски князя Андрія. Вона не знала, хто буз у ній, і щоразу, дивлячись, доки сягає їхній обоз, відшукувала очима цю коляску. Наташа знала, що вона була попереду всіх.

У Кудрині, з Нікітської, від Пресні, від Подновінського з'їхалося кілька таких самих поїздів, як поїзд Ростових, і Садовою вже в два ряди їхали екіпажі та підводи.

Об'їжджаючи Сухареву вежу, Наташа, цікаво і швидко оглядаючи народ, що їхав і йшов, раптом радісно і здивовано вигукнула: *

— Ой леле! Мамо, Соню, подивіться, це він!

— Хто? Хто?

— Дивіться, їй-богу, Безухов! — казала Наташа, виставляючись у вікно карети і дивлячись на високого огрядного чоловіка в кучерському каптані, по ході і по поставі очевидно — переодягненого пана, який поруч з жовтим безбородим дідком у фризівій шинелі підійшов під арку Сухаревої вежі.

— їй-богу, Безухов, у каптані, з якимсь старим хлопчиком! Їй-богу,— говорила Наташа,— дивіться, дивіться!

— Та ні, це не він. Хіба це можливо, такі дурниці!

— Мамо,— галасувала Наташа,— я вам голову дам на відріз, що це він! Я вас запевняю. Стань, стань! — кричала вона до кучера; але кучер не міг зупинити коней, бо з Міщанської виїхали ще підводи та екіпажі, і на Ростових кричали, щоб вони рушали і не затримували інших.

Справді, хоч уже значно далі, ніж перше, всі Ростови побачили П'єра чи чоловіка, надзвичайно схожого на П'єра, в кучерському каптані; він ішов вулицею з опущеною головою, з серйозним об* личчям, біля маленького безбородого дідка, схожого на лакея. Дідок цей помітив обличчя, що виткнулося на нього з карети і, поважливо доторкнувшись до П'єрового ліктя, щось сказав йому, показуючи на карету. П'єр довго не міг зрозуміти, що він говорить, так він, видно, був заглиблений у свої думки. Нарешті, зрозумівши його, подивився в показаному напрямі і, впізнавши Наташу, в ту

ж мить, піддавшись першому враженню, швидко рушив до карети. Але, пройшовши кроків з десять, він, видно, згадав щось і зупинився.

Наташине обличчя у вікні карети сяяло глузливою ласкою.

— Петре Кириловичу, йдіть же! Ми впізнали! Це диво! — кричала вона, простягаючи йому руку. — Як це ви? Нащо ви так?

П'єр узяв простягнуту руку і на ходу (бо карета не зупинялася) незграбно поцілував її.

— Що з вами, графе? — спитала здивованим і жалісливим голосом графиня.

— Що? Що? Нащо? Не питайте мене, — сказав П'єр і оглянувся на Наташу, радісний погляд якої, сяючи (він почував це, не дивлячись на неї), огортав його своїми чарами.

— Що це ви, хіба в Москві залишаєтесь? П'єр помовчав.

— У Москві? — сказав він питально. — Авжеж, у Москві. Прощайте.

— Ах, бажала б я бути мужчиною, я б неодмінно залишилась з вами. Ой, як це гарно! — сказала Наташа. — Мамо, дозвольте, я залишуся. — П'єр неуважно подивився на Наташу і щось хотів сказати, але графиня перебила його.

— Ви були в бою, ми чули?

— Так, я був, — відповів П'єр. — Завтра буде знову бій... — почав був він, але Наташа перебила його.

— Та що це з вами, графе? Ви на себе не схожі...

— Ой, не питайте, не питайте мене, я сам Нічого не знаю. Завтра... Та ніі! Прощайте, прощайте, — промовив він, — жахливі часи! — І, відставши від карети, він відійшов на тротуар.

Наташа довго ще виглядала з вікна, сяючи на нього теплою і трохи глузливою, радісною усмішкою.

XVIII

П'єр, відколи він зник зі свого дому, вже другий день жив у порожній квартирі небіжчика Баздеева. Ось як це сталося.

Прокинувшись другого дня після свого повернення до Москви й побачення з графом Ростопчиним, П'єр довго не міг зрозуміти, де він і чого від нього хочуть. Коли йому, між іменами інших осіб, які чекали його в приймальні, сказали, що його чекає ще француз з листом од графині Єлени Василівни, на нього найшло раптом те почуття спантеличення та безнадійності, якому він легко піддавався, йому раптом здалося, що всьому тепер кінець, усе змішалось, усе зруйнувалось, що нема ні правого, ні винного, що в майбутньому нічого не буде і що виходу з цього становища нема ніякого. Він, неприродно усміхаючись і щось бурмочучи, то сідав на диван у безпорадній позі, то вставав, підходив до дверей і заглядав у щілинку до приймальні, то, махаючи руками, повертався назад і брався за книгу. Дворецький вдруге прийшов повідомити П'єра, що француз, який привіз од графині листа, дуже бажає бачити його хоч на хвилинку і що приходили від удови И. О. Баздеева просити прийняти книжки, бо сама пані Баздеева поїхала в село.

— Ага, справді, зараз, почекай... Або ні... та ні, піди скажи, що зараз прийду, —

сказав П'єр до дворецького.

Але тільки-но вийшов дворецький, П'єр узяв зі столу капелюха і вийшов на задні двері з кабінету. В коридорі нікого не було. П'єр пройшов вздовж усього коридора до сходів і, скривившись і розтираючи лоба обома руками, зійшов до першої площадки. Швейцар стояв біля парадних дверей. З площадки, на яку спустився П'єр, другі сходи вели на чорний хід. П'єр пішов цими сходами і вийшов на подвір'я. Ніхто не бачив його. Але на вулиці, тільки-но він вийшов у ворота, кучери, що стояли з екіпажами, і двірник побачили пана і скинули перед ним кашкети. Відчувши спрямовані на нього погляди, П'єр зробив як страус, який ховає голову в кущ, щоб його не бачили; він опустив голову і, прискоривши ходу, пішов вулицею.

З усіх справ, що чекали на П'єра цього ранку, розгляд книжок та паперів Йосипа Олексійовича здався йому найпотрібнішим.

Він узяв першого стрічного візника і звелів йому їхати на Патріарші ставки, де був дім вдови Баздєєвої.

Раз у раз оглядаючись на обози тих, що з усіх боків виїжджали з Москви, і посуваючись своїм гладким тілом, щоб не зісковзнути з деренчливої старої дрожки, П'єр, відчуваючи радість, подібну до тієї, яку відчуває хлопчик, утікши зі школи, розговорився з візником.

Візник розповів йому, що нинішнього дня розбирають у Кремлі зброю і що на завтрашній увесь народ'виганяють за Тригорну заставу і що там буде великий бій.

Приїхавши на Патріарші ставки, П'єр знайшов дім Баздєєва" в якому давно не бував. Він підійшов до хвіртки. Гарасим, той самий жовтий безбородий дідок, якого П'єр бачив п'ять років тому Б Торжку з Йосипом Олексійовичем, вийшов на його стукіт.

— Вдома? — спитав П'єр.

— Через обставини нинішні Софія Данилівна з дітьми виїхали у торжківське село, ваше сіятельство.

— Я проте увійду, мені треба книжки розібрати,— сказав П'єр.

— Прошу вас, зробіть ласку! Брат небіжчика — царство небесне! — Макар Олексійович zostалися, та, як зволите знати, вони нездорові,— сказав старий слуга.

Макар Олексійович був, як то було відомо П'єрові, напівбожевільний, запійний п'яниця, брат Йосипа Олексійовича.

— Так, так, я знаю. Ходім, ходім...— сказав П'єр і ввійшов у будинок. Високий лисий старий чоловік у халаті, з червоним носом, у калошах на босу ногу, стояв у передпокої; побачивши П'єра, він сердито пробурмотів щось і пішов у коридор.

— Великого розуму були, а тепер, як зволите бачити, ослабли,— сказав Гарасим.— До кабінету бажаєте?—П'єр кивнув головою.— Кабінет як був запечатаний, так і залишився. Софія Данилівна наказували, якщо від вас прийдуть, дати книжки.

П'єр увійшов до того самого похмурого кабінету, до якого він ще за життя благодійника входив з таким трепетом. Кабінет цей, тепер запилений і незайманий з часу смерті Йосипа Олексійовича, був ще похмуріший.

Гарасим відчинив одну віконницю і навшпиньках вийшов з кімнати. П'єр обійшов

кабінет, підійшов до шафи, в якій лежали рукописи, і взяв одну з найважливіших колись святинь ордену. Це були оригінали шотландських актів з примітками і поясненнями благодійника. Він сів за письмовий запилений стіл і поклав перед собою рукописи, розгортав, згортав їх і, нарешті, відсунувши їх від себе, сперши голову на руки, замислився.

Кілька разів Гарасим обережно заглядав у кабінет і бачив, що П'єр сидів у тій самій позі. Минуло понад дві години. Гарасим дозволив собі пошуміти в дверях, щоб привернути до себе П'є-рову увагу. П'єр не чув його.

— Візника відпустити скажете?

— Ой, справді,— опам'ятавшись, сказав П'єр, поспішно встаючи.— Слухай,— сказав він, взявши Гарасима за ґудзик сюртука і звернувши вниз блискучими, вологими, захопленими очима дивлячись на старенького.— Слухай, ти знаєш, що завтра буде бій?..

— Говорили,— відповів Гарасим.

— Я прошу тебе нікому не казати, хто я. І зроби, що я скажу...

— Слухаю,— промовив Гарасим.— Їсти скажете подати?

— Ні; але мені іншого треба. Мені треба мати селянський одяг і пістолет,— сказав П'єр, раптом почервонівши.

— Слухаю,— подумавши, сказав Гарасим.

Всю решту цього дня П'єр провів сам один у кабінеті благодійника, неспокійно ходячи з одного кутка у другий, як чув Гарасим, і щось з самим собою розмовляючи, і ночував на приготівленій для нього тут-тлі постелі.

Гарасим із звичкою слуги, який бачив багато дивного на своєму віку, сприйняв П'єрове переселення без подиву і, здавалось, був задоволений з того, що йому було кому прислужувати. Він того ж вечора, не питаючи навіть і самого себе, для чого це було треба, дістав П'єру каптан та шапку і обіцяв на другий день придбати загаданого пістолета. Макар Олексійович цього вечора двічі, човгаючи своїми калошами, підходив до дверей і зупинявся, запобігливо дивлячись на П'єра. Але тільки-но П'єр обертався до нього, він соромливо і сердито загортав свій халат і квапливо йшов собі. Йдучи з Гарасимом купувати біля Сухаревої вежі пістолета, П'єр у кучерському каптані, якого придбав і випарив для нього Гарасим, зустрів Ростових.

XIX

1 вересня вночі Кутузов дав наказ про відступ російських військ через Москву на Рязанський шлях.

Перші війська рушили вночі. Війська, які йшли вночі, не квапились і рухались поволі і поважно; але на світанку, підходячи до Дорогомиловського мосту, вони побачили перед собою інші маси військ, що товпились, поспішали перейти міст і на тому боці піднімалися й заповняли вулиці та провулки, і такі ж маси ззаду— навальні, нескінченні. І безпричинна квапливість та тривога охопила війська. Усі кинулися вперед до мосту, на міст, у броди

1 в човни. Кутузов звелів обвезти його околицями вулицями на той бік Москви.

На десяту годину ранку 2 вересня в Дорогомиловському передмісті залишалися на просторі лише війська ар'єргарду. Армія була вже по той бік Москви і за Москвою.

Цього самого дня, о десятій годині ранку 2 вересня, Наполеон стояв між своїми військами на Поклонній горі й дивився на видовище, що відкривалося перед ним. Починаючи з 26 серпня і до

2 вересня, від Бородинського бою і до вступу ворога в Москву, всі дні цього тривожного, цього пам'ятного тижня стояла та незвичайна, завжди дивна для людей осіння погода, коли низьке сонце гріє гарячіше, ніж весною, коли все блищить у рідкому, чистому повітрі так, що очі ріже, коли груди міцнішають і свіжішають, вдихаючи осіннє пахуче повітря, коли навіть ночі бувають теплі і коли в темних теплих ночах цих з неба безперестанку, лякаючи і радуючи, сипляться золоті зорі.

2 вересня о десятій годині ранку була така погода. Блиск ранку був чарівний. Москва з Поклонної гори розстилася просторою зі своєю рікою, зі своїми садами та церквами, і, здавалося, жила своїм життям і трепетала, як зорями, своїми банями в сонячному промінні.

Споглядаючи чудне місто з небаченими формами незвичайної архітектури, Наполеон почував ту трохи заздрю і неспокійну цікавість, що її відчувають люди, споглядаючи форми чужого життя, яке не знає про них. Очевидно, місто це жило всіма силами свого життя. По тих невизначних ознаках, по яких на далекій відстані безпомилково відрізняється живе тіло від мертвого, Наполеон з Поклонної гори бачив трепет життя в місті і почував ніби дихання цього великого і красивого тіла.

Кожен росіянин, дивлячись на Москву, відчуває, що вона мати; кожен чужоземець, дивлячись на неї і не знаючи її материнського значення, повинен почувати женствений характер цього міста, 1 Наполеон відчував його.

— Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps¹,— сказав Наполеон і, злізши з коня, звелів розкласти перед собою план цієї Moscou і підкликав перекладача Lelorme d'Ideville. "Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur"²,— думав він (як він і казав це Тучкову в Смоленську). І з цього погляду він вперше в житті дивився на східну красуню, що лежала перед ним. Йому чудно було самому, що, нарешті, здійснилось його давнє, здавалось, нездійсненне бажання. В ясному вранішньому сяйві він дивився то на місто, то на план, перевіряючи подробиці цього міста, і впевненість владання хвилювала і жахала його.

"Але хіба могло бути інакше? — подумав він.— Ось вона, ця столиця; вона лежить біля моїх ніг, чекаючи на долю свою. Де тепер Олександр і що думає він? Чудне, красиве, величне місто! І чудна й велична ця хвилина! В якому світлі постаю я перед ними! — думав він про свої війська.— Ось вона, нагорода для всіх цих маловірних,— думав він, оглядаючись на почет і на війська, що підходили і шикувалися.— Одно моє слово, один порух моєї руки, і загинула ця стародавня столиця des Czars³. Mais та clé-

1 — Це азіатське місто з незчисленними церквами, Москва, свята їх Москва! Ось, нарешті, це славнозвісне місто! Пора,

2 "Місто, захоплене ворогом, схоже на дівчину, що втратила невинність", 8 царів.

menée est toujours prompte à descendre sur les vaincus¹.' Я повинен бути великодушним і істинно великим... Та ні, це неправда, що я в Москві,— раптом спадало йому на думку.— А втім, ось вона лежить біля моїх ніг, грає і мерехтить золотими банями і хрестами в сонячному промінні. Але я її помилую. На древніх пам'ятниках варварства та деспотизму я напишу великі слова справедливості і милосердя... Олександр найболючіше відчує саме це, я знаю його. (Наполеону здавалося, що головне значення цих подій полягало в особистій боротьбі його з Олександром.) З висот Кремля,— так, це Кремль, так,— я дам їм закони справедливості, я покажу їм значення справжньої цивілізації, я змушу покоління бояр з любов'ю згадувати ім'я свого завойовника. Я скажу депутації, що я не хотів і не хочу війни; що я провадив війну лише з несправедливою політикою їхнього двору, що я люблю і поважаю Олександра і що прийму умови миру в Москві, гідні мене і моїх народів. Я не хочу скористатися з воєнного щастя для приниження шановного государя. Бояри,— скажу я їм,— я не хочу війни, я хочу миру та благоденства всіх моїх підданих. Зрештою, я знаю, що присутність їхня дасть мені натхнення і я скажу їм, як я завжди говорю: ясно, урочисто і велико. Але невже це правда, що я в Москві? Так, ось вона!"

— Qu'on m'amène les boyards², — звернувся він до почту. Генерал з блискучим почтом зараз же помчав по бояр.

Минуло дві години. Наполеон поснідав і знову стояв на тому ж місці, на Поклонній горі, чекаючи на депутацію. Промова його до бояр уже ясно склалася в його уяві. Промова ця була сповнена гідності і тієї величі, яку розумів Наполеон.

Той тон великодушності, в якому збирався діяти в Москві Наполеон, захопив його самого. Він в уяві своїй призначав дні réunion dans le palais des Czars³, де мали сходитися російські вельможі з вельможами французького імператора. Він призначав у думці губернатора, такого, який зумів би привернути до себе населення. Почувши про те, що в Москві багато богаділень та шпиталів, він у думці своїй вирішував, що до всіх цих закладів виявлятиме велику ласку. Він думав, що, як у Африці треба було в мечеті сидіти в бурнусі, так у Москві треба бути милостивим, як царі. І, щоб остаточно зворушити серця росіян, він, як і кожен француз, який не може собі уявити нічого чутливого без згадування про та chère, та tendre, та pauvre mère*, вирішив, що на всіх цих закладах він звелить написати великими буквами: Etablissement dédié à ma chère Mère. Ні, просто: Maison de ma Mère⁵,— вирішив він сам з собою.— "Але невже я в Москві? так,

1 Але я завжди ладен виявити милосердя до переможених.

2 — Приведіть бояр,

3 зібрання в палаці царів,

4 мою любу, ніжну, бідолашну матір,

5 Заклад, присвячений моїй любій матері. Дім моєї матері,

ось вона передо мною. Та чому ж так довго не прибуває депутація міста?" — думав він.

Тимчасом у задніх групах імператорового почту пошепки відбувалася схвильована нарада між його генералами та маршалами. Послані за депутацією повернулись із звісткою, що Москва пуста, що всі виїхали і вийшли з неї. Обличчя учасників наради були бліді і схвильовані. Не те, що Москву покинуло населення (хоч якою важливою здавалась ця подія), лякало їх, а те, яким чином повідомити про це імператора, яким чином, не ставлячи його величність у те страшне становище, що французи називають *ridicule*¹, повідомити його, що єін даремно чекав бояр так довго, що є юрми п'яних, але нікого більше. Одні говорили, що треба було за всяку ціну зібрати хоч будь-яку депутацію, інші заперечували цю думку і твердили, що треба, обережно й розумно підготувавши імператора, сказати йому правду.

— *Il faudra le lui dire tout de même...*² — говорили пани з почту. — *Mais, messieurs...*³ — Становище ' було тим скрутніше, що імператор, обдумуючи свої плани великодушності, терпляче ходив туди й сюди перед планом, поглядаючи зрідка з-під руки вздовж дороги в Москву і весело й гордо всміхаючись.

— *Mais c'est impossible...*⁴—знизуючи плечима, говорили пани з почту, не наважуючись вимовити страшне слово, що було в усіх на думці: *le ridicule...*

Тимчасом імператор, втомившись від марного чекання і своїм акторським чуттям почуваючи, що велична хвилина, триваючи занадто довго, починає втрачати свою величність, дав рукою знак. Пролунав самотній постріл сигнальної гармати, і війська, які з різних боків облягли Москву, рушили в Москву, у Тверську, Калузьку і Дорогомиловську застави. Швидше і швидше, випереджаючи одні одних, швидким кроком і риссю, рухались війська, зникаючи у хмарах куряви, які самі ж знімали, і сповнюючи повітря суцільним гудінням галасу.

Затягнений рухом військ, Наполеон доїхав з військами до До-рогомиловської застави, але там знову зупинився і, злізши з коня, довго ходив біля Камер-колезького валу, чекаючи на депутацію.

XX

Москва тимчасом була пуста. В ній були ще люди, в ній залишалася ще п'ятдесята частина всього населення, але вона була пуста. Вона була пуста, як пустий буває домираючий без матки вулик.

1 смішним,

2 — Одначе, треба сказати йому... 8 — Але ж, панове...

4 — Але ж це неможливо...

у вулику без матки вже нема життя, але на перший погляд він здається таким самим живим, як і інші.

Так само весело в гарячому промінні полудневого сонця в'ються бджоли навколо вулика без матки, як і навколо інших живих вуликів; так само здалеку пахне від нього медом, так само влітають і вилітають з нього бджоли. Але досить придивитися до нього, щоб зрозуміти, що у вулику цьому вже нема життя. Не так, як у живих вуликах, літають бджоли, не той запах, не той звук вражають пасічника. На стукіт пасічника у стінку хворого вулика замість колишньої раптової, дружної відповіді, шипіння десяткіз тисяч

бджіл, які грізно підбирають зад і бистрим биттям крил утворюють цей повітряний життєвий звук,— йому відповідає розрізнене дзижчання, що лунко бринить у різних місцях пустого вулика. З вічка не пахне, як раніш, спиртовим, духовитим запахом меду та отрути, не віє звідти теплом достатку, а з запахом меду зливається запах пустки та гнилизни. Біля вічка нема більш вартових, готових на загибель для захисту, які, піднявши вгору зади, трублять тривогу. Нема більш того рівного й тихого звуку, трепету праці, схожого на звук кипіння, а чути недоладний розрізнений шум безладдя. У вулик і з вулика боязко і викрутливо влітають і вилітають чорні довгасті, замазані в мед бджоли-грабіж-ниці; вони не жалять, а ухиляються від небезпеки. Перше бджоли тільки з ношею влітали, а вилітали порожні, тепер вилітають з ношею. Пасічник відкриває нижню колодязню і вглядається в нижню частину вулика. Замість чорних, приборканих працею плетениць соковитих бджіл, що перше висіли до замазки, тримаючи за ноги одна одну і з безперервним шепотом праці тягнучи вощину,— сонні, висохлі бджоли в різні боки бредуть розсіяно по дну і по стінках вулика. Замість чисто заліпленої клеєм і зметеної віялами крил підлоги, на дні лежать кришки вощин, екскременти бджіл, напівмертві бджоли, які ледве ворухнуть ніжками, і зовсім мертві, неприбрані.

Пасічник відкриває верхню колодязню і оглядає голову вулика. Замість суцільних рядів бджіл, що обліпили всі проміжки стільників і гріють черву, він бачить майстерно зроблені стільники, але вже не в тому вигляді незайманості, в якому вони були раніш. Усе занехаяне й загиджене. Грабіж-ниці — чорні бджоли — нишпорять швидко і скрадливо по роботах; свої бджоли, висохлі, короткі, мляві, наче старі, повільно бродять, нікому не заважаючи, нічого не бажаючи і втративши свідомість життя. Трутні, шершні, джмелі, метелики безтолково стукаються на льоту об стінки вулика. Де-не-де між вощинами з мертвою червою і з медом зрідка чутно з різних боків сердите буркотіння; де-небудь дві бджолу, за старою звичкою і пам'яттю очищаючи гніздо вулика, старанно, над силу, тягнуть геть мертву бджолу або джмеля, самі не знаючи, для чого вони це роблять. У другому кутку інші дві старі бджоли ліниво б'ються, чи чистяться, чи годують одна одну, самі не знаючи, по-ворожому чи дружелюбно вони це роблять. У третьому місці юрма бджіл, чавлячи одна одну, нападають на яку-небудь жертву, б'ють і душать її. І ослабла чи забита бджола поволі, легко як пух, спадає зверху в купу трупів. Пасічник розвертає дві середні вощини, щоб бачити гніздо. Замість колишніх суцільних чорних кружал тисяч бджіл, що сидять спинка до'спинки і пильнують вищих таємниць рідної справи, він бачить сотні марудних, напівживих і поснутих кістяків бджіл. Вони майже всі померли, самі не знаючи цього, сидячи на святині, яку вони пильнували і якої вже нема більш. Від них пахне гнилизною і смертю. Тільки деякі з них ворухнуться, піднімаються, мляво летять і сідають на руку ворогові, неспроможні померти, жалячи його,— решта, мертві, як риб'яча луска, легко сипляться вниз. Пасічник закриває колодязню, позначає крейдою колоду і, вибравши час, виламує і випалює її.

Така пуста була Москва, коли Наполеон, втомлений, неспокійний і насуплений,

ходив туди й сюди біля Камер-колезького валу, чекаючи на те хоч зовнішнє, але конче потрібне, на його розуміння, дотримання пристойності,— на депутацію.

У різних кутках Москви лише несвідомо ще ворушились люди, дотримуючи старих звичок і не розуміючи того, що вони робили.

Коли Наполеона з належною обережністю повідомили, що Москва пуста, він сердито глянув на того, хто доносив про це, і, одвернувшись, продовжував своє мовчазне ходіння.

— Дати екіпаж,— сказав він. Він сів у карету поруч з черговим ад'ютантом і поїхав у передмістя.

"Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!"¹ — говорив він сам з собою.

Він не поїхав до міста, а зупинився в заїзді Дорогомиловського передмістя.

Le coup de théâtre avait raté 2.

XXI

Російські війська проходили через Москву з другої години ночі I до другої години дня і втягали у свій рух решту тих мешканців та поранених, що виїжджали.

Найбільша тиснява під час руху військ була на мостах Кам'яному, Москворіцькому і Яузькому.

Тимчасом як, роздвоївшись навколо Кремля, війська стовпилися на Москворіцькому і Кам'яному мостах, величезна кількість солдатів, користуючись зупинкою та тиснявою, повертались назад від мостів і скрадливо й мовчазно прошмигували повз Василя Блаженного і під Боровицькі ворота назад під гору, до Красної площі, де, якимсь чуттям вони почували це, легко можна було

1 "Москва пуста. Яка неймовірна подія!" 1 Не вдалася розв'язка театральної вистави.

брати чуже. Такий самий натовп людей, як на дешевому крамі, заповнював Гостиний двір в усіх його ходах та переходах. Але не було привітно-нудотних заманюючих голосів гостинодворців, не було різнощиків і строкатої жіночої юрми покупців — були лише мундири та шинелі солдатів без рушниць, солдатів, які мовчазно з ношею виходили і без ноші входили у ряди. Купці і моно-польщики (їх було мало) самі не свої ходили між солдатами, відмикали і замикали свої крамниці і самі з підручними кудись виносили свій крам. На площі біля Гостиного двору стояли барабанщики й били збір. Але звук барабана примушував солдатів-гра-біжників не збігатися на поклик, як перше, а, навпаки, відбігати далі від барабана. Між солдатами, по крамницях та проходах, видно було людей у сіряках і з голеними головами. Два офіцери, один у шарфі по мундиру, на худому темносивому коні, другий у шинелі, піший, стояли на розі Іллінки і про щось розмовляли. Третій офіцер під'їхав до них.

— Генерал наказав хоч би там що зараз вигнати всіх. Що ж це, неподобство! Половина людей розбіглася.

— Ти куди?.. Ви куди?.. — крикнув він на трьох піхотних солдатів, які, без рушниць, підібравши поли шинелей, прошмигнули повз нього в ряди. — Стій, каналіє!

— Егеж, ось і зберіть їх! — відповів другий офіцер. — їх не збереш; треба йти

швидше, щоб решта не втекла, от і все!

— Куди ж іти? там стали, збилися на мосту і не рухаються. Може, цеп поставити, щоб решта не розбіглася?

— Та підіть же туди! Гони ж їх геть! — крикнув старший офіцер.

Офіцер у шарфі зіліз з коня, гукнув барабанщика і ввійшов а ним разом під арки. Кілька солдатів кинулось бігти юрмою. Купець, з червоними прищами на щоках коло носа, зі спокійно-незворушним виразом розрахунку на гладкому обличчі, поспішно і франтовито, розмахуючи руками, підійшов до офіцера.

— Ваше благородіє,— сказав він,— зробіть ласку, захистіть. Ми не рахували б там якої дрібниці, це з дорогою душею! Прошу вас, сукна зараз винесу, для благородної людини хоч два сувої, з дорогою душею! Бо ми чуття маємо, а це що ж, чистий розбій! Прошу вас! Караул, чи що, поставили б, хоч замкнути дали б...

Кілька купців з'юрмилося біля офіцера.

— Е! пусте плетеш! —сказав один з них, худорлявий, з суворим обличчям.— Стявши голову, за волоссям не плачуть. Бери, що кому хочеться! — І він енергійним жестом махнув рукою і боком повернувся до офіцера.

— Тобі, Іване Сидоровичу, добре говорити,—сердито промовив перший купець.— Прошу вас, ваше благородіє.

— Що й казати! — крикнув худорлявий.— У мейе тут у трьох крамницях на сто тисяч краму. Хіба вбережеш, коли військо пішло! Ех, люди, проти божої волі з києм не підеш!

— Прошу вас, ваше благородіє,— казав перший купець, вклоняючись. Офіцер стояв, вагався, і на обличчі його видно було нерішучість.

— Та мені що до тогої — крикнув він раптом і пішов швидкими кроками вперед по ряду. В одній відчиненій крамниці чутно було удари і лайку, і в той час, як офіцер підходив до неї, з дверей вискочив виштовхнутий чоловік у сіряку і з поголеною головою.

Чоловік цей, зігнувшись, проскочив повз купців і офіцера. Офіцер накинувся на солдатів, що були у крамниці. Але в цей час страшний крик величезного натовпу розлігся на Москворіць-кому мосту, і офіцер вибіг на площу.

— Що таке? Що таке? — питав він, але товариш його вже мчав у напрямі крику, повз Василя Блаженного. Офіцер сів на коня і поїхав за ним. Під'їхавши до мосту, він побачив зняті з передків дві гармати, піхоту, що йшла по мосту, кілька повалених возів, кілька зляканих облич і обличчя солдатів, які сміялися. Біля гармат стояла одна повозка, запряжена парою. За повозкою позад коліс тулилися чотири хорти в нашійниках. На повозці була гора речей, і на самому верху, поряд з дитячим, догори ніжками перекинутим стільчиком, сиділа молодиця і пронизливо й розпачливо верещала. Товариші розповіли офіцерові, що натовп зняв крик і молодиця почала верещати тому, що генерал Єрмолов, натрапивши на цей натовп і взявши, що солдати розбредаються по крамницях, а юрми мешканців стовпилися на мосту, наказав зняти гармати з передків і показати, ніби він стрілятиме по мосту. Натовп, перекидаючи

вози, чавлячи одне одного, тиснучись, з розпачливим криком посунув з мосту, і війська рушили вперед.

XXII

В самому місті тимчасом було пусто. На вулицях майже нікого не було. Ворота і крамниці всі були позамикані; де-не-де біля шинків лунали окремі вигуки або п'яний спів. Ніхто не їздив по вулицях, і рідко чути було кроки прохожих. На Поварській було зовсім тихо й безлюдно. На величезному подвір'ї дому Ростових лежали недоїдки сіна, сміття обозу, що виїхав звідси, і не було видно жодної людини. В покинутому з усім добром домі Ростових двоє людей було у великій вітальні. Це були двірник Гнат і внук Васильовича козачок Мишка, який залишився в Москві з дідом. Мишка, відкривши клавикорди, грав на них одним пальцем. Двірник, узявшись в боки і радісно усміхаючись, стояв перед великим дзеркалом.

— От гарно які Га? Дядечку Гнате! — сказав хлопчик, раптом почавши бахкати обома руками по клавішах.

— Чи ба! — відповів Гнат, дивуючись з того, як дедалі більше усміхалось його обличчя в дзеркалі.

— Безсовісні! Йй-бо, безсовісні! — заговорила позад них Мавра Кузьмівна, тихо увійшовши. — Ач як товстопикий зуби скалить. На це ви мастаки! Там усе неприбране, Васильович з ніг збився. Начувайся!

Гнат, "поправляючи пояска, переставши усміхатись і покірно опустивши очі, пішов з кімнати.

— Тітонько, я легенько, — сказав хлопчик.

— Я тобі дам легенько. Шибейик! — крикнула Мавра Кузьмівна, замахуючись на нього рукою. — Іди дідові самовар став.

Мавра Кузьмівна, змахнувши порошок, закрила клавикорди і, тяжело зітхнувши, вийшла з вітальні й замкнула входні двері.

Вийшовши на подвір'я, Мавра Кузьмівна задумалась про те, куди їй іти тепер: у флігель до Васильовича пити чай чи до комори прибирати те, що ще було неприбране.

В тихій вулиці почулися швидкі кроки. Кроки зупинились біля хвіртки; клямка стала стукати під рукою, що намагалася відчинити її.

Мавра Кузьмівна підійшла до хвіртки.

— Кого треба?

— Графа, графа Іллю Андрійовича Ростова.

— А ви хто?

• — Я офіцер. Мені б треба бачити, — сказав російський приймний і панський го^іос.

Мавра Кузьмівна відчинила хвіртку. І на подвір'я увійшов кругловидий, років вісімнадцяти, офіцер, типом обличчя схожий на Ростових.

— Виїхали, батечку. Вчорашнього числа під час вечерні,ЗБОЛИЛИ виїхати,:—лагідно сказала Мавра Кузьмівна.

Молодий офіцер, стоячи у хвіртці, ніби вагаючись, увійти чи не ввійти йому, поклав язиком.

— Ох, яка досада! — промовив він. — Мені б учора... Ох, який жаль!..

Мавра Кузьмівна тимчасом уважно і співчутливо розглядала знайомі їй риси ростовської породи в обличчі юнака, і порвану шинель, і сходжені чоботи, що були на ньому.

— А вам для чого графа треба було? — спитала вона.

— Та вже... що вдієш! — з досадою промовив офіцер і взявся за хвіртку, ніби збираючись іти. Він знову нерішуче зупинився.

— Бачите, — раптом сказав він. — Я графів родич, і він завжди дуже добрий був до мене. Отож, бачите (він з лагідною і веселою усмішкою подивився на свій плащ і на чоботи), і обносився, і грошей зовсім нема; то я хотів попросити графа...

Мавра Кузьмівна не дала йому доказати.

— Ви хвилиночку зачекали б, батечку. Одну хвилиночку, — сказала вона. І тільки-но офіцер відняв руку від хвіртки, Мавра Кузьмівна повернулася і швидкою старечою ходою пішла на чорний двір до свого флігеля.

У той час, як Мавра Кузьмівна бігала до себе, офіцер, опу-

ставши голову і дивлячись на свої порвані чоботи, злегка усміхаючись, проходжувався по подвір'ю. "Як жаль, що я не застав дядечка. А добра бабуса! Куди вона побігла? І як би мені довідатись, якими вулицями ближче догнати полк, що тепер має підходити до Рогозької?" — думав тимчасом молодий офіцер. Мавра Кузьмівна із зляканим і разом рішучим обличчям, несучи в руках згорнуту картату хусточку, вийшла з-за рогу. Не доходячи кілька кроків, вона, розгорнувши хусточку, вийняла з неї білу двадцяти-п'ятирубльову асигнацію і поспішно віддала її офіцерові.

— Якби були їх сіятельство вдома, звісно, вони б справді породинному, а ось, може... теперечки... — Мавра Кузьмівна сторопіла і збентежилась. Але офіцер, не відмовляючись і не кваплячись, узяв папірця і подякував Маврі Кузьмівні. — Якби граф були вдома, — перепрошуючи, все говорила Мавра Кузьмівна. — Христос з вами, батечку! Нехай вас бог береже, — казала Діавра Кузьмівна, кланяючись і проводячи його. Офіцер, ніби глузуючи з себе, усміхаючись і похитуючи головою, майже риссю побіг безлюдними вулицями до Яузького мосту доганяти свій полк.

А Мавра Кузьмівна ще довго з мокрими очима стояла перед зачиненою хвірткою, в задумі похитуючи головою, зненацька охоплена напливом материнської ніжності і жалості вр невідомого їй офіцера.

XXIII

В недобудованому будинку на Варварці, внизу якого був шинок, лунали п'яні вигуки і співи. На лавах біля столів у невеликій брудній кімнаті сиділо чоловік з десять фабричних. Усі вони, п'яні, спітнілі, з мутними очима, напружуючись і широко роззявляючи роти, співали якусь пісню. Вони співали незлагоджено, важко, з зусиллям, очевидно, не тому, що їм хотілося співати, а для того лише, щоб довести, що вони п'яні і гуляють. Один з них, високий білявий парубок у чистому синьому каптані, стояв над ними. Обличчя його з тонким рівним носом було б гарне, якби не тонкі, підібрані губи, що безперестанку ворушились, та мутні і нахмурені, нерухомі очі. Він

стояв над тими, які співали, і, ясно уявляючи собі щось, урочисто й незграбно розмахував над їх головами білою рукою з засунутим до ліктя рукавом; брудні пальці він неприродно намагався розчепірювати. Рукав його каптана раз у раз спускався, і парубок старанно^ лівою рукою знову засував його, наче було щось особливо важливе в тому, щоб ця біла жилава рука, махаючись, була неодмінно гола. Серед пісні в сінях і на ґанку залунав галас бійки і почулись удари. Високий парубок махнув рукою.

— Шабаш! — крикнув він владно.— Бійка, хлопці! — і він, не перестаючи засувати рукав, вийшов на ґанок.

Фабричні пішли за ним. Фабричні, які пили в шинку цього ранку під орудою високого парубка, принесли шинкареві шкіри з фабрики, і за це він дав їм горілки. Ковалі з сусідніх кузень, почувши гульню в шинку і гадаючи, що шинок розбито, силоміць хотіли вдертися в нього. І на ґанку зав'язалася бійка.

Шинкар у дверях бився з ковалем, і в той час, як виходили фабричні, коваль одірвався від шинкаря і впав обличчям на брук.

Другий коваль поривався у двері, грудьми налягаючи на шинкаря.

Парубок з засунутим рукавом ще на ходу вдарив у обличчя коваля, який поривався у двері, і дико закричав:

— Хлопці! наших б'ють!

В цей час перший коваль підвівся з землі і, розмазуючи кров на розбитому обличчі, закричав плаксивим голосом:

— Гвалт! Убили!.. Людину вбили! Братці!..

— Ой, матінко, вбили до смерті, вбили людину! — заверещала жінка, вийшовши з сусідніх воріт. Натовп людей зібрався біля закривавленого коваля.

— Мало ти народ он грабував, сорочки знімав,— сказав якийсь голос, звертаючись до шинкаря,— нащо ж ти людину вбив? Розбійник!

Високий парубок, стоячи на ґанку, мутними очима водив то на шинкаря, то на ковалів, ніби міркуючи, з ким тепер слід битися.

— Душогубі — раптом крикнув він на шинкаря.— В'яжи його, хлопці!

— Чом ні, зв'язав одного такого ось! — крикнув шинкар, од-махнувшись від людей, що накинулись на нього, і, зірвавши з себе кашкета, він кинув його на землю. Наче жест цей мав якесь таємниче загрозливе значення, фабричні зупинилися в нерішучості навколо шинкаря.

— Порядок я, брат, знаю дуже прекрасно. Я до частного дійду. Ти думаєш, не дійду? Чинити розбої нині нікому не дозволено! — прокричав шинкар, піднімаючи кашкета.

— І підемо, ач який! І підемо... ач який! — повторювали один за одним шинкар і високий парубок, і обидва разом рушили вперед вулицею. Закривавлений коваль ішов поруч з ними. Фабричні та сторонні люди з гомоном і галасом ішли за ними.

На розі Маросейки, навпроти великого з зачиненими віконницями будинку, на якому була вивіска шевського майстра, стояли з похмурими обличчями чоловік зо двадцять шевців, худих, стомлених людей у халатах та обшарпаних каптанах.

— Нехай він людей розрахує як слід!—говорив худий майстровий з рідкою бородою і з насупленими бровами.— А що ж, він нашу кров смоктав —та й квит. Він нас водив, водив — цілий тиждень. А тепер довів до останнього краю, а сам виїхав.

Побачивши юрму і закривавленого чоловіка, майстровий перестав говорити, і всі шевці, з поспішною цікавістю приєднавшись до натовпу, рушили разом з ним.

— Куди оце йде народ?

— Звісно куди, до начальства йде.

— А що, хіба й справді наша не взяла сила?

— А ти думав як! Дивись-бо, що народ говорить.

Чутно було запитання й відповіді. Шинкар, скориставшись з того, що юрма побільшала, відстав від народу й вернувся до свого шинку.

Високий парубок, не помічаючи зникнення свого ворога шинкаря, розмахуючи оголеною рукою, не переставав говорити, привертаючи тим до себе загальну увагу. Саме до нього переважно тиснулися люди, сподіваючись дістати від нього розв'язання питань, що турбували всіх.

— Нехай він покаже порядок, закон нехай покаже, на те начальство поставлено! Чи так я кажу, православні? — говорив високий парубок, ледь помітно усміхаючись.

— Він думає, і начальства нема? Хіба без начальства можна? А то грабувати он мало їх є хіба?

— Нащо пусте говорити! — озивалось у юрмі.— Як же, так і кинуть Москву ось! Тобі на сміх сказали, а ти й повірив. Мало хіба війська нашого йде. Так його й пустили! На те начальство. Он послухай, що люди гомонять,— говорили, показуючи на високого парубка.

Біля стіни Китай-города друга невеличка купка людей оточу* вала чоловіка у фризівій шинелі, який тримав у руках папір.

— Указ, указ читають! Указ читають! — загомоніли в натовпі, і народ посунув до читця.

Чоловік у фризівій шинелі читав афішку від 31 серпня. Коли натовп оточив його, він ніби збентежився, але на вимогу високого парубка, який протиснувся до нього, він з легким дрожем у голосі почав читати афішку спочатку.

"Я завтра рано їду до найяснішого князя,— читав він (ясніючого! — урочисто, усміхаючись ротом і хмурячи брови, повторив високий парубок),— щоб з ним переговорити, діяти й допомагати військам винищувати лиходіїв; будемо й ми з них дух...— продовжував читець і зупинився ("Бачив? — переможно прокричав парубок.— Він тобі всю дистанцію розв'яже...") — викорінювати і цих гостей до дідька виряджати; я приїду назад до обіду і візьмемось за діло, виконаєм, доконаємо, лиходіїв одчу-храємо".

Останні слова читець прочитав у повному мовчанні. Високий парубок сумовито опустил голову. Очевидно було, що ніхто не зрозумів цих останніх слів. Особливо слова "я приїду завтра до обіду", видно, навіть запечалили і читця і слухачів. Свідомість людей була настроєна на високий лад, а це було занадто просто і непотрібно зрозуміло;

це було те саме, що кожен з них міг би сказати і чого тому не міг говорити указ, що виходить од вищої влади.

Усі стояли в сумному мовчанні. Високий парубок поводив губами й похитувався.

— У нього спитати б!.. Це сам і є?.. Аякже, спитаєш!.. А то що ж... Він скаже...—раптом почулось у задніх рядах натовпу, і загальну увагу привернула до себе поліцеймейстєрова дрожка, що виїжджала на площу в супроводі двох кінних драгунів.

Поліцеймейстер їздив— цього ранку за наказом графа спалювати барки і на цьому дорученні виручив велику суму грошей, які були тепер у нього в кишені; побачивши юрму людей, що посунула до нього, він звелів кучерові зупинитися.

— Що за народ? — крикнув він на людей, які розрізнено і боязко наближалися до дрожки.— Що за народ? Я вас питаю? — повторив поліцеймейстер, не дістаючи відповіді.

— Вони, ваше благородіє,— сказав приказний у фризівій шинелі,— вони, ваше благородіє, на оголошення ясновельможного графа, не жаліючи життя, бажали послужити, а не то, щоб бунт який, як сказано від ясновельможного графа...

— Граф не виїхав, він тут, і про вас розпорядження буде,— промовив поліцеймейстер.— Паняй!—сказав він до кучера. Натовп зупинився, скупчуючись біля тих, які чули, що сказало начальство, і дивлячись, як від'їжджає дрожка.

Поліцеймейстер у цей час злякано оглянувся, щось сказав кучерові, і коні його побігли швидше.

— Обман, хлопці! Веди до самого! — пролунав голос високого парубка.— Не пускай, хлопці! Нехай одвіт дасть! — розляглися голоси, і народ бігом кинувся за дрожкою.

Натовп за поліцеймейстером з галасливим гомоном попрямував на Лубянку.

— Що ж, пани та купці повиїжджали, а ми за те й пропадаємо? Що ж, ми собаки, чи що! — частіше лузало в натовпі.

XXIV

Увечері 1 вересня, після свого побачення з Кутузовим, граф Растопчин, засмучений і ображений з того, що його не запросили на військову раду, що Кутузов зовсім не зважав на його пропонування своєї участі у захисті столиці, і здивований з нового погляду, що відкрився йому в таборі, погляду, за яким питання про спокій столиці і про патріотичний її настрій виявлялося не тільки другорядним, а й зовсім непотрібним і незначним,— засмучений, ображений і здивований з усього цього; граф Растопчин повернувся в Москву. Повечерявши; він приліг, не роздягаючись, на канапе, і о першій годині його збудив кур'єр, який привіз йому листа від Кутузова. В листі говорилося, що війська відступають на Рязанський шлях за Москву, тому чи не бажає граф вислати поліцейських чиновників для проведення військ через місто.. Звістка ця не була новиною для Растопчина. Не тільки після вчорашнього побачення з Кутузовим на Поклонній горі, а ще після Бородінського бою, коли всі генерали, приїжджаючи в Москву, в один голос говорили, що не можна дати нового бою, і коли з дозволу графа кожної ночі вже вивозили казенне майно і до половини населення виїхало,— граф Растопчин знав; що Москву буде залишено; проте звістка ця, передана в формі простої

записки з наказом від Кутузова і одержана вночі, під час першого сну, здивувала й роздратовала гр"афа.

Згодом, пояснюючи свою діяльність за цей час, граф Растопчин у своїх записках кілька разів писав, що в нього тоді було дві зажливі мети: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants*¹. Якщо припустити цю подвійну мету, кожна дія Растопчина виявляється бездоганною. Чому не вивезено московської святині, зброї, патронів, пороху, запасів хліба, нащо тисячі мешканців обмануто тим, що Москви не здадуть, і розорено? — Для того,, щоб зберегти спокій у столиці, відповідає пояснення графа Растопчина. Для чого вивозились паки непотрібних паперів з присутствених місць і куля Леппіха й інші речі? — Для того, щоб залишити місто пустим, відповідає пояснення графа Растопчина. Досить лише припустити, що що-небудь загрожувало народному спокоеві, і кожна дія стає виправданою.

Усі жахи терору ґрунтувались лише на піклуванні про народний спокій.

На чому ж ґрунтувався страх графа Растопчина за народний спокій у Москві в 1812 році? Яка причина була припускати в місті схильність до заколоту? Населення виїжджало, війська, відступаючи, наповнювали Москву. Чому мав унаслідок цього бунтувати народ?

Не тільки в Москві, а й по всій Росії під час вступу ворога не сталося нічого схожого на заколот. 1 і 2 вересня понад десять тисяч людей залишалося в Москві, і, крім натовпу, що зібрався на подвір'ї в головнокомандуючого і що його він сам принадив,— нічого не було. Очевидно, ще менше було б підстав чекати заворушення в народі, якби після Бородінського бою, коли залишення Москви було очевидним, чи принаймні імовірним,— якби замість того, щоб хвилювати народ роздаванням зброї та афішами, Растопчин вжив тоді заходів до вивезення всієї святині, пороху, зарядів та грошей і прямо оголосив народові, що міста залишають.

Растопчин, запальна, сангвінічна людина, завжди перебуваючи у вищих колах адміністрації, не мав, хоч і був патріотом, ані найменшого уявлення про той народ, яким він думав керувати. З самого початку вступу ворога у Смоленськ Растопчин в уяві своїй склав для себе роль керівника народного почуття — серця Росії. Йому не тільки здавалось (як це здається кожному адміністраторові), що він керував зовнішніми діями мешканців Москви, йому здавалось, що він керував їх настроєм через свої відозви та афіші, писані тією розпущеною мовою, до якої в своєму середовищі з презирством ставиться народ і якої він не розуміє, коли чує її згори. Красива роль керівника народного почуття так сподобалася Ра-стопчину, він так зжився з нею, що необхідність вийти з цієї ролі, необхідність залишення Москви без будь-якого героїчного ефекту

1 Зберегти спокій у Москві і випровадити з неї мешканців.

застала його зненацька, і він раптом втратив з-під ніг ґрунт, на якому стояв, і зовсім не знав, що йому робити. Він хоч і знав, але всією душею не вірив до останньої хвилини в залишення Москви і нічого не робив з цією метою. Населення виїжджало проти його бажання. Коли вивозили присутствені місця, то тільки з вимоги чиновників, з якими неохоче погоджувався граф. А сам він був захоплений тільки тією роллю, яку

для себе створив. Як це часто буває з людьми, обдарованими палкою уявою, він знав уже давно, що Москву залишать, але знав лише розумом, а всією душею не вірив у це, не переносячись уявою в це нове становище.

Уся діяльність його, старання і енергійна (наскільки вона була корисна і відбивалась на народі—це інше питання), вся діяльність його була спрямована лише на те, щоб викликати в населенні те почуття, що обіймало його самого: патріотичну зненависть до французів і впевненість у собі.

Але коли подія набрала своїх справжніх, історичних розмірів, коли стало ясно, що недостатньо лише словами виявляти свою зненависть до французів, коли не можна було навіть боєм виявити цю зненависть, коли впевненість у собі стала марною щодо одного питання Москви, коли все населення як один чоловік, покидаючи своє майно, потекло з Москви, показуючи цією від'ємною дією всю силу свого народного почуття,— тоді роль, що її обрав Растопчин, стала раптом нісенітною. Він раптом відчув себе самотнім, кволим і смішним, без ґрунту під ногами.

Одержавши спросоння холодну і владну записку від Кутузова, Растопчин почував себе тим більш роздратованим, чим більш він почував себе винним. У Москві залишалося все саме те, що було доручене йому, все те казенне, що він мав вивезти. Вивезти все не було змоги.

"Хто ж винний у цьому, хто допустив до цього? — думав він.— Звичайно, не я. У мене все було готове, я держав Москву он як! І ось до чого вони довели справу! Мерзотники, зрадники!" — думав він, не визнаючи гаразд, хто були ці мерзотники і зрадники, але відчуваючи доконечну потребу ненавидіти цих когось, зрадників, які були винні в тому фальшивому і смішному становищі, в якому він опинився.

Цілу цю ніч граф Растопчин давав накази, по які з усіх боків Москви приїжджали до нього. Близькі до нього люди ніколи не бачили графа таким понурим і роздратованим.

"Ваше сіятельство, з вотчинного департаменту прийшли, від директора по накази... З консисторії, з сенату, з університету, з виховавчого дому, вікарний прислав... питає... Про пожежну команду як накажете? З острога наглядач... з жовтого дому наглядач".:^— цілу ніч безперестанку повідомляли графа.

На всі ці запитання граф давав короткі й сердиті відповіді, показуючи ними, що накази його тепер не потрібні, що всю справу, яку він старанно підготував, тепер зіпсував хтось і цей хтось повністю відповідатиме за все те, що станеться тепер.

, — Ну, скажи ти цьому бовдурові,— відповів він на запит віде вотчинного департаменту,— щоб він залишався вартувати свої папери. Ну що ти питаєш дурниці про пожежну команду? Є коні— нехай їдуть у Владимир. Не французам же залишати.

— Ваше сіятельство, приїхав наглядач з дому для божевільних, як накажете?

— Як цакажу? Нехай їдуть усі, та й годі... А божевільних випустити в місті. Коли в нас божевільні арміями командують, то* цим сам бог велів.

На запитання про колодників, що сиділи в ямі, граф сердито крикнув на наглядача:

,

— Що ж, тобі два батальйони конвою дати, якого нема? Пустити їх, та й годі!

— Ваше сіятельство, є політичні: Мешков, Верещагін.

— Верещагін! Його ще не повішено? — вигукнув Растопчин. — Привести його до мене.

XXV

На дев'яту годину ранку, коли війська вже рушили через Москву, ніхто більш не приходив питати графа про його розпорядження. Всі, хто міг їхати, їхали самі собою; ті, що залишались, вирішували самі з собою, що їм треба було робити.

Граф звелів подавати коней, щоб їхати в Сокольники, і, насуплений, жовтий і мовчазний, склавши руки, сидів у своєму кабінеті.

Кожному адміністраторові за спокійних, не бурхливих часів здається, що лише його зусиллями рухається все йому підлегле населення, і в цій свідомості своєї необхідності кожен адміністратор почуває головну нагороду за свою працю і зусилля. Зрозуміло, що доти, поки історичне море спокійне, правителю-адміністраторові, який зі своїм вутлим човником упирається жердиною в корабель народу і сам рухається, повинно здаватися, що його зусиллями рухається корабель, в який він упирається. Але досить знятися бурі, схвилюватися морю і рушити самому кораблю, щоб уже омана стала неможливою. Корабель іде своїм потужним, незалежним ходом, жердина не дістає до корабля, і правитель раптом зі становища володаря, джерела сили, переходить у становище нікчемної, непотрібної і кволої людини.

Растопчин почував це, і саме це дратувало його.

Поліцеймейстер, якого зупинив натовп, і ад'ютант, який при* йшов повідомити, що коні готові, разом увійшли до графа. Обидва були бліді, і поліцеймейстер, розповівши про виконання свого доручення, оповістив, що у графа на подвір'ї стоїть величезний натовп народу, який бажає його бачити.

Растопчин, ні слова не відповідаючи, встав і швидкими кроками пішов до своєї розкішної світлої вітальні, підійшов до дверей балкона, взявся за ручку, пустив її з руки і перейшов до вікна, з якого видніше було весь натовп. Високий парубок стояв у передніх рядах і з суворим обличчям, розмахуючи рукою, говорив щось.

Закривавлений коваль з понурим виглядом стояв біля нього. Крізь зачинені вікна чутно було гудіння голосів.

— Готовий екіпаж? — спитав Растопчин, відходячи від вікна.

— Готовий, ваше сіятельство, — сказав ад'ютант. Растопчин знову підійшов до дверей балкона.

— Та чого вони хочуть? — спитав він поліцеймейстера.

— Ваше сіятельство, вони кажуть, що зібрались іти на французів, за вашим наказом, про зраду щось галасували! Але буйний натовп, ваше сіятельство. Я насилу втік кіньми. Ваше сіятельство, наслідуюсь запропонувати...

— Ідіть, я без вас знаю, що робити, — сердито крикнув Растопчин. Він стояв біля дверей балкона, дивлячись на натовп. "Ось що вони зробили з Росією! Ось що вони зробили зі мною!" — думав Растопчин, почуваючи, як піднімається в його душі

нестримний гнів проти когось того, кому можна було приписати ^причину всього, що сталося. Як це часто буває з гарячими людьми, гнів уже владав ним, але він ще шукав для нього об'єкта. "La voilà la populace, la lie du peuple,—думав він, дивлячись на натовп,— la plèbe qui'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime"¹,— спало йому на думку, коли він дивився на високого парубка, який розмахував рукою. І тому* якраз це спало йому на думку, що йому самому треба було цієї жертви, цього об'єкта для свого гніву.

— Готовий екіпаж? — вдруге спитав він.

— Готовий, ваше сіятельство. Що накажете відносно Вереща-гіна? Він чекає біля ґанку,— відповів ад'ютант.

— А! — скрикнув Растопчин, ніби вражений якимсь несподіваним спогадом.

І, швидко відчинивши двері, він вийшов рішучими кроками на балкон. Гомін враз змовк, люди зняли шапки й кашкети, і всі очі звелися до графа.

— Здрастуйте, хлопці! — сказав граф швидко і голосно.—Спасибі, що прийшли. Я зараз вийду до вас, але передусім нам треба впоратися з лиходієм. Нам треба покарати лиходія, від якого загинула Москва. Почекайте мене! — І граф так само швидко повернувся в покої, кріпко грюкнувши дверима.

По натовпу пробіг схвальний гомін задоволення. "Він, значить, лиходіїв упорає всіх! А ти кажеш-француз... він тобі всю дистанцію розв'яже!" — говорили люди, наче докоряючи одне одному за своє маловір'я.

Через кілька хвилин з парадних дверей квапливо вийшов офіцер, наказав щось, і драгуни виструнчились. Натовп від балкона жадібно просунувся до ґанку. Вийшовши гнівно-швидкими кроками на ґанок, Растопчин поспішно оглянувся круг себе, ніби відшукуючи когось.

— Де він? — спитав граф, і в ту ж хвилину, як він сказав це,

* "Ось вена чернь, ці покидьки населення, плебеї, яких вони підняли "своєю дурістю! їм треба жертви",

він побачив юнака з довгою тонкою шиєю, з головою, до половини виголоною і зарослою; юнак виходив між двома драгунами з-за рогу будинку. Він був одягнений у чепурний колись, критий синім сукном, витертий лисячий кожушок і в брудні плоскіні арештантські штани, забрані в нечищені, сходжені тонкі чоботи. На тонких, кволих ногах важко висіли кайдани, які утруднювали юнакові його нерішучу ходу.

— А!—сказав Растопчин, поспішно одвертаючи свій погляд від хлопця в лисячому кожушку й показуючи на нижній східець ґанку.— Поставте його сюди! — Юнак, бренькаючи кайданами, важко переступив на показаний східець, притримавши пальцем комір кожушка, щоб він не муляв, повернув двічі довгою шиєю і, зітхнувши, покірним жестом склав перед животом тонкі, неробочі руки.

Кілька секунд, поки юнак встановлювався на східці, тривало мовчання. Тільки в задніх рядах людей, які тиснулись до одного місця, чутно було кректання, стогін, поштовхи та човгання.

Растопчин, чекаючи, поки він зупиниться на вказаному місці, насуплено потирив

рукою обличчя.

— Хлопці!—сказав Растопчин металічно-дзвінким голосом,— ця людина, Верещагін — той самий мерзотник, від якого загинула Москва.

Юнак у лисячому кожушку стояв у покірній позі, склавши кисті рук до купи перед животом і трохи зігнувшись. Схудле, з безнадійним виразом, спотворене бритою головою молоде обличчя його було опущене донизу. На перші графові слова він поволі підвів голову і подивився знизу на графа, ніби бажаючи щось сказати йому або хоч зустріти його погляд. Але Растопчин не дивився на нього. На довгій тонкій шиї в юнака, як мотузка, напружилась і посиніла жила за вухом, і враз почервоніло обличчя.

Усі очі були спрямовані на нього. Він подивився на натовп і, ніби підбадьорений тим виразом, який він прочитав на обличчях людей, він смутно і боязко усміхнувся і, знову опустивши голову, краще став на східці.

— Він зрадив свого царя і вітчизну, він передався Бонапарту, він один з усіх росіян зганьбив ім'я росіянина, і від нього гине Москва,— говорив Растопчин рівним, різким голосом; але раптом швидко глянув униз на Верещагіна, що все стояв у тій самій покірній позі. Наче погляд цей викликав у нього спалах обурення, він, піднявши руку, майже закричав, звертаючись до людей: — Своїм судом розправляйтеся з ним! Віддаю його вам!

Люди мовчали і тільки дедалі тісніше натискали одне на одного. Держати одне одного, дихати в цій зараженій задусі, не мати сили поворухнутись і чекати чогось невідомого, незрозумілого і страшного ставало нестерпно. Люди, які стояли в передніх рядах, які бачили і чули все те, що відбувалось перед ними, всі із злякано-широко розкритими очима і роззявленими ротами, напружуючи всю свою силу, стримували своїми спинами натиск задніх.

— Бий його!.. Нехай загине зрадник і не ганьбить імені росіянина! — вигукнув Растопчин.—Рубай! Я наказую} — Почувши не слова, а гнівні звуки голосу Растопчина, натовп застогнав і подався вперед, але знову зупинився.

— Графе!..— промовив серед хвилинної тиші, що знову запанувала, боязкий і разом з тим театральний голос Верещагіна.—Графе, один бог над нами...— сказав Верещагін, піднявши голову, і знову налилася кров'ю товста жила на його тонкій шиї і краска швидко виступила і збігла з його обличчя. Він не доказав того, що хотів сказати.

— Рубай його! Я наказую!..— прокричав Растопчин, раптом збліднувши так само, як і Верещагін.

— Шаблі з піхов! — вигукнув офіцер до драгуні^, сам виймаючи шаблю.

Друга, ще сильніша хвиля шугнула по людях і, добігши до передніх рядів, зрушила передніх і, хитаючи, піднесла до самих східців ґанку. Високий парубок із скам'янілим виразом обличчя і з застиглою піднятою рукою стояв поруч з ВерещагіниМ.

— Рубай! — майже прошепотів' офіцер до драгунів, і один з солдатів раптом з перекошеним злобою обличчям ударив Вереща-гіна тупим палашем по голові.

"А!" — коротко і здивовано скрикнув Верещагін, злякано оглядаючись і наче не розуміючи, нащо це було з ним зроблено. Такий самий стогін подиву і жаху пробіг по

натовпу.

"О господи!" — почувся чийсь сумний вигук.

Але слідом за вигуком здивовання, що вихопився у Вереща-гіна, він жалібно крикнув від болю, і цей крик погубив його. Та натягнута до вищої міри перепона людського почуття, що держала ще натовп, прорвалася вмить. Злочин було почато, треба було довершити його. Жалібний стогін докору було заглушено грізним і гнівним ревом натовпу. Як останній, сьомий вал, що розбиває кораблі, шугнула з задніх рядів ця остання нестримна хвиля, дійшла до передніх, збила їх і поглинула все. Драгун, ударивши, хотів повторити свій удар. Верещагін з криком жаху, затуляючись руками, кинувся до людей. Високий парубок, на якого він наткнувся, вчепився руками в тонку шию Верещагіна і з диким криком упав разом з ним під ноги ревучого натовпу, що навалився на них.

Одні били і шарпали Верещагіна, другі високого парубка. І зойки почавлених людей і тих, що намагалися врятувати високого парубка, тільки збуджували лютя натовпу. Довго драгуни не могли звільнити закривавленого, мало не до смерті побитого фабричного. І довго, незважаючи на всю гарячкову квапливість, з якою натовп намагався довершити раз почату справу, ті люди, що били, душили і шарпали Верещагіна, не могли вбити його; натовп тиснув на них з усіх боків, гойдався з ними в середині, як одна маса, з боку на бік і не давав їм змоги ні добити, ні кинути його.

"Сокирою бий, чи що?.. зачавили... Зрадник, Христа продав!.. живий... живучий... катюзі по заслугі. Засувам он!.. Хіба живий?"

Тільки коли вже перестала боротись жертва і зойки її замінилися протяглим рівномірним хрипінням, натовп став квапливо переміщуватись коло лежачого закривавленого трупа. Кожен відходив, кидав погляд на те, що було зроблено, і з жахом, докором і подивом тиснувся назад.

"О господи, народ ось як звір, де там живим бути! — говорили в натовпі. — І хлопець же молодий... мабуть, з купців, то ж то народ!.. кажуть, не той... як же не той... О господи! Другого побили; кажуть, ледь живий... Ех, народ... Хто гріха не боїться..." — говорили тепер ті самі люди, з болісно-жалісливим виразом дивлячись на мертве тіло з посинілим, вимазаним у кров і порох обличчям і з розрубаною довгою тонкою шиєю.

Поліцейський старанний чиновник, вважаючи за непристойну річ присутність трупа на подвір'ї його сіятельства, наказав драгунам витягти тіло на вулицю. Два драгуни взяли за спотворені ноги й поволокли тіло. Закривавлена, вимазана в порох, мертва брита голова на довгій шиї, підвертаючись, волочилася по землі. Люди тиснулися якнайдалі від трупа.

У той час, як Верещагін упав і юрма з диким ревом стовпилася й захиталась над ним, Растопчин раптом зблід, і замість того, щоб іти до чорного ґанку, біля якого чекали його коні, він, сам не знаючи куди й чого, опустивши голову, швидко пішов коридором, що вів до кімнат нижнього поверху. Обличчя у графа було бліде, і він не міг стримати тремтячу, як у лихоманці, нижню щелепу.

— Ваше сіятельство, сюди... куди zvolите?... сюди, будь ласка,— промовив позад

нього уривчастий, зляканий голос. Граф Растопчин не міг нічого відповісти і, слухняно повернувшись, пішов туди, куди йому показували. Біля чорного ґанку стояла коляска, Далекий рев натовпу чутно було й тут. Граф Растопчин квапливо сів у коляску і звелів їхати у Сокольники, у свій замський дім. Виїхавши на Мясницьку і не чуючи більш галасу юрми, граф почав каятися. Він з неприємністю згадав тепер хвилювання і страх, що їх він виявив перед підлеглими. "La populace est terrible, elle est hideuse, — думав він по-французькому. — Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair"¹. "Графе! один бог над нами!" — раптом згадалися йому слова Верещагіна, і неприємне почуття холоду пробігло по спині графа Растопчина. Але почуття це було миттєве, і граф Растопчин презирливо усміхнувся сам з себе. "J'avais d'autres devoirs, — подумав він. — Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et périssent pour le bien publique"², — і він став думати про ті загальні обов'язки, які він мав відносно своєї родини, своєї (дорученої йому)

1 "Народний натовп страшний, він огидний. Вони, як вовки: їх нічим не вдовольниш, крім м'яса".

2 "У мене були інші обов'язки. Треба було заспокоїти народ. Багато інших жертв загинуло й гине для загального добра".

столиці і відносно самого себе — не як Федора Васильовича Растопчина (він вважав, що Федір Васильович Растопчин жертвує собою для bien publique¹), а відносно себе, як головнокомандуючого, представника влади і царевго уповноваженого. "Якби я був лише Федором Васильовичем, ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée², але я повинен був зберегти і життя і гідність головнокомандуючого".

Злегка погойдуючись на м'яких ресорах екіпажа і не чуючи більш страшного галасу юрми, Растопчин фізично заспокоївся, і, як це часто буває, одночасно з фізичним заспокоєнням розум підробив для нього і причини морального заспокоєння. Мисль, яка заспокоїла Растопчина, була не нова. Відтоді як існує світ і люди вбивають одне одного, ніколи жодна людина не заподіяла злочину над іншою людиною, не заспокоюючи себе цією самою мислю. Мисль ця — le bien publique⁸, добро інших людей.

Для людини, не охопленої пристрастю, добро це ніколи не відоме; але людина, яка учиняє злочин, завжди певно знає, в чому полягає це добро. І Растопчин тепер знав це.

Він у міркуваннях своїх не тільки не дорікав собі за зроблений вчинок, але й знаходив причини самозадоволення в тому, що він так вдало зумів скористатися з цього à propos⁴ — покарати злочинця і разом з тим заспокоїти натовп.

"Верещагіна судили і засудили до страти, — думав Растопчин (хоч Верещагіна сенат засудив лише до каторжної роботи). — Він був запроданець і зрадник; я не міг залишити його непокараним, і потім je faisais d'une pierre deux coups⁵: я для заспокоєння віддав жертву народові і скарав лиходія".

Приїхавши до свого замського дому і захопившись домашніми розпорядженнями, граф цілком заспокоївся.

Через півгодини граф їхав добрими кінями через Сокольничє поле, вже не згадуючи про те, що було, а думаючи і міркуючи лише про те, що буде. Він їхав тепер

до Яузького мосту, де, йому сказали, був Кутузов. Граф Растопчин готував у своїй уяві ті гнівні і дошкульні докори, які він зробить Кутузову за його обман. Він дасть відчути цьому старому придворному лисові, що відповідальність за всі нещастя, які мають статися від залишення столиці, від загибелі Росії (як думав Растопчин), ляже лише на його/ стару голову, що вижила з розуму. Обдумуючи заздалегідь те, що він скаже йому, Растопчин гнівно обертався в колясці і сердито оглядався на всі боки.

Сокольниче поле було пустельне. Тільки в кінці його, біля богадільні та жовтого дому, видно було купки людей у білій, одежі

- 1 загального добра,
- 2 шлях мій був би зовсім інакше накреслений,
- 3 загальне добро,
- 4 нагоди,
- 6 я одним каменем зробив два удари:

1 кілька таких самих людей поодиноці йшли полем, щось вигукували й розмахували руками.

Один з них біг навперейми колясці графа Растопчина. І сам граф Растопчин, і його кучер, і драгуни, всі дивилися, з невираз— ' ним почуттям жаху та цікавості на цих випущених божевільних і особливо на того, що підбігав до них. Хитаючись на своїх довгих худих ногах, метляючи на вітрі полами халата, божевільний цей швидко біг, не зводячи очей з Растопчина, і кричав йому щось хрипким голосом, роблячи знаки, щоб він зупинився. Обросле нерівними жмутиками бороди, понуре й урочисте обличчя божевільного було худе й жовте. Чорні агатові зіниці його бігали низько і тривожно по шафраново-жовтих білках.

— Стій! Зупинись! Я кажу! — вигукував він пронцзливо і знову щось, задихаючись, кричав із значущими інтонаціями та жестами.

Він порівнявся з коляскою і біг з нею поруч.

— Тричі вбили мене, тричі воскресав з мертвих. Вони побили камінням, розп'яли мене... Я воскресну... воскресну... воскресну. Розтерзали моє тіло. Царство боже зруйнується... Тричі зруйную і тричі відновлю його,— вигукував він, дедалі підвищуючи голос. Граф Растопчин раптом зблід так, як він зблід тоді, коли натовп кинувся на Верещагіна. Він одвернувся.

— Па... паняй швидше! — крикнув він до кучера тремтячим голосом.

Коляска помчала на всю прудкість коней; але довго ще позад себе граф Растопчин чув, усе далі й далі, божевільний розпачливий крик, а перед очима бачив лише здивовано-злякане, закривавлене обличчя зрадника в хутряному кошуку.

Хоч який свіжий був цей спогад, Растопчин почував тепер, що він глибоко, до крові, врізався в його серце. Він ясно почував тепер, що кривавий слід цього опогадуні ніколи не загоїться, а навпаки, що далі, то зліше, болючіше житиме до кінця життя цей страшний спогад у його серці. Він чув, здавалося йому тепер, звуки своїх слів: "Рубей його, ви головою відповісте мені!" — "Нащо я сказав ці слова! Якось ненароком сказав... Я міг не сказати їх (думав він) : тоді нічого б не було". Він бачив злякане і

потім раптом пойняте люттю обличчя драгуна, який ударив, і погляд мовчазного, несміливого докору, що його кинув на нього цей хлопець у лисячому кожушку... "Але я не для себе зробив це. Я повинен був зробити так. *La plèbe, le traître...le bien publique*"¹,— думав він.

Біля Яузького мосту все ще товпилося військо. Було гаряче. Кутузов, понурий, сумний, сидів на лавочці біля мосту і нагайкою водив по піску, коли до нього бучно підлетіла коляска. Чоловік у генеральському мундирі, у капелюші з плюмажем, з метушками, чи то гнівними, чи то зляканими очима підійшов до Кутузова і стаз по-французькому говорити йому щось. Це був граф Растопчин.

1 Чернь, лиходій... загальне добро,.

Він говорив Кутузову, що прибув сюди тому, що Москви і столиці нема більш і що є лише армія.

— Було б інакше, якби ваша світлість не сказали мені, що ви не здасте Москви, не давши нового бою: всього цього не було б! —сказав він.

Кутузов дивився на Растопчина і, наче не розуміючи значення звернених до нього слів, старанно силкувався прочитати щось особливе, написане в цю хвилину на обличчі людини, що говорила з ним. Растопчин, збентежившись, замовк. Кутузов злегка похитав головою і, не зводячи допитливого погляду з обличчя Растопчина, тихо промовив: .

— Так, я не віддам Москви, не давши бою.

Чи думав Кутузов про щось зовсім інше, кажучи ці слова, чи навмисне, знаючи їх нісенітність, сказав їх, але граф Растопчин нічого не відповів і поспішно відійшов від Кутузова. І дивна річ! Головнокомандуючий Москви, гордий граф Растопчин, узявши в руки нагайку, підійшов до мосту, де збилися докупи підводи, і став, вигукуючи, розганяти їх.

XXVI

О четвертій годині пополудні війська Мюрата вступали в Москву. Попереду їхав загін віртемберзьких гусарів, позаду з великим почтом їхав на коні сам неаполітанський король.

Коло середини Арбату, поблизу Ніколи Явленого, Мюрат зупинився, чекаючи звістки від передового загону про те, в якому стані перебуває міська фортеця "Іє Кгеііп".

Навколо Мюрата зібралася невеличка купка людей з тих мешканців, що залишилися в Москві. Усі з боязким подивом дивилися на чудного, прикрашеного пір'їнами та золотом довговолосого начальника.

— Що, це сам цар їхній, чи що? Нічого собі! — чути було тихі тол оси.

Перекладач під'їхав до купки людей.

— Кашкета скинь он... кашкета,— заговорили в юрмі, звертаючись один до одного. Перекладач звернувся до одного старого двірника і спитав, чи далеко до Кремля. Двірник, недомислено прислухаючись до чужого йому польського акценту і не впізнаючи в пе-рекладачевій говірці російської мови, не розумів, що йому говорили, і

ховався за інших.

Мюрат наблизився до перекладача і звелів спитати, де російські війська. Один з росіян зрозумів, про що його питали, і кілька голосів, разом стали відповідати перекладачеві. Французький офіцер з передового загону під'їхав до Мюрата і повідомив, що ворота в фортецю забиті і що, певне, там засідка.

— Добре,— сказав Мюрат і, звернувшись до одного з панів свого почту, наказав висунути чотири легких гаомати і обстріляти ворота.

III

Артилерія риссю виїхала з-за колони, що йшла за Мюратом, і поїхала по Арбату. Спустившись до кінця Вздвиженки, артилерія зупинилася і вистроїлась на площі. Кілька французьких офіцерів розпоряджались гарматами, розставляючи їх, і дивилися в Кремль у зорову трубу.

В Кремлі дзвонили в усі дзвони на вечерню, і цей дзвін турбував французів. Вони гадали, що це заклик до зброї. Кілька чоловік піхотних солдатів побігли до Кутаф'євських воріт. У воротях лежали колоди і тесові щити. Два рушничних постріли розітнулися з-під воріт, як тільки офіцер з командою став підбігати до них. Генерал, який стояв біля гармат, крикнув офіцерові командні слова, і офіцер з солдатами побіг назад.

Пролунало ще три постріли з воріт.

Одним пострілом зачепило ногу французького солдата, і чудний галас небагатьох голосів пролунав з-за щитів. На обличчях французьких генерала, офіцерів і солдатів одночасно, як по команді, попередній вираз веселості і спокою змінився завзятим, зосередженим виразом готовості на боротьбу і страждання. Для них усіх, починаючи від маршала і до останнього солдата, це місце було не Вздвиженка, Мохова, Кутаф'я і Троїцькі ворота, а нова місцевість нового поля, певне, кровопролитного бою. І всі підготувались до цього бою. Галас за ворітьми затих. Гармати було висунуто. Артилеристи здмухували нагорілі пальники. Офіцер скомандував "feu"¹, і два свистючі звуки бляшанок пролунали один за одним. Картечні кулі затріскотіли по каменю воріт, по колодах та щитах, і дві хмарки диму загойдалися на площі.

Через якусь часинку після того, як затихли перекоти пострілів по кам'яному Кремлю, чудний звук почувся над головами французів. Величезна зграя галок знялася над стінами і, каркаючи і знімаючи шум тисячами крил, закружляла в повітрі. Разом з цим шумом розлігся людський самотній крик у воротях, і з-за диму з'явилася постать чоловіка без шапки, в каптані. Тримаючи рушницю, він націлявся у французів.— Feu!— повторив артилерійський офіцер, і одночасно пролунали один рушничний і два гарматних постріли. Дим знову заслонив ворота.

За щитами більше ніщо не ворухилось, і піхотні французькі солдати з офіцерами пішли до воріт. У воротях лежали три поранених і чотири вбитих чоловіка. Два чоловіка в каптанах утікали низом, вздовж стін, до Знаменки.

— Enlevez-moi ça², — сказав офіцер, показуючи на колоди і трупи; і французи, добивши поранених, перекинули трупи вниз за огорожу. Хто були ці люди, ніхто не

знав. "Enlevez-moi ça", — тільки сказано було про них, і їх викинули і прибрали потім, щоб вони не смерділи. Лише Тьер присвятив їх пам'яті кілька красномовних рядків: "Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée,

1 пали!

2 — Приберіть це,

s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques'uns et purgea le Kremlin de leur présence"¹.

Мюрата повідомили, що шлях розчищено. Французи увійшли в ворота і стали розташовуватись табором на Сенатській площі. Солдати викидали стільці з вікон сенату на площу і розкладали вогнища.

Другі загони проходили через Кремль і розміщалися по Маро-сейці, Лубянці, Покровці. Треті ще розміщались по Вздвиженці, Знаменці, Нікольській, Тверській. Скрізь, не знаходячи хазяїв, французи розташовувались не як у місті і на квартирах, а як у таборі, що розташований у місті.

Хоч і обшарпані, голодні, змучені і зменшені до однієї третини своєї колишньої кількості, французькі солдати вступили в Москву ще у стрункому порядку. Це було змучене, виснажене, але ще бойове і грізне військо. Але це було військо тільки до тієї хвилини, поки солдати цього війська не розійшлися по квартирах. Тільки-но люди полків стали розходитись по порожніх і багатих домах, як назавжди знищувалося військо і ставали й не мешканці й не солдати, а щось середнє,^{*} що зветься мародерами. Коли, через п'ять тижнів, ті ж самі люди вийшли з Москви, вони вже більш не являли собою війська. Це був натовп мародерів, з яких кожен віз або ніс із собою купу речей, що йому здавалися цінними і потрібними. Мета кожного з цих людей під час виходу з Москви не полягала, як раніш, у тому, щоб завоювати, а тільки в тому, щоб вдержати набуте. Як та мавпа, що, увіткнувши руку у вузьку шийку глечика і захопивши жменю горіхів, не розтискає кулака, щоб не втратити схопленого, і цим губить себе, французи під час виходу з Москви, очевидно, повинні були загинути внаслідок того, що вони тягли з собою награбоване, а кинути це награбоване їм було так само неможливо, як неможливо мавпі розтулити жменю з горіхами. Через десять хвилин після вступу кожного французького полку в який-небудь квартал Москви не залишалось жодного солдата і офіцера. У вікнах будинків видно було людей у шинелях та штиблетах, які, сміючись, проходжувались по кімнатах; у льохах, у підвалах такі ж люди поряdkували з провізією; на подвір'ях такі ж люди відмикали і відбивали брами сараїв та стаєнь; у кухнях розкладали вогні, з закачаними рукавами пекли, місили і варили, лякали, смішили і пестили жінок та дітей. І цих людей скрізь, і по крамницях, і по домах, було багато; але війська вже не було.

Тогр ж дня наказ за наказом давали французькі начальники про те, щоб заборонити військам розходитися по місту, суворо заборонити насильства над мешканцями та мародерство, про те,

1 "Ці нещасні наповнили священну фортецю, оволоділи рушницями арсеналу і стріляли у французів. Деяких з них порубали і очистили Кремль від їх присутності".

щоб сьогодні ж увечері зробити загальну перекличку; та, незважаючи ні на які заходи, люди, які перше становили військо, розпливалися по розкішному, багатому на вигоди і запаси, пустрму місту. Як голодна череда йде гуртом по голому полю, але зараз же нестримно розбрідається, тільки-но натрапляє на багаті пасовища, так само нестримно розбрідалось і військо по багатому місту.

Мешканців у Москві не було, і солдати, як вода у пісок, вбиралися в неї і нестримною зорею розпливалися в усі боки від Кремля, в який вони увійшли найперше. Солдати-кавалеристи, входячи в покинутий з усім добром купецький дім і знаходячи стайні не тільки для своїх коней, а й лишні, ішли проте займати другий дім, поруч, який їм здавався кращим. Багато хто займав кілька будинків, надписуючи крейдою, хто його зайняв, і сперечались і навіть билися команди з командами. Не встигнувши ще розташуватися, солдати бігли на вулицю оглядати місто і, почувши про те, що все кинуте, мчали туди, де можна було забрати даром цінні речі. Начальники ходили зупиняти солдатів і самі втягалися мимоволі у ті самі дії. В Каретному ряду zostалися крамниці з екіпажами, і генерали юрмились там, вибираючи коляски й карети. Ті мешканці, що залишилися, запрошували до себе начальників, сподіваючись тим убезпечити себе від грабежу. Добра було сила, і кінця йому не видно було; скрізь, навколо того місця, яке зайняли французи, були ще невідомі, незайняті місця, де, як здавалося французам, було ще більше добра. І Москва все далі й далі вбирала в себе французів. Як унаслідок того, що наллється вода на суху землю, зникає вода і суха земля, так само внаслідок того, що голодне військо увійшло в багате пусте місто, знищилось — військо і знищилось багате місто; і утворилось багно, настали пожежі та мародерство.

Французи приписували пожежу Москви *au patriotisme féroce de Rastopchine*¹; росіяни — бузувірству французів. А по суті причин пожежі Москви в тому розумінні, щоб скласти пожежу цю на відповідальність однієї чи декількох осіб, таких причин не було і не могло бути. Москва згоріла внаслідок того, що вона була поставлена в такі умови, за яких усяке дерев'яне місто повинно згоріти, незалежно від того, чи є в місті сто тридцять поганих пожежних труб, чи нема їх. Москва повинна була згоріти внаслідок того, що з неї виїхали мешканці, і так само неминуче, як повинна згоріти купа стружок, на яку протягом декількох днів будуть сипатись іскри вогню. Дерев'яне місто, в якому при мешканцях — власниках будинків і при поліції бували влітку майже щодня пожежі, не може не згоріти, коли в ньому нема мешканців, а живуть війська, які курять люльки, розкладають вогнища на Сенатській площі з сенатських стільців і варять собі їсти двічі на день. Досить за мирного часу військам розташуватися на квартирах по

1 дикому патріотизмові Растопчина;

селах у певній місцевості; і кількість пожеж у цій місцевості одразу збільшується. У якій же мірі повинна збільшитись імовірність пожеж у пустому дерев'яному місті, в якому розташується чуже військо? *Le patriotisme féroce de Rastopchine* і бузувірство французів тут ні в чому не винні. Москва зайнялася від люльок, від кухонь, від вогнищ,

від неохайності ворожих солдатів, мешканців — не хазяїв будинків. Коли й були підпали (що є вельми сумнівним, бо підпалювати нікому не було ніякої причини, а в усякому разі клопітно й небезпечно), то підпали не можна вважати за причину, бо без підпалів було б те ж саме.

Хоч як принадно було французам обвинувачувати звірство Растопчина і росіянам обвинувачувати лиходія Бонапарта або потім вкладати героїчний смолоскип у руки свого народу, не можна не бачити, що такої безпосередньої причини пожежі не могло бути, бо Москва повинна була згоріти, як повинно згоріти кожне село, кожна фабрика, кожен дім, з якого вийдуть хазяї і в який пустять хазяйнувати і варити собі кашу чужих людей. Москву спалили мешканці, це правда; але не ті мешканці, які залишилися в ній, а ті, які виїхали з неї. Москва, захоплена ворогом, не залишилась цілою, як Берлін, Відень та інші міста, лише внаслідок того, що мешканці її не підносили хліба-солі та ключів французам, а виїхали з неї.

XXVII

Вбирання французів, розходячись зорею по Москві, 2 вересня тільки надвечір досягло кварталу, в якому жив тепер П'єр.

П'єр перебував після двох останніх, самотньо і незвичайно проведених днів, у стані, близькому до божевілля. Усім єством його владала одна невідчепна думка. Він сам не знав, як і коли, але думка ця оволоділа ним тепер так, що він нічого не пам'ятав з минулого, нічого не розумів з теперішнього; і все, що він бачив і чув, відбувалося перед ним, як уві сні.

П'єр пішов зі свого дому лише для того, щоб позбутися складної плутанини вимог життя, яка охопила його, і яку він у тодішньому стані неспроможний був розплутати. Він поїхав на квартиру Йосипа Олексійовича під приводом розгляду книг та паперів небіжчика лише тому, що він шукав заспокоєння від життєвої тривоги,— а зі спогадом про Йосипа Олексійовича пов'язувався в його душі світ вічних, спокійних і урочистих думок, цілком протилежних тривожній плутанині, що в неї, як він почував, його втягало. Він шукав тихого пристановища і справді знайшов його в кабінеті Йосипа Олексійовича. Коли він у мертвій тиші кабінету сів, спершись ліктями на запилений письмовий стіл небіжчика, в його уяві спокійно і значущо один по одному стали виникати спогади останніх днів, особливо Бородінського бою і непереборного для нього відчуття своєї нікчемності та облудності в порівнянні з правдою, простотою і силою того розряду людей, які відбилися у нього в душі під назвою вона. Коли Герасим розбудив його від задуми, у П'єра виникла думка про те, що він візьме участь у народному захисті Москви, який — це було відомо П'єру — передбачався. І з цією метою він зараз же попросив Герасима дістати йому каптан та пістолет і сказав йому про свій намір залишитися, приховуючи своє ім'я, в домі Йосипа Олексійовича. Потім, протягом першого, самотньо і бездіяльно проведеного дня (П'єр кілька разів намагався і не міг зупинити свою увагу на масонських рукописах), в нього кілька разів туманно майнула давня думка про кабалістичне значення його імені у зв'язку з іменем Бонапарта; але думка ця, про те, що йому, П'єру Везиоґу, призначено покласти

край владі звіра, виникла в нього ще тільки як одна з мрій, які безпричинно й безслідно пробігають в уяві.

Коли, купивши каптан (з метою лише брати участь у народному захисті Москви), П'єр зустрів Ростових і Наташа сказала йому: "Ви залишаєтесь? Ах, як це гарно!" — в голові в нього майнула думка, що справді гарно було б, навіть якби і взяли Москву, йому залишитися в ній і здійснити те, що йому призначено.

Другого дня він, з однією думкою не жаліти себе і ні в чому не відставати від них, ходив за Тригорну заставу. Але переконавшись, що Москви не захищатимуть, і повернувшись додому, він раптом відчув, що те, що перше йому здавалося лише можливістю, тепер стало доконечною потребою і неминучістю. Він повинен був, приховуючи своє ім'я, зостатися в Москві, зустріти Наполеона і вбити його, щоб або загинути, або покласти край лихові всієї Європи, причиною якого, на думку П'єра, був тільки Наполеон.

П'єр знав усі подробиці замаху німецького студента на життя Бонапарта у Відні в 1809 році і знав, що студента того було розстріляно. І та небезпека, на яку він наражав своє життя здійсненням свого наміру, ще дужче збуджувала його.

Два однаково сильних почуття невідпорно прихилили П'єра до його наміру. Перше було почуття потреби жертви і страждання в свідомості загального лиха, те почуття, внаслідок якого він 25-го поїхав до Можайська і заїхав у самий вир бою, тепер утік зі свого дому і, звиклий до розкоші та вигід життя, спав не роздягаючись на твердому дивані і їв одну їжу з Гарасимом; друге — було те невизначне, винятково російське почуття презирства до всього умовного, штучного, людського, до всього того, що більшість людей вважає за найвище благо світу. Вперше П'єр спізнав це чудне й чарівне почуття у Слободському палаці, коли він раптом відчув, що і багатство, і влада, і життя, все те, що так старанно влаштовують і бережуть люди, — все це коли й варте чого-небудь, то тільки тією насолодою, з якою все це можна кинути.

Це було те почуття, внаслідок якого доброволець-рекрут пропиває останню копійку, людина, запивши, перебиває дзеркала й шибки без будь-якої певної причини і знаючи, що це їй коштуватиме її останніх грошей; те почуття, внаслідок якого людина, учиняючи (в заяложеному розумінні) безрозсудні справи, ніби випробовує свою особисту владу і силу, заявляючи присутність вищого, що стоїть поза людськими умовами, суду над життям.

З самого того дня, коли П'єр уперше спізнав це почуття у Слободському палаці, він безперестанно перебував під його впливом, а тепер лише знайшов йому повне задоволення. Крім цього, тепер П'єра підтримувало в його намірі і позбавляло можливості зректися його те, що він уже зробив на цьому шляху. І його втеча з дому, і його каптан, і пістолет, і його заява Ростовим, що він залишається в Москві, — все не тільки втратило б рацію, але й було б жалюгідним і смішним (до чого П'єр був чутливий), якби він після всього цього так само, як і інші, виїхав з Москви.

Фізичний стан П'єра, як і завжди це буває, відповідав моральному. Незвична груба їжа, горілка, яку він пив ці дні, відсутність вина та сигар, брудна, неперемінена білизна,

наполовину безсонні дві ночі, проведені на короткому дивані без постелі,— все це підтримувало П'єра в стані роздратовання, близькому до божевілля.

Була вже друга година пополудні. Французи вже вступили в Москву. П'єр знав це, але, замість того, щоб діяти, він лише думав про свою справу, перебираючи всі її найменші майбутні подробиці. П'єр у своїх мріях не уявляв собі ясно ні самого процесу завдання удару, ні смерті Наполеона, але незвичайно яскраво і з сумовитою насолодою уявляв собі свою загибель і свою геройську мужність.

"Так, один за всіх, я повинен учинити або загинути!—думав він.— Так, я піду... і потім раптом... З пістолета чи кинджалом? — думав П'єр.— А втім, однаково. Не я, а рука провидіння карає тебе... скажу я (думав П'єр слова, які він промовить, убиваючи Наполеона).— Ну, що ж, беріть, страчайте мене",— казав далі сам до себе П'єр, з сумним, але твердим виразом на обличчі опускаючи голову.

У той час, коли П'єр, стоячи посеред кімнати, розмірковував сам з собою таким чином, двері кабінету відчинились, і на порозі з'явилася, зовсім нова на вигляд, постать перше завжди боязкого Макара Олексійовича. Поли халата його були розгорнуті; обличчя було червоне й огидне. Він, очевидно, був п'яний. Побачивши П'єра, він у першу хвилину збентежився, але, помітивши збентеження й на П'єровому обличчі, відразу підбадьорився і хиткими тонкими ногами вийшов на середину кімнати.

— Вони сторопіли,— сказав він хрипким, довірливим голосом.—Я кажу: не здамся, я кажу... правда ж, пане?—Він задумався і раптом, побачивши на столі пістолета, несподівано швидко схопив його і вибіг у коридор.

Гарасим і двірник, які йшли слідом за Макаром Олексійовичем, зупинили його в сінях і стали видирати пістолета. П'єр, увійшовши в коридор, з жалістю і огидою дивився на цього напівбожевільного старика. Макар Олексійович, скривившись від зусиль, не випускав з рук пістолета і кричав хрипким голосом, видно, уявляючи собі щось урочисте. ^

— До зброї! На абордаж! Брешеш, не видереш! — кричав він.

— Годі, будь ласка, годі. Прошу вас, будь ласка, облиште. Ну" будь ласка, пане...— говорив Гарасим, обережно за лікті намагаючись повернути Макара Олексійовича до дверей.

— Ти хто? Бонапарт!..— вигукував Макар Олексійович.

— Це негоже, добродію. Ви йдіть, будь ласка, в кімнати, ви відпочиньте. Прошу вас, пістолетик.

— Геть, раб нікчемний! Не торкайся! Бачив? — кричав Макар Олексійович, погрожуючи пістолетом.— На абордаж!

— Берись,— шепнув Гарасим двірникові.

Макара Олексійовича схопили за руки й потягли до дверей.

Сіни наповнились огидними звуками борсання і п'яними хрипкими звуками захеканого голосу.

Раптом новий, пронизливий жіночий крик розлігся від ґанку, і куховарка вбігла в сіни.

— Вони! Матінко рідна!.. їй-богу, вони. Четверо, кінні!..— вигукувала вона.

Гарасим і двірник випустили з рук Макара Олексійовича, і в тиші, що раптом запанувала в коридорі, залунав стукіт декількох рук у входні двері.

XXVIII

П'єр, вирішивши сам з собою, що йому до здійснення свого наміру не треба відкривати ні свого звання, ні знання французької мови, стояв у прочинених дверях коридора, маючи на думці зараз же сховатися, тільки-но ввійдуть французи. Але французи ввійшли, а П'єр усе не відходив від дверей: непереборна цікавість втримувала його..

їх було двоє. Один — офіцер, високий, бравий і гарний мужчина, другий — очевидно, солдат або денщик, приземкуватий, худий засмаглий чоловік з запалими щоками і з тупим виразом обличчя. Офіцер, спираючись на ціпок і накульгуючи, йшов попереду. Зробивши кілька кроків, офіцер зупинився, ніби вирішивши сам з собою, що квартира ця гарна; він обернувся назад до солдатів, які стояли в дверях, і голосно, по-начальницькому крикнув до них, щоб вони вводили коней. Закінчивши цю справу, офіцер бравим жестом, високо піднявши лікоть руки, розгладив вуса і доторкнувся рукою до капелюха.

— Bonjour, la compagnie!¹ — весело промовив він, усміхаючись і оглядаючись круг себе.

1 — Шанування всій компанії!

Ніхто нічого не відповів.

— Vous êtes le bourgeois?¹ — звернувся офіцер до Гарасима. Гарасим злякано-запитливо дивився на офіцера.

— Quartire, quartire, logement,— сказав офіцер, згори вниз, із поблажливою і добродушною усмішкою дивлячись на маленького чоловіка. — Les Français sont de bons enfants. Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux², — додав він, поплескуючи по плечу зляканого й мовчазного Гарасима.

— A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique?³— додав він, оглядаючись навколо і зустрічаючись очима з ГГером. П'єр відступився від дверей.

Офіцер знову звернувся до Гарасима. Він вимагав, щоб Гарасим показав йому кімнати в будинку.

— Пан нема — не розумій... моя ваш...— говорив Гарасим, намагаючись робити свої слова зрозумілішими тим, що він вимовляв їх навиворіт.

Французький офіцер, усміхаючись, розвів руками перед Гарасимовим носом, показуючи тим, що й він не розуміє його, і, накульгуючи, пішов до дверей, біля яких стояв П'єр. П'єр хотів відійти, щоб сховатися від нього, але в цей самий час він побачив з дверей кухні, що відчинилися, Макара Олексійовича, який виставився з пістолетом у руках. З хитрістю божевільного Макар Олексійович оглянув француза і, піднявши пістолета, прицілювся.

— На abordаж!!! — вигукнув п'яний, натискаючи спуск пістолета. Французький офіцер обернувся на вигук, і в ту ж мигь П'єр кинувся на п'яного. В той час, коли П'єр

схопив і підняв пістолета, Макар Олексійович натрапив, нарешті, пальцем на спуск, і розітнувся, обдавши всіх пороховим димом, оглушливий постріл. Француз зблід і кинувся назад до дверей.

Видерши пістолета і кинувши його, П'єр підбіг до офіцера і, забувши свій намір не відкривати свого знання французької мови, заговорив з ним по-французькому.

— Vous n'êtes pas blessé? — спитав він.¹

— Je crois que non⁴,— відповів офіцер, обмацуючи себе,— mais je l'ai manqué belle cette fois-ci⁵,—додав він, показуючи на стіну, де вибило штукатурку.— Quel est cet homme? ⁶ — строго глянувши на П'єра, сказав офіцер.

— Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver⁷, —

1 — Ви господар?

2 — Квартір, квартір. Французи добрі хлопці. Хай йому чорт, не будемо сваритись, дідусю,

3 — Що це> невже й тут ніхто не розмовляє по-французькому?

4 — Вас не поранено? — Здається, ні,

5 але цього разу близько було,

6 — Хто ця людина?

7 — Ах, я, далебі, в розпачі від того, що сталося,

швидко говорив П'єр, зовсім забувши про свою роль.— C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait¹.

Офіцер підійшов до Макара Олексійовича і схопив його за барки.

Макар Олексійович, розпустивши губи, ніби засинаючи, хитався, спершись на стіну.

— Brigand, tu me la payeras,— сказав француз, віднімаючи руку.

— Nous autres nous sommes cléments après la victoire: mais nous ne pardonnons pas aux traîtres²,— додав він з понурою урочистістю в обличчі і з красивим енергійним жестом.

П'єр все умовляв по-французькому офіцера не карати цього п'яного, божевільного чоловіка. Француз мовчки слухав, не змінюючи похмурого вигляду, і раптом, усміхнувшись, звернувся до П'єра. Він кілька секунд мовчки дивився на нього. Гарне обличчя його набрало трагічно-ніжного виразу, і він простягнув руку.

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français³,— сказав він. Для француза висновок цей був незаперечним. Чинити велику справу міг лише француз, а врятування життя його, m-r Кат'єрія, capitaine du 13-te léger⁴—було, без сумніву, дуже великою-справою.

Але хоч який незаперечний був цей висновок і засноване на ньому переконання офіцера, П'єр вирішив розчарувати його.

— Je sui Russe⁵, — швидко сказав П'єр.

— Ti-ti-ti, à d'autres⁶,— сказав француз, махаючи пальцем собі перед носом і усміхаючись. — Tout à l'heure vous allez me conter tout ça,— сказав він.— Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?⁷ — додав він,

звертаючись до П'єра уже як до свого брата. Якби П'єр навіть не був французом, діставши раз це найвище в світі найменування, не міг же він зректися його, говорив вираз обличчя і тон французького офіцера. На останнє запитання П'єр ще раз пояснив, хто був Макар Олексійович, пояснив, що перед самим їх приходом цей п'яний, божевільний чоловік викрав зарядженого пістолета, якого не встигли видерти в нього, і просив залишити його вчинок без покарання.

Француз випнув груди і зробив царський жест рукою.

— Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me

1 — Це нещасний божевільний, який не знав, що робив.

2 — Розбійнику, ти за це поплатишся. Наш брат милосердний після перемоги, але ми не прощаємо зрадникам,

5 — Ви врятували мені життя. Ви француз,

4 мосьє Рамбаля, капітана 13-го легкого полку

5 — Я росіянин,

6 розкажуйте це іншим,

7 — Зараз ви мені все це розкажете. Дуже приємно зустріти співвітчизника. Ну! що ж нам робити з цією людиною?

demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme¹,— швидко й енергійно промовив французький офіцер, взявши під руку П'єра, якого він нагородив за врятування його життя званням француза, і пішов з ним до кімнати.

Солдати, що були на подвір'ї, почувши постріл, увійшли до сіней, питаючи, що трапилось і виявляючи готовість покарати винних; та офіцер суворо зупинив їх.

— On vous demandera quand on aura besoin de vous²,— сказав він. Солдати вийшли. Денщик, який встиг тимчасом побувати на кухні, підійшов до офіцера.

— Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine,— сказав він.— Faut-il vous l'apporter?

— Oui. et le vin³,— сказав капітан.

XXIX

Коли французький офіцер і П'єр разом з ним увійшли до кімнати, П'єр вважав за свій обов'язок знову запевнити капітана, що він не француз, і хотів піти звідси, але французький офіцер і чути про це не хотів. Він був до такої міри чемний, люб'язний, добродушний і щиро вдячний за врятування його життя, що П'єру було ніяково відмовити йому, і він сів разом з ним у залі, в першій кімнаті, в яку вони увійшли. На П'єрове твердження, що він не француз, капітан, очевидно, не розуміючи, як можна відмовлятися від такого втішного звання, знизав плечима і сказав, що коли він неодмінно хоче, щоб його вважали за росіянина, то нехай так буде, але що він усе ж, незважаючи на те, так само навіки зв'язаний з ним почуттям вдячності за врятування життя.

Якби цей чоловік був хоч трохи обдарований здібністю розуміти почуття інших і якби він догадувався про П'єрові відчуття, П'єр, певне; пішов би від нього; але бадьора непрозірливість цього чоловіка відносно всього того, що не було ним самим, перемогла

П'єра.

— Français ou prince russe incognito⁴,— сказав француз, оглянувши хоч і брудну, але тонку білизну на П'єрі і перстень м його руці. — Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça⁵.

1 — Ви врятували мені життя. Ви француз. Ви хочете, щоб я простив йому? Я прощаю йому. Вивести цю людину,

2 — Коли треба буде, вас покличуть,

3 — Капітан, у них на кухні є суп і смажена баранина. Накажете принести?

— Так, і вино,

4 — Француз або російський князь інкогніто,

5 — Я завдячую вам життям і я пропоную вам дружбу. Француз ніколи не забуває ні образи, ні послуги. Я пропоную вам свою дружбу. Більше я нічого не кажу.

У звуках голосу, у 'виразі обличчя, в жестах цього офіцера було стільки добродушності та благородства (у французькому розумінні), що П'єр, відповідаючи несвідомою усмішкою на усмішку француза, потиснув простягнуту руку.

— Capitaine Ramball du 13-me léger, décoré pour l'affaire du Sept¹,— відрекомендувався він з самовдоволеною, невтримною усмішкою, що морщила його губи під вусами. — Voudrez vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps².

П'єр відповів, що не може сказати свого імені, і, почервонівши, почав був, намагаючись вигадати ім'я, говорити про причини, з яких він не може сказати цього, та француз поспішно перебив його.

— De grâce,— сказав він. — Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous— Vous êtes gentilhomme?³—додав він з відтінком запитання. П'єр нахилив голову.— Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir⁴.

Коли було принесено баранину, яєчню, самовар, горілку і вино з російського льоху, яке привезли з собою французи, Рамбаль попросив П'єра взяти участь у цьому обіді і зараз же сам, жадібно і швидко, як здорова і голодна людина, заходився їсти, швидко пережовуючи своїми міцними зубами, безперестанку прицмокуючи і примовляючи: excellent, exquis!⁵ Обличчя його розчервонілось і вкрилося потом. П'єр був голодний і залюбки взяв участь в обіді. Морель, денщик, приніс каструлю з теплою водою і поставив у неї пляшку червоного вина. Крім того, він приніс пляшку з квасом, яку для проби взяв на кухні. Напій цей був уже відомий французам і дістав назву. Вони називали квас limonade de cochon (свинячий лимонад), і Морель хвалив цей limonade de cochon, який він знайшов на кухні. Але тому, що в капітана було вино, здобуте під час переходу через Москву, він віддав квас Морелю і взявся до пляшки бордо. Він загорнув пляшку по шийку в серветку і налив собі і П'єру вина. Заспокоєння голоду і вино ще більш пожвавили капітана, і він безугавно говорив під час обіду.

1 — Капітан Рамбаль, 13-го легкого полку, кавалер Почесного легіону за бій сьомого вересня,

2 — Чи будете ви такі ласкаві сказати мені тепер, з ким я маю честь розмовляти так приємно, замість того, щоб бути на перев'язочному пункті з кулею цього божевільного в тілі.

3 — Годі-бо, будь ласка. Я розумію вас, ви офіцер... штаб-офіцер, можливо. Ви служили проти нас. Це мене не стосується. Я завдячую вам життям. Мені цього досить, і я весь ваш. Ви дворянин?

4 — Ваше ім'я? я більше нічого не питаю. Пан П'єр, ви сказали? Чудесно. Це все, чого мені треба.

6 чудово, прекрасно!

— Ouï, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles dans le corps. En voilà une (він показав на бік) à Wagram et de deux à Smolensk, — він показав шрам на щоці. — Et cette •jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré l'a tout, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça.

— J'y ai été, — сказав П'єр.

— Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux, — говорив далі француз.— Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute, a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois noiis étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! c'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples, qui s'y connaît a crié: bravo! Ah, ahl soldat comme nous autres!—сказав він після хвилинного мовчання. — Tant mieux, tant mieux, m-r-Pierre. Terribles en bataille... galants... —він підморгнув, усміхнувшись,— avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?1

До такої міри капітан був наївний і добродушно веселий, і цільний, і задоволений з себе, що П'єр мало сам не підморгнув, весело дивлячись на нього. Певне, слово "galant" навело капітана на думку про стан Москви.

— A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?

І — Так, дорогий мій пане П'єр, я зобов'язаний поставити за вас велику свічку за те, що ви врятували мене від цього скаженого. З мене, бачте, доволі тих куль, які в мене в тілі. Ось одна під Ваграмом, друга під Смоленськом. А ця нога, ви бачите, яка не хоче рухатись. Це під час великого бою 7-го під Москвою. О! це було чудесно! Треба було'бачити, це був потоп вогню. Завдали ви нам важкої роботи, можете похвалитися. І, їй-богу, незважаючи на^ цей козир (він показав на хрест), я був би ладен почати все

наново. Жалію тих, які не бачили цього.

— Я був там.

— Чи ба, справді? Тим краще. Ви злі вороги, треба признатися. Добре держався великий редут, хай йому чорт. І дорого ж ви змусили нас заплатити. Я там тричі був, як ви мене бачите. Тричі ми були на батареї, тричі нас відкидали, як ^карточних солдатиків. Ваші гренадери були прекрасні, їй-богу. Я бачив, як їхні ряди шість разів змикалися і як вони виступали, наче на парад. Чудовий народ! Наш неаполітанський король, який на цих справах зуби з'їв, кричав їм: браво! Га, га, то ви наш брат солдат! Тим краще, тим краще, пане П'єр. Страшні в боях, ласкаві з коасунями — ось французи, пане П'єр. Правда ж?

— Est se que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient?¹
— сказав П'єр.

— Ah, ah, ah!.. — Француз весело, сангвінічно розреготався, поплескуючи по плечу П'єра. — Ah! elle est forte celle-là, — промовив він. — Paris?.. Mais Paris... Paris...

— Paris la capitale du monde...² — сказав П'єр, закінчуючи його слова.

Капітан подивився на П'єра. Він мав звичку серед розмови зупинитися і подивитись уважно усміхненими, привітними очима.

— Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...³ — і, сказавши цей комплімент, він знову мовчки подивився.

— J'ai été à Paris, j'y ai passé des années, — ■ сказав П'єр.

— Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschénois, Potier, la Sorbonne, les boulevards⁴, — і помітивши, що закінчення млявіше за попереднє, він поспішно додав: — il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe. Eh bien, je ne vous en estime pas moins⁶.

Під впливом випитого вина і після днів, проведених у самоті зі своїми похмурими думками, П'єр почував мимовільну приємність у розмові з цією веселою і добродушною людиною.

— Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-la. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur⁶, — почав він, але П'єр перебив його.

1 — До речі, скажіть, 65'дъ ласка, чи правда, що всі жінки виїхали з Москви? Дивна думка, чого вони боялися?

— Хіба французькі дами не виїхали б з Парижа, якби росіяни увійшли в нього?

2 — Ха-ха-ха!.. От сказав штуку. Париж?.. Але ж Париж... Париж...

— Париж — столиця світу...

3 — Ну, якби ви мені не сказали, що ви росіянин, я б пішов у заклад, що ви

парижанин. У вас щось є, ця...

4 — Я був у Парижі, я провів там цілі роки,

— О, це видно. Париж!.. Людина, яка не знає Парижа,— дикун. Парижанина впізнаєш за дві милі. Париж — це Тальма, Дюшенуа, Потье, Сорбонна, бульвари,

5 — на весь світ один Париж. Ви були в Парижі і zostалися росіянином. Ну що ж, я вас за те не менше поважаю.

6 — Але повернемось до ваших дам; кажуть, що вони дуже вродливі. Що за дурна думка поїхати запроторитись у степи, коли французька армія в Москві! Вони пропустили чудесну нагоду. Ваші селяни/я розумію, але ви — люди освічені — повинні б були знати нас краще. Ми брали Відень, Берлін, Мадрид, Неаполь, Рим, Варшаву, усі столиці світу. Нас бояться, але нас люблять. Не завадило б знати нас ближче. І потім імператор...

— L'Empereur, — повторив П'єр, і його обличчя раптом набрало сумного і збентеженого виразу.— Est-ce que L'Empereur...1.

— L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir,

— Est-il à Moscou?2 — зам'явшись і з злочинним обличчям спитав П'єр.

Француз подивився на П'єрове злочинне обличчя і усміхнувся.

— Non, il fera son entrée demain3,— сказав він і вів далі свою розповідь.

Розмову їхню урвав галас декількох чоловік біля воріт і прихід Мореля, який прийшов повідомити капітана, що приїхали вір-темберзькі гусари і хочуть ставити коней на тому ж подвір'ї, на якому стоять капітанові коні. Утруднення поставало головним чином від того, що гусари не розуміли, що їм говорять.

Капітан звелів покликати до себе старшого унтер-офіцера і суворим голосом спитав його, до якого полку він належить, хто їхній начальник і на якій підставі він дозволяє собі займати квартиру, яку вже зайнято. На перші два питання німець, погано розуміючи по-французькому, назвав свій полк і свого начальника; а на останнє запитання він, не зрозумівши його, вставляючи калічені французькі слова в німецьку мову, відповів, що він квартир-гер полку і що йому наказано від начальника займати всі будинки підряд. П'єр, знаючи німецьку мову, переклав капітанові те, що говорив німець, і капітанову відповідь переказав по-німецьки вір-темберзькому гусарові. Зрозумівши те, що йому казали, німець здався і вивів своїх людей. Капітан вийшов на ганок, голосно даючи якісь накази.

Коли він повернувся назад до кімнати, П'єр сидів на тому ж місці, де він сидів раніш, опустивши голову на руки. Обличчя його виявляло страждання. Він справді страждав у цю хвилину.

1 — Імператор... Що імператор?..

2 — Імператор? Це великодушність, милосердя, справедливість, порядок, геній — ось що таке імператор! Це я, Рамбаль, кажу вам. Таким, яким ви мене бачите, я був його ворогом вісім років тому. Мій батько був граф і емігрант. Але він переміг мене, цей чоловік. Він заволодів мною. Я не міг встояти перед видовищем величі і слави, яким він вкривав Францію. Коли я зрозумів, чого він хоче, коли я побачив, що він готує для нас ложе лаврів, я сказав собі: оце государ, і я віддався йому. Он як! Так, дорогий мій, це найвеличніша людина минулих і прийдешніх віків.

— Що, він у Москві?

3 — Ні, він зробить свій. в'їзд завтра,

Коли капітан вийшов і П'єр залишився сам, він раптом опам'ятався і усвідомив те становище, в якому перебував. Не те, що Москву було взято, і не те, що ці щасливі переможці порядкували в ній і покровительствували йому,— хоч як боляче почував це П'єр, не те мучило його в цю хвилину. Його мучила свідомість своєї слабкості. Кілька склянок випитого вина, розмова з цією добрячою людиною розвіяли зосереджено-похмурий настрій, у якому жив П'єр ці останні дні і якого було конче треба для здійснення його наміру. Пістолет, і кинджал, і каптан були готові, Наполеон в'їжджав завтра. П'єр так само вважав за корисне і гідне вбити лиходія; але він почував, що тепер він не зробить цього. Чому? — він не знав, але передчував наче, що він не здійснить свого наміру. Він боровся проти свідомості своєї слабкості, але невиразно почував, що йому не подолати її, що попередній понурий лад думок про помсту, убивство і самопожертву розлетівся, як порох, від зіткнення з першою людиною. Капітан, трошки накульгуючи і насвистуючи щось, увійшов до кімнати.

Французова балаканина, яка перше забавляла П'єра, тепер здалася йому огидною. І насвистувана пісенька, і хода, і жест, і покручування вусів — усе здавалось тепер П'єру образливим.

"Я зараз піду, я ні слова більше не розмовлятиму з ним",— думав П'єр. Він думав це, а тимчасом сидів усе на тому ж місці. Якесь дивне почуття кволості прикувало його до цього місця: він хотів і не міг встати й піти.

Капітан, навпаки, здавався дуже веселим. Він пройшовся двічі по кімнаті. Очі його блищали і вуса злегка посіпувались, наче він усміхався сам до себе з якоїсь кумедної витівки.

— Charmant,— сказав він раптом,— le colonel de ces Wurtem-bourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mai" Allemand 1.

Він сів навпроти П'єра.

— A propos, vous savez donó l'allemand, vous?2 П'єр подивився на нього мовчки.

— Comment dites vous asile en allemand?3

— Asile? — повторив П'єр.— Asile en allemand — Unterkunft4.

— Comment dites-vous?5—недовірливо і швидко перепитав капітан.

— Unterkunft,— повторив П'єр.

. — Onterkoff, — сказав капітан і кілька секунд, СхМІючись очима, дивився на

П'єра.— Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?6—закінчив він.

1 — Чудесно, полковник цих віртембергців! Він німець; але гарний хлопець, незважаючи на те. Але німець.

2 — До речі, виходить, ви знаєте по-німецькому?

3 — Як по-німецькому притулок?

4 — Притулок? Притулок — по-німецькому — Unterkunft.

5 — Як ви кажете?

6 — Які дурні ці німці. Правда ж, мосьє П'єр?

— Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille. Mo-rel!1—весело крикнув капітан.

Морель подав свічки і пляшку вина. Капітан подивився на П'єра при світлі, і його, видно, здивувало схвильоване обличчя його співрозмовника. Рамбаль зі щирим сумом і співчуттям на обличчі підійшов до П'єра і нагнувся над ним.

— Eh bien, nous sommes tristes2,— сказав він, торкаючи П'єра в руку.—Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez vous quelque chose contre moi,— перепитував він.— Peut-être rapport à la situation?3

П'єр нічого не відповів, але лагідно дивився в очі французові. Цей вияв співчуття був приємний йому.

— Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis4,— сказав він, вдаряючи себе у груди.

— Merci,— сказав П'єр. Капітан пильно подивився на П'єра, так само, як він дивився, коли почув, як по-німецькому називається притулок, і його обличчя раптом засяяло.

— Ah! dans ce cas je bois à notre amitié!3—весело вигукнув він, наливаючи дві склянки вина. П'єр узяв налиту склянку і випив її. Рамбаль випив свою, ще раз потиснув руку П'єру і в задумливо-меланхолійній позі сперся ліктями на стіл.

— Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune,— почав він.— Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher6,— говорив він далі смутним і розміреним голосом людини, яка збирається розповідати довгу історію,— que notre nom est l'un des plus anciens de la France7. ч

І з легкою і наївною одвертістю француза капітан розповів П'єру історію своїх предків, своє дитинство, отрочтво і змужнілість, і усі свої родинні, майнові і сімейні відносини. "Ma pauvre mère" 8 відігравала, звичайно, важливу роль у цьому оповіданні.

1 — Ну, —ще пляшечку цього московського борДо, правда ж? Морель зігріє нам ще пляшечку. Морель!

2 Що ж це, ми сумні?

3 — Може, я засмутив вас? Ні, справді, чи не маєте ви чого-небудь проти мене? Може, щодо становища?

4 — Слово честі, не кажучи вже про те, чим я вам завдячую, я почуваю до вас

дружбу. Чи не можу я зробити для вас що-небудь? Розраховуйте на мене. Це на життя і на смерть. Я кажу вам це, кладучи руку * на серце.

5 — А! в такому разі п'ю за нашу дружбу!

6 — Так, мій друже, це колесо фортуни. Хто сказав би мені, що я буду солдатом і капітаном драгунів на службі в Бонапарта, як ми його бувало називали. Проте, ось же я в Москві з ним. Треба вам сказати, мій дорогий,

7 що ім'я наше одно з найстародавніших у Франції.

8 "Моя бідолашна мати".

— Mais tout ça se n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre?—сказав він, пожвавлюючись.— Encore un verre¹.

П'єр знову випив і налив собі третю. ^

— Oh! les femmes, les femmes!²— і капітан, дивлячись на П'єра очима, що стали масними, почав говорити про любов і про свої любовні пригоди. Їх було дуже багато, і цьому легко було повірити, дивлячись на самовдоволене, гарне офіцерове обличчя і на захоплену жвавість, з якою він говорив про жінок. Незважаючи на те, що всі любовні історії Рамбаля мали той характер паскудства, в якому французи вбачають виключну чарівність і поезію любові, капітан розповідав свої історії з таким щирим переконанням, що лише він відчув і спізнав усі чари кохання, і так принадно, описував жінок, що П'єр з цікавістю слухав його.

Очевидно було, що l'amour³, яку так любив француз, була ні та нижча, проста любов, що її П'єр почував колись до своєї дружини, ні та романтична любов, яку він почував до Наташі і яку сам розпалював (до обох видів цієї любові Рамбаль ставився з однаковим презирством—одна була l'amour des charretiers, друга l'amour des nigauds)⁴; l'amour, якій поклонявся француз, полягала переважно в неприродності взаємин з жінкою і в комбінації потворностей, що головним чином надавали чарівності почуттю.

Так капітан розповів зворушливу історію свого кохання до однієї чарівливої тридцятип'ятилітньої маркізи і одночасно до чудової невинної сімнадцятилітньої дитини, дочки чарівливої маркізи. Боротьба великодушності між матір'ю і дочкою, яка закінчилася тим, що мати, жертвуючи собою, запропонувала свою дочку за дружину своєму коханцеві, ще й тепер, хоч давно вже стала тільки спогадом, хвилювала капітана. Потім він розповів один епізод, у якому чоловік грав роль коханця, а він (коханець) роль чоловіка, та кілька комічних епізодів з souvenirs d'Allemagne, de asile означає Unterkunft, de les maris mangent de la choux croûte і de les jeunes filles sont trop blondes⁵.

Нарешті, останній епізод у Польщі, ще свіжий у пам'яті капітана, який він розповідав, швидко жестикулюючи і зашарівшись, полягав у тому, що він врятував життя одному полякові (взагалі в капітанових оповіданнях епізод врятування життя зустрічався раз у раз) і поляк цей ввірив йому свою чарівливу дружину (Parisienne de coeur)⁶, тимчасом як сам став на французьку службу. Капітан був щасливий, чарівлива полька хотіла втекти з ним;

" — Але все це є лише вступ у життя, а суть його — це любов. Любов! Хіба не

правда, мосьє ГГер? Ще скляночку.

2 — О, жінки, жінки!

3 любов,

4 любов візників, друга — любов дурнів;

6 спогадів про Німеччину, де чоловіки їдять капустяний суп і де молоді дівчата занадто біляві. 6 парижанку серцем,

але капітан з великодушності повернув чоловікові дружину, сказавши йому: "Je vous ai sauvé la vie et je sauve votre honneur!"¹ Повторивши ці слова, капітан протер очі і струснувся, ніби відганяючи від себе млість, що охопила його від цього зворушливого спогаду.

Слухаючи капітанові оповідання, як це часто буває пізно ввечері і під впливом вина, П'єр стежив за всім тим, що говорив капітан, розумів усе і разом з тим стежив за плетеницею особистих спогадів, що раптом чомусь постали в його уяві. Коли він слухав ці оповідання любові, його власна любов до Наташі раптом несподівано згадалась йому, і, перебираючи в своїй уяві картини цієї любові, він у думці порівнював їх з оповіданнями Рамбаля. Стежачи за оповіданням про боротьбу обов'язку з любов'ю, П'єр бачив перед собою всі щонайменші подробиці своєї останньої зустрічі з об'єктом своєї любові біля Сухаревої вежі. Тоді ця зустріч не справила на нього враження; він навіть ні разу не згадав про неї. Але тепер йому здавалося, що зустріч ця мала щось дуже значуще і поетичне.

"Петре Кириловичу, йдіть сюди, я впізнала", — чув він тепер її слова, бачив перед собою її очі, усмішку, дорожній чепчик, пасмо волосся з-під чепчика... і щось миле, зворушливе поставало перед ним в усьому цьому.

Закінчивши своє оповідання про чарівливу польку, капітан звернувся до П'єра з запитанням, чи спізнавав він таке почуття самопожертви для любові і заздрості до законного чоловіка.

Викликаний цим запитанням, П'єр підвів голову і відчув потребу висловити думки, що цікавили його; — він став пояснювати, як він — трохи інакше — розуміє любов до жінки. Він сказав, що він за ціле життя любив і любить одну жінку і що ця жінка ніколи не може належати йому.

— Tiens!² — сказав капітан.

Потім П'єр пояснив, що він любив цю жінку з ранньої юності, але не смів думати про неї, бо вона була занадто молода, а він був незаконний син без імені. А потім, коли він дістав ім'я та багатство, він не смів думати про неї, бо занадто любив її, занадто високо ставив її над усім світом і тому, тим більш, над самим собою. Дійшовши до цього місця свого оповідання, П'єр звернувся до капітана з запитанням, чи він це розуміє.

Капітан зробив жест, виявляючи ним, що якби навіть він не розумів, усе ж просить розповідати далі.

— L'amour platonique, les nuages...³ — пробурмотів він. Чи випите вино, чи потреба в одвертості, чи думка, що ця людина не знає і не визнає нікого з дійових осіб його історії, чи все разом розв'язало язика П'єру. І він, шамкаючи і масними очима дівля

1 "Я врятував ваше життя і рятую вашу честь!"

2 — Ач!

3 — Платонічна любов, хмаринки...

чись кудись вдалину, розповів всю свою історію: і своє одруження, і історію Наташиної любові до його найкращого друга, і її зраду, і всі свої нескладні стосунки з нею. У відповідь на запитання Рамбаля він розповів і те, що приховував спочатку,— своє становище в світі і навіть відкрив йому своє ім'я.

Найбільш у П'єровому оповіданні вразило капітана те, що П'єр був дуже багатий, що він мав два палаці в Москві і що він кинув усе і не виїхав з Москви, а залишився в місті, приховуючи своє ім'я і звання.

Уже пізно вночі вони разом вийшли на вулицю. Ніч була тепла і видна. Ліворуч від будинку ясна заграва першої в Москві, на Петровці, пожежі. Праворуч високо стояв молодий серп місяця і на протилежному від місяця боці висіла та ясна комета, що зв'язувалася в П'єровій душі з його любов'ю. Біля воріт стряли Гарасим, куховарка та два французи. Вони сміялися і розмовляли двома мовами, не розуміючи одні одних. Вони дивилися на заграву, що виднілася в місті.

Нічого страшного не було в невеликій далекій пожежі у величезному місті.

Дивлячись на високе зоряне небо, на місяць, на комету та на заграву, П'єр почув радісне зворушення. "Ну, от як гарно, чого ще треба?" — подумав він. І раптом, коли він згадав свій намір, голова в нього запаморочилася, йому стало недобре, так що він сперся на паркан, щоб не впасти.

Не попрощавшись зі своїм новим другом, П'єр нетвердими кроками відійшов від воріт і, повернувшись до своєї кімнати, ліг на диван і зараз же заснув.

XXX

На заграву першої пожежі, що зайнялася 2 вересня, з різних шляхів і з різними почуттями дивилися, тікаючи і виїжджаючи, мешканці та відступаючі війська.

Поїзд Ростових цієї ночі стояв у Митищах, за двадцять верст від Москви. 1 вересня вони виїхали так пізно, на шляху так багато було повозок і військ, стільки речей було забуто, і за ними посилали двораків, що цієї ночі було вирішено ночувати за п'ять верст від Москви. Другого ранку прокинулись пізно, і знову було стільки зупинок, що доїхали тільки до Великих Митищ. О десятій годині пани Ростови й поранені, які їхали з ними, всі розмістилися по подвір'ях і в хатах великого села. Слуги, кучери Ростових і денщики поранених, упоравшись коло панів, повечеряли, дали корму коням⁴ і вийшли на ґанок

У сусідній хаті лежав поранений ад'ютант Раєвського, з розбитою кистю руки, і страшенний біль, який він чув, примушував його жалісно, не перестаючи, стогнати, і стогін цей страшно лунав у осінній темряві ночі. Першої ночі ад'ютант цей ночував у тій самій оселі, де стояли Ростови. Графиня казала, що вона не могла склепити очей від цього стогону,^і в Митищах перейшли до гіршої хати тільки для того, щоб бути далі від цього пораненого.

Один з двораків у темряві ночі, з-за високого кузова карети, що стояла біля під'їзду,

помітив Другу невелику заграву пожежі. Одну заграву давно вже видно було, і всі знали, що це горять Малі Митищі, які підпалили мамоновські козаки.

— А це ж, братці, друга пожежа,— сказав денщик. Усі звернули увагу на заграву.

— Таж казали, Малі Митищі мамоновські козаки запалили.

— Вони! Ні, це не Митищі, це далі.

— Глянь-но, наче в Москві.

Двоє з двораків зійшли з ганку, зайшли за карету і сіли на підніжок.

— Це лівіше! Як же, Митищі онде, а це зовсім з іншого боку. Кілька двораків приєднались до перших.

— Ач, палахкотить,—сказав один,— це, панове, в Москві пожежа: або в Сущевській, або в Rogozkij.

Ніхто не відповів на це зауваження. І досить довго всі ці люди мовчки дивилися, як розгоряється далеке полум'я нової пожежі.

Старик, графів камердинер (як його/ називали), Данило Терентійович підійшов до юрми і гукнув на Мишку.

— Ти чого не бачив, шалапуте... Граф покличе, а нікого нема; іди одяг збери.

— Та я тільки по воду біг,— сказав Мишка.

— А як ви думаєте, Даниле Терентійовичу, це ж наче у Москві заграва? — сказав один з лакеїв.

Данило Терентійович нічого не відповів, і довго знову всі мовчали. Заграва розходилась і коливалася далі й далі.

— Нехай бог милує!.. Вітер та суш...— знову сказав голос.

— Глянь-но, як пішло. О господи! аж галки видно. Господи, помилуй нас грішних!

— Погасять, надісь.

— Кому гасити? — почувся голос Данила Терентійовича, який мовчав досі. Голос його був спокійний і повільний.— Москва І є, братці,— сказав він,— вона, матінка білока...— голос його урвався, і він раптом по-старечому схлипнув. І наче тільки цього й чекали всі, щоб зрозуміти те значення, яке мала для них ця заграва. Почулися зітхання, слова молитви і схлипування старого графового камердинера.

XXXI

Камердинер, повернувшись, повідомив графа, що горить Москва. Граф надів халата і вийшов подивитися. З ним вийшла І Соня, яка ще не роздягалася, і madame Schoss. Наташа і графиня самі залишалися в кімнаті. (Петі не було більш з родиною; він пішов уперед зі своїм полком, що йшов до Троїш'.)

Графиня заплакала, почувши звістку про пожежу Москви. Наташа, бліда, з застиглим поглядом, сидячи під образами на лаві (на тому самому місці, на якому вона сіла, приїхавши), зовсім не звернула уваги на батькові Л слова. Вона прислухалася до чутного через три будинки безугавного стогону ад'ютанта.

— Ой, який жах!—сказала, повернувшись знадвору, промерзла і злякана Соня.— Я гадаю, вся Москва згорить, страшна ваграва! Наташо, подивись тепер, звідси з віконця видно,— сказала вона до сестри, очевидно, бажаючи чим-небудь розважити її. Але

Наташа подивилась на неї, мовби не розуміючи того, що до неї казали, і знову втупила очі в риг печі. Наташа перебувала в цьому стані остовпіння з нинішнього ранку, з того самого часу, як Соня, на подив і досаду графині, не знати для чого, вирішила сказати Наташі про поранення князя Андрія і про його присутність у їхньому поїзді. Графиня розсердилась на Соню так, як вона рідко сердилася. Соня плакала і просила пробачення і тепер, ніби намагаючись загладити свою вину, безперестанно упала коло сестри.— Подивись, Наташо, як страшно горить,— сказала Соня.

— Що горить? — спитала Наташа.— Ага, Москва.

І ніби для того, щоб не образити Соні відмовою і відкараска-тись від неї, вона подалася головою до вікна, подивилась так, що, очевидно, не могла нічого бачити, і знову прибрала свою попередню позу.

— Та ти не бачила?

— Ні, далєбі, я бачила,— голосом благаючи дати їй спокій, сказала Наташа.

І графині і Соні зрозуміло було, що Москва, пожежа Москви чи хоч би там що, звичайно, не могло мати значення для Наташі.

Граф знову пішов за перегородку і ліг. Графиня підійшла до Наташі, доторкнулася тильним боком долоні до її голови, як це вона робила, коли дочка її бувала хворою, потім доторкнулась до її лоба губами, ніби для того, щоб узнати, чи є жар, і поцілувала її.

— Ти змерзла? Ти вся тремтиш? Ти б лягала,— сказала вона.

— Лягати? Ага, добре, я ляжу. Я зараз ляжу,— сказала Наташа.

Відтоді, як Наташі нинішнього ранку сказали, що князь Андрій тяжко поранений і їде з ними, вона тільки в першу хвилину багато розпитувала про те, куди, як, чи небезпечно його поранено і чи можна їй бачити його. Але після того, як їй сказали, що бачити його їй не можна, що його поранено тяжко, але життю його це не загрожує, вона, очевидно, не повіривши тому, що їй говорили, але переконавшись, що хоч скільки б вона говорила, їй відповідатимуть те саме, перестала питати й говорити. Всю дорогу Наташа сиділа нерухомо, з великими очима, які так знала і виразу яких так боялася графля, в кутку карети і так само сиділа тепер на лаві, де сіла. Щось вона задумувала, щось вона вирішувала чи вже вирішила у своїй голові тепер — це знала графиня, але що це таке було, вона не знала, і саме це страшило й мучило її.

— Наташо, роздягнись, голубонько, лягай на мою постіль. (Лише графині було послано постіль на ліжку: т-те БСЬОББ і обидві панночки мали спати долі на сїні.)

— Ні, мамо, я ляжу тут, долі,— сердито сказала Наташа, підійшла до вікна і відчинила його. Стогін ад'ютанта з відчиненого вікна стало чутно ясніше. Вона виставила голову у вологе повітря ночі, і графиня бачила, як тонка шия її здригалася від ридання й билася об раму. Наташа знала, що стогнав не князь Андрій. Вона знала, що князь Андрій лежав під тією ж покрівлею, де були вони, в другій хаті через сїни; але цей страшний безугавний стогін викликав у неї ридання. Графиня переглянулася з Сонею.

— Лягай, голубонько, лягай, друже мій,— сказала графиня, злегка доторкуючись

рукою до Наташиного плеча.—Ну, лягай же.

— Ага, правда... Я зараз, зараз ляжу,— сказала Наташа, квапливо роздягаючись і обриваючи торочки спідниць. Скинувши плаття й одягнувши кофту, вона сіла, підігнувши ноги, на приготовлену на підлозі постіль і, перекинувши через плече наперед свою недовгу тонку косу, стала переплітати її. Тонкі довгі звичні пальці швидко, спритно розбирали, плели, зав'язували косу. Наташина голова звичним жестом поверталася то в один, то в другий бік, а очі, гарячково розширені, нерухомо дивились перед собою. Закінчивши з нічним убранням, Наташа тихо опустилася скраю від дверей на простирало, постелене на сіно.

— Наташо, ти посередині ляж,— сказала Соня.

— Я тут,— промовила Наташа.— Та лягайте ж,— додала вона з досадою. І вона уткнулася обличчям у подушку.

Графиня, т-те8с1і058 і Соня швидко пороздягалися й полягали. Лише лампадка світилася в кімнаті. Але надворі було видно від пожежі Малих Митищ за дві версти, і гудів нічний галас людей по той бік вулиці навскоси у шинку, який розбили мамоновські козаки, і все чутно було безугавний стогін ад'ютанта.

Довго прислухалася Наташа до внутрішніх і зовнішніх звуків, що долітали до неї, і не ворушилась. Вона чула спочатку молитву і зітхання матері, скрипіння її ліжка, знайоме зі свистом хропіння т-те ЗСЬОББ, тихе дихання Соні. Потім графиня покликала Наташу. Наташа не відповіла їй.

— Здається, спить, мамо,— тихо відповіла Соня. Графиня, помовчавши трохи, кликнула ще раз, але вже ніхто не озвався.

Скоро по цьому Наташа почула рівне дихання матері. Наташа не ворушилась, незважаючи на те, що її маленька боса нога, вистромившись з-під ковдри, мерзла на голій підлозі.

Ніби святкуючи перемогу над усіма, в щілині зацвірівчав цвіркун. Проспівав півень далеко, озвався близький. У шинку затих галас, тільки чутно було той самий стогін ад'ютанта. Наташа трошки підвелася.

— Соню, ти спиш? Мамо? — прошептала вона. Ніхто не відповів. Наташа повільно і обережно встала, перехрестилась і ступила обережно вузькою і гнучкою босою ступнею на брудну холодну підлогу. Скрипнули мостини. Вона, швидко перебираючи ногами, перебігла, як котеня, кілька кроків і взялась за холодну клямку дверей.

Їй здавалося, щось важке, рівномірно' вдаряючи, стукає в усі стіни хати; це билось, завмираючи від страху, розриваючись від жаху і любові, її серце.

Вона відчинила двері, переступила через поріг і стала на сиру, холодну землю сіней. Холод, охопивши її, освіжив. Долі хтось спав; вона ощупала його босою ногою, переступила через нього і відчинила двері до хати, де лежав князь Андрій. У цій хаті було темно. В кутку перед Наташею, біля ліжка, на якому лежало щось, на ослоні стояла нагоріла великим грибом лойова свічка.

Наташа ще зранку, коли їй сказали про поранення і присутність князя Андрія, вирішила, що вона повинна бачити його. Вона не знала, для чого це треба, але вона

знала, що побачення буде тяжке, і тим більш вона була певна, що воно конче потрібне.

Цілий день вона жила тільки надією, що вночі вона побачить його. Але тепер, коли настала ця хвилина, її охопив жах перед тим, що вона побачить. Як його покалічено? Що залишилось від нього? Чи такий він, як цей безугавний стогін аїд'ютанта? Так, він весь такий. Він був у її уяві втіленням цього страшного стогону. Коли вона побачила невиразну масу в кутку і прийняла його підняті під ковдрою коліна за його плечі, вона уявила собі якесь страхітливе тіло і злякано зупинилася. Але непереборна сила тягла її вперед. Вона обережно ступила один крок, другий і опинилася на середині невеликої заставленої хати. В хаті під образами лежала на лавах друга людина (це був Тимохін) і на підлозі лежали ще двоє якихось людей (це були лікар і камердинер).

Камердинер підвівся і прошептав щось. Тимохін, страждаючи від болю в пораненій нозі, не спав і пильно спостерігав чудну появу дівчини в білій сорочці, у кофті і в нічному чепчику. Сонні і злякані слова камердинера "чого вам, навіщо?" тільки змусили Наташу швидше підійти до того, що лежало в кутку. Хоч як страшно несхоже на людину було це тіло, вона повинна була його бачити. Вона поминула камердинера; нагорілий гриб свічки упав, і вона ясно побачила лежачого з покладеними поверх ковдри руками князя Андрія, такого, яким вона його завжди бачила.

Він був такий самий, як завжди; але запалений колір його обличчя, блискучі очі, захоплено спрямовані на неї, а особливо ніжна дитяча шия, що виступала з викладеного коміра сорочки.

надавали йому особливого, невинного, хлоп'яцького вигляду, якогб, проте, вона ніколи не бачила в князеві Андрії. Вона підійшла де нього і бистрим, гнучким молодим порухом стала навколішки. Він усміхнувся і простягнув їй руку.

XXXII

Для князя Андрія минуло сім днів з того часу, як він прийшов до пам'яті на перев'язочному пункті Бородінського поля. Майже весь цей час він був непритомний. Гарячковий стан і запалення кишок, які було пошкоджено, на думку лікаря, що їхав з пораненими, мали привести його до кінця. Але на сьомий день він залюбки з'їв шматок хліба з чаєм, і лікар помітив, що загальний жар зменшився. Князь Андрій вранці прийшов до пам'яті. Першої ночі після виїзду з Москви було досить тепло, і князя Андрія залишили на ніч у колясці; але в Митищах поранений сам зажадав, щоб його винесли і щоб йому дали чаю. Біль, якого завдало йому перенесення до хати, змусив князя Андрія голосно стогнати і знову знепритомніти. Коли його поклали на похідне ліжко, він довго лежав нерухомо з заплющеними очима. Потім він розплющив їх і тихо прошепотів: "А як чай?" Ця пам'ятливість на дрібниці життя здивувала лікаря. Він пощупав пульс і, на подив свій і на своє незадоволення, помітив, що пульс бив краще. На незадоволення своє це помітив лікар тому, що він з досвіду свого був певний, що жити князь Андрій не може і що коли він не помре тепер, то тільки з більшими стражданнями помре трохи згодом. З князем Андрієм везли майора його полку Тимохіна з червоним носиком, пораненого в ногу у тому ж Бородінському бою; майор приєднався до них у Москві. При них їхав лікар, князів камердинер, його ж кучер і два

денщики.

Князеві Андрію дали чаю. Він жадібно пив, гарячковими очима дивлячись перед собою на двері, ніби намагаючись щось зрозуміти і пригадати.

— Не хочу більше. Тимохін тут? — спитав він. Тимохін підповз до нього по лаві.

— Я тут, ваше сіятельство.

— Як рана?

— Моя тобто? Нічого. От ви ось?

Князь Андрій знову задумався, наче пригадуючи щось.

— Чи не можна дістати книжку? — спитав він.

— Яку книжку?

— Євангеліє! У мене нема.

Лікар обіцяв дістати і став розпитувати князя про те, що він відчуває. Князь Андрій неохоче, але до ладу відповідав на всі лікареві запитання і потім сказав, що йому треба було б підкласти валика, а то незручно і дуже боляче. Лікар і камердинер підняли шинель, якою він був накритий, і, скривившись від важкого запаху гнилого м'яса, що йшов від рани, стали розглядати це страшне місце. Лікар залишився чимсь дуже незадоволений, щось інакше переробив, повернув пораненого так, що той знову застогнав і від болю під час повертання знову втратив свідомість і став марити. Він усе говорив про те, щоб йому швидше дістали цю книгу і щоб підклали її туди.

— І хіба це важко вам!—казав він.— У мене її нема—дістаньте, будь ласка, підкладіть на хвилиночку,— говорив він жалісним голосом.

Лікар вийшов до сіней, щоб помити руки.

— Ох, безсовісні, далебі,— казав лікар до камердинера, який лив йому на руки воду.— Тільки на хвилину недоглянув. Це ж такий біль, що я дивуюся, як він терпить.

— Ми, здається, підклали, господи боже мій,— сказав камердинер.

Вперше князь Андрій зрозумів, де він був і що з ним було, і згадав, що його було поранено і як, у ту хвилину, коли коляска зупинилась у Митищах, він попросився до хати. Сплутавшись знову від болю, він вдруге опам'ятався в хаті, коли пив чай, і тут знову, повторивши у своєму спогаді все, що з ним було, він найвиразніше уявив собі ту хвилину на перев'язочному пункті, коли, під час споглядання страждань нелюбої людини, в нього виникли ці нові думки, що обіцяли йому щастя. І думки ці, хоч і неясно і не-визначено, тепер знову запанували в його душі. Він здавав, що в нього було тепер нове щастя і що це щастя мало щось таке спільне з євангелієм. Саме тому він і попросив євангеліє. Але те, що потривожили його рану, і нове перевертання знову змішало його думки, і він втретє пробудився до життя в повній тиші ночі. Усі спали навколо нього. Цвіркун цвірчав у хаті через сіни, на вулиці хтось кричав і співав, таргани шелестіли по столу, по образах і по стінах, товста муха билася в нього по узголів'ю та біля лійової свічки, що стояла коло нього і нагоріла великим грибом.

Душа його була не в нормальному стані. Здорова людина звичайно мислить, відчуває і згадує одночасно про незчисленну кількість речей, але має волю і силу, обравши один ряд думок чи явищ, на цьому ряді явищ зупинити всю свою увагу.

Здорова людина в хвилину найглибшого роздуму відривається, щоб сказати чимне слово людині, що ввійшла, і знову повертається до своїх думок. А душа князя Андрія була не в нормальному стані з цього погляду. Всі сили його душі були більш діяльні, більш ясні, ніж будь-коли, але вони діяли поза його волею. Найрізноманітніші думки та уявлення одночасно владали ним. Іноді думка його раптом починала працювати, і так сильно, ясно і глибоко, як ніколи вона не була спроможна діяти у здоровому стані; але раптом, посеред своєї роботи, вона уривалася, замінювалася яким-небудь несподіваним уявленням, і не було сили повернутись до неї.

"Так, мені відкрилося нове щастя, невід'ємне від людини,— думав він, лежачи в напівтемній тихій хаті і дивлячись вперед гарячково-розширеними, застиглими очима.— Щастя, яке перебуває поза матеріальними силами, поза матеріальними зовнішніми впливами на людину, щастя однієї душі, щастя любові! Зрозуміти його може кожна людина, але усвідомити і приписати його міг лише бог. Але як же бог приписав цей закон? Чому син?.." І раптом хід думок цих урвався, і князь Андрій почув (не знаючи, марить він чи в дійсності чує це), почув якийсь тихий шепіт, що безугавно в такт повторював: "І піті-піті-піті" і потім "і ті-ті" і знову "і піті-піті-піті" і знову "і ті-ті". Разом з цим, під звук цієї шепітливої музики, князь Андрій почував, що над обличчям його, над самою серединою споруджувалась якась химерна ефірна будова з тонких голок чи скалочок. Він почував (хоч це і тяжко йому було), що йому треба старанно держати рівновагу для того, щоб ця будова, піднімаючись, не завалилась; але вона все ж завалювалась і знову повільно споруджувалась під рівномірні звуки шепітливої музики. "Тягнеться! тягнеться! розтягається і все тягнеться",— говорив сам до себе князь Андрій. Прислухаючись до шепоту і відчуваючи, як тягнеться і споруджується з голок ця будова, князь Андрій разом з тим бачив уривками червоне, обведене колом світло свічки і чув шарудіння тарганів і шурхотіння мухи, що билася на подушці і на його обличчі. І щоразу, як муха торкалась його обличчя, вона викликала пекуче відчуття; але разом з тил* його дивувало, що, вдаряючись у саму царину будови, яка споруджувалась на обличчі його, муха не руйнувала її. А, крім того, було ще одно важливе. Це було біле коло дверей, це була статуя сфінкса, яка теж тяжіла над ним.

"А може, це моя сорочка на столі,— думав князь Андрій,— а це доої ноги, а це двері; але чому ж усе тягнеться і висувається і піті-піті-піті і ті-ті— і піті-піті-піті..." — Годі, перестань, будь ласка, облиш,— тяжко просив когось князь Андрій. І раптом знову незвичайно ясно і сильно впливала думка і почуття.

"Так, любов (думав він знову цілком ясно), але не та любов, яка любить за що-небудь, для чого-небудь або чому-небудь, а та, яку я вперше спізнав, коли, помираючи, побачив свого ворога і проте полюбив його, й спізнав це почуття любові, яке є самою суттю душі і для якої не треба об'єкта. Мене й тепер охоплює це блаженне почуття. Любити ближніх, любити ворогів своїх. Усе любити — любити бога в усіх проявах. Любити людину дорогу можна людською любов'ю; але тільки ворога можна любити любов'ю божою. І ось тим-то я спізнав таку радість, коли відчув, що люблю його. Що з ним? Чи живий він... Коли любиш людською любов'ю, можна від любові перейти до

ненависті; а божя любов не може змінитися. Ніщо, ні смерть, ніщо не може зруйнувати її. Вона є суть душі. А як багато людей я ненавидів у своєму житті. І з усіх людей нікого більш не любив я і не ненавидів, як її". І він ясно уявив собі Наташу не так, як уявляв собі її раніш, з однією чарівністю її, радісною для себе; а вперше уявив собі її душу. І він зрозумів її почуття, її страждання, сором, каяття. Він тепер вперше зрозумів усю жорстокість своєї відмови, бачив жорстокість свого розриву з нею. "Якби мені було можливо ще лише один раз побачити її. Один раз, дивлячись у ці очі, сказати..."

І піт. піті-піті і ті-ті, і піті-піті — бум, ударила муха... І увага його раптом перенеслася в інший світ дійсності і марення, в якому щось відбувалось особливе. Так само в цьому світі все споруджувалася, не руйнуючись, будова, так само тяглося щось, так само, з червоним кружалом, горіла свічка, та ж сорочка-сфінкс лежала біля дверей; але, крім усього цього, щось скрипнуло, війнуло свіжим вітром, і новий білий сфінкс, стоячий, з'явився перед дверима. І в голові цього сфінкса було бліде обличчя і блискучі очі тієї самої Наташі, про яку він щойно думав.

"О, яке тяжке це безперестанне марення!" — подумав князь Андрій, намагаючись вигнати це обличчя зі своєї уяви. Але обличчя це стояло перед ним з чіткістю дійсності, і обличчя це наближалось. Князь Андрій хотів повернутися до попереднього світу чистої мислі, та він не міг, і марення втягало його в свою царину. Тихий голос пошепки провадив своє розмірене белькотіння, щось гнітило, тяглося, і дивне обличчя стояло перед ним. Князь Андрій зібрав усю свою силу, щоб опам'ятатися; він поворушився, і раптом у вухах його задзвеніло, в очах помутилось, і він, наче в воду занурився, знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, Наташа, та сама жива Наташа, яку з усіх людей на світі йому найбільш хотілось любити тією новою, чистою, божою любов'ю, що була тепер відкрита йому, стояла перед ним на колінах. Він зрозумів, що це була жива, справжня Наташа, і не здивувався, а тихо зрадів. Наташа, стоячи навколішки, злякано, але прикуто (вона не могла поворушитись) дивилась на нього, стримуючи ридання. Обличчя в неї було бліде й нерухоме. Тільки в нижній частині його тріпотіло щось. '

Князь Андрій полегшено зітхнув, усміхнувся і простягнув руку.

— Ви? — сказав він.— Яке щастя!

Наташа швидким, але обережним порухом присунулась на колінах до нього і, взявши обережно його руку, нагнулась над нею обличчям і стала цілувати її, ледве торкаючись губами.

— Простіть! — сказала вона пошепки, підвівши голову і глянувши на нього.— Простіть мені!

— Я вас люблю^— сказав князь Андрій.

— Простіть...

— Що простити? — спитав князь Андрій.

— Простіть мені те, що я зро... била,— ледве чутним, уривчастим шепотом промовила Наташа і частіше стала, ледве торкаючись губами, цілувати його руку.

— Я люблю тебе дужче, краще, ніж перше,— сказав князь Андрій, піднімаючи

рукою її обличчя так, щоб можна було дивитися в її очі.

Очі ці, налиті щасливими слізьми, боязко, жалісливо і радіснолюбовно дивились на нього. Худе і бліде Наташине обличчя з розпухлими губами було більш ніж негарне, воно було страшне. Але князь Андрій не бачив цього обличчя, він бачив сповнені сльозами очі, що були прекрасні. Ззаду за ними почувся гомін.

Петр-камердинер, уже зовсім прокинувшись, збудив лікаря. Тимохін, не спавши весь час від болю в нозі, давно вже бачив усе, що робилося, і, старанно закриваючи простиралом своє неодягнене тіло, шулився на лаві.

— Що це таке? — сказав лікар, підвівшись зі своєї постелі.— Ідіть, будь ласка, добродійко.

В цей самий час у двері стукала покоївка, яку послала графиня, спохватившись за дочкою.

Як сомнамбула, яку розбудили серед її сну, Наташа вийшла з кімнати і, повернувшись до своєї хати, ридаючи впала на свою постіль.

З цього дня, під час усієї дальшої подорожі Ростових, на всіх відпочинках і нічлігах Наташа не відходила від пораненого Волконського, і лікар мусив признатися, що він не чекав від дівчиці ні такої твердості, ні такого вміння доглядати пораненого.

Хоч якою страшною здавалася для графині думка, що князь Андрій міг (дуже імовірно, як казав лікар) померти під час подорожі на руках у її дочки, проте вона не могла чинити опір Наташі. Хоча внаслідок зближення, що тепер встановилося між пораненим князем Андрієм і Наташею, спадало на думку, що в разі одужання колишні взаємини нареченого і нареченої буде відновлено, ніхто, а тим більш Наташа і князь Андрій, не говорив про це: нерозв'язане питання—життя чи смерть,—що висіло не тільки над Волконським, але й над цілою Росією, заслоняло всі інші передбачення.

XXXIII

З вересня П'єр прокинувся пізно. Голова в нього боліла, одяг, в якому він спав, не роздягнувшись, обтяжував його тіло, і на душі була неясна свідомість чогось ганебного, вчиненого напередодні; цим ганебним була вчорашня розмова з капітаном Рамбалем.

Годинник показував одинадцять, але надворі, здавалось, було особливо похмуро. П'єр підвівся, протер очі і, побачивши пістолет з вирізним ложе, якого Гарасим знову поклав на письмовий стіл, згадав, де він і що його чекає саме нинішнього дня.

"Чи не спізнився я? — подумав П'єр.— Ні, певне, він в'їде в Москву не раніш дванадцятої".— П'єр не дозволяв собі роздумувати про те, що його чекає, а поспішав швидше діяти.

Поправивши на собі одяг, П'єр взяв у руки пістолета і збирався вже йти. Але в цю хвилину в нього вперше виникла думка про те, як по вулиці,— не в руці ж,— нести йому цю зброю. Навіть і під широким каптаном важко було сховати великий пістолет. Ні за поясом, ні під пахвою не можна було нести його непомітним. До того ж пістолет був розряджений, а П'єр не встиг зарядити його. "Однаково, кинджал",— сказав собі П'єр, хоч він не раз, обмірковуючи виконання свого наміру, вирішував сам з собою, що головна помилка студента в 1809 році полягала в тому, що він хотів убити Наполеона

кинджалом. Але, наче П'єрова мета головним чином полягала не в тому, щоб виконати задуману справу, а в тому, щоб показати самому собі, що він не зрікається свого наміру і робить усе для виконання його, П'єр швидко узяв купленого біля Сухаревої вежі разом з пістолетом тупого вищербленого кинджала в зелених піхвах і сховав його під жилет.

Підперезавши каптан і насунувши капелюх, П'єр, намагаючись не зчиняти шуму і уникнути зустрічі з капітаном, пройшов коридором і вийшов на вулицю.

Та пожежа, на яку так байдуже дивився він напередодні увечері, за ніч значно збільшилася. Москва горіла вже з різних кінців. Горіли одночасно Каретний ряд, Замоскворіччя, Гостиний двір, Поварська, барки на Москві-ріці і дров'яний ринок біля Дорогомиловського мосту.

Шлях П'єрів лежав через провулки на Поварську і звідти на Арбат до Ніколи Явленого, біля якого він в уяві своїй давно визначив місце, на якому він повинен був зробити свою справу. Ворота і віконниці більшості домів були замкнені. На вулицях і провулках було пусто. В повітрі пахло гаром і димом. Зрідка зустрічались росіяни з неспокійно-боязкими обличчями і французи з не-міським, табірним виглядом, що йшли серединою вулиці. І ТІ, Й ЦІ здивовано дивились на П'єра. Крім великого зросту і огрядності, крім дивного похмуро-зосередженого і страдницького виразу обличчя і всієї постаті, привертало увагу росіян до П'єра ще й те, що трудно було зрозуміти, до якого стану могла належати ця людина. А французи здивовано проводжали його очима, особливо тому, що П'єр, на протилежність усім іншим росіянам, які злякано і з цікавістю дивилися на французів, зовсім не звертав на них уваги. Біля воріт одного будинку три французи розтлумачували щось росіянам, які їх не розуміли; ці французи зупинили П'єра, питаючи, чи не знає він по-французькому.

П'єр заперечливо похитав головою і пішов далі. В іншому провулку на нього крикнув вартовий, що стояв біля зеленого ящика, і П'єр лише на повторений грізний вигук і звук рушниці, яку вартовий узяв на руку, зрозумів, що він повинен був обійти другим боком вулиці. Він нічого не чув і не бачив навколо себе. Він, як щось страшне й чуже йому, квапливо і з жахом ніс у собі свій намір, боячись — навчений досвідом минулої ночі — щоб як-небудь не розгубити його. Але П'єру не судилося донести свій намір цілим до того-місця, куди він простував. Крім того, якби його ніщо й не затримало в дорозі, намір його не міг бути виконаний уже з тієї причини, що Наполеон понад чотири години тому проїхав з

Дорогомиловського передмістя через Арбат у Кремль і тепер у дуже похмурому настрої сидів у царському кабінеті Кремлівського палацу і давав докладні, ґрунтовні накази про заходи, яких треба було вжити негайно для того, щоб погасити пожежу, запобігти мародерству і заспокоїти населення. Та П'єр не знав цього; він, увесь заповнений тим, що має статися, мучився, як мучаться люди, які вперто взялися за справу неможливу — не через труднощі, а через те, що справа не відповідає їхній природі; його мучив страх того, що він ослабне у вирішальну хвилину і внаслідок того втратить повагу до себе.

Хоч він нічого не бачив і не чув навколо себе, але інстинктом відчував дорогу і не

помилявся у провулках, що вели його на Поварську.

У міру того, як П'єр наближався до Поварської, диму ставало дедалі більше, ставало навіть тепло від вогню пожежі. Зрідка звивалися вгору вогненці язики з-за дахів будинків. Більше людей зустрічалось на вулицях, і люди ці були тривожніші. Але П'єр, хоч і відчував, що щось таке незвичайне коїлося навколо нього, не усвідомлював того, що він підходить до пожежі. Проходячи стежкою, що вела через велику незабудовану галявину, яка прилягала одним боком до Поварської, другим до садів князя Грузинського, П'єр раптом почув біля самого себе розпачливий плач жінки. Він зупинився, наче прокинувшись, і підвів голову.

Осторонь від стежки, на засохлій, укритій порохом траві, були скидані купою хатні речі: перини, самовар, образи і скрині. На землі біля скринь сиділа немолода худа жінка, з довгими виставленими верхніми зубами, одягнена в чорний салоп і чепчик. Жінка ця, хитаючись і примовляючи щось, надсадно плакала. Дві дівчинки, від десяти до дванадцяти років, одягнені у брудні коротенькі платтячка й салопчики, з виразом нерозуміння на блідих, зляканих обличчях, дивились на матір. Менший хлопчик, років семи, в каптані і в чужому великому картузі, плакав на руках у старої няньки. Босонога брудна дівка сиділа на скрині і, розпустивши біляву косу, обсмикувала посмалене волосся, раз у раз нюхаючи його. Чоловік, невисокий, сутулуватий, у віцмундирі, з колесоподібними бакенбардочками і гладенькими височками, що виднілися з-під прямо надітого кашкета, з нерухомим обличчям розсував скрині, поставлені одна на одну, і витягав з-під них якийсь одяг.

Побачивши П'єра, жінка майже кинулась йому до ніг.

— Братіки рідні, християни православні, рятуйте, допоможіть, голубчики!.. хто-небудь допоможіть,— вимовляла вона крізь сльози.— Дівчинку!.. Дочку!.. Дочку мою меншу залишили!.. Згоріла! О о о! для того я тебе коха... О о о!

— Годі-бо, Маріє Миколаївно,— тихим голосом звернувся чоловік до дружини, очевидно, для того лише, щоб виправдатися перед сторонньою людиною.— Мабуть, сестриця винесла, бо де б вона більше могла бути! —додав він.

— Бовван, негідник!—злісно закричала жінка, раптом переставши плакати.— Серця в тебе нема, своєї дитини не жалієш. Інший з вогню дістав би. А це бовван, а не людина, не батько. Ви благородна людина,— скоромовкою, схлипуючи, звернулась жінка до П'єра.— Загорілося поруч,— кинуло до нас. Дівка закричала: горить! Кинулись збирати. В чому були, в тому й вискочили... Ось що захопили... Боже благословення та придану постіль, а то все пропало. Глип за дітьми, Катеньки нема. О о о! О господи!...— і знову вона заголосила.— Дитятко моє любе, згоріло! згоріло!

— Та де ж, де ж вона зосталася?—сказав П'єр. По виразу пожвавілого обличчя його жінка зрозуміла, що ця людина може допомогти їй.

— Батечку! Рідний! — заволала вона, хапаючи його за ноги.— Благодійнику, хоч серце моє заспокой... Онисько, іди, мерзотнице, проведи,— крикнула вона на дівку, сердито розкриваючи рота і цим рухом ще більш показуючи свої довгі зуби.

— Проведи, проведи, я... я... зроблю я,— задиханим голосом швидко сказав П'єр.

Брудна дівка вийшла з-за скрині, прибрала косу і, зітхнувши, пішла тупими босими ногами вперед стежкою. П'єр наче раптом пробудився до життя після важкої непритомності. Він вище підвів голову, очі його засвітилися блиском життя, і він швидкими кроками пішов за дівкою, обігнав її і вийшов на Поварську. Уся вулиця була огорнута хмарою чорного диму. Язики вогню де-не-де вихоплювалися з цієї хмари. Люди великим натовпом тиснулися перед пожежею. Посеред вулиці стояв французький генерал і говорив щось до тих, що оточили його. П'єр у супроводі дівки підійшов був до того місця, де стояв генерал, але французькі солдати зупинили його.

— On ne passe pas¹,— крикнув хтось до нього.

— Сюди, дядечку,— крикнула дівка.— Ми провулком, через Нікуліних пройдемо. ,

П'єр повернувся назад і пішов, зрідка підтюпуючи, щоб встигати за нею. Дівка перебігла вулицю, звернула ліворуч у провулок і, минувши три будинки, завернула праворуч у ворота.

— Ось тут зараз,— сказала дівка і, перебігши через подвір'я, відчинила хвіртку в тесовому паркані й, зупинившись, показала П'єру на невеликий дерев'яний флігель, що горів ясно й гаряче. Один бік його обвалився, другий горів, і полум'я яскраво вибивалося з-під отворів вікон та з-під даху.

Коли П'єр увійшов у хвіртку, його обдало жаром, і він, мимоволі зупинився.

— Котрий, котрий ваш будинок?—спитав він.

— О-о-ох!—заголосила дівка, показуючи на флігель,— Він самий, вона сама наша хватира була. Згоріла ти, наше золото, Ка-тенько, панночко наїїа любя, о-ох! — заголосила Ониська, поба

1 — Тут не проходять,

чивши пожежу і відчувши доконечну потребу виявити і свої почуття.

П'єр піткнувся до флігеля, але жар був такий сильний, що він мимоволі описав півколо круг флігеля і опинився біля великого будинку, який ще горів лише з одного боку з даху і коло якого кишів натовп французів. П'єр спочатку не зрозумів, що робили ці французи, носячи щось; але побачивши перед собою француза, який бив тупим тесаком селянина, видираючи в нього лисячу шубу, П'єр туманно зрозумів, що тут грабують, але йому було ніколи зупинятися на цій думці.

Тріск і гуркіт повалення стін і стель, свист і шипіння полум'я та збуджений галас юрми, видиво пливучо-мінливих, то насуплених, густих і чорних, то летючих угору світлих хмарин диму з блискітками іскор і де суцільного, снопоподібного, червоного, де схожого на луску, золотого полум'я, що перебирається по стінах, відчуття жару і диму і швидкості руху вплинули на П'єра, як звичайно впливають пожежі, збудливо. Вплив цей був особливо сильний тому, що П'єр, споглядаючи цю пожежу, раптом відчув себе звільненим від своїх обтяжливих думок. Він почував себе молодим, веселим, спритним і рішучим. Він оббіг маленький флігель з боку великого будинку і хотів уже бігти в ту частину його, яка ще стояла, коли над самою своєю головою почув крик декількох голосів і зразу по цьому тріск і дзенькіт чогось важкого, що впало біля нього.

П'єр оглянувся й побачив у вікнах будинку французів, які викинули шухляду

комода, наповнену якимись металевими речами. Інші французькі солдати, що стояли внизу, підійшли до шухляди.

— Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là¹,— крикнув один з французів на П'єра.

— Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?²— сказав П'єр.

— Tiens, qu'est ce qu'il chante celui-là? Va te promener³, — залунали голоси, і один з солдатів, очевидно боячись, щоб П'єр не надумав відбирати в них срібло та бронзу, що були в шухляді, погрозово подався на нього.

— Un enfant?—крикнув згори француз.— J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous...

— Où est-il? Où est-il?⁴ —питав П'єр.

— Par ici! Par ici!⁵—гукав на нього француз з вікна, показуючи на сад, що був за будинком.— Attendez, je vais descendre⁶.

1 — Цьому чого ще треба,

2 — Дитини в цьому домі. Ви не бачили дитини?

• — Цей що ще розбалакує. Забирайся до дідька,

4 — Дитина? Я чув, щось пищало в саду. Може, це його дитина. Що ж, треба по-людському. Ми всі люди... — Де вона? Де вона?

• — Сюди і Сюди і

• — Почекайте, я зараз зійду.

І справді, за хвилину француз, чорноокий хлопець з якоюсь плямою на щоці, в самій сорочці, вискочив з вікна нижнього поверху і, плеснувши П'єра по плечу, побіг з ним у сад.— Dépêchez vous, vous autres,— крикнув він своїм товаришам,— commence à faire chaud¹.

Вибігши за будинок на посилану піском доріжку, француз смикнув за руку П'єра і показав йому на круг. Під лавочкою лежала трилітня дівчинка в рожевому платтячку.

— Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux,— сказав француз.— A revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous²,— і француз з плямою на щоці побіг назад до своїх товаришів.

П'єр, задихаючись від радості, підбіг до дівчинки і хотів її взяти на руки. Але, побачивши чужу людину, золотушно-хвороблива, схожа на матір, неприємна на вигляд дівчинка закричала й кинулась тікати. П'єр проте схопив її і підняв на руки; вона заверещала запекло-злобним голосом і своїми маленькими рученятами стала відривати від себе П'єрові руки і сопливим ротом кусати їх. П'єра охопило почуття жаху та огиди, подібне до того, яке проймало його, коли він торкався до якої-небудь маленької тваринки. Але він зробив зусилля над собою, щоб не кинути дитини, й побіг з нею назад до великого будинку. Та пройти назад тією ж дорогою вже не можна було; дівки Ониськи вже не було, і П'єр, з почуттям жалості й відрази пригортаючи до себе якнайніжніше мокру дівчинку, яка стражденно схлипувала, побіг через сад шукати іншого виходу.

XXXIV

Коли П'єр оббіг дворами та провулками і вийшов назад зі своєю ношею до саду

Грузинського, іна розі Поварської, він у першу хвилину не впізнав того місця, з якого він пішов за дитиною: стільки там набралось людей та винесених з будинків речей. Крім російських сімей зі своїм добром, що рятувалися тут від пожежі, тут було й кілька французьких солдатів у різному одязі. П'єр не звернув на них уваги. Він поспішав знайти сім'ю чиновника, щоб віддати дочку матері і йти знову рятувати ще когось. П'єру здавалося, що йому ще багато чогось і якнайшвидше треба зробити. Розігрівшись від жару та біганини, П'єр ще дужче в цю хвилину був перейнятий почуттям молодості, жвавості і рішучості, що охопила його в той час, як він побіг рятувати дитину. Дівчинка затихла тепер і, тримаючись рученятами за П'єрів каптан, сиділа на його руці і, як дике звірення, озиралася навколо

1 — Гей ви, швидше, припікати починає.

2 — Ось ваша дитина. А, дівчинка, тим краще. До побачення, товстуне. Що ж, треба по-людському. Всі люди,

себе. П'єр зрідка поглядав на неї і трошки усміхався, йому здавалося, що він бачить щось зворушливо-невинне в цьому зляканому і хворобливому личку.

На попередньому місці ні чиновника, ні його дружини вже не було. П'єр швидкими кроками ходив між людьми, оглядаючи різні обличчя, що траплялись йому. Мимоволі він помітив грузинську чи вірменську сім'ю, яка складалася з гарного, з обличчям східного типу, дуже старого чоловіка, одягненого в новий критий кожух та нові чоботи, старої такого ж типу і молодої жінки. Дуже молода жінка ця здалася П'єру довершеністю східної краси, з її різкими, дугою окресленими чорними бровами і довгастим, незвичайно ніжно-рум'яним і вродливим обличчям без будь-якого виразу. Серед розкиданих пожитків, у юрмі на площі, вона, в своєму багатому атласному салопі і яскраволіловій хустці, що накривала її голову, нагадувала ніжну тепличну рослину, викинуту на сніг. Вона сиділа на клунках трохи позад старої і нерухомо-великими чорними довгастими, з довгими віями, очима дивилася в землю. Видно, вона знала свою красу й боялася за неї. Обличчя це вразило П'єра, і він, квапливо проходячи вздовж паркана, кілька разів оглянувся на неї. Дійшовши до паркана і все ж не знайшовши тих, кого йому треба було, П'єр зупинився оглядаючись.

П'єрова постать з дитиною на руках тепер була більш визначна, ніж перше, і коло нього зібралася група росіян, чоловіків та жінок.

— Чи загубив кого, добрий чоловіче? Самі ви з благородних, чи що? Чия це дитина? — питали його.

П'єр відповідав, що дитина тієї жінки в чорному салопі, що сиділа з дітьми на цьому місці, і питав, чи не знає хто її і куди вона перейшла.

— Та це ж Анфьорови, як видно,— сказав старий дякон, звертаючись до рябої жінки.— Господи помилуй, господи помилуй,— додав він звичним басом.

— Де Анфьорови? — сказала жінка.— Анфьорови ще зранку виїхали. Це або Марії Миколаївни, або Іванових.

— Він каже — жінка, а Марія Миколаївна — паш,— промовив дворак.

— Та ви знаєте її, зуби довгі, худа,— казав П'єр.

— Це ж і є Марія Миколаївна. Вони пішли в сад, як тут вовки оці наскочили,— сказала жінка, показуючи на французьких солдатів.

— О, господи помилуй,— додав знову диякон.

— Ви підіть туди он, вони там. Вона і є. Все побивалася, плакала,— сказала знову жінка.— Вона і є. Осюди ось.

Але П'єр не слухав жінок. Він уже кілька секунд, не зводячи очей, дивився на те, що робилося за кілька кроків від нього. Він дивився на вірменську сім'ю і на двох французьких солдатів, які підійшли до вірменів. Один з цих солдатів, маленький верткий чоловічок, був у синій шинелі, підперезаній мотузкою. На голові в нього був ковпак, і ноги були босі. Другий, який особливо вразив

П'єра, був довгий, сутулуватий, білявий, худий чоловік з повільними рухами й ідіотичним виразом обличчя. Цей був у фризівому капоті, в синіх штанах і в великих драних ботфортах. Маленький француз, без чобіт, у синій шинелі, підійшовши до вірменів, відразу, сказавши щось, узявся за ноги старика, і старик зараз же квапливо став скидати чоботи. Другий, у капоті, зупинився навпроти красуні-вірменки і мовчки, нерухомо, тримаючи руки в кишенях, дивився на неї.

— Візьми, візьми дитину,— промовив П'єр, віддаючи дівчинку і владно й поспішно звертаючись до жінки.— Ти віддай їм, віддай! — майже крикнув він на жінку, садояючи дівчинку, яка закричала, на землю, і знову оглянувся на французів та на вірменську сім'ю. Старий уже сидів босий. Маленький француз стягнув з нього другого чобота і постукав чобітьми один об один. Старий, схлипуючи, говорив щось, але П'єр тільки мигцем бачив це; вся увага його була звернута на француза в капоті, який у цей час, повільно розхитуючись, підступився до молодої жінки і, вийнявши руки з кишень, взявся руками за її шию.

Красуня-вірменка сиділа нерухомо в тій самій позі, опустивши довгі вії, і наче не бачила й не почувала, що робив з нею солдат.

Поки П'єр пробіг ті кілька кроків, які відділяли його від французів, довгий мародер у капоті вже рвав з шиї вірменки намисто, що було на ній, і молода жінка, хапаючись руками за шию, кричала пронизливим голосом.

— *Laissez cette femme!*¹—лютим голосом прохрипів П'єр, хапаючи довгого, сутулуватого солдата за плечі і відкидаючи його. Солдат упав, підвівся і побіг геть. Але товариш його, кинувши чоботи, вийняв тесака і грізно рушив на П'єра.

— *Voyons, pas de bêtises!*²— крикнув він.

П'єра охопив той захват люті, в якому він нічого не пам'ятав і в якому сила його збільшувалась у десять разів. Він кинувся на босого француза і перше, ніж той встиг вийняти свого тесака, збив його з ніг і молотив по ньому кулаками. З усіх боків залунав схвальний галас натовпу і одночасно з-за рогу з'явився кінний роз'їзд французьких уланів. Улани риссю під'їхали до П'єра та француза і оточили їх. П'єр нічого не пам'ятав з того, що було далі. Він пам'ятав, що він бив когось, його* били і що під кінець він відчув, що руки його зв'язані, що натовп французьких солдатів стоїть навколо нього і обшукує його одяг.

— Il a un poignard, lieutenant³,— були перші слова, що їх зрозумів П'єр.

— Ah, une arme!⁴ — сказав офіцер і звернувся до босого солдата, якого було взято з П'єром.

1 — Не займайте цієї жінки!

2 — Ну, ну! Не дурій!

3 — Поручику, в нього кинджал, * — А, зброя!

— C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre¹,— сказав офіцер. 1 зразу по тому повернувся до П'єра:—Parlez-vous français, vous?²

П'єр оглядався навколо себе налитими кров'ю очима і не відповідав. Певне, обличчя його здавалось дуже страшним, бо офіцер щось пошепки сказав, і ще чотири улани відділились від команди і стали обабіч П'єра.

— Parlez-vous français?² —повторив йому запитання офіцер, тримаючись на віддалі від нього.— Faites venir l'interprète³.— З-за рядів виїхав маленький чоловічок у цивільному російському одязі. П'єр по вбранню і по вимові одразу впізнав у ньому француза з однієї московської крамниці.

— Il n'a pas l'air d'un homme du peuple⁴,— сказав перекладач, оглянувши П'єра.

— Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un des incendiaires,— сказав офіцер.— Demandez lui ce qu'il est?⁵—додав він.

— Ті хто? — спитав перекладач.— Ті повинно відповідать начальство,— сказав він.

— Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi⁶, — раптом по-французьки сказав П'єр.

— Ah! Ah! — промовив офіцер, насупившись.—Marchons!⁷ Біля уланів зібрався натовп. Ближче за всіх до П'єра стояла ряба жінка з дівчинкою; коли об'їзд рушив, вона вийшла вперед.

— Куди ж це ведуть тебе, голубчику ти мій? — сказала вона.— Дівчинку ось, дівчинку куди я діну, коли вона не їхня! — говорила жінка.

— Qu'est-ce qu'elle veut, cette femme?⁸ — спитав офіцер. П'єр був наче п'яний. Стан його радісного піднесення ще більш

посилився, коли він побачив дівчинку, яку врятував.

— Ce qu'elle dit? — промовив він.— Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes,—сказав він. — Adieu!⁹ — і він, сам не знаючи, як вихопилась у нього ця безцінна брехня, рішучим, урочистим кроком пішов між французами.

Роз'їзд французів був один з тих, які було послано за розпорядженням Дюронеля по різних вулицях Москви для припинення мародерства і особливо для виловлення паліїв, які, на загальну, виниклу того дня, думку вищих чинів французької армії, були причиною пожеж. Об'їхавши кілька вулиць, роз'їзд забрав ще чоловік з п'ять підозрілих росіян, одного крамаря, двох семінаристів, селянина і дворака та кількох мародерів. Але з усіх підозрілих людей найбільш підозрілим здавався П'єр. Коли їх усіх привели на нічліг до великого будинку на Зубовському валу, в якому було засновано гауптвахту, то П'єра під суворим наглядом посадили окремо.

1 — Добре, добре, на суді все розкажеш,

2 — По-французькому знаєш?

3 — Покличте перекладача.

4 — Він не схожий на простолюдина,

5 — О, о! він дуже схожий на палія. Спитайте його — "хто він?"

6 — Я не скажу вам, хто я. Я ваш бранець. Ведіть мене,

7 — А! А! Ну, марші

8 — Чого їй треба?

9 — Чого їй треба? Вона несе дочку мою, яку я врятував з вогню. Прощай!

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

В Петербурзі, у вищих колах, з більшим запалом, ніж будь-коли, точилася складна боротьба партій Румянцева, французів, Марії Федорівни, цесаревича та інших, заглушувана, як завжди, трубінням придворних = трутнів. Але спокійне, розкішне, сповнене лише уявних клопотів, відображень дійсності, петербурзьке

життя точилося, як і раніш; і треба було докладати великих зусиль, щоб з-за цього життя усвідомлювати небезпеку і те скрутне становище, в якому перебував російський народ. Ті самі були виходи, бали, той самий французький театр, ті самі інтереси дворів, ті самі інтереси служби й інтриги. Лише в найвищих колах докладали зусиль до того, щоб нагадувати про скрутність дійсного становища. Розповідали пошепки про те, як протилежно одна одній зробили в таких тяжких обставинах обидві імператриці. Імператриця Марія Федорівна, заклопотана добробутом підлеглих їй богаділень та виховавчих закладів, зробила розпорядження про відправку всіх інститутів до Казані, і речі цих закладів уже були спаковані. А імператриця Єлизавета Олексіївна на запитання про те, які їй бажано зробити розпорядження, з властивим їй російським патріотизмом зволила відповісти, що відносно державних установ вона не може робити розпоряджень, бо це стосується государя; а про те, що особисто залежить від неї, вона зволила сказати, що вона останньою виїде з Петербурга.

В Анни Павлівни 26 серпня, в самий день Бородінського бою, був вечір, квіткою якого мало бути читання листа преосвященного, написаного з нагоди послання государеві образа преподобного угодника Сергія. Листа цього вважали за зразок патріотичного духовного красномовства. Прочитати його мав сам князь Василь, який славився своєю майстерністю читання. (Він-таки частенько читав і в імператриці.) Майстерність читання вбачали в тому, щоб голосно, співучо, між диким завиванням і ніжним гомоном переливати слова, зовсім незалежно від їх значення, так що цілком випадково на одно слово припадало завивання, на інші — гомін. Читання це, як і всі вечори в Анни Павлівни, мало політичне значення. На цьому вечорі мали бути кілька важних осіб, яких треба було присоромити за їх поїздки до французького театру і запалити в них патріотичний настрій. Уже зібралось досить багато людей, але Анна Павлівна ще не бачила у вітальні всіх тих, кого треба було, і тому, не відкриваючи ще читання, здіймала загальні розмови.

Новиною того дня в Петербурзі була хвороба графині Безу-хової. Графиня кілька

днів тому несподівано захворіла, пропустила кілька зібрань, прикрасою яких вона була, і чутно було, що вона нікого не приймає і що замість знаменитих петербурзьких лікарів, які звичайно лікували її, вона довірилась якомусь італійському лікареві, що лікував її якимсь новим і незвичайним способом.

Всі дуже добре знали, що хвороба чарівної графині виникла від незручності виходити заміж разом за двох чоловіків і що лікування італійця полягало в усуненні цієї незручності; але в присутності Анни Павлівни не тільки ніхто не смів думати про це, а наче ніхто й не знав цього.

— On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.

— L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!

— On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...¹ Слово angine повторювалося з великою приємністю.

1 — Кажуть, що сердешній графині дуже погано. Лікар сказав, що ц* грудна ангіна.

— Ангіна? О, це страшна хвороба!

— Кажуть, що суперники помирилися завдяки ангіні...'

— Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.

— Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.

— Vous parlez de la pauvre comtesse,— сказала, підходячи, Анна Павлівна.—J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde¹, — сказала Анна Павлівна, усміхаючись зі своєї захопленості.— Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse ²,— додала Анна Павлівна.

Гадаючи, що цими словами Анна Павлівна трошки підіймає завісу таємниці над графининою хворобою, один необережний мо-лодцк дозволив собі висловити здивування з того, що не покликано відомих лікарів, а лікує графиню шарлатан, який може дати небезпечні ліки.

— Vos informations peuvent être meilleures que les miennes³,— раптом уїдливо накинулась Анна Павлівна на недосвідченого молодика.— Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne⁴.—І таким чином знищивши молодика, Анна Павлівна обернулась до Білібіна, який у другому гуртку, підібравши шкіру і, видно, збираючись розпустити її, щоб сказати un mot⁵, говорив про австрійців.

— Je trouve que c'est charmant!⁶,— казав він про дипломатичний папір, з яким відіслані були до Відня австрійські знамена, що їх узяв Вітгенштейн, le héros de Pétropol⁷ (як його називали в Петербурзі).

— Як, як це? — звернулась до нього Анна Павлівна, викликаючи мовчанку, щоб було чути mot, їй уже відоме.

І Білібін повторив такі дійсні слова дипломатичної депеші, яку він склав:

1 — Старий граф дуже зворушливий, кажуть. Він заплакав, як дитя, коли лікар

сказав? що випадок небезпечний.

— О, це була б велика втрата. Така чарівна жінка.

— Ви говорите про бідолашну графиню... Я посилала довідатись про її здоров'я. Мені сказали, що їй трохи краще. О, безперечно, це найчарів-ніша жінка в світі,

2 — Ми належимо до різних таборів, але це не перешкоджає мені поважати її за її заслугами. Вона така нещасна,

3 — Ваші відомості можуть бути вірніші за мої,

4 — Але я з певних джерел знаю, що цей лікар дуже вчений і вмільний чоловік. Це лейб-медик королеви іспанської.

5 дотеп,

6 — Я вважаю, що це чудесної

7 герой Петрополя.

— L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens,—сказав Білібін,— drapeaux amis et égarés qu'il a trouvé hors de la route¹,— закінчив Білібін, розпускаючи шкіру.

— Charmant, charmant²,— сказав князь Василь.

— C'est la route de Varsovie peut-être³,— голосно й несподівано сказав князь Іполит. Усі оглянулись на нього, не розуміючи, що він хотів сказати цим. Князь Іполит теж з веселим подивом озирався круг себе. Він так само, як і інші, не розумів того, що означали ці його слова. Він під час своєї дипломатичної кар'єри не раз помічав, що таким чином сказані слова раптом виявлялись дуже дотепними, і він про всякий випадок сказав ці слова, перші, що спали йому на язик. "Може, вийде дуже гарно,—думав він,—а якщо не вийде, вони там зуміють це влаштувати". Справді, в той час, як запанувала незручна мовчанка, увійшла та недосить патріотична особа, яку чекала для навернення Анна Павлівна, і вона, усміхаючись і погрозивши пальцем Іполитові, запросила князя Василя до столу і, піднісши йому дві свічки й рукописа, попросила його почати. Усе замовкло.

— Найласкавіший государю-імператоре! — суворо виголосив князь Василь і оглянув публіку, наче питаючи, чи не має хто сказати чого-небудь проти цього. Але ніхто нічого не сказав.— "Першопрестольний град Москва, Новий Єрусалим приймає Христа свого",— раптом наголосив він слово свого,—"яко мати в обійми ревних синів своїх, і крізь виникаючу млу прозираючи блискучу славу твоєї держави, співає, сповнена захвату: "Осанна, благословен грядий!" — Князь Василь плаксивим голосом промовив ці останні слова.

Білібін уважно розглядав свої нігті, і багато хто, видно, торопіли, ніби питаючи, чим же вони завинили? Анна Павлівна пошепки повторювала вже вперед, як бабуся молитву причастя: "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф?.." — шепотіла вона.

Князь Василь читав далі:

— "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф од меж Франції обносить на краях Росії смертоносні страхиття; лагідна віра, ця праща російського Давида, розтратить враз голову кровожерної його гордині. Цей образ преподобного Сергія, древнього ревнителя про благо нашої вітчизни, приноситься вашій імператорській величності. Вболіваю, що

кволі мої сили не дають мені змоги мати втіху з милого серцю лицезріння вашого. Теплі посилаю до небес молитви, хай всесильний звеличить рід правих і здійснить во благих бажання вашої величності".

— Quelle force! Quel style!⁴ —стали хвалити читця і автора. Запалені цією промовою, гості Анни Павлівни довго ще говорили

1 — Імператор відсилає австрійські прапори, дружні й заблудні прапори, які він знайшов поза справжнім шляхом,

2 — Чудесно, чудесно,

3 — Це Варшавський шлях, можливо,

4 — Яка сила і Який стиль!

про становище вітчизни і робили різні припущення про результат бою, що цими днями мав бути даний.

— Vous verrez¹,— сказала Анна Павлівна,— що завтра, в день народження государя, ми одержимо звістку. У мене є гарне передчуття.

II

Передчуття Анни Павлівни дійсно справдилося. На другий день під час молебства в палаці з нагоди дня народження государя, князя Волконського було викликано з церкви, і він одержав конверта від князя Кутузова. Це було донесення 'Кутузова, писане в день бою з Татаринової. Кутузов писав, що росіяни не відступили ні на крок, що французи втратили значно більше за нас, що він доносить поспіхом з поля'бою, не встигнувши ще зібрати останніх відомостей. Отже, це була перемога. І відразу ж, не виходячи з храму, було складено творцеві подяку за його поміч і за пере* могу.

Передчуття Анни Павлівни справдилось, і в місті цілий ранок панував радіоносвятковий настрій. Усі визнавали перемогу цілковитою, і деякі йже говорили про полонення самого Наполеона, про скинення його і обрання нової глави для Франції.

Дуже трудно, щоб вдалині від справ і в умовах придворного життя події відбивались в усій їх повноті і силі. Мимоволі події загальні групуються біля якого-небудь окремого випадку. Так тепер головна радість придворних полягала так само в тому, що ми перемогли, як і в тому, що звістка про цю перемогу прийшла саме в день народження государя. Це було як щасний сюрприз. В повідомленні Кутузова сказано було також і про втрати росіян, і серед них названо було Тучкова, Багратіона, Кутайсова. І сумний бік події мимоволі в тутешньому петербурзькому світі теж згрупувався біля однієї події — смерті Кутайсова. Його всі знали, государ любив його, він був молодий і інтересний. Цього дня всі говорили зустрічаючись:

— Як дивно вийшло. Під час самого молебню. А яка втрата Кутайсов! Ах, який жаль!

— Що я вам казав про Кутузова? — говорив тепер князь Василь з гордістю пророка.— Я казав завжди, що лише він спроможний перемогти Наполеона.

Але на другий день не було звістки з армії, і загальний тон розмов став тривожним. Придворні страждали за страждання невідомості, в якій перебував государ.

— Яке становище государя!—говорили придворні і вже не вихваляли, як позавчора,

а тепер осуджували Кутузова, який був причиною государевого неспокою. Князь Василь цього дня вже не

— Ви побачите,

хвалився більш своїм *protégé* Кутузовим, а дотримувався мовчання, коли йшлося про головнокомандуючого. Крім того, на вечір цього дня наче все збіглося для того, щоб ввергнути в тривогу та неспокій петербурзьких мешканців; приєдналася ще одна страшна новина: графиня Елена Безухова нагло померла від тієї страшної хвороби, яку так приємно було вимовляти. Офіційно у великих товариствах усі говорили, що графиня Безухова померла від страшного припадку *angine pectorale*¹, але в інтимних гуртках розповідали подробиці про те, як *le médecin intime de la Reine d'Espagne* ² приписав Елен невеликі дози якихось ліків, щоб вони певним чином подіяли; але як Елен, страждаючи від того, що старий граф підозрював її, і від того, що чоловік, якому вона писала (цей нещасний, розпутний П'єр), не відповідав їй, раптом прийняла величезну дозу виписаних їй ліків і померла в муках раніше, ніж могли надати допомогу. Розповідали, що князь Василь і старий граф взялись були за італійця; але італієць показав такі записки від нещасної небіжки, що його зразу ж відпустили.

Загальна розмова зосередилась біля трьох сумних подій: государевої необізнаності, загибелі Кутайсова та смерті Елен.

На третій день після донесення Кутузова до Петербурга приїхав поміщик з Москви і по всьому місту поширилася звістка про те, що Москву здано французам. Це був жах! Яке було становище государя! Кутузов був зрадник, і князь Василь під час *visites de condoléance* ³, які йому робили з приводу смерті його дочки, говорив про Кутузова, якого перше вихваляв (йому прощено було в печалі забути те, що він говорив раніш), говорив, що не можна було сподіватися нічого іншого від сліпого й розпутного старика.

— Я дивуюсь тільки, як можна було доручити такий людині долю Росії.

Поки звістка ця була ще не офіційна, щодо неї можна було ще мати сумнів, але на другий день прийшло від графа Растопчина таке донесення:

"Ад'ютант князя Кутузова привіз мені листа, в якому він вимагає від мене поліцейських офіцерів для проведення армії на Рязанський шлях. Він каже, що йому жаль покидати Москву. Государю! Вчинок Кутузова вирішує долю столиці і Вашої імперії. Росія здригнеться, визнавши про здання міста, де зосереджується велич Росії, де прах ваших предків. Я піду за армією. Я все вивіз, мені залишається плакати за долею моєї вітчизни".

Одержавши це донесення, государ надіслав з князем Волконським такого рескрипта Кутузову: #

"Князю Михаїле Іларіоновичу! З 29 серпня не маю я ніяких донесень од вас. Тимчасом од 1 вересня одержав я через Яро

1 ангіни,

2 лейб-медик королеви іспанської

3 візитів співч>ття,

славль, від московського головнокомандуючого, сумну звістку, що ви вирішили з

армією залишити Москву. Ви самі можете уявити враження, яке справила на мене ця звістка, а мовчання ваше поглиблює мій подив. Я посилаю з цим генерал-ад'ютанта князя Волконського, щоб довідатись від вас про стан армії та про причини, що опонукали вас до такого сумного рішення".

III

Через дев'ять днів після залишення Москви до Петербурга приїхав посланець від Кутузова з офіціальним повідомленням про залишення Москви. Цим посланцем був француз Мішо, який не знав по-російському, але *quoique étranger, Russe de cœur et d'âme*¹, як він сам казав про себе.

Государ зараз же прийняв посланця в своєму кабінеті, в палаці Кам'яного острова. Мішо, який ніколи не бачив Москви до кампанії і який не знав по-російському, почував себе все ж зворушеним, коли він з'явився перед *notre très gracieux souverain*² (як він писав) із звісткою про пожежу Москви, *dont les flammes éclairaient sa route*³.

Хоча джерело *chagrin*⁴ в пана Мішо було, мабуть, не те, з якого витікало горе росіян, у Мішо було таке сумне обличчя, коли його було введено до кабінету государя, що государ одразу спитав його:

— *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*

— *Bien tristes, sire,*— відповів Мішо, зітхаючи і опускаючи очі, — *l'abandon de Moscou.*

— *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*⁵— раптом спалахнувши, швидко промовив государ.

Мішо шанобливо передав те, що йому наказано було передати від Кутузова, — саме те, що під Москвою битися не було змоги 1 що залишалось одно з двох — втратити армію і Москву або лише Москву, тому фельдмаршал мусив вибрати останнє.

Государ вислухав мовчки, не дивлячись на Мішо.

— *L'ennemi est-il en ville?*—спитав він.

— *Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes*⁶,— рішуче сказав Мішо; але, гляді

1 проте, хоч іноземець, росіянин у глибині душі,

2 нашим найласкавішим володарем

3 полум'я якої освітлювало його шлях.

4 горя

5 — Ви привезли мені погані вісті, полковнику?

— Дуже погані, ваша величність, залишення Москви.

— Невже віддали мою древню столицю без битви? • — Чи вступив ворог у місто?

— Так, ваша величність, і в цю хвилину Москва являє собою згарище. Я залишив її охоплену полум'ям,

нувши на государя, Мішо жахнувся з того, що він зробив. Государ важко і часто став дихати, нижня губа в нього затремтіла, і прекрасні блакитні очі миттю заволокло слізьми.

Але це тривало лише одну хвилину. Государ раптом насупився, ніби осуджуючи

самого себе за свою слабкість. І, підвівши голову, твердим голосом звернувся до Мішо:

— Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive,— сказав він,— que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?...1

Побачивши заспокоєння свого très gracieux souverain², Мішо теж заспокоївся, але на пряме істотне запитання государя, що вимагало і прямої відповіді, він не встиг ще підготувати відповіді.

— Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire? — сказав він, щоб виграти час.

— Colonel, je l'exige toujours³,— сказав государ.— Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est⁴.

— Sire! —сказав Мішо з тонкою, ледве помітною усмішкою на губах, встигнувши підготувати свою відповідь у формі легкого і шанобливого jeu de mots⁵.— Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, affrayante...6

— Comment ça?⁷ — строго нахмурившись, перебив государ.— Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais!...8

Цього тільки й чекав Мішо, щоб вставити свою гру слів.

— Sire, —сказав він з шанобливою грайливістю виразу,— ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre,— говорив уповноважений російського народу,— et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...9

— Ah!— заспокоєно і з лагідним блиском в очах сказав госу-

1 — З усього, що відбувається, я бачу, полковнику, що провидіння вимагає від нас великих жертв. Я ладен скоритися його волі; але скажіть мені, Мішо, якою залишили ви армію, коли вона без битви покидала свою древню столицю? Чи не помітили ви в ній занепаду духу?

2 найласкавішого володаря,

3 — Государю, чи дозволите ви мені говорити одверто, як личить прямому воїнові?

— Полковнику, я завжди цього вимагаю,

4 Не приховуйте нічого, я неодмінно хочу знати всю правду.

5 гри слів. 9

6 — Государю! Я залишив усю армію, починаючи з начальників і до останнього солдата, без винятку, у великому, розпачливому страху...

7 — Як так?

8 Хіба мої росіяни можуть занепасти духом перед невдачею... Ніколи!

9 — Государю, вони бояться лише того, щоб ваша величність з добрості душі своєї не вирішили укласти миру. Вони горять від нетерпіння знову битися і довести вашій величності жертвою свого життя, наскільки вони віддані вам!..

дар, плеснувши по плечу Мішо. —Vous me tranquillisez, colonel!1 Государ,

опустивши голову, якийсь час мовчав.

— Eh bien, retournez à l'armée², — сказав він, випростуючись на весь зріст і з привітним і величним жестом звертаючись до Мішо, — et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent³, — говорив государ, дедалі більш запалюючись. — Mais si jamais il fut écrit dans les décrets de la divine providence⁴, — сказав він, звівши свої прекрасні, лагідні і блискучі від зворушення очі до неба, — que ma dinastie dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, jç me laisserai croître la barbe jusqu'ici (государ показав рукою на серце), et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices!..⁶ — Сказавши ці слова схвильованим голосом, государ раптом одвернувся, ніби бажаючи приховати від Мішо сльози, що виступили в нього на очах, і пройшов вглиб свого кабінету. Постоявши там якусь часинку, він великими кроками повернувся до Мішо і сильним жестом стиснув його руку нижче ліктя. Прекрасне, лагідне государеве обличчя розчервонілося, і очі горіли блиском рішучості та гніву.

— Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi, — сказав государ, доторкуючись до грудей. — Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, il ne me trompera plus...⁶ — І государ, нахмурившись, замовк. Почувши ці слова, побачивши вираз твердої рішучості в очах у государя, Мішо — quoique étranger, mais Russe de coeur et d'âme — відчув себе в цю урочисту хвилину — enthousiasmé par tout ce qu'il

1 — Ви мене заспокоюєте, полковнику!

2 — Ну, то повертайтеся в армію,

3 скажіть хоробрим людям нашим, скажіть усім моїм підданим, скрізь, де ви проїдете, що, коли в мене не буде більше жодного солдата, я сам стану на чолі моїх любих дворян і добрих селян і вичерпаю таким чином останні засоби моєї держави. Цих засобів більше, ніж думають мої вороги,

4 Але якби призначено було божественним провидінням,

5 щоб династія наша перестала царювати на престолі моїх предків, тоді, вичерпавши всі засоби, що є в моїх руках, я відпущу отаку бороду і скоріше піду їсти саму картоплю з останнім з моїх селян, ніж вирішу підписати ганьбу моєї батьківщини і мого дорогого народу, жертви якого я вмію цінити!..

6 — Полковнику Мішо, не забудьте того, що я вам сказав тут; можливо, ми коли-небудь згадаємо про це з приємністю... Наполеон або я... Ми більше не можемо царювати разом. Я знаю його тепер, і він мене більш не обмане...

venait d'entendre¹ (як він казав згодом), і він у таких словах зобразив як свої почуття, так і почуття російського народу, уповноваженим якого він вважав себе.

— Sire! — сказав він. — Votre Majesté signe dans ce moment la gloire de sa nation et le

Государ нахиленням голови відпустив Мішо.

IV

Нам, які не жили тоді, мимоволі здається, що в той час, як Росія була до половини завойована і мешканці Москви тікали в далекі губернії, і ополчення за ополченням вставало на захист вітчизни, усі росіяни від малого до великого були заклопотані тільки тим, щоб жертвувати собою, рятувати вітчизну або плакати над її загибеллю. Оповідання, описи того часу всі без винятку говорять лише про самопожертвування, любов до вітчизни, розпач, горе і героїство росіян. А в дійсності так не було. Нам це тільки здається так тому, що ми бачимо з минулого лише загальний історичний інтерес того часу і не бачимо всіх тих особистих людських інтересів, які були в людей. А тимчасом у дійсності ті особисті інтереси сучасного настільки значніші від загальних інтересів, що з-за них ніколи не відчувається (зовсім непомітний навіть) інтерес загальний. Здебільшого люди того часу зовсім не звертали уваги на загальний перебіг справ, а керувались тільки особистими інтересами сучасного. І саме ці ось люди були найкориснішими діячами того часу.

А ті, що намагалися зрозуміти загальний перебіг справ і з самопожертвою і героїзмом хотіли брати участь у ньому, були найнекориснішими членами суспільства; вони бачили все навиворіт, і все, що вони робили на користь, виявлялось непотрібною дурницею, як от полки П'єра, Мамонова, що грабували російські села, як корпія, яку скубли панії і яка не доходила до поранених, і т. ін. Навіть на словах тих людей, що, люблячи порозумувати і виявити свої почуття, говорили про справжнє становище Росії, мимоволі позначалися облудність і брехня або непотрібний осуд і злоба на людей, обвинувачених у тому, в чому ніхто не міг буга винним. В історичних подіях незаперечною є заборона куштувати плод дерева пізнання. Лише несвідома діяльність дає плоди, і людина, відіграючи роль в історичній події, ніколи не розуміє її значення. Коли людина намагається зрозуміти це значення, її діяльність стає марною.,

1 хоч іноземець, проте росіянин у глибині душі — відчув себе в цю урочисту хвилину захопленим з усього того, що він почув,

2 — Государю! Ваша величність підписує в цю хвилину славу свого на-роду і визволення Європи І

Значення події, що відбувалася тоді в Росії, було тим непомітніше, чим ближча була в ній участь людини. В Петербурзі і в губерніях, далеких від Москви, дами і мужчини в ополченських мундирах оплакували Росію та столицю і говорили про самопожертву і т. ін.; а в армії, що відступала за Москву, майже не говорили й не думали про Москву, і, дивлячись на згарище її, ніхто не клявся відомстити французам, а думали про чергову третину платні, про чергову стоянку, про Матрьошку-маркітантку і таке інше...

Микола Ростов без будь-якої мети самопожертвування, а випадково, тому що війна застала його на службі, брав близьку і тривалу-участь у захисті вітчизни і тому без розпачу і похмурих висновків дивився на те, що робилося тоді в Росії. Якби його спитали, що він думає про теперішнє становище Росії, він сказав би, що йому думати

нема чого, що на те є Кутузов та інші, а він, мовляв, чув, що комплектують полки і що, мабуть, битимуться ще довго, і що за теперішніх обставин він легко може років через два одержати полк.

Так він дивився на справу, і тому, почувши про призначення його у відродження по ремонт для дивізії до Воронежа, не тільки не жалкував, що не зможе брати участі в останній боротьбі, але й з величезним задоволенням, якого він не приховував і яке вельми добре розуміли його товариші, сприйняв цю звістку.

За кілька днів до Бородінського бою Микола одержав гроші, папери і, пославши вперед гусарів, поштовими поїхав до Воронежа.

Лише той, хто зазнав цього, тобто пробув кілька місяців безперервно в атмосфері воєнного, бойового життя, може зрозуміти ту насолоду, що її зазнав Микола, коли він вибрався з того району, до якого досягали війська своїми фуражировками, підвозами провіанту, шпиталями; коли він, без солдатів, фур, брудних слідів присутності табору побачив села з чоловіками й молодіцями, поміщицькі будинки, поля з худобою на пасовищі, станційні будівлі з сонними доглядачами. Він відчув таку радість, наче вперше все це бачив. Особливо те, що довго ди-вувало й радувало його,— це були жінки, молоді, здорові, до кожної з яких не залицявся десяток офіцерів, і які раді і втішені були з того, що проїжджий офіцер жартує з ними.

В дуже веселому настрої Микола вночі приїхав до Воронежа у готель, замовив усе те, чого він довго позбавлений був у армії, і на другий день, чистісінько виголившись і надівши давно ненадівану парадну форму, поїхав показуватись начальству.

Начальник ополчення був цивільний генерал, старий чоловік, який, видно, забавлявся своїм військовим званням і чином. Він сердито (думаючи, що в цьому військова властивість) прийняв Миколу і значущо, мовби маючи на те право і мовби обмірковуючи загальний перебіг справ, схвалюючи і не схвалюючи, розпитував його. Микола був такий веселий, що його це лише забавляло.

Від начальника ополчення він поїхав до губернатора. Губернатор був маленький жвавий чоловічок, вельми привітний і простий. Він указав Миколі на ті заводи, де він міг дістати коней, рекомендував йому ліверанта в місті і поміщика за двадцять верст од міста, в яких були найкращі коні, і обіцяв всіляко сприяти.

— Ви графа Іллі Андрійовича син? Моя жінка дуже дружня була з вашою матінкою. Щочетверга у мене збираються; сьогодні четвер, ласкаво прошу до мене запросто,— сказав губернатор, відпускаючи його.

Просто від губернатора Микола взяв перепряжну і, посадивши з собою вахмістра, помчав за двадцять верст на завод до поміщика. Цього першого часу перебування Миколи у Воронежі для нього все було веселим і легким і, як це буває, коли людина сама гарно настроєна, все йшло на лад, усе спорилось.

Поміщик, до якого приїхаїв Микола, був старий кавалерист-холостяк, знавець коней, мисливець, власник столітньої запіканки, старого венгерського, килимової і чудових коней.

Микола в два слова купив за шістьтисяч сімнадцять жеребців на підбір (як він

казав), для показного кінця свого ремонту. Пообідавши і випивши трошки надміру венгерського, Ростов, розцілувавшись з поміщиком, з яким він уже зійшовся на "ти", по препоганій дорозі у вельми веселому настрої помчав назад, безперестанку понукаючи кучера, щоб встигнути на вечір до губернатора.

Переодягнувшись, напахтившись і обливши голову холодною водою, Микола хоч трохи запізно, але з готовою фразою: *vaut mieux tard que jamais* г9 прибув до губернатора.

Це був не бал, і не сказано було, що танцюватимуть; але всі знали, що Катерина Петрівна гратиме на клавикордах вальси та екосези і що танцюватимуть, і всі, враховуючи це, з'їхалися по-бальному.

Губернське життя в 1812 році було цілком таке саме, як і завжди, лише з тією різницею, що в місті було пожвавлення у зв'язку з прибуттям чималої кількості багатих родин з Москви і що, як і в усьому, що відбувалося в той час у Росії, помітно було якусь особливу розмашистість — море по коліна, все в житті — дарма, та ще в тому, що в тій, неминучій між людьми, заяложеній розмові, в якій перше йшлося про погоду та про спільних знайомих, тепер говорилось про Москву, про військо та про Наполеона.

Товариство, зібране в губернатора, було найкраще товариство Воронежа.

Дам було дуже багато, було кілька московських знайомих Миколи; але з мужчин не було нікого, хто міг би будь-якою мірою бути суперником георгіївському кавалерові, ремонтерові-гусару і разом з тим добродушному і добре вихованому графу Ростову. Серед мужчин був один полонений італієць — офіцер французької

і краще пізно, ніж ніколи,

армії, і Микола почував, що присутність цього полоненого ще більш підносила значення його — російського героя. Це був ніби трофей. Микола почував це, і йому здавалося, що всі так само дивилися на італійця, і Микола ласкаво обійшовся з цим офіцером, поводячись гідно і стримано. ^

Тільки-но увійшов Микола у своїй гусарській формі, пахнучи духами і вином, і сам сказав і почув кілька разів сказані йому слова: *vaut mieux tard que jamais*,— його обступили; усі погляди спрямувалися на нього, і він одразу відчув, що потрапив у належне йому в губернії і завжди приємне становище загального улюбленця, яке тепер, гтісля довгого позбавлення, сп'янило його втіхою. Не тільки на станціях, у заїздах і в поміщиковій килимовій були служниці, яких тішила його увага, але й тут, на вечорі в губернатора, була (як здавалося Миколі) невичерпна кількість молоденьких дам і гарненьких дівиць, що тільки чекали нетерпляче того, щоб Микола звер.нув на них увагу. Дами й дівиці кокетували з ним, і старі з першого дня вже почали клопотатися про те, як би одружити і приборкати цього бравого гульвісу-гусара. До таких належала сама губернаторова дружина, яка прийняла Ростова, як близького родича, і називала його "Nicolas" і "ти".

Катерина Петрівна справді стала грати вальси та екосези, і почалися танці, в яких Микола ще більш зачарував своєю спритністю все губернське товариство. Він здивував навіть усіх своєю особливою розв'язною манерою в танцях. Микола сам був трохи

здивований зі своєї манери танцювати цього вечора. Він ніколи не танцював так у Москві і вважав би навіть за непристойність, *mauvais genre*¹, таку занадто розв'язну манеру в танці. Але тут він почував потребу здивувати їх усіх чим-небудь незвичайним, чим-небудь таким, що вони мали вважати за звичайне в столицях, але невідоме ще їм у провінції.

Цілий вечір Микола звертав увагу здебільшого на голубооку, повну і миловиду блондинку, дружину одного з губернських чиновників. З тим наївним переконанням, яке буває в молодиків, коли вони розвеселяться, що чужі дружини створені для них, Ростов не відходив від цієї дами і дружньо, трохи по-змовницькому обходився з її чоловіком, наче вони знали, хоч не говорили про це, як гарно вони зійдуться — тобто Микола з дружиною цього чоловіка. Чоловік, проте, здавалось, не поділяв цього переконання і намагався понуро обходитися з Ростовим. Та добродушна наївність Миколи була така безмежна, що інколи чоловік мимохіть піддавався його веселому настроєві. На кінець вечора, однак, у міру того, як обличчя дружини ставало все рум'яніше і жвавіше, обличчя її чоловіка ставало все сумніше і солідніше, наче частка жвавості була одна на обох, і наскільки вона збільшувалась у дружині, настільки зменшувалась у чоловікові.

1 поганий тон,

Микола, не перестаючи усміхатись, трохи перегнувшись у кріслі, сидів, близько нахилившись над блондинкою і говорив їй міфологічні компліменти.

Жваво змінюючи положення ніг у натягнутих рейтузах, пахнучи духами і милуючись і своєю дамою, і собою, і красивими формами своїх ніг під натягнутими кичкирами, Микола казав блондинці, що він хоче тут, у Воронежі, викрасти одну даму.

— Яку саме?

— Чарівну, божественну. Очі в неї* (Микола подивився на співрозмовницю) блакитні, рот — корали, біла...— він дивився на плечі,— станом — Діана...

Чоловік підійшов до них і понуро спитав дружину, про що вона говорить. ^

— А! Микито Івановичу,— сказав Микола, чемно встаючи. І нібито бажаючи, щоб Микита Іванович узяв участь у його жартах, він почав розповідати і йому про свій намір викрасти одну блондинку.

Чоловік усміхався похмуро, дружина весело. Добра губернаторша з осудним виглядом підійшла до них.

— Анна Гнатівна хоче тебе бачити, Nicolas,— сказала вона, такИхМ голосом вимовляючи слово "Анна Гнатівна", що Ростову відразу стало ясно, що Анна Гнатівна дуже важна дама.— Ходім, Nicolas. Ти ж дозволив так називати тебе?

— О, безумовно, *ma tante* А хто це?

— Анна Гнатівна Мальвінцева. Вона чула про тебе від своєї небоги, як ти врятував її... Вгадаєш?..

— Мало хіба я їх там рятував! — сказав Микола.

— Її небогу, княжну Волконську. Вона тут, у Воронежі, з тіткою. Ого, як почервонів! Що, хіба?..

— І не думав, годі-бо, ma tante.

— Ну, гаразд, гаразд. О, який ти!

Губернаторша провела його до високої і дуже огрядної старої жінки в блакитному тоці, яка щойно закінчила свою карточну партію з найважливішими особами в місті. Це була Мальвінцева, тітка княжни Марії по матері, багата бездітна вдова, що весь час жила у Воронежі. Вона стояла, розраховуючись за карти, коли Ростов підійшов до неї. Вона суворо й пихато примружилася і глянула на нього, не перестаючи лаяти генерала, який виграв у неї.

— Дуже рада, дорогий мій,—сказала вона, простягнувши йому руку.— Ласкаво прошу до мене.

Поговоривши про княжну Марію та про небіжчика батька її, якого, видно, не любила Мальвінцева, і розпитавши про те, що Микола знав про князя Андрія, який теж, видно, не користувався

і тіточко,

з її ласки,поважна стара відпустила його, повторивши запрошення завітати до неї.

Микола пообіцяв і знову почервонів, коли відкланювався Мальвінцевій. При згадці про княжну Марію Ростов почував незрозуміле для нього самого збентеження, навіть страх.

Відходячи від Мальвінцевої, Ростов хотів повернутись до тан*ців, але маленька губернаторша поклала свою пухленьку ручку на Миколів рукав і, сказавши, що їй треба поговорити з ним, повела його до диванної, з якої ті, що були в ній, вийшли зараз же, щоб не заважати губернаторші.

— Знаєш, mon cher,—сказала губернаторша з серйозним виразом маленького доброго обличчя,— оця тобі дійсно до пари; хочеш, я тобі висватаю?

— Кого, ma tante?—спитав Микола.

— Княжну висватаю. Катерина Петрівна каже, що Лілі, а по-моєму, ні,—княжна. Хочеш? Я впевнена, твоя мама дякуватиме. Справді, яка дівчина, розкіш! І вона зовсім не така вже й погана.

— Зовсім ні,—мовби образившись, сказав Микола.— Я, та tante, як слід солдатові, нікуди не напрошуюсь і ні від чого не відмовляюся,—сказав Ростов раніше, ніж він встиг подумати про те, що він говорить.

— То пам'ятай же: це не жарти.

— Які жарти!

— Так, так,—мовби сама з собою говорячи, сказала губернаторша.— А ще ось що, mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde¹. Чоловік уже викликає жаль далєбі...

— Ой, ні, ми з ним друзі,—у простоті душевній сказав Микола: йому й на думку не спадало, щоб така весела для нього розвага могла бути для когось невеселою.

"Що я за дурницю сказав, однак, губернаторші! — раптом за вечерею згадалося Миколі.— Вона справді сватати почне. А Соня?.." І, прощаючись з губернаторшею, коли вона, усміхаючись, ще раз сказала йому: "Ну, то пам'ятай же",—він одвів її вбік:

— Ну ось що, правду вам кажучи, *ma fan te*...

— Що, що, мій друже? Ходім ось тут сядемо.

Микола раптом відчув бажання і доконечну потребу розповісти всі свої задушевні думки (такі, яких не розповів би й матері, сестрі, другові) цій майже чужій жінці. Миколі потім, коли він згадав про цей порив нічим не викликаної, незрозумілої одвертості, яка мала, проте, для нього дуже важливі наслідки, здавалося (як це і завжди здається людям), що так, дур найшов; а тимчасом цей порив одвертості, разом з іншими дрібними подіями, мав для нього і для всієї його родини величезні наслідки.

— Ось що, *ma tante*. Матап мене давно хоче одружити з ба

1 мій друже. Ти занадто впадаєш коло тієї білявої.

гатою; але мені сама ця думка огидна, одружитися заради грошей.

— О безумовно, розумію,— сказала губернаторша.

— Але княжна Волконська — це інша річ; по-перше, я вам правду скажу, вона мені дуже подобається, вона до душі мені, і потім, після того, як я її зустрів у такому становищі, так чудно, мені часто на думку спадало: так судилося. Особливо подумайте: матап давно про це думала, але перше мені не траплялось її зустрічати, якось усе так виходило — не зустрічались. І в той час, коли моя сестра Наташа була нареченою її брата, тоді ж мені не можна було б думати одружитися з нею. Треба ж, щоб я її зустрів саме тоді, коли Наташине весілля розладналося, ну і потім все... Між іншим, ось що. Я нікому не казаїв і не скажу. А вам лише.

Губернаторша вдячно стиснула його за лікоть.

— Ви знаєте Софі, кузину? Я люблю її, я обіцяв одружитися і одружуся з нею... Тому, ви бачите, про це не може бути й мови,— недоладно і червоніючи, говорив Микола.

— *Mon cher, mon cher*¹, як же ти міркуєш? Таж у Софі нічого нема, а ти сам казав, що справи твого папа дуже погані. А твоя матап? Це вб'є її, раз. Потім Софі, якщо вона дівчина з серцем, яке життя для неї буде? Мати у відчаї, справи розладнані... Ні, *mon cher*, ти і Софі повинні зрозуміти це.

Микола мовчав. Йому приємно було чути ці висновки.

— Усе ж, *ma tante*, цього не може бути,— зітхнувши, сказав він по короткій мовчанці.— Та й чи піде ще за мене княжна? І до того ж, вона тепер у жалобі. Хіба можна про це думати?

— Та хіба ти думаєш, що я тебе зараз і оженю? *Il y a manière et manière*²,— сказала губернаторша.

— Яка ви сваха, *ma tante*...—сказав Nicolas, цілуючи її пухлу ручку.

VI

Приїхавши у Москву після своєї зустрічі з Ростовим, княжна Марія застала там свого небожа з гувернером і листа від князя Андрія, який наказував їм їхати у Воронеж до тіточки Мальвін-цевої. Турботи про переїзд, тривога за брата, влаштування життя в новому домі, нові люди, виховання небожа — усе це заглушило в душі княжни Марії те почуття начебто спокуси, що мучило її під час хвороби і після смерті батька її, а

особливо після зустрічі з Ростовим. Вона була сумна. Враження від втрати батька, яке поєднувалося в її душі з загибеллю Росії, тепер, через місяць, що минув з того часу в умовах спокійного життя, дедалі сильніше по

1 — Друже мій,

2 На все є манера,

чувалось їй. Вона була тривожна: думка "про небезпеки, на які наражався її брат,— тепер єдина в неї близька людина,— ця думка мучила її безперестанно. Княжна Марія була заклопотана вихованням небожа, для якого вона увесь час почувала себе нездатною; але в глибині душі її була згода з самою собою; цю згоду давала їй свідомість того, що вона задушила в собі викликані появою Ростова особисті мрії і надії.

Коли на другий день після свого вечора губернаторша приїхала до Мальвінцевої і переговорила з тіткою про свої плани (зробивши застереження про те, що хоч за теперішніх обставин не можна й думати про формальне сватання, проте, можна звести молодят, дати їм взнати одне одного), і коли, одержавши тітчине схвалення, губернаторша при княжні Марії заговорила про Ростова, хвалячи його і розповідаючи, як він почервонів при згадці про княжну,— княжну Марію охопило не радісне, а болісне почуття: внутрішньої згоди її не існувало більш, і знову постали бажання, сумніви, докори та надії.

Ті два дні, що минули з часу цієї звістки і до одвідин Ростова, княжна Марія, не перестаючи, думала про те, як їй слід тримати себе відносно Ростова. То вона вирішувала, що вона не вийде до вітальні, коли він приїде до тітки, що їй, у її глибокій жалобі, непристойно приймати гостей; то вона думала, що це буде грубо після того, що він зробив для неї; то їй спадало на думку, що її тітка і губернаторша в чомусь розраховують на неї і на Ростова (їхні погляди і слова іноді, здавалося, підтверджували це припущення); то вона казала собі, що лише вона зі своєю порочністю могла думати це про них: не могли вони не пам'ятати, що в її становищі, коли ще вона не зняла плерезів, таке сзатання було б образливим і для неї і для пам'яті її батька. Припускаючи, що вона вийде до нього, княжна Марія придумувала ті слова, які він скаже їй і які вона скаже йому; і то слова ці здавались їй неза-служено холодними, то сповненими занадто великого значення. Та найбільше вона боялася збентеження, яке, вона почувала, повинно було оволодіти нею і виказати її, тільки-но вона його побачить.

Але коли в неділю після обідні лакей повідомив у вітальні, що приїхав граф Ростов, княжна не виявила збентеження; тільки легкий рум'янець виступив їй на щоки та очі освітілись новим, променистим сяйвом.

— Ви його бачили, тітонько? — сказала княжна Марія спокійним голосом, сама не знаючи, як це вона могла бути такою зовнішньо спокійною і природною.

Коли Ростов увійшов до кімнати, княжна опустила на мить голову, мовби даючи гостеві час привітатися з тіткою, і потім, саме тоді, як Микола звернувся до неї, вона, підвівши голову, блискучими очима зустріла його погляд. Сповненим гідності і грації рухом вона, радісно усміхаючись, підвелася, простягнула йому свою тонку, ніжну руку і заговорила голосом, в якому вперше в житті звучали нові, жіночі, грудні звуки. M-lle

Bourienne, бувши у вітальні, вкрай здивовано дивилась на княжну Марію. Сама тонка кокетка, вона —сама не могла б краще маневрувати при зустрічі з людиною, якій треба було сподобатись.

"Чи їй чорне так до лиця, чи справді вона так покращала, і я не помітила. І головне — цей такт і грація!" — думала m-lle Bourienne. '

Якби княжна Марія спроможна була думати в цю хвилину, її ще більш, ніж m-lle Bourienne, здивувала б зміна, що сталася в ній. З тієї хвилини, як вона побачила це миле, любе обличчя, якась нова сила життя охопила її і примусила її, поза її волею, говорити й діяти. Обличчя її, відтоді як увійшов Ростов, раптом змінилось. Як раптом, коли засвічується світло всередині розмальованого і різьбленого ліхтаря, виступає на стінках, вражаючи несподіваною красою, та складна, майстерна художня робота, що здавалася перше грубою, темною і безглуздою, так раптом змінилося обличчя княжни Марії. Вперше вся та чиста духовна внутрішня робота, якою вона жила досі, виступила назовні. Уся її внутрішня робота, незадоволення з себе, її страждання, поривання до добра, покірність, любов, самопожертва — все це світилося тепер у цих променистих очах, у тонкій усмішці, в кожній рисі її ніжнього обличчя.

Ростов побачив усе це так само ясно, наче він знав усе її життя. Він почував, що істота, яка була перед ним, зовсім інша, краща за всі ті, яких він зустрічав досі, і головне, краща за нього самого.

Розмова була дуже проста і незначна. Вони говорили про війну, мимоволі, як і всі, перебільшуючи свій сум з приводу цієї події, говорили про останню зустріч, причому Микола намагався відхилити розмову на іншу тему, говорили про добру губернаторшу, про рідних Миколи і княжни Марії.

Княжна Марія не говорила про брата, переводячи розмову на іншу тему, як тільки тітка її заговорювала про Андрія. Видно було, що про нещастя Росії вона могла говорити вдавано, а брат її був об'єктом занадто близьким її серцю, і вона не хотіла і не могла поверхово говорити про нього. Микола помітив це, як він взагалі з невластивою йому проникливою спостережливістю помічав усі відтінки характеру княжни Марії, які тільки підтверджували його переконання, що вона — зовсім особлива і незвичайна істота. Микола так само, як і княжна Марія, червонів і бентежився, коли йому казали про княжну і навіть коли він думав про неї, але в її присутності почував себе цілком вільно і говорив зовсім не те, що він підготовляв, а те, що в останню мить і завжди до речі спадало йому на думку.

Під час короткого Миколового візиту, як і завжди, де є діти, в хвилину мовчання Микола вдався до маленького сина князя Андрія; він приголубив його і спитав, чи хоче він бути гусаром. Взявши хлопчика на руки, Микола став весело вертати його і оглянувся на княжну Марію. Її зворушений, щасливий і несміливий погляд стежив за любим її хлопчиком на руках любої людини. Микола помітив цей погляд і, ніби зрозумівши його значення, почервонів від задоволення і добродушно-весело став цілувати хлопчика.

Княжна Марія не виїжджала у зв'язку з жалобою, а Микола не вважав за

пристойне бувати в них; проте губернаторша провадила свою справу сватання і, передавши Миколі те втішне, що сказала про нього княжна Марія, і назад, наполягала на тому, щоб Ростов поговорив з княжною Марією. Для цієї розмови вона влаштувала побачення між молодятами в архієрея перед обіднею.

Хоч Ростов і сказав губернаторші, що в нього не буде нь якої особливої розмови з княжною Марією, проте він обіцяв приїхати.

Як у Тільзіті Ростов не дозволив собі взяти під сумнів, чи добре те, що всі визнали за добре, так само і тепер, після короткої, але щирої боротьби між намаганням влаштувати своє життя на свій розсуд і смиренним підкоренням обставинам, він обрав останнє і віддав себе тій владі, що непереборно (він це почував) вела його кудись. Він знав, що, пообіцявши Соні, висловлювати свої почуття княжні Марії — це робити те, що він називав підлістю. І він знав, що підлості ніколи не зробить, але він знав також (і не то що знав, а в глибині душі почував), що, здаючись тепер на волю обставин і людей, які керували ним, він не тільки не робить нічого поганого, але й робить щось дуже, дуже важливе, таке важливе, якого він ще ніколи не робив у житті.

Після його побачення з княжною Марією, хоч побут його зовнішньо залишався той самий, усі колишні втіхи втратили для нього свою принадність, і він часто думав про княжну Марію; але він ніколи не думав про неї так, як думав про всіх без винятку панночок, що зустрічались йому у вищому світі, не так, як він довго і колись захоплено думав про Соню. Про всіх панночок, як і майже кожен чесний молодик, він думав як про майбутню дружину, примірював у своїй уяві до них всі умови подружнього життя — білий капот, дружина за самоваром, дружинина карета, діти, татап і рара, їхні взаємини з нею і т. д., і т. д.; і ці уявлення майбутнього давали йому втіху; але коли він думаїв про княжну Марію, з якою його сватали, він ніколи не міг нічого уявити собі з майбутнього подружнього життя. Коли він і намагався, то все виходило недоладно і фальшиво. Йому лише ставало моторошно.

VII

Страшну звістку про Бородінський бій, про наші втрати вбитими й пораненими, а ще страшнішу звістку про втрату Москви було одержано у Воронежі в половині вересня. Княжна Марія, взнавши тільки з газет про поранення брата і не маючи про нього ніяких відомостей, зібралась їхати розшукувати князя Андрія, як чув Микола (сам він не бачив її).

Одержавши звістку про Бородінський бій і про залишення Москви, Ростов не то що вдавсь у розпач, перейнявся злобою, жадобою помсти й іншими такими почуттями, а йому раптом у Воронежі все стало скучним, прикрим, все якось йому було совісно і незручно. Йому здавалися нещирими усі розмови, які він чув; він не знав, як міркувати про все це, і почував, що тільки в полку все йому знову стане ясно. Він квапився закінчити купівлю коней і часто несправедливо спалахував гнівом на свого слугу і вахмістра.

За кілька днів до від'їзду Ростова в соборі було призначено молебство з нагоди перемоги, здобутої російськими військами, і Микола поїхав на обідню. Він став трохи

позад губернатора і по-службовому статечно, думаючи про найрізноманітніші речі, вистояв відправу. Коли молебство кінчилося, губернаторша підкликала його до себе.

— Ти бачив княжну? — спитала вона, показуючи головою на даму в чорному, що стояла за криласом.

Микола одразу ж упізнав княжну Марію не так по профілю її, який видно було з-під капелюшка, як по тому почуттю обережності, страху і жалю, що враз охопило його. Княжна Марія, очевидно поринувши у свої думки, востаннє хрестилася перед тим, як вийти з церкви.

Микола здивовано дивився на її обличчя. Це було те саме обличчя, яке він бачив перше, той самий був у ньому загальний вираз тонкої внутрішньої, духовної роботи; але тепер воно було зовсім інакше освітлене. Зворушливий вираз смутку, мольби і надії був на ньому. Як і перше бувало з Миколою в її присутності, він, не чекаючи поради губернаторші підійти до неї, не питаючи себе, чи гоже, чи пристойне, чи ні буде його звернення до неї тут, у церкві, підійшов до неї і сказав, що він чув про її горе і всією душею співчуває їй. Тільки-но вона почула його голос, як раптом яскраве сяйво зайнялося в її обличчі, освітлюючи одночасно і сум її і радість.

— Я одно хотів вам сказати, княжно,— сказав Ростов,— це те, що якби князь Андрій Миколайович не був живий, то як про полкового командира в газетах це зразу було б оголошено.

Княжна дивилась на нього, не розуміючи його слів, але радіючи з виразу співчутливого страждання, що було на його обличчі.

— І я стільки прикладів знаю, що рана осколком (в газетах сказано — гранатою) буває або смертельна — одразу, або, навпаки, дуже легка,— казав Микола.— Треба надіятись на краще, і я певен... ^

Княжна Марія перебила його.

— О, це був би такий жа...— почала вона і, недоговоривши від хвилювання, граціозним порухом (як і все, що вона робила при ньому) нахиливши голову і вдячно глянувши на нього, пішла за тіткою.

Увечері цього дня Микола нікуди не поїхав у гості і залишився вдома, щоб позакінчувати деякі рахунки з продавцями коней. Коли він закінчив справи, було вже пізно, щоб їхати куди-небудь, але було ще рано, щоб лягати спати, і Микола довго сам ходив туди й сюди по кімнаті, обдумуючи своє життя, що з ним рідко траплялося.

Княжна Марія справила на нього приємне враження під Смоленськом. Те, що він зустрів її тоді в таких особливих умовах, і те, що його мати саме на неї один час указувала йому як на багату відданицю — все це привернуло до неї його особливу увагу. У Воронежі під час його одвідин враження це було не тільки приємне, але й сильне. Микола був захоплений тією особливою, моральною красою, яку він цього разу помітив у ній. Проте він збирався їхати, і йому на думку не спадало жалкувати, що, виїжджаючи з Воронежа, він позбавляється нагоди бачити княжну. Та нинішня зустріч з княжною Марією в церкві (Микола почував це) запала йому глибше в серце, ніж він передбачав, і глибше, ніж він бажав для свого спокою. Це бліде, тонке, сумне обличчя,

цей променистий погляд, ці тихі, граціозні рухи і головне — ця глибока і ніжна печаль, що оповивала всі риси її, тривожили його і вимагали його співчуття. У мужчинах Ростов терпіти не міг виразу вищого духовного життя (тому він не любив князя Андрія), він презирливо називав це філософією, мрійливістю; але в княжні Марії, саме в цій печалі, яка виявляла всю глибину цього чужого для Миколи духовного світу, він почував невимовну принадність.

"Чудова, мабуть, дівчина! Оце іменно ангел! — говорив він сам з собою. — Чому я не вільний, нащо я поквапився з Сонею?" І мимоволі він зрівняв їх обох: бідність в одній і багатство у другій тих духовних дарів, яких не мав Микола і які тому він так високо цинив. Він спробував собі уявити, що було б, якби він був вільний. Яким чином він би освідчився їй і вона стала б його дружиною? Ні, він не міг собі уявити цього. Йому робилось моторошно, і ніякі ясні образи не поставали перед ним. З Сонею він давно вже склав собі майбутню картину; і все це було просте і ясне, саме тому, що все це було видумане, і він знав усе, що було в Соні; а з княжною Марією не можна було уявити собі майбутнього життя, бо він не розумів її, а тільки любив.

Мрії про Соню мали в собі щось веселе, цяцькове. А думати про княжну Марію завжди було трудно і трохи страшно. *

"Як вона молилася! — згадав він. — Видно було, що вся душа її в молитві. Так, це та молитва, яка зрушує гори, і я певен, що молитву її буде справджено. Чому я не молюсь про те, чого мені треба? — згадав він. — Чого мені треба? Волі, розв'язання з Сонею. Вона правду казала, — згадав він слова губернаторші, — крім нещастя нічого не буде з того, що я одружуся з нею. Плутанина, горе тата... справи... плутанина, страшна плутанина! Та я й не люблю її. Справді, не так люблю, як треба. Боже мій! виведи мене з цього жахливого, безвихідного становища! — почав він раптом молитися. — Так, молитва зрушить гору, але треба вірити і не так молитися, як ми дітьми молилися з Наташею про те, щоб сніг зробився цукром, і вибігали на подвір'я куштувати, чи робиться зі снігу цукор. Ні, але я не про дрібниці молюсь тепер", — сказав він, ставлячи в куток люльку і, склавши руки, стаючи перед образом. І, зворушений спогадом про княжну Марію, він почав молитися так, як давно не молився. Сльози в нього були на очах і в горлі, коли в двері увійшов Лаврушка з якимись паперами.

— Дурень! чого лізеш, коли тебе не кличуть! — сказав Микола, швидко змінюючи позу.

— Од губернатора, — заспаним голосом сказав Лаврушка, — кульєр приїхав, лист вам.

— Ну, гаразд, спасибі, іди!

Микола взяв два листи. Один був від матері, другий від Соні. Він впізнав їх по почерках і першим розпечатав листа від Соні. Не встиг він прочитати кілька рядків, як обличчя в нього зблідло і очі злякано й радісно розширились.

— Ні, цього не може бути! — промовив він вголос.

Не можучи сидіти на місці, він з листом у руках, читаючи його, став ходити по кімнаті. Він перебіг листа, потім прочитав його раз, другий і, піднявши плечі й

розвівши руки, зупинився посеред кімнати з розтуленим ротом і з застиглим поглядом. Те, про що він допіру молився з упевненістю, що бог вдовольнить його молитву, справдилося; але Микола був здивований з цього так, наче це було щось незвичайне і наче він ніколи не чекав цього, і наче саме те, що це так швидко сталося, було доказом того, що це йшло не від бога, якого він просив, а від звичайної випадковості.

Той вузол, що здавався нерозв'язним і що сковував волю Ростову, було розв'язано цим несподіваним (як здавалося Миколі), нічим не викликаним Сониним листом. Вона писала, що останні тяжкі обставини, втрата майже всього майна Ростових у Москві і не раз висловлювані бажання графині, щоб Микола одружився з княжною Волконською, і його мовчання і холодність останнього часу — все це разом спонукало її до вирішення зректися його обіцянок і дати йому цілковиту волю.

"Мені занадто важко було думати, що я можу бути причиною горя чи розбрату в родині, яка мене облагодіяла,— писала вона,— і любов моя має одну мету — щастя тих, кого я люблю; і тому я благаю вас, Nicolas, вважати себе вільним і знати, що, незважаючи ні на що, ніхто дужче не може вас любити, як ваша Соня".

Обидва листи були з Троїці. Другий лист був від графині. В листі цьому описувались останні дні в Москві, виїзд, пожежа і "загибель усього майна. В листі цьому між іншим графиня писала про те, що князь Андрій серед поранених їхав разом з НИМИ.

Стан його був дуже небезпечний, але тепер лікар каже, що є більше надії. Соня і Наташа, як сиділки, упадають коло нього.

З цим листом на другий день Микола поїхав до княжни Марії. Ні Микола, ні княжна Марія ні слова не сказали про те, що могли означати слова: "Наташа упадає коло нього", але завдяки цьому листу Микола раптом зблизився з княжною в майже родинні стосунки.

Другого дня Ростов провів княжну Марію в Ярославль і через кілька днів сам поїхав у полк.

VIII

Листа до Миколи, що був здійсненням його молитви, Соня написала з Троїці. Ось чим він був викликаний. Думка про одруження Миколи з багатою відданицею дедалі більш захоплювала стару графиню. Вона знала, що Соня була головною перешкодою до цього. І Сонине життя останнім часом, особливо після листа від Миколи, який описував свою зустріч у Богучарові з княжною Марією, ставало тяжчим і тяжчим в домі графині. Графиня не пропускала жодної нагоди для образливого або жорстокого натяку Соні.

Але за кілька днів перед виїздом з Москви, зворушена і схвильована всім тим, що робилося, графиня, покликавши до себе Соню, замість докорів та вимог слізною звернулася до неї з благанням про те, щоб вона, пожертвувавши собою, заплатила за все, що було для неї зроблено, тим, щоб розірвала свої зв'язки з Миколою.

— Я не буду спокійна доти, поки ти не даси мені цієї обіцянки.

Соня розридалась істерично, відповідала крізь ридання, що вона зробить усе, що вона на все готова, але не дала прямої обіцянки і в душі своїй не могла зважитися на те, чого від неї вимагали. Треба було жертвувати собою для щастя родини, яка

вигодувала й виховала її. Жертвувати собою для щастя інших було звичкою Соні. Її становище в домі було таке, що лише на шляху жертвування вона могла виявити свої гідності, і вона звикла й любила жертвувати собою. Але раніш в усіх діях самопожертвування вона з радістю усвідомлювала, що вона, жертвуючи собою, цим самим підносить собі ціну в очах своїх та в очах інших і стає більш гідною Nicolas, якого вона любила над усе в житті; а тепер жертва її повинна була полягати у відмові від того, що для неї являло собою всю винагороду жертви, увесь смисл життя. І вперше в житті їй стало гірко на тих людей, що облагодіяли її для ТОРО, щоб болючіше замучити; вона відчула заздрість до Натапі, яка не зазнавала нічого такого, ніколи не мала потреби жертвувати і змушувала інших жертвувати собі і яку, проте, всі любили. І вперше Соня відчула, як з її тихої, чистої любові ÀoNicolas раптом починало виростати пристрасне почуття, що стояло над правилами і доброчесністю, і релігією; і під впливом цього почуття

Соня мимоволі, навчена своїм залежним життям скритності, в загальних непевних словах відповівши графині, уникала з нею розмов і вирішила чекати побачення з Миколою, щоб на цьому побаченні не звільнити його, а, навпаки, назавжди зв'язати себе з ним.

Турботи і жах останніх днів перебування Ростових у Москві заглушили в Соні похмурі думки, що пригнічували її. Вона рада була знаходити порятунок від них у практичній діяльності. Але коли вона взнала про присутність у їх домі князя Андрія, незважаючи на всю щирю жалість, яку вона відчула до нього і до Наташі, радісне й забобонне почуття того, що бог не хоче, щоб вона була розлучена з ІМізоІаз, охопило її. Вона знала, що Наташа любила лише князя Андрія і не переставала любити його. Вона знала, що тепер, зведені до купи, за таких страшних умов, вони знову полюблять одне одного і тоді Миколі внаслідок родинності, що буде між ними, не можна буде одружитися з княжною Марією. Незважаючи на весь жах усього, що відбувалося останніми днями та під час перших днів подорожі, це почуття, ця свідомість того, що провидіння втручається в її особисті справи, радувала Соню.

У Троїцькій Лаврі Ростови зробили перший перепочинок в своїх мандрах.

У готелі Лаври Ростовим було одведено три великих кімнати, з яких одну займав князь Андрій. Пораненому було цього дня значно краще. Наташа сиділа з ним. У сусідній кімнаті сиділи граф і графиня, шанобливо розмовляючи з ігуменом, який одвідага своїх давніх знайомих і вкладників. Соня сиділа тут-таки, і її мучила цікавість до того, про що розмовляли князь Андрій і Наташа. Вона з-за дверей слухала звуки їх голосів. Двері кімнати князя Андрія відчинилися. Наташа із схвильованим обличчям вийшла звідти і, не помічаючи ченця, який підвівся їй назустріч і взявся за широкий рукав правої руки, підійшла до Соні і взяла її за руку.

— Наташо, що таке? Йди сюди,— сказала графиня. Наташа підійшла під благословення, і ігумен порадив звернутися за допомогою до бога та його угодника.

Зразу після того, як ігумен вийшов, Наташа —взяла за руку свою подругу і пішла з нею до порожньої кімнати.

— Соню, правда? він житиме?—сказала вона,— Соню, яка я щаслива і яка я нещасна! Соню, голубчику,— все як було. Тільки б він був живий. Він не може... тому що, тому... що...— і Наташа розплакалась.

— Так! Я знала це! Хвалити бога,— промовила Соня.— Він житиме.

Соня була схвильована не менше, за свою подругу — і її страхом та горем, і своїми особистими, нікому не висловленими думками. Вона, ридаючи, цілувала, утішала Наташу. "Тільки б він буїв живий!" — думала вона. Поплакавши, поговоривши і втерши

сльози, обидві подруги підійшли до дверей князя Андрія. Наташа, обережно відчинивши двері, заглянула до кімнати. Соня поруч з нею стояла біля прочинених дверей.

І князь Андрій лежав високо "на трьох подушках. Бліде обличчя його було спокійне, очі заплющені, і видно було, як він рівно дихає.

— Ой, Наташо! — раптом майже скрикнула Соня, хапаючись за руку своєї кузини і відступаючи від дверей.

— Що? Що? — спитала Наташа.

— Це те, те, от...— сказала Соня з блідим обличчям і тремтячими губами.

Наташа тихо зачинила двері і відійшла з Сонею до вікна, не розуміючи ще того, що їй казали. .

— Пам'ятаєш ти,—із зляканим і урочистим обличчям говорила Соня,— пам'ятаєш, коли я за тебе в дзеркало дивилася... В Отрад-ному, у свята... Пам'ятаєш, що я бачила?..

— Так, так! — широко розкриваючи очі, сказала Наташа, невиразно згадуючи, що тоді Соня сказала щось про князя Андрія, якого вона бачила лежачим.

— Пам'ятаєш,— говорила далі Соня.— Я бачила тоді і сказала всім, і тобі, і Дуняші. Я бачила, що він лежить на постелі,— говорила вона, при кожній подробиці роблячи жест рукою з піднятим пальцем,— що він заплющив очі, і що він накритий саме рожевою ковдрою і що він склав руки,— говорила Соня, переконуючись у міру того, як вона описувала щойно бачені подробиці, що ці самі подробиці вона бачила тоді. Тоді вона нічого не бачила, але розповіла, що бачила те, що їй спало на думку; але те, що вона придумала тоді, здавалось їй таким же справжнім, як і всякий інший спогад. Те, що вона тоді сказала, щсг він оглянувся на неї і усміхнувся й був накритий чимсь червоним, вона не тільки пам'ятала, а твердо була переконана, що ще тоді вона сказала й бачила, що він був накритий рожевим, саме рожевою ковдрою, і що очі його були заплющені.

— Так, так, саме рожевою,— сказала Наташа, яка теж тепер, здавалось, пам'ятала, що було сказано — рожевим, і в цьому самому вбачала головну незвичайність і таємничість пророкування.

— Але що ж це означає?'—1 в задумі сказала Наташа.

— Ах, я не знаю, як усе це незвичайно!— сказала Соня, хапаючись за голову.

Через кілька хвилин князь Андрій подзвонив, і Наташа увійшла До нього; а Соня,

сповнена зворушення і хвилювання, яке вона рідко відчувала, залишилась біля вікна, обдумуючи всю незвичайність того, що сталося.

Цього дня була нагода послати листи з армію, і графиня писала листа синові. — —

— Соню,— сказала графиня, підводячи голову від листа, коли небога проходила повз неї.—Соню, ти не напишеш Миколеньці?— спитала графиня тихо, і голос її затремтів, а в погляді втомлених очей, що дивилися крізь окуляри, Соня прочитала все, що розуміла графиня під цими словами. В цьому погляді виявлялись благання і страх відмови, і сором за те, що треба було просити, і готовість на непримиренну ненависть у разі відмови.

Соня підійшла до графині і, ставши на коліна, поцілувала її в руку.

— Я напишу, татап, — сказала вона.

Соня була розм'якшена, схвилювана і зворушена усім тим, що відбувалося цього дня, особливо тим таємничим справдженням ворожби, яке вона щойно бачила. Тепер, коли вона знала, що у зв'язку з відновленням взаємин між Наташею і князем Андрієм Микола не міг одружитися з княжною Марією, вона з радістю відчувала повернення того настрою самопожертвування, в якому вона любила і звикла жити. І зі сльозами на очах і з радісною свідомістю великодушності свого вчинку вона, кілька разів зупиняючись від сліз, що затуманювали її бархатні чорні очі, написала того зворушливого листа, одержання якого так вразило Миколу.

IX

На гауптвахті, куди одвели П'єра, офіцер і солдати, які взяли його, обходилися з ним вороже, але разом з тим і поважливо. Ще почувалися в їхньому ставленні до нього і сумнів у тому, хто він такий (чи не дуже важна людина), і ворожість внаслідок ще не забутої їх особистої боротьби з ним.

Але коли вранці другого дня прийшла зміна, то П'єр відчув, що для нової варти — для офіцерів і солдатів — він уже не мав того значення, яке мав для тих; що його взяли. І справді, в цьому великому, огрядному чоловікові в мужицькому каптані вартіві другого дня вже не вбачали тієї живої людини, що так одчайдушно билася з мародером та з конвойними солдатами і сказала урочисту фразу про рятування дитини, а вбачали тільки сімнадцятого з арештованих росіян, яких нащось з наказу вищого начальства тримали тут. Коли й було що особливого у П'єрі, то тільки його небоязкий, зосереджено-задуманий вигляд і французька мова, якою він, на подив французів, добре розмовляв. Проте того ж дня П'єра з'єднали з іншими заарештованими підозрілими людьми, бо окрема кімната, яку він займав, потрібна була офіцерові.

Усі росіяни, яких тримали з П'єром, були люди найнижчого звання. І всі вони, пізнавши у П'єрі пана, цурались його, тим більш, що він говорив по-французькому. П'єр чув, що з нього глузують, і йому було сумно.

На другий день увечері П'єр узнав, що всіх цих заарештованих (і, певне, його серед них) мають судити за підпалювання. На

третій день П'єра водили з іншими до якогось будинку, де сиділи французький генерал з білими вусами, два полковники й інші французи з шарфами на руках. П'єру

нарівні з іншими ставили з тією точністю і визначеністю, яка ніби стоїть над людськими слабкостями і з якою звичайно звертаються до підсудних, запитання про те, хто він, де він був, з якою метою і т. ін.

Запитання ці, залишаючи осторонь суть життєвої справи і виключаючи можливість розкриття цієї суті, як і всі запитання, ставлені на судах, мали за мету тільки підведення того жолобка, що по ньому, як того бажали судді, повинні були потекти відповіді підсудного і привести його до бажаної мети, тобто до обвинувачення. Тільки-но він починав говорити що-небудь таке, що не відповідало меті обвинувачення, як приймали жолобок, і вода могла текти, куди їй хочеться. Крім того, П'єр почував те саме, що в усіх судах " почуває підсудний: подив, для чого ставили йому всі ці запитання, йому почувалося, що тільки з поблажливості чи ніби з чемності застосовувався цей виверт з підставлянням жолобка. Він знав, що перебуває під владою цих людей, що тільки влада привела його сюди, що тільки влада давала їм право вимагати відповідей на запитання, що єдина мета цього зібрання полягала в тому, щоб обвинуватити його. І тому, що була влада і було бажання обвинуватити, не треба було і виверту запитань і суду. Очевидно було, що всі відповіді повинні були привести до винуватості. На запитання, що він робив, коли його взяли, П'єр відповів трохи трагічно, що він ніс до батьків дитину, *qu'il avait sauvé des flammes*¹.— Чому він бився з мародером? П'єр відповів, що він вахищав жінку, що захист ображеної жінки є обов'язок кожної людини, що... Його зупинили: це не стосувалося справи. Чого він був на подвір'ї дому, який зайнявся, де його бачили свідки? Він відповів, що йшов подивитися, що робилося в Москві. Його знову зупинили: в нього не питали, куди він йшов, а чого він був біля пожежі. Хто він? — повторили йому перше запитання, на яке він сказав, що не хоче відповідати. Знову він відповів, що не може сказати цього.

— Запишіть, це недобре. Дуже недобре,— суворо сказав йому генерал з білими вусами і з червоним, рум'яним обличчям.

На четвертий день пожежі почалися на Зубовському валу.

П'єра з тринадцятьма іншими одвели на Кримський Брід, у каретний сарай купецької оселі. Проходячи вулицями, П'єр задихався від диму, який, здавалося, стояв над усім містом. З різних боків видно було пожежі. П'єр тоді ще не розумів значення спаленої Москви і з жахом дивився на ці пожежі.

У каретному сараї оселі біля Кримського Броду П'єр пробув ще чотири дні і за цей час з розмови французьких солдатів дізнався, що всі заарештовані чекали з дня на день рішення маршала. Якого маршала, П'єр не міг дізнатися від солдатів. Для

* яку врятував з полум'я.

солдата, очевидно, маршал уявлявся вищою і трохи таємничою ланкою влади.

Ці перші дні, до 8 вересня — дня, коли полонених повели на другий допит, були найтяжчі для П'єра.

Х

8 вересня в сарай до полонених увійшов, судячи з того, як шанобливо з ним обходились вартіві, дуже важний офіцер. Цей офіцер, певно, штабний, зі списком у

руках зробив перекличку всіх росіян, назвавши П'єра: celui qui n'avoue pas son nom¹. І, оглянувши байдуже і ліниво всіх полонених, він наказав вартовому офіцерові пристойно одягнути і* прибрати їх, перше ніж вести до маршала. Через годину прибула рота солдатів, і П'єра з іншими тринадцятьма повели на Дівиче поле. День був ясний, сонячний після дощу, і повітря було незвичайно чисте. Дим не стелився низом, як Того дня, коли П'єра вивели з гауптвахти Зубовського валу; дим піднімався стовпами у чистому повітрі. Вогню пожеж ніде не було видно, але з усіх боків піднімалися стовпи диму, і вся Москва, все, що тільки міг бачити П'єр, було одним згарищем. З усіх боків виднілись пустирі з печами та коминами і зрідка обгорілі стіни кам'яних будинків. П'єр придивлявся до згарищ і не впізнавав знайомих кварталів міста. Де-не-де видно було уцілілі церкви. Кремль, незруйнований, білів здалеку своїми вежами та Іваном Великим. Поблизу весело блищав купол Ново-дівичого монастиря, і там особливо лунко дзвонили в усі дзвони. Благовіст цей нагадав П'єру, що була неділя і свято другої пречистої. Але з'явалося, не було кому святкувати це свято: скрізь було спустошення згарища, і з росіян зустрічались лише зрідка обшарпані, налякані люди, які ховалися, побачивши французів.

Очевидно, російське гніздо було розорене і знищене; але П'єр неусвідомлено почував, що за знищенням цього російського порядку життя над цим розореним гніздом встановився зовсім інший, але твердий французький порядок. Він почував це з вигляду тих солдатів, що бадьоро й весело йшли правильними рядами, конвоюючи його разом з іншими злочинцями; він почував це з вигляду якогось важкого французького чиновника, що проїхав йому назустріч у парній колясці, якою правив солдат. Він це почував з веселих звуків полкової музики, що долітали з лівого боку поля, і особливо він почував і розумів це з того списку, що його, перекликаючи полонених, прочитав, приїхавши сьогодні вранці, французький офіцер. П'єра взяли одні солдати, одвели в одно, у друге місце з десятками інших людей; здавалось, вони могли б забути про нього, сплутати його з іншими. Та ні: відповіді його, дані на допиті, повернулись до нього в формі найменування його: celui

і тим, який не хоче назвати свого імені.

celui qui n'avoue pas son nom. І під цією назвою, яка була страшною для П'єра, його тепер вели кудись з безперечною впевненістю, написаною на їх обличчях, що всі інші полонені і він були ті самі, яких треба, і що їх ведуть туди, куди треба. П'єр почував себе мізерною тріскою, що потрапила в колесо невідомої йому, але правильно діючої машини.

П'єра з іншими злочинцями привели на правий бік Дівичого поля, недалеко від монастиря, до великого білого будинку з величезним садом. Це був будинок князя Щербатова, в якому П'єр часто перше бував у господаря і в якому тепер, як він почув з розмови солдатів, стояв маршал, герцог Екмюльський.

їх підвели до ганку і по одному стали вводити в будинок. П'єра ввели шостим. Через скляну галерею, сіни, передпокій, знайомі П'єру, його ввели до довгого низького кабінету, біля дверей якого стояв ад'ютант.

Даву сидів у глибині кімнати, над столом, з окулярами на носі. П'єр близько підійшов до нього. Даву, не зводячи очей, видно, шукав відомостей у якомусь папері, що лежав перед ним. Усе ще не зводячи очей, він тихо спитав:—*Qui êtes vous?*¹

П'єр мовчав тому, що не міг вимовити слова. Даву для П'єра був не просто французьким генералом; для П'єра Даву був відомою своєю жорстокістю людиною. Дивлячись на холодне обличчя Даву, який, як суворий учитель, погоджувався якийсь час терпляче ждати відповіді, П'єр почував, що кожна згаяна секунда могла коштувати йому життя; але він не знав, що сказати. Сказати те саме, що він говорив на першому допиті, він не наважувався; відкрити своє звання і становище було й небезпечно і соромно. П'єр мовчав. Але перше ніж П'єр встиг на що-небудь наважитись, Даву підвів голову, підняв окуляри на лоб, примружив очі і пильно подивився на П'єра.

— Я знаю цю людину,— розміреним, холодним голосом, очевидно розрахованим на те, щоб злякати П'єра, сказав він. Холод, пробігши спершу по П'єровій спині, обхопив його голову, мов лещатами.

— *Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...*

— *C'est un espion russe*²,— перебив його Даву, звертаючись до другого генерала, який був у кімнаті і якого не помітив П'єр. І Даву одеернувся. З несподіваним рокотом у голосі П'єр раптом швидко заговорив:

— *Non, Monseigneur,*— сказав він, несподівано згадавши, що Даву був герцог.— *Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.*

1 — Хто ви такий?

2 — Ви не могли мене знати, генерале, я ніколи не бачив вас... — Це російський шпигун.

— *Votre nom?* — повторив Даву.

— *Besouhof.*

— *Qu'est se qui me prouvera que vous ne mentez pas?*

— *Monseigneur!*¹ — скрикнув П'єр не ображеним, а благала ним голосом.

Даву звів очі і пильно подивився на П'єра. Кілька секунд вони дивилися один на одного, і цей погляд врятував П'єра. У цьому погляді, поза всіма умовами війни і суду, між цими двома людьми встановилися людські взаємини. Обидва вони в цю одну хвилину невиразно перечули незчисленну кількість речей і зрозуміли, що вони обидва діти людства, що вони брати.

У першому погляді для Даву, який тільки підвів голову од свою списку, де людські справи і життя називалися номерами, П'єр був лише обставиною; і, не взявши на совість поганого вчинку, Даву застрелив би його; але тепер уже він вбачав у ньому людину. Він замислився на мить.

— *Comment me prouverez vous la vérité de ce que vous me dites?*² — сказав Даву холодно.

П'єр згадав Рамбаля і назвав його полк, і прізвище, і вулицю, на якій стояв будинок.

— *Vous n'êtes pas ce que vous dites*³,— знову сказав Даву. П'єр тремтячим,

уривчастим голосом став наводити докази

правдивості свого зізнання.

Але в цей час увійшов ад'ютант і про щось повідомив Даву.

Даву раптом засяяв від звістки, яку передав ад'ютант, і став застібатися. Він, видно, зовсім забув П'єра.

Коли ад'ютант нагадав йому про полоненого, він, насупившись, кивнув у П'єрів бік і сказав, щоб його вели. Але куди мали його вести — П'єр не знав: назад у барак чи на підготовлене місце страти, яке йому показували товариші, коли вони проходили Дівичим полем.

Він обернув голову і бачив, що ад'ютант перепитує щось.

— Oui, sans doute!⁴ — сказав Даву, але що "так", П'єр не знав. П'єр не пам'ятав, як, чи довго він ішов і куди. Він у стані

цілковитої безтямності і отупіння, нічого не бачачи круг себе, переставляв ноги разом з іншими доти, поки всі не зупинилися; зупинився й він.

Одна думка за весь цей час була у П'єра в голові: це була думка про те, хто, хто ж, нарешті, засудив його на страту? Це були не ті люди, що допитували його в комісії; з них жоден не

1 — Ні, ваша високість... Ні, ваша високість, ви не могли мене знати. Я офіцер міліції, і я не виїжджав з Москви.

— Ваше ім'я?

— Безухов.

— Хто мені доведе, що ви не брешете?

— Ваша високість!

2 — Чим ви доведете мені правдивість ваших слів?

3 — Ви не те, що ви кажете,

4 — Так, звичайно!

хотів і, очевидно, не міг цього зробити. Це був не Даву, який так людяно подивився на нього. Ще б одна хвилина, і Даву зрозумів би, що вони роблять погано, та цій хвилині перешкодив ад'ютант, який увійшов. І ад'ютант цей, очевидно, не хотів нічого поганого, але він міг би не ввійти. Хто ж це, нарешті, страчував, убивав, позбавляв життя його — П'єра, з усіма його спогадами, прагненнями, надіями, думками? Хто робив це? І П'єр почував, що це був ніхто.

Це був порядок, збіг обставин.

Порядок якийсь убивав його — П'єра, позбавляв його життя, всього, знищував його.

XI

Від будинку князя Щербатова полонених повели просто вниз Дівичим полем, лівіше Дівичого монастиря і підвели до городу, на якому стояв стовп. За стовпом було викопано велику яму з свіжо викиданою землею, а біля ями та стовпа півколом стояв великий натовп людей. Натовп складався з малого числа росіян і більшого числа наполеонівських військ поза строем: німців, італійців та французів у різних мундирах. Праворуч і ліворуч стовпа стояли строї французьких військ у синіх мундирах з

червоними еполетами, у штиблетах та ківерах.

Злочинців розставили за певним порядком, який був у списку (П'єр стояв шостим), і підвели до стовпа. Кілька барабанів раптом ударили з двох боків, і П'єр відчув, що при цьому звуку наче відірвались частина його душі. Він втратив здатність думати і міркувати. Він міг тільки бачити й чути. І тільки одно бажання було в нього — бажання, щоб скоріше учинилося те страшне, що мало бути вчинене. П'єр озирався на своїх товаришів і розглядав їх.

Два чоловіки скраю були голені тюремні. Один високий, худий; другий чорний, кошлатий, мускулистий, з приплеснутим носом. Третій був дворак, років сорока п'яти, з сивуватим волоссям і повним, добре відгодованим тілом. Четвертий був селянин, дуже гарний, з широкою русавою бородою і з чорними очима. П'ятий був фабричний, жовтий, худий хлопець років вісімнадцяти, в халаті.

П'єр чув, що французи радились, як стріляти — по одному чи по два? — "По два", — холодно-спокійно відповів старший офіцер. Відбулось перешикування в рядах солдатів, і помітно було, що всі квапились, — і квапились не так, як квапляться, щоб зробити зрозумілу для всіх справу, а так, як квапляться, щоб закінчити необхідну, але неприємну і незбагненну справу.

Чиновник-француз у шарфі підійшов до правого боку шеренги злочинців і прочитав по-російському і по-французькому вирок.

Потім дві пари французів підійшли до злочинців і взяли за вказівкою офіцера двох тюремних, які стояли скраю. Тюремні підійшли до стовпа, зупинились і, поки принесли мішки, мовчки дивилися круг себе, як дивиться підбитий звір на мисливця, що підходить до нього. Один усе хрестився, другий чухав спину і робив губами порух, схожий на усмішку. Солдати, кваплячись руками, стали зав'язувати їм очі, надівати мішки і прив'язувати до стовпа.

Дванадцять чоловік стрільців з рушницями розміреним, твердим кроком вийшли з-за рядів і зупинилися за вісім ступнів від стовпа: П'єр одвернувся, щоб не бачити того, що буде. Раптом затріскотіло й загуркотіло голосніше, як здалося П'єру, за найстрашніші удари грому, і він оглянувся. Був дим, і французи з блідими обличчями і тремтячими руками щось робили біля ями. Повели інших двох. Так само, такими ж очима і ці двоє дивилися на всіх, марно, самими очима, мовчки, просячи захисту і, очевидно, не розуміючи і не вірячи тому, що буде. Вони не могли вірити, бо лише вони знали, що означало для них життя, і тому не розуміли й не вірили, щоб можна було відібрати його. ,

П'єр хотів не дивитись і знову одвернувся; але знову наче жахливий вибух вразив його слух, і почувши ці звуки, він одночасно побачив *дим, чиюсь кров і бліді, злякані обличчя французів, які знову щось робили біля стовпа, тремтячими руками штовхаючи один одного. П'єр, важко дихаючи, оглядався круг себе, наче питаючи: що це таке? Те ж запитання було і в усіх поглядах, які зустрічалися з П'єровим поглядом.

На всіх обличчях росіян, на обличчях французьких солдатів, офіцерів, усіх без винятку він читав такий же переляк, жах і боротьбу, які були в його серці. "Та хто ж це

робить, нарешті? Вони всі страждають так само, як і я. Хто ж це? Хто ж це?" — на секунду блиснуло у П'єровій душі.

— ТггаШейгэ сій 86-те, еп — ауйпИ1— прокричав хтось. Повели п'ятого, що стояв поруч з П'єром,— одного. П'єр не зрозумів того, що він врятований: що його і всіх інших було приведено сюди лише для присутності під час страти. Він з дедалі більшим жахом, не відчуючи ні радості, ні заспокоєння, дивився на те, що робилося. П'ятий був фабричний у халаті. Тільки-но до нього доторкнулися, як він з жаху відскочив і схопився за П'єра (П'єр здригнувся і відірвався од нього). Фабричний не міг іти. Його тягли попід пахви, і він щось кричав. Коли його підвели до стовпа, він раптом замовк. Він наче враз щось зрозумів. Чи то він зрозумів, що даремне кричати, чи то — що неможливо, щоб його вбили люди, але він став біля стовпа, чекаючи поз'язки разом з іншими і, як підстрелений звір, озираючись круг себе блискучими очима.

П'єр уже не міг взяти на себе одвернутися і заплющити очі. Цікавість і хвилювання його і всього натовпу під час цього п'ятого вбивства дійшло краю. Так само, як і інші, цей п'ятий здавався

і — Стрільці 86-го полку, вперед!

спокійним: він загортав халат і чухав однією босого ногою другу.

Коли йому стали зав'язувати очі, він сам поправив вузол на цотилиці, який муляв йому; потім, коли прихилили його до закривавленого стовпа, він запав назад, і йому в цьому становищі було незручно, тому він поправився і, рівно поставивши ноги, спокійно сперся спиною. П'єр не зводив з нього очей, не пропускаючи ані найменшого поруху.

Мабуть, почулася команда, мабуть, після команди розітнулися постріли восьми рушниць. Але П'єр, хоч як він намагався згадати потім, не чув ні найменшого звуку від пострілів. Він бачив тільки, як чомусь раптом опустився на мотузках фабричний, як з'явилася кров у двох місцях і як самі мотузки, од тягара обвислого тіла, розпустилися і фабричний, неприродно опустивши голову і підігнувши ногу, сів. П'єр підбіг до стовпа. Ніхто не стримував — його. Навколо фабричного щось робили злякані, бліді люди. В одного старого вусатого француза тряслася нижня щелепа, коли він одв'язував мотузки. Тіло опустилося. Солдати незручно і квапливо поволокли його за стовп і стали зіштовхувати в яму.

Всі, очевидно, безсумнівно знали, що вони були злочинці, яким треба було швидше приховати сліди свого злочину.

П'єр заглянув у яму і побачив, що фабричний лежав там коліними догори, близько до голови, одно плече вище другого. І це плече судорожно, рівномірно опускалось і піднімалося. Але вже лопати землі сипались на все тіло. Один з солдатів сердито, злобно і хворобливо крикнув на П'єра, щоб він вернувся. Але П'єр не зрозумів його і стояв біля стовпа, і ніхто не відганяв його.

Коли вже яму було всю засипано, пролунала команда. П'єра одвели на його місце, і французькі війська, які стояли строєм обабіч стовпа, зробили півоборот і стали проходити розміреним кроком мимо стовпа. Двадцять чотири чоловіка стрільців, що

стояли з розрядженими рушницями в середині кола, приєднувались, біжачи до своїх місць, у той час, як роти проходили повз них. •

П'єр дивився тепер безтямними очима на цих стрільців, які попарно вибігали з кола. Усі, крім одного, приєдналися до рот. Молодий солдат з мертво-блідим обличчям, у ківері, що зсунувся назад, опустивши рушницю, все ще стояв проти ями на тому місці, з якого він стріляв. Він, як п'яний, хитався, роблячи то вперед, то назад кілька кроків, щоб не дати впасти своєму тілу. Старий солдат, унтер-офіцер, вибіг з рядів і, схопивши за плече молодого солдата, втягнув його у роту. Натоп росіян і французів став розходитись. Усі йшли мовчки, з опущеними головами.

— Ça leur apprendra à incendier¹,— сказав хтось з французів. П'єр оглянувся на того, що говорив, і побачив, що це був солдат, який хотів утішитися чим-небудь після того, що було зроблено, але не міг. Недоговоривши початого, він махнув рукою і пішов геть.

і — Це навчить їх підпалювати,

Після страти П'єра відділили від інших підсудних і залишили самого в невеликій, розореній і запаскудженій церкві.

Надвечір вартовий унтер-офіцер з двома солдатами увійшов до церкви і повідомив П'єра, що його прощено і що він переходить тепер до бараків військовополонених. Не розуміючи того, що йому говорили, П'єр встав і пішов з солдатами, його привели до побудованих вгорі, поля з обгорілих дощок, колод і тесу бараків і ввели в один з них. У темряві чоловік двадцять різних людей оточили П'єра. П'єр дивився на них, не розуміючи, хто такі ці люди, для якого вони і чого хочуть від нього. Він чув слова, які йому говорили, але не робив з них ніякого висновку і застосування: не розумів їх значення. Він сам відповідав на те, що його питали, але не добирав, хто слухає його і як зрозуміють його відповіді. Він дивився на обличчя та постаті, і в усіх них, здавалось йому, однаково не було смислу.

З тієї хвилини, як П'єр побачив це страшне вбивство, учинене людьми, які не хотіли цього робити, в душі у нього наче раптом було висмикнуто ту пружину, що на ній усе трималось і здавалось живим, і все завалилося в купу беззмістовного сміття. В ньому, хоч він і не усвідомлював цього, знищилася віра і в упорядженість світу, і в людську, і в свою душу, і в бога. В такому стані П'єр бував раніш, але ніколи не відчував його так сильно, як тепер. Перше, коли на П'єра находили такі сумніви,— сумніви ці мали джерело у власній вині. І в самій глибині душі П'єр тоді почував, що від того розпачу і тих сумнівів був порятунок у самому собі. А тепер він почував, що не його вина була причиною того, що світ завалився в його очах і залишились самі недоладні руїни. Він почував, що повернутися до віри в життя — не від нього залежить.

Навколо нього в темряві стояли люди: певне, щось їх дуже цікавило в ньому. Йому розказували щось, розпитували про щось, потім повели кудись, і він, нарешті, опинився в кутку барака поруч з якимись людьми, що перемовлялися з різних боків, сміялися.

— І ось, братіки мої... той самий принц, котрий (з особливим наголосом на слові котрий)...— говорив чийсь голос у протилежному кутку барака.

Мовчки і нерухомо сидючи біля стіни на соломі, П'єр то розплющував, то заплющував очі. Але тільки-но він заплющував очі, він бачив перед собою те саме страшне, особливо страшне своєю простотою, обличчя фабричного і ще більш страшні своїм неспокоєм обличчя вимушених убивць. І він знову розплющував очі і безтямно дивився в темряві круг себе.

Поруч з ним сидів, зігнувшись, якийсь маленький чоловік, присутність якого П'єр помітив спочатку по міцному запаху поту, що йшов від нього під час кожного його руху. Чоловік цей щось робив у темряві зі своїми ногами, і, хоч П'єр не бачив його обличчя, він почував, що чоловік цей безперестанно поглядав на нього. Придивившись у темряві, П'єр зрозумів, що чоловік цей роззувався. І те, як він це робив, зацікавило П'єра.

Розмотавши мотузки, якими 'була зав'язана одна нога, він ретельно змотав їх і зараз же взявся до другої ноги, поглядаючи на П'єра. Поки одна рука вішала мотузку, друга вже бралася розмотувати другу ногу. Таким чином акуратно, круглими, спірними рухами, що без затримки йшли один за одним, роззувшись, чоловік розвішав своє взуття на кілочки, забиті в нього над узголів'ям, вийняв ножика, обрізав щось, склав ножика, поклав під узголів'я і, краще вмостившись, обняв свої підняті коліна обома руками і прямо втупив очі у П'єра. П'єру почувалося щось приємне, заспокійливе і кругле в цих спірних рухах, у цьому впорядженому його господарстві у кутку, навіть у запаху цього чоловіка, і він, не зводячи очей, дивився на нього.

— А багато ви злигоднів побачили, пане? Га?—сказав раптом маленький чоловік. І такий вираз ласки та простоти був у співучому голосі чоловіка, що П'єр хотів відповісти, але в нього затремтіла щелепа, і він відчув сльози. Маленький чоловік у ту ж мить, не даючи П'єру часу виявити своє збентеження, заговорив тим самим приємним голосом.

— Е, соколику, не тужи,— сказав він з тією ніжно-співучою ласкою, з якою говорять старі руські жінки.— Не тужи, голубе: годину терпіти, а вік жити! Ось так-то, друже мій. А живемо тут, хвалити бога, кривди нема. Теж люди і погані, і добрі є,— сказав він і, ще говорячи, гнучким рухом перехилився на коліна, встав і, прокашлюючись, пішов кудись.

— Ач, шельма, прийшов! — почув П'єр той самий лагідний голос в кінці барака.— Прийшов, шельма, пам'ятає! Ну, ну, годі.— І солдат, відштовхуючи від себе песика, що стрибав до нього, повернувся на своє місце і сів. У руках в нього було щось загорнуте в ганчірку.

— Ось, поїжте, пане,— сказав він, знову повертаючись до попереднього шанобливого тону і розгортаючи й подаючи П'єру кілька печених картоплин.— На обід юшка була. А картопля добряча!

П'єр не їв цілий день, і запах картоплі здався йому незвичайно приємним. Він подякував солдатові і став їсти.

— Чого ж ти так? — усміхаючись сказав солдат і взяв одну з картоплин.— А ти ось як.— Він вийняв знову складаного ножика, розрізав на своїй долоні картоплину на дві рівні половини, посипав солі з ганчірки і підніс П'єру.

— Картопля добряча,— повторив він.— Ти поїж ось так. П'єру здавалося, що він ніколи не їв страви, смачнішої за цю.

— Ні, мені все нічого,— сказав П'єр,— але за що вони розстріляли цих нещасних!.. Останній років двадцяти.

— Тс, тц...— сказав маленький чоловік.— Гріха ж то, гріха...— швидко додав він, і, наче слова його завади були готові в роті його і ненароком вилітали-з нього, він говорив далі: —Чого ж це, пане, ви так у Москві залишилися?

— Я не думав, що вони так скоро прийдуть. Я ненароком залишився,— сказав П'єр.

" — Та як же вони взяли тебе, соколику? з домівки твоєї?

— Ні, я пішов на пожежу, а тут вони схопили мене, судили як палія.

— Де суд, там і неправда,— вставив маленький чоловік.

— А ти давно тут? — спитав П'єр, дожовуючи останню картоплину.

— Я? Тієї неділі мене взяли зі шпиталю в Москві.

— А ти хто, солдат?

— Солдати Апшеронського полку. Від гарячки помирав. Нам і не сказали нічого. Наших чоловік двадцять лежало. І не думали, не гадали.

— Ну що, тобі скучно тут? т— спитав П'єр.

— Як не скучати, соколику. Мене Платором звати; Каратаєви прізвище,— додав він, видно для того, щоб полегшити П'єру звертання до нього.— Соколиком на службі прозвали. Як не скучати, соколику! Москва, вона городам мати! Як не скучати, на це дивлячись. Та черв'як капусту точить, а сан Ще до того гине: отак мовляли старі люди,—додав він швидко.

— Як, як це ти сказав?—спитав П'єр.

— Я тобто? — спитав Каратаєв.— Я кажу: не нашим умом, а божим судом,— сказав він, думаючи, що повторює сказане, і зразу ж заговорив далі: — Як же у вас, пане, і— родові маєтки є?! Дім є? Виходить, повна чаша! І господиня є? А старі батьки живі? — питав він, і хоч П'єр не бачив у темряві, але почував, що в солдата морщилися губи стриманою усмішкою ласки в той час, як він питгв це. Він, видно, був засмучений тим, що в П'єра не було батьків, особливо — матері.

— Жінка для поради, теща для розради, а нема миліше за рідну матінку!—сказав він.— Ну, а дітки є? — все розпитував він. Заперечна П'єрова відповідь знову, видно, засмутила його, і він поспішив додати: — Що ж, люди молоді, ще дасть бог, будуть. Тільки б у згоді жити...

— Та тепер однаково,— мимоволі сказав П'єр.

— Ех, чоловіче добрий,— відповів Платон.— Від торби та від в'язниці ніколи не відмовляйся.— Він вмостився краще, прокашлявся, очевидно готуючись до довгої розповіді.— Так-то, друже мій милий, жив я ще вдома,— почав він.— Маєток у нас багатий, землі чимало, добре живуть люди, і наша родина, хвалити бога. З сімома батечко косити виходив. Жили добре. Християни справжні були. Сталося...— і Платон Каратаєв розповів довгу історію про те, як він поїхав у чужий гай за деревом і попався сторожеві, як його сікли, судили й віддали в солдати.— Що ж, соколику,— говорив він

зміненим від усмішки голосом,— думали, горе, аж ні, радість! Братові б іти, якби не мій гріх. А в брата меншого п'ятеро дітей,— а в мене, дивись, лише солдатка зосталася. Була дівчинка, та ще до солдатства бог прибрав. Прийшов я на побивку, скажу я тобі. Дивлюся — ще краще живуть. Хвостів повне подвір'я, молодиці вдома, два брати на заробітках. Лише Михайло, менший, вдома. Батечко й каже, усі діти рівні: хоч який палець укуси, все боляче. А якби не Платона тоді забрили, Михайлові б іти. Покликав нас усіх — віриш — поставив перед образи. Михаїле, каже, ходи сюди, кланяйся йому в ноги, і ти, молодице, кланяйся, і онучата, кланяйтесь. Зрозуміли? — каже.— Так-то, друже мій милий. Лихо голови шукає. А ми все судимо: те недобре, те негаразд. Наше щастя, друже мій, Дк вода у волоку: тягнеш — надулося, а витягнеш— нічого нема. Так-то.— І Платон пересів на своїй соломі. Помовчавши якийсь час, Платон встав.

— Що ж, десь певне, спати хочеш? — сказав він і швидко почав хреститися, примовляючи:

— Господи, Ісусе Христе/ Миколо угоднику, Фрола і Лавра, господи Ісусе Христе, Миколо угоднику! Фрола і Лавра, господи Ісусе Христе — помилуй і спаси нас! —закінчив він, вклонився до землі, встав, зітхнув і сів на свою солому.— Ось так-то. Поклади, боже, камінчиком, підведи калачиком,— промовив він і ліг, натягаючи на себе шинель.

— Яку це ти молитву читав? — спитав П'єр.

— Га? — промовив Платон (він уже був заснув).—Читав що? Богу молився. А ти хіба не молишся? 1

— Ні, і я молюся,— сказав П'єр.— А що тц говорив: Фрола і Лавра?

— Аякже,— швидко відповів Платон,— коняче свято. І скотину жаліти треба,— сказав Каратаєв.— Ач, шельма, скрутився. Угртвся, сучий син,— сказав він, обмацавши собаку біля своїх ніг, і, повернувшись знову, одразу заснув.

Знадвору чути було десь здалеку плач і галас, і крізь шпари барака видно було вогонь; але в бараку було тихо й те*мно. П'єр довго не спав і з розплющеними очима лежав у темряві на своєму місці, прислухаючись до розміреного хропіння Платона, який лежав біля нього, і почував, що перше зруйнований світ тепер з новою красою, на якихось нових і непохитних підвалинах, рухався в його душі.

XIII

В бараку, в який прийшов П'єр і в якому він тірожив чотири тижні, було двадцять три чоловіка полонених солдатів, три офіцери і два чиновники.

Урі вони потім як у тумані уявлялися П'єру, але Платон Каратаєв залишився назавжди у П'єра в душі найсильнішим і найдорожчим спогадом і втіленням усього російського, доброго і круглого. Коли другого дня на світанку П'єр побачив свого сусіда, перше враження чогось круглого підтвердилося цілком: вся Платонова постать у його підперезаній мотузкою французькій шинелі, в кашкеті і в личаках, була кругла, голова була цілком кругла, спина, груди, плечі, навіть руки, які він носив, мовби завжди збираючись обійняти щось, були круглі; приємна усмішка і великі карі ніжні очі були круглі.

Платону Каратаєву було, мабуть, за п'ятдесят років, судячи з його оповідань про походи, в яких він брав участь давнім солда-тОхМ. Він сам не знав і ніяк не міг визначити, скільки йому років; але зуби його, яскраво білі й міцні, що виднілися всі разом двома півколами, коли він сміявся (а це він часто робив), були всі добрі й цілі; жодної сивої волосини не було в його бороді і чуприні, і все тіло його на вигляд було гнучке і, особливо, тверде й витривале.

Обличчя його, незважаючи на дрібні круглі зморшки, мало вираз невинності і юності; голос у нього був приємний і співучий. Але головна особливість його мови полягала в безпосередності і швидкості. Він, очевидно, ніколи не думав про те, що він сказав і що він скаже; і тому в швидкості й вірності його інтонацій була особлива невідпорна переконливість.

Фізичні сили його і моторність в перший час полону були такі, що, здавалося, він не розумів, що таке втома і хвороба. Щодня ввечері він, лягаючи, казав: "Поклади, господи, камінчиком, підведи калачиком"; вранці, встаючи, завжди однаково знижуючи плечима, казав: "Ліг — згорнувся, встав — струснувся". І справді, досить було йому лягти, щоб зараз же заснути каменем, і досить було струснутися, щоб зараз же, ні секунди не гаючи, взятися до якої-небудь роботи, як діти, вставши, беруться за іграшки. Він усе вмів робити, не дуже добре, але й не погано. Він пік, варив, шив, стругав, латав чоботи. Він завжди був зайнятий і тільки по ночах дозволяв собі розмови, які він любив, та пісні. Він співав пісні не так, як співають співаки, знаючи, що їх слухають, а як співають пташки, очевидно, тому, що звуки ці йому було так само конче треба робити, як конче треба буває потягнутися чи розходитися; і звуки ці завжди були тонкі, ніжні, майже жіночі, сумовиті, і його обличчя в ці хвилини бувало дуже серйозне.

Потрапивши в полон і обрісши бородою, він, як видно, відкинув від себе все накинute йому, чуже, солдатське і мимоволі повернувся до попереднього, селянського народного складу.

— Солдат у відпустці — сорочка з штанів,— частенько казав він. Він неохоче говорив про свій солдатський час, хоч не скаржився, і часто повторював, що його за всю службу ні разу не били. Коли він розповідав, то здебільшого розповідав зі своїх давніх і, видно, дорогих йому спогадів "християнського", як він казав, тобто селянського побуту. Приказки, що наповнювали його мозку, були не ті, здебільшого непристойні і хвацькі приказки, які говорять солдати, а ті народні афоризми, які здаються такими незначними, взяті окремо, і які набувають раптом значення глибокої мудрості, коли їх сказано до речі.

Часто він говорив цілком протилежне тому, що говорив раніш., але й те і це було правдивим. Він любив говорити і говорив* добре, прикрашаючи свою мову пестливими прислів'ями, які, здавалося П'єру, він сам видумував; але головне очарування його оповідань полягало в тому, що в його мові найпростіші події, іноді ті самі, які, не помічаючи їх, бачив П'єр, набували характеру урочистої благообразності. Він любив слухати казки, які розповідав вечорами (все ті самі) один солдат, але найбільше він

любив слухати оповідання про справжнє життя. Він радісно усміхався, слухаючи такі оповідання, вставляючи слова і ставлячи запитання, якими він хилив до того, щоб усвідомити собі благообразність того, що йому розповідали. Симпатій, дружби, любові, як розумів П'єр, Каратаєв не мав ніяких; але він любив і любовно жив а усім, з чим його зводило життя, і особливо з людиною — не з певною якою-небудь людиною, а з тими людьми, що були перед його очима. Він любив свою собачину, любив товаришів, французів, любив П'єра, який був його сусідом; але П'єр почував, що Каратаєв, незважаючи на всю свою привітну ніжність до нього (яког> він мимоволі віддавав належне духовному життю П'єра), ні на хвилину не засмутився б розлукою з ним. І П'єр починав те саме почувати до Каратаєва.

Платон Каратаєв був для всіх інших полонених звичайнісіньким солдатом; його звали соколом або Платошею, добродушно кепкували з нього, посиляли його за посилками. Але для П'єра, яким він постав перед ним в першу ніч, незбагненим, круглим і вічним втіленням духу простоти і правди, таким і залишився назавжди.

Платон Каратаєв нічого не знав напам'ять, крім своєї молитви. Коли він починав говорити, він, здавалося, не знав, чим закінчить свою мову.

Коли П'єр іноді, вражений змістом його слів, просив повторити сказане, Платон не міг згадати, що він сказав хвилину тому,—так само, як він ніяк не міг словами сказати П'єру свою улюблену пісню. Там було: "родимая, березанька и тошненько мне", але на словах не виходило ніякого смислу. Він не розумів і не міг зрозуміти значення слів, окремо взятих з мови. Кожне слово його і кожен вчинок були виявом невідомої йому діяльності, що була його життям. Але життя його, як він сам дивився на нього, не мало смислу як окреме життя. Воно мало смисл лише як частка цілого, яке він повсякчас почував. Його слова і дії виливалися з нього так само рівномірно, неминуче і безпосередньо, як запах лине від квітки. Він не міг зрозуміти ні ціни, ні значення окремо візятої дії чи слова.

Одержавши від Миколи звістку про те, що брат її перебуває з Ростовими в Ярославлі, княжна Марія, незважаючи на відраджування тітки, одразу ж зібралася їхати, і не тільки сама, а й з небожем. Важко чи не важко, можливо чи неможливо це було, вона не питала і не хотіла знати: її обов'язком було не тільки самій бути біля, можливо, умираючого брата, але й зробити все залежне від неї для того, щоб привезти йому сина, і вона знялася їхати. Коли князь Андрій сам не повідомляв її, то це княжна Марія пояснювала тим, що або він занадто кволий, щоб писати, або він вважає цей довгий переїзд для неї і для свого сина занадто важким і небезпечним.

За кілька днів княжна Марія зібралася в дорогу. Поїзд її складався з величезної князівської карети, в якій вона приїхала до Воронежа, брички та повозки. З нею їхали m-lle Vscurienne, Миколенька з гувернером, стара няня, три дівчини, Тихон, молодий лакей і гайдук, якого тітка відпустила з нею.

їхати звичайним шляхом на Москву не можна було й думати, і тому кружний шлях, який повинна була зробити княжна Марія,— на Липецьк, Рязань, Владимир, Шую,—був дуже довгий, дуже важкий, бо, не скрізь були поштові коні, і коло Рязані, де

(як говорили) з'являлися французи, навіть небезпечний.

Під час цієї важкої подорожі m-lle Bourienne, Десаль і слуги княжни Марії дивувалися з її твердості духу і діяльності. Вона пізніше за всіх лягала, раніше за всіх вставала, і ніякі труднощі не могли зупинити її. Завдяки її діяльності та енергії, що викликала запал у її супутників, на кінець другого тижня вони під'їжджали до Ярославля.

За останній час свого перебування у Воронежі княжна Марія зазнала найкращого щастя у своєму житті. Любов її до Ростова вже не мучила, не хвилювала її. Любов ця наповняла всю її душу, стала невіддільною частиною її самої, і вона не боролася більш проти неї. Останнім часом княжна Марія переконалася — хоч вона ніколи ясно й певно словами не казала собі цього — переконалася, що її люблять і вона любить. В цьому вона переконалася за останнього побачення з Миколою, коли він приїхав 'повідомити її про те, що її брат був з Ростовими. Микола жодним словом не натякнув на те, що тепер (в разі одужання князя Андрія) колишні взаємини між ним та Наташею могли відновитися, але княжна Марія бачила по його обличчю, що він знав і думав про це. І, незважаючи на те, його ставлення до неї — обережне, ніжне і любовне — не тільки не змінилось, але він, здавалося, радів з того, що тепер родинність між ним і княжною Марією дозволяла йому вільніше виявляти їй свою дружбу-любов, як іноді думала княжна Марія. Княжна Марія зн^ла, що вона любить вперше і востаннє в житті, і почувала, що її люблять, і була щаслива, спокійна щодо цього.

Але це щастя однієї сторони душевної не тільки не перешкоджало їй на всю силу вболівати за брата, а й, навпаки, цей душевний спокій в одному відношенні давав їй більшу можливість віддаватися цілком своєму почуттю до брата. Почуття це було таке сильне в першу хвилину виїзду з Воронежа, що проводжаті її були впевнені, дивлячись на її змучене, розпачливе обличчя, що вона неодмінно захворіє в дорозі; але саме труднощі і турботи подорожі, до яких так діяльно взялася княжна Марія, врятували її на якийсь час від її горя і надали їй сили.

Як і завжди буває під час подорожі, княжна Марія думала лише про саму подорож, забуваючи про те, що було її метою. Але, під'їжджаючи до Ярославля, коли відкрилося знову те, що могло чекати на неї, і вже не через багато днів, а сьогодні ввечері, княжна Марія розхвилювалася докраю.

Коли гайдук, посланий вперед, щоб довідатись у Ярославлі, де стоять Ростови і в якому стані перебуває князь Андрій, зустрів біля застави велику карету, що в'їжджала в місто, він жахнувся, побачивши страшенно бліде обличчя княжни, яке виставилося до нього з вікна.

— Про все довідався, ваше сіятельство: Ростовські стоять на майдані, в будинку купця Бронникова. Недалечко, біля самої Волги,— сказав гайдук.

Княжна Марія злякано-запитливо дивилася йому в обличчя, не розуміючи, чому він не відповідає на головне запитання: як брат? M-lle Воигієппе поставила це запитання за княжну.

— Як князь? — спитала вона.

— їх сіятельство з ними в тому ж будинку стоять.

"Отже, він живий",— подумала княжна і тихо спитала: як він?

— Слуги кажуть, все у тому ж стані.

Що означало "все у тому ж стані", княжна не питала і мигцем тільки, непомітно глянувши на семилітнього Миколеньку, який сидів перед нею і тішився містом, опустила голову і не підводила її доти, поки важка карета, тарабанячи, трясучись і гойдаючись, не під'їхала кудись. Грюкнув відкинутий підніжок.

Відчинились дверцята. Ліворуч була вода — ріка велика, праворуч— ганок; на ґанку були двораки, слуги і якась рум'яна, з великою чорною косою, дівчина, яка неприємно вдавано, як здалося княжні Марії, усміхалася (це була Соня). Княжна вибігла по східцях; дівчина, яка вдавано усміхалася, сказала: — Сюди, сюди! — і княжна опинилася в передпокої перед старою жінкою з обличчям східного типу, яка із зворушенням виразом швидко йшла їй назустріч. Це була стара графиня. Вона обняла княжну Марію і стала цілувати її. .

— Mon enfant! — промовила вона.— Je vous aime et vous connais depuis longtemps¹.

Незважаючи на все своє хвилювання, княжна Марія зрозуміла,

1 — Дитино моя! Я вас люблю і знаю давно.

що це була* графиня і що треба їй сказати що-небудь. Вона, сама не знаючи як, промовила якісь чемні французькі слова в тому ж тоні, в якому були слова, промовлені до неї, і спитала, як він?

— Лікар каже, що нема небезпеки,— сказала графиня, але в той час, як вона говорила це, вона, зітхнувши, звела очі вгору, і в цьому був вираз, що суперечив її словам.

— Де він? Можна його бачити, можна? — спитала княжна.

— Зараз, княжно, зараз, мій друже. Це його син? — сказала вона, звертаючись до Миколеньки, який входив з Десалем.— Ми всі помістимося, будинок великий. О, який чудовий хлопчик!

Графиня ввела княжну до вітальні. Соня розмовляла з m-lle Воигієппе. Графиня голубила хлопчика. Старий граф увійшов до кімнати, вітаючи княжну. Старий граф дуже змінився з того часу, як його востаннє бачила княжна. Тоді він був жвавий, веселий, самовпевнений дідок, тепер він здавався жалюгідною, розгубленою людиною. Він, розмовляючи з княжною, раз у раз озирався, мовби питаючи всіх, чи те він робить, що треба. Після розорення Москви і його маєтку, вибитий із звичної колії, він, очевидно, втратив свідомість свого значення і почував, що йому вже нема місця в житті.

Незважаючи на єдине бажання якнайшвидше побачити брата і на досаду за те, що в цю хвилину, коли їй одного хочеться — побачити його,— її розважають і вдавано хвалять її небожа", княжна помічала все, що робилось навколо неї, і почувала доконечну потребу на якийсь час підкоритися цьому новому порядку, в який вона увійшла. Вона знала, що всього цього не можна обминути, і, хоч це їй було важко, але вона не досадувала на них.

— Це моя небога,— сказав граф, рекомендуючи Соню,— ви не знаєте її, княжно?

Княжна повернулась до неї і, намагаючись погасити вороже почуття до цієї дівчини, що піднялося в її душі, поцілувала її. Але їй ставало важко від того, що настрої усіх навколо був такий далекий від того, що було в її душі.

— Де він? — спитала вона ще раз, звертаючись до всіх.

— Він внизу, Наташа з ним,— відповіла Соня червоніючи.— Пішли довідатись. Ви, я гадаю, втомилися, княжно?

У княжни виступили на очах сльози досади. Вона одвернулась і хотіла знову спитати графиню, як, пройти до нього, коли в дверях почулися легкі, поривчасті, наче веселі кроки. Княжна оглянулась і побачила Наташу, що майже вбігала, ту Наташу, яка під час того давнього побачення вх Москві так не сподобалась їй.

Але не встигла княжна глянути на обличчя цієї Наташі, як вона зрозуміла, що це була її щира товаришка по горю, і тому її друг. Вона кинулась їй назустріч і, обнявши її, заплакала на її плечі

Як тільки Наташа, сидючи біля узголів'я князя Андрія, почула, що приїхала княжна Марія, вона тихо вийшла з його кімнати

тими швидкими, як здалося княжці Марії, наче веселими кроками і побігла до неї.

На схвилюваному обличчі її, коли вона вбігла до кімнати, був тільки один вираз — вираз любові, безмежної любові до нього, до неї, до всього того, що було близьким коханій людині, вираз жалості, страждання за інших і гарячого бажання віддати себе всю для того, щоб допомогти їм. Видно було, що в цю хвилину жодної думки про себе, про свої взаємини з ним не було в Наташиній душі.

Чуйна княжна Марія з першого погляду на Наташине обличчя зрозуміла все це і з гіркою насолодою плакала на її плечі.

— Ходімо, ходімо до нього, Марі,— промовила Наташа, відводячи її в другу кімнату.

Княжна Марія підвела обличчя, обтерла очі і обернулася до Наташі. Вона почувала, щ від неї вона усе знає і зрозуміє.

— Як...— почала вона запитання, але раптом зупинилася. Вона відчула, що словами не можна ні спитати, ні відповісти. Обличчя і очі Наташині повинні були сказати все ясніше і глибше.

Наташа дивилась на неї, але, здавалось, була сповнена страху і вагання — сказати чи не сказати все те, що вона знала; вона мовби відчула, що перед цими променистими очима, які прозирали в саму глибину її серця, не можна не сказати всю, всю істину, якою вона її бачила. Губа в Наташі раптом сіпнулася, потворні зморшки утворилися навколо її рота, і вона, заридавши, затулила обличчя руками.

Княжна Марія зрозуміла все.

Але вона, проте, сподівалася і спитала словами, в які вона не вірила:

— А як його рана? Взагалі в якому він стані?

— Ви, ви... побачите,— тільки й могла сказати Наташа. Вони посиділи якийсь час внизу біля його кімнати, щоб перестати плакати і ввійти до нього зі спокійними обличчями.

— Як протікала вся недуга? Давно йому було гірше? Коли це сталося? — питала княжна Марія.

Наташа розповіла, що перший час була небезпека від гарячкового стану і страждання, але в Троїці це пройшло, і лікар боявся одного — антонового огню. Та й ця небезпека минулася. Коли приїхали до Ярославля, рана стала гноїтися (Наташа знала все, що стосувалося нагноєння і т. ін.), і лікар казав, що нагноєння може піти правильно. Почалась гарячка. Лікар казав, що гарячка ця не дуже небезпечна.

— Але два дні тому,— почала Наташа,— раптом це зробилося..— Вона стримала ридання.— Я не знаю чому, але ви побачите, який він став.

— Ослаб? схуд?..— питала княжна.

— Ні, не те, але гірше. Ви побачите. Ах, Марі", він занадто хороший, він не може, не може жити, бо...

Коли Наташа звичним рухом відчинила його двері, пропускаючи вперед себе княжну, княжна Марія почувала вже в горлі своєму готові ридання. Хоч скільки вона готувалася, намагалася заспокоїтись, вона знала, що неспроможна Суде без сліз побачити його.

Княжна Марія розуміла те, що Наташа хотіла сказати словами: з ним-сталося це два дні тому. Вона розуміла — це означало те, що він раптом полагіднішав і що ці лагідність та зворушення були ознаками смерті. Вона, підходячи до дверей, уже бачила в уяві своїй те Андрюшове обличчя, яке вона знала в дитинстві, ніжне, лагідне, зворушене, яке так рідко бувало в нього і тому так сильно завжди впливало на неї. Вона знала, що він скаже їй тихі, ніжні слова, як ті, що сказав їй батько перед смертю, і що вона не витримає цього й розридається над ним. Та, рано чи пізно, це мало бути, і вона ввійшла до кімнати. Ридання все ближче й ближче підступали їй до горла, тимчасом як вона своїми короткозорими очима дедалі ясніше розбирала його форму й відшукувала його риси, і ось вона побачила його обличчя й зустрілася з ним поглядом.

Він лежав на дивані, обкладений подушками, в хутряному білячому халаті. Він був худий і блідий. Одна худа, прозоро-бліда рука його тримала хусточку, другою він торкав повільними порухами пальців тонкі відрослі вуса. Очі його дивилися на тих, що входили.

Побачивши його обличчя і зустрівшись з ним поглядом, княжна Марія раптом сповільнила свої кроки і відчула, що сльози раптом пересохли і ридання зупинилося. Розібравши вираз його обличчя і погляду, вона враз сторопіла й почувала себе винною. 4

"Та в чому ж я винна?" — спитала вона себе.— "В тому, що живеш і думаєш про живе, а я!.." — відповів його холодний, суворий погляд.

У глибокому погляді, який не з себе, а в себе дивився, була майже ворожість, коли він повільно оглянув сестру і Наташу. Він поцілувався з сестрою рука в руку, за їхньою звичкою.

— Здрастуй, Марі, як це ти добралася? — сказав він голосом таким самим рівним і чужим, яким був його погляд. Якби він заверещав розпачливим криком, то цей крик не так жахнув би княжну Марію, як звук цього голосу.

— І Миколеньку привезла? — сказав він так само рівно й повільно і з очевидним зусиллям згадування.

— Як твоє здоров'я тепер? — говорила княжна Марія, сама дивуючись з того, що вона говорила.

— Це, друже мій, лікаря треба питати,— сказав він і, зробивши це очевидне зусилля, щоб бути привітним, він сказав самим ротом (видно було, що він зовсім не думав того, що говорив):

— *Merci, chère amie, d'être venue*!

Княжна Марія потиснула його руку. Він ледве помітно скривився від потиску її руки. Він мовчав, і вона не знала, що говорити. Вона зрозуміла те, що сталося з ним за два дні. У словах, у тоні його, особливо у погляді цьому — холодному, майже ворожому погляді — почувалася страшна для живої людини відчуженість від усього земного. Він, видно, ледве розумів усе живе; але разом з тим почувалося, що він не розумів живого не тому, що він був позбавлений сили розуміння, а тому, що він розумів щось інше, таке, чого не розуміли й не могли розуміти живі і що заповнювало його всього.

— Егеж... ось як чудно доля звела нас! — сказав він, уриваючи мовчання й показуючи на Наташу.— Вона все доглядає мене.

Княжна Марія слухала й не розуміла того, що він говорив. Він, чуйний, ніжний князь Андрій, як міг він говорити це при тій, яку він любив і яка його любила! Якби він думав жити, то не таким холодно-образливим тоном він сказав би це. Якби він не знав, що помре, то як же йому не жаль було б її, як він міг при ній говорити це! Одно лише пояснення могло бути цьому, це те, що йому було однаково, і однаково тому, що щось інше, важливіше було відкрито йому.

Розмова була холодна, безладна і уривалася щохвилини.

— Марі пройшла через Рязань,— сказала Наташа. Князь Андрій не помітив, що вона називала його сестру Марі. А Наташа, при ньому назвавши її так, вперше сама це помітила.

— Ну що ж?—сказав він.

— Їй розповідали, що Москва вся згоріла, зовсім, що нібито... Наташа зупинилася: не можна було говорити. Він, очевидно, робив зусилля, щоб слухати, і все ж не міг.

— Так, згоріла, кажуть,— сказав він.— Це дуже шкода,— і він став дивитися вперед, пальцями неуважно розправляючи вуса.

— А ти зустрілася, Марі, з графом Миколою? — сказав раптом князь Андрій, очевидно бажаючи зробити їм приємність.— Він писав сюди, що ти йому дуже полюбилася,— говорив він далі просто, спокійно, явно неспроможний розуміти всього того складного значення, яке мали його слова для жгівих людей.— Якби ти його полюбила теж, то було б дуже гарно... щоб ви одружилися,— додав він трохи швидше, ніби зрадивши словами, яких він довго шукав і знайшов нарешті. Княжна Марія чула його слова, але вони не мали для неї ніякого іншого значення, крім того, що доводили, який страшенно далекий він тепер від усього живого.

— Що про мене говорити!—сказала вона спокійно і глянула на Наташу. Наташа, почуваючи на собі її погляд, не дингилась на неї. Знову всі мовчали.

— André, ти хоч..— раптом сказала княжна Марія, і голос і Спасибі, любий друже, що приїхала.

її затремтів,— ти хочеш бачити Миколеньку? Він увесь час згадував про тебе.

Князь Андрій ледве помітно усміхнувся вперше, але княжна Марія, так добре знаючи його обличчя, з жахом зрозуміла, що це була усмішка не радості, не ніжності до сина, а тихої, лагідної насмішки з того, що княжна Марія вживала, на її думку, останнього засобу для приведення його до пам'яті.

— Так, я дуже радий Миколенькою. Він здоровий?

Коли привели до князя Андрія Миколеньку, який злякано дивився на батька, але не плакав, бо ніхто не плакав, князь Андрій поцілував його і, очевидно, не знав, що говорити з ним.

Коли Миколеньку виводили, княжна Марія підійшла ще раз до брата, поцілувала його і, не можучи більш стриматися, заплакала.

Він пильно подивився на неї.

— Тобі жаль Миколеньку? — спитав він. Княжна Марія, плачучи, ствердно нагнула голову.

— Марі, ти знаєш еван...— але він раптом замовк.

— Що ти кажеш?

— Нічого. Не треба плакати тут,— сказав він, тим самим холодним поглядом дивлячись на неї.

Коли княжна Марія заплакала, він зрозумів, що вона плакала того, що Миколенька залишиться без батька. З великим зусиллям над собою він постарався повернутись назад у життя і перенісся на їх точку зору.

"Так, у них це повинно викликати жаль! — подумав він.— А як це просто!"

"Птиці небесні не сіють, не жнуть, але отець наш годує їх",— сказав він сам до себе і хотів те саме сказати княжні.— "Та ні, вони зрозуміють це на свій лад, вони не зрозуміють! Цього вони не можуть розуміти, що всі ці почуття, якими вони дорожать, усі ці думки, які здаються нам такими важливими, що вони — не потрібні.

Ми не можемо зрозуміти одне одного!" — і він замовк.

Маленькому синові князя Андрія було сім років. Він тільки що вмів читати, але нічого не знав. Він багато пережив після цього дня, набуваючи знань, спостережливості, досвіду; але якби він мав тоді всі ці згодом надбані здібності, він не міг би краще, глибше зрозуміти все значення тієї сцени, яку він бачив між батьком, княжною Марією і Наташею, ніж він зрозумів її тепер. Він усе зрозумів і, не плачучи, вийшов з кімнати, мовчки підійшов до Наташі, що вийшла за ним, соромливо глянув на неї замисленими прекрасними очима; трошки піднята рум'яна верхня губа його здригнулася, він припав до Наташі головою і заплакав.

З цього дня він уникав Десаля, уникав графині, яка пестила його, і або сидів сам, або несміливо підходив до княжни Марії і до Наташі, яку він, здавалося, полюбив ще

дужче, ніж свою тітку, і тихо й соромливо лашився до них.

Княжна Марія, вийшовши від князя Андрія, зрозуміла цілком усе те, що сказало їй Наташине обличчя. Вона не говорила більш з Наташею про надію на врятування його життя. Вона чергувалася з нею біля його дивана і не плакала більше, але безперестанно молилася, звертаючись душею до того вічного, незбагненного, присутність якого така відчутна була тепер над умираючою людиною.

XVI

Князь Андрій не тільки знав, що він помре, але він почував, що він помирає, що він уже помер наполовину. Він усвідомлював відчуженість від усього земного і радісну й дивну легкість буття. Він, не кваплячись, без тривоги думав про те, що чекало на нього. Те грізне, вічне, невідоме і далеке, присутність якого він не переставав відчувати протягом цілого свого життя, тепер для нього було близьким і — з тієї дивної легкості буття, якої він зазнавав, — майже зрозумілим і відчутним...

Раніш він боявся кінця. Він двічі зазнав цього страшного, важкого почуття страху смерті, кінця, і тепер уже не розумів його.

Вперше він пережив це почуття тоді, коли граната дзигною вертілась перед ним і він дивився на стерню, на кущі, на небо і знав, що перед ним була смерть. Коли він прийшов до пам'яті після поранення, і в душі його миттю, ніби звільнена від тягара життя, що стримував її, зацвіла ця квітка любові, вічної, вільної, незалежної від цього життя, він уже не боявся смерті і не думав про неї.

Чим більше він у ті години страдницької самотності і напівмарення, які він провів після поранення його, вдумувався в нове, відкрите йому начало вічної любові, тим більше він, сам не відчуваючи того, зрікався земного життя. Усе, всіх любити, завжди жертвувати собою для любові, означало нікого не любити, означало не жити цим земним життям. І чим більше він переймався цим началом любові, тим більше він зрікався життя і тим цілковитіше знищував ту страшну перепону, що, коли в нас нема любові, стоїть між життям і смертю. Коли він цього першого часу згадував про те, що йому треба померти, він казав собі: ну що ж, тим краще.

Але після тієї ночі в Митищах, коли він, напівпритомний, побачив перед собою ту, якої він бажав, і коли він, притиснувши до своїх губ її руку, заплакав тихими, радісними слізьми, любов де однієї жінки непомітно закралася в його серце і знову прив'язала його до життя. І радісні, і тривожні думки стали виникати в нього. Згадуючи ту хвилину на перев'язочному пункті, коли він побачив Курагіна, він тепер не міг повернутись до того почуття: його тепер мучило питання про те, чи живий він. І він не смів про це спитати.

Недуга його розвивалася своїм фізичним порядком, але те, що Наташа називала — це сталося з ним, трапилося з ним за два дні до приїзду княжни Марії. Це була та остання моральна боротьба між життям і смертю, в якій смерть здобула перемогу. Це була несподівана свідомість того, що він ще дорожив життям, яке поставало перед ним у любові до Наташі, і останній, упокорений припадок жаху перед невідомим.

Це було увечері. Він був, як звичайно після обіду, в легкому гарячковому стані, і

думки його були надзвичайно ясні. Соня сиділа біля стола. Він задрімав. Раптом відчуття щастя охопило його.

"А, це вона увійшла!" — подумав він.

Справді, на місці Соні сиділа Наташа, яка щойно ввійшла нечутними кроками.

Відтоді, як вона стала доглядати його, завжди його обіймало це фізичне відчуття її близькості. Вона сиділа у кріслі, боком до нього, заступаючи собою від нього світло свічки, і плела панчохи. (Вона вивчилася плести панчохи після тог^а, як князь Андрій одного разу сказав їй, що ніхто так не вміє доглядати хворих, як старі няні, які плетуть панчохи, і що в плетінні панчохи є щось заспокійливе.) Тонкі пальці її швидко перебирали дротики, які зрідка стикалися, і замислений профіль її опущеного обличчя йому було ясно видно. Вона зробила порух — клубок скотився з її колін. Вона здригнулася, оглянулася на нього і, заслоняючи свічку рукою, обережним, гнучким і точним рухом нагнулася, підняла клубок і прибрала попередню позу.

Він дивився на неї, лежачи нерухомо, й бачив, що їй треба було після свого руху зітхнути на всі груди, але вона не наважувалась цього зробити і обережно переводила дух.

У Троїцькій лаврі вони розмовляли про минуле, і він сказав їй, що якби він був живий, він вічно дякував би богові за свою рану, яка ззела його знову з нею; але відтоді вони ніколи не розмовляли про майбутнє.

"Могло чи не могло це бути? — думав він тепер, дивлячись на неї і прислухаючись до легкого сталювого звуку дротиків.— Невже тільки на те так чудно звела мене з нею доля, щоб мені померти?.. Невже мені відкрилась істина життя лише для того, щоб я жив у брехні? Я люблю її більше за все на світі. Але що ж робити мені, коли я люблю її?" — сказав він, і він раптом мимоволі застогнав, за звичкою, яку він набув під час своїх страждань.

Почувши цей звук, Наташа поклала панчохи, перегнулася ближче до нього і раптом, побачивши його очі, які світилися, підійшла до нього легким кроком і нагнулася.

— Ви не спите?

— Ні, я давно дивлюсь на вас; я відчув, коли ви увійшли.. Ніхто не дає мені тієї м'якої тиші так, як ви... того саява. Мент так і хочеться плакати від радості.

Наташа присунулась ближче до нього. Обличчя її променилось радісним захватом.

— Наташо, я занадто люблю вас. Більше за все на світі.

— А я? — Вона одвернулася на мить.— А чому занадто? — спитала вона.

— Чому занадто?.. Ну, як ви думаєте, як ви відчуваєте в душі, у глибині душі, буду я жити? Як вам здається?

— Я впевнена, я впевнена! — майже скрикнула Наташа, пристрасним порухом взявши його за обидві руки.

Він помовчав.

— Як гарно було б! — І, взявши її руку, він поцілував її. Наташа була щаслива і схвильована; і зараз же вона згадала.

що так не можна, що йому треба спокою.

— Однак ви не спали,— сказала вона, стримуючи свою радість.— Постарайтеся заснути... будь ласка.

Він випустив, потиснувши, її руку, і вона перейшла до свічка і знову прибрала попередню позу. Двічі вона оглянулась на нього, очі його світилися їй назустріч. Вона задала собі завдання на пан-чосі і сказала собі, що доти вона не оглянеться, поки не закінчить його.

Справді, скоро після цього він заплющив очі і заснув. Він спав недовго і раптом у холодному поті тривожно прокинувся.

Засинаючи, він думав усе про те ж, про що думав увесь цей час,— про життя і смерть. І більше про смерть. Він почував себе ближче до неї.

"Любов? Що таке любов? — думав він.— Любов заважає смерті. Любов є життя. Все, все, що я розумію, я розумію тільки тому, що люблю. Все є, все існує тільки тому, що я люблю. Все зв'язане лише нею. Любов є бог, і померти — означає мені, часточці* любові, повернутися до загального і вічного джерела". Думки цг здалися йому втішними. Але це були тільки думки. Чогось неви-стачало в них, щось було однобічне, особисте, розумове — не було очевидності. І був той самий неспокій і неясність. Він заснув.

Йому снилося, що він лежить у тій самій кімнаті, в якій він лежав насправді, але що він не поранений, а здоровий. Багато різних людей, нікчемних, байдужих, з'являється перед князем Андрієм. Він говорить з ними, сперечається, про щось непотрібне. Вони збираються їхати кудись. Князь Андрій туманно пригадує, що все це нікчемне, і що в" нього є інші, важливіші турботи, але говорить да.гії, дивуючи їх, якісь порожні, дотепні слова. Потрохи непомітно всі ці люди починають зникати і все замінюється одним питанням про зачинені двері. Він встає і йде до дверей, щоб засунути засув і замкнути їх. Від того, встигне він чи не встигне замкнути їх, залежить усе. Він іде, поспішає, але ноги його не рухаються, і він знає, що не встигне замкнути дверей, проте болісно напружує всю свою силу. І тяжкий страх охоплює його. І цей страх є страх смерті: за дверима стоїть воно. Але в цей самий час, як він безсило-незграбно підповзає до дверей, це щось жахливе, вже натискаючи з другого боку, ломиться в них. Щось не людське — смерть — ломиться в двері, і треба втримати їх. Він хапається за двері, напружує останню силу — замкнути вже не можна — хоча б втримати їх; але він кволий, неповороткий, і під натиском страхіття двері відчиняються і знову зачиняються.

Ще раз воно натиснуло звідти. Останні, надприродні зусилля марні, і обидві половинки відчинилися беззвучно. Воно ввійшло, і воно є смерть. І князь Андрій помер.

Але в ту ж мить, як він помер, князь Андрій згадав, що він спить, і в ту ж мить, як він помер, він зробив над собою зусилля і прокинувся.

"Так, це була смерть. Я помер — я прокинувся. Так, смерть — пробудження",— раптом проясніло в його душі, і завіса, що ховала досі невідоме, була піднята перед його душевним'зором. Він відчув ніби звільнення перше зв'язаної в ньому сили і ту

дивну легкість, що відтоді не покидала його.

Коли він, прокинувшись у холодному поті, заворушився на дивані, Наташа підійшла до нього і спитала, що з ним. Він не відповів їй і, не розуміючи її, подивився на неї чудним поглядом.

Це ось було те, що сталося з ним за два дні до приїзду княжни Марії. З цього ж Дня, як казав лікар, виснажлива гарячка набрала поганого характеру, але Наташа не цікавилась тим, що говорив лікар: вона бачила ці страшні, більш для неї безперечні, моральні ознаки.

З того дня почалось для князя Андрія разом з пробудженням від сну — пробудження від життя. І щодо тривалості життя воно не здавалось йому повільнішим, ніж пробудження від сну щодо тривалості сновидіння.

Нічого не було страшного і різкого в цьому відносно-повільному пробудженні.

Останні дні і години його минули звичайно і просто. І княжна Марія і Наташа, не відходячи від нього, почували це. Вони не плакали, не уміли і останнім часом, самі відчуваючи це, ходили вже не коло нього (його вже не було, він пішов від них), а коло найближчого спогаду про нього — коло його тіла. Почуття обох були такі сильні, що на них не впливав зовнішній, страшний бік смерті, і вони не вважали за потрібне роз'ятрювати своє горе. Вони не плакали ні при ньому, ні без нього, але й ніколи не говорили про нього між собою. Вони почували, що не цогли висловити того, що вони розуміли.

Вони обидві бачили, як він глибше і глибше, повільно і спокійно, опускався від них кудись туди, і обидві знали, що так повинно бути і що це добре.

Його висповідали, причастили; всі приходили до нього прощатися. Коли йому привели сина, він приклав до нього свої губи й одвернувся, не тому, що йому було тяжко і жаль (княжна Марія і Наташа розуміли це), а лише тому, що він гадав, що це все, чого від нього вимагали; але коли йому сказали, щоб він благословив його, він виконав те, що вимагали, і оглянувся, наче питаючи, чи не треба ще що-небудь зробити.

Під час останніх здригань тіла, яке покидав дух, княжна Марія і Наташа були тут.

— Кінчилося?!— сказала княжна Марія після того, як тіло його вже кілька хвилин нерухомо, холодіючи, лежало перед ними. Наташа підійшла, глянула в мертві очі і поспішила закрити їх. Вона закрила їх і не поцілувала їх, а приклада губи до того, що було найближчим спогадом про нього.

"Куди він пішов? Де він тепер?.."

Коли одягнене, обмите тіло лежало в домовині на столі, всі підходили до нього прощатися, і всі плакали. •

Миколенька плакав від страдницького нерозуміння, що шматувало йому серце. Графиня і Соня плакали від жалю до Наташі і того, що його нема більше. Старий граф плакав від того, що незабаром, він почував, і йому доведеться зробити такий самий страшний крок.

Наташа і княжна Марія тепер теж плакали, але вони плакали не від свого особистого горя; вони плакали від благоговійного зворушення, що охопило їх душі перед свідомістю простого і урочистого таїнства смерті, яке учинилося перед ними.

СЕ

АСТИН4 ДРУГА

і

ля людського розуму недоступна сукупність причин явищ. Але потребу відшукувати причини вкладено в людську душу. І людський розум, не вникнувши в незчисленність і складність умов явищ, з яких кожна окремо може здаватися причиною, хапається за перше найзрозуміліше зближення і каже: ось причина. В історичних подіях (де об'єктом спостереження є дії людей) найдавнішим зближенням здається воля богів, потім воля тих людей, які стоять на найвиднішому історичному місці,— історичних героїв. Але досить тільки вникнути в суть кожної історичної події, тобто в діяльність усієї маси людей, що брали участь • у події, щоб переконатися, що воля історичного героя не тільки не керує діями мас, а й сама постійно керована. Здавалося б, усе одно — розуміти значення історичної події так чи інакше. Але між людиною, яка каже, що народи Заходу пішли на Схід тому, що Наполеон захотів цього, і людиною, яка каже, що це сталося тому, що мало статися, існує та сама різниця, яка існувала між людьми, що твердили, ніби земля стоїть тривко і планети рухаються круг неї, та тими, які казали, що вони не знають, на чому тримається земля, але знають, що є закони, які керують рухом і її і інших планет. Причин історичної події нема й не може бути, крім єдиної причини всіх причин. Але є закони, які Керують подіями, почасти невідомі, почасти такі, що їх ми лише намагаємося. Відкриття цих законів можливе лише тоді, коли ми цілком зречемося відшукування причин у волі однієї людини, цілком так само, як відкриття законів руху планет стало можливим лише тоді, коли люди зреклись уявлення нерухомості землі.

. Після Бородінського бою, захоплення ворогом Москви і спалення її, найважливішим епізодом війни 1812 року історики визнають рух російської армії з Рязанського на Калузький шлях і до Тарутинського табору—так званий фланговий марш за Красною Пахрою. Історики приписують славу цього геніального подвигу різним особам і сперечаються про те, кому власне-вона належить. Навіть іноземні, навіть французькі історики визнають геніальність російських полководців, говорячи про цей фланговий марш. Але чому воєнні письменники, а за ними і всі, гадають, що цей фланговий марш є вельми глибокодумним винаходом якоїсь однієї особи, що врятувала Росію і погубила Наполеона,— дуже трудно зрозуміти. По-перше, трудно зрозуміти, в чому полягає глибокодумність і геніальність цього руху; бо для того, щоб догадатися, що найкраще становище армії (коли її не атакують) перебувати там, де більше продовольства,— не треба великого розумового напруження. І кожен, навіть нерозумний тринадцятилітній хлопчик, легко міг догадатися, що в 1812 році найвигідніше становище армії після відступу від Москви було на Калузькому шляху. Отже, не можна зрозуміти, по-перше, якими висновками доходять історики до того,

щоб вбачати щось глибокодумне в цьому маневрі. По-друге, ще трудніше зрозуміти, в чому саме історики вбачають рятівність цього маневру для росіян і згубність його для французів; бо фланговий марш цей, за інших, попередніх, супровідних і наступних обставин, міг бути згубним для російського і рятівним для французького війська. Коли з того часу, як учинився цей рух, становище російського війська стало кращати, то з цього зовсім не випливає, що цей рух був тому причиною.

Цей фланговий марш не тільки не міг би дати будь-яких вигід, але й міг би занепасти російську армію, якби при тому не було збігу інших умов. Що було б, якби не згоріла Москва? Якби Мюрат не загубив а очей росіян? Якби Наполеон не був у цей час бездіяльним?^ Якби під Красною Пахрою російська армія, як радили Бенігсен та Барклай, дала бій? Що було б, якби французи атакували росіян, коли вони йшли за Пахрою? Що було б, якби згодом Наполеон, підійшовши до Тарутина, атакував росіян хоча б з однією десятою частиною тієї енергії, з якою він атакував у Смоленську? Що— було б, якби французи пішли на Петербург?.. За всіх цих обставин рятівність флангового маршу могла перейти у згубність.

По<гредє, найбільш незрозуміле полягає в тому, що люди, вивчаючи істо{йю, умисно не хочуть бачити того, що фланговий марш не можна приписувати ніякій одній людині, що ніхто ніколи його не передбачав, що маневр цей, так само, як і відступ у Філях, ніколи ні перед ким з сучасників не поставав у його цільності, а крок за кроком, подія за подією, мить за миттю впливав з незчисленної кількості найрізноманітніших умов і лише тоді постав у всій своїй цільності, коли він здійснився і став минулим.

На раді у Філях російське начальство переважно мислило собі відступ, що сам собою розумівся, у прямому напрямі назад, тобт^о Нижньогородським шляхом. Доказами тому є те, що більшість голосів на раді було подано в цьому розумінні, і, головне, відома розмова після ради головнокомандуючого з Ланським, який завідував провіантською частиною; Ланської доніс головнокомандуючому, що продовольство для армії зібрано здебільшого по Оці, у Тульській та Калузькій губерніях і що в разі відступу на Нижній запаси провіанту будуть відділені від армії великою річкою Окою, через яку перевіз у первозимки буває неможливим. Це була перша ознака доконечної потреби ухилення від прямого напрямку на Нижній, що перше здавався найприроднішим. Армія подержалась південніше, по Рязанському шляху, ближче до запасів. Згодом бездіяльність французів, які загубили навіть з очей російську армію, турботи про захист Тульського заводу і, головне, вигоди наближення до своїх запасів змусили армію відхилитися ще південніше, на Тульський шлях. Перейшовши одчайдушним рухом за Пахрою на Тульський шлях, воєначальники російської армії думали залишатися біля Подольська, і не було думки про Тарутин-ську позицію; але незчисленна кількість обставин і поява знову французьких військ, які перше загубили з очей росіян, і проекти бою, і, головне, достаток провіанту в Калузі змусили нашу армію ще більш відхилитися на південь і перейти в середину шляхів свого постачання, з Тульського на Калузький шлях, до Тарутина. Так само, як не можна відповісти на запитання, коли залишено було Москву,, не можна відповісти і на те, коли саме і хто вирішив перейти до

Тарутина. Коли війська прийшли вже до Тарутина внаслідок незчисленних диференціальних сил, тоді тільки стали люди запевняти себе, що цього вони хотіли і давно це передбачали.

Славнозвісний фланговий марш полягав лише в тому, що російське військо, відступаючи все прямо назад у напрямі, зворотньому до наступу, після того, як наступ французів припинився, відхилилось від узятого спочатку напрямку і, не бачачи за собою переслідування, природно подалось у той бік, куди його тягнув достаток продовольства.

Якби уявити собі не геніальних полководців на чолі російської армії, а просто саму армію без начальників, то й ця армія не могла б зробити нічого іншого, крім зворотнього руху до Москви, описуючи дугу з того боку, з якого було більше продовольства і *grain* був багатший.

Перехід цей з Нижньогородського на Рязанський, Тульський і Калузький шляхи був до такої міри природний, що в цьому самому напрямі відбігали мародери російської армії і що з Петербурга вимагалось, щоб Кутузов у цьому самому напрямі перевів свою армію. В Тарутні Кутузов дістав майже догану від госу- даря за те, що він одвів армію на Рязанський шлях, і йому вказувалось те саме положення проти Калуги, в якому він уже був у той час, як одержав государевого листа.

Відкочуючись у напрямі поштової, даного їй під час усієї кампанії і в Бородинському бою, куля російського війська після того, як вичерпалась сила піштовху, не дістаючи нових поштовхів, набрала того положення, що було для неї природне.

Заслуга Кутузова полягала не в якомусь геніальному, як це називають, стратегічному маневрі, а в тому, що лише він розумів значення події, яка відбувалася. Лише він розумів уже тоді, значення бездіяльності французької армії, лише він усе твердив, що Бородинський бій був перемогою; лише він — той, який, здавалось б, відповідно до свого становища головнокомандуючого, мав би бажати наступу,— лише він усіх сил своїх докладав до того, щоб стримати російську армію від непотрібних боїв.

Підбитий під Бородіном звір лежав там десь, де його залишив, відбігши, мисливець; але чи живий, чи дужий він був, чи він тільки причаївся, мисливець не знав цього. Раптом пролунав стогін цього звіра.

Стогоном цього пораненого звіра, французької армії, викривачем її загибелі, було прислання Лорістона до табору Кутузова з проською про мир.

Наполеон зі своєю впевненістю у тому, що не те добре, що добре, а те, що спало йому на думку, написав Кутузову слова, перші, які майнули в його голові і в яких не було ніякого змісту.

"Monsieur le prince Koutouzov,— писав він,— j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière, considération que, j'ai depuis longtemps pour sa

personne... Cette lettre n'étant à autre fin, je prie dieu, Monsieur le prince Koutouzov,

qu'il vous ait en sa sainte et digne garde. Moscou, le 30 Octobre, 1812. Signé:

Napoléon

"Je serais maudit par la postérité si Гоп me regardait, comme le premier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation"², — відповів Кутузов і далі докладав усіх своїх сил до того, щоб стримати війська від наступу.

За місяць, протягом якого французьке військо грабувало в Москві і російське військо спокійно стояло під Тарутиним, сталася зміна у співвідношенні сил обох військ (духу і чисельності), внаслідок якого перевага сил стала на стороні росіян. Незважаючи на те, що положення французького війська і його чисельність були невідомі росіянам, як тільки змінилося співвідношення, необхідність наступу зараз же виявилась безліччю ознак. Ознаками цими були: і присланий Лорістона, і сила провіанту в Тарутині, і відомості, що надходили з усіх боків, про бездіяльність та безладдя у французів, і комплектування наших полків рекрутами, і гарна погода, і тривалий відпочинок російських солдатів, і поривання, що звичайно виникає у військах внаслідок відпочинку, до тієї справи, для якої всіх зібрано, і цікавість до того, що робиться у французькій армії, так давно загублених з очей, і сміливість, з якою тепер шастали російські аванпости коло французів, що стояли в Тарутині, і вісті про легкі перемоги над французами селян та партизанів, і заздрість, збуджувана цим, і почуття помсти, що лежало в душі кожної людини доти, поки французи були в Москві, і — головне — неясна, але виникла в душі у кожного солдата свідомість того, що співвідношення сил змінилося і тепер перевага на нашому боці. Істотне співвідношення сил змінилось, і наступ став необхідним. І відразу, так само неминуче, як починають бити і грати в годиннику куранти, коли стрілка зробила повне коло, у вищих сферах, відповідно до істотної зміни сил, виявився посилений рух, шипіння та гра курантів.

III

Російською армією керував Кутузов з його штабом і государ з Петербурга. В Петербурзі, ще доодержання звістки про залишення Москви, було складено докладний план усієї війни і при-

1 "Князю Кутузов, посилаю до вас одного з моїх генерал-ад'ютантів для переговорів з вами про багато важливих справ. Прошу вашу світлість вірити всьому, що він вам скаже, особливо коли висловлюватиме вам почуття поваги і особливої шани, які я почуваю до вас з давнього часу. За цим благаю бога, щоб він зберіг вас під своїм священним покровом. Москва, 30 жовтня, 1812.

Наполеон".

2 "Мене прокляли б, якби вбачали в мені першого призвідцю будь-якої угоди: така воля нашого народу".

m

слано Кутузову для керівництва. Незважаючи на те, що план цей складали, гадаючи, що Москва ще в наших руках, штаб схвалив цей план і прийняв до виконання. Кутузов писав тільки, що далекі диверсії завжди важко здійснювати. І для розв'язання виникаючих труднощів надсилались нові напучення і особи, які мали стежити за його

діями і доносити про них.

Крім того, тепер у російській армії перебудувався весь штаб. Заміщалися місця вбитого Багратіона і ображеного Баркляя, який покинув службу. Вельми серйозно обдумували, що буде краще: А. примістити на місце Б., а Б. на місце Д., чи, навпаки, Д. на місце А. і т. д., наче що-небудь, крім задоволення А. і Б., могло залежати від цього.

У штабі армії, в зв'язку з ворогуванням Кутузова зі своїм начальником штабу Бенігсеном і присутністю довірених осіб государя та у зв'язку з цими переміщеннями, точилася, більш ніж звичайно, складна гра партій: А. підкопувався під Б., Б. під С. і т. д., в усіх можливих переміщеннях і сполученнях. У всіх цих підкопуваннях об'єктом інтриг здебільшого була та воєнна справа, якою думали керувати всі ці люди; але ця воєнна справа розвивалася незалежно від них, саме так, як вона мала розвиватися, тобто ніколи не збігаючись із тим, що придумували люди, а впливаючи з суті стосунків мас. Усі ці придумування, схрещуючись, переплутуючись, являли собою у вищих сферах тільки правильний відбиток того, що мало статися.

"Князю Михаїле Іларіоновичу! — писав государ 2-го жовтня в листі, одержаному після Тарутинського бою.— З 2 вересня Москва в руках ворожих. Останні ваші рапорти від 20-го; і протягом усього цього часу не тільки нічого не розпочато для дії проти ворога і визволення першопрестольної столиці, але навіть, за останніми рапортами вашими, ви ще відступили назад. Серпухов уже захопив загін ворожий, і Тула, з славнозвісним і таким для армії необхідним своїм заводом, у небезпеці. З рапортів від генерала Вінцингероде бачу я, що ворожий десятитисячний корпус просувається до Петербурзького шляху. Другий, в декілька тисяч, також подається до Дмитрова. Третій просунувся вперед Владимирським шляхом. Четвертий, досить значний, стоїть між Рузою і Можай-ськом. А Наполеон сам до 25-го числа перебував у Москві. З огляду на всі ці відомості, за якими ворог сильними загонами роздробив свої сили, а Наполеон ще в Москві сам зі своєю гвардією, чи ж може бути, щоб сили ворожі, які стоять перед вами, були значні і не дозволяли вам діяти наступально? З певністю, навпаки, можна гадати, що він вас переслідує загонами, чи принаймні корпусом, значно слабшими за армію, вам ввірену. Здавалося, що, користаючись цими обставинами, могли б ви з вигодою атакувати ворога, слабшого за вас, і винищити його або, щонайменше, примусити його відступити, зберегти в наших руках чималу частину губерній, які нині ворог займає, і тим самим одвернути небезпеку бід Тули та інших внутрішніх наших міст. На вашій відповідальності зостанеться, якщо ворог спроможний буде відрядити значний корпус на Петербург для загрожування цій столиці, в якій не могло залишитись багато війська, бо з ввіреною вам армією, діючи рішуче і діяльно, ви маєте всі засоби одвернути це нове лихо. Згадайте, що ви ще зобов'язані відповісти ображеній вітчизні за втрату Москви. Ви мали нагоду взнати мою готовість вас нагороджувати. Ця готовість не послабшає в мене, але я і Росія маємо право чекати з вашого боку всієї старанності, твердості та успіхів, які розум ваш, воїнські таланти ваші і хоробрість військ, на чолі яких ви стоїте, вам провіщають".

Але в той час, як лист цей, який доводить, що істотне співвідношення сил уже

відбивалося і в Петербурзі, був у дорозі, Кутузов не міг уже, командуючи армією, стримати її від наступу, і бій уже було дано.

2 жовтня козак Шаповалов, будучи в роз'їзді, убив з рушниці одного і підстрелив другого зайця. Ганяючись за підстреленим зайцем, Шаповалов забрів далеко в ліс і натрапив на лівий фланг армії Мюрата, який стояв без будь-яких осто­ро­г. Козак, сміючись, розповів товаришам, як він мало не попався французам. Хорунжий, почувши цю розповідь, передав її командирові.

Козака закликали, розпитали; коза­чі командири хотіли скористатися з цієї нагоди, щоб відбити коней, але один з начальників, знайомий з вищими чинами армії, сповістив цей факт штабному генералові. Останнім часом у штабі армії становище було до краю напружене. Єрмолов за кілька днів перед цим, прийшовши до Бенігсена, благав його використати свій вплив на головнокомандуючого для того, щоб було розпочато наступ.

— Якби я не знав вас, я подумав би, що ви не хочете того, про що просите. Досить мені поради­ти одно, щоб ясновельможний напевне зробив протилежне,— відповів Бенігсен. >

Повідомлення козаків, підтверджене посланими роз'їздами, показало остаточну дозрілість події. Натягнута струна зіскочила, і зашипів годинник, і заграли куранти. Незважаючи на всю свою уявну владу, на свій розум, досвідченість, знання людей, Кутузов, зваживши на записку Бенігсена, який особисто поси­лав донесення госу­дареві, на одно й те ж бажання, що його висловлювали всі генерали, на гадане бажання госу­даря та на повідомлення козаків і вже не можучи стримати неминучого руху, дав наказ на те, що він вважав марним і шкідливим,— благословив факт, який уже стався.

IV

Записка, яку подав Бенігсен про необхідність наступу, і повідомлення козаків про незакритий лівий фланг французів були тільки останніми ознаками необхідності дати наказ про наступ, і наступ було призначено на 5 жовтня.

4 жовтня вранці Кутузов підписав диспозицію. Толь прочитав її Єрмолову, пропонуючи йому зробити дальші розпорядження.

— Добре, добре, мені тепер ніколи,— сказав Єрмолов і вийшов з хати. Диспозиція, яку склав Толь, була дуже хороша. Так само, як і в аустерліцькій диспозиції, було написано, хоч і не по-німецькому:

"Die erste Kolonne marschier¹t туди-то й туди-то, die zweite Kolonne marschier²t туди-то й туди-то" і т. д. І всі ці колони на папері приходили в призначений час на своє місце і знищували ворога. Усе було, як і в усіх диспозиціях, прекрасно придумано, і, як і за всіма диспозиціями, жодна колона не прийшла в свій час і на своє місце.

Коли диспозиція була готова в належній кількості примірників, було покликано офіцера і послано до Єрмолова, щоб передати йому папери для виконання. Молодий кавалергардський офіцер, ординарець Кутузова, задоволений з важливості даного йому доручення, вирушив на квартиру Єрмолова.

— Поїхали,— відповів денщик Єрмолова. Кавалергардський офіцер пішов до генерала, в якого часто бував Єрмолов.

— Нема, і генерала нема.

Кавалергардський офіцер, сівши на коня, поїхав до другого. , — Нема, поїхали.

"Щоб часом мені не відповідати за прогаяння! От досада!" — думав офіцер. Він об'їздив увесь табір. Хто казав, що бачили, ян Єрмолов проїхав з іншими генералами кудись, хто казав, що він, певне, знову вдома. Офіцер, не обідаючи, шукав до шостої години вечора. Ніде Єрмолова не було, і ніхто не знав, де він. Офіцер похапцем перекусив у товариша і поїхав знову в авангард до Ми-лорадовича. Милорадовича теж не було вдома, але тут йому сказали, що Милорадович на балу в генерала Кикіна, що, мабуть, і Єрмолов там.

— Та де ж це?

— А он, у Єчкині,— сказав козачий офіцер, показуючи на далекий поміщицький дім.

— Та як же там, за цепом?

— Вислали два полки наших у цеп. Там нині така гульня, аж гуде! Дві музики, три хори співаків.

ОфіцерУпоїхав за цеп до Єчкина. Здалеку ще, під'їжджаючи до будинку, він почув дружні, веселі звуки танцювальної солдатської пісні.

— Во-олузях... во-олузях!..— з присвистом і звуками торбана долітало до нього, зрідка заглушуване галасом. Офіцерові і весело стало на душі від цих звуків, але разом з тим і страшно за те, що він винен, так довго не передавши важливого, дорученого йому наказу. Була вже дев'ята година. Він зліз з коня і ввійшов на ганок великого вцілілого поміщицького дому, що стояв між росіянами і французами. В буфеті і в передпокої метушилися лакеї

1 Перша колона йде

2 друга колона йде

з винами та стравами. Під вікнами стояли співаки. Офіцера ввели у двері, і він побачив усіх разом важних генералів армії, серед них і велику, показну постать Єрмолова. Усі генерали були в порозсті-буваних сюртуках, з червоними, жвагими обличчями і голосно сміялися, стоячи півколом. Посередині зали красивий невисокий генерал з червоним обличчям хвацько витанцьовував тропака.

— Ха, ха, ха! От так Микола Іванович! ха, ха, ха!..

Офіцер почував, що, входячи в цю хвилину з важливим наказом, він стає подвійно винним, і він хотів почекати; але один з генералів побачив його і, довідавшись, чого він, сказав Єрмолову. Єрмолов з насупленим обличчям вийшов до офіцера і, вислухавши, взяв від нього папір, нічого не сказавши йому.

— Ти гадаєш, це він ненароком поїхав? — сказав цього вечора штабний товариш кавалергардському офіцерові про Єрмолова.— Це штуки, це все навмисне. Коновніцина підвести. Побачиш, яка завтра каша буде!

V

Другого дня рано-вранці дряхлий Кутузов встав, помилився богу, одягнувся і з неприємною свідомістю того, що він мусить керувати боєм, якого він не схвалював, сів у коляску і виїхав з Леташовки, за п'ять верст позад Тарутина, до того місця, де мали

бути зібрані наступаючі колони. Кутузов їхав, засинаючи і прокидаючись і прислухаючись, чи не чути з правого боку пострілів, чи не почався бій. Але все ще було тихо. Тільки починався світанок вологого й похмурого осіннього дня. Під'їжджаючи до Тарутина, Кутузов побачив кавалеристів, які вели на водопій коней через дорогу, що нею їхала коляска. Кутузов придивився до них, зупинив коляску і спитав, якого полку. Кавалеристи були з тієї колони, яка мала бути вже далеко спереду в засідці. "Помилка, можливо",— подумав старий головнокомандуючий. Але проїхавши ще далі, Кутузов побачив піхотні полки, рушниці в козлах, солдатів за кашею і з дровами, у спідніх. Покликали офіцера. Офіцер доповів, що ніякого наказу про виступ не було.

— Як не бу...— почав Кутузов, але відразу замовк і наказав покликати до нього старшого офіцера. Він виліз з коляски, опустив голову і, важко дихаючи, мовчки чекав, ходячи туди й сюди. Коли прибув покликаний офіцер генерального штабу Ейхен, Кутузов побагровів не того, що цей офіцер був винен у помилці, а того, що він був гідний об'єкт для виявлення гніву. І старий чоловік, трясучись, задихаючись, розлютувався,— а він здатний був розлютуватися так, що качався по землі від гніву,— і накинувся на Ейхена, погрожуючи руками, галасуючи і лаючись неподобними словами. Другий ні в чому не винний, капітан Брозін, нагодившись, зазнав такого ж нападу.

— Це що за каналія ще? Розстріляти! Мерзотники! — хрипко кричав він, махаючи руками і хитаючись. Він відчував фізичне страждання. Його, головнокомандуючого, ясновельможного, якого всі запевняють, що ніхто ніколи не мав у Росії такої влади, як він, його поставлено в це становище — його піднято на сміх перед цілою армією. "Даремно так молився про нинішній день, даремно не спав ніч і все обмірковував!—думав він про самого себе.— Коли був хлопчиськом-офіцером, ніхто б не смів так насміятися з мене... А тепер!" Він відчував фізичне страждання, як від тілесної кари, і не міг не виявляти його гнівним і страдницьким криком; але скоро він знесилився і, озираючись, відчуваючи, що багато наговорив негожого, сів у коляску і мовчки поїхав назад.

Гнів, вилившись, уже не повертався більш, і Кутузов, кволо кліпаючи очима, вислуховував виправдання і слова захисту (Єрмолов сам не одвідував його до другого дня) і наполягання Бенігсена, Коновніцина й Толя на тому, щоб той самий рух, який не вдався, здійснити на другий день. І Кутузов мусив знову погодитись.

VI

На другий день війська з вечора зібрались у призначених місцях і вночі виступили. Була осіння ніч з чорно-лілуватими хмарами, але без дощу. Земля була мокра, але грязюки не було, і війська йшли тихо, тільки трохи чутно було зрідка бринчання артилерії. Заборонили розмовляти голосно, курити люльки, викресувати вогонь; коням не давали їржати. Таємничість справи посилювала її привабливість. Люди йшли весело. Деякі колони зупинилися, поставили рушниці в козла і вклалися на холодній землі, гадаючи, що вони прийшли туди, куди треба було; деякі (більшість) колони йшли цілу ніч і, очевидно, зайшли не туди, куди їм треба було.

Лише граф Орлов-Денисов (найменший загін з усіх інших) потрапив на своє місце і

в свій час. Загін цей зупинився біля крайнього узлісся на стежці з села Стромилової у Дмитрівське.

Вдосвіта, коли граф Орлов задрімав, його розбудили. Привели перебіжчика з французького табору. Це був польський унтер-офіцер корпусу Понятовського. Цей унтер-офіцер по-польському пояснив, що він перебіг тому, що його скривдили по службі, що йому б давно час бути офіцером, що він хоробріший за всіх і тому кинув їх і хоче їх покарати. Він казав, що Мюрат ночує за версту від них і що, коли йому дадуть сто чоловік конвою, він живцем візьме його. Граф Орлов-Денисов порадився зі своїми товаришами. Пропозиція була занадто принадна, щоб відмовитись. Усі визивались їхати, усі радили спробувати. По багатьох суперечках і міркуваннях генерал-майор Греков з двома козачими полками вирішив їхати з унтер-офіцером.

— Але пам'ятай же,— сказав граф Орлов-Денисов унтерофіцерові, відпускаючи його,— коли ти збрехав, я звелю повісити тебе, як собаку, а правда—сто червінців.

Унтер-офіцер, не відповідаючи на ці слова, сів з рішучим виглядом на коня і поїхав з Трековим, який швидко зібрався. Вони зникли в лісі. Граф Орлов, провівши Грекова, вийшов, шулячись від прохолоди світанку, що починав займатися, з лісу і, схвилюваний тим, що він затіяв на свою відповідальність, став оглядати ворожий табір, який мрів тепер обманливо у світлі раннього раїтку та перегорілих вогнищ. Праворуч від графа Орлова-Денисова на відкритому схилі мали з'явитися наші колони. Граф Орлов дивився туди; але, незважаючи на те, що здалеку вони були б помітні, колон цих не було видно. У французькому таборі, як здавалося графу Орлову-Денисову і особливо як казав його дуже зіркий ад'ютант, починали ворухитися.

— Ах, їй-богу, пізно,— сказав граф Орлов, подивившись на табір, йому раптом, як це часто буває після того, як людини, якій ми повірили, нема більше перед очима,— йому раптом цілком ясно і очевидно стало, що цей унтер-офіцер дурисвіт, що він набрехав і тільки зіпсує всю справу атаки відсутністю цих двох полків, яких він заведе бозна-куди. Хіба можна з такої маси військ вихопити головнокомандуючого?

— їй-бо, він бреше, цей шельма,— сказав граф.

— Можна вернути,— сказав один з почту, який відчув так само, як і граф Орлов-Денисов, недовіру до цієї справи, коли подивився на табір.

— Га? Справді?... Як ви думаєте, може, кинути? Чи ні?

— Накажете вернути?

— Вернути, вернути! — раптом рішуче сказав граф Орлов, дивлячись на годинник.— Пізно буде, зовсім видно.'

І ад'ютант помчав лісом за Трековим. Коли Греков повернувся, граф Орлов-Денисов, схвилюваний і цією відміненою спробою, і марним чеканням піхотних колон, які все не з'являлися, і близькістю ворога (усі люди його загону почували те саме), вирішив наступати.

Пошепки скомандував він: "Сідай!" Розподілились, перехрестились...

— З богом!

"Урааааа!" — залунало лісом, і одна сотня за одною, як з мішка висипаючись,

полетіли весело козаки зі своїми дротиками напереваги через струмок до табору.

Один несамопитий, зляканий крик першого француза, який по-^ бачив козаків,— і все, що було в таборі, неодягнене, спросоння кинуло гармати, рушниці, коней і побігло куди попало.

Якби козаки переслідували французів, не зважаючи на те, що було позаду і навколо них, вони взяли б і Мюрата, і в^е, що тут було. Начальники й хотіли цього. Але не можна було зрушити з місця козаків, коли вони добрались до здобичі й до полонених. Команди ніхто не слухав. Взято було гут-таки тисячу п'ятсот чоловік полонених, тридцять вісім гармат, прапори і, що важливіше за все для козаків, коні, сідла, ковдри і різні речі. З усім цим треба було обійтися, прибрати до рук полонених, гармати, поділити здобич, покричати, навіть побитися між собою: всім ним зайнялися козаки.

Французи, не переслідувані більш, стали опам'ятовуватись, вібралися командами і почали стріляти. Орлов-Денисов усе чекав колон і не наступав далі.

Тимчасом за диспозицією "die erste Kolonne marschirt"¹ і т. д., піхотні війська колон, що спізнилися, якими командував Бенігсен і керував Толь, виступили як слід і, як завжди буває, прийшли кудись, та не туди, куди їм було призначено. Як і завжди буває, люди, які вийшли весело, почали зупинятися; виникло нарікання, усвідомилась плутанина, рушили кудись назад. Ад'ютанти та генерали, що проїжджали мимо, кричали, сердились, сварилися, казали, що зовсім не туди і що спізнилися, когось лаяли і т. д., І, нарешті, всі махнули рукою і пішли тільки для того, щоб іти будь-куди. "Куди-небудь та прийдемо!" І справді прийшли, але не туди, а деякі й туди, та спізнилися так, що прийшли без будь-якої користі, тільки для того, щоб у них стріляли. Толь, який у цьому бою грав роль Вейро^ера в Аустерліцькому, заклопотано мчав з одного місця в друге і скрізь знаходив усе навиворіт. Так він наїхав на корпус Багговута в лісі, коли вже зовсім розвиднілось, а корпус цей давно мав бути там, з Орловим-Денисовим. Схвильований, засмучений невдачею і гадаючи, що хто-небудь повинен бути винний у цьому, Толь під'їхав до корпусного командира і, ставши суворо докоряти йому, сказав, що за це розстріляти слід. Багговут, старий, бойовий, спокійний генерал, теж змучений всіма зупинками, плутаниною, протиріччями, на подив усім, зовсім всупереч своєму характеру, розлютувався і наговорив неприємних речей Толю.

— Я уроків приймати ні від кого не хочу, а помирати зі своїми солдатами вмію не гірше за іншого,— сказав він і з однією дивізією пішов уперед.

Вийшовши на поле під французькі постріли, схвильований і хоробрий Багговут, не міркуючи про те, корисний чи некорисний його вступ у бій тепер і з однією дивізією, пішов прямо і повів свої війська під постріли. Небезпека, ядра, кулі були тим самим, чого йому треба було в його гнівному настрої. Одна з перших куль убила його, інші кулі вбили багатьох солдатів. І дивізія його постояла якийсь час без потреби під вогнем.

VII

Тимчасом інша колона з фронту мала напасти на французів, але при цій колоні був Кутузов. Він знав дбрре, що нічого, крім плутанини, не вийде з цього проти його волі

початого бою, і, на-

,і перша колона іде скільки те залежало від нього, стримував війська. Він не просувався.

Кутузов мовчки їхав на своїй сивенькій конячці, ліниво відповідаючи на пропозиції атакувати.

— У вас усе на язику атакувати, а не бачите, що ми не вміємо робити складних маневрів,— сказав він до Милорадовича, який просився вперед.

— Не вміли вранці взяти живцем Мюрата і прийти вчасно на місце: тепер нічого робити! — відповів він другому.

Коли Кутузова повідомили, що в тилу французів, де, за донесенням козаків, перше нікого не було, тепер два батальйони поляків, він покосився назад на Єрмолова (він з ним не говорив ще з учорашнього дня).

— От просять наступу, пропонують різні проекти, а як розпочнеш справу, нічого не готове, і попереджений ворог вживає своїх заходів.

Єрмолов примружив очі і трошки усміхнувся, почувши ці слова. Він зрозумів, що для нього гроза минула і що' Кутузов обмежиться цим натяком.

— Це він на мій карб забавляється,— тихо'сказав Єрмолов, торкнувши коліном Раєвського, що стояв біля нього.

Скоро після цього Єрмолов виїхав уперед до Кутузова і шанобливо доповів:

— Ще не пізно, ваша світлість, ворог не втік. Може, накажете наступати? А то гвардія і диму не побачить.

Кутузов нічого не сказав, але коли йому донесли, що війська Мюрата відступають, він наказав наступ; та через кожні сто кроків зупинявся на три чверті години.

Увесь бій полягав лише в тому, що зробили козаки Орлова-Денисова; решта війська тільки даремне втратила кілька сот людей.

Внаслідок цього бою Кутузов одержав алмазний знак, Бенігсен теж алмази і сто тисяч карбованців, інші, відповідно до чинів, одержали теж багато приємного, і після цього бою зроблено нові переміщення у штабі.

"Ось як у нас завжди робиться, все навиворіт!" — говорили після Тарутинського бою російські офіцери і генерали,— так само, як говорять і тепер, даючи зрозуміти, що хтось там дурний робить так, навиворіт, а ми б не так зробили. Але люди, які говорять так, або не знають справи, про яку говорять, або умисно обманюють себе. Всякий бій — Тарутинський, Бородінський, Аустерліцький — відбувається не так, як передбачали його розпорядники. Це є істотна умова.

Незліченна кількість вільних сил (бо ніде людина не буває вільнішою, як під час бою, де йдеться про життя і смерть) впливає на напрям бою, і цей напрям ніколи не може бути відомий заздалегідь і ніколи не збігається з напрямом якої-небудь однієї сили.

Коли багато сил, одночасно і різноманітно спрямованих, діє на яке-небудь тіло, то напрям руху цього тіла не може збігатися з жодною з сил, а буде завжди середнім, найкоротшим напрямом, тим, що в механіці виражається діагоналлю паралелограма

сил.

Коли в описах істориків, особливо французьких, ми знаходимо, що в них війни та бої виконуються за планом, визначеним заздалегідь, то єдиний висновок, який ми можемо зробити з цього, полягає в тому, що описи ці невірні.

Тарутинський бій, очевидно, не досяг тієї мети, яку мав на увазі Толь: по порядку ввеспгза диспозицією в бій війська, і тієї, яку міг мати граф Орлов: узяти в полон Мюрата, або мети винищення враз усього корпусу, яку могли мати Бенігсен та інші особи, або мети офіцера, що бажав потрапити в бій і відзначитися, або козака, який хотів придбати більше здобичі, ніж він придбав, і т. д. Але, коли метою було те, що в дійсності сталося, і те, що для всіх росіян тоді було спільним бажанням (вигнання французів з Росії і винищення їх армії), то буде цілком ясно, що Тарутинський бій, саме внаслідок його недоладностей, був тим самим, чого треба було в той період кампанії. Трудно й неможливо придумати який-небудь результат цього бою, більш доцільний, ніж той, що його дав цей бій. При найменшому напруженні, при величезній плутанині і при зовсім незначній втраті було здобуто найбільші результати за всю кампанію, було зроблено перехід од відступу до наступу, було викрито слабкість французів і було дано той поштовх, якого тільки й чекало наполеонівське військо, щоб почати втечу.

VIII

Наполеон вступає в Москву після блискучої перемоги *de la Moskowa*; сумніву в перемозі не може бути, бо поле бою залишається за французами. Росіяни відступають і віддають столицю. Москва, повна провіанту, зброї, снарядів і незліченних багатств,— в руках Наполеона. Російське військо, вдвічі слабше від французького, протягом місяця не робить жодної спроби нападу. Становище в Наполеона прекрасне. Для того, щоб подвійними силами навалитися на залишки російської армії і винищити її, для того, щоб виговорити вигідний мир або, в разі відмови, зробити погрозовий рух на Петербург, для того, щоб навіть, у разі невдачі, повернутися до Смоленська чи до Вільни або залишитись у Москві,— для того, одно слово, щоб втримати те блискуче становище, в якому перебувало в той час французьке військо, здавалося б, не треба особливої геніальності. Для цього треба було зробити найпростіше і найлегше: не допустити військо до грабежу, заготувати зимовий одяг, якого вистачило б у Москві на всю армію, і правильно зібрати для всього війська провіант, якого було в Москві більше як на півроку (за свідченням французьких

Істориків). Наполеон, цей найгеніальніший з геніїв, який до того ж мав владу над армією, як твердять історики, нічого цього не зробив.

Він не тільки не зробив нічого цього, але й, навпаки, використав свою владу на те, щоб з усіх шляхів діяльності, які лежали перед ним, вибрати те, що було дурніше і згубніше за все. З усього, що міг зробити Наполеон: зимувати в Москві, іти на Петербург, іти на Нижній Новгород, іти назад, північніше або південніше, тим шляхом, яким потім пішов Кутузов,— ну хоч би що придумати, дурнішого і згубнішого за те, що зробив Наполеон, тобто залишатися до жовтня в Москві, даючи військам грабувати місто, потім, вагаючись, залишити гарнізон, вийти з Москви, підійти до Кутузова, не

почати бок^ піти у правий бік, дійти до Малого Ярославця, знову не спробувавши, чи не пощастить пробитися, піти не тим шляхом, яким пішов Кутузов, а піти назад на Можайськ спустошеним Смоленським шляхом,— дурнішого за це, згубнішого для війська нічого не можна було придумати, що й показали наслідки. Нехай найдотепніші стратегіки придумують, уявивши собі, що мета Наполеона полягала в тому, щоб занапастити свою армію, придумують інший ряд дій, який би так само безсумнівно і незалежно від усього того, що розпочинали російські війська, погубив так цілковито всю французьку армію, як це зробив Наполеон.

Геніальний Наполеон зробив це. Але сказати, що Наполеон занапастив свою армію тому, що він хотів цього, чи тому, що він був дуже дурний, було б так само несправедливо, як сказати, що Наполеон довів свої війська до Москви тому, що він хотів цього, і тому, що він був дуже розумний і геніальний.

В тому і в цьому разі особиста діяльність його, яка не мала більше сили, ніж особиста діяльність кожного солдата, тільки збігалася з тими законами, за якими відбувалось явище.

Цілком неправдиво (лише тому, що наслідки не виправдали діяльності Наполеона) показують нам історики сили Наполеона ослабленими в Москві. Він, так само, як і раніш, як і згодом, у тринадцятому році, докладав усього свого вміння і сил на те, щоб зробити найкраще для себе і для своєї армії. Діяльність Наполеона за цей час не менш гідна подиву, ніж у Єгипті, в Італії, в Австрії і в Пруссії. Ми не знаємо правди про те, в якій мірі відповідає дійсності геніальність Наполеона в Єгипті, де сорок сторіч дивились на його велич, бо всі ці великі подвиги описали нам лише французи. Ми не можемо правильно міркувати про його геніальність в Австрії і Пруссії, бо відомості про його діяльність там мусимо черпати з французьких та німецьких джерел; а незбагненне здавання в полон корпусів без бою і фортець без облоги повинно схилити німців до визнання геніальності — як до єдиного пояснення тієї війни, що провадилася в Німеччині. Але нам визнавати його геніальність, щоб приховати свій сором, хвалити бога, нема причини. Ми заплатили за те, щоб мати право просто і прямо дивитись на справу, і ми не поступимось цим правом.

Діяльність його в Москві така ж варта подиву і геніальна, як і скрізь. Накази за наказами і плани за планами виходять з нього з часу його вступу в Москву і до виходу з неї. Відсутність мешканців та депутації і сама пожежа Москви не бентежать його. Він не випускає з уваги ні блага своєї армії, ні дій ворога, ні блага народів Росії, ні управління справами Парижа, ні дипломатичних міркувань про умови майбутнього миру.

IX

У воєнному відношенні, одразу після вступу в Москву Наполеон суворо наказує генералові Себастьяні стежити за рухом російської армії, розсилає корпуси по різних шляхах і Мюрату наказує знайти Кутузова. Потім він старанно розпоряджається про укріплення Кремля; потім робить геніальний план майбутньої кампанії по всій карті Росії. У відношенні дипломатичному, Наполеон закликає до себе пограбованого і

обірваного капітана Яковлева, який не знає, як вибратися з Москви, в подробицях викладає йому всю свою політику і свою великодушність і, написавши листа до імператора Олександра, в якому він вважає за свій обов'язок сповістити свого друга і брата, що Растопчин погано розпорядився в Москві, виряджає Яковлева до Петербурга. Виклавши так само докладно свої наміри і великодушність перед Тутолмінім, він і цього старенького відправляє до Петербурга для переговорів.

У відношенні юридичному, зараз же після пожеж звелено знайти винних і стратити їх. І лиходія Растопчина покарано тим, що наказано спалити його будинки.

У відношенні адміністративному, Москві даровано конституцію, встановлено муніципалітет і опубліковано таке:

"Мешканці Москви!

Нещастя ваші тяжкі, але його величність імператор і король хоче припинити хід їх. Страшні приклади вас навчили, як він карає непослух і злочин. Суворих заходів ужито, щоб припинити розгартіяш і відновити загальну безпеку. Батьківська адміністрація, обрана з самих вас, становитиме ваш муніципалітет або міське управління. Воно піклуватиметься про вас, про ваші потреби, про вашу користь. Члени його відрізняються червоною стрічкою, яку носитимуть через плече, а міський голова матиме oprіч того білий пояс. Але, за винятком часу виконання обов'язків, вони матимуть тільки червону стрічку круг лівої руки.

Городову поліцію встановлено за колишнім положенням, а її діяльність уже поліпшила порядок. Уряд призначив двох генеральних комісарів або поліцмейстерів та двадцять комісарів або, приставів часті, поставлених у всіх частях міста. Ви їх пізнаєте по білій стрічці, яку вони носитимуть круг лівої руки. Деякі церкви різного сповідання відкрито, і в них безперешкодно правиться служба божа. Ваші співгромадяни повертаються щоденно у свої життя, і дано накази, щоб вони в них мали допомогу і заступництво, які слід надавати в нещасті. Це є заходи, що їх уряд ужив, щоб відновити порядок і полегшити ваше становище; але, щоб досягти цього, треба, щоб ви дбали спільно з ним, щоб забули, якщо можна, свої нещастя, яких зазнали, щоб почали сподіватись не на таку жорстоку долю, щоб були впевнені, що неминуча і ганебна смерть чекає тих, хто посягне на ваші особи і на те ваше майно, що залишилось, а наостанку щоб не мали сумніву, що воно буде збережене, бо така воля найвеличнішого і найспра-ведливішого з усіх монархів. Солдати і мешканці, хоч би якої нації ви були! Відновіть публічну довіру, джерело щастя держави, живіть, як брати, надайте взаємно один одному допомогу і заступництво, з'єднайтеся, щоб відхилити наміри зломислячих, слухайтеся військових і цивільних начальств, і незабаром ваші сльози текти перестануть".

У відношенні постачання продовольства військам, Наполеон наказав усім військам по черзі ходити в Москву à la maraudeL для заготівлі собі провіанту, щоб у такий спосіб армія була забезпечена на майбутнє.

У відношенні релігійному, Наполеон наказав ramener les popes2 і поновити відправу в церквах.

У торговому відношенні і для постачання продовольства армії було розвішано скрізь таке.

ПРОГОЛОШЕННЯ

"Ви, спокійні московські мешканці, майстрові і робочі люди, яких нещастя вивели з міста, і ви, розкидані хлібороби, яких безпідставний страх ще затримуй в полях, слухайте! Тиша повертається до цієї столиці, і порядок у ній відновлюється. Ваші земляки сміливо виходять зі своїх сховищ, бачачи, що їх поважають. Усяке насильство, вчинене проти них і їхньої власності, негайно карається. Його величність імператор і король їм покровитель-ствує і нікого з 'вас не вважає за своїх ворогів, крім тих, що не послухаються його велінь. Він хоче припинити ваші нещастя і повернути вас вашим домівкам та вашим родинам. Ідіть же назустріч його благодійним намірам і приходьте до нас без усякого побоювання. Мешканці! Повертайтеся з довірою до своїх жител: ви незабаром знайдете способи вдовольнити ваші потреби! Ремісники і працьовиті майстрові! Приходьте назад до своїх ремесел: будинки, крамниці, охоронні варті вас чекають, а за свою роботу одержите належну вам платню! І, нарешті, ви, селяни, виходьте з лісів, де сховались від страху, повертайтеся, не боячись, до своїх

1 мародерствувати

2 повернути назад попів

хат у цілковитій певності, що знайдете захист. Лабази закладено в місті, куди селяни можуть привозити надлишки своїх запасів та плоди землі. Уряд ухвалив такі заходи, щоб забезпечити їм вільний продаж: 1) Від цього числа селяни, хлібороби і ті, що живуть в околицях Москви, можуть, не наражаючись ні на яку небезпеку, привозити до міста свої припаси, хоч якого б роду вони були, у два призначені лабази, тобто на Мохову та до Охотного ряду. 2) Ці продовольства купуватимуть у них по такій ціні, на яку покупець і продавець погодяться між собою; але якщо продавець не одержить справедливої ціни, яку він заправить, то продавець зможе повезти їх назад до свого села, в чому ніхто йому ні в якому разі ставати на перешкоді не може. 3) Кожна неділя і середа щотижня призначені для великих торгових днів; тому достатню кількість військ буде розставлено по вівторках та суботах на всіх великих шляхах, на такій відстані від міста, щоб захищати ті валки. 4) Таких самих заходів буде вжито, щоб по дорозі назад селянам з їх возами й кінями не виникло перешкод. 5) Негайно заходів буде вжито для відновлення звичайних торгів. Мешканці міста та сіл і ви, робітники та майстрові, незалежно від вашої національності! Вас закликають виконувати батьківські бажання його величності імператора і короля і сприяти разом з ним загальному добробуту. Несіть до його ніг шану і довіру і не баріться з'єднатися з нами!"

У відношенні підняття духу війська та народу раз у раз робилися огляди, роздавались нагороди. Імператор їздив на коні по вулицях і утішав мешканців; і, незважаючи на всю заклопотаність державними справами, сам одвідав відкриті з його наказу театри.

У відношенні благодійності, найкращої доблесті вінценосців, Наполеон теж робив усе, що від нього залежало. На богадільнях та лікарнях він звелів написати Maison de

ma mère 2, поєднуючи цим актом ніжне синівське почуття з величчю доброчесності монарха. Він одвідав Виховавчий дім і, давши поцілувати свої білі руки сиротам, яких він врятував, ласкаво розмовляв з Тутолмі-ним. Потім, за красномовним викладом Тьера, він звелів роздати платню своїм військам російськими фальшивими грішми, які він зробив. Relevant Pemploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers².

1 Дім моєї матері,

2 Підносячи вжиття цих заходів дією, гідною його І французької армії, він наказав роздати допомогу погорілим. Але що харчі були занадто дорогі для того, щоб давати їх людям чужої землі і здебільшого вороже настроєним, то Наполеон вирішив, що краще дати їм грошей, щоб вони здобували собі продовольство на стороні; і він наказав наділяти їх паперовими карбованцями.

У відношенні дисципліни армії, раз у раз давалися накази про сувору кару за невиконання обов'язку служби і про припинення грабежу.

Х

Але дивна річ, усі ці розпорядження, турботи та плани, що були зовсім не гірші від інших, які давались у таких самих випадках, не зачіпали суті справи, а як стрілки циферблата в годиннику, відокремленого від механізму, крутилися довільно й безцільно, не захоплюючи коліс.

У воєнному відношенні, геніальний план кампанії, про який Тьер каже: que s'on génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable¹ і відносно якого Тьер, заходячи в полеміку з п-м Феном, доводить, що складання цього геніального плану повинно бути віднесене не до 4, а до 15 жовтня, план цей ніколи не був і не міг бути виконаний, бо нічого не мав близького до дійсності. Укріплення Кремля, для якого треба було знести la Mosquée (так Наполеон назвав церкву Василя Блаженного), виявилось цілком некорисним. Підведення мін під Кремль тільки сприяло виконанню імператорського бажання під час виходу з Москви, щоб Кремль було висаджено в повітря, тобто, щоб було побито ту підлогу, об яку забила дитина. Переслідування російської армії, яке так турбувало Наполеона, стало нечуваним явищем. Французькі воєначальники загубили шістдесятитисячну російську армію, і тільки, за словами Тьера, завдяки вправності і, здається, теж геніальності Мюрата вдалося знайти, як голку, цю шістдесятитисячну російську армію.

У дипломатичному відношенні, всі Наполеонові доводи про свою великодушність та справедливість, і перед Тутолміним, і пе* ред Яковлєвим, заклопотаним переважно придбанням шинелі та повозки, виявились марними: Олександр не прийняв цих послів і не відповів на їх посольство.

У відношенні юридичному, після страти уявних паліїв згоріла друга половина Москви.

У відношенні адміністративному, встановлення муніципалітету не зупинило

грабежу і дало користь тільки деяким особам, що брали участь у цьому муніципалітеті і під виглядом дотримування порядку грабували Москву або берегли своє від грабежу.

У відношенні релігійному, справа, так легко влаштована в Єгипті відвіданням мечеті, тут не дала ніяких наслідків. Два чи три священики, знайдені в Москві, спробували виконати волю Наполеона, але одному з них надавав ляпасів французький солдат під час відправи, а про другого французький чиновник доносив

і геїй його ніколи не винаходив нічого більш глибокого, більш май-ного і більш дивного * мечеть

таке: "Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres"¹.

У торговому відношенні, на проголошення працюючим ремісникам та всім селянам не надійшло ніякої відповіді. Працюючих ремісників не було, а селяни ловили тих комісарів, які занадто далеко заїжджали з цим проголошенням, і вбивали їх.

У відношенні розваг народу та війська театрами справа таї само не вдалася. Засновані в Кремлі і 'в будинку Лознякова театри одразу ж закрилися, бо актрис і акторів було пограбовано.

Благодійність, і та не дала бажаних наслідків. Фальшиві і нефальшиві асигнації наповняли Москву і не мали ціни. Французам, які збирали здобич, треба було тільки золота. Не тільки фальшиві асигнації, які Наполеон так ласкаво роздавав нещасним, не мали ціни, але й срібло віддавалось нижче своєї вартості за золото.

Та найразючішим явищем недійсності вищих розпоряджень у той час було намагання Наполеона зупинити грабіж і відновити дисципліну.

Ось що доносили чини армії: , "Грабіж триває в місті, незважаючи на веління припинити його. Порядку ще не відновлено, і нема жодного купця, який провадив би торгівлю законним чином. Тільки маркітанти дозволяють собі продавати, та й то награбовані речі".

"La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples".

"Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre".

"Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre"².

"Імператор надзвичайно незадоволений, що, незважаючи на суворі веління зупинити грабіж, тільки й видно загони гвардійських мародерів, які повертаються до Кремля. У старій гвардії

1 "Священик, якого я знайшов і запросив почати правити обідні, вичистив і замкнув церкву. Тієї ж ночі прийшли знову ломити двері та замки, рвати книжки і чинити інші безладдя".

2 "Частину мого округу все ще грабують солдати 3-го корпусу, які не вдовольняються тим, що відбирають мізерні пожитки нещасних мешканців, що поховалися в підвали, а ще й жорстоко завдають їм ран шаблями, як я сам багато разів бачив".

"Нічого нового, крім того, що солдати дозволяють собі грабувати та красти. 9 жовтня".

"Злодійство і грабіж тривають. Існує у нашому участку зграя злодіїв, яку треба буде зупинити суворими заходами. 11 жовтня".

безлад і грабіж дужче, ніж будь-коли, відновилися вчора, останньої ночі і сьогодні. З болем бачить імператор, що добірні солдати, які призначені охороняти його особу і повинні показувати приклад підвладності, до такої міри доходять у своєму непослух}, що розбивають льохи і магазини, заготовлені для армії. Інші принизились до того, що не слухали вартових та караульних офіцерів, лаяли їх і били".

"Le grand maréchal du palais se plaint vivement,— писав губернатор,— que malgré les défenses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur"1.

Військо це, як розпущена череда, топчучи під ногами ту пашу, яка могла б врятувати її від голодної смерті, що день лишнього перебування в Москві, то більше розпадалось і гинуло.

Але воно не вирушало.

Воно стало втікати лише тоді, коли його раптом охопив панічний страх, викликаний перехватами обозів на Смоленському шляху і Тарутинським боєм. Ця сама звістка про Тарутинський бій, яку несподівано на огляді одержав Наполеон, викликала в нього бажання покарати росіян, як каже Тьєр, і він дав наказ про виступ, якого вимагало все військо.

Втікаючи з Москви, люди цього війська захопили з собою все, що було награвовано. Наполеон теж вивозив з собою свій власний trésor2. Побачивши обоз, що захарастив армію, Наполеон жажнувся (як каже Тьєр). Але він, зі своїм досвідом війни, не наказав спалити всі зайві повозки, як це він зробив з повозками маршала, підходячи до Москви; він подивився на ці коляски та карети, в яких їхали солдати, і сказав, що це дуже добре, що екіпажі ці буде використано для провіанту, для хворих та поранених.

Стан усього війська був схожий на стан пораненої тварини, яка почуває свою загибель і не знає, що вона робить. Вивчати майстерні маневри і цілі Наполеона та його війська з часу вступу в Москву і до знищення цього війська — однаково, що вивчати значення передсмертних стрибків і судорог смертельно пораненої тварини. Дуже часто поранена тварина, почувши шарудіння, кидається на постріл мисливця, біжить вперед, назад і сама прискорює свій кінець. Те ж саме робив Наполеон під тиском усього свого війська. Шарудіння Тарутинського бою сполохало звіра, і він кинувся вперед на постріл, добіг до мисливця, вернувся знову назад і, нарешті, як усякий звір, побіг назад найневигіднішим, небезпечним шляхом, але знайомим, старим слідом.

Наполеон, який здається нам керівником усього цього руху (як

1 "Обер-церемоніймейстер палацу дуже скаржитися на те, що, незважаючи на всі заборони, солдати не перестають ходити до вітру в усіх подвір'ях і навіть під вікнами в імператора".

2 скарб.

дикунам фігура, вирізана на носі корабля, здавалась силою, ^о керує кораблем), Наполеон увесь цей час своєї діяльності був схожий на дитину, яка, тримаючись за тасьми, прив'язані всередині карети, думає, що вона править кіньми.

XI

6 жовтня, рано-вранці, П'єр вийшов з барака і, вернувшись назад, зупинився біля дверей, граючись з довгим, на коротких кривих ніжках, ліловим песиком, що крутився біля нього. Песик цей жив у них в бараку, ночуючи з Каратаєвим, але іноді ходив кудись до міста і знову повертався. Він, певне, ніколи нікому не належав, і тепер був нічий і не мав ніякої назви. Французи звали його Азор, солдат-казкар звав його Фёмгалкою, Каратаєв та інші звали його Сірий, іноді — Вислий... його неприналежність нікому і відсутність імені й навіть породи, навіть певної масті, здавалось, зовсім не турбували лілового песика. Пухнатий хвіст панайієм твердо і кругло стояв угору, криві ноги служили йому так добре, що часто він, ніби нехтуючи вживанням усіх чотирьох ніг, граціозно піднімав одну задню і дуже спритно і швидко біг на трьох лапах. З усього він мав задоволення. То, звискуючи від радості, він качався на спині, то грівся на сонці з замисленим і значущим виглядом, то пустував, граючись зі скалкою чи соломинкою.

П'єрове вбрання тепер складалося з брудної прорваної сорочки, єдиного залишку його колишнього одягу, солдатських штанів, за порадою Каратаєва зав'язаних шворочками на кісточках, щоб тепліше було, каптана та селянської шапки. П'єр дуже змінився фізично за цей час. Він не здавався вже товстим, хоч на вигляд і був такий же великий і дужий, успадкувавши їхню породу. Борода й вуса обросли нижню частину обличчя; відросле й закошлане волосся на голові, повне вошей, кучерявилося тепер шапкою. Вираз очей був твердий, спокійний і жваво-готовий, такий, якого ніколи не мав раніш П'єрів погляд. Колишня його розпущеність, що виявлялася і в погляді, замінилась тепер енергійною* готовою до діяльності і відсічі підібраністю. Він був босий.

П'єр дивився то вниз по полю, по якому нинішнього ранку роз'їздились повозки і верхові, то вдалину за річку, то на песика, який вдавав, що він не жартома хоче вкусити його, то на свої босі ноги, які він з приємністю переставляв у різні положення, поворушуючи брудними, товстими, великими пальцями. І щоразу, як він поглядав на свої босі ноги, на обличчі в нього пробігала усмішка жвавості і самовдоволення. Вигляд цих босих ніг нагадував йому все те, що він пережив і зрозумів за цей час, і спогади ці були йому приємні.

Погода вже кілька днів стояла тиха, ясна, з легкими приморозками вранці — так зване бабине літо.

В повітрі, на сонці, було тепло, і тепло це, змішуючись з живлющою свіжістю

вранішнього приморозку, що почувався ще в повітрі, було особливо приємне.

На всьому, і на далеких і на близьких предметах, лежав той чарівно-кришталевий блиск, який буває тільки в цю пору осені. Вдалині видно було Воробйові гори з селом, церквою і великим білим будинком. І оголені дерева, і пісок, і каміння, і дахи будинків, і зелений шпиль церкви, і кожен ріг далекого білого будинку— все це неприродно-чітко, тонісінькими лініями вирізьблювалось у прозорому повітрі. Поблизу видно було знайомі руїни напівобгорілого панського будинку, який займали французи, з темнозеленцями ще кущами бузку, що росли вздовж огорожі. І навіть цей розвалений і запаскуджений дім, на якого в похмуру погоду гидко дивитись, тепер, у яскравому, нерухомому блисківі здавався чимсь заспокійливо-прекрасним.

Французький капрал, по-домашньому розхристаний, у ковпаку, з коротенькою люлькою в зубах, вийшов з-за рогу барака і, дружньо підморгнувши, підійшов до П'єра.

— *Quel soleil, hein, Monsieur Kiri 1?* (так звали П'єра всі французи). *On dirait le printemps*¹.—І капрал сперся плечем на двері і запропонував П'єру люльку, незважаючи на те, що завжди він її пропонував і завжди П'єр відмовлявся.

— *Si Гоп marchait par un temps comme celui-là*²... — почав він. П'єр розпитав його, що чути про виступ, і капрал розповів,

що майже всі війська виступають і що сьогодні має бути наказ і про полонених. У бараку, в якому був П'єр, один з солдатів, Соколов, був хворий при смерті, і П'єр сказав капралові, що треба розпорядитися цим солдатом. Капрал сказав, що П'єр може бути спокійний, що на це є рухомий і постійний госпіталь, і що про хворих буде розпорядження, і що загалом усе, що тільки може трапитись, усе передбачило начальство.

— *Et puis, M-r Kiril, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine vous savez. Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...*³

Капітан, про якого говорив капрал, часто й подовгу розмовляв з П'єром і робив йому всякі полегкості. /

— *Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kiril c'est-un homme qui a de l'instruction, pui parle français; c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous,*

1 — Яке сонце, га, пане Кирило? Наче весна. * — Такої погоди в похід би йти...

8 — І потім, пане Кирило, вам досить сказати слово капітанові, ви •наєте... Це такий... нічого не забуває. Скажіть капітанові, коли він робитиме обхід; він усе для вас зробить...

que je dis cela. M. Kiril. Dans l'affaire de l'autre jour sî ce n'était grâce à vous, ça aurait fini mal.

І, побалакавши ще якийсь час, капрал пішов. (Справа, що сталася недавно, про яку згадував капрал, була бійка між полоненими і французами, в якій П'єру вдалося втихомирити своїх товаришів.) Кілька чоловік полонених слухали розмову П'єра з

капралом і зараз же почали питати, що він сказав. У той час, як П'єр розповідав своїм товаришам те, що капрал сказав про виступ, до дверей барака підійшов худорлявий, жовтий і обшарпаний французький солдат. Швидким і боязким рухом піднявши пальці до лоба на знак привітання, він звернувся до П'єра і спитав його, чи в цьому бараку солдат Platoche², якому він дав шити сорочку.

Тиждень тому французи одержали ремінь та полотно і роздали полоненим солдатам шити чоботи й сорочки.

— Готова, готова, соколику! — сказав Каратаєв, виходячи з ретельно складеною сорочкою.

Каратаєв з нагоди тепла і для зручності в роботі був лише в штанах і в чорній, як земля, продраній сорочці. Волосся його, як це роблять майстрові, було обв'язане личком, і кругле обличчя його здавалося ще круглішим і миловидішим.

— Добре слово краще за завдаток. Як сказав на п'ятницю, так і зробив, — промовив Платон, усміхаючись і розгортаючи сорочку, яку він пошив.

Француз стурбовано озирнувся і, наче переборовши вагання, швидко скинув мундир-і одягнув сорочку. Під мундиром на французів не було сорочки, а на голе, жовте, худе тіло був надітий довгий заяложений, шовковий у квіточки, жилет. Француз, видно, боявся, щоб полонені, дивлячись на нього, не засміялись, і поспішно ткнув голову в сорочку. Ніхто з полонених не сказав ні слова.

— Ач, якраз, — примовляв Платон, обсмикуючи сорочку. Француз, просунувши голову й руки, не зводячи очей, оглядав на собі сорочку і придивлявся до шва.

— Що ж, соколику, це ж не швальня, і струменту справжнього нема; а сказано: без снасті і воші не вб'єш, — говорив Платон, кругло усміхаючись і, видно, сам радіючи зі своєї роботи.

— C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?³ — сказав француз.

— Вона ще краща буде, як ти на тіло он надінеш, — казав Каратаєв, все радіючи зі свого витвору. — От і гарно і приємно буде...

— Merci, merci, mon vieux, le reste?... — повторив француз,

1 — Бач, Тома, каже він мені нещодавно, Кирило — це людина освічена, розмовляє по-французькому; це російський пан, з яким сталося нещастя, але він людина. Він знає толк... Як йому чого треба, відмови нема. Коли вчився дечого, то любиш освіту і людей, гарно вихованих. Це я про вас говорю, пане Кирило. Нещодавно, якби не ви, то погано кінчилося б.

2 Платош,

* — Добре, добре, спасибі, а полотно де, що залишилось?

усміхаючись і, вийнявши асигнацію, дав Каратаєву, — *mai\$ le reste...*¹

П'єр бачив, що Платон не хотів розуміти того, що казав француз, і, не втручаючись, дивився на них. Каратаєв подякував за гроші і все любувався своєю роботою. Француз наполягав на залишках і попросив П'єра перекласти те, що він каже.

— Нащо ж йому залишки ці? — сказав Каратаєв. — Нам би онучі гарні вийшли. Ну,

та бог з ним.— І Каратаєв з раптом посмутнілим обличчям витяг з-за пазухи згорточок обрізків і, не дивлячись на нього, дав французіві.— Е-ет! — промовив Каратаєв і пішов назад. Француз подивився на полотно, задумався, глянув-запитливо на П'єра, і наче П'єрів погляд щось сказав йому.

— *Platoche, dites donc, Platoche,*— раптом почервонівши, крикнув француз пискливим голосом.— *Gardez pour vous*²,— сказав він, подаючи обрізки, повернувся і пішов.

— От бачиш,— сказав Каратаєв, похитуючи головою.— Кажуть, нехристи, а теж душа є. То ж то недарма старі люди мовляли: пітна рука щедра, суха неподатлива. Сам голий, а от віддав же.— Каратаєв, замислено усміхаючись і дивлячись на обрізки, помовчав якийсь час.— А онучечки, друже, добрячі вийдуть,— сказав він і повернувся до барака.

XII

Минуло чотири тижні відтоді, як П'єр був у полоні. Незважаючи на те, що французи пропонували перевести його з солдатського барака до офіцерського, він залишився в тому бараку, в якому був з першого дня.

В розореній і спаленій Москві П'єр зазнав майже найтяжчих злигоднів, які може переносити людина; але завдяки своїй міцній будові і здоров'ю, яжого він не усвідомлював досі, і особливо завдяки тому, що ці злигодні підходили так непомітно, що не можна було сказати, коли вони почались, він переносив не тільки легко, але й радісно своє становище. І саме в цей ось час він відчув той спокій і задоволення з себе, яких він марно прагнув раніш. Він довго в своєму житті шукав з різних боків цього заспокоєння, згоди з самим собою, того, що так вразило його в солдатах у Бородинському бою,— він шукав цього у філантропії, в масонстві, в розвіяності світського життя, у вині, в героїському подвигу самопожертви, у романтичній любові до Наташі; він шукав цього шляхом мислення, і всі ці шукання і спроби обманули його. І він, сам не думаючи про те, відчув це заспокоєння і цю згоду з самим собою тільки через жах смерті, через злигодні і через те, що він зрозумів у Каратаєві. Ті страшні хвилини, які він пережив під час страти, наче змили назавжди з його уяви і пам'яті тривожні думки

і — Спасибі, спасибі, шановний, а залишок же де? Давай же залишок. * — Платош, гов, Платош. Візьми собі, й почуття, що раніш здавалися йому важливими. В нього й думки не виникало ні про Росію, ні про війну, ні про політику, ні про Наполеона. Йому очевидно було, що все це не стосувалось його, що в цьому не було його покликання, і тому він не міг міркувати про все це. "Літо і зима — союзу нема",— повторював він слова Каратаєва, і ці слова дивно заспокоювали його, йому здавався тепер незрозумілим і навіть смішним його намір убити Наполеона і його обчислення в шуканні кабалістичного числа і звіра Апокаліпсиса. Озлоблення його проти дружини і тривога про те, щоб не було осоромлене його ім'я, тепер здавалися йому не тільки мізерними, але й кумедними. Що йому було до того, що ця жінка провадила там десь те життя, яке їй подобалось? Кому, особливо йому, яке діло було до того, дізнаються чи не

дізнаються, що ім'я їх положеного — граф Безухов.

Тепер він часто згадував свою розмову з князем Андрієм і цілком погоджувався з ним, тільки трохи інакше розуміючи думку князя Андрія. Князь Андрій думав і говорив, що щастя був[^]є тільки негативне, але він говорив це з відтінком гіркості й іронії. Наче, кажучи це, він висловлював іншу думку — про те, що всі вкладені в нас прагнення щастя позитивного вкладені лише для того, щоб, не вдовольняючи, мучити нас. Але П'єр без усякої прихованої думки визнавав правдивість цього. Відсутність страждань, вдоволення потреб і внаслідок того свобода вибору роботи, тобто способу життя, здавалися тепер П'єру безперечним і вищим щастям людини. Тут, тепер тільки, вперше П'єр цілком оцінив насолоду їди, коли хотілось їсти, пиття, коли хотілось пити, сну, коли хотілось спати, тепла, коли було холодно, розмови з людиною, коли хотілось говорити і послухати людський голос. Вдоволення потреб — гарна їжа, чистота, свобода — тепер, коли він був позбавлений усього цього, здавались П'єру довершеним щастям, а вибір роботи, тобто життя, тепер, коли вдібір цей був такий обмежений, здавався йому такою легкою справою, що він забував те, що надмір вигод життя знищує все щастя вдоволення потреб, а більша свобода вибору роботи, та свобода, яку йому в його житті давали освіта, багатство, становище у вищому світі,— що ця ось свобода й робить вибір роботи нерозв'язно важким і знищує саму потребу і можливість роботи.

Усі П'єрові мрії тепер линули до того часу, коли він буде вільний. А тимчасом згодом і ціле життя П'єр захоплено думав і говорив про цей місяць полону, про ті неповоротні, сильні і радісні відчуття і, головне, про той повний душевний спокій, про цілковиту внутрішню свободу, які він почував лише в цей час.

Коли він першого дня, вставши рано-вранці, вийшов на світанку з барака й побачив спочатку темні бані, хрести Новодіви-чого монастиря, побачив морозну росу на припорошеній траві, побачив пагорби Воробйових гір і лісистий берег, що звивався над річкою і зникав у ліловій даліні, коли відчув дотик свіжого повітря і почув шум галок, що летіли з Москви через поле, і коли потім раптом бризнуло сяйвом зі сходу і урочисто вплив край сонця з-за хмари, і бані, і хрести, і роса, і далина, і річка, все заграло в радісному сяйві,— П'єра охопило нове, незнайоме почуття радості і тривкості життя*.

І почуття це не тільки не Їокидало його за весь час полону, а, навпаки, зростало в ньому в міру того, як збільшувалися труднощі його становища.

Почуття цієї готовості на все, моральної підібраності все більш підтримувалось у П'єрі тією високою думкою, що, скоро по його приході до барака, встановилася про нього між його товаришами. П'єр зі своїм знанням мов, з тією пошаною, яку до нього виявляли французи, зі своєю простотою, П'єр, який віддавав усе, що в нього просили (він одержував офіцерські три карбованці на тиждень), зі своєю силою, яку він показав солдатам, втискаючи цвяхи в стіну барака, з лагідністю, яку він виявляв в обходженні з товаришами, зі своєю незрозумілою для них здатністю сидіти нерухомо і, нічого не роблячи, думати, здавався солдатам трохи таємничою і вищою істотою. Ті самі

властивості його, що в тому світі, в якому він жив раніш, були для нього коли не шкідливі, то незручні — його сила, нехтування вигодами життя, неуважність, простота,— тут, між цими людьми, давали йому становище майже героя. І П'єр почував, що ця думка про нього зобов'язує його.

XIII

Вночі з 6 на 7 жовтня почався рух — виступали французи: ламались кухні, бараки, накладались підводи і рухались війська та обози.

О сьомій годині ранку конвой французів, у похідній формі, у ківерах, з рушницями, ранцями й величезними мішками, стояв перед бараками, і французький жвавий гомін, впереміж з лайкою, перекочувався по всій лінії.

У бараку всі були готові, одягнені, підперезані, взуті й чекали тільки наказу виходити. Лише хворий солдат Соколов, блідий, худий, з синіми колами круг очей, не взутий і не вдягнений сидів на своєму місці і витріщеними від худорби очима запитливо дивився на товаришів, які не звертали на нього уваги, і неголосно й рівномірно стогнав. Видно, не так страждання — він був хворий на кривавий пронос — як страх і горе, що треба залишатися самому, змушували його стогнати.

П'єр, взутий у черевики, що їх пошив для нього Каратаєв з цибики, якого приніс француз, щоб підшили йому підошви,— підперезаний мотузкою, підійшов до хворого і присів перед ним напочіпки.

— Що ж, Соколов, вони ж не зовсім ідуть звідси! У них тут шпиталь. Може, тобі ще краще, ніж нам, буде,— сказав П'єр.

— О господи! О смерть моя! О господи! — голосніше застогнав солдат.

— Та я зараз ще спитаю їх,— сказав П'єр і, підвівшись, пішов до дверей барака. В той час, як П'єр підходив до дверей, знадвору підходив з двома солдатами той капрал, який вчора вгощав П'єра люлькою. І капрал, і солдати були в похідній формі, в ранцях та ківерах з застібнутими лускатими підборідниками, що змінювали їх знайомі обличчя.

Капрал ішов до дверей, щоб зачинити їх за наказом начальства. Перед випусканням треба було перелічити полонених.

— Caporal, que fera-t-on du malade?...1—почав П'єр; але в ту хвилину, як він говорив це, в нього виник сумнів, чи той це знайомий його капрал, чи інша, незнайома людина: так не схожий був на себе в цю хвилину капрал. Крім того, в ту хвилину, як П'єр говорив це, з двох боків раптом залунало тріскотіння барабанів. Капрал насупився на П'єрові слова і, промовивши безглузду лайку, захлопнув двері. В бараку стало напівтемно; з двох боків різко тріскотіли барабани, заглушуючи стогін хворого.

"Ось воно!.. Знову воно!" — сказав собі П'єр, і мимовільний холод пробіг по його спині. У зміненому обличчі капрала, у звуку його голосу, в збудливому й оглушливому тріскотінні барабанів П'єр пізнав ту таємничу, байдужу силу, що примушувала людей проти своєї волі умирати таких, як самі, ту силу, дію якої він спостерігав під час страти. Боятися, намагатись уникнути цієї сили, звертатися з просьбами чи умовлянням до людей, що правили за знаряддя її, було марно. Це знав тепер П'єр.

Треба було чекати й терпіти. П'єр не підійшов більше до хворого і не оглянувся на нього. Він мовчки, насупившись, стояв біля дверей барака.

Коли двері барака відчинилися і полонені, як отара овець, стали чавити один одного, стовпившись у виході, П'єр пробився поперед них і підійшов до того самого капітана, що, як запевняв капрал, ладен був усе зробити для П'єра. Капітан теж був у похідній формі, і з холодного обличчя його дивилось те саме "воно", що його П'єр впізнав у словах капрала і в тріскотінні барабанів.

— Filez, filez2, — примовляв капітан, суворо хмурячись і дивлячись на юрму полонених, що сунула повз нього. П'єр знав, що його спроба буде даремна, але підійшов до нього.

— Eh bien, qu'est ce qu'il y a? — холодно оглянувшись, ніби не впізнавши, промовив офіцер. П'єр сказав про хворого.

— Il pourra marcher, que diable! — сказав капітан.— Fi lea, filez3,— примовляв він далі, не дивлячись на П'єра.

— Mais non, il est à l'agonie4...— почав був П'єр.

1 — Капрале, що з хворим робити?..

2 — Проходьте, проходьте,

3 — Ну, чого ще? — Він піде, бісового батька! — Проходьте, проходьте, * — Та ні ж, він помирає...

— Voulez vous bien!..1 — злобно насупившись, крикнув капітан.

"Драм-да-да-дам, дам, дам",— тріскотіли барабани. І П'єр зрозумів, що таємнича сила вже цілком оволоділа цими людьми і що тепер говорити ще що-небудь марно.

. Полонених офіцерів відділили від солдатів і звеліли їм іти попереду. Офіцерів, серед'яких був П'єр, було чоловік тридцять, солдатів чоловік триста.

Полонені офіцери, випущені з інших бараків, були всі чужі, були значно "краще" одягнені, ніж П'єр, і дивились на нього, в його взутті, недовірливо і відчужено. Недалеко від П'єра йшов огрядний майор у казанському халаті, підперезаний рушникОхМ, з пухлим, жовтим, сердитим обличчям, який, видно, користувався загальною пошаною своїх товаришів полонених. Він одну руку з кисетом тримав за пазухою, другою спирався на цибух. Майор, пихкаючи і віддуваючись, буркотів і сердився на всіх за те, що, як йому здавалося, його штовхають і що всі квапляться, коли квапитись нема куди, всі з чогось дивуються, коли ні в чому нема нічого дивного. Другий, маленький худий офіцер, з усіма заговорював, роблячи припущення про те, куди їх ведуть тепер і чи далеко вони встигнуть пройти за сьогоднішній день. Чиновник у валянках і в комісаріатській формі забігав з різних боків і оглядав погорілу Москву, голосно повідомляючи про свої спостереження — що згоріло і яка була та чи ця, видна тепер, частина Москви. Третій офіцер, польського походження по акценту, сперечався з комісаріатським чиновником, доводячи йому, що він помиляється у визначенні кварта'лів Москви.

— Про що сперечаєтесь? — сердито казав майор.— Миколи чи Власа — все одно; бачите, все згоріло, ну й кінець... Чого штовхаєтесь, хіба дороги мало,— звернувся він

сердито до того, що йшов позаду і зовсім не штовхав його.

— Ай, ай, ай, що наробили! — чутно було, проте, то з того, то з цього боку голоси полонених, які оглядали пожарище.— І За-москворіччя он, і Zubovo, та й у Кремлі... Дивіться, половини нема. Та я вам казав, що все Замоскворіччя, он так і є.

Ну, знаєте, що згоріло, про що ж балакати! — казав майор.

Проходячи через Хамовники (один з небагатьох вцілілих кварталів Москви) повз церкву, весь натовп полонених раптом потис-нувся до одного боку, і почулись вигуки жаху та огиди.

— Ач, мерзотники! Ото нехристи! Та мертвий, мертвий і є... Вимазали чимсь.

П'єр теж підійшов до церкви, біля якої було те, що викликало вигуки, і невиразно побачив щось сперте на огорожу церкви. Зі слів товаришів, які бачили краще за нього, він взяв, що те щось було — труп людини, поставлений стійма біля огорожі і вимазаний на обличчі сажею.

і — Іди ти к...

— *Marchez, sacré nom... Filez... trente mille diables...*¹ — залунала лайка конвойних, і французькі солдати з новим озлобленням розігнали тесаками натовп полонених, що дивився на мертву людину.

XIV

Провулками Хамовників полонені йшли самі зі своїм конвоєм і з повозками та фурами, що належали конвойним і їхали позаду; але, вийшовши до провіантських магазинів, вони потрапили в середину величезного артилерійського обозу, який тісно просувався впереміж з приватними повозками.

Біля самого мосту всі зупинилися, чекаючи, щоб просунулись ті, що їхали попереду. З мосту полонені побачили, як спереду і ззаду нескінченними рядами рухались інші обози. Праворуч, там, де повертав Калузький шлях повз Нескучний, зникаючи вдалині, тяглися нескінченні лави військ і ряди обозів. Це були війська корпусу Богарне, що вийшли раніш за всіх; позаду, набережною і через Кам'яний міст, тяглися війська та обози Нея.

Війська Даву, до яких належали полонені, йшли через Кримський брід і вже частково входили в Калузьку вулицю. Але обози так розтяглися, що останні обози Богарне ще не вийшли з Москви в Калузьку вулицю, а голова військ Нея уже виходила з Великої Ординки.

Пройшовши Кримський брід, полонені просувались цю кілька кроків і зупинялись, і знову просувались, і з усіх боків екіпажі і люди дедалі більше стовплювались. Пройшовши більш як за годину ті кілька сот кроків, що відділяють міст від Калузької вулиці, і дійшовши до майдану, де сходяться Замоскворіцькі вулиці з Калузькою, полонені, стиснуті до купи, зупинилися і кілька годин простояли на цьому перехресті. З усіх боків чутно було безугавний, як шум моря, гуркіт коліс, і тупіт ніг, і безперестанні сердиті вигуки та лайку. П'єр стояв притиснутий до стіни обгорілого будинку, слухаючи цей гамір, що зливався в його уяві із звуками барабана.

Кілька полонених офіцерів, щоб краще бачити, вилізли на стіну обгорілого будинку, біля якого стояв П'єр.

— Народу ж то! Якого народу!.. І на гарматах он навалили! Дивись: хутра...— говорили вони.— Ач, негідники, награбували... Он у того ззаду, на возі... Це ж з образа, їй-богу. Це німці, мабуть. І наш мужик, їй-богу!.. Ах, падлюки!.. Ач, нав'ючився як, насилу йде! От тобі й на, дрожку — і ту захопили!.. Ач, умостився на скринях он. Матінко!.. Побилися!..

— Так його по пиці, по пиці! Отак до вечора не дочекаємось. Дивись, дивіться... а це, певне, самого Наполеона. Бачиш, коні он

і г— Іди! іди! Чорти! Дияволи!..

які! у вензелях з короною. Це дім складаний. Загубив мішка, не бачить. Знову побилися... Жінка з дитям, і непогана. Ага, чоу ні, так тебе і пропустять... Дивися, й кінця нема. Дівки російські, їй-бо, дівки! В колясках он як зручно вмостилися!

Знову хвиля загальної цікавості, як і коло церкви в Хамовниках, подала всіх полонених до дороги, і П'єр, завдяки своєму зросту, через голови інших побачив те, що викликало таку цікавість полонених. У трьох колясках, що просувалися серед зарядних ящиків, їхали, тісно сидючи одна на одній, виряджені, в яскравих кольорах, нарум'янені жінки і кричали щось пискливими голосами.

З тієї хвилини, як П'єр усвідомив появу таємничої сили, ніщо не здавалось йому чудним чи страшним: ні труп, вимазаний на забаву сажею, ні ці жінки, що поспішали кудись, ні згарища Москви. Все, що бачив тепер П'єр, не справляло на нього майже ніякого враження — наче душа його, готуючись до важкої боротьби, відмовлялася приймати враження, що могли ослабити її.

Поїзд жінок проїхав. За ним тяглися знову вози, солдати, фури, солдати, карети, солдати, ящики, солдати, зрідка жінки.

П'єр не бачив людей окремо, він бачив рух людей.

Усіх цих людей і коней наче гнало якоюсь невидимою силою. Всі вони протягом години, поки П'єр спостерігав їх, впливали з різних вулиць з одним і тим же бажанням скоріше пройти; всі вони однаково, стикаючись з іншими, починали сердитись, битись; вишкірялися білі зуби, супились брови, перекидалися все ті самі лайки і на всіх обличчях був однаковий браво-рішучий і жорстко-холодний вираз, який був на обличчі в капрала і вранці під час тріскотінкя барабана так вразив П'єра.

Уже надвечір конвойний начальник зібрав свою команду і з криком та лайкою втиснувся в обози, і полонені, оточені з усіх боків, вийшли на Калузький шлях.

Йшли дуже швидко, не відпочиваючи, і зупинились тільки коли вже сонце почало сідати. Обози наїхали одні на одних, і люди стали готуватись до нічлігу. Всі здавалися сердитими й незадоволеними. Довго з різних боків чути було лайки, злобні вигуки та бійки. Карета, що їхала позаду конвойних, наштовхнулася на тювозку конвойних і пробила її дишлем. Кілька солдатів з різних боків збіглися до повозки; одні били по головах коней, запряжених в карету, звертаючи їх, інші билися між собою, і П'єр бачив, що одного німця тяжко поранили тесаком у голову.

Здавалось, усі ці люди почували тепер, коли зупинилися посеред поля в холодних сутінках осіннього вечора, одну й ту ж неприємність пробудження від поспішності, що охопила всіх підчас виходу, і поривання кудись рухатися. Зупинившись, усі наче зрозуміли, що невідомо ще, куди йдуть і що в цьому поході багато буде важкого і трудного.

З полоненими на цьому привалі конвойні обходилися ще гірше, ніж під час вирушання. На цьому привалі вперше м'ясну їжу полонених було видано конятиною.

В кожному, від офіцерів до останнього солдата, було помітне ніби особисте озлоблення проти кожного з полонених, що так несподівано замінило собою колишнє дружелюбне ставлення.

Озлоблення це ще більш посилювалося, коли на переліку полонених виявилось, що під час метушні, виходячи з Москви, один російський солдат, який прикидався хворим на живіт, утік. П'єр бачив, як француз побив російського солдата за те, що той відійшов далеко від дороги, і чув, як капітан, його приятель, докоряв унтер-офіцерові за втечу російського солдата і погрожував йому судом. На відмовку унтер-офіцера, що солдат був хворий і не міг іти, офіцер відповів, що наказано пристрілювати тих, хто відставатиме. П'єр відчував, що та фатальна сила, яка зім'яла його під час страти і якої було непомітно під час полону, тепер знову оволоділа його існуванням, йому було страшно; але він відчував, як у міру зусиль, що їх робила фатальна сила, щоб розчавити його, в душі його виростала й міцніла незалежна від неї сила життя.

П'єр повечеряв юшкою з житнього борошна з конятиною і поговорив з товаришами.

Ні П'єр, ні будь-хто з його товаришів не говорили ні про те, що вони бачили в Москві, ні про грубощі обходження французів, ні про той наказ пристрілювати, що був оголошений їм: усі були, мовби всупереч погіршенню становища, особливо жваві й веселі: Говорили про особисті спогади, про смішні сцени, бачені під час походу, і заминали розмови про теперішнє становище.

Сонце давно сіло. Яскраві зорі засвітилися де-не-де по небу; сховався повний місяць, і червона, схожа на пожежу, заграва розлилася краєм неба; величезна червона куля дивно погойдувалась у сіруватій імлі. Ставало видно. Вечір уже кінчився, але ніч ще не починалася. П'єр встав і пішов від своїх нових товаришів між вогнища на другий бік шляху, де, йому сказали, стояли полонені солдати. Йому хотілось поговорити з ними. На дорозі французький вартовий зупинив його і наказав вернутись.

П'єр вернувся, але не до багаття, до товаришів, а до розпряженої повозки, коло якої нікого не було. Він, підібравши ноги й опустивши голову, сів на холодну землю біля колеса повозки і довго нерухомо сидів у задумі. Минуло понад годину. Ніхто не турбував П'єра. Раптом він зареготав своїм товстим добродушним сміхом так голосно, що з різних боків здивовано оглянулись люди на цей чудний, очевидно самотній сміх.

— Ха, ха, ха! — сміявся П'єр. І він промовив уголос сам до себе:— Не пустив мене солдат. Спіймали мене, зачинили мене. В полоні держать мене. Кого мене? Мене? Мене—моєю безсмертною душою! Ха, ха, ха!.. Ха, ха, ха!..— сміявся він, і сльози виступили в нього на очах.

Якийсь чоловік встав і підійшов подивитися, чого сам собі сміється цей чудний великий чоловік. П'єр перестав сміятися, встав, відійшов далі від цікавого і озирнувся круг себе.

Величезний, безкрайї бівуак, який нещодавно гаморів тріско-
ві

тінням вогнищ і гоїмоном людей,— затихав; червоні вогні багать згасали і блідли. Високо в ясному небі: стояв повний місяць. Ліси та поля, невидні раніш поза розташуванням табору, відкривались тепер вдалині. І ще далі за ці ліси та поля ясніла, коливаючись, кличучи в себе, безконечна далина. П'єр глянув у небо, в глибінні даленіючих, мерехтливих зірок. "І все це моє, і" все це в мені, і все це я! — думав П'єр.— І все це вони спіймали й посадили в барак, загороджений дошками!" Він усміхнувся і пішов до свої* товаришів вкладатися спати.

XV

В перших числах жовтня до Кутузова приїжджав ще один парламентар з листом від Наполеона і з пропозицією миру, обманливо позначеним Мооквою, тимчасом як Наполеон уже був недалеко спереду Кутузова, на старому Калузькому шляху. Кутузов відповів на цей лист так само, як на перший, присланий з Лорістоном: він сказав, що про мир мови бути не може.

Скоро після цього з партизанського загону Дорохова, який ходив ліворуч від Тарутина, було одержано донесення про те, що в Фомінському з'явилися війська, що вони становлять дивізію. Брусє і що дивізія ця, відокремлена від інших військ, легко може бути винищена. Солдати і офіцери знову вимагали діяльності. Штабні генерали, збуджені спогадом про легкість перемоги під Тарутиним, наполягали перед Кутузовим на виконанні пропозиції Дорохова. Кутузов вважав, що не треба ніякого наступу. Вийшло середнє, те, що мало статися; послано було у Фомінське невеликий загін, який мав атакувати Брусє..

Через дивну випадковість це призначення — найважче і найважливіше, як виявилось згодом,—дістав Дохтуров; той самий скромний, маленький Дохтуров, якого ніхто нам не описував тим, що складає плани боїв, літає перед полками, кидає хрести на батареї і т. ін., якого вважали і називали нерішучим і непроникливим, але той самий Дохтуров, якого під час усіх воєн росіян з французами, від Аустерліца і до тринадцятого року, ми бачимо начальником скрізь, де тільки становище важке. В Аустерліці він залишається останнім біля греблі Аугеста, збираючи полки, рятуючи, що можна, коли все тікає і гине і жодного генерала нема в арієргарді. Він, хворий, у гарячці, йде до Смоленська з двадцятьма тисячами захищати місто проти всієї наполеонівської армії. У Смоленську, тільки-но задрімав він на Малаховських воротах у пароксизмі гарячки, його будить канонада по Смоленську, і Смоленськ держиться цілий день. У Бородінському бою,* коли вбито Багратіона і війська нашого лівого флангу перебито в пропорції 9 до 1 і вся сила французької артилерії спрямована туди,— посилається не хто інший, а саме нерішучий і непроникливий Дохтуров, і Кутузов квапиться виправити свою помилку, коли він

послав був туди іншого. І маленький, тихенький Дохтуров їде туди, і Бородіно — найкраща слава російського війська. І багато героїв описано нам у віршах і в прозі, але про Дохтурова майже ні слова.

Знову Дохтурова посилають туди у Фомінське і звідти в Малий Ярославець, у те місце, де був останній бій з французами, і в те місце, з якого, очевидно, уже починається загибель французів, і знову багатьох геніїв та героїв описують нам у цей період кампанії, але про Дохтурова ні слова, або дуже мало, або сумнівно. Це ось умовчування про Дохтурова очевидніше за все доводить його гідність.

Природно, що людині, яка не розуміє ходу машини і спостерігає її дію, здається, що найважливішою частиною цієї машини є та тріска, що випадково потрапила в неї і, заважаючи її ходові, сіпається в ній. Людина, не знаючи будови машини, не може зрозуміти того, що не ця тріска, яка псує і заважає роботі, а та маленька, передаточна шестерня, що нечутно крутиться, є однією з найістотніших частин машини.

10 жовтня, того самого дня, як Дохтуров пройшов подовину дороги до Фомінського і зупинився в селі Аристові, готуючись точно виконати даний наказ, усе французьке військо, в своєму судорожному русі дійшовши до позиції Мюрата, як здавалось, для того, щоб дати бій, раптом без причини повернуло ліворуч на новий Калузький шлях і стало входити у Фомінське, в якому раніш стояв один Брусє. У Дохтурова під команду в цей час були, крім Дорохова, два невеликі загони Фігнера і Сеславіна.

Увечері 11 жовтня Сеславін приїхав у Аристово до начальства з пійманим полоненим французьким гвардійцем. Полонений казав, що військо, які ввійшли сьогодні у Фомінське, становили авангард всієї великої армії, що Наполеон був тут-таки, що вже п'ятий день як армія вся вийшла з Москви. Того ж вечора дворак, прийшовши з Боровська, розповів, що він бачив вступання величезного війська у місто. Козаки з загону Дорохова доносили, що вони бачили французьку гвардію, яка йшла шляхом до Боровська. З усіх цих вістей стало очевидно, що там, де думали застати одну дивізію, тепер була вся армія французів, яка йшла з Москви у несподіваному напрямку—старим Калузьким шляхом. Дохтуров нічого не хотів розпочинати, бо йому неясно було тепер, у чому полягає його обов'язок, йому наказано було атакувати Фомінське. Але в Фомінському перше був лише Брусє, тепер була вся французька армія. Єрмолов хотів зробити за своїм розсудом, але Дохтуров наполягав на тому, що йому треба мати наказ від ясновельможного. Вирішено було послати донесення у штаб.

Для цього було обрано тямущого офіцера, Болховітінова, який, крім письмового донесення, мав на словах розповісти всю справу. О дванадцятій годині ночі Болховітінов, одержавши конверта і словесний наказ, помчав у супроводі козака з запасними кіньми до головного штабу.

Ніч була темна, тепла, осіння. Ішов дощик уже четвертий день. Двічі перемінивши коней і за півтори години промчавши тридцять верст болотистою, грузькою дорогою, Болховітінов о другій годині ночі був у Леташовці. Злізши біля хати, де на тину була вивіска "Головний Штаб", і кинувши коня, він увійшов до темних сіней.

— Чергового генерала скоріше! Дуже важливе! — промовив він до когось, що

підводився і сопів у темряві сіней.

— Звечора нездорові дуже були, третю ніч не сплять,— по-за-ступницькому прошепотів денщицький голос.— Уже ви капітана розбудіть спочатку.

— Дуже важливе, від генерала Дохтурова,— сказав Болховітінов, намацавши відчинені двері і входячи в них. Денщик пройшов поперед нього і став будити когось:—Ваше благородіє, ваше благородіє — кульер!

— Що, що? Від кого? — говорив чийсь сонний голос.

— Від Дохтурова і від Олексія Петровича. Наполеон у Фо-мінському,— сказав. Болховітінов, не бачачи в темряві того, хто питав його, але по голосу гадаючи, що це не Коновніцин.

Розбуджений чоловік позіхав і потягався.

— Будити мені його не хочеться,— сказав він, обмацуючи щось.— Дуже хворий! Може, так, чутки.

— Ось донесення,— сказав Болховітінов,— наказано відразу ж передати черговому генералові.

— Стривайте, світло засвічу. Куди ти, клятий, завжди заткнеш? — звертаючись до денщика, сказав той, що потягався. Це був Щербинін, ад'ютант Коновніцина.— Знайшов, знайшов,— додав він.

Денщик кресав вогонь, Щербинін обмацував свічник, * — Ах, мерзенні,— з огидою сказав він.

При світлі іскор Болховітінов побачив молоде обличчя Щербиніна зі свічкою; в передньому кутку спав ще один чоловік. Це був Коновніцин.

Коли спочатку синім, потім червоним полум'ям зайнялися від труту сірники, Щербинін засвітив лойову свічку, зі свічника якої побігли прусаки, що обглодували її, і оглянув вісника. Болховітінов був весь у болоті і, обтираючись рукавом, розмазував його по обличчю.

— Та хто доносить?— спитав Щербинін, взявши конверта.

— Звістка правдива,— сказав Болховітінов.— І полонені, і козаки, і лазутчики — всі одногolosно показують те саме.

— Нічого не вдієш, треба будити,— сказав Щербинін, встаючи й підходячи до чоловіка в нічному ковпаку, вкритого шинеллю.— Петре Петровичу! — промовив він. Коновніцин не ворухився.—До головного штабу! — сказав він, усміхнувшись, знаючи, що ці слова напевне розбудять його. І справді, голова в нічному ковпаку підвелась одразу ж. На красивому, твердому обличчі Коновніцина, з гарячково запаленими щоками, на мить ще затримався вираз далеких, від справжнього становища марень сну, але по цьому він раптом здригнувся: обличчя його набрало звично спокійного і твердого виразу.

— Ну, що таке? Від кого? — неквапливо, але зразу ж спитав він, кліпаючи від світла. Слухаючи донесення офіцера, Коновніцин розпечатав і прочитав.. Зразу по цьому він опустил ноги в шерстяних панчохах на долівку і став взуватися. Він скинув ковпак і, причесавши виски, надів кашкета.

— Ти скоро доїхав? Ходім до ясновельможного. Коновніцин одразу зрозумів, що привезена звістка була дуже

важлива і що не можна баритися. Добре це чи погано, він не думав і не питав себе. Його це не цікавило. На всю справу війни він дивився не розумом, не міркуванням, а чимсь іншим. В душі його було глибоке, невисловлене переконання, що все буде гаразд; але що цьому вірити не треба і тим більш не треба говорити цього, а треба робити тільки свою справу. І цю свою справу він робив, віддаючи їй усі свої сили.

Петро Петрович Коновніцин, так само, як і Дохтуров, тільки мовби для пристойності внесений у список так званих героїв 12-го року—Барклаїв, Раєвських, Ермолових, Платових, Милорадови-чів, так само, як і Дохтуров, мав репутацію людини вельми обмежених здібностей і знань і так само, як і Дохтуров, Коновніцин ніколи не робив проектів боїв, але завжди був там, де було найважче; спав завжди з відчиненими дверима відтоді, як був призначений черговим генералом, наказуючи кожному посланому будити його, завжди під час бою був під вогнем, так що Кутузов докоряв йому за те і боявся посилати, й був так само, як і Дохтуров, однією з тих непомітних шестерень, які не торохтять і не шумлять, але становлять найістотнішу частину машини.

Виходячи з хати у вологу, темну ніч, Коновніцин насупився почасти від того, що йому дужче стала боліти голова, почасти від неприємної думки, що виникла в нього, про те, як тепер захвилюється від цієї звістки все це гніздо штабних, впливових людей, особливо Бенігсен, який після Тарутинського бою був на ножах з Кутузовим; як будуть пропонувати, сперечатись, наказувати, касувати. І це передчуття було йому неприємне, хоч він і знав, що без цього не можна.

Справді, Толь, до якого він зайшов повідомити нову звістку, одразу ж став викладати свої міркування генералові, що жив з ним, і Коновніцин, мовчки і втомлено слухаючи, нагадав йому, що треба йти до ясновельможного.

XVII

Кутузов, як і всі старі люди, мало спав ночами. Вдень він часто несподівано починав куняти; але вночі лежав нероздягнутий на своїй постелі, здебільшого не спав і думав.

Так він лежав і тепер на своєму ліжку, сперши важку, велику спотворену голову на пухлу руку і думав, розплющеним одним оком вдивляючись у темряву.

Відтоді, як Бенігсен, який листувався з государем і мав найбільшу силу в штабі, уникав його, Кутузов був спокійніший у тому відношенні, що його з військами не примусять знову брати участь у марних наступальних діях. Урок Тарутинського бою і передодня його, хворобливо пам'ятний Кутузову, теж повинен був вплинути, думав він.

"Вони повинні зрозуміти, що ми можемо тільки програти, діючи наступально. Терпіння і час, ось мої воїни-богатирі!"— думав Кутузов. Він знав, що не треба зривати яблуко, поки воно зелене. Воно само впаде, коли достигне, а зірвеш зеленим, зіпсуєш яблуко і дерево, і сам оскому наб'єш. Він, як досвідчений мисливець, знав, що звіра поранено, поранено так, як тільки могла поранити вся російська сила, але смертельно

чи ні — це було ще не з'ясоване питання. Тепер, з присилання Лорістона та Бертелемі і з донесень партизанів, Кутузов майже знав, що звіра поранено смертельно, Та треба було ще доказів, треба було чекати.

"їм хочеться бігти подивитися, як вони його вбили. Почекайте, побачите. Все маневри, все наступи! — думав він.— До чбго? Все аби відзначитися. Наче щось веселе є в тому, щоб битися. Вони мов діти, в яких не добереш, як була справа, тому що всі хочуть довести, як вони вміють битися. Та річ тепер не в тому.

І які майстерні маневри пропонують мені всі оці! їм здається, що, коли вони видумали дві-три випадковості (він згадав про загальний план з Петербурга), вони видумали їх усі. А їм усім нема числа!"

Нерозв'язане питання про те, смертельна чи не смертельна рана, завдана в Бородіні, уже цілий місяць висіло над головою Кутузова. З одного боку, французи захопили Москву. З другого боку, безперечно, всім єством своїм Кутузов почував, що той страшний удар, в якому він разом з усіма руськими людьми напружив усі свої сили, повинен був бути смертельним. Але в усякому разі треба було доказів, і він чекав їх уже місяць, і чим далі минав час, тим більш нетерплячим він ставав. Лежачи на своїй постелі в свої безсонні ночі, він робив те саме, що робила ця генеральська молодь, те саме, за що він докоряв їм. Він придумував усі можливі випадки так само, як і молодь, тільки з тією різницею, що він нічого не будував на цих припущеннях і що він бачив їх не два і не три, а тисячі. Що далі він думав, то більше їх поставало. Він придумував усякого роду рухи наполеонівської армії, всієї або частин її — до Петербурга, на нього, в обхід його, придумував (чого він найбільш боявся) і той випадок, що Наполеон почне боротися проти нього його ж зброєю, що він залишиться в Москві, вичікуючи його. Кутузов придумав навіть рух наполеонівської армії назад на Мединь та Юхнов; але одного, чого він не міг передбачити, це того, що сталося, того божевільного, судорожного метання наполеонівського війська протягом перших одинадцяти днів після його виступу з Москви,— метання, яке зробило можливим те, про що все ж таки не смів ще тоді думати Кутузов: цілковите винищення французів. Донесення Дорохова про дивізію Брусьє, —сісті від партизанів про злигодні наполеонівської армії чутки про готування до виступу з Москви — усе підтверджувало припущення, що французька армія розбита ! збирається тікати; але це були тільки припущення, які здавалися важливими для молоді, але не для Кутузова. Він зі своїм шістдесятилітнім досвідом знав, якої ваги треба надавати чуткам, знав, як люди здатні, бажаючи чого-небудь, групувати всі вісті так, що вони наче підтверджують бажане, і знав, як у такому випадку охоче випускають усе суперечне. І чим більше бажав цього Кутузов, тим менше він дозволяв собі цьому вірити. Питання це забирало всі його душевні сили. Все інше було для нього тільки звичним виконанням життя. Таким звичним виконанням життя і підкоренням йому були його розмови зі штабними, листи до m-me Staël, які він писав з Тарутина, читання романів, роздавання нагород, листування з Петербургом і т. ін. Але загибель французів, яку лише він передбачав, була його душевним єдиним бажанням.

Вночі 11 жовтня він лежав, спершись на руку, і думав про це.

У сусідній кімнаті заворушилось і почулися кроки Толя, Коновніцина та Болховітінова.

— Гей, хто там? Увійдіть, увійди! Що новенького? — гукнув їх фельдмаршал.

Поки лакей засвічував свічку, Толь розповідав зміст вістей.

— Хто привіз? — спитав Кутузов з обличчям, яке вразило Толя, коли заевітилася свічка, своєю холодною строгістю.

— Не може бути сумніву, ваша світлість.

— Поклич, поклич його сюди!

Кутузов сидів, спустивши одну ногу з ліжка і налігши великим животом на другу, зігнуту ногу. Він мружив своє видюще око, щоб краще розглянути посланого, наче в його рисах він хотів прочитати те, що цікавило його.

— Скажи, скажи, голубе,— звернувся він до Болховітінова своїм тихим старечим голосом, загортаючи розхристану сорочку.— Підійди, підійди ближче. Які ти привіз мені вісточки? Га? Наполеон з Москви пішов? Воістину так? Га?

Болховітінов докладно доносив спочатку все те, що йому було наказано.

— Говори, говори швидше, не томи душі,— перебив його Кутузов.

Болховітінов розповів усе і замовк, чекаючи наказу. Толь почав був говорити щось, але Кутузов перебив його. Він хотів сказати щось, та раптом обличчя його зіщурилось, скривилося; він, махнувши рукою на Толя, повернувся в протилежний бік, до покуття, що чорніло образами.

— Господи, создателю мій! Почув ти молитву нашу...— тремтячим голосом сказав він, склавши руки.— Врятована Росія. Слава тобі, господи! — І він заплакав.

XVIII

З часу звістки про вихід французів з Москви і до кінця кампанії вся діяльність Кутузова полягає лише в тому, щоб владою, хитрістю, просьбами стримувати свої війська від непотрібних наступів, маневрів і сутичок з ворогом, який гине. Дохтуров іде до Малоярославця, а Кутузов бариться зі всією армією і дає накази про очищення Калуги, відступ за яку здається йому вельми можливим.

Кутузов скрізь відступає, але ворог, не дожидаючись його відступу, втікає назад, у протилежний бік.

Історики Наполеона описують нам майстерний маневр його на Тарутино та Малоярославець і роблять припущення про те, що було б, якби Наполеон встиг пройти в багаті південні губернії.

Але не кажучи про те, що ніщо не перешкоджало Наполеону йти в ці південні губернії (бо російська армія давала йому дорогу), історики забувають, що армія Наполеона не могла бути врятована нічим, бо вона в самій собі мала вже тоді передумови неминучої загибелі. Чому ця армія, знайшовши силу продовольства в Москві і, не мігши втримати його, а стоптавши його під ногами, ця армія, яка, прийшовши до Смоленська, не розбирала продовольства, а грабувала його,— чому ця армія могла б виправитися в Калузькій губернії, населеній тими ж росіянами, що й у

Москві, і з тими ж властивостями вогню спалювати те, що запалюють?

Армія не могла ніде виправитися. Вона від Бородінського бою і грабежу Москви мала в собі вже ніби хімічні передумови розкладу.

Люди цієї колишньої армії втікали зі своїми ватажками самі не знаючи куди, бажаючи (Наполеон і кожен солдат) тільки одного: виплутатися особисто якомога швидше з того безвихідного становища, яке, хоч і не ясно, вони всі усвідомлювали.

Тільки тому на раді в Малоярославца коли генерали, вдаючи, що вони радяться, висловлювали різні думки, остання думка простодушного солдата Мутона, який сказав те, що всі думали, що треба тільки піти звідси якнайскоріше, закрила всі роти, і ніхто, навіть Наполеон, не міг сказати нічого проти істини, яку всі усвідомлювали.

Але хоч усі і знали, що треба було йти, залишався ще сором свідомості того, що треба тікати. І треба було зовнішнього поштовху, який переміг би цей сором. І поштовх цей з'явився тоді,

коли треба було. Це було так зване у французів *le Hourra de l'Empereur*¹.

Другого дня після ради Наполеон, рано-вранці, вдаючи, що хоче оглядати війська і поле минулого та майбутнього бою, з почтом маршалів і конвою їхав серединою лінії розташування військ. Козаки, шастаючи коло здобичі, натрапили на самого імператора і мало не спіймали його. Коли козаки цього разу не спіймали Наполеона, то врятувало його те саме, що губило французів: здобич, на яку і в Тарутині і тут, залишаючи людей, кидались козаки. Вони, не звертаючи уваги на Наполеона, кинулись на здобич, і Наполеон встиг утекти.

Коли *les enfants du Don*² ось-ось могли спіймати самого імператора серед його армії, ясно було, що нічого більш робити, як тільки тікати якомога швидше найближчим знайомим шляхом. Наполеон, зі своїм сорокалітнім черевцем, не почувавши вже в собі колишньої моторності і сміливості, зрозумів цей натяк. І під впливом страху, якого він набрався від козаків, одразу погодився з Мутонем і дав, як кажуть історики, наказ про відступ назад на Смоленський шлях.

Той факт, що Наполеон погодився з Мутонем і що війська пішли назад, доводить не те, що він наказав це, а що сили, які діяли на всю армію в розумінні спрямування її по Можайському шляху, одночасно діяли й на Наполеона.

XIX

Коли людина перебуває в русі, вона завжди придумує собі мету цього руху. Для того, щоб іти тисячу верст, людині конче треба думати, що щось гарне є за цією тисячею верст. Потрібне уявлення про обітовану землю для того, щоб мати силу рухатися.

Обітованою землею для французів під час їх наступу була Москва, під час відступу — батьківщина. Але батьківщина була занадто далеко, і для людини, яка йде тисячу верст, неодмінно треба сказати собі, забувши про кінцеву мету: "сьогодні я прийду за сорок верст на місце відпочинку і нічлігу", і в першому переході це місце відпочинку заслоняє кінцеву мету і зосереджує на собі всі бажання й надії. Ті прагнення, що виявляються в окремої людини, завжди посилюються в натовпі.

Для французів, які пішли назад старим Смоленським шляхом, кінцева мета, батьківщина, була занадто далеко, і найближчою метою, тією, до якої, у величезній пропорції посилюючись у натовпі, поривалися всі бажання та надії,— був . Смоленськ. Не тому, що люди знали, що в Смоленську було багато провіанту і свіжих військ, не тому, що їм казали це (навпаки, вищі чини ар

1 імператорське ура. • сини Дону

мії і сам Наполеон знали, що там мало провіанту), а тому, що це лише могло дати їм силу рухатися і переносити теперішні зли-' годні. Вони, і ті, що знали, і ті, що не знали, однаково обманюючи себе, як до обітованої землі, поривалися до Смоленська.

Вийшовши на великий шлях, французи надзвичайно енергійно, нечувано швидко побігли до своєї вигаданої мети. Крім цієї причини загального прагнення, що пов'язувала в одно ціле юрми французів і надавала їм деякої енергії, була ще друга причина, яка пов'язувала їх. Причина ця полягала в їх кількості. Сама величезна маса їх, як у фізичному законі притягання, притягала до себе окремі атоми людей. Вони рухались своєю стотисячною масою як цілою державою.

Кожна людина з них бажала тільки одного — віддатися в полон, позбутися всіх жахів і нещасть. Але, з одного боку, сила загального поривання до мети—Смоленська втягала кожного в то^у самому напрямі; з другого боку — не міг корпус віддатися в полон роті, і незважаючи на те, що французи користалися з усякої нагоди, щоб відкараскатись один від одного і при найменшому пристойному приводі в/іддатися в полон, приводи ці не завжди траплялися. Сама кількість їх і тісний, швидкий рух позбавляли їх цієї можливості і робили для росіян не тільки трудним, але й неможливим зупинення цього руху, на який спрямована була вся енергія маси французів. Механічне розривання тіла не могло понад певну межу прискорити процес4 розкладу, що відбувався в ньому.

Грудку снігу неможливо розтопити вмиль. Існує певна межа часу, раніш якої ніяке посилення тепла не може розтопити снігу. Навпаки, чим більше тепла, тим більш міцнішає залишок снігу.

З російських воєначальників ніхто, крім Кутузова, не розумів цього. Коли визначився напрям втечі французької армії — по Смоленському шляху, тоді те, що передбачав Коновніцин вночі 11 жовтня, почало здійснюватись. Усі вищі чини армії хотіли відзначитись, відрізати, перехопити, полонити, зім'яти французів, і всі вимагали наступу.

Лише Кутузов усіх сил своїх (сили ці дуже невеликі у кожного головнокомандуючого) докладав до того, щоб протидіяти наступові.

Він не міг їм сказати того, що ми говоримо тепер: нащо бій і перепинення шлях}', і втрата людей, і нелюдське добивання нещасних? Нащо все це, коли від Москви до Вязьми без бою розтанула третина цього війська? Але він говорив їм, виводячи зі своєї старечої мудрості те, що вони могли б зрозуміти,— він говорив їм про золотий міст, і вони сміялися з нього, зводили наклепи на нього, і рвали, і метали, і збиткувалися над убитим звіром.

Під Вязьмою Єрмолов, Милорадович, Платов та інші, перебуваючи поблизу французів, не могли утриматися від бажання відрізати і зім'яти два французькі корпуси. Кутузову, сповіщаючи

його про свій намір, вони прислали в конверті, замість донесення, аркуш білого паперу.

І хоч як намагався Кутузов стримати війська, війська наші атакували, прагнучи перепинити шлях. Піхотні полки, як розповідають, з музикою та барабанним боем ходили в атаку і побили і втратили тисячі людей.

Але відрізати — нікого не відрізали і не зім'яли. І французьке військо, зібравшись міцніше від небезпеки, продовжувало, рівномірно танучи, той самий свій згубний шлях до Смоленська.

шлтяаиатюіхі

I

•родінський бій з захопленням Москви, що сталося за ним, і втечею французів, без нових боїв — є одним з найпов^альніших явищ історії,

Усі історики згодні в тому, що зовнішня діяльність держав і народів, у їх зіткненнях між собою, виявляється війнами; що безпосередньо, внаслідок більших чи менших успіхів воєнних, збільшується або зменшується політична сила держав і народів.

Хоч які дивні історичні описи того, як який-небудь король чи імператор, посварившись з іншим імператором чи королем, зібрав військо, зітнувся з військом ворога, здобув перемогу, вбив три, п'ять, десять тисяч чоловік і внаслідок того підкорив державу і цілий народ у кілька мільйонів; хоч як незрозуміло, чому поразка однієї армії, однією сотою всіх сил народу, примусила підкоритися народ,— усі факти історії (наскільки вона нам відома) підтверджують правильність того, що більші чи менші успіхи війська одного народу проти війська другого народу є причинами або принаймні істотними ознаками збільшення чи зменшення сили народу. Військо здобуло перемогу, і зараз же збільшилися права народу-переможця на шкоду переможеному. Військо зазнало поразки, і зараз же відповідно до міри поразки народ позбавляється прав, а при цілковитій поразці свого війська цілком підкоряється.

Так було (за історією) з найдавніших часів і до теперішнього часу. Всі війни Наполеона є підтвердженням цього правила. Відповідно до міри поразки австрійських військ—Австрія позбавляється своїх прав і збільшуються права та сили Франції. Перемога французів під Ієною і Ауерштетом знищує самостійне існування Пруссії.

Але раптом у 1812 році французи здобули перемогу під Москвою, Москву взято, і слідом за тим, без нових боїв, не Росія перестала існувати, а перестала існувати шістсоттисячна армія, потім наполеонівська Франція. Натягти факти на правила історії, сказати, що поле бою в Бородіні залишилось за росіянами, що після Москви були бої, які знищили армію Наполеона,— неможливо.

Після Бородінської перемоги французів не було жодного не тільки генерального, але якоюсь мірою значного бою, і французька армія перестала існувати. Що це означає? Якби це був приклад з історії Китаю, ми б могли сказати, що це явище не

історичне (викрут істориків, коли що не підходить під їхню мірку); якби справа стосувалася сутички нетривалої, в якій брали б участь малі кількості військ, ми б могли вважати це явище за виняток; але подія ця сталася на очах наших батьків, для яких вирішувалось питання життя і смерті вітчизни, і війна ця була найбільшою з усіх відомих воєн...

Період кампанії 1812 року від Бородінського бою до вигнання французів довів, що виграний бій не тільки не є причиною завоювання, а навіть і не є постійною ознакою завоювання; довів, що сила, яка вирішує долю народів, лежить не в завойовниках, навіть не в арміях та боях, а в чомусь іншому.

Французькі історики, описуючи стан французького війська перед виходом з Москви, твердять, що все у Великій армії було з порядку, за винятком кавалерії, артилерії і обозів, та не було фуражу для годування коней і рогатої худоби. Цій біді не могло зарадити ніщо, бо навколишні селяни палили своє сіно і не давали французам.

Виграний бій не дав звичайних результатів, бо селяни Карпо і Влас, які після вирушення французів приїхали в Москву возами грабувати місто і взагалі не виявляли особисто героїських почуттів, і вся незліченна кількість таких селян не везли сіна в Москву за добрі гроші, що їм пропонували, а палили його.

Уявімо собі двох Людей, що вийшли зі шпагами на поєдинок за всіма правилами фехтувального мистецтва: фехтування тривало досить довгий час; раптом один з супротивників, відчувши, що його поранено — зрозумівши, що це не жарти, а питання його життя, кинув шпагу і, взявши першого-ліпшого дрюка, почав орудувати ним. Але уявімо собі, що людина, яка так розумно використала найкращий і найпростіший засіб для досягнення мети, разом з тим, запалена переказами рицарства, захотіла б приховати суть справи і наполягала б на тому, що вона за всіма правилами мистецтва перемогла на шпагах. Можна собі уявити, яка плутанина і неясність виникла б внаслідок такого опису цього поєдинку!

Фехтувальником, що вимагав боротьби за правилами мистецтва, були французи; його супротивником, який кинув шпагу і взяв дрюка, були росіяни; люди, що намагаються пояснити все за правилами фехтування, — історики, які писали про цю подію.

Від часу пожежі Смоленська почалась війна, яка не підходила ні під які перекази про попередні війни. Спалення міст і сіл, відступ після боїв, удар Бородіна і знову відступ, пожежа Москви, ловіння мародерів, перехоплювання транспортів, партизанська війна — все це були відступи від правил.

Наполеон почував це, і з самого того часу, коли він у правильній позі фехтування зупинився в Москві і замість шпаги супротивника побачив піднятого над собою дрюка, він не переставав скаржитися Кутузову й імператору Олександру на те, що війна провадиться проти всіх правил (наче існують якісь правила для того, щоб убивати людей). Незважаючи на скарги французів про недотримання правил, незважаючи на те, що вищим по становищу руським людям здавалося чомусь ганебним битися дрюком, а хотілось за всіма правилами стати в позицію *en quarte* або *en tierce*, зробити

майстерний випад у prime1 І т. д.,— дрюк народної війни піднявся з усією своєю грізною і величною силою і, не питаючи ні про чії смаки і правила, з дурною простотою, але з доцільністю, не розбираючи нічого, піднімався, опускався і гатив французів доти, поки не загинула вся навала.

І добре не тому народові, що, як французи в 1813 році, відсалютували за всіма правилами мистецтва і обернувши шпагу ефесом, граціозно і чемно подає її великодушному переможцеві, а добре тому народові, який у хвилину випробування, не питаючи про те, як за правилами робили інші в таких випадках, просто і легко піднімає першого-ліпшого дрюка і гатить ним доти, поки в душі його почуття образи і помсти не заміниться презирством і жалістю.

і четверту, третю, першу

* Одним з найпомітніших і найвигідніших відступів від так званих правил війни є дії розрізнених людей проти людей, що тиснуться до купи. Такі дії завжди виявляються у війні, яка набирає народного характеру. Дії ці полягають у тому, що замість того, щоб ставати натовпом проти натовпу, люди розходяться нарізно, нападають поодиноці і відразу тікають, коли на них нападають великими силами, а потім знову нападають, коли трапляється нагода. Це робили гверильяси в Іспанії; це робили горці на Кавказі; це робили росіяни в 1812 році.

Війну такого роду називали партизанською і вважали, що, назвавши її так, пояснили її значення. Тимчасом такого роду війна не тільки не підходить ні під які правила, але й прямо протилежна відомому і визнаному за непогрішне тактичному правилу. Правило це говорить, що атакуючий повинен зосереджувати свої війська для того, щоб у момент бою бути сильнішим за ворога.

Партизанська війна (завжди успішна, як показує історія) прямо протилежна цьому правилу.

Суперечність ця виникає із того, що воєнна наука вважає силу військ тотожною з їх кількістю. Воєнна наука каже, що чим більше війська, тим більше сили. *Les gros bataillons ont toujours raison*¹.

Говорячи це, воєнна наука схожа на ту механіку, яка, ґрунтуючись на розгляді руху тіл тільки відносно їх маси, сказала б, що сили їх рівні чи не рівні між собою, бо рівні чи не рівні їх маси.

Сила (кількість руху) є здобуток маси на швидкість.

У воєнній справі сила військ є також здобуток маси на щось інше, на якийсь невідомий *x*.

Воєнна наука, бачачи в історії незчисленну кількість прикладів того, що маса військ не збігається з силою, що малі загони перемагають великі, невиразно визнає існування цього невідомого множника і намагається відшукати його то в геометричній побудові, то в озброєнні, то — найзвичайніше — в геніальності полководців. Але підставлення усіх цих значень множника не дає результатів, згідних з історичними фактами.

А тимчасом досить тільки зректись неправильного погляду на дієвість

розпоряджень вищих властей під час війни, що встановився на угоду героям, і ми знайдемо цей невідомий x .

x цей є дух війська, тобто більше чи менше бажання битися і наражатися на небезпеки всіх людей, що становлять військо, цілком незалежно від того, б'ються люди під командою геніїв чи не геніїв, у трьох чи в двох лініях, дрюками чи рушницями, що стріляють тридцять раз на хвилину. Люди, які мають най

і Великі бойові сили завжди перемагають.

більше бажання битися, завжди поставлять себе і в найвигідніші умови для бійки.

Дух війська є множник на масу, що дає здобуток сили. Виі значити і виразити значення духу війська, цього невідомого x множника, є завдання науки. /

Завдання це можливе тільки тоді, коли ми перестанемо довільно підставляти замість значення всього невідомого x ті умови, за яких виявляється сила, як-от: розпорядження полководця, озброєння і т. д., приймаючи їх за значення множника, а визнаємо це невідоме в усій його цілності, тобто як більше чи менше бажання битися і наражатися на небезпеку. Тоді тільки, виражаючи рівняннями певні історичні факти, можна з порівняння відносного значення цього невідомого сподіватися на визначення самого невідомого.

Десять чоловік, батальйонів чи дивізій, б'ючись з п'ятнадцятьма чоловіками, батальйонами чи дивізіями, перемогли п'ятнадцять, тобто убили і забрали в полон усіх без залишку і самі втратили чотири; отже, знищено з одного боку чотири, з другого боку п'ятнадцять. Виходить, чотири дорівнювали п'ятнадцяти і, виходить, $4x = 15\#$. Виходить $x:y = 15:4$. Рівняння це не дає значення невідомого, але воно дає відношення між двома невідомими. І з підведення під такі рівняння історичних нарізно взятих одиниць (боїв, кампаній, періодів воєн) вийдуть ряди чисел, в яких повинні існувати і можуть бути відкриті закони.

Тактичне правило про те, що треба діяти масами під час наступу і розрізнено під час відступу, несвідомо підтверджує лише ту істину, що сила війська залежить від його духу. Для того, щоб вести людей під ядра, треба більше дисципліни, що досягається лише рухом у масах, ніж для того, щоб відбиватися від нападаючих. Але правило це, при якому випускається з уваги дух війська, безперестанно виявляється невірним і особливо різке суперечить дійсності там, де буває велике піднесення або великий занепад духу війська,— в усіх народних війнах.

Французи, відступаючи в 1812 році, хоч і повинні б захищатися нарізно, за тактикою, тиснуться до купи, бо дух війська занепаав так, що тільки маса втримує військо вкупі. Росіяни, навпаки, за тактикою повинні були б нападати масою, а насправді роздрібнюються, бо дух такий піднесений, що окремі люди без наказу б'ють французів і не потребують примусу для того, щоб брати на себе тягар і наражатися на небезпеку.

III

Так звана партизанська війна почалася зі вступу ворога у Смоленськ.

Перше ніж партизанську війну офіційно прийняв наш уряд, уже тисячі людей

ворожій армії — відсталих мародерів, фуражирів — винищили козаки й селяни, які вбивали цих людей так само несвідомо, як несвідомо собаки загризають забіглового скаженого собаку. Денис Давидов своїм російським чуттям перший зрозумів значення цієї страшної зброї, яка, не питаючи про правила воєнного мистецтва, знищувала французів, і йому належить слава першого кроку для узаконення цього прийому війни.

24 серпня було засновано перший партизанський загін Давидова, і слідом за його загоном стали засновуватись інші. Чим далі точилася кампанія, тим далі збільшувалось число цих загонів.

Партизани знищували велику армію частинами. Вони підбирали те відпале листя, що само собою сипалося з висохлого де-рева — французького війська, й іноді трусили це дерево. У жовтні, в той час, як французи бігли до Смоленська, цих партій різних величин і характерів були сотні. Були партії, які переймали всі прийоми армії, з піхотою, артилерією, штабами, з вигодами життя; були самі козачі, кавалерійські; були дрібні, збірні, піші та кінні, були селянські та поміщицькі, нікому не відомі. Був начальником партії дяк, який узяв за місяць кілька сот полонених. Була старостиха Василиса, яка побила сотні французів.

Останні числа жовтня були часом самого розпалу партизанської війни. Той, перший період цієї війни, під час якого партизани, самі дивуючись зі своєї сміливості, боялися, що кожної хвилини їх могли піймати й оточити французи, і, не розсідлюючи коней і майже не злізаючи з них, ховалися по лісах, щохвилини чекаючи погоні,— уже минув. Тепер уже війна ця визначилась, усім стало ясно, яких заходів можна вжити з французами і яких не можна. Тепер уже тільки ті начальники загонів, які зі штабами, за правилами, ходили вдалині від французів, вважали ще багато чого неможливим. А дрібні партизанські групи, давнр вже почавши свою справу і зблизька підглядаючи за французами, вважали можливим те, про що не сміли й думати начальники великих загонів. Щождо козаків і селян, які вешталися між французами, то вони вважали, що тепер уже все можливе.

22 жовтня Денисов, будучи одним з партизанів, перебував зі своєю партією в самому розпалі партизанської пристрасті. З ранку він зі своєю партією був у русі. Він цілий день по лісах, що прилягали до великого шляху, стежив за великим французьким транспортом кавалерійських речей та російських полонених, який відділився від інших військ і під сильним прикриттям, як це було відомо від лазутчиків та полонених, просувався до Смоленська. Про цей транспорт було відомо не тільки Денисову й Долохову (теж партизанові з невеликою партією), який ходив близько від Денисова, але й начальникам великих загонів зі штабами: усі знали про цей транспорт і, як казав Денисов, гострили на нього зуби. Двоє з цих великих загінних начальників — один поляк, другий німець — майже одночасно прислали Денисову запрошення приєднатися кожен до свого загону, для того, щоб напасти на транспорт.

— Ні, брат, я сам не ликом шитий,— сказав Денисов, прочитавши ці папери, і написав німцеві, що, незважаючи на душевне бажання, яке він мав служити під начальством такого доблесного і славнозвісного, генерала, він мусить позбавити себе

цього щастя, бо вже стан під начальство генерала поляка. А генералові поляку він написав те ж саме, повідомляючи його, що він уже став під начальство німця.

Розпорядившись таким чином, Денисов мав намір, без донесення про те вищим начальникам, разом з Долоховим атакувати і взяти цей транспорт своїми невеликими силами. Транспорт ішов 22 жовтня від села Микулина до села Шамшева. Ліворуч шляху від Микулина до Шамшева йшли великі ліси, місцями вони підходили до самої дороги, місцями віддалялися від дороги на версту й більше. Оцими лісами цілий день, то заглиблюючись всередину їх, то виїжджаючи на узлісся, їхав з партією Денисов, не перестаючи стежити за просуванням французів. З ранку, недалеко від Микулина, там, де ліс близько підходив до шляху, козаки з партії Денисова захопили дві навантажені кавалерійськими сідлами фури, що стали в болоті, і одвезли їх до лісу. Відтоді й до самого вечора партія, не нападаючи, стежила за рухом французів. Треба було, не злякавши їх, дати спокійно дійти до Шамшева і тоді, з'єднавшись з Долоховим, який мав надвечір приїхати на нараду до караулки в лісі (за версту від Шамшева), удосвіта впасти з двох боків, як сніг на голову, і побити й забрати всіх разом.

Ззаду, за дві версти від Микулина, там, де ліс підходив до самого шляху, було залишено шість козаків, які мали донести зараз же, тільки-но з'являться нові колони французів.

Спереду Шамшева так само Долохов мав розвідати дорогу, щоб знати, на якій відстані є інші французькі війська. При транспорті передбачалося півтори тисячі чоловік. У Денисова було двісті чоловік, у Долохова могло бути стільки ж. Але чисельна перевага не зупиняла Денисова. Одно тільки, що ще треба було знати йому, це те, які саме були ці війська; і з цією метою Денисову треба було взяти язика (тобто людину з ворожої колони). В ранішньому нападі на фури справу зробили так хапливо, що французів, які були при фурах, усіх перебили і захопили живим лише хлопчину-барабанщика, а він був відсталий і нічого не міг сказати певного про те, з яких військ складалася колона.

Нападати вдруге Денисов вважав небезпечним, щоб не стривожити всю колону, і тому він послав вперед у Шамшево селянина Тихона Щербатого, який був при його партії, захопити, якщо можна, хоч одного з французьких передових квартир'єрів, що були там.

Був осінній, теплий, дощовий день. Небо і обрій були однакового кольору каламутної води. То падав наче туман, то раптом перішив скісний краплистий дощ.

На породистому, худому, з підтягнутими боками коні, в бурці й папасі, з яких текла вода, їхав Денисов. Він скривлявся від скісного дощу і заклопотано придивлявся вперед, так само, як і його кінь, що косив голову і щулив вуха. Схудле і обросле густою короткою чорною бородою обличчя його здавалось сердитим.

Поруч з Денисовим, також у бурці і в папасі, на гладкому великому донці їхав козакий осавул — товариш по службі Денисова.

Осавул Ловайський — третій, також у бурці і в папасі, був довгий, плаский, як дошка, білолиций, білявий чоловік з вузькими світлими очима і зі спокійно

самовдоволенням виразом і на обличчі і в посадці. Хоч і не можна було сказати, в чому полягала особливість коня і їздця, але з першого погляду на осавула і Денисова видно було, що Денисову і мокро, і незручно,— що Денисов чоловік, який сів на коня; тимчасом, дивлячись на осавула, можна було бачити, що йому так само зручно і добре, як і завжди, і що він не чоловік, який сів на коня, а чоловік, який становить разом з конем одну, збільшеною подвійною силою, істоту.

— Трохи попереду від них ішов наскрізь промоклий сільський чоловічина — провідник у сірому каптані і в білому ковпаку.

Трохи позаду, на худій тонкій киргизькій конячині з величезним хвостом та гривею і з продертими до крові губами, їхав молодий офіцер у синій французькій шинелі.

Поруч з ним їхав гусар, везучи за собою на крупі коня хлопчика у французькому драному мундирі і в синьому ковпаку. Хлопчик тримався червоними від холоду руками за гусара, ворухив своїми босими ногами, намагаючись зігріти їх, і, звівши брови, здивовано оглядався круг себе. Це був взятий вранці французький барабанщик.

Ззаду, по три, по чотири, вузькою розкислою і роз'їждженою лісовою дорогою тяглися гусари, потім козаки, хто в бурці, хто у французькій шинелі, хто в попоні, накинутій на голову. Коні, і рижі, і гніді, всі здавалися вороними від дощу, що струмував з них. Шиї в коней здавалися дивно тонкими від того, що позлипалися гриви. З коней ішла пара. І одяг, і сідла, і поводи — все було мокре, слизьке і розкисле, так само, як і земля й опале листя, яким була встелена дорога. Люди сиділи наїжившись, намагаючись не ворухитись, щоб відігрівати ту воду, яка протікала до тіла, і не пропускати нової холодної, що підтікала під сидіння, під коліна і за шиї. У середині розтягненого строю козаків дві фури з французькими і підпряжними, в сідлах, козачими кіньми торохтіли по корінню та гілках і бурчали по налитих вщерть водою коліях дороги.

Кінь Денисова, обходячи калюжу, що була на дорозі, потягнувся вбік і штовхнув його коліном об дерево.

— Е, чорт! — сердито вигукнув Денисов і, виширивши зуби, нагайкою тричі вдарив коня, забризкавши себе й товаришів грязюкою. Денисов був не в настрої: і від дощу, і від голоду (з ранку ніхто нічого не їв), і, головне, від того, що досі від Долохова не було вістей і посланий взяти язика не повертався.

"Навряд чи трапиться друга така нагода, як нині, напасти на транспорт. Самому нападати занадто ризиковано, а відкласти до другого дня — з-під носа вихопить здобич хто-небудь з великих партизанів",— думав Денисов, раз у раз поглядаючи уперед з надією побачити очікуваного посланця від Долохова.

Виїхавши на просіку, по якій видно було далеко праворуч, Денисов зупинився.

— їде хтось,— сказав він.

Осакул подивився в тому напрямі, куди показував Денисов.

— їдуть двоє — офіцер і козак. Тільки не припущенно, щоб був сам підполковник,— сказав осавул, який любив вживати невідомі козакам слова.

Вершники, спустившись з гори, зникли з очей і за кілька хвилин знову з'явилися. Попереду втомленим галопом, поганяючи нагайкою, їхав офіцер — розтріпаний, наскрізь промоклий і з засунутими вище колін штанами. За ним, стоячи на стременах, рисив козак. Офіцер цей, дуже молоденький хлопець з широ- ' ким рум'яним обличчям і з бистрими, веселими очима, під'їхав до Денисова й подав йому промоклого конверта.

— Від генерала,— сказав офіцер.— Пробачте, що не зовсім сухий...

Денисов, нахмурившись, узяв конверта і став розпечатувати.

— От казали все, що небезпечно, небезпечно,— промовив офіцер, звертаючись до осавула в той час, як Денисов читав поданого йому листа.— А втім, ми з Комаровим,— він показав на козака,— підготувались. У нас по два пісто... А це що таке?— спитаб він, побачивши французького барабанщика,— полонений? Ви вже були в бою? Можна з ним поговорити?

— Ростов! Петя!— вигукнув у цей час Денисов, перебігши поданого йому листа.— Та як же ти не сказав, хто ти?— і Де' нисов з усмішкою, обернувшись, простягнув руку офіцерові.

Офіцер цей був Петя Ростов. '

Цілу дорогу Петя готувався до того, як він, як слід дорослому й офіцерові, не натякаючи на колишнє знайомство, буде тримати себе з Денисовим. Але тільки-но Денисов усміхнувся до нього, Петя одразу засяяз, почервонів од радості і, забувши підготовлену офіціальність, почав розповідати про те, як він проїхав повз французів і який він радий, що йому дали таке доручення, і що він був уже в бою під Вязьмою, і що там відзначився один гусар.

— Ну, я радий тебе бачити,— перебив його Денисов, і обличчя його набрало знову заклопотаного виразу.

— Михайле Феоклитовичу,— звернувся він до осавула,— а це ж знову від німця. Він при ньому перебуває.— І Денисов розповів осавулові, що зміст паперу, привезеного щойно, полягав у повтореній вимозі від генерала німця приєднатися для нападу на транспорт.— Якщо ми його завтра не візьмемо, він у нас з-під носа видере,— закінчив він.

У той час, як Денисов говорив з осавулом, Петя, збентежений холодним тоном Денисова і гадаючи, що причиною цього тону був стан його штанів, під шинеллю зсував їх так, щоб ніхто цього не помітив, намагаючись мати вигляд якнайбільш войовничий.

— Буде який наказ від вашого високоблагородія?— спитав він Денисова, приставляючи руку до козирка і знову вертаючись до гри в ад'ютанта та генерала, до якої він підготувався,- ^— чи повинен я залишатися при вашому високоблагородії?

— Накази?..— замислено сказав Денисов.— Та ти можеш зостатися до завтрашнього дня?

— Ах, будь ласка... Можна мені при вас зостатися?— вигукнув Петя.

— Та як саме сказано тобі від генерала — зразу повернутися?— спитав Денисов. Петя почервонів.

— Та він нічого не сказав. Я думаю, можна?— промовив він запитально.

— Ну, гаразд,— сказав Денисов. І, звернувшись до своїх підлеглих, він дав розпорядження про те, щоб партія йшла до призначеного біля караулк в лісі місця відпочинку і щоб офіцер на киргизькому коні (цей офіцер виконував обов'язки, ад'ютанта) їхав шукати Долохова, довідатись, де він і чи прийде він увечері. А сам Денисов з осавулом і Петею мав намір під'їхати до узлісся, яке виходило в бік Шамшева, щоб глянути на те місце розташування французів, що на нього мав бути спрямований завтрашній напад.

— Ну, борода,— звернувся він до селянина провідника,— веди до Шамшева.

Денисов, Петя і осавул, у супроводі декількох козаків та гусара, який віз полоненого, поїхали ліворуч через яр, до узлісся.

V

Дощик ущух, тільки падав туман і капало з віття дерев. Денисов, осавул та Петя мовчки їхали за селянином у ковпаку, який, легко і беззвучно ступаючи по корінню й мокрому листю своїми вивернутими ногами у личаках, вів їх до узлісся.

Вийшовши на 'схил, селянин припинився, роздивився і рушив до рідкої стіни дерев. Біля великого дуба, з неопалим ще листям, він зупинився і таємничо поманив до себе рукою.

Денисов і Петя під'їхали до нього. З того місця, на якому зупинився селянин, було видно французів. Зразу за лісом ішло схилом униз ярове поле. Праворуч, через крутий яр, видно було невелике сільце і панський будинок із зруйнованим дахом. У цьому сільці і в панському будинку, і по всьому пагорку, в садку, біля криниць та ставка і по всій дорозі на гору від мосту до села, не більш як за двісті сажнів відстані, видно було у пливучому тумані юрми людей. Чутно було ясно їх неросійські покрикування на коней у повозках, що дерлися на гору, і погукування один до одного.

— Полоненого дайте сюди,— неголосно сказав Денисов, не зводячи очей з французів.

Козак зліз з коня, зсадив хлопчика і разом з ним підійшов до Денисова. Денисов, показуючи на французів, питав, які і які це війська. Хлопець, встромивши свої змерзлі руки до кишень і звівши брови, злякано дивився на Денисова і, незважаючи на очевидне бажання сказати все, що він знав, плутався у своїх відповідях і лише підтверджував те, що питав Денисов. Денисов, нахмурившись, одвернувся од нього і звернувся до осавула, передаючи йому свої міркування.

Петя, швидкими рухами повертаючи голову, оглядався то на барабанщика, то на Денисова, то на осавула, то на французів у селі й на дорозі, пильнуючи, щоб не пропустити чого-небудь важливого.

— Прийде, не прийде Долохов, треба брати!.. Га?—сказав Денисов, весело блиснувши очима.

— Місце зручне,— сказав осавул.

— Піхоту низом пошлемо — болотами,— говорив далі Денисов:— вони підлізуть до саду; ви заїдете з козаками звідти, — Денисов показав на ліс за селом;— а я звідси зі своїми гусарами. І за пострілом...

— Видолинком не можна буде — трясовина,— сказав осавул.— Коні позагрузають, треба об'їжджати лівіше.

У той час, як вони півголосом отак говорили, внизу, у видолинку від ставка клацнув один постріл, другий, забілів димок і залунав дружний, наче веселий галас сотень французів, що були на схилі. В першу хвилину і Денисов, і осавул подались назад. Вони були так близько, що їм здалося, що вони були причиною цих пострілів і вигуків. Але постріли й вигуки стосувались не їх. Низом, болотами біг чоловік у чомусь червоному. Очевидно, по ньому стріляли і на нього кричали французи.

— А це ж наш Тихон,— сказав осавул.

— Він! він і є!

— Яка шельма,— сказав Денисов.

— Втече!—примружуючи очі, промовив осавул.

Чоловік, якого вони називали Тихоном, підбіг до річки, шубовснув у неї так, що бризки полетіли, і, зникнувши на мить, вибрався рачки, весь чорний від води, й побіг далі. Французи, які бігли за ним, зупинилися.

— Ну, спритний,— сказав осавул.

— Яка бестія!—з тим же виразом досади промовив Денисов.— І що він робив досі?

— Це хто?—спитав Петя.

— Це наш пластун. Я його посилав язика взяти.

— Ага!— сказав Петя з першого слова Денисова, киваючи головою, наче він усе зрозумів, хоч він зовсім не зрозумів жодного слова.

Тихон Щербатий був один з найпотрібніших людей у партії. Він був селянин з Покровського під Гжаттю. Коли на початку своїх дій Денисов прийшов у Покровське і, як завжди, покликавши старосту, спитав про те, що їм відомо про французів, староста відповів, як відповідали і всі старости, ніби захищаючись, що вони нічого знати не знають, відати не відають. Але коли Денисов пояснив їм, що його мета бити французів, і коли він спитав, чи не заблукували до них французи, то староста сказав, що ми-родери бували справді, але що в них у селі лише один Тишка Щербатий займається цими справами. Денисов звеліз покликати до себе Тихона і, похваливши його за його діяльність, сказав при старості кілька слів про ту вірність цареві і вітчизні та про ненависть до французів, яку повинні плекати сини вітчизни.

— Ми французам поганого не робимо,— сказав Тихон, очевидно сторопівши від цих слів Денисова.— Ми тільки так, значить, з охоти балувались з хлопцями. Миродерів справді десятків зо два побили, а так ми поганого не робили...— На другий день, коли Денисов, зовсім забувши про цього селянина, вийшов з Покровського, його повідомили, що Тихон пристав до партії і просив, щоб його при ній залишили. Денисов звеліз залишити його.

Тихон, який спочатку виконував чорну роботу—розкладав вогнища, носив воду, білував коней і т. ін., скоро виявив велику охоту і здібність до партизанської війни. Він по ночах ходив по здобич і щоразу приносив з собою одяг та зброю французькі, а коли йому наказували, то приводив і полонених. Денисов звільнив Тихона від робіт, почав

брѣти його з собою в роз'їзди і зачислив козаком.

Тихон не любив їздити верхи і завжди ходив пішки, ніколи не відстаючи від кавалерії. Зброя його складалася з мушкетона, якого він носив більше для сміху, піки і сокири, якою він орудував, як вовк орудує зубами, однаково легко вибираючи ними бліх з шерсті і перекушуючи товсті кістки. Тихон однаково певно, з усього розмаху, розколював сокирою колоди і, взявши сокиру за обух, вистругував нею тонкі кілочки і вирізував ложки. В партії Денисова Тихон посідав своє особливе, виняткове місце. Коли треба було зробити що-небудь особливо важке й гидке — виважити плечем з грязюки повозку, за хвіст витягти з болота коня, оббілювати його, залізити в саму середину французів, пройти за день п'ятдесят верст,— усі показували, посмію-ючись, на Тихона.

. —" Що йому, чортові, зробиться, коняра здоровенний,— казали про нього.

Одного разу француз, якого брав Тихон, вистрілив у нього з пістолета і влучив йому в м'якуш спини. Рана ця, яку Тихон лікував лише горілкою, внутрішньо і зовні, була темою найве-селіших жартів у цілому загоні, і жартів, яким залюбки піддавався Тихон.

— Що, брат, не будеш? Хіба скорчило?—сміялися з нього козаки, і Тихон, навмисно скорчившись і роблячи гримаси, вдаючи, що він сердиться, дуже смішно лаяв французів. Вплив цієї пригоди на Тихона виявився лише в тому, що після його поранення він рідко приводив полонених^

Тихон був найкориснішою і найхоробрішою людиною в партії. Ніхто більше за нього не відкрив випадків нападу, ніхто більше за нього не побрав і не побив французів; і внаслідок цього він був блазнем усіх козаків, гусарів і сам охоче приймав цей чин. Тепер Денисов послав Тихона ще вночі у Шамшево для того, щоб узяти язика. Але, чи тому, що він не вдовольнився одним французом, чи тому, що проспав ніч, він вдень заліз у кущі, в саму середину французів і вони, як бачив з гори Денисов, викрили його.

VI

Поговоривши ще якийсь час з осавулом про завтрашній напад, який тепер, зваживши на близькість французів, Денисов, здавалось, остаточно вирішив, він повернув коня і поїхав назад. ^

— Ну, брат, тепер поїдемо обсушимося,— сказав він Петі.

Під'їжджаючи до лісової караулки, Денисов зупинився, вглядаючись у ліс. Лісом поміж деревами великими легкими кроками йшов на довгих ногах, метляючи довгими руками, чоловік у куртці, в личаках і в казанському капелюсі, з рушницею через плече і з сокирою за поясом. Побачивши Денисова, чоловік цей поспішно шпурнув щось у кущ і, знявши з обвислими полями мокрого капелюха, підійшов до начальника. Це був Тихон. По-копирсане віспою та зморшками обличчя його з маленькими вузькими очима сяяло самовдоволеною веселістю. Він високо підвів голову і, наче стримуючись від сміху, втупив очі в Денисова.

— Ну, де пропадав?—спитав Денисов.

— Де пропадав? За французами ходив,— сміливо й поспішно відповів Тихон хрипким, але співучим басом.

— Чого ж ти вдень поліз? Тварюка! Ну що ж, не взяв?..

— Взяв то взяв,— сказав Тихон.

— Де ж він?

— Та я його взяв попервах на світанку ще,— говорив далі Тихон, переставляючи ширше пласкі вивернуті ноги в личаках,— й одвів до лісу. Бачу, нікудишній. Думаю, дай піду, іншого, акуратнішого якого візьму.

— Ач, шельма, так і є,— сказав Денисов до осавула.— Чому ж ти цього не привів? *

— Та нащо ж його водити,— сердито й поспішно перебив Тихон,— негодящий. Хіба я не знаю, яких вам треба?

— Ото яка бестія!.. Ну?..

— Пішов за другим,— говорив далі Тихон,— підповз я таким манером у ліс та й діг.— Тихон несподівано і гнучко ліг на черево, показуючи сценічно, як він це зробив.— Один і натрапив,— говорив він далі.— Я його таким манером і згріб.— Тихон швидко й легко схопився.— Ходімо, кажу, до полковника. Як загаласує! А їх тут четверо. Кинулись на мене зі шпажками. Я на них таким манером сокирою: що ви, мовляв, господь з вами,— вигукнув Тихон, розмахнувши руками і, грізно насупившись, випнув груди.

— То ж то ми з гори бачили, як ти дременував через калюжі он,— сказав осавул, звужуючи свої блискучі очі.

Петі дуже хотілось сміятися, але він бачив, що всі стримувалися від сміху. Він швидко переводив очі з Тихонового обличчя на обличчя осавула й Денисова, не розуміючи, що все це означає.

— Ти дурня не клей,— сказав Денисов, сердито покашлюючи.— Чому першого не привів?

Тихон став чухати однією рукою спину, другою голову, і раптом уся пика його розтяглася в осяйну дурну усмішку, відкривши недостачу зуба (за що його і прозвано Щербатим). Денисов усміхнувся, і Петя зайшовся веселим сміхом, до якого приєднався й сам Тихон.

— Та що, зовсім несправний,— сказав Тихон.— Одежинка поганенька на ньому, куди там його вести. Та й грубіян, ваше благородіє. Як же, каже, я сам анаральський син, не піду, каже.

— Яка тварюка! — сказав Денисов.— Мені розпитати треба...

— Та я його питаю,— сказав Тихон.— Він каже: погано знайомий Наших, каже, й багато, та все плохі; тільки, каже, сама назва. Ахніть, каже, добре, усіх заберете,— закінчив Тихоні, весело й рішуче глянувши в очі Денисову.

— Ось я тобі всиплю сотню гарячих, будеш тоді дурня корчити,— сказав Денисов суворо.

— Та чого ж сердитись,— сказав Тихон,— що ж, я не бачив французів ваших? Ось хай стемніє, я тобі яких завгодно,, хоч трьох приведу.

— Ну, їдьмо,— сказав Денисов. І до, самої караулки він їхав мовчки, сердито нахмурившись.

Тихон зайшов ззаду, і Петя чув, як сміялися з ним і з нього козаки про якісь

чоботи, що їх він кинув у куш.

Коли Петю перестав брати сміх, що охопив його від Тихоно-вих слів і усмішки, і Петя зрозумів на мить, що Тихон цей убив людину, йому стало ніяково. Він оглянувся на полоненого барабанщика, і щось кольнуло його в серце. Але ця ніяковість тривала тільки одну мить. Він відчув потребу вище підвести голову, підбадьоритись і, набравши значущого вигляду, розпитати осавула про завтрашню справу, щоб не бути недостойним того товариства, в якому він перебував.

Посланий офіцер зустрів Денисова на дорозі із звісткою, що Долохов с&m зараз приїде і що з його боку все гаразд.

Денисов раптом повеселішав і покликав до себе Петю.

— Ну, розкажи ти мені про себе,— сказав він.

VII

Петя під час виїзду з Москви, покинувши своїх рідних, приєднався до свого полку і скоро по цьому його взяв до себе ординарцем генерал, який командував великим загonom. Відтоді, як його підвищили в офіцери і особливо відтоді, як він перейшов у діючу армію, де він брав участь у Вяземському бою, Петя перебував увесь час у щасливо-збудженому стані радості з того, що він великий, і весь час у захваті поспішав, щоб не пропустити якої-небудь нагоди справжнього геройства. Він був дуже щасливий з того, що бачив і зазнав у армії, але разом з тим йому все здавалося, що там, де його нема, саме тепер і відбувається справжнє і справжнє, геройське. І він квапився туди, де його тепер не було.

Коли 21 жовтня його генерал висловив бажання послати кого-небудь до загону Денисова, Петя так жалісно просив, щоб послали його, що генерал не міг відмовити. Але, виряджаючи його і згадавши безумний вчинок Петі у Вяземському бою, де Петя, замість того, щоб їхати дорогою туди, куди його було послано, поїхав у цеп під вогонь французів і вистрілив там двічі зі свого пістолета,— виряджаючи його, генерал якраз заборонив Петі брати участь у будь-яких діях Денисова. От тому саме Петя почервонів і зніяковів, коли Денисов спитав, чи може він зостатися. До виїзду на узлісся Петя вважав, що йому треба, точно виконуючи свій обов'язок, одразу повернутися. Але коли він побачив французів, побачив Тихона, взяв, що вночі неодмінно атакують, він зі швидкістю переходів юнаків від одного погляду до другого, вирішив сам з собою, що генерал його, якого він досі дуже поважав,— погань, німець, що Денисов герой і осавул герой, і Тихон герой і що йому було б соромно поїхати від них у скрутну хвилину.

Уже смеркало, коли Денисов, Петя і осавул під'їхали до караулки. В напівтемряві видно було коней у сідлах, козаків, гусарів, які ладнали курінчики на галявині і (щоб не бачили диму французи) розводили вогонь у лісовому яру, і він червонів там. У сінях маленької хатини козак, закачавши рукави, рубав баранину. В самій хаті були три офіцери з партії Денисова; вони влаштовували стіл з дверей. Петя скинув і віддав сушити свій мокрий одяг і зараз же взявся допомагати офіцерам влаштовувати обідній стіл.

Через десять хвилин був готовий стіл, накритий скатертиною. На столі була

горілка, ром у фляжці, білий хліб і смажена баранина з сіллю.

Сидячи разом з офіцерами за столом і розриваючи руками, по яких текло сало, жирну, пахучу баранину, Петя перебував у захопленому дитячому стані ніжної любові до всіх людей і внаслідок того — впевненості в такій самій любові до себе інших людей.

— То що ж ви думаєте, Василю Федоровичу,— звернувся він до Денисова,— нічого, що я з вами зостанусь на деньок? — І не чекаючи відповіді, він сам відповів собі: — Мені ж наказано довідатись, ну от я й довідуюсь... Тільки ви мене пустіть у най... у найголовнішу... Мені не треба нагород... А мені хочеться...— Петя зціпив зуби і оглянувся, посіпуючи вгору піднятою головою і розмахуючи рукою.

— У найголовнішу...— повторив Денисов, усміхаючись.

— Тільки вже, будь ласка, мені дайте команду зовсім, щоб я командував,— провадив Петя,— ну хіба вам важко? Ах, вам ножика? — звернувся він до офіцера, який хотів одрізати баранини. І він подав свого складаного ножика.

Офіцер похвалив ножика.

— Візьміть, будь ласка, собі. В мене багато таких...— почервонівши, сказав Петя.— Матінко! Я й забув зовсім,— раптом вигукнув він.— У мене ізюм чудесний! Знаєте, такий, без кісточок. У нас маркітант новий — і такі чудові речі. Я купив десять фунтів. Я звик що-небудь солодке. Хочете?...— І Петя побіг у сіни до свого козака і приніс торби, в яких було фунтів з п'ять ізюму.— їжте, панове, їжте.

— А ще чи не треба вам кофейника? — звернувся він до осавула.— Я в нашого маркітанта купив, чудесний! У нього прекрасні речі. І він чесний дуже. Це головне. Я вам пришлю неодмінно. А може, ще в вас вийшли, оббилися кремінці,— це ж буває. Я взяв з собою, в мене ось тут,— він показав на торби,— сто кремінців. Я дуже дешево купив. Візьміть, будь, ласка, скільки треба, а то й усі...— І раптом, злякавшись, чи не заговорився він, Петя зупинився й почервонів.

Він став згадувати, чи не зробив він ще яких дурниць. І, перебираючи спогади нинішнього дня, він зупинився на спогаді про француза-барабанщика.— "Нам ось чудесно, а йому як?

Куди його діли? Чи нагодували його? Чи не скривдили?"—подумав він. Але помітивши, що він забрехався про кремінці, він тепер боявся.

"Спитати б можна,— думав він,— та скажуть: сам хлопчик і хлопчика пожалів. Я їм покажу завтра, який я хлопчик! Соромно буде, коли я спитаю? — думав Петя.— Ну, та все одно!"-т-і зараз же, почервонівши і злякано дивлячись на офіцерів, чи не буде в їх обличчях іронії, він сказав:

— А можна покликати того хлопчика, що взяли в полон? Дати йому чого-небудь поїсти... може...

— Егеж, жалюгідний хлопчина,— сказав Денисов, очевидно не вбачаючи нічого ганебного в цьому нагадуванні.— Покликати його сюди. Vincent Bosse1 його звуть. Покликати його.

— Я покличу,— сказав Петя.

— Поклич, поклич. Жалюгідний хлопчина,— повторив Денисов.

Петя стояв біля дверей, коли Денисов сказав це. Петя проліз між офіцерами і близько підійшов до Денисова.

— Дозвольте вас поцілувати, голубчику,— сказав він.— Ах, як чудово! як гарно! — І, поцілувавши Денисова, він побіг надвір.

— Bosse! Vincent! — гукнув Петя, зупинившись біля дверей.

— Вам кого, добродію, треба? — спитав голос з темряви. Петя відповів, що того хлопчика француза, якого взяли сьогодні.

— А! Весняного? — сказав козак.

Ім'я його Vincent уже переробили: козаки — на Весняного, а селяни й солдати — на Весеню. В обох переробках це нагадування про весну сходилося з уявленням про молоденького хлопця.

— Він там біля багаття грівся. Гей, Весеня! Весеня! Весняний! — залунали в темряві перегукування і сміх.

— А хлопчина меткий,— сказав гусар, що стояв біля Петі.— Ми його погодували допіру. Страх голодний був!

У темряві почулися кроки і, хляпаючи босими ногами по грязюці, барабанщик підійшов до дверей.

— Ah c'est vous! — сказав Петя.— Voulez vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera ^a\$ de mal,— додав він, несміливо і привітно доторкуючись до його руки.— Entrez, entrez 2.

— Merci, monsieur, — відповів барабанщик тремтячим, майже дитячим голосом і став обтирати об поріг свої брудні ноги. Петі багато хотілось сказати барабанщикові, але він не смів. Він, переступаючи з ноги на ногу, стояв біля нього в сінях. Потім у темряві віяв його за руку і потиснув її.

— Entrez, entrez, — тільки повторив він ніжним шепотом.

1 Венсан Босе

2 — Ах, це ви! Хотите їсти? Не бійтеся, вам нічого не зроблять. Увійдіть, увійдіть.

"Ах, що б мені для нього зробити!" — промовив сам з собою Петя і, відчинивши двері, пропустив повз себе хлопця.

Коли барабанщик увійшов до хатини, Петя сів далі від нього, вважаючи для себе принизливим звертати на нього увагу. Він тільки обмацував у кишені гроші й був непевний, чи не соромно буде дати їх барабанщикові.

VIII

Від барабанщика, якому з наказу Денисова дали горілки й баранини і якого Денисов звелів одягти у російський каптан, щоб, не відсилаючи з полоненими, залишити його при партії, Петеву увагу одвернув приїзд Долохова. Петя в армії чув багато оповідань про незвичайну хоробрість і жорстокість Долохова з французами і тому відтоді, як Долохов увійшов до хати, Петя, не зводячи очей, дивився на нього і все більше підбадьорювався, посіпаючи піднятою головою, щоб не бути недостойним навіть і такого товариства, як Долохов.

Зовнішність Долохова здивувала Петю своєю простотою.

Денисов одягався в чекмінь, носив бороду і на грудях образ Миколи чудотворця і в манері говорити, в усіх прийомах виявляв особливість свого становища. А Долохов, який раніш, у Москві, носив перський костюм, тепер, навпаки, мав вигляд дуже чепуристого гвардійського офіцера. Обличчя його було чисто виголене, ходив він у гвардійському ватному сюртуку з Георгієм у петлиці і в прямо надітому простому кашкеті. Він скинув у кутку мокру бурку і, підійшовши до Денисова, не здорова-ючись ні з ким, одразу став розпитувати про справу. Денисов розповідав йому про заміри, які мали на їх транспорт великі загони, і про прислання Петі, і про те, як він відповів обох генералам. Потім Денисов розповів усе, що він знав про стан французького загону.

— Це так, але треба знати, які і скільки військ,— сказав Долохов,— треба буде з'їздити. Не знаючи певне, скільки їх, пускатися в бій не можна. Я люблю ретельно діло робити. Ось, чи не хоче хто з добродіїв поїхати зо мною в їх табір. У мене й мундир з собою.

— Я, я... я поїду з вами! — вигукнув Петя.

— Зовсім тобі не треба їхати,— сказав Денисов, звертаючись до Долохова,— а його то вже я нізащо не пущу.

— От прекрасно! — вигукнув Петя.— Чому ж мені не їхати?..

— Та тому, що нема чого.

— Ну, це вже ви мені пробачте, бо... бо... я поїду, ось і все. Ви візьмете мене? — звернувся він до Долохова.

— А чому ж...— неуважно відповів Долохов, вглядаючись в обличчя 'французького барабанщика.

— Давно в тебе молодчик цей?—спитав він Денисова.

— Сьогодні взяли, та нічого не знає. Я залишив його при собі.

— Ну, а решту ти куди діваєш? — спитав Долохов.

— Як куди? Відсилаю під розписку! — раптом почервонівши, вигукнув Денисов.— 1 сміливо скажу, що на моїй совісті нема жодної людини. Хіба тобі важко відіслати чи тридцять, чи триста чоловік під конвоєм до міста, щоб не бруднити, я прямо скажу, честі солдата.

— Ось молоденькому графчикові в шістнадцять років говорити ці милі речі пристойно,— з холодною посмішкою сказав Долохов,— а тобі вже це облишити час.

— Що ж, я нічого не говорю, я тільки кажу, що я неодмінно поїду з вами,— боязко промовив Петя.

— А нам з тобою пора, брат, кинути ці милі речі,— продовжував Долохов, наче він мав особливу приємність говорити на цю тему, що дратувала Денисова.— Ну, цього ти нащо взяв до себе? — сказав він, похитуючи головою.— Тому, що тобі його жаль? Ми ж знаємо ці твої розписки. Ти пошлеш їх сто чоловік,— прийдуть тридцять. Помруть з голоду або поб'ють. То хіба не однаково їх не брати?

Осаул, примружуючи світлі очі, схвально кивав головою.

— Це однаково, тут міркувати нема чого. Я на свою душу взяти не хочу. Ти кажеш — помруть. Ну, добре. Тільки б не від мене.

Долохов засміявся.

— Хто ж їм забороняв мене двадцять разів піймати? А піймають же — мене й тебе, з твоїм рицарством, все одно на осичину.— Він помовчав.— Однак, треба діло робити. Послати мого козака з в'юком! У мене два французьких мундири. Що ж, їдемо зі мною? — спитав він Петю.

— Я? Авжеж, неодмінно,— почервонівши майже до сліз, вигукнув Петя, кидаючи погляд на Денисова.

Знову в той час, як Долохов засперечався з Денисовим про те, що треба робити з полоненими, Петя відчув ніяковість і квапливість; але знову не встиг зрозуміти добре того, про що вони говорили. "Коли так думають великі, відомі, виходить, так треба, виходить, це добре,— думав він.— А головне, треба, щоб Денисов не смів думати, що я послухаюсь його, що він може мною командувати. Неодмінно поїду з Долоховим до французького табору. Він може, і я можу!"

На всі переконування Денисова не їхати Петя відповідав, що він теж звик усе робити ретельно, а не навмання, і що він про небезпеку для себе ніколи не думає.

— Бо — погодьтеся самі — якщо не знати певно, скільки там, від цього залежить життя, можливо, сотень, а тут лише ми. І потім мені дуже цього хочеться, і неодмінно, неодмінно поїду, ви вже мене не вдержите,— говорив "він,— тільки гірше буде...

Їх

Одягнувши французькі шинелі й ківери, Петя і Долохов поїхали на ту просіку, з якої Денисов дивився на табір, і, виїхавши з лісу в цілковитій пільмі, спустились у видолинок. З'їхавши вниз, Долохов звелів козакам, які супроводили його, дождитися його тут і поїхав швидкою риссю шляхом до мосту. Петя, завмираючи від хвилювання, їхав з ним поруч.

— Якщо попадемося, я живим не здамся, в мене пістолет,— прошептав Петя.

— Не говори по-російському,— швидким шепотом промовив Долохов, і в ту ж хвилину в темряві почувся вигук: "Qui vive?"¹ і дзенькнула зброя.

Кров ударила Петі в обличчя, і він схопився за пістолет.

— *Lanciers du 6-me*²,— промовив Долохов, не притримуючи коня і не пускаючи його швидше. Чорна постать вартового-стояла на мосту.

— *Mot d'ordre*?³—Долохов притримав коня і поїхав* ступою.

— *Dites donc, le colonel Gérard est ici*?⁴—спитав він.

— *Mot d'ordre!* — не відповідаючи, сказав вартовий, заступаючи дорогу.

— *Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre...*— крикнув Долохов, раптом спалахнувши, наїжджаючи конем на вартового.— *Je vous demande si le colonel est ici*?⁵

І, не чекаючи відповіді вартового, який зійшов з дороги, Долохов ступою поїхав під гору.

Помітивши чорну тінь чоловіка, що переходив через дорогу, Долохов зупинив його і спитав, де командир і офіцери. Чоловік цей, солдат з мішком на плечі, зупинився, підійшов близько до коня Долохова і, доторкуючись до нього рукою, просто і широко

розповів, що командир і офіцери — вище на горі, з правого боку, на подвір'ї ферми (так він називав панську садибу).

Проїхавши дорогою, з обох боків якої чутно було від багать французький говір, Долохов повернув на подвір'я панського будинку. Проїхавши у ворота, він зліз з коня і підійшов до великого палаючого вогнища, навколо якого, голосно розмовляючи, сиділо кілька чоловік. У казанку скраю варилося щось, і солдат у ковпаку і в синій шинелі, стоячи навколішки, яскраво освітлений вогнем, мішав у ньому шомполом.

і "Хто йде?"

* — Улани 6-го полку, з — Відзив?

* — Скажи, чи тут полковник Жерар?

з — Коли офіцер об'їжджає цеп, вартові не вимагають відзиву. Я питаю, чи тут полковник?

— Oh, c'est un dur à cuire¹,— казав один з офіцерів, хто сиділи в тіні по той бік багаття.

— I! les fera marcher les lapins...²— сміючись, сказав другий. Обидва замовкли, вглядаючись у темряву на звук кроків Долохова й Петі, які підходили до багаття зі своїми кінями.

— Bonjour, messieurs!³—голосно, чітко вимовив Долохов. Офіцери заворушилися в тіні багаття, і один, високий, з довгою шиєю, обійшовши вогнище, наблизився до Долохова.

— C'est vous, Clément.' — сказав він.— D'où, diable...⁴—але він не закінчив, зрозумівши свою помилку і, трохи нахмурившись, як з незнайомим, привітався з Долоховим, питаючи його, чим він може служити. Долохов розповів, що він з товаришем наздоганяв свій полк, і спитав, звертаючись загальною до всіх, чи не знають офіцери чого-небудь про 6-й полк. Ніхто нічого не знав; і Петі здалося, що офіцери вороже й підозріливо стали оглядати його й Долохова. Кілька секунд усі мовчали.

— Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard⁵,— сказав зі стриманим сміхом голос з-за багаття.

Долохов відповів, що вони ситі і що їм треба вночі ж таки їхати далі.

Він віддав коней солдатів, який мішав у казанку, і навпочіпки присів біля вогнища поруч з офіцером з довгою шиєю.

Його ще раз, якого він/полку. Долохов не відповів, наче не чув запитання, і, закурюючи французьку люльку, яку він вийняв з кишені, питав офіцерів про те, в якій мірі дорога перед ними безпечна щодо Козаків.

— Les brigands sont partout⁶,—відповів офіцер з-за багаття.

Долохов сказав, що козаки небезпечні тільки для таких відсталих, як він з товаришем, а що на більші загони козаки, певне, не сміють нападати, додав він запитально. Ніхто нічого не відповів.

"Ну, тепер він поїде",— кожної хвилини думав Петя, стоячи перед багаттям і слухаючи його розмову.

Та Долохов почав знову ту ж розмову і прямо став розпитувати, скільки в них

людей у батальйоні, скільки батальйонів, скільки полонених. Питаючи про полонених росіян, що були при їхньому загоні, Долохов сказав:

— *La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille*⁷,— і голосно засміявся таким

1 — З цим чоргом ради не даси...

2 — Він їх пробере...

3 — Здрастуйте, панове!

4 — Це ви, Клеман? Звідки, чорт... ^

5 — Якщо ви розраховуєте на вечерю, то ви спізналися,

6 — Ці розбійники скрізь,

7 — Огидна справа тягати за собою ці трупи. Краще б розстріляти цю

Цей офіцер, не зводячи

Долохова і перепитав

наволоч,

чудним сміхом, що Петі здалося, французи зараз викриють обман, і він мимоволі відступив на крок від багаття. Ніхто не відповів на слова і сміх Долохова, і французький офіцер, якого не видно було (він лежав, загорнувшись у шинель), підвівся і прошептав щось товаришеві. Долохов встав і гукнув солдата з кіньми.

"Підведуть коней чи ні?" — думав Петя, мимоволі наближаючись до Долохова. Коней підвели.

— *Bonjour, messieurs* — сказав Долохов.

Петя хотів сказати *bonsoir*² і не міг вимовити слова. Офіцери щось пошепки говорили між собою. Долохов довго сидів на коня, який не стояв; потім ступою поїхав з воріт. Петя їхав біля нього, бажаючи і не сміючи оглянутися, щоб побачити, біжать чи не біжать за ними французи.

Виїхавши на дорогу, Долохов поїхав не назад у поле, а вздовж селом. В одному місці він зупинився, прислухаючись.

— Чуєш? — сказав він.

Петя впізнав звуки російських голосів, побачив біля багать темні постаті російських полонених. Спустившись вниз до мосту, Петя й Долохов проїхали повз вартового, який, ні слова не сказавши, понуро ходив по мосту, і виїхали у видолинок, де чекали козаки.

— Ну, тепер прощай. Скажи Денисову, що на світанку, за першим пострілом,— сказав Долохов і хотів їхати, але Петя схопився за нього рукою.

— Ні! — вигукнув він,— ви такий герой! Ах, як гарно! Як чудесно! Як я вас люблю! "

/

— Добре, добре,— сказав Долохов, але Петя не пускав його, і в темряві Долохов побачив, що Петя нагинався до нього. Він хотів поцілуватися. Долохов поцілував його, засміявся і, повернувши коня, зник у темряві.

Х

Повернувшись до караулки, Петя застав Денисова в сінях. Денисов, хвилюючись, турбуючись і досадуючи на себе, що відпустив Петю, чекав його.

— Хвалити бога! — вигукнув він.— Ну, хвалити бога! — повторював він, слухаючи Петеву захоплену розповідь.— І хай тобі чорт, через тебе не спав! — промовив Денисов.— Ну, хвалити бога, тепер лягай спати. Ще подрімаємо до ранку.

— Ага... Ні,— сказав Петя.— Мені ще не хочеться спати. Та я і знаю себе, коли засну, то вже кінець. І потім я звик не спати перед беєм. 1

1 — Прощайте панове,

2 доброго вечора

Петя посидів якийсь час у хаті, радісно згадуючи подробиці своєї поїздки і виразно уявляючи собі те, що буде завтра. Потім, побачивши, що Денисов заснув, він встав і пішов надвір.

Надворі ще було зовсім темно. Дощик пройшов, але ще капало з дерев. Поблизу від караулкй чорніли силуети козачих куренів і зв'язаних разом коней. За хатиною чорніли дві фури, біля яких стояли коні, і в яру червонів, догоряючи, вогонь. Козаки й гусари не всі спали: де-не-де чутно було, разом із звуком капання та близького жування коней, тихі голоси, мовби шепіт.

Петя вийшов з сіней, при звичаївся до темряви й пішов до фур. Під фурами хропів хтось і навколо них стояли, жуючи овес, осідлані коні. В темряві Петя впізнав свого коня, якого він називав Карабахом; хоч це був малоросійський кінь, і підійшов до нього.

— Ну, Карабах, завтра послужимо,— сказав він, нюхаючи його ніздрі і цілуючи його.

— Що, пане, не спите?—сказав козак, що сидів під фурую.

— Ні; а... Лихачов, здається, тебе звати? Я ж щойно приїхав. Ми їздили до французів.

І Петя докладно розповів козакові не тільки свою поїздку, а й те, чого він їздив і чому він вважає, що краще ризикувати своїм життям, ніж робити навмання.

— Що ж, поспали б,— сказав козак.

— Ні, я звик,— відповів Петя.— У вас часом кремінці в пістолетах не оббилися? Я привіз з собою. Не треба часом? Ти візьми.

Козак виставився з-під фури, щоб ближче розглянути Петю.

— Бо я звик усе робити ретельно,— сказав Петя.— Інші так, абияк, не підготуються, а потім жалкують. Я так не люблю.

— Це правда,— сказав козак.

— Та ще ось що: будь ласка, голубчику, нагостри мені шаблю; затупи... (але Петя боявся збрехати) вона ніколи не була нагострена. Можна це зробити? *

— Чому ні, можна.

Лихачов встав, покопався у в'юках, і Петя скоро почув войовничий звук сталі та бруска. Він виліз на фуру й сів скраю. Козак під фурую гострив шаблю.

— А що, сплять молодці? —спитав Петя.

— Хто спить, а хто так ось.

— Ну, а хлопчик що?

— Це Весняний? Він там у сінцях заліг. Зі страху спить. Уже ж такий радий був.

Довго по цьому Петя мовчав, прислухаючись до звуків. У темряві почулись кроки і з'явилася чорна постать.

— Що гостриш? — спитав чоловік, підходячи до фури.

— А ось панові нагострити шаблю.

— Гарне діло,— сказав чоловік, який здався Петі гусаром.— У вас, чи де, чашка залишилась?

— А он біля колеса. Гусар взяв чашку.

— Либонь незабаром розвидниться,— промовив він, позіхаючи, і пішов кудись.

Петя мав би знати, що він у лісі, в партії Денисова, за версту від дороги, що він сидить на фурі, відбитій у французів, коло якої прив'язані коні, що під ним сидить козак Лихачов і гострить йому шаблю, що велика чорна пляма праворуч — караулка, а червона яскрава пляма внизу ліворуч — перегоріле багаття, а чолозик, що приходив за чашкою,— це гусар, який хотів пити; але він нічого цього не знав і не хотів знати. Він був у чарівному царстві, в якому нічого не було схожого на дійсність. Велика чорна пляма, можливо, й справді караулка, а можливо, печера, що веде в саму глибину землі. Червона пляма, можливо, вогонь, а можливо — око величезного страховища. Можливо, він справді сидить тепер на фурі, а дуже можливо, що він сидить не на фурі, а на страшенно високій вежі, з якої кої впасти, то летіти б до землі цілий день, цілий місяць — усе летіти й ніколи не долетиш. Можливо, що під фурую сидить просто козак Лихачов, а дуже можливо, то це найдобріша, найхоробріша, найчудесніша, найпрекрасніша людина на світі, якої ніхто не знає. Можливо, це справді проходив гусар по воду і пішов у видолинок, а можливо, він щойно зник з очей і зовсім зник, і його не було.

Хоч би що побачив тепер Петя, ніщо б не здивувало його. Він був у чарівному царстві, в якому все було можливе.

Він подивився на небо. І небо було таке ж чарівне, як і земля. На небі розчищало, і над верховіттям швидко бігли хмаринки, наче відкриваючи зорі. Іноді здавалося, що на небі розчищало і видно було чорне, чисте небо. Іноді здавалося, що цими чорними плямами були хмарки. Іноді здавалося, що небо високо, високо піднімається над головою; іноді небо опускалось зовсім, так що рукою можна було дістати його.

Петя став заплющувати очі й погойдуватися.

Капотіло. Точився тихий гомін. Коні заіржали й побилися. Хропів хтось.

— Ожіг, жіг, ожіг, жіг...— свистіла під брусом шабля. І раптом Петя почув гармонійний хор музики, що грала якийсь невідомий, урочисто-солодкий гімн. Петя був музикальний, так само, як і Наташа, і більш за Миколу, але він ніколи не вчився музики, не думав про музику і тому мотиви, що несподівано приходили йому в голову, були для нього особливо нові і принадні. Музика грала все чутніше й чутніше. Спів її розростався, переходив з одного інструмента в другий. Розвивалося те, що зветься фугою, хоч Петя не мав ані найменшого уявлення про те, що таке fuga. Кожен інструмент, то схожий на скрипку, то на труби — але кращий і чистіший, ніж скрипки і труби,— кожен інструмент грав своє і, не догравши ще мотиву, зливався з другим, який

починав майже те саме, і з третім, і з четвертим, і всі вони зливалися в одно і знову розбігались, і знову зливалися то в урочисто-церковне, то в яскраво-блискуче й переможне.

"Ага, це ж я уві сні,— хитнувшись вперед, сказав собі Петя.— Це в мене у вухах. А може, це моя музика. Ну, знову. Шквар, моя музико! Ну!.."

Він заплющив очі. І з усіх боків, наче здалеку, затрепетали звуки, стали злагоджуватися, розбігатися, зливатися, і знову все з'єдналося в той самий солодкий і урочистий гімн. "Ой, які це чари! Скільки хочу і як хочу",— сказав собі Петя. Він спробував керувати цим величезним хором інструментів.

"Ну, тихіше, тихіше, завмирайте тепер.— І звуки слухались його.— Ну, тепер повніше, веселіше. Ще, ще радісніше.— І з невідомої глибини піднімались, посилюючись, урочисті звуки.— Ну, голоси, приєднуйтеся!"—наказав Петя. І спочатку здалека стало чути голоси чоловічі, потім жіночі. Голоси наростали, наростали в рівномірному урочистому зусиллі. Петі страшно і радісно було вслухатися в їх незвичайну красу.

З урочистим побідним маршем зливалася пісня, і капотіло, і вжіг, жіг, жіг... свистіла шабля, і знову побилися й заіржали коні, не порушуючи хору, а входячи, в нього.

Петя не знав, який час це тривало: він натішався, весь час дивувався зі своєї втіхи і жалкував, що нема з ким поділитися нею. Його розбудив лагідний голос Лихачова.

— Готова, ваше благородіє, надвоє хранцуза розпанахаєте. Петя прокинувся.

— Уже розвидняється, їй-бо, розвидняється! — вигукнув він. Невидних перше коней стало видно до хвостів, і крізь оголене

віття водянисто просвічувало. Петя струснувся, схопився, вийняв з кишені карбованця й дав Лихачову, махнувши, спробував шаблю і вклав її в піхви. Козаки одв'язували коней і підтягали попруги.

— Ось і командир,— сказав Лихачов.

З караулки вийшов Денисов і, гукнувши Петю, наказав збиратися.

XI

Швидко в напівтемряві розібрали коней, підтягнули попруги й розібралися по командах. Денисов стояв біля караулки, даючи останні накази. Піхота партії, чалапаючи сотнею ніг, пройшла вперед дорогою і швидко зникла між деревами в досвітньому тумані. Осавул щось наказував козакам. Петя тримав свого коня за повід, нетерпляче дожидаючи наказу сідати. Обмите холодною водою, обличчя його і, особливо, очі горіли вогнем, мороз пробігав по спині і в усьому тілі щось швидко й рівномірно тремтіло.

— Ну, все у вас⁴ готове? — спитав Денисов.— Давай коней.

Коней підвели. Денисов розсердився на козака за те, що попруги були слабкі, і, вилаявши його, сів. Петя взявся за стремено. Кінь за звичкою хотів куснути його за ногу, але Петя, не почувуючи своєї ваги, швидко вискочив у сідло і, оглядаючись на гусарів, що рушили ззаду в темряві, під'їхав до Денисова.

— Василю Федоровичу, ви мені доручите що-небудь? Будь ласка... ради бога...— сказав він. Денисов, здавалось, забув про існування Петі. Він оглянувся на нього.

— Одно тебе прошу,— сказав він строго: — слухати мене і нікуди не потикатися.

За весь час переїзду Денисов ні слова не говорив більше з Петею і їхав мовчки. Коли під'їхали до узлісся, в полі помітно вже стало світати. Денисов поговорив щось пошепки з осавулом, і козаки стали проїжджати повз Петю і Денисова. Коли вони всі проїхали, Денисов торкнув свого коня і поїхав з гори. Сідаючи на зади і сковзаючи, коні спускалися зі своїми їздцями в улоговину. Петя їхав поруч з Деиисовим. Тремтіння в усьому його тілі все посилювалось. Ставало все видніше й видніше, тільки туман заслоняв далекі предмети. З'їхавши вниз і оглянувшись назад, Денисов кивнув головою козакові, який стояв біля нього.

— Сигнал! — промовив він.

Козак підняв руку, розітнувся постріл. І в ту ж мить спереду затупотіли, помчавши, коні, залунав галас з усіх боків і нові постріли.

У ту ж мить, як залунали перші звуки тупоту й галасу, Петя, вдаривши свого коня і попустивши повід, не слухаючи Денисова, який кричав на нього, помчав вперед. Петі здалося, що раптом зовсім, як серед дня, стало видно в ту хвилину, коли розітнувся постріл. Він підлетів до мосту. Попереду дорогою мчали козаки. На мосту він зітнувся з козаком, який відстав, і помчав далі. Спереду якісь люди — мабуть, то були французи,— бігли з правого боку дороги на лівий. Один ^пав у болото під ногами Петевого коня.

Біля однієї хати стовпилися козаки, щось роблячи. З середини натовпу пролунав страшний крик. Петя підлетів до цього натовпу, і перше, що він побачив, було бліде, з тремтячою нижньою щелепою обличчя француза, який тримався за ратище спрямованої на нього піки.

— Ура!.. Хлопці... наші...— прокричав Петя і, давши повід гарячому коневі, помчав вулицею вперед.

Спереду чутно було постріли. Козаки, гусари і російські обшарпані полонені, біжачи з обох боків дороги, всі голосно й недоладно кричали щось. Бравий, без шапки, з червоним насупленим обличчям француз у синій шинелі відбивався багнетом від гусарів. Коли Петя підлетів, француз уже впав. Знову спізнився, майнуло у Петі в голову, і він помчав туди, де лунали часті постріли. Постріли чутно було з тоїю подвір'я панського будинку, на якому він був вчора вночі з Долоховим. Французи засіли там за тином у густому, зарослому кущами саду і стріляли по козаках, що стовпилися біля воріт. Під'їжджаючи до воріт, Петя в пороховому диму побачив Долохова, який з блідим, зеленкуватим обличчям кричав щось солдатам. "В об'їзд! Піхоту почекають!"—кричав він у той час, як Петя під'їхав до нього.

— Очекають?.. Ураааа!..— закричав Петя і, не гаючи жодної хвилини, помчав до того місця, звідки чутно було постріли і де густіший був порохований дим. Пролунав залп, провищали і у щось шльопнули сліпі кулі. Козаки й Долохов влетіли слідом за Петею у ворота садиби. Французи в хиткому густому диму одні кидали зброю і вибігали з кущів назустріч козакам, другі бігли з гори до ставка. Петя мчав на своєму коні вздовж

поміщицьким подвір'ям і, замість того, щоб тримати поводи, чудно і швидко махав обома руками і все далі й далі збивався з сідла на один бік. Кінь, налетівши на тліюче в ранішньому світлі багаття, уперся, і Петя важко впав на мокру землю. Козаки бачили, як швидко задригались його руки й ноги, хоч голова його не ворушилась. Куля пробила йому голову.

Переговоривши зі старшим французьким офіцером, який вийшов до нього з-за будинку з хусточкою на шпазі і заявив, що вони здаються, Долохов зііз з коня і підійшов до Петі, що лежав нерухомо, розкинувши руки.

— Готовий,— сказав він, насупившись, і пішов у ворота, назустріч Денисову, що їхав до нього.

— Убитий?!—скрикнув Денисов, побачивши ще здалеку те знайоме йому, безперечно мертве положення, в якому лежало тіло Петі.

— Готовий,— повторив Долохов, наче вимовляти це слово було йому приємно, і швидко пішов до полонених, яких оточили, спішившись, козаки.— Брати не будемо!— крикнув він Денисову.

Денисов не відповів; він під'їхав до Петі, зііз з коня і тремтячими руками повернув до, себе забруднене кров'ю і болотом, уже поблідле Петеве обличчя.

"Я звик що-небудь солодке. Чудесний ізюм, беріть весь",— згадалось йому. І козаки здивовано оглянулись на звуки, схожі на собаче гавканні, з якими Денисов швидко одвернувся, підійшов до тину і схопився за нього.

Серед російських полонених, яких ^дбили Денисов і Долохов, буй П'єр Безухов.

XII

Про ту партію полонених, в якій був П'єр, під час усього свого руху від Москви, не було від французького начальства ніякого нового розпорядження. Партія ця 22 жовтня була вже не з тими військами та обозами, з якими вона вийшла з Москви.

Половину обозу з сухарями, що йшов за ними перші переходи, відбили козаки, друга половина поїхала вперед; піших кавалеристів, які йшли попереду, не було жодного більше; вони всі зникли. Артилерія, що перші переходи виднілася спереду, замінилась тепер величезними обозами маршала Жюно, якого конвоювали вестфальці. Позаду полонених їхав обоз кавалерійських речей.

Од Вязьми французькі війська, що перше ішли трьома колонами, тепер просувалися однією купою. Ті ознаки безладдя, які помітив П'єр на першому привалі по дорозі з Москви, тепер дійшли краю.

Шлях, яким вони просувалися, з обох боків був укладений мертвими кінями; обірвані люди, відсталі від різних команд, безперестанку змінюючись, то приєднувались, то знову відставали від колони.

Кілька разів під час походу бували фальшиві тривоги, і солдати конвою піднімали рушниці, стріляли, тікали прожогом і чавили один одного, але потім знову збирались і лаяли один одного за даремний страх.

Ці троє зборищ,— кавалерійське депо, депо полонених та обоз Жюно,— йдучи разом, усе ще становили щось окреме і цільне, хоч і перше, і друге, і третє швидко

тануло.

У депо, в якому було сто двадцять повозок спочатку, тепер залишилось не більше як шістдесят; решта були відбиті або кинуті. З обозу Жюно теж було залишено й відбито кілька повозок. Три повозки розграбували, наскочивши, відсталі солдати з корпусу Даву. З розмов німців П'єр чув, що до цього обозу ставили варту більшу, ніж до полонених, і що один з їх товаришів, солдат німець, був розстріляний з наказу самого маршала за те, що в солдата знайшли срібну ложку, яка належала маршалові.

А найбільше з цих трьох зборищ розтануло депо полонених. З трьохсот тридцяти чоловік, які вийшли з Москви, тепер залишалось менше ста. Полонені ще більше, ніж сідла кавалерійського депо і ніж обоз Жюно, обтяжували солдатів конвоїрів. Вонті розуміли, що сідла та ложки Жюно могли на що-небудь здатися, але для чого було голодним і холодним солдатам стояти на варті і стерегти таких самих холодних і голодних росіян, які мерли і відставали по дорозі, яких наказано було пристрілювати,— це було не тільки незрозуміло, але й огидно. І конвойні, ніби боячись у тому сумному становищі, в якому вони самі перебували, піддатися почуттю жалості до полонених, що було в них, і тим погіршити своє становище, особливо похмуро й суворо обходилися з ними.

У Дорогобужі, в той час, як конвойні солдати, замкнувши полонених у стайню, пішли грабувати свої ж магазини, кілька чоловік полонених солдатів підкопались під стіну і втекли, але французи схопили їх і розстріляли.

Попередній, заведений під час виходу з Москви, порядок, щоб полонені офіцери йшли окремо від солдатів, уже давно було скасовано; всі ті, які могли йти, йшли разом, і П'єр з третього переходу вже знову з'єднався з Каратаєвим і ліловим кривоногим песиком, який обрав собі за хазяїна Каратаєва.

Каратаєв на третій день після виходу з Москви захворів на ту гарячку, в якій він лежав у московському шпиталі, і в міру того, як Каратаєв підупадав, П'єр віддалявся від нього. П'єр не знав чому, але відтоді, як Каратаєв став слрбнути, П'єр мусив силувати себе, щоб підійти до нього. І підійшовши до нього і слухаючи той тихий стогін, з яким Каратаєв звичайно на привалах лягав, і почуваючи дужчий тепер запах, що йшов від Каратаєва, П'єр відходив від нього якнайдалі і не думав про нього.

В полоні, в бараку, П'єр узнав не розумом, а всім еством своїм, життям, що людина створена для щастя, що щастя в ній самій, у задоволенні природних людських потреб і що все лихо походить не від нестатку, а від надміру; але тепер, за ці останні три тижні походу, він узнав нову втішну істину — він узнав, що на світі нема нічого страшного. Він узнав, що як нема на світі становища, в якому б людина була щаслива і цілком вільна, так нема і становища, в якому б вона була цілком нещаслива й невольна. Він узнав, що є межа страждань і межа волі і що ця межа дуже близька; що та людина, яка страждала від того, що в рожевій постелі її загорнулася одна пілка, так само страждала, як страждав він тепер, засинаючи на голій сирій землі, остуджуючи один бік і зігріваючи другий; що, коли він взував бувало свої бальні вузькі черевики, він так само страждав, як і тепер, коли він ішов уже зовсім босий (взуття його давно

подралося), ногами, вкритими болячками. Він узнав, що коли він, як йому здавалося, з власної своєї волі одружився зі своєю дружиною, він був не вільніший, ніж тепер, коли його зачиняли на ніч у стайню. З усього того, що потім і він називав стражданням, але чого тоді він майже не почував, головним були босі, позбивані, заструпілі ноги. (Коняче м'ясо було смачне й поживне, селітряний букет пороху, вживаного замість солі, був навіть приємний, холоду великого не було, і вдень, на ходу, завжди бувало гаряче, а вночі були вогнища; воші їли його і зігрівали його тіло). Одно лихо було важким перший час — це ноги.

На другий день переходу, оглянувши біля вогнища свої болячки, П'єр думав, що неможливо ступити на них; але коли всі встали, він пішов, накульгуючи, і потім, коли розігрівся, йшов без болю, хоч надвечір ще страшніше було дивитись на ноги. Але він не дивився на них і думав про інше.

Тепер лише П'єр зрозумів усю силу життєвості людини і рятівну силу переміщення уваги, вкладену в людину і сфокусовану на той рятівний клапан у паровиках, що випускає зайву пару, як тільки густина її перевищить певну норму.

Він не бачив і не чув, як пристрілювали відсталих полонених, хоч понад сотню з них уже загинуло таким чином. Він не думав про Каратаєва, який слабнув день по дню і, очевидно, незабаром мусив зазнати тієї ж долі. Ще менше П'єр думав про себе. Чим важчим ставало його становище, чим страшнішим було майбутнє, тим незалежніше від того становища, в якому він перебував, виникали в нього радісні й заспокійливі думки, спогади та уявлення.

XIII

22-го числа опівдні П'єр ішов під гору болотистим, сковзьким шляхом, дивлячись на свої ноги і на нерівності дороги. Зрідка він поглядав на знайомий натовп, що оточував його, і знову на свої ноги. І те, і це було однаково своє і знайоме йому. Ліловий кривоногий Сірій весело біг краєм шляху, зрідка на доказ своєї спритності і вдовolenності підбираючи задню лапу і стрибаючи на трьох і потім знову на всіх чотирьох, кидаючись з гавканням на вороння, що сиділо на падлі. Сірій був веселіший і гладший, ніж у Москві. З усіх боків лежало м'ясо різних тварин — від людського до конячого, на різних ступенях розкладу; і люди, що йшли, не підпускали вовків, так що Сірій міг наїдатися досхочу.

Дощик ішов з ранку, і здавалося, що ось-ось він перестане йти і на небі розчистить, як раптом по недовгій перерві дощик припускав ще дужче. Насичений дощем шлях уже не приймав у себе води, і струмки текли по коліях.

П'єр ішов, оглядаючись на всі боки, лічив кроки по три і загинав на пальцях. Звертаючись до дощу, він внутрішньо примовляв: ну-бо, ну-бо ще, ще піддай.

Йому здавалося, що він ні про що не думає; але далеко і глибоко десь щось важливе і втішне думала його душа. Цим щось був дуже тонкий духовний витяг з учорашньої його розмови з Каратаєвим.

Вчора на нічному привалі, змерзнувши біля погаслого вогню, П'єр встав і перейшов до найближчого багаття, що краще горіло. Біля багаття, до якого він підійшов, сидів

Платон, накрившись, як ризою, з головою шинеллю, і розповідав солдатам своїм спорим, приємним, але кволим, хворобливим голосом знайому П'єру історію. Було вже по півночі. Це був той час, в який Каратаєв звичайно оживав від гарячкового припадку й бував особливо жвавим. Підійшовши до багаття й почувши кволий, хворобливий голос Платона й побачивши його яскраво освітлене вогнем жалісне обличчя, П'єр відчув, що його щось неприємно кольнуло в серце. Він злякався своєї жалості до цієї людини і хотів піти, але другого багаття не було, і П'єр, уникаючи поглядом Платона, підсів до багаття.

— Що, як твоє здоров'я?— спитав він.

— Що здоров'я? На хворобу нарікати — бог смерті не дасть,— сказав Каратаєв і зараз же повернувся до початого оповідання.

— ...І от, братіку ти мій,— говорив далі Платон з усмішкою на худому, блідому обличчі і з особливим, радісним блиском в очах,— от, братіку ти мій...

П'єр знав цю історію давно, Каратаєв разів зо шість йому самому розповідав цю історію, і завжди з особливим радісним почуттям. Але хоч як добре знав П'єр цю історію, він тепер прислухався до неї, як до чогось нового, і той тихий захват, що його, розповідаючи, очевидно відчував Каратаєв, передався і П'єру. Історія ця була про старого купця, який гоже й богобоязливо жив з родиною і поїхав одного разу з товаришем, багатим купцем, до Макарія.

Зупинившись на заїжджому дворі, обидва купці заснули, і другого дня купцевого товариша знайшли зарізаним і пограбованим. Закривавленого ножа знайшли під подушкою старого купця. Купця судили, покарали канчуками і, вирвавши ніздрі,— як слід по порядку, казав Каратаєв,— заслали в каторгу.

— І от, братіку ти мій (на цьому місці П'єр застав оповідання Каратаєва), минає по тому років з десять або й більше. Живе старенький на каторзі. Як належить кориться, поганого не робить. Тільки в бога смерті просить. Добре. І зібрались вони, нічним ділом, оті каторжні, так само ось, як ми з тобою, і старенький з ними. І зайшла розмова, хто за що мучиться, в чому богові винен. Стали розповідати, той душу погубив, той дві, той підпалив, той утікач, так ні за що. Стали старенького питати: ти за що, мовляв, дідусю, мучишся? Я, братіки мої миленькі, каже, за свої та за людські гріхи мучуся. А я ні душ не губив, ні чужого не брав, крім того що старців наділяв. Я, братіки мої миленькі, купець; і багатство велике мав. Так і так, каже. І розповів їм, значить, як усе діло було, по порядку. Я, каже, про себе не тужу. Мене, значить, бог знайшов. Одно, каже, мені свою стару та дітей жаль. І так ото заплакав старенький. Трапився в їх компанії той самий чоловік, значить, що купця вбив. Де, каже, дідусю, було? Коли, в якому місяці? Усе розпитав. Заболіло в нього серце. Підходить таким манером до старенького — бух у ноги. За мене ти, каже, старенький, пропадаєш. Правда істинна; безневинно даремно, каже, хлопці, чоловік цей мучиться. Я, каже, те саме діло зробив і ножа тобі під голову сонному підклав. Прости, каже, дідусю, мені ти ради Христа.

Каратаєв замовк, радісно усміхаючись, дивлячись на вогонь, і поправив поліна.

— Старенький і каже: бог, мовляв, тобі простить, а ми всі, мовляв, перед богом

грішні, я за свої гріхи мучуся. Сам заплакав гіркими слізьми. Що ж ти думаєш, соколику,— все світліше і світліше сяючи захопленою усмішкою, говорив Каратаєв, наче в тому, що він мав тепер розповісти, полягала головна чарівність

? все значення оповідання,— що ж ти думаєш, соколику, заявив на себе цей убивця начальству. Я, каже, шість душ погубив (великий лиходій був), але найжалкіше мені цього старенького. Нехай же він на мене не плаче. Пояснив: списали, послали бумагу, як має бути. Місце далеке, поки дійшло до діла, поки всі бумаги списали як треба, по начальствах, значить, до царя доходило. Поки що, прийшов царський указ: випустити купця, дати йому нагороди, скільки там присудили. Прийшла бумага, стали старенького розшукувати. Де такий старенький безневинно даремно мучився? Від царя бумага вийшла. Стали шукаги.— Нижня щелепа в Каратаєва затремтіла.— А його вже бог простив— помер. Так-то, соколику,— закінчив Каратаєв і довго, мовчки усміхаючись, дивився перед собою.

Не само оповідання це, а таємничий смисл його, та захватна радість, що сяяла в обличчі Каратаєва, коли він розповідав, таємниче значення цієї радості неясно й радісно сповнювало тепер П'єрову душу.

XIV

— A vos places!¹ — раптом пролунав голос.

Між полоненими і конвойними виникло радісне сум'яття і чекання чогось щасливого й урочистого. З усіх боків залунали вигуки команди, і з лівого боку, риссю об'їжджаючи полонених, з'явилися кавалеристи, добре одягнені, на добрих конях. На всіх обличчях був вираз напруження, що буває в людей, коли близько вищі власті. Полонені збились до купи, їх зштовхнули з дороги; конвойні вишикувались.

— L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!² — і тільки-но проїхали ситі конвойні, як прогриміла карета з сивими кіньми, запряженими цугом. П'єр мигцем побачив спокійне, красиве, товсте й біле обличчя чоловіка у трикутному капелюсі* Це був один з маршалів. Погляд маршала повернувся на велику, показну постать П'єра, і в тому виразі, з яким маршал цей нахмурився й одвернув обличчя, П'єр помітив жалість і бажання приховати її.

Генерал, який вів депо, з червоним зляканим обличчям, поганяючи свою худу коняку, їхав за каретою. Кілька офіцерів зійшлися в гурток, солдати оточили їх. У всіх були схвильовано-напружені обличчя.

— Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?...³ — чув П'єр. У той час, як проїжджав маршал, полонені збились до купи,

і П'єр побачив Каратаєва, якого він не бачив ще нинішнього ранку. Каратаєв у своїй шинелині сидів, спершись спиною на

1 — По місцях!

2 — Імператор! Імператор! Маршал! Герцог!

3 — Що він сказав? Що? Що?...

березу. В обличчі його, крім виразу вчорашнього радісного зворушення під час розповіді про безневинні страждання купця, світився ще вираз тихої урочистості.

Каратаєв дивився на П'єра своїми добрими круглими очима, затуманеними тепер сльозою, і, видно, кликав його до себе, хотів сказати щось. Але П'єру занадто страшно було за себе. Він зробив так, наче не бачив його погляду, і поспішно відійшов.

Коли полонені знову рушили, П'єр оглянувся назад. Каратаєв сидів край дороги під березою; і два французи щось говорили над ним. П'єр не оглядався більш. Він ішов, накульгуючи, під гору.

Ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв, почувся постріл. П'єр чув ясно цей постріл, але в ту ж мить, як він почув його, П'єр згадав, що він не закінчив ще початого перед тим, як проїхав маршал, обчислення — скільки переходів залишилось до Смоленська. І він став вираховувати. Два французькі солдати, з яких один тримав у руці зняту рушницю, що ще диміла, пробігли повз П'єра. Обидва вони були бліді і в виразі їх обличчя — один з них несміливо глянув на П'єра — було щось схоже на те, що він бачив у молодому солдатові на страті. П'єр подивився на солдата і згадав про те, як цей солдат позавчора спалив, висушуючи на вогнищі, свою сорочку і як сміялися з нього.

Собака завив ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв. "Ото дурний, чого він виє?" — подумав П'єр.

Солдати-товариші, що йшли поруч з П'єром, не оглядалися так само, як і він, на те місце, з якого пролунав постріл і потім виття собаки; але суворий вираз застиг на всіх обличчях.

XV

Депо, і полонені, і обоз маршала зупинилися в селі Шамшеві. Усе збилося докупі біля багать. П'єр підійшов до вогню, поїв смаженої конятини, ліг спиною до вогню і зараз же заснув. Він спав знову тим самим сном, яким він спав у Можайську після Бородіна.

Знову події дійсності поєднувались зі снами, і знову хтось, чи сам він, чи хто інший, говорив йому думки, і навіть ті самі думки, що йому говорились у Можайську.

"Життя є все. Життя є бог. Усе переміщується і рухається, і цей рух є бог. І поки є життя, є насолода самосвідомості божества. Любити життя, любити бога. Важче і блаженніше за все любити це життя в своїх стражданнях, у безвинності страждань".

— "Каратаєв!" — згадалося П'єру.

І раптом П'єру уявився, як живий, давно забутий, лагідний старенький учитель, який в Швейцарії викладав П'єру географію. "Стривай", — сказав старенький. І він показав П'єру глобус. Глобус цей був живою хиткою кулею, що не мала розміру. Уся

поверхня кулі складалася з крапель, щільно з'єднаних між собою. І краплі ці всі рухалися, переміщувались і то зливалися по кілька в одну, то одна ділилась на багато. Кожна крапля намагалася розлитись, захопити найбільший простір, але інші, намагаючись зробити те саме, стискали її, іноді знищували, іноді зливалися з нею.

— Ось життя, — сказав старенький учитель.

"Як це просто і ясно, — подумав П'єр, — як я міг не знати цього раніш".

— В середині бог, і кожна крапля намагається розширитися, щоб у найбільших розмірах відбивати його. І росте, зливається, і збирається, і знищується на поверхні,

зникає у глибині і знову спливає. Ось він, Каратаєв, ось розлився і зник.— Vous avez compris, mon enfant¹, — сказав учитель.

— Vous avez compris, sacré nom², — пролунав голос, і П'єр прокинувся.

Він підвівся і сів. Біля багаття, присівши навпочіпки, сидів француз; він щойно відштовхнув російського солдата і смажив настромлене на шомпол м'ясо. Жилаві, з закачаними рукавами, оброслі волоссям червоні руки з короткими пальцями спритно повертали шомпол. Коричневе похмуре обличчя з насупленими бровами ясно видно було у світлі жару.

— Ça lui est bien égal, — пробурмотів він, швидко обертаючись до солдата, що стояв за ним, —... brigand. Va!³

І солдат, повертаючи шомпол, понуро глянув на П'єра. П'єр одвернувся, вглядаючись у тіні. Один російський солдат полонений, той, якого відштовхнув француз, сидів біля багаття і поплескував по чомусь рукою. Придивившись краще, П'єр впізнав лілового песика, який, виляючи хвостом, сидів біля солдата.

— А, прийшов? — сказав П'єр.— А, Пла...— почав він і не доказав. У його уяві раптом, одночасно, пов'язуючись між собою, виникла згадка про погляд, яким дивився на нього Платон, сидячи під деревом, про постріл, що пролунав на тому місці, про виття собаки, про злочинні обличчя двох французів, які пробігли повз нього, про зняту рушницю, що ще диміла, про відсутність Каратаєва на цьому привалі, і він був уже готовий зрозуміти, що Каратаєва вбито, але в ту ж саму мить у душі його, взявшись бозна-звідки, виник спогад про вечір, який він провів з красунею полькою влітку на балконі його київського дому. І, все ж не зв'язавши спогадів нинішнього дня і не зробивши з них висновку, П'єр заплющив очі, і картина літньої природи злилася зі спогадом про купання, про плинну хитку кулю, і він опустився кудись у воду, так що вода зійшлася над його головою.

1 — Розумієш ти,

2 — Розумієш ти, чорти б тебе взяли, 5 — йому все одно-, розбійник, їй-бо!

На світанку його розбудили гучні часті постріли і крик. Повз П'єра пробігли французи.

— Les cosaques!¹ — прокричав один з них, і через хвилину юрма росіян оточила П'єра.

Довго П'єр не міг зрозуміти, що з ним. З усіх боків він чув зойки радості товаришів.

— Братіки! Рідні мої, голубчики!—крізь плач вигукували старі солдати, обнімаючи козаків і гусарів. Гусари й козаки оточували полонених і квапливо пропонували хто одяг, хто чоботи, хто хліб. П'єр ридав, сидячи серед них, і не міг вимовити ні слова; він обійняв першого солдата, що підійшов до нього, і плачучи цілував його.

Долохов стояв біля воріт розваленого будинку, пропускаючи повз себе юрму обеззброєних французів. Французи, схвильовані всім, що сталося, голосно говорили між собою; але, коли вони проходили повз Долохова, який злегка похльостував по своїх чоботях нагайкою і дивився на них своїм холодним, скляним поглядом, що не віщував нічого доброго, гомін їх замовкав. З другого боку стояв козак Долохова і лічив

полонених, відмічаючи сотні крейдяною рисою на воротах.

— Скільки? — спитав Долохов козака, який рахував полонених.

— На другу сотню,— відповів козак.

— Filez, filez2, —примовляв Долохов, навчившись цього вислову у французів, і погляд його, зустрічаючись з очима полонених, що проходили повз нього, спалахував жорстоким блиском.

Денисов з понурим обличчям, знявши папаху, йшов позаду козаків, які несли до викопаної в саду ями тіло Петі Ростова.

XVI

З 28 жовтня, коли почались морози, втеча французів набрала тільки трагічнішого характеру; замерзали й засмажувались до смерті біля вогнищ солдати; і далі їхали в шубах та колясках з награбованим добром імператор, королі та герцоги; але в суті свій процес втечі і розкладу французької армії з часу виходу з Москви анітрохи не змінився.

Від Москви до Вязьми з сімдесятитрьохтисячної французької армії, не враховуючи гвардії (яка за всю війну нічого не робила, крім того, що грабувала), з сімдесяти трьох тисяч залишилось тридцять шість тисяч (з цього числа не більше як п'ять тисяч

1 — Козаки!

2 — Проходь, проходь,

вибуло в боях). Ось перший член прогресії, яким математично правильно визначаються дальші.

Французька армія в тій самій пропорції танула і знищувалась від Москви до Вязьми, від Вязьми до Смоленська, від Смоленська до Березіни, від Березіни до Вільни, незалежно від більшого чи меншого холоду, переслідування, перетинання шляху та всіх інших умов, узятих окремо. Після Вязьми війська французькі замість трьох колон збилися в одну купу і так ішли до кінця. Бертє писав своєму государеві (відомо, як далеко від істини дозволяють собі начальники описувати стан армії). Він писав:

"Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Sans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattants, tels que hommes démontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède on ne soit plus maître des troupes dans un

combat. Le 9 Novembre, à 30 verstes de Smolensk"1.

1 "За обов'язок вважаю донести вашій величності про стан корпусів, які. я оглянув на марші за останні три дні. Вони майже в цілковитому розброді. Тільки четверта частина солдатів залишається при прапорах, решта йдуть самі собою різними напрямками, намагаючись знайти харчі і збутися служби. Всі думають лише про Смоленськ, де сподіваються відпочити. ^ Останніми днями багато солдатів покидали патрони й рушниці. Хоч би які були ваші дальші наміри, але користь служби вашої величності вимагає зібрати корпуси у Смоленську і відділити від них спішених кавалеристів, неозброєних, зайві обози та частину артилерії, бо вона тепер не відповідає кількості військ. Конче потрібне продовольство та кілька днів спокою; солдати виснажені голодом і втомою; останніми днями багато солдатів померло по дорозі й на бівуаках. Таке тяжке становище безперестанно посилюється і змушує побоюватися, що, коли не буде вжито швидких заходів, щоб запобігти лихові, то ми незабаром не матимем війська в своєму розпорядженні на випадок бою. 9 листопада, за 30 верст від Смоленська".

Ввалившись у Смоленськ, що здавався їм обітованою землею, французи вбивали один одного за провіант, грабували свої ж магазини і, коли все було розграбовано, побігли далі.

Усі йшли, самі не знаючи куди і чого вони йдуть. Ще менше за інших знав це геній Наполеона, бо ніхто йому не наказував. Проте він та близькі до нього дотримувалися своїх давніх звичок: писались накази, листи, рапорти, *ordre du jour*¹; називали один одного: "Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekmuhl, Roi de Nâples"² і Т. ін. Але накази й рапорти були лише на папері, ніщо за ними не виконувалось, бо не могло виконуватись, і, хоч називали один одного величностями, високостями та братами в перших, усі вони почували, що вони жалюгідні й гидкі люди, які наробили багато зла, і тепер доводиться за це розплачуватись. І, хоч вони вдавали, ніби дбають про армію, думали вони тільки кожен про себе та про те, щоб якнайшвидше втекти і врятуватися.

XVII

Дії російського і французького військ під час зворотної кампанії від Москви і до Німану схожі на гру в піжмурки, коли двом зав'язують очі і один зрідка дзвонить дзвіночком, щоб повідомити про себе того, що ловить. Спочатку той, кого ловлять, дзвонить, не боячись супротивника, але коли йому стає скрутно, він, намагаючись нечутно йти, втікає від свого ворога і часто, думаючи втекти, іде просто до нього в руки.

Спочатку наполеонівські війська ще давали про себе знати— це було в перший період руху Калузьким шляхом, але потім, вибравшись на Смоленський шлях, вони побігли, притискаючи рукою сердечко дзвіночка, і часто, думаючи, що вони втікають, набігали просто на росіян.

У зв'язку з тим, що французи і за ними росіяни бігли швидко і що внаслідок того коні,— головний показник, за яким приблизно пізнається становище, що в ньому перебуває ворог,— були виснажені, роз'їздів кавалерії не існувало. Крім того, обидві

армії часто і швидко змінювали положення, і тому відомості, які й були, не могли поспівати вчасно. Коли другого числа надходила звістка про те, що армія ворога була там-то першого числа, то третього числа, коли можна було розпочати що-небудь, уже армія ця зробила два переходи й була зовсім у іншому місці.

Одна армія втікала, друга наздоганяла. Від Смоленська перед французами було багато різних шляхів; і. здавалося б, тут, простоявши чотири дні, французи могли довідатись, де ворог, зметикувати що-небудь вигідніше і розпочати що-небудь нове.

1 розклад дня;

а "Ваша величність, брате мій, принце Екмюльський, король Неаполітанський" і т. ін.

Але після чотириденної зупинки юрми їх побігли знову не праворуч, не ліворуч, а, без будь-яких маневрів і міркувань, старим, гіршим шляхом, на Красне і на Оршу — по пробитому сліду.

Чекаючи ворога ззаду, а не спереду, французи втікали, розтягнувшись і розділившись одні від одних на двадцять чотири години відстані. Попереду всіх тікав імператор, потім королі, потім герцоги. Російська армія, гадаючи, що Наполеон візьме праворуч за Дніпро, що тільки й було розумно, подалася теж праворуч і вийшла на великий шлях до Красного. І тут, як у грі в піжмурки, французи натрапили на наш авангард. Несподівано побачивши ворога, французи змішалися, припинилися, з несподіванки злякавшись, але потім знову побігли, кидаючи своїх товаришів, що йшли позаду. Тут, як крізь стрій російських військ, проходили три дні одна за одною окремі частини французів, спочатку віце-короля, потім Даву, потім Нея. Всі вони покидали один одного, покидали все своє важке військове майно, артилерію, половину людей, і втікали, тільки ночами, з правого боку півколами обходячи росіян.

Ней, ідучи останнім, бо (незважаючи на тяжке їх становище чи саме внаслідок його їм хотілось набити ту підлогу, об яку вони вдарилися) він заходився висаджувати в повітря стіни Смоленська, що нікому не заважали,— йдучи останнім, Ней зі своїм десятитисячним корпусом прибів в Оршу до Наполеона лише з тисяччю чоловік, покидавши і всіх людей, і всі гармати і вночі, крадькома, пробравшись лісом чеоз Дніпро.

Від Орші побігли далі шляхом на Вільну, немов так само граючись у піжмурки з переслідуючою армією. На Березині знову змішалися, багато людей потонуло, багато здалося, але ті, що перебрались через річку, побігли далі. Головний начальник їхній одягнув шубу і, сівши в сани, помчав сам один, покинувши своїх товаришів. Хто міг — поїхав теж, хто не міг — здався або помер.

XVIII

Здавалося б, у цій ось кампанії втечі французів, коли вони робили все, що тільки можна було, щоб погубити себе; коли в жодному порусі цього натовпу, починаючи від повороту на Калузький шлях і до втечі начальника від армії, не було ані найменшої рації,— здавалося б, у цей період кампанії неможливо вже історикам, які приписують дії мас волі однієї людини, описувати цей відступ у їхньому розумінні. Та ні. Гори книг

написали історики про цю кампанію, і скрізь описано розпорядження Наполеона та глибокодумні його плани — маневри, що спрямовували військо, та геніальні розпорядження його маршалів.

Рідступ від Малоярославия тоді, коли йому дають дорогу в багатий край і коли йому відкрита та паралельна дорога, по якій потім переслідував його Кутузов, непотрібний відступ спустошеним шляхом пояснюється нам різними глибокодумними міркуваннями. Проведеним за такими ж глибокодумними міркуваннями описується його відступ від Смоленська на Оршу. Потім описується його геройство під Красним, де він нібито готується прийняти бій і командувати особисто, і ходить з березовим ціпком і говорить:

— J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général — і, незважаючи на те, зараз же по цьому тікає далі, покидаючи напизволяще розрізнені частини армії, які перебувають ззаду.

Потім описують нам велич душі маршалів, особливо Нея, велич душі, яка полягає в тому, що він вночі пробрався лісом в обхід через Дніпро і без прапорів та артилерії і без дев'яти десятків війська прибіг до Орші.

І нарешті останній від'їзд великого імператора від геройської армії показують нам історики як щось велике і геніальне. Навіть цей останній вчинок втечі, що людською мовою зветься останнім ступенем підлості, якої вчиться соромитись кожна дитина, і цей вчинок мовою істориків дістає виправдання.

Тоді, коли вже неможливо далі розтягти такі еластичні нитки історичних міркувань, коли дія вже явно протилежна тому, що все людство називає добром і навіть справедливістю, з'являється в істориків рятівне поняття про велич. Велич наче виключає можливість міри гарного й поганого. Для великого — нема поганого. Нема жаху, що міг би бути поставлений на карб тому, хто великий.

"C'est grand!"² — кажуть історики, і тоді вже нема ні гарного, ні поганого, а є "grand" і "не grand". Grand — гарно, не grand — погано. Grand є властивість, за їх розумінням, якихось особливих істот, що їх вони називають героями. І Наполеон, забираючись у теплій шубі додому від гинучих не тільки товаришів, але й від людей, яких (на його думку) він привів сюди, почуває que c'est grand, і душа його спокійна.

"Du sublime (він щось sublime³ бачить у собі) au ridicule il n'y a qu'un pas"⁴ — каже він. І весь світ п'ятдесят років повторює: "Sublime! Grand! Napoléon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas"⁵.

І нікому на думку не спаде, що визнання величі, не вимірної мірою гарного й поганого, є тільки визнанням своєї нікчемності і незмірної мализни.

Для нас, з мірою гарного й поганого, яку дав нам Христос, нема невимірного. І нема величі там., де нема простоти, добр^{4а} та правди.

1 — Досить уже я був імператором, тепер час бути генералом,

2 "Це величної"

3 величне

4 "Од величного до смішного тільки один крок".

6 "Величне! Велике! Наполеон великий. Од величного до смішного тільки крок".

Хто з руських людей, читаючи описи останнього періоду кампанії 1812 року, не зазнавав важкого почуття досади, невдоволеності і неясності? Хто не ставив собі запитань: чому не забрали, не знищили всіх французів, коли всі три армії оточували їх, переважаючи кількістю, коли розстроєні французи, голодуючи й замерзаючи, здавалися юрмами і коли (як нам розповідає історія) мета росіян полягала саме в тому, щоб зупинити, відрізати й забрати в полон усіх французів?

Чому те російське військо, яке, бувши слабшим кількісно за французів, дало Бородинський бій, чому це військо, з трьох боків оточуючи французів і маючи на меті їх забрати, не досягло своєї мети? Невже таку величезну перевагу мають над нами французи, що ми, оточивши їх з більшими силами, не могли побити їх? Яким чином це могло статися?

Історія (та, яка називається цим словом), відповідаючи на ці питання, каже, що це сталося тому, що Кутузов, і Тормасов, і Чичагов, і той-то і той-то не зробили таких-ось і таких-ось маневрів.

Але чому вони не зробили всіх цих маневрів? Чому, коли вони були винні в тому, що не досягнуто було заздалегідь визначеної мети,— чому їх не судили і не стратили? Та, навіть коли й припустити, що виною невдачі росіян були Кутузов і Чичагов і т. ін., не можна зрозуміти все-таки, чому і в тих умовах, в яких перебували російські війська під Красним і коло Березіни (в обох випадках росіяни переважали силами), чому не взято в полон французького війська з маршалами, королями й імператором, коли в цьому полягала мета росіян?

Пояснення цього дивного явища тим (як це роблять російські воєнні історики), що Кутузов перешкодив нападowi, безпідставне, бо, як ми знаємо, воля Кутузова не могла стримати війська від нападу під Вязьмою і під Тарутиним.

Чомусь російське військо, яке зі слабшими силами здобуло перемогу під Бородіном над ворогом в усій його силі, в переважаючих силах було переможене під Красним і коло Березіни розстроєними юрмами французів.

Коли мета росіян полягала в тому, щоб відрізати і взяти в полон Наполеона та маршалів, і мети цієї не тільки не було досягнуто, але й усі спроби досягти цієї мети кожного разу були провалені щонайганебніше, то останній період кампанії цілком справедливо французи зображають як ряд перемог і цілком несправедливо російські історики зображають звияжним.

Російські воєнні історики настільки, наскільки для них обов'язкова логіка, мимоволі приходять до цього висновку і, незважаючи на ліричні відозви про мужність та відданість і т. ін., мусять визнати, що відступ французів з Москви є рядом перемог Наполеона і поразок Кутузова.

Але, коли залишити осторонь народне самолюбство, почувається, що висновок цей сам у собі містить суперечність, бо ряд перемог французів привів їх до цілковитого знищення, а ряд поразок росіян привів їх до цілковитого знищення ворога і очищення своєї вітчизни.

Джерело цієї суперечності лежить у тому, що історики, які вивчають події за листами государів та генералів, за реляціями, рапортами і т. ін., взяли за передумову невірну, що ніколи не існувала, мету останнього періоду війни 1812 року — мету, яка нібито полягала в тому, щоб відрізати і піймати Наполеона з маршалами і з армією.

Мети цієї ніколи не було й не могло бути тому, що в ній не було рації, і досягти її було зовсім неможливо.

В цій меті не було ніякої рації, по-перше, тому, що розстроєна армія Наполеона з усією можливою швидкістю тікала з Росії, тобто виконувала те саме, чого міг бажати кожен росіянин. Для чого ж було робити різні операції над французами, які тікали так швидко, як тільки вони могли?

По-друге, не було рації ставати на дорозі людей, що всю свою енергію спрямували на втечу.

По-третє, не було рації втрачати свої війська для знищення французьких армій, які знищувались без зовнішніх причин у такій прогресії, що без будь-якого перетинання шляху вони не могли перевести через кордон більше того, що вони перевели у грудні місяці, тобто одну соту всього війська.

По-четверте, не було рації в бажанні взяти в полон імператора, королів* герцогів — людей, полон яких у вищій мірі утруднив би дії росіян, як те визнавали найдосвідченіші дипломати того часу (Л. Маїзліге та інші). Ще менше рації було в бажанні взяти корпуси французів, коли свої війська розтанули наполовину до Красного, а до корпусів полонених треба було відділити дивізії конвою, і коли свої солдати не завжди одержували повний провіант і вже взяті полонені мерли з голоду.

Весь глибокодумний план того, щоб відрізати і пійм'яти Наполеона з армією, був схожий на план того городника, який, виганяючи з городу худобу, що потоптала його грядки, забіг би до воріт і став би по голові бити цю худобу. Одно, що можна було б сказати на виправдання городника, було б те, що він дуже розсердився. Але й цього навіть не можна було сказати про складачів проекту, бо не вони зазнали лиха від витоптання грядок.

Але крім того, що у відрізанні Наполеона з армією не було рації, воно було неможливим.

Неможливим це відрізання було, по-перше, тому, що, як видно з досвіду, рух колон верстах на п'яти в одному бою ніколи не збігається з планами, отже імовірність того, щоб Чичагов, Кутузов і Вітгенштейн зійшлися вчасно в одному місці, була така мала, що вона дорівнювала неможливості, як те й думав

Кутузов, коли він ще під час одержання плану сказав, що диверсії на великі відстані не дають бажаних результатів.

По-друге, неможливим це було тому, що для того, щоб паралізувати ту силу інерції, з якою рухалось назад військо Наполеона, треба було незрівнянно більше війська, ніж його мали росіяни.

По-третє, неможливим це було тому, що воєнне слово "від-різати!" не має ніякого значення. Відрізати можна шматок хліба,, але не армію. Відрізати армію — перетяти її

дорогу — ніяк не можна, бо місця навколо завжди багато, де можна обійти, і є ніч, коли нічого не видно, в чому могли б переконатися воєнні вчені хоча б на прикладах Красного й Березіни. А взяти в полон ніяк не можна без того, щоб той, кого беруть у полон, на це не погодився, як не можна спіймати ластівку, хоч і можна взяти її, коли вона сяде на руку. Взяти в полон можна того, хто здається, як німці, за правилами стратегії і тактики. Але французькі війська цілком правильно не вважали це за зручне, бо однакова голодна і холодна смерть чекала на них у втечі і в полоні.

А по-четверте, і головне, це було неможливим тому, що ніколи, з того часу, як існує світ, не було війни за таких страшних умов, за яких вона точилася в 1812 році, і російські війська в переслідуванні французів напружили всі свої сили і не могли зробити більшого, не загинувши самі.

У просуванні російської армії від Тарутина до Красного вибуло п'ятдесят тисяч хворими і відсталими, тобто число, що до-, рівнює населенню великого губернського міста. Половина людей вибула з армії без боїв.

І про цей ось період кампанії, коли війська без чобіт і кожухів, з неповним провіантом, без горілки, місяцями ночують у снігу при п'ятнадцяти градусах морозу; коли дня лише сім і вісім годин, а решта ніч, під час якої не може бути впливу дисципліни; коли, не так, як у бою, в якому люди кілька годин лише перебувають в царині смерті, де вже нема дисципліни, а коли люди місяцями живуть, кожної хвилини борючись зі смертю від голоду й холоду; коли за місяць гине половина армії,— про цей ось період кампанії нам розповідають історики, як Милора-дович мав зробити фланговий марш туди-то, а Тормасов туди-то і як Чичагов мав перейти туди-то (перейти вище колін у снігу), і як той зім'яв і відрізав, і т. д., і т. д.

Росіяни, вимираючи наполовину, зробили все, що можна зробити і треба було зробити для досягнення гідної народу мети, і не винні в тому, що інші руські люди, сидячи в теплих кімнатах, гадали зробити те, що було неможливим.

Уся ця дивна, незрозуміла тепер суперечність факту з описом історії виникає лише тому, що історики, пишучи про цю подію, писали історію прекрасних почуттів та слів різних генералів, а не історію подій.

Для них здаються дуже цікавими слова Милорадовича, нагороди, які одержав той і цей генерал, та їхні припущення; а литання про ті п'ятдесят тисяч, що залишились по госпіталях та могилах, навіть не цікавить їх, бо не підлягає їх вивченню.

А тимчасом досить тільки одвернутися від вивчення рапортів та генеральних планів, а придивитись до руху тих сотень тисяч людей, що брали пряму, безпосередню участь у події, і всі питання, які здавалися перше нерозв'язними, раптом незвичайно легко і просто дістають безперечне розв'язання.

Мета відрізання Наполеона з армією ніколи не існувала, хіба що — в уяві десятка людей. Вона не могла існувати, бо в ній не було рації, і досягнення її було неможливе.

Мета народу була одна: очистити свою землю від навали. Мета ця досягалася, по-перше, сама собою, бо французи тікали, і тому слід було тільки не зупиняти цього руху. По-друге, мета ця досягалася діями народної війни, що знищувала французів, і, по-

третє, тим, що велика російська армія ішла слідом за французами, готова застосувати силу в разі зупинення руху французів.

Російська армія повинна була діяти, як батіг на тварину, яка біжить. І досвідчений погонич знав, що найвигідніше тримати батога піднятим, погрожуючи ним, а не стьобати тварину, яка біжить, по голові.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА —|~^~^~^~.

i

и людина бачить умираючу тварину, жах охоплює її: те, що є вона сама — суть її, на її очах явно знищується — перестає бути. А коли вмираюче є людина, і людина любя, тоді, крім жаху, що відчувається перед знищенням життя, відчувається розрив і духовна рана, яка, так само, як і рани фізична, іноді Ъбиває, іноді загоюється, але завжди болить і боїться зовнішнього дратівного дотику.

Після смерті князя Андрія Наташа і княжна Марія однаково почували це. Вони, морально зігнувшись і зажмурившись від грізної, навислої над ними хмари смерті, не сміли глянути в лице •життю. Вони пильно оберігали свої відкриті рани від образливих, болісних дотиків. Усе: екіпаж, що промчав вулицею, нагадування про обід, запитання покоївки про плаття, яке треба приготувати, ще гірше — слово нещирого, млявого співчуття,— все болюче ятрило рану, здавалось образою і порушувало ту конче потрібну тишу, в якій вони обидві пильно вслухалися в неза-мовклий ще в їхній уяві страшний, суворий хор, і заважало вглядатися в ту таємничу безконечну далечінь, що на мить відкрилася перед ними.

Тільки вдвох їм було не образливо і не боляче. Вони мало говорили між собою. Коли вони говорили, то про зовсім незначні речі. І та, і ця однаково уникали згадування про що-небудь, що стосувалося майбутнього.

Визнавати можливість майбутнього здавалось їм зневажанням його пам'яті. Ще обережніше вони обминали в своїх розмовах усе те, що могло стосуватися померлого їм здавалось, що того, що вони пережили й переболіли душею, не можна розповісти словами. їм здавалось, що всяке згадування словами про подробиці його життя порушувало велич і святиню таїнства, яке відбулося на їх очах.

Безперестанне стримування в розмові, повсякчасне старання обминання всього того, що могло навести на слово про нього: ці зупинки з різних боків на межі того, чого не можна було говорити, ще чистішим і яснішим виставляли перед їхньою уявою те, що вони почували. у

Але чиста, повна печаль так само неможлива, як чиста і повна радість. Княжну Марію, в її становищі самої незалежної господині своєї долі, опікунші й виховательки небожа, першу викликало життя з того світу печалі, в якому вона жила перші два тижні. Вона одержала листи від родичів, на які треба було відповісти; кімната, в яку помістили Миколеньку, була вогка, і він став кашляти. Алпатич'приїхав до Ярославля із звітами про справи і з пропозиціями та порадами переїхати в Москву у vzdvižen's'кий будинок, що залишився цілим і потребував тільки невеликого полагождення. Життя не зупинялося, і треба було жити. Хоч як важко було княжні Марії вийти з того світу

самотнього споглядання, в якому вона жила досі, хоч як жаль і наче совісно було покинути Наташу саму одну,— турботи життя вимагали її участі, і вона мимоволі поринула в них. Вона перевіряла рахунки з Алпатичем, радилася з Десалем про небожа І робила розпорядження й готувалася до свого переїзду в Москву.

Наташа залишалася сама одна, і відтоді, як княжна Марія стала готуватися до від'їзду, уникала і її.

Княжна Марія запропонувала графині відпустити Наташу з нею в Москву, і мати й батько радісно погодилися на цю пропозицію, що не день помічаючи занепад фізичних сил дочки і вважаючи корисними для неї і зміну місця, і допомогу московських лікарів.

— Я нікуди не поїду,— відповіла Наташа, коли їй зробили цю пропозицію,— тільки, будь ласка, облиште мене,— сказала

вона і вибігла з кімнати, ледве стримуючи сльози не так горя, як досади й озлоблення.

Після того, як Наташа відчула, що княжна Марія покинула її самотньою в своєму горі, вона здебільшого сиділа з ногами в кутку дивана, сама в своїй кімнаті, і, що-небудь розриваючи або переминаючи своїми тонкими, напруженими пальцями, застиглим поглядом невинно дивилася на те, на чому зупинялись очі. Самотність ця виснажувала, мучила її; але вона була для Наташі необхідною. Тільки-но хто-небудь входив до неї, вона швидко вставала, змінювала позу і вираз погляду і бралася до книжки або до шиття, з очевидним нетерпінням чекаючи, коли вийде той, хто перешкодив їй.

Їй усе здавалося, що вона ось-ось зараз зрозуміє, прозирне те, на що зі страшним, не під силу їй, запитанням спрямований був її душевний погляд.

Наприкінці грудня Наташа, в чорному шерстяному платті, з недбало зв'язаною жмутком косою, худа й бліда, сиділа з ногами в кутку дивана, напружено мнучи і розправляючи кінці пояса, і дивилася на різок дверей.

Вона дивилася туди, куди пішов він, на той бік життя. І той бік життя, про який вона перше ніколи не думала, який перше здавався їй таким далеким і неймовірним, тепер був для неї ближчим і ріднішим, зрозумілішим, ніж цей бік життя, де все було або порожнеча і руїна, або страждання і образа.

Вона дивилася туди, де, як вона знала, був він; але вона не могла бачити його інакше, як таким, яким він був тут. Вона бачила його знову таким самим, яким він був у Митищах, у Троїці, в Ярославлі.

Вона бачила його обличчя, чула його голос і повторювала його слова і свої слова, сказані йому, й іноді придумувала за себе і за нього нові слова, що тоді могли бути сказані.

Ось він лежить у кріслі в своїй оксамитовій шубці, сперши голову на худу бліду руку. Груди його дуже низькі і плечі підняті. Губи твердо стиснуті, очі блищать і на блідому лобі вискакує і зникає зморшка. Одна нога його ледь помітно швидко тремтить. Наташа знає, що він бореться з тяжким болем. "Що таке цей біль? Нащо біль? Що він відчуває? Як його болить?" — думає Наташа. Він помітив її увагу, звів очі і, не

усміхаючись, почав говорити.

"Це жах,— сказав він:—зв'язати себе навіки з хворою людиною. Це вічна мука". І він допитливим поглядом подивився на неї. Наташа, як і завжди, відповіла тоді перше, ніж встигла подумати про те, що вона відповідає; вона сказала: "Це не може так тривати, цього не буде, ви будете здорові — зовсім".

Вона тепер знову бачила його і переживала усе те, що вона почувала тоді. Вона згадала довгий, сумовитий, суворий погляд його при цих словах і зрозуміла значення докору і відчаю цього довгого погляду.

30*

467

"Я погодилась,— казала тепер собі Наташа,— що був би жах, якби він зостався завжди хворим. Я сказала тоді так лише тому, що для нього це було б жахливо, а він зрозумів це інакше. Він думав, що це для мене жахливо було б. Він тоді ще хотів жити — боявся смерті. І я так грубо, по-дурному сказала йому. Я не думала цього. Я думала зовсім інше. Якби я сказала те, що думала, я сказала б: нехай би він помирав, увесь час помирав перед моїми очима, я була б щаслива в порівнянні з тим, як мені тепер. Тепер... Нічого, нікого нема. Чи знав він це? Ні. Не знав і ніколи не визнає. І тепер ніколи, ніколи вже не можна виправити цього". І знову він говорив їй ті самі слова, але тепер в уяві своїй Наташа відповідала йому інакше. Вона зупиняла його й казала: "Жахливо для вас, але не для мене. Ви знаєте, що мені без вас нема нічого в житті, і страждати з вами для мене найкраще щастя". І він брав її руку і стискав її так, як він стискав її того страшного вечора, за чотири дні до смерті. І в уяві своїй вона говорила йому ще інші ніжні, любовні слова, які вона могла б сказати тоді. "Я любл^ю тебе... тебе... люблю, люблю..." — говорила вона, судорожно стискаючи руки, зціплюючи зуби з шаленим зусиллям.

І солодке горе охоплювало її, і сльози вже виступали в очах, але раптом вона питала себе: кому вона говорить це? Де він і хто він тепер? І знову все застигало сухим, жорстким нерозумінням, і знову, напружено зібравши брови, вона вглядалася туди, де він був. І ось-ось, їй здавалося, вона прозирає таємницю... Але в ту хвилину, як уже їй відкривалося, здавалось, незбагненне, лунке клацання клямки дверей болісно вразило її слух. Швидко й необережно, з виразом не свого страху на обличчі, до кімнати увійшла покоївка Дуняша.

— Будь ласка, до татка, скоріше,— сказала Дуняша —з особливим і жвавим виразом.— Нещастя, про Петра Ілліча... лист,— схлипнувши, промовила вона.

II

Крім загального почуття відчуження від усіх* людей, Наташа в цей час почувала особливе відчуження від осіб своєї родини. Усі свої: батько, мати, Соня — були такі близькі їй, звичні, такі буденні, що всі їхні слова, почуття здавались їй образою того світу, в якому вона жила останнім часом, і вона не тільки була байдужа, але й вороже дивилась на них. Вона чула Дуняшині слова про Петра Ілліча, про нещастя, але не зрозуміла їх.

"Яке там у них нещастя, яке може бути нещастя? У них усе своє старе, звичне і спокійне",— в думці сказала Наташа.

Коли вона увійшла до зали, батько швидко виходив з гра-фининої кімнати. Обличчя в нього було скривлене і мокре ві сліз. Він, видно, вибіг з тієї кімнати, щоб дати волю риданням.

які душили його. Побачивши Наташу, він розпачливо змахнув руками і вибухнув хворобливо судорожним схлипуванням, що спотворило його кругле, м'яке обличчя.

— Пе... Петя... Іди, іди, вона... вона... кличе...— І він, ридючи, як дитя, швидко чимчикуючи ослабленими ногами, підійшов до стільця і майже впав на нього, затуливши обличчя руками.

Раптом наче електричний струм пробіг по всьому єству Наташі. Щось страшенно боляче вдарило її в серце. Вона відчула страшний біль; їй здалося, що щось відривається в ній і що вона вмирає. Але слідом за болем вона відчула мить звільнення від заборони життя, що лежала на ній. Побачивши батька й почувши з-за дверей страшний, грубий крик матері, вона мить забула себе і своє горе. Вона підбігла до батька, але він, безсило махаючи рукою, показував на материні двері. Княжна Марія, бліда, з тремтливою нижньою щелепою, вийшла з дверей і взяла Наташу за руку, кажучи їй щось. Наташа не бачила, не чула її. Вона швидкими кроками увійшла в двері, зупинилась на мить, мовби в боротьбі з самою собою, і підбігла до матері.

Графиня лежала в кріслі, чудно-незграбно витягаючись, і билась головою об стіну. Соня й покоївки тримали її за руки.

— Наташу! Наташу!...— кричала трафиня.— Неправда, неправда... Він бреше... Наташу! —кричала вона, відштовхуючи від себе тих, що оточували її.— Ідіть геть усі, неправда! Убили!.. ха-ха-ха!.. неправда!

Наташа стала коліном на крісло, нагнулась над матір'ю, обійняла її, з несподіваною силою підняла, повернула до себе її обличчю і припала до неї.

— Матусю!.. голубчику!.. Я тут, ^ друже мій. Матусю,— шептала вона до неї, не замовкаючи ні на мить.

Вона не випускала матері, ніжно боролася з нею, вимагала подушки, води, розстібала і розривала плаття на матері.

— Друже мій, голубонько... Матусю... серденько,— не перестаючи шептала вона, цілуючи її в голову, в руки, в обличчя і відчуваючи, як нестримно, струмками текли її слюзи, лоскочучи Наташі ніс і щоки.

Графиня стиснула доччину руку, заплющила очі і затихла на мить. Раптом вона незвично швидко встала, безтямно озирнулася і, побачивши Наташу, стала з усієї сили стискати її голову. Потім вона повернула до себе її скривлене від болю обличчя і довго вглядалася в нього. я

— Наташо, ти мене любиш,— сказала вона тихим, довірливим шепотом.— Наташо, ти не обманеш мене? Ти мені скажеш всю правду?

Наташа дивилась на неї налитими слізьми очима, і в очах і в обличчі її було тільки благання про прощення і любов.

— Друзе мій, матусю,— повторювала вона, напружуючи всі сили своєї любові на те, щоб як-небудь зняти з неї на себе надмір важкого її горя.

І знову в безсилій боротьбі з дійсністю мати, відмовляючись вірити в те, що вона може жити, коли вбито квітучого життям її любого хлопчика, рятувалась від дійсності у світі безумства.

Наташа не пам'ятала, як минув цей день, ніч, наступний день і наступна ніч. Вона не спала і не відходила від матері. Ната-шина любов, тривка, терпляча, не як пояснювання, не як утішу-вання, а як заклик до життя, кожної секунди наче з усіх боків обіймала графиню. Третьої ночі графиня затихла на кілька хвилин, і Наташа заплющила очі, схиливши голову на підлокітник крісла. Ліжко скрипнуло, Наташа розплющила очі. Графиня сиділа на ліжку й тихо говорила.

— Яка я рада, що ти приїхав. Ти втомився, хочеш чаю? — Наташа підійшла до неї.— Ти покращав і змужнів,— говорила далі графиня, взявши дочку за руку.

— Матусю, що ви говорите?..

— Наташо, його нема, нема більш! — І, обнявши дочку, вперше графиня почала плакати.

III

Княжна Марія відклала свій від'їзд. Соня, граф намагалися замінити Наташу, але не могли. Вони бачили, що лише вона могла стримувати матір від шаленого розпаду. Три тижні Наташа безвихідно жила при матері, спала у кріслі в її кімнаті, поїла, годувала її і не перестаючи говорила з нею,— говорила тому, що самий голос її, ніжний, пестливий, заспокоював графиню.:

Душевна рана матері не могла загоїтись. Смерть Петі відірвала половину її життя. Через місяць після звістки про смерть Петі, звістки, яка застала її свіжою і бадьорою п'ятдесятилітньою жінкою, вона вийшла зі своєї кімнати напівмертвою, байдужою до життя — старою. Але та сама рана, яка наполовину вбила графиню, ця нова рана викликала Наташу до життя.

Душевна рана, що постає від ушкодження духовного ества, хоч яким дивним це здається, потроху затягається, так само, як і рана фізична. І після того, як глибока рана загоїлась і наче зійшлася своїми краями, рана душевна, як і фізична, загоюється тільки зсередини випираючою силою життя.

Так само загоїлась рана в Наташі. Вона думала, що життя її кінчилося. Але раптом любов до матері показала їй, що суть її життя — любов — ще жива в ній. Прокинулась любов, і прокинулось життя.

Останні дні князя Андрія зв'язали Наташу з княжною Марією. Нове нещастя ще більш зблизило їх. Княжна Марія відклала свій від'їзд і останні три тижні, як коло хворої дитини, ходила коло Наташі. Останні тижні, які Наташа провела в материній кімнаті, надірвали її фізичну силу.

Одного разу в середині дня княжна Марія, помітивши, що

Наташу морозить, одвела її до себе і поклала на своє ліжко. Наташа лягла, але коли княжна Марія, опустивши штори, хотіла вийти, Наташа покликала її до себе.

— Мені не хочеться спати, Марі, посидь зі мною.

— Ти втомилася — постарайся заснути.

— Ні, ні. Нащо ти забрала мене звідти? Їона кликатиме.

— їй значно краще. Вона сьогодні так добре говорила,— сказала княжна Марія.

Наташа лежала в ліжку і в напівтемряві кімнати розглядала обличчя княжни Марії.

"Схожа вона на нього? — думала Наташа.— Так, схожа і не схожа. Але вона особлива, чужа, зовсім нова, невідома. І вона любить мене. Що в неї на душі? Усе добре. Але як? Як вона думає? Як вона на мене дивиться? Так, вона чудесна".

— Машо,— сказала вона, несміливо притягнувши до себе її руку.— Машо, ти не думай, що я погана. Ні? Машо, голубонько. Як я тебе люблю. Будемо зовсім, зовсім друзями.

І Наташа, обіймаючи княжну Марію, стала цілувати її руки й обличчя. Княжна Марія соромилась і раділа з цього вияву почуттів Наташі.

З цього дня між княжною Марією і Наташею встановилася та пристрасна й ніжна дружба, що буває тільки між жінками. Вони раз у раз цілувалися, говорили одна одній ніжні слова й більшу частину часу проводили разом. Коли одна виходила, то друга була неспокійна і поспішала приєднатись до неї. Вони вдвох почували більшу згоду між собою, ніж нарізно, кожна сама з собою. Між ними встановилося почуття сильніше, ніж дружба: це було виняткове почуття можливості життя для кожної лише в присутності другої.

Іноді вони мовчали цілими годинами; іноді, вже лежачи в ліжках, вони починали розмовляти і розмовляли до ранку. Вони розмовляли здебільшого про давнє минуле. Княжна Марія розповідала про своє дитинство, про свою матір, про свого батька, про свої мрії; і Наташа, яка перше зі спокійним нерозумінням одверталася від цього життя відданості, покірності, від поезії християнського самозречення, тепер, відчуваючи себе зв'язаною любов'ю з княжною Марією, полюбила й минуле княжни Марії і зрозуміла незрозумілу їй перше сторону життя. Вона не думала' класти в основу свого життя покірність і самозречення, бо звикла шукати інших радощів, але вона зрозуміла й полюбила в іншій цю перше незрозумілу їй чесноту. Для княжни Марії, яка слухала розповіді про дитинство і про першу молодість Наташі, теж відкрилася перше незрозуміла сторона життя, віра в життя, в насолоди життя.

Вони все так само не говорили про нього, щоб не порушувати словами, як їм здавалося, тієї висоти почуття, яка була в них, а це мовчання щодо нього спричинювало те, що потрохи, не вірячи цьому, вони забували його.

Наташа схудла, зблідла і фізично стала така квола, що всі раз у раз говорили про її здоров'я, і їй це приємно було. Але іноді на неї несподівано находив не тільки страх смерті, але й страх недуги, кволості, втрати краси, і мимоволі вона іноді уважно розглядала свою голу руку, дивуючись з того, яка вона худа, або задивлялася ранками в дзеркало на своє змарніле, жалюгідне, як їй здавалося, обличчя. їй здавалося, що1 так воно й повинно бути, і разом з тим ставало страшно і сумно.

Одного разу вона швидко зійшла нагору і дуже задихалась. Зараз же мимоволі вона

вигадала собі справу вниз і звідти вбігла знову нагору, пробуючи силу і стежачи за собою.

Другого разу вона покликала Дуняшу, і голос її задеренчав. Вона ще раз гукнула її, незважаючи на те, що вже чула її кроки,— гукнула тим грудним голосом, яким вона співала, і прислухалась до нього.

Вона не знала цього, не повірила б, але під непроникним, як їй здавалося, шаром мулу, що встеляв її душу, уже пробивались тонкі, ніжні молоді голки трави, які мали вкорінитися і так встелити життєвими пагінцями те горе, яке придушило її, що його незабаром буде не видно й не помітно. Рана загоювалася зсередини. ^

Наприкінці січня княжна Марія поїхала в Москву, і граф наполіг на тому, щоб Наташа їхала з нею, щоб порадитися з лікарями.

IV

Після сутички під Вязьмою, де Кутузов не міг стримати своїх військ від бажання зім'яти, відрізати і т. ін., дальше просування французів, які втікали, і росіян, які бігли за ними, до Красного відбувалося без боїв. Втеча була така швидка, що російська армія, біжачи за французами, не могла встигати за ними, що коні в кавалерії і в артилерії приставали і що відомості про рух французів були завжди невірні.

Люди російського війська були такі змучені цим безперервним рухом по сорок верст на добу, що не могли просуватися швидше.

Щоб зрозуміти міру виснаження російської армії,⁴ треба тільки ясно зрозуміти значення того факту, що, втративши пораненими та вбитими за весь час руху від Тарутина не більш як п'ять тисяч чоловік, не втративши сотні людей полоненими, армія російська, вийшовши з Тарутина в кількості ста тисяч, прийшла до Красного в кількості п'ятдесяти тисяч.

Швидкий рух росіян за французами впливав на російську армію так само руйнівню, як і втеча на французів. Різниця була тільки в тому, що російська армія просувалася довільно, без загрози загибелі, що висіла над французькою армією, і в тому,

що відсталі хворі французи залишалися в руках ворога, а відсталі росіяни залишалися в себе вдома. Головною причиною зменшення армії Наполеона була швидкість руху, і безперечним доказом цього є відповідне зменшення російських військ.

Уся діяльність Кутузова, як це було під Тарутиним і під Вязьмою, була спрямована тільки на те, щоб — наскільки те від нього залежало — не зупиняти цього згубного для французів руху (як хотіли в Петербурзі і в армії російські генерали), а сприяти йому і полегшити рух своїх військ.

Але, крім того, відтоді, як у військах виявились утом і величезний убуток внаслідок швидкості руху, ще одна причина для уповільнення руху військ та для вичікування поставала перед Кутузовим. Мета російських військ була — просування за французами. Шлях французів був невідомий, і тому, чим ближче йшли наші війська слідом за французами, тим більше вони проходили дороги. Тільки йдучи на певній відстані, можна було найкоротшим шляхом перетинати зигзаги, які робили французи.

Усі дотепні маневри, що їх пропонували генерали, виявлялися в пересуванні військ, у збільшенні переходів, а єдино розумна мета полягала в тому, щоб зменшити ці переходи. І до цієї мети за всю кампанію, від Москви до Вільни, була спрямована діяльність Кутузова — не випадково, не тимчасово, а так послідовно, що він ні разу не зрадив її.

Кутузов знав не розумом чи знанням, а всією російською суттю своєю знав і почував те, що почував кожен російський солдат — що французів переможено, що вороги втікають і треба випроводити їх; але разом з тим він почував разом з солдатами весь тягар цього, небаченого по швидкості і порі року, походу.

Але генералам, особливо не російським, які бажали відзначитися, здивувати когось, забрати в полон для чогось якого-небудь герцога чи короля,— генералам цим здавалося тепер, коли всякий бій був і гидкий і безглуздий, їм здавалося, що тепер ось саме час давати бої і перемагати когось. Кутузов тільки знижував плечима, коли йому подавали один за одним проекти маневрів з тими погано взутими, без кожушків, напівголодними солдатами, які за один місяць, без боїв, розтанули до половини і з якими за найкращих умов триваючої втечі треба було пройти до кордону відстань більшу за ту, яку було пройдено.

Особливо це поривання відзначитися і маневрувати, змінати й одрізувати виявлялось тоді, коли російські війська натрапляли на війська французькі.

Так це сталося під Красним, де гадали застати одну з трьох колон французів і натрапили на самого Наполеона з шістнадцятьма тисячами. Незважаючи на всі заходи, яких вжив Кутузов для того, щоб уникнути цього згубного зіткнення і щоб зберегти свої війська, три дні біля Красного змучені люди російської армії добивали розбиті зборища французів.

т

Толь написав диспозицію: *die erste Kolonne marschirt*¹ І т. д. І, як завжди, вийшло все не за диспозицією. Принц Євгеній Віртемберзький розстрілював з гори юрми французів, шЇ бігли мимо, і вимагав підкріплення, яке не приходило. Французи, по ночах оббігаючи росіян, розсипалися, ховалися в лісі^і пробиралися хто як міг далі.

Милорадович, який казав, що він знати нічого не хоче про господарчі справи загону, якого ніколи не можна було знайти, коли його треба було, "*chevalier sans peur et sans reproche*"², як він сам називав себе, охочий до розмов з французами, посилав парламентарів, вимагаючи, щоб здавалися, втрачав час і робив не те, що йому наказували.

— Дарую вам, хлопці, цю колону,— казав він, під'їжджаючи до військ і показуючи кавалеристам на французів. І кавалеристи на зовсім охлялих конях, підганяючи їх острогами та шаблями, тьопцем, після великих зусиль, під'їжджали до подарованої колони, тобто до натовпу обморожених, задубілих і голодних французів; і подарована колона кидала зброю і здавалася, чого їй уже давно хотілося.

Під Красним взяли двадцять шість тисяч полонених, сотні гармат, якусь палицю, яку називали маршальським жезлом, і сперечалися про те, хто там відзначився, й були

з цього задоволені, але дуже жалкували про те, що не взяли Наполеона або хоч будь-якого героя, маршала, і картали за це один одного і особливо Кутузова.

Люди ці, заповнені своїми пристрастями, були сліпими виконавцями тільки дуже сумного закону необхідності; але вони вважали себе героями і думали, що те, що вони робили, було найдостойнішою і найблагороднішою справою. Вони обвинувачували Кутузова і казали, що він з самого початку кампанії перешкоджав їм перемогти Наполеона, що він думає тільки про вдоволення своїх пристрастей і не хотів виходити з Полотняних Заводів тому, що йому там було затишно; що він під Красним зупинив рух тому, що, взнавши про присутність Наполеона, зовсім розгубився; що можна припускати, що він у змові з Наполеоном, що Наполеон підкупив його³ і т. д., і т. д.

Мало того, що сучасники, заповнені пристрастями, говорили так,— нащадки і історія визнали Наполеона grand 4, а Кутузова: іноземці — хитрим, розпутним, кволим придворним стариком; росіяни — чимсь невиразним,— якоюсь лялькою, корисною лише своїм російським іменем...

1 перша колона вирушить туди-то

2 рицар без страху і докору, 8 Записки Вільсона.

* великим,

У 12-му і 13-му роках Кутузова прямо обвинувачували в помилках. Цар був незадоволений з нього. І в історії, написаній нещодавно з височайшого повеління, сказано, що Кутузов був хитрий придворний брехун, який боявся імені Наполеона і який своїми помилками під Красним і під Березиною позбавив російські війська слави — повної перемоги над французами *.

Отака доля не великих людей, не grand-homme, яких не визнає російський розум, а тих виняткових, завжди самотніх людей, які, збагнувши волю провидіння, підкоряють їй свою особисту волю. Зненависть і презирство юрми карають цих людей за прозирання вищих законів.

Для російських істориків (чудно і страшно сказати!) Наполеон — це щонайнікчемніше знаряддя історії — який ніколи і ніде, навіть у вигнанні, не виявив людської гідності,— Наполеон є об'єктом захоплення і захвату; він grand. А Кутузов, та людина, що від початку і до кінця своєї діяльності в 1812 році, від Бородіна і до Еїльни, ні одним вчинком, ні словом не зраджуючи себе, являє незвичайний в історії приклад самозречення і свідомості в теперішньому майбутнього значення події,— Кутузов здається їм чимсь невиразним і жалюгідним, і коли вони говорять про Кутузова і про 12-й рік, їм завжди наче трошки соромно.

А тимчасом трудно уявити собі історичну особу, діяльність якої так незмінно і постійно була б спрямована до однієї і тієї ж мети. Трудно уявити собі мету, більш достойну й більш відповідну їй волі всього народу. Ще трудніше знайти другий приклад в історії, де б мета, яку поставила собі історична особа, була так цілковито досягнута, як та мета, на досягнення якої була спрямована вся діяльність Кутузова у 12-му році.

Кутузов ніколи не говорив про сорок рторіч, які дизляться з пірамід, про жертви, які він приносить вітчизні, про те, що він має намір учинити або учинив: він взагалі

нічого не говорив про себе, не грав ніякої ролі, здавався завжди дуже простою і звичайною людиною і говорив дуже прості і звичайні речі. Він писав листи своїм дочкам і m-me Staël, читав романи, любив товариство гарних жінок, жартував з генералами, офіцерами й солдатами і ніколи не перечив тим людям, що хотіли йому що-небудь доводити. Коли граф Раєєв на Яузському мості під'їхав до Кутузова з особистими докорами про те, хто винен у загибелі Москви, і сказав: "Як же ви обіцяли не залишати Москви, не давши бою?" Кутузов відповів: "Я й не залишу Москви без бою", незважаючи на те, що Москву було вже залишено. Коли, приїхавши до нього від государя, Аракчєєв ска

і Історія 1812 року Богдановича: характеристика Кутузова і міркування про незадовільність результатів Красненських боїв.

зав, що треба було б Єрмолова призначити начальником артилерії, Кутузов відповів: "Так, я й сам щойно казав це",— хоч він за хвилину до цього казав зовсім інше. Що було до того йому, який сам один серед безтолкової юрми, що оточувала його, розумів тоді увесь величезний зміст події, що йому" було до того, собі чи йому припише граф Раєєв нещастя столиці. Ще менше могло догаряти йому те, кого призначать начальником артилерії.

Не тільки в цих випадках, але й раз у раз цей старий чоловік, дійшовши досвідом життя до переконання в тому, що думки і слова, які їх висловлюють, не є рушіями людей, говорив слова цілком беззмістовні — перші, що спадали йому на думку.

Але цей самий чоловік, так нехтуючи своїми словами, ні разу за всю свою діяльність не сказав жодного слова, яке було б незгідне з тією єдиною метою, досягнення якої він прагнув під час усієї війни. Очевидно, мимоволі, з тяжкою впевненістю, що не зрозуміють його, він не раз у найрізноманітніших обставинах висловлював свою думку. Починаючи від Бородинського бою, з якого почався його розлад з тими, що оточували його, лише він говорив, що Бородинський бій є перемога, і повторював це і усно, і в рапортах, і в донесеннях до самої своєї смерті. Лише він сказав, що втрата Москви не є втрата Росії. Він у відповідь Лорістону на пропозицію про мир відповів, що миру не може бути, бо така воля народу; лише він під час відступу французів говорив, що всі наші маневри не потрібні, що все зробиться само собою краще, ніж ми того бажаємо, що ворогові треба дати золотий міст, що ні Тарутинський, ні Вяземський, ні Красненський бої не потрібні, що з чим-небудь треба прийти на кордон, що за десять французів він не віддасть одного росіянина.

І лише він, цей придворний чоловік, як нам змальовують його, чоловік, який бреше Аракчєєву з метою догодити государеві,— лише він, цей придворний чоловік, у Вільні, тим заслужуючи немилість государя, каже, що дальша війна за кордоном шкідлива й марна.

Але самі слова не довели б, що він тоді розумів значення події. Дії його — всі без найменшого винятку, всі спрямовані до однієї і тієї ж мети, що полягає в трьох справах: 1) напружити всі свої сили для зіткнення з французами, 2) перемогти їх і 3) вигнати з Росії, полегшуючи по змозі злигодні народу і війська.

Він, той повільник Кутузов, девізом якого є — терпіння і час, ворог рішучих дій, він дає Бородінську битву, надаючи готуванню до неї безприкладної урочистості. Він, той Кутузов, який ще до початку Аустерліцького бою каже, що його буде програно, в Бородіні, незважаючи на запевнення генералів у тому, що бій програно, незважаючи на нечуваний в історії приклад того, що після виграного бою військо мусить відступати, лише він всупереч усім до самої смерті твердить, що Бородінський бій—перемога. Лише він за весь час відступу наполягає на тому, щоб не давати боїв, непотрібних тепер боїв, не починати нової війни і не переходити кордонів Росії.

Тепер зрозуміти значення події, коди тільки не прикладати до діяльності мас цілей, які були в голові десятка людей, легко,* бо вся подія з її наслідками лежить перед нами.

Але яким чином тоді цей старий чоловік, сам один, всупереч думці всіх, міг угадати так правильно значення народного смислу події, що ні разу за всю свою діяльність не зрадив його?

Джерело цієї незвичайної сили прозирання у смисл явищ, щр відбувалися, лежало в тому народному почутті, яке він носив у собі в усій чистоті і силі його.

Тільки визнання в ньому цього почуття змусило народ такими дивними шляхами його, старика, який перебував у немилості, обрати проти волі царя представником народної війни. І тільки це почуття поставило його на ту вищу людську висоту, з якої він, головнокомандуючий, спрямовував усі свої сили не на те, щоб убивати й винищувати людей, а на те, щоб рятувати і жаліти їх.

Проста, скромна і тому істинно велика постать ця не могла влягтися в ту придуману історією фальшиву форму європейського героя, який нібито керує людьми.

Для лакея не може бути великої людини, бо в лакея своє уявлення про велич.

VI

5 листопада був перший день так званого Красненського бою. Надвечір, коли вже після багатьох суперечок і помилок генералів, які завели не туди, куди треба, після розсилання ад'ютантів 8 протинаказами, коли вже стало ясно, що ворог скрізь тікає і бою не може бути й не буде, Кутузов виїхав з Красного і поїхав у Добре, куди цього дня було переведено головну квартиру.

День був ясний, морозний. Кутузов з величезним почтом не-задоволених з нього генералів, що шушукались за ним, їхав на своєму гладкому білому конику до Доброго. По всій дорозі юрмились, відігриваючись біля багать, партії взятих нинішнього дня французьких полонених (їх взято було цього дня сім тисяч). Недалеко від Доброго величезний натовп обірваних, позав'язуваних і позакутуваних чим попало полонених гудів гомоном, стоячи на дорозі коло довгого ряду відпряжених французьких гармат. Тільки-но головнокомандуючий став наближатися, гомін ватих, і всі очі втупилися в Кутузова, який у своїй білій з червоним околишем шапці і в ватній шинелі, що горбом піднімалась на його сутулих плечах, повільно просувався шляхом. Один з генералів доповідав Кутузову, де взято гармати й полонених.

Кутузов, здавалося, був чимсь заклопотаний і не чув генералових слів. Він

незадоволено мружився і уважно й пильно вглядався в ті постаті полонених, що мали особливо жалюгідний вигляд. Більша частина облич французьких солдатів були спотворені відмороженими носами та щоками і майже в усіх червоні, розпухлі очі гноїлися. ^

Одна купка французів стояла близько біля шляху, і два солдати — обличчя одного з них було вкрите болячками — розривали руками шматок сирого м'яса. Щось було страшне і тваринне в тому швидкому погляді, який вони кинули на проїжджих, і в тому злобному виразі, з яким солдат з болячками, глянувши на Кутузова, зараз же одвернувся і робив далі* свор справу.

Кутузов довго уважно дивився на цих солдатів; ще більш скривившись, він примружив очі і в задумі похитав головою. В іншому місці він побачив російського солдата, який, сміючись і поплескуючи по плечу француза, щось привітно говорив йому. Кутузов знову з тим самим виразом похитав головою.

— Що ти кажеш?— спитав він генерала, який далі доповідав, звертаючи увагу головнокомандуючого на взяті французькі прапори, що стояли перед строем Преображенського полку.

— А, прапори!— сказав Кутузов, з явним зусиллям одриваючись від того, що заповнювало його думки. Він неухильно оглянувся. Тисячі очей з усіх боків, чекаючи його слова, дивились на нього.

Перед Преображенським полком він зупинився, важко зітхнув і заплющив очі. Хтось з почту махнув, щоб солдати з прапорами підійшли й поставили їх дзвониками навколо головнокомандуючого. Кутузов помовчав кілька хвилин і, очевидно неохоче, скоряючись необхідності свого становища, підвів голову і почав говорити. Юрми офіцерів оточили його. Він уважним поглядом обвів гурток офіцерів, впізнавши деяких з них. /

— Дякую всім!—сказав він, звертаючись до солдатів і знову до офіцерів. У тиші, що запанувала круг нього, виразно чути було його повільну мову.— Дякую всім за важку і вірну службу/ Перемога повна, і Росія не забуде вас. Вам слава навіки! — Він помовчав, оглядаючись.

— Нагни, нагни йому голову,— сказав він до солдата, який тримав французького орла і ненароком опустил його перед прапором преображенців.— Нижче, нижче, отак ось. Ура, хлопці — з швидким рухом підборіддя звернувшись до солдатів, промовив він.

— Ура-ра-ра!—заревли тисячі голосів.

Поки кричали солдати, Кутузов, зігнувшись на сідлі, схилив голозу, і око його засвітилося лагідним, ніби глузливым, блиском.

— Ось що, братці,— сказав він, коли замовкли голоси...

І раптом голос і вираз обличчя його змінилися: перестав говорити головнокомандуючий, а заговорив простий, старий чоло-" вік, який очевидно про щось найпотрібніше бажав сповістити своїх товаришів.

У натовпі офіцерів і в лавах солдатів заворушилися, щоб ясніше чути те, що він скаже тепер.

— А ось що, братці. Я знаю, важко, вам, та що ж робити! Потерпіть; недовго залишалося. Випровадимо гостей, відпочинемо тоді. За службу вашу вас цар не забуде. Вам важко, та все ж ви вдома; а вони — бачите,, до чого вони дійшли,— сказав він, пока* зуючи на полонених.— Гірші від жебраків останніх. Поки вони були сильні, ми їх не жаліли, а тепер і пожаліти можна. І вони теж люди. Так, хлопці?

Він дивився навколо себе, і в пильних, шанобливо здивованих, спрямованих на нього поглядах він читав співчуття своїм словам: обличчя його ставало дедалі світлішим від старечої лагідної усмішки, що зірками морщилася в кутках губ і очей. Він помовчав і мовби з подивом опустил голову.

— А зрештою, хто ж їх до нас кликав? Так їм і треба, м.~ ї... у г....,— раптом сказав він, підвівши голову. І, вимахнувши нагайкою, він галопом, вперше за всю кампанію, поїхав від солдатів, які радісно реготали й ревіли ура, розстроюючи ряди.

Навряд чи війська зрозуміли слова, що їх сказав Кутузов. Ніхто не зумів би передати змісту спочатку урочистої і наприкінці простодушно-старечої промови фельдмаршала; але сердечний смисл цієї промови не тільки був зрозумілий, а й те саме почуття величного тріумфу в поєднанні з жалістю до ворогів і свідомістю своєї правоти, висловлене саме цією старечою, добродушною лайкою,— це саме почуття лежало в душі кожного солдата і виявилось радісним галасом, що довго не змовкав. Коли після цього один з генералів звернувся до Кутузова з запитанням про те, чи не звелить головнокомандуючий, щоб приїхала коляска, Кутузов, відповідаючи, несподівано схлипнув, видно, будучи дуже схвильованим.

VII

8 листопада, останнього дня Красненських боїв, уже смеркло, коли війська прийшли на місце нічлігу. Весь день був тихий, морозний, з легким, рідким снігопадом; на вечір стало вияснюватись. Крізь сніжинки видно було чорно-лілове зоряне небо, і мороз став дужчати.

Мушкатерський полк, вийшовши з Тарутина в кількості трьох тисяч, тепер у кількості дев'ятисот чоловік прийшов одним з перших на призначене місце нічлігу, в село на великому шляху. Квартиргери, зустрівши полк, оголосили, що всі хати зайняті хворими і мертвими французами, кавалеристами та штабами. Була тільки одна хата для полкового командира.

Полковий командир під'їхав до своєї хати. Полк пройшов селом і коло крайніх хат на шляху поставив рушниці в козла.

Як величезна багаточленна тварина, полк узявся до роботи по влаштуванню свого лігва та їжі. Одна частина солдатів розбрелася, по коліна в снігу, в березовий ліс, що був праворуч від села, і зараз же в лісі залунали цюкання сокир, тесаків, тріск від ламання гілок і веселі голоси; друга частина поралася коло центра полкових повозок і коней, поставлених докупи, дістаючи казани, сухарі і даючи коням корм; третя частина розсипалась по селу, влаштовуючи приміщення штабним, вибираючи мертві тіла французів, що лежали по хатах, і розтягаючи дошки, сухі дрова й соломку з покрівель для вогнищ та тини для захисту.

Чоловік з п'ятнадцять солдатів за хатами край села з веселим галасом розхитували високий тин хліва, з якого вже було знято покрівлю.

— Ну, ну, разок, налягли!— вигукували голоси, і в темряві ночі розхитувалося з морозним тріском величезне, притрушене снігом полотно тину. Дедалі частіше тріщали нижні кілки, і, нарешті, тин повалився разом з солдатами, що напірали на нього. Залунав голосний гр^бо-радісний крик і регіт.

— Берись! по-два! важеля давай сюди! ось так. Куди це лізеш?

— Ну, разом... Та стривай, хлопці!.. З накрику!

Всі замовкли, і неголосний, бархатно-приємний голос заспівав пісню. В кінці третього рядка, разом з закінченням останнього звуку, двадцять голосів дружно вигукнули: "Уууу! Іде! Разом! Наляж, дітки!.." Але незважаючи на дружні зусилля, тин мало врушився; запанувала мовчанка, і в ній чутно було важке пихкання.

— Гей ви, з шостої роти! Чорти, дияволи! Підсоби... ми теж станемо в пригоді.

Чоловік зо двадцять з шостої роти, що йшли в село, приєдналися до тих, що несли; і тин сажнів п'ять завдовжки і сажень завширшки, вигнувшись, муляючи й ріжучи плечі захеканих солдатів, рушив вперед вулицею села.

— Іди, або що... Падає, от іще... Чого став? То ж то... Весела, гидка лайка не змовкала.

— Ви чого?— раптом почувся начальницький голос солдата, який набіг на тих, що несли.— Пани тут; в хаті сам анарал, а ви, чорти, дияволи, матірщинники. Я вам!— крикнув фельдфебель і з розмаху вдарив у спину першого, що потрапив йому під руку, солдата.— Хіба тихо не можна?

Солдати замовкли. Солдат, якого вдарив фельдфебель, став, покректуючи, обтирати обличчя, яке він до крові роздер, нара-вившись на тин.

^— Ач, чорт, б'ється як! Аж усю пику розкров'янив,— сказав він боязким шепотом, коли відійшов фельдфебель.

— Хіба не любиш?— сказав голос крізь сміх; і, розмовляючи тихіше, солдати пішли далі. Вибравшись за село, вони знову заговорили так само голосно, пересипаючи розмову тією ж безцільною лайкою.

В хаті, повз яку проходили солдати, зібралося вище начальство, і за чаєм точилася жвава розмова про минулий день і про гадані маневри майбутнього. Передбачалося зробити фланговий марш вліво, відрізати віце-короля й захопити його.

Коли солдати принесли тин, уже з різних боків розгорялись вогнища кухонь. Тріщали дрова, танув сніг, і чорні тіні солдатів туди й сюди снували по всьому зайнятому, з притоптаним снігом, простору.

Сокири, тесаки орудували з усіх боків. Усе робилося без будь-яких наказів. Люди несли дрова про запас на ніч, пригороджували курінчики начальству, варили в казанках, ладнали рушниці й амуніцію.

Принесений восьмою ротою тин поставили півколом з північного боку, підперли сішками і перед ним розклали вогнище. Пробили зорю, зробили розрахунок, повечеряли і розмістилися на ніч біля вогнищ,— хто лагодячи взуття, хто покурюючи

люльку" хто, догола роздягнутий, випарюючи вошей.

VIII

Здавалося б, що в тих, майже неймовірно важких умовах існування, в яких перебували в той час російські солдати — без валянків, без кожушків, без покрівлі над головою, в снігу при 18° морозу, без повної навіть кількості провіанту, що не завжди поспівав за армією,— здавалося б, солдати повинні були являти собою дуже сумне і похмуре видовище.

Навпаки, ніколи, в найкращих матеріальних умовах, військо не являло собою більш веселого, жвавого видовища. Це було тому, що кожного дня викидалося з війська все те, що починало сумувати або слабнути. Все, що було фізично і морально слабкого, давно вже залишилося ззаду, зостався самий цвіт війська — силою духу і тіла.

У восьмій роті, що пригородила тин, зібралось найбільше лю-дей. Два фельдфебелі підсіли до них, і вогнище їхнє палало яскравіше за інші. Вони вимагали за право сидіти під тином приношення дров.

— Гей, Макеев, що ж ти... пропав? Чи тебе вовки з'їли? Неси ж дров,— кричав один червонопикий рудий солдат, примружуючись і кліпаючи від диму, але не відсуваючись від вогню.—Піди хоч ти, гаво, неси дров,— звернувся цей солдат до другого. Рудий був не унтер-офіцер і не ефрейтор, але був здоровий солдат, і тому наказував тим, що були кволіші за нього. Худенький, маленький, з гострим носиком солдат, якого назвали гавою, слухняно астав і пішов був виконувати наказ; але в цей час у світло вогнища вступила вже тонка красива постать молодого солдата, що ніс оберемок дров.

— Давай сюди. Оце добре!

Дров наламали, притиснули, піддмухали ротами й полами шинелей, і полум'я зашипіло й затріщало. Солдати, присунувшись, закурили люльки. Молодий, гарний солдат, який приніс' дров, узявся в боки і став швидко і спритно витупувати на місці змерзлими ногами.

— Ах, маменька, холодная роса, да хороша да в мушке-тера...— приспівував він, наче ікаючи на кожному складі пісні.

— Гей, підметки повідскакують!— крикнув рудий, помітивши, що в танцюриста метлявся підметок.— Який заядлий до танцю!

ч Танцюрист зупинився, відірвав ремінця, що метлявся, і кинув у вогонь.

— І справді, брат,— сказав він; і, сівши, витяг з ранця обривок французького синього сукна і став обмотувати ним ногу.— Від пари зашпари зайшли,— додав він, витягаючи ноги до вогню.

— Незабаром нові видадуть. Кажуть, переб'ємо до кінця, тоді всім по подвійному товару.

— А бач, сучий син Петров, відстав-таки — сказав фельдфебель.

— Я його давно помічав,— сказав другий.

— Та що, солдатина... "

— А в третій роті, казали, за вчорашній день дев'ять чоловік недолічилися.

— Еге, от подумай, як ноги поморозиш, куди підеш?

— Е, пусте балакаєй!— сказав фельдфебель.

— Чи й тобі того ж хочеться?— докірливо спитав старий солдат, звертаючись до того, який сказав, що ноги поморозив.

— А ти що думаєш?— раптом підвівшись з-за багаття, пискливим і тремтячим голосом заговорив гостроносенький солдат, якого називали ґавою.— Хто гладкий, той схудне, а худому смерть. Ось хоч би я. Несила мені,— раптом сказав він категорично, звертаючись до фельдфебеля,— накажи відіслати до госпіталю, ломота замучила; а то все одно відстанеш...

— Ну, годі, годі,— спокійно сказав фельдфебель. Солдатик замовк, і розмова точилася далі.

— Нині мало хіба французів цих побрали; а чобіт, прямо сказати, на жодному справжніх нема, так, назва тільки,— почав один з солдатів нову розмову.

— Все козаки пороззували. Звільняли для полковника хату, виносили їх. Жаль дивитися, хлопці,— сказав танцюрист.— Розбуркали їх: то живий один, віриш, белькоче щось, по-своєму.

— А чистий народ, хлопці,— сказав перший.— Білий, от як береза білий, і браві є, скажи, благородні.

— А ти думаєш як? У нього від усіх звань набрано.

— А нічого не знають по-нашому,— недомислено усміхаючись, сказав танцюрист.— Я до нього кажу: "Чієї корони?", а він своє белькоче. Чудний народ!

— Отож заковика, братці мої,—"говорив далі той, що дивувався з їх білості,— розказували дядьки під Можайським, як стали прибирати битих, де страженіє ото було, то що ж, каже, мало не місяць лежали мертві їхні. Ну, й, каже, лежить, каже, їхній, як папір білий, чистий, анітрошечки не смердить.

— Що ж це, від холоду, чи що?— спитав один.

— Отож який ти розумний! Від холоду! Гаряче ж було. Якби від холоднечі, то й наші теж не протухли б. А то, каже, —підійдеш до нашого, весь, каже, прогнив, у червах. То, каже, хустинами позав'язуємось та, одвернувши пику, й тягнемо; несила. А їхній, каже, як папір білий; анітрошечки не смердить.

Усі помовчали.

~ Мабуть, від їжі,— сказав фельдфебель,— панську їжу жерли.

Ніхто не заперечував.

— Розказував чоловік отой, під Можайським, де страженіє було, їх з десяти сіл зігнали, двадцять днів возили, не звозили всіх, мертвих отих. Вовків цих скільки, каже...

— То страженіє було справжнє,— сказав старий солдат. — Тільки й є чим пом'янути; а то все після того... Так, тільки людям мука.

— Та й правда, дядьку. Позавчора наскочили ми, так куди там, до себе не допускають. Живо рушніці покидали. Навколішки. Пардон — каже. Так, тільки морока. Казали — самого Поліона он Платов двічі брав. Слова не знає. Візьме-візьме: ось на тобі, в руках перекинеться пташкою, пурх та й полетить. І вбити теж не призначено.

— Який ти мастак брехати, Кисельов, як подивлюсь я на тебе.

— Чого там брехати, щира правда.

— А якби на мій звичай, я б його, зловивши, та в землю б закопав. Та осиковим кілком. А то скільки народу погубив.

— Все одно кінець зробимо, не ходитиме,— позіхаючи, сказав старий солдат.

Розмова змовкла, солдати почали вкладатися спати.

— Ач, зорі які — страх, так і горять! Ну просто, жінки полотно порозстеляли,— сказав солдат, милуючись Чумацьким Шляхом. і

— Це, хлопці, на врожайний рік.

— Дровець он ще треба буде. ^

— Спину погрієш, а черево змерзло. От чудо.

— О господи!

— Чого штовхаєшся — для тебе лише вогонь, чи що? Ач... розлігся.

Поволі встановлювалась мовчанка, і в ній почулось хропіння тих, що заснули; решта оберталася і грілись, зрідка перемовляючись. Від далекого, кроків за сто, вогнища долинув дружний, веселий регіт.

— Ач, заходяться у п'ятій роті,— сказав один солдат.— І людей скільки — страх!

Один солдат підвівся й пішов до п'ятої роти.

— Ото сміху,— сказав він, повертаючись.— Два хранцузи пристали. Один мерзлий зовсім, а другий такий хвацький, куди там! Пісень співає.

— О-о? піти подивитись...— Кілька солдатів рушили до п'ятої роти.

IX

П'ята рота стояла біля самого лісу. Величезне вогнище яскраво горіло посеред снігу, освітлюючи обтяжене памороззю віття дерев.

Опівночі солдати п'ятої роти почули в лісі кроки по снігу і хрускіт гілок.

— Хлопці, ведмідь,— сказав один солдат. Усі підвели голови; прислухались, і з лісу в яскраве сяйво багаття увійшли, тримаючись одна за одну, дві чудно одягнені людські постаті.

Це були два французи, які ховалися в лісі. Хрипко говорячи щось незрозумілою солдатам мовою, вони підійшли до багаття. Один був вищий на зріст, в офіцерському капелюсі, і здавався зовсім ослабим. Підійшовши до багаття, він хотів сісти, але впав на землю. Другий, маленький, кремезний, зав'язаний хусткою по щоках солдат, був дужчий. Він підняв свого товариша і, показуючи на свій рот, говорив щось. Солдати оточили французів, підстелили хворому шинель і обом принесли каші й горілки.

Ослаблений французький офіцер був Рамбаль; зав'язаний хусткою був його денщик Морель.

Коли Морель випив горілки і доїв казанок каші, він раптом хворобливо розвеселився і почав безперестанку говорити щось до солдатів, які його не розуміли. Рамбаль відмовлявся від їжі і мовчки лежав на лікті біля вогнища, безтямними червоними очима дивлячись на російських солдатів. Зрідка він протягло стогнав і знову замовкав. Морель, показуючи на плечі, давав зрозуміти солдатам, що це офіцер і що

його треба відіграти. Офіцер російський, який підійшов до багаття, послав спитати полковника, чи не візьме він до себе відіграти французького офіцера; і коли повернулись і сказали, що полковник звелів привести офіцера, Рамбалю передали, щоб він ішов. Він підвівся і хотів іти, але похитнувся і впав би, якби солдат, що стояв біля нього, не підтримав його.

— Що? Не будеш?— глузливо підморгнувши, сказав один солдат, звертаючись до Рамбалю.

— Е, дурень! Чого плетеш дурниці! От іще мужик, їй-бо, мужик,— стали з усіх боків картати солдата, який жартував. Рамбалю оточили, підняли двоє на руки, перехопившись ними, й понесли до хати. Рамбаль обняв солдатів за шиї і, коли його понесли, жалібно заговорив:

— Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! oh, mes braves, mes bons amis!1 — і, як дитина, схилив голову на плече одному солдатові.

Тимчасом Морель сидів на найкращому місці, оточений солдатами.

Морель, маленький, кремезний француз, з запаленими сльозавими очима, зав'язаний по-жіночому хусткою поверх кашкета, був одягнений у жіночу шубку. Він, очевидно сп'янівши, обняв рукою солдата, який сидів біля нього, і співав хрипким, уривчастим голосом французьку пісню. Солдати за животи бралися, дивлячись на нього.

— Ну-бо, ну-бо, навчи, як? Я живо перейму. Як?..— казав жартівник-співак, якого обнімав Морель.

Vive Henri quatre, Vive ce roi vaillant!2 —

проспівав Морель, підморгуючи оком.

Ce diable à quatre...

— Віваріка! Віф серувару! Сідябляка...— повторив солдат, махнувши рукою і справді схопивши мотив.

— Ач ловко! Го-го-го-гого!..— знявся з усіх боків грубий, радісний регіт. Морель, скривившись, сміявся теж.

— Ну, давай ще, ще!

Qui eut le triple talent,

De boire, de battre

Et d'être un vert galant...3.

— А теж доладно.— Ну, ну, Залетаєв!..

— Кю..— з зусиллям вимовив Залетаєв. — Кью-ю-ю...— витягнув він, старанно відкопиливши губи,— летріптала, де бу де ба і детравагала,— заспівав він.

— Ой, гарно! От так хранцуз! ой... го-го-го-го!— Що, їсти ще хочеш?

— Дай йому каші он; не скоро ж наїсться з голоду.

Знову йому дали каші; і Морель, посміюючись, взявся до

1 — О молодці! О мої добрі, добрі друзі! Ось люди! О мої добрі друзі!

2 Хай живе Генріх IV! Хай живе цей хоробрий король! і т. д. (французька пісня)

З Який потрібну здібність мав — Пити, битися й бути зальотником...

третього казанка. Радісні усмішки стояли на всіх обличчях молодих солдатів, які дивилися на Мореля. Старі ~ солдати, вважаючи за непристойне займатися такими дурницям^, лежали по той бік багаття, але зрідка, підводячись на лікті, з усмішкою вглядалися в Мореля.

— Теж люди,— сказав один з них, загортаючись у шинель.— І полин на своєму корінні росте.

— Оо! Господи, господи! Як зоряно, страх! На мороз... —І все затихло.

Зорі, наче знаючи, що тепер ніхто не побачить їх, розігралися в чорному небі. То спалахуючи, то гаснучи, то здригаючись, вони метушливо про щось радісне, але таємниче перешіптувались між собою.

Х

Війська французькі рівномірно танули в математично правильній прогресії. І той перехід через Березіну, про який так багато писалося, був лише одним з проміжних етапів знищення французької армії, а зовсім не вирішальним епізодом кампанії. Коли про Березіну так багато писали й пишуть, то з боку французів це викликано лише тим, що на Березінському прорваному мосту лихо, що його зазнавала французька армія перше рівномірно, тут раптом згрупувалося в один момент і в одно трагічне видовище, яке у всіх залишилося в пам'яті. А з боку росіян так багато говорили й писали про Березіну лише тому, що вдалині від театру війни, в Петербурзі, було складено план (склав його таки Пфуль) спіймання Наполеона у стратегічну пастку на річці Бе-резіні. Усі впевнилися, що в дійсності все буде точно так, як у плані, і тому наполягали на думці, що саме Березінська переправа погубила французів. А по суті наслідки Березінської переправи були значно менш згубні для французів втратою гармат і полонених, ніж Красне, як те показують цифри.

Єдине значення Березінської переправи полягає в тому, що ця переправа очевидно й безперечно довела хибність усіх планів відрізування і правильність єдино можливого способу дій, якого вимагав Кутузов,— тільки просування за ворогом. Натоп французів тікав з дедалі більшою силою швидкості, з усією енергією, спрямованою на досягнення мети. Він тікав, як поранений звір, і не можна було стати йому на дорозі. Це довело не так влаштування переправи, як рух на мостах. Коли мости було прорвано, необзброєні солдати^ московські жителі, жінки з дітьми, що були в обозі французів,— усе під впливом сили інерції не здавалося, а бігло вперед, у човни, в мерзлу воду.

Це поривання мало рацію. Становище і втікачів і переслідувачів було однаково погане. Залишаючись зі своїми, кожен у біді сподівався на допомогу товариша, на певне місце між свої-

ми, яке він займав. А віддавшись росіянам, вігі був у тому ж становищі біди, але ставав на нижчий щабель у розподілі вдоволення потреб життя. Французам не треба було мати вірних відомостей про те, що половина полонених, з якими не знали що робити, незважаючи на все бажання росіян врятувати,— гинули від холоду й голоду; вони почували, що%не могло бути інакше. Найжаліс-ливіші російські начальники й

охочі до французів, самі французи на російській службі не могли нічого зробити для полонених. Французів губило лихо, в якому було російське військо. Не можна було відібрати хліб і одяг у голодних, потрібних солдатів, щоб віддати не шкідливим, не ненависним, не винуватим, але просто непотрібним французам. Деякі й робили це; та це був тільки виняток.

Ззаду була неминуча загибель; попереду була надія. Кораблі було спалено; не було іншого рятунку, крім сукупної втечі, і на цю сукупну втечу були спрямовані всі сили французів.

Чим далі тікали французи, чим жалюгідніші були їх залишки, особливо після Березіни, на яку в зв'язку з петербурзьким планом покладались особливі надії, тим дужче розпалювалися пристрасті російських начальників, що обвинувачували один одного і особливо Кутузова. Гадали, що невдачу Березінського петербурзького плану буде приписано йому, і тому незадоволення з нього, презирство до нього і глузування з нього виявлялись дужче й дужче. Глузування і презирство, певна річ, виявлялись в шанобливій формі, у тій формі, при якій Кутузов не міг і спитати, в чому й за що його обвинувачують. З ним не говорили серйозно; доповідаючи йому і питаючи його дозволу, вдавали, ніби виконують сумний обряд, а за спиною його підморгували і на кожному кроці намагались обманювати його.

Всі ці люди, саме тому, що вони не могли розуміти його, вирішили, що зі старим говорити нічого; що він ніколи не зрозуміє всієї глибокодумності їхніх планів; що⁷ він відповідатиме своїми фразами (їм здавалося, що це тільки фрази) про золотий міст, про те, що за кордон не можна прийти з юрмою волоцюг і т. ін. Все це вони вже чули від нього. І все, що він говорив,— наприклад, що треба почекати провіанту, що люди без чобіт, — усе це було таке просте, а все, що вони пропонували, було таке складне й розумне, що для них очевидно було, що він був дурний і старий, а вони були не владні, геніальні полководці.

Особливо після приєднання армії блискучого адмірала і героя Петербурга Вітгенштейна цей настрій і штабна пліткд дійшли краю. Кутузов бачив це і, зітхаючи, тільки знизував плечима. Лише один раз, після Березіни, він розсердився і написав Беніг-сену, який окремо доносив государеві, такого листа:

"З причини хворобливих ваших випадків, звольте, ваше високопревосходительство, по одержанні цього вирушити до Калуги, де й чекайте дальшого повеління і призначення від його імператорської делічності". #

Але зразу по відісланні Бенігсена до армії приїхав великий князь Костянтин Павлович, який робив початок кампанії і якого з армії усунув Кутузов. Тепер великий князь, приїхавши до армії, сповістив Кутузова про незадоволення государя імператора за малі успіхи наших військ і за повільність руху. Государ імператор сам мав намір цими днями прибути до армії.

Старий чоловік, такий же досвідчений у придворній справі, як і в воєнній, той Кутузов, який у серпні цього ж року був обраний головнокомандуючим проти волі государя, той, який усунув наслідника і великого князя з армії, той, який своєю

владою, всупереч волі государя, продиктував залишення Москви, цей Кутузов тепер одразу зрозумів, що час його минув, що роль його зіграна і що цієї гаданої влади в нього вже нема більш. І не лише з придворних стосунків він зрозумів це. З одного боку, він бачив, що воєнна справа, та, в якій він грав свою роль,— кінчилася, і почував, що його покликання виконане. З другого боку, він у той самий час став почувати фізичну втому в своєму старому тілі і доконечну потребу фізичного відпочинку.

29 листопада Кутузов в'їхав у Вільну — у свою добру Вільну, як він казав. Двічі за свою службу Кутузов був у Вільні губернатором. У багатій вцілілій Вільні, крім вигод життя, яких так давно вже він був позбавлений, Кутузов знайшов давніх друзів і спогади. І він, одвернувшись разом від усіх воєнних і державних турбот, поринув у рівне, звичне життя настільки, наскільки йому давали спокій пристрасті, що кипіли навколо нього, наче все, що відбувалося тепер і мало відбутися в історичному світі, зовсім його не стосувалося.

Чичагов, один з найпристрасніших відрізувачів і відкидувачів, Чичагов, який хотів спочатку зробити диверсію в Грецію, а потім у Варшаву, але ніяк не хотів іти туди, куди йому було наказано, Чичагов, відомий своєю сміливістю мови з государем, Чичагов, який вважав, що він Кутузова облагодіяв, бо, коли його, крім Кутузова, було послано в 11-му році для укладення миру з Туреччиною, він, переконавшись, що мир уже укладено, визнав перед государем, що заслуга укладення миру належить Кутузову; цей ось Чичагов перший зустрів Кутузова в Вільні біля замка, в якому мав зупинитися Кутузов. Чичагов у флотському віцмундірі, з кортиком, тримаючи кашкета під пахвою, подав Кутузову стройовий рапорт і ключі від міста. Те презирливо-шанобливе ставлення молоді до старого, що вижив з розуму, дуже повно виявлялося в усьому обходженні Чичагова, який знав уже обвинувачення, що зводилися на Кутузова.

Розмовляючи з Чичаговим, Кутузов між іншим сказав йому, що відбиті в нього в Борисові екіпажі з посудом цілі і будуть повернуті йому.

— C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez dormir des dîners¹,— спалахнувши, промовив Чичагов, кожним словом своїм бажаючи довести свою правоту і тому гадаючи, що й Кутузов заклопотаний тим самим. Кутузов усміхнувся своєю тонкою, проникливою усмішкою і, знизавши плечима, відповів:

— Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis 2.

У Вільні Кутузов, всупереч волі государя, зупинив більшу частину військ. Кутузов, як казали близькі до нього люди, незвичайно опустився і фізично ослаб за час цього свого перебування у Вільні. Він неохоче займався справами по армії, полишаючи все на своїх генералів, і, чекаючи государя, поринув у дозвільне життя.

Виїхавши зі своїм почтом — графом Толстим, князем Волконським, Аракчеевим та іншими 7 грудня з Петербурга, государ 11 грудня приїхав у Вільну і в дорожніх санях прямо під'їхав до замка. Біля замка, незважаючи на великий мороз, стояло чоловік зо сто генералів та штабних офіцерів у повній парадній формі і почесна варта Семеновського полку.

Кур'єр, підлетівши до замка спітнілою трійкою, попереду государя, прокричав: "їде!" Коновніцин кинувся до сіней повідомити Кутузова, який чекав у маленькій швейцарській кімнатці.

За хвилину огрядна велика постать старого в повній парадній формі, з усіма регаліями, що вкривали груди, і з підтягненим шарфом черевом перевальцем вийшла на ґанок. Кутузов надів капелюха по-стройовому, взяв у руки рукавички і бочком, насилу ступаючи вниз зі сходів, зійшов з них і взяв у руку приготований для подання государеві рапорт.

Біганина, шепіт, шалено пролетіла ще одна трійка, і всі очі спрямувалися на сани, які під'їжджали і в яких уже видно було царя і Волконського.

Все це за п'ятдесятилітньою звичкою фізично тривожно вплинуло на старого генерала; він заклопотано квапливо обмацав себе, поправив капелюха і враз, у ту хвилину, як государ, вийшовши з саней, звів на нього очі, він, підбадьорившись і витягнувшись, подав рапорт і став говорити своїм розміреним, запобігливим голосом.

Государ бистрим оком оглянув Кутузова з голови до ніг, на мить нахмурився, але зараз же, переборовши себе, підійшов і, розставивши руки, обняв старого генерала. Знову давнім, звичним враженням і відношенням до задушевної думки його обійми ці, як і звичайно, вплинули на Кутузова: він схлипнув.

Государ привітався з офіцерами, з семеновською вартою і, ще раз потиснувши руку старому, пішов з ним до замка.

Залишившись на самоті з фельдмаршалом, государ висловив йому своє незадоволення за повільність переслідування, за по

1 — Ви хочете мені сказати, що мені нема на чому їсти. Навпаки, можу вам допомогти всім, навіть якби ви захотіли давати обіди,

2 — Я хочу сказати тільки те, що кажу.

милки у Красному й на Березіні і сповістив свої міркування щодо майбутнього походу за кордон. Кутузов не заперечував і не робив зауважень. Той самий покірний і безглуздий вираз,, з яким він сім років тому вислухував накази государя на Аустерліцькому полі, застиг тепер на його обличчі.

Коли Кутузов вийшов з кабінету і своєю важкою, пірнаючою ходою, опустивши голову, пішов по залі, чийсь голос зупинив його.

— Ваша світлібть,— сказав хтось.

Кутузов підвів голову і довго дивився в очі графу Толстому, який стояв перед ним з якоюсь маленькою річчю на срібному блюді. Кутузов, здавалося, не розумів, чого від нього хочуть.

Раптом він наче згадав: ледве помітна усмішка майнула на його'пухлому обличчі, і він, низько, шанобливо нахилившись, узяв річ, що лежала на блюді. Це був Георгій 1-го ступеня.

XI

Другого дня у фельдмаршала були обід та бал, які государ удостоїв своєю присутністю. Кутузова вшановано Георгієм 1-го ступеня; государ виявляв йому

височайші почесті; але незадоволення государя проти фельдмаршала було відоме кожному. Дотримувались пристойності, і государ показував перший приклад цього; але всі знали, що старий винен і нікуди не годиться. Коли на балу Кутузов, за старою катерининською звичкою, під час того, як государ увійшов до бальної зали, звелів до ніг його повергнути взяті прапори, государ неприємно скривився і промовив слова, в яких дехто чув: "старий комедіант".

Незадоволення государя проти Кутузова посилилось у Вільні особливо тому, що Кутузов, очевидно, не хотів чи не міг зрозуміти значення майбутньої кампанії.

Коли другого дня вранці государ сказав офіцерам, які зібралися в нього: "Ви врятували не лише Росію; ви врятували Європу",— всі вже тоді зрозуміли, що війна не кінчилася.

Тільки Кутузов не хотів розуміти цього і одверто висловлював свою думку про те, що нова війна не може поліпшити становища і збільшити славу Росії, а може тільки погіршити її становище і знизити той вищий ступінь слави, на якому, як він вважав, у цей час стояла Росія. Він намагався довести государеві неможливість набрання нових військ; говорив про важке становище населень, про можливість невдач кт. ін. '

З такрм настроєм фельдмаршал, природно, здавався тільки завадою і гальмом майбутньої війни.

Для уникнення сутичок зі старим сам собою знайшовся вихід, який полягав у тому, щоб, як в Аустерліці і як на початку кампанії за Баркляя, вийняти з-під головнокомандуючого, не турбуючи його, не повідомляючи його про те, той ґрунт влади, на якому він стояв, і перенести його до самого государя.

З цією метою потрохи переформували штаб, і всю істотну силу штабу Кутузова було знищено і перенесено до государя. Толь, Коновніцин, Єрмолов дістали нові призначення. Всі голосно говорили, щр фельдмаршал став дуже, кволий і що в нього розладналося здоров'я.

Йому треба було мати кволе здоров'я, для того, щоб передати сзое місце тому, хто заступав його. І справді, здоров'я в нього було кволе.

Як природно і просто, і поступово з'явився Кутузов, прибувши з Туреччини, в казенній палаті Петербурга збирати ополчення і потім в армії, саме тоді, коли його конче треба було, так само природно, поступово і просто тепер, коли роль Кутузова була відіграна, на місці його з'явився новий діяч, якого треба було.

Війна 1812 року, крім свого дорогого російському серцю народного значення, повинна була мати інше — європейське.

За рухом народів з заходу на схід мав початися рух народів зі сходу на зьхід, і для цієї нової війни потрібен був новий діяч, з іншими, ніж у Кутузова, рисами, поглядами, спонукуваний іншими імпульсами.

Олександр Перший для руху народів зі сходу на захід і для відновлення кордонів народів був так само необхідний, як необхідний був Кутузов для врятування слави Росії.

Кутузов не розумів того, що означало — Європа, рівновага, Наполеон. Він не міг

розуміти цьрго. Представникові російського народу, після того, як ворога було знищено, Росію звільнено й поставлено на вищий ступінь її слави, росіянинові, як росіянинові, робити більше не було чого. Представникові народної війни нічого не залишалося, крім смерті. І він помер.

XII

П'єр, як це здебільшого буває, лише тоді відчув увесь тягар фізичних злигоднів і напружень, яких він зазнав у полоні, коли ці напруження і злигодні кінчилися. Після свого визволення з полону він приїхав до Орла і на третій день по приїзді, в той час, як він збирався до Києва, захворів і пролежав в Орлі три місяці; в нього була, як казали лікарі, жовчна гарячка. Незважаючи на те, що лікарі лікували його, пускали кров і давали пити ліки, він, проте, видужав.

Усе, що було з П'єром з часу визволення і до хвороби, не залишило в нього майже ніякого враження. Він пам'ятав лише сіру, похмуру, то дощову, то снігову погоду, внутрішню фізичну нудьгу, біль у ногах, у боку; пам'ятав загальне враження лиха, людських страждань; пам'ятав тривожну для нього цікавість офіцерів, генералів, які розпитували його, свої турботи про те, щоб знайти екіпаж та коней, і, головне, пам'ятав свою тодішню нездатність мислити й почувати. У день свого визволення він бачив труп Петі Ростова. Того самого дня він взнав, що князь Андрій був живий понад місяць після Бородинського бою і тільки нещодавно помер у Ярославлі, в домі Ростових. Того самого дня Денисов, який сказав цю новину П'єру, між іншим у розмові згадав про смерть Елен, гадаючи, що П'єр це вже давно знає. Все це П'єру здавалось тоді тільки чудним. Він почував, що не може зрозуміти значення всіх цих вістей. Він тоді квапився тільки якнайшвидше виїхати з цих місць, де люди вбивали одне одного, в будь-який тихий захисток і там опам'ятатися, відпочити і обдумати все те химерне й нове, що він спізнав за цей час. Та тільки-но він приїхав до Орла, він захворів. Прийшовши до пам'яті від своєї хвороби, П'єр побачив біля себе двох своїх двораків, що приїхали з Москви,— Терентія і Ваську, і старшу княжну, яка, живучи в Єльці, у П'єровому маєтку, і взнавши про його визволення і хворобу, приїхала до нього, щоб доглядати його.

Під час свого одужування П'єр тільки потроху одвикав від тих, що стали йому звичними, вражень останніх місяців і звикав до того, що його ніхто нікуди не пожене завтра, що теплої постелі в нього ніхто не відбере і що в нього напевно буде обід і чай, і вечеря. Але уві сні він ще довго бачив себе в тих самих умовах полону. Так само потроху П'єр починав розуміти ті новини, які він почув після свого виходу з полону: смерть князя Андрія, смерть дружини, знищення французів.

Радісне почуття свободи — тієї повної, невід'ємної, притаманної людині свободи, свідомість якої він вперше відчув на першому привалі, коли виходили з Москви, сповнювало П'єрову душу під час його одужування. Він дивувався з того, що ця внутрішня свобода, незалежна від зовнішніх обставин, тепер наче з надлишком, з розкішшю обставлялася і зовнішньою свободою. Він був сам один у чужому місті, без знайомих. Ніхто від нього нічого не вимагав; нікуди його не посилали. Все, чого йому хотілося, було в нього; думки, що перше вічно мучила його, про дружину більше не

було, бо і її вже не було.

— Ох, як добре! Як гарно! — казав він сам до себе, коли йому підсували чисто накритего стола з пахучим бульйоном, або коли він на ніч лягав на м'яку чисту постіль, або коли йому згадувалось, що дружини і французів нема більш.— Ох, як добре, як гарно! — І, за старою звичкою, він ставив собі запитання: ну" а потім що? що я робитиму? І одразу ж відповідав собі: нічого. Житиму. Ох, як гарно!

Те саме, чим він перше мучився, чого шукав повсякчас, мета життя — тепер для нього не існувала. Ця пошукувана мета життя тепер не випадково не існувала для нього, не цієї лише хвилини, а він почував, що її нема й не може бути. І ця ось відсутність мети давала йому ту повну, радісну свідомість свободи, яка в цей час являла собою його щастя.

Він не міг мати мети, бо він тепер мав віру,— не віру в які-небудь правила, чи в слова, чи в думки, а віру в живого, завжди відчутного бога. Раніш він шукав його в цілях, які ставив собі. Це шукання мети було тільки шуканням бога; і раптом він узнав у своєму полоні не словами, не міркуваннями, а безпосереднім почуттям те, що йому давно вже казала нянечка: що бог ось він, тут, скрізь. Він у полоні взнав, що бог у Каратаєві величніший, безмежніший і незбагненніший, ніж у Архітектоні всесвіту, якого визнавали масони. У нього було почуття людини, що знайшла пошукуване в себе під ногами, тимчасом як вона дивилася, напружуючи зір, далеко від себе. Він ціле життя своє дивився туди кудись, поверх голів навколишніх людей, а треба було не напружувати очей, а тільки дивитись перед себе.

Він не вмів перше бачити великого, незбагненого й безмежного ні в чому. Він тільки почував, що воно повинне бути десь, і шукав його. В усьому близькому, зрозумілому він вбачав лише обмежене, дрібне, життєве, беззмістовне. Він брав розумову зорову трубу і дивився вдаль, туди, де це дрібне, життєве, зникаючи в туманній далині, здавалось йому великим і безмежним тому лише, що його було неясно видно. Таким йому здалося європейське життя, політика, масонство, філософія, філантропія. Але й тоді, в ті хвилини, які він вважав за свою слабість, розум його прозирав і в ту далину, і там він бачив те саме дрібне, життєве, беззмістовне. А тепер він навчився бачити велике, вічне й безмежне в усьому, і тому природно, щоб бачити його, щоб натішатися його спогляданням, він кинув трубу, в яку дивився досі через голови людей, і радісно споглядав навколо себе вічно мінливе, вічно велике, незбагненне й безмежне життя. І чим ближче він дивився, тим він був спокійніший і щасливіший. Страшне питання — нащо? —яке перше руйнувало всі його розумові побудови, тепер для нього не існувало. Тепер на це питання — нащо? — в душі його завжди готова була проста відповідь: на те, що є бог, той бог, без волі якого не впаде волос з людської голови.

XIII

П'єр майже не змінився у своїй зовнішній поведінці. На вигляд він був такий самий, яким був раніш. Так само, як і перше, він був неуважний і здавався зацікавленим не тим, що було перед очима, а чимсь своїм, особливим. Різниця між колишнім і

теперішнім його станом полягала в тому, що перше, коли він забував те, що було перед ним, те, що йому казали, він, стражденно зморщивши лоба, наче намагався і не міг розглядіти чогось, що було далеко від нього. Тепер він так само забував те, що йому казали, і те, що було перед ним; але тепер з ледве помітною, ніби глузливою усмішкою він вглядався в те саме, що було перед ним, вслухався в те, що йому говорили, хоч, очевидно, бачив і чув щось зовсім інше. Перше він здавався хоч і доброю людиною, але нещасною; і тому мимоволі люди віддалялись від нього. Тепер усмішка радості життя завжди грала біля його рота, і в очах його світилась турбота за людей — запитання: чи задоволені вони так само, як і він? І людям приємно було в його присутності.

Перше він багато говорив, гарячився, коли говорив, і мало слухав; тепер він рідко захоплювався розмовою і вмів слухати так, що люди залюбки відкривали йому свої найзадушевніші таємниці.

Княжна, яка ніколи не любила П'єра і почувала до нього особливу ворожість з того часу, як після смерті старого графа вона почувала себе в боргу перед П'єром, на досаду і подив свій, після недовгочасного перебування в Орлі, куди вона приїхала з наміром довести П'єру, що, хоч який він невдячний, вона вважає за свій обов'язок доглядати його, княжна скоро відчула, що вона його любить. П'єр нічим не домагався прихильності княжни. Він тільки з цікавістю розглядав її. Перше княжна почувала, що в його погляді на неї були байдужість і глузливість, і вона, як і перед іншими, зіщулювалась перед ним і виставляла лише свій бойовий бік життя; тепер, навпаки, вона почувала, що він ніби докопується до найзадушевніших сторін її життя; і вона спочатку з недовірою, а потім з вдячністю виявляла йому затаєні добрі сторони свого характеру.

Найхитріша людина не могла б вправніше вкратися в довіру княжни, викликаючи її спогади кращого часу молодості і виявляючи до них співчуття. А тимчасом уся хитрість П'єрова полягала лише в тому, що він шукав приємності для себе, викликаючи в озлоблених, сухих і по-своєму гордих княжні людські почуття.

— Так, він дуже, дуже добра людина, коли перебуває під впливом не поганих людей, а таких, як я,— казала собі княжна.

Зміну, що відбулася в П'єрі, по-своєму помітили і його слуги— Терентій і Васька. Вони вважали, що він дуже попростішав. Терентій часто, роздягнувши пана і сказавши надобраніч, баріївся з чобітьми і одягом в руці, чекаючи, чи не почне пан розмови. І здебільшого П'єр зупиняв Терентія, помічаючи, що йому хочеться поговорити.

— Ну, то скажи мені... та як же ви здобували собі їжу? — питав він. І Терентій починав розповідати про московське розорення, про небіжчика графа і довго стояв з одягом, розказуючи, а іноді слухаючи П'єрову розповідь, і, з приємною свідомістю близькості до себе пана та з прихильністю до нього, виходив у передпокій.

Лікар, який лікував П'єра і одвідував його щодня, незважаючи на те, що, за звичаєм лікарів, вважав за свій обов'язок маги вигляд людини, кожна хвилина якої дорогоцінна для стражденного людства, засиджувався годинами у П'єра, розповідаючи свої

улюблені історії та спостереження над звичаями хворих взагалі і особливо дам.

— Егеж, ось з такою людиною поговорити приємно, не те, ІДО в нас, у провінції,— казав він.

В Орлі жило кілька полонених французьких офіцерів, і лікар привів одного з них, молодого італійського офіцера.

Цей офіцер став ходити до П'єра, ц княжна сміялася з тих ніжних почуттів, що їх виявляв італієць до П'єра.

Італієць, видно, був щасливий тільки тоді, коли він міг приходити до П'єра і розмовляти й розповідати йому про своє минуле, про своє домашнє життя, про свою любов і виливати перед ним своє обурення проти французів і особливо проти Наполеона.

— Якщо всі росіяни хоч трохи схожі на вас,— казав він до П'єра,— *c'est ur^sacri lège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre*¹. Ви, зазнавши такого лиха від французів, навіть злоби не маєте проти них.

І гарячу любов італійця П'єр тепер заслужив тільки тим, що він викликав у ньому найкращі сторони його душі і милувався ними.

В останній час П'єрового перебування в Орлі до нього приїхав його давній знайомий масон — граф Еїлларський,— той самий, який вводив його в ложу в 1807 році. Вілларський був жонатий з багатою росіянкою, яка мала великі маєтки в Орловській губернії, і займав у місті тимчасову посаду по продовольчій лінії. ч

^Взнавши, що Безухов у Орлі, Вілларський, хоч і ніколи не був близько знайомий з ним, приїхав до нього з тим засвідченням дружби та близькості, що його висловлюють звичайно одне одному люди, зустрічаючись у пустелі. Вілларський нудьгував у Орлі І був щасливий, зустрівши людину одного з ним кола і з однаковими, як він гадав, інтересами.

Але на подив свій Вілларський помітив скоро, що П'єр дуже відстав від теперішнього життя і поринув, як він сам з собою визначав П'єра, в апатію та егоїзм.

— *Vous vous encroûtez, mon cher*², — казав він йому. Незважаючи на те, Вілларському було тепер приємніше з П'єром, ніж перше, і він щодня бував у нього. А П'єру, дивлячись на Вілларського і слухаючи його тепер, чудно і неймовірно було думати, що він сам дуже недавно був таким же.

Вілларський був жонатий, сімейний чоловік, заклопотаний справами дружининою маєтку, і службою, і сім'єю. Він вважав, що всі ці клопоти є завадою в житті і що всі вони нікчемні, бо мають за мету особисте благо його і родини. Воєнні, адміністративні, політичні, масонські міркування увесь час заповнювали його увагу. І П'єр, не намагаючись змінити його погляд, не осуджуючи його, зі своєю тепер постійно тихою, радісною глузливістю милувався цим чудним, тасим знайомим йому явищем.

У стосунках П'єрових з Вілларським, з княжною, з лікарем,

1 то воювати з таким народом, як ви,— злочин.

2 — Ви опускаєтесь, дорогий мій,

з усіма людьми, з якими він зустрічався тепер, у нього була нова риса, що

прихиляла до нього всіх людей: це визнання того, що кожна людина може думати, почувати і дивитись на речі по-своєму; визнання неможливості словами переконати людину в помилковості її думки. Ця законна особливість кожної людини, що перше хвилювала і дратувала П'єра, тепер становила основу співчуття й інтересу, які він виявляв/до людей. Відмінність, іноді цілковита суперечність поглядів людей з їхнім життям і між собою, радувала П'єра й викликала в нього глузливу й лагідну усмішку.

П'єр несподівано відчув, що в практичних справах тепер у нього був центр ваги, якого не було раніш. Перше кожне грошове питання, особливо просьби про гроші, з якими до нього, як до дуже багатой людини, зверталися вельми часто, викликали в нього безвихідне хвилювання й вагання. "Дати чи не дати? — питав він себе. — У мене є, а йому треба. Але іншому ще більш треба. Кому більш треба? А може, обидва обманщики?" І з усіх цих припущень він перше не знаходив ніякого виходу, а давав усім, поки було що давати. Так само він вагався раніш над кожним питанням, що стосувалося його маєтності, коли один казав, що треба зробити так, а другий — інакше.

Тепер, на своє здивування, він побачив, що в усіх цих питаннях не було більш сумнівів і вагань. В ньому тепер був суддя, що за якимись йому самому невідомими законами вирішував, що треба і чого не треба робити.

Він був так само, як і перше, байдужий до грошових справ; але тепер він безперечно знав, що треба зробити і чого не треба. Першим застосуванням цього нового судді була для П'єра просьба полоненого французького полковника, який прийшов до нього, багато розповідав про свої подвиги і наостанку заявив майже вимогу про те, щоб П'єр дав йому чотири тисячі франків для надіслання дружині й дітям. П'єр без будь-якого зусилля й напруження відмовив йому, а потім дивувався, яким простим і легким було те, що перше здавалося нерозв'язно важким. Разом з тим у цей самий час, відмовляючи полковникові, він вирішив, що треба вдатись до хитрощів для того, щоб, виїжджаючи з Орла, змусити італійського офіцера взяти гроші, яких йому, видно, бракувало. Новим для П'єра доказом того, що в нього встановився погляд на практичні речі, було його розв'язання питання про борги дружини та про відновлення чи невідновлення московських домів і дач.

В Орел приїжджав до нього головний управитель, і з ним П'єр зробив загальний рахунок своїх прибутків, які останнім часом змінилися. Пожежа Москви обійшлася П'єру, за обліком головноуправителя, коло двох мільйонів.

Головноуправитель, щоб втішити П'єра в цих втратах, подав йому розрахунок про те, що, незважаючи на ці втрати, прибутки його не тільки не зменшаться, але й збільшаться, якщо він відмовиться від сплати боргів, що залишились після графіні, до чого він не може бути зобов'язаний, і якщо він не відкриватиме московських домів та підмосковної, які коштували щорічно вісімдесять тисяч і нічого не давали.

— Так, так, це правда, — сказав П'єр, весело усміхаючись. — Так, так, мені нічого цього не треба. Я від розорення став значно багатшим.

Але в січні приїхав Савельїч з Москви, розповів про становище Москви, про кошторис, який йому зробив архітектор для відбудови дому і підмосковної, говорячи

про це, як про справу вирішену. В цей самий час П'єр одержав листи від князя Василя й інших знайомих з Петербурга. В листах говорилося про борги дружини. І П'єр вирішив, що план управителя, який так сподобався йому, був неправильний і що йому треба їхати до Петербурга, покінчити справи дружини й будуватися в Москві. Нащо це треба було, він не знав: але він знав напевно, що це треба. Прибутки його внаслідок цього рішення зменшувались на три чверті. Але так треба було; він це почував.

Вілларський їхав у Москву, і вони умовились їхати разом.

Під час свого одужування в Орлі П'єр був перейнятий почуттям радості, свободи, життя; але коли він, під час своєї подорожі, опинився на вільному світі, побачив сотні нових облич, почуття це ще більш посилилось. Він увесь час подорожі почував радість школяра на вакаціях. Усі люди: фурман, наглядач, селяни на дорозі чи в селі — усі мали для нього новий смисл. Присутність і зауваження Вілларського, який увесь час скаржився на бідність, відсталість від Європи, нещастя Росії, тільки збільшували П'єрову радість. Там, де Вілларський вбачав мертвотність, П'єр вбачав незвичайно могутню силу життєвості, ту силу, яка в снігу, на цьому просторі, підтримувала життя цього цілого, особливого і єдиного народу. Він не перечив Вілларському, наче погоджувався з ним (бо вдавано погоджуючись, можна було найкоротшим шляхом обминути розмови, з яких нічого не могло вийти) і радісно усміхався, слухаючи його.

XIV

Так само, як важко пояснити, чому, куди поспішають мурашки з розкиданої купки, одні геть з купки, тягнучи смітинки, яйця та мертві тіла, другі назад в купку — чого вони стикаються, наздоганяють одна одну, б'ються,— так само важко було б пояснити причини, що змушували росіян після виходу французів товпитися в тому місці, яке перше звалось Москвою. Але так само, як, дивлячись на розсипаних навколо розореної купки мурашок, незважаючи на цілковите знищення купки,, можна побачити по чіпкості, енергії, по незчисленності комах, які копошаться, що розорено все, крім чогось "езруйновного, нематеріального, що являє собою всю силу купки,— так само й Москва в жовтні місяці, хоч не було ні начальства, ні церков, ні святині, ні багатств, ні будинків, була тією ж Москвою, якою була в серпні. Усе було зруйноване, крім чогось нематеріального, але могутнього і незруй. повного.

Імпульси людей, що з усіх боків поривалися до Москви після її очищення від ворога, були найрізноманітніші, особисті і в перший час здебільшого — дикі, тваринні. Один лише імпульс був спільний для всіх — це потяг туди, в те місце, що перше звалось Москвою, для прикладення там своєї діяльності.

За тиждень у Москві вже було п'ятнадцять тисяч мешканців, за два було двадцять п'ять тисяч і т. д. Число це дедалі підвищувалось і на осінь 1813 року дійшло цифри, що перевищила кількість населення 12-го року.

Першими росіянами, які вступили в Москву, були козаки загону Вінцінгероде, селяни з сусідніх сіл і мешканці, що втекли з Москви і переховувались у її околицях. Росіяни, вступивши в розорену Москву і заставши її розграбованою, стали теж грабувати. Вони продовжували те, що робили французи. Валки селян приїжджали в

Москву для того, щоб вивозити на села все, що було кинуто по розорених московських будинках та вулицях. Козаки вивозили, що могли, у свої ставки; господарі домів забирали все те, що вони знаходили в інших домах, і переносили до себе як свою власність.

Але за першими грабіжниками приїжджали другі, треті, і що день то грабіж у міру збільшення грабіжників ставав дедалі важчим і набирав більш певних форм.

Французи застали Москву хоч і пусту, але з усіма формами міста, що органічно правильно жило, з його різними функціями торгівлі, ремесел, розкоші, державного управління, релігії. Форми ці були безживні, але вони ще існували. Були ряди, крамниці, магазини, лабази, базари — здебільшого з товарами; були фабрики, ремісничі заклади; були палаци, багаті дома, повні предметів розкоші; були лікарні, остроги, присутствені місця, церкви, собори. Чим довше залишались французи, тим більше знищувались ці форми міського життя, і наприкінці все злилося в одно неподільне, безживне поле грабежу.

Грабіж французів, чим далі він тривав, тим більше руйнував багатства Москви і сили грабіжників. Грабіж росіян, з якого почалось захоплення росіянами столиці, чим довше він тривав, чим більше було в ньому учасників, тим швидше відновлював багатство Москви і правильне життя міста.

Крім грабіжників, найрізноманітніші люди, яких тягло—кого цікавість, кого обов'язок служби, кого вигода,— домовласники, духівництво, вищі і нижчі чиновники, крамарі, ремісники, селяни— з різних боків, як кров до серця,— приливали до Москви.

Через тиждень уже селян, які приїжджали з порожніми возами для того, щоб вивозити речі, зупиняло начальство і приму-

шувало вивозити трупи з міста. Інші селяни, почувши про невдачу товаришів, приїжджали до міста з хлібом, вівсом, сіном, збиваючи ціну один одному до ціни, нижчої за колишню. Артіль теслярів, сподіваючись на добрі заробітки, щодня входили в Москву, і з усіх боків будувались нові і лагодились старі, погорілі будинки. Купці в ятках розпочинали торгівлю. Харчевні, заїзди влаштовувалися в обгорілих будинках. Духівництво відновило відправи в багатьох непогорілих церквах. Жертвувателі приносили розграбовані церковні речі. Чиновники прилаштовували свої столи з сукном та шафи з паперами в маленьких кімнатах. Вище начальство й поліція розпоряджались роздачею добра, що залишилось після французів. Господарі тих будинків, у яких було багато залишено звезених з інших будинків речей, скаржились на несправедливість того, що всі речі звозилися до Грановитої палати; інші наполягали на тому, що французи звели речі з різних будинків в одно місце, і тому несправедливо віддавати господареві дому ті речі, які в нього знайдено. Лаяли поліцію; підкуповували її; писали вдесятеро кошториси на погорілі казенні речі; вимагали допомоги. Граф Растопчин писав свої прокламації.

XV

Наприкінці січня П'єр приїхав у Москву і зупинився в уцілому флігелі. Він з'їздив до графа Растопчина, до деяких знайомих, що повернулися в Москву, і збирався на

третій день їхати до Петербурга. Всі святкували перемогу; все кипіло життям у розореній і оживаючій столиці. П'єром усі були раді; всі бажали бачити його і всі розпитували його про те, що він бачив. П'єр почував себе особливо прихильно настроєним до всіх людей, яких він зустрічав; але мимоволі тепер він тримав себе з усіма людьми насторожено, так, щоб не зв'язати себе чим-небудь. На всі запитання, які йому ставили, важливі чи зовсім незначні,— чи питали його: де він житиме? чи буде він будуватись? коли він їде до Петербурга і чи візьметься одвезти ящика? — він відповідав: так, можливо, я думаю, і т. ін.

Про Ростових він чув, що вони в Костромі, і думка про Наташу рідко виникала в нього. Коли вона й виникала, то тільки як приємний спогад давно минулого. Він почував себе не тільки вільним від життєвих умов, але й від цього почуття, яке він, як йому здавалося, нарочито викликав у собі.

На третій день по своєму приїзді в Москву він узнав від Друбецьких, що княжна Марія в Москві. Смерть, страждання, останні дні князя Андрія часто викликали у П'єра задуму, і тепер з новою виразністю прийшли йому в голову. Почувши за обідом, що княжна Марія в Москві і живе в своєму вцілілому домі на Вздвиженці, він того ж вечора поїхав до нец

Дорогою до княжни Марії П'єр не перестаючи думав про князя Андрія, про свою дружбу з ним, про різні з ним зустрічі і особливо про останню — в Бородіні.

"Невже він помер у тому злобному настрої, в якому він був тоді? Невже не відкрилось йому перед смертю пояснення життя?" — думав П'єр. Він згадав про Каратаєва, про його смерть і мимоволі став порівнювати цих двох людей, таких різних і разом з тим таких схожих любов'ю, яку він мав до обох, і тим, що обидва жили і обидва померли.

В дуже серйозному настрої П'єр під'їхав до будинку старого князя. Будинок цей уцілів. В ньому видно було сліди руйнування, але характер будинку був той самий. Старий офіціант з суворим обличчям, зустрівши П'єра і наче бажаючи дати відчутти гостеві, що відсутність князя не порушує порядку дому, сказав, що княжна зволила пройти в свої кімнати і приймає по неділях.

— Повідоми; може, прийме, — сказав П'єр.

— Слухаю, — відповів офіціант, — пройдіть, будь ласка, до портретної.

За кілька хвилин до П'єра вийшли офіціант і Десаль. Десаль від імені княжни переказав П'єру, що вона дуже рада бачити його і просить, якщо він пробачить їй безцеремонність, зійти нагору в її кімнати.

В невисокій кімнатці, освітленій однією свічкою, сиділа княжна і ще хтось з нею, у чорному платті. П'єр пам'ятав, що при княжні завжди були компаньйонки, але хто вони такі, ті компаньйонки, П'єр не знав і не пам'ятав. "Це одна з компаньйонок", — подумав він, глянувши на даму в чорному платті.

Княжна швидко встала йому назустріч і простягнула руку.

— Бачте, — сказала вона, вглядаючись у його інше тепер обличчя, після того, як він поцілував її в руку, — ось як ми з вами зустрічаємось. — Він і останній час часто говорив

про вас,— сказала вона, переводячи свої очі з П'єра на компаньйонку з соромливістю, яка на мить здивувала П'єра.

— Я така рада була, взнавши, що ви врятувалися. Це була єдина радісна звістка, яку ми одержали, з давнього часу.— Знову ще неспокійніше княжна оглянулась на компаньйонку і хотіла щось сказати; та П'єр перебив її.

— Ви можете собі уявити, я нічого не знав про нього,— сказав він.— Я вважав його вбитим. Усе, що я взнав, я взнав від інших, через треті руки. Я знаю тільки, що він потрапив до Ростових... Яка доля!

П'єр говорив швидко, жваво. Він глянув раз на обличчя компаньйонки, побачив уважно-привітний, цікавий погляд, спрямований на нього, і, як це часто буває під час розмови, він чомусь відчув, що ця компаньйонка в чорному платті — миле, добре, гарне створіння, яке не перешкодить його задушевній розмові з княжною Марією.

Але коли він сказав останні слова про Ростових, збентеження в обличчі княжни Марії виявилось ще дужче. Вона знову перебігла очима з обличчя П'єра на обличчя дами в чорному платті і сказала:

— Ви не впізнаєте хіба?

П'єр глянув ще раз на бліде, тонке, з чорними очима і чудним ротом обличчя компаньйонки. Щось рідне, давно забуте й більше ніж миле дивилось на нього з цих уважних очей.

"Але ж ні, це не може бути? — подумав він.— Це суворе, худе і бліде, постаріле обличчя? Це не може бути вона. Це тільки спогад того". Та в цей час княжна Марія сказала: "Наташа". І обличчя з уважними очима напружено, з зусиллям, як відчиняються заржавілі двері,— усміхнулось, і з цих розчинених дверей раптом вийнуло і обдало П'єра тим давно забутим щастям, про яке, особливо тепер, він не думав. Вийнуло, огорнуло і заповонило його всього. Коли вона усміхнулася, вже не могло бути сумнівів: це була Наташа, і він любив її.

У першу ж хвилину П'єр мимоволі і їй, і княжні Марії, і, головне, самому собі сказав невідому йому самому таємницю. Він почервонів радісно і стражденно болісно. Він хотів приховати своє хвилювання. Але чим більше він хотів приховати його, тим ясніше — ясніше, ніж найвиразнішими словами,— він собі, і їй, і княжні Марії говорив, що він любить її.

"Ні, це так, від несподіванки",— подумав П'єр. Але тільки-но він хотів продовжувати почату розмову з княжною Марією, як знову глянув на Наташу, і ще яскравіша краска залила його обличчя, і ще дужче хвилювання радості і страху охопило його душу. Він заплутався в словах і зупинився на половині фрази.

П'єр не помітив Наташі, бо він зовсім не сподівався бачити її тут, але він не впізнав її тому, що зміна, яка сталася в ній відтоді, як він не бачив її, була величезна. Вона схудла і зблідла. Та не це робило її невпізнанною: її не можна було впізнати в першу хвилину, як він увійшов, тому, що на цьому обличчі, в очах якого раніш завжди світилася затаєна усмішка радості життя, тепер, коли він увійшов і вперше глянув на неї, не було й тіні усмішки; були тільки очі, уважні, добрі і сумовито-запитливі.

П'єрове збентеження не відбилось на Наташі збентеженням, а лише задоволенням, що ледь помітно осяяло все її обличчя.

XVI

— Вона приїхала гостювати до мене,— сказала княжна Марія.— Граф і графиня будуть цими днями. Графиня в жахливому стані. Але Наташі самій треба було бачити лікаря. Її силоміць відіслали зі мною.

— Справді, чи є сім'я без свого горя? — сказав П'єр, звертаючись до Наташі.— Ви знаєте, що це було того самого дня, як нас звільнили. Я бачив його. Який був прекрасний хлопчик!

Наташа дивилась на нього, і у відповідь на його слова тільки більше відкрились і засвітилися її очі.

— 'Що можна сказати чи подумати на втіху? — сказав П'єр.— Нічого. Нащо було вмирати такому гарному, сповненому життя хлопчикові?

— Так, у наш час важко було б жити без віри...— сказала княжна Марія.

— Так, так. Оце істинна правда,— поспішно перебив П'єр.

— Чому? — спитала Наташа, уважно дивлячись в очі П'єру.

— Як чому? — сказала княжна Марія.— Сама думка про те, що чекає там...

Наташа, не дослухавши княжни Марії, знову запитливо подивилась на П'єра.

— І тому,— говорив далі П'єр,— що тільки та людина, яка вірить, що є бог, який керує нами, може перенести таку втрату, як Ці і... ваша,— сказав П'єр.

Наташа вже розтулила рота, бажаючи сказати щось, але раптом зупинилася. П'єр поспішив одвернутись від неї і звернувся знову до княжни Марії з запитанням про останні дні життя свого друга. Збентеження у П'єра тепер майже пройшло; але разом з тим він почував, що зникла вся його попередня вільність. Він почував, що над кожним його словом, вчинком тепер є суддя, суд якого дорожчий за суд усіх людей на світі. Він тепер говорив і говорячи враховував те враження, яке справляли його слова на Наташу. Він не говорив навмисне того, що могло б сподобатись їй; але хоч би що він говорив, він з її погляду судив себе.

Княжна Марія неохоче, як це завжди буває, почала розказувати про той стан, в якому вона застала князя Андрія. Але П'єрові запитання, його збуджено неспокійний погляд, його тремтяче від хвилювання обличчя потроху змусили її вдатися в подробиці, які вона боялася для самої себе відновлювати в уяві.

— Авжеж, авжеж, так, так...— вимовляв П'єр, нагнувшись вперед усім тілом над княжною Марією і жадібно вслухаючись у її розповідь.— Так, так; то він заспокоївся? полагіднішав? Він так усіма силами душі завжди шукав одного — бути цілком хорошим, що він не міг боятися смерті. Вади, які були в ньому— якщо вони були,— походили не від нього. То він полагіднішав? — питав П'єр.— Яке щастя, що він побачився з вами,— сказав він до Наташі, раптом звертаючись до неї і дивлячись на неї повними слізь очима.

Наташине обличчя здригнулося. Зона нахмурилась і на мить опустила очі. З хвилину вона вагалася: говорити чи не говорити.

— Так, це було щастя,— сказала вона тихим грудним голосом,— для мене напевне це було щастя.— Вона помовчала.— І він... він... він казав, що бажав цього, в ту хвилину, як я прийшла до нього...

Голос у Наташі урвався. Вона почервоніла, стиснула руки на колінах і раптом, очевидно зробивши над собою зусилля, підвела голову і швидко почала говорити.

— Ми нічого не знали, коли їхали з Москви. Я не сміла спитати про нього. І раптом Соня сказала мені, що він з нами. Я нічого не думала, не' могла уявити собі, в якому він стані; мені тільки треба було бачити його, бути з ним,— говорила вона, тремтячи і задихаючись. І, не даючи перебивати сѣбе, вона розповіла те, чого вона ще ніколи нікому не розповідала: все те, що вона пережила за ті три тижні їх подорожі та життя в Ярославлі.

П'єр слухав її з розтуленим ротом і не зводячи з неї своїх очей, повних сліз. Слухаючи її, він не думав ні про князя Андрія, ні про смерть, ні про те, що вона розповідала. Він слухав її і тільки жалів її за те страждання, яке вона переживала тепер, розказуючи.

Княжна, скривившись від бажання стримати сльози, сиділа біля Наташі і слухала вперше історію цих останніх днів любові свого брата з Наташею.

Ця болісна і радісна розповідь, видно, була необхідна для Наташі.

Вона розказувала найнезначніші подробиці поряд з найзаду-шевнішими таємницями і, здавалося, ніколи не могла закінчити. Кілька разів вона повторювала те саме.

За дверима почувся голос Десаля, який питав, чи можна Микол еньці ввійти попрощатися.

— Та от і все, все...— сказала Наташа. Вона швидко встала, в той час як входив Миколенька, і майже побігла до дверей, стукнувшись головою об двері, прикриті портьерою, і, застогнавши чи то від болю, чи то від печалі, вирвалася з кімнати.

П'єр дивився на двері, в які вона вийшла, і не розумів, чому він раптом zostався сам один на цілому світі.

Княжна Марія порушила П'єрову задуму, звернувши його увагу на небожа, який увійшов до кімнати.

Миколенькове обличчя, схоже на батькове, так вплинуло на П'єра в цю хвилину душевного розм'якшення, в якому він тепер перебував, що він, поцілувавши Миколеньку, поспішно встав і, витягнувши хусточку, відійшов до вікна. Він хотів попрощатися з княжною Марією, але вона затримала його.

— Ні, ми з Наташею не спимо іноді до третьої години; будь ласка, посидьте. Я скажу дати вечеряти. Підіть наниз; ми зараз прийдемо.

Перед тим, як П'єр вийшов, княжна сказала йому:

— Це вперше вона так говорила про нього.

XVII

П'єра провели до освітленої великої їдальні; через кілька хвилин почулися кроки, і княжна та Наташа увійшли до кімнати. Наташа була спокійна, хоч суворий, без

усмішки, вираз тепер знову встановився на її обличчі. Княжна Марія, Наташа і П'єр однаково почували ту ніяковість, що звичайно буває після закінчення серйозної і душевної розмови. Продовжувати попередню розмову неможливо; говорити про дрібниці — совісно, а мовчати неприємно, — бо хочеться говорити, а це мовчання здається нарочитим. Вони мовчки підійшли до столу. Офіціанти відсунули й підсунули стільці. П'єр розгорнув холодну серветку і, вирішивши урвати мовчанку, глянув на Наташу і княжну Марію. Обидві, очевидно, одночасно вирішили те саме: в обох у очах світилось задоволення життям і визнання того, що, крім горя, є й радощі.

— Ви п'єте горілку, графе? — спитала княжна Марія, і ці слова враз розігнали тіні минулого.

— Розкажіть же про себе, — сказала княжна Марія, — про вас розповідають такі неймовірні чудеса.

— Справді, — зі своєю тепер звичною усмішкою лагідного глузування відповів П'єр. — Мені самому навіть розповідають про такі чудеса, яких я і вві сні не бачив. Марія Абрамівна запрошувала мене до себе і все розказувала мені, що зі мною трапилось або мало трапитись. Степан Степанович теж навчив мене, як мені треба розповідати. Взагалі, я помітив, що бути цікавою людиною дуже вигідно (я тепер цікава людина); мене запрошують і мені розказують.

Наташа усміхнулася й хотіла щось сказати.

— Нам розповідали, — перебила її княжна Марія, — що ви в Москві втратили два мільйони. Правда це?

— А я став втричі багатшим, — сказав П'єр.

П'єр, незважаючи на те, що борги дружини і необхідність будівництва змінили його справи, і далі говорив, що він став втричі багатшим.

— Що я виграв безперечно, — сказав він, — то це свободу... — почав був він серйозно; але роздумав і зупинився, помітивши, що це була занадто егоїстична тема розмови.

— А ви будете?

— Так, Савельїч велить.

— Скажіть, ви не знали ще про смерть графині, коли залишились у Москві? — спитала княжна Марія і відразу почервоніла, зваживши, що, ставлячи це запитання слідом за його словами про те, що він вільний, вона приписує його словам таке значення, якого вони, можливо, не мали.

— Ні, — відповів П'єр, не вважаючи, очевидно, незручним те тлумачення, якого надала княжна Марія його згадці про свою свободу. — Я взнав це в Орлі, і ви не можете собі уявити, як мене це вразило. Ми не були зразковим подружжям, — сказав він швидко, глянувши на Наташу і помітивши в її обличчі цікавість до того, що він скаже про свою дружину. — Але смерть ця мене страшенно вразила. Коли двоє людей сваряться — завжди обоє винні. І своя вина стає раптом страшенно тяжкою перед людиною, якої вже нема більш^ і потім така смерть... без друзів, без утіхи. Мені дуже, дуже жаль її, — закінчив він і з приємністю помітив радісне схвалення на обличчі в Наташі.

— Так, ось ви знову холостяк і жених,— сказала княжна Марія.

П'єр раптом багрово почервонів і довго уникав поглядом Наташі. Коли він наважився глянути на неї, обличчя її було холодне, строге і навіть презирливе, як йому здалося.

— А ви справді бачили Наполеона й говорили з ним, як нам розповідали? — спитала княжна Марія.

П'єр засміявся.

— Ні разу, ніколи. Завжди всім здається, що бути в полоні-означає бути в гостях у Наполеона. Я не тільки не бачив його, але й не чув про нього. Я був у значно гіршому товаристві.

Вечеря кінчалася, і П'єр, який спочатку відмовлявся розповідати про свій полон, потрохи втягнувся в цю розповідь.

— Але ж правда, що ви zostалися, щоб убити Наполеона? — спитала його Наташа, трошки усміхаючись.— Я тоді догадалася,, коли ми зустріли вас біля Сухаревої вежі; пам'ятаєте?

П'єр признався, що це була правда, і з цього запитання, по-трохи керований запитаннями княжни Марії і особливо Наташі, втягнувся в докладну розповідь про свої пригоди.

Спочатку він розповідав з тим глузливим, лагідним поглядом, що його мав тепер на людей і особливо на самого себе; але потім, коли він дійшов у розповіді до жахів і страждань, які він бачив, він, сам того не помічаючи, захопився і став говорити зі стриманим хвилюванням людини, що у спогадах переживає сильні враження.

Княжна Марія, лагідно усміхаючись, дивилась то на П'єра, то на Наташу. Вона в усій цій розповіді бачила тільки П'єра і його доброту. Наташа, спершись на лікоть, стежила, ні на хвилину не одриваючись, за П'єром, очевидно переживаючи разом з ним те,, що він розказував, і вираз обличчя її раз у раз змінювався відповідно до розповіді. Не тільки її погляд, а й вигукі і короткі запитання, які вона ставила, показували П'єру, що з того, що він розповідав, вона розуміла саме те, що він хотів передати. Видно було, що вона розуміла не тільки те, що він розповідав, але й те, що він хотів би і не міг висловити. Про епізод свій з дитиною і з жінкою, за захист яких його було взято, П'єр розповів так:

— Це було жахливе видовище, діти покинуті, деякі в вогні... При мені винесли дитину... жінки, з яких стягали одяг, виривали сережки...

П'єр почервонів і зам'явся.

— В цей час приїхав роз'їзд і всіх тих, які не грабували, всіх мужчин забрали. І мене.

— Ви, певне, не все розказуєте; ви, певне, зробили що-небудь...— сказала Наташа і помовчала,— хороше.

П'єр розповідав далі. Розповідаючи про страту, він хотів об-

минути страшні подробиці; але Наташа вимагала, щоб він нічого не пропускав.

П'єр почав був розповідати про Каратаєва (він уже встав з-за стола і ходив, Наташа

стежила за ним очима) і зупинився.

— Ні, ви не можете зрозуміти, чого я навчився в цієї неписьменної людини — в дурника.

— Ні, ні, говоріть,— сказала Наташа.— А він де?

— Його вбили майже при мені.

І П'єр почав розповідати про останній час їхнього відступу, про хворобу Каратаєва (голос його тремтів безперестанно) і його смерть.

П'єр розповідав свої пригоди так, як він ніколи ще не згадував їх. Він бачив тепер наче нове значення в усьому тому, що він пережив. Тепер, коли він розповідав усе це Наташі, він почував ту виняткову насолоду, яку дають жінки, слухаючи чоловіка,— не розумні жінки, які, слухаючи, намагаються або запам'ятати, що їм говорять, для того, щоб збагатити свій розум і при нагоді переказати те саме або приладнати розказуване до свого і викласти швидко свої розумні міркування, вироблені в своєму маленькому розумовому господарстві; а ту насолоду, яку дають справжні жінки, обдаровані здібністю вибирання і вбирання в себе всього найкращого, що тільки є у проявах чоловіка. Наташа, сама не знаючи цього, була цілком заповнена розповіддю: вона не пропускала ні слова, ні зміни в голосі, ні погляду, ні здригання мускула на обличчі, ні жеста П'єрового. Вона на льоту довила ще неказайне слово і прямо вносила в своє розкрите серце, вгадуючи таємний смисл усієї душевної роботи П'єра.

Княжна Марія розуміла розповідь, співчувала їй, але вона тепер бачила інше, що заповнювало всю її увагу; вона бачила можливість любові і щастя між Наташею і П'єром. І ця думка, що вперше виникла в неї, сповнювала її душу радістю.

Було три години ночі. Офіціанти з сумовитими, строгими обличчями приходили перемінати свічки, але ніхто не помічав їх.

П'єр закінчив свою розповідь. Наташа блискучими, жвавими очима все ще невпинно і уважно дивилась на П'єра, наче бажаючи зрозуміти те, чого він, можливо, не висловив. П'єр, соромливо і щасливо ніяковіючи, зрідка поглядав на неї і придумував, що сказати тепер, щоб перевести розмову на іншу тему. Княжна Марія мовчала. Нікому й на думку не спадало, що три години ночі і що пора спати.

— Кажуть: нещастя, страждання,— сказав П'єр.— Та якби зараз, в цю хвилину мені сказали: хочеш залишатися, чим ти був до полону, чи спочатку пережити все це? Ради бога, ще раз полон і конятина. Ми думаємо, що як нас'викине із звичної доріжки — все пропало; а тут тільки починається нове, хороше. Поки є життя, є і щастя. Попереду багато, багато. Це я вам кажу,— промовив він, звертаючись до Наташі.

— Так, так,— сказала вона, відповідаючи на зовсім інше,— ! я нічого не бажала б, як тільки пережити все спочатку. *

П'єр уважно подивився на неї.

— Так, ї більш нічого,— підтвердила Наташа.

— Неправда, неправда,— вигукнув П'єр.— Я не винен, що я живий і хочу жити; і ви теж.

Раптом Наташа опустила голову на руки й заплакала.

— Чого ти, Наташо?— сказала княжна Марія.

— Нічого, нічого.— Вона усміхнулась крізь сльози до П'єра.— Прощавайте, пора спати.

П'єр встав і попрощався.

Княжна Марія і Наташа, як і завжди, зійшлися в спальні. Вони поговорили про те, що розповідав П'єр. Княжна Марія не казала своєї думки про П'єра. Наташа теж не говорила про нього.

— Ну, прощавай, Марі,— сказала Наташа.— Знаєш, я часто боюсь, що ми не говоримо про нього (про князя Андрія), наче ми боїмося принизити наше почуття, і забуваємо.

Княжна Марія важко зітхнула і цим зітханням визнала правдивість Наташиних слів; але на словах вона не погодилася з нею.

— Хіба можна забути?— сказала вона.

— Мені так гарно було сьогодні розповісти все, і тяжко, і боляче, й гарно. Дуже гарно,— сказала Наташа,— я певна, що він справді любив його. Тому я розповіла йому... Нічого, що я розповіла йому?— раптом, почервонівши, спитала вона.

— П'єру? О ні! Який він чудесний,— сказала княжна Марія.

— Знаєш, Марі,— раптом сказала Наташа з пустотливою усмішкою, якої давно не бачила княжна Марія на її обличчі.— Він зробився якийсь чистий, гладенький, свіжий; наче з лазні; ти розумієш?— морально з лазні. Правда?

— Справді,— сказала княжна Марія,— він багато виграв.

— І сюртучок коротенький, і волосся обстрижене; зовсім, ну зовсім як з лазні... тато бувало...

— Я розумію, що він (князь Андрій) нікого так не любив, як його,— сказала княжна Марія.

— Так, і він відмінний від нього. Кажуть, що дружні чоловіки, коли зовсім різні. Мабуть, це правда. Правда, він зовсім нічим на нього не схожий?

— Зовсім, і чудесний.

— Ну, прощавай,— відповіла Наташа.

І та ж пустотлива усмішка, наче забута, довго залишалась на її обличчі.

XVIII

П'єр довго не міг заснути цього дня; він туди й сюди ходив по кімнаті, то насуплено вдумуючись у щось важке, раптом знизуючи плечима і здригаючись, то щасливо усміхаючись.

Він думав про князя Андрія, про Наташу, про їхню любов, і то ревнував її до минулого, то докоряв собі за це, то прощав. Була вже шоста година ранку, а він все ходив по кімнаті.

"Ну, що ж робити; коли, вже не можна без цього?^ Що ж робити?! Виходить, так треба",— сказав він сам до себе і, квапливо роздягнувшись, ліг у ліжку, щасливий і схвильований, але без сумнівів і вагань.

"Треба, хоч як це чудно, хоч яке неможливе це щастя,— треба зробити все для того,

щоб бути з нею чоловіком і жінкою",— сказав він собі.

П'єр ще за кілька днів до цього визначив п'ятницю днем свого від'їзду до Петербурга. Коли він прокинувся в четвер, Савельїч прийшов до нього за наказами про складання речей у дорогу.

"Як до Петербурга? Що таке Петербург? Хто в Петербурзі?— мимоволі, хоч і в думці, спитав він.— Ага, щось таке давно, ще раніше, ніж це сталося, я чогось збирався до Петербурга,— згадав він.— Чому ж? я й поїду, можливо. Який він добрий, уважний, як усе пам'ятає!— подумав він, дивлячись на старе обличчя Савельїча.— І яка усмішка приємна!"— подумав він.

— Ну, що, все не хочеш на волю, Савельїч?— спитав П'єр.

— Нащо мені, ваше сіятельство, воля? За покійного графа, царство небесне, жили і від вас кривди не бачили.

— Ну, а діти?

— І діти проживуть, ваше сіятельство: за такими панамі жити можна.

— Ну, а спадкоємці мої? — сказав П'єр.— Раптом я оженися... Може ж таке статися,— додав він, мимоволі усміхнувшись.

— І, насмілюся сказати, добре діло, ваше сіятельство.

"Як він думає це легко,— подумав П'єр.— Він не знає, як це страшно, як небезпечно. Занадто рано або занадто пізно... Страшно!"

— То як зволите наказати? Завтра зволите їхати?— спитав Савельїч.

— Ні; я трохи відкладу. Я тоді скажу. Ти мені пробач за турботи,— сказав П'єр і, дивлячись на Савельїчеву усмішку, подумав: "Як дивно, однак, що він не знає, що тепер нема ніякого Петербурга і що передусім треба, щоб вирішилось те. А втім, він, певне, знає, тільки прикидається. Поговорити з ним? Як він думає?— подумав П'єр.— Ні, згодом коли-небудь".

За сніданком П'єр сказав княжні, що вчора він був у княжн" Марії і застав там,— можете собі уявити, кого?!—Наташу Ростову.

Княжна удала, що вона в цій звістці не вбачає нічого більш незвичайного, як у тому, що П'єр бачив Анну Семенівну.

— Ви її знаєте?— спитав П'єр.

— Я бачила княжну,— відповіла вона.— Я чула, що її сватали за молодого Ростова. Це було б дуже добре для Ростових; кажуть, вони з'овсім розорилися.

— Ні, Ростову ви знаєте?

— Чула тоді тільки про цю історію. Дуже шкода.

"Ні, вона не розуміє або вдає,— подумав П'єр.— Краще теж не казати їй".

Княжна теж приготувала провізію на дорогу П'єру.

"Які вони добрі всі,— думав П'єр,— чого вони тепер, коли вже напевне їх це не може більш цікавити, клопочуться всім цим? І все для мене; ось що дивно".

Цього ж дня до П'єра приїхав поліцеймейстер з пропозицією прислати довіреного до Грановитої палати для прийняття речей, які сьогодні роздають власникам.

"Ось і цей теж,— думав П'єр, дивлячись в обличчя поліцеймейстерові,— який

гарний, красивий офіцер і який добрий! Тепер клопочеться такими дрібницями. А ще кажуть, що він нечесний і користується. Яка нісенітниця! А втім, чому ж йому й не користуватись? Він так і вихований. І всі так роблять. А таке приємне, добре обличчя, і усміхається, дивлячись на мене".

П'єр поїхав обідати до княжни Марії.

Проїжджаючи вулицями поміж згарища будинків, він дивувався з краси цих руїн. Комини будинків, обвалені стіни, мальовничо нагадуючи Рейн і Колізей, тяглися, ховаючи одні одних, по погорілих кварталах. Зустрічні візники і їзді, теслярі, які клали зруби, перекупки та крамарі, всі з веселими, радісними обличчями, кидали погляди на П'єра і наче казали: "А, ось він! Побачимо, що вийде з цього".

Біля входу в дім княжни Марії П'єра охопив сумнів у правдивості того, що він був тут вчора, бачився з Наташею і говорив з нею. "Може, це я видумав. Може, я ввійду і нічого не побачу". Але не встиг він вступити до кімнати, як уже всім еством своїм з раптової втрати своєї свободи відчув її присутність. Вона була в тому самому чорному платті з м'якими складками і так само причесана, як і вчора, але вона була зовсім інша. Якби вона була такою вчора, коли він увійшов до кімнати, він би не міг ні на мить не впізнати її.

Вона була такою ж, якою він знав її майже дитиною і потім нареченою князя Андрія. Веселий запитливий блиск світився в її очах; на обличчі був привітний і химерно-пустотливий вираз.

П'єр обідав і просидів би цілий вечір; але княжна Марія їхала на всеношну, і П'єр поїхав з ними разом.

Другого дня П'єр приїхав рано, обідав і просидів цілий вечір. Незважаючи на те, що княжна Марія і Наташа були очевидно раді гостем, незважаючи на те, що весь інтерес П'єрового жиггя зосереджувався тепер у цьому домі, до вечора вони все переговорили, і розмова раз у раз переходила з однієї зовсім незначної теми на другу і часто уривалася. П'єр засидівся цього вечора так допізна, що княжна Марія і Наташа переглядалися між собою, очевидно чекаючи, коли він піде. П'єр бачив це і не міг піти. Йому ставало важко, незручно, але він усе сидів, бо не міг встати й піти.

Княжна Марія, не бачачи цього кінця, перша встала і, поскаржившись на мігрень, стала прощатися.

— То ви завтра їдете до Петербурга?— спитала вона.

— Ні, я не їду,— здивовано і наче образившись, поспішно сказав П'єр.— Та ні, до Петербурга? Завтра; тільки я не прощаюся. Я заїду за комісіями,— промовив він, стоячи перед княжною Марією, червоніючи і не виходячи.

Наташа подала йому руку і вийшла. Княжна Марія, навпаки, замість того, щоб вийти, сіла в крісло і своїм променистим, глибоким поглядом строго і уважно подивилась на П'єра. Втома, яку вона очевидно виявляла перед цим, тепер зовсім пройшла. Вона важко і протягло зітхнула, наче готуючись до довгої розмови.

Коли Наташа вийшла, уся П'єрова ніяковість і незграбність зникла вмить і замінилася схвильованою жвавистю. Він швидко підсунув крісло близько до княжни

Марії.

— Так, я й хотів сказати вам,— промовив він, відповідаючи, як на слова, на її погляд.— Княжно, допоможіть мені. Що мені робити? Чи можу я сподіватися? Княжно, друже мій, вислухайте мене. Я все знаю. Я знаю, що не вартий її; я знаю, що тепер неможливо говорити про це. Але я хочу бути братом їй. Ні, я не цього... не хочу, не можу...

Він зупинився і потер собі обличчя й очі руками.

— Ну, от,— заговорив він далі, очевидним зусиллям волі намагаючись говорити складно.— Я не знаю, відколи я люблю її. Але я одну тільки її, одну любив за ціле моє життя і люблю так, що без неї не можу собі уявити життя. Просити руки її тепер я не наважуюсь; але думка про те, що, можливо, вона могла б бути моєю і що я пропущу цю можливість... можливість... жахлива. Скажіть, можу я сподіватися? Скажіть, що мені робити? Дорога княжно,— сказав він, помовчавши трохи і торкнувши її в руку, тому що вона не відповідала.

— Я думаю про те, що ви мені сказали,— відповіла княжна Марія.— Ось що я скажу вам. Ви маєте рацію, що тепер говорити їй про любов...

Княжна зупинилася. Вона хотіла сказати: говорити їй про любов тепер неможливо; але вона зупинилась тому, що вона третій день бачила по Наташі, яка раптом змінилася, що Наташа не тільки не образилася б, якби П'єр признався їй у своїй любові, а що вона одного лише цього й бажала.

— Говорити їй тепер... не можна,— все ж сказала княжна Марія.

— Але що ж мені робити?

— Доручіть це мені,— сказала княжна Марія.— Я знаю... П'єр дивився в очі княжні Марії.

— Ну, ну...— сказав він.

— Я знаю, що вона любить... полюбить вас,— виправилась княжна Марія.

Не встигла вона сказати цих слів, як П'єр схопився і із зляканим обличчям швидко взяв за руку княжну Марію.

— Чому ви гадаєте? Ви гадаєте, що я можу сподіватися? Ви гадаєте?!

— Так, гадаю,— усміхаючись, сказала княжна Марія.— Напишіть батькам. І доручіть мені. Я скажу їй, коли можна буде. Я бажаю цього. І серце моє чуває, що це буде.

— Ні, цього не може бути! Який я щасливий! Але цього не може бути... Який я щасливий! Ні, не може бути!— говорив П'єр, цілуючи руки княжни Марії.

— Ви їдьте до Петербурга; це краще. А я напишу вам,— сказала вона.

— До Петербурга? Їхати? Так, добре, їхати. Але завтра я можу приїхати до вас?

Другого дня П'єр приїхав попрощатися. Наташа була менш жвава, ніж попередніх днів; але цього дня, іноді глянувши їй в очі, П'єр відчував, що він зникає, що ні його, ні її нема більш, а є лише почуття щастя. "Невже? Ні, не може бути",— казав він собі при кожному її погляді, жесті, слові, що сповнювали його душу радістю.

Коли він, прощаючись з нею, взяв її тонку, худу руку, він мимоволі трохи довше затримав її в своїй.

"Невже ця рука, це обличчя, ці очі, весь цей чужий мені скарб жіночої чарівності, невже це все буде завжди моїм, звичним, таким самим, як сам я для себе? Ні, це неможливо!.."

— Прощайте, графе,— сказала вона до нього голосно.— Я дуже чекатиму вас,— додала вона пошепки.

І ці прості слова, погляд і вираз обличчя, що супроводжували їх, протягом двох місяців були для П'єра темою нескінченних спогадів/ тлумачень і щасливих марень. "Я дуже чекатиму вас... Так, так, як вона сказала? Так, я дуже чекатиму вас. Ой, який я щасливий! Що ж це таке, який я щасливий!"— говорив сам до себе П'єр.

XIX

В душі у П'єра тепер не відбувалось нічого схожого на те, що відбувалося в ній за таких самих обставин під час його сватання з Елен.

Він не повторював, як тоді, з болісним соромом слів, які він сказав, не говорив собі: "Ох, чому я не сказав цього, і нащо, нащо я сказав тоді *"je vous aime"*?¹ Тепер, навпаки, кожне слово її, свог він повторював у своїй уяві з усіма подробицями обличчя, усмішки і нічого не хотів ні втратити, ні додати: хотілось тільки повторювати. Сумнівів у тому, гоже чи негоже те, ЩО він розпочав,— тепер не було й тіні. Один лише страшний сумнів іноді спадав йому на думку. Чи не уві сні все це? Чи не помилилась княжна Марія? Чи не занадто я гордий і самовпевнений? Я вірю; а що, як,— і це має статися,— княжна Марія скаже їй, а вона усміхнеться і відповість: "От дивно! Він, певне, помилився. Хіба він не знає, що він людина, просто людина, а я?.. Я зовсім інше, вище".

Тільки цей сумнів часто виникав у П'єра. Планів він теж не робив тепер ніяких. Йому таким неймовірним здавалось майбутнє щастя, що досить цьому статися, і вже далі нічого не могло бути. Все кінчалось.

Радісне, несподіване божевілля, до якого П'єр вважав себе нездатним, опанувало його. Увесь смисл життя, "не для нього лише, а для цілого світу, здавалось йому, полягав тільки в його любові і в можливості її любові до нього. Іноді йому здавалось, що всі люди заклопотані лише одним — його майбутнім щастям. Йому здавалось іноді, що всі вони радіють так само, як і він, і тільки намагаються приховати цю радість, прикидаючись заклопотаними іншими інтересами. В кожному слові і поруху він вбачав натяки на своє щастя. Він часто дивував людей, які зустрічалися з ним, своїми значущими, з виразом таємної згоди, щасливими поглядами та усмішками. Але коли він розумів, що люди могли не знати про його щастя, він від щирого серця жалів їх і почував бажання як-небудь пояснити їм, що все те, чим вони заклопотані, є цілковита нісенітниця і дрібниця, не варта уваги.

Коли йому пропонували служити або коли обмірковували які-небудь загальні державні справи і війну, гадаючи, що від такого чи он такого завершення події залежить щастя всіх людей, він слухав з лагідною співчутливою усмішкою і дивував співрозмовників своїми чудними зауваженнями. Але як ті люди, що здавались П'єру розуміючими справжній смисл життя, тобто його почуття, так і ті нещасні, що, очевидно, не розуміли цього,— всі люди в цей період часу поставали перед ним у

такому яскравому сяйві його почуття, що він без будь-якого зусилля, одразу, зустрічаючись хоч би з якою людиною, бачив у ній все, що було гарного і гідного любові.

Розглядаючи справи і папери своєї покійної дружини, він до її пам'яті не мав ніякого почуття, тільки жалів, що вона не знала того щастя, яке він знав тепер. Князь Василь, особливо гордий тепер з одержання нової посади і зірки, здавався йому зворушливим, добрим і жалюгідним стариком.

П'єр часто потім згадував цей час щасливого безумства. Усі уявлення, які в нього склалися про людей і про обставини за цей період, zostалися для нього назавжди вірними. Він не тільки не зрікався згодом цих поглядів на людей і речі, але й, навпаки, у

внутрішніх сумнівах і суперечностях вдавався до того погляду, який мав у цей час безумства, і погляд цей завжди був вірним.

"Можливо,— думав він,— я і здавався тоді чудним і смішним; проте я тоді не був таким безумним, як здавалося. Навпаки, я був тоді розумніший і проникливіший, ніж будь-коли, і розумів усе, що варто розуміти в житті, бо... я був щасливий".

Безумство П'єрове полягало в тому, що він не чекав, як раніше, особистих причин, які він називав гідностями людей, для того, щоб любити їх, а любов переповнювала його серце, і він, безпричинно люблячи людей, знаходив безперечні причини, за які варто було любити їх.

XX

З першого того вечора, коли після П'єрового від'їзду Наташа з радісно-глузливою усмішкою сказала княжні Марії, що він зовсім, ну зовсім як з лазні, і сюртучок, і обстрижений, з цієї хвилини щось приховане і самій їй невідоме, але непереборне прокинулося в Наташиній душі.

Усе: обличчя, хода, погляд, голос — усе раптом змінилося в ній. Несподівані для неї самої — сила життя, надії на щастя сплили назовні і вимагали вдоволення. З першого вечора Наташа наче забула все те, що з нею було. Вона відтоді ні разу не поскаржилася на своє становище, жодного слова не сказала про минуле і не боялась уже робити веселі плани на майбутнє. Вона мало говорила про П'єра, але коли княжна Марія згадувала про нього, давно погаслий блиск засвічувався в Наташиних очах і губи морщились чудною усмішкою.

Зміна, що сталася в Наташі, спочатку здивувала княжну Марію; але коли вона зрозуміла її значення, то зміна ця викликала в неї прикрість. "Невже вона так мало любила брата, що так скоро могла забути його?"—думала княжна Марія, сама з собою обмірковуючи цю зміну. Але коли вона була з Наташею, то не сердилась на неї і не докоряла їй. Сила життя, що, прокинувшись, охопила Наташу, була, очевидно, така невгамовна, така несподівана для неї самої, що княжна Марія в присутності Наташі почувала, що вона не мала права докоряти їй навіть у своїй душі.

Наташа так повно і щиро вся поринула в нове почуття, що й не намагалася приховувати, що їй було тепер не гірко, а радісно й весело.

Коли після нічної розмови з П'єром княжна Марія повернулася до своєї кімнати, Наташа зустріла її на порозі.

— Він сказав? Так? Він сказав? — повторила вона. І радісний і разом жалісний вираз, наче вона просила пробачити їй цю радість, застиг на обличчі в Наташі.

— Я хотіла слухати біля дверей, але я знала, що ти скажеш мені.

Хоч який зрозумілий, який зворушливий був для княжни Марії той погляд, яким дивилась на неї Наташа; хоч як жаль було їй бачити її хвилювання, але Наташині слова в першу хвилину образили княжну Марію. Вона згадала про брата, про його любов.

"Але що ж робити! вона не може інакше", — подумала княжна Марія; і з сумовитим і трохи суворим обличчям переказала вона Наташі все, що сказав їй П'єр. Почувши, що він збирається до Петербурга, Наташа дуже здивувалася.

— До Петербурга! — повторила вона, ніби не розуміючи. Але, придивившись до сумного виразу обличчя княжни Марії, вона догадалась про причину її смутку і раптом заплакала.— Марі,— сказала вона,— навчи, що мені робити: я боюсь бути поганою. Що ти скажеш, те я й робитиму; навчи мене...

— Ти любиш його?

— Люблю,— прошептала Наташа.

— Чого ж ти плачеш? Я щаслива за тебе,— сказала княжна Марія, за ці сльози цілком уже пробачивши Наташі її радість.

— Це буде не скоро, коли-небудь. Ти подумай, яке щастя, коли я буду його дружиною, а ти вийдеш за Nicolas.

— Наташо, я просила тебе не говорити про це. Будемо говорити про тебе.

Вони помовчали.

— Тільки чому ж до Петербурга!— раптом сказала Наташа і сама ж поспішно відповіла собі:— Ні, ні, так треба... Правда, Марі? Так треба...

I

инуло сім літ після 12'ГО року'. Схвильоване історичне море Європи вляглося в свої береги. Воно здавалося затишним; але таємничі сили, що рухають людство (таємничі тому, що закони, які зумовлюють

-= їх рух, невідомі нам), діяли далі.

Хоч поверхня історичного моря здавалась нерухомою, так само безперервно, як рух'часу, тривав рух людства. Склалися, розкладались різні групи людських зчеплень; підготовлялись причини утворення і розкладу держав, переміщень народів.

Історичне море не ринуло поривами, як раніш, від одного океана до другого: воно вирувало у глибині. Історичних осіб не носило, як раніш, хвилями від одного берега до другого; тепер вони, здавалось, кружляли на одному місці. Історичні особи, які раніш на чолі військ відбивали рухи мас наказами воєн, походів, боїв, тепер відбивали вируючий рух політичними й дипломатичними міркуваннями, законами, трактатами...

Цю діяльність історичних осіб історики називають реакцією.

Описуючи діяльність цих історичних осіб, які були, на їх думку, причиною того, що вони називають реакцією, історики суворо осуджують їх. Усі відомі люди того часу, від

Олександра і Наполеона до m-me Staël, Фотія, Шеллінга, Фіхте, Шато-бріана й ін., проходять перед їх суворим судом і виправдуються або осуджуються, залежно від того, чому вони сприяли — прогресові чи реакції.

В Росії, за їх описом, у цей період часу теж відбувалась реакція, і головним винуватцем цієї реакції був Олександр I — той самий Олександр I, який, за їхніми ж описами, був головною причиною ліберальних починань свого царювання і врятування Росії.

В сучасній російській літературі нема людини, від гімназиста до вченого історика, яка б не кинула свого камінчика в Олександра за неправильні вчинки його в цей період царювання.

"Він повинен був зробити так-то і так-то. В такому разі він зробив добре, в такому погано. Він прекрасно держався на початку царювання і під час 12-го року; але він зробив погано, давши конституцію Польщі, утворивши Священний Союз, давши владу Аракчєєву, підтримуючи Голіцина і містицизм, потім підтримуючи Шишкова і Фотія. Він зробив погано, займаючись фронтовими справами армії; він зробив погано, розкасувавши Семенов-ський полк і т. д."

Треба було б списати десять аркушів для того, щоб перелічити всі ті докори, що їх роблять йому історики на підставі того знання блага людства, яке вони мають.

Що означають ці докори?

Ті самі вчинки, за які історики хвалять Олександра I,— як-от: ліберальні заходи царювання, боротьба з Наполеоном, твердість, яку він виявив у 12-му році і похід 13-го року,— хіба не впливають з тих самих джерел—умов крові, виховання, життя, що зробили особу Олександра тим, чим вона була,— з яких впливають і ті вчинки, що за них історики картають його, як-от: Священний Союз, відновлення Польщі, реакція 20-х років?

У чому полягає суть цих докорів?

У тому, що така історична особа, як Олександр I, особа, яка стояла на найвищому можливому щаблі людської влади, ніби в фокусі сліпучого сяйва всіх зосереджених на ній історичних променів; особа, яка підлягала тим найбільшим у світі впливам інтриг, обманів, лестощів, самоомани, що є нерозлучні з владою; особа, яка почувала на собі кожної хвилини свого життя відповідальність за все, що відбувалося в Європі, і особа не вигадана, а жива, зі своїми, як і кожна людина, особистими звичками, пристрастями, прагненнями добра, краси, істини,— що ця особа п'ятдесят років тому не то що не була доброчесною (за це історики не картають), а не мала тих поглядів на благо людства, що їх має тепер професор, який змолоду займається наукою, тобто читанням книжок, лекцій і списуванням цих книжок та лекцій в один зошит.

Але коли навіть припустити, що Олександр I п'ятдесят років тому помилявся в своїх поглядах на те, в чому полягає благо народів, мимоволі треба припустити, що по тому, як мине якийсь час, так само виявиться помилковість поглядів на те, в чому полягає благо людства, і того історика, який судить Олександра. Припущення це .тим більш природне і конче потрібне, що, стежачи за розвитком історії, ми бачимо, як що не рік,

що не новий письменник, то змінюється погляд на те, в чому полягає благо людства; так що те, що здавалося благом, через десять років здається злом; і навпаки. Мало того, в історії ми знаходимо водночас цілком протилежні погляди на те, що було злом і що було благом; одні дану Польщі конституцію і Священний Союз ставлять у заслугу, другі на карб Олександрові.

Про діяльність Олександра і Наполеона не можна сказати, що вона була корисна чи шкідлива, бо ми не можемо сказати, для чого вона корисна і для чого шкідлива. Коли діяльність ця кому-небудь не подобається, то вона не подобається йому лише тому, що не збігається з його обмеженим розумінням того, в чому полягає благо. Чи здається мені благом збереження в 12-му році будинку мого батька в Москві, або слава російських військ, або процвітання Петербурзького чи інших університетів, або свобода Польщі, або могутність Росії, або рівновага Європи, або певного характеру європейське просвіщення — прогрес, я мушу визнати, що діяльність усякої історичної особи мала, крім цих цілей, ще інші, більш загальні і недоступні мені цілі.

Але припустімо, що так звана наука має змогу примирити всі суперечності і має для історичних осіб та подій мірило гарного і поганого.

Припустімо, що Олександр міг зробити все інакше. Припустімо, що він міг, за приписом тих, що обвинувачують його, тих, що професують знання кінцевої мети руху людства, розпорядитися за тією програмою народності, волі, рівності і прогресу (новішої, здається, нема), яку б йому дали теперішні обвинувачі. Припустімо, що ця програма була б можлива і складена і що Олександр діяв би за нею. Що ж сталося б тоді з діяльністю всіх тих людей, що протидіяли тодішньому напрямові уряду, — з діяльністю, яка, на думку істориків, є гарна й корисна? Діяльності цієї не було б; життя б не було; нічого б не було.

Коли припустити, що життя людське може керуватися розумом, то знищиться можливість життя.

Коли припустити, як то роблять історики, що великі люди ведуть людство до досягнення певних цілей, які полягають або у величчі Росії чи Франції, або в рівновазі Європи, або в поширенні ідей революції, або в загальному прогресі, або хоч би там у чому, то неможливо пояснити явищ історії без понять випадок і геній.

Коли мета європейських воєн початку нинішнього століття полягала у величчі Росії, то цієї мети можна було досягти без усіх попередніх воєн і без навали. Коли мета — величчч Франції, то цієї мети можна було досягти і без революції і без імперії. Коли мета — поширення ідей, то друкарство здійснило б це значно краще, ніж солдати. Коли мета — прогрес цивілізації, то вельми легко припустити, що, крім винищення людей і їхніх багатств, є інші, доцільніші шляхи для поширення цивілізації.

Чому ж це сталося так, а не інакше?

Тому що це так сталося. "Випадок зробив становище; геній скористався з нього", — каже історія. Але що таке випадок? Що таке геній?

Слова випадок і геній не означають нічого дійсно існуючого і тому не можуть бути визначені. Слова ці тільки означають певний ступінь розуміння явищ. Я не знаю, чому

відбувається таке-то явище; гадаю, що не можу знати; тому не хочу знати й кажу: випадок. Я бачу силу, що учиняє надмірну, як на загальнолюдські властивості, дію, не розумію, чому це діється, і кажу: геній.

Для отари овець та вівця, яку щовечора чабан відганяє в окремий денник до корму і яка стає вдвічі товщою за інших, повинна здаватися генієм. І та обставина, що кожного вечора якраз ця сама вівця потрапляє не в загальну кошару, а в окремий денник до вівса, і що ця, якраз ця сама вівця, облита жиром, вбивається на м'ясо, повинна здаватися разючим поєднанням геніальності з цілим рядом незвичайних випадків.

Але вівцям досить тільки перестати думати, що все, що робиться з ними, відбувається тільки для досягнення їх овечих цілей; досить припустити, що події, які відбуваються з ними, можуть мати і незрозумілі для них цілі, і вони відразу побачать єдність, послідовність у тому, що робиться з вівцею, яку відгодовують. Коли вони й не знатимуть, з якою метою її відгодовували, то принаймні вони знатимуть, що все, що сталося з вівцею, сталося не ненароком, і в них уже не буде потреби ні в понятті випадок, ні в понятті геній.

Тільки відмовившись від знання близької, зрозумілої мети і визнавши, що кінцева мета нам недоступна, ми побачимо послідовність і доцільність у житті історичних осіб; нам відкриється причина тієї надмірної, як на загальнолюдські властивості, дії, яку вони здійснюють, і не треба нам буде слів випадок і геній.

Досить тільки визнати, що мета хвилювання європейських народів нам невідома, а відомі лише факти, що полягають у вбивствах, спочатку у Франції, потім в Італії, в Африці, в Пруссії, в Австрії, в Іспанії, в Росії, і що рухи з заходу на схід і зі сходу на захід являють собою загальну суть цих подій, і нам не тільки не треба буде вбачати винятковість і геніальність у характерах Наполеона і Олександра, але й не можна буде уявити собі цих осіб інакше, як такими ж людьми, як і всі інші; і не тільки не треба буде пояснювати випадковістю тих дрібних подій, які зробили цих людей тим, чим вони були, але й буде ясно, що всі ці дрібні події були неминучі.

Зрекшись знання кінцевої мети, ми ясно зрозуміємо, що так само, як ні до однієї рослини не можна придумати інших, більш відповідних їй кольору і насіння, ніж ті, які вона вироблює, так само неможливо придумати інших двох людей, з усім їхнім минулим, які відповідали б до такої міри, до таких найменших подробиць тому призначенню, яке вони мали виконати.

III

Основним, істотним фактом європейських подій початку нинішнього сторіччя є войовничий рух мас європейських народів а заходу на схід і потім зі сходу на захід. Першим призвідником цього руху був рух з заходу на схід. Для того, щоб народи заходу могли учинити той войовничий рух до Москви, який вони учинили, необхідно було: 1) щоб вони склалися в войовничу групу такої величини, яка була б спроможна витримати зіткнення з войовничою групою сходу; 2) щоб вони зреклися всіх уподобань та звичок і 3) щоб, учиняючи свій войовничий рух, вони мали на чолі в себе людину, яка, і для себе і для них, могла б виправдувати обмани, грабіж та вбивства, що мали учинитися в

цьому русі.

І, починаючи з французької революції, розпадається стара, недостатньо велика група; знищуються старі звички і уподобання; утворюється крок за кроком група нових розмірів, нові звички й уподобання, і виготовлюється та людина, що має стояти на чолі майбутнього руху і відповідати за все, що має статися.

Людина без переконань, без звичок, без уподобань, без імені, навіть не француз, він найдивнішими, здається, випадками просувається поміж усіма партіями, що хвилюють Францію, і, не пристаючи ні до однієї з них, виноситься на помітне місце.

Неуцтво прихильників, слабкість і нікчемність супротивників, щирість брехні та його блискуча й самовпевнена обмеженість висувають його на керівника армії. Блискучий склад солдатів італійської армії, небажання ворогів битися, хлоп'яцька зухвалість і самовпевненість здобувають йому воєнну славу. Незчисленна кількість так званих випадковостей супроводить його скрізь.

Немилють, у яку він впадає у правителів Франції, іде йому на користь. Спроби його змінити призначений йому шлях не вдаються: його не приймають на службу в Росії і не вдається йому влаштуватись у Туреччині. Під час воєн в Італії він кілька разів опиняється на краю загибелі і щоразу врятовується несподівано. Російські війська, ті самі, які можуть розвіяти його славу, з різних дипломатичних міркувань не вступають у Європу доти, поки він там.

Повернувшись в Італію, він застає уряд у Парижі в тому процесі розкладу, в якому люди, потрапляючи в цей уряд, неминуче стираються і знищуються. І сам собою для нього з'являється вихід з цього небезпечного становища, який полягає у безглуздій, безпричинній експедиції в Африку. Знову ті самі так звані випадковості супроводять його. Неприступна Мальта здається без пострілу; вкрай необережні розпорядження увінчуються успіхом. Ескадрений флот, який не пропустить згодом жодного човна, пропускає цілу армію. В Африці над незброєним майже населенням учиняється цілий ряд злодіянь. І люди, які учиняють ці злодіяння, і особливо їх керівник, запевняють себе, що це прекрасно, що це слава, що це схоже на Кесаря і Олександра Македонського.

Той ідеал слави і величі, який полягає в тому, щоб не тільки нічого не вважати для себе поганим, але й пишатися кожним своїм злочином, приписуючи йому незрозуміле надприродне значення,— цей ідеал, що має керувати цією людиною і зв'язаними з нею людьми, виробляється на просторі в Африці. Все, що він робить, вдається йому. Чума не чіпляється до нього. Жорстокість убивства полонених не ставиться йому в вину. Легковажно-необережний, безпричинний і неблагородний від'їзд його з Африки, від товаришів у біді, ставиться йому в заслугу, і знову ворожий флот двічі прогавлює його. В той час, як він, уже цілком запаморочений своїми щасливими злочинами, готовий для своєї ролі, без будь-якої мети приїжджає до Парижа, той розклад республіканського уряду, який міг погубити його рік тому, тепер дійшов краю, і присутність його, непричетної до партій людини, тепер може тільки піднести його.

Він не має ніякого плану; він усього боїться; але партії вхоплюються за нього і

вимагають його участі.

Лише він, зі своїм виробленим в Італії та Єгипті ідеалом слави та величі, зі своїм безумством самозакоханості, зі своєю зухвалістю злочинів, зі своєю щирістю брехні,— лише він може виправдати те, що має статися.

Він потрібний для того місця, що чекає на нього, і тому, майже незалежно від його волі і незважаючи на його нерішучість, на відсутність плану, на всі помилки, які він робить, він втягається у змову, що має за мету захоплення влади, і змова увінчується успіхом.

Його вштовхують у засідання правителів. Зляканий, він хоче тікати, вважаючи себе загиблим; прикидається непритомним, говорить безглузді речі, які мали б погубити його. Але правителі Франції, перше кмітливі і горді, тепер, почувавши, що роль їх відіграна, збентежені ще більш, ніж він, говорять не ті слова, які їм треба було б говорити, для того, щоб втримати владу і погубити його.

Випадок, мільйони випадків дають йому владу, і всі люди, мовби зговорившись, сприяють укріпленню цієї влади. Випадки роблять характери тодішніх правителів Франції, які підкоряються йому; випадки роблять характер Павла I, який визнає його владу; випадок робить проти нього змову, що не тільки не шкодить йому, але й укріплює його владу. Випадок посиляє йому до рук герцога Енгієнського і змушує ненароком убити його, тим самим дужче, ніж будь-які засоби, переконуючи натовп, що він має право, бо він має силу. Випадок робить те, що він напружує всі сили на експедицію в Англію, яка, очевидно, погубила б його, і ніколи не здійснює цього наміру, а ненароком нападає на Мака з австрійцями, які здаються без бою. Випадок і геніальність дають йому перемогу під Аустерліцем, і випадково всі люди, не тільки французи, але й ціла Європа, за винятком Англії, яка й не візьме участі в подіях, що мають відбутися, всі люди, незважаючи на недавні страхання з його злочинів і відразу до них, тепер визнають за ним його владу, назву, яку він собі дав, і його ідеал величі та слави, що здається всім чимсь прекрасним і розумним.

Мовби примірюючись і готуючись до майбутнього руху, сили заходу кілька разів у 1805, 6-му, 7-му, 9-му роках пориваються на схід, міцніючи і наростаючи. У 1811 році група людей, склав шись у Франції, зливається в одну величезну групу з серединними народами. Разом із збільшенням групи людей далі розвивається сила виправдання людини, що стоїть на чолі руху. За десятилітній підготовчий період часу, що передуює великому рухові, людина ця зводиться з усіма коронованими* особами Європи. Викриті володарі світу не можуть протипоставити наполеонівському ідеалові слави та величі, в якому нема смислу, ніякого розумного ідеалу. Один перед одним вони пориваються показати йому свою нікчемність. Король пруський посиляє свою дружину запобігати ласки великої людини; імператор Австрії вважає за ласку те, що людина ця приймає в своє ложе дочку кесарів; папа, охоронець святині народів, слугує своєю релігією піднесенню великої людини. Не так сам Наполеон підготовляє себе для виконання своєї ролі, як усе круг нього підготовляє його до прийняття на себе всієї відповідальності за те, що відбувається і має відбутись. Нема вчинку, нема злодіяння чи

дріб'язкового обману, який би він учинив і який відразу ж в устах усіх круг нього не відбився б у формі великого діяння. Краще свято, яке можуть придумати для нього германці,— це святкування Ієни та Ауєрштета. Не тільки він великий, а великі його предки, його брати, його пасинки, зяті. Усе учиняється для того, щоб позбавити його решти сили розуму і підготувати до його страшної ролі. І коли він готовий, готові й сили.

Навала рине на схід, досягає кінцевої мети — Москви. Столицю взято; російське військо більш знищено, ніж будь-коли було знищено ворожі війська в попередніх війнах від Аустерліца до Ваграма. Але раптом замість тих випадків і тієї геніальності, що так послідовно вели його досі безперервним рядом успіхів до призначеної мети, виникає незчисленна кількість зворотних випадків від нежитю в Бородіні до морозів і іскри, що запалила Москву; і замість геніальності виникають дурість і підлість, які не мають прикладів.

Навала тікає, повертається назад, знову тікає, і всі випадки тепер уже не за, а проти нього.

Учиняється протирух зі сходу на захід, незвичайно схожий на попередній рух з заходу на схід. Ті самі спроби руху зі сходу на захід у 1805—1807—1809 роках передують великому рухові; те ж зчеплення у групу величезних розмірів; те ж приставання серединних народів до руху; те ж вагання на середині шляху і та ж швидкість у міру наближення до мети.

Парижа — крайньої мети — досягнуто. Наполеонівські уряд і військо розвалені. Сам Наполеон не має більше смислу; всі дії його очевидно жалюгідні і гидкі; але знову стається непоясненна випадковість: союзники ненавидять Наполеона, в якому вони вбачають причину свого лиха; позбавлений сили і влади, викритий у лиходійствах і підступностях, він би повинен був здаватися їм таким, яким здавався їм десять років тому і рік після цього,— розбійником поза законом. Але через якийсь дивний випадок ніхто не бачить цього. Роль його ще не кінчилася. Людину, яку десять років тому і рік після вважали за розбійника поза законом, посилають на острів за два дні їзди від Франції, який дають йому у володіння з гвардією та мільйонами, що їх платять йому за щось.

IV

Рух народів починає влягатися в свої береги. Хвилі великого руху відринули, і на затихлому морі утворюються кола, на яких гойдаються дипломати, думаючи, що саме вони втихомирюють рух.

Та затиhle море раптом піднімається. Дипломатам здається,, що вони, їх незгоди—причина цього нового напору сил; вони чекають війни між своїми государями; становище здається їм нерозв'язним. Але хвиля, піднесення якої вони почувають, рине не звідти, звідки вони чекають її. Піднімається та ж хвиля з тієї ж вихідної точки руху — Парижа. Учиняється останній відхлюп руху з заходу, відхлюп, який повинен розв'язати дипломатичні утруднення, що здаються нерозв'язними, і покласти край войовничому рухові цього періоду.

Людина, яка спустошила Францію, сама одна, без змови, без солдатів, приходить у Францію. Кожен сторож може взяти її; але, завдяки дивному випадкові, ніхто не тільки не бере, але й усі захоплено зустрічають ту людину, яку проклинали день тому і проклинатимуть через місяць.

Людина ця потрібна ще для виправдання останньої сукупної дії.

Дія відбулася. Останню роль зіграно. Акторів звеліли роздягтися і змити сурму та рум'яна: в ньому більше не буде потреби.

І минає кілька років у тому, що ця людина в самотині на своєму острові грає сама перед собою жалюгідну комедію, інтригує і бреше, виправдуючи свої діяння, коли виправдання цього вже не треба, і показує цілому світові, що таке було те, що люди вважали за силу, коли невидима рука водила цією людиною.

Розпорядник, закінчивши драму й роздягнувши актора, показав його нам.

— Дивіться, чому ви вірили! Ось він! Бачите ви тепер, що не він, а я рухав вас?

Але, засліплені силою руху, люди довго не розуміли цього.

Ще більшу послідовність і неминучість являє собою життя Олександра I, тієї особи, яка стояла на чолі протируху зі сходу на захід.

Що потрібне для тієї людини, яка б, заслоняючи собою інших, стояла на чолі цього руху зі сходу на захід?

Потрібне почуття справедливості, зацікавленість у справах Європи, але віддалена, не затемнена дріб'язковими інтересами, потрібна перевага високості моральної над колегами — государями того часу; потрібна лагідна і приваблива особистість; потрібна особиста образа проти Наполеона. І все це є в Олександрі I; все це підготували незчисленні так звані випадковості всього його минулого життя: і виховання, і ліберальні починання, і поради з усіх боків, і Аустерліц, і Тільзіт, і Ерфурт.

Під час народної війни особа ця не діє, бо вона не потрібна. Але як тільки виникає необхідність загальної європейської війни, особа ця ту ж мить з'являється на своєму місці і, з'єднуючи європейські народи, веде їх до мети.

Мети досягнуто. Після останньої війни 1815 року Олександр перебуває на вершині можливої людської влади. Як же він використовує її?

Олександр I, умиротворитель Європи, людина, яка змолоду прагнула робити тільки добро своїм народам, перший починатель ліберальних нововведень у своїй вітчизні, тепер, коли, здається, він має найбільшу владу і тому — змогу зробити добро своїм народам, тимчасом як Наполеон у вигнанні робить дитячі і брехливі плани про те, як би він ошчасливив людство, коли б мав владу, Олександр I, виконавши своє покликання і почувши на собі руку божу, раптом визнає нікчемність цієї мнимої влади, одвертається від неї, передає її до рук мерзенних людей, до яких він ставиться з презирством, і тільки каже:

— "Не нам, не нам, а імені твоєму!" Я теж людина, як і ви; облиште мене жити, як людина, і думати про свою душу та про бога.

Як сонце і кожен атом ефіру є куля, завершена в самій собі, яка разом з тим становить тільки атом неприступного для людини величезністю цілого,— так і кожна

особа носить у самій собі свої цілі і тимчасом носить їх для того, щоб служити неприступним для людини цілям загальним.

Бджола сиділа на квітці і вжалила дитину. І дитина боїться бджіл і каже, що мета бджоли полягає в тому, щоб жалити людей. Поет милується бджолою, що впирається в чашечку квітки, і каже, що мета бджоли полягає у впиванні в себе пахощів квітів. Пасічник, помічаючи, що бджола збирає квітковий пилок та солодкий сік і приносить їх у вулик, каже, що мета бджоли полягає у збиранні меду. Другий пасічник, ближче вивчивши життя рою, каже, що бджола збирає пилок і сік для вигодування молодих бджіл і виведення матки, що мета її полягає в продовженні роду. Ботанік помічає, що, перелітаючи з пилком дводомної квітки на маточку, бджола запліднює її, і ботанік у цьому вбачає мету бджоли. Другий, спостерігаючи переселення рослин, бачить, що бджола допомагає цьому переселенню, і цей новий спостережник може сказати, що в цьому полягає мета бджоли. Але кінцева мета бджоли не вичерпується ні першою, ні другою, ні третьою метою, що їх спроможний відкрити розум людський. Чим вище піднімається розум людський у відкритті цих цілей, тим очевидніша для нього неприступність кінцевої мети.

Людині приступне спостереження лише над відповідністю життя бджоли до інших явищ життя. Те саме треба сказати про цілі історичних осіб і народів.

V

Весілля Наташі, яка вийшла в 13-му році за Безухова, було останньою радісною подією у старій родині Ростових. Того ж року граф Ілля Андрійович помер і, як це завжди буває, по смерті його розпалась стара родина.

Події останнього року — пожежа Москви і втеча з неї, смерть князя Андрія і розпач Наташі, смерть Петі, графинине тужіння — все це, як удар за ударом, падало на голову старого графа. Він, здавалось, не розумів і почував себе неспроможним зрозуміти значення всіх цих подій і, морально схиливши свою стару голову, наче ждав і просив нових ударів, які б його доконали. Він здавався то зляканим і розгубленим, то неприродно жвавим і заповзятливим.

Весілля Наташине на якийсь час захопило його своїм зовнішнім боком. Він замовляв обіди, вечері і, очевидно, намагався здаватись веселим; але веселість його не передавалась, як перше, а, навпаки, викликала жалість у людях, які знали й любили його.

Після від'їзду П'єра з дружиною він затих і став скаржитися на нудьгу. Через кілька днів він захворів і зліг у ліжку. З перших днів його хвороби, хоч лікарі втішували його, він зрозумів, що йому не встати. Графиня, не роздягаючись, два тижні провела в кріслі біля його узголів'я. Щоразу, коли вона давала йому ліки, він, схлипуючи, мовчки цілував її в руку. В останній день він, ридаючи, просив прощення у дружини і заочно в сина за розорення маєтку — головну вину, яку він за собою почував. Причастившись і прийнявши маслосвяття, він тихо помер, і другого дня натовп знайомих, приїхавши віддати останню шану покійникові, наповнив найману квартиру Ростових. Усі ці знайомі, які стільки разів обідали й танцювали в нього, стільки разів сміялися з нього,

тепер з однаковим почуттям каяття і зворушення, мовби виправдуючись перед кимсь, говорили: "Так, що б там не було, а чудова була людина. Таких людей нині вже не зустрінеш... А в кого ж нема своїх дошкульних місць?.."

Саме в той час, коли графові справи так заплутались, що це можна було уявити собі, чим це все кінчиться, якщо протягнеться ще рік, він несподівано помер.

Микола був з російськими військами в Парижі, коли до нього прийшла звістка про смерть батька. Він зараз же подав у відставку і, не чекаючи її, взяв відпустку й поїхав у Москву. Стан грошових справ через місяць після смерті графа цілком визначився, здивувавши всіх величезністю суми різних дрібних боргів, про існування яких ніхто й гадки не мав. Боргів було вдвічі більше, ніж маєтності.

Рідні і друзі радили Миколі відмовитися від спадщини. Але Микола у відмові від спадщини вбачав вияв докору священній для нього пам'яті батька і тому не хотів чути про відмову і прийняв спадщину з зобов'язанням сплати боргів.

Кредитори, які так довго мовчали, будучи за життя графа зв'язаними тим невизначеним, але могутнім впливом, що його мала на них його розпущена добрість, враз усі подали до стягнення. Виникло, як це завжди буває, змагання — хто раніш одержить, — і ті самі люди, що, як Митенька й інші, мали безгрошові векселі — подарунки, стали тепер найвимогливішими кредиторами. Миколі не давали ні строку, ні відпочинку, і ті, які, очевидно, жаліли старого, що був винуватцем їхньої втрати (коли були втрати), тепер безжально накинулись на очевидно не винного перед ними молодого спадкоємця, який добровільно взяв на себе сплату.

Жоден з оборотів, що їх передбачав Микола, не вдався; маєток з молотка було продано за півціни, а половина боргів залишилася все ж несплаченою. Микола взяв тридцять тисяч, які запропонував йому зять Безухов, для сплати тієї частини боргів, що їх Микола визнавав за грошові, справжні борги. А щоб за решту боргів не бути посадженим у яму, чим йому погрожували кредитори, він знову став на службу.

їхати в армію, де він був на першій вакансії полкового командира, не можна було, бо мати тепер держалася за сина, як за останню принаду життя; і тому, незважаючи на небажання залишатися в Москві в колі людей, що знали його раніш, незважаючи на свою відразу до цивільної служби, він узяв у Москві місце по цивільній лінії і, скинувши свій улюблений мундир, оселився з матір'ю і з Сонею в маленькій квартирі на Сивцевому Вражку.

Наташа і П'єр жили в цей час у Петербурзі, не маючи ясного уявлення про Миколове становище. Микола, позичивши в зятя грошей, намагався приховати від нього свою скруту. Миколове становище особливо погане було тому, що на свої тисячу двісті карбованців платні він не тільки мусив утримувати себе, Соню і матір, але й утримувати матір так, щоб вона не помічала, що вони бідні. Графиня не могла зрозуміти можливості життя без звичних їй змалку умов розкоші і раз у раз, не розуміючи того, як це важко для сина, вимагала то екіпажа, якого в них не було, щоб послати за знайомою, то дорогої їжі для себе і вина для сина, то грошей, щоб зробити подарунок-сюрприз Наташі, Соні й тому ж Миколі.

Соня вела домашнє господарство, доглядала тітку, читала їй вголос, переносила її примхи і затаєну неприхильність і помагала Миколі приховувати від старої графині ті нестатки, яких вони зазнавали. Микола почував себе в неоплатному боргу вдячності перед Сонею за все, що вона робила для його матері, захоплювався її терпінням і відданістю, але намагався віддалятися від неї.

Він у душі своїй наче докоряв їй за те, що вона була занадто досконала, і за те, що не було чого закинути їй. У ній було все, за що цінять людей; але було мало того, що змусило б його любити її. І він почував, що чим більше він цінить, тим менше любить її. Він піймав її на слові, в її листі, яким вона давала йому волю, і тепер обходився з нею так, наче все те, що було між ними, вже давним-давно забуте і ні в якому разі не повториться.

Миколове становище дедалі гіршало. Думка про те, щоб відкладати зі своєї платні, залишилася мрією. Він не тільки не відкладав, але й, задовольняючи материні вимоги, заборговувався дрібницями. Виходу зі свого становища він не бачив ніякого. Думка про одруження з багатою спадкоємницею, яку йому пропонували його родички, була для нього огидна. Другий вихід

з його становища — смерть матері — ніколи не спадав йому на думку. Він нічого не бажав, ні на що не сподівався; і в самій глибині душі почував понуру й сувору насолоду в покірливому перенесенні свого становища. Він старанно уникав колишніх знайомих з їх співчуттям та пропонуванням образливої допомоги, уникав усякого розвіяння і розваги, навіть вдома нічим не займався, крім розкладання карт зі своєю матір'ю, мовчазними прогулянками по кімнаті та курінням люльки за люлькою. Він наче оберігав у собі той понурий настрій, в якому лише й почував себе спроможним переносити своє становище.

VI

На початку зими княжна Марія приїхала в Москву. З міських чуток вона знала про становище Ростових і про те, як "син жертвував собою для матері", — так говорили в місті.

"Я й не чекала від нього іншого", — казала собі княжна Марія, відчуваючи радісне підтвердження своєї любові до нього. Згадуючи свої дружні і майже родинні стосунки з усією сім'єю, вона вважала за свій обов'язок їхати до них. Але, згадуючи свої взаємини з Миколою у Воронежі, княжна Марія боялась цього. Переборовши свій страх, вона, проте, через кілька тижнів по своєму прибутті в місто приїхала до Ростових.

Микола перший зустрів її, бо до графині можна було проходити лише через його кімнату. Як тільки він глянув на неї, обличчя його замість виразу радості, яку сподівалась побачити на ньому княжна Марія, набрало зовсім нового для княжни виразу холодності, сухості й гордості. Микола спитав про її здоров'я, провів до матері і, посидівши хвилин з п'ять, вийшов з кімнати.

Коли княжна виходила від графині, Микола знову зустрів її і особливо урочисто й сухо провів до передпокою. Він ні слова не відповів на її зауваження про графинине здоров'я. "Вам що до того? Дайте мені спокій", — говорив його погляд.

— І чого швендяє? Чого їй треба? Терпіти не можу цих паній і всіх цих люб'язностей!—сказав він уголос при Соні, очевидно не можучи стримувати своєї досади, після того, як карета княжни від'їхала від дому.

— Ой, як можна так говорити, Nicolas, —сказала Соня, ледве приховуючи свою радість. — Вона така добра, і мама! так любить її.

Микола нічого не відповів і хотів би зовсім не говорити більше про княжну. Але з часу її одвідин стара графиня щодня по кілька разів заговорювала про неї.

Графиня хвалила її, вимагала, щоб син поїхав до неї, висловлювала бажання бачити її частіш, але разом з тим у неї завжди, коли вона говорила про княжну, псувався настрій.

Микола хотів мовчати, коли мати говорила про княжну, але мовчання його дратувало графиню.

— Вона дуже достойна і прекрасна дівчина,— казала вона,— і тобі треба до неї поїхати. Все-таки ти побачиш кого-небудь, а то тобі скучно, я гадаю, з нами.

— Та я зовсім не бажаю, матусю.

— То хотів бачити, а тепер — не бажаю. Я тебе, друже мій, не розумію. То тобі скучно, то ти раптом нікого не хочеш бачити.

— Та я не казав, що мені скучно.

— Як же, ти сам сказав, що ти й бачити її не бажаєш. Вона дуже достойна дівчина і завжди тобі подобалась; а тепер раптом якісь резони. Все від мене приховують.

— Та зовсім ні, матусю.

— Якби я просила тебе зробити щось неприємне, а то я прошу тебе поїхати віддати візит. Здається, й чемність вимагає... Я тебе просила і тепер більш не втручаюсь, коли в тебе таємниці від матері.

— Та, я поїду, якщо ви хочете.

— Мені все одно; я для тебе бажаю.

Микола зітхав, кусаючи вуса, і розкладав карти, намагаючись відвернуту материну увагу на іншу тему.

На другий, на третій і на четвертий день повторилася та ж і знову та ж розмова.

Після своїх одвіди Ростових і того несподіваного холодного прийому, що їй зробив Микола, княжна Марія призналась собі, що вона мала рацію, не бажаючи їхати першою до Ростових.

"Я нічого іншого й не чекала,— казала вона собі, закликаючи на допомогу свою гордість.— Мені нема ніякого діла до нього, я тільки хотіла бачити стареньку, яка завжди була добра до мене і якій я багато чим завдячую".

Та вона не могла заспокоїтися цими міркуваннями: щось схоже на каяття мучило її, коли вона згадувала свої одвідини. Незважаючи на те, що вона твердо вирішила не їздити більш до Ростових і забути все це, вона увесь час почувала себе в непевному становищі. І коли вона питала себе, що ж таке було те, що мучило її, вона мусила признатися, що це були її взаємини з Ростовим. Його холодний, чемний тон не впливав з його почуття до неї (вона це знала), а прикривав щось. Це щось їй треба

було з'ясувати; і вона почувала, що до того часу не могла бути спокійною.

В середині зими вона сиділа у класній і стежила за уроками небожа, коли прийшли повідомити її про приїзд Ростова. З твердим наміром не виявляти своєї таємниці й не показати свого збентеження, вона запросила m-lle Bourienne і з нею разом вийшла до вітальні.

З першого погляду на Миколове обличчя вона побачила, що він приїхав лише для того, щоб виконати обов'язок чемності,

і вирішила твердо тримати себе в тому самому тоні, в якому він звернеться до неї.

Вони заговорили про здоров'я графині, про спільних знайомих, про останні новини війни, і коли минули ті десять хвилин, що їх вимагає пристойність і після яких гість може встати, Микола підвівся прощаючись.

Княжна з допомогою m-lle Bourienne витримала розмову дуже добре; але вже в останню хвилину, в той час, як він підвівся, вона відчула таку втому від розмови про те, до чого їй не було діла, і думка про те, за що саме їй так мало дано радощів у житті, так заповонила її, що вона в забутті, спрямувавши перед собою погляд своїх променистих очей, сиділа нерухомо, не помічаючи, що він встав.

Микола подивився на неї і, бажаючи показати, що він не помічає її неуважності, сказав кілька слів m-lle Bourienne і знову глянув на княжну. Вона сиділа так само нерухомо, і на ніжному обличчі її було страждання. Йому раптом стало жаль її і майнула неясна думка, що, можливо, він був причиною тієї печалі, що поїняла її обличчя. Йому захотілося втішити її, сказати їй що-небудь приємне; та він не міг придумати, що сказати їй.

— Прощавайте, княжно,— сказав він. Вона опам'яталася, спалахнула і —тяжко зітхнула.

— Ах, пробачте,— сказала вона, мовби прокинувшись.— Ви вже їдете, графе; ну, прощавайте! А подушку графині?

— Стривайте, я зараз принесу її,— сказала m-lle Bourienne і вийшла з кімнати.

Обоє мовчали, зрідка поглядаючи одне на одного.

— Так, княжно,— промовив, нарешті, Микола, сумовито усміхаючись,— недавно, здається, а скільки води збігло відтоді, як ми з вами вперше бачилися в Богучарові. Якими всі ми здавались нещасними,— а я дорого дав би, щоб повернути той час... та не повернеш.

Княжна уважно дивилася йому в очі своїм променистим поглядом, коли він говорив це. Вона наче намагалася зрозуміти те таємне значення його слів, яке пояснило б їй його почуття до неї.

— Так, так,— сказала вона,— але вам нема чого жалкувати за минулим, графе. Як я розумію теперішнє ваше життя, ви завжди з насолодою згадуватимете його, бо самозречення, яким ви живете тепер...

— Я не приймаю ваших похвал,— перебив він її поспішно,— навпаки, я безперестанно картаю себе; та це зовсім нецікава й невесела розмова.

І знову погляд його набрав попереднього сухого й холодного виразу. Але княжна

вже побачила в ньому знову ту саму людину, яку вона знала й любила, і говорила тепер тільки з цією людиною.

— Я думала, що ви дозволите мені сказати вам це,— промовила вона.— Ми так зблизилися з вами... і з вашою сім'єю, і я думала, що ви не вважатимете за недоречне моє співчуття; та я помилилась,— сказала вона. Голос її раптом затремтів.— Я не знаю, чому,— говорила вона далі, заспокоївшись,— ви перше були іншим і...

— Є тисячі причин чому (він зробив особливий наголос на слові чому). Дякую вам, княжно,— сказав він тихо.— Іноді важко.

"Так ось через що! Ось через що! — говорив внутрішній голос у душі княжни Марії.— Ні, я не тільки цей веселий, добрий і одвертий погляд, не тільки вроду полюбила в ньому; я вгадала його благородну, тверду, самовіддану душу,— говорила вона собі.— Так, він тепер бідний, а я багата... Так, лише через те... Так, якби цього не було..." І згадуючи колишню його ніжність і тепер дивлячись на його добре і сумовите обличчя, вона враз зрозуміла причину його холодності.

— Чому ж, графе, чому? — раптом майже скрикнула вона мимоволі, присуваючись до нього.— Чому, скажіть мені? Ви повинні сказати.— Він мовчав.— Я не знаю, графе, вашого чому,— говорила вона далі.— Але мені важко, мені... Я признаюсь вам у цьому. Ви за щось хочете позбавити мене колишньої дружби. І мені це боляче.— У неї сльози були в очах і в голосі.— У мене так мало було щастя в житті, що для мене тяжка всяка втрата... Пробачте мені, прощайте.— Вона раптом заплакала й пішла з кімнати.

— Княжно! Стривайте, ради бога,— вигукнув він, намагаючись зупинити її.— Княжно!

Вона оглянулась. Кілька секунд вони мовчки дивилися в очі одне одному, і далеке, неможливе раптом стало близьким, можливим і неминучим.....

VII

Восени 1814 року Микола одружився з княжною Марією і переїхав з дружиною, матір'ю і Сонею жити в Лисі Гори.

За три роки він, не продаючи дружининою маєтку, сплатив решту боргів і, одержавши невеличку спадщину після померлої кузини, сплатив і борг П'єру.

Ще через три роки, на 1820 рік, Микола так влаштував свої грошові справи, що прикупив невеликий маєток біля Лисице Гір і провадив переговори про викуп батьківського Отрадного, що було його улюбленою мрією.

Почавши господарювати з необхідності, він скоро так захопився господарством, що воно стало для нього улюбленим і майже єдиним заняттям.

Микола був господарем простим, не любив нововведень, особливо англійських, що входили тоді в моду, сміявся з теоретичних творів про господарство, не любив заводів, дорогих виробництв, сіяння дорогих хлібів і взагалі не займався зокрема жодною частиною господарства. В нього перед очима завжди був тільки маєток, а не будь-яка окрема частина його. А в маєтку головною річчю був не азот і не кисень, які є у ґрунті і в повітрі, не особливий плуг і гній, а те головне знаряддя, з допомогою якого діє і азот, і кисень, і гній, і плуг — тобто робітник-селянин. Коли Микола взявся до господарства і

став придивлятися до різних його частин, селянин особливо привернув до себе його увагу; селянин здавався йому не тільки знаряддям, а й метою і суддею. Він спочатку придивлявся до селянина, намагаючись зрозуміти, чого йому треба, що він вважає поганим і гарним, і тільки вдавав, що розпоряджається і наказує, а по суті тільки вчився у селян і прийомів, і мови, і міркувань про те, що добре і що погано. І тільки тоді, коли зрозумів смаки і прагнення селянина, коли навчився говорити його мовою і зрозуміти таємний зміст його мови, коли відчув, що він зріднився з селянином, тільки тоді став він сміливо управляти ним, тобто виконувати щодо селян ті самі обов'язки, виконання яких від нього вимагалось. І Миколове господарство давало дуже й дуже гарні результати.

Беручи на себе управління маєтком, Микола зразу, якимсь даром прозріння, ііризначав бурмистром, старостою, виборним тих самих людей, яких обрали б самі селяни, якби вони могли обирати, і начальники його ніколи не змінювались. Перше ніж дослідити хімічні властивості гною, перше ніж заглиблюватися у дебет і кредит (як він любив глузливо казати), він довідувався про кількість худоби в селян і збільшував цю кількість усіма можливими засобами. Родини селян він підтримував у якнайбільших розмірах, не дозволяючи ділитися. Лінивих, розпусних і кволих однаково переслідував і намагався виганяти з громади.

Під час сівби, косовиці та жнив він цілком однаково придивлявся до своїх і до селянських ланів. І рідко в яких господарів були так рано й добре засіяні й зібрані поля і так багато прибутку, як у Миколи.

З двораками він не любив мати ніякого діла, називав їх дармоїдами і, як усі казали, розпустив і розбестив їх; коли треба було зробити яке-небудь розпорядження щодо дворака, особливо коли треба було карати, він вагався і радився з усіма в домі; тільки коли була змога віддати в солдати замість селянина дворака, він робив це, анітрохи не вагаючись. В усіх розпорядженнях, що стосувались селян, він ніколи не мав ні найменшого сумніву. Кожне розпорядження його — він це знав — буде схвалене всіма проти одного чи кількох.

Він однаково не дозволяв собі турбувати чи картати людину тому тільки, що йому так хотілося, як і облегувати й нагороджувати людину тому, що в цьому полягало його особисте бажання. Він не міг би сказати, в чому полягало це мірило того, що слід і чого не слід; але мірило це в його душі було стале і непохитне.

Він часто казав з досадою про яку-небудь невдачу чи безлад: "З нашими руськими людьми", — і йому здавалося, що він терпіти не може селянина.

Але він усіма силами душі любив цих наших руських людей та їх побут і тому тільки зрозумів і засвоїв собі той єдиний шлях і прийом господарювання, які давали добрі наслідки.

Графиня Марія ревнувала свого чоловіка до цієї любові його і жалкувала, що не могла в ній брати участі; але не могла зрозуміти радощів і печалей, які давав йому цей окремий, чужий для неї маленький світ. Вона не могла зрозуміти, чому він бував такий особливо жвавий і щасливий, коли, вставши на світанку і провівши ранок у полі чи на

току, він повертався до її чаю з сівби, з косовиці чи зі жнив. Вона не розуміла, чим він так захоплювався, розповідаючи з радісним збудженням про багатого хазяйновитого селянина Матвія Єрмишина, який цілу ніч з родиною возив снопи, і, коли ще ні в кого нічого не було зібране, він уже ставив скирти. Вона не розуміла, чому він так радісно, переходячи од вікна до балкона, усміхався під вусами і підморгував, коли на присохлі вруна вівса випадав теплий густий дощик, або чому, коли в косовицю чи в жнива загрозливу хмару відносило вітром, він, червоний, засмаглий, спітнілий, з запахом полину та польового гірчаку у волоссі, приходячи з току, радісно потираючи руки, казав: "Ну, ще деньок, і моє й селянське все буде у stodoli".

Ще менше могла вона зрозуміти, чому він, з його добрим серцем, з його повсякчасною готовістю запобігти її бажанням, вдавався майже у розпач, коли вона переказувала йому просьби яких-небудь жінок чи чоловіків, що звертались до неї, щоб звільнити їх від робіт, чому він, добрий Nicolas, вперто відмовляв їй, сердито просячи її не втручатися не в свою справу. Вона почувала, що в нього є окремий світ, який він гаряче любить, з якимись законами, незрозумілими для неї.

Коли вона іноді, намагаючись зрозуміти його, казала йому про заслугу, яка полягає в тому, що він робить добро своїм підлеглим, він сердився і відповідав: "От уже анітрохи: ніколи й на думку мені не спадає; і для їхнього блага остільки не зроблю. Все це поезія та бабські теревені,— все це благо ближнього. Мені треба, щоб наші діти не пішли з торбами; мені треба влаштувати наші достатки, поки я живий; от і все. А для цього потрібен порядок, потрібна суворість... Ось що!" — говорив він, стискаючи свій сангвінічний кулак. "І справедливість, звичайно,— додавав він,— бо коли селянин голий і голодний, і конячина в нього одна, то він ні на себе, ні на мене не виробить".

І мабуть тому, що Микола не дозволяв собі думки про те, що він робить що-небудь для інших, для чесноти,— усе, що він робив, було плідотворним: багатство його швидко збільшувалось; сусідні селяни приходили просити його, щоб він купив їх, і довго після його смерті між людьми зберігалася побожна пам'ять про його управління. "Господар був... Спочатку селянське, а потім своє. Ну, і потачки не давав! Одно слово— господар!"

VIII

Одно, що іноді мучило Миколу відносно його хазяйнування, це була його запальність у поєднанні з його старою гусарською звичкою давати волю рукам. Перший час він не вбачав у цьому нічого поганого, але на другий рік після свого одруження його погляд на такого характеру розправи раптом змінився.

Одного разу влітку з Богучарова був викликаний' староста, який замінив померлого Дрона, обвинувачений у різних шахрай-ствах та несправностях. Микола вийшов до нього на ґанок, і з перших відповідей старости з сіней почулися крик і удари. Повернувшись на сніданок додому, Микола підійшов до дружини, що сиділа з низько опущеною над п'яльцями головою, і став розповідати їй, як звичайно, все те, чим він заклопотаний був цього ранку, і між іншим про богучаровського старосту. Графиня Марія, червоніючи, бліднучи і підбираючи губи, сиділа так само, опустивши N голову, і нічого не відповідала на чоловікові слова.

— Який нахабний мерзотник,— казав він, спалахуючи від самої згадки.— Ну, сказав би він мені, що був п'яний, не бачив... Та що з тобою, Марі? — раптом спитав він.

Графиня Марія підвела голову, хотіла щось сказати, але знову поспішно опустила очі і зібрала губи.

— Що ти? що з тобою, друже мій?..

Негарна графиня Марія завжди кращала, коли плакала. Вона ніколи не плакала від болю чи досади, а завжди від суму і жалості. І коли вона плакала, променисті очі її набували невідпорної чарівливості.

Тільки-но Микола взяв її за руку, вона неспроможна була стриматися і заплакала.

— Nicolas, я бачила... він винен, але ти, нащо ти? Nicolas!..— і вона затулила обличчя руками.

Микола замовк, багрово почервонів і, відійшовши від неї, мовчки став ходити по кімнаті. Він зрозумів, чого вона плакала; але він не міг у душі своїй одразу погодитися з нею, що те, з чим він зжився змалку, що він вважав звичайнісіньким,— було поганим.

"Люб'язності це, бабські теревені, чи вона має рацію?" — питав він сам себе. Не розв'язавши сам з собою цього питання, він ще раз глянув на її страждення і любляче обличчя і раптом зрозумів, що вона має рацію, а він давно вже винен сам перед собою.

— Марі,— сказав він тихо, підійшовши до неї,— цього більше не буде ніколи; даю тобі слово. Ніколи,— повторив він тремтячим голосом, як хлопчик, який просить прощення.

Сльози ще рясніше полилися з очей графині. Вона взяла чоловікову руку й поцілувала її.

— Nicolas, коли ти розбив каме? — щоб змінити розмову, сказала вона, розглядаючи його руку, на якій був перстень з головою Лаокоона.

— Сьогодні; все те саме. Ах, Марі, не нагадуй мені про це.— Він знову спалахнув.— Даю тобі слово честі, що цього більш не буде. І нехай це буде мені пам'ятка назавжди,— сказав він, показуючи на розбитий перстень.

Відтоді, тільки-но під час розмов зі старостами та прикажчиками кров ударяла йому в обличчя і руки починали стискатися в кулаки, Микола крутив розбитого персня на пальці й опускав очі перед людиною, яка розсердила його. Проте разів зо два на рік він забувався і тоді, прийшовши до дружини, признавався і знову давав обіцянку, що вже тепер це було востаннє.

— Марі, ти, певне, ставишся до мене з презирством?— казав він.— Я вартий цього.

— Ти зійди з очей, зійди швидше, коли відчуваєш, що не можеш стриматися,— сумовито казала графиня Марія, намагаючись утішити чоловіка.

У дворянському громадянстві губернії Миколу поважали, але не любили. Дворянські інтереси не цікавили його. І саме за це одні вважали його гордим, другі—дурним чоловіком. Увесь час його влітку, од весняної сівби і до жнив, минав у клопотах по господарству. Восени він з тією ж діловитою серйозністю, з якою займався господарством, поринав у полювання, відходячи на місяць і на два в далеке поле зі своєю охотою. Взимку він їздив по інших селах і читав. Читав він книжки здебільшого

історичні, яких виписував щороку на певну суму. Він збирав собі, як сам казав, серйозну бібліотеку і за правило мав прочитувати всі ті книжки, які купував. Він із значущим виглядом частенько сидів у кабінеті за цим читанням, що спершу було поставленим собі обов'язком, а потім стало звичним заняттям, яке давало йому особливу приємність і свідомість того, що він зайнятий серйозною справою. За винятком поїздок у справах, взимку, він здебільшого проводив час вдома, зживаючись з сім'єю і входячи у дрібні стосунки між матір'ю і дітьми. З дружиною він сходився все ближче й ближче, що не день то відкриваючи в ній нові душевні скарби.

Соня з того часу, як Микола одружився, жила в його домі. Ще до свого весілля Микола, обвинувачуючи себе і хвалячи її, розповів своїй майбутній дружині все, що було між ним і Сонею. Він просив княжну Марію бути лагідною і доброю з його кузиною. Графиня Марія добре почувала вину свого Чоловіка; почувала і свою вину перед Сонею; думала, що її багатство мало вплив на Миколів вибір, не могла нічого закинути Соні, бажала любити її; проте не тільки не любила, а часто знаходила в своїй душі злі почуття проти неї і не могла перебороти їх.

Якось раз вона розговорила з другом своїм Наташею про Соню і про свою до неї несправедливість.

— Знаєш що,— сказала Наташа,— от ти багато читала євангеліє; там є одно місце прямо про Соню.

— Що?— здивовано спитала графиня Марія.

— "Імущому дасться, а в неімущого одніметься", пам'ятаєш? Вона — неімущий. За що? не знаю; в ній нема, можливо, егоїз.-му,— я не знаю, але в неї відбереться, і все відібралося. Мені її страшенно жаль іноді; я страшенно бажала перше, щоб Nicolas одружився з нею; але я завжди мовби передчувала, що цього не буде. Вона пустоцвіт; знаєш, як на полуницях. Іноді мені її жаль, а іноді я думаю, що вона не відчуває цього, як почували б ми.

І хоч графиня Марія тлумачила Наташі, що ці слова євангелія треба розуміти інакше,— дивлячись на Соню, вона погоджувалася з тим поясненням, що дала Наташа. Справді, здавалося, що Сонине становище для неї самої не обтяжливе і що вона цілком примирилася зі своїм призначенням пустоцвіту. Вона дорожила, здавалось, не так людьми, як усією сім'єю. Вона, як кішка, прижилася не до людей, а до господи. Вона доглядала стару графиню, пестила й бавила дітей, завжди була готова до тих дрібних послуг, на які воця була здатна; але все це приймалось мимоволі з занадто малою вдячністю...

Садибу Лисих Гір було наново відбудовано, але вже не так розкішно, як вона була за покійного князя.

Будівлі, початі в часи нестатків, були більш ніж прості. Величезний дім на старому кам'яному фундаменті був дерев'яний, оштукатурений лише зсередини. Великий місткий дім з нефарбованою дощаною підлогою був мебльований дуже простими твердими диванами та кріслами, столами та стільцями зі своїх беріз і роботи своїх столярів. Дім був місткий, з кімнатами для челяді і з відділенням для приїжджих.

Родичі Ростових і Волконських іноді з'їжджалися гостювати в Лисі Гори сім'ями, своїми шістнадцятьма кіньми, з десятками слуг, і жили місяцями. Крім того, чотири рази на рік, в іменини та у дні народження господарів, з'їжджалося до ста чоловік гостей на один-два дні. Решту часу року точилося непорушно правильне життя із звичайними заняттями, чаями, сніданками, обідами, вечереями з домашньої провізії-

IX

Був передодень зимового Миколи, 5 грудня 1820 року. Цього року Наташа з дітьми і з чоловіком з початку осені гостювала у брата. П'єр був у Петербурзі, куди він поїхав у своїх особливих справах, як він казав, на три тижні, і де він тепер уже проживав сьомий. Його чекали з хвилини на хвилину.

5 грудня, крім родини Безухових, у Ростових гостював ще давній Миколів друг, одставний генерал Василь Федорович Денисов.

Микола знав, що 6 числа, в день свята, коли з'їдуться гості, йому доведеться скинути бешмет, одягти сюртук, з вузькими носками вузькі чоботи і їхати до нової церкви, яку він збудував, а потім приймати поздоровлення та пропонувати закуски й говорити про дворянські вибори та про урожай; але передодень свята він вважав за своє право ще провести звичайно. До обіду Микола перевірів рахунки бурмиистра з рязанського села, по маєткові небожа дружини, написав два листи в справах і пройшовся на тік, на скотний та кінний двори. Вживши заходів проти очікуваної на завтра загальної пиятики з нагоди храмового свята, він прийшов на обід і, не встигнувши віч-на-віч переговорити з дружиною, сів за довгий, на двадцять приборів, стіл, за який зібралися всі домашні. За столом були мати, старенька Белова, що жила при ній, дружина, троє дітей, гувернантка, гувернер, небіж зі своїм гувернером, Соня, Денисов, Наташа, її троє дітей, їх гувернантка і старенький Михайло Іванович, князів архітектор, що жив у Лисих Горах на покої.

Графиня Марія сиділа на протилежному кінці столу. Тільки-но чоловік сів на своє місце, графиня Марія помітила по тому жесту, з яким він, знявши серветку, швидко пересунув перед собою склянку і чарку, що він у поганому настрої, як це іноді з ним буває, особливо перед супом і коли він просто з господарства прийде до обіду. Графиня Марія прекрасно знала цей його настрій і, коли сама була в доброму гуморі, спокійно чекала, поки він поїсть супу, і тоді вже починала говорити з ним і змушувала його признаватися, що він/без причини був не в настрої; але сьогодні вона зовсім забула це своє спостереження; їй стало боляче, що він без причини на неї сердиться, і вона відчула себе нещасною. Вона спитала його, де він був. Він відповів. Вона ще спитала, чи все гаразд у господарстві. Він неприємно скривився від її ненатурального тону і поспішно відповів.

"То я не помилялась,— подумала графиня Марія,— і за що він на мене сердиться?" В тоні, яким він відповідав їй, графиня Марія чула недоброзичливість до себе й бажання припинити розмову. Вона почувала, що її слова були неприродні; але вона не могла стриматися, щоб не поставити ще кілька запитань.

Розмова за обідом завдяки Денисову скоро стала загальною і жвавою, і графиня

Марія не розмовляла з чоловіком. Коли вийшли з-за стола і прийшли дякувати старій графині, графиня Марія поцілувала, підставляючи свою руку, чоловіка і спитала, за що він на неї сердиться.

— У тебе завжди чудні думки; і не думав сердитися,— сказав він.

Але слово завжди відповіло графині Марії: так, серджусь і не хочу сказати.

Микола жив зі своєю дружиною так гарно, що навіть Соня і стара графиня, бажаючи з ревностів незгоди між ними, не могли знайти приводу для докору; але й між ними бували хвилини ворожості. Іноді, саме після найщасливіших періодів, на них раптом находило почуття відчуженості і ворожості; це почуття з'являлося здебільшого під час вагітності графині Марії. Тепер вона була в цьому періоді.

— Ну, *messieurs et mesdames*, — сказав Микола голосно ї мовби весело (графині Марії здавалося, що це навмисне, щоб її образити),— я з шостої години на ногах. Завтра вже треба страждати, а сьогодні піду відпочину.— І, не сказавши більш нічого графині Марії, він пішов до маленької диванної і ліг на диван.

"Оце завжди так,— думала графиня Марія.— З усіма говорить, тільки не зі мною. Бачу, бачу, що я йому огидна. Особливо в цьому становищі". Вона подивилась на свій високий живіт і в дзеркало на своє жовто-бліде і схудле обличчя з більшими, ніж будь-коли, очима.

І все їй стало неприємним: і галас, і регіт Денисова, і Ната-шина мова, і особливо той погляд, який на неї поспішно кинула Соня.

Соня завжди була першим приводом, що його обирала графиня Марія для свого роздратовання.

Посидівши з гостями і не розуміючи нічого з того, що вони говорили, вона тихенько вийшла і пішла до дитячої.

Діти на стільцях їхали в Москву і запросили її з собою. Вона сіла, погратися з ними, але думка про чоловіка і про безпричинну досаду його не переставала мучити її. Вона встала й пішла, з зусиллям ступаючи навшпиньки, до маленької диванної.

"Може, він не спить; я порозуміюся з ним",— сказала вона собі. Андрюша, старший хлопчик, наслідуючи її, пішов за нею навшпиньки. Графиня Марія не помітила його.

— *Chère Marie, il dort, je crois; il est si fatigué*¹,—сказала у великій диванній Соня, що (як здавалося графині Марії) скрізь зустрічалась їй. — Щоб Андрюша не розбудив його.

Графиня Марія оглянулась, побачила за собою Андрюшу, відчула, що Соня має рацію, і саме тому спалахнула і, видно, ледве стрималась від жорсткого слова. Вона нічого не сказала і, щоб не послухати її, зробила знак рукою, щоб Андрюша не знімав шуму, проте йшов за нею, і підійшла до дверей. Соня пройшла в другі двері. З кімнати, в якій спав Микола, чутно було його рівне, знайоме дружині до найменших відтінків дихання. Вона, чуючи це дихання, бачила перед собою його гладенький гарний лоб, вуса, все обличчя, на яке вона так часто подовгу дивилася, коли він спав, у тиші ночі. Микола раптом поворушився і кркнув. І в ту ж мить Андрюша з-за дверей кркнув:

— Татусю, матуся тут стоїть.

Графиня Марія зблідла від страху і стала робити знаки синові. Він замовк, і з хвилину тривала страшна для графині Марії мовчанка. Вона знала, як не любить Микола, щоб його будили. Раптом за дверима почулось знову кректання, рух, і незадово-лений Миколів голос сказав:

— Ні хвилини не дадуть спокою. Марі, ти? Нащо ти привела його сюди?

— Я підійшла тільки подивитись, я не бачила... даруй... Микола прокашлявся і замовк. Графиня Марія відійшла од

дверей і провела сина до дитячої. Через п'ять хвилин маленька чорноока трирічна Наташа, батькова улюблениця, почувши від брата, що татусь спить, а матуся в диванній, непомітно для матері побігла до батька. Чорноока дівчинка сміливо скрикнула дверима, підійшла енергійними дрібними кроками тупих ніжок до дивана і, розглянувши позу батька, який спав до неї спиною, сп'ялася навшпиньки й поцілувала батька в руку, що лежала під головою. Микола обернувся, зворушено усміхаючись.

— Наташо, Наташо! — почувся з дверей зляканий шепіт графині Марії.— Татусь хоче спати.

— Ні, мамо, він не хоче спати,— переконано відповіла маленька Наташа,— він сміється.

Микола спустив ноги, підвівся і взяв на руки дочку.

— Увійди, Машо,— сказав він до дружини. Графиня Марія увійшла до кімнати і сіла біля чоловіка.

— Я й не бачила, як він за мною прибіг,— боязко сказала вона.— Я так.

Микола, тримаючи однією рукою дочку, подивився на дружину і, помітивши винуватий вираз її обличчя, другою рукою обійняв її і поцілував у волосся.

— Можна цілувати мама? — спитав він Наташу. Наташа соромливо усміхнулася.

— Знову,— з наказовим жестом сказала вона, показуючи на те місце, куди Микола поцілував дружину.

— Я не знаю, чому ти думаєш, що в мене поганий настрій,— сказав Микола, відповідаючи на запитання, яке, він знав, було в душі його дружини.

— Ти не можеш собі уявити, яка я буваю нещасйя, самотня, коли ти такий. Мені все здається...

— Марі, годі, дурниці. Як тобі не совісно,— сказав він весело.

— Мені здається, що ти не можеш любити мене, що я така погана... і завжди... а тепер... у цьому ста...

— Ах, яка ти смішна! Не те мило, що гоже, а те гоже, що мило. Це тільки Malvina та інших люблять за те, що вони вродливі; а дружину хіба я люблю? Я не люблю, а так, не знаю, як тобі сказати. Без тебе і коли ось так у нас якась кішка пробіжить, я наче пропав і нічого не можу. Ну що, я люблю налець свій? Я не люблю, а спробуй, відріж його...

— Ні, я не так, але я розумію. То ти на мене не сердишся?

— Страшенно серджуся,— сказав він усміхаючись і, вставши й поправивши волосся, став ходити по кімнаті.

— Ти знаєш, Марі, про що я думав?— почав він тепер, коли замирення відбулося, зараз же починаючи думати вголос при дружині. Він не питав про те, чи готова вона слухати його; йому було однаково. Думка виникла в нього, отже і в неї. І він розповів їй свій намір вмовити П'єра залишитися з ними до весни.

Графиня Марія вислухала його, зробила зауваження і почала в свою чергу думати вголос свої думки. Її думки були про дітей.

— Як жінку вже видно тепер,— сказала вона по-французькому, показуючи на маленьку Наташу.— Ви нас, жінок, картаєте за нелогічність. Ось вона — наша логіка. Я кажу: тато хоче сцяти, а вона каже: ні, він сміється. І вона має рацію,— сказала графиня Марія, щасливо усміхаючись.

— Авжеж! — і Микола, взявши на свою сильну руку доньку, високо підняв її, посадив на плече, перехопивши за ніжки, і став ходити з нею по кімнаті. У батька і в дочки були однаково безтямно-щасливі обличчя.

— А знаєш, ти, можливо, несправедливий. Ти занадто любиш цю,— пошепки по-французькому сказала графиня Марія.

— Так, але що ж робити?.. Я намагаюсь не показати...

В цей час у сінях і в передпокої почулися звуки блока і кроків, схожих на звуки приїзду.

— Хтось приїхав.

— Я певна, що П'єр. Я піду довідаюсь,— сказала графиня Марія і вийшла з кімнати.

У її відсутності Микола дозволив собі галопом прокатати дочку колом по кімнаті. Задихавшись, він швидко скинув дівчинку, яка сміялася, і пригорнув її до грудей. Його стрибки нагадали йому танці, і він, дивлячись на дитяче кругле щасливе личко, думав про те, якою вона буде, коли він почне вивозити її стареньким і, як бувало небіжчик батько танцював з дочкою Данила Купора, пройдеться з нею мазурку.

— Він, він, Nicolas!—сказала через кілька хвилин графиня Марія, повертаючись до кімнати.— Тепер ожила наша Наташа. Треба було бачити її захоплення і як йому перепало зараз же за те, що він прострочив.— Ну, ходімо скоріш, ходімо! Розстаньтеся ж нарешті,— сказала вона, з усмішкою дивлячись на дівчинку, яка горнулась до батька. Микола вийшов, тримаючи дочку за руку.

Графиня Марія зосталася в диванній.

— Ніколи, ніколи не повірила б,— прошепотіла вона сама з собою,— що можна бути такою щасливою.— Обличчя її засіяло усмішкою; але в той самий час вона зітхнула, і тихим смутком поїнялися її глибокі очі. Наче крім того щастя, яке вона почувала, було інше, недосяжне в цьому житті щастя, що про нього вона мимоволі згадала в цю хвилину.

Наташа вийшла заміж ранньої весни 1813 року, в неї у 1820 році було вже три дочки і один син, якого вона бажала і тепер сама годувала. Бона поповніла і поширшала, так що трудно було впізнати у цій сильній матері колишню тонку, рухливу Наташу. Риси обличчя її визначились і мали вираз спокійної лагідності і ясності. В її обличчі не було, як перше, цього вогню збудження, що безперестанно горів і надавав їй

чарівності. Тепер часто видно було лише її обличчя та тіло, а душі зовсім не було видно. Видно було лише сильну, красиву і плодючу самку. Дуже рідко займався в ній тепер колишній вогонь. Це бувало лише тоді, коли, як тепер, повертався чоловік, коли видужувала дитина або коли вона з графинею Марією згадувала про князя Андрія (з чоловіком вона, гадаючи, що він ревнує її до пам'яті князя Андрія, ніколи не говорила про нього), і дуже рідко, коли що-небудь випадково втягало її у співи, які вона зовсім покинула після того, як вийшла заміж. І в ті рідкі хвилини, коли давній вогонь займався в її розвиненому красивому тілі, вона бувала ще боільш привабливою, ніж перше.

З часу свого заміжжя Наташа жила з чоловіком у Москві, в Петербурзі, у підмосковному селі та в матері, тобто у Миколи. У вищому світі молоду графиню Безухову бачили мало, і ті, які бачили, залишились нею незадоволені. Вона не була ні привітна, ні люб'язна. Наташа не то щоб любила самотність (вона не знала, чи любила вона, чи ні; їй навіть здавалося, що ні), але вона, виношуючи, народжуючи і годуючи дітей і беручи участь у кожній хвилині чоловікового життя, не могла задовольнити цих потреб інакше, як відмовившись від світу. Усі, що знали Наташу до заміжжя, дивувалися з тієї зміни, що сталася в ній, як з чогось незвичайного. Лише стара графиня, материнським чуттям зрозумівши, що всі пориви Наташині мали на початку тільки потребу мати сім'ю, мати чоловіка (як вона, не так жартома, як насправжки, кричала в Отрадном),— лише мати дивувалася з дивування людей, що не розуміли Наташі, і повторювала, що вона завжди знала, що Наташа буде зразковою дружиною і матір'ю.

— Вона тільки до краю доводить свою любов до чоловіка та дітей,— казала графиня — так що це навіть нерозумно.

Наташа не йшла за тим золотим правилом, що його проповідують розумні люди, особливо французи, яке полягає в тому, що дівчина, виходячи заміж, не повинна опускатися, не повинна занедбувати своїх талантів, повинна ще більше, ніж до заміжжя, займатися своєю зовнішністю, повинна принадажувати чоловіка так само, як вона принадажувала не чоловіка. Наташа, навпаки, кинула відразу всі свої очарування, з яких у неї було одно незвичайно сильне — співи. Вона тому й кинула їх, що це було сильне очарування. Наташа не дбала ні про свої манери, ні про делікатність мови, ні про те, щоб показатися своєму чоловікові у найвигідніших позах, ні про свій туалет, ні про те, щоб не турбувати чоловіка своєю вимогливістю. Вона робила все протилежне цим правилам. Вона почувала,— що ті чари, які інстинкт навчав її використовувати перше, тепер тільки були б смішні в очі її чоловіка, якому вона з першої хвилини віддалася вся — тобто всією душею, не залишивши жодного куточка не відкритим для нього. Вона почувала, що зв'язок її з чоловіком держався не тими поетичними почуттями, що принадили його до неї, а чимсь іншим, невизначеним, але твердим, як зв'язок її власної душі з тілом.

Розпущувати кучері, надівати роброни та співати романси для того, щоб привабити до себе свого чоловіка, здалося б їй таким самим чудним, як прикрашати себе для того, щоб самій бути задоволеною з себе. А прикрашати себе для того, щоб подобатись

іншим,— можливо, це й було б їй приємно — вона не знала,— але було зовсім ніколи. Головна причина, з якої вона не займалася ні співами, ні туалетом, ні обдумуванням своїх слів, полягала в тому, що їй зовсім не було коли займатися цим.

Відомо, що людина має здатність усім еством поринати в один предмет, хоч би яким незначним він здавався. І відомо, що нема такого незначного предмета, який від зосередженої уваги, зверненої на нього, не розрісся б до безмежності.

Предметом, у який цілком поринула Наташа, була сім'я, тобто чоловік, якого треба було держати так, щоб він неподільно належав їй, домівці,— і діти, яких треба було виношувати, народжувати, годувати й виховувати.

І чим більше вона заглиблювалась, не розумом, а всією душею, усім еством своїм у предмет, що заповнював її, тим більш предмет цей розростався під її увагою, і тим кволішими й мізер-нішими здавались їй її сили, так що вона всі їх зосереджувала на тому ж самому і проте не встигала робити всього того, що здавалось їй потрібним.

Балачки й міркування про права жінок, про стосунки подружжя, про свободу і права чоловіка й жінки, хоч і не називалися ще, як тепер, питаннями, були тоді такі ж самі, як і тепер; та ці питання не тільки не цікавили Наташу, але вона й зовсім не розуміла їх.

Питання ці й тоді, як і тепер, існували тільки для тих людей, які в подружньому житті вбачають лише задоволення, що його мають чоловік і жінка одне від одного, тобто одно начало подружнього життя, а не все його значення, що полягає в сім'ї.

Міркування ці і теперішні питання, схожі на питання про те, яким чином дістати якнайбільше задоволення від обіду, не існували тоді, як не існують і тепер для людей, для яких метою обіду є живлення і метою подружнього життя — сім'я.

Коли мета обіду — живлення тіла, то той, хто з'їсть разом два обіди, досягне, можливо, більшого задоволення, але не досягне мети, бо обох обідів не перетравить шлунок.

Коли метою одруження є сім'я, то той, хто захоче мати багато жінок і чоловіків, можливо, матиме багато задоволення, але ні в якому разі не матиме сім'ї.

Есе питання, коли метою обіду є живлення, а метою одруження — сім'я, розв'язується тільки тим, щоб не їсти більше того, що може перетравити шлунок, і не мати більше жінок і чоловіків, ніж стільки, скільки треба для сім'ї, тобто однієї і одного. Наташі треба було чоловіка. Чоловіка було дано їй. І чоловік дав їй сім'ю. І в другому, кращому чоловікові вона не тільки не вбачала потреби, але, тому що всі сили душевні її були спрямовані на те, щоб служити цьому чоловікові і сім'ї, вона й не могла собі уявити і не вбачала ніякого інтересу в уявлянні того, що було б, якби було інакше.

Наташа не любила товариства взагалі, але вона тим більш дорожила товариством рідних — графині Марії, брата, матері і Соні. Вона дорожила товариством тих людей, до яких вона, розпатлана, в халаті, могла вийти великими кроками з дитячої з радісним обличчям і показати пелюшку з жовтою, замість зеленої, плямою і вислухати втішання про те, що тепер дитині значно краще.

Наташа до такої міри опустила, що її вбрання, її зачіски, її недоречно сказані

слова, її ревності — вона ревнувала до Соні, до гувернантки, до кожної гарної і негарної жінки — були звичайною темою жартів усіх її близьких. Загальна думка була така, що П'єр був під черевиком своєї жінки, і насправді це було так. З самих перших днів їхнього подружнього життя Наташа поставила свої вимоги. П'єр дуже здивувався з цього цілком нового для нього погляду дружини, який полягав у тому, що кожна хвилина його життя належить їй і сім'ї; П'єр здивувався з вимог своєї дружини, але був потішений ними і підкорився їм.

Підвладність П'єрова полягала в тому, що він не смів не тільки залицятися, але й не смів з усмішкою говорити з іншою жінкою, не смів їздити до клубів, на обіди так, для того, щоб провести час, не смів витратити грошей на примхи, не смів виїжджати на довгі строки, хіба що в справах, до яких дружина зараховувала і його заняття науками, в яких вона нічого не розуміла, хоч надавали їм великої ваги. На заміну цього П'єр мав повне право в себе вдома не тільки самим собою розпоряджатися, як він хотів, але й усією сім'єю. Наташа в себе вдома ставила себе у становище чоловікової рабині; і вся родина ходила навшпиньки, коли П'єр працював — читав або писав у своєму кабінеті. Досить було П'єру показати яке-небудь уподобання, і те, що він любив, завжди виконувалось. Досить йому було виявити бажання, і Наташа схоплювалась і бігла виконувати його.

Увесь дім керувався тільки гаданими повеліннями чоловіка, тобто П'єровими бажаннями, які Наташа намагалася вгадувати. Побут, місце життя, знайомство, зв'язки, Наташині заняття, виховання дітей — не тільки все робилося відповідно до виявленої

волі П'єра, а Наташа намагалась і вгадати те, що могло впливати з висловлених у розмовах П'єрових думок. І вона вірно вгадувала те, в чому полягала суть П'єрових бажань, і, раз вгадавши її, вона вже твердо держалася раз обраного. Коли П'єр сам уже хотів зрадити своє бажання, вона боролась проти нього його ж таки зброєю.

Так, тяжкого часу, назавжди пам'ятного П'єру, Наташі, після народження першої кволої дитини, коли їм довелося змінити трьох мамок і Наташа захворіла з відчаю, П'єр одного разу висловив її думки Руссо, з якими він був цілком згоден, про неприродність і шкідливість мамок. Відносно другої дитини, незважаючи на протидію матері, лікарів і самого чоловіка, які повставали проти її годування, як проти речі тоді нечуваної і шкідливої, вона поставила на своєму і відтоді всіх дітей годувала сама.

Дуже часто, в хвилини роздратування, траплялося, що чоловік з жінкою сперечалися, але довго потім після суперечки П'єр на радість і здивування своє знаходив не тільки в словах, а і в діях жінки ту саму свою думку, проти якої вона сперечалася. І він знаходив не тільки ту саму думку, але й знаходив її очищеною від усього того, що було зайвого, викликаного запалом суперечки, в її виявленні.

Після семи рофів подружнього життя П'єр почував радісну, тверду свідомість того, що він не погана людина, і почував він це тому, що бачив себе відбитим у своїй дружині. В собі він почував усе гарне й погане змішаним і затемнюючим одно одне. А на дружині його відбивалося тільки те, що було по-справжньому гарне; все не зовсім

гарне було відкинуте. І відбивання це відбувалося не шляхом логічної думки, а іншим—таємничим, безпосереднім шляхом.

XI

Два місяці тому П'єр, уже гостюючи в Ростових, одержав листа від князя Федора, який закликав його до Петербурга для розгляду важливих питань, що цікавили в Петербурзі членів одного товариства, одним з головних засновників якого був П'єр.

Прочитавши цього листа, як вона читала всі чоловікові листи, Наташа, незважаючи на те, що їй було дуже важко у відсутності чоловіка, сама запропонувала йому їхати до Петербурга. Всьому, що було розумовою, абстрактною справою чоловіка, вона приписувала, не розуміючи її, величезну вагу і повсякчас боялася бути завадою в цій діяльності чоловіка. На неспівимий, запитливий П'єрів погляд після прочитання листа вона відповіла просьбою, щоб він їхав, тільки щоб певно визначив їй час повернення. І відпустку було дано на чотири тижні.

Відтоді, як вийшов строк П'єрової відпустки,— два тижні тому,— Наташа увесь час перебувала у стані страху, смутку і роздратовання.

Денисов, відставний, незадоволений з теперішнього стану генерал, приїхавши в ці останні два тижні, здивовано й сумно, як на несхожий портрет колись коханої людини, дивився на Наташу. Зажурений, скучний погляд, відповіді не до речі й розмови про дитячу — було все, що він бачив і чув від колишньої чарівниці.

Наташа була весь цей час сумна й роздратована, особливо тоді, коли, втішаючи її, мати, брат, Соня або графиня Марія намагалися виправдати П'єра і придумати причини його затримки.

— Усе дурниці, все пусте,— казала Наташа,— всі його міркування, які ні до чого не ведуть, і всі ці дурні товариства,— говорила вона про ті самі справи, у велику вагу яких вона твердо вірила. І вона йшла до дитячої годувати свого єдиного хлопчика Петю.

Ніхто нічого не міг їй сказати стільки заспокійливого, розумного, як це тримісячне маленьке створіння, коли воно лежало біля її груді і вона почувала рух його рота й сопіння носиком. Створіння це говорило: "Ти сердишся, ти ревнуєш, ти хотіла б йому відомстити, ти боїшся, а я ось він, а я ось він..." І не було що відповісти. Це було більше, ніж правда.

Наташа в ці два тижні неспокою так часто вдавалася до сина за заспокоєнням, так поралася коло нього, що перегодувала його і він захворів. Вона жахалась його хвороби, 4а разом з тим їй цього якраз і треба було. Доглядаючи його, вона легше переносила турботу за чоловіка.

Вона годувала, коли заторохтів біля під'їзду П'єрів візок, і няня, знаючи, чим порадувати пані, нечутно, але швидко, сяючи обличчям, увійшла до кімнати.

— Приїхав? — швидким шепотом спитала Наташа, боячись поворухнутися, щоб не збудити вже сонну дитину.

— Приїхали, матінко,— прошепотіла няня.

Кров ударила в обличчя Наташі, і ноги мимоволі зробили рух; аїле схопитися й бігти не можна було. Дитина знову розплющила оченята, глянула. "Ти тут",— наче

сказав хлопчик і знову ліниво зацмокав губами.

Обережно відібравши грудь, Наташа поколисала його, дала няні й пішла швидкими кроками в двері. Але біля дверей вона зупинилася, мовби відчувши докір совісті за те, що, зрадивши, занадто скоро покинула дитину, і оглянулась. Няня, піднявши лікті, переносила дитину за бильця ліжечка.

— Та вже йдіть, ідіть, матінко, будьте спокійні, ідіть,— усміхаючись, прошептала няня з фамільярністю, що встановлюється між нянею і пані.

І Наташа легкими кроками побігла до передпокою.

Денисов з люлькою, вийшовши до зали з кабінету, тут вперше впізнав Наташу. Яскраве, блискуче, радісне сяйво лилось потоками з її оновленого обличчя.

— Приїхав! — промовила вона до нього на бігу, і Денисов

відчув, що він був захоплений з того, що приїхав П'єр, якого він дуже мало любив. Вбігши до передпокою, Наташа побачила високу постать у шубі, яка розмотувала шарфа.

"Він! він! Правда! Ось він! — промовила вона сама з собою і, налетівши на нього, обійняла, притисла до себе, головою до грудей, і потім, відхиливши, глянула на вкрите памороззю, рум'яне і щасливе П'єрове обличчя.— Так, це він; щасливий, радий..."

І раптом вона згадала всі ті муки чекання, яких вона зазнала за останні два тижні: осяйна радість на її обличчі зникла; вона нахмурилась, і потік докорів та уїдливих слів пролився на П'єра.

— Авжеж, тобі добре, ти дуже радий, ти веселився... А як мені? Хоч би ти дітей пожалів. Я годую, в мене молоко зіпсувалося... Петя був при смерті. А тобі дуже весело. Авжеж, тобі весело...

П'єр знав, що він не винен, бо йому не можна було приїхати раніш; знав, що цей вибух з її боку непристойний, і знав, що через дві хвилини це минеться; він знав, головне, що йому самому було весело й радісно. Він би хотів усміхнутись, але не посмів і подумати про це. Він зробив жалюгідне, злякане обличчя і зігнувся.

— Я не міг, їй-богу! А як Петя?

— Тепер нічого, ходімо. Як тобі не совісно! Якби ти міг бачити, яка я без тебе, як я мучилась...

— Ти здорова?

— Ходімо, ходімо,— казала вона, не випускаючи його руки. І вони пішли в свої кімнати.

Коли Микола і його дружина прийшли відшукувати П'єра, він був у дитячій і тримав на своїй величезній правій долоні грудного сина, який прокинувся, і гуцав його. На широкому обличчі його з розтуленим беззубим ротом застигла весела усмішка. Буря вже давно вилилася, і яскраве радісне сонце сяяло на обличчі в Наташі, яка зворушено дивилася на чоловіка й на сина.

— І добре все переговорили з князем Федором? — питала Наташа.

— Так, дуже добре.

— Бачиш, тримає (голову, мала на думці Наташа). Ну, як він мене налякав!

— А княжну бачив? Правда, що вона закохана в цього?..

— Правда, можеш собі уявити...

У цей час увійшов Микола з графинєю Марією. П'єр, не спускаючи з рук сина, нагнувшись, поцілувався з ними і відповідав на розпити. Та, очевидно, незважаючи на багато чого цікавого, що треба було переговорити, хлопчик у козпачку, з хиткою голівкою, заповнював усю П'єрову увагу.

— Який милий! — сказала графиня Марія, дивлячись на хлопчика і граючись з ним.— От цього я не розумію, Nicolas,— звернулась вона до чоловіка,— як ти не розумієш чарівності цих чудових створіннячок.

— Не розумію, не можу,— сказав Микола, холодним поглядом дивлячись на дитину.— Шматок м'яса. Ходімо, П'єр.

— І головне ж, він такий ніжний батько,— сказала графиня Марія, виправдуючи свого чоловіка,— та тільки коли вже рік або отак...

— Ну, П'єр прекрасно їх няньчить,— сказала Наташа,— він каже, що в нього рука якраз зроблена по задку дитини. Подивіться.

— Ну, тільки не для цього,— раптом сміючись сказав П'єр, перехоплюючи дитину і передаючи її нянці.

XII

Як у кожній справжній родині, в лисогорському домі жило разом кілька цілком різних світів, які, кожен зберігаючи свою особливість і поступаючись один перед одним, зливалися в одно гармонійне ціле. Кожна подія, що траплялася в домі, була однаково важлива, однаково радісна або сумна для всіх цих світів; але кожен світ мав цілком особисті, незалежні від інших, причини радіти чи сумувати з будь-якої події.

, Так П'єрів приїзд був радісною, важливою подією, і тдким він відбився на всіх.

Слуги — найвірніші судді панів, бо вони судять не за розмовами і виявленням почуттів, а за діями і побутом,— були раді з приїзду П'єра, тому що при ньому, вони знали, граф перестане ходити щодня по господарству і буде веселіший і добріший, і ще тому, що всім будуть багаті подарунки на свято.

Діти та гувернантки раділи з приїзду Безухова тому, що ніхто так не втягав їх у загальне життя, як П'єр. Лише він умів на клавікордах грати той екосез (єдина його п'єса), під який можна танцювати, як він казав, всілякі танці, і він привіз, певне, всім подарунки.

Миколенька, який був тепер п'ятнадцятилітнім худим, з кучерявим руським волоссям і чудовими очима, хворобливим, розумним хлопчиком, радів тому, що дядько П'єр, як він називав його, був об'єктом його захоплення і гарячої любові. Ніхто не прищеплював Миколеньці особливої любові до П'єра, і він тільки зрідка бачив його. Вихователька його, графиня Марія, всіх сил докладала, щоб змусити Миколеньку любити її чоловіка так само, як вона його любила, і Миколенька любив дядя; але любив з ледве помітним відтінком презирства. А П'єра він обожував. Він не хотів бути ні гусаром, ні георгіївським кавалером, як дядько Микола, він хотів бути ученим, розумним і добрим, як П'єр. У присутності П'єра на його обличчі було завжди радісне сяйво і він

червонів і задихався, коли П'єр звертався до нього. Він не пропускав жодного слова з того, що говорив П'єр, і потім з Десалем і сам з собою згадував і обмірковував значення кожного П'єрового слова. Минуле життя П'єрове, його нещастя до 12-го року (про які він склав собі з того, що чув, туманне поетичне уявлення), його пригоди в Москві, полон, Платон Каратаєв (про якого він чув від П'єра), його любов до Наташі (яку теж особливою любов'ю любив хлопчик) і, головне; його дружба з батьком, якого не пам'ятав Миколенька,— все це робило з П'єра для нього героя і святиню.

З уривчастих розмов про його батька та про Наташу, з того хвилювання, з яким П'єр говорив про небіжчика, з тієї обережної, благоговійної ніжності, з якою Наташа говорила про нього ж, хлопчик, який тільки-но починав догадуватись про любов, склав собі уявлення про те, що батько його любив Наташу і заповідав її, помираючи, своєму другові. А цей батько, якого не пам'ятав хлопчик, здавався йому божеством, якого не можна було собі уявити і про якого він інакше не думав, як з завмиранням серця і з слізьми суму та захоплення. І хлопчик був щасливим внаслідок П'єрового приїзду.

Гості були раді П'єром, як людиною, що завжди пожвавлювала і згуртовувала всяке товариство.

Дорослі домашні, не кажучи про дружину, були раді другом, при якому жилося легше і спокійніше.

Старенькі жінки були раді з подарунків і, головне, тому, що знову оживе Наташа.

П'єр почував ці різні погляди на нього різних світів і поспішав кожному дати очікуване.

П'єр, найнеуважніша, забудькувата людина, тепер, за списком, який склала дружина, купив усе, не забув ні комісій матері та брата, ні подарунків на плаття Беловій, ні іграшок небожам, йому дивною здалася в перший час по його одруженні ця жінчина вимога — виконати і не забути всього того, що він узявся купити, і вразило серйозне засмучення її, коли він за першої своєї поїздки усе перезабув. Але згодом він звик до цього. Знаючи, що Наташа для себе нічого не доручала, а для інших доручала тільки тоді, коли він сам визивався, він тепер мав несподівану для самого себе дитячу приємність у цьому купуванні подарунків для всієї родини і ніколи нічого не забував. Коли він заслуговував на докори від Наташі, то лише за те, що купував зайве і занадто дорого. До всіх своїх вад, як на думку більшості, чи якостей, на думку П'єра, неохайності, опущеності Наташа приєднала ще скупість.

Відтоді, як П'єр став жити великим домом, сім'єю, що потребувала великих витрат, він, на здивування своє, помітив, що він проживав вдвічі менше, ніж раніш, і що його розладжені останнього часу (особливо боргами першої дружини) справи стали налагоджуватись.

Жити було дешевше тому, що життя було зв'язане: тієї найдорожчої розкоші, що полягає в такому характері життя, який кожної хвилини можна змінити, П'єр не мав уже та й не бажав мати більше. Він почував, що життя його визначене тепер раз назавжди, до смерті, що змінити його він не може, і тому це життя було дешеве,

П'єр з веселим, усміхненим обличчям розбирав свої покупки.

— Як вам це? — казав він, розгортаючи, як крамар, шматок матерії. Наташа, тримаючи на колінах старшу дочку і швидко переводячи повні сьйва очі з чоловіка на те, що він показував, сиділа проти нього.

— Це для Белової? Чудово.— Вона спробувала пучками добротність.

— Це по карбованцю, певне? П'єр сказав ціну.

— Дорого,— сказала Наташа.— Ну, які раді діти будуть і тамап. Тільки даремне ти мені це купив,— додала вона, не можучи стримати усмішку, милуючись золотим у перлах гребінцем, які тоді щойно стали входити в моду.

— Мене Адель збила: купити та купити,— сказав П'єр.

— Коли ж я носитиму? — Наташа увіткнула його в косу.— Це Машеньку вивозити; може, тоді знову носитимуть. Ну, ходімо.

І, забравши подарунки, вони пішли спочатку в дитячу, потім до графині.

Графиня, як звичайно, сиділа з Беловою за гран-пасьянсом, коли П'єр і Наташа з пакунками під пахвами увійшли до вітальні.

Графині було вже за шістдесят років Вона була вся сива і носила чепчик, що охоплював усе обличчя рюшем. Обличчя в неї було поморщене, верхня губа запала, і очі були тьмяні.

Після смертей сина й чоловіка, що так скоро сталися одна по одній, вона почувала себе ненароком забутою на цьому світі* істотою, яка не має ніякої мети і смислу. Вона їла, пила, спала, проводила час без сну, але не жила. Життя не давало їй ніяких вражень. Їй нічого не треба було від життя, крім спокою, і спокій цей вона могла знайти тільки в смерті. Але поки смерть ще не приходила, їй треба було жити, тобто застосовувати свої сили життя. В ній надзвичайно ясно було помітно те, що помітно в дуже маленьких дітях і в дуже старих людях. У її житті не видно було ніякої зовнішньої мети, а очевидно була тільки потреба вправ-ляти свої різні нахили та здібності. Їй треба було попоїсти, поспати, подумати, поговорити, поплакати, попрацювати, посердитись і т. ін. тільки тому, що в неї був шлунок, був мозок, були мускули, нерви й печінка. Все це вона робила, не спонукувана нічим зовнішнім, не так, як роблять це люди в усій силі життя, коли з-за мети, до якої вони пориваються, не помітно другої мети — застосування своїх сил. Вона говорила тільки тому, що їй фізично треба було попрацювати легенями та язиком. Вона плакала, як дитина, бо їй треба було просякатися і т. д. Те, що для людей у повній силі є метою, для неї, очевидно, було приводом.

Так уранці, особливо коли напередодні вона поїла чого-небудь жирного, в неї з'являлась потреба посердитись, і тоді вона вибирала найближчий привід — глухоту Белової.

Вона з другого кінця кімнати починала казати їй що-небудь тихо.

— Нині, здається, тепліше, люба моя,— казала вона пошепки. І коли Белова відповідала: "Аякже, приїхали", вона сердито буркотіла: — Боже мій, яка глуха й дурна!

Другим приводом був нюхальний тютюн, що здавався їй то сухим, то вологим, то погано розтертим. Після цих роздратовань жовч розливалася в неї в обличчі, і йокоївки

її знали по певних ознаках, коли буде знову глуха Белова і знову тютюн стане вологим, і коли буде жовте обличчя. Як їй треба було попрацювати жовцю, так іноді треба було їй попрацювати залишками здатностей мислити, і для цього приводом був пасьянс. Коли треба було поплакати, тоді об'єктом був покійний граф. Коли треба було потурбуватися, приводом був Микола і його здоров'я; коли треба було уїдливо поговорити, тоді приводом була графиня Марія. Коли треба було дати вправу органів голосу,— це було здебільшого о сьомій годині, після травного відпочинку в темній кімнаті,— тоді приводом була розповідь усе тих самих історій і все тим самим слухачам.

Цей стан старенької розуміли всі домашні, хоч ніхто ніколи не говорив про це і всі докладали всіляких/Зусиль для вдоволення цих її потреб. Тільки зрідка в погляді та в сумовитій напівус-мішці одного до одного між Миколою, П'єром, Наташею і графинею Марією виявлялось це взаємне розуміння її становища.

Але погляди ці, крім того, говорили ще й інше; вони говорили про те, що вона зробила вже свою справу в житті, про те, що вона не вся в тому, що тепер видно в ній, про те, що і всі ми будемо такі самі і що радісно підкорятися їй, стримувати себе для цієї колись дорогої, колись такої ж, як і ми, повної життя, а тепер жалюгідної істоти. *Memento mori*, — говорили ці погляди.

Тільки зовсім погані й дурні люди та маленькі діти з усіх домашніх не розуміли цього і цурались її.

XIII

Коли П'єр з дружиною прийшли до вітальні, графиня перебувала у звичному стані потреби зайняти себе розумовою працею над гран-пасьянсом і тому, хоч вона за звичкою сказала слова, які завжди казала по поверненні П'єра або сина: "Пора, пора, мій любий; ми вже ждали-ждали. Ну, хвалити бога",— і, приймаючи подарунки, сказала інші звичні слова: "Дорогий не подарунок.

і Пам'ятай про смерть,

друзе,— спасибі, що мені, старій, даруєш..." — видно було, що прихід П'єра був їй неприємний у цю хвилину, бо відвертав її увагу від недокладеного гран-пасьянса. Вона закінчила пасьянс і тоді тільки взялась за подарунки. Подарунки складались з прекрасної роботи футляра-для карт, севрської яскравосиньої чашки з покриттям і з зображенням пастушок та з золотої табакерки з портретом графа, якого П'єр замовляв у Петербурзі мініатюриста. (Графиня давно бажала цього.) їй не хотілось тепер плакати, і тому вона байдуже подивилась на портрет і зацікавилась більше футляром.

— Дякую, друже мій, ти втішив мене,— сказала вона, як завжди говорила.— А найкраще за все, що сам себе привіз. А то це нікуди не годиться; хоч би ти полаяв свою жінку. Що це? Як божевільна без тебе. Нічого не бачить, не пам'ятає,— казала вона звичні слова.— Подивись, Анно Тимофіївно,— додала вона,— якого футляра нам синок привіз.

Белова хвалила подарунки і захоплювалась своєю матерією.

П'єру, Наташі, Миколі, графині Марії і Денисову багато чого треба було переговорити такого, що не говорилося при графині, не тому, щоб що-небудь

приховувалось від неї, а тому, що вона від багато чого так відстала, що, почавши говорити при ній про що-небудь, треба було б відповідати на її запитання, недоречно вставляючи, й повторювати наново вже кілька разів повторене їй: розповідати, що той помер, той одружився, чого вона знову не могла запам'ятати; але вони, як звичайно, сиділи за чаєм у вітальні біля самовара, і П'єр відповідав на графинині запитання, їй самій непотрібні і нікому не цікаві, про те, що князь Василь постарішав і що графиня Марія Олексіївна казала кланятись і не забувати і т. ін.

Така розмова, нікому не цікава, але неминуха, точилася під час усього чаювання. За чай навколо круглого стола біля самовара, коло якого сиділа Соня, збиралися всі дорослі члени родини. Діти, гувернери і гувернантки вже напились чаю, і голоси їхні чутно було з сусідньої диванної. За чаєм усі сиділи на звичайних місцях; Микола сідав біля грубки за маленьким столиком, на який йому подавали чай. Стара, з зовсім сивим обличчям, з якого ще різкіше викочувались великі чорні очі, хортиця Милка, дочка першої Милки, лежала на кріслі біля нього. Денисов з посивілими наполовину, кучерявим волоссям, вусами й бакенбардами, у розстебнутому генеральському сюртуку, сидів біля графині Марії. П'єр сидів між дружиною і старою графинею. Він розповідав те, що — він знав — могло цікавити стареньку й бути зрозумілим їй. Він говорив про поверхові події у вищому світі і про тих людей, які колись становили гурток ровесників старої графині, які колись були справжнім, живим окремим гуртком, але які тепер, здебільшого розкидані по світу, так само, як вона, доживали свого віку, збираючи останні колоски того, що вони посіяли в житті. Але саме вони, ці ровесники, здавалися старій графині винятково серйозним і справжнім світом. По жвавості П'єра Наташа бачила, що поїздка його була цікава, що йому багато чого хотілось розповісти, але він не смів при графині. Денисов, не будучи членом родини, тому не розуміючи П'єрової обережності, крім того, як незадоволений, вельми цікавився тим, що робилося в Петербурзі, і раз у раз викликав П'єра на розповідь то історії в Семеновському полку, що ось тільки трапилась, то про Аракчєєва, то про Біблейське товариство. П'єр іноді захоплювався і починав розповідати, але Микола й Наташа щоразу повертали його до здоров'я князя Івана та графині Марії Антонівни.

— Ну що ж, усе це безумство і Госнер і татарінова, — спитав Денисов, — невже все триває?

— Як триває? — йигукнув П'єр дужче, ніж будь-коли. — Біблейське товариство — це тепер увесь уряд. '

— А це що таке, mon cher ami? 1 — спитала графиня, напившись чаю і, видно, бажаючи знайти привід для того, щоб посердитись після їди. — Як же це ти кажеш — уряд; я цього не розумію.

— До речі, знаєте, тамап, — втрутився Микола, знаючи, як треба перекладати на материну мову, — це князь Олександр Миколайович Голіцин влаштував товариство, то він, кажуть, у великій силі.

— Аракчєєв і Голіцин, — необережно сказав П'єр, — це тепер увесь уряд. І який! В усьому вбачають змови, всього бояться.

— Що ж, князь Олександр Миколайович у чому винен? Він дуже поважна людина. Я зустрічала його тоді в Марії Антонівни,— ображено сказала графиня і, ще більш ображена з того, що всі замовкли, заговорила далі:—Нині всіх судити стали. Євангелійне товариство — ну що тут поганого? — і вона встала (всі встали теж) і з суворим виглядом попливла в диванну до свого стола.

Запанувала сумовита мовчанка, і з сусідньої кімнати стало-чутно дитячий сміх і голоси. Очевидно, між дітьми відбувалося якесь радісне хвилювання.

— Кінець, кінець! — пролунав з-за всіх голосів радісний зойк маленької Наташі. П'єр переглянувся з графинею Марією і з* Миколою (Наташу він завжди бачив) і щасливо усміхнувся.

— Оце музика чудесна! — сказав він.

— Це Анна Макарівна панчохи закінчила,— сказала графиня Марія.

— О, підумайте,— схоплюючись, сказав П'єр.— Ти знаєш,— додав він, зупиняючись біля дверей,— чому я особливо люблю цю музику? — вони мені перші дають знати, що все гаразд. Сьогодні їду: що ближче додому, то більший страх. Як увійшов до передпокою, чую заливається Андрюша про щось,— ну, значить, усе гаразд...

— Знаю, знаю я це почуття,— підтвердив Микола.— Мені йти не можна, адже панчохи — сюрприз мені.

П'єр увійшов до дітей, і регіт та галас залунали ще дужче.— Ну, Анно Макарівно,— чутно було П'єрів голос,—осюди, на сеї редину, і за командою — раз, два, і коли я скажу — три, ти сюди ставай. Тебе на руки. Ну, раз, два...— промовив П'єрів голос; стало тихо.— Три! — і захоплений дитячий галас знявся в кімнаті.

— Дві, дві! — кричали діти.

Це були дві панчохи, які за їй лише відомим секретом Анна Макарівна разом плела на дротиках і які вона завжди урочисто при дітях виймала одну з одної, коли панчохи було доплетено.

XIV

Скоро по цьому діти прийшли прощатися. Діти перецілувалися з усіма, гувернери і гувернантки розкланялись і вийшли. Залишився тільки Десаль зі своїм вихованцем. Гувернер пошепки запрошував свого вихованця йти вниз.

— Non, m-r Dessales, je demanderai à ma tante de rester¹,— відповів теж пошепки Миколенька Волконський.

— Ma tante, дозвольте мені залишитись,— сказав Миколенька, підходячи до тітки. На обличчі в нього був вираз благання, хвилювання і захвату. Графиня Марія подивилась на нього і звернулась до П'єра.

— Коли ви тут, він одірватись не може...— сказала вона до нього.

— Je vous le ramènerai tout-à-l'heure, m-r Dessales; bonsoir²,—сказав П'єр, подаючи швейцарцеві руку, і усміхаючись звернувся до Миколеньки.— Ми зовсім не бачилися з тобою. Марі, який він схожий стає,— додав він, звертаючись до графині Марії.

— На батька? — сказав хлопчик, багрово' спалахнувши і знизу вгору дивлячись на

П'єра сповненими захвату, блискучими очима. П'єр кивнув йому головою і продовжував розповідь, яку перебили діти. Графиня Марія вишивала в руках по канві; Наташа, не зводячи очей, дивилась на чоловіка, Микола і Денисов вставали, казали подати люльки, курили, брали чай у Соні, що сумовито і вперто сиділа за самоваром, і розпитували П'єра. Кучерявий хворобливий хлопчик, зі своїми блискучими очима, сидів забутий усіма в куточку і тільки, повертаючи кучеряву голову на тонкій шиї, що виходила з відкладних комірців, у той бік, де був П'єр, зрідка здригався і щось шепотів сам з собою, очевидно охоплений якимсь новим і сильним почуттям.

Розмова трималася на тій сучасній плітці з вищого управління, в якій більшість людей вбачають звичайно найважливіший інтерес внутрішньої політики. Денисов, невдоволений з уряду за свої невдачі по службі, з радістю визнавав усі дурниці, що, на його думку, робились тепер у Петербурзі, і гостро й різко висловлював свої зауваження на П'єрові слова.

— Раніш німцем треба було бути, тепер треба танцювати з Тата-риноюю та madame Крюднер, читати... Екарстгаузена і братію. Ох! спустив би знову молодця нашого Бонапарта! Він би всі дурущі повибивав. Ну куди це годиться — солдатові Шварцу дати Семеновський полк? — кричав він.

Микола, хоч не мав такого бажання вбачати в усьому погане, яке було в Денисова, вважав також за вельми достойну і важливу справу поговорити про уряд і в тому, що А. призначено міністром того-то, а Б. генерал-губернатором туди-то і що государ сказав те-то, а міністр те-то, вбачав дуже велике значення. І він вважав за потрібне цікавитись цим і розпитував П'єра. За розпитами цих двох співбесідників розмова не виходила з цього звичайного характеру плітки вищих урядових сфер.

Але Наташа, знаючи всі прийоми і думки свого чоловіка, бачила, що П'єр давно хотів і не міг вивести розмову на інший шлях і висловити свою задушевну думку, ту саму, заради якої він і їздив до Петербурга — радитися з новим другом своїм, князем Федором; і вона допомогла йому запитанням: як же йогоЛ) справа з князем Федором?

— Про що це? — спитав Микола.

— Все про те ж і про те ж,— сказав П'єр, оглядаючись круг себе.— Усі бачать, що справи йдуть так кепсько, що цього не можна так залишити і що обов'язок усіх чесних людей протидіяти по змозі.

— Що ж чесні люди можуть зробити? — трохи насупившись, сказав Микола.— Що ж можна вдіяти?

— А ось що...

— Ходімо до кабінету,— сказав Микола.

Наташа, яка вже давно вгадувала, що їй прийдуть кликати годувати, почула нянин поклик і пішла до дитячої. Графиня Марія пішла за нею. Чоловіки пішли до кабінету, і Миколенька Волконський непомітно для дядя прийшов туди ж таки і сів у тіні край вікна, біля письмового столу.

— Ну, що ж ти зробиш? — сказав Денисов.

— Вічно фантазії,— сказав Микола.

— Ось що,— заговорив П'єр, не сідаючи і то ходячи по кімнаті, то зупиняючись, шепелявлячи і супроводячи свої слова швидкими жестами рук.— Ось що. Становище в Петербурзі ось яке: государ ні в що не входить. Він весь поринув у цей містицизм (містицизму П'єр нікому не прощав тепер). Він шукає тільки спокою, і спокій йому можуть дати тільки ті люди *sans foi ni loi*¹, які рубають і душать усе наосліп: Магніцький, Аракчєєв і *totii quanti*...² Ти згоден, що якби ти сам не займався госпо-

дарством, а хотів тільки спокою, то, чим жорстокіший був би твій бурмистр, тим скоріше ти досягнув би мети? — звернувся він до Миколи.

— Ну, та до чого ти це говориш? — сказав Микола.

— Ну, і все гине. В судах злодійство, в армії тільки палиця: муштра, поселення; мучать народ, освіту душать. Що молоде, чесне — те гублять! Усі бачать, що не може так тривати. Все занадто натягнуте і неодмінно лопне,— говорив П'єр (як завжди, придивившись до дій будь-якого уряду, говорять люди відтоді, як існує уряд).— Я одно казав їм у Петербурзі.

— Кому? — спитав Денисов.

— Ну, ви знаєте, кому,— сказав П'єр, значущо глянувши спідлоба: — князеві Федору і їм усім. Сприяти освіті та благодійності — все це добре, звичайно. Мета прекрасна, і все; але в теперішніх обставинах треба інше.

У цей час Микола помітив присутність небожа. Обличчя його похмурніло; він підійшов до нього.

— Чого ти тут?

— Чому? Залиш його,— сказав П'єр, узявши Миколу за руку, і заговорив далі: — Цього мало, я їм кажу: тепер треба інше. Коли ви¹ стоїте й чекаєте, що ось-ось лопне ця натягнута струна; коли всі чекають неминучого перевороту,— треба якнайтісніше і якнайбільшій кількості людей узятись рука в руку, щоб запобігти загальній катастрофі. Усе молоде, сильне притягається туди і розпускається. Одного спокушають жінки, другого почесні, третього порожній гонор, гроші — і вони переходять у той табір. Незалежних, вільних людей, як ви і я, зовсім не залишається. Я кажу: розширте коло товариства; *mot d'ordre*¹ хай буде не лише чеснота, а незалежність і діяльність.

Микола, облишивши небожа, сердито пересунув крісло, сів у нього і, слухаючи П'єра, незадоволено покашлював і дедалі більше хмурився.

— Та з якою ж метою діяльність? — вигукнув він.— І в які стосунки станете ви з урядом?

— Ось у які! У стосунки помічників. Товариство може бути не таємним, якщо уряд його допустить. Воно не тільки не вороже урядові, а це товариство справжніх консерваторів. Товариство джентльменів у повному розумінні цього слова. Ми тільки для того, щоб Пугачов не прийшов зарізати і моїх і твоїх дітей і щоб Аракчєєв не послав мене у військове поселення,— ми тільки для цього боремося пліч-о-пліч, лише з метою загального добра та загальної безпеки.

— Так, але ж таємне товариство — отже, вороже і шкідливе, яке може породити тільки зло.

— Чому? Хіба тугендбунд, який врятував Європу (тоді ще не сміли думати, що Росія врятувала Європу), спричиняв иунебудь шкідливе? Тугендбунд — це союз чесноти, це любов, взаємна допомога; це те, що на хресті проповідував Христос...

Наташа, серед розмови увійшовши до кімнати, радісно дивилась на чоловіка. Вона раділа не з того, що він говорив. Це навіть не цікавило її, бо їй здавалося, що все це були надзвичайно прості речі і що вона все це давно знала (їй здавалося це тому, що вона знала все те, з чого це виходило — всю душу П'єра); а раділа вона, дивлячись на його жваву, захоплену постать.

Ще більш радісно-захоплено дивився на П'єра забутий усіма хлопчик з тонкою шиєю, що виходила з відкладних комірців. Кожне П'єрове слово палило йому серце, і він нервовими рухами пальців ламав — т — сам не помічаючи цього — сургучі й пера на дя-дьовому столі, що потрапляли йому до рук.

— Зовсім не те, що ти думаєш, а ось що таке був німецький тугендбунд і той, що я пропоную.

— Ну, брат, це ковбасникам добре тугендбунд, а я цього не розумію, та й не вимовлю, — голосно, категорично заговорив Денисов. — Усе паскудне й мерзенне, я згоден, тільки тугендбунд я не розумію, а не подобається — то бунт, оце так! Je suis votre homme!1

П'єр усміхнувся, Наташа засміялась, але Микола ще більш насупив брови і став доводити П'єру, що ніякого перевороту не передбачається і що вся небезпека, про яку він говорить, існує тільки в його уяві. П'єр доводив протилежне, і тому, що його розумові здібності були сильніші й виверткіші, Микола відчув, що його загнали в безвихідь. Це ще більш розсердило його, бо в душі своїй він, не з міркувань, а з чогось сильнішого, ніж міркування, знав безперечну правильність своєї думки.

— Я ось що скажу тобі, — промовив він, встаючи і нервовими рухами ставлячи в куток люльку і, нарешті, кинувши її. — Довести я тобі не можу. Ти кажеш, що в нас усе мерзенне і що буде переворот; я цього не бачу; але ти кажеш, що присяга — умовна річ, і на це я тобі скажу: що ти кращий друг мій, ти це знаєш, але, якби ви утворили таємне товариство, якби почали протидіяти урядові, хоч який би він був, я знаю, що мій обов'язок коритися йому. І нехай звелить мені зараз Аракчєєв іти на вас з ескадроном і рубати — ні на секунду не задумаюсь і піду. А там суди, як хочеш.

По цих словах запала ніякова мовчанка. Наташа перша заговорила, захищаючи чоловіка і нападаючи на братви Захист її був слабкий і незграбний, але мети своєї вона досягла. Розмова знову відновилася і вже не в тому неприємно-ворожому тоні, в якому сказані були останні Миколові слова.

Коли всі встали до вечері, Миколенька Волконський підійшов до П'єра, блідий, з блискучими, променистими очима.

— Дядю П'єр... ви... ні... Якби тато був живий... він був би згоден з вами? — спитав він.

П'єр раптом зрозумів, яка особлива, незалежна, складна й сильна робота почуття і думки повинна була відбуватися в цьому хлопчикові під час розмови, і, згадавши все,

що він говорив, П'єр відчув досаду, що хлопчик чув його. Однак треба було відповісти йому.

— Я гадаю, що був би згоден,— сказав він неохоче і вийшов з кабінету.

Хлопчик нахилив голову і в цю мить наче вперше помітив, що він наробив на столі. Він спалахнув і підійшов до Миколи.

— Дядю, пробач мені, це я зробив — ненароком,— сказав він, показуючи на поламані сургучі й пера.

Микола сердито здригнувся.

— Добре, добре,— сказав він, кидаючи під стіл шматки сургучу й пера. І, очевидним зусиллям стримуючи збурений у ньому гнів, Микола одвернувся від нього.

— Тобі й бути тут зовсім не слід було,— сказав він.

XV

За вечерею про політику та про товариства вже не говорили більш, а, навпаки, знялася дуже приємна для Миколи розмова,— зі спогадами 12-го року, на яку викликав Денисов і в якій П'єр був особливо зворушливий і кумедний. І родичі розійшлися у вельми дружніх взаєминах.

Коли по вечері Микола, роздягнувшись у кабінеті і давши наказ управителю, який довго чекав на нього, прийшов у халаті до спальні, він застав дружину ще за письмовим столом: вона щось писала.

— Що ти пишеш, Марі? —спитав Микола. Графиня Марія почервоніла. Вона боялася, що того, що вона писала, не зрозуміє і не схвалить чоловік.

Вона хотіла б приховати від нього те, що вона писала, але разом з тим і рада була, що він застав її і що треба сказати йому.

— Це щоденник, Nicolas, — сказала вона, подаючи йому синенького зшитка, списаного її твердим, крупним почерком.

— Щоденник?...— з відтінком глузливості сказав Микола і взяв у руки зшитка. Було написано по-французькому:

"4 грудня. Сьогодні Андрюша (старший син), прокинувшись, не хотів одягатися, і m-lle Louise прислала за мною. Він був у настрої вередливості і впертості. Я спробувала погрожувати, але він тільки ще більше розсердився. Тоді я взяла на себе, облишила його і стала з нянею підводити інших дітей, а йому сказала, що я не люблю його. Він довго мовчав, мовби дивуючись; потім у самій сорочці вискочив до мене і розридався так, що я довго не могла його заспокоїти. Видно було, що він мучився най-

більше тим, що засмутив мене; потім, коли я ввечері дала йому квіточка, він знову жалісно розплакався, цілуючи мене. З шш усе можна зробити ніжністю".

— Що таке квіточок? — спитав Микола.

— Я почала давати старшим щовечора записочки, як вони поводитись.

Микола глянув у променисті очі, що дивились на нього, і стаа перегортати й читати далі. У щоденнику записувалось усе те з дитячого життя, що —матері здавалося знаменним, виявляючи характери дітей або наводячи на загальні думки про способи виховання. Це були здебільшого дуже незначні дрібниці; але вони не здавались такими

ні матері, ні батькові, коли він сьогодні вперше читав цей дитячий щоденник.

5 грудня було написано:

"Митя пустував за столом. Тато сказав не давати йому солодкого. Йому не дали; але він так жалісно й жадібно дивився на інших, поки вони їли! Я думаю, що карати, не даючи солодошів— тільки розвивати жадібність. Сказати Nicolas".

Микола поклав книжку і подивився на дружину. Променисті очі запитливо (схвалював чи не схвалював він щоденник?) дивились на нього. Не могло бути сумніву не тільки у схваленні, але й у захопленні Миколи своєю дружиною.

"Може, цього не треба було робити так педантично; може, й зовсім не треба",— думав Микола; але це невтомне, вічне душевне напруження, спрямоване тільки на моральне добро дітей,— захоплювало його. Якби Микола міг усвідомлювати своє почуття, то він зрозумів би, що основою його твердої, ніжної і гордої любові до дру^лчини завжди було це почуття подиву перед її душевністю, перед тим, майже неприступним для Миколи, високим моральним світом, в якому завжди жила його дружина.

Він пишався з того, що вона така розумна, і добре усвідомлював свою мізерність перед нею у світі духовному і тим більш радів з того, що вона зі своєю душею не тільки належала йому, але й являла собою частину його самого.

— Дуже й дуже схвалюю, мій друже,— сказав він із значущим виглядом. І, помовчавши трохи, додав:—А я сьогодні погано держався. Тебе не було в кабінеті. Ми засперечалися а П'єром, і я погарячився. Та неможливо. Це така дитина. Я не знаю, що з ним було б, якби Наташа не тримала його в руках. Можеш собі уявити, чого їздив до Петербурга?... Вони там утворили...

— Так, я знаю,-^— сказала графиня Марія.— Мені Наташа розповіла.

— Ну, то ти знаєш,— спалахуючи від самого спогаду про суперечку, говорив далі Микола,— він хоче мене запевнити, що обов'язок кожної чесної людини полягає в тому, щоб іти проти уряду, тимчасом як присяга й обов'язок... Я жалкую, що тебе не було. А то на мене всі напали, і Деиисов, і Наташа... Наташа кумедна. Тож^ як вона його під черевиком держить, а тільки-но треба що сказати — в неї своїх слів немає, вона так його словами і говорить,— додав Микола, піддаючись непереборному бажанню осуджувати людей найдорожчих і найближчих. Микола забував, що слово в слово те саме, що він говорив про Наташу, можна було сказати про нього щодо його жінки.

— Так, я це помічала,— сказала графиня Марія.

— Коли я йому сказав, що обов'язок і присяга над усе, він став доводити бозна-що. Жаль, що тебе не було; що б ти сказала?

— По-моєму, ти маєш цілковиту рацію. Я так і сказала Наташі. П'єр каже, що всі страждають, мучаться, розпускаються і що наш обов'язок допомогти ближнім. Звичайно, він має рацію,— говорила графиня Марія,— але він забуває, що в нас є інші обов'язки, ближчі, які сам бог указав нам, і що ми можемо ризикувати собою, але не дітьми.

— Ну от, от, це саме я й казав йому,— підхопив Микола, якому справді здавалося,

що він говорив це саме.— А вони своє: що любов до ближнього та християнство, і все це при Мико-леньці, який у цей час забрався до кабінету й переламав усе.

— Ах, знаєш, Nicolas, Миколенька так часто мене мучить,— сказала графиня Марія.— • Це такий незвичайний хлопчик. І я боюсь, що я забуваю його за своїми. В нас у всіх діти, у всіх рідня; а в нього нікого нема. Він вічно сам один зі своїми думками.

— Ну вже, здається, тобі себе картати за нього нема чого. Усе, що може зробити найніжніша мати для свого сина, ти робила і робиш для нього. І я, певна річ, радий з цього. Він славний, славний хлопчик. Сьогодні він наче в нестямі слухав П'єра. І можеш собі уявити: ми виходимо до вечері; я дивлюсь, він поламав вщент у мене все на столі і зараз же сказав. Я ніколи не бачив, щоб він сказав неправду. Славний, славний хлопчик! — повторив Микола, якому в душі не подобався Миколенька, але якого йому завжди хотілося б вважати славним.

— Усе ж не те, що мати,— сказала графиня Марія,— я почуваю, що не те, і мене це мучить. Чудесний хлопчик; але я страшенно боюсь за нього. Для нього корисне буде товариство.

— Що ж, не надовго; цього літа я одвезу його до Петербурга,— сказав Микола.— Справді, П'єр завжди був і залишиться мрійником,— говорив він далі, повертаючись до розмови в кабінеті, що, очевидно, схвилювала його.— Ну що мені до всього цього там — що Аракчєєв нехороший і все,— що мені до цього було, коли я одружився і в мене боргів стільки, що мене в яму садовлять, і мати, яка цього не може бачити й . розуміти. А потім ти, діти, справи. Хіба я для своєї втіхи з ранку до вечора по господарству та в конторі? Ні, я знаю, що я мушу працювати, щоб заспокоїти матір, відплатити тобі і дітей не залишити такими злидарями, як я був. •

Графині хотілось сказати йому, що не єдиним хлібом сита буде людина, що він занадто великого значення надає цим справам; але вона знала, що цього говорити не треба і марно. Вона тільки взяла його руку і поцілувала. Він прийняв цей жест дружини за схвалення і підтвердження своїх думок і, поміркувавши якийсь час мовчки, вголос продовжував свої думки.

— Ти знаєш, Марі,— сказав він,— сьогодні приїхав Ілля Ми-трофанович (це був управитель) з тамбовського села і розкажує, що за ліс уже дають вісімдесят тисяч.— І Микола із жвавим обличчям став розповідати про можливість вельми скоро викупити Отрадне.— Ще десять годочків життя, і я залишу дітям... у прекрасному стані.

Графиня Марія слухала чоловіка і розуміла все, що він говорив їй. Вона знала, що коли він так думав уголос, він іноді питал її, що він сказав, і сердився, коли помічав, що вона думала про інше. Але вона робила для цього великі зусилля, бо її зовсім не цікавило те, що він говорив. Вона дивилась на нього і не то що думала про інше, а почувала про інше. Вона почувала покірну, ніжну любов до цього чоловіка, який ніколи не зрозуміє всього того, що вона розуміє, і мовби від цього вона ще дужче, з відтінком пристрасної ніжності, любила його. Крім цього почуття, що заповнювало її всю і заважало їй входити в подробиці чоловікових планів, в голові її зринали думки, які не мали нічого спільного з тим, що він говорив. Вона думала про небожа (розповідь

чоловікова про його хвилювання під час ГРерової мови дуже вразила її), і різні риси його ніжної чутливої вдачі поставали перед нею; і вона, думаючи про небожа, думала і про своїх дітей. Вона не порівнювала небожа і своїх дітей, але вона порівнювала своє почуття до них і з сумом визнавала, що в почутті її до Миколеньки чогось бракувало.

Іноді їй спадало на думку, що ця різниця виникає у зв'язку з віком; але вона почувала, що була винна перед ним, і в душі своїй обіцяла собі виправитися і зробити неможливе — тобто в цьому житті любити і свого чоловіка, і дітей, і Миколеньку, і всіх ближніх так, як Христос любив людство. Душа графині Марії завжди поривалася до безконечного, вічного і довершеного і тому ніколи не могла бути спокійною. На обличчі її виступив суворий вираз затаєного високого страждання душі, обтяженої тілом. Микола подивився на неї.

"Боже мій! що з нами буде, як вона помре,— а це мені здається, коли в неї таке обличчя",— подумав він і, ставши перед образом, почав читати вечірні молитви.

Наташа, залишившись з чоловіком сам на сам, теж розмовляла з ним так, як тільки розмовляють жінка з чоловіком, тобто незвичайно ясно і швидко розуміючи одне одного і ділячись думками всупереч усім правилам логіки, не вдаючись до міркувань та висновків, цілком особливим способом. Наташа так звикла говорити з чоловіком у цей спосіб, що за найпевнішу ознаку того, що між нею і чоловіком було що-небудь негаразд, для неї правив логічний розвиток думок П'єра. Коли він починав доводити, говорити розсудливо і спокійно і коли вона, захоплена його прикладом, починала робити те ж саме, вона знала, що це неодмінно поведе до сварки.

Відтоді, як вони залишились самі і Наташа з широко розкритими, щасливими очима підійшла до нього повільно і раптом, швидко схопивши його за голову, пригорнула її до своїх грудей і сказала: "Тепер весь, весь мій, мій! Не втечеш!" — відтоді почалась ця розмова, суперечна всім законам логіки, суперечна вже тому, що одночасно говорилося про цілком різні речі. Це одночасне обмірковування багатьох речей не тільки не заважало ясності розуміння, але й, навпаки, було найпевнішою ознакою того, що вони цілком розуміють одне одного.

Як уві сні все буває непевним, нісенітним і суперечним, крім почуття, що панує над сном, так і в цих взаєминах, суперечних усім законам розуму, послідовними і ясними є не слова, а тільки почуття, що панує над ними. ^

Наташа розповідала П'єру про життя-буття брата, про те, як вона мучилась, а не жила, без чоловіка, і про те, як вона ще дужче полюбила Марі, і про те, що Марі з усіх поглядів краща за неї. Говорячи це, Наташа признавалася щиро, що вона бачить вищість Марі, але разом з тим вона, говорячи це, вимагала від П'єра, щоб він усе ж віддавав їй перевагу над Марі й над усіма іншими жінками, і щоб тепер знову, особливо після того, як він 4 бачив багато жіно# у Петербурзі, повторив їй це.

П'єр, відповідаючи на Наташині слова, розповів їй, як нестерпно йому було в Петербурзі бувати на вечорах та обідах з дамами.

— Я зовсім розучився говорити з дамами,— сказав він,— просто скучно. Особливо, я такий був занятий.

Наташа пильно подивилась на нього і говорила далі:

— Марі — вона така чарівна! — сказала вона. — Як вона вміє розуміти дітей. Вона наче тільки душу їх бачить. Вчора, наприклад, Митенька став вередувати...

Ах, як він схожий на батька, — перебив П'єр. Наташа зрозуміла, чому він зробив це зауваження про схожість Митеньки з Миколою: йому неприємний був спогад про його суперечку з шуряком і хотілося знати про це Наташину Думку.

'— В Миколеньки є ця слабкість, що коли що не прийняте всіма, він нізащо не погодиться. А я розумію, ти дорожиш саме тим, щоб ouvrir une carrière¹, — сказала вона, повтррюючи слова, що їх одного разу сказав П'єр.

— Ні, головне, — сказав П'єр, — для Миколи думки й міркування — забава, майже розвага. Ось він збирає бібліотеку і за правило поставив не купувати нової книжки, не прочитавши купленої, — і Сісмонді, і Руссо, і Монтеск'є, — усміхнувшись, додав v П'єр. — Ти ж знаєш, як я його... — почав був він пом'якшувати свої слова; але Наташа перебила його, даючи відчути, що цього не треба.

— То ти кажеш, для нього думки забава...

— Так, а для мене все інше забава. Я весь час у Петербурзі як уві сні всіх бачив. Коли мене захоплює думка, то все інше забава.

— Ой^ як жаль, що я не бачила", як ти вітався з дітьми, — сказала Наташа. — Котра найбільш зраділа? Певне, Ліза?

— Ліза, — сказав П'єр і говорив далі те, що цікавило його. — Микола каже, ми не повинні думати. Та я не можу. Не кажучи вже про те, що в Петербурзі я почував (я тобі можу сказати це), що без мене все це розпадалося, кожен тягнув у свій бік. Але мені вдалося всіх об'єднати, і потім моя думка така проста і ясна. Я ж не кажу, що ми повинні протидіяти тому-то й тому-то. Ми можемо помилятися. А я кажу: візьміться рука в руку ті, які люблять добро, і хай буде один прапор — діяльна чеснота. Князь Сергій гарний чоловік і розумний.

Наташа не мала б сумніву в тому, що П'єрова думка — велика думка, та одно бентежило її. Це те, що він — її чоловік. "Невже така важна й потрібна для суспільства людина — разом 8 тим мій чоловік? Чому це так трапилось?" їй хотілося висловити йому цей сумнів. "Хто і хто ті люди, які могли б вирішити, чи справді він такий уже розумніший за всіх?" — питала вона себе й перебирала у своїй уяві тих людей, яких дуже поважав П'єр. Нікого з усіх людей, судячи з того, як він розказував, П'єр так не поважав, як Платона Каратаєва. s

— Ти знаєш, про що я думаю? — сказала вона, — про Платона Каратаєва. Як він? Підтримав би тепер тебе?

П'єра анітрохи не здивувало це запитання. Він зрозумів хід жінчиних думок.

— Платон Каратаєв? — сказав він і замислився, очевидно, щиро намагаючись уявити собі міркування Каратаєва в цьому питанні. — Він не зрозумів би, а втім, можливо, що й зрозумів би.

— Я страшенно люблю тебе! — раптом сказала Наташа. — Страшенно. Страшенно!

— Ні, не підтримав би, — сказав П'єр, подумавши. — Що він схвалив би, це наше

сімейне життя. Він так хотів бачити в усьому гожість, щастя, спокій, і я з гордістю показав би йому нас. От ти кажеш — розлука. А ти не повіриш, яке особливе почуття я до тебе маю після розлуки...

— До речі, ось іще...— почала була Наташа.

— Ні, не те. Я ніколи не перестаю тебе любити. І любити більше не можна; а це особливо... Авжеж...— Він не доказав, бо погляди їх, зустрівшись, доказали решту.

— Які дурниці,— раптом сказала Наташа,— медовий місяць і що саме щастя в перший час. Навпаки, тепер найкраще. Якби ти тільки не їздив. Пам'ятаєш, як ми сварилися? І завжди я була винна. Завжди я. І про що ми сварилися, я не пам'ятаю навіть.

— Усе про одно,— сказав П'єр, усміхаючись,— ревну...

— Не кажи, терпіти не можу,— вигукнула Наташа. І холодний, злий блиск засвітився в її очах.— Ти бачив її? — додала вона, помовчавши.

— Ні, та й хоч би бачив, не впізнав би. . Вони помовчали.

— Ах, знаєш? Коли ти в кабінеті говорив, я дивилась на тебе,— заговорила Наташа, очевидно намагаючись відігнати на-біглу хмарину. — Ну, дві краплі води ти на нього схожий, на хлопчика. (Так вона називала сина.) Ой, час до нього йти... Прийшло... А жаль іти звідси.

Вони замовкли на кілька секунд. Потім раптом одночасно повернулись одне до одного і почали щось говорити: П'єр почав самозадоволено й захоплено; Наташа — тихо, щасливо усміхаючись. Стикнувшись, вони обоє зупинилися, даючи одне одному дорогу.

— Ні, ти що? говори, говори.

— Ні, ти скажи, я так, дурниці,— сказала Наташа. П'єр сказав те, що він почав. Це було продовження його самозадоволенних міркувань про його успіхи в Петербурзі. Йому здавалося в цю хвилину, що він мав покликання дати новий напрям всьому російському суспільству і всьому світові.

— Я хотів сказати тільки, що всі думки, які мають величезні наслідки,— завжди прості. Вся моя думка в тому, що коли люди порочні зв'язані між собою і становлять силу, то людям чесним треба зробити тільки те ж саме. Тож як просто.

— Авжеж.

— А ти що хотіла сказати?

— Я так, дурниці.

— Ні, все-таки.

— Та нічого, пусте,— сказала Наташа, ще світліше засіявши усмішкою,— я тільки хотіла сказати про Петю: сьогодні няня підходить узяти його від мене, він засміявся, зажмурився і притулився до мене — певне, думав, що сховався. Страшенно милий. Ось він кричить. Ну, прощай! — І вона пішла з кімнати.

У той самий час унизу, у відділенні Миколеньки Волконського, в його спальні, як завжди, горіла лампада (хлопчик боявся темряви, і його не могли відучити від цієї вади). Десаль спав високо на своїх чотирьох подушках, і його римський ніс робив

рівномірні звуки хропіння. Миколенька, щойно прокинувшись, у холодному поту, з широко розкритими очима, сидів на своєму ліжку і дивився перед собою. Страшний сон розбудив його. Він бачив уві сні себе і П'єра в касках — таких, які було намальовано у виданні Плутарха. Вони з дядьом П'єром йшли попереду величезного війська. Військо це складалося з білих косих ліній, що наповнювали повітря так, як те павутиння, що літає восени і що його Десаль називав *le fil de la Vierge*¹. Попереду була слава, з таких самих ниток, як і ці, тільки трохи цупкіших. Вони — він і П'єр — линули легко і радісно все ближче та й ближче до мети. Раптом нитки, які рухали їх, стали ослабати, плутатися; стало важко. І дядько Микола Ілліч зупинився перед ними у грізній і суворій позі.

— Це ви зробили? — сказав він, показуючи на поламані сургучі й пера.— Я любив вас, але Аракчєєв звелів мені, і я уб'ю першого, хто рушить вперед,— Миколенька оглянувся на П'єра; але П'єра вже не було. П'єр був батько—князь Андрій, і він не мав образу і форми, але він був, і, бачачи його, Миколенька почував млявість любові: він почував себе безсилим, безкостим і плинним. Батько голубив і жалів його. Але дядько Микола Ілліч все ближче й ближче наступав на них. Жах охопив Миколеньку, і він прокинувся.

"Батько,— думав він.— Батько (хоч у домі було два схожих портрети, Миколенька ніколи не уявляв князя Андрія в людському образі), батько був зі мною і голубив мене. Він схвалював мої думки, він схвалював думки дядя П'єра. Хоч би що він говорив — я зроблю це. Муцій Сцевола спік свою руку. Але чому ж і в мене в житті не буде того самого? Я знаю, вони хочуть, щоб я вчився. І я буду вчитися. Але коли-небудь я перестану; і тоді я зроблю. Я тільки про'одно прошу бога: щоб було зі мною те, що було з людьми Плутарха, і я зроблю те саме. Я зроблю краще. Усі визнають, усі полюблять, усі захопляться мною". І раптом Миколенька відчув ридання, що охопили його груди, і заплакав.

— *Etes vous indisposé?*²—обізвався Десаль.

— *Non*³, —відповів Миколенька і ліг на подушку. "Він добрий і гарний, я люблю його,— думав він про Десалю.— А дядько П'єр! О, яка чудова людина! А батько? Батько! Батько! Так, я зроблю те, чим навіть він був би задоволений..."

ЦЯ ЧАСТИНА ДРУГА

і

і на друге запитання — визнанням того ж божества, що спрямовувало цю волю обраного до призначеної мети.

Таким чином, питання ці розв'язувались вірою в безпосередню участь божества у справах людства.

Нова наука історії в теорії своїй відкинула обидва ці поло-" ження.

Здавалося б, що, відкинувши вірування древніх про підлеглість людей божеству і про певну мету, до якої ведуться народи, нова наука мала б вивчати не вияви влади, а причини, що утворюють її. Але вона не зробила цього. Відкинувши в теорії погляди колишніх істориків, вона додержується їх на практиці.

Замість людей, обдарованих божественною владою і безпосередньо керованих волею божества, нова історія поставила або героїв, обдарованих незвичайними, не людськими здібностями, або просто людей найрізноманітніших властивостей, від монархів до журналістів, що керують масами. Замість колишніх, угодних божеству, цілей народів — іудейського, грецького, римського, які древнім здавалися цілями руху людства, нова історія поставила свої цілі — благо французького, німецького, англійського і, в най-вищому своєму абстрагуванні, благо цивілізації всього людства, під яким звичайно розуміються народи, що займають маленький північно-західний куточок великого материка.

Нова історія відкинула колишні вірування, не поставивши на їх місце нового погляду, і логіка становища змусила істориків, які нібито відкинули божественну владу царів і фатум древніх, прийти іншим шляхом до того ж самого: до визнання того, що 1) народами керують поодинокі люди і 2) що існує певна мета, до якої рухаються народи і людство.

У всіх творах новітніх істориків від Гібона до Бокля, незважаючи на їх гадану розбіжність та на гадану новизну їх поглядів, лежать в основі ці два неминучі положення.

По-перше, історик описує діяльність окремих осіб, що, на його думку, керували людством: один вважає за таких лише монархів, полководців, міністрів; другий — крім монархів — і трибунів, учених реформаторів, філософів та поетів. По-друге, мета, до якої ведуть людство, відома історикові: для одного мета ця полягає у величчї римської, іспанської, французької держав; для другого — це свобода, рівність, певного роду цивілізація маленького куточка світу,, що зветься Європою.

У 1789 році знімається заворушення в Парижі; воно наростає, розливається і виявляється рухом народів з заходу на схід. Кілька разів рух цей прямує на схід, стикається з протирухом зі сходу на захід; у 12-му році він доходить своєї крайньої межі — Москви, і з дивною симетрією відбувається протирух зі сходу на захід, так само, як і в першому русі, втягаючи за собою серединні народи. Зворотний рух доходить до точки виходу, руху на заході — до Парижа і затихає.

У цей двадцятилітній період часу величезна кількість полів не орана; житла попалено; торгівля змінює напрям; мільйони людей убожіють, багатіють, переселяються, і мільйони людей, християн, які сповідують закон любові до ближнього, вбивають одне одного.

Що таке все це означає? Чому сталося це? Що змушувало цих людей спалювати житла і вбивати таких, як самі? Які були причини цих подій? Яка сила примусила людей таке чинити? Ось мимовільні, простодушні й цілком законні запитання, що їх ставить собі людина, натрапляючи на пам'ятки й перекази минулого періоду руху.

За розв'язанням цих питань ми вдаємося до науки історії, що має мету — самопізнання народів і людства.

Якби історія зберегла старий погляд, вона б сказала: божество, щоб нагородити чи покарати свій народ, дало Наполеону владу і керувало його волею для досягнення своїх

божественних цілей. І відповідь була б повна і ясна. Можна було б вірувати чи не вірувати в божественне значення Наполеона; але для того, хто вірує в нього, в усій історії цього часу все було б зрозумілим і не могло б бути жодної суперечності.

Але нова наука історії не може відповідати таким чином. Наука не визнає погляду древніх на безпосередню участь божества у справах людства, і тому вона повинна дати інші відповіді.

Нова наука історії, відповідаючи на пі запитання, каже: ви хочете знати, що означає цей рух, чому він стався і яка сила учинила Ці події? Слухайте:

"Людовік XIV був дуже гордий і самовпевнений чоловік; у нього були такі-то коханки і такі-то міністри, і він погано управляв Францією. Наслідники Людовіка теж були слабкі люди і теж погано управляли Францією. І в них були такі-то улюбленці і такі-то коханки. До того ж деякі люди писали в цей час якісь там книжки. Наприкінці XVIII сторіччя в Парижі зібралось десятків зо два людей, які стали говорити про те, що всі люди рівні і вільні. Через те в усій Франції люди стали різати й топити одне одного. Люди ці вбили короля і ще багатьох. Цього самого часу у Франції був геніальний чоловік — Наполеон. Він скрізь усіх перемагав, тобто вбивав багато людей, бо він був дуже геніальний. І він поїхав убивати нащось африканців, і так добре їх убивав і був такий хитрий і розумний, що, приїхавши до Франції, звелів усім підкорятись йому. І всі йому підкорилися. Ставши імператором, він знову пішов убивати народ — в Італії, в Австрії та в Пруссії. І там багато вбив. А в Росії був імператор Олександр, який вирішив відновити порядок у Європі і тому воював з Наполеоном. Але в 7-му році він раптом подружив з ним, а в 11-му знову посварився, і знову вони стали вбивати багато людей. І Наполеон привів шістсот тисяч чоловік у Росію і завоював Москву; а потім він раптом утік з Москви, і тоді імператор Олександр, скориставшись порадами Штейна та інших, об'єднав Європу для ополчення проти порушника її спокою. Всі союзники Наполеона раптом стали його ворогами; і це ополчення пішло проти Наполеона, який зібрав нові сили. Союзники перемогли Наполеона, вступили в Париж, примусили Наполеона зректися престолу і послали його на острів Ельбу, не позбавляючи його" сану ім-

ператора і віддаючи йому всіляку шану, хоч п'ять років тому і рік після цього всі його вважали за розбійника поза законом. А царювати став Людовік XVIII, з якого до того часу і французи і союзники тільки сміялися. А Наполеон, проливаючи сльози перед старою гвардією, зрікся престолу і поїхав у вигнання. Потім вправні державні люди та дипломати (особливо Талейран, який зумів сісти перше за іншого на певне крісло і тим збільшив кордони Франції) розмовляли у Відні і цією розмовою робили народи щасливими або нещасними. Раптом дипломати й монархи мало були не посварилися; вони вже готові були знову наказати своїм військам убивати один одного; але в цей час Наполеон з батальйоном приїхав до Франції, і французи, які ненавиділи його, зараз же всі йому підкорилися. Але союзні монархи за це розсердились і знову пішли воювати з французами. І геніального Наполеона перемогли й повезли на острів Елени, раптом визнавши його за розбійника. І там вигнанець, розлучений з любими

серцю і з дорогою йому Францією, помирав на скелі повільною смертю і передав свої великі діяння нащадкам. А в Європі учинилася реакція, і всі государі стали знову кривдити свої народи".

Даремне подумали б, що це глузи, карикатура на історичні описи. Навпаки, це дуже м'яке висловлення тих суперечних відповідей, які не відповідають на запитання і які дає вся історія, від авторів мемуарів та історій окремих держав до загальних історій і нового роду історій культури того часу.

Химерність і комізм цих відповідей випливають з того, що нова історія схожа на глуху людину, що відповідає на запитання, яких ніхто їй не ставить.

Коли мета історії полягає в описові руху людства і народів, то перше питання, без відповіді на яке все інше є незрозумілим,— таке: яка сила рухає народами? На це питання нова історія заклопотано розповідає або те, що Наполеон був дуже геніальний, або те, що Людовік XIV був дуже гордий, або ще те, що такі-то письменники написали такі-то книжки.

Все це дуже можливе, і людство ладне з цим погодитися, але воно не про це питає. Все це могло б бути цікавим, якби ми визнавали божественну владу, основану на самій собі і завжди однакову, яка управляє своїми народами через Наполеонів, Людовіків та письменників; але влади цієї ми не визнаємо, і тому, перше ніж говорити про Наполеонів, Людовіків та письменників, треба показати зв'язок, що існує між цими особами і рухом народів.

Коли замість божественної влади стала інша сила, то треба пояснити, в чому полягає ця нова сила, бо саме в цій силі і є весь інтерес історії.

Історія наче ставить передумовою, що сила ця сама собою розуміється і що вона всім відома. Та, незважаючи на все бажання визнати цю нову силу за відому, той, хто прочитає дуже багато історичних творів, мимоволі відчує сумнів у тому, що нова сила ця, різно трактована самими істориками, є всім цілком відома.

Яка сила рухає народами?

Приватні історики біографічні й йторики окремих народів розуміють цю силу як владу, притаманну героям та володарям. За їх описами події учиняються виключно волею Наполеонів, Олександрів чи взагалі тих осіб, які описує приватний історик. Відповіді, що їх дають цього типу історики на питання про ту силу, яка рухає подіями, задовільні, але тільки доти, поки існує один історик по кожній події. Але як тільки історики різних національностей і поглядів починають описувати ту саму подію, одразу відповіді, які вони дають, втрачають всю рацію, бо силу цю кожен з них розуміє не тільки по-різному, але часто й цілком протилежно. Один історик твердить, що подію учинено з волі Наполеона; другий твердить, що її учинено з волі Олександра; третій,— що з волі якої-небудь третьої особи. Крім того, історики цього типу суперечать один одному навіть і в поясненнях тієї сили, що на ній ґрунтується влада однієї і тієї ж особи. Тьер, бонапартист, каже, що влада Наполеона ґрунтувалася на його доброчесності і геніальності; Бапїїеу, республіканець, каже, що вона ґрунтувалася на його шахрайстві та на обдурюванні народу. Отже, історики цього типу, взаємно знищуючи положення

один одного, тим самим знищують поняття сили, що учиняє події, і не дають ніякої відповіді на істотне питання історії.

Загальні історики, маючи справу з усіма народами, наче визнають неправильність погляду приватних істориків на силу, що учиняє події. Вони не визнають цієї сили за владу, притаманну героям та володарям, а вважають її за результат ^ різноманітно спрямованих багатьох сил. Описуючи війну чи підкорення народу, загальний історик відшукує причину події не у владі однієї особи, а у взаємодії однієї на другу багатьох осіб, пов'язаних з подією.

За цим поглядом влада історичних осіб, що є чином багатьох сил, здавалося б, не може вже розглядатись як сила, що сама собою учиняє події. Тимчасом загальні історики здебільшого вживають поняття влади знову ж таки як сили, що сама собою учиняє події і відноситься до них як причина. За їх викладом, то історична особа є витвором свого часу, і влада її є лише чином різних сил; то влада її є силою, що учиняє події. Гервінус, Шлоссер, наприклад, та інші то доводять, що Наполеон є витвором революції, ідей 1789 року і т. д., то прямо кажуть, що похід 12-го року й інші події, які їм не подобаються, є тільки чином хибно спрямованої волі Наполеона і що самі ідеї 1789 року були зупинені в своєму розвитку внаслідок сваволі Наполеона. Ідеї революції, загальний настрій утворили владу Наполеона. А влада Наполеона придушила ідеї революції і загальний настрій.

Чудна суперечність ця не випадкова. Вона не тільки зустрічається на кожному кроці, але й з послідовного ряду таких супе-* речностей складаються всі описи загальних істориків. Суперечність ця виникає тому, що, ставши на шлях аналізу, загальні історики зупиняються на половині дороги.

Для того, щоб складові сили давали певну складену або рівнодіючу, необхідно, щоб сума складових дорівнювала рівнодіючій. Цієї ось умови ніколи не дотримують загальні історики, і тому, щоб пояснити рівнодіючу силу, вони неминуче мусять припускати, крім своїх недостатніх складових, ще непояснену силу, що діє по рівнодіючій.

Приватний історик, описуючи чи то похід 13-го року, чи то відновлення Бурбонів, прямо каже, що події ці сталися з волі Олександра. А загальний історик Гервінус, заперечуючи цей погляд приватного історика, намагається довести, що похід 13-го року і відновлення Бурбонів, крім волі Олександра, мали причинами діяльність Штейна, Меттерніха, m-me Staël, Талейрана, Фіхте, Шатобріана й інших. Історик розклав, очевидно, владу Олександра на складові: Талейрана, Шатобріана і т. д.; сума цих складових, тобто дія Шатобріана, Талейрана, m-me Staël та інших, очевидно, не дорівнює цілій рівнодіючій, тобто тому явищу, що мільйони французів підкорилися Бурбонам. І тому, щоб пояснити, яким чином з цих складових виплило підкорення мільйонів, тобто з складових, рівних одному А, виплила рівнодіюча, рівна тисячі А, історик неминуче мусить допустити знову ту ж силу влади, яку він заперечує, визнаючи її результатом сил, тобто він мусить допустити непояснену силу, що діє по рівнодіючій. Саме це й роблять загальні історики. І внаслідок того суперечать не тільки приватним історикам, але й самі собі.

Сільські люди, не маючи ясного уявлення про причини дощу, кажуть, залежно від того, чого їм хочеться — дощу, чи години: вітер розігнав хмари і вітер нагнав ^хмар. Так само загальні історики: іноді, коли їм цього хочеться, коли це підходить до їх теорії, вони кажуть, що влада є результатом подій; а іноді, коли треба довести інше, вони кажуть, що влада учиняє події.

Треті історики, що звуться істориками культури, ідучи шляхом, що його проклали загальні історики, які визнають іноді письменників та дам за сили, що учиняють події, ще цілком інакше розуміють цю силу. Вони вбачають її у так званій культурі, в розумовій діяльності.

Історики культури цілком послідовні у відношенні до своїх родоначальників — загальних істориків, бо коли історичні події можна пояснювати тим, що певні люди так-то і "так-то ставились одні до одних, то чому не пояснити їх тим, що такі-то люди писали такі-то книжки? Ці історики з усього величезного числа ознак, що супроводять усяке живе явище, вибирають ознаку розумової діяльності і кажуть, що ця ознака є причиною. Але, незважаючи на всі їх намагання показати, що причина події лежала в розумовій діяльності, тільки з великою поступливістю можна догодитися з тим, що між розумовою діяльністю та рухом народів є щось спільне, а вже ні в якому разі не можна припустити, щоб розумова діяльність керувала діями людей, бо такі явища, як прежорстокі вбивства французької революції, що впливають з проповідей про рівність людини, і люті війни та страти, що впливають з проповіді про любов, суперечать цьому припущенню.

Але, коли припустити навіть, що всі хитромудрі міркування, якими наповнено ці історії, є правильними; коли припустити, що народами управляє якась невизначна сила, що зветься ідеєю,— істотне питання історії все ж або залишається без відповіді, або до попередньої влади монархів і до впливу радників та інших осіб, що його вводять загальні історики, приєднується нова сила ідеї, зв'язок якої з масами потребує пояснення. Можна зрозуміти, що Наполеон мав владу, і тому сталася подія; з певною поступливістю можна ще зрозуміти, що Наполеон, разом з іншими впливами, був причиною події; але яким чином книга *Contrat Social*¹ призвела до того, що французи стали топити один одного,— не можна зрозуміти без пояснення причинного зв'язку цієї нової сили з подією.

Безперечно, існує зв'язок між усім, що живе одночасно, і тому є можливість знайти певний зв'язок між розумовою діяльністю людей і їх історичним рухом, так само, як цей зв'язок можна знайти між рухом людства та торгівлею, ремеслами, садівництвом і чим хочете. Але чому розумову діяльність людей історики культури ставлять причиною чи вираженням усього історичного руху— це зрозуміти важко. Такий висновок істориків можна пояснити хіба лише так: 1) історію пишуть учені, і тому їм природно і приємно думати, що діяльність їх стану є основою руху всього людства,— так само, як це природно і приємно думати купцям, хліборобам, солдатам (це не висловлюється лише тому, що купці і солдати не пишуть історії), і 2) духовна діяльність, освіта, цивілізація, культура, ідея — все це поняття неясні, невизначені, під прапором яких вельми зручно

вживати слова, що мають ще менше ясного значення і тому легко підставляються під всякі теорії.

Але, не кажучи про внутрішню вартість цього роду історій (можливо, вони для когонебудь чи для чого-небудь і потрібні), історії культури, до яких починають більше й більше зводитися всі загальні історії, знаменні тим, що вони, детально і серйозно розглядаючи різні релігійні, філософські, політичні вчення як причини подій, щоразу, як тільки їм доводиться описати справжню історичну подію, як, наприклад, похід 12-го року, описують її мимоволі як чин влади, прямо кажучи, що похід цей є чин волі Наполеона. Говорячи так, історики культури мимоволі суперечать самим собі, вони доводять, що та нова сила, яку вони придумали, не виражає історичних подій, а що єдиним способом розуміти історію є та влада, якої вони начебто не визнають.

Іде паровоз. Постає питання, чому він рухається? Селянин каже: чорт рухає його. Другий каже, що паровоз іде тому, що в ньому рухаються колеса. Третій запевняє, що причина руху полягає в димі, який відносить вітром.

Селянинові не можна заперечити: він придумав повне пояснення. Для того, щоб йому заперечити, треба, щоб хто-небудь довів йому, що нема чорта, або щоб другий селянин пояснив, що не чорт, а німець рухає паровоз. Тільки тоді з суперечностей вони побачать, що обидва вони помиляються. А той, який каже, що* причина полягає в рухові коліс, сам собі заперечує, бо коли він став на ґрунт аналізу, він повинен іти далі й далі: він повинен пояснити причину руху коліс. І доти, поки він не прийде до останньої причини руху паровоза, до стиснутої в паровику пари, він не матиме права зупинитись у відшукуванні причини. А той, що пояснював рух паровоза димом, який відносить назад, очевидно зробив так: побачивши, що пояснення про колеса не дає причини, він узяв першу-ліпшу ознаку і, зі свого боку, видав її за причину.

Єдиним поняттям, яке може пояснити рух паровоза, є поняття сили, що дорівнює видному рухові.

Єдиним поняттям, шляхом якого можна пояснити рух народів, є поняття сили, що дорівнює всьому рухові народів.

Тимчасом під поняттям цим різні історики розуміють цілком відмінні і такі, що зовсім не дорівнюють видному рухові, сили. Одні вбачають у ньому силу, безпосередньо притаманну героям,— як селянин чорта в паровозі; другі — силу, складену з деяких інших сил,— як рух коліс; треті — розумовий вплив,— як дим, який відносить.

Доти, поки пишуться історії окремих осіб — хай вони Кесарі, Олександрі чи Лютери й Вольтери,— а не історія всіх, без єдиного винятку всіх людей, які брали участь у події,— нема можливості не приписувати окремим особам сили, що змушує інших людей спрямовувати свою діяльність до однієї мети. І єдиним, відомим історикам, таким поняттям є влада.

Поняття це є єдиною ручкою, за допомогою якої можна володіти матеріалом історії при теперішньому її викладі, і той, хто відламав би цю ручку, як те зробив Бокль, не знайшовши іншого прийому обходження з історичним матеріалом, тільки позбавив би себе останньої можливості обходитися з ним. Неминучість поняття влади для

пояснення історичних явищ найкраще доводять самі загальні історики й історики культури, які нібито зрікаються поняття влади і неминуче на кожному кроці застосовують його.

Історична наука до цього часу у відношенні до запитань людства схожа на гроші, що є в обігу—асигнації і дзвінку монету. Біографічні і приватні народні історії схожі на асигнації. Вони можуть ходити й бути в обігу, відповідаючи своєму призначенню, без шкоди будь-кому і навіть з користю доти, поки не виникне питання про "те, чим вони забезпечені. Досить тільки забути питання про те, в який спосіб воля героїв учиняє події, і історії Тьерів будуть цікаві, повчальні і, крім того, матимуть 'відтінок поезії. Але так само, як сумнів у дійсній вартості папірців виникає або з того, що робити їх легко, і тому почнуть робити їх багато, або з того, що захочуть узяти за них золото,— так само виникне сумнів у дійсному значенні історій цього гатунку — або з того, що їх з'являється занадто багато, або з того, що хто-небудь у простоті душі питає: якою ж силою зробив це Наполеон? тобто захоче розміняти ходячого папірця на листе золото дійсного поняття.

' Щождо загальних істориків та істориків культури, то вони схожі на людей, які, визнавши незручність асигнацій, вирішили б замість папірця зробити дзвінку монету з металу,, що не має компактності золота. І монета справді вийшла б дзвінка, але тільки дзвінка. Папірець ще міг вводити в оману необізнаних, а монета дзвінка, але не цінна, не може ввести в оману нікого. Як золото тоді тільки золото, коли його можна вжити не лише для обміну, а й для справи, так само й загальні історики тоді тільки будуть золотом, коли вони спроможні будуть відповісти на істотне питання історії: що таке влада? Загальні історики відповідають на це питання суперечно, а історики культури зовсім відхиляють його, відповідаючи на щось зовсім інше. І як жетони, схожі на золото, можуть бути вживані тільки між людьми, Які погодилися визнавати їх за золото, та між тими, що не знають властивості золота, так і загальні історики й історики культури, не відповідаючи на істотні питання людства, правлять з якимись своїми цілями за ходячу монету для університетів та юрми читачів, охочих до серйозних книжок, як вони це називають.

IV

Зрікшись колишнього погляду на божественне підкорення волі народу одному обраному і на підкорення цієї волі божеству, історія не може зробити жодного кроку без суперечності, не вибравши одного з двох; або повернутись до попереднього вірування в безпосередню участь божества у справах людства, або певним чином пояснити значення тієї сили, що учиняє історичні події і вветься владою.

Повернутись до першого неможливо: вірування зруйновано, і тому необхідно пояснити* значення влади.

Наполеон наказав зібрати війська і йти на війну. Уявлення це до такої міри нам звичне, до такої міри ми зжилися з цим поглядом, що питання про те, чому шістьсот тисяч чоловік ідуть на війну, коли Наполеон сказав такі-то слова, здається нам безглуздим. Він мав владу, і тому було виконано те, що він наказав.

Відповідь ця цілком задовільна, коли ми віримо, що владу дано йому було від бога. Але як тільки ми не визнаємо цього, необхідно визначити, що таке являє собою ця влада однієї людини над другою.

Влада ця не може бути тією безпосередньою владою фізичної переваги сильної істоти над кволою, переваги, що ґрунтується на застосуванні або на погрозі застосування фізичної сили,— як влада Геркулеса; так само вона не може ґрунтуватися на перевазі моральної сили, як те у простоті душевній думають деякі історики, кажучи, що історичні діячі є герої, тобто люди, обдаровані особливою силою душі та розуму, яка зветься геніальністю. Влада ця не може ґрунтуватися на перевазі моральної сили, бо, не кажучи про людей-героїв, як Наполеони, про моральні якості яких думки вельми розбіжні, історія показує нам, що ні Людо-віки XI-ті, ні Меттерніхи, що управляли мільйонами людей, не мали ніяких особливих властивостей сили душевної, а, навпаки, були здебільшого морально слабкіші за кожного з мільйонів людей, якими вони управляли.

Коли джерело влади, лежить не в фізичних і не в моральних властивостях особи, яка її має, то очевидно, що джерело цієї влади повинне перебувати поза особою —■ в тих стосунках з масами, в яких перебуває особа, що має владу.

Саме так і розуміє владу наука про право, та сама розмінна каса історії, що обіцяє розміняти історичне розуміння влади на чисте золото.

Влада є сукупність воľ мас, перенесена висловленим або мовчазним погодженням на обраних масами правителів.

У галузі науки права, складеної з міркувань про те, як треба було б влаштувати державу і владу, якби можна було все це влаштувати, все це дуже ясно; але в застосуванні до історії це визначення влади вимагає роз'яснень.

Наука права вважає державу і владу, як древні вважали вогонь,— за щось абсолютно існуюче. А для історії держава і влада є тільки явища, так само як для фізики нашого часу вогонь є не стихія, а явище.

Від цієї ось основної різниці поглядів історії і науки права виходить те, що наука права може докладно розповісти, як, на її думку, треба б влаштувати владу і що таке влада, яка непорушно існує поза часом; але на питання історичні про значення влади, що змінюється в часі, вона нічого не може відповісти.

Якщо влада є перенесена на правителя сукупність воľ, то чи в Пугачов представником воľ мас? Якщо не є, то чому Наполеон I є представником? Чому Наполеон III, коли його спіймали з Булоні, був злочинцем, а потім були злочинцями ті, яких він спіймав?

За двірцевих революцій, у яких беруть участь іноді два-три чоловіка, чи теж переноситься воля мас на нову особу? У міжнародних стосунках чи гієреноситься воля мас народу на свого завойовника? У 1808 році чи була воля Рейнського Союзу перенесена на Наполеона? Чи була перенесена на Наполеона воля маси російського народу в 1809 році, коли наші війська йшли в союзі з французами воювати проти Австрії?

На ці запитання можна відповісти потрійно:

Або 1) визнати, що воля мас завжди безумовно передається тому чи тим правителям, яких вони обрали, отже всяке виникнення нової влади, всяка боротьба проти раз переданої влади повинна вважатись лише за порушення справжньої влади.

Або 2) визнати, що воля мас переноситься на правителів з визначеними і відомими умовами, і показати, що всі турбування, сутички і навіть знищення влади стаються через те, що правителі не дотримують умов, з якими їм передано владу.

Або 3) визнати, що воля мас переноситься на правителів умовно, але з умовами невідомими, невизначеними, і що виникнення багатьох влад, боротьба їх і падіння стається тільки від більшого чи меншого виконання з боку правителів тих невідомих умов, на яких переносяться 'волі мас з одних осіб на другі.

Так потрійно й пояснюють історики відношення мас до правителів.

Одні історики, не розуміючи в простоті душевній питання про значення влади, ті самі приватні й біографічні історики, про яких ішлося вище, визнають наче, що сукупність волей мас переноситься на історичних осіб безумовно, і тому, описуючи яку-не-будь одну владу, ці історики виходять з передумови, що ця сама влада є одна абсолютна і справжня, а що всяка інша сила, протидіюча цій справжній владі, є не влада, а порушення влади — насильство.

Теорія їх, придатна для первісних і мирних періодів історії, в застосуванні до складних і бурхливих періодів життя народів, коли виникають одночасно і борються між собою різні влади, мав ту незручність, що історик-легітиміст доводитиме, що Конвент, Директорія і Бонапарт були тільки порушенням влади, а республіканець і бонапартист доведуть: один, що Конвент, а другий, що Імперія були справжньою владою, а що все інше було порушенням влади. Очевидно, що таким чином, взаємно заперечуючи одне одного, пояснення влади цих істориків можуть годитися лише для дітей наймолодшого віку.

Визнаючи неправильність цього погляду на історію, другий тип істориків каже, що влада ґрунтується на умовній передачі правителям сукупності волей мас і що історичні особи мають владу тільки з умовою виконання тієї програми, яку мовчазним погодженням приписала їм воля народу. Але в чому полягають ці умови, історики ці не кажуть нам або, коли й кажуть, то раз у раз суперечать один одному.

Кожен історик, залежно від його погляду на те, що являв собою мета руху народу, вбачає ці умови у величчі, багатстві, волі, освіченості громадян Франції чи іншої держави. Але, не кажучи

вже про розбіжність думок істориків щодо цих умов, припустивши навіть, що існує одна спільна для всіх програма цих умов, ми побачимо, що історичні факти майже завжди суперечать цій теорії. Якщо умови, з якими передається влада, полягають у багатстві, свободі, освіченості народу, то чому Людовіки XIV-ті й Іоанни IV-ті спокійно доживають свого царювання, а Людовіки XVI-ті й Карли I-ші страчуються народами? На це запитання історики ці відповідають тим, що діяльність Людовіка XIV, суперечна програмі, відбилася на Людовіку XVI. Але чому ж вона не відбилася на Людовіку XIV і

XV, чому вона повинна була відбитися саме на Людовіку XVI? І який строк цього відбивання? На ці запитання нема й не може бути відповідей. Так само мало пояснюється при цьому погляді причина того, що сукупність воць кілька сторіч залишається в руках правителів та їх наслідників, а потім раптом, протягом п'ятдесяти років, переноситься на Конвент, на Директорію, на Наполеона, на Олександра, на Людовіка XVIII, знову на Наполеона, на Карла X, на Людовіка Філіппа, на республіканський уряд, на Наполеона III. Пояснюючи ці перенесення воць з однієї особи на другу, перенесення, що часто відбуваються, особливо під час міжнародних ускладнень, завоювань та об'єднувань, історики ці мимоволі мусять визнати, що частина цих явищ уже не є правильні перенесення воць, а випадковості, що залежать то від хитрості, то від помилки, чи лукавства, чи слабкості дипломата, або монарха, або керівника партії. Так що більшу частину явищ історії — чвари, революції, завоювання — ці історики показують уже не чином перенесених свободних воць, а чином неправильно спрямованої волі однієї людини чи декількох людей, тобто знов-таки порушенням влади. І тому історичні події і цього характеру історики показують як відхилення від теорії.

Історики ці схожі на того ботаніка, який, помітивши, що деякі рослини виходять з зерна з двома частками-листочками, наполягав би на тому, що все, що росте, росте тільки роздвоюючись на два листки; і що пальма, і гриб, і навіть дуб, розгалужуючись у своєму повному рості і не маючи більш подоби двох листочків, відступають від теорії.

Треті історики визнають, що воля мас переноситься на історичні особи умовно, але що умови ці нам невідомі. Вони кажуть, що історичні особи мають владу лише тому, що вони виконують перенесену на них волю мас.

Але в такому разі, коли сила, що рухає народами, лежить не в історичних особах, а в самих народах, то в чому ж полягає значення цих історичних осіб?

Історичні особи, кажуть ці історики, виражають собою волю мас; діяльність історичних осіб править за представницю діяльності мас.

Але в такому разі постає питання, чи вся діяльність історичних осіб править за вираження волі мас, чи тільки певний бік її? Коли

37 ВНіа і мир.

577

вся діяльність історичних осіб править за вираження волі мас, як те й думають деякі, то біографії Наполеонів, Катерин, з усіма подробицями придворної плітки, правлять за вираження життя народів, а це — очевидна нісенітниця; а коли тільки один бік діяльності історичної особи править за вираження життя народів, як те й думають інші мнимі філософи-історики, то для того, щоб визначити, який бік діяльності історичної особи виражає життя народу, треба знати раніш, у чому полягає життя, народу.

Зустрічаючись з цим утрудненням, історики цього типу придумують найбільш неясну, невідчутну і загальну абстракцію, під яку можна підвести найбільшу кількість подій, і кажуть, що в цій абстракції полягає мета руху людства. Найзвичайніші,

загальні абстракції, що їх беруть майже всі історики, є: свобода, рівність, освіта, прогрес, цивілізація, культура. Поставивши за мету руху людства яку-небудь абстракцію, історики вивчають людей, що залишили по собі найбільше пам'яток, — царів, міністрів, полководців, авторів книжок, реформаторів, пап, журналістів,— у міру того, як усі ці особи, на їх думку, сприяли чи протидіяли певній абстракції. Але тому, що нічим не доведено, що мета людства полягала у свободі, рівності, освіченості чи цивілізації, і тому, що зв'язок мас з правителями та просвітителями людства ґрунтується лише на довільному припущенні, що сукупність воель мас завжди переноситься на тих осіб, які для нас є помітні, то й діяльність мільйонів людей, що переселяються, спалюють житла, кидають хліборобство, винищують одне одного, ніколи не виражається в описові діяльності десятка осіб, які не спалюють жител, не займаються хліборобством, не вбивають таких, як самі.

Історія на кожному кроці доводить це. Чи пояснюється заворушення народів заходу наприкінці минулого сторіччя і поривання їх на схід діяльністю Людовіків XIV, XV і XVI, їх коханок, міністрів, життям Наполеона, Руссо, Дідерота, Бомарше та інших?

Чи виражається рух російського народу на схід, до Казані й Сибіру, в подробицях хворого характеру Іоанна IV та його листування з Курбським?

Чи пояснюється рух народів під час хрестових походів вивченням життя Готфрідів і Людовіків та їх дам? Для нас залишився незрозумілим рух народів з заходу на схід, без будь-якої мети, без проводу, з натовпом волоцюг, з Петром Пустинником. І ще більш незрозумілим залишилось припинення цього руху тоді, коли історичні діячі ясно поставили розумну, святу мету походів — визволення Єрусалима. Папи, королі та рицарі спонукали народ до визволення святої землі; але народ не йшов, бо та невідома причина, що спонукала його раніш до руху, більш не існувала. Історія Готфрідів і міннезенгерів, очевидно, не може вмістити в собі життя народів. І історія Готфрідів і міннезенгерів залишилась історією Готфрідів і міннезенгерів, а історія життя народів і їх імпульсів залишилась невідомою.

Ще менше пояснить нам життя народів історія письменників та реформаторів.

Історія культури пояснить нам імпульси й умови життя і думки письменника чи реформатора. Ми визнаємо, що Лютер мав запальний характер і виголошував такі-то промови; визнаємо, що Руссо був недовірливий і писав такі-то книжки; але не визнаємо ми, чому після реформації різались народи і чому під час французької революції люди страчували одне одного.

Коли з'єднати обидві ці історії до купи, як те й роблять новітні історики, то це буде історія монархів та письменників, а не історія життя народів.

V

Життя народів не вміщується в життя декількох людей, бо зв'язку між цими декількома людьми і народами не знайдено. Теорія про те, що зв'язок цей ґрунтується на перенесенні сукупності воель на історичні особи, є гіпотезою, не підтвердженою досвідом історії.

Теорія про перенесення сукупності воель мас на історичні особи, можливо, вельми

багато пояснює в царині науки права і, можливо, конче потрібна для своїх цілей; але в застосуванні до історії, як тільки з'являються революції, завоювання, чвари, як тільки починається історія,— теорія ця нічого не пояснює.

Теорія ця здається незаперечною саме тому, що акт перенесення воль народу не може бути перевіреним.

Хоч би яка сталася подія, хоч би хто став на чолі події, теорія завжди може сказати, що така особа стала на чолі події тому, що сукупність воль була перенесена на неї.

Відповіді, що їх дає ця теорія на історичні питання, схожі на відповіді людини, яка, спостерігаючи просування череди і не беручи до уваги ні відмінності в паші в різних місцях пасовища, ні того, як жене пастух, міркувала б про причини того чи іншого напрямку череди по тому, яка тварина йде попереду череди.

"Череда йде в цьому напрямі тому, що тварина, яка йде попереду, веде її, і сукупність воль усієї решти тварин перенесена на цього правителя череди". Так відповідає перший розряд істориків, який визнає безумовну передачу влади.

"Коли тварини, що йдуть попереду череди, змінюються, то це відбувається тому, що сукупність воль усіх тварин переноситься з одного правителя на другого, залежно від того, чи веде ця тварина в тому напрямі, який обрала вся череда". Так відповідають історики, які визнають, що сукупність воль мас переноситься на правителів з умовами, які вони вважають відомими. (При такому прийомі спостереження вельми часто буває, що спостережник, з огляду на обраний ним напрям, вважає за вожаків тих, що в зв'язку із зміною напрямку мас не є вже передніми, а бічними, а іноді й задніми.)

"Коли раз у раз змінюються тварини-вожаки і раз у раз змінюються напрями всієї череди, то це відбувається тому, що для здійснення того напрямку, який нам відомий, тварини передають свої волі тим тваринам, які нам помітні, тому, щоб вивчати рух череди, треба спостерігати всіх помітних нам тварин, що йдуть з усіх боків череди". Так кажуть історики третього розряду, які визнають за вираження свого часу всіх історичних осіб, від монархів до журналістів.

Теорія перенесення воль мас на історичних осіб є тільки перифразою,— тільки висловленням іншими словами змісту запитання.

Що є причиною історичних подій? — Влада. Що таке влада?— Влада—це сукупність воль, перенесених на одну особу. За яких умов переносяться волі мас на одну особу?—За умов, коли особа виражає волі всіх людей. Тобто влада є влада. Тобто влада є слово, значення якого нам незрозуміле.

Якби царина людського знання обмежувалась самим абстрактним мисленням, то, піддавши критиці те пояснення влади, що його дає наука, людство прийшло б до висновку, що влада є тільки слово і в дійсності не існує. Але для пізнання явищ, крім абстрактного мислення, людина має знаряддя досвіду, на якому вона перевіряє результати мислення. І досвід говорить, що влада є не слово, а явище, яке дійсно існує.

Не кажучи про те, що без поняття влади не може обійтись жоден опис сукупної діяльності людей, існування влади доводиться як історією, так і спостереженням сучасних подій.

Завжди, коли відбувається подія, з'являється людина або люди, з волі яких подія стає фактом. Наполеон III дає розпорядження, і французи ідуть в Мексіку. Пруський король і Біс-мари дають розпорядження, і війська йдуть у Богемію. Наполеон I наказує, і війська йдуть у Росію. Олександр I наказує, і французи підкоряються Бурбонам. Досвід показує нам, що хоч би яка сталася подія, вона завжди зв'язана з волею однієї або декількох людей, що наказали здійснити її.

Історики за старою звичкою визнавання божественної участі у справах людства хочуть вбачати причину події у виявленні волі особи, наділеної владою; але висновок цей не підтверджується ні міркуванням, ні досвідом.

З одного боку, міркування показує, що виявлення волі людини— її слова — є тільки частиною загальної діяльності, що виявляється в події, як, наприклад, у війні чи в революції; і тому, без визнання незрозумілої, надприродної сили — чуда, не можна припустити, що слова могли бути безпосередньою причиною руху мільйонів; з другого боку, коли навіть припустити, що слова можуть бути причиною події, то історія показує, що виявлення волі історичних осіб у багатьох випадках не учиняють ніякої дії, тобто, що накази їх часто не тільки не виконуються, але й іноді відбувається навіть цілком протилежне тому, що вони наказали.

Не припускаючи божественної участі у справах людства, ми не можемо вважати владу за причину подій.

Влада, з погляду досвіду, є тільки залежність, що існує між виявом волі особи і виконанням цієї волі іншими людьми.

Для того, щоб з'ясувати собі умови цієї залежності, ми повинні згадати передусім поняття вияву волі, відносячи його до людини, а не до божества.

Коли божество дає наказ, виявляє свою волю, як те нам показує історія древніх, то вияв цієї волі не залежить від часу і нічим не викликаний, бо божество нічим не зв'язане з подією. Але, говорячи про накази — вияв волі людей, діючих у часі і пов'язаних між собою, ми для того, щоб з'ясувати собі зв'язок наказів з подіями, повинні згадати: 1) умову всього, що відбувається: безперервність руху в часі як подій, так і особи, що наказує, і 2) умову неминучого зв'язку, в якому перебуває особа, що наказує, з тими людьми, що виконують її наказ.

VI

Тільки вияв волі божества, незалежний від часу, може стосуватися цілого ряду подій, що мають статися через кілька років чи сторіч, і тільки божество, нічим не викликане, може визначити лише зі своєї волі напрям руху людства; а людина діє в часі і сама бере участь у події.

Відновлюючи першу випущену умову — умову часу, ми побачимо, що жоден наказ не може бути виконаний без того, щоб не було попереднього наказу, який робить можливим виконання наступного.

Ніколи жоден наказ не з'являється спонтанно і не включає в себе цілого ряду подій; кожен наказ впливає з іншого і ніколи не стосується цілого ряду подій, а завжди тільки одного моменту події.

Коли ми кажемо, наприклад, що Наполеон наказав військам іти на війну, ми з'єднуємо в один одноразово висловлений наказ ряд послідовних наказів, залежних один від одного. Наполеон не міг наказати походу на Росію і ніколи не наказував його. Він сьогодні наказав написати такі-то папери до Відня, до Берліна й до Петербурга; завтра — такі-то декрети й накази по армії, флоту та інтендантству і т. д., і т. д.,—мільйони наказів, з яких склався ряд наказів, відповідних до ряду подій, що привели французькі війська в Росію.

Коли Наполеон за все своє царювання дає накази про експедицію в Англію, на жодне зі своїх починань не витрачає стільки зусиль і часу і, незважаючи на те, за все своє царювання ні разу навіть не пробує здійснити овій намір, а робить експедицію в Росію, з якою він, за неодноразово висловленим переконанням, вважає вигідним бути в союзі, то це відбувається тому, що перші накази не відповідали, а другі відповідали до ряду подій.

Для того, щоб наказ був напевно виконаний, треба, щоб людина висловила такий наказ, який міг би бути виконаний. А знати, що може і що не може бути виконане, неможливо не тільки щодо наполеонівського походу на Росію, де беруть участь мільйони, але й щодо найнескладнішої події, бо для виконання того й цього завжди можуть зустрітися мільйони перешкод. На кожен виконаний наказ завжди припадає безліч невиконаних. Усі неможливі накази не пов'язуються з подією і не бувають виконані. Тільки ті, які є можливими, пов'язуються в послідовні ряди наказів, відповідні до рядів подій, і бувають виконані. ,

Неправильне уявлення наше про те, що наказ, який передує події, є причиною події, складається тому, що коли подія сталася і з тисячі наказів виконались лише ті, які пов'язались з подіями, то ми забуваємо про ті, які не виконались, бо не могли бути виконані. Крім того, головне джерело хибної думки нашої в цьому розумінні полягає в тому, що в історичному викладі цілий ряд незчисленних, різноманітних, найдрібніших подій, як, наприклад, усе те, що привело війська французькі в Росію, узагальнюється в одну подію за результатом цього ряду подій, і відповідно до цього узагальнення узагальнюється і весь ряд наказів у один вияв волі.

Ми кажемо: Наполеон захотів і зробив похід на Росію. А насправді ми ніколи не знайдемо Ї усієї діяльності Наполеона нічого схожого на цей вияв волі, а побачимо ряди наказів або виявів його волі, дуже різноманітно й невизначено спрямованих. З незчисленного ряду наполеонівських наказів склався певний ряд виконаних наказів щодо походу 12-го року не тому, що накази ці чим-небудь відрізнялись від інших, невиконаних наказів, а тому, що ряд цих наказів збігся з рядом подій, які привели французькі війська в Росію; так само, як у трафареті малюється така чи інша фігура не відповідно до того, в який бік і як мазано по ньому фарбами, а тому, що по фігурі, вирізаній у трафареті, в усі боки було мазано фарбою.

Отже, розглядаючи в часі відношення наказів до подій, ми побачимо, що наказ ні в якому разі не може бути причиною події, а що між тим і цим існує певна визначена залежність.

Для того, щоб зрозуміти, в чому полягає ця залежність, треба відновити другу випущену умову всякого наказу, що виходить не від божества, а від людини, і полягає в тому, що сама людина, наказуючи, бере участь у події.

Це ось відношення того, хто наказує, до тих, кому він наказує, і є саме те, що називається владою. Відношення це полягає ось у чому:

Для спільної діяльності люди гуртуються завжди в певні з'єднання, в яких, незважаючи на відмінність мети, поставленої для сукупної дії, відношення між людьми, що беруть участь у дії, завжди буває однакове.

Гуртуючись у ці з'єднання, люди завжди стають між собою в-таке відношення, що найбільша кількість людей бере найбільшу пряму участь і найменша кількість людей—найменшу пряму участь у тій сукупній дії, для якої вони гуртуються.

З усіх цих з'єднань, в які гуртуються люди для учинення сукупних дій, одним з найбільш чітких і визначених є військо.

Усяке військо складається з нижчих за військовим званням-членів — рядових, кількість яких завжди, найбільша; з других за військовим званням чинів — капралів, унтер-офіцерів, кількість яких менша від першої; з іще вищих, кількість яких ще менша, і т. д.— до найвищої військової влади, що зосереджується в одній особі.

Будова війська може бути цілком точно виражена фігурою конуса, в якому основу з найбільшим діаметром становитимуть рядові; перерізи, що лежать вище основи,— висхідні чини армії і т. д. до вершини конуса, точку якої становитиме полководець.

Солдати, кількість яких найбільша, становлять найнижчі точки конуса та його основу. Солдат сам безпосередньо коє, ріже, палить, грабує і завжди на ці дії дістає наказ від вищих осіб; а сам ніколи не наказує. Унтер-офіцер (кількість унтер-офіцерів уже менша) рідше учиняє саму дію, ніж солдат; але вже наказує. Офіцер ще рідше учиняє саму дію і ще частіше наказує. Генерал уже тільки наказує йти військам, указуючи мету, і майже ніколи не користується зброєю. Полководець уже ніколи не може брати прямої участі в самій дії і тільки робить загальні розпорядження про рух мас. Те саме відношення осіб між собою намічається в-уському з'єднанні людей для спільної діяльності — у хліборобстві, в торгівлі і в усьому управлінні.

Отже, не розділяючи штучно всіх злитих точок конуса — всіх чинів армії, чи звань і станів будь-якого управління, чи спільної справи, від найнижчих до найвищих,— ми бачимо закон, за яким люди для учинення сукупних дій об'єднуються завжди в такому відношенні між собою, що, чим безпосередніше вони беруть участь в учиненні дії, тим менше вони можуть наказувати і тим їх більша кількість; л чим менша та пряма участь, яку вони беруть у самій дії, тим вони більше наказують і тим кількість їх менша; поки не дійдемо таким чином, піднімаючись від найнижчих шарів до однієї останньої людини, яка бере найменшу пряму участь у події і найбільше за всіх спрямовує свою діяльність на наказування.

Це ось відношення осіб, які наказують, до тих, яким вони наказують, і становить суть поняття, що зветься владою.

Відновивши умови часу, за яких відбуваються всі події, ми бачимо, що наказ

виконується лише тоді, коли він стосується відповідного ряду подій. А відновлюючи неминучу умову зв'язку

між тими, що наказують, і тими, що виконують, ми бачимо, що відповідно до самої властивості своєї ті, що наказують, беруть найменшу участь у самій події і що діяльність їх виключно спрямована на наказування.

VII

Коли відбувається яка-небудь подія, люди висловлюють свої думки, бажання щодо події, і тому що подія впливає з сукупної дії багатьох людей, одна з висловлених думок чи бажань неодмінно справджується хоча б приблизно. Коли одна з висловлених думок справдилася, думка ця зв'язується в нашій голові з подією як наказ, що передував їй.

Люди тягнуть колоду. Кожен висловлює свою думку про те, як і куди тягти. Люди витягають колоду—і виявляється, що це зроблено так, як сказав один з них. Він наказав. Ось наказ і влада у своєму первісному вигляді.

Той, хто більше працював руками, міг менше обдумувати те, що він робив, і змірковувати те, що може вийти зі спільної діяльності, і наказувати. Той, хто більше наказував через свою діяльність словами, очевидно, міг менше діяти руками. При більшому зборищі людей, що спрямовують діяльність на одну мету, ще різкіше виділяється розряд людей, які тим менше беруть пряму участь у загальній діяльності, чим більш діяльність їх спрямована на наказування.

Людина, коли вона діє сама одна, завжди носить сама в собі певний ряд міркувань, що керували, як їй здається, її минулою діяльністю, правлять для неї за виправдання її теперішньої діяльності і спрямовують її у передбаченні майбутніх її вчинків.

Так само роблять зборища людей, полишаючи на тих, які не беруть участі в дії, придумувати міркування, виправдання передбачення щодо їх сукупної діяльності.

З відомих чи невідомих нам причин французи починають топити й різати одне одного. І цій події відповідає і супроводить її виправдання у виявлених волях людей про те, що це конче потрібно для блага Франції, для свободи, для рівності. Люди перестають різати одне одного, і подію цю супроводить виправдання, що полягає в необхідності єдності влади, відсічі Європи і т. д. Люди йдуть з заходу на схід, вбиваючи таких, як самі, і подію цю супроводять слова про славу Франції, про підлість Англії і т. д. Історія показує нам, що ці виправдання події не мають ніякого загального смислу, суперечать самі собі, як убивство людини, внаслідок визнання її прав, і вбивство мільйонів у Росії для приниження Англії. Але виправдання ці в сучасному розумінні мають необхідне значення.

Виправдання ці знімають моральну відповідальність з людей, які учиняють події. Ці тимчасові цілі схожі на щітки, що йдуть для очищення шляху по рейках попереду поїзда: вони очищають шлях моральної відповідальності людей. Без цих виправдань не могло б бути пояснене найпростіше питання, що постає під час розгляду кожної події: яким чином мільйони людей учиняють сукупні злочини, війни, убивства і т. д.?

Чи можна з^ теперішніх ускладнених форм державного і суспільного життя в Європі придумати будь-яку подію, яку не продиктували б, не вказали б, не наказали б

государі, міністри, парламенти, газети? Чи є будь-яка сукупна дія, що не знайшла б собі виправдання у державній єдності, в національності, в рівновазі Європи, в цивілізації? Отже, кожна подія, що сталася, неминуче збігається з яким-небудь висловленим бажанням і, дістаючи собі виправдання, постає як учинення волі однієї чи декількох людей.

Хоч би куди рушив корабель, поперед нього завжди буде видно хвилясту смугу збуреної ним води. Для людей, що перебувають на кораблі, рух цієї смуги буде єдино помітним рухом.

Тільки стежачи зблизька, момент за моментом, за рухом цієї хвилястої смуги і порівнюючи цей рух з рухом корабля, ми переконаємось, що кожен момент руху хвилястої смуги визначається рухом корабля і що нас ввело в оману те, що ми самі непомітно рухаємось.

Те ж саме ми побачимо, стежачи момент за моментом за рухом історичних осіб (тобто відновлюючи неминучу умову всього, що відбувається — умову безперервності руху в часі) і не випускаючи з очей неодмінного зв'язку історичних осіб з масами.

Коли корабель іде в одному напрямі, то попереду його видно одну і ту ж хвилясту смугу; коли він часто змінює напрям, то часто змінюються, біжачи перед ним, і хвилясті смуги. Але хоч би куди він повернув, скрізь буде хвиляста смуга, що передує його рухові.

Хоч би що сталося, завжди виявиться, що це саме було передбачено й наказано. Хоч би куди прямував корабель, хвиляста смуга, не керуючи, не посилюючи його руху, вирує перед ним, і здаля нам здаватиметься, що вона не тільки довільно рухається, але й керує рухом корабля.

Розглядаючи тільки ті вияви волі історичних осіб, які могли стосуватися подій як накази, історики гадали, що події перебувають у залежності від наказів. А розглядаючи самі події і той зв'язок з масами, в якому перебувають історичні особи, ми виявили, що історичні особи і їх накази перебувають у залежності від подій. За безперечний доказ цього висновку править те, що, хоч би скільки було наказів, подія не станеться, коли для цього нема інших причин; але як тільки станеться подія — хоч би там яка, — то з-поміж усіх безперервно виявлюваних волей різних осіб знайдуться такі, які змістом і часом можуть стосуватися події як накази.

Прийшовши до цього висновку, ми можемо прямо і позитивно відповісти на два істотних питання історії:

1) Що являє собою влада?

2) Яка сила учиняє рух народів?

1) Влада є таке відношення певної особи цр інших осіб, в якому особа ця тим менше бере участі в дії, чим більш вона висловлює думок, припущень і виправдань сукупної дії, яка здійснюється.

2) Рух народів учиняє не влада, не розумова діяльність, навіть не поєднання того і цього, як те думали історики, а діяльність усіх людей, що беруть участь у події і об'єднуються завжди так, що ті, які беруть найбільшу пряму участь у події, беруть на

себе найменшу відповідальність; і навпаки.

У моральному відношенні причиною події є влада; у фізичному відношенні — ті, що підлягають владі. Але що моральна діяльність неможлива без фізичної, то причина події не полягає ні в тій, ні в цій, а тільки в поєднанні обох.

Або, іншими словами, до явища, яке ми розглядаємо, поняття причини незастосовне.

В останньому аналізі ми приходимо до кола вічності, до тієї крайньої грані, до якої в кожній царині мислення приходить розум людський, якщо не грається своєю темою. Електрика вироблює теплоту, теплота вироблює електрику. Атоми притягаються, атоми відштовхуються.

Говорячи про найпростіші дії теплоти, електрики чи атомів, ми не можемо сказати, чому відбуваються ці дії, і кажемо, що така природа цих явищ, що це їх закон. Те ж саме стосується й історичних явищ. Чому виникає війна чи революція? Ми не знаємо; ми знаємо лише, що для учинення тієї чи іншої дії люди гуртуються в певне з'єднання і беруть участь усі; і ми кажемо, що така природа людей, що це закон.

VIII

Якби історія мала справу з зовнішніми явищами, постановка цього простого й очевидного закону була б достатньою, і ми закінчили б цю розвідку. Але закон історії стосується людини. Частка матерії не може сказати нам, що вона зовсім не відчуває потреби в притяганні та відштовхуванні і що це неправда; а людина, яка є об'єктом історії, прямо каже: я вільна і тому не підлягаю законам.

Присутність хоч не висловленого питання про свободу волі людини відчувається на кожному кроці історії.

Усі історики, що серйозно мислили, мимоволі приходили до цього питання. Всі суперечності, неясності історії, той неправильний шлях, яким іде ця наука, ґрунтуються лише на нерозв'язаності цього питання.

Якщо воля кожної людини була свободна, тобто якщо кожен міг зробити так, як йому захотілося, то вся історія є рядом незв'язних випадків.

Якщо навіть одна людина з мільйонів за тисячолітній період часу мала можливість зробити вільно, тобто так, як їй захотілося, то, очевидно, один вільний вчинок цієї людини, суперечний законам, знищує можливість існування будь-яких законів для всього людства.

А якщо є хоч один закон, який керує діями людей, то не може бути вільної волі, бо в такому разі воля людей повинна підлягати цьому закону.

У цій суперечності полягає питання про свободу волі, що з найдавніших часів цікавило найкращі уми людства і з найдавніших часів поставлене в усьому його величезному значенні.

Питання полягає в тому, що, дивлячись на людину як на об'єкт спостереження з будь-якого погляду — з богословського, історичного, філософського,— ми бачимо загальний закон необхідності, якому вона підлягає так само, як і все існуюче. А дивлячись на неї з себе, як на те, що ми усвідомлюємо, ми відчуваємо себе вільними.

Усвідомлення це є зовсім окремим і незалежним від розуму джерелом самопізнання. Через розум людина спостерігає сама себе; але знає вона сама себе тільки через усвідомлення.

Без усвідомлення себе неможливе і ніяке спостереження і застосування розуму.

Для того, щоб розуміти, спостерігати, робити висновки, людина повинна перше усвідомлювати себе живущою. Живущою людина знає себе не інакше як такою, що хоче, тобто усвідомлює свою волю. А волю свою, що являє собою суть її життя, людина усвідомлює і не може усвідомлювати інакше, як свobodною.

Коли, спостерігаючи себе, людина бачить, що воля її спрямовується завжди за тим самим законом (чи спостерігає вона необхідність приймати їжу, чи діяльність мозку, чи будь-що), вона не може розуміти цей завжди однаковий напрям своєї волі інакше, як її обмеження. Те, що не було б свobodним, не могло б бути й обмеженим. Воля людини здається їй обмеженою саме тому, що вона усвідомлює її не інакше, як свobodною.

Ви кажете: я не свobodний. А я підняв і опустив руку. Кожен розуміє, що ця нелогічна відповідь є незаперечним доказом свobody.

Відповідь ця є виявом усвідомлення, яке не підлягає розумові.

Якби свідомість свobody не була окремим і незалежним від розуму джерелом самопізнання, вона б підпорядковувалась міркуванню і досвідові; але в дійсності такого підпорядкування ніколи не буває, і воно неможливе.

Досвід і міркування показують кожній людині, що вона як об'єкт спостереження підлягає певним законам, і людина підпорядковується їм і ніколи не бореться з раз пізнаним нею законом тяжіння чи непроникливості. Але той самий досвід і міркування показують їй, що повна свобода, яку вона усвідомлює в собі,—■ неможлива, що всяка дія її залежить від її організації, від її характеру і діючих на неї мотивів; але людина ніколи не підпорядковується висновкам з цього досвіду і міркувань.

Взнавши з досвіду і міркування, що камінь падає донизу, людина без сумніву вірить цьому і в усіх випадках чекає дії закону, який вона взнала. .

Але взнавши і так само не маючи сумніву, що воля її підлягає законові, вона не вірить і не може вірити цьому.

Хоч би скільки разів досвід і міркування підказували людині, що в тих самих умовах, з таким самим характером вона зробить те ж саме, що й перше, вона, тисячيني раз починаючи в тих самих умовах, з тим самим характером дію, що завжди закінчувалась однаково, безперечно почуває себе такою ж упевненою в тому, що вона може робити, як їй захочеться, як і до досвіду. Кожна людина, дикун і мислитель, хоч би як невідпорно їй доводили міркування й досвід, що неможливо уявити собі два різних вчинки в тих самих умовах, почуває, що без цього нісенітного уявлення (що являє собою суть свobody) вона не може уявити собі життя. Вона почуває, що, хоч би яким це було неможливим, це є; бо без цього уявлення свobody вона не тільки не розуміла б життя, але й не могла б жити жодної миті.

Вона не могла б жити тому, що всі прагнення людей, всі імпульси до життя є тільки прагнення збільшити свободу. Багатство — бідність, слава — невідомість, влада —

підвладність, сила — квалітет, здоров'я — хвороба, освіта — неучтво, праця — дозвілля, ситість — голод, чеснота — порок є тільки більшою чи меншою мірою свободи.

Уявити собі людину, яка не має свободи, не можна інакше, як позбавленою життя.

Коли псіняття свободи для розуму є нісенітною суперечністю, як змога зробити два різних вчинки в тих самих умовах або як дія без причини, то це доводить лише те, що усвідомлення не підлягає розумові.

Саме це непохитне, незаперечне, не підлягаюче досвідові і міркуванню усвідомлення свободи, що визнається всіма мислителями і відчувається всіма людьми без винятку, усвідомлення, без якого неможливе ніяке уявлення про людину, і становить другий бік питання.

Людина є. творіння всемогутнього, вседоброго, всевідаючого бога. Що ж таке є гріх, поняття про який впливає з свідомості свободи людини? Ось питання богослов'я.

Дії людей підлягають загальним, незмінним законам, що виражаються статистикою. В чому ж полягає відповідальність людини перед суспільством, поняття про яку впливає з свідомості свободи? Ось питання права.

Вчинки людини впливають з її природженого характеру та мотивів, що діють на неї. Що таке є совість і свідомість добра та

зла вчинків, що впливають з свідомості свободи? Ось питання етики.

Людина, у зв'язку з загальним життям людства, є підлеглою законам, що визначають це життя. Але та ж людина, незалежно від цього зв'язку, є свободною. Як треба розглядати минуле життя народів і людства — як діяльність свободних чи не свободних людей? Ось питання історії.

Тільки в наш самовпевнений час популяризації знань, завдяки могутньому знаряддю неучтва — поширенню друкарства, питання про свободу волі зведено на такий ґрунт, на якому й не може бути самого питання. У наш час більшість так званих передових людей, тобто юрма неуків, визнала роботи природознавців, які займаються одним боком питання, за розв'язання всього питання.

Душі і свободи нема, бо життя людини виявляється мускульними рухами, а мускульні рухи обумовлюються нервовою діяльністю; душі і свободи нема, бо ми з невідомого періоду часу походимо від мавп,—кажуть, пишуть і друкують вони, зовсім і гадки не маючи про те, що тисячоліття тому всі релігії, всі мислителі не тільки визнали, а ніколи й не заперечували той самий закон необхідності, що його так старанно вони намагаються довести тепер фізіологією та порівняльною зоологією. Вони не бачать того, що роль природничих наук у цьому питанні полягає лише в тому, щоб правити за знаряддя для висвітлення одного боку його. Бо те, що, з погляду спостереження, розум і воля є лише виділеннями (*sécrétion*) мозку, і те, що людина, підлягаючи загальному законові, могла розвинути з нижчих тварин за невідомий період часу, з'ясовує лише з нового боку тисячоліття тому визнану всіма релігіями та філософськими теоріями істину, що з погляду розуму людина підлягає законам необхідності, але ні на волосину не посуває розв'язання питання, яке має другий, протилежний бік, що ґрунтується на свідомості свободи.

Коли люди походять від мавп з невідомого періоду часу, та це настільки ж зрозуміло, як і те, що люди походять від жмені землі з невідомого періоду часу (у першому випадку $x \in \text{час}$, у другому — походження). і питання про те, яким чином поєднується свідомість свободи людини з законом необхідності, що йому підлягає людина, не може бути розв'язане порівняльною фізіологією і зоологією, бо в жаби, у кролику й мавпі ми можемо спостерігати тільки мускульно-нервову діяльність, а в людині — і мускульно-нервову діяльність, і свідомість.

Природознавці та їх прихильники, що думають розв'язувати витання це, схожі на штукатурів, яких би поставили заштукатурити один бік церковної стіни і які, користаючись з відсутності головного розпорядника робіт, у пориві старанності замазували б своєю штукатуркою і вікна і образи, і риштовання, і незатверділі ще стіни і раділи б з того, що так, на їх штукатурський погляд, усе виходить рівно і гладенько. *

Розв'язання питання про свободу і необхідність для історії — перед іншими галузями знання, в яких розв'язувалось це питання, — має ту перевагу, що для історії питання це стосується не самої суті волі людини, а уявлення про вияв цієї волі в минулому і в певних умовах.

Історія в розв'язанні цього питання стає до інших наук у відношення науки досвідної до наук умоглядних.

Історія своїм об'єктом має не саму волю людини, а наше уявлення про неї.

І тому для історії не існує, як для богослов'я, етики та філософії, нерозв'язної таємниці в поєднанні свободи й необхідності. Історія розглядає уявлення про життя людини, в якому поєднання цих двох суперечних понять уже відбулося.

У дійсному житті кожна історична подія, кожна дія людини розуміється вельми ясно й певно, без відчуття найменшої суперечності, незважаючи на те, що кожна подія здається почасти свобідною, почасти необхідною.

Для розв'язання питання про те, як поєднуються свобода і необхідність і що являє собою суть цих двох понять, філософія історії може і повинна йти шляхом, протилежним тому, яким ішли інші науки. Замість того, щоб, визначивши в самих собі поняття свободи і необхідності, під складені визначення підводити явища життя, — історія з величезної кількості підлеглих їй явищ, ще завжди постають у залежності від свободи і необхідності, повинна вивести визначення самих понять свободи і необхідності.

Хоч яке б ми розглядали уявлення про діяльність багатьох людей чи однієї людини, ми розуміємо її не інакше, як чином почасти свободи людини, почасти законів необхідності.

Чи говоримо ми про переселення народів і про наскоки варварів, чи про розпорядження Наполеона III, чи про вчинок людини, зроблений годину тому, який полягає у виборі одного з декількох напрямів прогулянки, — ми не бачимо ані найменшої суперечності. Міра свободи і необхідності, що керувала вчинками цих людей, ясно визначена для нас.

Вельми часто уявлення про більшу чи меншу свободу — відмінне, залежно від

точки зору, з якої ми розглядаємо явище; але — завжди однаково — кожна дія людини уявляється нам не інакше, як певним поєднанням свободи і необхідності. У кожній розглядуваній дії ми бачимо певну частку свободи і певну частку необхідності. І завжди, що більше в будь-якій дії ми бачимо свободи, то менше необхідності; і що більше необхідності, то менше свободи.

Відношення свободи до необхідності зменшується і збільшується залежно від тієї точки зору, з якої розглядається вчинок; але відношення це завжди залишається обернено-пропорційно* опальним.

Людина, яка, тонучи, хапається за другу і топить її, чи виснажена годуванням дитини голодна мати, яка краде їжу, чи людина, привчена до дисципліни, яка за командою в строю вбиває беззахисну людину, — здаються менш винними, тобто менш свободними й більш підлеглими законові необхідності, для того, хто знає ті умови, в яких були ці люди, і більш свободними для того, хто не знає, що та людина сама тонула, що мати була голодна, солдат був у строю і т. д. Так само людина, яка двадцять років тому вчинила убивство і після того спокійно і нешкідливо жила в суспільстві, здається менш винною; вчинок її — більш підлеглим законові необхідності для того, хто розглядає її вчинок через двадцять років, і більш свободним для того, хто — розглядав той самий вчинок через день після того, як він був зроблений. І так само кожен вчинок людини божевільної, п'яної або дуже збудженої здається менш свободним і більш необхідним тому, хто знає душевний стан того, хто зробив вчинок, і більш свободним і менш необхідним тому, хто цього не знає. В усіх цих випадках збільшується або зменшується поняття свободи і відповідно до того зменшується або збільшується поняття необхідності, — залежно від тієї точки зору, з якої розглядається вчинок. Отже, чим більша уявляється необхідність, тим менша уявляється свобода. І навпаки.

Релігія, здоровий розум людства, науки права і сама історія однаково розуміють це відношення між необхідністю і свободою.

Усі без винятку випадки, в яких збільшується і зменшується наше уявлення про свободу і про необхідність, мають тільки три підстави:

- 1) Відношення людини, що зробила вчинок, до зовнішнього світу,
- 2) до часу і
- 3) до причин, що викликали вчинок.

Першою підставою є більше чи менше видиме для нас відношення людини до зовнішнього світу, більш чи менш ясне уявлення про те певне місце, що його займає кожна людина у відношенні до всього, що одночасно з нею існує. Це є та підстава, внаслідок якої очевидно, що людина, яка потопає, менш свободна і більш підлягає необхідності, ніж людина, що стоїть на суходолі; та підстава, внаслідок якої дії людини, що живе в тісному зв'язку з іншими людьми в густонаселеній місцевості, дії людини, зв'язаної з сім'єю, службою, підприємствами, здаються, безперечно, менш свободними і більш підлеглими необхідності, ніж дії людини самотньої і усамотненої.

Коли ми розглядаємо людину саму, без відношення її до всього навколишнього, то кожна дія її здається нам свободною. Але коли ми бачимо хоч будь-яке відношення її до

того, що оточує її, коли ми бачимо зв'язок її з чим би там не було — з людиною, яка говорить з нею, з книжкою, яку вона читає, з працею, якою вона зайнята, навіть з повітрям, яке її оточує, зі світлом навіть, яке падає на речі круг неї,— ми бачимо, що кожна з цих умов має на неї вплив і керує хоча б одним боком її діяльності. І наскільки ми бачимо ці виливи, настільки зменшується наше уявлення про її свободу і збільшується уявлення про необхідність, якій вона підлягає.

2) Другою підставою є: більше чи менше видиме тимчасове відношення людини до світу: більш чи менш ясне уявлення про те місце, яке дія людини займає в часі. Це є та підстава, внаслідок якої падіння першої людини, що мало своїм наслідком походження роду людського, здається, очевидно, менш свободним, ніж одруження сучасної людини. Це є та підстава, внаслідок якої життя і діяльність людей, що жили багато сторіч тому, і зв'язане зі мною в часі, не може здаватись мені таким свободним, як життя сучасне, наслідки якого мені ще невідомі.

Поступовість уявлення про більшу чи меншу свободу і необхідність щодо цього залежить від більшого чи меншого проміжку часу від зроблення вчинку до міркування про нього.

Коли я розглядаю вчинок, який я зробив хвилину тому, за тих самих приблизно умов, за яких я перебуваю тепер,— мій вчинок здається мені безперечно свободним. Але коли я обмірковую вчинок, зроблений місяць тому, то, перебуваючи в інших умовах, я мимоволі визнаю, що, якби вчинок цей не був зроблений,— багато чого корисного, приємного і навіть необхідного, що виплило з цього вчинку, не було б. Коли я перенесуся спогадом до вчинку ще більш далекого, за десять років і далі, то наслідки мого вчинку постануть передо мною ще очевидніше; і мені трудно буде уявити собі, що було б, якби не було вчинку. Чим далі назад буду я переноситися спогадом або, що те саме, вперед міркуванням,— тим судження моє про свободу вчинку буде ставати сумнівнішим.

Ту саму прогресію переконаності в участі свободної волі в загальних справах людства ми бачимо і в історії. Ставши у наш час, подія здається нам без сумніву чином усіх відомих людей; але в події давнішій ми бачимо вже її неминучі наслідки, поза якими ми нічого іншого не можемо уявити. І що далі ми переносимося назад у розгляданні гіодій, то менше вони нам здаються довільними.

Австро-пруська війна здається нам безперечним наслідком дій хитрого Бісмарка і т. ін.

Наполеонівські війни, хоч уже сумнівно, але ще здаються нам чином волі героїв; а в хрестових походах ми вже бачимо подію, яка займає своє певне місце і без якої немислима нова історія Європи, хоч для літописців хрестових походів подія ця так само здавалася тільки чином волі певних осіб. Коли йдеться про переселення народів, нікому вже в наш час не спадає на думку, що від сваволі Аттіли залежало оновити європейський світ. Чим далі назад ми переносимо в історії об'єкт спостереження, тим сумнівнішою стає свобода людей, що учиняли події, і тим очевиднішим закон необхідності.

3) Третьою підставою є більша чи менша приступність для нас того безконечного зв'язку причин, який становить неминучу вимогу розуму і в якому кожне, що його ми маємо на думці, явище— і тому кожна дія людини—повинне мати своє певне місце, як наслідок для попередніх і як причина для наступних.

Це є та підстава, внаслідок якої дії наші й Інших людей здаються нам, з одного боку, тим більш свободними і менш підлеглими необхідності, чим більш відомі нам ті виведені із спостереження фізіологічні, психологічні й історичні закони, яким підлягає людина, і чим вірніше вбачили ми фізіологічну, психологічну чи історичну причину дії; з другого боку, чим простіша сама спостережувана дія і чим нескладніша характером і розумом та людина, дію якої ми розглядаємо.

Коли ми зовсім не розуміємо причини вчинку — однаково — чи у випадку лиходійства, чи доброго діла, чи навіть невиразного з погляду добра і зла вчинку,— ми в такому вчинку визнаємо найбільшу частку свободи. У випадку лиходійства ми найбільше вимагаємо за такий вчинок покарання; у випадку доброго діла найбільше цінимо такий вчинок. У невиразному випадку визнаємо найбільшу індивідуальність, оригінальність, свободу. Але коли хоч одна з незчисленних причин відома нам, ми "визнаємо вже певну частку необхідності і менш вимагаємо відплати за злочин, менш визнаємо заслуги в добродієвому вчинку, менше свободи у вчинку, що здавався оригінальним. Те, що злочинець був вихований у середовищі лиходіїв, уже пом'якшує його вину. Самозречення батька, матері, самозречення з можливістю нагороди більш зрозуміле, ніж безпричинне самозречення, і тому здається таким, що менш заслуговує на співчуття, менш свободним. Основоположник секти, партії, винахідник менш дивують нас, коли ми знаємо, як і чим була підготовлена їх діяльність. Коли ми маємо великий досвід, коли спостереження наше повсякчас спрямоване на відшукування співвідношень у діях людей між причинами й наслідками, то дії людей здаються нам тим більш необхідними і тим менш свободними, чим вірніше ми зв'язуємо наслідки з причинами. Коли розглядувані дії прості і ми для спостереження мали величезну кількість таких дій, то уявлення наше про їх необхідність буде ще повніше. Безчесний вчинок сина безчесного батька, погана поведінка жінки, що потрапила в певне середовище, повернення до пияцтва п'яниці і т. ін. є вчинки, які тим менш здаються нам свободними, чим зрозуміліша для нас їх причина. А коли й сама людина, дію якої ми розглядаємо, стоїть на найнижчому щаблі розумового розвитку, як-от дитина, божевільний, дурник, то ми, 'знаючи причини дії і нескладність характеру й розуму, вже бачимо таку велику частку необхідності й таку малу частку свободи, що як тільки нам відома причина, яка має вчинити дію, ми можемо завбачити вчинок.

Тільки на цих трьох підставах базуються існуюча в усіх законодавствах неосудність злочинів і зменшуючі вину обставини.

Осудність є більшою чи меншою залежно від більшого чи меншого знання умов, в яких була людина, вчинок якої обмірковується, від більшого чи меншого проміжку часу між зробленням вчинку і міркуванням про нього та від більшого чи меншого розуміння причин вчинку.

Отже, уявлення наше про свободу і необхідність поступове* зменшується і збільшується залежно від більшого чи меншого зв'язку з зовнішнім світом, від більшого чи меншого віддалення в часі та від більшої чи меншої залежності від причин, в яких ми розглядаємо явище життя людини.

Отже, коли ми розглядаємо таке становище людини, в якому зв'язок її з зовнішнім світом найбільш відомий, період між часом міркування і часом зроблення вчинку найбільший і причини вчинку найприступніші, то ми дістаємо уявлення про найбільшу необхідність і найменшу свободу. А коли ми розглядаємо людину в найменшій залежності від зовнішніх умов; коли дію її вчинено в найближчий момент до теперішнього і причини її дії для нас неприступні, то ми дістаємо уявлення про найменшу необхідність і найбільшу свободу.

Але ні в тому, ні в цьому разі, хоч би як ми змінювали свою точку зору, хоч би як усвідомлювали той зв'язок, в якому перебуває людина з зовнішнім світом, чи хоч би яким доступним він нам здавався, хоч би як подовжували чи вкорочували період часу, хоч би які зрозумілі чи незбагненні були для нас причини,— ми ніколи не можемо уявити собі ні повної свободи, ні повної необхідності.

1) Хоч би як ми уявляли собі людину виключеною з впливів зовнішнього світу, ми ніколи не дістанемо розуміння свободи в просторі. Всяка дія людини неминуче обумовлена самим тілом людини і тим, що оточує її. Я піднімаю руку і опускаю її. Дія моя здається мені свободною; але, питаючи себе: чи міг я в усіх напрямках підняти руку,—я бачу, що я підняв руку в тому напрямі, в якому для цієї дії було менше перепон, що перебувають як у тілах навколо мене, так і в будові мого тіла. Коли з усіх можливих напрямів я вибрав один, то я вибрав його тому, що в цьому напрямі було менше перепон. Для того, щоб дія моя була свободною, треба, щоб вона не зустрічала собі ніяких перепон. Для того, щоб уявити собі людину свободною, ми повинні уявити її собі поза простором, що очевидно неможливо.

2) Хоч би як ми наближували час міркування до часу вчинку, ми ніколи не дістанемо розуміння свободи в часі. Бо коли я розглядаю вчинок, зроблений секунду тому, я все ж повинен визнати несвободу вчинку, бо вчинок закований тим моментом часу, в якому його зроблено. Чи можу я підняти руку? Я піднімаю її;

але питаю себе: чи міг я не підняти руки в той минулий уже момент часу? Щоб переконатися в цьому, я в наступний момент не піднімаю руки. Але я не підняв руки не в той перший момент, коли я спитав себе про свободу. Минув час, стримати якого я не міг, і та рука, яку я тоді підняв, і те повітря, в якому я тоді зробив той рух, уже не те повітря, що тепер оточує мене, і не та рука, якою я тепер не роблю руху. Той момент, у який відбувся перший рух, неповоротний, і в той момент я міг зробити тільки один рух, і хоч би який я зробив рух, рух цей міг бути тільки один. Те, що я в наступну хвилину не підняв руки, не довело того, що я міг не підняти її. І тому, що рух мій міг бути тільки один, в один момент часу, то він і не міг бути іншим. Для того, щоб уявити його собі свободним, треба уявити його собі в теперішньому, на грані минулого й майбутнього,

тобто поза часом, що є неможливим.

3) Хоч би як збільшувалася важкість досягнення розумом причини, ми ніколи не прийдемо до уявлення повної свободи, тобто до відсутності причини. Хоч би яка була незбагненна для нас причина вияву волі в будь-якому нашому чи чужому вчинку, перша вимога розуму є припущення і відшукування причини, без якої неможливе ніяке явище. Я піднімаю руку для того, щоб зробити вчинок, незалежний від будь-якої причини, але те, що я хочу зробити вчинок, що не має причини, є причиною мого вчинку.

Але навіть якби, уявивши собі людину, цілком виключену з усіх впливів, розглядаючи лише її миттєвий вчинок теперішнього часу і припускаючи, що його не викликано ніякою причиною, ми припустили безконечно малий залишок необхідності рівним нулю, і тоді б ми не прийшли до розуміння повної свободи людини; бо істота, яка не приймає на себе впливів зовнішнього світу, перебуває поза часом і не залежить від причин, уже не є людина.

Так само ми ніколи не можемо уявити собі дії людини, що відбувалася б без участі свободи і підлягала б тільки законові необхідності.

1) Хоч би як збільшувалось наше знання тих просторових умов, у яких перебуває людина, знання це ніколи не може бути повним, бо кількість цих умов безконечно велика так само, як безконечний простір. І тому, якщо визначені не всі умови, не всі впливи на людину, то й нема повної необхідності, а є певна частка свободи.

2) Хоч би як ми подовжували період часу від того явища, яке ми розглядаємо, до часу міркування, період цей буде конечний, а час безконечний, а тому і в цьому відношенні ніколи не може бути повної необхідності.

3) Хоч би який був приступний ланцюг причин будь-якого вчинку, ми ніколи не будемо знати всього ланцюга, бо він безконечний, і знову ніколи не дістанемо повної необхідності.

Але, крім того, якби навіть, припустивши залишок найменшої свободи рівним нулю, ми визнали б у якому^небудь випадку, як, наприклад, в умираючій людині, у зародкові, в ідіоті, повну відсутність свободи, ми б тим самим знищили само поняття людини, яке ми розглядаємо; бо як тільки нема свободи, нема й людини. І тому уявлення про дію людини, підлеглу лише законові необхідності, без найменшого залишку свободи, таке ж неможливе, як і уявлення про цілком свободну дію людини.

Отже, для того, щоб уявити собі дію людини, підлеглу лише законові необхідності, без свободи, ми повинні припустити знання безконечної кількості просторових умов, безконечно великого періоду часу і безконечного ряду причин.

Для того, щоб уявити собі людину цілком свободну, не підлеглу законові необхідності, ми повинні уявити собі її саму поза простором, поза часом і поза залежністю від причин.

У першому випадку, якби можлива була необхідність без свободи, ми прийшли б до визначення закону необхідності тією ж необхідністю, тобто до самої форми без змісту.

У другому випадку, якби можлива була свобода без необхідності, ми б прийшли до

безумовної свободи поза простором, часом і причинами, яка тому саме, що була б безумовна і нічим не обмежувалася б, була б нічим або самим змістом без форми.

Ми прийшли б взагалі до трьох двох підстав, з яких складається увесь світогляд людини,— до незбагненої суті життя і до законів, що визначають цю суть.

Розум говорить: 1) Простір з усіма формами, яких надає йому видимість його — матерія,— безконечний і не може бути мислимий інакше. 2) Час є безконечний рух без єдиного моменту спокою, і він не може бути мислимий інакше. 3) Зв'язок причин і наслідків не має початку і не може мати кінця.

Свідомість говорить: 1) Я один, і все, що існує, є лише я; отже, я включаю простір; 2) я вимірюю біжучий час нерухомим моментом теперішнього, лише в якому я усвідомлюю себе живущим; отже, я поза часом і 3) я поза причиною, бо я почуваю себе причиною всякого вияву свого життя.

Розум виражає закони необхідності. Свідомість виражає суть свободи.

Свобода, нічим не обмежена, є суть життя у свідомості людини. Необхідність без змісту є розум людини з його трьома формами.

Свобода є те, що розглядається. Необхідність є те, що розглядає. Свобода є зміст. Необхідність є форма.

Тільки при роз'єднанні двох джерел пізнання, що відносяться одне до одного як форма до змісту, виходять окремо незбагненні і такі, що взаємно виключаються, поняття свободи і необхідності.

Тільки при поєднанні їх виходить ясне уявлення про життя людини.

Поза цими двома поняттями, що взаємно визначаються в поєднанні своєму — як форма зі змістом — неможливе ніяке уявлення життя.

Усе, що ми знаємо про життя людей, є тільки певне відношення свободи до необхідності, тобто свідомості до законів розуму.

Усе, що ми знаємо про зовнішній світ природи, є тільки певне відношення сил природи до необхідності або суті життя до законів розуму.

Сили життя природи лежать поза нами і не усвідомлюються нами, і ми називаємо ці сили тяжінням, інерцією, електрикою, тваринною силою і т. д.; але сила життя людини усвідомлюється нами, і ми називаємо її свободою.

Але так само, як незбагненна сама в собі сила тяжіння, яку відчуває всяка людина, лише настільки зрозуміла нам, наскільки ми знаємо закони необхідності, якій вона підлягає (від першого знання, що всі тіла важкі, до закону Ньютона), так само і незбагненна сама в собі сила свободи, яку усвідомлює кожен, лише настільки зрозуміла нам, наскільки ми знаємо закони необхідності, яким вона підлягає (починаючи від того, що кожна людина вмирає, і до знання найскладніших економічних чи історичних законів).

Усяке знання є лише підведення суті життя під закони розуму.

Свобода людини відрізняється від усякої іншої сили тим, що силу цю усвідомлює людина; але для розуму вона нічим не відрізняється від усякої іншої сили. Сили тяжіння, електрики чи хімічної спорідненості лише тим і відрізняються одна від одної,

що сили ці відмінно визначені розумом. Так само сила свободи людини для розуму відрізняється від інших сил природи лише тим визначенням, яке їй дає цей розум. А свобода без необхідності, тобто без законів розуму, що визначають її, нічим не відрізняється від тяжіння чи теплоти, чи сили рослинності,— вона є для розуму лише миттєвим, невизначний відчуттям життя.

І як невизначна суть сили, що рухає небесні тіла, невизначна суть сили теплоти, електрики чи сили хімічної спорідненості, чи життєвої сили становлять зміст астрономії, фізики, хімії, ботаніки, зоології і т. д., так само суть сили свободи становить зміст історії. Але так само, як об'єктом кожної науки є вияв цієї невідомої суті життя, а сама ця суть може бути тільки об'єктом метафізики,— так само вияв сили свободи людей у просторі, в часі і в залежності від причин становить об'єкт історії; а сама свобода є об'єктом метафізики.

У науках про живі тіла те, що є відомим нам, ми називаємо законами необхідності; те, що є невідомим нам, ми називаємо життєвою силою. Життєвою силою є тільки вияв невідомого залишку від того, що ми знаємо про суть життя.

Так само в історії: те, що є відомим нам, ми називаємо законами необхідності; те, що є невідомим,— свободою. Свободою, для історії є тільки вияв невідомого залишку від того, що ми знаємо про закони життя людини.

Історія розглядає прояви свободи людини в зв'язку з зовнішнім світом у часі і в залежності від причин, тобто визначає цю свободу законами розуму; і тому історія лише настільки є наукою, наскільки ця свобода визначена цими законами.

Для історії визнання свободи людей як сили, що може впливати на історичні події, тобто не підлеглої законам,— є те саме, що для астрономії визнання свободної сили руху небесних тіл.

Визнання це усуває можливість існування законів, тобто будь-якого знання. Якщо існує хоч одно тіло, що свободно рухається, то не існує більш законів Кеплера і Ньютона і не існує більш ніякого уявлення про рух небесних тіл. Якщо існує один свободний вчинок людини, то не існує жодного історичного закону і ніякого уявлення про історичні події.

Для історії існують лінії руху людських воľ, один кінець яких зникає в невідомому, а на другому кінці яких рухається в просторі, в часі і в залежності від причин свідомість свободи людей у теперішності.

Чим більш розсувається перёд нашими очима це поле руху, тим очевидніші закони цього руху. Вловити і визначити ці закони — таке завдання історії.

З тієї точки зору, з якої наука дивиться тепер на свій об'єкт, на тому шляху, яким вона йде, відшукуючи причини явищ у сво-бідній волі людей, визначення законів для науки неможливе, бо хоч би як ми обмежувала свободу людей, як тільки ми визнали її за силу, не підлеглу законам, існування закону неможливе.

Тільки обмеживши цю свободу до безконечності, тобто розглядаючи її як безконечно малу величину, ми переконаємось у цілковитій неприступності причин, і тоді замість відшукування причин історія поставить своїм завданням відшукування законів.

Відшукування цих законів уже давно почато, і ті нові способи мислення, що їх повинна засвоїти собі історія, виробляються одночасно з самознищенням, до якого, все дроблячи і дроблячи причини явищ, іде стара історія.

Цим шляхом ішли всі науки людські. Прийшовши до безко-нечно-малого, математика, найточніша з наук, залишає процес дроблення і починає новий процес підсумовування невідомих, безконечно-малих. Відступаючи від поняття причини, математика відшукує закон, тобто властивості, спільні для всіх невідомих безконечно-малих елементів.

Хоч і в іншій формі, але тим самим шляхом мислення йшли й інші науки. Коли Ньютон визначив закон тяжіння, він не сказав, що сонце чи земля має властивість притягати; він сказав, що кожне тіло, від найбільшого до найменшого, має властивість мовби притягати одне одне, тобто, залишивши осторонь питання про причину руху тіл, він визначив властивість, спільну для всіх тіл, від безконечно-великих до безконечно-малих. Те саме роблять природничі науки: залишаючи питання про причину, вони відшуковують закони. На тому самому шляху стоїть і історія. І коли історія має завданням вивчати рухи народів і людства, а не описувати епізоди з життя людей, то вона повинна, відхиливши поняття причин, відшукувати закони, спільні для всіх рівних і нерозривно пов'язаних між собою безконечно-малих елементів свободи.

XII

Відтоді, як Коперник знайшов і довів свою систему, одно визнання того, що рухається не сонце, а земля, знищило всю космографію древніх. Можна було, заперечивши систему, витримати старий погляд на рух тіл, але, не заперечивши його, не можна було, здавалося, продовжувати вивчення Птолемеєвих світів. Але й після відкриття Коперника Птолемеєві світи ще довго вивчалися.

Відтоді, як сказано й доведено, що кількість народжень чи злочинів підлягає математичним законам і що певні географічні і політико-економічні умови визначають той чи. інший державний лад, що певні відношення населення до землі викликають рухи народу,— відтоді знищились у суті своїй ті підстави, на яких ґрунтувалася історія.

Можна було, заперечивши нові закони, втримати колишні погляди на історію, але, не заперечивши їх, не можна було, здавалося, продовжувати вивчення історичних подій як чин свободної волі людей. Бо коли такий-то державний лад встановився чи такий-то рух народу відбувся внаслідок таких-то географічних, етнографічних чи економічних умов, то воля тих людей, які здаються нам тими, що встановили державний лад чи підняли рух народу, вже не може розглядатися як причина.

А тимчасом колишня історія і далі вивчається з законами статистики, географії, політичної економії, порівняльної філології і геології, що прямо суперечать її положенням.

Довго і вперто точилася у фізичній філософії боротьба між старим і новим поглядами. Богослов'я стояло на сторожі старого погляду і обвинувачувало новий у руйнуванні одкровення. Але коли істина перемогла, богослов'я побудувалося так само твердо на новому ґрунті.

Так само довго і вперто точиться боротьба тепер між старим і новим поглядом на історію і так само богослов'я стоїть на сторожі старого погляду і обвинувачує новий у руйнуванні одкровення.

Як у тому, так і в цьому випадку боротьба викликає з обох боків пристрасті і заглушує істину. З одного боку, виникає страх і жалість за всю, віками споруджену будову; з другого—пристрасть до руйнування.

Людям, які боролися з виникаючою істиною фізичної філософії, здавалося, що коли вони визнають цю істину,— зруйнується віра в бога, у створення тверді, в чудо Ісуса Навіна. Захисникам законів Коперника і Ньютона, Вольтеру, наприклад, здавалося, що закони астрономії руйнують релігію, і він, як знаряддя проти релігії, використовував закони тяжіння.

Так само тепер здається: досить тільки визнати закон необхідності, і зруйнуються поняття душі, добра і зла і всі засновані на цьому понятті державні і церковні установи.

Так само тепер, як Вольтер свого часу, непокликані захисники закону необхідності використовують закон необхідності як знаряддя проти релігії; тимчасом як,— так само, як і закон Коперника в астрономії,— закон необхідності в історії не тільки не знищує, а навіть утворює той ґрунт, на якому будуються державні й церковні установи.

Як у питанні астрономії тоді, як і тепер у питанні історії, вся різниця поглядів ґрунтується на визнанні чи невизнанні абсолютної одиниці, що править за мірило видимих явищ. В астрономії це була нерухомість землі; в історії — це незалежність особи — свобода. , , .

Як для астрономії трудність визнання руху землі полягала в тому, щоб відмовитися від безпосереднього почуття нерухомості землі й від такого самого почуття руху планет, так і для історії трудність визнання підлеглості особи законам простору, часу і причин полягає в тому, щоб відмовитися від безпосереднього почуття незалежності своєї особи. Але, як в астрономії новий погляд говорив: "Правда, ми не відчуваємо руху землі, але, припустивши її нерухомість, ми приходимо до нісенітниць; а припустивши її рух, якого ми не відчуваємо, ми приходимо до законів",— так і в історії новий погляд говорить: "Правда, ми не відчуваємо нашої залежності, але, припустивши нашу свободу, ми приходимо до нісенітниць; а припустивши свою залежність від зовнішнього світу, від часу та причин, приходимо до законів".

В першому випадку треба було відмовитися від свідомості нерухомості в просторі й визнати невідчутний для нас рух; у цьому випадку — так само необхідно відмовитися від усвідомлюваної свободи і визнати невідчутну для нас залежність.

Кінець.